

Велика рідня

Михайло Стельмах

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелогі орать
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам
Т.Г. Шевченко

Велика рідня
(роман-хроніка)
ЗАМІСТЬ ПРОЛОГА

Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусті хмари і зразу ж розіслало аж за ліс недобілені полотна. Біля самого лісу злобно загаркавив, задудонів кулемет, і, задихаючись од переляку, по-жіночи, заахкала на леваді луна.

Докія, почувши постріли, зупинилась біля перелази.

"Знову десь банда об'явилася. Чи не напала на комітетчиків?" — зітхнула, не так думаючи про банду, як про Тимофія, що пішов зранку ділити панську та куркульську землю і досі не вертався додому. Невсипущим жіночим болем защеміло серце, що в кожній небезпеці бачить свого чоловіка, своїх рідних та кривних і не знати кого і всіх просить, щоб оберігала їх доля від нещастя.

Дивно: скільки років минуло з того часу, як уперше невміло пригорнув її мовчазний, суворий Тимофій, уже й сина якого викохала, однаке й тепер по-дівоchi любила, по-дівоchi вболівала за своїм чоловіком, хоча на людях ніколи, навіть словом, не виказувала своїх почуттів. Коли ж з'явився на світ Дмитро, коли розкрився світлий і тривожний безкрай материнської любові, в її кохання до Тимофія якось непомітно влилась нова течія: чоловік став для неї не тільки батьком її сина, а наче і її батьком (може тому, що саме тоді помер її старий тато). І до радісного болю добре було Докії, в сутінках стрічаючи дружину, що повертався з роботи, притулитись до нього, покласти голову на широкі груди, вдихнути з необвітрених складок одержі пахощі широкого степу чи хмільної діброви.

— Ех, ти, — коротко скаже він, і чорні сумовиті очі осміхнуться, а міцну руку покладе на її голову, як кладуть дорослі дітям.

— Скучила, Тимофію, за тобою. Так скучила, ніби ти тільки з германської повернувся.

— Чудно, — зверхньо погляне на неї. І по звичці задумається, пірне в свої турботи.

Сонце вискочило на вузьку міжхмарну прогалину і кинуло під ноги молодиці живу

узорчасту тінь розлогої яблуні.

Вдалині дзвінко заклепали підкови, і незабаром на рослих лиснючих конях вилетіло чотири вершники: троє в будьонівках, а четвертий, очевидно командир, в кубанці.

На темносиніх галіфе — червоні лампаси, за плечима — карабіни. Переганяючи бійців, у шаленому леті промчала тачанка з кулеметом, і високий чубатий козак, молодцюватو стоячи на весь зріст, щось з-за широкого плеча промовив до воїнів. Ті весело засміялися, щось кинули навздогін кулеметнику про банду Гальчевського і якось дружно, до ладу і зразу ж, заспівали молодими голосами про Богунію.

"На банду їдуть, а сміються, співають. Начеб смерть їм і ваги не має. От народ!"

Довго схвильованим поглядом проводить молодиця вершників.

Ось уже і зникли вони за поворотом, може назавжди. Ось уже й пісня стихла, а серце чогось щемить і щемить, наперед вболіваючи за чужими дітьми, як за своїм сином.

І вже не чує жінка, що до воріт підкочується парокінний віз, як входить на подвір'я її високий горбоносий Тимофій.

— Докіє! — ніби з самої землі обзивається глухуватий рідний голос. І вона поспішає назустріч чоловікові, водночас бачачи і його незвично прояснене обличчя, і голову комнезаму Свирида Яковлевича Мірошніченка, що стоїть біля коней, і плуг та рибальські снасті на возі.

— Тимофію, чого так пізно? Добрий день, Свириде Яковлевичу. Просимо до хати, — легко вклонилась молодиця.

— Доброго здоров'я. Нема часу. Швидше відпускай чоловіка. — Округла голова, гордовито посаджена на широких плечах, перекилилась над тином. — Вранці вже й оратимемо свій наділ.

— Панську землю? — вражено запитала Докія, начеб і не знала, не сподівалася того наділу, начеб не бачила його у снах і наяву.

— Ні, не панську. Свою! — сміється Свирид Яковлевич.

— Свою? — ще не розуміє вона. "Своя ж десятина уже засіяна".

— Тепер свою. Панською була, та загула.

— Значить, панську? — перепитує Докія так, як перепитують люди, щоб іще раз чиєсь слово ствердило їхню певність.

— Та не панську, а свою, — аж перехитується од веселого сміху кремезний широколиций Свирид Яковлевич. — Ніяк не привикнете, що то вже наша земля.

— Наша, наша, — полегшено зітхає вона і з незрозумілим подивом зупиняється серед подвір'я.

Думки, наче повінь, аж перегойдують нею. Якась дужа і тепла хвиля прокочується по всьому тілі, і Докія вже не бачить ні передосіннього неба, ні невеликого подвір'я, ні чорного похиленого тину, в кількох місцях порваного кулями...

Густі ранкові поля стрепенулись у леті, перехлюпнулись за іскристий обрій, чітко заворушилися на тлі золотого лиття хмарин і вмилися сонцем. І нема на полях ні жмутків колючого, перепеченого від негоди дроту, ні лінії окопів; навіть свіжі

червоноармійські могили розвиваються сплесками ярої чубатої пшениці, горять червоними стрічками маків, сонце піднімають з-під землі. І не кулі підтинають стебло, а перехитує ним перепел, співаючи в радості, що теплими грудочками покотилися його діти по землі, молодими крильми піднялися в небо. А вона, Докія, їде і їде із Тимофієм польовою дорогою на свою ниву.

Співучий колос дитячими ручками горнеться до неї, пазухи шукає, пахучою росою обдає босі ноги...

"Невже це все буде?"

Раптом здригнулась молодиця: неначе на шматку чорної хмари побачила свої покалічені молоді літа...

Висхлий степ.

Панська пшениця.

І потріскані до крові, обвуглені губи женців. Задихаються в спеці немовлята, що старими родились у строку. І нема в присохлих грудях матерів молока для дітей. Тільки є солоні сльози в очах. І падають вони на жовті дитячі личка, на тринадцятий загорьований сніп.

Ось її мати на третій день після пологів, не випростовуючи надвоє перегнутого стану, підтинає серпом крихку, перестояну пшеницю. Зубами скрипить од болю, кусає розпухлі губи, а жне, умліваючи над тринадцятим снопом.

— Мамо, відпочиньте.

— Я зараз, дочко, — подивилась так, наче все небо убрала болючими побілілими очима. Випросталась, витерла рукою чоло, охнула, випустила серп і почала осідати поруч із ним. Чорні пальці глибоко обрізались, але не бризнула кров — лише кілька запечених, з крихітними пухірцями шумовиння краплин витиснулися з неживого тіла. А на темних, припалих пилом устах запарував рожевий піт.

І тільки тоді Докія з жахом побачила, що обличчя, порепані ноги, жилаві руки матері були чорні, мов свіжозораний коренистий зруб.

— Як сизий голуб, відлетіло життя, — горбатою, тінню нахилилась над матір'ю літня, висушена сонцем і наймами жінка.

— Легка смерть. За роботою, — позавидував хтось із заробітчан.

— За чужою роботою ні смерть, ні життя нелегкі, — наче з віків обізвались чийсь слова. І під їхній ниючий осінній шелест перед очима, як човник на горбатих хвилях, колихнулась могила її матері; попливла серед пагорбів, поскрипуючи трухлявим замшілим хрестом і пломеніючи живою хусткою заросеної перемитої калини. Мов невивпакані сльози, роками падає роса з обважнілих кетягів на узголів'я напівзабутої наймички, що в злиднях родилася і сама в муках породила дочку і в горі померла на чужому колючому полі. І там, де падають з калини димчасто-рожеві краплини, густіше кущується і підводиться трава. Двічі за літо її скошує глухий сторож з сивими сплетеними віями, і в невеличких копицях сіна вітри перебирають сумовиті сторінки сотень різноманітних і водночас схожих одна на одну історій трудівників.

...Докія скоріше прогнала тривожні марева і видіння, увійшла за чоловіком до хати.

— Приготуй, Докіє, щось у поле, — подобрілим поглядом дивиться на неї Тимофій.
— Ну, господине, прирізали нам три десятини землі. Рада?

— Три десятини!? — вражено і ще не вірячи його словам, підходить до чоловіка. — Тимофію, і це назавжди? Чи на якийсь рік? — прокидається недовір'я.

— Назавжди... Чим тепер не господарі? — твердо пройшовся по хаті. — Землю дали, коня дали, плуга на двох дали. От що значить, Докіє, закон Леніна, своя власть. Тепер ми люди, а не бидло, не панська худоба. Ти на завтра на вечір зготуй щось: прийдуть наші люди — треба ж якось свою долю відмітити.

Докія од радості навіть не знає, що сказати, і всім тілом притуляється до Тимофія, чуючи, як щасні сльози поціпують її зіниці. Осіннім полем і осіннім гіркуватим листом віє од всієї постаті чоловіка. І пахне терпкою матіркою, що іще на корені, живую, повіває духом вогкої сорочки трудівника.

— Ну, пора мені. Ех, ти... — Хотілось щось ласкаве сказати, одначе не міг найти потрібного слова. Однією рукою пригорнув дружину і дивно — поцілував у чорну косу та й вийшов із хати.

— Тимофію, — хвилюючись, наздогнала його в сінях. — Ви б не їхали на ніч. Банда Гальчевського тепер лютує. За землю душі видирає. Бач, навіть у Летичеві 1 повітовий виконком розгромила. За чим-небудь аж до Деражні треба йти, — так сказала, начеб і не знав Тимофій, що робиться навкруги.

— О, почались бабські теревені. Знаєш, вовків боятися — в ліс не ходити. Недовго їм жирувати на куркульських харчах. Та й Свирид Яковлевич трьохлінійку прихватив з собою. Ну, не кривись. От не люблю цього! Вічно ти потерпаєш. Сказано, баба. — І він, дужий, неквапний, впевнено йде до воріт.

І Докії після суворих слів зразу стало спокійніше на душі: адже є у світі Тимофій — значить, усе буде добре, усе не страшне. Вона ще бігцем виносить поруділу од років і негоди свиту: ноги Тимофія прострелені, хай не охолоджуються в полі. І вогкими од хвилювання та підсвідомого щастя очима проводить його вздовж Великого шляху, як нещодавно проводила воїнів.

І навіть на думку не спало молодиці, що більше ніколи не побачить живим свого чоловіка.

Ось підвода піднялась на пагорб, іще на хвилину пропливла голова Тимофія і зникла за розлогими деревами шляху, що з розгону втискався в обвислі передосінні хмари.

— Чого задумався, Тимофію? — Округле, енергійне обличчя Мірошніченка підбирається у гордовитій, упертій усмішці. — Про сьогоднішнє?

— Еге ж, — коротко кидає.

— Розтривожили осине гніздо. Як завила куркульня! Ну, справжня тічка вовків. Коли б їхня сила — не одного б уложили за землю у землю.

— Да, — погоджується Тимофій. — Поміщики-то повтікали, та їхнє насіння й коріння, в куркульських хатах і хуторах аж сичить. Дукачі так не попустять нам своїх ланів. Ще кріпко прийдеться стукнутися з ними. Не з тих Варчук, Денисенко, щоб свою

землю подарували. Бачив, як дивились сьогодні на нас, як танцювали, гадючилися зморшки на обличчі Варчука, наче його живцем у землю закопували, і аж упрів од напруги — так багато сказав.

— Нічого їм не пособиться. Хай хоч вовками виють, минулого не повернуть. Та ну їх к бісу, це кубло зміїне. Краще про життя поговоримо.

Одначе не зразу довелося перейти на іншу розмову: позаду заюрликали копита, і легка бричка, вивірчуючи за собою навскісний стовп пилюги, промчала повз них.

Дебелі коні, закусивши вудила, витягувались в одну лінію і, здається, не бігли, а метляючи крилами грив, летіли вперед, Худий чорний чолов'яга з підібраними у рівну тонку смугу устами аж перехилився з передка, неначе от-от мав упасти на коней, завіситись на них зігнутими у ліктях руками. Ось він оглянувся назад, і, темні очі блиснули лютою злобою, задимілись синіми білками.

— Сафрон Варчук! — здивовано промовив Тимофій.

— Тьху! Куди його чорти несуть проти ночі? Чи не на відрізану землю подивитися? — аж підвівся Мірошніченко.

— Гляди, щоб він до банди не подався. Недарма, кажуть, із Шепелем дружбу вів, а Гальчевський — права рука Шепеля.

Курява поволі вляглась, за возом наполоханими пташенятами злітав сухий лист.

На шляху під високим вузлатим шатром дерев, над яким, перегойдуючись, тріпотіло низьке небо, замаячила самотня постать.

— Дивись, чи не твій Дмитро йде?

Стрункий русявий підліток швидкою пружною похідкою прямував до них. Густий, з живими іскорками чуб, підстрибуючи, торкався вислих, тяжких, як два колоски, брів.

— Добрий день, — привітався з Свиридом Яковлевичем. — Тату, куди ви? — і в очах блиснув щасний вогник здогадки. — На панську землю?

— На свою, Дмитре. Нема тепер панської — є наша земля, — не помічає Тимофій, що повторює слова Мірошніченка.

— Наша! Аж не віриться, — всміхнувся хлопець і, схопившись за полудрабок, проворно вискочив на воза. Чуючи приплив веселої сили, нарочито звішеними ногами торкався шини і спиць заднього колеса, відбиваючи на них ризиковані такти. Незастигла гнучка сила аж грала в кожному його русі, пломенілась в рум'янях, яких не пригасив навіть міцний загар.

— Не віриться? — заgrimів Свирид Яковлевич. — Це тобі тепер не на економії за п'ятнадцять копійок жили вимотувати. Тепер будеш біля свого поля ходити. Ти лише вдумайся в це: першим декретом радянської влади був декрет про землю!.. Недавно в шпиталі я прочитав "Хіба ревуть воли, як ясла повні?". Тяжка книга про село. "Море темної простоти" — так написано там про змучених, ограбованих тружеників. Бо чим тобі селянин від робочої худоби відрізнявся? Худоба ішла перед плугом, а він — над чужим плугом груди ломив. Революція ж зразу нас із моря темної простоти людьми зробила. Без неї ніхто б нам ані життя, ані скибки землі не дав би.

— Навіть за могилу на цвинтарі треба було заплатити, — несміливо обізвався

Дмитро.

— Як в око вліпив, — задоволене обізвався Тимофій.

— Це й товариш Савченко раз на мітингу людям пояснював, коли про союз робітників з трудящим селянством говорив, — пожвавішав хлопець.

Мірошніченко, усміхаючись, поглянув на Дмитра.

— Прислухайся, хлопче, до таких розмов. Це думи партії про життя — значить наші, народні думи. Одне діло — розуміти, що воно й до чого, а друге, головне — новою людиною ставати, солдатом, що революцію обереже. Оце твоя, Дмитре, дорога. Коли ж на яку іншу стежку схибнеш — це, значить, у мертву воду увійшов чоловік. Щастя ми обіруч узяли. Треба не розвіяти його як полону за вітром, не стати самому рабом землі, отим жаднюгою, що в ґрунт без толку зажене і своє життя і життя дітей своїх. Розумієш, Дмитре?

— Розумію, Свириде Яковлевичу, — поглянув у очі Мірошніченка. — Тату, де наше поле тепер?

— Біля самого Бугу, — замість Тимофія промовив Свирид Яковлевич. — Хороша земля.

— І ваша нива поруч із нашою?

— Поруч... Радий, Дмитре?

— Дуже, — і хороша напівдитяча усмішка зробила привабливішим його довгасте, по-степовому замкнуте обличчя. — Хіба такий день повік забудеш? — сказав схвильовано і замовк: може не так що він говорить першому партійному чоловікові у селі.

— Отож бо й є. Це такі дні, що наше життя до сонця повертають. — Мірошніченко ближче присунувся до Дмитра, раптом покосився на його ноги. — Ти що то виробляєш? Хочеш скалічитись?

— Не скалічусь, — поглянув на Свирида Яковлевича.

— Ти мені покинь вихвалитись. Присувайся ближче до середини.

— Не вихваляюсь. Хіба руху не чую? От як в майстерні щось виточуєш або стругаєш — усім тілом розумієш, то це останній пруг чи стружку здійсмаєш. Зміряєш потім обциркулем — так воно і є. Візьміть мене з собою на поле.

— Обійдемося без тебе, — обізвався Тимофій. — Ти ж тільки що із столярні. Нічого навіть не їв.

— Дарма. Такий день... Чуєте, як в селі співають?

— Іще б не співати. Ех, коли б це худоби більше, — задумався Свирид Яковлевич. — Щоб кожен бідняк по конячині мав. А то ж знову-таки за тяглом до куркульні не одному прийдеться на поклін іти, віддавати землю наспіл... Як твоє столярство, Дмитре?

— Нічого, — відповів стримано.

— Знаю, знаю, що добре. Старий Горенко не нахвалиться тобою: золоті руки в тебе — каже.

— Які там золоті! Бувайте здорові, — скочив з воза і легко, неквапно пішов шляхом

у село.

— Славний хлопчина, — похвалив Свирид Яковлевич. — Тільки такий самий мовчазний, хмурий, як і ти. Сьогодні ще на radoщах хоч трохи розійшовся.

— То й добре. Що йому з доповідями виступати? — знизав плечима Тимофій. — На коня гейкнути зможе — і хватить з нього. А коло землі уже й тепер тямить, як інший дорослий. Поле не говіркового — роботящого любить.

— Хм! Куди загнув! — сердито і насмішковано чмихнув Свирид Яковлевич. — Вся наука, по-твоєму, виходить, щоб тільки на коня умів гукнути хлопець. Багато ще від тебе див можна почути. Не для того, Тимофію, революція прийшла, щоб наші діти тільки худобу уміли за повід смикнути. Не для того!

"Це він добре сказав: не для того революція прийшла, — запам'ятовує чіпким селянським розумом, який більше привик зважувати, передумувати, аніж узагальнювати. — З головою чоловік".

* * *

Земля у мерехтінні зривалась на диби, відлітала за бричкою і знову круто підводилась вгору. В її плямистих лініях Варчук чітко бачив обриси, прикмети свого поля, що напливали і втікали округлим числом "30". Оцей нуль, як страшний сон, кружляв і кружляв, витягуючи за собою всю душу. "Тридцять десятин", — нила і набрякала од тоскної злості уся середина.

Проминувши Михайлюків хутір, бричка влетіла в літинецькі ліси, і Сафрон полегшено зітхнув, оглянувся навколо, перехрестився і знову зітхнув. Усе здавалось, що за ним буде погоня, що хтось із комбідівців довідався, куди він поїхав.

Гострими, неблизкучими очима оглядав обабіч дороги ліс, надіючись зустрінути бандитський патруль. Але ніде ні душі.

Змучені коні, тяжко граючи пахвами, з кар'єру перейшли на рись, і зеленкувате мило падало з обкипілих вудил на попелястий супісок, обсіяний червоними перестиглими чашечками жолудів.

Тиша.

Навіть чути, як жолудь, токуючи по гілках, падає на корневище, коником одскакує од трави і зручніше припадає до землі, ще теплий, як дитина, і тугий, неначе набій.

Сафрон скочив з брички, м'якою вівсянкою ретельно і туго витер коням спину, боки.

"Невже виїхали? — пройняла холодна дрож. — Не може бути такого. А як майнули в друге село? Хоч на краю світа, а знайду їх. Вимолю, виблагаю у Гальчевського, щоб усіх комбідчиків передувив... Тридцять десятин відрізати, щоб вас на кавалки, на макове зерно порізали!" Спухали, натягувались жили на скронях, і стугоніла, розриваючись од лютого болю, голова.

— Вйо, чорти! — переніс злість на коней. Люто свиснув гарапник, дві вогкі смуги зашипіли піною на кінських спинах. Вороні важко заклепали дорогу; за бричкою поміж деревами мерехтливо побігло обважніле надвечірнє сонце.

Уже роса випала на землю, коли Сафрон в'їхав у притихле село і зразу ж зрадів, на

надбрів'ї розгладився покручений жмут зморщок. На невеликому містку стояло двоє бандитів у високих, збитих набакир смушевих шапках. Недалеко від них паслися нестрижені коні.

— Добрий вечір, хлопці! Батько дома? — роблено веселим і владним голосом запитав: знав, що інакше говорити не можна — побачать м'якого чоловіка, то й коні заберуть.

— А ти що за один будеш? — Високий каракатий бандит, граючись куцим втинком, впритул підійшов до Варчука.

— Двоюрідний брат батька Гальчевського, — впевнено збрехав Варчук. — Привіз важливі вісті про розташування першої кавбригади Багнюка, що входять — у склад другої червоно-козачої дивізії.

— Ага! — багатозначно протягнув бандит, і вже з пошаною оглянув Варчука вузькими довгастими очима. — їдь у штаб. Там таких чекають.

— Де тепер штаб? В поповому домі?

— А де ж йому бути? — не здивувався освідомленістю Варчука. — Де краще їжу приготують, де кращу постіль постелять? — і засміявся, натискаючи на слово "постіль", надаючи йому багатозначного відтінку.

Зразу за містком біля похилого плоту хропів на всю вулицю напівроздягнутий, обліплений мухами бандит. В узголів'ї біля порожньої пляшки валялася шапка з гетьманським тризубцем і жовтою брудною китицею; з роздертої кишені, як струмок крові, пробився разок намиста і торочки тернової хустки.

"За самогоном і скринями не бачать чорти, як нас розчавлюють". Недобрим поглядом зміряв Сафрон незручно розкинутого бандита.

Перед ґанком попового будинку Сафрона зупинив озброєний до зубів вартовий.

— Батька зараз нема дома. У від'їзді, — непривітно, спідлоба оглянув гострими очима високого чорноголового чоловіка.

— Нема? — задумався Варчук. — Тоді я розкажу все начальнику штабу Добровольському.

— Він зайнятий зараз.

— Що ж, почекаю.

— Чекай. Тільки на той кінець вулиці паняй. Не належить тут усяким невійськовим стояти. Позаяк — порядок!

— Порядок! Пообжирались самогону і всі бур'яни попід тинами обблювали.

— Ти ще мені щось ниньки скажи. Я з тебе льотом кишки випущу! — визвірився бандит і рвонув з плеча карабін.

— Лякай свою бабу на печі, а ми цю хріновину бачили, коли ти без штанів... Ну, ну, сучий сину! За мене батько тобі, як курчаті, голову зверне, — округлими чорними очима впився в бандита. І в цей час хтось весело гукнув:

— Го-го-го, Сафроне Андрійовичу! Яким вітром занесло сюди?

Бандит зразу ж присмирів і подався в глибінь ґанку.

— Омелян! Омелян Крупяк! — здивувався і зрадів Варчук, і його чорна волохата

рука з надією вхопилася за сухі кістляві пальці бандита. Той, усміхаючись, стояв перед ним у червоних плисових штанях, невисокий, рухливий, сяючи дрібними гострими зубами. Його темносірі, поставлені навскіс очі, гостро врізались в тонке перенісся, мінилися текучим потайним світом.

— Добрий вечір, Сафроне Андрійовичу. І ви до нас приїхали? Назавше, може? Хвалю, хвалю за ухватку. Воювати проти комунії захотілося? — швидко затарабанив Крупяк. — Не сидиться на хуторі? Пече? Пристаєте до нас?

— І радий би, так літа не ті,

— Літа, літа! О, що ви дієте зі мною! — метнувши широкими Штанями, став у театральну позу Крупяк і засміявся. — Значить, відомості деякі батькові привезли?

— Не без того, — відповів стримано. — Та, кажуть, батька нема.

— Нема. У Майдан Трепівський поїхав. Учився там колись. Ну, й десь над Згаром краля завелась у нього. Він батько не одної дівки, — пожартував і перший засміявся, задоволений своїм дотепом.

— Найшов час з бабами возитись, — невдоволено насупився Варчук. — А тут, Омеляне, така біда, що хоч у землю входи. І коли ви не допоможете, то і від нас допомоги не ждіть. До останнього паростка викорчовують, до останньої ниточки.

— Відрізали землю? — зразу догадався Крупяк і на його рухливому обличчі розлилось співчуття.

— Відрізали, — ледве не задихався, вириваючи зсередини клекотливі слова. — Це все одно, що перерізали мене надвое і кинули посеред шляху. Скільки я на ту землю старався. Тягнувся до того достатку, і попливло моє щастя старцям у руки. Коли б серце вирвали, то й то легше було б... А то землю!

— Ненадовго, — впевнено заявив Крупяк. — Велика підмога має нам прийти із заходу. Не сьогодні — завтра із Польщі прибуде батько Палій. Це, звичайно, тільки зачіпка до бучі, а там така закрутиться веремія, що більшовиків як вітром знесе.

— Коли б то так, коли б то так дав бог, — і по звичці хотів перехреститися, але, зустрівши глузливий погляд Крупяка, відсмикнув руку назад і вже благально заговорив: — Омеляне, допоможи мені, увесь вік дякуватиму... Не можу я так приїхати додому, душа розривається з досади. Як зробити так, щоб одним махом, к чортам, прикінчити із нашими комбідівцями? Сьогодні підходящий час, дуже підходящий: військо виїхало з села на облаву. Одні обозники залишилися.

Крупяк, перебираючи в тонкій руці плетені жовті ремінці од нагана, з подивом поглянув на Варчука: ніколи він не бачив, щоб гордовитий, норовистий Сафрон став таким жалюгідним, безпорадним.

Тепер фіолетові, круто округлені підтьоки під його очима ще глибше втиснулись в обличчя, а вислий ніс на чорному клинцюватому обличчі, здавалося, аж перехитувався.

— Тільки обозники залишилися? — зразу споважнів.

— Тільки вони! — з розпачем і надією поглянув на Крупяка. — А голова комбиду саме поїхав на ніч орати. То найбільший ворог. Без турбот і прикінчили б його... Може, Добровольському сказати?

— Ні, — нахмурився той, і Варчук застиг у холодній тривозі. Крупяк по одному виразу зрозумів Сафрона і, знижуючи голос, пояснив: — Щось я не довіряю йому останнім часом. Боюсь, щоб не вислизнув до червоних. Хитра і потайна штучка. А тут ще амністії пішли... Непевний чоловік.

Сафрон підсвідомо з острахом поглянув на вікно попівського будинку: чи не побачив його часом з кімнати начальник штабу. На нижній темній губі під шкірою нервово затіпавсь продовгуватий звивистий бугорок.

— Що, страшно? — неприємним сміхом різнув Крупяк. — Не дрейфте: він зараз дуже зайнятий — самогонку дудлить. А ми тимчасом зробимо наліт на ваше село; хлопці в мене — як чорти в пеклі! А пожитись буде чим?

— Аякже! В комбідівців є тепер коні добрячі.

— Е, коні ми подоставали. Прямо як змії! Із кінського заводу видерли. Як летиш, аж вітер вуха обпікає, — хвалився Крупяк, рухаючись кожною складкою свого невеликого тіла. — Ну, поїхали. Час не стоїть! — і його навскіс поставлені очі стали зразу твердішими і старішими.

— Оце добре! — зрадів Варчук і вже урочисто, незважаючи на глузливий погляд Крупяка, з почуттям перехрестився, потім сплюнув через плече.

Біль потроху почав розсотуватись по тілі, і вірилось, що бажання уже стає дійсністю.

Виразно бачив на зелених хвилях Бугу Мірошниченка, бачив в палаючих хатах постріляних, порубаних комітетчиків; бачив усю свою землю, непорізану, неподілену, в п'яти шматках, як п'ять пальців однієї руки.

"А це зразу цілу пучку відсікли. Де там пучку — жили перерізали. Ще як до горбка не добрались? Коли б це скоріше справдились слова Омеляна".

Крупяк скочив у бричку і скомандував:

— Поганяйте до ставу, там мої чорти стоять.

Варчук, шаленіючи од припливу злої сили і захвату, так пустив коні селом, що аж зразу очі пройнялись їдкою сльозою, химерно заколивались, застрибали обабіч дороги будівлі і дерева.

Знову уся його земля тривожно і принадно наближалась до нього, наче вона, кружляючи всіма п'ятьма шматками, бігла за ним і, випливаючи з долини, простягалась перед бричкою, втискалась хвилюючими контурами в незнайомі осінні городи.

Біля просторого, без воріт подвір'я Варчук різко осадив коні. І зразу ж його оглушило голосіння жінки, плач дітей і лютий крик приземкуватого широкоплечого бандита.

— Не дам! Не дам! Я пучки до м'яса протерла, поки випряла його. Діти голі ходять. — Висока худа молодиця в небіленій сорочці й спідниці цупкими пальцями вчепилася в грубий сувій, який тримав перед себе розлютований бандит.

— Даси, стерво, даси!

— Убий — не дам! Діти, гукайте людей. Люди добрі, рятуйте!

— Я тебе порятую! Я тебе гукну! — Бандит шарпнувся, і сувій, випавши з рук, веселою синюватою стежкою покотився по зеленому моріжку. Молодиця пластма впала на полотно, і її зразу ж обсів, прикрив виводок білоголових заплаканих дітей. Бандит люто, боком, як ворон, обкружляв навколо них і раптом різко випростався.

— Ах ти ж зараза шестидюймова!

В повітрі водянистою смужкою блиснула шабля, і жінка в переляці зіщулилась, вросла в землю.

Але бандит і не глянув на неї. Скрадаючись котячими стрибками, він кинувся до хліва, біля якого спокійно стояла невеличка гостроклуба корова з по-старечи вислим підгарлям і сумовито вогкими очима. Нелюдським голосом закричала жінка, заломивши руки, кинулась вперед, але вже було пізно.

Тонко свиснула криця, і зразу ж вгору бризнула кров, зітхнувши, потоком полилась на траву. Голова корови, нахилиючися донизу, цокнулась рогами об землю, загойдався тулуб і незручно, осідаючи на коліна, повалився додолу.

— Ось тобі, відьмо з Лисої гори, — криво глянув бандит на молодицю і витер шаблю об моріг. Але жінка не промовила ні слова. Зі стогоном, схопивши голову руками, опустила на коліна.

— Як рубонув. Чиста робота. Наловчився на людях, — примружився Крупяк.

— Хто він такий?

— Хто ж, як не наш! Курінним батьком був при Скоропадському.

Витерши шаблю, бандит підійшов до полотна, почав по-хазяйськи туго змотувати його в сувій. Тепер ніхто йому не заважав — жінка не підводилась з колін. Оточена дітьми, вона зараз теж здавалась дитиною: вересневі сутінки скрадували контури застиглих у горі постатей.

* * *

Недалеко від перемілу, що хвилясте просвічувався світлою жовтизною, поставили ятері і повернули до берега. За обшивкою важкої плоскодонки сумовито зітхала вода. З кожним разом течія все скупіше тріпотіла золотими прожилками, на береги починало спускатись надвечір'я. Обличчя Тимофія Горицвіта і Свирида Мірошніченка, вбираючи в себе мінливі барви, здавалося, помолодшали; навіть суворість, оповита зеленавим світлом, ставала м'якшою. Припнули човен і стежкою піднялися на поле.

На гранітну мускулясту кручу, що обривалася біля самого Бугу, розгонисте вилетів вершник в будьонівці і, здививши коня, застиг на крутому іскристому виступі.

— Добрий вячор, громадзяни! — співучо привітався з Мірошніченком і Горицвітом. — На свою зямельку приїхали? — Над високим лобом, як гніздо на вітрах, перегойдувався розкішний льняний чуб, а молоді, невтомлені очі палахкотіли завзятими синіми огниками, пильно оглядаючи і людей і широкі простори.

— На свою, — примружившись, відповів Тимофій, і щось аж дрогнуло біля серця, так дрогнуло, наче він уперше почув ці повновісні слова. "Що ж воно таке?" — прислухався до хвилюючого трепету, не зводячи зору з по-молодечи задиркуватого, веселого і впевненого обличчя червоноармійця. І раптом Тимофій аж прояснився,

відчуваючи, як свіжі думки по-новому розкривали йому саме слово — земля. Ота його безталанна, защемлена куркульськими ланами десятинка, яка, наче воскова рамка, щороку танула, болючими скибами і кривавими клинцями навіки відвалювалася на поля дукачів, усім, усім відрізнялася від нового наділу. Тепер його земля була не окривдженою сиротою, не поденщицею в чужих руках, а, наче сонце, випливала з туману, ставала на виду усіх людей. І цьому молодому воїну видно і так само радісно, що Тимофій отримав ниву, як Тимофієві радісно, що і в Білорусії, напевне, зараз великий комнезам стверджує закони Леніна, наділяє бідняцьким синам надійні поля.

— А ви вже у себе отримали землю? — хвилюючись, підійшов ближче до червоноармійця.

— Маці пише: аж чатире десятини наділили. Над самою речкою.

— Над самою річкою? Як і нам! — чогось зрадів Тимофій.

— Хоч і стара я стала, пише маці, а тепер жиць хочаця, — продовжував своє червоноармієць і засміявся, блиснувши піввінчиком чистих зубів.

— Поля родючі у вас?

— Бульбу родять. Гета вона щира сказала: жиць хочаця. Тепер ми людзі вольнія.

— То вірно. І старий правду чує... Чорнозем у вас?

— Піски і болота.

— Шкода. Пшениця, значить, не родить, — аж зітхнув. — Ви торфу, торфу в ці піски. Він силу має, дарма що травиця.

— Тепер можна: коня дали. А на плечах не наносишся.

— То таке діло, — погодився Тимофій. — Додому скоро?

— Пакуль ворогів не доканаєм. Словом, скоро. — Пругко підвівся на стременах, ще раз пильно оглянувся навкруги, пустив коня до шляху, і пісня надвечірньою задумою почала розтікаться полями:

Ой, речаяька, речанька,

Чаму ж ти не повная,

Чаму ж ти не повная,

З беражком не ровная.

"З беражком не ровная", — в думці повторив слова і мелодію Тимофій.

Завернувши коні од самотнього перестояного озерця пізнього проса, підійшов до кручі, поглянув у далечінь.

За рікою привільне, широко розкинулось зелене Забужжя, порізане хвилястими зарогами, обсіяне невеликими округлими вирками. У червоно-блакитному надвечір'ї чітко вирізьблялося обшарпане, відкрите всім вітрам село Івчанка, що споконвіку робило на безкраїх ланах поміщика Колчака. Немилосердні лапища війни і злиднів не минули села: напіврозвалені халупи вросли у землю, світилися ребрами лат, умирали на очах, як отой промінь на крихітному віконці найближчої будівлі. Одначе зрідка білили і свіжі зруби: видно, пішов панський ліс на наймитські хати.

— Що, любиєшся?... Неначе писанка село? — ніби одгадавши його думи, промовив Свирид Яковлевич.

— Да. Тут понаписувано. Ще краще, ніж у нас.

— Понаписувано, — зітхнув Мірошниченко. — А із злиднів, дивись, чи не скоріше за нас івчанці виб'ються.

— Чому так думаєш?

— Дружний народ. Славну історію має село. Хто пана перший громив у тисяча дев'ятсот п'ятому році? Івчанці. Партизанів хто тепер найбільше дав? Знову ж таки вони. І за роботу так візьмуться, аж гай шумітиме... Довіку не забуду день дев'ятого листопада тисяча дев'ятсот сімнадцятого року. Щойно про революцію почули. Увечері в Івчанці відбулися загальні збори місцевої організації РСДРП (б). Люди весь плац укрили. Куди не поглянь — старі або малі. Тільки де-не-де шапка-плетьонка пораненого фронтовика коливається. А резолюцію яку тоді ухвалили: "Незважаючи на те, що в нас залишились каліки, діди та баби, ворогам революції не ходити на нашій землі. Озброїмось косами, вилами, мітлами і змемо їх з лиця землі. Висловлюємо повну готовність стояти до останньої краплі крові за Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів". І як стоять! Ех, Тимофію, що за люди це! В минулому році, коли ми з петлюрівцями билися... — Та не довелося Мірошниченкові доказати, свого оповідання. З прибережних кущів тяжкуватою похідкою вийшов Іван Тимофійович Бондар і, не здоровкаючись, заклопотано промовив:

— Свириде, тебе негайно викликає начальство. З повіту приїхали.

— Не чув, чого? — стурбовано запитав, ідучи за гвинтівкою.

— Не чув. Та, видно, знову діло в бандитизм впирається. Прямо нема тобі ніякого спокою. То Шепель, то Гальчевський, то чорт, то біс, грім би їх на битій дорозі навіки прибав. І доки вже ми будемо мучитись?

Сумовиті очі Тимофія звузились, заясніли глибокою людяною усмішкою:

— Пакуль ворогів не доконаємо, — навіть інтонацію червоноармійця перехопив.

Свирид Яковлевич розреготався і вдарив Тимофія по плечу.

— Ай ловко ти... Хто прибув до нас? — звернувся до Бондаря.

— Анастас Донелайтіс. Виходить, діло серйозне.

— Анастас приїхав? Да, він спроста не прилетить.

— А я ж про що кажу?

Анастас Донелайтіс працював завідувачем повітземвідділу. В 1919 році, коли Литовська радянська республіка була задушена Антантою і кайзерівським чоботом, поранений Анастас з групою комуністів пробився до Петрограда. Лягти в шпиталь відмовився навідріз, і тоді Військовий революційний комітет послав його на південь на чолі продзагону, що складався виключно з балтійських матросів. Знову поранення, потім чернігівські ліси, боротьба з петлюрівцями, рейд в щорсівських лавах аж до Вінниці і ще одна рана.

На Поділлі довелося довго відлежуватися — розкрилися погано загоєні рубці, занили, заскрипіли пробуравлені кості. Сяк-так підлікувавшись, спираючись на палицю, зашкандибав Анастас у губпартком. Перед високим будинком ткнув за чавунну огорожу свою палицю і, стараючись, щоб похідка була рівна, попрямував до

секретаріату. Але в губпарткомі йому зразу зіпсували настрої:

— На боротьбу з бандитизмом вас не пошлемо — хворий.

— Так що ж, в соцзабез, може, накажете піти? — уїдливо запитав, але його інтонації не помітили і серйозно відповіли:

— Можна, робота підходяща.

Всі його зусилля, образи, доводи, прохання і навіть хитрощі розбивались об незаперечне рішення:

— Не пошлемо.

Нарешті вдалося вирвати іншу посаду: стати завідувачем повітземвідділу. А через те що зараз в районі активно оперували петлюрівські і шепелівські недобитки, то Анастас майже цілі дні не злазив з сідла, і його невелику, підібрану як в кібця постать знали усі прибузькі села, знали його веселе і полум'яне слово під час розподілу землі.

І ніхто не знав, як боліло серце юного комуніста за своєю рідною Литвою, де залишились батьки, наречена і перші струмки молоді крові. Розподіляючи землю десь понад Бугом, він мріяв про той час, коли випаде щастя робити таку саму роботу над зеленим Німаном.

— А це де дістав? — тільки тепер Мірошніченко побачив у Бондаря втинок.

— Червоноармійці одного бандита біля діброви втихомирили. Насилу випросив, щоб мені дали цю пукалку, — завзята розумна усмішка затрепетала на повних устах Бондаря.

— І не побоявся без дозволу брати?

— Для захисту своєї радянської влади дозвіл не береться, — серйозно і твердо відповів. — Ходімо, Свириде.

— Будь здоров, Тимофію. Вдосвіта постараюся повернутися. Коли ж затримаюсь, Дмитрові скажу, щоб прийшов до тебе. Аж досадно. Так хотілося вперше пройтися за плугом на своїй землі, — непідроблений жаль пом'якшив суворі риси впертого обличчя. — Пішли, Іване.

— Пішли, — і Бондар великими кроками плече в плече іде поруч з Мірошніченком. Обое вони широкоплечі, кремезні, неначе рідні брати.

Поміж розпухлою і чорною від негоди стернею аж до самого села тріпотіла осіння стежка. Городами дійшли до школи і зразу ж зустрілися з Анастасом. Він сидів верхи на неспокійному, з злостивим оскалом жеребці, щось жваво говорив до комітетчиків і кількох червоноармійців, що саме порались посеред вулиці біля трьохдюймової німецької гармати.

— Мірошніченко! Здоров! Вітаю, вітаю! — скочив з коня і, накульгуючи, підійшов до Свирида Яковлевича. — Ти великий винахідник, — показав рукою на гармату.

— Годиться? — з надією подивився в зелені очі Анастаса.

— Годиться! Кругом оглянув! — бліде худорляве обличчя, покраплене кількома зернинами ластовиння, сміялось по-дитячи щедро і ясно.

— Оце добре! — полегшено зітхнув Мірошніченко. — Все-таки гармата!

В 1918 році німці, утікаючи, покинули серед шляху тулуб несправної гармати. І от

Мірошниченко вирішив використати її в боротьбі з бандитами. В стельмашні він поставив її на дерев'яний хід, а ковалі довго помарудились біля замка, в якому не було ролика, що відтягує ударний механізм, потім до замка уміло приклепали чималу залізяку. Думка в Свирида Яковлевича була проста: при ударі довбнею по залізяці бойок розіб'є капсуль і снаряд полетить на ворогів.

Винахід і радував і лякав його.

"А що коли нічого з цього не вийде?.."

Смерком комітетчики і червоноармійці уже були на леваді. Анастас звідкись дізнався, що рештки розбитої банди Саленка вийшли із барських лісів на з'єднання з Гальчевським, і зразу ж метнувся перепинити бандитів.

Коли виїхали в поле, навкруги хороше запахло свіжозораною вогкою землею.

— Сьогодні наші орали, — сказав Мірошниченко Анастасу, приховуючи хвилювання: все думав про гармату.

Густіла темінь.

На обрій опускалася хмара, гасячи багряні потоки.

І враз шматок хмари неначе заворушився, обірвався і полетів до села.

— Розвертайсь! — гукнув Анастас до гарматників.

Коні круто описали дугу, і жерло гармати, здригнувшись, туго вперлося в тривожний затьмарений захід. Червоноармійці і комітетчики розсипалися по ріллі.

З-під хмари на конях летіли бандити. Все міцніше двиготіла дорога, підносячи вгору два крила пилу і низький стогін.

Важко клацнув замок гармати. Хвилюючись, Мірошниченко обома руками схопив довбню, подався назад і вдарив по залізяці. Жерло дихнуло довгим зубчастим язиком полум'я, загриміло, і земля, неначе хворий на малярію, затрепетала, забилася у дрожі. Кудлатий кривавий стовп землі злетів перед бандитами.

— Так їх! — завзято закричав Анастас, кидаючись до замка гармати. З гвинтового отвору гірким перегаром ударив дим, та його тугі звитки зразу ж спинив новий снаряд.

— Так їх! — знову вдарив довбнею Мірошниченко — і затремтіла нива.

Зграєю гайвороння бандити позлітали з коней і опустились на ріллю. Понад самою землею заблимали нерівні вогники. З утинків вони виривались більшими, тривожнішими для ока сполохами, але насправді на віддалі були більш безпечні, ніж дрібні гвинтівочні сполохи. Іван Тимофійович це добре знав і, втиснувшись важким тілом у борозенку, неквапно бив з гвинтівки на невеличкі світлячки.

Свій відтинок він уже встиг віддати менш досвідченому стрільцеві Степанові Кушніру, що лежав поруч у другій борозенці і немилосердно лаявся після кожного пострілу: куцак сильною віддачею мало не виривав чоловіка із землі,

— Підманули, підманули ви мене, Іване Тимофійовичу, — нарешті не витримав Кушнір.

— Каюсь, є таке діло, — погодився. — Та це ж, сам бачиш, на користь іде.

— А то б стерпів інакше? Це тільки і втішає мене. Все менше на якусь погань для революції стане. Чи так я думаю?

Але Іван Тимофійович нічого не відповів. Зовсім недалеко зметнулась вгору, випростовуючись, незграбна довга постать, щось загорланила, і зразу ж високий натягнутий крик перейшов у кволий, простуджений клекіт.

— Жери тепер землю, — коротко відкусив Іван Тимофійович Бондар, перезаряджаючи гвинтівку.

— От і нема вже однієї контри.

— Хотів би, щоб усі вони за одну ніч свинцем втихомирились.

— Втихомиримо. Та не всіх разом. На все свій час приходить, як говорить Мірошніченко... Ох, і віддає! Вже плече у мене ревма кричить, — скривився Кушнір. — Начеб відсунулись бандити від нас... Іване Тимофійовичу, а вам не страшно?

— Та поки дрижаків не вибиваю.

— А мені страшноувато, — признався Степан, і голос його перейшов у схвильований шепіт. — Не подумайте, що за шкуру трушуся. Вона у мене встигла одубіти. Раніше і про смерть не так думалося. А от тепер, коли аж чотирнадцять держав од нашої молодії країни у нори дряпанули, — страшно не хочеться під бандитську кулю потрапити. Біля своєї землі походити хочеться. А подивишся, як її всяке вороння шматує, так серце розривається. Наче не землю, а його шматують.

— Та землі у нас ніяка сила не відбере, — коротко сказав Бондар.

— І я так думаю... Хочеться при своїй владі пожити, по-новому, як товариш Ленін навчає. Оце коли нещодавно наш Савченко почав на заводі пояснювати думи вождя, так і в серці надії не вміщаються. Вся наша країна перед очима, наче сонце, встає. І так жити хочеться, ну прямо розповісти нема сили. Начеб оце тільки на світ народився. Ви старіші, Іване Тимофійовичу, деь цього і не чуєте.

— Ні, чую, — стримано відповів і лише згодом додав: — Того і лежу з гвинтівкою отут, а не завалився барсуком на піч... Прислухайсь — відкочуються гади.

— Відкочуються. Мірошніченко ловку штуку з гарматою придумав.

— Почекай, що це за тупіт од лісу? — сказав насторожено. Дорога знову загуділа копитами — і серед бандитів пронісся розгонистий крик.

— Здається, підмога чортам прийшла! — неспокійно промовив Бондар, дослухаючись до глухого дзвону землі.

— Так воно і є! — підвівся Кушнір.

— Ех, не в пору... Припізнись на яку годину — і од них, проклятих, духу б не залишилось.

Чітким голосом Донелайтіс дав якесь розпорядження, і на ріллі загупали кроки червоноармійців. Гармаші відтягли гармату назад, потім щось стурбовано промовив Мірошніченко, і через короткі інтервали на дорозі почали рватися снаряди, намагаючи рухливе кубло ворогів. Але воно з гиком та свистом проскочило між розривами, спішилось і чорним потоком кинулось в обхід комітетчикам.

— Держись тепер кріпко, Степане! — Пригинаючись, Бондар побіг напереріз рухливому клубкові.

Кушнір для чогось тоскно оглянувся навколо, зітхнув і побіг за Іваном

Тимофійовичем, на ходу стріляючи зі свого громобоя.

Кулі з сумовитим струнним дзижчанням все густіше обсновували погожу ніч, злостиво, з форкотом, скородили свіжу ріллю, збивали гребені невлежаних скиб. Невелика група бандитів метнулась до гармати. Донелайтіс і Мірошніченко першими кинулися їм назустріч. Та в цей час від ярка зовсім неждано по бандитах коротким, злим перебором ударив кулемет.

— Робітничий загін підійшов! — радісно вигукнув Мірошніченко, прострелюючи ріллю, що звивалася темними плямами втікаючих ворогів.

— Чому так думаєш? — напружено прислухається до пострілів Донелайтіс.

— Пізнаю кулемет і руку паровичника Фіалковського. Чуєш, як строчить? Коротко, рішуче, з душею. По-робітничі.

— Оце добре. Тепер Савченко не випустить бандитів. Ох, і молодчина чоловік!

— До нас підступає. За людей в першу чергу турбується. І справді, незабаром комітетчики з'єдналися з усім збройним робітничим загonom з цукрового заводу.

— Ну як, орли? Б'ємо ворогів? — підійшов до комітетчиків із браунінгом в руці високий котельник Савченко. Навіть в темноті його голова світилася м'якою хвилястою сивиною, а погляд горів молодим юнацьким блиском. Після революції 1905 року Павла Савченка, кучерявого, веселого юнака (він навіть самого князя Кохана здивував винаходами) із кам'янець-подільської фортеці погнали в Сибір. З півночі повернувся він спокійним, навіть строгим чоловіком, обкиданим зморшками і обсіяним сивиною; повернувся грамотним, з чималим досвідом підпільника, більшовиком. Дома Савченко нікого не застав: мати, не дочекавшись сина, померла в зимній вдовиній халупі, а брати і сестри розбрелись на заробітки по економіях і заводах. Директор цукрового заводу, знаючи, які руки у котельника, поламавшись, таки прийняв його на завод. А в 1917 році Савченко з передовими робітниками розбив охорону князя Кохана і взяв завод під опіку професійної організації.

— Здається, вчасно поспіли, — припав командир робітничого загону до вогкої від роси станини. — Інтересно воюєте.

— Ох, і вчасно, — весело промовив Мірошніченко. — Думалось... та що там говорити, дуже тяжко приходилось нам. Загинули б без вас.

— А ви погане місце вибрали для маневрування, — тихо сказав Савченко. — Гарматний вогонь переносимо до лісу. Свириде, відсікай відступ контрі, поки вони до пам'яті не прийшли.

— Єсть відсікти відступ.

— О, в Фіалковського кулемет перегрівся. Товаришу Ільїн, піднеси кулеметникам води.

— Єсть піднести води...

— Чуєш, як навколо забриніли голоси? — усміхаючись в короткі цурпалки вусів, промовив Бондар до Кушніра.

— Ще б не зрадіти! Сказано: робітники прийшли, надія наша. — Вистрелив на короткий сполох і чогось зовсім несподівано мрійно промовив:

— Подивіться навкруги... Бачите, як підіймається земля у світанні.

* * *

Місяць зійшов пізно, і розтрушені, як віхті ромашкового сіна, хмари раптом просвітилися, задимились, ожили і побігли на захід. Поміж берегами неясно окреслилась лінія Бугу. Звісивши голову, дрімали коні, а Тимофієві і досі не слалося.

Обтяжений думками і надіями, поволі ходив полем, як ніколи іще ним не ходив. Неговіркий на людях і вдома, він тепер досхочу говорив сам до себе, радився сам із собою, а іноді з дружиною та з сином: відчував, що вони поруч із ним, поклич — і обізвуться на його голос, підійдуть до нього.

І слова у Тимофія тепер були теплі та ласкаві, як у південь пшениця, нагріта липневим сонцем. І по-новому переमेжовувалися у них споконвічні сподівання і турботи, що живуть поруч у серці бідняка, який за вік хліба не наївся. І думки Тимофія були поетичні, як завжди поетична мрія про чесне, краще життя...

Виоремо тебе, ниво, обсіємо. Не зерно, а серце своє вкладамо в тебе, щоб зародила ти нам щастя, щоб не пускала ти поміж люди старців і старчат, не гнала своїх труджеників на край світу за тією копійчиною, за тим загорьованим шматком наймитського хліба... Усім своїм тілом він відчував ту землю, яку йому сьогодні наділив закон Леніна.

І через якийсь проміжок часу Тимофій згадує слова Мірошніченка: "Селяни одного російського села прийшли до Леніна в гості, принесли йому в подарунок свій хліб. Прийняв Ілліч той хліб, поцілував, подякував людям..."

І знову думки, і очі, і руки Тимофія купаються в теплому зерні, що вродило на його полі.

Несподівано зовсім недалеко вдарили копита, пролунали розрізнені гвинтівочні постріли, а потім глухо озвався кулемет.

По звуку Тимофій безпомилково визначив, що стріляли із "кольта". Тоскно, як людина, застогнав поранений кінь і, збільшуючись в очах, з високо піднятою головою промчав біля самого воза і круто повернув на схід. Потім надривний голос сплеснув неждано високим "ой" і зразу ж обірвався.

Тимофій кинувся до воза, але на півдорозі згадав, що гвинтівку забрав Мірошніченко. Зупинився в тяжкому роздумі.

В'їдливий писк кулі, що, здавалося, пролетіла над самим вухом, вивів його з оціпеніння. Тимофій впав на землю. Оброшуючись, швидко і обережно поповз на стрілянину.

Через кілька хвилин Горицвіт не тільки знав про бій, а вже й бачив у думках його безвідрадний кінець: чотирьом червоноармійцям недовго можна було встояти проти трьох десятків бандитів, що, спішившись, півколом притискали жменьку сміливців до ріки.

Раптом замовк кулемет. І тільки тепер острах вчепився в тіло Тимофія, але він зразу ж по метушні кулеметника зрозумів, що той міняє ствол.

"Коли б успів, коли б успів", — благала кожна клітина, бо вже бандити чорними

тінями зметнулися із землі і побігли вперед. Ще кілька стрибків і... кінець.

Молодий стурбований голос щось тихо промовив до кулеметника. Той крізь зуби злостиво і спокійно процідив:

— Зараз, товаришу командир, сипнемо їм страху в матню. І дуло кулемета, наче захлинаючись, зафакотіло вогнем. Бандитський ланцюг зразу ж, немов по команді, з стогоном, криками, матерщиною опустився на землю. Червоноармійці під прикриттям "кольта" швидко відбігли назад, бо кігті бандитського ланцюга все більше витягувались до ріки.

— Товаришу командир, — хвилюючись, підвівся Тимофій і застиг невдалік від невисокого, в кубанці, воїна з пістолетом у лівій руці. — Спускайтеся за мною до Бугу, я перевезу човном.

— Ти хто будеш? — наближаючись, збільшуються допитливі строгі очі. В напівтемряві нахмурене обличчя воїна здавалось незвично білим, аж прозоро синюватим.

— Я? — не знайшов, що відповісти. "Що ти йому скажеш? Ще за бандита прийме!" — Бідняк я. Що за радянську владу.

— Все! — вилаявся кулеметник. — Ні одного набою! — Схопив кулемет і, обпікаючи руки гарячим стволом, знову вилаявся тоскно і боляче. І тільки тепер Тимофій побачив, що з правої руки командира дзюрчить кілька чорних струмків крові. Куля, видно, наскрізь пробила руку, і кров, розтікаючись, так струмила із розчепірених болем пальців, наче всі вони були поранені.

— Тьху! Чортова мати!

— Іваненко, що з тобою?

— В плече куснула, — обізвався червоноармієць, що, люто відстрілюючись, лежав у борозенці.

— Бігти зможеш?

— Зможу, товаришу командире.

Під нестихаючі постріли побігли до Бугу. Заросле кущами узбережжя залопотіло кулями, але сила в'їдливого свисту зменшилась, як зменшувалось із наближенням ріки почуття небезпеки.

З-за обстріпаної хмари виткнувся ущерблений місяць. На жовтому побережжі сильніше затокувала кров з руки командира, і хвиляста подовбана стежечка покотилася до самого човна. Здавалось, то не жива тепла кров напоїла берег, а хтось із дітвори осінньої години повтискав у жовтий пісок рівні чашечки жолудів.

Ні чуття болю, ні звичного жалю і млосності, що починають нудити від великої втрати крові, не побачив Тимофій ні в темних, наче з янтарним відливом очах командира, ні на його білявому спокійному обличчі. Було воно строго підібраним, зосередженим, по-красивому впертим.

— Підійми руку, товаришу командире. Життя витікає! — звичним суворим голосом промовив Тимофій і зі всієї сили рвонув до себе тонкий поржавілий ланцюг. Занили пальці, в'їдаючись в залізо, але якесь кільце лопнуло, і Тимофій повеселішав: не треба

відмикати плоскодонки — збереглася дорога хвилина.

Уже впливли на середину ріки, коли берег заворушився темними постатями, засіяв мерехтливими вогниками. Невеликі співучі грудочки води, здіблені навколо човна ворожими кулями, на диво були схожі на неспокійних блакитнокрилих крячків, що з криком падали на ріку. На березі всі полегло зійхнули.

— Спасибі. Від Червоної Армії спасибі, — лівою рукою потиснув командир тверду руку Тимофію.

— То вам спасибі. За все спасибі. Я вам руку перев'яжу. Сорочкою. Вона чиста у мене. — Рішуче рвонув Тимофій комір верхньої полотняної сорочки, і дрібні гудзики рососою посипались під ноги.

— Не треба, — усміхнувшись, вийняв пакуночок з кишені, сказав кулеметникові, щоб перев'язав плече Іваненкові, а сам підняв руку вгору, і кров із пальців потекла в рукав.

— Як ваше прізвище?

— Горицвіт. Тимофій Горицвіт.

— Горицвіт? А моє Марков. Чим же вам віддячити? У мене є...

— Нічого мені не треба, командире. Сам солдатом був. Не на те революція прийшла... — він захвилювався. Хотілося багато чого сказати, але говорити з людьми йому було завжди важко, а надто тепер, коли згустіла кров сіялась і сіялась на синювату осінню траву. І він уже рівним голосом поволі додав: — Ви в Івчанку ідіть. Там коли банда і наскочить — відіб'ють її люди.

— Бувайте здорові, — побілілими, безкровними, що аж зморшками взялися, устами Марков цілує Горицвіта і, притуляючи до грудей сповиту поранену руку, прямує луговою стежкою до хат. А Тимофієві і досі здається, що кров командира токує по узбережжю, втискається в пісок, як неглибокі жолудеві наперстки.

"Славні хлопці", — так, як батько про своїх синів, думає він, перебираючи в уяві мимохідь схоплені риси воїнів, не знаючи, що й вони зараз також думають про нього, згадують добрим словом невідомого чоловіка. І та сердечна допомога, що не так би могла закінчитись — смерть же поруч ходила, піднімає Тимофія у власних очах, наливає радісним чуттям. І тільки згодом прокидається турбота, що бандити можуть забрати коні. Чуйно прислухається до того берега. Вода чітко передає сердиту мову і лайку бандитів. І раптом він чує голос Сафрона Варчука.

"Чи то здалось?"

Згодом чорні постаті підіймаються вгору. Потім загупали копита і тупіт подаленів, затих...

Сафрон Варчук розпізнав Тимофія Горицвіта, коли той пірнув понад кручею в чагарники. Пізнав і так перелякався, що дрібні краплини зразу ж запарували на його плескату лобі.

"А що коли він помітив мене?"

Майже навколішках виблагав роздратованого невдачею Крупяка розділити банду: більшу частину пустити в село, а другу залишити в кущах.

Наближався світанок.

Круглими, збільшеними од напруги очима вдивлявся Сафрон вдалину, тоскно думаючи одне й те саме: чи помітив його Тимофій, чи повернеться на цей берег? І, як більшість релігійних людей, у критичну хвилину він зі своїми справами з жаром фанатика звертався до бога, слав йому невміло складені молитви, щоб Тимофій приплив до берега.

І вдалині біля зарогу простуджено бухикнуло весло. Сафрон зразу ж забув і за молитви і за бога.

Розводячи темряву, хлюпнув човен, а на ньому на увесь зріст стоїть високий дужий чоловік, неквапно і вміло орудуючи веслом. М'яко стукнувся човен у пісок. Тимофій вискочив на берег, і в цей час лунко гримнув постріл.

Сафронові на мить здалося, що то його серце розірвалося. Він мимоволі обома руками схопився за груди, не спускаючи очей з Тимофія.

"Похитнувся", — зрадів і руки його сповзли з грудей, але зразу ж знову судорожно зведеними пальцями вхопилися за серце: Тимофій з незвичною спритністю влетів у Буг, і не скоро його голова піднялась над водою, знову зникла і знову з'явилася.

Бандити вискочили із схованки. Вода затріпотіла то невеликими крильцями, то довгастими смугами. А Сафрон, одурівши од переляку і злості, плутався під ногами бандитів, тикаючи пальцем на поверхню ріки:

— Он він! Он він! З'явився!

— Та відійди ти... двоюрідний брат Гальчевського! — нарешті визвірився на нього високий каракатий бандит з вузькими, наче осокою прорізнаними очима, що стояв на варті біля мосту. — Не повилазило нам!

І Сафрон ображено притих, але коли з'являлася над водою голова Горицвіта, він механічно вказував рукою в тому напрямі.

Холодна вода окропом ошпарила Тимофія. Тіло зразу ж почало горіти і стягуватися в клубки. Проворними рухами він під водою зірвав з себе чоботи, піджак, ривком піднявся угору, на всі груди вдихнув повітря і знову занурився в ріку.

Міцні стужавілі руки, неначе два весла, розгортали густу воду. Не чув, як навколо нього шльопали кулі — вуха наче пекучим клеєм залило. І вони почали боляче пухнути,

"Нічого, Тимофію. На тебе ще куля не вилита", — потішав себе, як і на фронті. Під кулею він розумів не шматок свинцю, а смерть, бо не раз Тимофій був поранений. Не тільки потом обкипіли його георгіївські хрести, що лежать в куточку скрині із темними плямами чесної солдатської крові на чорно-оранжових стрічках... Навіть у думці не припускав, що він може бути зараз убитим. "Поранити можуть. Так це не новина. А річку переплинемо". І вода аж шипіла, розступаючись перед ним. Розсікав тугі підводні течії, могутніми плечима з розгону кришив крутежі, кожною клітиною відчуваючи рух студених наелектризованих м'язів ріки. "Нічого, Тимофію, на тебе куля ще не вилита". І, весь у тугій напрузі, не чує, що кров його уже доточує річку.

Раптом сталось щось незвичне і страшне. Якась лиха сила пересмикнула всім тужавим тілом, перегнула його, скрутила болюче поранені кості і заморозила їх.

Тріпонувся так, неначе із каменю виходив. Руки, голова, плечі послухались — ожили, а скорчені ноги закаменіли і потягнули його донизу.

І Тимофій усе зрозумів.

Востаннє піднявся над водою. Сумовитим розумним поглядом широко окинув берег у світанні. І чогось йому стало жаль. Страху не було, а тоскний жаль чогось, що ніколи не прийде, охопив усе його напівживе тіло. Він навіть не подумав, що це був жаль непрожитих років, тих років, які оселились у найкращих його сподіванках, а наяву ще не приходили. Тільки тепер він наближався до їхньої грані і вже відходив од них назавжди... Може, Докія, Дмитро... І очі його подобрішали. Усе життя, усі видіння за якусь хвилину перейшли перед ним, як проходить безсмертне військо повз убитого товариша.

Промайнуло дитинство, дощові галицькі ночі на фронті, ближчими стали убиті друзі і земля...

— Панська?

— Та ні, наша.

— Значить, панська?

— Панська була та загула. Тепер наша, ленінською правдою надана.

І побачив, як він з Мірошниченком і Дмитром вийшли на Великий шлях серед житів. А з далини до них усміхається дороге обличчя вождя.... "Хліб йому селяни принесли..." Так це ж вони уклонялися хлібом вождю... усе, усе переплутав Мірошниченко.

І в останні секунди свого віку він увесь тягнеться до нерозпізнаної грані майбутнього, яка от-от мала розкритись перед ним, бо все життя він жив майбутнім, не маючи нічого відрядного в минулому.

І Тимофій не чує, як вода кам'янить натруджені жили, неначе вимиваючи їх з тіла, як підхоплює течія його і несе на широке плесо...

— Капець! — високий каракатий бандит підкидає втинок на плече і прямує стежкою нагору.

— А завзятий чорт! — з задоволенням хтось вилаявся, затягуючись цигаркою. — Скільки проплив у таку холодину.

Сафрон хоче попросити бандитів, щоб вони іще почекали: а може впливе Тимофій. Та, відчуваючи настрій усіх, не наважується слова сказати, тільки погляду не зводить з ріки. Його носате обличчя і досі мертвотно перекивлене страшною напругою.

Уже пішли бандити нагору, уже заклепали копита, уже сколихнулися, поширилися смуги світанку, уже плоскодонка, підбита хвилею, ворухнулася, зітхнула і попливла услід за своїм господарем, а Варчук іще не виходив із прибережних кущів.

"Господи, милосердний Ісусе, допоможи мені грішному в тяжку годину. Коли б..." — І він перераховує всі свої невідкладні турботи, і темні неблизкучі очі, підперезані круто вигнутими сережками фіолетових підтьоків, туманить вологий світанок, біль і злість. У його одноманітне шептання якимось непомітно вливається пісня, вона не заважає молитві. Але раптом Сафрон підскакує як ужалений. Замість пісні несміливо плеснула

задириста частушка. В голосі хлопця під час співу чується і радість і непевність. Але ось частушка проспівана до кінця, почувся полегшений регіт, і вже два голоси, аж сміючись, в захопленім здивованні, напевне, вперше вивели:

Ой на небі безпорядки,
Кажуть, бог змінився:
Пішов грітися у пекло
І весь обсмалився.

"Іроди! Чорти прокляті!" — ледве не вискочив у шаленій люті зі своєї схованки Варчук. Але вчасно схаменувся, поглянув на ріку.

До того місця, де востаннє з'явилася голова Тимофія, під'їжджав довбаний човен. Посередині його лежали жаки, а по краях сиділи два хлопчак — Григорій Шевчик і Варивон Очерет...

— Хороша, значить, пісня, Григорію. Жаль, що дома так заспівати не можна: батьки чуба із шкірою вирвуть, — засміявся Варивон і, оглянувшись, пошепки додав: — Дивись, чиїсь ятері стоять. Чи не потрусити нам?

— Та що ти? — замахав руками Григорій Шевчик, і на його темному красивому обличчі відбився непідроблений переляк.

— А ми давай спробуємо, одного потрусимо. Нікого ж нема. Ну, нікогісінько. — Варивон ухопився за палицю і потягнув до себе ятір. — Ох, і тяжкий. Напевне, повно набилося риби. Григорію, помагай!

Іще одне зусилля — і раптом вони обоє застигли в страшному оціпенінні: із води, опереджаючи ятір, з'явилося спокійне, з напівзаплющеними очима обличчя Тимофія Горицвіта.

В променистих зморшках його очей і навколо уст враз проти сонця замерехтіли, заіскрилися зерна вогкого піску.

* * *

Горе так ударило молодицю в груди, що вона зразу ж, захлинаючись, без слова, без стогону упала серед двору на коліна.

Рукою потягнулась до грудей, шукаючи і не знаходячи серця. Хотіла підвестися і знову упала, покриваючись важким розплетеним волоссям.

Кривавлячи коліна, поплазувала до воріт, ухопилася побілілими руками за них.

А коли на вулиці сумовито закрипіла підвода, Докія звелась і, не чуючи власного тіла, надломлюючись, побігла до неї.

Чорне накриття, як грозова хмара, заслало увесь віз. Сама собі не вірячи, відкинула це накриття, і зразу ж уся земля з страшною силою гойднулась, налетіла на неї, підносячи вгору воскове обличчя Тимофія.

Він, збільшуючись, чорніючи, гублячи знайомі риси, так наближався, охоплював її, неначе навіки мав увійти, злитися з нею.

"Бандити поранили вашого дядька. Ну, а судорога доконала його. Осінь..." — іще чує, наче крізь глуху дощову стіну. Але хто це говорить, хто її втішає — не знає.

В надлюдській напрузі відкинулись руки і голова назад. Та очі не побачили неба —

лише чорне накриття, що вгортало чоловіка, налягло на неї.

Заточилась молодиця, під босими ногами задимилась темним пилом дорога. І з розгону, нахилиючись вперед, Докія упала на полудрабок. Голова забила на мокрій одежі чоловіка, буйні коси встелили піввоза, набрякаючи від сліз і річкової вологи.

— Тимофію! Устань, Тимофію, — не благає, а наче наказує, пошепки наказує вона; руками тягнеться до його холодних рук із синіми застиглими вузликами жил, схиляє голову донизу. — Устань, Тимофію.

— Мамо, не плачте. Чуєте, мамо.

Вона важко відриває мокрі руки від обличчя і за сльозами спочатку не може зрозуміти, чи це Дмитро, чи Тимофій стоїть перед нею.

— Мамо, не плачте. — Сльози набухають в його червоних зіницях, і хлопець кусає до крові губи, щоб не розплакатись, як дитина. Ця боротьба робить старішим юне обличчя, вирізає на ньому складки і зближує риси із рисами батька.

— Тим... Дмитре, сину. Хіба я плачу, — стікаючи великими сльозами, ступила крок до сина. — То горе моє плаче — серце вищерблює... — І раптом чує, що від нього віє осіннім полем і осіннім гіркуватим листом, як іще вчора віяло від Тимофія. І тільки тепер вона кожною клітиною розуміє, що Тимофія нема.

— Не плач, Докіє, — підходить до неї незвично сумний і постарілий Мірошниченко. — Ех, і в мене, Докіє, не легше на душі: банда всю сім'ю вирізала. Дітей на шматки... і на вулицю повикидала.

Він нахилиється до Тимофія, сповнений своїм і чужим горем...

КНИГА ПЕРША

НА НАШІЙ ЗЕМЛІ

Частина перша

I

Віддаленим журавлиним переливом заскрипіли ворота, дзвякнуло кільце, і хура неквапно вплила в розчинену браму. Табунець горобців з хуркотом вилетів із клуні; в напівтемряві густо колихнувся настій лісового сіна, непересохлих снопів і влєжаних яблук.

Дмитро, вплївши правицю в тугий сніп, знайшов ногою роздвоєння в'їя і скочив на тік. Великою міцною рукою потягнув до себе кінець заднього мотуза, рубель підскочив угору, і снопи вусатої пшениці заворушились, застрибали, покривши хуру жовтим покучерявленим піддашшям.

— Скоро вернувся, сину, — приставила Докія до бантини драбину і полізла на засторонок.

— Шляхбуд саме моста добудував. Не треба тепер круга давати. — І, помовчавши, додав: — Прямо не міст, а веселка — легкий, красивий, аж сміється. Техніка! — Перекинув на засторонок сніп, легко і навскіс, щоб ні колос, ні гузир не зачепили матері.

— Бач... увесь в Тимофія вдався. — Підстрибнув угору другий сніп, відкриваючи довгасте, зосереджене обличчя сина з навислими, мов темнозолотисте колосся,

бровами. На червону окантовку вогкої майки перекинулось брунатне пругке підборіддя, у скуйовдженому чубі знайшли притулок остюки і округлі зерна пшениці.

Вдихаючи хмільний солод прогрітої клуні, Докія туго і обережно вкладала снопи, мов сповитих дітей.

Душно вгорі, мліють розпарені соснові крокви, дихають необвітраним лісом і на тонкі воскові прожилки з потаємних схованок висипають дрібний янтар живиці... Прихилитися б у затінку до зеленої землі, і вона б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив. Це ж завтра неділя, то й відпочити можна, — вкладає спати дорідний сніп і краєчком ока помічає драбиняк, застелений ряднами, на яких золотими дзвониками промениться колосся.

"Сапку треба було б погострити — б'єш, б'єш пересохлу землю, аж в грудях тобі б'є. Та вже не буду сьогодні турбувати, — хай своїм ділом клопочеться", — ставить ноги на верхній щабель, проворно, по-дівочому, спускається на тік.

Ласій, витягаючи ший, розкішною рогатою головою довірливо тягнеться до вдовиці; шершавим язиком торкнувся її руки. Докія провела пальцями по обвислому підгарлі худобини і мимоволі зітхнула.

Дмитро, примруживши очі, з ледь помітною усмішкою подивився на матір, прикусив потрісканий вигнутий пружок нижньої губи.

— І сьогодні мені, Дмитре, снилося...

— Знаю, знаю, мамо. Уже скоро півроку мине, як вам це саме щоночі сниться: наш карий.

— Що ж, такий був кінь. Як до людини привикла.

— Та нехай би він із срібла і золота був вилитий — не побивався б отак. Ну, загинув — загинув. Шкода, звісно, та жалем не допоможеш. Якось після молотби на другого будемо стягатися. Може, як позичить Данько грошей, то й стригунців придбаємо... Овес у нас добре зародив.

— Мусимо тягнутись, — задумалась Докія. — Без своєї худоби і хліба з нашої землі не наїсися... Вже й так тобі відробітки за одну оранку й возовицю в печінках сидять. Будеш Данькові за ці воли цілу зиму столярувати... А карий і досі мені в очах стоїть. Такий був розумний кінь, ну прямо як людина, тільки говорити не міг.

— Побув би в нас ще трохи — ви його і говорити навчили б.

— Таке ти скажеш... — і насмішкуваті слова сина сприймає з тою доброю жіночою зверхністю, яка властива спокійній, міцній натурі.

— О, Дмитре, я й забулася: знову приходили покупці, аж з Майданів. Один як побачив твою скриню, так руками вчепився і грудьми наліг на неї. "Я вже, бий тебе грім, нізащо в світі не відступлюсь од неї, — каже. — Невже це ваш син вимайстрував? Ну й руки ж у хлопця. Ось вам завдаток, і нікого, бий тебе грім, не допускайте до неї..." Таких громів понапускав у хату і сам, як грім, перекочується: грізний, здоровий — до сволюка головою досягає. Каже: головою машинно-тракторного господарства працює. І нічого діло йдеться — хліб почали бідняки їсти. Так чи не краще йому відпустити скриню, аніж якомусь дукачеві? Хай і його дочка порадується твоїми руками. Взяла я

завдаток.

— І даремно.

— Чому? — здивувалась і поглянула на сина, який ніяково відводив очі від неї.

— Та, мамо, — почав підбирати лагідніші слова, — скриня наша оріхова у великий двір поїхала, — і всміхнувся питально.

— Оце тобі маєш! Тримався, тримався з нею, а то зразу комусь і продав, — почула незвичні нотки у голосі Дмитра.

— Та не продав...

— А що ж, так віддав? Таке мелеш.

— Як вам сказати? Пам'ятаєте, в ту неділю до нас приходив Свирид Яковлевич...

— Ще б не пам'ятати. З партійним товаришем зайшов.

— То представник з райпарткому був.

— Славна людина. Теж скринєю твоєю залюбувався. Так до чого ж це ти ведеш? — недовіжливо поглянула.

— Тоді ми разом пішли на загальні збори села. Товариш з райпарткому про міжнародне становище говорив...

— Отой Чемберлен, чи як його, ще не втихомирився?

— Еге! Він вам втихомириться. Цілу ескадру в Балтійське море послав. І в Фінляндії, і в Польщі військові кораблі стоять. Думаєте, для того, щоб рибку, ловити?

— Та чого тут думати. Надійсь, не маленька, — журливо похитала головою, задумалась і по-жіночому підперла рукою щоку. "Війна клубочиться", — ця думка, мов чорна ніч, війнула перед нею, і десь аж під самим грозовим обрієм Докія побачила свого Тимофія.

— От на цих зборах і почався збір коштів на ескадрилью "Наша відповідь Чемберленові".

— На самольоти значить?

— Еге ж, — зрадів Дмитро, що так близько сприйняла до серця його слова мати. — Хто карбованця якого вносить. Хто — пашню, а Захар Побережний, секретар сільради, візьми й скажи: "Даю підсвинка, щоб всякі свині не налазили на нас". Що тут сміху було — і не питайте. А Свирид Яковлевич уже мені слово надає. Ви ж самі знаєте, як мені на людях важко викорчовувати із себе те слово. Поглянув наче крізь туман на всіх і вже сам не пам'ятаю, як промовив: "Є у мене добра скриня. Сам робив. На ескадрилью віддаю її; хотів би, щоб вона для Чемберлена домовиною стала".

— Так і сказав? — забула Докія, що треба було б вичитати Дмитрові, щоб не розкидався скринями.

— Так і сказав. І знову регіт перегойднув усіма людьми.

А потім хтось із куркульні з кутка обізався: "І не пожалів, чортів вилупок".

— А ти що? Змовчав?

— У скрині, кажу, і для вас місце знайдеться. Не пожалію. Цілуйтесь собі з Чемберленом. Всі аж заляскали в долоні... Отаке-то, мамо, — ясно подивився і примирливо додав: — Чого з язика не зірветься, коли не вмієш до пуття говорити.

— Значить, ти скриню віддав тому, що говорити не вмієш? — potwierдішав голос Докії.

— Тільки тому, — охоче погодився.

— І чого б ото брехати? Що ж це я з тобою дертися буду? Віддав — значить віддав. Ми, здається, не гірше людей. Тільки скоріше нову роби, бо зараз нам та копійчина, як серце, потрібна. — Знову пірнула у буденні турботи.

— Зроблю, мамо, — ледве помітно усміхнувся.

Правлячи війям, Дмитро збиває назад воли, і віз викочується на невелике, заросле моріжком і рум'янком подвір'я. Припалі пилом, поморщені черевики приминають кучеряву землю, і парубок розгонисте навстіж відкриває співучі ворота.

— Ти куди? А обідати?

— Привезу іще копу — тоді.

— Хіба ж так можна? Це ж увечері тільки прибудеш.

— То й що, смачніше їстиметься! Сів на драбиняк. Воли дзвінко цокнули рогами, за колесами закрутився кудлатий пил.

— Дмитре, довго того часу попоїсти?

— Встигну ще.

— І так завжди. Готуй, готуй, а йому хоч би що, — закриваючи ворота, проводить очима Дмитра.

Просолена потом майка туго облягла широкий, з борозенкою вздовж спини, парубочий стан; збитий на потилицю картуз і невеликий виріз безрукавки виділяли обпалену вітрами і сонцем шию.

"Господаре мій", — усміхається і зітхає, бере з дровітні сапку, заклопотана, спішить садом на притихлий від спеки город.

В садку дрімають насторожені тіні, червонобокі яблука, мов снігурі, вгніздилися в густій листві, ремезовими гніздами перевисали жовтозелені груші.

І здається Докії, що, розводячи понад стежкою соняшники, вийде її мовчазний Тимофій. Сяде біля перелазу, що відділяє садок від городу, покладе важкі напрацьовані руки на коліна, зустріне її темними сумовитими очима.

Ворухнулось шорстке листя соняшників, і серце, стискаючись, тугіше забилося в грудях удовиці.

І водночас вона скоріше відчуває всім тілом, ніж бачить, як над простоволосими людьми пливе важка домовина, і бризкають на шлях густі сльози голосіння...

Літа пригасили горе, та не могли викорчувати думок, згадок: приходили вони до вдови несподівано — в радості, в печалі. Задивиться на Дмитра — чоловіка згадає, зашиває сорочку синові — а перед очима Тимофій впливає. Отак і жив щоднини в жіночому серці, тільки з роками якимсь чудне чуття почало вплітатися — ввижалось її давніше життя наче сном: прокинешся і воно відійде, побіжить у безвість, як дальній просвіток несподівано притьмареного сонця.

І аж здивується іноді, коли в світлицю ввійде високий ставний парубок, такий же русявий і горбоносий, як Тимофій, одним помахом плеча скине наопашки одягнену

свитку й стане коло матері.

Невже це її син, її дитина? Невже літа її збігли, як весняна вода з зелених долин?

II

Непомітно, наче рибина в глибині, пропливають літа; не вловити їх неводом, ні вороними кіньми догнати, і не прийдуть вони до тебе, як ті далекі родичі в гості.

Ще якими дощами весна не сипне, а жайворонок виманює господаря з плугом, вже зозуля зорує в садах, а там, дивися, зазеленіє поле і картопля у землю проситься. Тільки з городиною впораєшся — засріблиться коса на лузі, далі жнива наспіють, і заспівають шляхи від ранку до півночі. Чи ж помітиш, як на стернях вітри житню бороду заколишуть і осінній дощ натягне сизу сітку над кущуватою озиминою?

Потім прийдуть майстри-морози, повіють сніги і принишкне напівголодне село до весни, коли знову зозуля довгі роки буде кувати, а комусь і одного пожалує.

За щоденними клопатами і роботою Докія не помітила, як Дмитро з півпарубка парубком став. Інші хлопці в його літах вже під вікнами товклися, де збиралися дівчата на годенки, а він з ранку до вечора порався по господарству — хазяйновитий вдався, що всі сусіди завидували, — їздив у фурманку на цукроварню по жом чи маляс, столярував, у вільну ж годину за книжку брався. Небагатої науки пройшов — церковно-приходську закінчив, та до книжки був падкий. І коли восени 1921 року в село до них приїхав новий учитель Григорій Марченко, Дмитро зачастив до нього.

— Дмитре, чи не попом, значить, думаєш бути? — часто сміявся з нього сусіда підліток Варивон.

— Де там! Не нам в спідниці ходити. Хочу такої науки дійти, щоб готові паляниці на полі родили.

— Тоді мене візьми, значить, паляниці їсти. — Варивон хитрувато закручував куцими пальцями цигарку, а оком косив на своє подвір'я — щоб хтось з домашніх не побачив. — А то вже й забув, які вони, ці паляниці, значить, на смак бувають. Рік прослужив у попа і хоч би тобі раз попада на свято переміну житньому глевтякові видумала. От настав Великдень. З гробків хурами почали возити попові паски та крашанки. Замкнула їх попада на замок в коморі, а нас ще різдвяними книшами душить. Позасихали вони, як залізо, позацвітали — не вгризеш. Ну, слава богу, казав же ж наш піп, в стіні комори невеликий проріз був. Приладнав я з дроту ключку і почав тягати паски для своїх хлопців. І так, скажи, наловчився, що тільки цокну дротиною, а вже паска, як рибина з фабричного гачка, ніяк не зірветься. Посвяткували ми тоді добре, і попада не нахвалиться своїми наймитами: менше хліба стали їсти. Дорожилася вона тими пасками, доки вони зеленню не взялися — аж позросталися од цвілі. А потім якось пізнього вечора, щоб ніхто не бачив, Сергієнко повивозив їх і в Буг повикидав. Отака-то комерція, значить, буває...

— А чого це піп так репетував позавчора?

— Умови не хотів складати. Приїхав дорогий товариш з Робітземлісу — за наші права заступився. Так попа ледве родимець не вхопив. Потім цілу ніч з куркулями пиячив і радився, як би найменшу ціну в трудогоди вписати. Але сільрада так його при

людях провчила, що він і камилавку загубив, і частини прихожан позбувся. Знаєш, як Свирид Яковлевич уміє відчитати... Отакий наш піп.

— Недарма кажуть про нього: святий та божий, на чорта схожий.

— Думаєш, оновлення ікони не його справа?

Дмитро засміявся.

— В "Рабоче-крестьянской газете" прочитав інтересний документ. Петра Великого повідомили, що в одного старовіра ікона пускає сльози. А Петро Великий і написав резолюцію "Хай ікона перестане плакати, а то в старовіра заплаче те місце, через яке втлумачувались вірнопідданчі почуття". Після цього ікона перестала плакати. "

— Путяща резолюція, — розвеселився Варивон. — В тебе є щось почитати?

Любив Дмитро у зимовий вечір, заклавши на ніч худобі, сісти на лаві, підперти руками голову і читати про себе, ледве помітно ворущачи губами.

— Прочитай, сину, що-небудь вголос, — відірветься мати від пряжі.

Підведе голову від книги, ще розмірковуючи над чимсь, зашарудить твердими негнучкими пальцями по сторінках і запитає:

— Вам про господарство, може?

— Нащо мені про господарство, і так щогодини в очах стоїть тобі. "Кобзаря" почни.

В'ється, фуркоче джмелем над долівкою веретено, невеликим вогничком кліпає каганець, і глухуватий чіткий голос Дмитра віддаляється, перед очима простеляться далекі світи, і слово добирається до самого серця та й сльозою інколи прокотиться по вдовиній щоці.

— Ще в тебе, Дмитре, є які книжки?

— Про Леніна, Володимира Ілліча.

— Прочитай, сину: напрацювався, натрудився, намучився чоловік... Як здоров'я його?..

І знову глухуватий голос відкочується в далекі світи, і вже, здається, кожною деревиною хати перехитують, передзвонюють сибірські вітри і сніги. А з тої метелиці випливають примружені розумні очі невсипущого трудівника, що зогрів кожне село, кожну оселю своїм добрим серцем і усміхом.

В задумі проведе рукою по чубатій голові сина і не помітить насмішкуватого погляду: наче маленького гладить. Еге ж, все їй здавалось, що Дмитро ще невеликий. І тільки весною здивувалась і зачудувалась: коли виріс такий?

Якось погожого дня вона знадвору білила хату. І не почула, як на подвір'я увійшов Дмитро з чобітьми за плечима — першими чобітьми, заробленими власним мозолем.

— Як пошив швець? Не тісні?

— Наче добре показує. В ході треба спробувати, — ніби байдуже відповів.

— От і взуйся зараз. Подивлюсь, який ти гарний.

— Як старий деркач на бані, — всміхнувся, відчиняючи сіни.

Так і не вийшов похвалитися обновою.

Підвівши призьбу, Докія увійшла у хату і сплеснула руками з несподіванки. Перед нею стояв ставний, широкоплечий парубок. Короткий піджак наче недбало сповз із

правого плеча; з-під чорної, трохи збитої набакир батьківської шапки впав на вухо темнорусий, із золотистими іскорками чуб. Орлиний ніс нависав над глибокою борозенкою верхньої губи; нижня, вигнувшись пружким червоним пелюстком, окреслила вузенький пружок синюватих зубів. "Невже це її син?"

Ще сьогодні, в постолах, в полотняних, крашених бузиною штанях, неквапний, він був підлітком, а це зразу парубок — хоч зараз весілля справляй. І радісно матері стало, і турбота шкрябнула: одружиться скоро, відділиться і хтозна яку дружину підбере — може, ложку борщу на старості літ пожаліє свекрусі.

— Як мені, мамо? — скрипнувши чобітьми, легко пройшовсь по хаті — де та й незграбність поділась, коли й вспів парубочу гордовиту похідку перейняти...

"Який же він славний! Вилитий Тимофій, — за кожним рухом слідкувала мати, і те, що було звичним — другий не помітить, — їй здавалося найкращим, дарованим тільки синові її. — Вилитий Тимофій. Мовчазним лише вдався, радощів мало. Нічого, між людьми обітреться — тямовитий!" — заспокоїла сама себе...

Б'є сапка приплесканий темний корж землі, дзвенить на грудді, огортається сухим сірим димом, підтинає хопту, і щетинистий осот не годен проколоти огрубілих темнозелених пальців. Спочатку вогником пробігає біль по зігнутій спині, та незабаром розтає, і криця проворно зрізує зелені, з рожевими квітами, мережки покрученої березки, крапчасте плетиво мокрецю, рівні стріли мишію.

"Коли б це невістку Дмитро до хати привів, веселіше було б, жалувала б її. Та де там — хоч не говори з ним про це. На півслові обірве, нахмуриться, весь у себе ввійде".

— Коли поміч в гарячу пору потрібна — покину свою роботу і з вами буду полоти.

— Я й сама впораюсь.

— Тоді й говорити нема про що, — і, розгніваний, вийде з хати.

...Припортили, видно, хлопця, навік припортили. Щоб тебе, Сафроне, і твого Карпа лиха година не минула, як ти збавив мені сина. Хоч би до доктора поїхав Дмитро, та як йому про це сказати... Щоб тебе, Сафроне, нагла смерть на дорозі прибила, — поринає в згадки Докія...

III

...Село купається у теплі, сонці та веселому співі веснянок. Вулицями, городами на великий майдан сипнула спочатку малеча, потім парубоцтво, дівчата, а пізніше, поважно міркуючи про се, про те, — господарі й господині.

Великий на пагорбі майдан зацвітає широкими кольоровими спідницями, і дівчата в них, здається, не йдуть, а пливуть. В руках тримають хусточки: подарунок тим хлопцям, що узимку до них додому із чаркою приходили. Парубки стоять гордовиті — знають: має їх дівчина сама відшукати. Так уже на Поділлі заведено — дівчина, знайшовши хлопця, що приходив до неї взимку в гості, прилюдно цілує його тричі, дарує хустинку — і нічого дивного нема в цьому.

На пагорбі молодь уже рихтується танок вести, береться за руки або за кінці хустини, щоб не розірватись; живе коло, як перстень-самоцвіт, сколихнулось, і сильний високий голос покриває низький гул:

Чого рано спустошано,
Ромен-зілля іскошано.

Молодими голосами славить пісня невсипущу працю й любов. А з усіх вулиць валить молодь. То тут, то там дівчата, соромлячись, підступають до хлопців.

"Тільки до мого ніхто не підходить, — з заздрістю дивиться Докія на інших, стоячи між молодими свого кутка. — Хіба він піде до кого?"

Ось пропливає в широкій голубій, на зборах, спідниці дорідна висока Марта, прийомна донька сільського багатія Сафрона Варчука. Колись давно у тяжкий рік вимерла на хуторі з голоду сім'я бідняка Сафрона Горенка. Залишилася тільки дівчинка-немовля, її і взяв за дочку Варчук, надіючись, що запухле дитинча недовго поживе, а йому весь ґрунт Горенка не завадить. Одначе дівчина вижила. До неї, як до дочки, прив'язалась Горпина Варчук, та й Сафрон хоч і косував на Марту, одначе нагнати з двору не наважувався: не ті часи. Ніхто дівчині не нагадував про її батьків, і довго Марта не знала, що вона лише приймачка Варчуків.

Зараз обіч Марти іде Карпо Варчук, сяє хромовими чобітьми і рудою пухнастою чуприною. Ось він нахиляється до Марти, аж чуб вогником займається на терновій хустці. Парубок щось шепоче дівчині. Та відпихає його і затискає вуста, щоб не розсміятись. Карпо начебто ображено, заплітаючи вигнуту ногу за ногу, іде ліворуч, а Марта пливе до невеличкого гуртка парубків, де стоїть Дмитро.

"До кого ж це вона підійде? Десь до Ліфера — лавушника Созоненка".

І сама собі не вірить, коли Марта спиняється біля її сина.

— Ви ж казали, що нікуди не ходив Дмитро, — штовхає її ліктем під бік дальня родичка Дарка. — Бач, до якої завітав.

"Потайний же який", — не спускає очей з пари. Марта кланяється Дмитрові, і пругкі дівочі груди відхиляють червону матроску.

"Чи ж годен ти, сину, дівчину поцілувати?" — радіє в душі, вбираючи очима молоду пару, а вухо ловить буйну, молодечу веснянку, що розгулялася, як вітер.

Дмитро ніяково підходить до Марти — соромиться, видно, кладе смагляву руку на плече дівчини і в цей час помічає матір, що аж голову витягнула, стежачи за ним. Скам'янів хлопець, не одводячи руки з дівочого плеча. Зиркнула і Марта в її бік і швидко обернулася, зрозумівши все. Як би воно вийшло — не знає; та в цей час з-за дерев вилетів невпинний бистрий танок, хтось схопив Марту за рукав, і Дмитро, невірною ступивши три кроки, попадає в ритм королю і вже впевнено веде за собою високу дівчину.

— Іч, злидень. Куди поліз! — в'їдливо хтось обізвався з тісної купки розодягнених багачок.

— А Марта далеко від злиднів відскочила?

— Е, не кажіть. Через неї Варчуки з Созоненками породичаються...

Все швидше крутиться танок, і райдугою мерехтять голубі, червоні, рожеві, сині спідниці і матроски.

"І чого він до Марти пішов?" — бачить перед очима високу чорну постать Сафрона.

І досадно і неприємно стає на душі...

IV

Ранки випадали росяні; вийде вона з дійницею на подвір'я, а на моріжку краплинки срібляться перлинами; потім заіскряться, почервоніють, наче кетяшини доспілих порічок.

За селом на пагорбі м'яко вляглася не висушена сонцем весняна синь, в долині диміли широченні три ставки, впираючись греблею у Великий шлях. Не встигнуть задзвеніти в денце перші струмки молока, Дмитро скрипне сінешними дверима: як тихо не виходить вона з хати, щоб не збудити сина, все одно почує; починає з засіку зерно виносити, воза коломаззю змазувати. Побачить її і почне дорікати:

— Чи ж так добрі господині роблять? Самі встають, а сіяча не будять: хай поспить собі, а просо само посіється. Від сну кінську голову виспати можна.

— Хіба ж такий, як ти, проспить грушку в попелі. Ходім, молока вип'єш.

— І чого б це я до хати ходив, коли дійниця переді мною.

— Люди ж сміятимуться. — Нічого, скажу, що за їхнє здоров'я п'ю... Весна принесла чималі одміни в її серце — найбільш за Дмитра раділа. То раніш, за якимись думами, рідко і на неї подивиться. В чорних очах було багато поваги, та мало тепла. Почне говорити з нею, розмірковує все до ладу, по-господарському, а не зогріє слова усмішкою. І боляче було матері, що є в її дитини нерозтоплений упертий сум; він якось зразу ж після смерті Тимофія зробив хлопця похмурим і старшим.

А тепер посвітлішав Дмитро, в очах заграли блищики, подобріли вони. Стриманий усміх на вустах і розмови стали довшими, веселішими. То бувало відріже коротко на ходу: "У кадібці посіяв. На помірках земля ще не протряхла". Та й годі. А тепер не раз і сяде біля неї, порадиться, поміркують, що думає робити. Говорить про одне, а раптово усмішка і затремтить на вустах — щось інше думає.

— Оце ж, мамо, просо в нас з головнею. В минулім році як молотив — три дні, наче комин, сажею плювався. В одній книжці вичитав: таке просо на вогнику легкому пропустити добре.

— На вогнику? Луска відскочить.

— Коли через солом'яний віхоть струмок пропустим — тільки головня згорить. Про це й в сільраді гомоніли. Агроном з району приїжджав. Ох, і тямущий чоловік. Аж завидки беруть. Землю знає, як добра мати дитину. Наука!

— Сміятимуться сусіди.

— Сьогодні посміються, а завтра самі так зроблять. Як ви думаєте?

— Та коли в книжках голови пишуть, то за щось вже їм гроші платять.

— І я так думаю, — подивився насмішкувато і прикусив губу.

"Вилюднюється хлопець, вилюднюється", — раділа всією душею.

"І коли воно почалося в нього?" — перебирала в пам'яті перші прояви одміни. І зовсім несподівано знала, що син її вміє не тільки мугикати, а й співати неабияк.

В неділю, спровадивши Дмитра на ярмарок у сусіднє селище, пішла оглядати поля.

Вогкий і теплий день затуманив сонце, і обриси дальнього лісу, хат були чіткими,

наче свіжа різьба.

Сизим переливом колихалась озимина, важкі жита потемнішали, погрубішали стрілами, і в них уже дрімав сповитий зеленим шовком колос. Усі свої чотири десятини, розкидані у, п'яти руках, обійшла до смеркання. Ледве вже чапала додому, стомлена і радісна. Біля повітки стояв віз, в оборі занепокоївся карий.

"Приїхав Дмитро з ярмарку". — І в цей час почула, як тихо забриніло причілкове вікно, міцним обвітраним голосом заспівала неосвітлена хата:

На добраніч та всім на ніч
А я чи не піду та вже спати.
За ворітьми зелен явір,
Там я тебе та буду ждати.
Здригнулася і прихилилась до одвірка.

З-за Великого шляху впливав місяць; вечір розколював і устеляв синіми стежками горбовини неспокійних хмарин, і дерева в садку розтрушували проміння та роси.

"Цю ж пісню співав Тимофій таким самим грудним сильним голосом, виглядаючи її увечері. Відходив, дружино моя, по зеленій землі... Тільки й живеш у серці моєму".

Ой чи явір, чи не явір,
Чи зелена яворина,
Поміж всіма дівоньками,
Тільки ти мені одна та мила.
Бринять мелодійно шибки.

"Може, десь і виглядає тебе твоя яворина, а може, і росте тільки Сказано: хлопець на коні, а дівка в колисці". Увійшла тихо в хату.

— Як ярмаркувалося, Дмитре? — засвітила каганець.

— Коли б гроші, увесь би ярмарок закупив. Жаль, що трохи нехватило.

— Тільки трохи? — весело усміхається. — Що ж ти придбав?

— Це, мамо, вам, може, і не подобається, бо у ваших убраннях мало тямлю. Привіз ластіку на сачок, — недбало подає, а сам пильно дивиться на неї — чи вгодив?

— Спасибі тобі, сину, — аж затремтіла вона. "Нічого ж не казала — сам догадався. Син. Не так дорогий набір, як увага твоя".

І той вечір ще більше зблизив матір і сина чи то недоказаними словами, чи то дорогою щасливою краплинкою, що замиготіла на першому дарунку А сина заспокоїла.

— Це я батька нашого згадала. Такий був мовчазний, хмурий на виду, як осіння година. А серце мав людське.

V

Спокійно й широко тече дорога в іскристий південь. За селом, неначе в один день саджені, звелися могутньою брамою два дуби, на плечі лягла кована блакить неба; темне узорчає листя заховало в собі скарби, одначе досить вітерцю пробитися крізь живі кучері, як цілі потоки сонця спалахнуть і бризнуть в усі сторони й зніжу пригасяться клубками пальчатого зеленого шумовиння.

Навколо, скільки оком окинеш, плюскотять на вузьких нивах остисті і безості

пшениці, перехитується довгими вусами ячмінь, куріпкою шуляться по борозенках несмілий наут, усміхається темноблакитними очима зелена вика, рясніють краплинки крові на кучерях гороху.

Край дороги гаряче спанхнув сніп мерехтливого проміння — з серпом у зігнутій руці випросталась молода жниця, рукавом полотняної сорочки витерла піт з чола... Срібний молодик гребінцем оповив її коси, обвіяні степовим пилом. На хвилинку застигла біля снопа, немов коло дитини.

"Сафронова наймичка Софія, — пізнає Дмитро. — Іч, сама горює на чужому полі. А жне — як вогонь. Золоті руки у дівчини. От і заробляє за сочевичну юшку золото тому... дідькові чорному", — з злістю подумав про Сафрона Барчука, і аж пересмикнулось обличчя.

Жовтогаряче поле загордилось полукіпками, співає косами, сріблиться серпами, цвіте жіночими спідницями.

З широкого шляху Дмитро звернув на гони, і зразу ж поля стали не тими полями, якими здавались на віддалі. То тут, то там пісні нивки заряботіли лисинами, сиротливий колос злякано шулився поміж шорсткими бур'янами, колючий осот густо луштився бруднобілим пухом і руді спечені межі ворушилися крапчастою гусінню.

Заплющити б очі і не дивитися на той убогий колос, що сухотними дитячими рученятами вигрібається з пирію, скаржитись своєму господареві: "Що ж ти забувся за нас? І нас скривдив, і себе скривдив..." То дуже часто довелося б заплющувати очі.

На бурому, навпіл з пашею снопі полуднує Мокрина Карпець. У чорній руці чорнів, як камінь, шматок черствого хліба. Закушує молодиця огірком і не зводить стомлених, задуманих очей з двох поставлених піддашком снопів, під якими раз од разу подає упертий голос немовля. Не плаче воно: здається, взялося за якусь надсильну роботу і аж крекче в напрузі, та діла не кидає.

— Добрий день, тітко Мокрино. Де дядько Василь?

— Занедужав, Дмитре. Чи то на холодній землі слабості дістав, чи вода застудила. Накосився на болотах, заробляючи нещасну копійчину в куркульні. Так останнє тепер збуваю на лікарство та натірки. Горе, та й годі! — Жилавою натрудженою рукою бере з стерні серп, і він гасне в рідкій миршавій пшениці.

"Наїсися хліба з такої ниви. Як стане до різдва, то й добре. А потім на морозі поденщиною хворобу заробиш — задумується Дмитро над чужою долею. — От двоє дітей у Мокрини, а бачили вони ложку молока? Аж неприємніють, смокчучи кислу ганчірку з м'якишем. І землю май, а без худоби..."

Недалеко від дороги грабкує ячмінь молодий косар. Наскрізь пропітніла сорочка туго охопила парубочий стан, та косар знає своє — махає грабками.

— Е-е, Грицю! Який же ти рідкий. Сорочку хоч викрути. Гов, гов, бики! — зіскакує поволі з полудрабка й підходить до Гриця Шевчика. Той обтирає піт рукавом, але зразу свіжі краплини заливають чорні щоки й лоб. — Зовсім рідкий, мов панич.

— Втомився, нехай йому біс. На обід не ходив — добити хочеться. А косар, сам знаєш, не поїсть туго — ребро за ребро заходить. — Він кладе грабки, просуваючи косу

під покiс. — Ви вже ячмiнь кiнчили?

— Який швидкий. З недiлi почну — мiй в долини.

— Чи не Марiйка Бондариха з Югиною iде в село? — Григорiй переводить погляд на дорогу.

— Може й вони, — байдуже відповідає Дмитро. Він живе далеко від Бондарів, мало знає їх. От тільки недавно загомонило все село про Івана Бондаря: надумався чоловік з купкою бідняків організувати соз. І які тільки поголоски не полетіли з хати в хату про товариство спільного обробітку землі. І про ковдру на всю хату, і про усупільнення жінок, і про печатъ анцихриста. Налякана Марійка тепер життя не давала чоловікові: випишись і випишись з того гурту.

Коли мати з дочкою, обминаючи віз, обертаються до парубків, Дмитро стрічає їх швидким поглядом.

— Добрий день, хлопці, відпочиваєте? — вітається, не спиняючись, Марійка Бондар, сухорлява, засмалена сонцем, з навислим кібцюватим носом.

На хвилину із-за плеча Марійки виглянула Югина і знову заховалась за матір'ю. Вона білява, середнього зросту, з цікавими і ясними очима, з напівдитячою радісною усмішкою.

"Любить попустувати, а коли сміється, на щоках, певно, підстрибують ямки", — помічає мимохідь Дмитро і починає дивитись у далечінь.

— Славну дочку Бондарі викохали. — Грицько проводить жниць довгим поглядом.

— Здається, славну, — відповідає Дмитро, відновлюючи в пам'яті образ дівчини. — Всього доброго, Грицю.

— Всього доброго, — з чуттям стискає руку міцними пальцями. Він знає, що Дмитро поважає його більш, ніж кого з парубків, і дружбу старшого парубка приймає за честь.

Поважно поскрипують колеса і чадять клубами теплого золотистого пилу. Далеко на шляху замаячили постаті Марійки й Югини. Віддаль зменшила їх, зробила темнішими.

"Справді славна дівчина. Очі аж світяться. Правдиві". Хлопець поринає у спогади і не помічає, як підручний Ласій, збиваючи борозного Рябого, потягнув ярмо до себе, замахав головою і швидко кинувся вперед.

— А щоб він тобі здох ще до вечора. Мало не заповров рогами!

Недалеко від дороги по пояс у вівсі стоїть Сафрон Варчук і розмахує грабками, відганяючись від розлюченого Ласія.

Подивився Дмитро на округлені від несподіваного страху і злоби очі Сафрона, на неспокійні помахиважкої, наче вилитої, голови вола — і все зрозумів.

— Таких, як ви, ревучих навіть тварина терпіти не може, — злісно відкусив слово за словом, устав з воза, повернув худобу на дорогу.

— Щоб тебе трясця вхопила, дідькового сина! Щоб тебе!.. — стихав позаду охриплий голос Сафрона.

Дмитро погладив підгартя Ласія, і той глянув на нього затуманеним кров'ю зором; велике око швидко, до мигтіння, розводило рожеву роздвоєну пелену, з-під якої

ворушився синій димчастий, білок.

"Шкода, що не випустив рогом кишки гаду солоному", — криво усміхнувся Дмитро, сідаючи на полудрабок, його спокійне обличчя стало злостивим, недобре засвітилися темні очі.

"Випустив би кишки — і господареві вини не пришиєш — хай остерігається. І худоба розбирається, де погань, а де порядна людина".

Пливе обабіч шляху жовта і червона пшениця і аж на горбку зупиняється біля озерця рожевого маку. Тільки спогади-думи не спиняються, входячи в минувшину, як дівтора у високі жита.

VI

...Розлилися три ставки, у один з'єдналися, гомонить вода біля греблі, навколо торішній очерет шумить сухими стрілами, а з-під коріння пробивається свіжа зелень; одцвітає ліщина, рясно повикидала червоні кетяги гірка осичина. І серцю без причини радісно стає — чи то від того, що вода подзвонює, чи тому, що на ліщині не тихне соловей, чи тому, що зорі прихиляються зовсім низько, плещуть під ногами, і людина йде по стежці у зоряному колі. Натомились руки, натомились ноги, а серцю привільне і тоскно трохи — чогось воно жде. Якоїсь іще невідчутної великої радості, що десь наче поблизу ходить, та не вмітиш її.

Біжить стежка понад ставом, пахне смільними молодими бруньками. Перейти рівчак і тут дві стежки перетнуться — одна в село, друга на хутір.

Скинувши з плеча габлі, хитаючись, хлопець обережно переходить довгу, на двох підпорках посередині кладку.

"Впаду чи не впаду?"

— А я думала — шубовснеш у воду. Ішов, наче глек з сметаною ніс! — сміється дівчина на березі.

— Марта!

— — Нарешті побачив. Спасибі і за це.

Перетнулися дві стежки — одна в село, друга на хутір. "Куди ж піти?"

Воркує голубом рівчак, усміхається Марта, і незвично хороше і неспокійно стає хлопцеві. Переминається з ноги на ногу, габлі то на плече положить, то зубцями в землю зажене.

В одсвіті зорі пролетів селезень і незабаром упав на воду, де лунко кахкала дика качка.

"Ну його к бісу, — нарешті сердиться сам на себе, похапцем прощається і йде в село, а Марта — на хутір.

— Дмитре, ти нічого не чув? — озивається невидюща — темінь.

— Ні.

— Вовки в лісі з'явилися. Не чув? Думаєш, мені тепер не страшно на хутір іти? Зуб на зуб не попадає!

— А коли не попадає, то друге діло, — не знає, що відповісти, і прямує на стриманий насмішкуватий голос...

Не легкою була їхня любов. Ховались од людей з нею. Найбільше боялись Сафрона Варчука. Стрічались біля хутора в Дмитровому садку з старими-престарими яблунями, посадженими ще Тимофійовим дідом. Всихаючи, вони розчахалися на вітрах, трухлявіли, запалими гніздами сумовито дивились на світ, дотлівали іржавим огнем. Після осінніх робіт Дмитро повикорчовував найстаріші дерева, а навесні половину землі засадив щепами... Як поснуть всі дома, крадеться Марта між деревами і дух затаїть. Розстелить він піджак на траві, посідають біля старої, навскіс перевислої дубівки. І мовчить Дмитро, хоч би слово тобі. Знала, всім дівочим серцем розуміла, що добре хлопцеві з нею, то й не набивалась на розмову. Вплете руку в русявий чуб парубка і дивиться, дивиться, очей не зводить з милого. А коли згадає: якось похвалився старий, що думає віддати за пихатого Ліфера Созоненка, який у крамниці людей обважає, — аж здригнеться.

Де такого Дмитра пошукати! Бодай запалось те багатство, коли проклятий нелюб жабою перетне життя. А може, змилосердиться старий? Тільки позаряться усі домашні на Созоненка: в нього грошей кури не клюють.

— Що будем робити, Дмитре?

— Я знаю?.. Коли твій хапун з глузду не з'їхав, віддасть за мене. Хіба ж то жених — пеньок гнилий, всякому видно.

— Коли б то так. Чого ж ти мовчиш?

— Про що говорити? Добре мені, Марто, з тобою. Коли б одружився — жили б... По-справжньому жили б, — так усміхнеться, що і гадки сумні відляжуть від дівчини.

— Любий мій, пора бігти, — підводиться на ноги. Згинаючись, спішить по холодній траві, і темінь поволі сходиться, замикається за дівчиною, мовчазна, нерозгадана...

VII

Низько покотився долиною туман, з лісу повіяло прохолодою, вогкими пахощами грибів.

Давно вже погас останній вогник у Сафроновому домі, а Марта не виходила. Сердився і тривожився: чи не довідались батьки або Карпо? А й справді. В ту неділю на гулянці Карпо пильно-пильно подивився на нього сірими великими очима, розуміюче підморгнув, вишкірився усмішкою і пішов до музик. Танцював завзято, вибиваючи долонями по халявах і губах, червоний чуб вогником підсмалював стрибаючу пухку щоку, а потім, наливаючись потом, почав темніти. Захеканий, розпарений, вийшов Карпо з тісного кола і знову зупинив погляд на ньому.

— Здоров, Дмитре! І чого це я так погано тебе бачу? — похитнувся назад. — Щось у мене з очима робиться, — стиснув руку в кулак і довго вперто протирав очі. Він ще щось хотів сказати, навіть посміхнувся, наперед смакуючи, яке враження справляють його слова, але підійшов довгий, як мотузок, Созоненко і повів Карпа з гулянки.

— Тільки як не поставиш півока, душа твоя лавушницька, — душу витрясу.

"Мабуть, Карпо не дуже шанує його! — подумав тоді. — Чого ж Марта не виходить?"

З туману чути, як зітхає діброва.

Солодким хлібом пахнуть відсирілі стерні; над сивою пряжею туману коливаються лише верхів'я дерев, наче відрізані вони від стовбурів.

Постелив піджак і ліг біля дубівки. Важко гупнуло на землю яблуко — і тиша... Навіть чути, як пливе в далечінь невтомна земля.

"Це треба, щоб завтра мати прийшли — яблука позбирали під старими деревами. А на рік, певне, зацвіте молодий садок. Спочатку з зелених коронок рожеві пуп'янки проглянуть..." Карий устав, покрутив шиєю, вдихнув нічну прохолоду і до яблуні йде. Бач, зразу почув, де господар лежить. Зупинився перед ним, обдав теплою парою.

— Но, Карий!

— Кому що, а курці просо.

Розплющує очі. Над ним схилилося усміхнене, щасливе обличчя Марти.

— Вставай, лежню, ранок недалеко, — сміється дівчина, тягнучи його за руку. — Горенько мені з тобою. Та хоч посунься. Увесь піджак зайняв, і клаптика жаліє.

— Я — увесь піджак? Та як же це увесь? Та я тобі увесь, — не знає спросоння, що сказати.

— Лихо моє, що він меле! Ах ти ж, сплюх нещасний! — оббиває руками пругку парубочу шию.

— Хоч не задуши, — хто тобі так гарно і багато про все буде розповідати! — нарешті зовсім прокидається.

— А у мене радість яка. Зроду-віку не здогадаєшся.

— Яка?

— Відгадай.

— Созоненко, може, впав з воза і в'язи скрутив?

— Мало не вгадав, — щасливо пирхає в руку. — Старий посварився з Созоненком. Це вони повезли в Одесу картоплю продавати. Добре продали, а зиск поділити не змогли — Созоненко крутити почав. Тоді Сафрон розсердився, почервонів та як стукне кулаком по столі: "Щоб я твого клятого духу на своєму подвір'ї не чув, душа твоя тринадцята!"

— Так і сказав?

— Так і сказав.

— А Созоненко що?

— Перелякався, гроші в капшук з стола і позадкував до дверей, наче рак. Тільки вже надворі зітхнув: "Напрасно ви, Сафроне Андрійовичу, зобижаєте мене. Дружба дружбою, а комерція комерцією. Коли б не я — дулю б ви мали, а не зиск. Продали б картоплю за безцінь А я настояв, я, щоб почекаати деяке врем'я, поки підвозу не буде. За це і пай повинен більший получить на законній комерчеській основі", — перекинула Созоненка.

— А Сафрон що?

— Схопив бучок з дровітні, вилаявся та бучком на Созоненка.

— Попав? — сміється Дмитро.

— Жаль, що не влучив, — щиро жалкує дівчина. — Ох же й дременує лавушник! А

калитку обома руками на животі затис.

ОТ і поменшало у мене на одного женишка. Добре, що глек між собою розбили.

— Гляди, чи ворон ворону око виклює... Не віриться щось.

— Який ти Хома невірний! Мій старий норовистий. Як підскачить що — за найбіднішого віддасть... Біжу, біжу, бо скоро вже світатиме. Кинуться мене шукати...

Міцно пригортає парубка, ще міцніше цілує в уста і біжить по росі, шарудячи широкою спідницею.

— Почекай, Марто.

— Потім, у суботу дожидайся.

Клубляться тумани в долині і непроглядною пеленою закривають дівчину від хлопця...

VIII

Надвечір, стримуючи запінених вороних, прямо з ярмарку, підкотив до його воріт Карпо. Натягнувши віжки, міцно стояв на бричці, вигнуті дужкою ноги вище кісточок вгрузли в сіно:

— Дмитре, чорти б тебе брали! — і зразу ж змінив голос, побачивши матір.

— Добрий день, тіточко Докіє, з празником вас. — Низько вклонився, схрестивши руки на животі.

— І тебе з празником, — строго подивилась на парубка. — Катаєшся?

— Як сир у маслі, — віджартувався. — Катався б ще краще, та совітська власть тпруру каже. Навіть права голосу позбавила. Доведеться либонь півнем кукурікати. Пустіть Дмитра зі мною.

— Не знаю, він, здається, мав до вчителя іти, — завагалася. "Хай побачить Марту. Чи к добру це тільки?"

— Успіє. Мені саме головне, щоб Дмитро коні оглянув — він у них лучче доктора розбирається.

— Як має час, хай подивиться.

— Сідай, Дмитре! — крикнув, не питаючи згоди, блиснув сірими очима, і різкі півкола вій пурхнули вгору, аж торкнувшись широких, з прогалинками, наче проточених чимсь брів.

Не встиг ухопитись парубок за залізні бильця брички, а Карпо гикнув, свиснув, стрельнув гарапником, і вороні, розкидаючи стужавіле болото, витягнулися в шаленому галопі.

Порізана на пасма закружляла земля. Наче живі, чудно відскакували осторонь хати, клуні; сильний вітер гостро врізався в лице.

— Вйю, коні, матері ковінька! — шаленів Карпо. Коливалися повні рожеві щоки, пухнастий чуб підсмалював відстовбурчене вухо, неспокійна кров заливала тугу шию. В кожному русі Карпа чулась невироблена сила, зла, напівдика завзятість. У великій руці гадюкою звивався і відскакував назад ремінний нагай.

Бричка, перехиляючись з боку на бік і якимсь чудом ще не перекинувши їх, влетіла на вуличку, обсажену вишнями. Крізь голе галуззя вдалині різнув очі свіжою синню

великий, під бляхою, дім Варчуків, неначе втиснутий у вигнуте півколо лісу.

Коні підлетіли до будинку.

Привільне живеться Сафронові, хоч і відрізав комнезам у нього в 1920 році тридцять десятин біля Бугу.

Коли раніше висока постать Сафрона чорною тінню нависала над селом, з м'ясом виринаючи бідняцькі четвертинки і десятинки, то зараз він причаївся в лісах, багатів і розростався, мов корінь, — так, щоб менше було видно людському оку. Годі тепер було думати стати паном на всю губу: землі не прикупиш, маєтків не поставиш, дворянства — про що стільки думалось — не доб'єшся.

Тільки й залишилась єдина відрада — збивати гроші. І він збивав їх з усією куркульською хитрістю, винахідливістю і скаредністю. Один ліс золотими листками осипався в тонкі, але цупкі пальці Сафрона. Мало не щоночі він з Карпом на двох підводах виїжджали у чорнолісся, і найкращі гордовиті ясени зі стогоном, востаннє бризкаючи росю, падали на холодну землю. З їхнього ще живого тіла відрізувались чотирьох-аршинні шпони. І пливли вони лісовими дорогами до великої парні сутулого і завжди покритого сирим, як переварені ясеневі штуки, рум'янцем Івана Січкаря. Той пильно оглядав кряжі, бракував за найменший сучок, а потім середнім, туго налитим жиром пальцем, ніби граючись, ловко викидав з заяложеної калитки золоті п'ятірки чи срібні карбованці — Сафрон папірців ніколи не брав.

— Ти скоро, Сафроне, за один ліс срібний будинок збудуєш, — усміхався Січкарь одвислою нижньою частиною обличчя.

— Золотий! — сердився Сафрон.

— Може, на золотий і не вистачить матеріалу, а на срібний повинно хватити. Може, брешу? — і дрібні зіниці Січкаря, як дві краплини олії, задиркувато грали на сірих, наче притрушених попелом білках. — Свині ж і гуси вагонами возив в Одесу?

— А скільки за ті вагони злупили? А скільки на могоричі пішло? — гарячився Сафрон. — А як податками душать тебе?!

— Душать, що спасу нема, — погоджувався Січкарь. — І нема тобі у цій власті ніякої підтримки. В революцію Військово-революційний комітет за торгівлю до стінки ставив, а тепер патентами обдирають до останньої нитки. Все власті і власті, а коли ж собі що в калитку покласти? — і вогкі, блискучі, наче намазані смальцем губи Січкаря вже не відстовбурчувались в усмішку, а злісно вигинались униз. — Хіба б так жити нам...

— Да, живеш, аби світ не без тебе... Забрали землю, щоб вас лиха година ще до вечора забрала...

Проходили літа, з поділеної землі покуштували хліба злидарі, заросла стара межа, та злість Сафронова змогла тільки з ним зотліти. Як хвороба рук, вчепилась вона в його сухе тіло і поїдом їла.

"Дочекатися б того дня, коли злидням животи не хлібом, а цією землею напхають. І більше нічого мені не треба", — говорив Сафрон куркулям і жив цією сподіванкою та спогадами минулого...

— Ну, як мої нові? — осадив Карпо біля брами вороних.

— В борозного копита нікудишні, шльопає, наче підпалками. А так, збоку, показують нічого. Стрілки треба розчистити.

— От чорт, успів уже придивитися, — скочив Карпо з брички. — Циганом би тобі бути.

— І то хліб.

Клацнула клямка, і в голубому просвіті, між напівпрочиненою хвірткою і тесаним стовпом, застигла, вся в червоному, здивована Марта. Паленіло округле лице, тріпнулись пелюстками рожеві ніздрі прямого, красиво закругленого носа; сірі виразні очі світилися цікавістю і щастям. Притримуючи рукою хвіртку, другою перебирала русу косу, що впала на груди. Аж цебеніла вся молодим здоров'ям, пишною дорідністю.

Глянув Дмитро на дівчину, застиг, зацікавився, тільки очі заясніли чи від подиву, чи від радості.

— Чаго очі витріщила, як теля на нові ворота? — замахнувся гарапником Карпо. — Відчиняй браму! Де-легатко! Це тобі не на зборах гораторствувати. Бач, — звернувся тихо до Дмитра, — на посиденьки в сельбуд потягнулась. Ну, батько їй приписав такі збори, що й сісти на лаві деякий час неспідручно дівці було... Та швидше там! — гостро зиркнув на Марту.

"Розкричався лупатий, — сковзнув очима по спині Карпа, — крізь вигнуті ноги хоч свиней проганяй".

Широке подвір'я було завалене деревиною, тесом, в'язками дубової кори. Як цяцька, красувався на цегляному підмурку будинок з ганком, оторочений навкруг дерев'яною різьбою. Біля причілкового вікна розрісся волоський горіх.

З баняком до сажі пробігла Софія Кушнір, лукаво блиснувши очима на Дмитра, і зразу ж її обличчя набрало виразу перебільшеної скромності, за якою приховалась значуща усмішка.

Коли відкрили двері, з світлиці вдарило міцним самосадом, самогоном, яблуками і розпареним їдким потом.

Гості щільно затиснули три столи. Від божниці через дві стіни потекло потемніле золото і срібло образів, під образами у великих рамках тиснули одна одну старі фотографії, на комині витрішкувато дивились червоні голуби з підведеними білою глиною ногами.

— Наче Дмитро прийшов, — підвівся з покуття господар і схвально подивився на Карпа.

— Добрий день! — зупинився Дмитро, розглядаючи Барчука. Біла, підперезана тонким плетеним поясом сорочка облягала худе, костисте тіло Сафрона. На чорному клинцюватому обличчі гостро горбився, зразу ж біля надбрів'я, великий ніс і обвислим тонким косяком вrostав у смолисті хвилясті вуса. Під чорними, без блиску очима двома круто вигнутими циганськими сережками витягнулися фіолетові підтьоки.

— Знав я твого батька покійника Тимофія. Топковий хазяїн був. Правда, революція виділила йому поміщицької земельки, — стишив голос. — Але чого ж не брать, коли дають. Правду я кажу? — звернувся до гостей, а рука чогось затремтіла і пальці

неспокійно, павуком, забігали по скатертині.

— Коли поміщицьку — можна, а коли нашу, то другий вопрос, — запустив покриті топленим салом довгі пальці в буйний каштановий чуб Яків Данько. — Від поміщицької і я б не відмовився.

— Чому не так, — засміявся хтось з гостей.

— Сідай, Дмитре, гостем будь, — запрошувала Горпина Варчук, пишнотіла, білява молодиця, розгойдуючи широкий дзвін тютюнової спідниці.

Сидіти випало насупроти Карпа і щасливої, розчервонілої Марти. Почував себе ніяково, бо чомусь здавалось — всі дивились на нього. Був важким і незграбним та, випивши дві чарки, посмілішав і знову перелякався, почувши під столом приторк дівочої ноги.

— Марто, чи це "гусак, чи гуска? — строго допитувався Карпо, роздираючи руками тлусту гусятину.

— Сам ти гусак, — пирхала Марта, поглядаючи на Дмитра. Самогону було досить, і стриманий вулик загудів сильніше і знову притих, коли господар з чаркою обійшов усі столи. Ішов поважно, заховавши під чорними вусами владну усмішку.

— Пий, Сафроне. Хазяїн як п'є — про нове дбає, харпак — останню сорочку пропиває, — дзенькнув чаркою в чарку сп'янілий Данько, і самогон плеснув на домоткану, з червоними пружками скатертину.

— Не галасуй, Якове, — поморщився Сафрон. — П'єш ти, як... Половина витече. Бочку випий, а краплі не пролий. Так господарі п'ють. І не базікай лишнього, — заокруглив тонкими губами всю чарку і так різко відкинув голову назад, що вуса, надламані над куточками вуст, охопили вилками загострений клин підборіддя.

— Яків свого не проллє, то він чуже тільки може.

— Не пащекуй! — гаркнув Данько на Денисенка. — Не раз тебе з біди вивозив. — І його вилицювате обличчя налилося кров'ю.

— Ти і добро поміщицьке вивозив, аж коні з шкури вилазили, — невгавав підпилий Денисенко.

Данько сердито подивився в куток, швидко провів пальцями по довгих бровах. Лайка ледве не зірвалася з уст, але зразу ж, передумавши, розсміявся і очі налились самозадоволеною втіхою:

— Навіть піаніну вивіз. Курям за сідало стало. І такою в мене одна курка, рябенька, була інтересанкою, ще тільки їсти злазила з клавишів — грала все. Тіатр та й годі. Ну, потім чортів сельбуд таки забрав піаніну в мене... А хто в ті часи не вивозив? Не зівай, кажуть, Хомка. Жаль, що скоро тоді комітетчики почали свої порядки встановлювати, щоб наш брат не дуже старався. Так я червоний прапорець приладнав на возі — і, скажи, в усі економії і панські маєтки почали пропускати без слова. Хоч цілий будинок вивозь...

— Цить, старий. Не мели лишнього. Начальство з округи сидить!

— Начальство?.. Для кого начальство, а для нас Петро Крановий. Своя людина!..

— Сільрада наша... Мірошніченко, значить, страшніший за це начальство, —

заспокоїв жінку Данька підпилий Січкарь.

— Цей Мірошниченко домірошникується, — похмуро пообіцяв Данько.

— А мене не зобидили? Душа перетліла. Найкращу земельку як язиком корова злизала. — Руді вуса високого Данила Заятчука вскочили в чийсь чорну бороду, здавалось — підпалили її, голосно чмокнулись уста.

— Не треба тривожитись. Гуляти ж прийшли, — спинив їх Сафрон. Він пив і не впивався. Великі очі насторожено і зверхньо оглядали гостей.

— Таку скриню своїй дочці приготувала, що парюю коней з місця не зрушиш. Одних кожухів... І червоний романівський, і білий, і чорний, і критий...

— І я по саму ляду забила. Хай не ремствує на батьків.

— Купував мій старий коня, і купив, приїхав додому — аж це кобила.

— Га-га-га!

— Цить, стара, не страми серед людей. То кінь новомодний.

— За твоє здоров'я, Дмитре, — зупинився Сафрон біля їхнього столу. — Чував, чував, що у батька весь пішов. Господарюй, корінням в землю вростай — це сила наша, — і чокнувся чаркою.

Марта ледве не вискочила з-за столу і, приховуючи радість, подала голос:

— А зі мною?

— Можна й з тобою, мазухо, — звузились очі Сафрона. — Щоб щасливою була.

— У ваших руках моє щастя, — встала і вдавано зітхнула.

— У господніх, — підвів угору чорний вказівний палець. — Я не ворог тобі — І знову голос став розважливим і строгим, немовби ставлячи перегородку. Але Марта вже не помітила цього.

"Чуєш, любий мій?" — говорив погляд дівчини.

— Чого ж ти запишалась, як поросля на орчику? — підштовхнув її трьома пальцями Карпо.

— Подивись, як Ларіон Денисенко "вісімки" пише. Широкоплечий, увесь зарослий скуйовдженим колесом волосся, обважнілий чолов'яга пильно цілиться очима в двері, але, зробивши два кроки вперед, невідомою силою відштовхнувся до лави.

— Ух, ти, холеро, — насторожено дивувався Ларіон і знов пильно цілювався на клямку.

У сінях Марта обвила руками Дмитра:

— Чув, чув, що сказано?

— Та чув же. Побачать іще, — одхилив дівчину від себе. Над ґанком висіли важкі кетяги пов'язаної в пучки калини. Неяркий надвечірній промінь сонця з відчиненої хвіріки освітив Марту, Дмитра і погас — хтось з вулиці зачинив хвіртку.

— Вибери пору, коли старий роздобриється, і скажу йому про нашу любов. Чув, що про тебе говорив...

— Хто його знає. Старого твого не розкусиш спроста. Його слово слухай і дослухайся. Почуєш одне, а в ньому ще друге є, як горіх у шкаралупі, — сперся рукою на волоський горіх.

І раптом здригнулася дівчина, обернулася до воріт: з вулиці розгонисте задзеленчав балагульський дзвоник.

— Невже до нас? Невже до нас? — скривилась од болю.

Розчинилась брама.

Закосичені кольоровими биндами, підлетіли під ґанок задимлені шпаки, і Митрофан Созоненко в шапці-макітрі підвівся з воза, за ним потягнувся високий, вищий на цілу голову за батька Ліфер. Він зразу ж злісно закліпав на Дмитра.

— Марто, батьки дома? — витираючи піт з рудого обличчя, усіяного великими коноплинами ластовиння, старий Созоненко подав дівчині ржаву руку.

— Дома, — обернулася, здригнулось плече і, похиливши голову, дівчина повела гостей до хати. Гусаком проплив весь у чорному Ліфер, дивлячись згори вниз.

"Ворон ворону око не виклює. От і просись тепер", — засмоктало всередині Дмитра. Зійшов з ґанку і важко опустився на невелику вогкувату лавку, затінену вишняком.

Від болючих думок щось обривалось у ньому і здавалося — вечір ставав невидючим і важким, неначе хмара. Самотня зоря метеликом двоїлась в очах. На мить розчинились хатні двері, і жмут п'яних голосів долетів до Дмитра.

З сіней вийшов Сафрон, попрямував до воріт і довго, як пляма старого портрета, чорнів у рамці розчиненої хвіртки. Навколо нього все більше густіла синь, і нарешті темінь проглинула неясний високий контур. Ще хтось переступив через поріг.

"Неначе окружне начальство... Як його?.. Чого ж Марта не виходить? Деся Ліфер причепився, як реп'ях. Гниляк трухлявий. Ще побачимо, чия візьме. Брешеш, щоб я дівчину в баришницькі руки віддав..."

— Кого виглядаєте; Сафроне Андрійовичу?

— Та...одного гостя, — тихо з паузами озвався голос Варчука.

— Видно, важливого? Бачу: кілька разів виходили. А ви спроста не будете... — заклекотав смішок, і Дмитро недочув останніх слів.

— Гість порядний.

— Чи не Омелян Крупяк?

— Він. А ти звідки знаєш?

— Ще б не знати.

— Він на Покрову іноді заскакує до мене. Це дорогий для нього день.

— Ще б не дорогим був. Врятували тоді Омеляна. В двадцять першому діло було... Навряд, щоб він сьогодні прибув.

— Щось трапилось? — глухіше забриніли тривожні нотки.

— Ні... Омелян, здається, на підвищення пішов, — і в отих останніх "ш" зашипіла погано прихована заздрість.

— Хлопець меткий.

— Який там меткий! Безрозсудний! Хіба він має право приїжджати сюди на Покрову? Щоб люди бачили? Дитяче хизування. Мірошниченко як пронохає... Теж мені завзяття.

— Ну, ти цього не говори. Сміливий! А коли до мене приїжджає, то ніяке погане око

не побачить.

— Тепер не сміливість, а обережність більшу вагу має. Не ті часи.

— Так що ж з Омеляном?

— Прочував краєчком вуха: у Вінницю послали його гостювати. Там у відділі Академії наук Отаманівський сидить — чоловік не без інтересу. Прямо на виду ожив, відколи Грушевський з-за кордону повернувся.

— Щось холоднувато, ходімо до господи.

Вогник сірника пташиною забився в ліхтарі складених просвітлених долонь, на мить вирвав з пільми половину нахмуреного обличчя Варчука і погас. Тихо, наче од вітру, скрипнула хвіртка.

Сафрон зупинився.

— Хто там?

— Це я, — озвався старечий жіночий голос.

"Матір Варчука", — пізнає Дмитро. І мов крізь туман в уяві побачив згорблену, засушену бабусю, яку, обібравши до нитки, Варчук прогнав із дому. Тільки дякуючи Горпині найняв комірне, і то подалі від свого будинку: все менше ходитиме.

— Іди, Петре, до хати. Я через хвилину зайду. Під шелест кроків невпевнено, немов обмацує землю, постукує палиця.

— Добрий вечір, сину. З празником тебе, — тремтить сумовите несміле слово. Так, мовби воно когось просить і боїться, боїться.

— З празником, мамо, — металево натягується голос. — Ви не могли кращого часу вибрати, тільки тепер, коли гості?

— Я думала, сину, в свято...

— Мало чого думали. Не посаджу ж я вас за стіл разом із людьми.

— А чого мені за стіл... Відсиділось моє. Я до челяді піду. Холодно в мене в хаті. Вогкість у кості заходить. Згадала, як ми разом жили, як я тебе доглядала... Ти не сердься. Я до челяді піду. Софія мене не зобидить.

— Ще чого бракувало! Побачить хто з гостей, то й патякатиме поза очима. І так мені з вами... Доки ви вже будете мої пороги оббивати? За комірне ж плачу. Катанку купив. Так ви забрали собі в голову, що гроші в мене як полова — лопатою гребу.

— Сину, я ж тобі усе, усе віддала.

— Віддали! — перекинув. — Заберіть собі те, що віддали. Наче не знаєте, що ваш ґрунт злидні відрізали. Хватить пекти мені очі своїм добром. Було, та загучо.

— Сину! — Дмитро почув таке тоскне зітхання, що мимоволі й сам зітхнув. — Я ж мати тобі, а ти до мене гірше, чим до худоби. Непотрібною стала. Я і сама б хотіла скоріше померти. Так живою не увійдеш у землю. Я ж тебе своїм молоком годувала...

— Гаразд! — скипів Сафрон. — Хай у вас я відро молока випив. Завтра вам Софія принесе повнісіньке відро. Хватить? Ідіть! — І швидкі кроки сердито загупали по ганкові.

"Яке страхіття, яке страхіття цей Сафрон!" — охопив голову обома руками Дмитро. Він навіть не міг подумати, що можуть бути у світі такі безсоромні слова до матері, до

жінки. "Треба буде чимсь допомогти старій... А Марта не виходить... Ніколи він по-доброму не віддасть за мене. Це не чоловік..." — і не знайшов потрібного визначення Варчукові.

Коли увійшов у хату, сп'янілий Сафрон сидів біля Созоненка і гарячився, посмикуючи вуса.

— Не признаю такого права. Землі господаря, а не харпака потрібно. Та я її, земельку, як гречану кашу, ложкою б їв. Та я б за неї свою душу на шматки порізав. — П'яна сльоза заволожила рідкі вії.

"Свою порізав би чи ні, а чужу не пожалував би", — подумав тоді.

— А ти не по правді зробив. Не грошей мені жаль... Созоненко стер рясний піт з червоного обличчя і хрипло розсміявся:

— Роби по правді — очі вилізуть. Не наше це діло, не доходить.

Не соромлячись людей, до Дмитра підійшла Марта, бліда і зів'яла. За кожним її рухом слідкував голодними очима Ліфер Созоненко. Дмитро перехопив цей жорстокий 'погляд з втиснутими в зіниці червоними відблисками ламп і так зирнув на крамаря, що той дрібно закліпав віями і обернувся.

І зразу ж Дмитро відчув на собі перехрестя допитливих, насторожених і лихих поглядів багатіїв. Відкидаючись назад могутнім, ще не затверділим станом, він з ненавистю окинув гострим зором усю світлицю. Здавалось: кілька пар очей, то випираючи, то вивірчуючись із очниць, от-от репнуть від натуги і злоби.

"Ану хто перший підведе голос і руку", — без остраху пружинилось мускулисте тіло. Тоді він не пожалів би потрощити дебелі дубові стільці на куркульських головах. Але Дмитрову силу знали в селі і зараз ніхто не наважився зчепитись із ним. Не прощаючись ні з ким, поволі і гордовито вийшов із хати. Його на ганку наздогнала Марта. Охопила руками за плечі і, нахилившись, повисла на шиї, всім тілом притулилась до парубка.

— Дмитре, доле моя! Ой, Дмитре! Я думала: щастя на все життя освітило мене. А воно вже за хмарами.

— За якими там хмарами. Ну, не плач. Скоріше цього Созоненка, як тріску, на коліні переломлю, чим тебе упущу.

І Марта з острахом відхилилась назад: вона ніколи не думала, що у її коханого може бути такий страшний погляд і така ненависть.

— Без тебе, Дмитре, нема життя мені... Ти сам не знаєш, який ти найдорожчий, найкращий на всьому світі...

— Марто! — загрозово озвався з порога Варчук. І дівчина злякано метнулась убік.

В цей час заскрипіла хвіртка, і Сафрон, обганяючи Дмитра, кинувся до воріт.

— Вечір добрий, Сафроне Андрійовичу! — почувся веселий голос.

— Тихіше, тихіше, Омеляне, — застережливо зашелестіла темінь...

IX

Як у холодне, покинуте птицею гніздо повергався Дмитро додому.

Твердою рукою торкнувся воріт, і крихітний іскристий бісер паморозі почав

розтавати на пальцях. Приторкнувся мокрою долонею до лоба — він аж пашів од жару.

Зітхнувши, з ясена упало підрізане осіннім холодком сузір'я листків, і зразу ж дерево зашелестіло, затужило, обсіваючи землю своєю неприв'ялою красою.

"До ранку зовсім осипеться ясен", — подумав з жалем і відчув, збагнув, що зараз навколо міниться й обновляється природа, що це остання цьогорічна осіння ніч: завтра випаде сніг, і на відсонні тонкими струмками будуть пробиватися крізь нього пахоші стужавілої землі та виновий дух опалого листу.

"Про що я думаю", — скривився від внутрішнього болю. Прислухався до сумовитого шарудіння, а все здавалось: от-от вийде з темряви Марта, кинеться до нього, як колись у садку.

В хаті за столом сидів Мірошниченко, уважно переглядав купку книжок. Дмитра зустрів насмішкуватим поглядом.

— Що, добрі коні у Варчука?

— Путящі, — відповів стримано, вловивши глузливі нотки в голосі Свирида Яковлевича.

— Іду я, Докіє, вулицею, — звернувся до вдовиці, — і сам своїм очам не вірю: на Варчуковій бричці сидить Дмитро. Розчервонівся, вид радісний. Порівнявся зі мною — навіть не поздоровкався.

— Я вас не бачив, Свириде Яковлевичу.

— Де там було побачити! Дрібний в очах став. Голова закрутилась: адже на бричці самого Варчука удостоївся прокататися. Це ж честь яка! А потім ще й гуляти прийшлося з куркулями. Хоч дулю, хоч півдулі від них удостоївся получить. Чи, може, вихваляли, піддобрювались?

— Свириде Яковлевичу, попросив мене Карпо...

— Попросив, попросив! — нетерпляче перебив Мірошниченко, і в його великих очах двома дугами спалахнули жаркі краплинки. — А ти й зрадив? Гордість свою трудівничу на чарку проміняв. Ти знаєш, як твого батька упрошував Сафрон у революцію зайти до нього? Він не тільки чарку поставив би Тимофіїві. І твій батько, а мій вірний друг, сказав йому: "Зайду, Сафроне, до тебе. Беззастережно зайду, коли твоє кодло буду із коренем виривати. А для панібратства не переступить моя нога через твій поріг".

Кров кинулась в обличчя Дмитрові, його аж перехитувало від пекучих ударів слів. І тільки один хисткий довід міг виставити проти них: я ж заради дівчини, заради свого щастя поїхав до Варчуків. Але скажи це Мірошниченкові і він ще різкіше сіконе: "Що ж то за любов твоя, коли заради неї вминаєш свою гордість, на поступки з совістю ідеш. Дрібна то любов, заяча".

І то буде правда. Було соромно і боляче. Згадка про батька живим докором в'їдалась в розрізнені течії думок.

— Що ж тебе потягнуло до них? — тепер росла постать Мірошниченка, неначе підносила над Дмитром. — Може, хліб там кращий, ніж твоя мати випікає напрацьованими руками? Бо він, той куркульський хліб, на бідняцьких сльозах

замішаний. Чи, може, на таких коней позаздрив, у самого душа потягнулась на легкі достатки? Науку почав у Варчуків вивчати?

— Під три чорти ту науку! — і собі розсердився Дмитро. Поблід, тільки вуха горіли, як жарини. — Чого ви мені очі печете? Ви знаєте, що в мене зараз на душі робиться? Варчук мені як собаці "добридень" потрібний.

І мати вже не пізнавала свого Дмитра — таким він став лихим і впертим. Це був не її син, а Тимофій в годину бурхливого гніву.

— А ти це чого голос підняв, начебто правда на твоєму боці? Совість заговорила? — виділив кожне слово Мірошниченко. — Мав сміливість з куркулями гуляти, май тепер сміливість подивитись людям у вічі. Гляди, щоб потім пізно не було... Не те що за всяку підлість, — навіть за всякий хиткий крок — прийде час — мусиш дати звіт... Знаю, на яку дорогу можуть вивести такі прогулянки, А за тебе я відповідаю. Перед пам'яттю Тимофія відповідаю. Тому й зайшов. Обломлять хлопця, думаю, мов гороба восени, здеруть шкуру як лико, а потім, жалюгідного і непотрібного, викинуть на людське посміховище.

— Мене не обломлять. Руки короткі.

— Хто його зна. Такі слова я не раз чував. Не таких обламували. Віддасть Варчук за тебе Марту. Поріднишся з ним — і не оглянешся, як станеш куркульським підголоском.

— Ат, нащо про це говорити, — боляче перекривилось обличчя Дмитра. Одна згадка про Марту тяжким гулом озвалася в серці і в голові.

Мірошниченко пильно поглянув на Дмитра й замовк. Потім присів біля столу, де лежали двома купками книжки, уже рівним голосом сказав:

— Ці книжки, Дмитре, закинь кудись подалі, в печі спали. Не брудни об них рук, — показав на меншу купку.

— Чому? — підійшов до Свирида Яковлевича, аж плечем торкнувся його плеча.

— Ось з цих двох сіреньких, — показав на брошурки, — аж сиплеться націоналістична трухлятина, заяложеним кожухом смердить. А в цих, парубче, людину обпльовують, дрібненькою її роблять. Словом, не чоловіка показують, а раба, без надії, без дум і мрії. Ти чув слова Горького про людину?.. От підійдеш до мене — я тобі підберу, що почитати. Губкам подарував хорошу бібліотеку. — І очі Свирида Яковлевича подобрішали, риси на обличчі стали м'якшими.

— І де ви, Свириде Яковлевичу, свої книжки діватимете? Всю хату загатили, — озвалася Докія.

— Порозумнішати, Докіє, на старість хочу. Замолоду не було як до грамоти підійти, а революція навчила. Сідай, Дмитре. От скажи: що тобі ця книжка дала?

— Дала?

— Еге ж, чим вона тебе обогатила, зробила кращим, чим твою душу порадувала? Отож і є, що нічим. А тимчасом приміть, як у ній описується попівські маєтки, куркульські хутори усадках, біленькі хати, затінені вишняками. Словом, рай. А для чого це? Щоб тобі здавалось: як гарно життя текло, якими добрими були всякі батюшки та матушки, пани та куркулі і як треба покірно за сочевичну юшку гнути на них біднякові

спину. Отак непомітними і хитрими стежечками введуть тебе в той світ, якого ніколи не було, у світ, видуманий буржуазними націоналістами, які пізніше з Петлюрою відділяли нам м'ясо од кісті. Найвище щастя у цій книжечці — мати свій хутір, свою пасіку, своїх наймитів. Найвища ступінь розумової діяльності — послухати проповідь попа і потім ахкати біля затурканої жінки і голодних, неписьменних дітей: який у нас розумний батюшка... Що ж, ти такою людиною хочеш бути?

— Ні, Свириде Яковлевичу, волом я ніколи не стану.

— Це ти сказав до пуття. Людина, що побачила революцію, волом не стане. А ти знаєш, що таке людина? — і на повних устах Мірошніченка дрогнула по-юнацьки хороша усмішка. — Це великий талант, народжений тільки раз, неповторний талант. Той — агроном, той — інженер, той — мореплавець, той — полководець, той — політик, той — вільний хлібороб вільної землі, яка аж важкою стає від зерна добірного, плоду червоного.

— Воно, Свириде Яковлевичу, послухай вас, то, вийде, що кожна людина — талант, — вперше за весь вечір усміхнувся Дмитро.

— А ти думав як? Про що ж я толкую тоді? Звісно, кожна людина — талант. І то такий, що ніколи не повториться.

— Тоді виходить, що у нас сто сімдесят мільйонів талантів, — уже зовсім з недовірою поглянув на Мірошніченка, хоч слова, сказані про землю, солодким щемом віддалились у грудях, відтиснули сердечний біль.

— Сто сімдесят! І ні на одного чоловіка не менше. Ти бачив сад у весняній напрузі? Тисячі пуп'янків укривають дерево, і кожний з них розцвітає в поліття. А що ж ти думаєш — людина гірша дерева? Вона не може розцвісти найкращим квітом? Ми — країна талантів. Тільки нас скручувало, розламувало надвоє, висушувало і вганяло в могилу прокляте минуле. Коли шкорина хліба була варта більше, ніж життя, тоді мало пробивалася наша найдорожча сила. На горючому піску росли, панськими ногами витоптувались. А тепер на нашій землі життя наступає. Настала та пора, коли кожна людина може засіяти, як веселка, всією красою своєю. Тільки не лінуйся, тільки працєю душею для народу, а не думай про своє малесеньке, як горобиний ніс, мізерне щастячко... Нелегко нам, дуже нелегко. Скільки труднощів чекає. Але це такі труднощі, що не розломлюють, а підносять угору людину. Без революції, без партії згнив би ти по наймах. А тепер захочеш — знайдеш свою дорогу. Правда, коли не кататимешся на куркульських бричках. Так-то, парубоче. Ну, пішов я. Прощайте. — Тепер обличчя Мірошніченка світилося строгою, гордовитою впевненістю. Прояснився трохи і Дмитро.

— Свириде Яковлевичу, я до вас завтра по книжки прийду. Про землю мені підберіть.

— Підберу. Професора Вільямса є у мене книга. Дуже путяща.

Дмитро провів Мірошніченка аж до розстанні, що тьмяно просвічувалася іскорками вогкого піску. І раптом Свирид Яковлевич, прощаючись, затримав у своїй руці Дмитрову руку і задушевно сказав:

— А Марта — дівчина хороша. Коли полюбилась — одружись. А до Варчуків щоб і нога твоя не переступила... Як подумаю, Дмитре, — він, тільки він, Варчук, винен, що твій батько загинув; душа мені підказує: тільки так було. Коли б не підстрелили його, не те що річку — море переплив би... Людиною був!

З кожним роком, сам не помічаючи того, Свирид Яковлевич все повніше і повніше в розмовах обрисовував образ свого товариша. Він забував усе те недосконале, що не з вини Тимофія, а з вини тяжкого безпросвітнього життя залишилося в ньому. Зростаючи сам, він і Тимофія показував таким, яким той не тільки був, а яким би став тепер у житті.

Іноді навіть Докія з подивом дивилась на Свирида Яковлевича, думаючи, що не так він сказав про Тимофія.

Тоді Мірошниченко густим, обвітреним голосом зразу ж обрізав:

— Чого ти так дивишся на мене? Тимофія я краще знав за тебе. Ми з ним ще з дитинства, коли ти в кукли бавилась, на Колчака жили обривали. Разом в германську воювали, разом і в революцію плече в плече стояли. А в тяжку годину, коли смерть за тобою, як тінь, ходить, найкраще чоловік пізнається. Мало ще ти взнала свого Тимофія. Кришталь він! Чистий! Таким і Дмитра хочу бачити...

Х

Повертаючись із цукроварні, Дмитро обламався в дорозі. Кисло пахнув обмерзлий жовтуватий жом, сумовито шипіла під копаницями нев'їжджена блідосиня дорога, поскрипували над шляхами дерева, обвішані білими, з довгими торочками хустками.

Розпластавши крила, на черешневу гілку спустився ворон, і посипалось дороге вбрання з дерева, розвіваючись димчастим пилом.

— Кар! — переможно заскрипів птах і витягнув посивілу шию.

Неквапно, приноровлюючись до ходи коня, Дмитро ішов біля саней, часом по коліна вгрузаючи в сніг.

На заході поволі гаснув світлий, загублений сонцем пояс. В далині замигтіло жовтими вогниками село, забрехали собаки, приємно повіяло гіркуватим димом. Рукавицею стер паморозь з коміра свити, і в цей час назустріч йому вилетіли затінені по груди кучерявими клубками снігового пилу дужі коні, швидко несучи крилаті саночки.

Вправна рука машталера легко звернула з дороги і раптом на всьому ходу здибила, зупинила вороних. — Здоров, Дмитре, — притримуючись за плече Карпа, підвівся старий Варчук, накритий до надбрів'я гостроверхою кобкою.

По скривлених тремтливих губах Сафрона відчув недобру вість для себе.

— Добрий вечір, — потягнув до себе карого.

— Так от що, Дмитре, — підвищуючи голос, дрібно затряс рукавицею. — Зарубай собі на носі: ти ніколи Марти не візьмеш, ніколи.

— Чому? — злою усмішкою зміряв ошкірене повне обличчя Карпа.

— Як то чому? — ски'пів Сафрон. — Багатством, калиткою не доріс! Марту за Ліфера віддаю! Щоб твого духу коло моєї хати не було.

— Овва, які ви грізні!

— Побачу — приб'ю! Святе моє слово — приб'ю.

— Хвалилася вівця, що в неї хвіст, як у жеребця.

— Ах ти ж... — вискочив з саней і рвонув гарапника з руки Карпа.

— Дядьку Сафроне, відійдіть од гріха! — насупивсь.

— Я тебе відійду, що до вечора відійдеш, — через сани цьвохнув гарапником. Чорні очі заокруглились, наче у птаха. — Я тебе відійду, чортів злидень! Злидні чортові!

— Вйо! — спокійно гукнув Дмитро на коня, красномовно спершись обома руками на рожен.

"Отак обірвалось все". У вухах гуділа до болю розріджена ворожнеча, гул наростав, гарячими хвилями наповнював голову, і вже не чув, як, танцюючи на снігу, матюкався Сафрон...

Дома розпріг коня, не вечерявши пішов на хутір.

Сильнішав мороз, дим з коминів валив рівно, зливаючись з небом. Забувши обережність, пішов так швидко, що незабаром з чуба покотився піт, запарувало тіло. Перескочив через пліт, вдарив сніжкою у вікно і пішов до високого, завіяного снігом стогу сіна. Калатало серце так, що не чув, як заскрипіли на снігу дівочі кроки. Закутана по самий ніс шерстяною хусткою, Марта впала йому на груди.

— Ой, непорадна та година, в яку я родилась! — почув, як її сльози падали йому на підборіддя.

— Чого ти?

— Дивись, як списав мене старий, — відкинула хустку. Все обличчя було ізсинене. На розпухлих губах засохла кров, під очима світилися синці.

— От сволюцюга!

Поцілував і не міг второпати, чого уста її були солоними.

— Почула, що віддає мене за Ліфера — в ноги кинулася з просьбою. А він як визвіриться, ногами змісив усю. "Я тебе, нечиста душа, схочу — посолою і з'їм, схочу — без солі з'їм! Набралася розуму від злиднів. Я тобі з печінками його виб'ю" — і пішов Горпину бити, що не доглядала мене. Пропала я, Дмитре! — і знову окропила його сльозами.

— Чого голосиш? — Задумавсь і знову не міг зрозуміти, чому поцілунок терпкий і солоний.

Билась Марта головою на його грудях, здригались плечі, наче крила у птиці, перекочувалась дроз по спині.

Бачив матір свою. Спрацьовану, з потрісканими од негоди і праці руками, що стільки переробила роботи на своєму віку. Марніла краса на лиці, розрізалась зморшками, тільки виразні карі очі були по-дівочому молоді, красиві.

— Послухай, Марто, іди додому, збери собі хоч переміну одежі та й підемо до моєї матері.

— До твоєї матері? Вона ж прожене мене без приданого, — ще сильніше затремтіла, аж зуби почали клацати.

— Не знаєш ти моєї матері, — відповів гордовито. — А як поталанить нам, проживемо без багатства. Багато того щастя чоловікові треба? Заробити на хліб крєвно, з'їсти певно та в злагоді вік прожити — от і все тобі щастя. Чи так я кажу?

Задумливо пригорнув дівчину.

Таким увижалось йому це селянське щастя, до якого тягнувся й дотягнутись не міг...

— Який ти незвичайний, Дмитре. Скільки в нас люду перевернулось, а в усіх тільки одне на думці — багатство, гроші, земля, зиск. Один ти такий... найкращий.

— Теж мені найкращого знайшла. Не перехвалюй, Марто. Сам знаю гудзкуватий я.

— І найкращий. Дмитре мій, життя моє... І вже не була Марта тою бідовою дівчиною, що першою покликала його в темінь весняного вечора. Перша сказала про своє кохання... Прояснена, відхиливши трохи назад голову, стояла перед ним тиха і чиста, як світання. Здавалось, її виразні очі розпогодились і світили таким сяйвом, що Дмитро не міг одвести од них свого погляду, і з радісним подивом розумів: любов дівчини була глибшою, чим він гадав. Перше не раз у душі ворушилась підозра: коли дівчина сама признається в коханні — навряд чи справжнє воно. І ось зараз, в цю хвилину, ця недовіра була назавше розтоплена новим і несказанно радісним розумінням.

— Марто! Дорога! Іди, збирайся...

— Страшно мені, Дмитре, — і потемнів погляд у дівчини.

— Страшно тим, в кого совість нечиста, хто з людей кривавицю видушує... А тобі чого? Ми люди прості, не лукаві. — В думці вже бачив Марту в себе дома із своєю матір'ю.

— Щастя моє! — обвила руками. — Куди скажеш, туди піду за тобою. Переночую сьогодні ще дома, а завтра до тебе прийду. Зібратися ж треба. Матері скажи. Коли не схоче — знати дай.

— Про мене. Тільки не бери багато з собою, щоб старий не пік очей. Не хочу я нічого з його паскудних достатків. Заробимо самі на себе...

— Заробимо, Дмитре.

Легко йшлося додому, в кожному русі ворушилась молода сила, надійна, нестримана.

"От і заживемо втрєох, — прикусив зашерхлу губу. Була вона липка і солонa. — Це ж піт ропою скропив мене", — зрозумів нарешті.

XI

Матері нічого не сказав. Ліг на лежанку, підперши долонями голову, у книжку вткнувся, та прочитати не міг навіть слова.

"Чудно в житті виходить. Не зустрінься весіннього вечора з дівчиною — тільки б і того було, що знав би про неї: живе собі у Варчука на хуторі, куди випадково зайшов узимку із Варивомом. Хороша дівчина, добра помічниця матері прийде. Не відсвяткують вони бучно єдиного на віку весілля, та проте..."

Бачив Марту в своїй хаті: усміхнена, з розплетеними густими косами на грудях,

заснула на його руці.

На другий день ледве дочекався вечора. Вийшов на дорогу, вдивлявся в голубі, обсіяні місячним сяйвом пагорки, в рухливій тіні, що котилися полем, затьмарювали сліпуче, щедро розсіяне зерно. Безгоміння настороженим псом вляглося біля остуджених хат, блимаючи жовтими вогниками. Далеко проскрипіли сани. Липа сійнула срібною памороззю і знову мовчки передумувала старечі печалі.

Не вийшла Марта ні першого, ні другого, ні третього вечора. І Дмитро аж почорнів за ці дні.

Над селом розгулялась метелиця. З битого шляху зривався наполоханими табунами коней пронизливий вітер, влітав у вузькі вулички і вище хат підіймав мерзлу порошу назустріч роям дрібних метеликів.

"Хороша погода, тільки відьмам на Лису гору їздити". Почав одягати козушок.

— Куди зібрався, Дмитре? — відірвалась од печі мати.

— Заскочу до Варивона, — заклопотано подивився в покрите лускою вікно і вийшов з хати.

— Го-го-го! — зрадив вітер і обдав його з двох боків дрібним пилом. "Чого іржеш, дурню!" Вийшов на дорогу.

Іти було важко, часом провалювався у сипкий сніг, але непогода породжувала ще більшу впертість. На полі вітер зовсім здичавів. Налітав сплутаним клубком, забивав дух.

"Брешеш — не здолаєш!"

Боком пригинався і вперто йшов уперед. Чув, як солоний піт щипав спину, а в обличчя, особливо в підборіддя, впивалися пронизливі пекучі голки. Нарешті хутір, перегойдуючись, неясно вплив з метелиці. У вікні Мартиної кімнатки погойдуються тьмянний відблиск — видно, вкрутила світло. Забрехали на подвір'ї собаки, почувши ходу людини. Потім наче щось скригнуло; біля самого вуха промчала п'яна завія. Стояв біля плоту. Непокоїлось серце, стискалось на холоді розігріте за дорогу тіло.

Перескочив через пліт, загрузаючи по пояс в снігу. Чув, як сипкий холод посипався в халяві і почав розтавати на устілці під тонкою онучею.

Війнувши тінню, погас вогник у Мартиній кімнаті. Дмитро притулився до стінки, пальцем тихо вдарив у шибку; позаду озвався сухий тріск, наче дерево стрельнуло. Оглянувся, не спускаючи пальця од холодного скла.

Чорними клубками, згинаючись, на нього котились чотири постаті. Над вузьким комірцем кожуха волосатим колесом пливла голова Ларіона Денисенка, за ним розігнувся довгий, з дрючком в руках Ліфер Созоненко. Пригнувшись, випередив батька проворний Карпо.

"Його найбільше остерігатись треба".

— Матері твоєї чорт! — розтягнувся на снігу Сафрон, і Дмитро повз нього підскочив до плота. Вигинаючись, тріснула ворина, зручно перехопив її обома руками.

"Держись, женишок!" — відскочив од Ларіона і обрушив товстий кінець на голову Ліфера. Той погойднувся і, не випускаючи з рук дрючка, присідаючи, опустився на

землю. І ще раз, гехнувши, потягнув по плечах, аж скрутився довгов'язий і кров'ю ригнув на сніг. Налетіли Ларіон із Сафроном, і два дрючки одночасно вдарили по третьому. Скоріше тілом, ніж розумом, відчув, що ззаду крадеться Карпо. Відскочив до плота, і в цей час м'яко, по-котячому повз нього стрибнув молодий Варчук з занесеним шворнем над головою.

"Зразу голову розкраяв би надвоє", — і оперіщив ломакою по спині.

Карпо легко через голову перекрутився на снігу і зразу ж скочив на ноги, обходячи його.

— Карпо, по ногах бий бугаюгу! його інакше не звалиш! — вдарив в обличчя вітер.

— Я тебе вдарю! — налетів на Сафрона і Ларіона. Відскочив старий Варчук до стіни, ще раз свиснула над ним ворина і розломилась надвоє. Дмитро хотів перестрибнути через випростане тіло, та раптом увесь будинок з гулом обвалився йому на голову, гарячі червоні, жовті метелики сипнули в обличчя і хтось затанцював по його спині. Потім коливалась — А земля, перегойдувалась, наче колиска — сюди-туди, сюди-туди, хрипіли злі і тривожні голоси...

Довго не міг підвестися. Розривалась голова; обмерзлі . пасма чуба холодно задзвеніли на лобі.

"Де ж я?" Свистить завірюха, засипають сніги, сковає мороз. Нарешті підвівся і з стогоном упав назад — задубілі ноги не слухали його.

"Де ж я?"

Навскіс нависло над ним старе дерево, затиснуте високими стогами.

"Стривай, та це ж Варчуків хутір".

Знову хотів устати, але ноги були мов колоди.

"Брешете, гади! Коли не вбили, то не помру спроста".

Боком поплазував по снігу, глибоко орючи собою сипке поле. Задихався. Сніг забивав ніздрі, рот, засипав шию; дубіли руки — грів їх під пахвами і знову плазував. Провалився У рів, звиваючись, обриваючи нігті, вибирався з нього, уже не чуючи пальців.

Вирвався з холодного полону і знову повз.

"Брешете — не здолаєте!"

Кіньми вилітають вітри, стугонять, ревуть, засипають снігами.

Не вирвешся з їхнього полону, і замети занесуть, тільки весною, обгризеного звірами (не найде звірина, миші обгризуть), відшукає тебе хлібороб, по шматках одержі догадається, чиє тіло знайшло притулок на його полі...

"Брешете — життя мене жде, матір виглядає. І я приповзу до неї".

Сніжним насипом піднявся шлях, доповзти до нього, а там і додому недалеко. Відпочити трохи, дух перевести...

Як тепло стає, бризнуло сонце на чорні поля... Який там черт бризнув! Це мороз його заковує. Головою у сніг, ліктем у сніг, обидві руки під себе, і боком, боком на шлях, бо його мати вдома виглядає, Марта сподівається його, йому жити, працювати треба... Прокляті ноги! Кров тече з піднебіння.

"Не випльовувати — обмерзне на підборідді"... Боляче стримує примороженими устами тягучу рідину і витягується на шлях. Наче хтось нависає над ним.

Який там нечистий нависає — то мороз хоче затиснути його. "Переповзай, парубче, шлях — не дарма до дівчини ходив".

Десь іздалеку замукала корова. "Худоба кров чує".

— Дмитре, це ти?

"Ге-ге-ге! Бач, як підходить. Дмитром називає".

Голову в сніг, плече в сніг, руки під себе — і вперед...

— Дмитре, синку!

"Невже мати? У негоду таку!"

— Це ви, мамо! — хрипить і по знайомих з дитинства пахощах матиного волосся, по дотику пальців до лиця, як може тільки вона доторкнутися, він пізнає свою найбільшу любов. — Поганий я, мамо, не осудіть. І вмер би, так ви в мене є. — І починає котитись у безвість.

Тільки одна мати знає ціну своєї дитини. Тільки одна мати загляне в ті тайники серця, що нікому невідомі. І вона вже знає його волю — не треба кликати людей. Напрацьованими великими руками бере попід пахви сина і тягне снігами, не чуючи ні ваги, ні втоми...

XII

Біль пронизує до кісток, ходить, перекочується, свердлить буравами тіло; розмерзаються темнорусі пасма волосу, рідка червона мазка котиться по обличчю, а мати клопочеться біля чобіт — ніяк скинути не може. Тоді, не питаючи його, мовчки бере ніж, на живому тілі свіжує халяви. Засичав і прикусив приморожену губу, коли мати зірвала примерзлі онучі. Ноги починають розбухати, пухнути, роздаватися; четверо очей з острахом схрешуються на них. Затягуються рівчаки між пальцями, запливають пухким тістом, з глибини якого маленькими вічками біліють нігті.

— Нічого, нічого! — кидається мати в хижу, приносить несолоне гусяче сало і ним до колін змащує роздуті колоди ніг, після обмотує чистим льняним полотном, поїть горілкою, настояною на дерев'ю і дев'ятисилі.

— Хіба ж то люди? То звірі, куркулі, — зривається в стогін голос матері.

— А ви ж думали... Скажете, що впав з засторонку, знепритомнів, приморозивсь. Щоб ніхто... — хрипить.

— Знаю, знаю сину, — схиляється над ним, як над дитиною, вкладає спати. Білу подушку бруднить сукровиця, кричить усе тіло, пече вогонь; парубок не може навіть поворухнутися, і знову пахуча горілка гарячить губи і рот...

Кілька днів плювався кров'ю і без помочі матері не міг повернутися. Вдень біль трохи зменшувався, а вночі, щоб не кричати, затискав зубами ріжок подушки, з пожадністю пив первак.

— Може, в райо'н по лікаря поїхати?

— Ніякого лікаря. Тоді сам себе доконаю... Видужаю, на живому засохне! — хрипів простудженими грудьми.

Мати сама обстригла голову, щоб хутчій загоїлась; синяки почали блідшати. Найбільш непокоїли ноги — не міг стати.

"Невже калікою буду? Так і не віддячу Барчукам!" — Рипів од злості і безсилля зубами. Найтяжчим, найстрашнішим було навіть не каліцтво.

"Прибити старого і молодого, щоб дзвони завили над ними!"

І аж біль зменшувався, коли бачив ворогів біля своїх ніг...

Злоба густою смолою кипіла в скривавленому тілі; затуманювала тверезі проблиски розуму.

Часто в думках стрічав Марту. Приходила, припадала до нього, і дівочі губи пахли свіжим снігом і весіннім приморозком, що вже дихає повієм землі.

Брала його велику руку в свою, гладила від зап'ястя до пальців і несподівано, як і приходила, зникала, наче ранішній туман по долині. Або він ішов до неї на хутір, і вона виходила назустріч, як сама весна. Стара дубівка схилялась над нею, притримуючи вінок пишного рожевого цвіту. У весняній напрузі стояли щепи, і молода господиня, радіючи, білила їх вапном, потріскану кору шпарувала садівничим глеєм, і сама була як щепка — свіжа, пружка, виглядаючи його з-за дерев...

"Що тепер робить вона?"

Скрипнуть двері, і тихо підійде мати до ліжка. Коли й спить вона?

А зима біснувалась, мурувала вікна холодними квітами; синицями цінкав мерзлий сніг, припадаючи до шибок, і хата глухо дзвеніла кожною деревиною. Непоправним злочинством здавалось лежання, коли стільки роботи ждало його. Чув, як ревла корова, йдучи з водопоєю. У повітці жалібно, по-старечому, скаржились вівці, і так хотілося переступити через поріг у витку метелицю, вдихнути пахощі пріснуватого, блакитного снігу і до самої зорі тесати, стругати дзвінке дерево, або, залишаючи за собою глибокі сліди, побрести із жаками до Бугу. Це навперемінку з Варивоном рубали б зеленкуватий лід, гріли б на багатті задубілі, червоні руки. А ввечері — в сельбуд до молоді або до Марти.

У другій хаті, де стояв столярський станок, вчився майструвати сімнадцятилітній невисокий сирота Григорій Шевчик — далекий родич. Він же порався також біля Карого: треба було вивезти ліс та зароблені у лісництві клітки хворосту. Григорій часом просовував голову до нього.

— До вас можна? — звертався тільки на "ви", — по батькові парубка незручно величати, на "ти" також не виходило, бо Дмитро був старший.

— Заходь, Грицю.

— Як здоров'я ваше?.. А до нас учора шефи з суперфосфатного заводу приїхали. Це такий завод, що якусь спеціальну муку з каменю виробляє. Присмачиш нею землю — і все на полі, як з води, росте. Вам би цього суперфосфату дістати... Аж за селом гостей з музикою зустрічали. Далі в сельбуді були урочисті збори. Шефи говорили про наміри міжнародних гадів, про отих консерваторів англійських, що вогнем, як змії, дихають на нас і війну в кожному сні бачать. Потім розповідали шефи про нове життя у нас, про змичку міста з селом. Дуже всім до душі припала доповідь товариша Недремого,

майстра хімічного цеху. Розповідає так, наче в душу вбиває слова. Бойовий, видать, чоловік, бо на щоді рubeць. Потім толково Мірошніченко виступав. Він ще за селом, як брат з братом, зустрівся з Недремним. Виходить, вони разом проти всякої контрреволюції боролися. Після Мірошніченка говорив Іван Бондар, а потім на сцену почав пропихатися Полікарп Сергієнко. Його дядьки за поли свити одсмикують і аж перехитуються од реготу: "Диви, диви, Полікарп гораторствувати захотів!" "Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею!" "Полікарпе, не сміши людей!" А той хоч би що — без ніяких на сцену лізе, — і Григорій розсміявся. Усміхнувся й Дмитро, уявляючи не в міру балакучого, завзятого хвалька Сергієнка.

— Ну, потім і сміху було. Дядьки, як груші, на підлогу валилися, коли почав Полікарп шекерявити про бій червоно-армійців з бандитами. — І Григорій, копіюючи Полікарпа, раптом витягнув шию з плечей, на самий бакир збив шапку, в нього стали насторожено переляканими і хитрими-хитрими заховавши зірочки веселого зверхнього лукавства:

— Іду я шляхом, — а було це в двадцять пелшому лоці. Ну, а як можна було йти шляхом у двадцять пелшому лоці? 'Душа в тебе не то що в п'яти, а і в обчаси заскочить — бандити кругом. Іду, коли чую: кулемет як засокоче: со-ко-ко-ко. А потім гармата як ревне: гур-гур! А земля — хилить, хилить. Ну, хоч і не страшно мені, а покотився галушкою в рів. І чую: такий тупіт від дубини, наче хто чортів із неба витрушує. Пропав ти, Полікарпе, ні за цапову душу — думаю так собі, а бандити летять шляхом прямо на мене. Знають, видно, що я в комбіді состою... Будь у мене кулемет, я б усіх їх до дідька поскидав би з коней. Око ж у мене, щоб не зочити, ну прямо як прицільний прибор — краще брильянта. Своїм дробовиком горобця на лету здійсмаю...

— Ну, що тут у залі було після цих слів — і не питайте. Степан Кушнір устав з президії і з сцени упав на людей. А музика як почала сміятись, тільки труби брязь-брязь. А Полікарпові хоч би що. Бреши і не усміхнеться: "Отак би відлетіла моя душа, мов легка хмаринка. Коли бачу: назустріч бандитам двома ланцюжками червоні мчать. Тільки малувате їх, а бандитів — до лихого години. Ну, думаю, треба своїм рішучу допомогу давати, Червоні — шляхом, а я ровом лечу напереріз гадам. Перед самою рубаниною як крикнуть наші — ур-р-ра! І я тут не підкачав — своїм басом усі голоси покрив. Голос у мене, — чого там хвалитися, — мо'в грім. Раз розсердився на жінку, як гримну, так вона і впала серед хати — оглушив. І кілька днів глуха, як пенюк, ходила".

— Та зупиніть його! Отже безсовісний бреши! І гостей дорогих не стидається, — обізвався ззаду голос жінки Полікарпа. І знову весь сельбуд покотився зі сміху. Подивився Полікарп на свою Олександру, зневажливо махнув рукою, мовляв: сказано, баба. Чого з її дурного язика не зірветься. І знову продовжував. "Врізались наші в бандитів, і по шляху закрутився страшний клубок, виблискуючи шаблями. Якось кілька бандитів аж до мене відтиснули одного червоноармійця. А він рубається, аж глянути і страшно, і радісно. То з усього плеча рубане, то наодмаш, то шаблю в другу перекине. Ну, не Шабля в руці, а блискавиця. А тут один гад усе його норовить ззаду вдарити, поки той передні шаблі одводить. Теж, видно, рубака — не курям голови

зносив. Розсердився, видно, наш на нього — повернув коня, трохи подався на лівий бік, да як рубане. Так і розколов бандита..."

— Почув ці слова товариш Недремний, встав з-за столу, по сцені пройшовся, і дядьки постихали — слухають. А Полікарп продовжує; "Ну, а в цей час один гад і різонув червоноармійця. А шабля тільки іскрами креснула і відскочила від плеча".

— От почав чоловік правду говорити і знову на брехню перейшов, — невдоволено промовив Степан Кушнір.

— Це я брешу? Стидно тобі, Степане, чортзна-що верзти.

— А як же це шабля від плеча може відскочити?

— Не знаю, не знаю. А чого не знаю — говорити не буду. Я такий. Запитайте про це нашого шефа, товариша Недремного. Це він тоді рубався з гадами. От де тепер прийшлося з дорогим захисником зустрітись, — і Полікарп підійшов до робітника.

— Було таке, товариші, — усміхнувся Недремний. — Це я стальні платівки під гімнастюрку підклав. Ще з імперіалістичної приніс. Помагали іноді.

Після цього мов хто підмінив дядьків: самі на сцену тиснуться, щоб про життя поговорити — і про політику, і про війну, і про КНС. А шефи тільки всміхаються. Наприкінці подарували нам бібліотеку. Вчителька як побачила книжки, аж розпласталась над ними і ледве не схлипнула: "Це ж багатство!.. Класики".

— Еге ж, на всі ваші класики хватить, Людмила Сергіївно, — підтвердив Полікарп. — І Григорій розсміявся.

— Я вам книжку приніс з цієї бібліотеки. Ловка, за душу вчепилася і не відпустила, поки від палітурки до палітурки не прочитав. — І тільки тепер скидає шапку. Хвилястий чорний чуб спадає на високий прямий лоб. З-під смільних брів усміхаються веселі очі, не придивись до них — карими здадуться, приглянься — так голубі, тільки затінені на чорнявому виду. По-дівочому м'яко закругляється обличчя, майже не виділяється підборіддя з вирізаною ямкою. І куточки вуст закінчуються також двома усміхненими ямками. Поглянеш на таку юність незатьмарену і сам в душі усміхнешся.

— Про що ж там пишеться?

— Про революціонера Сергія Лазо. Його живцем японці у топці спалили. От гади трикляті! Словом, контрреволюція! Як вони мучили товариша Лазо! А він і не скрикнув. Такому чоловікові жити б і жити. — Хвилювання Григорія передається Дмитрові, і він тихо каже:

— От він і живе, Григорію, між нами. Як живий.

— Правду говорите! — зрадів Шевчик. — Така смерть — це велике життя. — І надовго задума оповиває їхні обличчя.

Очі в Григорія тьмаряться, під темними вогкими губами тісняться густі високі зуби, тремтять ніздрі невеликого, ледь приплюснутого на кінчику носа...

— Вам нічого не треба? — нарешті порушує мовчанку.

— Поки нічого.

— Завтра уже весь ліс вивезу. Треба було б пліт біля клуні перегородити. Як ви скажете?

— Нічого, сам перегороджу. Тобі худоба потрібна?

— Та треба, одну-дві клітки вивезти, щоб на печі баба не замерзла. Вона любить тепло, кужіль, корову та чарку, — сміється Грицько.

— А хто її не любить? Сам бог пив.

— Ні, він не пив.

— А ти ж звідки знаєш?

— Бо його на світі не було. Це в сільбуді правильно лектор доказав. На картинах показував. — Виходить тихо у другу хату.

Дмитро розгортає книжку, і в його почуття й думи вплітаються з другої хати стук теслиці і міцний молодечий голос:

Понад Бугом з ворогами

Третій день гуркоче бій.

Там мій милий чорнобривий

На тачанці бойовій.

І невимовне захотілося жити — не калікою, а міцним воїном, вийти на шлях, коли весняна синь сповиває далекі рідні простори, а в небі урочисто курличуть журавлі, летячи в забузькі плавні.

"Брешете, мене на коліна не поставиш!"

Спершись руками на бильця ліжка, почав, кусаючи губу, спускатись на долівку.

Нарешті став на ноги, що вже потроху почали стухати. Мати сплела йому з соломи великі капці, то й човгав ними по хаті — обережно, по-старечому.

— Значить, виходили, мамо. І як ви мене відшукали тоді?

— Сказав ти — до Варивона йдеш, а серце моє непокоїлось, чуло, наче криєшся з чимсь. Примічала перед горем цим: не на місці душа твоя. Вечір настане — у вікно виглядаєш, на шлях виходиш, а чого даремно виходити?.. Тоді допряла кужіль, а тебе нема. От і пішла до Варивона, а потім на шлях... Вітер з ніг збиває, задубіла вся, а вірю — побачу тебе. Ходжу, ходжу, виглядаю з села, з хутора і вертаюсь до липи... Скрипить вона, як печаль моя.

І непомітно в тиху мову матері, як в музику, вплітаються згадки.

Починає вітер веслувати верхів'я чорнолісся, п'ярко повівати доспілою сунцею. А стежкою від хутора, поміж молодими житами, пливе в червоній матросці ставна дівчина, поглядаючи на його сіножать.

"Чом же ти не прийшла до мене?"

Мовчить дівчина, тільки боязко назад зирнула. Похмурий, як сич, худющою тінню горбиться позад неї Сафрон, і злі очі свердлять то Марту, то його.

"Для чого ти в світі живеш? — стискає зуби Дмитро. — Не життя, а нещасний карбованець тебе тримає, за нього всіх перегриз би, як лютий звір".

І, заглиблюючись в думи, він із здивованням, злістю і навіть потайним острахом бачить, що життя Сафрона — наскрізь дуплаве дерево, в якому гадюкою ворухиться жадоба до грошей і землі. І від цього образу холодно й огидно стає парубкові...

"Нічого, нічого нема святого йому. Коли постаріли батьки, ждав скоріше їхньої

смерті, оженився не на дівчині, а на волах, на скрині. За все життя ніколи ласкавого слова не сказав, не подав старцеві шматка хліба, не обігрів подорожнього в зимову хуртечу, бо ж вони не заплатять йому".

"Попадешся ти ще в мої руки — і не відпросишся, і не відмолишся".

Чому ж Марта не прийшла до нього?

Уже стогнало чорнолісся, жмакувались хмари, врізаючись у верхів'я дерев, потемніло на вітрах сизе жито; дівчина злякано прискорила ходу, замигтіла червона матроска понад житами. Великими розбавтаними стрибками наздогнав її Сафрон, мовчазний і хмурий, і, наче у кров, втиснув чорну руку в червоне плече Марти.

...Із стріхи лунко гупнула брила снігу і обірвала задуму.

На шляху задзвенів балагульський дзвоник, промчали коні, п'яна весільна пісня покотилася попідвіконню, і зразу ж потемніло в хаті — мати, припавши до вікна, затулила його плечима і головою. Що йому нагадали цей балагульський дзвоник, весільна розгониста пісня — ще й сам не зрозумів, та почвалав од ліжка до лави.

— Сиди, не ворущись! — замахала руками мати. — Не можна тобі стільки ходити, потім знову вночі будеш подушку надкусувати.

Зрозумів, щось недобре скоїлось і, відхилиючи головою материну, припав до шибки.

По шляху набиті молодницями і чоловіками вервечкою мчалось кілька саней. Ось одні звернули вбік, і вороні коні, тонучи в білому серпанку, рвонувались вперед. На передку, розкручуючи над головою гарапник, міцно вчепившись у віжки, стояв Карпо Варчук. Якимсь дивом іще трималась на потилиці збита набік сива шапка. А вітер задував вогник червоного волосу і задути не міг. На мосту сани пішли затоки, хтось у чорному кожусі м'ячем вилетів на сніг, і вороні зникли вдалині.

— Ліфер Созоненко до молодої на хутір поїхав. — До хати. "увійшов Григорій Шевчик з батогом у круглому червоному кулаці. — Присилували нелюди дівчину. Били до півсмерті. Коси рвали. Під вінцем синяками світила. Заперли у ванькирі і знущались як кати. Кажуть, праву руку старий із Карпом їй викрутили. От гади...

XIII

...Б'є сапка приплесканий темний корж землі, дзвенить на грудді, огортається сухим сірим пилом.

"Бодай тебе, Сафроне, нагла смерть на дорозі прибила, як покалічив ти моїй дитині життя: навіки, видно, хлопця припортили... Скільки щастя було, коли він скинув капці і в чоботях по хаті пройшовся".

— Тепер, мамо, живемо на втіху нам, на гибель ворогам, — два блиски зійшлися в очах: радості і злості.

— Сину, не думай нічого. Знаю думку твою, та кинь її. До біди веде вона. Помовч, помовч. Скільки у мене синів є? Один тільки ти, а без тебе що мені життя? Найнещасливіший батько, що дитини не має, найнещасливіша мати, що свою дитину ховає. Не погань руки об те падло. Слиззю гадючою забруднишся.

— Ні, мамо. Я їм не прощу! Не дочекаються вони того. Таким прости — так сьогодні покалічили, а завтра доконають. То куркульня! Їм одна наука зрозуміла — добрий

кулак, — різонув повітря міцним, великим кулаком.

— Чуєш, Дмитре, — підійшла впритул до нього. — Не дурій. Не маленький ти. Тебе я не переважу. Твою натуру і залізо не переважить. Коли ж ти любиш свою матір, зроби для неї добро, щоб не розривалося моє серце, як ці тижні розривалося. Пожалій мене, як себе не жалієш... Чи чуєш, Дмитре?.. Подивись мені в очі. Легко, думаєш, мені? — Невелика, уперта і засмучена, стояла проти сина, не зводила з нього розумного і догадливого погляду.

Довго мовчав, роздумував, очі стали похмурими, голова на груди звисилась. А мати стояла біля нього, настирливо ждала відповіді.

— Добре, мамо, постараюсь не завинити перед вами. До худоби вийду. Скучила без мене вона.

— Ще й як! — зраділа, що на другу думку збила. — Тільки прочиню двері — Карий витягне шию, а побачить, що не ти, так заірже, ніби заплаче.

— З лошатка його викохав, своєю одежиною покривав. Порався недовго. Ходив так, наче поважчав, довго від незвички мружився на світло.

Увечері Гриць прибіг, з кишені короткої свитки виглядав пружок якоїсь книги.

— Здоров, здоров, хазяїне! Так нема, кажеш, бога? — примружився Дмитро.

Підпарубок спалахнув і мовчки покосився на Докію.

— Ви не дивіться, мамо, що Гриць такий тихий, а бога вже не признає, їй-богу.

— Мовчав би вже, безстыднику, сам ніколи лоба не перехрестить, а інших на глузи бере. Всі ви тепер добрі. Грамотіями поставали, все знаєте, з клубу не вилазите.

— А в нас корова отелилась. Бичок такий ловкий, рябий, із зірочкою на лобі, баба ніяк не налюбуеться ним! — Грицько переводить розмову на інше. З-під вогких темновишневих губ сяють синюваті високі зуби, по-дитячому осміхається чорняве красиве обличчя. — Тільки ходить чогось як не своїми ногами — ступне крок-два і падає.

— То не біда, ратиці треба підрізати, — радить Дмитро. — Сипте, мамо, вечеряти. Що тепер в сельбуді?

— Політгурток працює. Прямо з лісів хлопці увалилися до сельбуду — сільрада на лісокрадів облаву робила.

— Спіймали кого?

— Цілий куркульський кагал. Крадуть, аж гай шумить.

— Невдовго шумітиме, коли декому руки не вкоротять. — Скорботна зморшка лягла на чоло Дмитра. — Ти завтра ще привези собі зароблений хворост, поки дорога не забитна.

Ще довго течуть господарські розмови. Гриць уважно ловить кожне слово і допитливо поглядає на Дмитра — хочеться взнати, чи до ладу він, Гриць, робив діло, та той не обзивається ні словом. І це, видно, непокоїть парубчака; поволі натягає на чорні кучері шапку. Тоді Дмитро підводиться з лави.

— Спасибі, Грицю, що поміг нам, що худобу шанував, почесному, як біля свого ходив.

— Аякже! — світліє хлопець.

— Як ви думаєте, мамо, варт йому дати щось із начиння, щоб мав чим біля дерева поратись?

— Авжеж варт.

— Спасибі, — стримано дякує Гриць, і тріпоче борозенка на верхній губі.

Обоє виходять в сіни, а вона перемиває миски, ложки у теплій воді, думає, що не скарений син, такий і Тимофій був — за копійку не видряпає очі.

Дмитро входить запорошений, з недобрим поглядом, стиснутими вустами.

"Знову хутір очі намуляв, нагадав усю кривду!" — зітхає і дивиться прямо на нього. Син понуро одвертає очі від її допитливого погляду.

XIV

Докія прокидається до перших півнів.

Гуде за вікном хуртовина, налітає на хату густим валом, часом у могутню, низько співаючу основу ткацьким човником вскочить тонка цівка вітру, цьвохне і метнеться десь осторонь.

"Яка довга зима! Літо збіжить тобі як одна година — оглянутись не встигнеш. Як же Дмитро? Змерз, — у тій хаті холодніше".

Напомацки взувається в чоботи і йде з кожухом до дверей. Солом'яний дідух війнув студеними нитками холоду. Вона підходить до стіни з розгорнутим кожухом і так застигає — нікого на ліжку нема.

"Може, на лежанці?"

М'яко, вовною вниз падає на землю кожух, руки застрибали по теплій порожній лежанці. Довго не може знайти сірники, нарешті жовтий вогник оживив хату, загойдалося світло, на стінах забігали тіні. В хаті нікого, прим'ята постіль холодна, на кілку ні шапки, ні кожуха. Обсмалюючи пальці, гасне сірник, до вікна припав захеканий вітер і попросив потрісканими вустами: "Пить, пить, пить". Та, не дочекавшись відповіді, сильно вдарив грудьми у стіну, викликаючи господиню: вийдь, вийдь.

І вона, прочинивши двері, тоне очима в шматку рухливої тьми. Праворуч зітхнув сполох, але хтось закриває його від неї. Засніжений, важко дихаючи, Дмитро стає на поріг.

— Ой, це ти, Дмитре! Налякав мене... Куди ходив?

— Нікуди. На шлях подивитись! — хрипить важко, застуджено.

— На шлях? — рука торкнулась його обличчя. Воно мокре і липке від поту.

— Ходімо спати! — якимось чудно говорить. Коли ступив у сіни, вітер вирвав з його рук двері, і вдалині, то припадаючи до землі, то підводячись вгору, заметлялась червона завіса.

— Дмитре, пожежа!

— Ну й що ж, — рипає клямкою. — Сафронів хутір горить вогнем ясним.

— Сафронів хутір горить? — кам'яніє Докія і не може одвести очей від раптових стрибків розлютованого гривастого вогню.

Вона не знає, що її син пізнього вечора крадькома підібрався до огороженого з усіх боків подвір'я Созоненка. Дмитро надіявся побачитися з Мартою, забрати її до себе. Хвилювався і тривожився, дослухаючись, що робиться за високою огорожею. Там і метелиці було тісно. Ціпкі, дубові будівлі, спотворені безформеними прибудовами, уперто затискали розгалуження заметілі і так обкрадали її сувої, наче в кожній із них вселився дух сезонівської крамниці.

"Коли б знаття, де Марта. Коли б хоч на поріг стала"... Обдираючи до крові обцяховану гребінку руки, Дмитро через пліт перескочив у сад. Пригинаючись, попрямував до будинку. Ось він вже більшає, широко роззявивши пащу рундука. І враз вона ворухнулась.

— Стій! Уб'ю! — залементував голос Сафрона Барчука.

Осторонь загарчали пси і, видзвонюючи ланцюгами, покотилися з хуртовини на Дмитра. Парубок метнувся до саду. Пролунав постріл, дріб зашерехкотів по гілках дерева. На подвір'ї валування собак переплелось з голосами Созоненків і Варчука. Ще навмання обізвався постріл, збільшився гомін.

"Я тобі стрельну, іроде!" — вкрай розлютований Дмитро перескочив паркан і подався на хутір Варчука.

До ранку Дмитро вже горів і метався в жару, розкидаючи подушки й постіль. Може й на щастя зліг, бо хто знає, що заговорили б про нього, коли б здоровим був.

Якось на грані між пам'яттю й непритомністю до його обважнілого розуму почали добиратись розрізнені голоси. Часом і вони розкришувались, не дійшовши до свідомості, відкочувались і знову напливали м'яким просіяним гулом.

— Так Сафронові й треба!..

"Так Сафронові й треба... так Сафронові й треба... — коливається над ним завіса. — Хто ж це сказав?.. Наче Варивон?"

— Дурниці говориш, — підкочується голос Мірошниченка. — Варчуко'ві може більше що треба... Підпал — це не боротьба з класовим ворогом; це стихійна дрібновласницька ненависть або дрібненька помста; це не дорога, — це глухий закут.

"Глухий закут, глухий закут..."

Бачить, як іде дорогою і впирається в обвислі мішки крутої камінної гори; вона нависає над ним громіздкою потрісканою хмарою... Частина слів вислизає з пам'яті. Наче про якусь книжку згадав Свирид Яковлевич.

— ...Це бунт так званої пропащої сили... Народжувався у муках тяжкої безвиході й заводив у безвихідь... Ми не пропаща, а чудесна творча сила, ми свіжа кров життя...

"Як це сказано, як це сказано... Не стану пропащою силою!" — Гострий сполох різко освітлює всі закутки розуму, очищає його від липучої скверни. До хвилюючого дрижання натягується тіло. Дмитро збирає всі сили, щоб за щось подякувати Мірошниченкові; в зіницях чує теплу вологу полегшення і пірнає в гарячі хвилі...

Ще слабість гуділа в голові і ногах, коли Дмитро підвівся з постелі.

Морозний вітряний день швидко гнав обледеніле сонце до чіткої лінії снігів, і село пересновувалося худими кощавими тінями.

Дмитро заглянув у другу половину хати, але ні матері, ні Григорія не було. В безладді лежало столярське начиння, на столі — неприбрані миски, під ногами — шелестливі моточки стружки. Це здивувало парубка: знав, як любила порядок його мати. Ворухнулися недобрі передчуття. Зриваючи одержу, невпада, хвилюючись, почав одягатися. В цей час скрипнули двері, і в хату ввійшли Мірошниченко та мати. Глянув на них Дмитро — застиг.

На суворому, потемнілому від холоду обличчі Свирида Яковлевича була висічена скорбота; червоні повіки матері набухли сльозами.

— Свириде Яковлевичу?.. — німіючи, запитав очима, всією душею.

— Ленін помер...

Як гори, упали важкі слова, і все закружляло і потемніло навколо.

— Як же так!? Свириде Яковлевичу, як же так!? — страшним болем набрякає і натягується кожен звук.

Може він, Дмитро, недочув, може після хвороби розучився... може... Пильно дивиться на Свирида Яковлевича, на матір — і нічого втішного не бачить.

— Перестало битися серце нашого генія, нашого вождя і вчителя трудящих всього світу... Кожне його слово — це була чиста кров, це була правда і обрис майбутнього...

Б'ються скорботні слова, і парубок вже розуміє, чому говорить Свирид Яковлевич: він стримує неслухняні сльози. Але Дмитро не в силі їх стримати. Вони гарячою росою опікають щоки і серце.

— На щастя трудящих є вірний продовжувач діла Леніна — наш Сталін...

Свирид Яковлевич наближається до Дмитра. Той, як до батька, прихиляється до нього й вибігає з хати.

Тихо в селі. Наче життя зупинилось у ці хвилини.

Морозне надвечір'я схияло густі багрянні прапори да осиротілої землі... То весь світ схияв прапори, прощаючись з Леніним.

Засніженими полями, навмання бреде Дмитро зі своєю печаллю. Зараз його думи, почуття і серце на Красній площі, де велика Росія іде прощатися з великим вождем; зараз нема віддалі між його селом і Москвою і нема різниці між його сльозами і сльозами москвича, що тепер входить в Колонний зал, де лежить Ленін.

Незчувся, як його коло лісу наздогнав Варивон. Довго йдуть мовчки. Над ними перехитуються в журбі промерзлі дерева і, наче сльози, тремтять великі зорі.

— Не вмер наш Ленін... Він вічно буде жити з нами, — кладе Варивон на плече Дмитра не по-юнацьки важку, огрубілу в наймах руку.

І ті слова, повні нового звучання, обережно несе Дмитро всю дорогу, щоб пронести їх через усе життя.

Лісовою стежкою вони виходять до хутора Варчука. Вітрець здуває порошу з обгорілих підвалин, і вони чорніють зубчастою насічкою.

"Все життя Варчука тримається на чорних підвалинах", — ворухнулася самотня думка про буденне, і він швидше обминає спалене кубло.

З села плине і повисає в повітрі тужлива мідь музики...

* * *

Будинок Варчука згорів до самого підмурку. Сафрон із сім'єю переїхав жити на зиму в село до свата Созоненка. Весною кілька разів скликав толоку, відбудувався і знову зажив на старому місці.

— Чорти не вхопили його — має чим потрясти в калитці! — говорили люди, коли одного ранку потягнулись з села на хутір підводи з пожитками. На передній сидів нетерплячий Карпо, пускаючи коні у рись, на другій — ще худіший, аніж колись, Сафрон, на третій розсілась, як цибулина на грядці, дебела Сафрониха. Тільки Марта не проводжала їх. Говорили на селі, що й досі мала серце на старого й молодого Варчуків за сльози, пролиті на своєму весіллі.

І знову в щоденній роботі потягнулись у вирій, не вертаючись назад, пропахлі потом і житнім хлібом дні. Женці складали літо в полукіпки, молотники клали осінь під ціпи, прядільниці випрядали зиму і сіячі вистеляли весну зеленими шовками. Кілька разів боцюни відлітали і верталися на старе гніздо Варивонової хати; Гриць з підпарубчака став парубком, а Дмитро й досі не знаходив собі пари. І не шукав навіть. Рідко виходив на гулянки, був невеселий, неохочий до розмов, одначе вдягався гарно, не жалкуючи грошей.

— Дмитро собі ціни ніяк не зложить, — говорили про нього дівчата. — Царівни або князівни підшукує...

"Безпорадна та нещаслива моя година. Притовкли, видно, хлопця у бійці тоді, скалічили", — випросталась, сперлась на сапку.

Колесом котилось сонце в діброву; на вулиці заколивався високий віз із снопами, біля нього поважно йшов Дмитро. І мати, купаючись в хвилях укропу, обережно пішла вузьенькою стежкою на подвір'я.

XV

Вулиця широка. Над плотом поспиналися вишні, сливи-кобильохи, під плотом тулиться дурман, з лопатого, в білих прожилках листу сутуляться колючі зелені голівки з розсіченими навхрест губами. І дух від нього тяжкий, цвинтарний.

В святочному убранні Докія поволі прямує додому. Як літні жінки, вона пов'язалась другою хусткою від підборіддя через всю голову; з перехрестя хусток видно тільки губи, ніс і очі. Неподалік, біля сельбуду, заграла музика; вулицями поспішала молодь на танці — поодиночі й невеличкими гуртками.

З розстанні тяжкуватою похідкою прямує рослий Іван Бондар. його туго обтягнуте, попечене сонцем обличчя похмуро зосереджене, вперте. Брови стиснулись на перенісці, цурпалки тютюнових вусів прикривають лінію заокругленого рота.

— Докіє Петрівно! Доброго здоров'я! — Наче прокидається з задуми, і потемнілі очі прояснюються.

— Добрий день, Іване Тимофійовичу. Бачу, наче сердишся на кого?

— Невже видно? — здивувався, нахмурився і усміхнувся. — Розумієш, аж чуб ропою взявся: все село обходив, усіх куркульських собак роздрочив, а худоби ніде не дістав. Є там якийсь полукіпок озимини на полі, то й той череда розтаскає, розміртвить.

— Тепер спроста не достукаєшся цієї худоби, — сказала з співчуттям, зручніше спираючись рукою на тин. — І таку ціну гнуть, як за рідного батька. Останню шкуру за возовицю здирають. — А в уяві вже бачила, як Дмитро веде з ярмарку коня, такого самого, як і карий був.

— У мене інше діло. Записався у соз — товариство спільного обробітку землі. Щоб гуртом із нужди вибиватись. Ну, куркульня й завилася. Як пацюки ошкірились — і ніхто ні за які гроші, ні за які відробітки не дає худоби. Варчук і Денисенко так і сказали в вічі: "Випишешся з созу — задарма привеземо, усе звеземо, на своїй молотарці змолотимо; не випишешся — на плечах носитимеш снопи з поля. Худоби ніде для тебе не буде". Шатнувся до середняків — і тим куркульня пригрозила. Круговою змовою і переляком хотять на коліна поставити. А тут, як мене дома нема, двері не зачиняються за посланцями. Умовляють, на переляк беруть Марійку. А та — сказано баба — наслухається і такі концерти дає, що аж любо слухати. Тільки й чуєш: "Випишуйсь, випишуйсь без меншого лиха". — І на хвильку, копіюючи мову дружини, обличчя Івана стало подібне на Марійчине.

Ледве стрималась Докія, щоб не засміятись.

— Вона в тебе уперта.

— Ох, і уперта, і язичок має нівроку собі. Хоч брийся ним.

— Боїшся?

— Та ні. Привик і воюю потроху. То за образи, то за дзвони, то за соз. Так і живемо: як почне Марійка нападати, то я слухаю, слухаю та й втихомирю її насмішкою. Буває — до сліз доведу. Ну, тоді знову є робота чоловікові — миритися, утішати. Все недаремно час іде... Буває, як вгамується вона на деяку годину, подобріє, то почуваш, наче чогось нехватає. Тоді сам чимсь делікатно і зачепиш її. А це кілька днів як смола кипить і не вщухає. Все за соз поїдом їсть. Аж лице поморщилося, — і обличчя Івана знову взялося сміхотливими брижами. — Не розуміє, що велике життя в країні починається. І ніяк не втолкуєш, що свій клаптик землі їй сонце закриває. Сама від себе щастя нагонить. Оце був у мене з заводу товариш Недремний. Як почав із нею говорити — розтала спочатку моя стара, з усім погоджується: і що промисловість наша росте, і що куркулів не буде. А як тільки дійшло до созу — зразу на диби: "Хай хоч комунія настає, а я сама собі хочу бути господинею. Скільки мені того віку залишилося, щоб ламати життя". І зразу такою немічною прикинулася, стільки хвороб познаходила, що прямо тобі на очах мало на порохно не розсипається. Аж сам здивувався: грає, неначе артистка. Кивнув я Югині, а тоді стурбовано: "Чого це, Марійко, твої кури увесь огорог обсіли?" З усіх ніг, проворніше молоді, кинулась баба із хати, і про хвороби забула. А потім зрозуміла, в чому справа, так ледве у бійку не полізла і зразу ж вигоду собі знайшла: "От такі всі в созах насмішники сидітимуть, тільки каверзуватимуть над нами. Ви його, товаришу, до себе на завод візьміть, бо я уже і дивитись на цього созівця не можу. То у революцію увесь час потерпала, щоб бандити не вбили, а тепер потерпаю і за своє і за його життя. Увесь вік нема мені з ним тихої та мирної години. Хоч би на Дніпробуд робити виїхав, як другі люди... І скоріше відсохне мені нога, аніж до того созу вступлю..." Добре

настренчили, налякали її куркулі.

— Вони настренчать. Один Варчук чого варт! Живцем, хрестячись та молячись, з'їсть людину. Ніяк не може насититись. Коли б міг, увесь би світ загарбав.

— Увесь. Ну, я йому з Мірошниченком і созівцями гадючий корінь підрубаю. Снопи, коли доведеться, вночі і на плечах переношу. А свого доможуся. Ще не так завиють дукачі, коли землеустрій проведемо. Справжня робота, Докіє, починається навкруги, в усій країні. А соз — це початок нашого нового життя. Про це вчора секретар райпарткому розповідав. Довго гомоніли із ним.

— З Савченком?.. Той, що на заводі робив?

— З Савченком. Робітник, а чує навіть, як дихає земля... Тільки як оце зараз Марійці на очі навернутися? — Знову заграли сміхотливі іскорки в очах. — Чом в гості ніколи не зайдеш?

— За роботою все часу нема. Жнива.

— Багатіти хочеш?

— Знаєш, як кажуть: до сорока років не забагатів, то й не забагатієш. А жити хочеться не в злиднях. Тягнемось, з останнього тягнемось, щоб хоч якусь шкапину придбати. Тоді легше на душі стане.

— Заходь, Докіє Петрівно, — прощається і важкуватою ходою прямує посеред вулиці додому.

"Завзятий, завзятий! Цього не скрутять куркулі. Яким був, таким і залишився", — пірнає в далекі роки, коли її Тимофій товаришував із Іваном.

— Добрий день, тітко, Докіє! — весело привітався Григорій Шевчик.

Невеликий, міцно збудований, наздогнав її, осміхаючись привітно, ясно. На темному обличчі грав рум'янець, до надбрів'я впали кучері, заслонивши високий лоб.

— Доброго здоров'я, Грицю. На музики, либонь, тнеш?

— Аякже! — Гриць стишує ходу, приноровлюючись до її кроків. — Виганяйте й Дмитра на вулицю.

— Хіба ж його спроста виженеш? Як господарюється, Грицю?

— Та як — часом з квасом, порою з водою. На хату ніяк отягнутися не можу. Поки прикупив дерево, обтесав, уже й літо відходить. Коли грошей чортма, то з тією хатою... Зарібками не нагосподарюєшся, а набідуєшся.

— Женитись думаєш, що будуватись починаєш?

— Та... — зам'явся парубок. — Ще й сам не знаю.

— В добру пору, Грицю. На весілля ж покличеш? — задумалась Докія.

— Як прийдеться, весільною матір'ю попрошу вас бути, — прощається Григорій.

Докія вже не чує останніх слів, заглиблюється в свої думи.

Чи ж давно вони з Марією, Грицьковою матір'ю, діували разом? Навіть почула зітхання дівочих бинд на грудях і плечах.

Жили вони тоді на Вигнанці. Разом почали гусей пасти, разом пішли в строк до економії Колчака. З раннього ранку до самої ночі вклонялися сапці і густим рядкам буряка, аж криваві задірки болючими вінчиками нависали над нігтями. Увечері наспіх

вливали в себе кандьор з протухлого, пропахлого мишами пшона і зразу ж засипали, торкнувшись торішньої збитої мерви.

Тільки й радості тої — неділя одна. В суботу, як почне сутеніти, одна поперед другої поспішають додому, розсипають разки сміху, пісень. І серце на якийсь час кривди забуде, забуде економа, прикажчика, бо далечінь така синя, така привабна, така таємнича, ніби передвесіння ніч. І хто його знає, що майбутнє дівчині готує. Може, не тільки чоботи й катанку та простуду тяжку, — може, саме щастя зустрінеться з нею... Чи ж багато вбогій дівчині треба? Знайти собі вірного дружину, мати своє поле, свій клаптик города, не пухнути з голоду на переднівку. То багачка — інша мова. У них одні коралі за корову не купиш, скриню волами не вивезеш та приданого в кожній руці по кілька десятин, а в тебе приданого — корова, що на горі гребе полову, та сапка в руці та мозолі на руці.

А вечір пригортається до дівочої краси, стелиться шовками і кличе до рідної хати, такої згорбленої, натовленої, як її старі господарі. Батько на призьбі сидить, попихкує люльку, вінок сивого волосу спадає на посічене, шорстке, мов кора, чоло, сиві брови підіймаються на лобі — її побачив, — і все обличчя тоне в хмарині голубого диму. Димить порошок старий поріг, порепаною печерицею вросла їхня хатинка у землю, почорніла стріха, залатана зеленими латками моху. Та хоч і стара хата, а на її гребені підіймається колос житній; в ній росте життя молоде; хворіє, мучиться в тісноті, вогкості, злиднях, одначе росте.

...Отака тепер хатина і в Грицька. Зруйнує її — розсиплеться порошок і зітруться останні згадки чийогось життя. У новій хаті оселиться молода господиня, і любе дитинча заколишеться в плетеній колисці, п'ючи тепле молоко і материну пісню.

"Тільки тобі, мій сину, про дружину не нагадуй. На чотири роки Грицько молодший, а вже, дивись, восени й ожениться. Що ж у тебе таке?.."

Коли вийшла до кооперації, побачила, як дрібно, по-пташиному, підстрибувало біля сельбуду велике коло молоді, а потім закрутилось вітровієм, здіймаючи вгору хмаринку пилу.

"Лише Дмитра мого нема на танцях. Сидить десь у хаті".

Одначе двері були засунені, і вона пішла у садок. Під розлогим саблуком лежав Дмитро, поклавши голову на ліву руку, поруч лежала книжка, і вітрець перебирав її сторінки. Видно, задрімав хлопець. Темнорусий чуб, світліший на кінці, затіняючи чоло, покрив широку чорну долоню, розкрились освітлені рожеві вуста, і засмагле обличчя було спокійнішим. У сні Дмитро був ближчий їй, не турбували тоді приховані невловимі риси, різкі, як іноді і той погляд чорних очей. Ота впертість прогляне крізь спокій настороженим блиском синюватих білків, затремтить трохи надрізаними посередині пелюстками горбатого носа. Сіла мати на траву, задивилась на сина.

Тихо навколо.

Дрімає садок, уклоняється господині, що садила його, доглядала, і кожне дерево дороге їй, бо ввійшло воно в її душу часткою життя. Вболівала, наче біля дитини, коли вітер розчахнув оцю рясну гілку пепинки; підперла її, замазала садівничим клеєм,

перев'язала рукавом своєї сорочки, і загоїлась рука яблуні, обросла шершавою, поморщеною, як постіл, корою, заколивалася восковими грудочками яблук.

— Це ви, мамо? — Спросоння Дмитро ловить водночас поширеним поглядом шматок неба, навислого над плотом, сплетене галуззя з голубим просвітком і запнуте обличчя матері.

— Ходімо обідати, Дмитре.

Хлопець міцним рухом всього тіла підводиться з землі, і, пригинаючись, іде між деревами за матір'ю.

— Біля сельбуду дівчата, парубоцтво — наче хто рій висипав. Музика грає, танцюють. Гриць тебе питався.

— Шевчик?

— Шевчик. Казав, щоб вигнала тебе на вулицю. Прийдеться послухатись його: онишником тебе з подвір'я нагнати. — Ставить страву на стіл. — Підеш може?

— Чого я там не бачив? — Але не без подиву помічає, що приховане бажання непомітно привабливо окреслило майдан, де збиралася молодь.

"Що воно таке?" — запитав сам себе і не зміг відповісти, але відчував; щось непокоїло його, підштовхувало одягнутись і вийти на вулицю. Отак стати між парубоцтвом, слухати ущипливі, жартівливі слова, веселий сміх...

— Пішов би до товариства, — впрошує мати.

— І чого вам так заманулося? Чи я музик зроду не чув? — А сам себе ловить, що слова матері до вподоби, що справді тягне його щось із дому. "Там же і Гриць. Жодного танцю не пропустить. Еге ж, із нею". — І він бачить Марійку з білявою круглолицьою дочкою.

"Засміється — і на щоках ямки заколиваються".

І водночас ввижалась Марта такою, якою бачив її колись в Сафронівому дворі: застигла в просвіті між напіврозчиненою хвірткою і тесаним стовпом, вся в червоному, з русою косою на високих грудях. Тільки риси обличчя не міг вловити — розпливались, а натомість осміхалось лице Югини.

І щоб викинути спогади з голови, почав думати про завтрашню роботу. Вдосвіта треба виклепати косу, витесати нижній зуб для грабків і піти косити ячмінь. Піде рановранці, щоб налитий росою не одбивався крихкий колос, а там на полі вже ходить... Югина.

Встав з-за столу і підійшов до скрині.

— Яку тобі сорочку дістати? — запобігливо обізвалася мати.

Вбирався довго, ретельно і, накинувши піджак, поволі, ще вагаючись (іти на танці чи у сад під лісом), попрямував широкою вулицею. На майдані, то притихаючи, то гримлячи на все село, грала музика, і граційна полька, підстрибуючи, котилася над яблуневими садами, над хатами, що задрімали в розпарених вишнях.

— Дмитре! Агий на тебе! Здоров! — тиче короткі пальці приземкуватий червоний Варивон і регоче. — Чи не ушквариш гопака?

— Не хочу хліб тобі перебивати.

— Здрастуйте, Дмитре, — здоровкається Грицько, обтираючи хустиною піт з розіпрілого обличчя; він щойно вийшов з танцю, гарячий і радісний. Ластівкою пурхнула від нього Югина і, як в гніздо, легко влетіла в дівоче коло. Старші дівчата вибачливо покосились на неї: стрибає, мовляв, козеня, а вже й дівувати почала.

— Так я й кажу, хлопці: багач, коли б міг, сам себе поїдом їв, — закручує цигарку чорний носатий парубок Омелян Синиця. — Є у мене на Стаvisьку четвертина вівса. Добрий овес вродив. Та якраз урочище на межі з любарцями, а їм пальця в рот не клади — так і норовлять на чужому полі дурничкою худобу напакувати. Ото батько й поспати не дасть. Тільки заснеш, а він уже скрипить над вухом: "Омеляне, біжи на Стаvisько!" Біжу — нічого не попишеш, бо мій старий — розгніви — не пожаліє пужака на спині поламати.

Дмитро ближче підходить до Синиці і зустрічається з голубим, безтурботним поглядом Югини. Усміхом вітає вона його, і, стуляючи губи, переносить усмішку кудись далі, рівну, світлу. Справді, на круглому обличчі тремтять примхливо вирізаними кульчиками ямки, біля носа кількома недоспілими зернятками маку лягли рожеві веснянки; під матроскою, наче два яблука, з'єднані одним корінцем, відхилились в сторони пругкі перса.

"Так собі дівчина".

А коли побачив, що Югина, забуваючи всяку повагу, дрібно затупала ногами, видно, перекирвляючи когось, мимоволі зацікавився, хоча й подумав: "Мамина мазуха..."

— Так от, біжу я на Стаvisько. Дорога тепла, а стежка на лузі зразу похолола — роса кругом. Зійшов місяць з-за шляху, наче поближчали високі могили, озвався перепел:

"Спать підем, спать підем". Еге ж, підеш, чорта з два! І таке мене зло розбирає. Вискочив на могилу — засяяв ставок, а на ньому доріжка місячна котиться до мого поля. Дивлюсь: у вівсі чийсь бики ходять і ніде нікого. Пригинаюсь, біжу, зиркаю навколо. Біля межового кіпця ворухнеться щось — то зігнеться, то випростається. Подивлюсь, аж то хтось поклони б'є. І так ретельно молиться, що незчувсь, як я злетів.

— Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, — шепоче мій богомільник.

— Помилуй нас, — додаю я. Та як сікану по правому плечу, та як сікану по лівому плечу.

— Ти чого, чортів вилупку, б'єшся? — прожогом скакує богомільник, зводячи над головою гарапник, і я сам собі не вірю: стоїть Сафрон Варчук на моєму полі, а з-під ніг його підіймається прим'ятий овес.

— Чого ж ви на чужому пасете?

— А тобі шкода, що божя скотина допасеться трохи? — та й пішов, поволі так, наче з свого, виганяти волів.

Парубки засміялись. Заграла музика і всі заворушилися. Хлопці підхоплювали дівчат, на червоні квіти вишитих поликів лягали важкі чорні руки, і десятки ніг завзято вдарили в землю.

Радісно закружляла Югина навколо Грицька, і рожеві точені литки проглянули з-під вузького дзвону білосніжної сорочки. Молодцювате проноситься з невеличкою Софією Кушнір Омелян Синиця і починає шепотіти, як він двічі оперішив її господаря.

— Чи не брешеш? — в захопленні витягується смагляве довгасте обличчя дівчини.

— Ти думаєш, як він коверзує над тобою, то вже й велике цабе... Ти його робіткомом налякай, щоб не дуже варив воду із тебе.

"От уже й Софія дівує. Ще недавно вугластим підлітком з дрібними косичками бігала по Варчуковому обійсті, а тепер — дівка на відданні. Старається, видно, у Сафрона, щоб хоч що-небудь заробити".

І знов пропливає в танці Грицько з Югиною. Стало досадно на себе, чому не він кружляє з дівчиною. І всміхнувся: оце б здивувалися усі, коли б пішов у танець. І, дивлячись на розвихрене коло, безпомилково почував, де танцює Югина. Навіть знав, що ось вона поправила косу і всміхнулась Грицькові.

Музики все швидше і швидше затоплювали майдан рокітливою мідною повинню. Шаленим водограєм закрутився, завирував кольоровий круг і в одну мить розсипався райдужними бризками.

А труби, не перепочивши, враз grimнули такої, що аж ноги задзвеніли і в радісній напрузі міцніше втиснулись у землю.

Хлопці якось зразу молодцювате виструнчились, і дівчата вже не пізнавали своїх милих: були це не прості, роздавлені щоденною важкою працею і злиднями бідняцькі діти, наймити — перед ними в мальовничих привільних позах стояли горді воїни з такими блищиками в очах, що на край світу підеш за ними. Іще якась хвилька застигlosti — і на майдан віхтем огню викружляв, вилетів гордовито веселий Варивон Очерет.

Що з того, що він цілий тиждень не випускав із рук кісся, що з того, що він щодня давився наймитськими харчами! Зараз він був не наймит, а сама молодість. Ось він на мить зупинився, широким рухом збив шапку на саму маківку і пішов, і пішов вибивати такої, що густий пил, як туман, двома хвилями покотився з-під його ніг. Десятки очей в захопленні слідкували за кожним гармонійним і дужим рухом. Непомітно молоді руки шукали рук, тепло лягали на гнучкі плечі, непомітно голови, мов соняшники, поверталися в бік завязаного і несподівано похорошілого танцюриста. А той, вітром обкружлявши майдан, як печаттю, вдарив ногою перед Югиною і застиг, відкинувшись назад міцним широким станом.

Неначе стрілка з ранішньої хмари, легко вилетіла Югина з дівочого гурту і попливла на Варивона. А той, ніби одриваючись від землі, пішов, пішов, пішов, перегинаючись, назад. Здавалось, він вибирав ногами точку опори. Ось-ось знайде її і злетить угору поверх заворожених хат. А дівчина наздоганяла хлопця і наздогнати не могла. І Варивон пожалів танцюристку — дрібно вдарив нісками на одному місці і, прибивши обчасами, знову підвівся навшпиньки. До нього підлетіла Югина. Граційно обкрутившись навколо себе, охопила зачарованим колом Варивона. Все швидше і швидше закружляла, закрутилась віхолою. Вже не видно її обличчя, злились кольори її

одежі. Це була не дівчина, а барвистий коловорот, що розкручував кілька коловоротів. Враз, наче з хвилі впливши, вона зупинилась і її руки дужо переплелися з руками розчервонілого Варивона.

"Ох, і дівчина, — в захопленні, аж перехилившись, дивився Дмитро на молоду пару. — Не дівчина — саме щастя".

Заходило сонце. Музики заграли марш, і дівчата першими посипали у вузькі вулички. Слідом за ними йшли парубки, щоб десь на розстанні чи біля перелазу промовити кілька слів, бо увечері саму дочку неохоче пускає мати з дому.

Григорій попрощався з Дмитром і назирці пішов за Югиною.

"Хороша пара буде", — і почув, як защеміло всередині. Попереду поспішала з гуртом дівчат Софія Кушнір. Кілька разів дрібне красиве обличчя здивовано й допитливо оглянулось на нього. Не доходячи до поля, хтось тихо війнув піснею, і кілька міцних свіжих голосів зажурилось, впливаючи на скошені стерні.

Ось і дубівка простягає до нього старі руки, під якою стільки передумалось, перемріялось.

Напливали спогади, бачив, як у місячнім промінні бігла від хутора Марта і непомітно розтавала, а натомість випливала невисока Югина з освітленим обличчям, усяним дрібними зернятками недостиглого маку...

Уже дівчат не видно — пішли долиною, та пісня здалеку долітає до хлопця, вже й пісня стихає, та озивається луною гай; зрештою стихають дерева, тільки неясним відгуком бринить стривожене серце.

Додому не хочеться йти; простеляє піджак біля дубівки, як не раз колись стелив, і лягає горілиць.

Тихо коливається над ним високе небо, обсіваючись золотим зерном, а осторонь, збившись з дороги, стоїть самотній віз із надломленою війєю.

XVI

На задуманому впертому обличчі Свирида Яковлевича рожевіють краплинки дощу.

Фіалкова хмарка, відпливаючи за Буг, срібно прошуміла навскісними промінцями, і гарячі дороги закурилися відпаром.

Навколо хороше запахи зволожені ниви. Так тільки пахне свіжий молодий хліб, дбайливо змочений теплими руками господині.

— Свириде Яковлевичу, тут жито проростає, — новообраний секретар комсомольського осередку Самійло Поліщук зупинився на кривому, обгризеному шматку поля.

З потемнілої шапки приплющеного полукіпка уже потекло зерно, проростаючи крихітними безпомічними стрілками. Білі, напівпрозорі ниточки-коріння, сяк-так притулившись до землі, жалісно чіплялися за життя. Зазілене пирійкою поле, самотній причавлений полукіпок, напівмертва в'язь оголених корінців — це закінчена картина злиднів. З глибоким боєм зупинився Свирид Яковлевич на чужій ниві, яка водночас була і його нивою, частиною його життя. Так, як синові важко дивитися на вбогість батьків, так і Мірошніченкові важко було дивитися на скривджене поле.

Що може бути страшнішим коли земля уже перестає ділитися з хліборобом шматком хліба — в розпачі викидає йому, як сукровицю, жовту суріпку й осот!

Цю нивку добре пам'ятає Свирид Яковлевич: в двадцятому році він тут наділив десятину вдові Дарині Опанасенко. Кожного року за відробітки куркульня як-небудь дряпала цей кусень, і він черствів, задавнювався бур'янами, оздоблювався проти господині, як і вона проти нього.

Земля і людина мучились.

Через пару років Дарина, віддаючи заміж старшу дочку, розділила ниву навпіл, а коли підросла менша, — у вдови залишалася втовчена четвертинка. Земля розкришувалась, заграбовувалась новими межами.

— Свириде Яковлевичу, занесемо до списку тітку Дарину? Бо де ж їй худобу дістати? — витягає хлопець з кишені блокнот і олівець.

— Пиши, Самійле, — тихо говорить Свирид Яковлевич. — Напевне, захворіла вдова. Надломилася на чужих роботах. Як стебло, надломилась.

— Ото порадується, коли їй сільрада привезе снопи. Хоч обсіятися хватить — і то добро.

— Яке тут добро?

— Все ж краще, ніж нічого, — жалісніє співучий голос хлопця.

— Тільки й того. Хіба ж це снопи? Тут паші більше, ніж колосу.

— А треба, щоб сніп був як сонце, — повторює Самійло улюблений образ Мірошниченка, і вже юна шира безпосередність стирає в словах попередню сумну інтонацію.

— Вірно. Як сонце! Щоб він не печалив, а веселив людське серце.

— В созі повинно розвиднитися нам, в колективі...

— Розвидниться, Самійле.

— Я ці дні, Свириде Яковлевичу, і лягаючи, і встаючи, думаю про одно: яке життя буде, коли згуртуємося всі... дуже туманним ввижалось усе. Спеціально бігав у комуну ім. Фрунзе. І вона пособила мені. Наче підріс за ці дні. Нові обрії, ніби в казці, розкрилися... А от охопити цілу землю в обнови — прямо зору не хватає.

— То не проста річ, Самійле, — щастя побачити наяву. Щастя однієї людини легше уявити, бо воно невеличке, куценьке і навіть часто злодійкувате, — не може рівно і весело подивитися в очі іншим людям... Всенародне щастя першим Ленін побачив, він біля його колиски стояв. От цю тему — ленінське передбачення — і треба роз'яснити на наступних комсомольських зборах.

— Ви нам допоможете, Свириде Яковлевичу? Це ж, знаєте, яка тема! Це все одно, що стати на круту гору і першим угледіти сонце. Допоможете? — Довірливо дивляться ясні, ще неотверділі очі.

— Постараюсь. Молоді якнайбільше треба зібрати. Заходь до мене завтра увечері — поміркуємо разом.

— В сільраду?

— В сільраду. І про життя фрунзівців згадаєш. Вони ж з Володимиром Іллічем в

тисяча дев'ятсот двадцять першому році стрічалися...

Прояснялося. На небі заворушилася райдуга й крутою легкою дорогою звелася над землею; в її надійному сяйві помолоділи, покращали і вище піднялися поля.

Зміна настрою природи порадувала Свирида Яковлевича: в якійсь мірі це було зв'язано з його мріями, сподіваннями завтрашнього дня. Зарошений, неквапний, він пильно йшов з одного поля на друге, читаючи вдумливими очима нелегку книгу людських сподівань і нестатків. Не вперше читає її. Познайомився з нею в дитинстві, коли його ще гонка, невидублена шкіра, як папір, лопалась від батогів ланового... Роки давно розмили тіні минулого свавілля, розметали по всіх смітниках панів і паненят, тільки не змогли викорчувати окоренілих злиднів.

Мірошниченко чим міг допомагав бідності. Ставши головою сільради, він вижив із комітету сільської взаємодопомоги куркульських поплічників, і зерно для посіву, очищене й 'протруєне, сіялося в незаможницькі ниви. Робив своє корисне діло і прокатний пункт, і сільськогосподарське кредитове товариство. Але всього цього було замало. І тому Свирид Яковлевич гак тепер радів і турбувався про організацію созу. Куркульня підняла проти созівців свою силу й всю темну накип відсталості І навіть Бондареві було важко справитися з наляканою, приголомшеною різними поголосками дружиною.

Через шлях, на полі Івана Тимофійовича, також стояв полукіпок і п'ятнадцятка. Біля них пастушки почали розкладати вогонь.

"Ще, гляди, підпалять снопи, — ворухнулася думка. — Треба подивитися, хто там вовтузиться".

Нерадісна догадка отверділа, коли побачив біля снопів дітей куркулів. Вони неохоче перенесли багаття на інше поле. Свирид Яковлевич дбайливо поправив обсмикані худобою снопи, нахмурився: пригадав куркульську змову.

Вузькою польовою дорогою, що звивалася поміж стернями, їхав порожняком на Данькових волах Дмитро Горицвіт. За колесами, підпливаючи водою, котилися свіжі смужки колії, в них неохоче запливали пасма неба. Побачивши Свирида Яковлевича й Самійла, Дмитро скочив із воза, підійшов до них. Мокрі плечі парубка курилися легким димком.

— Куди, хлопче?

— По снопи.

— Багато в тебе?

— Полукіпок залишився.

— Може, і ці прихопиш? — показав Свирид Яковлевич на поле Бондаря.

— Чи це не Івана Тимофійовича? — здогадався Дмитро.

— А тобі страшнувато?

— Авжеж. Зразу ж шкіра затрусилася. Справді, підмога потрібна?

— Потрібна.

Дмитро діловито підійшов до волів. Віз підкотився до полукіпка.

— Накладай, Самійле.

— О, який ти проворний.

— Біля миски, — покосився Дмитро: він завжди ніяковів, коли його починали хвалити. Якесь підсвідоме почуття жило: усе те, що він зараз робить, ніщо з тим, що має зробити.

Снопи обережно влягалися на віз. Пастушки, покинувши багаття, пурхнули табунцем на поле Івана Тимофійовича.

— Накладають! — вирвався здивований вигук.

— Яке він має право на чужі воли грузити?

— Ну, то ж Горицвіт!

— Більш йому дядько Яків дулю дасть, а не воли, — висунувся наперед низькорослий, широкогрудий Явдоким, синок Данила Заятчука. — Хлюст який! — притишив голос, щоб не почув Дмитро.

— Тепер, парубче, тобі повік не бачити Данькових волів, — поклав важку руку Свирид Яковлевич на плече Дмитра.

— А що він мені зробить? Коли родимець не вхопить, полається, полається та без моїх рук навряд чи обійдеться: хто йому столярську роботу поробить?

— Ну, спасибі, Дмитре. Не просив би тебе, так боюсь, щоб цей виводок не спалив добра Бондарю. Це теж може отуманити созівців.

— Не так созівців, як їхніх жінок.

— Вірно. Приходь увечері до сільради: буде нарада з середняками.

Віз тихо заколивався, і стерня зашипіла під обважнілими колесами.

— Таки молодець Дмитро — не побоявся! — Захоплено провів Самійло очима рослу постать хлопця, що, приноровлюючись до ходи волів, поволі розсівав на мокрій землі гнізда слідів.

— Цей не побоїться. Справедливий, гордовитий, але, на жаль, з одноосібницьким норовом — замкнутості багато. Правда, смерть Тимофія страшно підтяла його. Пам'ятаю, наче камінним став. Мов біля хворого, ходив я коло нього... — Пригадав минулі роки. І очі Тимофія, і очі рідних дітей безсмертним квітом поглянули на нього... І досі вірилося і не вірилося, що їх пригасила земля.

...А в цей час по куркульських дворах задьористо дзвонили голоси виконавців:

— Громадянине Данько, вас требують у сільраду.

— Якого там дідька треба?

— Розмовляти з вами будуть.

— Від цих розмов у нас шкура тріщить.

— Довго вона у вас тріщить. Кріпка, видать, як у вола.

— Чого зуби скалити! Знову якесь обмеження або щось давай.

— Ні, вам крам будуть роздавати. Безплатно.

— А бодай вам...

— Беріть і тітку — хай помагає таскати. Самі підірветесь.

— Щоб вас, чортів, лиха година підривала.

— І вам цього ж, на здоров'ячко...

- Сафроне Андрійовичу, негайно в сільраду.
- Що там, пожар?
- Ну, якби пожар був, ви б давно на ньому руки гріли.
- Ану, вимітайтесь з двору.
- Скоро й вас виметуть, не журіться... То у вас ліс не крадений?
- Де?
- Під соломою.
- Який там крадений!
- Чого ж під соломою? Перевіримо.
- Тільки й винюхуєте все носом.
- А ви лапами гребете. Наженіть собак, бо подумаємо: навмисне на начальство попускали.
- Теж начальство...

Першим прийшов до сільради буйночубий, вилицюватий Яків Данько. Широка, на всі груди манішка ряботіла неймовірними чорними квітами, а тугий комір обручем в'їдався в м'яку, пропечену шию. Прикриваючи повіками очі, з підкресленою повагою підійшов до секретаря сільради Захара Побережного, завязаного комнезамця, якого вже одного разу намагалися підстрелити куркулі.

"Це за те, що я з ними усякі балачки вмію культурно вести, починаючи з продподатку і кінчаючи самогоном. Скоро прямо на дипломатичну роботу можна буде посилати", — беззаперечно пояснював Побережний.

- Кликали мене чогось? — тінь робленої усмішки скривила уста.
- Кликали. Сідайте, Якове Пилиповичу, — швидким ястребиним поглядом зміряв Данька.
- Я й постою. Часу нема на посиденьки. Чого звали?
- Та сідайте. Правди, кажуть, нема в ногах.
- Її тепер, надійсь, ніде нема.
- Що ви цим хочете сказати? — примруживсь Побережний. — На кого незадоволені?
- На життя своє.
- Я теж не завидаю вам, — погодився Побережний. — Паскудно живете, нутром куркульським тхне од вас.
- А від вас одеколоном пахне? — спалахнув Данько і зразу ж змінив тон. — Що там від нас потребується?
- Завтра що маєте робити?
- Я не знаю, чи доживу до завтра. ,
- Доживете, — пообіцяв Побережний так, начеб це цілковито залежало від нього.
- Чи довго будете жити — не знаю, а завтрашній день — забезпечую.
- Це теж по циркуляру?
- Ні, без нього. Хліб завтра вивозите?
- Та де там той хліб! Молотиш, молотиш, а намоту ніякого — сама полова

кружляє.

— Ми знаємо, хто кружляє. Так от, завтра вам треба обома підводами виїхати на шлях — будете відбувати трудгужповинність.

— У таку гарячу пору! Протестую!

— Протестуєте? — прицілившись, м'яко запитав Захар і через мить різко відрізав: — Ми за цей протест таким штрафом огріємо декого з хитрих, що прийдеться з запічка виколупувати гроші... Торгуватися прийшли! — звернувся уже до всіх багачів, що купкою натиснулися біля дверей. — Громадяни куркулі, завтра усі мені на шлях. До одного! А то своїми волами усі дороги розбатали. І не скрипять про всякі обмеження — вимощувати шлях не обмежуємо. Запитань нема і не треба. Бо все зрозуміло. Дебати — завтра на шляху.

Вийшовши з сільради, Варчук, як півень, застрибав по дорозі, нахилиючись над бурою лопушиною Данькового вуха.

— Мірошниченкова, Мірошниченкова робота, — зашипів швидко і злісно. — Той оратор, Захар, сам так не притиснув би. Кишка тонка. Мірошниченко за своїх голодранців на-сівся на нас. Не завадило б його провчити із Бондарем разом. Дуже розумні поробились.

— Еге ж, дуже розумні.

— Но все одно созівцям пашні не звеземо. Хай кульчиться, пріє, гниє у снопах. Ми їх здорово притиснули.

— Воно то здорово, але на шлях зараз їхати. Чи не більше нас приперли? — засумнівався Данько.

— Може, каєшся? — спалахнув Сафрон.

— Чого ти зі своїм каяттям прив'яз? — роздратовано відповів Данько. — Худоби злидням повік не дамо, а провчити не завадило б...

Увечері в своєму невеличкому, охайному, з квітами на столі кабінеті Свирид Яковлевич провадив розмову з середняками. Переважна більшість із них вийшла з бідноти: революція наділила їм землю, декому щось перепало із панської худоби чи реманенту. На цій основі міцні невтомні руки вибивалися із злиднів, як вибивається з ґрунту уперта прорість.

Голос Мірошниченка тихо і задушевно пробирався до обтяжених щоденними турботами селянських сердець. Уміле тяжке слово одсовувало нелегку вагу клопотів, хвилююче піднімалися давні події, впліталися в повінь сьогоднішнього дня.

Свирида Яковлевича любило село і за тверезий розум, і за слово, часом грубувате, але завжди справедливе, і за тверду рішучість характеру. Він ні явно, ні приховано не приноровлювався, як деякі сільські керівники, до тих чи інших смаків, не піддобрювався до тих чи інших, часом стихійно створених, груп. Тому й розбивав їх наголову, виходячи з одного принципу: "Чи це добре державі? А коли добре державі, то добре й нам".

Кожне село, як дорогами і стежками, пересноване родинними зв'язками. І спочатку дехто з родичів затаїв на Свирида Яковлевича глибоку досаду: начальством став, самі

обом руками голосували за нього, а ні в чому не уважить. Яка ж то рідня? Раз навіть у двоюрідного брата вирвалося:

— Загордився, загордився, Свириде, забувати став нас. А я не забув, як мені петлюрівці за тебе шомполами грамоту виписували. І досі перебиті жили стручками ворущаться. За це, думаю, мені щось перепастися може.

— Брате, помовч. Не на той бік дерево гнеш.

— Може, не на той, але дещо мені змогло б непомітно капнути.

Свирид Яковлевич побілів:

— Я тобі що! Самогонний апарат, щоб капати! І в тебе хватило розуму великі діла із брудними краплинами перемішати? Гляди, щоб не подавився таким тістом — з нього куркульські остюки наскрізь стирчать. А щоб ти більше не переїдався дрібненькими справами, запам'ятай одно: ніколи, ні перед ким, нізачо я не пригну свою совість. Не на те я землю кров'ю ogrівав. Помилитися зможу. Тоді й перед народом, червоніючи, скажу — помилився, простіть. А на нечесне діло ніхто мене не підіб'є.

І люди зрозуміли Свирида Яковлевича скоріше, чим рідня.

За вікнами зрідка розцвітала синя гілка блискавиці, нагнуті вітром дерева обтрушували росу й шуми.

Свирид Яковлевич неквапно веде розмову, перемовляється з селянами, не спускаючи з них допитливого погляду. Ось надійшла хвилина, коли його мова сколихнула й об'єднала всіх слухачів. Це помітно і по очах, і по збільшеній увазі, і по кількості реплік.

— А чого ж, я привезу снопи Дарині Опанасенко, — першим вихопився хитрющий Корній Волошин, літній чолов'яга з мідними, мудро закрученими, як похідні труби, вусами. Він швидко зміркував, що в Дарини тільки один полукіпок: не важко між ділом прихопити його.

— Та це вам, Корнію Даниловичу, не з руки, — розгадує Мірошніченко поспішність Волошина.

— Нічого. Для сільради постараємося. Я не з яких-небудь елементів, — великодушничає той і гордовито озирається навколо.

— Тоді, Корнію Даниловичу, пособите Фросині Коваль.

— Так для неї ж треба двічі обернутися, — з головою видає себе Волошин.

Навколо прояснюються обличчя. І тепер Мірошніченко говорить про созівців.

— І з вас дехто перелякався куркульського шумовиння й нахваляння. У двадцятому році, коли розподіляли землю, я, наприклад, в Олександра Петровича Підпригори не бачив страху, а от розжився Олександр Петрович на лошата і спасував перед ворогами.

— Борги, борги, Свириде Яковлевичу, заставили, — закрутився на місці чоловік і зніяковілим поглядом оглянув селян. Ті зараз мовчали, як суворі судді.

— Може й так, — тихо говорить Мірошніченко. — А ви не забули, як за старі борги шипіли капіталісти на нашу державу? Зброєю брязкали на увесь світ.

— І не википіло. — Бо стояли твердо.

— Тільки поступись — заарканять, як п'ять дати.

— Свириде Яковлевичу, кому там пособити? — підвівся крепенний полісовщик Мирон Петрович Підпригора, рідний брат Олександра. Посмоктуючи люльку, він більше ні слова не промовив, тільки головою кивнув, коли йому назвали прізвище Карпця. Але красномовний погляд старшого брата підняв на ноги й Олександра Петровича.

— Борги боргами, а й ми щось придумаємо. Тільки не вдень, а увечері, — і, оздоблюючись, додав: — Все менше якась погань бачитиме. Повилазило б їм!

Навколо зацвіли усмішки.

"Від цього усміху кисло стане куркулям..."

Свирид Яковлевич пізно повертався додому. В важкуватому дужому тілі гуділа утома і задоволення зробленим ділом.

Над згорбленими будівлями колишеться і шепоче темрява, так колишеться і шепоче нива, що вже починає проростати новими сходами.

На тлі синюватих стін ополонками чорніли вікна. Свирид Яковлевич підійшов до порога й зупинився: щось, наче хустина, біліло на призьбі. Це був конверт. В хаті розірвав його, й на вологому папері п'яно розбіглися гудзькуваті літери.

"Свириде, не будь таким розумним, бо поріжемо на шматки, як і дітей твоїх, а м'ясо викинемо свиням. Ваш соз, як лапті, розвалиться в клапті".

"Іще одна до колекції", — гнівно кинув анонімку на скриню.

В окремому конверті лежало з десяток таких папірців. Дослідникові можна було б по них написати короткий курс розвитку канцприладдя і задавнену історію куркульської підступності й ненависті.

Перші анонімки писалися вугляком, на обгорточному папері, грубим перегаром крихких олівців, чорнилом з бузинових ягід, чи дубових горішків. У них загрози перемежовувалися з застереженнями і підкупам. Вигоди, і червоний півень, і смерть кривилися в незграбних, нарочито перекошених, літерах. Сьогоднішня анонімка відрізнялася від інших тільки лексикою — в ній вперше стояло слово соз.

"Боятся, бояться нас", — підійшов Свирид Яковлевич до вікна.

XVII

Збори аж клекотіли.

Куркульня, клубками збившись по кутках сельбуду, намагалася криками злісним гамом заглушити промовця. Тільки один Варчук стояв біля вікна спокійний, зосереджений. Але досить було йому, наче ненароком, ворухнутися, і галас зростав з новою силою.

— Скільки ж можна накладати!

— Деруть, деруть. До живої кості додерлися!

— Все власті і власті.

— Де ви той хліб бачили!

— Скоро самі землю гризтимемо!

— Хай фабричні коло землі пороблять. Тоді, може, менше об'їдатимуть нас.

— Привикли по часах робити.

Мірошниченко непомітно підморгнув Степанові Кушнірові, і той, невеликий, завзятий, легко вискочив на сцену. Варчук знову ворухнувся, і Карпо ледве не приснув зо сміху.

— Диригує батенько, тільки камертона бракує, — нахилився до Ліфера Созоненка, і той зразу приєднав свій голос до розбурхлого галасу.

— О, знову ахтивіст об'явився!

— Степане, зачепи дукачів за гаряче!

— А що він здав!

— Фунти нещасні.

— Те, що належало, те і здав.

— Та доки нам голову крутитимуть. Все обмежують і обмежують!

— Скоро вам не обмеження, а каюк буде!

— Уже з голоду припухаємо! — несподівано виділився голос Івана Січкаря.

Загалакали куркулі. Але Кушнір, широко ставши міцними ногами, насмішкувато звузив очі.

"Мене не перекричите", — говорила уся його туго збита постать.

Коли гамір трохи стих, Степан Кушнір покосився на гладкого, запухлого від жиру Січкаря і тихо промовив:

— Тільки що тут, товариші, Іван Січкарь розбалакався, як він з голоду припухає. А жінка його недавно хвалилася, що лікарі в нього лишній жир вирізали. Словом, я бачу, нема в сім'ї Січкаря ніякого порядку, ніякого. Навіть з жінкою спілка не виходить.

Сельбуд вибухнув реготом.

— То у мене сердешна болезнь! — гукнув Січкарь.

— І запалення хитрощів, — серйозно додав Кушнір.

— Ох і влетить сьогодні Січкареві, — з дверей притиснувся до Дмитра Варивон.

— Що-небудь узнав? — нахилився до червоного, як ріжок, вуха товариша.

— Взнав. Ми спочатку не там з тобою шукали. Він хитріший, ніж думалося. — Почав обережно пробиратись на сцену, не зводячи очей з Мірошниченка. Свирид Яковлевич спіймав змовницький погляд Варивона, вийшов на хвилинку з-за столу.

— Ви тільки подумайте, товариші, до чого може куркульська нахабність дійти, — продовжує Кушнір. — Вони сміють нашим шефам, робітникам нашим, кричати: "Хай фабричні коло землі пороблять..."

В кутку знову загаласували, але Кушнір зразу ж звернувся до президії:

— Я думаю, що громадян Заятчука і Денисенка треба оштрафувати за зрив зборів.

— Приймаємо до відома, — обізвався Мірошниченко, і куток затих.

— Так от, товариші, як розперезалися куркулі. Вони мало того, що ховають хліб, а ще й хочуть на нашу дружбу з робітничим класом кинути чорну тінь. Не буде по-вашому, не буде, панове дукачі! А хліб ваш ми візьмемо. З землі вирвемо, бо він країні потрібний, для зміцнення держави потрібний, для індустріалізації потрібний. І ми повириваємо тим жала, хто гноїть його.

— Бач, як загрожує, комзlidня!

- Руки короткі!
- Ні, не короткі, громадянине Данько!
- Та хіба я що казав? То не я.
- А язик твій.
- А язик може. Він такий.
- Не прикидайся дурником. Хліб все одно знайдемо.
- Не знайдеш, бо нема.
- Добре, видно, заховав.
- Щось уночі у лісових ярах ворухилося.
- Який там чорт ворухився! — занепокоївся Данько.
- Так невже це ви, дядьку Якове, чортом стали? А я й не знав. От безтолкова

голова.

- Ха-ха-ха!
- Іди ти під три чорти.
- Одного бачу, а де ще двох шукати?
- Біля самого Данька стоять. Тут їх хоч греблю гати.
- Того він в яру і ворухився!
- Та завезу я своє завдання. Тільки дайте з яриною впоратися.
- Отак би давно.
- Ярами налякали.
- Куркуль псом підбитий, а лисом підшитий!
- Тьху на вас!
- Собі в борщ.

Кушнір спокійно переждав, поки втихомиряться збори, і продовжував.

— Робітники усе для нас будують, виробляють. Вони ні трактори, ні плуги, ні всяку продукцію у землю не заривають. Так що ж, їх радянське село без хліба залишить? Ні, товариші, не залишить. Біднота, середняки не завинили перед своєю державою. А куркулів треба так трусонутися, щоб із усіх шпарин зерно посипалось.

- Гляди, щоб твої кості не посипались!
- Скоро драбиняк розлетиться.

Кушнір переглянувся з Мірошніченком і далі говорив:

— Отут ціле жужмо куркулів, прямо казанськими сиротами прикинулись. Мовляв, нічого у них нема, нічого не вродило. Я думаю, зараз варто подивитися по засіках оцих нещасних сиріт.

- Давно пора.
- Вже ходили.
- Доки обдиратимете нас? — знову виділився голос Січкаря.

— От і почнемо, товариші, із самого найбіднішого, який в насмішку нам пудика тиче. Як роздобрився! З Івана Січкаря почнемо.

— Ну й починайте, — процідив крізь зуби Січкарь, і дрібні жовті зіниці злісно виділилися на сірих білках. — Уже весь ліс розкопали.

— Іще раз копнемо.

— Про мене. Як не їла душа часнику, то й тхнути не буде.

— А від тебе не часником, а дідьком болотяним тхне... Прямо із зборів до лісу потягнувся великий гурт людей, і в ньому ніяк не міг заховатися натоптаний жиром Січкарь.

— Дурно — пусто нарізались, — скаржився малоспроможному середнякові Олександрові Підпригорі. — От життя пішло, щоб воно пропадом у безвість пішло. От нарізались, так нарізались...

— Еге ж, еге ж, — погоджувався Олександр Петрович, думаючи найбільше про одне: як би не згадав Січкарь про задавнений борг.

Просторе над ставком куркульське подвір'я ще здалека загриміло ланцюгами, обізвалося виттям: собаки Січкаря більше скидалися на вовків. Господар довго вовтузився біля хитро видуманих защібок, і люди потекли у двір. Над ставом густо повисли голоси.

Свирид Яковлевич впевнено підійшов до великої клуні, наказав розібрати засторонок. І не встиг виконавець сокирою відхилити верхню дубову дошку, як з проміжку подвійної стіни золотим потоком бризнула пшениця.

— Бач, догадався чортів дукач!

— Хто б і подумав про подвійні стіни!

— От тобі й нарізались! — вирвалось у Олександра Підпригори, і він злими очима поглянув на пополотнілого Січкаря. — Навіть за свій борг забувся чоловік.

Свирид Яковлевич оглянувся навколо і голосно промовив до Бондаря:

— Доведеться тобі тепер до Денисенка піти.

— А чого ж, давно пора.

І Денисенко, що зиркував округлими очима за кожним кроком активу, проворно, не на свої літа, підбіг до Мірошніченка. Шерхливими устами тихо прошепотів:

— Свириде Яковлевичу, сам завезу. Я б давно здав, тільки ж худоба в роботі. Осипається ж ярина. Горить!

Мірошніченко подумав:

— Гаразд... Тільки зараз і везіть.

— В одну минуту. Лише синка гукну, — і, труснувши брудним колесом волосся, він обернувся, для чогось провів рукою по червоних клітчастих складках шиї і вибіг із подвір'я Січкаря.

— Налякався, — підморгнув Бондар. — Подумав, що і його схованку викриють.

— Треба прослідкувати за ним. — І голосніше додав. — А тепер, Іване Тимофійовичу, рушай до Пилипенка. Забирай зерно.

Обернувшись, він побачив, як до нього з опаскою ступив засушений, богомільного вигляду чоловік. Це був Пилипенко. Над його кружечком обстриженою головою, немов привішені промінням, крутились два гедзи.

XVIII

Варивон хитрувато примружився, підморгнув однією рудою кудлатою бровою, і

Григорій в думці вже кається, що звернувся до нього.

— Н-да! — слинить цигарку. — Сестричка моя двоюрідна, значить, з якого боку не подивись, нічого собі дівчина. Таку і на печі старости знайдуть.

Як він довго тягне слово. І хитра усмішка виводить Гриця із себе.

— Знаю без тебе, — обриває різко.

— А ти чого найоршився? — дивується Варивон. Він бачить, як почервонів Гриць, і розреготався: — Та ти, видно, дівчат ще не пригортав! Га-га-га! Нічого... Ця болізь з літами пройде.

— Я йому про срібло, а він про черепки! — скипає Гриць. Він сердиться на себе, що краска заливає йому обличчя, і збирається вже йти. Варивон обриває сміх і підходить ближче до парубка.

— Ну, годі, коли не хочеш — не буду... Чого ж, познайомити з сім'єю Югини можу. Тільки, знаєш, суха ложка в роті дере, — багатозначно б'є щиглом по підборідді. — Так що треба тієї штуки дістати, що з червоною голівкою і зеленкуватим фартушком.

— В кооперацію підем?

— Для чого в кооперацію? Парубки побачать — в компанію наб'ються, чарку твою вип'ють і з дівчиною, значить, поговорити не дадуть. Знаю я їх. Зайдемо до Куцої Федори — в неї все, значить, дістанеш, — і знову хоче розсміятись. Та вчасно кудлатими бровами гасить вогники в янтарних очах.

— Як до Федори, так і до Федори, — погоджується Гриць, і обоє городом прямують до невеликої вдовиної хати. Назустріч їм встає з призьби висока молодиця, з пелени сиплеться рябе соняшникове лушпиння.

— Добрий день, соколики! — розтягуються в усмішці повні губи.

— Чи є тее, що, здається, не ллється, здається, не п'ється, здається, нема дна і у чарці, значить, нема? — скоромовкою тарабанить Варивон.

— Для когось нема, а для таких орлів пошукаю, — ще більше розтягує усмішку Федора. І зовсім по-дівочому грає очима. На жовтуватому, трохи прив'ялому обличчі виділяються невеликі яблука рум'яних щік.

"Гарна", — і Гриць густо червоніє, ловлячи на собі лукавий усміх молодиці. У темному ванькирі подала пляшки і гаряче своїми міцними пальцями обпалила руку.

— Приходьте іще, коли треба, — заглянула в очі.

— Зайду! — Гриць не знає, куди діти погляд, і виходить з хати.

— Пронозлива баба, та на виду нічого собі — сам чорт, значить, ложку меду вложив, — ховає пляшку в кишеню Варивон. — А горілки на своєму віку перепила — у хату не вмістилася б.

Сонце щойно спустилося з полудня.

Розпарена теплінь віє соняшником, коноплею і яблуками. Пройди вздовж села — будуть скрізь мінятись пахощі: на Вигнанці повіє медункою, рум'янком. На Заріччі закадить гіркою зелено-рожевою кашкою водяний перець, повіє золотистий дев'ятисил; на Бабі, коло лісу, обізветься розімліла матірка і добірна ромашка, на шляху — духмяний чебрець, тільки ніде не відміниться теплий яблуневий дух. Здається, уся

небесна блакитна баня настояна терпким саблуком, червонобокою каролькою, білим розкішним наливом, темночервоною циганкою. Раніше викохувалися вони в садах поміщиків, посесорів, дукачів, на несходимих економіях, фільварках, хуторах. Прийшла революція, повикидала хрещаті кіпці з панських земель, наділила поля строковим наймитам, споконвічним злидарям, що вік копали на пісній мандебурці; посадила щепи неподалік від вишняків, і то там, то тут побігли між муравою протоптані стежки, з двох боків озорені яблуками. Восени і навесні по ярмарках дотиснутись трудно було до садженців вінницького плодового питомника.

— Чого задумався? — підштовхнув ліктем Варивон. — Он уже хата Бондарів.

Високий дощаний паркан огороджував подвір'я від вулиці. Праворуч від хати, над невеликим садком була журавлем поклони криниця, ліворуч красувався город. Навпроти хати, затиснута двома шовковицями, стояла нова клуня. Невеликий двір у Бондарів — все, що можна було скопати, пішло під город. Під вікнами лівої хати красується невеликий барвистий квітник. Скрізь чисто, соломинки не знайдеш — зразу видно, що дівоча рука порядкує.

У причиненому причілковому вікні швидко майнула тернова хустка на голові Югини і зникла в глибині хати.

— Налякали дівчину, — задоволено сміється Варивон і зразу ж поважніше: на призьбі сидять тітка Марія і дядько Іван. Бондар тримає в обох руках "Радянське село", читає, поводячи головою. Цурпалки його вусів ледве ворухнуться, прикриваючи лінію рота.

— На добридень тому, хто у цьому дому, — вітається Варивон.

— А-а-а, це ти, верхолазе. Добрий день, — усміхаючись, підводиться з призьби дядько Іван. Постать його міцна, спокійна і гордовита. Очі з веселими іскорками, розумні, навколо них, як відбитки дрібних пташиних ніг, розходяться зморшки. Тітка Марійка вклоняється парубкам.

— А ми це з Грицьком з поля вертаємось. Духота така, повпрівали. Дай, кажу, зайдемо до моєї рідні, бо так пити захотілося, що коли б сіли обідати, то й ночувати б zostалися.

"Брешіть, брешіть!" — скинула глузливі сірі очі Марійка, затремтіли дрібні зморшки біля кобчастого носа, і зразу ж поважно захитала головою — згоджується з Варивоном:

— Авжеж, авжеж, така спека надворі, що навіть кури з-під плота не вилазять — кубляться — і скося зиркує за Грицьком.

Незручно парубкові, переминається з ноги на ногу, не знає, що казати, а кров з гулом гаряче прибуває до голови, дзвенить у вухах. І тітка Марійка вже розуміє, що неспроста прийшов парубок до них, тим паче що в хлопців різко окреслюються кишені. Але ні одним рухом не виказує свого здогаду.

"Аякже, ідуть хлопці з поля, — вміє збрехати Варивон, — замахнулося напиться води".

— Так ходімо до хати, — запрошує вона і перша стає на східець ґанку. За нею поволі прямує кремезний, широкий у плечах і поясі Іван Тимофійович.

В хаті світло, поприбирано; рушники нависли над портретами Леніна, Сталіна і

двома чималими репродукціями "Штурм Зимового палацу" та "В комуні імені Котовського".

— Югинко, принеси свіженької водиці! — гукнула мати в сіни. В другій хаті заgrimіло відро, скрипнули двері, і хтось швидко побіг садком.

— Сідайте, сідайте, хлопці, — подолком стерла дубову лаву біля столу.

— Щоб старости сідали, — не витримав Варивон, і Гриця аж пересмикнуло глухе обурення.

Соромлячись, ховаючи голову на груди, в хату майже вбігла Югина, швидко поставила відро на дерев'яний кружок і зачерпнула води.

— Доброго здоров'я пивши! — підійшла до Гриця.

— Чорняву полюбивши, — прошепотів Варивон так, щоб батьки не почули. Та хіба від Марійки тепер утаїшся? Вона по одному рухові губ наперед уже знає, хто що скаже, наперед читає думки і чуття.

"Красивий, красивий парубок і не з вітрогонів, видно. Що ж, побачимо, як далі буде, — переводить погляд з Грицька на обличчя дочки, рум'яне і щасливе. — Соромиться дівка, — уперше ж парубки до хати зайшли".

— Щось не п'ється, — скривився Варивон, відводячи кухоль від рота. — Холодна дуже. Може, ця водичка тепліша буде? — виймає з кишень дві пляшки.

— Хе! В таку спеку? — дивується Іван Тимофійович, але по широкому обличчю, кольору добре випаленої цегли, та блисків в очах видно, що він і в самому пеклі не відмовився б випити.

Стіл непомітно заставляється мисками, чарками.

— За здоров'я гостей! Спасибі, що завітали у нашу хату, — статечно підводиться з за столу Іван Тимофійович.

— За ваше здоров'я.

— Моя бабуса, земля їй пухом, завжди казала: і пий — помреш, і не пий — помреш, так, значить, краще пити, — одним помахом перехиляє чарку Варивон.

— Та й гірка ж вона, гірка, — кривиться Марійка, випиваючи тільки до Марусиного пояска.

— А ти ж думала, ми солодку п'ємо? — удавано зітхає Іван Тимофійович, похитуючи головою.

— Е, ні! Куди воно годиться? — напосідає Варивон на Югину. — Випий мені зараз же. Навіть губи не вмочила.

— Не хочу, — впирається дівчина.

— Тітко Марійко, скажіть їй що-небудь! Мені як хто не п'є — краще ніж у серце.

— Випий трохи, Югино... Вона у нас така несміла.

— Такою і ти колись несмілою була, — глузує Іван. — До весілля тільки губи вмочають, а після весілля квартами тягнуть.

— Цить, старий.

Югина випиває, швидко закушує і всіляко уникає погляду Грицька. Горілка робить його сміливішим, певнішає слово і очі веселіше зупиняються на дівчині. Золотисті

кучері тремтять над скронями, затіняють рожеве обличчя, хвиляста коса вляглася на спинній проділці, дрібні баранчики в'ються над потилицею. Тепер дівчина подобається йому ще більше, ніж у ту неділю на музиках.

"А що, коли одружитися з нею? — І крізь хмільну стриману радість просочуються холодні краплини. — Попарубкувати ще треба... Буду гуляти, а її інший засватає. Ще б пак таку не засватають! — Ловить світлий голубий погляд Югини і мимоволі зітхає. — І кума шкода, і меду жалко". Хотілося б ще в свою волю пожити, та дівчину випустити боязко.

— За твоє здоров'я, Грицю, — простягає велику, наче з бронзи вилиту, руку Іван Тимофійович.

— Пийте на здоров'я... — "Ех, якось воно та буде", — перехилиє чарку. Ще й дівчину треба взнати добре. Неспроста сунутись у воду, не знаючи броду.

— За здоров'я нашої Югини, — обважніло встав Варивон. — Щоб жила, багатіла... — і сам себе перелякано б'є по роті: чуть не вилетіла весільна приказка: "і спереду горбатіла".

Марійка і Гриць удають, що нічого не чули, а дівчина спаленіла вся, аж сльози затягнули очі.

— Як пославніла! Їй-право, кращої не знайдеш.

— За твоє здоров'я, дочко, — усміхається Іван Тимофійович, не добравши слів свого родича.

"Та ще попереду днів та днів. Успію подумати!" Грицько п'є повільніше і не зводить погляду з дівчини.

— В кого тепер грабкуєш? — звертається Іван Тимофійович до Варивона.

— В кого доведеться. Той тиждень у Данька, потім три дні в Денисенка, а це до Сафрона перейшов, та прийдеться тікати.

— Захарчував? — сміється Іван Тимофійович. — Той уміє.

— Уміє. Ще й як! — охоче погоджується Варивон. — Як винесе обід, хоч на собаку вилий — чортом смердить. Я вже і сьак і так до Сафрона підсипався: пообідайте з нами, значить. Такий наваристий борщ сьогодні — жиру не продуєте. А він, свиня скупа, навіть не посміхнеться, лише крізь зуби процідить: я за роботою в жнива тільки снідаю і вечеряю, не маю часу обідати.

— У соз записався? — притишив голос Іван Тимофійович, дивлячись услід дружині, що пішла на хвилю в другу хату.

— Аякже. Жаль, що останнім у списку стою. І робити, і чарку пити люблю першим. На соз теперечки вся надія. Югино, ти знову як засватана! Ану не залишай на сльози... Іване Тимофійовичу, а худобу нам на осінь дадуть? Бо за всякі зарібки і відробітки жили у мене, мов корні, порозбухали, — краєчком ока глянув на мідь широкої руки. На ній, як дельта на карті, ворушилась неспокійна в'язь синіх струмків.

— Неодмінно, — відповів упевнено.

— Справді? Ще ж нам навіть статута не затвердили, — засумніався Варивон.

— А хто ж його буде затверджувати?

— Район, значить...

— Радянська влада! А вона нас, бідняків, давно затвердила. На все життя господарями, людьми зробила! Зрозуміло?

— Ще б не зрозуміло! Цілком! — повеселішав хлопець. — Так що є надія свої латки по-людськи зорати?

— Теж мені надію знайшов, — примружився Іван Тимофійович. — То дрібненька надія, — згадав слова Свирида Яковлевича.

— Чого ж дрібненька? — занепокоївся Варивон і відсунув од себе дзвоник чарки. — Як сам не доглянеш землю, то ніякий тобі, значить, дідько не зоре її по-справжньому. Покопирсає, перепаскудить, як табун свиней рилом, і нарік одна пирійка чи осот забруднять твоє поле.

— То вірно, — обізвався Григорій. — Робиш якомусь до сьомого поту, а він тільки назнушається з твоєї нивки. Подере її, аж серце у тебе кров'ю обіллється, мов за живою людиною. Та що й казати: злидні калічать і тебе, і землю твою.

Святковий настрій потьмарився. Потріскані руки уже не тягнулися до чарки чи ложки, і Югина з юнацькою догадливістю по обличчях батька і гостей зрозуміла, що всі вони подумали і побачили одно.

Убогі, зачерствілі нивки, мов скиби наймитського хліба, простягнулися до них. Їхня велика любов і велика печаль, як сон і дійсність, коливалися в очах. Вуха, неначе музику, ловили одвічні шерехи поля, ті, що з колиски починаються для селянської дитини; іскристі, вибілені стебла, розтрушуючи тіні, до самого кореня обмивалися сонцем; золотисті дзвоники остистої пшениці дзвонили усіма своїми сердечками. А тверезі думки, як клин у серце, вбивали неприкрашену, непісенну суворість, що мокрою заробітчанською свиткою наскрізь простуджує перероблене тіло, голодним переднівком висушує очі...

— Іване Тимофійовичу, ви щось про дрібні надії почали; набік, значить, відкинули їх, — першим порушив мовчанку Варивон. — А про ширші я за наймитським хлібом ще не чув. Так що воно, значить, про наші латочки чувати?

— Кинемо їх куркулям у пики. Хай давлються ними. А нам держава кращу землю наділить, в одному місці...

— Іване Тимофійовичу, і це правда? — підвівся з-за столу, надійно дивлячись на літнього спокійного чоловіка.

— Правда.

— А хто вам сказав?

— Партія! Секретар райпарткому — наш Савченко.

— Тоді правда! — повеселішав Варивон. — А то цей представник, Крамовий, значить, такого був мені туману напустив... "Колективізація повинна йти обережно, ступнево, закономірно", — перекривив і всміхнувся.

— Чули ми його, — зневажливо махнув рукою Іван Тимофійович. — І тобі всякі казочки торочив, що треба почати не з созу, а з договірної групи?

— Точнісінько так. Чого він так труситься?

— З троцькістами крутився. Того й труситься на куркульському задкові.

Розчервонілий Григорій, що уважно прислухався до розмови, несподівано свіжим тенором випустив задьористу частушку; вона, пританцьовуючи, завзято закружляла по хаті:

Праві, ліві групування

Плодять опозиції, —

Намагаються скрутити

Ленінські позиції.

— Не в брову, а в око! — хитнув головою Бондар. — Тільки їм в'язи скрутяться.

— Іване Тимофійовичу, значить, нам найкращу землю? І в одній руці? — невгавав Варивон.

— Аякже. Хіба ми не найкращі? В своїй влади ми не пасинки, а сини.

— Слова ваші, Іване Тимофійовичу, як хміль міцні: кожну кліточку пробирають. А дукачам, значить, наші латки прилатаються?

— Еге. Хай показайнуть на розрізнених шматках...

— Мені і їх шкода куркулям віддати. Болото б їм, як чортам, определити б.

— А болота не жаль? — лукаво запитав Іван Тимофійович.

— Болота?.. Ні, не жаль, — подумавши, розщедрився підпилий Варивон.

— Да. Свирид Яковлевич говорив, що в Майдані Соболівському комунари осушили заливні плавні і тепер такий урожай збирають...

— Е, тоді дукачам і болота не дамо. Мульку їм у бік! — затанцював кулак Варивона по скатертині, і жалібним передзвоном обізвався стіл.

— Олександр Македонський був сильним чоловіком, але навіщо стіл трощити? — Григорій поклав свою руку на Варивонову.

— Олександр Македонський? Завойовник? Знаю, знаю... Тільки він не з нашого села... І у Варчука не наймитував. Усі засміялися.

— А ти, Григорію, як далі думаєш жити? — нахилився Бондар до Шевчика. — В соз скоро вступатимеш?

— Ще біля хати треба помучитись...

Увійшла Марійка і розмова про соз затихла.

— Ви собі як хочете, а я в садок відпочивати, — сказав після обіду Іван Тимофійович і обважнілою ходою подався з хати.

Непомітно вислизнула і тітка Марійка. "Хай собі погомонять трохи". Проте через кілька хвилин то за тим, то за іншим заглядала до хати. Варивон тільки вікна пильнував, щоб не заважати розмові.

І як не підходив Грицько до дівчини, вона відповідала коротко: еге, да, ні, авжеж — і схиляла низько голову. Цим ще більше до вподоби припала. "Несмілива. Тільки до неї треба ходити", — твердо вирішив парубок.

— Ех, і тетеря ж ти! — напався за ворітьми Варивон. — Хіба ж так з дівчатами говорять? Штурпак — штурпаком. Ти б їй якусь пісеньку проспівав, кумедію розказав, з віршиком, значить, підсипався, сее-теє на вухо шепнув, щоб якась кумерція була. А то

плів-плів про Химині кури. Один сміх і гріх. Язик у тебе, значить, телячий.

— Ну, ну, ти не дуже там патякай, — примирливо відмахнувся Гриць, як від надокучливого гедзя. Самому було смішно, що не вдалося переговорити до ладу. Та попереду днів та днів.

XIX

От і його обійстя.

В останніх променях вечірнього сонця, мов бабуся, дрімає стара-престара хата, хтозна-коли збудована. Навіть вирубані роки на сволюку давно сточив ненаситний шашель, а поріг в темноті, коли його забуде змастити глиною баба Орина, починає світитися димчасто-золотою трухлявиною. Кілька вишень, наче внучата, обсіли її, затулили маленькі віконця, спинаючись на низькі наболілі плечі. І на вітрах і без вітрів поскрипують кісточки — на відпочинок просяться.

Багато своїми підсліпуватими віконцями бачила хата, вже й дивитись надокучило. Тим-то біля плоту і лежать обтесані деревини, ждуть свого часу і майстрів. Чимало Грицько наорався чужого поля, немало гибнув у хурманці, кульчився на холоді в лісництві, щоб заробити де копійчину, де деревину на нову хату. А стару тимчасом підпирає слупами зсередини, підпірками зовні.

Червоними натомленими очима тихо стрічає вона Грицька, і шкода стає її, як живої людини. Він сідає на обтесану підвалину і гладить рукою клеймований стовбур. Цей дуб він облюблював торік у Варчука. Добре накопився на помірках, поки Карпо привіз деревину в його двір. А цю березу з он тою вільхою заробив у лісництві на прополці посадки. З цієї ж липи славні дві крокви вийде. Ге ж?

"Еге ж", — згоджується стара хата і заплющує червоні очі. Пахучий голубий сон огортає її і тільки на гребені тихо колишуться кілька житніх колосків.

З низьких дверей виходить баба Орина. Темінь віє з її очей, рота, проте в роботі вона ще чіпка — цілий день буде полоти на городі й не охне.

— Так де ти бурлакував? — сідає на деревину і чорнозеленими від зілля руками спирається на кленову дійницю. В дійниці лежить цілушка хліба з втиснутою пучкою солі.

— Усе село обходив.

— Усе село обходив? Чую, чую, що натягнувся, неначе чіп. Це ви мастаки чужих собак дражнити. Ти скажи, у якої дівчини був?

— Ще мені рано до дівчат ходити, — сміється Грицько.

— Як рано, бісів сину! Ти що, до сивого волосу будеш парубкувати? Скажи мені прямо, коли нарешті оженишся?

— Ще маю час.

— Тьху на тебе, шалений! — тьмяно блищать чорні пеньки зубів і сітка зморщок то підстрибує вгору, то знову обвисає, глибока і густа. — Я вже корови кулаком не годна видіти — половина молока застається, а колись двома пальцями з найтвердішого вим'я витягала до краплі. Хліб стану місити, а мене всю в діжу затягує... Женися, окаянний, скоріше. — І навіть у самому слові "окаянний" він чує любов до себе.

— Оженюся, бабо.

— Коли?

— Хату збудувати треба.

— Теж мені господар із тебе. О женишся, то й рідня молоді допоможе, і зайва копійка в кишені залишиться. Слухайся, бо старі крутяться, а молоді учаться... Я, думаєш, заставляла б тебе одружуватися, — тихішає голос. — Сили моєї нема. Виробилася, Грицю. Ще вдень розійдуся так-сяк, а вранці ледве з тої лежанки встану — кожна кісточка ние... Куди, куди, проклята!

В ворота вбігла первістка і майнула до низького перелазу, щоб скочити в город. Баба Орина, розмахуючи дійницею, швидко біжить переймати корову.

— Прудка! Іще як побігла! — беззвучно сміється Грицько і впирається всією спиною в деревину. "Хоч би чоботи бабі на зиму пошити. І на люди нема в чому вийти. А скільки ж вона роботи переробить, перемучиться... Ех, злидні наші та й годі. Увесь вік промучилась людина", — охоплює сердечний жаль і любов до старої.

Сутеніє.

Коло лісу струмують темносині тіні, а тут, на городах, вони ще ледве беруться сизим димком. Пахне розпарене за день дерево, нагадуючи, що й воно ще недавно жило, красувалося, бриніло соками і листвою; за городом на леваді заскрипів деркач, десь по шляху проїхала підвода. Тихо в селі, навіть вітрець не наслідиться загасити перших дві зірки на небі.

І на душі тепло, радісно, тому й мрії сміливіше простягають руку дійсності.

"Збудую хату, як у Бондарів — на дві половини, з ганком і ванькиром, тільки трохи меншу. Скільки ж це буде коштувати? Ой, не вистачить в тебе, парубче, грошей. Таки не вистачить. Аби й просту поставив", — вперто просочується твереза думка.

"Можна й просту, чим я погана була", — зітхає в темряві беззубим ротом столітня будівля.

"Ти свій вік віджила, то й помовчуй", — відмахується Грицько. Він починає прикидати, в яку копійку може влетіти хата на дві половини.

— Четверо дверей — раз, — загинає палець. — Восьмеро вікон — два. За одно скло здере скляр три шкури... Доведеться зимою у найми піти.

І чує, як холодно їжиться тіло; мало він з дитинства находився в чужих полях?

"Буде над тобою день і ніч коверзувати якийсь дідько, і нічим йому не вгодиш, як болячі якій... Продати корову... Та позичити в когось грошей. Стій, стій, а Дмитро не допоможе? Хто, хто, а Горицвіт позичить, якщо тепер коня не купуватиме. Так і буду робити: корову продам, зажену козушок — і в свитці перезимувати зможу, наб'ю олії, обміняю на всякий дріб'язок і таку хату збудую, що сам Варчук лопне з завидків, їй-право, лопне, — веселіє, хоча в глибині душі він знає, що буде будувати тільки просту халупу. І то аби стягнувся на неї.

Сон. охоплює парубка лагідними, надійними руками. Ще Грицько чує, як туго заспівали по денцю дійниці струмки молока.

"Югина корову доїть..."

До нього підходить попрощатись стара хата. Червоні натомлені очі блищать старечою сльозою. Осипається останнім трухлявим світлом зруйнований поріг, а на покрівлю чомусь вилазить Варчук, і кущ жита злякано відхиляється вбік. І вся хата відхиляється; відкривається новий будинок на камінному підмурку з великими голубими очима, як в Югини.

XX

Селянський сход велетенським роєм сколихнувся на майдані і, розбиваючись на дрібні рої, з гулом потік у позазілювані вулички. Недокипілі суперечки розгорялися з новою силою, і в розмову встрявали навіть ті селяни, що за все життя на сході чи зборах і звуку не проронили. Мова у таких була скупа, але тяжка, мов земля: вона, як цілину, піднімала державні діла.

— Хліб! Хліб!

Це слово дихало живою нивою, розсівалося, як перший посів, засновувало усі вулиці; за ним розкривалося напружене трудове життя країни, воно проростало новою силою, піднімалося заводами під синім небом, ставало танками на хмурім кордоні.

Натхненна промова секретаря райпарткому Павла Савченка, наче бистринь, освіжила селянські душі, і зараз щоденні чіпкі турботи подалися назад, даючи дорогу свіжим сходам.

Куркулі і їхні підголосники занепокоїлися. В'їдливими чи обережними, грубими чи пісними, напівмолитовними словами хотіли приглушити, притоптати ці сходи: бо то великий неспокій, коли дядько починає думати не про свою латку, зарібок, позичку, а про ширші діла. Краплинами отрути закапали ворожі поголоски, зітхання, поганенький, вичавлений смішок.

Легко кількома камінчиками скаламутити степову криничку, але озерну хвилю не зіб'є навіть одичалий табун; легко кинути сумнів у самотню душу селянина, особливо коли він гнеться в куркульському дворі, просячи за відробок худобу чи миску муки; але цей самий сумнів брудною порхалкою розсипається біля ніг колективу, наснаженого більшовицькою вірою. Цієї різниці не вхопило цупке, але низьколобе куркульство.

І коли задичавлений жмутками волосся рот Данила Заятчука хтозна в який раз надоїдливим джмелем прогудів, що хліб у цьому році не вродив, то мовчазний полісовщик Мирон Петрович Підпригора з перебільшеним подивом глянув на нього:

— То, кажете, і у вас не вродив?

— А хіба я що? Луччий за всіх? — нахмурився Заятчук.

— Та ні, я не кажу, що ви луччий за всіх. Це всі знають. Кого не попитай.

Гурт селян вибухнув сміхом.

— Так його, Мироне Петровичу, бо він увесь вік прибіднюється.

— А червінцями глечики понабивав.

— Позеленіли в землі.

— Ні рублика, ні рублика нема! — гарикнув Заятчук, а навкруг закружляв завзятий регіт, як удари батога, шмагав Заятчука. Шарпнувся він, відкинувся назад, шукаючи співчуття, але скрізь розцвітали заволожені, неначе россою налиті веселі очі.

— І хліба в тебе ні пудика нема? — уже насідав Мирон Петрович на Заятчука.

— Ні пудика, ні пудика! — осліплений злістю дукач не помічав, яким стало обличчя у полісовщика.

— Нема?

— Нема!

— І не брешеш?

— Щоб мене грім серед чистого поля вбив, — стояв окремо від селян, б'ючи себе в груди кулаком. У великих, неначе в сови, очах переমেжовувався вираз непевності й ненависті.

— Хлопці, ходімо зараз в городище. Там золота яма ніяк нас дочекатися не може, — рішучий, приземистий Підпрнгора обернувся до селян. — Я думав, що після такого сходу покається дехто, а воно — вовк вовком і здохне.

Рука Заятчука сповзла з грудей. На міцно стиснутих кулаках вигорбилися кістляві лінії суглобів. Пригнувшись і забруднивши вулицю матерщиною, осатанілий дукач метнувся на полісовщика.

Але "хлопці" — молоді й літні селяни та парубки — по-діловому на льоту перехопили Заятчука, так само мовчки по-діловому з розгону перекинули його через пліт в город і, не оглядаючись, пішли назад до сільради.

Через хвилину на городі затріщала сердита жіноча скоромовка:

— Бач, обжерся і чужі городи прийшов толочити, щоб тобі пусто було. Ану забирайся звідця, бо я тобі усю бороду вискубу, так вискубу, що й жінка не пізнає...

Пересміюючися, селяни оглянулися назад. На городі, як п'яний, похитувався забруднений Заятчук, а на нього квочкою насакувала розлютована господиня.

Дмитро, йдучи поруч з Мироном Петровичем, уперто думав одну думу: "Коли Заятчук закопав зерно в городищі, значить і його рідня десь поблизу вибрала схованки. Треба буде мотнутися з Варивоном у ліси... Куди, чортові дукачі, позашивалися..."

На ґанку сільради селян зустрів здивований виконавець Кость Півторацький, невеличкий, жовтолиций чоловік з голубими вицвілими очима і сліпучими, як дзеркало, зубами.

— От тобі й двадцять: іще на сході не наговорилися!? Мироне Петровичу, чи не в головні оратори мітите? Руками уже по-ораторськи розмахуєте. От не знаю, чи витримає вас трибуна?

— А хай тобі голова за трибуну не болить. Вона тільки пустомолотних не терпить, — спокійно відповів Мирон Петрович, виймаючи з рота пожмаковану люльку. — Товариш Савченко в сільраді?

— Нема.

— А Мірошниченко?

— Теж нема. Один я на господарстві залишився.

— Ну, тебе ми бачимо. Де ж товариш Савченко і Мірошниченко?

— На поле із созівцями пішли.

— Із созівцями?

— Ая! Земля прямо як червоне яблучко котиться созівцям. Ото куркулі переполох закачають.

— Яке урочище?

— Горбок.

— Знають, куди піти. То найкраща земля, — обернувшись, діловито повідомив Мирон Петрович, так, начеб односельці й не знали цього. — Пішли й ми туди!

Селяни сколихнулися, їхні тіні велетенським клубком покотилися по різьблених тінях дерев.

Кость Півторацький розгублено кинувся за селянами, але, оглянувшись назад, зупинився у ваганні; потім метнувся бігцем до сільради, поспіхом замкнув її і самотньою завзятою горошинкою покотився до тісного гурту.

Зразу ж за сизою вигнутою дугою левади, як хлібина, підносився горбок.

Невеличкий гурток созівців, мовчазний од хвилювання, якимсь обережно піднявся з левади на поле, і Павло Михайлович Савченко, теж хвилюючись, бачив, як навколо мінилися людські переживання.

Напружені густі думи скибами влягалися на обвітрених чолах. Здивовання, внутрішнє прояснення і тіні сумніву переमेжовувалися на стриманих, потрісканих, зморшкуватих, мов кора, обличчях. Випрямлялися важкі затверділі плечі, і люди ставали вищими.

Мірошниченко ухопив цю деталь, і на устах його затремтіла хороша усмішка: як добре, коли земля не згинає, а підносить людей. Про це він шепнув Івану Тимофійовичу, і той, світліючи, кивнув головою, а потім теж пошепки сказав:

— Двадцятий рік пригадую. Перший розподіл.

— Тепер діла в нас ширше підуть...

— Вірно, — з півслова зрозумів його Іван Тимофійович і чогось праву руку приклав до серця; по пальцях, як струм, перебіг пульсуючий перестук.

— Переживаєш, Іване Тимофійовичу? — торкнувся плечем його плеча Павло Михайлович.

Високий, по-юнацькому стрункий і увесь обсипаний сивиною, він здавався і найстарішим і наймолодшим поміж людьми. Тільки чуб і промінці зморщок навколо очей старили його. Мірошниченкові не раз навіть здавалося, що з роками молодшає їхній секретар, особливо коли виступає на зборах, пленумах, нарадах. І слова у Савченка завжди були молоді, напористі і міцні, як весняні води.

— Переживаю, Павле Михайловичу. Ще до сьогоднішнього дня навіть подумати не міг про горбок. Ну, гадав, землю десь дадуть на царині, щоб менше мороки було... Як ви самі про горбок згадали?

Савченко засміявся:

— Така вже у нас в районі нехороша звичка виробилася: коли затверджуємо соз, то збираємося разом на нараду — голова райземвідділу, голова райвиконкому, старший агроном... Значить, не помилилися?

— От аби тільки нам увесь горбок перехватити, бо сусідство з куркульнею — ніж у

спину. Посіви витравлять, витолочать... — обізвався Степан Кушнір.

— Це у ваших руках. Попрацюйте з народом, з комітетом незаможних селян. До соціалізму життя не вузькими струмочками дзюрчить, а широкими ріками протікає... Це нам усім товариш Сталін сказав: "Головне полягає в тому, щоб будувати соціалізм разом з селянством, неодмінно разом з селянством і неодмінно під керівництвом робітничого класу..." А горбок — це ваші перші кроки. Хвилюючі, незабутні, як для матері перші кроки дитини: за ними починається справжній ріст угору...

Позаду залишився холодок долини, і зараз плесо допілої червоної гречки рівномірно, як людина у сні, дихало теплом і спокоєм. Піднялися ще вище.

— Ось ваша земля, товариші! — ясним поглядом окинув селян Савченко. — Беріть її. Змінюйте. Оновлюйте. %

І созівці, мовчазні, споважнілі, так тепер оглядали поле, наче вперше побачили його; воно уже ставало їхнім хлібом і плоттю; на ньому вже не стогнали заробітчанськими косами окоренілі злидні, а розкривався інший, іще непізнаний, але надійний світ. Іще й тривога ворушилася на дні душі, а очі добріли, ставали вологими од підсвідомих сподівань і надій.

"Такими вологими, добрими стають очі в селян, коли вони на захмелілій ниві піднімають на руки, мов дитину, перший сніп", — в душі усміхнувся Савченко, слідкуючи і за селянами і за надвечірнім полем.

Світ сонця уже блякнув на росах, і вони, скидаючись мальками, бралися надвечірньою задумою — синіли, мов розбризкані ягоди голубниці. І земля синіла, напинаючи над собою веселі паруси рухливого неба. Дивним квітом розцвітав вінок небосхилу, і в прозорому повітрі колісковою піснею гойдався відгомін ріки.

— Землеміра б нам тепер, — підійшов до Павла Михайловича Бондар.

— А може трохи зачекаємо? — допитливо заіскрилися звужені в сяйві зморщок очі.

— Чому? — здивувався і насторожився Бондар.

— Не терпиться?

— Не терпиться, Павле Михайловичу, так, наче в строку останні дні дотягуєш. По цій землі я тільки наймитом, поденщиком ходив, а це зразу в господарі виходжу. З людьми. Та ще в які господарі! Тому і тримається мій терпець на останній павутинці.

— Почекай, Іване Тимофійовичу, ще кілька днів, поки реманент і коні отримаєте.

— Ну, це само собою... — жвавіше промовив Бондар, і

— А тимчасом, — звернувся Павло Михайлович до созівців, — про свої резерви подумайте. Скореняйтесь міцніше. Хай кожен спочатку хоч одного селянина, найближчого товариша, перетягне на свій бік. Треба на маківку горбка — все поле брати для созу.

— Постараємося, Павле Михайловичу, — першим обізвався Мірошніченко. — Сусідничати з куркулями не будемо. В болота їх спустимо.

— Е, не кажіть мені, і болота для них, значить, шкода. В Майдані Соболівському, знаю, комунари з плавнів такий урожай гребуть, — завзято виступив наперед Варивон.

— Звідки ж ти знаєш? — ледве стримуючись од сміху, запитав Іван Тимофійович.

— Як звідки? — спочатку хотів обуритись Варивон, але вчасно спохватився. — Багато людей про це говорять.

— А треба, щоб усі говорили, знали; щоб нове, як з води, піднімалося перед людськими очима, — уважно подивився Павло Михайлович на Варивона.

— І я так увесь час думав... Усім парубкам і сусідам порозказував, — перехвалив себе Варивон, а Іван Тимофійович, чмихнувши, одвернувся від нього.

З долини табуном куріпок випорхнуло кілька жіночих постатей.

— Дівчата спішать до нас! — підвівся навшпиньки Варивон.

— Та ні. Наші баби! — здивовано промовив Степан Кушнір. — Тільки твоєї, Іване Тимофійовичу, нема.

— То й добре: менше репету буде, — занепокоєно дивиться вниз Іван Тимофійович. — Видно, підстроїли усякі елементи. Гляди, ще така баталія почнеться!

— Мені здається, жінки миролюбно настроєні. Не йдуть, а пливуть, — весело покосився Мірошниченко на Бондаря.

— Знаємо цих плаваючих лебедів, — заперечливо захитав головою і стишив голос. — Як осоромлять нас перед товаришем Савченком... Ну ніде від них не укриєшся. Свириде Яковлевичу, перепинимо їх? Може, трохи полум'я зіб'ємо.

— Не варто, — пильно стежив за жінками Свирид Яковлевич. — Полум'я у них, здається, ясне.

— Чи не жарко нам стане від нього?

Жінки підійшли до межі, ніяково зупинилися, привітались і освітили чоловіків поглядами, переповненими сподівань. Цю мить надовго запам'ятав Іван Тимофійович, в душі дякуючи і з захопленням стежачи за невеликим гуртком. "Це підмога наша".

Зразу ж голови, запнуті кольоровими хустками, зачаровано, наче соняшники, почали повертатися до сонця, вбираючи очима сподівану землю.

— Як дівчата, грають очима, — нахилився Варивон до Бондаря.

— Зараз вони заграють, — пообіцяв Іван Тимофійович, але сам ледве не сміявся.

Струнка чорноока Ольга Вікторівна, дружина Кушніра, перша напалася на чоловіка:

— Нічого сказати, теж мені активісти — ідуть землю вибирати, а жінкам хоч би слово... — владно і насмішкувато дивиться на Степана.

— Каюсь, каюсь, жінко, — розвів руками Кушнір.

— Бачу, як ти каєшся. Безсовісний!

— Авжеж, безсовісний.

— Де це видано, де це чувано, щоб від жінок...

— Хитруни!

— Я дома своєму нахитрую!

— Почалися дебати, — всміхаючись, махнув рукою Іван Тимофійович, і жаль ворухнувся, що дома його чекає не добрий усміх, а гризня.

— Та ми збирались вам сказати...

— Збирались. Як свекор пелюшки прати.

— Так їх, так їх, — посміхаючись, кидає Павло Михайлович. — Хай не забувають своїх дружин.

І якось зразу сміх переплівся з жартами та вдавано не-вдоволеним бурмотінням жінок. Великі слова про землю переснувалися з іншими, значущими, надійними, і незабаром чоловіки та їхні дружини, як у молодості, поруч почали спускатися крутою стежкою до Бугу. Важкі, напрацьовані руки надійно притримували жінок, і ті молоділи, бралися тихим надвечірнім рум'янцем.

Сонце саме черкнулося рухливого плеса і велично відбилося на кожній хвилі. Тепер уже десятки сонць котилися через усю ріку до самого берега, де біля нового дубка стояли селяни з жінками.

На великому човні помістилися усі созівці, ловлячи кожне слово Павла Михайловича.

Він сидів на прові, обличчям до людей, задуманий і сивий, як голуб... Здається, зовсім недавно на засланні, в далекому Сибіру, отак спочивав на дерев'яних суднах, весь у смолі і в гнилому пухові порубаних, розтріпаних мотузків, якими конопатив щойно вирубані, звільнені з льоду кораблі... Навіть прибережні дерева, здалося, загуділи напруженими парусами.

Велике життя, мов два рукави однієї річки, єднало минуле з сьогоднішнім і пробивалося вперед. І немолодий, посічений зморшками чоловік хвилювався, як в молодості, хвилюються... Це не якась чергова промова легковажного оратора, зовні блискуча чи легковісна, з роєм полови над миршавим струмочком думок. Це слово, що має прорости в людському серці, стати на озброєнні в непримиренній боротьбі, закрасуватися в крапнистій творчій роботі. Вагу слова Савченко знав: він мав щастя слухати Леніна в сімнадцятому році; він бачив Леніна таким, яким його викарбувала у віках сама історія.

Як зачаровані, слухали Савченка селяни. Недовірливий скептицизм, чіпка, устояна обережність, вироблена нелегким життям, розтоплювались, і навіть м'якшали круті білки очей.

...Убогі, скривджені, задичавлені нивки, до півсмерті зашморгнуті жирними гусеницями меж, розлягалися, розчавлювали межі, піднімалися вгору і, кружляючи, вливалися потоками в широкі, могутні лани. Як обстріпані хмари, зникали чорні, прогнилі плями бідняцьких халуп, а за ними брудними старцями відходили в безвість нестатки, злидні і голод. Стрімкі крила нового села піднімалися в легке небо, виділялися рельєфно і так близько, як тільки буває в прозорі осінню годину. Саме щастя ранніми ранками виходило з людьми на поля, співало колосом, обсновувало далечінь димками тракторів.

І зараз усе привілля, неначе весільні гості, підійшло до селян: з круч спустилися золоті зернисті ниви, до самого узголов'я нахилилося зоряне небо, до човна наблизились добрі співучі ліси, і густа ріка біля самого берега стріляла рибою, кружляла гомінкими островами птиці.

Жінки якось непомітно тісніше підбивалися до чоловіків, не зводячи проясненого

погляду з Савченка, вірячи й не вірячи, що таке можуть зробити їхні, до м'яса потріскані руки.

— Павле Михайловичу, і це не казка? — зітханням вирвалося з грудей Ольги Вікторівни.

— Це наш прийдешній день. Він кращий від казки.

— Чи діждемось його?

— Як уже не робили ми, а тільки з хліба на воду перебивалися. Кожна зернина тією кров'ю набрякла.

— Невже прийде таке життя? — знову радісним, здивованим зітханням вирвалося в дружини Кушніра.

— Прийде, Ольго Вікторівно. Так партія більшовиків хоче. Вона завжди з нами.

— То спасибі їй, — низько поклонила схвильована жінка і з докором промовила до чоловіка: — І ти хотів таке слово затаїти від нас! Як тобі не соромно! Якими ти очима тепер на мене подивишся?

— Помилився, помилився, стара. І сам не думав, що таке слово може проїняти.

— Не думав. Тобі ж сказано: це слово партії...

— В цей час з кручі почав спускатися великий гурт селян. Попереду йшов Мирон Петрович Підпригора.

— Хто вони? — запитав Павло Михайлович.

— Бідняки.

— Середняки.

— Правильні люди.

— Значить, це ваші люди, сила ваша. Не одривайте своє життя від неї. На свій бік перетягуйте її.

А сила з шумом і гомоном завзято котилася блискавицею стежки, і вже незабаром невисначало навколо човнів, щоб вмістити її...

Увечері, коли сині потоки туманів понатікали в усі долини, на охололий горбок піднявся Сафрон Варчук. Неначе вовк-сіроманець, самотньо, вбираючи голову в плечі, підійшов до гречки. Нагнувся до землі, помереженої свіжими глибокими слідами; з ненавистю обвів очима усі чотири сторони світу і застиг у роздумі, обличчям до села. Воно, як розсіяним зерном, переливалося, мерехтіло вогниками, нерозгаданими і тривожними.

Недалеко мелодійно перегукнулися куріпки, і Сафрон з несподіванки здригнувся, похолов. І тільки страх сповз, як недалеко зашелестіли чийсь кроки.

— Кого там лиха година носить?! — гукнув і сам здивувався: не було в голосі тієї сили, що була ще до сьогоднішнього дня.

Ступнув крок уперед і послизнувся на зарошеній межі. Коли вже земля вислизала з-під ніг, побачив якусь темну постать. Прожогом підвівся, затрусився. В цей час з-за хмари просковзнув місяць, і недалеко від Сафрона затремтіла холодна згорблена тінь самотньої груші-дички...

Ці дні пропливали неначе в непроглядному тумані. Глухий неспокій Дмитро хотів заглушити працею, недосипав ночей і на довгастому брунатному чолі поруч вляглися упертість і тіні, ще більше притьмарюючи блиск чорних очей.

Був мовчазний і часто недочував матеріної мови. Над переніссям двома дорідними колосами сходилися темнорусі, з іскорками золота брови, а нижче їхнього стику залягла коротка глибока зморшка.

Робота горіла в ширококостих руках. Аж перелякалась Докія, коли він, трохи сутулячись, пустив човном розмахисті грабки у виспілий овес. Ручку зайняв широко — на півтора покосу — і пішов напролом, за кожним помахом підбираючи пахуче півколо срібного стебла.

Тріщав овес під косою, наче хто його запалив знизу, перехилився на зубчасту колиску і, відкинутий, слався рівно розстеленим сувоєм. Зупиниться Дмитро, війне легким крилом мантички, витягуючи з коси далеко в поле срібний перелив, і знову нависає тінню над сполоханими дзвониками. Двічі пройшов довгі гони, не спираючись на кісся.

— Та хіба ж так можна робити, сину? — підійшла з перевеслом до нього.

— Про що ви говорите? — не розуміючи, підвів брови вгору, а коса затріпотіла в стеблі, мов блискавиця поміж хмарами.

— Перервешся. І скотина відпочинок повинна мати.

— Он ви про що! Не перервуся — ви мене двожилими родили, — понуро усміхнувся, і знову затріщало поле, і покотилися на землю останні сльози з низьких цурпалків ще живого стебла.

Безмірна далечінь лежить перед косарем, оповита рожевим туманом, що наближається до нього, наляканий сонцем.

Остеронь, наче з віків, впливає зелений Великий шлях, шумить розлогими липами, що чули на своєму віку пісні Кармалюка і Котовського, Щорса і Боженка; далеко поміж садів з долини впливає невелике село і вклоняється тобі велика дорога. Деся за вибалком обзивається коса косі, як серце серцю, і знову стихає на високій прозорій ноті.

З мокрого лоба відкинув довгий чуб, долонею провів понад бровами, і знову голубі очі засяяли в кипучому затінку колосся. Одним помахом підрізав дві волошки, і вони злякано затремтіли на холодному покосі.

Що його тепер гризло? Він і сам не міг дібрати. Чогось невловимого було жаль, чи то пройдених років, чи тої любові, що тільки серце роз'ятрила, вгорнула попелом, з-під якого і жару не видно. А може, знову прийшло те напівзабуте дороге чуття?.. Дурниці! Не міг він зразу покохати Югину: бачив кращих за неї, красивіші дівчата заглядали йому в очі і не знаходили того щедрого блищика, що краще за всяке слово промовляє. Після першого кохання, коли одні наосліп віддаються любовним хвилям і закручуються в гарячому чи теплому, щирому чи підробленому круговороті, мало відрізняючи животворні струмені від каламуті, а інші тугіше замикаються в собі, неначе скойка, — він став суворим, вимогливим до себе й інших.

"Дівчина повинна бути чиста, як у весняній воді скупана, щоб ніякої тіні не лягло між мною і нею, бо тінь ту не винесеш з серця, не присиплеш піском. Не посаг, а честь красить молоду".

Не мало відшуміло, утекло до моря води од тих незабутніх днів. Щоденна робота від ранку до вечора — завзята, як перший грім, або гаряча, важка, мов спрагли жнива, робота до болю в усьому тілі — втихомирювала його, давала розраду. І, наче зерно в засіку, лежали в серці Дмитра невисіяні чуття. І ось тепер невідома тривога заповзала в сховок. Хотів заглушити її знову-таки працею.

Не для багатства так ревно робив Дмитро. Він любив поле, як син любить матір, він, здавалось, навіть відчував, як проростає зерно в землі; ходив дивитися за кілька верстов на перші сходи, радіючи і вболіваючи над своєю невсипущою працею. Колос завжди веселив чи печалив руку, а зелені хвилі — серце. І нерідко тепер в суворому селянському колі робіт він знаходив щось нове, розказане газетами, як умів, розширяв те коло — чи привезеним з Вінниці новим зерном, чи прочитаною агрономічною книгою. А зимою з любов'ю майстрував такі скрині, столи, що аж сміялося дерево, оживаючи в міцних, умілих руках.

Смачно шархає коса, і краплинка поту злітає з брови. Знов засвітилися блакитні очі і згасли в покосі.

— Добре косиш, господарю. — Біля межі стоїть Гриць, схрестивши руки на держаку габель.

Між ним і Дмитром тече смуга непрокошеного вівса.

— Доброго здоров'я, парубче, — спирається на кісся. — Куди поспішаєш?

— Та Варчукові йду працювати: молотаркою починає ярину молотити.

— Найняв тебе?

— Треба ж яку копійчину підробити. Проклятуца хата останні жили висотує. Куди не кинь — тільки одні руки.

— Оженитись думаєш?

— Не без того. Баба нездужає, а, звісно, без господині яке наше діло. Так що з жінкою краще — хай пособляє. Бажалося б якось із злиднів вибитися і не хочеться взимку в наймитське ярмо влазити. Страх, як не хочеться.

"З Югиною одружиться, — ловить себе, що заздрить Григорію. — Ну й хай — погуляємо на весіллі. Важко хлопцю спинатись на ноги, кров'ю кожен гріш обкипить". — І він чомусь бачить, як до нової Грицькової хати придани везуть молоду Бондарівну.

— Що ж, приходить до мене, поміркуємо з матір'ю — можливо, допоможемо якою копійчиною, — поволі витискає з себе, не дивлячись на Григорія.

Дмитрові не варто було б говорити про гроші: він весь час вбирається купити коня. Але наперекір своїм намірам, наперекір підсвідомій настороженості, що породжується супроти Григорія, твердо вирішує допомогти йому.

— Спасибі на доброму слові.

— Приходить завтра увечері, бо сьогодні поночі з поля приїду. — Прямує до матері понад кучерявою річкою, що лягла між ним і Грицьком.

Докія уміло й обережно, сповивши перевеслом тугий сніп, випростала гнучкий незігнутий стан, подивилась на сина.

— Може, поснідаємо? Час уже.

— Можна. Мамо, Григорій просив, щоб йому трохи грошей позичили.

— З радістю душею, коли б наш Карий на загинув... Хай Григорій багатіших пошукає.

— Я пообіцяв йому.

— Ще чого бракувало! Сам казав, що коня після жнив купуватимемо. Хватить на Данька спину гнути.

— Пізніше, мамо, купимо. Зимою. Тоді й коні повинні дешевшими бути.

— Дивись сам. Ще з озиминою припізнишся.

— Не припізнюсь. Данько сказав, що коли мені тільки треба буде волів — зразу ж дасть. Не одна ж пара в нього. Оце два дні будуть воли в мене. Дуже хоче для своєї старшої дочки добру мебель мати. Як я накреслив, яку маю зробити йому, то аж підскочив чортів хапун. Піддобрюється тепер. Навіть не лаявся, коли раз побачив, що більше копи на хуру врублів.

— То до пори, до часу. Нема краще, як свою худобину мати. Не варто було б зараз Григорієві позичати. Шкода хлопця, та коли він ті гроші віддасть...

XXII

Зайшло сонце, зітхнули, ожили хмари і червоною річкою попливли вище далекого лісу, нижче вечірньої зірки.

Плюскотіла в темряві доспіла ярина, і на високій могилі, як побратими, урочисто застигли два полукіпки. Далеко проскрипіли запізнілі підводи, і настояща тиша нечутно йшла полями, густа і пахуча.

Опустив ноги з полудрабка, задумавсь. Теплим пилом дихнула дорога, неохоче зітхнула, зашаруділа під колесами. Натомлене тіло просило відпочинку, тим-то в уяві ближчало село, домівка; бачив у підвір'ї матір з дійницею і чулось, що з напіврозчинених дверей от-от вийде ще жіноча постать, сподівана, рідна. Навіть угадував, що зап'ята білою хусткою, заклопотана чимсь, тільки рис обличчя ніяк не міг уловити.

Шумить широкий шлях, і в голубому прорізі віт гойднувся тонкий серп місяця, підпливаючи до мерехтливої зорі. Старі, саджені в два ряди крислаті липи з'єднуються мережаними брамами і повівають медом, наче повні теплі дуплянки. Пливають вони в саме село, натомлені, величні, братаються з молодими садами і знову прямують просторами повз оселі трудівників, їхні ниви, пливають, як саме життя невмируще.

На перехресті забовванів пам'ятник котовцям.

Срібна жмурка загойдалась у повній косарській криничці. Трохи притримав налігач, і воли зупинились понад шляхом, розводячи в сторону два осінні кущі круторогих голів.

Невелика косарська криниця, а вмістилися в ній і придорожні дерева, і високе, коване небо з серпом місяця, хмарами, і дримають в її глибині осипані стріли грімниць, і самому сонцю не розминутися з нею. І вода тут кріпка, на корені настояща,

— споконвіку хвалить трудівник.

Міцними руками вперся у вогкий дерн і припав шерхлими устами до срібного леза молодика. Врозтіч кинулись налякані зорі, заховались під берегами, а коли підвівся, знову почали випливати. З глибини виринали темні обриси будівель, а його хата, єдина з усіх, біліла. І ждав у ній хтось косаря, виглядав у вікна, тільки шибки чорні — не побачиш нічого крізь них.

— Добрий вечір, Дмитре... Тимофійовичу.

Аж здригнувся з несподіванки. Одначе відчув вагання у дівочому голосі: видно, не знала, як назвати його...

На дорозі освітлена блідозеленавим вечоровим сяйвом, з граблями на плечі стояла Югина.

— Здрастуй, дівчино. Забарилася ж ти.

— Забарилася, Дмитре Тимофійовичу. Хотілося дов'язати ячмінь — латка ще залилася, а вже вечір прихопив, — усміхнулася лагідно і так, наче трохи глузувала з себе. Хвилясті кучері затемняли дівоче обличчя, робили його блідішим і старшим. — В'яжу і страх як боюся — не близький світ додому іти. Склала полукіпки, а вже й ніч. Духу людського ніде! — Тінню пробіг переляк по осміхненому чолі, і хороше стало на душі парубка. Крадькома оглядав від голови до ніг, в думці пестив рукою важку дівочу косу, заглядав у великі довгасті очі, і здавалося, що так само колись ввечері у жнива він стояв з нею в широкому полі.

— Боязко стало?

— Ще й як. Дорогами бігти далеко. Дай, — думаю, — полями. Дременула навпростець та й ногу стернею пробила. Недарма кажуть: хто пражкує, той дома не ночує; от і шкандибаю теперечки.

— Бідолаха, дуже пробила? — щиро пожалував.

— Загоїться! — І, спинаючись лівою ногою на пальці, пішла поруч з Дмитром до волів.

— Сідай на воза, — зручніше поправив сніп.

— Не хочу.

— Я тобі "не хочу". Зараз же вилазь!

— Еге, зараз же вилазь, а як побачить хто, що тоді люди скажуть?

— Ніби що?

— Наче не знаєте. Попаду якомусь насмішникові на зуби, то й будуть люди цвікати: "Дмитро Югину на посаг повіз". Знаю я їх, — подивилась правдивими очима.

— Так я йому за це ребра полічу, — відповів строго.

— Ну, добре, тільки селом їхати не буду.

— Про мене.

Югина поклала граблі на віз і руками вхопилась за полудрабок і люшню. Приємно було майже непомітним помахом рук підсадити дівчину, чуючи крізь сорочку легкий повів тепла. Югина, опираючись руками у восковий луб полудрабка, сіла на гузир снопа.

"Щоб колос не вимолочувався. Хазяйська дочка", — усміхнувся, йдучи біля воза.

Ступав по вузькій місячній дорозі, а віз то впливав у сяйво, то поринав у мереживо, виплетене тінями розлогих дерев. Темінь і світло перекочувались по дівочому обличчю, примхливо мінили його. Хотілося сісти поруч, отак, щоб плечем приторкнутись плеча, почути на щоці дотик м'яких кучерів.

"Де там — сполохається..."

Отак під'їдуть додому, відкриє навстіж ворота і віз покотиться по росистій мураві, і затемніють позаду дві колії, осипавши роси.

"Ану, злязь, господине, та вечерю готуй. Еге, та ти вже й заснула на возі..."

Оглянувся. Віз, підминаючи колесами верхів'я дерев, покотився з піскуватого горбка на моріг, і дівчина, злегка похитуючись, всміхалась чисто, лагідно, так, як уміє всміхатися тільки незігнута турботами юність.

— А тепер не страшно?

— Чого б це було страшно з таким, як ви? "З яким це таким, як я?" — хотілося запитати. Однак промовчав, тільки руку поклав біля люшні, поруч з дівочою.

І добре було йти по місячній доріжці, бачити в просвітках дерев золоте добірне волоття проса і серп, загублений жницею на голубому полі... Чув, як стихав, влягався неспокій і розвівався тяжкий сердечний щем.

— Що зараз тато роблять?

— В лісництво пішла відробляти.

І ці прості слова вистукували йому срібними дзвіночками.

— Це правда, що соз в куркулів відбере горбок?

— Правда, — допитливо глянула на хлопця.

— Дуже добре, — ворухнула усмішка устами. — Худобу скоро отримаєте?

— Надійсь, скоро... Вам не перепало від Данька?.. За те, що нам жито привезли?

— Оскаженів був... шулікою напав.

— А ви що? — і подих затаїла.

— Так зміряв його очима вздовж і впоперек, що він губи прикусив і відступився назад.

— О, ви можете! — свально вихопилося в дівчини: пригадала, що говорили на селі про парубка.

Але Дмитро не зрозумів інтонації і похмурнів: осуджує.

— І чим же закінчилося, Дмитре Тимофійовичу? — не вгледіла переміни.

— Данькові я просто відрізав: заробив худобу на якусь годину, то вже моє діло, кому я снопи привіз. Не бійтесь — вашим підголоскам не привезу.

— Невже так сказали? — приязно подивилась на строге, гордовите обличчя.

— Думаєш, хвалюсь перед тобою?

— Ой, ні! — замахала руками.

— Розсердився тоді я, брязнув ворітьми й додому. Так Данько лисом закрутився, перепрошувати почав: в нього столярської роботи багато, от і потрібні мої руки. Перепрошує, а в самого злість усередині клубками ворухиться...

Ось і село війнуло двома крилами, засиніли хати; у темних вікнах мигтіли скалки срібла. Дівчина підвелась з воза і раптом злякано гойднулась — видно, ноги затерпли. Незчуюсь Дмитро, як підхопив її обома руками, бережно поставив на землю.

За коротку хвилину, коли перед очима пропливло зблідле від переляку і несподіванки її обличчя, хутчій відчув, ніж побачив, наскільки дівчина краща, чим йому здавалося раніш. І найбільше подобалися глибокі правдиві очі, не затінені двома виразами, як буває в нещирих людей, чи які за одною думкою приховують кілька інших.

"Такі очі не підманять. Словом схоче затаїтися, а вони викажуть правду", — ожили теплі почуття, як у брата до сестри після довгої розлуки.

— Ледве з воза не злетіла — ноги пересиділа. Іч, як голками коле. — Ще переляк не зійшов з дівочого обличчя, а вже в голосі тремтіла насмішка з себе. — Спасибі, Дмитре Тимофійовичу, що підвезли калічку.

— Коли ще маєш пробити ногу — наперед скажи, я небезпремінно виїду в поле, — усміхнувся.

— Авжеж, було б за ким... На добраніч! Хай все добре сниться вам.

— Все добре і ти.

— Таке ви скажете.

Похилила голову і простягнула назустріч парубкові руку, майнула кучерями і пішла самотньою вулицею. Тінь від валка граблів відбилась на дівочій блузці, коливалась, наче зубцями розчісувала коси.

І довго на своїй руці Дмитро чув дотик несміливих пучок і хвилююче тепло.

...Данько непривітно зустрів Дмитра.

— Чого б це я так пізно валандався? Ти скоро мені худобу на одні кісточки засушиш.

— Тоді їхні мощі в Києво-Печерську лавру здасте. Читали: на судовому процесі призналися отці, що мощі святих з кісток худоби майструвались?

Данько аж підскочив на місці, наче хто його швайкою кольнув:

— Брехня! Ще мені одне слово скажи — і трясцю, а не воли получиш!

— Мене трясця не бере. Скільки коло Бугу в долинах не ночував, і хоч би раз тріпонуло. — Вийшов на вулицю легкою пружною ходою. Байдуже було, що позаду лаявся розлютований Данько, а його жінка теж щось образливе кинула навздогін. Після зустрічі з Югиною все здавалось незрівняно хорошим, і на душі був такий спокій, як в ті хвилини, коли з радістю закінчуєш любую роботу.

Мати ждала його, діждатись не могла.

— Та й припізнівся ж ти, Дмитре.

— Припізнівся? А я й не помітив, — усміхнувся, тільки так, що здригнулась складка біля уст на правій щоці, навіть нижню губу підібрав тугіше до верхньої, щоб не помітила стриманого хвилювання. Та хіба ж заховаєшся від всевидючого ока, утаїш що? Вже коли він увіходив у двір і подивився на неї, — відчула, що легше стало на його серці, і скупа радість, перемежована з невсипущою турботою, заколихалась у грудях.

— Ходи, сину, вечеряти.

Дмитро пішов до хати, а вона, освітлена місячним сяйвом, стояла посеред подвір'я, невисока, пружка, з незігнутим станом. З-під кички пробивалося два пасма волосся і тінями облягало високе чоло, заскороджене бородами років. Крізь посноване тонке кросно зморщок ще тихо проглядала прив'ядаюча краса, як в осінній день крізь сітку павутиння проглядає в затінку калинове гроно.

XXIII

Вогонь погасав, і чорні челюсті печі, неначе розкрита паща, світилися червоними зубами жарин. Часом синій зубцюватий гребінь полум'я, пробиваючись знизу, проскочить по сизо-гарячому вугіллі, і тоді на стінах розгойдувались три тіні. Югіна проворно бігала по хаті, рихтуючи на стіл миски і вечерю. На покуті сидів Іван, біля нього Марійка, натовлена денною працею і рада, що, нарешті, чоловік привіз у клуню ярину.

— Оце в мене вже й серце стало на місце — ні дощ не намочить полукипки, ні худоба не розмервить.

— В тебе воно, серце, таке: п'ятдесят один раз стає на місце і стільки ж зіскакує, — студить юшку в ложці Іван; і витягнуті трубкою губи ворухать цурпалками коротких вусів.

Та Марійка сьогодні розм'якла, як віск, і навіть гадки не має підштрикнути словом чоловіка. Аякже, врожай лежить в засторонку, на галяві просо (сьогодні надвечір ходили дивитись), хоч і рідке, однак без головні і волотки має великі. До того ж завтра неділя, можна встати пізніше, бо, казав же ж той, є за ким відпочити: викохала дочку проворну, роботящу.

— Сідай вечеряти, — лагідно освітила зором всю постать своєї одиначки.

Югіна примощується біля матері.

— Це б коли худоба, щоб озимину після жнив кинута в землю. Бач, на ранньому в цьому році вродило, а на пізньому — голою косою тнуть. Всяка билинка, наче чоловік, тепло любить, — обережно несе з полумиска ложку Марійка.

— Хе. Навіть баба може діло сказати, — прислухається Іван.

— Може, неправду кажу?

— Хто ж каже? От наші з созу мають скоро дістати худобу, реманент.

— То що з того?

— Як що? І ми в пору засієм.

— Таки не виписався? Обманув мене. Скільки тобі казала!.. — здійсмає голос.

— І не випишуся. Ти мені ці теревені не торочи. От настрєнчили куркульські підголоски... Досить щоднини кланятись в ноги за свою кривавицю: зореш поле — відробляй, привезеш яку там копу — відробляй. З лісу ломаку притягнеш — відробляй, — увесь вік відробітки з'їли. З старців хочеться вибитись. Не кривись, Марійко, бо не пособиться.

— Діди наші жили — созу не знали, батьки наші жили — созу не знали, і ми без нього проживемо! — як завчене вичитує Марійка і вже почина постукувати держакон ложки по столі.

— Ми й без панської землі в комірному жили, та не схотіли ж так вікувати.

— Земля — одне діло, а соз — інше діло. На трясця він мені здався. Бач, як люди визвірились на тебе. Ніхто худоби не дає.

— Хіба то люди? То куркульня.

— Куркульня — не куркульня, а виписуйся.

— Нагадай козі смерть. Тобі непотрібний соз, так Югині потрібний. І її згноїти на чужій роботі хочеш? Пустити на заробітки, як сама колись чманіла? Коли ми і середину, і жили пообривали на чужому, так хай хоч діти не обривають. Хватить вічними наймитами бути.

Знає Іван, чим вразити жінку, і Марійка осікається, з зітханням поглядаючи на дочку.

— Дивися ж, якщо не тєє, то виписуйся скоріше.

— Іще що скажеш?

— Ви не бійтесь, мамо, спільний обробіток землі — тільки полегкість для нас. Це на комсомольських зборах доповідач з області казав! — обзивається Югина і червоніє, що так невміло, непереконаливо сказала. Ніяково поглянула на батька, а той, підбадьорюючи її, кивнув головою. — В Івчанці добре працюють гуртом люди. Дуже добре. Не нахваляться своїм життям.

— Розумна не на свої роки стала. Вийдеш заміж, тоді хоч в комунію записуйся. — Сердито йде у другу хату.

— Хе! Значить, разом будемо, дочко, матір лякати, — усміхається Іван Тимофійович. — Тільки не з дуже лякливих вона в нас. Драгун та й годі. А про Івчанку ти вірно сказала, По-новому люди почали жити. Дружньо. Агроном помагає. Куди нашим врожаям до їхніх.

Потягнувся до свіжої газети. Загрубілі пальці обережно, з приємністю розгорнули пахучий папір, уже покритий ворсинками пилу. Газета для Івана Тимофійовича була завжди ясным святом. Вона не тільки єднала його з усім світом, а піднімала над буденними турботами; не говорила, — виспівувала найдорожчі слова, розкривала ті дороги, до яких тягнувся всією душею. В його очах не збіднювалися навіть прочитані газети — до них відносився любовно і обережно ховав кудись подалі від цупких Марійчиних рук.

— Чого Софія до тебе прибігала? — ворухнулась запізяіла догадка, коли побачив молодіжну сторінку.

— В райком з нею підемо.

— В райком?

— Комсомольські квитки нам вручатимуть, — відповіла з гордістю і хвилюванням.

— В добру путь, Югино. — Підвівся з-за столу, кремезний і урочистий. — Достойною будь, дочко. Щоб не тільки батьки гордилися тобою. — Нахилився над дівчиною, поцілував у голову міцними, перепеченими устами.

— Спасибі, тату, — вдячним і сяючим зором поглянула на нього і міцно притиснула до грудей важку напрацьовану руку батька; була вона зараз темна і тепла, як прогріта

вечірня нива. Ніжним повіом доспілого хліба віяло од неї. Югина навіть крізь блузку, біля самого серця вчувала тверду різьбу роботящих надійних жил. — Я так і знала: порадуєтесь ви. Душа у вас така... чиста, лагідна...

— Ні дочко, — промовив задумливо. — Не лагідний твій батько. І не хоче таким бути. Не до цього нам тепер. Залишимо лагідність старим бабусям, що зібралися іти в далеку путь. А нам ще до крові треба битися за справжнє життя. З куркульнею битися... Душа у мене, щоб ти знала, шершава, мов полотно те, що болючими пальцями випрядалося і ткалося в безсонні злидарські ночі. І ясна моя душа, мов полотно, вибілене весняним сонцем. Наша держава з сімнадцятого року білить її своїм промінням.

Югина здивовано широким поглядом дивилась на батька.

— Чого дивуєшся? Не сподівалася таке почути? Це, Югино, не я, а правда наша говорить. Гляди, щоб правдивою мені була в усьому, такою, як комсомол тебе вчить. Бо хіба то людина, коли все у ній сіре: і душа, і думки, і погляд. Коли перепілка сіра — це красиво, а коли людина така, то... Ну, іди вже спочивати...

— Тату, значить, ви тепер зі Свиридом Яковлевичем зовсім заодно?

— Ми завжди з ним заодно, — перебив, хоча й знав, про що запитала Югина. І, вже помовчавши, додав: — Вгадала ти. Думаю, дочко, в партію вступати, — вперше виказав найпотаємніші мрії. — Тільки поставимо соз на ноги... так, щоб ясно можна було людям глянути в очі... і поїду з Свиридом Яковлевичем до райпарткому...

— Куди ж ми тоді нашу маму подінемо? — весело звузила очі.

Іван Тимофійович засміявся:

— Це не мала загадка. Неодмінно з жінделегатками порадьмося... їй треба до якогось ледащого начальства приставити: вона його або робити заставить, або навіки виживе, сточить своїм язичком...

До шибок припала темносиня ніч, ворущачи перетертими крижинами хмарин.

Рівно задихав Іван, і Марійка з острахом побачила, що його руки схрещені на грудях. Похапцем роз'єднала їх і довго не могла зупинити в грудях болючого стукоту.

Місяць нечутно сійнув у хату блілого сяйва, і на долівці заколивались чорні перехрестя рам. З тривогою дивилась на таке рідне, навіть уві сні насмішкувате обличчя чоловіка, який і парубкуючи не раз своїми кпинами, упертістю доводив її до сліз, та й тепер не змінився. Навіть оте незмінне "хе" не відходило з літами, а ще більше вкоренялося, стаючи і радісним, і роздумливим, і сумовитим, і злостивим окликом.

У сінях заgrimів засув, забряжчали відра — Югина принесла води, зачиняла двері. І знала мати, що зараз дочка буде лугом змивати коси, розчесе кучері і, не заплітаючи їх, перев'яже на ніч биндою.

"Неспроста приходив Гриць у неділю, ой, неспроста".

Було радісно. Чи не найкращий парубок задивився на Югину! І тривожно, бо красу на тарілку не положиш, а він же бідний, бідний, аж синій, навіть хати не має. Вийдеш за такого — не намилуєшся, а нагоруєшся по зарібках. Хотілося, щоб зять

багатший був, щоб дочка її не наймичкою чи поденницею стала, а зразу господинею. Гарна молодиця з моєї Югини буде...

— Гарна, гарна, — заgrimів бас на подвір'ї.

— Славна, славна, — обізвалася скрипка...

— Що це?

Майнули чорні обриси будівель, огорнені синім полотном. Прозору хмарину надрізав гострий срібний леміш, пересунулось навскіс перехрести рам, на сідалі загорлав, забив крильми півень.

"Невже світанок скоро?"

І знову заgrimів бас, але вже на вулиці біля приданочок: "Гарна, гарна". А вона удавала, ніби п'яна, і мусив таки зять брати її під руки і вести гамірливими вулицями до своєї хати.

— Горе моє, а хто ж мій зять? — От тобі й маєш! Навіть і роздивитись не встигла, а він хитрун! Тільки подивиться вона — одвертається вбік і сміється, сміється з неї...

І Югина довго не могла заснути цієї ночі. Теплі, мокрі коси розсипались по плечах, лащились вогким дотиком, неначе рій несподіваних думок.

Тепер неділю вона стрічала радісним передчуттям. В уяві бачила, як, зготувавши снідання і обід, прибирається біля скрині, заглядає у маленьке дзеркало і вікно — чи не йдуть подружки за нею. Навіть чула, як грала музика на майдані коло сельбуду і шелестіли вулицями дівочі спідниці. Закрутить її Гриць в швидкому танці на заздрість старшим дівчатам.

"Хіба ж вона винна, що краще танцює за них?" — Усміхнулась і застигалась, що лукавить сама з собою.

Не тільки тому Шевчик платить музикам, що легко танцює вона.

Ой так-так, ой так-так!

Шевчик дратву сучить.

Пригадала дитячу пісеньку і беззвучно розсміялась, бачачи, як Гриць у хвартусі з десятки сидить на шевському довбаному стільці і смолистими руками, оперезаними слідами дратви, люто вкручує в нитку тверду щетину, а щетина гнила — рветься, і він мало кулаків з злості не сучить. А музика грає, і Гриць вже з колодками в руці, дратвою в зубах сам пускається в танець, сердито наспівуючи: "Ой так-так, ой так-так, Шевчик дратву сучить".

"І чого він в неділю приходив? Чого? Захотілося чарку випити, от і зайшли".

І знає, що обманює себе, але настирливу догадку хоче прикидати іншим, захвати глибоко-глибоко, щоб радісніше і довше було їй пробиватись наверх. Ось вона підіймається, струшує з себе накидані думки, як трава росу, і подає свій голос:

"А я знаю, чого він приходив".

"Нічого ти не знаєш, — сердиться дівчина, — хіба мало кращих дівчат у селі є", — і починає перебирати їх у пам'яті.

"От подруга — Софія Кушнір чим не красуня? Тільки дрібна трохи і надто вже смаглява. Або Людя Вітренко. Чорнява, синьоока, ставна. Одначе занадто гордовита, та

й ходить, наче за кожний ступінь золотий бере. Або Катерина Прокопчук..." — І незручно стає перед собою, що почала судити, хай хоч в думках, своїх подруг. "Наче вже я найкраща за всіх. Як це недобре", — аж почервоніла.

Все ж було приємно згадувати підслуханий шепіт молодниць: "Гарна дочка в Марійки Бондарихи".

Ніч м'яка і ласкава, як у дитинстві доторк материної руки. Вона пригадує вчорашню ніч на шляху і високу мужню постать Дмитра. Як він подивився тоді на неї. І гаряча хвиля заливає дівчину, коли знову відчуває на тілі дотик його міцних шершавих рук. І зовсім він не такий гордий, як люди говорять.

Згадує розповідь, як Варчуки побили Дмитра. Тітка Докія раз на годенках у Шуляків якось обмовилась: "Думала, що навік приморозив хлопець ноги. Аж ні. Саме напровесні почав вже ходити. А раз прийшов увечері, роззувся, походив по хаті та як метнеться до печі лампу світити. По тому як забігав, почувла щось недобре. Скочила з ліжка. Стоїть мій парубок посеред хати блідий-блідий і губи кусає.

— Що з тобою, Дмитре?

— І сам не доберу. Скинув чоботи, онучі, а це чую, що знову наче онучі до ніг поприставали. Чи не мара? — Присвітила я низом, а в нього шкіра до самих щиколоток відстала. По землі волочиться, мов папір. — Останній гостинець з тіла сходить, тільки з серця навряд чи так скоро зійде, — і почав відривати шматки білого побабченого полотна, а з-під нього проглянуло молоде рожеве тіло, як у немовляти..."

І дівчині здається, що над нею нависають тіні од рослої постаті Дмитра... А очі в нього чорні-чорні — в душу заглядають так допитливо і строго, мов хочуть вивірити: хто ти така? Гриць лагідніший, все в нього простіше, а танцюєш з ним — землі під собою не чуєш...

"Ой так-так, ой так-так, Шевчик дратву сучить..." "Забарилася ж ти, дівчино..." І лячно було навіть стрінутися з ним, і як назвати не знала — чи Дмитром, чи Дмитром Тимофійовичем. Хороші вони парубки — і Дмитро, і Грицько, і Варивон. Варивон тільки на язик дуже гострий... Вже крізь сон чула, що Грицько щось питається в неї, а вона червоніла і нічого відповісти не могла.

XXIV

Дівчата піднялися на гору.

Перед ними зразу ж поширшала земля, розводячи тісне коло небозводу; там, де вона аж за обрій втискалася крильми дібров, надвечір'я кресало золоті сполохи. Вони розцвітали дивовижними квітниками, притрушували ліси, і ті обзивалися мелодійним малиновим дзвоном. Невидимі працюючі ковалі поспішали із сонячних злитків викувати розсип зірок, загартувати хлібину місяця і прогнути той шлях, що несхибно з зеніту проллється на південь.

— Дівчата, дівчата, подивіться, як славно навкруги! — зупинилась Югина, наче вперше побачила в усій красі велику землю. Дівчині навіть здалося, що усе привілля: і вигини долин, і просвічені ліси, і гора, на якій вони стояли, погойдуючись, пливуть у далечінь. І це було зрозумілим відкриттям: після сьогоднішнього дня світ збільшувався,

кращав.

— Так і в наших дібровах славно, тільки над ними ближче спускається небо, — тихо промовила невисока задумана Василина, дочка полісовщика. Вона, як і Югіна, захоплено дивилася на щедроти надвечір'я, сповнена хвилюванням, почуттям нової відповідальності і силою правди, що розкривалася в нових словах її новими товаришами.

— Дівчата, ви чим любуетесь? Кого перед очима бачите? — підбігла непосида Софія Кушнір. Тонкими смуглявими руками вона охопила плечі подруг і, підібравши ноги, почала розгойдуватися вперед і назад. — О, які ви вредні: женишків побачили і мовчать!

Гострим поглядом вона перша вгледіла, що в долині польовою дорогою йшло кілька хлопців з лопатами і сокирами. Позаду них, з-за горбка, піднявся трактор, і на його буркотіння тихим дрижанням обзивалася гора.

— Дівчата, це ж, здається, комсомольці з Комсомольського, — догадалася Софія. — Біжімо до них.

— Ти що, маленька? — зупинила її серйозним поглядом Василина.

— То-то й є, що не маленька, — одчайдушне випалила Софія. Її невеличке смугляве обличчя, оповите ніжним одсвітом, аж мінилося веселими задиркуватими тінями. Вона любила несподіваним словом налякати спокійну, занадто соромливу "мамину мазуху", хоча мати Василини давно спочивала на крихітному лісовому кладовищі.

— Софіє, хоч би ти посоромилась...

— Почекай трошки, познайомлю тебе з трактористом, а коли він почне зітхати біля свого кохання і про всякі зірочки говорити, тоді вже засоромлюся, мов піонія.

— Безстидниця.

— Ой, Василю, коли будеш такою тихою водою, — всяка відіб'є твого милого, а про тракториста й не говори...

— Софіє, ну прямо не знаю... Як тобі не совісно? — за-рожевілася Василина й безпомічно закліпала довгими чорними віями.

— Василю, не сердься. Це ж я люблячи тебе, — пригорнула дівчину. — Ну що ж із того, коли ми познайомимось з хлопцями? Це ж перший комсомольський колектив у районі. Про нього у газетах писали, про нього сьогодні в райкомі згадували. На голому місці чудеса зробили. Орли! Невже не цікаво?.. От бачиш, цікаво. А як віддамо тебе за тракториста — ще цікавіше буде.

— Та покинь ти лепетати, — вступилася Югіна. Промита крем'яниста мозаїка дороги попливла в м'які тони блакитносізої долини. Збільшувалися постаті хлопців. Ось вони, обвітрені, налиті незатверділою силою, легкі в ході, порівнялися з дівчатами.

— Добрий вечір, красуні! — поздоровкався високий смуглявий юнак у голубій безрукавці. На його руках тремтіли й набухали рухливі м'язи.

— Добрий вечір, або що? — задиркувато обізвалася Софія.

— Ти, дівчино, гостра нівроку.

— А ви притупились? Це після роботи буває. Хлопці засміялися. Василина обурено

смикнула Софію за блузку.

— Люблю таких, — блиснув яструбиним поглядом смуглявий, підійшов ближче до Софії.

— Спасибі за любов. Вона у вас рання, як жайворонок. Глядіть, не сполохайте або оскому не набийте. Шкода буде, — з удаваною зажуреністю вклонилася Софія. — Ви не з Комсомольського?

— З Комсомольського, з Комсомольського, — зразу розцвіли обличчя хлопців. — А ви звідки?

— Не скажемо, щоб стежки не протоптали.

— Тоді ми трактором приїдемо.

— То друге діло.

— Про вас і сьогодні в райкомі згадували. Хвалили, — обізвалася Югіна, з подивом і захопленням слідкуючи за хлопцями, біля яких уже стояла горда слава. "Славні, і прості, прості... наче брати".

— Ви з райкому? Комсомолки? Друзі наші! — зраділи хлопці й почали знайомитись.

— Марко Лебедев. З Поволжя.

— Давно у нас живете?

— З двадцять першого року. Під час голоду привезли сюди.

— Левко Орленко. В минулому наймит, тепер голова комсомольського колективу, — подав руку Софії смуглявий юнак.

— Софія Кушнір, наймичка в минулому й тепер.

— Зате в майбутньому не будеш.

— Вже заглянули в мою судьбу?

— Заглянув, Софіє, — твердо промовив Орленко. — Згадаєш моє слово через пару років.

— Згадаю, — зітхнула дівчина. — З роботи йдете?

— З роботи. Болото в порядок приводимо. Хочемо, щоб не вовчою ягодою, а садами шуміло воно, полуницею червоніло... То комсомольський квиток у руці?

— Комсомольський. Сьогодні отримали, — відповіла з хвилюванням.

— Так загубити можна.

— Не загублю. А ви де свій носите?

— Біля серця.

— І ми покладемо біля серця, — відповіла Софія за всіх дівчат.

Під'їхав трактор. Софія, тягнучи за руку Василю, кинулася до нього. Закурений чубатий тракторист скочив на землю і наче приріс до неї.

— Ох, і машина! — захоплено вирвалося в Софії. — До неї можна приторкнутися?

— Можна, — великодушно промовив тракторист, так, начеб він щонайменше дарував усі багатства дівчині.

— Тепла, як людина, — уже кругом оглядувала машину. — Василю, порухай... Вона прямо умирає за трактором, — пояснила хлопцеві.

— Софіє...

— Справді? — зацікавився тракторист. Васирина горіла рум'янцем, вже не можучи й слова промовити.

— Справді, справді! — відповіла за неї Софія. — От поговоріть із нею. Вона вже знає, що таке радіатор і з чим його їдять. — Метнулася до Югини, красномовно показуючи їй поглядом на оторопілу Васирику й тракториста.

— Дівчата, вам не боязко іти додому?

— Ані чуть. А вам не страшно в лісі жити?

— Звикли.

— Вовки не нападають?

— Буває. Коли чотириногі, а коли й двоногі.

— Як живеться вам?

— Добре, дівчино. Краще за всіх.

— І завжди так було?

— Спочатку тяжко доводилося, коли в лісах не було ні кола, ні двора. На землі спали, небом вкривалися, вогнем од вовків огороджувалися... Держава нас на міцних долонях підняла. Приходьте в колектив, подивитесь, що зроблено нашими руками.

— Спасибі, прийдемо.

— Привіт Самійлу Поліщуківі. Ми зробимо рейд до вас, — перевіримо, як працюєте.

— Прилітайте.

— По хлібозаготівлі ваше село не перше.

— Зате й не останнє.

— Достойними будьте, — щиро прощається Левко Орленко, і хвилююче тепло наливає Югину: велика батьківська турбота ожила в словах молодого голови.

— Васирина й досі з трактористом воркує. Навіть біля керма умостилася. От тобі й тиха вода, — пошепки повідомляє Софія.

По теплих дорогах розходиться юність, несучи в чистих переповнених серцях молоду музику надій.

Місяць натягує над колисками долин золоті вервечки, пересновує кроснами ліси, і дорога вже річкою тече між рухливими тінями.

— Які вони хороші, хлопці наші, — задумливо говорить Югина, по вінця налита ще нерозгаданою силою почуттів.

— Справді, Югину, — підтримує її Васирина.

— Особливо тракторист, — з перебільшеною згодою киває головою Софія. — Такий хороший... і зразу кермо довіряє.

— Софіє...

— Життя нове будують, — продовжує Югина. — Відстали ми від них. Наздоганяти треба.

— Югинко, чим же ми наздоженемо їх? — довірливо тягнеться Васирина до подруги.

— Усім, чим зможемо. Нам тепер очі відкрили, скільки ми можемо зробити. Я в созі буду працювати, невтомно...

— А я з татом слідкуватиму, щоб ніяка погань наші ліси не обкрадала. І посадку сама засаджу... найкращими деревами... Югино, це теж комсомольська робота?

— Тоді я за Варчуком прослідкую. Дізнаюся, куди він хліб заховав. Пам'ятаєте, дівчата, слова Леніна: "Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм..." Кінчиться мій строк у Варчука, теж у соз запишуся. Приймете, Югино? — присмиріла Софія.

На дорозі забовванів віз. Дівчата притихли, пильно дивлячись уперед. Незабаром під'їхала підвода, і подруги зраділи, побачивши Мірошніченка і Бондаря, з гомоном і сміхом кинулися до них.

— Вітаю вас, наша зміна, — сердечно поздоровив їх Свирид Яковлевич. — Достойними будьте високого звання... Ростіть великими, мужніми, правдивими, красивими.

— Спасибі, Свириде Яковлевичу. Куди ви проти ночі?

— За вами, опівночниці, — усміхнувся.

— Свирид Яковлевич затурбувався: де наші діти забарилися? От і виїхали зустрічати вас, — пояснює Іван Тимофійович Югині.

Дівчина ласкавим і вдячним поглядом дивиться то на батька, то на Мірошніченка.

Віз покотився сухою коренистою дорогою, заворушилися ліси, переміщуючи тіні й проміння.

— Заспіваємо, діти? — примружився Мірошніченко.

— Заспіваємо, Свириде Яковлевичу, — зразу ж, не соромлячись, обізвалася Василина. Її дівчата за голос дивовижної краси прозвали лісовим соловейком. Вона перша сколихнула ясну вечірню прохолоду, молодий порив підхопив пісню на крила і покотив у ліси, і, наче луна, її почали наздоганяти мужні затверділі голоси.

XXV

— За Івана Тимофійовича! За Івана Тимофійовича голосую! — прямо ще з дверей, входячи до сельбуду, гукнув невисокий ширококостий Степан Кушнір. Не просячи слова, підійшов до столу і, не звертаючи ніякої уваги на президію, заговорив голосно і впевнено:

— Хто з нас товариша Бондаря не знає? І ми знаємо, і комсомолята знають, — підвівся навшпиньки і обвів зором всю молодь, що сиділа в глибині сельбуду. — В імперіалістичну Бондар німців бив, у громадянську — з контрреволюційними гадами боровся, він і життя по-новому, по-новому розуміє. От візьму я просте діло — образи. Яка Марійка не завзята баба, та в світлиці вже нема ні одної, ні одної ікони.

Правда, — очі в Кушніра бризнули сміхом, — тут і я допоміг Івану Тимофійовичу. Приходжу якось до нього перед святами, а в них дома, а в них дома...

— Степане, досить! — попросив Іван Тимофійович з президії.

— Дали чоловікові слово — хай говорить, — озався чийсь жартівливий голос.

— Правильно, товариші. Бондар ніколи мені висказатись не дає. Привик, що ми тепер друзі з ним. Ініціативу вбиває.

— Якими слівцями кидає!

— Аякже. Газету я спочатку читаю, а потім курю. А ти, Полікарпе, спочатку куриш,

а потім... Да. Так дома в них таке робиться, що хоч хати відцурайся. "Я тобі їсти не дам, я тобі жити не дам, безбожнику!" — кричить Марійка і вибігає з світлиці.

— Та покинь, Степане.

— Еге, так і покину. Товаришу голово, призвіть до порядку недисциплінованого члена президії товариша Бондаря... Діло ж виходить таке: перед святами Марійка познімала образи, вимастила стіни і, поки зібралася знову вішати своїх бороданів, Іван Тимофійович вльот приспособився оздобити світлицю портретами і картинами. От і почалась між хазяїном і хазяйкою дискусія. Коли б не я, воно б і до рогаців дійшло... Вибігла Марійка, а Іван Тимофійович відкрив вікно, підійшов до образів, що один на одному стосом лежали, і каже: "Все'дно скоро свою бабу не втихомирю, то давай повикидаємо це луб'я надвір. Заодно вже хай відлементує". Дурний, — кажу я йому...

— Степане, — аж застогнав Бондар.

— Та чого ти мордуєшся? — обурився Кушнір. — Усі ж знають, що не дурний ти, але тоді був такий випадок... Чудак ти, — кажу я йому. — Треба раніше виийняти скло — воно в господарстві пригодиться, а потім картинками і рамками яєшню спряжити, бо, знаю, Марійка тобі таки їсти не дала.

— А ти думаєш — дала?

— Так ми і зробили... Шкварчить яєшня, а тут Марійка до хати бурею летить... Іван ледве під лаву не лізе, а я зразу догадався, що треба видумати: прикинувся таким п'яним, таким п'яним і лихим, що й справді жінка подумала — з сулію, певне, випили. Тільки застогнала, вхопилась за голову та й ходу од нас. І яєшні не попробувала.

— Ти б іще про чорногузів розказав, — сердито кинув Іван Тимофійович.

— Та це вже всі знають, — незадоволено промовив Кушнір і махнув рукою. Ця репліка, видно, збентежила чоловіка, і він неждано швидко, уже рівним голосом, закінчив свою промову: — Кращого нам голови созу, чим Іван Тимофійович, не Відшукати. За нашу бідняцьку правду стоїть чоловік. На цьому я й кінчаю.

Кушнір втиснувся у першому ряду; рухливий і чуткий, він зразу ж почув, що хтось позаду, попірхуючи, говорив про чорногузів. Обернувся і хмурим поглядом почав відшукувати винуватця.

Люблячи веселе слово і сам уміючи щось не без гумору розповісти, Степан терпіти не міг, коли хтось нагадував йому про одну історію ще дитячих літ. Тоді Кушнір наймитував у Пилипа Данька, до неймовірності богомільного і спритного куркуля. Весною в голодний рік Данько помітив, що хлопець свою скибку хліба ділить надвоє і одну половину ховає в кишеню.

— Ти, байстручення, для кого хліб засунув?

— Матері.

— Матері? А хто таке право тобі давав?

— Вони опухли у мене.

— Їж зараз же! — розлютувався Данько, вивертаючи хліб із кишені хлопчика. — Я собі голови не прикладу, чого він ноги, як здохляк, ледве волочить за кіньми, — звернувся до своєї родини. — А воно, стерво мале, іще когось моїми харчами

підгодовує.

Після того Данько вже садовив хлопчика не біля порога, а за столом, слідкуючи, щоб той з'їдав свій шматок.

Мати ж Степана, хвороблива жінка, з страдними і світлими, як жмурки на річці, очима, тихо догоряла в убогій вдовиній хаті. І як не старався меткий Степан, але нічого не міг їй добути. Зрештою його осінила одна ризикована думка.

Данько щовесни підсипав багато гусок. Старий любив літніми ранками виходити на Буг і, погладжуючи розкішну бороду, дивитись, як табуни його гусей гомінкими білими островами пливли по річці. Восени він відгодовував птицю кашею та волоськими горіхами і тільки перед різдвяними святами, коли підіймалась ціна, возив у місто на продаж.

Степан, щоб хоч як-небудь пособити матері, надумавсь гусині крашанки підмінити крашанками чорногузів. Так і зробив. Ніхто цього в хазяйстві не помітив.

І яке ж було здивовання Данька, коли раз, сидючи перед підсипаними решетами і радісно прислухаючись до потріскування та писку ожилої шкарлупи, він побачив, що, замість ніжної жовтої кульки гусеняти, над гускою високо підвелось дзьобасте чорногузеня. Викидаючи ногу, воно, мокре і худюче, дибнуло перед занепокоєною гускою і невпевнено замарширувало по хаті.

Розлютований Данько швидко зрозумів, чия це витівка. З ломакою кинувся шукати наймита, але ніде не знайшов його: Степан подався на заробітки у друге село.

Потім, у революцію, коли Степан прийшов відрізати землю в Данька, той мало не під ноги кинувся йому:

— Степане, невже в тебе підійметься рука на моє добро? Я ж твою матір од смерті крашанками врятував...

Закривав збори Свирид Яковлевич. Говорячи про нове життя, він, сам того не помічаючи, розхвилювався, і голос його щирим відгуко'м забринів у селянських серцях, особливо в серцях молоді.

— В чому наше майбутнє, товариші? Тільки в колективі. Це єдино вірний шлях, накреслений великими нашими вчителями — Леніним і Сталіним. Хай кожен з вас назавжди запам'ятає ці слова Володимира Ілліча: "Якщо ми будемо сидіти по-старому в дрібних господарствах, хоча і вільними громадянами на вільній землі, нам все одно загрожує неминуча загибель..." А ми ж не ті кволі діти, що загинати хочуть. Ми ростемо так, що аж кісточки похрускують. Ростемо на злість ворогам. От візьму я комсомолку Софію Кушнір. Запитайте її, чи захоче вона увесь свій вік, усе своє здоров'я Варчукові продати, як продала дитинство і перші літа молодості?.. Мені один бій з петлюрівцями згадується... Ранньої зими нам треба було форсувати Буг, щоб несподівано напасти на ворогів. Річка тільки-тільки кригою взялася — ще молода вона, гнеться, неначе папір. Не те що пройти — проповзти не можна. От ми і змовились: хто завалиться — хай мовчки тоне, бо все одно не зможемо врятувати. Вночі поповзли до того берега. І от, з біллю в грудях, чуєш — то там, то тут лід трісне, забулькотить вода... І хоч би тобі слово вирвалось. Мовчки йшли на дно наші брати. Ну, після того ми від

петлюрівців і мокрого місця не залишили... Так невже найкращі сини батьківщини загинули для того, щоб тепер їхні діти у куркулів своє життя занепасти? Не для цього, товариші. А для того, щоб над Бугом, щоб усюди наше щастя ходило. Щоб усюди нові будівлі в молодих садах закрасувалися, щоб вечори наші електрикою переливалися, щоб діти наші в університетах училися, ставали вченими і командирами, щоб ось такий парубійко, як Варивон Очерет, не для куркулів, а для себе вирощував золотий хліб, державою керував. А до нашого щастя тільки колективна праця приведе.

Після зборів молодь сипнула на майдан; десь, наче з землі, вродилися музики, і скрипка першою, розгониште і весело, покликала юність у танець. Подививсь Мірошніченко на молодість кучеряву і зітхнув: згадав своїх дітей, посічених бандитами.

"Вже і моя Оленка була б такою, як Югина".

Підійшов до Бондаря:

— Іване, чи не пройтись би нам в Івчанку? Варто подивитись, як їхній соз працює. Це пригодиться в роботі.

— А чого ж, підемо.

Мірошніченко ще раз оглянув задуманим поглядом майдан, по-батьківському примруживсь до Софії Кушнір, що легко пропливала в танці, і пішов поруч з Бондарем.

Просмолений човен стрілою перетнув луку Бугу і прямо врізавсь у вогку дорогу. З шелюги саме виїхала підвода, навантажена обкорованим червонолозом.

— Чоловіче добрий, — привітався Бондар з візником. — Де живе голова вашого созу?

Візник, літній чоловік, видно, схильний до уважного аналізу і роздуму, спочатку пильно оглянув зустрічних, потім поправив в'язку червонолозу, по-хазяйськи замотав віжки на люшню і собі запитав:

— Голова? А якого вам голову треба?

— Товариства спільного обробітку землі.

— Товариства-то товариства, але якого? Тепер їх у нас аж троє.

— Аж троє? — здивувався Бондар.

— А що ж, арифметика проста: три сози і троє голів. На кожен соз голова призначається. Оце я цими днями з району привіз статут свого созу. Затвердили. Уже й коней отримали. Добрячі коні. Так до якого ви голови хочете заїхати?

— А хто ж у вас тепер?

— Петро Савченко, Василь Іщук і Данило Самойлюк.

— Данило Самойлюк? — зрадів Мірошніченко. — Партизан?

— Аякже, партизан, — зразу ж перемінився голос у візника.

— От ми до нього й підемо.

— Д-да, — непевно протягнув візник і демонстративно повернувся спиною до Бондаря та Мірошніченка. Ті переглянулись, мовчки пішли за возом.

— Не ходіть ви до того Самойлюка, — нарешті обізвався чоловік. — Він такого натворив, такого наробив нам... Навіть

у сімейство моє заліз.

— Що ж він міг зробити? — занепокоївся Мірошниченко. Він здав Самойлюка як доброго партизана, більшовика.

— Що міг зробити? З-під самого нашого носа трактора собі поцупив.

— Соби?

— Звісно, не нам, а своєму созові. Мені ж з того діла одна досада. Син мій, Микола, на тракториста вивчився. От я тепер в одному созі, а син, виходить, у другому. Я йому кажу:

"Сину, переходь у наш соз, бо що то за робота одному сімейству в двох організаціях бути". А син каже мені: "Як же я, тату, перейду, коли у вас навіть трактора нема. А я ж тепер технічна інтелігенція. Переходьте ви до нас". А як мені переходити, коли наш соз на одному краю села, а Самойлюка — на другому. Це за одними походеньками нічого не зробиш. Тільки чоботи переведеш. Так для чого ж було Самойлюку беззастережно собі трактора потягнути і розлад у сімейство вносити? Що вона, машина, завадила б нам, та ще й коли тракторист у нас...

— А де ж він живе? — засміявся Мірошниченко.

— Микола мій? — чоловік добре знав, що питають про Самойлюка, але хотів як-небудь збити людей з пуття, — Це недалечке. Тільки дома його не застанете. Все він з машинами та з машинами: то оре, то молотить, то кіно пускає, то іще щось вигадує...

— Ні, де живе Самойлюк?

— Самойлюк? — знизав плечима. — Спочатку це треба піти Вишневою вулицею, потім пройти біля голови нашого созу, далі звернути до рівчака, перейти місток... — так почав пояснювати, що Бондар і Мірошниченко зрозуміли: прийдеться їм тільки в селі розпитати дорогу до голови, який порушив родинну рівновагу візника.

XXVI

Югина прочинила двері ванькирчика, щоб повісити ще теплу хустку, і застигла біля високого кадуба: за стіною глухо бубонів батько, розмовляючи з матір'ю.

— Ге-ге-ге! Щось часто... воду... — почула насмішкуватий голос.

Догадка підказала, що мова йде про Грицька і, чуючи, як червоніє, вона тихо побігла до невеликого прорізу між двома деревами. Посеред вулиці прямо до її хати йшов Григорій.

— Хороший... бідний... Коли б... — докотилося материне зітхання.

"То хіба що, як бідний? Чи то в нас багатство те залежалося?" — відказала в думці, не спускаючи очей з парубка. Невисокий, міцний, красивою, неквапливою ходою ішов між двома коліями, трошечки погойдуючи округлими плечима.

З-під шапки чорним крилом упав на смагляве чоло хвилястий чуб, біла сорочка була вбрана в синє галіфе.

— Падку мій, а одежа так і лежить неприбрана на скрині! — Кинулась в хату наводити порядок. І хоч всюди було прибрано, чисто — заглянула в кожен куток, іще раз тирса віника захвилювалася і сірою журавкою витягнулась біля припічка. На подвір'ї загупали кроки, кучерява хмарина шапки пропливла попідвіконням, і лячно

забилося серце у дівчини, наче взимку спіймана пташина, затиснута в задубілих руках. Що робити їй? Незручно ж вставитись у двері, а почни книжку читати, догадається, що бачила його, і подумає: хвалиться... А чиїсь задубілі руки дрібно і швидко трясуться і пташеня тривожиться і тремтить, ніяк не можучи вирватись з полону. Ось уже він у сінях, Югина застигає серед хати, з острахом дивлячись на двері, що от-от розчиняться. Та Грицько пішов у другу половину, до батьків, і дівчина полегшено зітхає. Іще глухіше бубонять стіни, нескінченно довго пливе час.

Густіли далекі простори за вікном. Витягувались полохливі тіні. І незчулась, як у хату ввійшли батьки з Григорієм. Мати зразу метнулась у ванькир за стравою, батько приніс вишняк. Гриць непомітно поставив біля полумиска пляшку і під столом потер руку, чуючи на ній липкий дотик пальців Федори. У сінях, відчиняючи двері, тремтливими персами торкнулась його плеча, наче окропом ошпарила: "Приходь же, Грицю".

Сама на шию кидається. Одначе славна. І непримітно оглядає Югину. Дівчина не дивиться на нього. Але чує на собі погляд і рукою відводить хвилясті пасма за вухо, паленіє.

"Чого ж ти червонієш? Нічого поганого не хочу зробити тобі, сама бачиш, що подобаєшся мені", — вимовляє погляд парубка, і навіть в цю хвилину він не знає, чи любить дівчину. Одначе радісно бачити її голубий погляд, розрум'янений вид, ніяково похилену голову. І здається, що вся вона віє яблуневим повієм, як антонівка в серпні.

Ось дівчина несміливо поглянула на парубка, а очі наче самі промовляють: "Я й сама не знаю, що зі мною робиться. Не дивися ж так, бо мати за кожним порухом слідкують, від них ні з чим не заховаєшся".

"Добре, добре", — розуміє її і, усміхаючись, починає розмовляти з Іваном Тимофійовичем, не забуваючи й господиню, що таку смачну страву приготувала.

— На цей раз і не вгадав — Югина готувала, — підбирає губи Марійка.

— То вона навіть і борщ уміє зварити? — сміється Гриць і поглядає на дівчину.

— Ще й який, аби приправа, — підхвалює Марійка.

— Мамо! — благає дочка. Враз дві іскорки здмухнули в погляді несміливий вираз, і вона, вже лукаво примружуючись, додає: — Не слухайте, у нас піч така, що сама пече і варить, тільки скоріш горнятка вставляй.

— От аби мені така піч, цілий день не відходив би від неї!

— Цілий день в печі варив би, цілу ніч на печі спав би і був би господарем на всю губу, — ворушить Іван цурпалками рудих вусів, і розгонистий сміх розсипається по хаті.

— Хоч би ти, старий, посоромився таке верзти, — розважливо, стискаючи губи, похитує головою Марійка. А глибоко засіла думка довбає своє: "Гарний, гарний, нічого долю гнівити, тільки бідний, аж синій. Коли б за багатшого зятя видати втіху невсипущу", — і зупиняє заволожені очі на посмілілому обличчі Югини, пригадує своє дівування, сльози в економії Колчака. "Та коли вже судилося, щоб поєдналися їхні серця — нехай буде так... небагато ж поля того, худоби біс має..."

Вони обоє залишаються в сутінках. Гриць довго не може знайти шапки, потім

жмакає її в руках, знову кладе на лаві і рішуче наближається до Югини, кладе руку на її плече. Хвилюючись, пригорнув до себе, охоплюючи другою рукою пружний стан. Не пручалась, тільки не дивилась на нього — стояла наче в глибокій задумі, мовчазна й покірна. Не знав, що сказати і зопалу промовив, що першим спало на думку:

— Югино, поцілую тебе на прощання.

— Для чого?.. — затуманено глянула на нього і знову похилила голову.

І ці слова, зовсім несподівані, збентежили парубка. Коли б вона сказала "не треба", "не хочу", відхилила його руки — це все було б так, як і годиться робити в таких випадках. А це — на тобі — "для чого?" Мовчанка, наче непроханий подорожній пройшов по хаті, лягла біля них; до болю напружував пам'ять, щоб якось осторонити несподівану тишу. І раптом чує, що якийсь перестук стугонить у його руці, просучується в долоні і котиться до передпліччя. "Так це ж серце Югини", — раптово догадується Григорій, і таке незнайоме, добре почуття напливає на нього (це ж вперше в житті тремтить дівоче серце в його руці), що, і сам не пам'ятаючи, як воно сталося, легко ввів руку в довгу косу, нахилився над здивованим обличчям і пересохлими устами, якось навскіс, незграбно торкнувся нижньої губи і вигибу на підборідді молодій Бондарівни. Дівчина висковзнула з його обіймів, і він з розведеними руками на мить застиг посеред хати. Заскрипіли в сінях двері, Григорій одягнув шапку і несміливо підійшов до Югини.

— На добраніч!

— Всього доброго вам, — промовила тихо і тоскно.

— Югино, можна буде в ту неділю прийти? — захвилювався і знову скинув шапку.

— Приходьте, — ледве ворухнула губами і подала тиху руку.

XXVII

Полуднували на ходу. Старий Варчук поспішав скосити перестиглий овес і підганяв Карпа, Варивона та Грицька, з побоюванням поглядаючи на сонце — чи впораються до вечора?

— Натисніть, натисніть, хлопці, — загаялися. А тепер не косовиця — одна мука, — хмуриться на косарів і злісно, аж бренчить коса, в другий раз збиває вузьеньку нескошену смужку. Карпо, махаючи грабками, перекиривляє батька: люто витріщує очі й відстовбурчує губи, але зразу ж прибирає покірного виразу, коли батько зупиняється посеред покосу.

Молодий Варчук лише вчора повернувся з примусової роботи — попався на злісному здиранні лика — і тепер не дуже спішив махати грабками: хай наймити стараються, з них він очей не спустить.

"Сварився" перестояний овес — вдариш косою і тільки піднімеш грабки, а з землі, обрушуючись, підскочить підкошений з двох боків загривок і насмішкувато "свариться" на косаря — достеменно як людина пальцем. Такий овес косити загайно: не втиснеш грабки в глибину, бо тільки зерно обіб'єш і гриву зробиш. От і стружи його по вершечку та лови на косу по кілька стеблин, що раз по раз припадають до стерні, як горобці в поросі, і, підводячись, насмішкувато похитують сивими кучерявими дзвониками.

Надвечір, бачачи, що не скосити всього, Сафрон люто плюнув на покіс, перекинув грабки на плече і буркнув наймитам:

— Ви ж іще з росю покосіть, не лінуйтесь тільки! — та й пішов, сутулячись, по межі, високий, цибатий, за ним покірним псом брела тінь і здавалось, що кінець коси ось-ось уп'ється в її потворно вузькі плечі.

— Або ти, сину, коси, а я піду додому, або я піду додому, а ти, сину, коси, — проводить Карпо батька хитрими сірими очима. Варивон пирхає, і старий Варчук, видко догадуючись, що говорять про нього, погрозово повертається до косарів. Та вже три коси водночас шаржахають, і водночас три човники скидають на покоси білі паруси, а на обличчі Карпа така хазяйська ретельність і так старанно рухається циркуль його вигнутих ніг, що Сафрон завагався: чи не почувся йому парубочий сміх. Коли постать батька спустилась в долину, Карпо кинув грабки, трусонув пухнатим вогником чуба і пробасив:

— Закуримо, щоб тещина рідня почманіла, — і вже звичним голосом, наче остерігаючись, додав: — Ох, не так сказав, їй-право, забув, що й серед нас є такі, що тещу придбали.

— Це хто такий, значить? — дивується Варивон.

— Як хто? — аж присідає Карпо і з перебільшеним здивованням б'є себе долонями по колінах.

Грицько лежить на покосі і недовірливо мружиться на Карпа.

— Чого ж ти, невинна душа, лежиш і мовчиш, мов і не до тебе чарка п'ється? Надибав собі вже тещу? — впивається Карпо холодними очима в Грицька. Той, натовлений, не хоче задиратися з уїдливым багатирем і примирливо відповідає:

— Надибав.

— Аз Югинкою вже зорював?.. Вона, здається... — багатозначно підморгує, і рожеві пухкі щоки починають легко коливатися.

Обурення пересмикує Григорія, набухає всередині, але він уперто мовчить, тільки швидше на зубах перетирає солодку стеблинку вівса. Насуплюється і Варивон. Позлословити і він уміє й любить. Але ж на таку дівчину, як Югина, бридко наводити тінь, хоча б вона й не доводилась ріднею. Одначе Карпо не помічає настороженої тиші, продовжує скалити зуби:

— Медову дівчину вибрав.

— Помовч! — застережливо кидає Гриць, і очі його недобре туманіють.

— Станочок...

— Заціпило б тобі! — підводиться з землі Григорій.

— Литки у неї... — смакує Карпо і радіє, що вивів із терпцю такого спокійного парубка.

— Замовчи, слинтяю, коли хочеш, щоб не задзвонили завтра по тобі! — роз'ярено ступає вперед Грицько. — Коли купив руки, то вже думаєш, що в серце можна плювати! — і насувається зі стиснутими кулаками на Карпа. Той відскакує в овес, налякано і здивовано переводить погляд то на Грицька, то на Варивона.

— Чого ти? Наче жартів не знаєш.

— Пішов ти, значить, під три чорти зі своїми жартами. Скажеш, як совісті хватить, батькові, щоб скинули по десять копійок з нас, бо до самої ночі не косили. А то ще збіднієте. Ходімо, Грицю, — бере грабки Варивон і обережно переступає через покоси, щоб не обмолотити ногами колосся. Його велике обличчя аж пашисть од обурення.

— Та що ви, хлопці? Верніться! — розгублено і здивовано говорить Карпо. Григорій тільки губи закусує, а Варивон відповідає за обох:

— Привик з кожного, як і батенько, варити воду, лазити чужу душу, ти в свою полізь... То-то й є, що обмажешся ній, як свиня в калюжі.

— Злидні прокляті! — тихо сичить Карпо і люто запускає грабки в овес. Та чуткий Варивон спіймав слова і гукає вже другого поля:

— Мовчи, гнидо, бо тільки світу твого, що чуже поїдом їсти. Увірветься бас! Увірветься.

Карпо замовкає. Перехиляючись всім тілом, люто шархає грабками. Він знає, що тепер у нього хватить терпцю косити до самого вечора — в хвилини злості завжди прибувала вперта сила і відлітала втома, як легкий димок.

"Бач, які тендітні стали. Голяки з голяків, а комизяться, мов щось путяще".

І хоча всіляко заспокоює себе, але неприємне чуття розвітлено ворухиться всередині, а з нього виколисується тривога. Іч, які тонкошкурі поставали, велике цабе їхня Югинка. Всі вони одним миром мазані. Хіба кілька років назад з ним так би посміли поденщики говорити? Не гне їх копійка тепер у дугу, не гне, бо дешевше дістати її: чи у місті, чи в радгоспі, чи в Шляхобуді — всюди знайдуть собі притулок. Пропасті на вас нема. А батькові скажу, щоб вищитали. Про совість, сукин син, заговорив. Роби по совісті — очі вилізуть; тільки й говорить про неї, хто за душею ні алтина не має, а в самого в калитці забряжчало б — іншої заспівав би... Добре було б відбити Югину, а потім піти до іншої дівчини. Криво починає посміхатися, бачачи в думках, як він уже насолив Грицькові. Ти ще потягаєшся зі мною...

...Тепле, м'яке надвечір'я, далека дівоча пісня і думки, що сьогодні увечері він, Григорій, піде до дівчини, присівали образу, заколисували обурення. Варивон пішов у село фільварком, а він перескочив темний од чорнобилю насип і вузенькою вогкою стежкою вийшов на леваду.

Стиснута жовтою рогозою, ситняком і осокою, несміливо засвітилась річечка, зелена понад берегами, з червоними прошвами посередині. Низькі, обсипані дрібним сухостоем береги єднала своїм покаліченим тілом розбита громовицею стара верба. Зубцюватий присмалений корінь був тільки одним вузлом зв'язаний з глухим дупластим стовбуром, одначе на тому березі з втиснутого в землю вигнутого погруддя підіймалась розкішна зелена корона; дарма що нижні гілки мусили лежати на землі, на цьому ж березі, біля окоренка, спліталась вінком рівна памолодь.

Коли Грицько підійшов до річечки, з того боку проворно скочила на вербу невисока дівоча постать і, похитуючи гнучким станом та руками, розставленими коромислом, пішла над водою.

— От і впаде! — засміявся.

— Ой! — скрикнула дівчина з несподіванки і швидко-швидко замахала руками, щоб стримати рівновагу. І тільки тепер він пізнав, що йому назустріч ішла Софія Кушнір.

— Іч, які добрі. Ледь у воду не влетіла. Було б вам, — засвітила весело карими очима на Грицька. Дрібне обличчя було подовжене, як у вивірки, цікавість і настороженість проглядали в кожному русі, починаючи з темносмаглявого обличчя і кінчаючи точеними, пританцьовуючими ногами.

— То й що б мені було? — став біля кореня, щоб не пустити дівчину на берег.

— Побачили б тоді, — задиркувато покосилась і блимнула піввінчиком дрібних густих зубів. А в душі зітхнула: боліло її серце за цим спокійним яснооким хлопцем, заздрила Югині, дарма що та була найкращою подругою.

— Отак наловила б риби в приполу і понесла б Сафронові на вечерю.

— Хай він дідька з'їсть, а не рибу. Пустить!

— Не пущу!

Софія стоїть біля самого берега, неначе невдоволено мружиться, та ніяк не може заховати трепетної усмішки. По блискучих, змовницьких вогниках, пригашених довгими віями, він уже догадується, про що думає і зараз має сказати дівчина; навіть приємно, що наперед взнав її помисли.

— От чекайте, скажу я Югині, що ви такий безсовісний.

— А що мені Югина?

— Коли обірве чуба, будете знати що.

— І привик же ваш брат до чуба.

— А ваш — до спідниць, — зіскакує з верби і з тихим скриком попадає в обійми Грицька.

— Чекай! Коли так — зараз у воду кину! — Схоплює дівчину, але та гнучка, мов лозина. Перегнулась і миттю вихоплюється з парубочих рук і вже, поправляючи хустану, оддалік стоїть на стежці.

— Коли не покличете на весілля, в неділю розкажу Югині, який ви дівчур.

— Не сумнівайся — безпремінно покличу, тільки щоб уста мені на колодку.

— Глядіть же, — сміється дівчина, легко перекручується і, пострибуючи, мов козеня, біжить по хвилястій стежці, накриваючи отаву двома крилами спідниці.

"Чортів Сафрон — знає, кого собі підібрати. Така наймичка всяку роботу жартуючи переробить. Хороша дівчина!" — Дивиться вслід Софії, що все глибше вбігає в сутінки, підіймається на високий насип, майнувши руками, стрибає на дорогу й зникає у вибалку. Однак через хвилину мовчазний вибалок починає співати, і дерева слухають пісню про дівчину, що запрошує хлопця прийти до неї босоніж темної ночі, щоб не забряжчали підкови, не загарчали собаки, не заскрипіла долівка, не почули парубочої ходи ні батько, ні мати.

"Тільки батька-матері нема в тебе, бідолаха", — Проходить обережно по вербі.

XXVIII

Югина прибиралась до сельбуду на виставу і ніяк прибратись не могла. То хусткою

запнеться, то вінок на коси накладе, то червону спідницю надіне, а вже здається, що в голубій буде краще — і знов переодягається, біжить від скрині до стіни подивитися хтозна який раз в дзеркало. Поглянуть на неї веселі очі, обведені двома вузькими дугами брів, кругле рожеве лице, обрамлене кучерявим волоссям, невеличкий прямий ніс.

"Кирпата ж, кирпата. І що тільки Гриць в мені знайшов?" — і сама до себе засміється, добре знаючи, що не кирпата вона.

Грицю, Грицю до телят —

В Гриця ніженьки болять.

Грицю, Грицю, до волів —

В Гриця нема постолів.

Постоли-то є, тільки волів нема. Дарма! І радісним стуком віддається в серці слово "Гриць". Коли приходить парубок до неї в хату, ще соромиться дівчина, а на самоті розмовляє досхочу, сміється й тривожиться.

Які тепер хвилюючі дні настали. Буває, не виходиш з чужої роботи — чи то в полі жнеш, в'яжеш, чи на городі пораєшся, — втомишся, перепечешся на сонці та поденщині, а побачиш його, милого свого, уся прояснишся, в думках розмовляєш із ним. Ідеш — співаєш з дівчатами і чуєш, як легко твій спів котиться над ланами, подає голос косарям, і в далекому полі зараз чує Гриць її. А дівчата такі добрі стали — кращих у світі не знайти. І хвилюючий страх охоплює Югину, коли згадає, що в цьому році попрощається із своїми подругами, і вже без неї будуть співатися веснянки, і хтось замість неї буде виглядати своє дівоче щастя.

Навіки покладе вона свій вінок у скриню, заховає коси під кичкою. Широко запнеться хусткою, як молодиці запинаються.

"Яка ж з мене молодиця буде?" — задиркувато блиснули очі, і знову біжить до дзеркала з хусткою в кожній руці. Одну обережно скручує і зав'язує замість кички навколо голови, другу похапцем накидає поверх. Голова більшає і незвично, і смішно, і радісно бачити себе такою.

— Ти ще довго будеш прибиратися мені? — стає на порозі Марійка. — А все зле на тебе! Чи це вітер в твоїй голові ходить? Рано, рано пов'язуватись починаєш, — з докором похитує головою.

— Мамо, — червоніючи, зриває хустку, кидається до матері, міцно охоплює руками її ший і кріпко-кріпко припадає до грудей.

— Годі, годі! Ледве з ніг не збила. Нема доброго патика під рукою.

— І ви б мене били? — тісніш притуляється, заглядаючи знизу в вічі матері.

— А то б ні! — раптом зітхає.

— Чого ви, мамо?

— Нічого.

— Скажіть, скажіть! — не випускає матері з рук.

— Кажу ж тобі — нічого. Збирайся в сельбуд.

— А скажіть! — цілує в уста і допитливо дивиться на сухе, в зморшках обличчя.

— Дивлюсь я на тебе, ніколи молодість не думає наперед, — поправляє на дочці спідницю. — І хлопець він розумний і красивий, тільки ж бідний. Нелегко житиметься тобі, як вийдеш за нього.

— Ви знову, мамо, своє.

— Не про себе, — про твоє щастя думаю. Вийти заміж — не дощову годину пересидіти, і любощі погіркнуть, коли в сирій холодній хаті перегибнеш, коли пучки на чужій пряжі протреш до м'яса, коли на поденщині памороки заб'ються. Нічого ти не знаєш, за батьковою спиною сидючи, а я наробилася на своєму віку. Поки на цю хату стягнулися... Нікому того добра не зичу... Хоча б він хату мав. Розвалиться стара — узнаєш, як солодко в комірному жити; не проживеш, тільки вік прокапариш. Коли б трохи багатший засватався — зразу віддала б.

— А я не пішла б.

— Пішла. Присилувала б! Думаєш, мало переболіла за тебе? Ходімо ж поїмо трохи та й підемо.

— Добре, мамо, я зараз.

Марійка виходить в другу хату. Югина наспіх складає в скриню вбрання і підходить до стіни, поправляючи волосся.

Щось темне майнуло в дзеркалі — це вона хутчій відчуває, ніж бачить, її вуха повні невколисаних материних слів, задума облягає дівоче серце і вона не чує, як уста шепчуть: "Грицю".

З темносинього неба покотилася зірка, приснула трьома промінцями і біля самої землі погасла золотисто-зеленовою дугою.

XXIX

Визоріло.

Навіть листком не поколихне глибокий передосінній вечір, і теплі яблуневі пахощі хвилями з двох боків ллються на дорогу.

Село засвітилось розкиданими вогниками. Зрідка перемовляються скрипучі журавлі, дзвякне об цямрину порожнє відро, і пролита на траву вода заспокоїть землю.

Дмитро, оповитий темрявою, поволі роздумливо прямував до сельбуду. Праворуч сильно грюкнули двері у Федори, і два парубки загорлали на подвір'ї протяжливу пісню.

— Тихіше, соколики, — попросив з порога жіночий голос.

Дмитро посторонився, даючи дорогу хлопцям, що вже не бачили, куди йдуть. Гидливо поморщився від міцного горілчаного духу, що неприємно вирвався в пахучий спокій вечора.

"Хоч би дома жлуктали, чорти окаянні!"

З-за рогу вулиці блиснув освітленими вікнами сельбуд, біля дверей не стихав парубочий гамір, блищали цятки цигарок, проскакували клаптики жартівливих пісень і тонули в гомоні. Світло різко вдарило в очі — аж примружився спочатку.

Неясно переливалися фарбами портрети й картини, попереду червоніла широка завіса, ясніше освітлена посередині, в глибині сцени постукували молотки. В перших

рядях помітив Григорія, той вклонився і усміхнувся йому довірливою усмішкою.

Пробиваючись на своє місце, побачив: біля Григорія сиділа Югина з Марійкою, і глухе невдоволення уперто заворушилося й не хотіло влягтися на своє місце, хоча й намагався поглузувати сам із себе: "Завидки беруть. Добрий товариш із тебе, що найкращому другові позавидував... Над серцем своїм я господар. Захочу, так стисну, що не здригнеться. Чуєш, мовчи й годі!"

Пішов уперед, не зводячи погляду з хустки, накинutoї на плечі Югини.

— Добрий вечір, тітко Маріє, Югино, — вклонився жінкам. йому випало сидіти поруч з Марійкою.

— Вечір добрий, Дмитре, — всміхнулась одними устами Марійка. — Заставила дочка на старість по сельбудах на вистави ходити, — пробачливо глянула на Югину.

— Чого ж? Діло добре. Після праці праведної й відпочити треба, — сів біля молодиці.

— Це воно вам, молодшим, а нам... — та й не доказала, тільки головою хитнула. Була рада, що сидить біля хазяйновитої дитини, тому зразу ж і почала про господарство говорити. Він відповідав поважно, не дивлячись у бік Югини, однак відчував кожен її рух і усміх.

— Озимину посіяв уже.

— А ми коли б через півмісяця вспіли. Правда, на тому тижні Іван має в район за кіньми і реманентом для созу їхати. Не знаю, чи й дадуть? — і водночас хотіла вивідати, чи не осудить парубок, бодай хоч зміною голосу, затії чоловіка. Ні, так само рівно і спокійно заговорив:

— Дадуть. Держава тепер кріпко безкінним помагає. Сказано — своя власть. Хоче, щоб кожен спинався на ноги.

— Еге ж, еге ж, — з задоволенням подивилась на парубка. І все подобалось у ньому: спокійна мова, гордовитий з горбинкою ніс, брунатне довгасте обличчя, темнорусий чуб над невеликим пругким вухом і великі темні руки на колінах, що стільки пересіяли зерна, стільки потримали чепіги, стільки меблі зробили. Поглянула молодиця на Грицька, Югину і зітхнула.

Дмитро допитливо подивився на блідожовтий, посічений зморшками, присушений вид жінки і задумавсь. Бувають такі хвилини, коли людина майже точно довідується, про що думає інша, і в Дмитра сильніше забилося серце, коли відчув, що не Григорій, а він подобався Марійці.

— Великий начальник іде — Петро Крамовий, заступник голови райвиконкому, — перекинувся до Дмитра Григорій.

— Отой, що за троцькізм каявся в газеті?

— Він самий, — прошепотів Григорій. — З області на район перевели. Проштрафився. Напетляв, накрутив усякого чортovinня.

— Він може, — з неприємністю згадав давнину, коли вперше побачив Крамового у Варчука.

Огрядний білявий чоловік з портфелем під рукою, поблискуючи скельцями

окулярів, недбало просунувся тісним рядом і сів перед ними. М'яке тіло, обтягнуте чорним піджаком, глибоко втиснулося в крісло і охопило складкою вигнуте бильце. Шия, червона і пітна, також нависала над білим комірцем.

На сцену вийшов кремезний, широкоплечий голова сільради Свирид Яковлевич Мірошніченко. Він сильно вдихнув повітря, бо округлилась складка під нижньою губою, окреслюючи вперте, пряме, ледь надкрайне посередині підборіддя. Поволі підніс угору велику руку, провів очима по рядках, на мить зупинив погляд на Дмитрові, видно, щось міркуючи. Гомін стихав.

— Товариші! — і глухим баритоном озвався дальній куток. — Шоб полегшити селянам вивіз хлібоздачі, райвиконком дозволив хліб відправляти не на станцію, а в район. Також хто має сортовий овес "золотий дощ" — може обміняти в райземвідділі: за один пуд одержить два пуди простого. А тепер драмгурток почне виставу.

"Це добре". — Дмитро прикидав у пам'яті, скільки зможе вивезти вівса на обмін. До нього нахилився Григорій.

— Везе тобі, Дмитре, з усіх боків щастя пливе, тільки прихилийся.

— Звідки ти взяв?.. — "Свого щастя наче й не бачить", — спіймав правдивий погляд Югини.

— Хоча б і овес — мало не десятина у тебе, та який овес. А тепер виходить, що свій урожай подвоїш.

— Еге ж, це мені велика підтримка.

— Тепер і про худобу легше подумати.

— Легше, — поморщився: не хотілось при дівчині говорити про господарські справи.

В залі погасло світло, заколивалася завіса, і на сцені, наче в тумані, для чогось заворушилися постаті, вони розкривали роти, трясли бородами, але про що говорили — ніяк не міг второпати, бо стало не по собі, коли відчув, що до дівчини, неначе ненароком, притулилось плече Григорія. Досадно було на себе, дивився в куток сцени, щоб не бачити Шевчика і Бондарівни, але коли відчув, що Григорій почав заслоняти дівчину, обернувся. Ні, то тільки здалося. І Григорій, і Югина зацікавлено дивились на сцену, сиділи, не торкаючись одне одного. Три мерехтливі жмурки світла нерівною дугою заіскрилися в правому оці дівчини, а ліве було затінене.

Після вистави до нього підійшов Свирид Яковлевич, глухо поздоровкався.

— Як живеться, Дмитре?

— Як? Наше діло, казав циган, просіє: ори, мели, їж.

— Ходімо, Свириде. — Крамовий вдарив пухкою рукою Мірошніченка по плечу і позіхнув, широко кривлячи рот.

— Зараз підемо. Знайомтесь з сином Тимофія Горицвіта.

— Приємно, приємно, — байдуже, ледве стулюючи щелепи, промовив Крамовий і сунув пухку рожеву руку Дмитрові. Той обережно потримав і випустив її, з неприємністю чуючи, як липкий піт зволожив його долоню.

Вийшли на вулицю.

Над сонним селом розляглася парубоча пісня, шляхом, світячи фарами, проскочила машина, з левади доносилося тремтливe іржання лошака, спросоння десь у клуні забився півень, охрипло заспівав і знов, уже тихше, вдарив крилами. Все було таким простим, звичним і близьким.

— Хороша ніч, — підвів голову Свирид Яковлевич. — У таку б пору тільки в млині сидіти. Тремтять, поскрипують снасті, шумить вода біля загати, зітхає колесо, рожеве борошно труситься з лоточка, гаряче, розпарене, а люди — звідусіль поз'їжджались — говорять до самого ранку про всякі новини. Там трактора придбали, там кіно відкрили, там у созі працюють. Новин тепер привезуть за одну ніч більше, аніж колись за рік... Добре зараз у млині.

Крамовий штучно засміявся.

— Чортзна, які селянські натури ідилічні — партизан колишній, партієць, голова сільради, член райвиконкому, а ніяк не звикне до широких масштабів. Ні, село, скільки його не переробляй, селом і залишиться. Це розсадник божків, межі, реакційних ідей.

Слово у Крамового впевнене, зважене. "Уміє говорити", — з неприязню подумав Дмитро і з надією подивився на Свирида Яковлевича.

— Пішла писати губернія, — не підводячи голови, щось роздумуючи, поволі говорить Мірошніченко.

— От тобі й пішла писати губернія, — зверхньо посміхається Крамовий. — Ти скинь свої рожеві окуляри і подивися на село. Що це? Стихія! Дрібнобуржуазна стихія, і її нічим не підважиш.

— Це не визначення сучасного села, а високомірний плювок на нього, — почав злитись Мірошніченко.

— Юпітер, ти сердишся? Значить, ти не прав.

— Отож і є, що і ти з своїм Юпітером заодно.

— Може, неправду кажу?

— Таку саму правду і меншовики перед тисяча дев'ятсот п'ятим роком говорили, — коротко різонув Мірошніченко і їдко додав: — Може, неправду кажу?

Дмитро усміхнувся і здивувався: уміє чоловік одною точною думкою розбити чийсь погляд. Треба прочитати про це... Неодмінно.

— Ну, знаєш, — ображено загарячився Крамовий, і слова його стали м'якшими, обережнішими. — Я на твоєму місці не пускався б в аналогії. Аналогія — сумнівна річ.

— Да, да, — погодився Мірошніченко. — Особливо, коли вони не вигідні декому.

Крамовий ображено замовк.

В цей час недалеко від кооперації загалакали голоси, зафоркали коні і темною плямою забовванів скрипучий віз.

— Ох, і вредні ж ви, дядьку. В таких вредних печінка скоро спухає, — з притиском, давлячись словами, наче кісткою, говорить Карпо Варчук.

— Гляди, щоб у тебе не спухла. В багача вона завжди, як сома, розбухає. Не насититесь ніяк.

Дмитро пізнає мову старого пасічника Марка Григоровича Синиці, що самотньо

живе в лісах біля несходимого Городища. Підійшли до воза, навантаженого рівними ясеновими шпонами.

— Спіймався нарешті? — зупинив коней Свирид Яковлевич.

— Спіймався нарешті! — Карпо зразу змінив тон і засміявся. — Без надії попавсь. Не думав, що в старого чоловіка така ловкість може бути. Ак-ти-віст. Лісники не могли Мовити, а це...

— Знаємо, чого не могли. Підкупив їх твій старий. — В темряві просвічується борода Марка Григоровича.

— А ви бачили, що батько підкупав? Я чесно крав, — і штучний сміх сухо і відривчасто розсипається біля воза. — Складайте акта і штрафуйте. Тепер воля ваша, а спина наша. — І він пригнувся, начеб мав покласти на плечі мішок із зерном.

Нахабний і впевнений тон молодого Варчука ледве не виводить із себе Мірошниченка.

"Якого сина викохав старий вовк".

А Карпо продовжує далі:

— Скажіть, товаришу председатель, куди скинути шпони? Хай уже сільрада багатіє ними. Час пізній — треба додому їхати.

— Додому не поїдеш, — тихо, але так говорить, що Карпо зразу ж насторожується, не зводячи лихого погляду з голови сільради.

— А чого вам держати мене до ранку? Діло зрозуміле. Заплачу, що треба. Спіймавсь — плати. Нічого не попишеш.

— Переночуєш у сільраді, а завтра вранці — хай люди побачать злодія — відправимо в міліцію. Я доб'юся, —щоб тобі хоч із місяць примусової праці дали. Штрафом не відкупишся.

— Так і треба. Бо скоро дуки усю ясенину переведуть. В бересті вже ні одного гарного ясена не залишилося, такі дерева були. На все небо! Піднімались прямо горами зеленими. Аж душа болить, як згадаєш, — з жалем говорить Марко Григорович.

— На біса тобі з ним возитись, — звернувся Крамовий до Мірошниченка. — Відпусти. А штраф хай заплатить.

— Тепер жнива, Свириде Яковлевичу, кожна година дорога, — голос у Карпа стає глухішим.

— Попрацюєш і в жнива, щоб пам'ятка залишилась. Поганяй коней, — прямує Свирид Яковлевич до сільради.

— Та відпусти його, — знову заступається Крамовий.

— Не відпущу, — уперто мотнув головою Мірошниченко. — З лісокрадами панькатись не буду. Ми ще собі не можемо уявити, скільки вони зла принесли народові, радянській державі.

— Знову перебільшення і перебільшення, — махнув рукою Крамовий.

— Хотів би, щоб так було. Та куркульського варварства не прикриєш ніякими красивими слівцями. Скажи, скільки мільйонів десятин знищено лісів за останні роки? Ще недавно, беру приклад, село наше, як у вінку, стояло в лісах, а тепер тільки

Городище не вирубане та трохи прорідженого береста залишилося. І от видимі наслідки: річечка, що йшла з лісів, пересохла, тому й висохли усі ставки на лугах. Бувало, йдеш, а вони, як намисто, один за одним нанизалися на річку. І окові, і душі радісно. Та що річечка — Буг став замулюватись. На поля із степів тепер вільно прориваються суховії, а дощу влітку ждеш неначе щастя. А помнож цей приклад в широкому масштабі! Поглянь на Полісся! Тепер там, де лягли під сокирою бори, оживають, починають текти піскові горби, засипають ниви і навіть селища. Через куркульську жадобу знаєш, скільки ми зерна недобираємо? Та цього і планова комісія спроста не полічить. Скільки б ми за цей хліб нових підприємств збудували, скільки б тракторів на поля пустили, скільки б учбових закладів відкрили! А ти говориш "перебільшення". Воно набирає державного розмаху. І цього злочинця, — показав рукою на Карпа, — не відпущу. Він не менше шкоди зробив, ніж закоренілий бандит. Жаль, що наше законодавство так м'яко судить лісокрадів. Їх нарівні з убивцями треба судити.

— Здаюсь. Переконав цілком і повністю. Глуши лісокрадів, — напівжартома промовив Крамовий і звернув на зарічку.

— Да, Свириде, це ти правильно про ліси сказав. Охорону треба б посилити, — впритул підходить Марко Григорович. — Ліс — це багатство наше, окраса наша, хліб насущний.

— Посилимо. Комсомольці допоможуть. А лісничого треба зняти.

— Давно б пора. На хабарах розжирів, як свиня. Аж очі позапухали. Та й гості в нього, коли подумати, непевні бувають. Я в хащах живу, — мені видніше, що там робиться. Розумієш, Свириде, хочеться, щоб і люди були чисті, мов лісове повітря. Радянські, а не погань, що від сонця ховається.

— Непевні люди, кажеш? — насторожився Мірошніченко. — Перевіримо, неодмінно перевіримо...

— Поріділи наші ліси, поріділи, — продовжував уголос свою думку Марко Григорович. — Місцями з краю в край наскрізь просвічуються. А стояли ж як хмари грозові. Що ж через кілька років буде?

— Через кілька років? Нові діброви зашумлять, усі заруби і яри найкращим деревом обсадимо: дубом, кленом, ясенем, а поля і шляхи садами до самого неба зацвітуть.

— Потішаєш старого? — недовіжливо похитав головою.

— Вірне слово кажу. Ми тільки на справжнє життя повертаємо.

— Ну, чи доживу я до нього, чи ні, а вже й за добре слово спасибі. Ти чоловік партійний — тобі усе ясніше видно... А як там Англія? 1 досі ескадру в Балтиці тримає?..

Хоч і пізня була година, та Марко Григорович не міг втриматися, щоб не поговорити про політику.

XXX

Затихало село.

З-за хат високо піднявся Візничий, помандрували тісною купкою на захід Стожари,

і Віз опустив золоту війю над самою землею.

Наспівуючи під ніс якусь пісеньку, Григорій прямував з вулички у вуличку додому. Ішов спокійно, бо тепер трохи прояснювалися його думки: хату він закладе в цьому році — позичив грошей у Дмитра, взимку певне одружиться з Югиною і заживе в злагоді і дружбі. Буде сіяти, орати, косити, жати, ростити дітей.

Чи любив кріпко він дівчину? — не раз питався сам себе і твердо відповісти не міг. Югина подобалась йому, була красива; правда, не найкраща на все село, але щось у її рухах, погляді, усмішці було таке, що кожному припадало до вподоби. Одначе тої любові, про яку стільки доводилося чути в розповідях, не відчував і ще не розумів. То тільки розповідають та в піснях співається.

Чого не наспівають: з-за дівчини хлопець і топиться, і труїться, і голову розбиває об дуб, а дівчина всі сто смертей приймає. Подивишся ж насправді — простіше і складніше виходить в житті. Рідко корінь кохання розрубується одним ударом...

З наближенням домівки на серці тяжче ставало від турбот. Там з усіх кутків чекали його рук і поту ненаситні злидні, оздоблювали його: "Воно ще й ранувато одружуватись, та..."

Біля перелазу з'явилася постать. З несподіванки здригнувся парубок, завмерла пісня на півслові.

— Пізно, пізно вертаєшся, співуне, — почув смішок Федори. — Чи добре ж яка дівчина приймала?

— Та... — зам'явся хлопець і озирнувся: чи нікого нема на вулиці?

— Хто в такий час з'явиться? — відповіла, наче в його думках побувала, Федора. — Це тільки ти зорюєш до такої пори. — Гаряче, терпке дихання обдало Григорія. Зупинився, ледве переводячи дух, чув, як пашіли вогнем щоки молодиці. Стояв, наче сп'янілий. Хотів опанувати себе — не міг.

"Про що вона говорить?"

Напружує до болю мозок і нічого не може зрозуміти. Тільки сміх обдає його, липкий, як осіннє павутиння на стернях. Голова шумить і здригається від дзвону.

— Чи ти не напідпитку? — сміючись, кладе йому долоню на лоб. — Так і є, що випив.

Відхилити б руку, піти, не оглядаючись, додому. Але так приємно чути її дотик.

Щоб трохи отямитись, сідає на перелазі. А рука Федори вже м'яко перебирає його кучері.

— Ходім — почастую.

"Нікуди не піду", — хоче відповісти злісно і кривиться від свого безсилля. Не може відкинути рук, що прихиляють його.

"Ех, і молодиця ж, сам чорт ложку меду вложив у неї", — пригадує слова Варивона.

— Що ж, можна. — Зачіплюючись ногою за дерево, переступає перелаз, ще раз оглядається невидючими очима і йде до вишняку, де причаїлась хатина.

Якби Григорій не сп'янів тої хвилини, може, побачив би, коли б оглянувся, що посеред вулиці, проти перелазу застигла висока постать.

"Е-е, Грицю, нетверда твоя любов, не вмієш свого щастя шанувати. Чи, може, він по горілку пішов? — ще сам собі не вірить Дмитро. — Якраз по горілку. Видно, не раз заходив сюди". Сильне здивовання змінюється прихованою радістю і наче тягар спадає з його плечей.

"Не вмієш свого щастя шанувати, — повторює він, стуляє уста, щоб не всміхнутися, і зразу ж хмарніє. — А що мені з того? Як любила його дівчина, так і любити буде, може й до кінця віку не визнає, що зв'язався хлопець з безпутною бабою". Проте не може заховати, що попри неспокій серце його має полегкість.

XXXI

У сітці Чумацького шляху вже тріпотіли пізні сузір'я, коли Павло Михайлович повертався з комуні імені Фрунзе.

Сьогодні в житті району неабиякий день — оформився перший куш колгоспів. Він справді веселим зеленим кущем розрісся навколо комуні, роз'їдаючи, відтискаючи рябютиння латаних полів. Живий приклад нового господарювання, повсякденна праця активу, рядових комуністів, районних працівників увінчалася успіхом. І провадити кушову нараду в новому клубі була сама приємність. Крім того, з Москви прийшло сповіщення, що на Всесоюзній конференції комун фрунзівці отримали премію. Район явно ламав рамки пересічної серединки, яку так недолюблював і зло висміював секретар окружкому. Уже не самотній острівець, а невеликий архіпелаг гордовито піднімався над хвилями вузьких зачучверілих нивок. Уже обережний селянин, вздовж і впоперек обмірявши комуну і заглянувши в усі щілини, здивовано розводив руками:

— І що воно за знак? Скажи: своїми ж очима бачив, як кілька років назад у двох землянках вміщалася вся комунна. На цілий гурт три пари чобіт було. По снігу босими ходили. А тепер у хоромах живуть! А пшеницю яку викохали. І назва підходяща — "Тріумф Поділля". По сто двадцять три пуди з десятини вкругову дала. Прямо казка! Не побачив би сам — не повірив би. І знову ж таки трактор не отруєє землю, а таку скибу верне, що зразу ж свіжим хлібом пахне.

Ще дослухався до розмов, у серці неквапно, ретельно зважував кожне слово і факт, а потім рішуче, на очах всього села, писався в колектив. Правда, іноді забувався привезти нову шлею або колесо. Одначе сусіди, які навіть знали, що жінка думає зготувати на обід, нагадували про це, і господареві доводилося щиро дивуватися:

— Ти диви! Справді забувся. То баба мені голову задурманила своїми балачками. Як почне торохкотіти — очманієш.

Сувора жива дійсність, насичена героїкою боротьби, переснована трагічними ситуаціями, завзяттям здвигу, невсипущою працею, побутовим комізмом, — все це в усій складності перехресних доріг і стежок поставало перед Савченком, як постає широке світання на пересіченій місцевості...

Бричка кулеметною скоромовкою загуркотіла по мосту. Під містком у потоках шуміла вода; в півсні зітхало млинове колесо; оббризане сяйвом сузір'їв, воно подзвонювало пругкими малиновими потоками. Усе величезне плесо ставу урочисто ворушило зоряну карту. Іноді риба розбивала гілку сузір'я, і воно довго не могло

зібрати докупити обтрушені плоди.

Тиха усмішка затрепетала на сухорлявому обличчі Павла Михайловича. Він бачив, як прибережні зорі, видовжуючись, падали в нові потоки і зацвітали світлим цвітом в повеселілих хатах.

"Як електрична лампочка розгинає, змінює життя. Люди іншими стають. Недарма її прозвали лампочкою Ілліча".

Ясний повів комуни і повів безсмертного передбачення сяяв над ним широким крилом. В цьому повіві вставав ясний завтрашній день.

Недалеко від берега захлюпотіли весла. Сильний дівочий голос сколихнув настоящу тишу. Потім з ним побратався задуманий тенор, і пісня в широкому звучанні почала розтікатися над водою. Легко м'айнув човен; темні, наче вирізані з дерева, силуети хлопця й дівчини затремтіли на зоряній доріжці.

— Співають! — Так сказав, наче новину відкрив, спокійний візник. — І добре співають. Не так, як ми колись...

— Як це зрозуміти, Панасе Яковлевичу?

— Чуєте: сумна пісня. І голоси звучать сумно. Однак вслухайтеся, на душі в співаків нема печалі. А коли ми цю пісню в економії співали — кожне слово, як вдова, голосило. Літа не ті, Павле Михайловичу. За цією піснею моя молодість, мов безплідна камінна гора, устає, а для моїх дітей — там тільки голуби літають.

— Бо молодість лише на нашій землі почалася, — задумався Савченко, пригадуючи свою передчасно посивілу юність. — Що Павло пише?

— Скоро електротехніком приїде. О, чуєте, люди гомонять. Саме з сільради розходяться. Певне, теж про хлібозаготівлю говорили чи про соз або колектив.

Біля плоту в чийсь руці крихітним прапорцем замерехтів огник, на мить освітив голови двох селян. Грубувата мова чітко повисла над притихлим ставом.

— Погода ж стоїть як золото.

— Зерно в землю само проситься.

— Значить, наш соз худобу днів через десять отримає?

— Так Йона Чабану передавав. Він не обмане. Авторитетний чоловік.

— Кажуть, жінка його захворіла.

— Хіба на болоті не схопиш гарячки? Комарні ж там — чорні хмари. Жінка його, чував, у бригаді Котовського сестрою була.

— Бойова. По всьому видать.

Ці слова, наче пісня, схвилювали Павла Михайловича. В них невидимою інтонацією бриніла мова, вчувалася впевнена рука старого більшовика Мар'яненка, якого нещодавно райком послав у село на постійну роботу.

Під'їхавши до райпарткому, Савченко зразу ж викликав начальника райземвідділу. Високий ставний бессарабець Йона Чабану незабаром безшумно ввійшов до кабінету секретаря...

Трьох синів мав Сирдій Чабану і всім трьом наділив одну, вужчу за бідняцький наділ, наймитську долю. Не шовковою травицею — колючою стернею слалося їхнє

дитинство. Похмурий боєр Андронакі Тодіка від материних грудей одного за одним одривав його дітей, і вони, маленькі й кучеряві, наче ягнятка, котилися в степи до чужих отар. Сонце навіки чорнило їх, вітри мелодійним дзвоном наливали голоси, а дощі гінко піднімали угору. Виросли діти в Сирдія Чабану як чорні орли, красиві, гордовиті, роботящі й дружні. Не розлучалися ні на роботі, ні на гулянках. Не розлучилися і в революцію: взимку 1918 року осідлали найкращих, ще невкованих коней Андронакі Тодіка і помчали до Григорія Котовського. Тільки білий веселий сніжок закурився за ними.

З-під грозових хмар, із синіх дощів, із колючих снігів виглядав Сирдій воїнів. І не дочекався: старший, уже командиром ескадрону, поліг на подільському полі, проріс пшеницями і червоним маком і знову ожив у безсмертному камені. Навіть після смерті не важкою була йому камінна шабля, по якій не кров, а дощові потоки сіялись на звільнену землю. Молодший син упав у лісах Тамбовської губернії, а з середульшим — Йоною — розлучила боярська Романія. Вона ж, як злодія, за синів закувала в залізо старого наймита, кинула в бруд прокислої в'язниці, а примарія віддала його город і халупу Андронакі Тодіку.

З в'язниці Сирдій вийшов напівсліпим і зовсім сивим. За діла синів йому вже не було газде в своєму селі. Пішов старий шляхом, по якому промчали його діти на схід. Білий сніжок так само курився, як і в 1918 році, та не грів він тепер старого наймита. Бо над шляхом зараз не співали, а бездомними старцями трусилися заграблі дерева, із віт обмерзлими сльозами кришилися крижані зерна і в небі осліпле сонце надовго провалювалося в брудні мішки хмар. Велика безнадія охопила старого Сирдія, і сніг почорнів йому в очах.

— Батьку, не падай! — підхопили його юнацькі руки.

В болгарському селі його прихистили чужі діти — друзі його синів, прихистили як свого тата, вселили надію, що він побачить свою кров молоду, побачить щастя людське.

І старий терпеливо чекав зі Сходу великого дня...

— Буна сара, пристене! — щиро привітався Павло Михайлович з йоною Чабану.

— Буна сара, фрате! — Чорнявий тридцятип'ятилітній красень, граючи блискучими виразними очима, легкими, розвідницькими кроками підійшов до свого секретаря.

— Як здоров'я Іляни?

— Спасибі. Ілянуца одужує, — промовив співуче і ніжно.

— Тепер повік на болота не поїде?

— Поїде! Тільки про це й розмови. Літературою обклалася, їсть, а не читає. Боюсь, що болотяна гарячка на книжкову обернеться.

— Слідкуй за нею. Хай не переобтяжує себе.

— Услідкуєш! — Без тіні огуди, навіть з прихованою гордістю промовив Йона. — Почав я виносити книги з хати, так вона додумалася їх замість грілок прикладати. Не знаєш мою Ілянуцу!

— Знаю. Бережи її.

— З громадянської бережу. Раніше беззаперечно слухалася. Правда, тоді я

парубком був, — засміявся, блиснувши сліпучими високими зубами. — Сьогодні вона мене вже зовсім переконала, що прибузькі плавні усім схожі на придунайські. — Сів, схрестивши руки на ріжку стола, так, як кладуть їх на ефес шаблі.

— І висновок який?

— Не маловажний: меліорація прибузьких плавнів — це прекрасна підготовка для майбутніх робіт в Бессарабії. А потім на мене напалася — мало уваги болотам приділяю. Бюром райкому пригрозила. І знаєш, Павле Михайловичу, може осоромити на весь район.

— А це вже від тебе, від твоєї роботи залежить.

— Вона б хотіла, щоб увесь час на болотах киснув. А тут, як на зло, вранці приїхали меліоратори. Насилу втихомирив свою: хотіла з ними на Кругляк майнути.

— Повернулися з болота? — зацікавлено запитав Павло Михайлович.

— На жаль, повернулися. Це із дуже швидких, — осудливо промовив Йона. — В Будинку селянина відпочивають.

— Зараз викличемо, — поспішно вийшов у коридор. Звідти задзвонив молодечий голос:

— Я одним льотом. Кур'єрським!

Проворні кроки загупотіли на ґанку і затихли в темряві.

— Йона, ти вже дістав худобу й реманент для созу "Серп і молот"? — став на поріг Павло Михайлович.

— Не дістав Не допоміг навіть кавалерійський натиск, — набігла тінь на високе чоло, обсіпане чорними кульчиками кучерів

— Погано. Це тяжке село. Бондареві в першу чергу треба допомогти. Як кваліфікуєш затримку?

— Кваліфікація така, що й сердитися не маєш права: ріст созів.

— Затримка приємна. Але все ж таки затримка. На коли пообіцяли допомогти?

— Днів через десять. Ми не першими стоїмо у списку.

— Зовсім погано. Треба, щоб созівці раніше за всіх засівали поля. Це наочна агітація Бондаря не зобидь. В його селі знаєш, яка куркульня.

— Що можна буде зробити — зробимо. Себе не пожалію. Для Івана Тимофійовича дістав трохи пшениці з учбово-дослідних ділянок сільськогосподарського інституту. Зрадіє чоловік Подивися, що за зерна! Із бронзи литі, — висипав з пакуночка на вузьку долоню червону розсип.

Павло Михайлович, стримуючи дихання, нахилився над нею.

— Хороше, хороше зерно. Ось чим наше поле снить... Вдовам і сиротам закінчили хліб збирати?

— Закінчили. Комсомолія за це всіма силами взялася. Особливо відзначилися дівчата з Новобугівки: Югіна Бондар, Софія Кушнір і Василина Підпригора.

— Славні дівчата. Бачив їх у райкомі при врученні комсомольських квитків. Йона, можу тебе порадувати: фільм "Бессарабська комуна" будемо демонструвати в кожному селі. Знаєш, скільки він думок викликає в селян? Вчора спеціально сидів у івчанському

клубі. Захват увесь зал охопив.

— Шматок життя, Павле Михайловичу.

— Вірно, це шматок життя. Після сеансу підійшла до мене ціла делегація селян. Виступив один наперед, сам увесь у зморшках, руки чорні, міцні, мов коріння, груди як у молотобійця, а очі надією палахкотять.

— Дорогий товаришу, і це не туман ми бачили? Не підкрасили картину? — питає.

— Правду не треба підкрашувати, — відповідаю.

— Ех, і життя у людей... наче свято. А може все-таки в картину підпустили трохи туману?

— Поїдьте — побачите. Це ж недалеко; од Крижополя яких-небудь двадцять кілометрів.

— А таки поїду, — рішуче махнув головою. — Коли хоча половина правди живе в картині — зразу ж пишуся в колектив.

— Значить, запишеться і других за собою потягне. Як його прізвище? — витягнув Йона з гімнастюрки невеличкий блокнот. — Денис Хоменко? Знаю, знаю. Велика сім'я у чоловіка, жінка нещодавно померла. Я вже з нього очей не спущу.

— Не спускай. Толковий селянин.

На вулиці загомоніли голоси.

— Ідуть меліоратори.

— Як вони тобі? — запитав, знаючи товариську вдачу Йони: легко знайомитися, здружуватися й вірно оцінювати людей. Не було ні одного села, ні одного хутора в районі, де б Йона не мав приятелів, де б він не був жаданим гостем і порадником.

Коли ж наставала осінь і перехресні голоси дівчат засипали весільними піснями усі вулиці, Йона мусив мало не кожної неділі виїжджати у села, інакше крєвно зобидів би своїх Друзів.

— Мало сподобалися. Вузько дивляться на світ. Доведеться пощипати їх. Особливо старого, — це, здається, спецзадавака. Він і землю і науку може, мов глечики, прикрити папірцями. До того ще якісь сумніви гризуть старого. А які — не вхопив, — неохоче відповів Йона. Неприємні згадки пересмикнули йому рухливе обличчя. — Молодий — нічого хлопець, тільки несміливий, очевидно за авторитети обома руками тримається.

Меліоратори увійшли до кабінету.

— Олег Фадейович Чепуренко, — гордовито відрекомендувався немолодий огрядний чоловік. Масивна лобаста голова його звужувалася донизу і закінчувалася конусом бляклої трав'янистої борідки.

— Володимир Слободенюк, — поклонився худорлявий юнак з великими задуманими очима.

— Просимо, сідайте. Як вам їздилося?

— Даремно вбили час. Ваш заврайземвідділу великий оптиміст, — заколивалася на білій сорочці борідка Олега Фадейовича.

— А ви великі песимісти?

— Ні, ми люди реальності і точності.

— Так це зовсім добре.

— Непогано, — зверхньо погодився Чепуренко. — Наука любить точність, а не всякі поетичні потоки.

Слободенюк поморщився. Йоні здалося, що молодому спеціалістові не раз доводилося чути цю менторську сентенцію з уст старшого колеги.

— Всяка наука, коли вона наука, поетична, — обережно поправив Павло Михайлович.

— Ну, це видумки спритних поетиків і фантазерів, які примазувалися до науки, — беззаперечно і впевнено відрубав Чепуренко.

— Я з більшою повагою ставився б, наприклад, до Ломоносова, Менделєєва, Лобачевського.

Тінь борідки Чепуренка дзигою закрутилася на його широких грудях, а погляд здивовано і водночас із прихованою недовірою вперся в секретаря райпарткому. Павло Михайлович спокійно перехопив це роздвоєння в очах немолодого чоловіка.

— А Вільямс, Мічурін, по-вашому, не поети? Вони в гірку оспівану землю не стогін, не безнадійність пісні, а серце своє, як найдорожче зерно, вклали. І світ побачив іншою землю, якою вона стане завтра для нас, для всього людства. Так це, по-вашому, не поезія? Учений, що не має поетичної фантазії, — це торба старця, натоптана куснями фактів. А творець — завжди поет... Ви знаєте, що Ленін на одинадцятому з'їзді партії про фантазію говорив?

— Ні, не знаю, — щиро признався Чепуренко. — Невже Ленін про фантазію на з'їзді говорив? — глибоке здивовання пом'якшило неприємну самовпевненість.

Павло Михайлович підійшов до шафи з книгами, дістав том в червоній обкладинці, швидко знайшов потрібне місце і неголосно, чітко виділив кожне слово:

— "...Навіть відкриття диференціального й інтегрального обчислень неможливе було б без фантазії. Фантазія є якість найбільшої цінності..."

— Здаюсь, здаюсь! — підвів угору обидві руки Чепуренко.

Чабану й Слободенюк засміялися.

— Ви, Павле Михайловичу, серйозний опонент, — уже з повагою промовив Чепуренко. Голос його пом'якшав. — З вами нелегко сперечатися. Пам'яттю, пам'яттю береете...

— Павло Михайлович правдою бере, істиною. Пам'ять трохи нижче стоїть, — поправив Йона, який терпіти не міг неточності у визначеннях.

— Це само собою, — великодушно погодився Чепуренко.

— Ви, може, познайомите мене зі своїми планами? — звернувся Павло Михайлович до меліоратора, намагаючись зменшити тертя між ним і Йоною.

— Місія наша дуже скромна: меліоративне товариство послало нас відкрити нову землю.

— Колумби! — не витримав Чабану, і складки насмішкувато затремтіли біля рота.

— Зараз наше меліоративне товариство, — незворушно продовжував Чепуренко, —

не має відповідних коштів і воно хоче, щоб ми у вас провели одну операцію так, як у п'єсі сказано: хитро, мудро і недорогим коштом.

— Державі дорога кожна копійка. І коли мудрість допоможе заощадити кошти — це хороша мудрість. Що ж ви придумали?

— Є у вас така кругла площа — чотири квадратних кілометри. Її найлегше осушити.

— Щось не пригадую такого болота чи заплави, — підійшов Павло Михайлович до великої карти району.

— Це не болото, а... став.

— Ви що?.. Жартуєте? — Павло Михайлович обернувся від карти, застиг на місці, зібраний і суворий.

— Чого нам жаліти цю незмінну окрасу дворянсько-поміщицького пейзажу? Ми швидко виточимо... — але, поглянувши на Павла Михайловича, осікся і, вже ніяковіючи, додав: — Про це і в товаристві говорилося.

— Фахівцями?

— Фахівцями.

— І серце ваше тоді рівно билось? — металеве падає схвильоване й обурене слово.
— Ви в майбутнє чи в чорне минуле заглянули тоді?

— Я не розумію, до чого це...

— Так ми розуміємо, до чого, — вставив Йона.

Чепуренко нервово стиснув борідку в кулак; на обличчі його, наче вітряні лишаї, виступили кружелятка плям.

— Я чесно служу в своїй установі.

— Не бачимо. Ви знаєте, що означає спустити стави? Це означає на нашій мові — шкідництво. Ви з цим згодні? — звернувся Павло Михайлович до Слободенюка.

— Згоден, Павле Михайловичу, — захвилювався юнак. Рум'янець перехлюпнувся через усе його обличчя.

— Ви член партії?

— Комсомолец.

— За чим же ви в своїй установі дивитеся?

— Я тільки цього року закінчив гідромеліоративний інститут. Нещодавно поступив на роботу.

— Ви теж недавно працюєте? — хмурячись, звернувся до Чепуренка.

— Ні, у мене стаж.

— І солідний?

— Солідний, — мимовільне зітхання вирвалося з грудей Чепуренка. Тепер уся його самовпевнена зверхність розбризкала до останньої краплини Обличчя стало задуманим і кращим. — За ваш став я пробував сперечатися, але...

— Побоялися піти на конфлікт? — Павло Михайлович довше зупинив погляд на масивній голові Чепуренка Ворухнулось порівняння: "У нього й діла побудовані як обличчя — спочатку широко розмахнеться, а потім звужиться, наче клинчик борідки".

— Побоявся, — щиросерде признався. — Я чоловік не молодий, родиною

обтяжений. Місце не дуже хочеться міняти.

— Значить, закон вашого життя — тепле місце, мир і гниленька тишина?

— Не зовсім так, але грішки є.

— І це зветься чесною службою?

Чепуренко тільки зітхнув, а Павло Михайлович виділив кожне слово:

— Закон життя нашого один: вірно служити партії Леніна — Сталіна, вірно служити своїй державі. Іншого закону для нашого сумління нема.

— Це велика правда, Павле Михайловичу, — обм'яклий Чепуренко встав із стільця.

— Ви учена людина, яка усе своє знання має віддати народові! А ви замість гарячого серця привозите нам холодну жабу. Невже усі мрії, усі свої сили ви розтрусили, засушили в мертвих кабінетах? Які ж у вас можуть бути логічні узагальнення, відчуття реальності, коли така гріхозна ваша практика?

— Помилився, Павле Михайловичу. Семипал, наш начальник, прямо пхнув у болото.

— Це він проповідує осушувати стави?

— Він, він! Тільки не передайте, що я казав...

— Не кидайте камінь у наш тихий ставок, — зірвала йону жалюгідність Чепуренка.

— Ні, Олег Фадейович, прокисли ви фундаментально. Коли так будете жити, не вам осушувати болота; зав'язнете в найстрашнішому багновищі.

Губи Чепуренка скривилися, біля перенісся заворушилася в'язь підсинених мішечків; здавалося, все його обличчя взялося павутинням. Не ховаючи очей, якимось розгублено і благально подивився на Павла Михайловича.

— За тяжку науку дякую. Признаюсь: усі ці дні мене мучила поганенька інтелігентська непевність. Сам люблю стави, озера. А тут модні слівця пішли в нашої установі: знищувати прикрасу дворянських гнізд. Я пробував свою думку вставити, але Семипал забив мене потоком зверхортодоксальних слів. "Може, я старий, не все уже розумію", — подумав і, стиснувши серце, поїхав до вас. Свою непевність хотів зухвалою самовпевненістю заглушити. Самому гидко за свій тон. І перед вами, і перед молодим поколінням, — поклав зів'ялу руку на плече Слободенюка. — Не знаю, що ви думаєте про мене, але насправді я не такий, яким увійшов до вашого кабінету... В ділі побачите мене.

— Ви серйозно думаєте у нас працювати? — зосереджено запитав Павло Михайлович меліораторів.

— Серйозно, — відповів Слободенюк.

— Я всією душею. Хай дозволить товариство...

— Дозволить. Тоді ви будете в першу чергу осушувати одне підлісне болото. Недалеко від нього працює молодий колектив. Члени його — усі до одного комсомольці.

— Комсомольці!? — зрадів Слободенюк. — Я завтра ж поїду до них.

— Варто. У них багато чого можна навчитися. Ясні уми і золоті руки в нашої молоді... А ви знаєте, як наше Поділля в старовину називалося? — несподівано запитав Павло Михайлович меліораторів, і обличчя його стало зовсім світлим.

— Не знаємо.

— Золотою землею. Дійсно, розкішна, золота тут земля, уславлена героїчним народом і красою. Тільки хто не грів руки на пожарищах Поділля, хто не грабував його? Нівечили — половецькі хани і венгерські королевичі, волоські господарі і татарські орди, великі князі і великі візирі, султани і папи, баскаки і поміщики, капіталісти і куркульня. Лише за одне десятиліття сімнадцятого віку наш теперішній районний центр був двічі зруйнований. Криваві потоки текли по наших полях. Бур'янами кошлатились понівечені міста і села. Бідніла земля, пересихали ріки й зникали ліси. І лише наша держава припинила розбій і грабів землі. Ми перебудовуємо не тільки життя, а й природу. Для цієї високої мети не жаль віддати усе своє серце... Незручно за вас, Олегу Фадейовичу, коли ви високе служіння народові підміняєте дрібненькими розрахунками дрібненької вигоди. Ви одчахнулись од народу, як пересохла гілка. І це ваша страшна трагедія. Ви не почули за тишею кабінетів, що народ пішов уперед. Щодо нього у вас збереглися ще народницькі погляди. Повчитися треба в життя. Ось візьміть дружину нашого Йони Чабану. Вона проста селянка, з Бессарабії сама, в бригаді Котовського сестрою була, а тепер очолила групу активістів і працює над осушенням болота. Поговоріть з нею, і ви побачите нове, небувале досі село на Україні. Рівні голубі канали розділять на квадрати широке поле, над рибними каналами перевиснуть мости; замість білокрильника і стрілолиста зашумлять пшениці й озера проса; на багновищах, де лютували ящур і малярія, зацвітуть долини квітів і під зоряним небом заколишеться озорена щастям земля Леніна, земля Сталіна — наша земля. І це не казка. Це поезія праці і життя...

Підбадьорені, попрощалися меліоратори з Савченком і Чабану.

— Ви мені перспективу дали, Павле Михайловичу, — розчулився Чепуренко. — Намул, кинутий брудними руками, зійшов із душі. У вас я працюватиму, як чорний віл.

— Приказка не зовсім на своєму місці, — усміхаючись, глянув на червоне від напруги обличчя фахівця.

— З поетичною фантазією працюватиму! — випалив Олег Фадейович, і сміх задзвенів у просторому кабінеті.

Відгрімili кроки в коридорі. З вулиці до вікна перехлюпнулися клапті схвильованої мови:

— Стюгав мене, як сукиного сина. А на душі просторніше стало. Перспектива прояснилася. Це головне!

— Розворушив молоді пориви?

— Іменно так, молодий колего... засучимо рукави.

А в райкомі ще не гасло світло. Над картою району нахилилися дві голови — одна зовсім сива, а друга зовсім чорна. І карта, міняючи свої обриси, вставала в красі завтрашнього дня. Вона, як жива краплина, вливалася в життя усієї Батьківщини, сяючи своєю неповторною красою руху.

Задзвонив дзвоник.

— Я слухаю! — підійшов до телефону Савченко.

— Добрий ранок, Павле Михайловичу.

— Невже ранок?

— У нас уже світає, — заклекотів тихим сміхом голос секретаря окружкому. — Наше місто на верховині стоїть, а ваше — в долині.

— І ми до верховин прямуємо.

— Бачимо. Що нового, Павле Михайловичу?

— Райком послав на постійну роботу в села випробуваних комуністів. Наслідки зримі. Сьогодні провадили кушову нараду колгоспів. Настрій бойовий.

— Гаразд, Павле Михайловичу. Колгоспам наша селекційно-дослідна станція кращим зерном допоможе. До тебе меліоратори приїхали?

— Приїхали.

— Ще дров не нарубали? Не взялися за ставки?

— Їхні пориви думаємо на корисніші діла повернути... Що це за Самопал засів у меліоративному товаристві?

— Не турбуйся. Йому вже більше не доведеться палити ставки. Того й подзвонив... Ні, не ворог він, а пронозливий недоук, що випадково попав на відповідальну роботу й почав упиватися адмініструванням та сумнівними прожекетами... Серед інтелігенції ми не досить працювали.

— Врахуємо це і в себе.

— Неодмінно. На вчителів зверніть особливу увагу. Як твій комсомольський колектив поживає?

— Герої. Сам молодієш із ними.

— Твої старості не помічав. Нових успіхів.

— Служимо народу. Від Йони Чабану привіт.

— І він не спить? Над картою ворожите? Знаю вас. Передай Йоні, що від його кавалерійських наскоків увесь облземвідділ врозтіч кидається. Терористом прозвали. Хай післязавтра приїжджає — уважили йому. Він з головою "Серп і молот" не рідня, що так побивався?

— Майже брат, бо голова созу "Серп і молот" учасник громадянської війни.

Йона в захопленні ледве не танцював по кабінеті.

— Хоча і попадає мені за наскоки, а, гляди, не забувають Чабану. Порадуєм, порадуєм Бондаря. За нього я вже всім бюрократам до печінок добрався. Коли б тільки хороші коні дістаги — таких собі я Іванові Тимофійовичу не вручу...

Передсвітанок уже сіяв росу, і відгомін невсипучої води висів у співучому чистому повітрі.

— До побачення, Йоно.

— Ремний сенатос, фрате .

— Салут Ілянї .

— Спасибі.

Новий ранок розкрилювався над прояснілою картою міста.

XXXII

На дерева і трави випала роса. Згасаючи, червоний вогник погойдує лісові тіні, вихоплює з темряви два сплетені стрункі дубки, освітлює задумане обличчя парубка, що простягнувся на траві обличчям до багаття.

Спокійно в обважнілій вогкій діброві. Біля прогалини коротко заспівав молодий соловей, нагадуючи, що вже десь босими ногами йде туманна осінь і час літу збиратись в далеку путь.

Не спиться парубкові.

Рясно обсіли думки, як восени птиця горобину. Одна перед одною вихоплюються, непокоять розбуджене серце, і ладу не знайдеш у їхній тискотні. Підкинув хмизу, і роз'ятрене, затягнене сизою плівкою вогненне око, невдоволено потріскуючи, охопило димком тонкий сухостій, потемніло...

Учора він знову бачив Югину. І чув, що позаду, на прогалині, мов тінь, стоїть Марта з дитиною, і ніяк не міг відмахнутися від неї — затьмарить іншим образом, а вона через хвилину дасть знати про себе...

Еге ж, учора вузькою дорогою поміж високими стернями він їхав до вітряка.

Назустріч, з клуночками на плечах, ішли з мливом чоловіки, жінки.

— Пізно, парубче, їдеш. Підвіз би мене, — обминає підводу з пошивкою на плечах тітка Дарка, сухорлява вдовиця з запалими щоками та на диво молодими темними очима.

— Коли б знаття, що ви тут, раніше б приїхав.

З-під крил вітряка птицями звивався вітер і могутніми помахами шугав угорі. Грали снасті, м'яко постукував камінь в розпаренім зерні, дрібно стугонів невсипущий кіш.

Завізно у вітряку. На мішках сидять люди, попихкують цигарками; білий з ніг до голови, бородатий мірошник перетирає пальцями гаряче борошно.

— Наче петлює, — задоволене говорить сам до себе і кричить угору: — Югино, засипай!

Біля коша дівчина, стискаючи в зубах зав'язку, підносить поперед себе чималий клунок. Швидко підвівся по драбині вгору, легко вхопив з її рук мішок, і зерно вдарило в покаті дерев'яні стіни: шшивч.

— Перелякали ж мене! — розгублено подивилась, засміялась Югина і збігла до скрині вигрібати борошно.

Згори бачив її нахилену голову, пругкий стан, русу косу, що впала навскіс на плече.

— Скажете ж, коли вийде моє, — довірливими очима глянула на нього, і здригнулись куточки вуст у легкій, напівдитячій усмішці.

"І таку дівчину хватило совісті обдурити. — Глухе обурення охопило його. — Е, Грицю, коли ти тепер її так легко поміняв на іншу, що далі буде?"

Спахнуло багаття, і тіні заворушились, кинулись осторонь; наче наблизились обважнілі дуби, спокійні, величні, як сама осінь.

"Чого ж я тільки й думаю про неї? Невже люблю тебе, дівчино?" Підводиться з землі і, прислухаючись, як тривожиться серце в грудях, йде на узлісся.

Між деревами виснуть великі вистояні зорі, усе небо наближається до нього,

пливуть по голубому плесу назустріч одне одному Орел і Лебідь, а гостра Стріла між ними то спохне, то згасне розвоєним пером.

Все ближче підпливає до нього небо, так щедро пахне узлісся туманом і осінню. Далеко-далеко у полі спахнув і згас вогник. Невже згас? Ні. Ось він знову червоною жоржиною блиснув і наче вбік подався. Згас і знову розквітнув. Хтось із ночліжан запалив той вогник; тремтить він у чистому полі поміж стернями, наче далека надія. І хлопець бачить, як од вогника відділяється дівоча постать, легко, наче не торкаючись землі, прямує до діброви, зникає в тумані, і знову виринає, осміхнена, з ямками на щоках, з трьома веселими іскорками в кожному оці.

"Югино!"

І раптом Дмитро, як у півсні, чує, що непокірна і владна сила охоплює все його тіло, стрімко зносить якісь останні перепони, і він не може зупинити її, як не може дощана загата перепинити повінь.

Не чуючи під ногами кущів, він прямує узліссям до зрубу, не спускає очей з мерехтливого кущика далекого вогню.

"Еге ж, дівчино, не розминутись з тобою, — самі шепочуть уста, шорсткі і пересохлі. — Не розминутись".

Обтяжений упертістю і тою шаленою силою, що спиняє подих і серце, він ще робить останнє зусилля опанувати себе, але вже ясно відчуває, розуміє, що не може перебороти рішучого і важкого чуття,

* * *

Після тої незабутньої ночі усе навколишнє відійшло од нього. Обважнілий і тривожний, з кожною годиною міцніше чув, як його тягне піти прямо до Бондарівни.

Ні, він не стане поперек дороги своєму другові! Та й хіба не видно, що дівчина любить Григорія. А другий голос впевнено твердив: "Підеш. Тепер маєш право".

У свята нікуди не виходив, лежав горілиць в саду або намагався читати книгу і з незадоволенням ловив на собі допитливі, неспокійні погляди матері. Одним порухом брів, стиснутими губами давав розуміти, щоб його ні про що не питала, і вона мовчала, задумана, запечалена,

В неділю прибїг Варивон, і хата враз ожила, загула, наче в неї весілля увалилось.

— Чи живі, чи здорові? Тітко Докіє, чого це Дмитро як сич нагогошився? На дощ може? Ох, і треба дощу! Хмурся, хмурся, Дмитре, може що й вийде. Вже наш соз і пшениці трохи посіяв. А тут суша така.

Невдоволено відірвався від газети.

— Горе моє! — сплеснув руками Варивон. — Подивився — наче золотого подарував. Від такого погляду боюсь, щоб пристріт не напав.

Коли Докія вийшла на подвір'я, він почав витанцьовувати якогось чудернацького танця, намагаючись щоразу зачепити ліктем Дмитра, перекирвляючи знайомих парубків і дівчат, як вони поважно тримаються при батьках, сміливішають на танцях і найкраще почувають себе увечері, коли місяць за хмари заходить.

— Де це ти Григорія подів сьогодні? — подивився у янтарні очі Варивонові.

— З Грицем у мене надтріснувся глек, — раптом споважнів.

— Чому?

— Чому? — Сів на ріжок тапчана і закинуті руки сплів на шиї. Раптом сердито відрізав: — Зв'язався чорт з Федорою. Від Югини йде, а до неї заходить. Ну його к бісовій матері! Я думаю так: нема любові — ходи хоч до пенька, є любов — тримайся по честі. Так я кажу? — Вилицювате обличчя парубка стало суворішим, покращало наче, зникли насмішкуваті жмурки в очах.

— Може, то брехня? — нетерпляче чекав відповіді.

— Де там! Сам бачив. Тепер з ним і через поріг до Бондарів не ступлю. Я в Рябка очей не позичав.

— А зі мною підеш? — рішуче підійшов до Варивона. І поклав руку на його широкі округлі плечі.

— З тобою? — здивувався парубок. — Ти не теє сьогодні? — ударив себе середнім пальцем по шиї.

— Ні, не теє! Поведеш? — натиснув рукою на плечі.

— Оце так! — зовсім розгубився Варивон, відводячи важкі руки Дмитра з плечей. — Ти скажи, який тебе гедзь укусив ниньки?

— Скажу, — зупинився, трудно підбираючи слова. — Придивлявся до Югини, сподобалась кріпко. Коли вона така, як здається мені, — зразу б старостів послав. Тільки тобі таке кажу, матір нічого не знає. Десь заїкнешся — голову зірву.

— Ну, ну, полегше трохи, — охопив шию руками. — Без голови, значить, мені кашкет неспідручно буде носити.

— Чи спідручно, чи ні — мене не обходить. Так що тримай язик за зубами.

— Щоб не їсти борщ з грибами, — доказав Варивон, швидко розмірковуючи, що Дмитро неабиякий жених та й не одна чарка перепаде від нього. Проте ще вірив і не вірив. Тільки подумати: за кілька років ні одній дівці слова не сказав, а тепер ринувся, мов ведмідь на пасіку.

"Всі вони такі чорти потайні. Мовчить, мовчить, а потім зразу ж у пекло полізе. Славний женишок". — Задивився на збудоражене обличчя Дмитра,

— Поведеш?

— Та дорога далека. Чогось, значить, ноги болять, — удавано зітхнув Варивон.

— Знаю, чого вони в тебе болять, п'яничка нещасний. — Усміхаючись, дістав з мисника пляшку.

— Прямо тобі, Дмитре, тільки фершалом бути. Зразу чую, як рукою біль відняло, — поморщився, нюхаючи шкоринку хліба. — І що воно за знак? Начеб вода — і більш нічого, а всяку болість з тіла зганяє. Здається, на дні у пляшці блищить трохи?

— Іди к бісу! Гляди, щоб твої ноги онишником не полікував — давно він ревма реве по тобі.

— А знаєш, Дмитре, — раптом споважнів парубок. — Вибір твій, хвалити не хочу, ой, важний, хороший вибір. Югина — це, значить дівчина, — підняв угору палець.

— Так і мені здається, — похмурнів Дмитро. — Тільки чи вийде що з цього?

— Повинно вийти! — впевнено сказав Варивон. — А втім, як говорять: догнав не догнав, а погнатись можна.

— Славна приказка, тільки не на мене краяна. — Рвучко відкрив скриню і почав убиратися в святковий одяг.

— Куди ви зібралися? — стала на порозі мати.

— Вашого красеня сватати веду, — посміхнувся Варивон і спіймав на собі такий погляд Дмитра, що зразу знітився і пояснив матері: — Пройдемося трохи по селу.

— Давно б вже час, — погодилася. Вона бачила незвичну покvapливiсть в синових рухах і очима хотіла спитати про це Варивона. Але той, відчуваючи її німе запитання, тільки застережливо покосився на Дмитра і з перебільшеним завзяттям почав говорити про різні новини.

— Оце Созоненко повернувся із міста і аж чуба на собі рве. Пропав його пай на чинбарні. Думав, значить, крамар увесь вік на гниленькому шкурлаті розростатися, міркував, що непу переводу не буде. Аж і тріснула торба з гендлярськими червінцями. Держава закрила їхню гнилу крамничку. Значить, ще на один лишай внутрішнього капіталізму поменшало.

— Так їм і треба, — обізвалась Докія. — Людей обманювали — одне, а друге — усе місто тяжким духом отруїли. Прямо біля річки пройти не можна було.

— Тепер там завод мають будувати.

— Чинбарний?

— Чинбарний. За останнім словом техніки. А поруч нова електростанція підводиться, біла-біла, мов яблуня в цвіту, і потужна, куди там старій бухикалці до неї. От забувся, на кілька тисяч кіловат. Усі підприємства і околишні села освітить. Словом, невеликий наш Дніпрельстан. На очах міняється місто. Камінь кругом у руках робітників прямо від зорі і до зорі, як жайворонок, співає.

— Надивився?

— Надивився, возячи хлібозаготівлю за Варчука. Гадав старий лис обманути державу. Хитро задумав заховати хліб, та комсомольці прослідкували за ним. Не вдалося вікрутитися від завдання. Тепер темніший хмари ходить. Якось я засміявся до Софії — хліб саме насипали, — так вовком визвірився:

"Радий, що кривавицю мою возиш, погибелі на вас нема". А я йому так, з притиском: "Не на нашу погибель йдеться, дядьку Сафроне. На життя наше йдеться". — Так ледве гарапником не оперішив. Од злості в один момент зморшки потом понабрякали. Злує, як пес. Раз навіть якогось гостя зразу, значить і не поздоровкавшись, ошпарив: "І в лівих і правих ухилах бовтається, а нічого путнього зробити не може". Потім покосився на мене, затих.

— Я, Варивоне, ледве на гарячому у лісах Созоненка не спіймав. Треба прослідкувати. Десь коло пасіки хліб ховає...

XXXIII

М'який вересневий день неводом затягував сонце в сизуваті крила, і тільки іноді воно, сковзнувши над рваною, клубчастою проріхою, майне золотим плавником, і

просвіток заграє в темних водах трьох ставків, і все село, неначе із хвиль, підіймається вгору; нові землі, затемнені досі, побіжать, тінями затріпочуть за дорогами.

Не чув Дмитро, що торохкотів Варивон. Тугим клубком збивались думи, надії.

— Грицько пішов кудись, — торкнув рукою за плече Варивона.

На далекій стежці, що вела до лісу, з'явилась невисока постать Григорія. Між ним і парубками широко лягли задумані городи; зелену ріку матірки освітив просвіток і погас біля купки дідуганів-соняшників, що радили якусь раду, торкаючись один одного потемнілими фарами.

Коли з-за дерев побачив хату Бондарів, завагався: може, вернутися...

Але, спіймавши на собі насмішкуватий, допитливий погляд Варивона, нахмурився і рішуче попрямував до воріт.

Бондарі саме обідали і зовсім не сподівалися на таких гостей. Заметушилась Марійка по хаті, Югина вся зніжковіла і поклала ложку на стіл. Тільки Іван поважно підвівся з-за столу, поздоровкався і звернувся до жінки:

— Марійко, чи в нас знайдеться де гостей посадити?

Марійка принесла з другої хати стільці.

— Сідайте, сідайте і вибачайте, що таке в хаті застали: гості несподівані, хазяїни неприбрані, — запрошувала за стіл Марійка.

— А непроханий гість що побачить, те й поїсть, — підморгнув Югині Варивон.

Та, червоніючи, всміхнулась, і Дмитро відчув такий спокій, наче не раз уже був у Бондарів. Здивувався, що зразу ж зав'язалась розмова, проста, невимущена, про всякі господарські справи.

Після обіду Марійка присіла ближче до Дмитра. І з кожною хвилиною чув, як невидимими нитками засновувалась між ними приязнь, кожне слово його не слухала, а, здається, пила Бондариха. Тільки Югина мовчала, і часто по задуманому обличчю пробігали тіні. Дмитро вгадував, що зараз дівчина думає про Гриця, може догадується про причину їхнього приходу, але вірить і не вірить, непокоїться і здивовано поглядає на Варивона. Видно, що й Іван був радий парубкам, хоча й зводив насмішкувато очі на жінку, що танула, наче віск, від поважних Дмитрових речей. Попрощались аж смерком.

— Не обминайте ж нашої хати, — подала суху жовту руку Марійка і приязно глянула на Дмитра.

— Авжеж, заходьте, — погодився Іван. Дівчина ж за звичаєм мусила провести парубка з хати. Варивон зразу ж вислизнув на подвір'я, а він опинився з Югиною в темних сінях.

Ось воно, його довгождане щастя, стоїть перед ним. Він тільки бачить гнучкий стан, пишний закучерявлений волос та відчуває її ясний погляд, соромливе лице, тремтливі ямки на щоках, тепло чистого дівочого тіла.

— Югино! — задихаючись, дивиться на задумане обличчя і нічого від хвилювання не може сказати. Двома руками бере її руку, чує тонкий дотик нігтів і легко стискає її пальці своїми шорсткими, великими і незвично обважнілими. — Всього доброго тобі, Югино.

— Всього доброго і вам, — ледве чує її шепіт і виходить у двір.

Темрява зразу ж оповиває його.

Схвильовано обертається і бачить, як широкий білий рукав зникає у сінях.

"Ех, дівчино люба! Якого ще щастя на світі шукати? З тобою б найбільше горе у легкість здалося. Ю-ги-на!" — по складах шепоче дороге ім'я і чує, як добра теплінь заколисує його.

Біля воріт пихкає цигаркою Варивон. Хороший парубок — жартівник і мастак на всі вигадки. Одна кров тече у жилах його й Югини. І Дмитро мовчки, з подякою, стискає Варивонові руку.

— Що? Ключе? — усміхається парубок. йому б неприємно було іншим разом чути такі слова, але тепер...

— Хороші люди Бондарі, і в хаті в них так гарне...

— Порядок тут всі люблять. По вуха, значить, вскочив? — підсміюється Варивон.

І хоча його всередині муляє від цих слів, проте відповідає лагідно:

— З головою, Варивоне. Знаєш, мені так хороше стало в твоєї рідні, що я й подумав собі: вийде за мене Югина чи ні, а вже й те добре, що в них побував.

— То, може, ти просто в хату влюбився? Вона в них добра, вся, значить, з дуба ставлена, — попихкує цигаркою Варивон. — Як це ти іще про солов'їв і всякі квіточки не говориш — вашому братові до лиця така мова. Спочатку тільки й почуєш про дівчатко-янголятко, а оженився — зразу про відьму заговорить. Такий світ чудернацький.

— Жаль, що насправді так часто виходить, — погодився Дмитро і задумався: що вийде з його кохання? Зараз дівчина не про нього думає. Чи ж пересилить він Григорія? "Може, справжня любов ще не підійшла до неї? — заворушилась надія. — А хоч і підійшла — мушу переважити", — нахмутив брови...

В ту ніч Марійка довго не могла заснути, переверталась з боку на бік, задумано дивилась у вікна, зітхала.

— Чого не спиш, стара? Молодість згадала?

— Ет, помовч собі. І досі не засне, — незадоволено відмахнулася.

— Чи, може, про Дмитра думаєш? — пробубонів примирливо.

— Про Дмитра, — призналася тихо, наче Югина могла почути з другої хати.

— Думай, думай, а я посплю за тебе.

— Іване, як ти гадаєш, спроста Дмитро приходив?

— От дурна баба, чи я в його голові побував? І скаже таке.

— По ньому бачу — до Югини приходив.

— Авжеж не до тебе.

Марійка замовкла, а потім торкнула рукою плече чоловіка.

— Іване, а коли він справді схоче старостів заслати?

— І чого ти причепилася? Коли, коли... Маєш собі Гриця, ще й Дмитра захотіла? Чи не тлусто буде?

— Відчепись зі своїм Грицем! Що ти за чоловік — слова тобі не скажи. Батько ти

своїй дитині, чи ні? Я всією душею чую, що не дарма Дмитро прийшов — такий спроста через поріг не переступить.

— Це ти правду кажеш. Породу їхню, горицвітівську, знаю. Таким і небіжчик Тимофій був.

— Господар! Справжній господар. Ремесло в руках має. Життя мозолем своїм добився. Земля вироблена. За таким жінка добряче проживе. І собою вдався — чим не орел? Так і стоїть мені в очах.

— Гляди, ще не влюбися в нього замість Югини... Довго ще Марійка не спала, і коли заснула, уві сні бачила — побивались за її дочкою і Дмитро, і Григорій.

XXXIV

Вітер, неначе підбита птиця, прошумів спросоння в листві вишняків, здригаючись, вдарив крильми по вузькій стежці і відповз у рів.

Вечір наливав колоски долин парним молоком, тихо гомонів у пересохлому бадиллі високої кукурудзи, ледве чутно, звиваючись, переходив з поля на поле. На темнопопелястому небі бродили димчасті пошматовані хмари, і повітря тремтіло набряклим вишневим глеєм.

В селі, за городами, водночас спалахнули два вогники, і коли Дмитро відірвав погляд од них, стежка стала ще чорнішою, обриваючись зразу біля ніг. Заглиблений в свої думи, він не чув, як навколо нього сумовито гомоніли сплетені гілки дерев, тихо роняючи листя, не чув, як било по руках важким волоттям просо, і тільки інколи, наче спросоння, долітав з лісу передосінній гомін неспокійної птиці.

Як він любив би свою Югину! Як він любив би її...

Не пожалує нічого для неї, аби життя було, як у пісні співається.

І з далекої давнини, під тихий біг думок, низько обзивався чийсь грудний голос, що запам'ятався, як запам'ятовується навіки клаптик дитинства, огорнений сердечним теплом і світлом:

Як з тобою ми кохались —

Сухі дуби розвивались,

Як любитись перестали —

Однолітки повсихали.

Тільки про таку, нічим не затінену любов думав Дмитро, уявляючи дівчину, яку назве своєю нареченою. І завжди з прихованим презирством він дивився на чоловіків, що ходили по чужих молодичах, а таких жінок бачити не міг.

"З жиру казиться. Заставить би її робити, щоб кожную ледащу кісточку в тілі почула, тоді б перестала дуріти". І хмурачись, мовчки проходив, мов то було порожнє місце, повз жінку, про яку йшла недобра слава.

Суворі погляди на честь увійшли з материним молоком в його душу; не порушила їх перша зелена юність, і тому надалі вони ще більше зміцніли.

"Одружитись — не перекрутитись. Отож таку пару вибирай собі, щоб потім не було тяжко ні на душі, ні на людях".

...Як він любив би свою Югину... Чому ж свою?.. Попадеться щастя Грицькові. Ні, не

попадеться. Він силоміць його розірве. Хіба Шевчик зуміє пошанувати її? Він ще не знає до пуття, що таке кохання. Зустрінеється інша хороша дівчина — за нею хвостиком потягнеться... Були ми друзями, а тепер від дівчини не відступлюсь.

Він рішуче і зло ступає в темряву і ледве не налітає грудьми на жіночу постать.

— Дмитре! — і чийсь теплі огрубілі пальці ніжно пробігають по його правій руці.

— Марто, — пізнає по голосу і, примружившись, поволі оглядається навколо. Мовчки відійшли від стежки, стали під старою розлогою черешнею і зітхнули водночас.

— Разом про одне подумали, — невесело всміхнулась Марта.

Не знав, що відповісти, і тільки рукою перебирав її пальці, дивився в тьмяно окреслене обличчя, дорисовуючи в пам'яті такі знайомі і дорогі колись риси.

— Як живеться, Марто? — аж сіпнуло всередині від такого буденного запитання. Знав, що не так треба було починати розмову, краще б зовсім не говорити, аніж чути самому від себе неприємний і ниючий докір.

— Як живеться? — наче крізь сон перепитала, і ще гірше стало парубкові на душі. Потім пригорнулась до нього і жагуче, не поспішаючи заговорила: — Погано, Дмитре, страх, як погано. Не судила доля жити нам разом, так за ким того щастя шукати. Хіба ж то люди? То лавушники. Рідного батька, прибав копійку, продасть. Тільки й слова в них: сотня, десятка, п'ятьорка, продав, купив, обкузьмив, об'їхав, спустив. На Великдень обнову купить і спершу скаже: п'ятдесят карбованців злупили! — а потім покаже. Не мені жити між ними. Щодень як у пеклі товчешся. Тільки й полегкості тої, коли сама собі на городі чи в полі пораюсь. Пропадом пропади таке життя!

— А дитина ж як?

— Ніна? — і голос молодиці здригнувся, подобішав, заглушив недобру злість. — Ніна вся в мене і лицем, і вдачею вдалась. Нема лавушницької крові у неї. — І знову жагуче зашепотіла: — Коли носила під серцем її — сама себе проклинала, що не маю сили в ополонці втопитись. Коли б це твоя була дитина...

— Не треба, Марто, — заспокоював, поклав руку на плече. — Не судилось, то й серця не ятри.

— Не судилось, — зітхнула, немов схлипуючи. Насторожена мовчанка лягла між ними. І коли заговорив, почув не свій, а чужий, приглушений голос:

— Марто, порадитись хочу з тобою. Ти була мені коханою, коханою і залишишся до кінця віку. Тільки так у нас вже дороги пішли. Не стала дружиною — порадицею стань. — І зупинився.

Та відчула Марта, про що має мова йти.

— Говори, Дмитре... Про одруження своє десь маєш сказати?

— Про одруження. Ти не гнівайся на мене.

— Хіба ж я не розумію, Дмитре? Все розумію. Говори, — тихим, надломаним голосом промовила, і чув, як затремтіла її рука на його грудях і впала донизу.

— Сподобалась мені ("покохав" було незручно сказати Марті) Югіна Бондарівна. З Григорієм Шевчиком на одній дівчині зійшлись... Як ти думаєш?..

Як довго вона мовчить. З-під чорної хустки клинцювате окреслюється високий лоб,

темрява закрила очі, і тільки чути, як в очних западинах неспокійно ворухнуться повіки.

І для чого було говорити? І без цього несолодко їй. А тут ще більше жалю завдав. І тільки тепер розуміє, як тяжко Марті. Завжди більше про себе думаєш, а про чуже горе...

Другу руку опускає на стан молодиці. І чудно навіть у думці назвати Марту "молодицею".

— Щастя тобі, доле. Що й казати — дівчину хорошу вибрав. Коли не дурна буде, за тебе піде, — тремтячи від хвилювання, зітхнула і зразу ж заспішила, наче боялась, що не так зрозуміє її зітхання: — Хай усе краще до тебе піде, Дмитре. Буде тобі добре — за мене забудеш, погано буде — згадаєш мене. — Її голос переривався, тремтіли уста, неспокійні груди, підіймаючись, торкались його і знову опускались.

— Нащо так говорити? Сама знаєш: першу любов не забудеш, — пригорнув до себе і тричі поцілував, мовби матір свою.

Хоч одна людина, крім матері, є, що любить його...

Сама сказала, щоб до хутора не проводжав. Отак і пішла, згинаючи плечі.

Вітер здмухнув з черешні краплину роси, і холодний дотик її ковзнувся по гарячій щоці парубка. За всю дорогу не міг збагнути: чи пригнулася Марта, щоб гілка не вдарила в обличчя, чи стриманий плач нахилив її.

"Яка вона..."

Жаль було молодиці, хотілось догнати, щось добре сказати, утішити її. І не міг тепер уявити, як він жив би з нею. Не холодна, ні — спокійна доріжка лягла між ними, як осінній промінь. Шанував Марту дуже, жалувал, розумів, що вона його кохає. І було тяжко і радісно від цього на душі.

* * *

Йшла — дороги не чула під собою. Наче дитина, билась під серцем мінливими переборами млось і голова крутилась, як від довгої їзди на човні, коли починають ворухнутись береги, погойдуючись, відпливають удалину, і вода плямами кидається в очі.

Не раз їй здавалось, що вона примирилась зі своїм життям. Спочатку жила як у сні — аби день до вечора, а потім час зарубцював біль, знайшлася дитина — вивела її з забуття; і Дмитро, коли з'являвся в думках, був наче подорожній на дальньому пагорбі, що от-от увійде у хмари, і замкнеться за ним обтяжена голубінь. Та досить було десь неждано стрінутися — і весь світ хуртовиною налітав на неї, зразу кидав у безвість, і знову боліло серце, як тільки в молодості болить.

Не раз, притискаючи дитину до серця, хотіла втекти від згадок і витирала свої сльози на рожевому личку дівчини...

Вечір тісним кільцем стискував поля. Вітер ішов густий, немов хвиля у повінь, прориваючись у вузький просвіток за поворотом

Якоїсь неділі заграють музики на все село, закрутиться в танці весільне подвір'я, і її Дмитро, осипаний зерном, поважно пропливе з Бондарівною. Бачила незатьмарене чуже щастя, і до сліз було жаль самої себе, своєї молодості, що хтозна-як промайнула,

осквернена нелюбом, від одної згадки про якого проймала дрож.

Усе село піде на весілля, одній їй — сиди каменем у хаті, бо ж не пустить чоловік, свекруха, а хоч би й пустили — усі б оглядались на неї і за спиною кивали головами, показували б пальцями:

"Марта прийшла. Дивіться, дивіться, як вболіває вона. Живої кровинки на лицях нема".

І чи витримала б вона, на чуже щастя дивлячись?

"Чому з мого серця не виходиш?" — зверталась до Дмитра. А той мовчав, відходячи вдалину.

Біля хутора забовваніли скирти сіна, перемолоченої озимини. Варчук де міг загарбував землю, брав у оренду, сів біднякам наспіл, крутив діла з лісничими в лісах, захоплюючи родючі ділянки зрубу і лісові галявини з травою.

На хуторі забрехала Лиска і кинулась, звизгуючи, на груди. По тінях на фіранках і брязкоту посуду Марта догадалась, що в хаті сидять гості. Тому й вирішила не йти в світлицю.

— Що там Бондар? — забринів бас Ларіона Денисенка, аж шибки задеренчали. Здригнулась молодиця. "І тут про Бондарів, наче наврочив хто, згадують".

— Еге, Бондаря з дороги, — донісся обережний голос старого Варчука.

Як п'яна, піднялась на ґанок. З сіней назустріч вибігла Софія.

— Марто! Добрий вечір... На комсомольські збори спішу. Ти чого наче у воду опущена? Та я б на твоєму місці... Прощай, серце! — на ходу обвила руками, поцілувала поперек губ і кинулась, підстрибуючи, до хвіртки.

Темно на другій половині хати. Впала на ліжко в своїй колишній дівочій кімнаті, затулила обличчя руками, і приду— ^" шене ридання вирвалося з грудей. Навіть не почула, як Гор-пина торкнулась плеча. Обережно відслонила руки від очей і, не мовлячи слова, кілька разів поцілувала мокрі щоки Марти.

— Не плач, моє безталання, — приголубила Горпина молодицю.

— Не буду з ним жити. Покину, — припала головою до грудей літньої жінки.

— Горпино! Де ти в бісової матері? — гримить в світлиці хрипкий голос Варчука, вривається приглушений гамір гостей. І жінка злякано кидається до печі.

"Не буду жити із ним, не буду, — рішуче підводиться з ліжка — Візьму Ніну, в комірне піду". Виходить з своєї кімнати Все життя отруять, — неспокійно ворухиться думка, — дитину відберуть, по судах її, Марту, почнуть таскати.

Хтось відчинив двері світлиці, і заgrimів бас Ларіона:

— Мульку їм в бік, а не землеустрій. Бондар... — дзвякнула клямка і гамір затих.

Тільки тепер Марта почала догадуватися, що в світлиці говорили про соз, якому, ходили чутки, відріжуть найкращу землю на горбку, землю Варчука, Денисенка та інших куркулів. Та це так далеко було від неї. Окремі шматки розмови надокучливо вплітались в її думи, як сплески дощових крапель в негоду.

Знову увійшла Горпина і тихо поклала руки на плечі Марти.

— Не смій і думати про таке — зженуть з світу і тебе, і мене, — зашепотіла,

садовлячи Марту з собою на лаві.

— І хай. Краще мені в домовині гнити, аніж з ним увесь вік мучитись! — Знову згадала до найменшої дрібниці зустріч з Дмитром, і давні спогади прокинулись у серці.

Засяяли зорі в осиланій цвітом похилій дубівці, запахли роси в молодих травах, огорнули її дужі любі руки, притулили до широких грудей... І раптом, наче гадюка проповзла між ними, побачила круглі, недовірливо допитливі очі Ліфера і всю його вузьку довгу поставу. До болю заплющила повіки, щоб не бачити чоловіка, та він тільки темнішав, але не зникав Тихо ридаючи, забила голову в кружок столу і не чула болю, і не розбирала наляканого голосу Горпини. Було байдуже до всього.

— Горенько моє, старий сюди йде! — метнулася Горпина в другу кімнату.

— Чи та мене, стара, осоромити перед людьми хочеш? — заgrimів з порога Сафрон. — Гості вже в порожні миски заглядають Тільки до млинців сметани не внось — із колотухою поїдять. Ниньки невеликі пани зібралися, — стишив голос до шепоту.

— Сафроне! А, Сафроне, так ми на Бондаря, коли він не тее, їй-бо, обруч наб'ємо, — п'яно зареготав, просуваючи голову в 'двері, Ларіон Денисенко.

— Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться, — ляснув Ларіона по плечу.

— Так ти мені, Ларіонові, не віриш? Мені, козакові...

— Сумніваюсь, чи ти козак, чи кизяк, — засміявся, задоволений своїм жартом, Варчук. — Конешно, Бондар нам чоловік без діла, а серед своїх він силу має.

— Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе.

— Ні, цей і повезти може. Мужик кріпкий і, на лихо, норовистий.

— Розвалимо йому голову, то й соз розвалиться.

XXXV

Обабіч Великого шляху на чорних полях рівно тягнулись іще незаплескані дощами сліди борін, між якими тремтіли зелені стрілки озимини. На рову рясно пломенів куш шипшини, затягнутий прозорою хусткою павутиння, липи накрапали теплим восковим листям. В дубині стало темніше, і в глибоких коліях, притрушених листом, м'яко зашаруділи колеса, часом підскакуючи на вузлатих пучках прив'яленого коріння. Сонце, пробиваючись крізь верховіття дерев, примхливими кружалками лоснилось на широких спинах коней, і окремі волосинки горіли, як золото.

"Добрі коні, роботящі. Чого доброго, в шестерику риссю цілий день будуть ходити", — вже в який раз сам до себе говорив Іван Тимофійович і любовно цмокав губами — не так для того, щоб підігнати худобу, як почути свою повну владу над буланями. На його голос, іще незвичний, коні пряли ушима, притискали їх насторожено до шиї і, витягуючись довгими тілами, спірно, не назираючи на дишель, бігли поміж деревами; під копитами злітало наполоханим табунцем листя.

"Еге ж, завтра і сіяти виїду".

І вже бачив себе дома; розповідав Марійці, як він знову вибрав в райземвідділі найкращу пару для свого созу і як її в нього ледве з рук не відбили багрії. Та хіба ж він сплющає, дарма що супротивники його на худобі зуби з'їли і бігали разів з десять до начальства, а потім всіляко ганчували буланях: мовляв, і тельбаті, і пахи в них грають, і

спини довгі — значить, сили тої наче кіт наплакав. А він уперся на своєму:

"У мене гільки булана масть ведеться, і хай гірше буде, а не відступлюся від першого вибору".

Коли застріг буланих у воза на залізному ходу, Иона Чабану усміхнувся:

— Таки перехитрив созівців з Багрина. Знаєш, Іване Тимофійовичу, толк у конях. Чи, може, тільки така масть у тебе водиться? — весело примружився.

Тямущий чоловік. Такого круг пальця не обведеш.

— Бувайте здорові, — насмішкувато вклонився багріям, які збилися біля ґанку.

— Іч, бісів син, з-під носа добро вихопив! — з жалем похитав головою найстарший між ними сухопарий дядько. — Доглядай же за ними, ромадянине.

— Постараюсь, ромадяни. — Скочив на віз, ледве приховуючи усмішку: завжди його село сміялося з багринських селян, які в розмові, і особливо перед літерою "р", випускали "г". Не раз ущипливе пародіювали своїх сусідів: "Ми з Рицьком сиділи під рушею і лічили роші. А рім рушу рах, а рушки — ра-рах!.."

"Заживемо тепер — це не наспіл орати та сіяти. Кожну грудочку своїми пальцями перетру. А ще як землеустрій пройде і нам відріжуть землю на горбку — загосподарюємо по-справжньому".

Гіркувато-солодка прілість осінньої пори нагадала йому, як пахне неперелопачене зерно у повних засіках. І насмішкувато, в думках, стежив за Марійкою, яка присипала пшеницю в кадубах золотою половою, щоб не заздрили люди, що. стільки вродило в них. І чув, як раділи руки, натягаючи віжки, солодко тремтіли міцні вузлуваті пальці, що стільки років скучали не за чужими чепігами. І хай косують, бісяться Сафрон Варчук, Денисенки, Созоненки. Почекайте, почекайте, ще не такий переполох закачаєте, коли землемір по горбку пройдеться. З насолодою скрутив цигарку і сильно затягнувся їдким димом.

Між деревами засиніли, замерехтіли просвітки, і коні незабаром вибігли з лісу. Коли під'їздив до села, побачив, що з поля на шлях звернула парубоча постать і пішла поміж двома рядами лип. Щось знайоме здалося у неквапній, впевненій ході, високому стані, наопашки накинутому піджаку.

"Та це ж Дмитро Горицвіт!" — стріпнув віжками, і віз заторохкотів по дорозі.

— Сідай, парубче, підвезу, — осадив коні біля хлопця.

— Могорич із вас, дядьку Іване, — схвально оглянув коні Дмитро, вискочив на воза і зручно спустив ноги з полудрабка.

— Скільки того діла, — могорич мій, а горілка твоя. Звідки прямуєш?

— На озимий клин довідувався.

— Як воно?

— Мов барвінок зійшло.

— Та воно в тебе чи не завжди так? Земля — мов каша: дитину посади — виросте.

— Так вже воно дано, що мед солодкий.

Усміхнувся Іван Тимофійович: "Бач, прибіднюється, наче і не він ґрунт виробив. Славний парубок. Цей дурно-пусто патякати язиком не стане".

— Поїдемо до мене? — запитав, повертаючи на свій куток.

— Поїдемо, — стримано відповів Дмитро.

По тому, як ледве вловимо здригнулись уста, зрозумів, що парубкові хотілось побувати в нього.

"Оце зрадіє Марійка. Не знатиме, як стати, де посадити гостя, а Югина, либонь, сторониться його — Грицько їй голову закрутив. Теж парубок не з останніх. Хто ж із них порідниться з ним?.. Я вже як Марійка — наперед загадую".

На подвір'ї розпрягли коней, занесли в клуню пітну упряж і разом пішли до хати. І здавалося, що все наче туманом сповите; сухо клямцнула клямка, і сильніше забилося серце в парубка. З напівпрочинених дверей побачив у хаті Григорія з шапкою в руці. Назустріч попливла, гасячи повіками стриману радість, Марійка. І не дивлячись, знав, що в правім кутку на лаві біля столу сидить Югина. Спіймав на собі здивовано насторожений погляд Григорія і зразу ж похмурнішав, стискаючи зуби і вуста. Не чув, як поздоровкався, тільки сильно врізалось голосне:

— От і приїхали ми. Добрий день у хату, дайте заглянути в піч.

Надійно торкнулась його долоні Марійчина рука і допитливо округлими очима глянули з крелевецького рушника хвостаті півні, ладні вчепитися один одному в червоні гребені.

"Як же ти попав сюди?" — здивовано і недовірливо питав його, не мовлячи слова, Григорій, і руками неспокійно бгав сиві кучері високої шапки. Він відповів холодним поглядом, наче був чимсь заклопотаний, шорстко потиснув вогкі пальці і пішов до столу, де злякано метнувся голубий сполох дівочих очей. Глуха мовчанка повиповзала з кутків і затопила всю хату.

— Всього доброго вам, — ніяковіючи пролунав голос Грицька.

— Посидь іще, Грицю, — обізвався Іван, сідаючи на лаву.

— Спасибі, загулявся вже, — і очі знову запитливо підвелись на Дмитра. А той стояв, наче й не бачив того погляду. І чуючи, що чимсь недобрим повіяло від настороженої постаті Горицвіта, Григорій вклонився і тихо вийшов з хати. За ним нечутно майнула постать Югини.

В сінях схопив її руки вище ліктів, неспокійно забігали пальці по теплих червоних квітах на широких рукавах.

— Чого це Дмитро прийшов? Давно вчащає?

Хоча й знала, про що буде питати Григорій, проте не таких слів хотілося б зараз почути їй. Нахилила голову до плеча, мовчала.

— Чому ж не говориш? — опустив її руки і з серцем торкнувся пальцями клямки.

"Яке мені діло до нього?" — хотіла відповісти і боялась промовити слово, бо відчувала в собі дрож і сльози. А Григорій уже ледве стримував злість і проти Дмитра, і проти Югини й її батьків. Лють роз'їдала його, рвалась наверх, сліпила розум.

— Так у тебе для мене і слова не знайдеться? З Дмитром краще воркувати? — рвучко розчинив двері і затулив собою просвіток.

— Грицю! — простягнулась за ним руками і невидючим зором. Але перед самим

обличчям з дзвоном хряпнули двері і шматочки відбитої глини посипались на її косу; їдкий пил запорошив очі, і вже за рогом хати глухо загупали кроки.

"Григорію", — наливалася єдиним стогоном і, не відриваючи рук від очей, навпомацки ввійшла в другу хату. Впала на ліжку і голова забилася на подушці, дрібно затремтіли плечі, перекочуючи довгу пишну косу...

"Бач, яка тиха вода, хоч би тобі коли обмовилась, що Дмитро вчащає до неї", — лютував Грицько, поспішаючи додому. На повороті спіткнувся. Розмахуючи руками і вигинаючись плечима, ледве стримався, щоб не впасти, і ще більше розлютувався...

"Може, на Дмитрові достатки позарилася. Всі ви одним миром мазані. Хай нога мені відсохне, коли більше ступлю до тебе на поріг".

"Невже не ступлю?" — торкнувся серця інший струмінь, і парубок тяжко переконувався, що не сила йому забути дівчину. Тоді ще з більшою злістю почав перебирати в пам'яті її вади, щоб довести собі, що нема за чим вболівати. І чим їдкіше він нападав в думках на Бондарівну, тим кращим ставав її образ. Ясніше світилися очі, красивішало невелике округле обличчя. Тільки тепер глибше почув Грицько, що без Югини він стане порожнім, наче пустотіл. Проте не хотів признатися в цьому перед собою і знаходив нові причіпки, які б затьмарили його почуття.

"Подумаєш, тої краси. Тільки й того добра, що коса груба, а так — ні риба, ні м'ясо. Софія куди краща за неї". І знову бачив, як наближається до нього м'який голубий погляд, тремтіли двома метеликами на рум'янцеві щік невеличкі ямки.

"Будь ти неладна. І коли вспіла влізти в душу!"

— Здоров, Грицю! — біля перелазу з'явилась кряжиста постать Варивона з надкушеним яблуком в руці.

— Пішов до дідька!"

— Спасибі! І тобі цього самого бажаю! — серйозно, наче й справді дякував, одповів Варивон і смачно надкусив яблуко, що аж пінилось холоднуватим соком.

В одсвіті вечірнього сонця закліпала натовленими червоними очима його згорблена хатина. Пучок оббитого вітрами колосся перехилився через гребінь стріхи, сухими пуп'янками темніла перецвіла волошка. І тільки Григорій тепер почув, як його ногу через полотно запекла калитка з Дмитровими грошима. Вийняв її, зважив у руці: "Пропадіть ви пропадом!" — зупинив погляд на обтесаних, потемнілих від негоди деревинах і знову, болісно кривлячись, перевів на похилу хатину.

— Знову, шибенику непутящий, десь цілий день віявся. Навіть обідати не прийшов, — підходить до нього баба Орина. — Ліс оглядуєш? Вже з цієї неділі можна зруб ставити — гаразд, що впорались з роботою.

— Можна, — не розуміючи, про що йде мова, погоджується Грицько. — Оці гроші занесете Дмитрові, скажете, що не потрібні вони мені, — простягає калитку.

— Як не потрібні? А хату за якого дідька збудуєш? — аж присідає Орина. — Чи, може, сьогодні, напився, як чіп?

— В цьому році не будемо ставити, — тиче щось в жилаву чорну руку і прямує до хати.

— Агий на тебе, навіжений! — розгублено стоїть посеред подвір'я баба Орина і підносить до очей чорну руку з напіврозкритою калиткою. "Посварилися, видно, лобуряки, а ти, бабо, знову хтозна-скільки гибни в старій хаті, вигрівай жаром вогкі кутки та збирай плісень зі стінок. Скільки тої надії було, а він тобі одним словом поховав усе. Сказано: молоде — зелене. Тьху на вас. Вони сваряться, а ти, бабо, терпи за них... Аби ж це ти меншим був, я б тебе провчила, як з людьми треба жити". — І дрібними кроками йде до дверей, вбираючи з вікон згасаючі промінці вишневого заходу.

"Отак несподівано поховати надії", — іще з сіней невдоволено бубонить:

— Що там накоїв? Нема дубця на твою спину!

* * *

Оцей зелений пожмаканий капшук із грішми, що поклала мати на стіл, до огиди нагадував йому жабу.

— Передумав Григорій будуватись. Видно, не сила хлопцеві спинатися на ноги. Знову десь на зиму на наймитський кандьор піде. Злидні та й годі, — зітхнула і питально поглянула на сина: чи догадається сам заговорити про коні? Але в Дмитра зараз було так противно на душі, наче його прилюдно осоромили, кинули болотом на його честь.

"Завзятий, завзятий! Цього біда не зв'яже вузлом", — подумав про Григорія, поклав фуганок на лавку і вже взявся за картуз.

— Ти куди, Дмитре? Постривай, — зупинила його мати і сіла на новому стільці, який іще свіжо і тоскно пахнув осіннім лісом.

По виразу її обличчя, по голосу він зразу ж зрозумів, про що має йти мова.

— Це, Дмитре, Заятчук свої конята продає — другу пару. Замиршавіли вони в нього, закоростявилися. Ти б їх одходив... Знаєш як. А вони, коненята, і не погані та й ціна така, що нам можна прицінитись. Овес продали, — сказала так, начеб Дмитро й не знав про свої господарські справи.

— Скільки ж він править? — запитав понуро, і мати здивувалась: не побачила на обличчі сина тої радості, як перше, коли заходила розмова за худобу. — — Та не так-то й дорого, — зам'ялась. — Але...

— В позичку тра влазити, — докінчив Дмитро.

— Ну, а як же думав? Не такі господарі, як ти, а й то стягнутися зразу на коні не можуть, — потвердішала мова.

— Так то ж не коні, а коростяві шкапи.

— Вони через який місяць виходяться. В тебе легка рука, удачлива. А Данько, певне, нам позичить грошей. Я вже за кидала йому.

— Ну й що він?

— А що ж він може сказати? Дай добрий процент, то й розв'яже калитку. Хто ж тобі даремно позичить? Це ти міг би кому пособити, а тобі хто й захотів би з своїх людей, так сам копійки за душею не має. Піди до Данька. Тільки не заїдайся із ними. Мені за ті мощі Лисавета ледве очі не виїла. Знаєш, яка вона в'їдлива... А кіньми ти скоріше яку

копійчину заробиш. В Шляхбуд можна камінь возити, в фурманку поїдеш коли — і, гляди, потроху вилізеш з боргів.

— Скоро казка мовиться.

— І діло буде робиться, як прикладеш рук та спину попогнеш. Трапився випадок — купляй, Дмитре, коненята. Бо ці наші карбованці гіркі розтечуться, мов заяче сало. На один виробіток землі розтечуться... Та хіба мені тебе учити. Сам бачиш, не маленький.

— Та бачу ж. Піду до Данька, — і тільки тепер почув, як застугоніло серце: побачив перед собою коні, і то не чужі, а свої, побачив, як він .вимивав їх у Бузі, і аж повіяло їдким креоліном. "А може щось гірше, ніж короста?" — охолодила твереза думка.

Поволі вийшов із хати, а мати ще довго стояла в сінях на порозі, проводжаючи задуманим зором рослу і дужу постать сина.

В хаті Данька з міцними заґратованими вікнами настоялась темінь. В кутку перед суворим, з косими довгастими очима образом жевріє лампадка, ворушить важкими незграбними тінями. І коли трохи підпилий Данько підводиться з-за столу, його власна тінь навпіл переломлюється в кутку.

— Сутуж у мене, Дмитре, зараз з грішми. Сутуж. Налогів понакладали. Душать прямо совети, без ножа ріжуть, — довго, манівцями петляє Данько, щоб не продешевити.

— Да, — розгадує немудру гру. — Тоді доведеться в когось іншого позичити, — рішуче підводиться з лави. Данько невдоволено морщиться, зупиняє Дмитра.

— Та ні, тобі вже, так і бути, останнє позичу. Треба ж пособити чоловікові; проценту великого не хочу, тільки поробиш моїм дочкам скрині, ковані, з квітками, такі, як ти умієш. От і розійдемося по-божому.

— Усім дочкам?

— Усім, — зітхає Данько і на його вилицюватому обличчі розпливається вираз непідробленої досади: "Зародило їх у мене, як на ярмарку. А дочки, сказано, залишать без сорочки. Кожній наготуй, наготуй і з двору збудь. Дочки — препаскудний товар".

— Це на ваші скрині доведеться цілу зиму робити.

— Яку там зиму? Ти ж майстер хоч куди. Золоті руки маєш, — починає завзято підхвалювати Дмитра. — В тебе скрині прямо самі родяться.

— Ні, Якове Пилиповичу, не буде діла.

— Е, який ти впертий. Зате ж коні матимеш. Господарем станеш. Ну, добре, мізинчик мій поки й без скрині обійдеться. Де вже моє не пропадало. Прісько! — гукає голосно. — Кидай там свою науку та ходи сюди.

З другої кімнати входить присадкувата, широка в плечах і стані дівчина, вся в лапатовому вишитті і коралях.

— Пиши, Прісько, розписку. Вона в мене всю бухгалтерію веде влітку, — хвалиться Дмитрові. — Так пише, так пише, що й волосний писар так не утнув би, і вчиться добре в цьому, як його... технікумі.

— Тату! — перебиває його Пріська, і застережливо, строго впливається в зразу ж присмиріле обличчя Данька.

"Боїться, щоб не довідався, де вчиться", — догадується Дмитро.

— Та мовчу вже... Так от пиши, дочко.

Почерк у Пріськи справді красивий, округлий, з мудрими завитками. Розписку вона пише швидко — лише запитала в батька одні цифри: видно, не раз доводилося працювати над такими творами.

— Розписуйсь, Дмитре, — з радістю говорить Данько, розглядаючи непросохлий папір. — Бач, як ловко начиркано. Наука!

— Да, да, наука, — охоче й насмішкувато погоджується Дмитро. — До всього потрібна наука.

— Еге ж. До всього, — стверджувально хитає головою Данько, а Пріська не витримує глузливого погляду Дмитра: червоніє і, подзвонюючи коралями, сердито виходить із хати.

— Розсердилась чогось дівка, — засміявся Данько. — Норовиста, не по теперішніх порядках. От жаль, що не чув ти, як читає вона. Ну, нітрохи не гірше тої артистки, що колись з просвіти приїжджала. Тепер моя десь інтересну книжку доп'яла. Про нас, господарів, пишеться. Та як пишеться — ральці оближеш! — сказав гордовито, розминаючи вислі плечі.

— Про яких господарів?

— Про крепких, про "культурних орендарів", як Троцький казав. В цій книзі портрети з нас малюють. Пишаються нами. От які є письменники.

— Та в сім'ї не без виродка...

XXXVI

По підпухлих западинах під очима, злиплих віях, неспокійній ходанині Марійки з хати в хату Дмитро зрозумів, що Югина плакала. Навіть тепер під правим оком дівчини зрідка тіпалась голуба жилка.

"Яка в неї краса мінлива", — поглянув пильно на дівчину.

За півгодини обличчя посіріло, подовжилось. Менш привабливими стали зм'якшені риси, нижче ямок окреслились борозенки, і до прорізу в міжбрів'ї навскісне потягнулись, мало не з'єднуючись, дві тонкі зморшки.

"Такою вона буде років через вісім-десять", — визначила здогадка. І неприємно стало, що саме обличчя наперед показувало, як його будуть змінювати невблаганні літа.

"Шанувати її треба, щоб не марніла пусто... Буду, коли візьму за себе", — дививсь на зосереджено нахмурене обличчя дівчини.

— Чогось нездужає. Чи не підвій напав — учора так крутило в полі, — виправдуючи дочку, заговорила до нього Марійка. І бачачи, що Югина знову може розплакатись, звернувшись до неї. — Може, доню, підеш в другу хату, відпочинеш? Пробачте вже нам. Плоха вона сьогодні весь день.

Ніяково усміхаючись, вивела з хати дочку, і Дмитро почув, як в сінях злісно щось зашипіло.

"Ат, не треба", — скривився і подивився на Івана Тимофійовича, чи не зрозумів той

його думки. Поважне, з розумною хитриною обличчя Івана тільки на мить насторожилося і знов уже всміхалось йому приязно і тепло.

— Да, Дмитре, дивлюсь я на тебе і думаю: наче вилитий Тимофій передо мною сидить. Такий самий мовчазний, такий самий затятий, коли виведеш із себе, і добрий між своїми. Немало ми з ним того світу сходили: де Київ золотий, де Таврія пшенична, де Крим за горами — всюди ту копійчину добували. От і радий, що ти не бідуєш, не давишся заробітчанським кандьором з мишиним послідом. А я кріпко за своїх созівців візьмусь. Помагає держава — значить роби вкупі, дружньо роби. Вироби землю, як пух, щоб був і хліб і до хліба. Чи так я кажу?

— Так, дядьку Іване. Наша дорога одна: тримайся землі, ставай на неї двома ногами, Щоб не вона тобою коверзувала та родила суріпку з вівсюгом, а ти нею командував. Другий, дивись, до сивого волосу доживе, худобу має, та землі не розуміє. Її треба чути, як серце своє, знати, як мати дитину знає, щодня вивчати, як школяр книжку, і в книжки заглядати, що мудрі голови пишуть.

— Їй-право — викопаний Тимофій. Тільки він до книг не дійшов. Дай я тебе поцілую, — потягнувсь Іван Тимофійович до Дмитра.

Так їх і застала Марійка, переступаючи з світлом через поріг. І забула мовчазне нарікання і сльози Югини. Що сльози дівочі? Як ота роса на траві. Зійде сонце — і сліду не залишиться.

— Чи бач, як зріднилися, — поставила на стіл лампу.

— Мовчи, стара. Знаю, куди закидаєш, — розібрав її натяк Іван. — Просто до душі припав мені парубок.

— А я ж про що говорю? — почала виправдуватися. — Славна людина, куди не піде — всім до серця припаде. — Підсіла до парубка. — Така в мене Югина тендітна. Провіяло вчора, вже й кволиться. Ти не зважай на неї.

— Говори, говори, — насмішкувато перебив Іван.

— А ти не мішайся в бабські справи, коли не тямиш, — обірвала чоловіка і всміхнулась Дмитрові.

— Бач, який командир. Ще, чого доброго, смалюхом по плечах потягнеш.

— Жаль, що Югина нездужає. Всією душею хотів би, щоб не хворіла, щоб в щасті прожила свій вік, — хвилюючись, сказав несподівано для себе Дмитро.

— Спасибі тобі, дорога дитино, — розчулилась Марійка. — Дай і я тебе поцілую, — торкнулась високого лоба шерхлими сухими губами.

"От де твоє щастя, дочко!"

І таким рідним здався їй Дмитро, що хотілось притулитись до нього, як до сина, назвати своєю дитиною, своїм зятем. Знала, що найкраще зараз, наче мимохідь, запитати парубка, чого він до них навідується, та спиняв її глузливий погляд Івана. Тому, зітхаючи, повела мову такими далекими обхідними стежками — і про цьогорічний урожай, і про соз, і про те, яка тепер молодь пішла неслухняна, — що навіть Іван ловив-ловив нитку, куди гне жінка, та зрештою знизав плечима і звернувся до Дмитра.

— Вона тобі наговорить сім мішків гречаної вовни, та всі неповні.

Але Дмитро не випускав кінця з заплутаної розмови. Поставив себе на місце Марійки і незабаром розбирався в усіх її ходах, як у своїх думках, а коли дійшла мова, що від малих дітей болить голова, а від великих — серце, і яке горе матерям, що мають дочок, та не знають, в які вони руки попадуться, — він уже знав приблизно, що піде за цими словами, тільки не міг визначити грані бесіди: чи знову заплутає кінці, чи обережно почне випитувати його. Радіючи, розумів, що Марійка тягне руку за —нього, і бажав, щоб вона сьогодні знала його мислі — хай тільки сама дійде до межі.

За вікном коливались сутінки, через плетені мережки фіранок місяць цідив жовтаве яблучне вино і різко пахла городина осінньою годиною. І не хочеться Дмитрові йти додому від Бондарів, бо тут усе дихає його коханням, і тоскно стає, що дівчина сидить не поруч з ним, а може плаче в тій хаті, називає його осоружним і кличе в думках до себе Григорія. Нахмурився і ледве не випустив слів Марійки:

— От і Шевчик почав навідуватись до нас, та чогось не лежить моє серце до нього, хоч, може, він і хороший хлопець.

— Таки не витримала. Сказано: баба — бабою, — глузує Іван. — Ти ще що-небудь скажи!

— І скажу, — розсердилась на чоловіка. — От я мало Дмитра знаю, а в мене — тільки він до хати увійшов, і не знаю, що він про нас думає, — зразу ж до нього довіра вродилась.

— Спасибі на доброму слові, — підвівся високий, кремезний; мовчки пройшовся по хаті і зупинився між Іваном і Марійкою. Спіймав на собі; стурбовано-радісний усміх жінки і спокійний погляд Івана. Знав, як чекає Марійка його слів, і тихо-тихо промовив: — Мудро говорити не вмію. Сподобались ви мені, полюбив я вашу Югину. Славна дівчина Про таку тільки й думав за ці роки, — запнувся, бо не хотілось згадувати про Марту ні словами, ні в гадках. — Коли вийде Югина за мене — нічого кращого й бажати не хочу. Робити за трьох буду, аби тільки жилося щасно.

— За трьох не треба — за одного, та доброго, — обізвався Іван.

— А не вийде, — будемо знайомими, та й годі, — закінчив свою мову парубок і сів на лаву, де перше Югина сиділа.

— От кого я зятем назову, — оповила його руками Марійка. — Югина твоєю буде. Тільки шануй її, Дмитре, бо вона ж одиниця в мене, як серце в грудях.

— Да, воно б і добре було б, — протягнув Іван.

Дмитро гаряче поцілував Марійку і ледве встиг стримати зітхання. Він чув, як розтає в його серці роками накупілий лід. Хотілось, як до рідних, пригорнутися до цих простих трудівників, відчутти теплий дотик дівчини, відчутти, що те щастя, про яке стільки думалось, завітало до нього. Та і в хвилину забуття холодив гострий струм, нагадуючи, що надія його як осіннє небо — здається, зовсім близько, а водночас так далеко-далеко.

XXXVII

Після того вечора дома таке робилося, що хоч хати відцурайся. Мати вперлась на

своєму, а дочка на своєму і одна одну не могли переважити.

Ранок починався з настороженої мовчанки. Навіть вогонь у печі, здається, горів тихіше, а Югина поралась біля баняків і горнят наче тінь. Входила Марійка з дійницею, здіймала цідилок з стіни, і тоненькі струмки молока співали червоним глекам: цить-цитьте, цить-цитьте. Снідали так, ніби хтось у хаті лежав при смерті. Раптом жінка строго зверталась до дівчини.

— Надумалась вже?

Югина здригалась і забивалась в куток.

— Чи чуєш, що я тобі кажу?

— Чого ви від мене хочете?

— Чого я від тебе хочу? Вибий з голови дурощі. Викинь Шевчика з голови.

— Мамо, не говоріть мені про нього, — тремтів благальне голос.

Вона не знала, чи Гриць її зовсім покинув, чи, може, пересердиться і знову повернеться до неї. Від одної згадки про нього ще більше нило серце, вогнем пекли в'їдливі слова.

"Так у тебе для мене і слова не знайдеться? З Дмитром краще воркувати?"

Ще тісніше притискала руку до обличчя, бо здавалось, що сінешні двері, летячи за парубком, можуть зачепити її, і навіть чула, як шматочки глини обсипають її голову, пил порошить очі.

— Найшла собі щастя яке. У Шевчика на все обійся один хвіст ледве тримається, хата не сьогодні, так завтра розвалиться — іди тоді, господине, в комірне капарити вік.

З кожним новим словом Марійка все більш гарячилась, сердилась і уже не слухала слів дочки, даючи волю своєму болю, що зібрався за багато років трудного життя.

— Як прийдеться за чужою пряжею пучки протирати, мандебуркою давитися, за сніп жати, тоді не раз матір згадаєш. А за Дмитром будеш жити господинею! Господинею, а не наймичкою, не поденщицею! Якій хоч дівці слово скаже — з вискоком побіжить за ним! Найкраща побіжить.

— Мамо, чого ви до мене присікались? Не піду я ні за Грицька, ні за Дмитра.

— Туди к бісовому батькові. Може, за дурного Власа підеш? Як розпаскудились тепер! Жди від такої утіхи батько-мати на старості літ. У ванькир як сучку кину, поки не передумаєш.

— Тоді я утечу од вас, — одрізала Югина.

— Як утечеш? Куди? — оторопіла жінка. Вона тільки тепер, холодючи, зрозуміла, що в Югини є її, Марійчина, упертість. І це не порадувало Бондариху. — Куди ж утечеш? — запитала так, щоб і не дуже грізно було, але й не подати виду, що вона надає уваги словам дочки.

— В Комсомольське! — До найменших подробиць пригадала зустріч з комсомольцями, і такою принадою повіяло з вечірньої долини, що мовчазні сльози мимоволі закапали на долівку. — В колектив піду!

— В колектив? Це комсомольський соз? — перелякалася Марійка й безпорадно замовкла, не знаючи, що сказати дочці.

З Бондарихою таке не часто трапляється.

За ці дні обличчя Югини витягнулось, стало таким прозорим, що аж одсвічувалось синіми жилками, побільшали очі, здавалось, що голубе світло переливалось через перенісся, під очима двома темносиніми обідками вляглися тіні, усіяні дрібними, мов макове зерно, крапками.

Іван спробував закинути дочці слово про Дмитра, то вона і на нього нагнівалася, тому й вирішив не мішатись в бабські справи.

— Хе! Хай собі робить, як сама знає, — сказав Марійці, — бо потім, якщо до чого, увесь вік буде на нас нарікати.

— Увесь вік буде дякувати. Спом'янеш моє слово! — насілась жінка на нього, і мусив відступитися чоловік.

— Сам дідько у ваших ділах шию скрутить. Я вам і не суддя, і не порадник.

— Що ти за батько! Пригрозити не можеш їй? — напосідала Марійка.

— Коли б вона лежала поперек лави — міг би, а тепер, коли і повздовж ледве вмістиш, — не присилуєш. І дай їй спокій.

— Поки не побачу за Дмитром — поїдом їстиму.

— Гляди, щоб не подавилась. Вона тиха, тиха, а кісточка твоя сидить. — І йшов до своїх сотовців. В гуртовій роботі він потроху забував за домашні чвари і не розумів, скільки можна товктися над вибором і чому Югина не хоче піти за Дмитра.

З роками, коли забудеться давно прохолола любов і тільки інколи дасть про себе знати неясними клаптями спогадів, літні люди не розуміють молоді. І вдивовижу стає їм густий рум'янець від одного погляду і сором од звичного слова, що для закоханих здається грубим, огидним, як дотик жаби; і нетерпеливе чекання неділі з танцями і жаданими зустрічами; і хвилювання, і вибір милого, який всім, видно, поступається перед іншими. І тоді старість знизує плечима, киває головою, бубонить розумні настанови, вважаючи, що тільки вона знається на житті. А запитайте, що вона кілька десятків років тому робила. І чи все тоді зважувалося досвідом і розумом?

Справді, юність що та річка у повідь — розіллється на чотири броди, кінця-краю не видно, промиває добірні зорі, місячним містком перевисає від берега до берега; чия то пісня над нею пливе, і чи не скиби срібла розрізає весло в молодих руках, ще й накрапає іскристим разком на співучий плес... А там, гляди, ковзнуться по золотому мості хмари, розріжуть його, затьмарять, в береги увійдуть води — і де ті гнізда зірок подіваються; і по чорній ріці мовчки пропливе зігнутий рибалка, а тумани, сиві, як борода його, зійдуться безшумно за човном, тільки десь далеко-далеко заскрипить весло, як давня згадка.

* * *

З полудня сипнув дрібний холодний дощик.

Руки Югини задубіли і ледве ворушились в доспілому просі. Поле затягнулось сірою безвідрадною сіткою. Сизою темінню заklubився Великий шлях, та вітер швидко розметав димчасті хмари, і обпатране, без проміння сонце злякано вискочило на брудносиню прогалину, покотилось ночувати у ліс.

Таки не дожала постаті; поскладала снопи в полукіпок і тихо пішла у село. Вечір мінів обриси ланів, шляху, і дивно змінювався захід; ось він став зеленястоголубим, далі чийсь руки почали засновувати синь огнистими нитками і незабаром золоті архіпелаги попливли над потемнілими лісами. Поміж липами стало темніше. Мокре листя прилипало до босих ніг і спросоння шелестіло щось таке знайоме і тоскне.

Зітхнула — нелегко було повертатись додому в докори і гризню. І хай що хоче робить мати — не буде по її. А Гриць теж добрий — наговорив, роз'ятрив серце — і на очі не з'являється. Така твоя любов невірна. Що ж, вона все, усе перетерпить, в дівках посивіє, та, наперекір матері, доможеться свого. Одначе гіркий жаль охопив її, відчула, як млосно запарувало тіло... Не того, що Дмитро поганий, ні, тільки наперекір матері нізащо не піде за нього.

— Югіно!

Радісний переляк, наче порив вітру, охоплює дівчину з ніг до голови. А вже назустріч їй наближається і затьмарює світ таке дороге обличчя, чорний чуб, пахучі губи; руки торкаються її плечей, обвиваються навколо гнучкого стану, і поцілунок закриває її уста.

— Чи ти з глузду з'їхав? — нерішуче відпихає від себе і злякано оглядається навколо. — Ще люди побачать.

— І хай бачать, — тягнеться Гриць до неї. Їхні очі стрічаються в одній щасливій усмішці.

— Уже думала, що забув за мене.

— І не говори, — пригортає до себе Югіну, спираючись спиною на гудзкувату розлогу липу. — Тільки тепер взнав, як я люблю тебе, — і аж почервонів од сорому, згадавши Федору.

— Е?

— Після тої суперечки місця собі не міг знайти. То раніше все було простим і зрозумілим: є в Бондарів дочка Югіна, вона мене любить, я — її, взимку одружимося... І враз наче обірвалось щось. Сяду їсти — хліб з рук падає, стану робити — в очах ти стоїш, увечері підійду до твого вікна — сам себе проклинаю, і знову повертаюсь додому, розбитий, наче дві копи змолотив.

— А хто ж тобі винен? — одхилилась назад, поглянула на шлях і на парубка. Красиве, заспокоєне обличчя, освітлене вечірнім саявом, було золотисто-смаглим, одначе сутінки мінили небо і такі знайомі риси почали вкриватися тінями, чорніти.

— Дмитро заходив після того? — пригорнув дівчину і допитливо глянув у очі.

— Приходив.

— Чи він так, чи насправді?

— Хто його знає, — зітхнула і зразу зів'яла, згадавши, що її жде дома. — Боюсь, Грицю, що не жартома приходив, хоч і не говорив зі мною він. — Не хотіла зразу виказувати всього, щоб не завдавати жалю і собі, і коханому.

— Коли насправді, — погане наше діло. Знаю, його спроста не спихнеш з дороги, — задумався Григорій і наче забув за дівчину. Опустив голову, і буйний чуб закрив увесь

вид. Вітер свиснув у порідженому гіллі, поворушив під ногами листву і покотився ровом у холодну безвість. Низько гудів шлях, а трухляві дупла старих дерев дихали пріллю і затхлим п'яним теплом, до якого вже починала добиратися осінь.

— Що ж, Дмитре, — одірвав Григорій руку від чола, і Югина не могла у темряві розібрати рис його обличчя, — були ми найкращими друзями. Коли ж став на дорозі — гнівайся на себе.

— Страшно мені, Грицю. Ходім додому, — пригорнулась дівчина до нього. І Грицько поцілунком заспокоїв її.

XXXVIII

Хвилюючись, Дмитро сперся ліктями на ворота, голову повернув до освітленого, завішаного фіранкою вікна. Тяжко було йти до хати: знав, що, тільки відчинить двері, стріне сумовито-наляканий погляд і потім увесь вечір Югина буде ховати обличчя від нього, мовчати, байдуже відповідати на запитання Марійки. Як ніколи, страждала його непокірна гордість. Іноді ставав сам собі огидний, проте не міг і не хотів зламати себе — відійти з тої важкої дороги. Упертість глушила доводи розуму. Хмуро просиджував вечір у Бондарів і без слів прощався з дівчиною, коли та, за звичаєм і з німого веління матері, мусила виходити за ним у сіни.

Хтось, окутаний темрявою, повернув у вуличку до нього, і Дмитро, щоб ні з ким не стрічатись, тихо причинив ворота. Напомацки в сінях знайшов клямку і, пригинаючись, увійшов у світлицю. Від скрині метнулася дівчина і наполохано глянула на нього.

— Вечір добрий, Югино, — став посеред хати напроти дівчини.

— Добрий вечір, — ледве чутно прошепотіла і забилася в куток між ліжком і скринею.

— Де ж батьки?

— Що?.. Батьки? Тато на зборах созу, а мати, напевне, зараз прийдуть, — болісно здригнулись уста. Догадався, що неприємно було згадувати за матір.

— Ага, — сів на лаві, не спускаючи важкого погляду з Бондарівни. Бачив, як мінилось її обличчя, краска почала заливати його: здригались відточені крильця ніздрів, і в очах сколихнулась упертість: "Зараз почне вона вичитувати мені те, що я вже давно знаю", — здогадався по її рішучому обличчю.

"Може, якимсь питанням збити її з пантелику, не дати першій заговорити... Ні, хай говорить", — виповзає зла упертість. Він стискає уста, примружується, дає очима зрозуміти, що ладен вислухати її, навіть більше того — знає, що почує від неї.

І дівчина насторожується під його шаленим сліпучим поглядом, проте рішуче встає і кулак правої руки кладе на залізну квітку укованої ляди. Видно, холод обпік руку, бо зараз відсовує її і, в забутті, знову кладе на тьмяну пелюстку.

— Дмитре Тимофійовичу, — збирає всю рішучість дівчина, проте, може мимоволі, благання тремтить в її голосі, і погляд насторожено зупиняється на дверях. — Дмитре Тимофійовичу, я нічого злого, тільки добра хочу вам.

Розгубилася, побачивши його напружену, злу посмішку.

— Їй-право, тільки добра, — переконує його. — Але ж що мені робити, коли з

Грицьком раніше зналася. Він мене полюбив, і я... Вік буду дякувати вам... Що я зроблю... Не ходіть до мене... Що воно із того? І вам, бачу, нелегко, і мені несолодко.

І певне, зараз би сльози наповнили її повіки, та він спішить запобігти цьому — рвучко кидає через стіл шапку на покуть, ступає крок вперед, високий і розгніваний, так впирається руками в ляду, що аж скриня тріщить до самих коліщат. І Югіна не може одвести погляду від його чорних звужених очей з лихими, як вогонь, блищиками.

— Гарна твоя казка-байка, та не тобі її розказувати, не мені слухати. Дуже просто сказати: відступіться. Може, я сам себе ламав не день і не ніч; тебе із серця виривав, та не міг вирвати. А що мені тепер робити? — він наближається до дівчини, вона хоче відступити назад та впирається спиною в бильце ліжка і з острахом і здивованням дивиться на нього.

— Коли ти мені добра бажаєш, у мене є одне щастя — ти. Підеш за мене — нічого більше в світі не треба... Добре комусь щастя бажати — із свого багатства пощерблений гріш кинути... Коли б я вірив, що кохання Гриця таке, як моє, може ще здолав би себе. Та йому я не вірю і ти не дуже пишайся ним. Подивися краще, коли твоя любов очі загубила. І своїм казанням не відвернеш мене.

"Горе моє, який же він лихий і... хороший. Невже він так любить мене? — вперше якесь тепле почуття, перемежоване з острахом, ворухнулось до парубка. — Що ж він на Гриця наговорює". Хоче запитати Дмитра, та в цей час у світлицю входять мати з Шевчиком...

В мовчанні проходить вечір. Парубки косують один на одного, і даремні намагання Марійки як-небудь підтримати розмову; не допомагають насіння і яблука, не допомагають розпити про здоров'я домашніх, а коли спитала в Грицька про будівлю нової хати, аж закрутився хлопець на місці і злісно подивився на Дмитра.

Водночас взяли за шапки і вийшли з хати.

В білоголубій димчастій ополонці, обведений хмарами, то світлішав, то темнішав ущерблений місяць і довгі тіні то пробігали через дорогу на город, то злякано кидались назад, нечутно ворущачись під ногами. Ішли, шелестячи листям, — Дмитро по один бік глибоко витисненої колесами вузької колії, Грицько — по другий.

На перехресті біля Дарчиної хати, що задрімала в молодому сливняку, Грицько зупинився, заходячи вперед. Вся його невисока, міцна постать напружилась, під шкірою на щоках подвоєними бугорками заворушились округлені м'язи — видно, сильно зціпив зуби.

— Дмитре, як воно виходить?

— Хіба що? — незрозуміле знизав плечима, з цікавістю розглядаючи насторожену сильну постать парубка. "Проворний, кріпкий".

Грицько, чуючи таке питання, полегшено зітхнув, мабуть, повірив, що нічого не трапилось, та знову пальці до болю втиснулись в долоні, різко випнули вузлуваті суглоби.

— Чи ти так до Бондарів заходиш, чи від мене хочеш дівчину відбити?

— Який ти недогадливий, — похитав головою. — Хіба ж "так" до дівчат ходять? Да,

Грицю, думаю відбити від тебе Бондарівну.

Спочатку навіть недовіра ворухнула бровами Шевчика. "Чи не жартує?"

— Як же воно так? — для чогось оглянувся назад. — Дівчина мене любить...

— А я до Федори ходжу, — підказав уїдливо.

Якусь хвилину Григорій стояв, мов скам'янілий. Та ось подався назад і, перехилиючись з розгону вперед, вдарив важким кулаком Дмитра в лице; другий кулак уже марно розітнув повітря — Горицвіт відскочив назад, і Григорій потягнувся за ним.

— Е, та ти вже й б'єшся? — ні до чого вирвалось.

Шевчик знову наскочив на Дмитра, але його кулаки вже скрізь зустрічали дуги великих рук.

— Геть, жабо зелена, поки не увів у гріх, — просичав Дмитро. — Рідкий ти супроти мене, — і ледве встигав одводити коловорот розлючених рук.

* * *

— Дмитре, що з тобою? — застигла Докія посеред хат, притискаючи сплетені руки до грудей.

— Ет, все вам треба знати... Ледача кров з носа пішла... Злийте на руки. — Вимився теплою водою і мусив таки стати коло стола, поки мати рушником не витерла міцно прилиплі чорні грудочки крові, не змастила губу пожовтілим несолоним салом.

— Розкажуй тепер, хто тебе так розмалював, — сіла на ослін супроти сина, світлячи сумовитими очима.

— Ніхто, — скривився. — Біля перелазу спіткнувся і упав.

— Говори, бо я тільки вчора на світ появилася... Як тобі не совісно брехати? Не водилося за тобою такого перше. Що ж, на добру стежку прямуєш. Тільки знай моє слово: брехнею світ обійдеш, назад не повернешся. Добре вивчився в когось. — Устала і, не дивлячись на сина, стала слати постіль.

Боліло материне серце. Мучили здогади: чи не з Барчуком знову завівся; не могла заспокоїтися, що не схотів сказати правди. Промінці світла пучком золотих ниток снувались від лампи до очей, неправильно здовжувалось то округлювалось обличчя сина, уперте, мовчазне, із зведеними на перенісці навислими бровами. Ось він підвівся, дмухнув на світло, і чорна велика тінь майнула по хаті.

Вночі Дмитро прокинувся від легкого дотику. Ще не розплющивши очей, відчув, як світло червоними кружальцями пробилось крізь повіки, і, певне відгомін вчорашнього, тривожна догадка шугнула — рвучко підвівся, захищаючи голову трохи відхиленою рукою.

— Що з тобою? Спи, спи... Непокоївся всю ніч. Чи не жар у тебе? — прикладає шершаву землисту руку до високого смаглявого чола з вузькою незагорілою смужкою вздовж лінії чуба, а потім витирає рушником з підборіддя рожеву сукровицю.

— Мамо, це я з Грицьком побився.

— З Грицем? Яким?

— Шевчиком.

— Шевчиком? — перепитує. — Чи ти не спросоння верзеш?

— Ні. Сам раніше ніколи б не подумав.

— Як же ж так можна? За що не помирились?

— За дівчину. Югину Бондар.

— За дівчину? — широко розплющує очі Докія, і кілька догадок так тиснуть одна одну, що аж боляче стає в голові. — Вам обом приглянулась одна дівчина, чи як?

— Еге ж.

Вона ще не вірить синові і, вже чуючи, як хвилювання стукається, нестримно прибуває в груди, удавано зітхає і похитує головою:

— Як же ж так можна: за дівчину один одного, десь, не повбивали. А Бондарівна славна... Дуже приглянулась тобі?

Незручно парубкові й говорити про свої потайні думки, морщиться, мов після чарки, проте не може уникнути материного погляду і, відводячи очі вбік, глухо кидає:

— Еге ж, дуже... Тільки...

— Що ж, кращої невістки мені, либонь, і не відшукати... Тільки бійка, Дмитре, пом'яни моє слово, до добра не доведе, — відчитує, гасячи світло і ледве стримує радість: син її не хворий, не скалічили Барчуки, не прибили, не притовкли. Тільки натура така трудна, камінна — що в іншого за вітром через кілька тижнів піде, в нього роками тримається. Ох, як воно все... — Усміхається в темряві і зразу ж спокійно засинає.

XXXIX

Землемір, чіпкий дідок, з зеленкуватим вузьким клином борідки і підстриженими прокуреними вусами, вткнувся короткозорими очима в кряжисту постать Івана, і його рука довгастим човником вскочила в міцні вузлуваті пальці.

— Так це ви, можна сказати, Іван Тимофійович Бондар... Землемір... Кхи-кхи. Чортів кашель. Тьху... Карпо Іванович Мокроус.

Ледве помітно всміхнувся Іван. Вийшло: "землемір кхи-кхи, чортів кашель. Тьху". Так і запам'ятав чудернацьке прізвище, шанобливо тиснувши руки з колючими сивими волосинками на пальцях. Обережно, поперед себе, поніс до хати теодоліт, а Карпо Іванович підхопив з землі протертий чемодан і задріботів тонкими ногами за Іваном. У хаті, витягуючи тонку шию, швидко скинув пальто. Почав потирати руки і заходив з кутка в куток. З-під чорного піджака різко випирали трикутники лопаток, то наближаючись до хребців, то різко відскакуючи вбік.

— Можна сказати, відіб'ємо завтра вам благодатної земельки на горбку. Знаю, знаю її. Це споконвічне князівство Варчуків. Як він? Ще ворухить ногами? — допитливо примружив праве око.

— Цього довбнею не доб'єш.

— А як ви думаєте, Іване Тимофійовичу, чи вони нам побоїща не закачають? — впритул підійшов до Бондаря, поблискуючи по-дитячому безпорадними короткозорими очима.

— Думаю, ні. А втім, хто його знає. Опасаетесь?

— Це я, можна сказати? Самого чорта не боюсь, — вигнув сухі груди. — Тільки

свого інструмента жаль — дорога штучка, того й дивися, щоб не потрошили, — погладив рукою лаковані ніжки теодоліта. І раптом, чогось сердячись, вдарив кулаком в кулак: — Чортові баби, так і норовлять допасти до нього. І видумав біс, можна сказати, таке зілля. — Почав виймати з чемодана карту села.

— Ви може до вечері перекусите що?

— Не відмовлюсь, не відмовлюсь. Можна сказати: їж, поки рот свіж, а як зів'яне, то й сова не загляне, — задоволено і дрібно засміявся...

— Чи вам молока чи пряження зготувати?

— Можна, можна і пряження, і молока, а коли є борщ, та ще й з квасолькою, — ніяк відмовитись не посмію.

І згодом Іван не міг відірвати здивованого погляду від землеміра: такий тобі миршавенький дідок, однак, покашлюючи і пирхаючи, їв за трьох молотників — наче за спину кидав. А в усіх урочищах розбирався так, ніби виріс у їхньому селі...

Ранок випав туманний; під копитами коней стріяло стужавіле болото і нависало розбухлою кашею над глибоко втиснутими слідами.

Карпо Іванович Мокроус не схотів їхати на возі: худобі тяжко. Доручив доглядати теодоліт Варивонові, а сам попрямував понад греблею, по-пташиному скачучи з протоптаного ногами одного округлого гнізда в друге. Широкі, підкачені холоші все густіше вкривалися бризками болота, проте землемір найменше турбувався такою халепою, навіть якусь пісеньку мугикав.

"Побачимо, якої ти заспіваєш, коли на горбок Варчукове кодро збіжиться", — усміхнувся в цурпалки вусів Іван Бондар, слідкуючи за вузькоплечою постаттю. Що на горбок збіжаться всі, кому тут належала земля, він не сумнівався, тільки не знав, чи дійде до бійки, чи закінчиться погрозою і лайками. Пригадав побіліле обличчя Марійки, її прохання, щоб коли що — гнав коней в село, не встрявав у бійку. І відчув, як весела дрож пробігла тілом, несучи за собою завзяту і насторожену силу.

"Шкода, що Мірошниченка нема — в район викликали.

З ним безпечніше".

На другому возі розгониште сміявся Степан Кушнір, і пужак дрібно тремтів у червоній руці. Посмоктуючи цигарку, шекерявив якусь побрехеньку Полікарп Сергієнко, по-вулишному "Побрехенька", незavidний сухорлявий чоловік з загостреним припушеним обличчям і довгими вусами. Невдача либонь чи не з самого народження переслідувала чоловіка. Родився він на полі пана Колчака в родині невилазних наймитів. Його мати старалася за тринадцятий сніп заробити трохи хліба, щоб як-небудь прогодувати шестеро дітей, що, мов жорна, мололи всякий харч і світили чорним тілом по всіх вулицях села, басуючи на хворостинах. Не дуже, видно, зрадів воловик Явдоким Сергієнко, коли до нього примчали на випас двоє старшеньких, і чорнява мазуха Оленка, захекавшись, радісно сповістила:

— Татку, нашій мамі бузько плиніс хлопчика на поле.

— Дурна, вона й досі не знає, що бузько тільки жаб жере, — відштовхнув її семилітній Гнат і серйозно повідомив: — Батьку, мама на полі хлопчика родили.

Коли новонародженого хрестили, попові треба було дати три карбованці, півкопи яєць і курку. Кума (породілля ще хворіла) гроші і яйця віддала, а курки не було в наймитів, і довго не могла заспокоїтись зобиджена матушка: "Що це за господиня — навіть курки на обійсті не має. Один розврат від таких людей".

Всі діти, як діти, росли в Сергієнків: плакали, їли, хворіли, кричали, падали з колиски, об'їдалися всякою поганню, топились у ставку і поволеньки спинались на ноги. А Полікарпові одне горе: дуже миршавим вдався і зовсім не говорив, хоч яких уже шептух не приводили до нього, чим не поїли і яким зіллям не обкурювали. Нарешті, коли німому хлопцеві минуло чотири роки, люди пораяли батькам відвести його чим скорше до Києва. Послухалась Орина людей і напровесні, тримаючись гуртка прочан, пішла із сином в далеку путь. Та недовго того шляху поміряла Орина. Другого ж дня біля Літина сипнув ядерний дощ і грім струсонув усім небом і землею. Люди навпочіпки поприсідали біля лип, та дощ небавом вимочив їх до нитки. А Полікарп візьми й заговори:

"Глім і капки".

Того ж дня вночі повернулася Орина додому і страх як потерпала: а що ж як знову відбере мову Полікарпові. Та по тому говіркішого хлопця на все село не знайдеш. Підрісши, в розмовах забував всяку міру, і потім його побрехеньки довго переходили з хати в хату, а до самого Полікарпа навик причепилось прізвисько "Побрехенька". На гульбищах усі з охотою слухали Полікарпа. Від душі пирхали і реготали, але ні дівчата, ні хлопці не вважали його за парубка. І скільки, дійшовши років, не сватався — тільки гарбузи хапав. Тому й знайшов собі дівчину лише в сусідньому селі, пустивши в очі її батькам такого туману високими мисливськими чобітьми і берданкою, що ті по простоті своїй і повірили: неабиякий зять трапився їм — одним полюванням он як може прожити.

А з того полювання було стільки користі, як з цапа молока. Правда, чи не єдиний раз, уже після одруження, трапилось щастя Полікарпові: застрелив на болоті качку. І вже не городами, а вулицями попрямував додому, навіть крюк наклав, щоб не минути кооперацію, де в неділю збирались погомоніти дядьки.

— Несеш свіжину, Полікарпе? — гукнув широкоплечий сусід Василь Коваленко, ледве стримуючи усмішку.

— Та хіба ж тепер дичина? От колись дичини, мов гною, було, — став біля гурту селян. — Бувало, обвішаєшся кругом, ледве додому, як пхир, тягнешся. А тут ще й жінка починає лаятися. "Доки вже ти будеш таскати — дівати нема куди".

— А вбив же що-небудь? — допитується коваль.

— Та якусь паршивеньку качечку.

— Качку? — дивується Василь. — Ану, покажи. Полікарп, не кваплячись, широко розкриває торбу і раптом качка з фуркотом, затуляючи його очі, підноситься вгору, низько летить над будинком споживчого товариства і зникає за садами.

— Ох, ти ж чолт. Полетіла. Чи ти ба... — розгублено повідомляє Полікарп, і від сміху здригається увесь майдан...

Зараз Сергієнко — чує Іван Тимофійович — напався чогось на парубків:

— Хіба ж тепер парубки? От колись були парубки. Бувало, ми з Арсентієм вип'ємо по кружку, візьмемо шворіняки за халяви та як підемо до дівок — усі хлопці, як шушвалки, тікають від нас. А на весіллях завжди півока поставлять, щоб не надавали головиць. Уміли ми в свою пору погуляти. На теперішніх двох парубків ще б сили у мене вистачило, — вигинає колесом суху спину.

І Степан Кушнір, червоніючи, починає неймовірно кашляти, щоб не розсміятися в очі Полікарпові.

На горбку поля зовсім протряхли, і за колесами побігли неглибокі рівні колії, підрізаючи сліди втиснутих копит. На сході рожевів і розвівався туман. Бліде сонце коліщам проскочило шматок роз'їденої просвітками хмарини, а свіжа земля запарувала і запахла трухлою стернею, кислуватим хмелем.

Першу віху Варивон поставив на межі з левадою, і Карпо Іванович Мокроус ловко вставив примружене око в скельце теодоліта, окантоване блискучою міддю.

Іван Тимофійович оглянувся навколо, і щасно запам'ятовувалось: і Великий шлях, і димок на хвилястому гребені горбка, зелена росиста паша поміж чорними стернями, і хвили світла, що переганяли у село тіні, і дзвін штельваги, і призивне іржання коней.

"Еге ж, це тобі не наймитом, не поденщиком я ходжу, завидуючи багатіям, а на своїй, законній — район затвердив нам горбок. І нічого, Сафроне, не допоможесться: болячка тебе і без горбка не вхопить — все одно не проживеш всього добра за свій вік", — звертається у думці до Варчука. А хліборобська надія шугає далеко-далеко і спочиває на посивілому вистиглому полі, як спочиває перепілка поміж хлібами.

Він сам повів коні на віху, щоб вивести борозну якнайрівніше; і солодко, і тривожно защеміло серце, коли почув, як під череслом хруснула підрізаним пирієвим корінням зелена межа.

За плугом, натискаючи на чепіги, горбився Полікарп, і обличчя його світилось радісно здивованим усміхом, який буває в щасливих дітей.

— Як воно, Полікарпе? — кивнув головою і примружився, надіючись почути якусь неждану побрехеньку.

— Добре, Іване, скажу тобі. Ще не запам'ятаю, коли так і рукам і серцеві добре було, — підвів на нього прояснений погляд.

— То-то й є, Полікарпе, — подав трохи гаття підручного і пішов широкими кроками вперед.

Сумовитою сурмою заграло небо — над хутором нижче хмарки рівним і навскісним шнуром летіли журавлі; коли крила опускалися вниз, косяк темнішав і меншав; і перлово просвітлювався, коли ширшав його хвилястий трепет, прощаючись з осінньою задуманою землею. Щось невимовне вразливе було в тому печальному переливі, в прощальному маянні крил і зміні світла і тіней над все дрібнішим і дрібнішим ключем.

— Обліт роблять. Скоро відлітатимуть од нас, — підняв голову Варивон.

— Еге-ге, Іване. Уже посланці метляють спідницями до нас, — обізвався ззаду Василь Карпець.

Левадою поспішав розтягнутий гурт жінок; за ними, з заростей вільшаника, з'явилися перші чоловічі постаті з кийками і дрючками в руках.

— Не наступай, не наступай, враже, бо буде битва, — піддашком приклав до чола куцу широку долоню Степан Кушнір.

— Невже до бійки дійде? — насторожено витягнув шию Полікарп.

— Може дійде, а може й ні, — не обертаючись і не відводячи долоні, поволі відказав Кушнір. — Проте істика тримай міцно в руках, міцно тримай, бережливого і доля береже.

Біля теодоліта неспокійно заметушився землемір, кинувсь був для чогось до воза, але на півдорозі роздумав і знову повернувся до тринога, торкнувся пальцями свинчатої дзиґи.

— Оremo, хлопці, а то справді подумують, що перелякались їх. Вйо, коні! — стрельнув батогом Іван Бондар і за його плугом потягнулись інші.

Першою на горбок вилетіла, приминаючи чобітьми свіжу ріллю, висока худа Настя Денисенко і зразу ж наскочила на Степана Кушніра.

— Трясця казила, дубила, вашу ма... Хто вас, босяцюги, на чужу землю просив? Забирайтесь к чортовій матері, поки ребра цілі, поки голова на в'язах стирчить. Забирайтесь, злидні чортові!

— Чекай, чекай, жінко добра. Хіба ж так з людьми говорять? Де ж твій добрий день? Адже ж ми з тобою, можна вказати, рідня якась.

Настя спочатку оторопіла від несподівано спокійного голосу, лупнула очима, але зразу ж опам'яталась і верескливо закричала:

— Чого ти мені баки забиваєш? Забирайся, щоб твоя нога тут не була. Бач, яку рідню знайшов! Які ми з тобою родичі?

— От тобі й маєш, — розвів руками Степан. — Вже й забула: твій же батько і мій батько на одному сонці онучі сушили. Ще тобі мало? Ще тобі мало?

— Бий, кумо, його, чорта окаянного, по макітрі, бо він тобі зуби заговорює, — озвався захеканий голос із гурту.

— А-а-а, це ти, моя ясочко, ангельським голоском обізвалась? — став навшпиньки Степан. — А я тебе колись сватати хотів. І добре, що не оженився — десь тріснула б досі з великої любові моя макітра. Тріснула б.

Хтось навіть засміявся в гурті, але знову гамір покрив поле.

— Цитьте, баби, дайте поговорити з людьми. — Наперед поважно виступив Сафрон Варчук. За ним вийшли з гурту Ларіон Денисенко з двома синами, Ліфер і Митрофан Созоненки, Яків Данько, старий Зяйтчук і ще кілька чоловік. Осторонь стояв із замашним кийком рожевоощокий, з пухнастим чубом Карпо Варчук, з цікавістю поглядаючи на землеміра.

— Тпррру! — владно зупинив коні Сафрон, рівняючись із Бондарем. — Здоров, Іване.

— Ну, чого тобі?

— Погане діло затіяв, Іване. По-доброму говорили тобі — не зазіхай на нашу землю,

не сій колотнечі між людьми. І ви, добрі люди, орить, сійте на своїх нивках. Бо з чужої руки хліба не наїсися. — Здригається обвислий тонкий ніс, ворухаються під очима круто вигнуті сині мішечки і вся висока постать розмірено погойднується. — Так що запрягайте коні — і подалі від лиха.

— Подалі від гріха, — трясє колесом оброслої голови Денисенко.

— Чого їх умовляти? В дрючки займайте, щоб... — високо дзвенить жіночий голос.

— Чуєш, Іване, кров'ю пахне земелька, їдь, не муляй очей, — широко розставляє ноги Данько, перехопивши пальцями по половині обтесаний дрючок. Його вилицювате обличчя багряніє, темніє і неспокійно міниться світло в зелено-сірих очах, а на скронях ворухаються тонкі кінчики каштанових брів. І голос напружено тремтить — от-от зірветься з спокійної ноти, сипне лайкою, а руки піднесуть над головою ломаку.

— Ви ж в обмін за свою землю нашу берете, — з-за спини Степана показався Полікарп і знову непомітно зашився за широкі плечі.

— Кобилі під хвіст вткни свою. Злидні зелені, — насівся на нього Денисенко І Полікарп зразу ж мигнув зігнутою спиною за кіньми. Бабський галас знову піднявся. Над головами закрутились кулаки і кілля, ззаду жінки напірали на чоловіків, штовхаючи їх на невеликий гурток созівців.

— Чого ви їм в зуби заглядаєте? — непокоїлась дебела Лисавета, Данькова жінка.

— Цитьте ви, сороки! — незадоволено скривилось чорне клинцювате обличчя Сафрона. — Їдь, Іване, додому. Раз ми живемо на світі. Для чого один одному віку вкорочати? Бач, який світ широкий, — простягнув руку вперед. — А ти його в домовину хочеш затиснути.

— Слухав я тебе, Сафроне, — очі Івана уперто блиснули, — і думав: не мало тебе життя учило, чоловік ти не дурний, а ще й досі в чудеса віриш. Невже не зарубав собі на носі: минулося ваше, наше наступило. От і живи собі, як жук за корою, а підіймеш на мене руку — з корнем вирвуть тобі. Бо держава за мною стоїть.

— Бабоньки! Та він, злидень .. ще лякати нас буде! — фуркнула в повітрі ломака. Як хвиля, гойднулася юрба, і зразу ж в кількох місцях тріснуло дерево об дерево, і хтось пронизливо, по-поросячому, закричав:

— Ой, боженьку, мій боже!..

З храпом шарпнулись коні, вирвали з борозни плуг і помчали полем, залишаючи на землі подерті чорні рани

По-гусячому пригинаючись, з теодолітом під боком, побіг у село землемір, за ним дав дьору Полікарп, але на ріллі спіткнувся, розтягнувся на весь зріст і зразу ж злякано схопив руками голову, зовсім вростаючи в землю

І коли чийсь дрючок перетягнув плечі і удар глухою віддачею обізвався всередині, Іван так гахнув істиком Прокопа Денисенка, що кров зразу ж бризнула Іванові на піджак і об'юшила водночас плескاته обличчя і катанку парубка

Жінки з лементом підхопили під руки знепритомнілого, з широко розкритим ротом куркуленка, подалися назад, голосячи.

Закривавлений Степан Кушнір відбивався від обох Созоненків, кряжистий Варивон

стваявся з ведмедистим старим Денйсенком і Дмитром Заятчуком, що тепер всіляко норовив збити його з ніг. Данькове кодро до притиснуло до ріллі напівхворого Карпця і Півторацького. Воно зім'яло б їх, але біля нахрапистого гнізда куркульні завзято кружляв Захар Побережний. Невідомо звідки він дістав весло і в самі найтяжчі хвилини люто розривав ним одичале кільце і знову вчасно з'являвся в другому місці, не втискаючись у небезпечне коло.

Тільки один Сафрон Варчук, кам'яніючи на горбку, не встрягав у бійку. Помертвілі, без блиску очі не ворушилися в обважнілій сітці мішечків; холодний туман налягав на них, і в ньому ворушилась не стільки сама бійка, як її нерадісні жнива.

"Ну, що ж, в крайньому разі він до бійки непричетний. Навіть хотів охолодити мужиків... Треба, щоб Карпо не перестарався. І прикрутило ж серед білого дня заварювати бучу, начеб нема ночі у бога".

Непереливки приходилося созівцям. Впав уже на спину Карпець, і Данько кинувся на Варивона. Над Кушніром загойдалось кілька дрючків, і збоку, до Бондаря, почав підкрадатись Карпо. Та в цей час Варивон радісно крикнув:

— Держімося! Наші біжать! Тримайтесь, дядьку Іване! — і так оперіщив Данька по шиї, що той дзиг'ю широко завертівся на полі.

З дороги, пригинаючись, з кілком біг Дмитро Горицвіт. За ним, розмахуючи істиком, ледве встигав Полікарп, а позаду бовваніли ще дві чоловічі постаті. Коли Дмитро, їдучи на своє поле, тільки побачив, як загойдались дрючки на горбку, зразу ж зрозумів, що напали на Бондаря. Ось коли він добре діло зробить: всією душею допоможе созівцям, Івана Тимофійовича з біди виручить. "Іч, куркульня клята, усьому новому життю б вкоротила".

Знайшов дрючок посеред дороги і так побіг, що вітер почав обпалювати вуха. З розгону налетів на Полікарпа — і мало не розтягнувся на ріллі. Полікарп злякано скочив, хотів дати дьору, та, побачивши, що перед ним Дмитро, почав для чогось обтрушувати землю з катанки.

— Чого ж не помагаєте своїм? Бачите, созівці зараз в біді. Чи тільки за свою шкуру труситесь?

— Та вони прогнали мене: слабосилий, кажуть. От їм тепер і покажу, який я слабосилий, — розхрабрився Полікарп.

Коли Дмитро побачив Карпа, затремтів кожним м'язом, прикидаючи в голові, куди буде найзручніше ударити: то найспритніший ворог.

"Приб'ю, я "гадюку", — твердо вирішив, напружуючись до дрижання.

Та Карпо зразу ж, тільки глянув на перекошене обличчя Дмитра, зрозумів, куди йдеться його діло. Далеко від себе кинув дрючка і міцно крикнув:

— Хто жити хоче — в село тікай. Чортів Горицвіт біжить! — і перший, широкими і легкими стрибками, кинувся на леваду. За ним побіг Данько, а далі в одну мить, мовби бійки не було, на горбку залишились тільки созівці і пополотнілий від злості Дмитро.

— Ох, і тікають. Я як потягнув Денисенка своїм істиком, то він прямо тобі як вуж скрутився, — вихваляється Полікарп.

— Спасибі, Дмитре. Думав, доконає куркульня, — потиснув руку Іван Тимофійович.
— Приходь, не забувай нас, — стишує голос.

— У суд їх, дукачів! — спираючись на дрючок, підходить Карпець, блідий, у хворобливому крапнистому поті.

— Тільки у суд, — піддакує Дмитро, ще лихий і гостроокий від хвилювання та напруги.

— А он землемір наш спішить, — примружився Бондар. І справді: з вільшаника тупцем біг до них Мокроус, і скельця теодоліта поблискували на сонці ярким світлом.

XL

Прислухаючись з-за тонкої стінки до стривоженого гамору, Марта чує про Дмитра і жалкує, що той не почастивав дрючком її чоловіка. "Як ти мені остогид, вивернув душу, окаянный", — шепоче сухими губами. Від напруги дудонять у вухах дзвоники, в затерплі ноги хтось вбиває цвяшки, і серце частіше тісно коливається у грудях.

Сафрон лає всіх, що погарячилися, і схиляє для так годиться перепросити созівців, бо діло судом і допром зможе запахнути.

— Таких, як Полікарп, яким пудом муки можна задобрити, з іншим — чарку випити. Найтрудніше Бондаря зломити. Тут через жінку треба діяти — з Марійкою кашу скоріше зварити.

— Я б їм червоним півнем каші наварив, — вихоплюється у Ліфера, і вона морщиться від огиди, уявляючи високу, худу постать чоловіка, затягнуту в чорний піджак та вузькі штани і схожого на засмоктаного писаря, що раз на рік бачить сонце. Тихенько скрипнули двері в кімнату, перекочуючись через поріг, вбігла в квітчастому платтячку круглолиця Ніна — її єдина радість. Марта тісно пригортає до грудей свою одиначку і, не осміхаючись, обсипає цілунками пухнасті щічки і ручки з ямками, де мають бути суглоби.

— Ти знову плакала? — строго дивиться на неї дочка. — Ти ж казала, що більше не будеш.

— У мене очі боліли.

— У Ніни теж боліли, а Ніна не плакала. І ти не плач.

— Не буду, не буду.

— Дай поцілую очі. Хай не болять, — м'які уста дитини ледве чутно торкаються її перенісся. — Баба мені цяцю принесла, — хвалиться блискучим корабликом і захоче його під скриню.

За вікном у закучерявленому жовтому колі сяє місяць, одна за одною набігають на нього хмарки і зникають, без сліду, без гадки. Тоскно поскрипує біля самого кореня натовлена яблуня, тихо віттям б'є по віконній рамі, мов проситься в кімнату; далеко холодне небо ллється на хати, сумне і нерозгадане, як її невеселі, незогріті радістю роки. Усміхнулось трохи те крадене щастя під зоряними ночами, пролетіло, як сон. 'Може, коли б не воно, то спокійніше тепер жилося: звикла б за нелюбом та й тягнула б те життя, як віл тягне гарбу.

Поскрипуючи східцями на ганку, почали розходитись остогидлі багатії. Забрехав,

задзвенів ланцюгом собака і заспокоївся, почувши знайомий свист.

Ліферова тінь тонко промайнула по шибках і підлозі, застигла біля воріт. Марта швиденько роззулась і лягла біля Ніни. Ще чула, як бряжчав за перегородкою посуд, глухо перемовлялися свекор з свекрухою, і вже крізь сон донеслося тихе рипіння дверей. Ледве розплющила злиплі очі. На ліжкові, затуливши спиною місячне сяйво, сидів Ліфер. Крекчучи, наче дід, скинув з ніг тісні чоботи.

— Ти спиш, Марто? — торкнувся рукою її плеча. Само по собі зщулилось тіло молодиці, проте не ворухнулась — вдавала, що заснула. Та коли Ліфер взяв на руки Ніну — хотів перенести на канапу — обізвалась:

— Не чіпай дитини.

— Іч, яка витребенька, — усміхнувся примирливо. Проте в голосі бриніла непевність, а усмішка була прохальна, жалюгідна, як і завжди, коли хотів після сварки примиритися з нею; обережно, щоб не збудити, поцілував Ніну в лоб, відніс на канапу; позіхаючи, потягнувся посеред хати, затуляючи собою вікно.

"Хоч би дитини не відсудили", — уперто думала свою думу, бачила себе з Ніною в невеличкій убогій хатині за чужою роботою — вишиттям чи пряжею. Тінь гойднулась їй назустріч, заскрипіло ліжко, кістляві і холодні, як лід, руки, обвилися навколо її шиї.

— Не лізь, — одвернулась від нього.

— Ну, давай забудем. Винюсь перед тобою — погарячився. Але ж і ти мене з себе виводиш, — хотів обняти.

З злістю відкидається від нього, лягає обличчям до подушки.

— Що ти за жінка мені? Чи ти хочеш, щоб я по других ходив? — рипить зубами Ліфер.

— Іди хоч у безвість!..

Який він противний, який він противний! Холодний, ненависний, як гадюка. Чи то своїми руками вона не заробить шматок хліба?..

"Забирайся під три чорти. Сам — доведеш мене — як сучку прожену, а щеня при собі залишу!" — пригадує слова свекра і ще тісніше припадає до постелі.

— Ти довго будеш ерепенитись, змія підколодна? Іще Дмитро тобі, чи який другий на думці! — починає липкими пальцями крутити їй праву руку...

Нарешті Марта виривається з його рук і босоніж біжить на подвір'я; давлячись сльозами, входить в теплу від підопрілої отави клуню. Усе тіло пашить від побоїв, сльози палять щоки. Небавом осінній холод кидає її в дроз. Марта піднімає корж злежаної отави, по шию закривається ним.

"Дочко моя, коли б не ти — одного б дня не жила отут", — в уяві притискує до грудей тільки Ніни.

Від щілин брами до молодиці тягнуться жовті струмки місячного сяйва і не можуть дотягнутися. У вузькому просвітку затрепетала зірка і зникла; тяжко, як людина, зітхнула в оборі корова; клуня, ледве чутно шарудячи обмолоченими снопами, починає потихеньку ворухитись, наче пароплав на хвилі...

— Мамо, — кличе її заплаканий голос... Чи довго вона проспала?

Обдираючи ноги штурпаками сухого кінського щавлю, летить з засторонка на тік. Надворі під ногами шарудить і зразу ж розтає паморозь, на темних вікнах горять, переливаються вінки жовтого, як латаття, світла. Спираючись руками в стіну, обличчям припала до перехрестя рами. На канапі з розкинутими ручками спокійно спить її дочка. З-під усміхнених уст ледь-ледь поблискують дрібні чисті зуби. І мати заспокоєно відхиляється від шибки.

І знову згадки налягають на неї, як хмари на небо, в серці глухо здригається злостивий і непокірний грім.

XLI

Ніяк не виходила з голови розмова із батьком.

Почувши про бійку на горбку, Югина кинулась на поле простоволоса, притискуючи блузку рукою, і чула, як стугоніло серце. Біля греблі побачила на шляху три підводи, на першій пізнала Степана Кушніра і догадалася, що позаду їде її батько.

— Таточку мій! — скрикнула, побачивши веселий рідний усміх, цурпалки підрізаних вусів, темночервоні, міцно натягнуті щоки. Дужими руками підняв дочку під пахви і посадив поруч з собою. Тісно-тісно притулила голову до його плеча, а потім заглянула в очі правдивим голубим поглядом. Усміхався Бондар, розумів, як перехвилювалась Югина, і був радий, що дочекався такої дочки, проворної, красивої, люблячої. І добре було чути, як пашило через сорочку тепло її руки, ogrіваючи його плече.

— Ніде вас, тату, не заділо?

— Ні, трохи перепало. Та до твого весілля минеться. Як мама?

— Вони ще, десь, не знають — дома не були.

— Так ти, гляди, нічого й не говори, бо почнуться охи, зітхання, та й очі в нашої матері на мокрому місці.

— Хіба ж я не знаю? — пальцем віддерла біля вуса почорнілу присохлу краплину і тільки тепер побачила, що на щоці тонесеньким павутинням крутився обкипілий слід стертої крові. Дома злила на руки і сміялась, як батько, нарочито фиркаючи, бризкав над цебром теплими краплинами. А потім сів проти неї, задумався, дивлячись у вікно.

— Чого ви, тату, мо', болить? — затурбувалася. — Лягли б відпочили.

— Знаєш, дочко, — взяв її за руки, посадив ближче до себе. — Прибили б сьогодні мене. От і не сиділи б так з тобою, — всміхнувся і знову задумався.

— Що ви кажете, таточку, — стиснула широкий костистий зап'ясток.

— А ти ж думаєш, пожалували б? В мене першого мітили. Я куркульні став поперек дороги не на один день. Вони це добре знають. Дякуй Дмитрові — коли б не він, як пить дати, привезли б твого батька на возі, наче в'ялену рибину. Само щастя прислало його. І таке моє слово, Югино: коли кріпко любиш нас, — вийди за Дмитра.

— Тату...

— Не перебаранчай. Коли б за другого — слова б не сказав тобі. Роби, як серце велить. А Дмитра, от його ти не любиш зараз, так, вір мені, потім покохаєш, як життя своє. Такого не можна не полюбити, хоч і хмурим він здається, наче в хмару вступив. Грицькові менше я вірю, та й про нього недобрі чутки пішли, що з Федорою...

Підвівся з лави і поволі пішов у другу хату.

Як уперлась руками в коліна, так і сиділа, безпорадна, зігнута, наче закуняла на часинку над шиттям.

В напівтемряві поставав перед дівчиною луг. Бачила, сизі води трьох ставків і знала, що пагорками обіч заростей очерету йшли в різні сторони Грицько і Дмитро, неясно окреслені, заволожені туманом. А потім від берега до берега сковзнув просвіток, і жаль стало минулих років, коли вона, ще не знаючи болісно-солодкого чекання, хвилювань, зустрічей, неясного суму прощань, співала з дівчатами тужливих пісень про кохання. Тоді тривожилась тільки чужим горем, вилитим хтозна-якою безталанною, і не вірилось, що життя могло скривдити її, Югину, яка всім хотіла добра, щиро брала до серця печалі старших подруг. Хотілося б їй знову стати малою пастушкою, виспівуючи у видолку; або пекти на полі в сивому приску картоплю, взимку ковзатись на ковзанці і по-хлоп'ячому викреслювати на ясенцю тонкі пружки блискучими підковами. І знову думки перекидали хитку кладку до щойно сказаного батьком...

Коли б це мати наказала — вона б і бровою не повела. Батька ж любила сильніше, знала, що пусто не кине він слів на вітер; і жаль було самої себе, наче вже насправді виходила заміж за Дмитра.

Вечері і не покуштувала. Задумуючись, не до ладу відповідала матері. Та затурбувалась:

— Що ти, дівко, не захворіла часом?

А батько глянув на неї, нахмурився і мовчки вийшов із хати.

Обережно винесла глечики з молоком до льоху, сіла на важкій ляді, що набрякла земляною вологістю, скульчилась, опустивши голову на руки, і такою здалася собі одинокою, забутою всіма, що незчулась, коли сльози опекли долоні, покотились в рукави. І з острахом помітила, що зараз не стільки за Грицем вболіває її серце, скільки стискає його чуже втручання в найпотаємніші кутки, куди сама хотіла і боялась заглянути, щоб не наврочити свого щастя.

"А що ж то батько натякнув на Федору?.."

В неділю, бувало, Югина стільки того часу згайнує, прибираючись на музики, а сьогодні і не вдягалась; на здивований погляд Марійки тихо відповіла:

— Чогось нудить мене.

— Так ти б, може, чогось кислого з'їла, — похитала головою, дивлячись на змарнілий вид: наче в недузі лежала. І вже навіть словом не заїкнулась про своє.

Після полудня прибігла до Югини Софія Кушнір Забігала, закрутилась по хаті, наповнюючи її дзвінком щебетанням і сміхом.

— Ти чого це, дівко, на вулицю носа не показуєш? Хочеш, щоб наші парубки слабості подоставали? Ой, рятуйте мою душу, а чого ти так змарніла? Чи хліба не їси? Чого ж зітхнула, як останнє спекла? — Бистрі карі очі аж палахкотіли, непосидючі босі ноги тупали по долівці; на довгастому чорному обличчі блискавично мінялись вирази то запитання, то ляку, то здивовання. Подивись на таку — достеменно молодий живкун

на дорозі.

— Чогось нездужається.

— А-а-а, — протягнула Софія і здогадливо стукнула долонею по лобі. — Знаю тепер, де собаку зарито. Довідалась, що Гриць до другої ходить? Еге ж, так? — і обличчя її стало жалісливим і співчутливим.

Холонучи вся, Югина сперлась на косяк скрині, пальці вп'ялись у випалені пелюстки квіток, скам'яніли, серце, забиваючи подих, підкотилося до самого горла.

Невже її Гриць ходить до другої? Його брехливі уста шепчуть їй слова любові, а потім цілують другу. Може, обоє вони згадують її, роблять з неї посміховище... Он який ти! Ненависть поривом підіймається в грудях дівчини, гіркі сльози образи і злоби печуть щоки, неначе шершні, і дівчина закриває голову широкими рукавами сорочки, навіть не в силі розпитати Софію, на кого проміняв її Шевчик.

— Та цур йому, оглашенному, — обвиває її Софія руками — Я б на твоєму місці і дивитися на нього, бабія, не схотіла б. — А сама бачить зустріч на леваді біля верби і хоч як намагається осудити Григорія, проте не може і, забувши, що вона втішає Югину, усміхається собі, пригадуючи, як попала в парубочі руки. Проте зразу ж схоплюється і знову починає вчитувати:

— Чортів лобуряка. Хоч би до дівчини пішов, а то до Федори. Теж радість пеську знайшов. Та ти не плач — нема за ким побиватись. Ти на Дмитра подивись — орел, а не парубок. Ще багато каші Грицькові треба з'їсти, щоб зрівнятися з ним. Я б на твоєму місці зараз же пішла на вулицю і, на збитки, з Дмитром до вечора б простояла. От і дурна, що не покажешся на люди — ніхто б язика не точив, не перемивав твоїх кісточок, що побиваєшся за ним. По-моєму так: яке лихо не спіткнеться — не потурай йому, топчи ногами, смійся, словом не дай знати про нього. Як мені в того Сафрона гірко буває — одна тільки я знаю, а проте і бровою не поведу. Насядеться він на мене і почне, і почне вчитувати, прямо тобі як псалтир читає. Слухаю, слухаю його, а потім і відповім, так смирененько: "Чи ви все сказали, чи ще будете? Тоді я корови подою і дослухувати прийду Дуже інтересно говорите. Напевне ви на якихось курсах були". Плюне той спересердя і піде. Такую б, як ти, мов іржа, за місяць заїв би, а на мені кутні обломить.

Потішала, як могла, і втихомирила Югину. Тільки вряди-годи здригнеться дівчина, і схлипування з самої середини прорветься.

Прощаючись, наказувала Софія:

— Оце вмийся мені гарненько і шпар на музики. Такого краков'яка жиганемо з тобою. І з танцю вручу тебе Дмитрові. Побачиш, як запишається він, і з радості слова не промовить, тільки очима лупатиме. — Поставила сторчма очі і вибігла з хати.

Аж легше стало Югині, що ніхто не слідкує за нею, не бачить її горя.

"Так ти до тої, до безпутної ходиш, з мене людську поговорку робиш. А я так тобі вірила. Не діждеш насміятись..." І раптом, трусячись всім тілом, вона бачить, як вулицею, поміж двома засипаними листям коліями, прямує Григорій.

Куди дітись? Чи в клуню побіпи, чи забитись у ванькирі, щоб не бачити осоружного

лиця, не чути ненависного тихого голосу. Краще хай би Дмитро прийшов. І для нього у неї знайдеться і слово, і усміх... "Чи знайшлися б?"

"Підеш за мене — нічого більше в світі не треба", — горять чорні очі на поблідлому лиці, тремтять ніздрі орлиного носа...

Який же він лихий і хороший. Тільки, певне, страшно з таким на самоті залишатися... Куди ж заховатись їй? На самому порозі ледве-не збила з ніг Марійку.

— Що з тобою? Лиця на тобі, дівко, не видно.

— Мамо, до нас той... Шевчик іде. Скажіть, що мене дома нема. Не пускайте сьогодні... і зовсім не пускайте. Хай собі другу попошукає.

Марійка остовпіла, дивиться на Югину; потім, щоб заховати усмішку, що скривлює її уста, обертається до дверей і швидко йде до воріт. А Югина кидається на ліжку і заплющені повіки затискує пальцями.

XLII

Сафрон довідався, що Мірошніченко послав у район повідомлення про бійку на горбку.

"Влипли по-дурному, як мухи в патоку". Розлючено ввірвався до хати і зразу ж накинувся на Карпа, який передражнявав Софію, що нещодавно розбила тарілку.

— Чого, сучий сину, ляси біля наймитської спідниці точиш! Запрягай зараз же коні в бричку. Тільки одним льотом мені!

— Я зараз, тату. — Вхопив шапку в руки, вилетів у сіни, м'яко перестрибнув через усі східці ганку і через хвилину забряжчав упряжжю в стайні.

Коли вороні, кусаючи вудила, задзвонили кованими віжками, Сафрон перехилився над бричкою, гаряче зашепотів У вуха синові:

— Тільки ж мотайся мені, як попівна заміж. Не застанеш Крамового дома — поїдь на пасіку. Ну, гайда. Коней тільки це перегони.

— Зроблю, як звеліли. — Підвівся на весь зріст, махнув гарапником, і коні з копита вдарили галопом Красиво вигинаючи шиї, птицями вилетіли з подвір'я, мигнули у брамі, замерехтіли в щілинах паркана.

"Кожна кісточка машталірська", — залюбувався постаттю Карпа, але знову згадав про свої турботи і пішов до комори взяти горілку.

"Злидні чортові, зв'язати б вас одним мотузком і в морі, як цуценят, потопити, — витягнув з жита пляшку і попрямував у село.

Він уже розіслав до созівців Созоненка, Данька, Денисенка. Сам же вирішив облямувати Бондаря, хоча гонор вивертав йому всю душу. Та кого ж іншого пошле?

"Краще б мене по потилиці звезли, чим ото кривлятихся, скидати шапку перед бидлом. Чи давно само ноги ледь не лизало, просячи врятувати на переднівку, а тепер носа до самого неба дере. Де ж, цяця велика, горбка захотів! Щоб тобі той горбок на спині до старості сів!"

На перехресті він зупинився біля плота: вибирав часину, щоб ніхто не бачив, як ітиме до Бондаря.

Міцні пахощі влєжаних яблук і сухого зілля бриніли по всій хаті. Над картинами і

портретами пишно розквітлі широкі рушники, свіжо підмазана долівка плеснулась з червоних глиняних берегів потемнілим озеречком.

"Порядок, порядок у хаті", — зразу ж помітив і тричі перехрестився на порожній, без ікон, куток.

— З святою неділею, — вклонився Іванові.

— Доброго дня, — статечно підвівся з-за столу Бондар, пильно і недобре поглянувши на Сафрона. Той наче й не помітив гострого блиску в очах.

— Славна світлиця в тебе, Іване, — сідає на лаву. — Зразу видно, що хазяйська дівка росте батькам на радість. Може, скоро й видаватимеш?

— Трапляться добрі люди — можна й віддати, — стримано відповідає, бажаючи зрозуміти, куди хилить Варчук. Та той не квапиться приступати до діла. Закручує цигарку, поволі прикурює, і губи його вивертуються довгою чорною трубочкою. А вся голова окутується густим димом.

— Авжеж. Тільки де зараз тих добрих людей шукати? Псується молодь тепер. Нема порядку. Нема.

— Хе, — більш нічого не говорить Бондар, і Сафрон не може розібрати, чи дивується він, чи співчуває його словам, і не помічає на собі насмішкувато-допитливого погляду.

— Як у тебе яблуками пахне. Добре вродив сад у цьому році?

— Нічого собі.

— І у мене, хвалить бога, Карпо підпірками гілля підпирав, щоб не розчахнулись. Яблуні, як обліплені тобі, листу не видно... Вип'ємо по чарці, Іване. Чи там в тебе тим-сим закусити не знайдеться? — діловито ставить на стіл пляшку і не дає промовити слова Бондареві. — Та не дуже турбуйся — яблуко там, хліб та цибулину — і більш нічого не треба.

— Я пити не буду.

— Як то не будеш? — криво усміхається Варчук, хоча всередині злість уже починає кипіти. — Хоч і став ти за старшого в созі, та не дуже задавайся.

Непотрібне слово було сказано, і воно зразу ж виводить Бондаря з рівноваги:

— Задаватись мені не з руки, ми люди прості, а пити з тобою не буду.

І Варчук зрозумів, що переконувати його годі.

— Що ж, вільному воля, а спасеному рай. Коли так вітаєш, то і я в твоїй хаті вуса не вмочу. — Заховав пляшку в кишеню. Від злості тремтіла рука і пересмикувалось, терпко холонучи, обличчя, тіпалося синіми обвислими мішечками під очима. — Не годиться так, Іване, стрічати гостей. Я до тебе з мировою прийшов. — Напружено глянув поперед себе.

Бондар, нахмурено слухаючи, мовчав.

— Да, Іване, некрасиво воно в нас вийшло. Та, сам знаєш, за землю чоловік і в землю піде, не те що на бійку. А ми ж з тобою з одного села, для чого лишню ворожнечу мати. Ти на мене почнеш точити ножа, я на тебе. І що воно з того вийде? На біса зв'язуватись з такими, як Полікарп? То ненадійні все люди. Вони на твою голову

понаносять клопоту, як зозуля в чуже гніздо яєць, а ти потім сиди і суши мозок за них. Скажімо, Полікарп десь затре коняку чи скалічить, бо то господар хіба? А ти потряси калиткою, бо й держава — це не бездонна криниця. Або розпадеться соз, а збитки з кого злуплять? З тебе ж таки. От ще й хата з торгів до дідька піде. Їй-богу, Іване, за гнилу галузку схопився. За гнилу.

— Оце за цим і прийшли?

— Я ж і кажу: за мировою причимчикував. Погарячилися трохи мужики, а тепер вже й потилицю чухають.

— От на суді нас уже як-небудь помирять.

— Для чого ж на суді? Коли мирно, люб'язно можемо дійти згоди між собою. Все в наших руках. Знаєш, навіть поганий мир краще доброї бучі.

— Ні, не буде баба дівкою, — раптом відрізає Бондар і підводиться з-за столу. — Нічого не вийде, не буде в нас миру.

— Не буде? — тремтить голос у Варчука. — Гляди, чи не покаєшся потім, та пізно буде. Буде каяття, та не буде вороття.

— Чого ви лякаєте своїм каяттям? Ви нам голову будете ламати, а потім за чарку відкупатися? Дешева ціна. Вміли лізти в бійку, тепер вмійте і перед судом стати. Оце і вся моя казка-байка.

— І більше нічого ніяк не скажеш?

— Нічого і ніяк.

— Обдумайсь, Іване, поки є час.

— Чого лякаєте мене, як хлопчика? — раптом скипає Бондар і весь червоніє. — Не боявся я вас і раніше, а тепер і поготів. Минулося ваше. Навіки.

— Не нахваляйся, чортів сину! — скаженіє Варчук, хапаючись рукою за клямку. — Ще пуповиною тобі наша земля вилізе.

Сафрон, метляючи полами довгого поношеного піджака, широкою розхитаною ходою поспішав на хутір.

"Нема на вас ні Шепеля, ні Гальчевського, ніякого чорта, щоб та земля боком вам вилізла", — скрипить зубами, і хвилясті вуса його ворухаться, мов два списи. Напівосліплий од злості, ледве не збиває на ґанку з ніг Софію, яка несе їсти поденщикам.

— То це стільки їм тягнеш? — зразу жахається Сафрон. — Зраділа, що мене на господарстві нема. Скільки хліба на поле тащить! Дома вони стільки їдять? Неначе коням несе. Коли я тебе привчу до порядку? Не могла мене дочекатись? Рада чим довше хвоста біля хлопців крутити.

— А ви мені говорили, коли прийдете? Як це людям цілий день за ложкою кандьору пропадати? — спочатку ображається Софія, але зразу ж підшукує потрібні слова.

— Цить! Не твого розуму діло. Навчилась на зборах рота, як вершу, розкривати. Ах-ти-вістка. Та привчай поденщиків, щоб поменше їли. Це на пользу їм.

— Еге ж, еге ж, — охоче погоджується Софія і з перебільшеною покорою підтакує: — Циган теж привчав кобилу не їсти.

— Я тобі як дам цигана, то вужем скрутишся. Щезни, паскудо, з очей! — так скаженіє Сафрон, що навіть забуває заставити наймичку переполовинити хліб. І коли Софія зникла на вулиці, тоді опам'ятовується, що вона стільки понесла на поле.

"Погибелі нема на вас". Увійшов у хату, довго роздумуючи, чи записати це на рахунок Софії. І хоча багато важливіші справи турбували і мучили Сафрона, проте не забував і за дрібниці. Вийняв з скрині засмальцьований, густо обліплений цифрами зошит і поставив на рахунок Софії розбиту тарілку. Одначе хліба не записав: "Так укусить словом, що місця не знайдеш".

XLIII

Софія і поденщики пішли додому. Сафрон замкнув за ними хвіртку, поспускав з ланцюгів собак і в тяжкій задумі почав обходити подвір'я.

Ніколи біль утрати не був таким важким, як тепер. Хоча в 1920 році в нього відрізали землю, а зараз лише обміняли на гірші бідняцькі латки, тривога безпросвітною хмарою облягла Сафрона. Він неясно догадувався, що соз — це початок іншого, страшнішого для нього, Сафрона, життя.

"Вони до тебе тепер з поклоном не прийдуть, вони тебе швидко у вузол скрутять, коли ніхто не переламає їм хребта", — думав про созівців, ледве віддираючи од землі обважнілі ноги.

Зразу ж за двором клубився темносиній ліс, а над ним, як вечоровий одсвіт дерев, димились важкі об'ємисті хмари. Хтось вийшов з просіки, і Сафронові собаки, немов два чорних мотки, з хрипом покотились повз господаря і водночас лунко вдарили міцними ногами в дощаний паркан.

"Кого там іще лиха година несе?" — не зупиняючи собак, хмуρο пішов уперед. Невисока, вся в чорному постать легко і рівно наближалась до подвір'я.

— Омелян! — раптом радісно крикнув Варчук і зразу ж почав угамовувати псів.

Крупяк усміхнувся тонкою усмішкою, поздоровкався, оглянувся і тихо запитав:

— Сафроне Андрійовичу, нікого у вас нема? З чужих?

— Іди безпечно. Нікого. Оце не ждав, не сподівався. Такий гість... Шельма, пошла к чорту! — Вдарив носком чобота собаку. Та заскавчала, відскочила і знову загавкала. — Пошла к чорту!

— Вона й по-українськи розуміє, — засміявся Крупяк.

Але Сафрон не зрозумів його жарту і зразу ж почав скаржитися:

— Лиха година насувається на нас, Омеляне...

— Сафроне Андрійовичу, — перебив його. — Ви сьогодні зовіть мене Омеляном Омельковичем.

— Якого це ти ще Омельковича вигдав?

— Це наше споконвічне українське ім'я. Пробачте, що доведеться сьогодні величати мене, але так треба: гість у нас важливий буде.

— Гість? Звідки?

— Здалеку, звідси й не видно. Більше нічого не допитуйтеся. А людина він дуже важна... Позавішуйте вікна, щоб ніхто не бачив. Розумієте?

Пізнього вечора Крупяк привів невідомого у світлицю. Був це середнього зросту білявий чоловік із закривавленими обідками очей і прямим хрящуватим носом. Ріденькі пасма волосся, кольору перегнилого лика, гребінчиком спадали на бугорчасте надбрів'я; уперте підборіддя мерехтіло крихітними іскорками кущуватої щетини. Від невідомого гостро пахло смолятиною, так, як пахне восени підпірле дубове листя.

"Деся немало по лісах бродив"

— Борис Борисович, — різко, наче каркнув, промовив незнайомий, простягаючи довгі пальці Варчукові. Той обережно, як коштовну річ, потримав їх у руці і ще обережніше опустив донизу.

Горпина подала вечерю, і гості так накинулись на харч, що в Сафрона аж серце почало нити. Проте мусив припрошувати:

— Їжте, їжте. Стара ще підсипе. Хто його зна, що воно далі будемо їсти. Таке врем'я...

Борис Борисович обміряв його кількома довгими, уважними поглядами і коротко, наче командуючи, відповів:

— Скоро прийде інша пора. Надійтесь і працюйте.

Більше він не звертав ніякої уваги на господаря. Морщачи носа, він ковточками, потроху, пив горілку, накладав на хліб тонкі шматочки рожевого сала і повчально вів дуже розумну, як визначив у думці Варчук, розмову. Ступінь розумності її визначався незрозумілими словами і такою заплутаністю, що, як не прислухався Варчук, не міг надійно ухопитися за потрібну нитку. Одначе підсвідоме догадувався, що мова йде про такі справи, які і його життя можуть винести на інший берег.

— Про нашу велику силу свідчить і такий приклад: нунцій папи Євгеній Пачеллі горою стоїть за нами. Значить, сам пастир пастирів — святіший папа за нами. Інакше не дотягнувся б Пачеллі до кардинальської шапки: от-от обіруч її вхопить.

— Блискуча кар'єра, — щиро позаздрив Крупяк і задумався.

— Так. Але попереду іще краща. Я не сумніваюсь, що вчорашній єпископ завтра стане самим папою. І напевне Пачеллі буде належати честь підписати з нами історичний конкордат... Робота і терпіння усе перемагають. Ми ще не уявляємо собі, які блискавичні зміни готує нам майбутнє. Сьогодні ви, Омеляне Омельковичу, як заєць, боїтесь кожного шелесту, а завтра ви один із керівників українського уряду, господар ланів широкополих, владар життя. — Зробивши вигляд, що він і не помітив честолюбивих вогників у очах Крупяка, Борис Борисович переконливо закінчив: — І це не казка, а неминучість історичної дійсності.

— Коли б ця історична дійсність скоріш повернулась обличчям до нас, а то щось твердо стала вона незручним місцем, — відповів Крупяк.

— Терпіння і робота, — натиснув на слово "робота". — А тепер — відпочивати. — Вилізши з-за столу, він знову кілька разів поглянув на Варчука і, замість подяки, різким голосом сказав:

— Не журись, хазяїне. Скоро Україна по-інакшому заживе. За вас, господарів, великі держави думають.

І Варчук, впившись неблизкучими округлими очима в гостя, гостро відповів:

— Довго вони щось думають. Видать, мозки неповороткі. Чи сили біс має?

Ці слова, видко, не сподобались Борису Борисовичу. Він більш нічого не сказав, а Омелян несхвальне похитав головою.

Борис Борисович, натерши обличчя якоюсь маззю, ліг спати у світлиці, що мала два виходи, а заклопотаний Крупяк ще кілька разів виходив на подвір'я й на дорогу, прислухаючись до кожного шереху. Не спалось і Сафроніві. В тяжкі його роздуми раптово влилися великі сподівання. Привабливі картини прийдешнього переमेжовувалися з гіркотою останніх днів, і аж дрож згинала і пружиною вихала його костистим тілом. Тихо вийшов з дому, біля ґанку перепинив Крупяка:

— Омеляне Омельковичу.

— Тепер говоріть зі мною, як з простим, — усміхнувся.

— Ти б спати ішов, Омеляне.

— Не можна, — покрутив головою. — І так ми багато спимо. Боюсь, щоб долю свою не проспали.

— Омеляне, що мені робити? Накинули петлю на шию. — І він розповів про останні події в селі. Крупяк, уперто думаючи про своє майбутнє, мовчки вислухав і жорстко відповів:

— Що робити? Спати. У вас не те що землю, — все скоро доберуть. Так вам і треба. Дочекаєтесь грому над самою головою! Що ви зараз не можете дати ради одній жменьці созівців? Чи сили біс має? — їдко повторив Варчукові слова. — Ждете, щоб все село в комунію повалило? Ну, ждіть. Чорт із вами. Нехватило сміливості повбивати верховодів, так хоч спочатку знищіть їхню худобу, тоді і соз розпадеться на клапті...

— Омеляне, ти не гарячись. Як же я ту худобу повбиваю, коли зразу ж злиднота кинеється на мене? І так пальцями тичуть на мій хутір і вдень і вночі.

— Добре, кат із вами. Ще раз допоможу. Карпа візьму в роботу, щоб поменше за спідницями ганяв, а побільше ділами займався. Не маленький, — поглянув на зорі, позіхнув: — Ну, пора будити Бориса Борисовича.

— Так ви й не ночуватимете?

— Де там ночувати. До ранку ще треба он який крюк зміряти. Я цими днями повернуся до вас.

— Повертайся. Будь гостем дорогим... Ти скажи, Омеляне, як наші діла кругом ідуть? — понизив голос.

— Які діла?

— Ну, світові. Ти щось таке говорив про це. Чи є нам якась підтримка із заходу? Петлюру ж убили. Знайшовсь якийсь його намісник і всяка така штуковина?

— Є. Головний отаман Левицький. У Варшаві живе зі своїм міністерством. Під крилом Пілсудського, — відповів неохоче.

— Пілсудського? — перепитав гаряче, щоб іще вирвати яке слово.

Крупяк покосився на Сафрона і заговорив скоріше, більш зосереджено:

— Наш голова директорії не з одною державою має зв'язки, і в першу чергу з

Англією. Щодня бачиться з англійським посланником у Варшаві. У Румунії наші "Лізі націй" пособляє сигуранца і зокрема генерал Авереску. У Франції діє "Об'єднання української громади". Левицький до Парижа вислав Даценка, а той склав список усіх отаманів, полковників і генералів. В Німеччині орудує Дорошенко і Скоропадський. Гінденбург мав особну зустріч зі Скоропадським. Словом, Сафроне Андрійовичу, події назрівають. Та ще які події. Уже військовий міністр головного отамана генерал Сальський через міністра фінансів Токаревського отримав від Англії допомогу і запропонував у Парижі готовий план походу на комунію.

"Основна наша сила, — каже Сальський, — знаходиться на Україні, перед нами". Кріпко запам'ятайте це. На вас, господарів, — головні сподіванки...

Крупяк так упевнено і чітко сипав назвами петлюрівських організацій, прізвищами, подіями, що Варчук аж почав захлинатися від трепету. "Пілсудський, Болдуїн, Гінденбург, зустріч Чемберлена з Прімо-де-Рівера" — ці слова великоднім дзвоном гуділи у вухах і повертали йому навіть ту землю, що була відрізана в 1920 році.

— Це гаразд, гаразд... А ти, Омеляне, цими днями нам допоможеш? Кріпке твоє слово?

— Ви вже і мені починаєте не вірити?.. Січкарь надійний?

— Надійний, — гаряче заговорив, прикидаючи, що куди краще буде, якщо не Карпо, а Січкарь з Крупяком завдадуть лиха созові.

Тихо ввійшли в світлицю. Крупяк підійшов до ліжка і трусонув за плече Бориса Борисовича. Той спросоння щось забурмотів, і враз Варчук почув відривчасті гаркаві слова чужої мови. Наполоханий Крупяк швидко закрив гостеві рота, а Сафрон застиг посеред кімнати і розмашисте перехрестився. Великі надії потоком рвонулись в його груди.

XLIV

Дмитро щойно повернувся з поля, коли прийшов виконавець:

— Вас Свирид Яковлевич викликає. Умившись, неквапно пішов до сільради. Його на ганку зустрів понурим поглядом Іван Тимофійович.

— Погані наші справи, Дмитре, — зразу ж відкликав убік.

— Чого? — здивувався парубок.

— Уже, видно, їхнє кодро успішно підмазати Крамовому, щоб суха ложка рота не дерла. Чи так домовились, чи хабара дали — біс їх знає, тільки не туди Крамовий діло хилить. На мене напосівся, що Прокопові Денисенку голову розбив. "Відповідати ви перший за хуліганство будете. І хто знає, чи не ви бійку почали", — навіть загрожувати почав. І, як та жаба, скляними очима світить, бодай вони залишились тобі, а нижні повилазили. — Кидає недокурки і розтирає його великим поруділим чоботом.

З канцелярії вискакує почервонілий, з переляканими очима Полікарп.

— Ну, як? — підкликає до себе Бондар.

— Нехай його чорт бере, — відмахується рукою Полікарп.

— Що ж вони тебе питали?

— Чи бились ми.

— І що ж ти відповів?

— Бились, кажу. Ще й як. Аби не кинулась куркульня тікати, всіх би... — одразу смілішає Полікарп.

— Теж мені: не говорила, не балакала, взяла мазницю та за медом пішла. Хто тебе за язика сіпав? — кривиться Бондар.

— То так же начальство хотіло, щоб я сказав. А воно ж знає, що й до чого. От я й сказав. Хіба ж не так? — дивується Полікарп.

— А ще що питали?

— Чи не ми перші почали куркульню проучувати, щоб не ходила на горбок... Так приязно питає той, білявий, в окулярах, і сам підказує, що треба було провчити їх.

— А ви що? — не витримує Дмитро.

— А мені що: куркульню жаліти? Та й сказав тоді — ми й самі догадалися їх продрючувати, щоб не були такими хитрими.

— Ти знаєш, що намовов?

— Та так же начальство хотіло. Вони ж власть, конешно.

— Тьху на тебе. Здається, тепер не вони вже, а ми винні будемо. — Аж спересердя плює Бондар Повз нього, злорадно примружившись, до сільради йде Варчук, поважно, з гідністю.

В канцелярії накурено. За столом, устеленим паперами, сидять Петро Крамовий і високий міліціонер з вузькими, наче осокою прорізаними очима.

Міліціонер, звертаючись до Дмитра, довго розповідає, що треба казати тільки правду, бо за невірні свідчення буде притягатися до кримінальної відповідальності, може накликати біду на свою голову Його сухо перебиває Петро Крамовий.

— Громадянине Горицвіт, чи ствердите ви свідчення більшості свідків, що бійка на урочищі "Горбок" була вчинена по гарячковитості члена союзу "Серп і молот" громадянином вашого села Степаном Кушніром? — З-під круглих окулярів допитливо впиваються в нього сірі великі очі, затінені, як сіткою, довгими вигнутими віями. Коли вії підіймаються вгору, вони ледве не торкаються брів і тоді з куточків очей випирають дві вологі краплини рожевого м'яса.

— Ні, такого не було, — відповідає Дмитро, стоячи перед столом з шапкою в руках. "Паляниці тобі на користь ідуть", — розглядає огрядного, роздобрілого Крамового

— Як не було? Попереджую, за невірні свідчення будете притягнуті до кримінальної відповідальності.

— Чув уже, знаю, — киває головою Дмитро. — Бійку почав не Кушнір, а куркулі.

— Молодий чоловіче, щось ви починаєте петляти. — Забігали на окулярах чотирикутники відбитих вікон, заховуючи очі Крамового від Дмитра.

— Я не заєць і петляти ні ногами, ні язиком не навчився. Коли мої свідчення непотрібні, відпускайте додому, бо мене робота чекає, — нахмурено мнен шапку обома руками.

— Додому захотілось? — кривиться Крамовий і раптом нападає на Дмитра: — А що коли ми тебе за хуліганство і брехливі свідчення в міліцію відправимо?

— Не маєте права.

— Найдемо і відправимо.

— Тоді я вам ребра переламаю, — блідніє парубок і зразу одягає шапку на голову, щоб звільнити на всякий випадок руки. — Я вам не Полікарп Сергієнко.

— Он ти який! — стискаючись, наче перед сгрибком, підводиться Крамовий.

За ним встає з-за столу міліціонер. Він косує на Крамового і явно усміхається Дмитрові.

— Сідай, — спиняє міліціонера Крамоаий. — Добре. Так ми і запишемо ваші слова, громадянине Горицвіт. А за образу органів охорони заведемо на вас справу.

— Хоч дві, — злісно відкусив Дмитро. — Мене на переляк не візьмете.

— Ах ти! — тягнеться до нього Крамовий.

— Ану, не дуже. Це вам не царський прижим, а я не той дядько, що в три погібелі зігнеться. Коли треба буде знайти дорогу до правди, я і до Москви дійду.

— Не сумніваюсь, — їдко відповідає Крамовий. — Ви, молодий чоловіче, оригінальні дороги находите: з дрючком по полю бігати та чесний мир каламутити. Що то з вас далі буде, молодий чоловіче? — похитав головою з зачесаним назад жовтозолотистим волоссям.

— Що з мене не буде, а троцькіста не буде! — уже скаженіє Дмитро. — На зборах ви каєтеся в своїх помилках, а сюди душі виймати приїжджаєте. Так це які дороги будуть? Забули, що ми радянські люди, а не слухняний гурт. Не на ту ногу скачете, чи, може, чин голову закрутив?

— Іди, — раптом блідне Крамовий. І його злу, презирливу насмішку як вітром здуває. — Іди!

— Я ще маю час, — уже знущається Дмитро із Крамового. — Може, іще щось про мене в папірці запишете. Недаром жалування получаете. Та ще й, певне, не одно. От ніяк не второпаш декого: середняка живцем з'їв би, а куркульню захищає.

— Геть! — вискакує з-за стола Крамовий. — Я тобі твої слова і на тому світі пригадаю.

— Коли б то тільки тим світом обійшовся, — нарочито поволі виходить з канцелярії, ледве стримуючи люту завзятість.

— Ну як, Дмитре? — запитав Свирид Яковлевич.

— Та як. Золоте теля облизало руки цьому начальству. Це начальство одним мотузочком з Варчуком зв'язане.

— Ти думаєш?

— Чого там думати... Не повилазило ще.

— Як приїхали — руку за созівців тримали. Видко, свої наміри пісочком притрушували, — задумався Мірошниченко.

— А такі, як Полікарп, допомогли заплутати діло. Мабуть, так і закриють його, як незначну бійку. Козирі в їхніх руках. Зуміли правду турнути на дно... — кипів парубок. Всередині їжаком ворушилася злість проти м'ясистого Крамового, і отой блиск окулярів з цятками вигнутих вікон різко бив йому в очі.

— Ні, не буде по-їхньому; Ніякі протоколи, ніяка хитрість не притрусить правду. Ти знаєш, що це означає — відступити назад? — пильно поглянув Свирид Яковлевич на Дмитра.

— Знаю, Свириде Яковлевичу. Коли сьогодні схитнешся, — завтра тебе на шматки розірвуть, чоботиськами з гряззю змішають.

— Кріпко зав'язався вузлик. Рубати будемо його. Обличчя Свирида Яковлевича взялося частоколом білих смуг.

— Зараз запрягаю коней — і гайда в райпартком, — клекотить голос Івана Тимофійовича. — Павло Михайлович усипить їм, хитрунам, березової каші, — і, похитуючи широкими плечима, починає прощатися.

— Тільки що про це міркував, — промовив Мірошніченко. — Разом поїдемо, Іване. Іди за кіньми. Я тим часом це начальство витурю з сільради, йому нічого робити в державній установі. — Кремезний і нахмурений, мов грозова година, різко піднімається на ганок.

— Свириде, ти знаєш, що це означає?

— Знаю, Іване. Боротьба є боротьбою!

Дмитро наздогнав Бондаря на розі вулиці.

— Що, подобається таке діло? — невесело усміхнувся Бондар. — Ти скажи, як хитро задумано? Виходить, за наше жито нас і побито. Хитро, хитро зроблено. Та райпартком поламає їм усі плани. Вони мене не з'їдять. Подавляться!

— Іване Тимофійовичу! Це добре, що ви до партії за правдою йдете. Тільки не йдьте тепер дубиною: куркульня там неодмінно перепинить вас. Я вже примічаю...

— Вони можуть Треба так проскочити, щоб... Словом, діла. Ти дивись, як Данько до плота прикипів. Пожирає нас очима.

— Тріснули б йому ще до вечора.

Данько, побачивши, що за ним слідкують, з перебільшеною старанністю завертівся на місці, ніби щось загубив. Але, коли згодом Дмитро обернувся назад, багач аж голову витягнув з шиї, стежачи за Бондарем.

— Іване Тимофійовичу, може, сьогодні не поїдете?

— Не може такого бути. Ще як поїдемо. Тільки курява закурить! Бачиш, як страх перетрушує куркулів. А нас вони на переляк не візьмуть...

Дмитро розгонисте завернув у вузеньку вуличку; на ній рясно порозкочувалися сердечка придорожника і червінці кульбаби.

Біля вишні, зіп'явшись на тин, стояв низькорослий підліток Явдоким, син Заятчука. Побачивши Дмитра, він злодійкувато повів очима, скочив на землю і, приминаючи моріг, чкурнув по напівзабутій вулиці. Ось Явдоким на мить зупинився. Дмитро люто пригрозив йому кулаком. Хлопчак, висолопивши язика, перекривив парубка і зник з очей.

"Заворушилися шершні".

Розмова в сільраді, злорадна хода Варчука, важкий погляд Данька, кривляння Явдокима — це все водночас налягло тягарем. Розумів — куркульська змова гадом

ворушилася біля самого верхів'я нового життя. Вона, ця чорна змова, може прикінчити з Свиридом Яковлевичем, Іваном Тимофійовичем..

Аж здригнувся, на мить уявивши, що може статися нещастя з найкращими людьми села.

"Тоді і світ поменшав би".

Зараз з новою силою почув біля себе міцне плече і мову Свирида Яковлевича. Стало соромно за себе, що він міг інколи в запалі недооцінити велику турботу, часом різкого, проте завжди вірного слова Мірошниченка.

В похмурій задумі і хвилюванні Дмитро увійшов до хати. Не скидаючи картуза, зірвав з плеча дробовик і вийшов у двір. Сонце, пірнувши в хмари, розпустило пругке коріння аж до самої землі, де вже світлий приплив, роз'їдаючи нерівні краї полохливої тіні, завзято котився в село.

— Дмитре, ти куди? — перепинила сина занепокоєна Докія.

— Вперед, мамо, — зразу ж наскільки міг надав обличчю безтурботного вигляду. — В ліси. В Городищі на вовчий виводок напали...

XLV

Біля сільради підводи не було. Дмитро одним стрибком перескочив усі східці і мало не звалив з ніг старого Кононенка, сторожа сільради, що саме відчинив сінешні двері.

— Де Свирид Яковлевич?

— А в район поїхав, із Бондарем. Стурбований такий і сердитий, сердитий. Ще не бачив його таким. Як зрізався з отим Крамовим... Звісно, коли подумати, в цьому ділі куркульський хабар зверху, наче олія, плаває...

Але Дмитро не дослухається до широких міркувань старого. Притримуючи рушницю, спішить на шлях. Ледве стримує себе, щоб не пуститися бігцем вздовж села. Тривога, недобрі передчуття, рішучість і злість аж переплелися в його душі.

Старий занепокоєно і довго слідкує за рослою постаттю Дмитра.

"Гвардієць. У Тимофія пішов. Ти бач, як близько усе до серця узяв. Не хлопець, а вогонь. І добрий, як вогонь, і лихий, як вогонь", — без огуди згадує затятість Дмитра.

На ганок обережно і шанобливо піднімається розпарений і. А старий Созоненко.

— Ти куди? — накидається на нього Кононенко.

— Закудикав дорогу, — невдоволено огризається той. — Мені до товариша Крамового.

— За твоїм Крамовим аж захурчало...

— Як захурчало? — стурбовано впирається очима в зморшкувате ненависне обличчя: не раз на зборах Кононенко гострим словом шарпав крамаря.

— Отак і захурчало. Не подобається? Знаю, що не подобається. — І вже, щоб зовсім приголомшити Созоненка, навіть несподівано для себе додає: — Прийшов... акт, щоб зняти його з роботи.

— Акт? — не знає Созоненко, чи старий переплутав назву папірця, чи видумав усе. — Хіба ж в актах таке пишуть?

— Іще й гірше можуть, — заспокоїв його Кононенко... Дмитро таки наздогнав

підводу. Здивувався і нахмурився, коли побачив, що біля Свирида Яковлевича сидів Григорій Шевчик. Той також косо глянув на нього і зразу ж настовбурчився.

— Ти куди, Дмитре, зібрався? — з-за плеча глянув Іван Тимофійович.

— У ліс.

— Проти ночі?

— То найкраща прогулянка. Апетит викликає. — Вскочив на віз.

Свирид Яковлевич схвально довгим поглядом подивився на Дмитра. І цього було досить, щоб посвітлішало на душі. Він зараз вперше збагнув, що читає думки Свирида Яковлевича так, як читав їх по обличччі матері.

На крем'янистім перехресті з-під підків посипалися іскри, і далі земля охоче зачала димом. Під притуманеним небосхилом підрастали ліси. На їхніх верхів'ях схрещувались і широко розкочувалися тіні та проміння, а низом уже сочилось надвечірнє марево. Сонце, ogrіваючи дальні липи, як птиця, мстилося на ніч і обривалося з одної гілки на другу. В очах Свирида Яковлевича мерехтів сонячний дощ. Неждано чоловік різко повернувся до Дмитра, широким рухом руки показав на поля, що, стиснувшись, тихо кружляли в простенькому буденному вбранні.

— Розірвана земля наша, на безприданські биндочки розірвана. Боляче їй, і людині боляче. Як оце перехрестя шрамів старить і мучить її. Не чуєш?.. Ми по зерну в одно знесемо нашу землю, розгладимо скорботні зморшки. Так нам батьківщина сказала. А це слово — великий закон нашого життя... А хороше б оце, Дмитре, роззутися і босоніж піти сіячем, не по смужці піти, — по всій рідній землі, і не сльози сирітські збирати її — щастям засівати її... Ти чого так подивився на мене? — засміявся. — В лісах, думаєш, може смерть причаїлась, а він про таке думає. Вгадав?

— Вгадали, Свириде Яковлевичу, — здивовано промовив Дмитро.

— А тепер подумаєм і про нечисть, — обережно витягнув мисливську рушницю.

В'їжджали в ліси. Верховіття зрушувало темінь на дорогу, і вона вже текла, як вечірня ріка. Таємничість дерев і шерехів лякала коней — вони раз од разу пряли вухами. Налітаю-чи на півживе коріння, голосніше загомоніли колеса, обірваними струнами брязкали орчики. В ліси вкладалися на ніч хмари, і струмочки зірок замерехтіли по чорній зяблі непошматованого, необміреного неба.

Зараз Свирид Яковлевич і про небо подумав, наче про землю, побачив її у вінках і потоках нових сузір'я.

Велика любов до свого краю, до людей сповивала його теплими хвилями; з даліни наближалось прийдешнє, а поруч з усіх усюд збиралися молоді й посивілі друзі, як горде військо перед маком червоних знамен. Серед друзів були ті, що виховували його, і ті, яких виховував він; були солдати революції і такі юнаки, як Левко Орленко. Це був цвіт землі, що кров'ю і трудом боронив і звеличував Вітчизну. Це були вірні солдати великої партії.

Чогось захвилювалася, затужила лісова музика, і віти частіше почали крапати холодною сльозою.

Раптом поміж деревами заворушилися короткі чіткі тіні. Ось одна, пригинаючись,

вискочила на обочину. Іван Тимофійович сильно ошпарив коні батагом, і вони, присідаючи на задні ноги, так полетіли, наче от-от мали піднятися вище лісу.

— Стій! Стій!

Злякано заметлялась луна і розкришилася пострілом на тисячі скалок. Дмитро, кам'яніючи од напруги, зразу ж розрядив рушницю. І в цей час куля сумовитою пташкою витягнула біля його щоки свою немудру пісню. Навіть відчув її дихання. Заціпивши зуби, шаленіючи од люті, з підкладкою вирвав мідні патрони.

Війнула вогнем рушниця Свирида Яковлевича, і один постріл схрестився із другим. Спантилена луна збивалася з ніг.

Григорій перший побачив, що на обочинах шляху біля дубів також заворушилися постаті. Нахилився до Івана Тимофійовича, і той з розгону увігнав коні в темінь лісу. З неперевершеною майстерністю правив чоловік, і кований віз, звиваючись гнучкою лозиною, гуркотів по пенях та корінні, калічив молодняк і трощив сухостій. Вилетіли на просіку, і ліси, побратавшись з зорями, опоясалися червоними смугами, закружляли в розвихренім танку. Одначе постріли не відставали од підводи.

— Зупинись, Іване, — владно промовив Свирид Яковлевич. Навколо стало тихше.

— Ми їх зараз провчимо, — важко скочив із воза. — Дмитре, до мене... А ви — гайда в Комсомольське.

— Свириде Яковлевичу, я з вами залишусь, — затремтів голос у Шевчика.

— Дрючком будеш воювати? Їдь...

— Не поїду, — ламався од безсилля голос Григорія. — Руками, зубами буду битися з гадами.

І в цей час пролунали постріли з сторони Комсомольського.

— Напевне Орленко спішить на підмогу, — сторожко ступив уперед, напхвваті тримаючи рушницю.

Через кілька хвилин, хвилюючись, зустрілися з комсомольцями. І зразу ж затихла, наче й не було її, стрілянина. Веселі голоси затокували на просіці.

— Свириде Яковлевичу, просимо до нас, — запрошував Орленко. — Переночуєте, а вранці — в район.

— Гаразд.

Дмитро, подякувавши комсомольцям за допомогу і гостинність, почав збиратися додому.

— Переночував би в комсомольців. Подивився б, як живуть вони. Та й не зовсім безпечно зараз іти, — порадив Свирид Яковлевич.

— З охотою залишився б, та знаєте, що буде дома творитися. Я матері нічого не сказав, — відповів заклопотано і, пригинаючись, розгонисте увійшов в гомінке склепіння діброви. Усе тіло парубка співало гордим завзяттям.

Ця ніч була для Григорія чарівним сном. Ще не встигло заспокоїтися серце після пережитого, як знову затремтіло, коли в лісі засяяли вогні. Посеред невеликого майдану стояв розлогий дуб, на його гілках перегойдувалось яскраве сузір'я, розсіваючи потоки світла. Невеликі красиві будинки розкинулися навколо майдану, над

ними спліталися співи лісу й ставків, які мелодійно переливали пахучу воду з одного водосховища в друге.

Повечерявши в завітчаній громадській їдальні, Григорій ліг відпочивати на вузькій залізній койці, поруч з трактористом Леськом Безхлібним. Розмова затягнулася далеко за північ, вона розпрямляла Григорієві плечі й думки. Нове життя, без наймитського приниження, без злиднів і переднівків, розкривалося в усій суворій красі становлення й зросту. Перед світанком на півслові замовк утомлений тракторист, а Григорій тихо вийшов з будинку — пильно почав оглядати колективне господарство. І тепер кожна деталь так радувала, начеб була зроблена його руками. Не вірилося, що кілька років назад тут, на безлюднім місці, лише піднімалися перші землянки з нетривкими торфовими покрівлями.

Дослухаючися до струнного перебору лісів, Григорій уже почував, що сам стає часткою нової надійної праці.

Він незчувсь, як почали роздаватися приполи ночі, як зацвіли барвінком круті поля небосхилу, як святково затріпотів схід червоними стягами. Стрімкими золотими потоками помчало проміння по землі, зганяючи в яруги наполохані сірі отари тіней.

Осторонь почувся молодечий безтурботний гомін. На невеликому, огороженому дубняком спортмайданчику зарясніли голубі майки. Смуглявий, увесь обліплений м'язами, Левко Орленко розкручував "сонце" на турніку, а справжнє сонце спалахувало ясними прожилками в розкішному чубі хлопця.

Ось іще ритмічний рух молодих колгоспників, і вони стрімголов летять до ставу. Грона юних тіл у красивій напрузі злітають у плесо, і вода закипає в'яззю шумовиння, до самого дна переповнюється сміхом.

В Григорія окрилювалась душа. Він також побіг до ставу, але в цей час почув бурчання трактора і повернув назад.

— Лесько! — схвильований, підійшов до тракториста. — Скажи: де ви навчилися цьому? Це ж справжню юність побачив у вас. Робота дає радість, щастя, а не люте отупіння і злидні... Хто вас так навчив жити?

Тракторист, ще обсипаний краплинками води, пильно подивився на Григорія.

— Партія, Ленін, Сталін дали нам життя, — відповів тихо і його не по-юнацьки строгі очі пом'якшали, потепліли. — Ти не журися: скоро всюди справжні діла почнуться. Чув, що товариш Сталін на п'ятнадцятому з'їзді партії про колективізацію говорив? А слова товариша Сталіна — це саме життя, що вперед поспішає. На машині!

Коли трактор, звиваючись, рушив по лісовій дорозі, Григорій рішуче пішов розшукувати Бондаря.

— Іване Тимофійовичу, приймете мене до созу? — зустрів Бондаря біля гамазею.

— Піднялася душа? — засміявся чоловік, запрягаючи коні.

— Піднялася. За одну ніч себе іншою людиною відчув. В райкомі Павла Михайловича не застали: виїхав до фрунзівців. Техсекретар, довідавшись, що Свирид Яковлевич має намір поїхати в комуну, аж на вулицю вийшов:

— Свириде Яковлевичу, ви ж накажіть товаришу Савченкові, щоб негайно

приїжджав. Негайно.

— Чого ти так хвилюєшся?

— Як же не хвилюватися? Павлу Михайловичу треба здавати справи.

— Що!? — вражено глянув на секретаря і зупинився.

— На нову роботу перекидають Павла Михайловича. В окружком.

— В наш?

— Ні. Кудись ближче до столиці. І приємно, Свириде Яковлевичу, і великий жаль. Працювати з Павлом Михайловичем було все одно, що кожного дня на новий щабель підніматися. В Йони Чабану мало сльози не котяться, а про його Ілян у не питаєте.

— Прекрасний чоловік жив із нами, — задумливо хитнув головою Свирид Яковлевич.

Знову дорога закурилася пилом, знову заспівала вода під мостами, закружляли нивки і стрункість лісів підтримувала голубу покрівлю неба. І ось обабіч дороги розкинулось неполатане, не роз'їдене межами привілля ланів.

— Фрунзівські поля! — Свиридов! Яковлевичу навіть дихати стало легше.

— Обсіялися вже, — захоплено промовив Іван Тимофійович. Все чіткіше напливало коло молодого саду, зсередини якого проглянули камінні будівлі фрунзівців. А далі над ярами мальовничо розкинувся Майдан Соболівський, знаменитий першою в районі школою колгоспної молоді. Сюди з усіх сіл з'їжджалася юнь набиратися знань, вивчати агрономію, правила рільництва. На чималому спадистому полі школа запровадила правильну сівозміну, а на дослідних ділянках вирощувала нові культури.

Павла Михайловича застали у школі, де відбувалися комсомольські збори. Він зрадів, побачивши Свирида Яковлевича і Івана Тимофійовича, кивнув головою, щоб сідали поруч із юністю.

Після зборів Савченко уважно вислухав Мірошніченка і Бондаря.

— Класи без боротьби не зникають, — коротко відповів. — Куркулів приборкаємо... А тепер поїдемо до фрунзівців. Потім заглянемо ще в один колектив. Набирайтеся досвіду. Це здасться і для господарювання і для агітації.

— Павле Михайловичу, — захвилювався Бондар, — а як же бути, що виїжджаєте ви?.. Знову комусь діло в ненадійні руки може попасти.

— Спокійніше, Іване Тимофійовичу. Сказано: куркульню буде приборкано... Більшовики не розкидаються словами. Це тобі особливо треба запам'ятати — для дальшої роботи пригодиться.

— Запам'ятаю, — зрозумів натяк Павла Михайловича і з вдячністю подивився на по-юнацькому впевнені і світлі очі.

XLVI

Досить було Дмитрові тільки побачити хату Бондарів — і вже серце його починало тоскно стискатися, непокоїтися. З тягучим, неприємним почуттям він переступав високий поріг, знаючи, що знову стріне наполоханий погляд дівчини, а потім вона буде мовчати до самого його відходу. Проте впертість і іскорка віри, що він-таки доб'ється свого, тепер щосвята звали парубка до Бондарів. Він мучився, мовчазно сидючи на лаві,

чув, як переїдалась його середина, часом самому на себе хотілося плюнути з досади, проте висиджував до вечора і лихий повертався додому.

Сьогодні ж найтяжче було йти. Думав, що після бійки з Григорієм дівчина стріне його з ненавистю і більше ніколи не промовить навіть слова.

На подвір'ї, біля квітника, де тепер пишно цвіли гордовиті жоржини, його зустріла Марійка гарячим потиском руки і веселим усміхом.

— Сину мій, Дмитре, діло тепер, здається, на твоє повертає, — прошепотіла й оглянулась навкруги.

— Та невже? — чогось похололо всередині. Недовірливо подивився в жовтувате, окреслене дрібними зморшками обличчя Марійки; різнули світом блискучі зуби в прив'ялому обідку побілілих уст, і зупинив погляд на журавлі, що скрипуче вклонявся землі, подзвонюючи баддею.

— Правду кажу, — ідучи до хати, притулилась до парубочого рукава. — Сама наказала мені, щоб Гриця і на поріг не пускала. Що й казати, горобець який маленький, — і то серце має. А вона пам'ятлива. Іди ж до неї, а я пізніше навідаюсь. Бо ще по господарству треба поратись.

"Невже з Грицем порвалося все? — ще не вірив словам Марійки. — А хоч і порвалось, може, своїм приходом ще гірше вражу її?"

Несміливо увійшов у хату.

Голубий засмучений погляд тихо зустрів його і зразу ж погас. Голова похилилась на груди, хвилясте волосся прикривало тінями помарніле обличчя.

"Яка ж ти запечалена", — тільки тепер він зрозумів, як нелегко було Югині на душі, пожалів її. І захотілося знайти таке слово, щоб можна було втішити дівчину і не осквернити її почуття, невміло зачепивши за болючу струну.

Чи не завжди щире вболівання якимось невідомим шляхом передається молодим серцям.

— Добрий вечір, Югино, — підійшов ближче.

— Добрий вечір, Дмитре Тимофійовичу, — кивнула злегка головою і подала парубкові теплу руку, темнішу до зап'ястка. Він тепер бачив її страждання, наче в душу заглянув, і таке почуття охопило парубка, що скажи вона: "Ідіть, Дмитре Тимофійовичу, від мене, шукайте собі іншу дівчину", — він би — ні пари з уст — вийшов би з хати, берещучи в собі її образ, сумовитий і тихий, як затуманена осіння даль. Забуваючи, що любить її, забуваючи її слова відмовлення, він великою рукою, як брат до сестри, торкається її плеча.

— Як же ти помарніла, Югино, за цей тиждень, — пошепки говорить, помічаючи набряклі червоні повіки, переткані тонесенькими голубими жилками. Густосині тіні під очима поширшали, підрізуючи побляклі щоки.

Дівчина здригається, закриває очі рукою і, теж забуваючи, що перед нею стоїть Дмитро, не приймає од нього руку, не відчуваючи, що грубі пальці втішають її як можуть. Коли вона відривається від нього, їм обом стає незручно, тільки тепер починають впливати забуті межі, але вже якась хвиля перехлюпнулась через них, як

влітку перехлюпується колосся з одної ниви на другу.

І Дмитро боїться хоча одним необачним словом порушити ту химерно виткану, невідчутну основу, що тремтить, як сонячне кросно: на широчині зовсім непомітно, а в душі, як у лісі між зеленим галуззям, зазолотиться ніжним усміхом — і знову нема. Схвильований, він підводиться з лави і прощається з Бондарівною, не помічаючи, як її сум незвично починає бриніти в його словах:

— Всього доброго тобі, дівчино, — навіть руку боїться зайву хвилику затримати в своїх пальцях, щоб не погасло те чарівне кросно, що так неждано-негадано виткалось із дівочих сліз.

— Всього доброго і вам, Дмитре Тимофійовичу, — тихо проводить його.

— Не печалься, Югину, не треба, — разом виходять У двері.

У сінях темно, і він, ще раз торкнувшись її руки, прямує в сутінки.

За яблунею пливе серп молодика, невдалік од нього, як слюза, тремтить синювата зірка; над криницею лунко дзвенить баддя срібними сережками, з-за садів піднімається молочний туман, обпинаючи ноги деревам.

Ну от і стоїш ти, Дмитре, на порозі і не знаєш, куди завтра схитнешся — чи по той, чи по другий бік. Задумавсь і не почув, як з ним поздоровкалась тітка Дарка, прямуючи до Бондарів.

— Все зле на вас. Наче світ клином на одній дівці зійшовся, — похитує головою вдовиця. — Є цього щастя, мовляли люди, хоч греблю гати. Так ні тобі: будуть один одному голову ламати. А які ж друзяки вірні були. Бач, цей у дівки сидить, а другий посилає Дарку: викличте хоч на хвилику Югину. На старість, мовляли люди, зводницею хочуть зробити. Щоб вам пусто було.

В сутінках насилу помічає дівочу постать біля ліжка.

— Сама у хаті?

— Сама.

— Так оце Грицько, бач, послав стару до тебе. Викличте, каже, Югину, щоб хоч слово промовити. Чи підеш, дівко? У мене він чекає.

— Що? — спочатку не розуміє дівчина.

— Так оце Грицько послав, бач, меншу не знайшов, мене до тебе, — намарне повторює Дарка, бо, поки, вона зібралася говорити, Югина вже вловила всі попередні слова. І такими далекими їй здалися і Дарка, і її хата, і Григорій, наче їх роз'єднали довгі роки і вже встигли влягтися в душі усі Страждання.

— Так ходімо, чи що?

— Ні, тітко, нікуди я не піду, — хитає головою.

— От і маєш тобі. То така була любов, мовляли люди, до гробової дошки... Що ж йому сказати?

— Скажіть, — тихо, але твердо бринить голос дівчини, — не насміяйтесь йому над моєю честю. Хай собі шукає дорогу до Федори чи до кого захоче. А у нас йому нічого робити, — зупинилась і, чуючи, як голова йде обертом, сперлась руками на бильця і ще твердіше відказала: — Можете сказати — хай забуде і не тривожить мене. Так і

накажіть йому.

— Он воно що, — здивовано повертає голову Дарка.

— Тільки попрошу вас, — підходить дівчина до вдовиці і бере її кістляві пальці в свої, — не обмовтесь ніде, що вам сказала. Ні словом, ні півсловом. Хай воно травою поросте, щоб не перемивали по кутках моїх кісточок, не плескали дурно-пусто язиками.

— Та хіба ж я, мовляли люди, сама не знаю В світі для дівки немає гіршого за оті поговори. Зі мною і зітліє, — нахилиючи голову, поспішає до хати і строго відчитує Григорія.

— Спасибі й за це, — чужим, одерев'янілим голосом відповідає Шевчик, береться за шапку і виходить на подвір'я.

Все його тіло ние, наче цілий день крутив ціпом. Він ще не вірить, що Югіна розлюбила його, поривається йти до Бондарів, та біля воріт, повертає додому і згодом чвалає на вуличку, до болю знайбму, сторониться в затінку від людей. А думка весь час повторює одне і те ж:

— Це ти, враже, наговорив на мене і батькам і дівчині. Ще стануть твої поговори поперек горла тобі.

Як злодій, крадеться до завітної хати, але на нього хмурими мовчазними очима дивляться чорні вікна. І парубок, здригаючись від кожного звуку, стоїть біля плота на подвір'ї, надіючись, — може, Югіна вийде у двір. Яким бридким здається він сам собі. Без болю не може згадати ім'я Федори. Він вперше так гостро відчув непоправимо горе, відчув, наскільки вспів зрізнитися з Югиною, і тремтить від кожного подиху вітру. Здається, хтось ходить за його спиною?.. Ні, нікого.

За яблуневим садом вище дерев піднімається туман, і молодик самотньо дзвенить по загрубілому небесному льоду. А потім закочується за хмару.

XLVII

— Чого ти ляскаєш зубами? Ще той чорт почує, — штирхає Карпо під бік Ліфера.

— Змерз, — їжачись, скоцюрблюється під Бондаревою клунею Ліфер.

— Баба, — презирливо кидає Карпо. — І надніс чорт Шевчика. Чи він тут ніч думає простояти? А втім, хай стоїть, — кидає злорадо, прикидаючи в голові, чи не можна буде якось обплутати Григорія.

— Пішов, — виглядає з-за рогу Ліфер.

— Саме пора.

— Почекай ще, — смикає за полу Карпа. — Може, вернеться.

— Не вернеться.

— Я не піду зараз.

— Ох ти, страхопуд. Дивись навкруги. І тільки ж упаси тебе господь городами бігти. З стежки ні кроку не схибни. Щоб знаку не було. — Легко пригинаючись, біжить Карпо на подвір'я Бондаря. На мить тінню прикипів до стріхи і через одну хвилину вискочив на вулицю. Звернув на стежку і стрибками побіг на хутір, чуючи на обличчі і під серцем холодний вітрець.

Додому він добіг від лісу і побачив біля хвіртки високу постать батька.

"Ото б зараз налетіти і гукнути щось над самим вухом. До смерті перелякав би старого". Ледве стримує сміх і тихо прокашлюється, щоб справді не налякати насторожену зігнуту постать з втягнутою в плечі головою.

— Ну як? — стискує зап'ясток синовій руки. Очі в Сафрона напружені, під ними часто здригаються фіолетові капшуки.

— Наче нічого, — відповідає Карпо і витирає піт із чола.

— Чого так довго барився?

— Шевчик увесь час під вікнами стирчав. Сафрон, як нічна птиця, впивається очима в холодну осінню ніч.

Над селом здіймається червоно-сизувата хмара. Вона розбухає і з неї небавом виринається покручений трилисник вогню. Велетенською червоною лілеєю розпускається, тремтить хмарина і потім раптом високо піднімається вгору, зразу ж загострюючись, мов верховіття ялини.

— Славно горить, — любується Варчук, позіхає і ліниво хрестить рот.

— Славно, — пирхає в руку Карпо, уявляючи перелякано-розгублений вираз батька, коли б він несподівано оглушив його криком. "А потім заматюкався б і битись поліз".

І Карпа зовсім не цікавить пожежа — така вже вдача була у куркуленка: як мав що зробити — то всю силу, хитрість, почуття вкладе; зробив — зразу ж і забув, наче за пліт черепок викинув...

Вискочивши на двір, Дмитро відразу ж зрозумів, що горить хата Івана Тимофійовича.

"Пустили півня, виродки".

В один момент застріг свої ще не виходжені коні і погнав до Бондарів.

Рівно, як свіча, підіймалось полум'я, широко освітлюючи густим червоним сяйвом городи і будівлі. Потріскувало сухе дерево, і сніпки високо злітали угору, розсипаючись жарким мерехтливим зерном.

Вулицями й городами бігли люди з відрами, лопатами, а то й просто без нічого.

Бондарі, видно, довго не знали про пожежу, бо тільки тепер почали люди із хати викидати добро. Почув голосіння Марійки, хрипкий голос Івана Тимофійовича. Коли під'їжджав до воріт, назустріч йому виринула кряжиста постать Варивона з Югиною на руках. Дівочі коси звисали до самої землі, з-під напіврозстебнутої почервонілої сорочки темною смугою виділялась шия. Догадавшись, що зомліла, зіскочив на землю, допоміг укласти дівчину на віз і наказав Варивонові:

— Прямо до мене катай! Мати зустрине її, як дочку.

— Зрозуміло, — підморгнув Варивон, і на його обличчі крізь похмуру зосередженість пробила змовницька значимість. Скочив на полудрабок і риссю погнав переляканих коней. А Дмитро кинувся у хату, що вже із середини віяла вогнем.

Приїхала пожежна команда. Іскристою дугою вдарив міцний струм води з брандспойта, і вогонь засичав, огортаючись клубчастими гарячими хмарами.

Урятувати вдалось тільки частину обвугленого зрубу.

Добро перевезли і перенесли до сусідів, а Марійку і Івана Тимофійовича Дмитро

умовив поїхати до нього.

— Зятю мій дорогий, синочку вірний, — плачучи, нахилилась Марійка до Дмитра. — Погоріли ж ми, погоріли... Коли б не твої сози, жили б досі у своїй хаті, — нетвердою похідкою підійшла до чоловіка.

— Цить, стара. А ти ж думала в світі жити без печалі: поле перейти і ніг не поколотити.

— Щоб ти мені зараз же виписався. Зараз же! — округлими болючими очима впиалась в Івана.

— Ат, не мороч мені голови. Нізвідки я не випишуся.

— Ні, випишешся.

— Тепер ще кріпче за діло візьмусь. Недовго радітиме куркульня. На свою голову пустила півня.

— Не на свою, а на нашу. Уже без хати залишились, а там, дивись, і життя позбудешся.

Бондариха затряслася од холоду, пережитого і злості:

— Що ти за чоловік, — піднімається тремтливий голос.

— Чоловік, як дуб, — враз усе обличчя Івана Тимофійовича подобріло в хорошій усмішці. — Все життя пиляєш мене, а перепилити не можеш.

І ці слова, і ця усмішка обеззброюють жінку.

— Ой, Іване, Іване, — тихо шепочуть її потріскані, почорнілі губи, а голова докірливо похитується на по-дівочому гордовитій шії.

Докія, краще, ніж яка мати до рідної дочки, припала до Югини. І зразу ж дівчина відчула непідроблену щирість і ласку невисокої чорнявої жінки. Трохи заспокоївшись, хотіла бігти на пожарище, але Докія не пустила:

— Без тебе, дочко, впораються. Побачиш — скоро всі до нас прибудуть.

І те "дочко", сказане з такою материнською любов'ю, зворушило дівчину до сліз.

"Це ж я її дочкою маю бути, — хороше було, і водночас жаль до себе пробивався крізь хвилю нерозгаданого нового почуття. — Це ж тепер усе село загомонить, що до свекрухи приїхала, — і закрила пальцями обличчя.

— Не треба печалитись, доню. Ти ще не знаєш, який він добрий, — наче угадала її думки Докія, прихилиючи дівочу голову до своїх грудей. Не почули обидві, як в хату увійшов Дмитро з Бондарями.

Аж затремтів парубок, помітивши стомлений голубий погляд, що тихо зупинився на ньому, і ледь-ледь скорботно усміхнулася Югина.

— Моя, — обізвалось все тіло, і він швидко вийшов із хати, щоб не виказати свого хвилювання...

* * *

Чуткий сон Марти розбудили перші удари дзвону. В одній сорочці скочила з ліжка і кинулась на двір, ледве не збивши з ніг Ліфера, що, увесь спітнілий і захеканий, саме піднявся на ґанок. Висока постать полохливо метнулась назад і зупинилась на східцях.

— Звідки це? — неласкаве запитала, ще не зовсім опам'ятавшись після сну.

— Звідки, — невиразно і налякано промимрив, покрутивши для чогось рукою перед собою. Марті зовсім було байдуже, звідки прийшов чоловік. Але непевна мова, острах в голосі і рухах запам'ятались гостро і надовго

— Бондарі горять, — з вулиці почула вигуки і брязкіт відер.

І раптом усі клапті мимохідь підслуханої розмови яскраво зливаються в єдине ціле; здогад освітлює її думки, і вона круто обертається до Ліфера.

— Що ж, чоловіче, уже почав червоним півнем кашу варити?

— Цить, дурна! — накидається на неї.

— Ходім, подивимося на твою роботу, — вона блідне від хвилювання і злоби.

— Замовч ти, ради бога! Ходи до хати! — Як онуча, повисає на її руці, а очі його, широкі і безпорадні, благають мовчати.

— Зараз же піду розкажу людям. Хай в'яжуть, хай самосудом карають палія, — з насолодою дивиться на перекошене безсиллям, злобою і страхом обличчя.

— Марто, — огидно клацають зуби.

— Боїшся? — мстивими і радісними очима дивиться на обм'яклу ненависну постать.

— Мовчи, дурепо... Чуєш, ти що собі затіяла, — відхиляється Ліфер, немов захищаючись від удару.

— Так слухай, чоловіче, що я тобі скажу: ми розводимось з тобою. Я іду з Ніною жити до тітки Дарки... Цить. Коли ж їй хоч словом заїкнешся, все викажу. Згода?

— Згода, — пошепки і хрипко, немов крізь сон, відповідає.

— Сьогодні ж підемо до сільради, — владно наказує вона і відчуває, як уся оживає, неначе виходить з землі. Пропадем пропади цей чорний світ злоби й карбованця. Вона повертається до своїх людей.

— Сьогодні, — безнадійно махнув рукою і, заточуючись, увійшов у сіни. — А скажеш після розводу слово — не жити ні тобі, ні дитині, — засичав на порозі.

XLVIII

Марійка тепер переривалася від роботи. Іще де ті вишневі смуги світанку, а вона, зготувавши на попелищі сніданок, будила дочку й обоє ледве не бігли вулицями на поле.

Саме копали картоплі. По шляхах тепер поскрипували обшиті лубом васаги, наповнені шершавими землянистими плодами, а на полях курилися голубі димки. Вони все крутіше і крутіше підіймались до Забужжя і десь над самим скелястим берегом ріки зливалися з хмарами. Та не радували зараз Марійку ні пахучі димки, ні веселий скрип обважнілих возів. Найнявшись копати за мірку, вона так орудувала лопатою, наче хотіла всю землю підважити. Потім, перегинаючи стан, швидко вибирала чорними, зазіленими пальцями картоплю і знову натискала на відполіроване руками держало. І їла не присідаючи — боялася згайнувати якусь хвилю. Непосильною роботою змучила і себе і дочку. Вона навіть відмовилася жити в Горицвітів: думалось, що тоді Іван менше буде дбати про хату. Щовечора, повернувшись додому, незмінне запитувала чоловіка:

— Ну як?

Все здавалось, що Іван мало дбає про своє гніздо; нападала на дружину і бурхливо

виливала свою злість та біль, аж клекотали і шипіли слова, вирываючись з її худих грудей.

— Оце полаєшся, то й виросте назавтра палац, — обережно, насмішкуватим голосом втихомирював її Іван Тимофійович.

— Коли б не твій соз, не мучилася б ні я, ні моя дитина, коли тобі мучитись захотілось... Ти хоч би сніпків трохи зробив.

— Авжеж, саме пора. Голому тільки одного картуза бракує.

Лише в хвилини просвітлення Бондариха розуміла: не поставити їм хати цього року — загорьованою картоплею не те що дерева не заробиш, а навіть самого необхідного дріб'язку не купиш. Одні тільки вікна вставити чого варт. Але знову і знову, в який раз, прикидала в голові, як їм вилізти з нещастя. Десятки думок, одна змінюючи другу, розкочувалися то в ліси, то в поле, то на ярмарок і поверталися до її попелища свіжозрубаним деревом, мішками картоплі, синіми вікнами, на яких саме сонце промінням вимиває шибки. Все надіялась, що станеться якесь диво: і ліс, і скло, і залізо подешевшають, а картопля подорожчає. Сподіванки, оживаючи перед очима, не раз радісно стискали її серце.

В неділю побігла і на ярмарок, і в лісництво. Та тільки так розтривожилася, що ледве не захворіла: її зарібками не скоро достукаєшся теплого притулку, не скоро побачиш над хатою хустину веселого диму. Запечалена і втомлена вагою зім'ятих нездійснених сподіванок, поверталася із лісу на своє попелище.

Навіть тут, серед полів, вона чула тоскні і тривожні пахощі обвугленого, потрісканого дерева і перепаленої глини.

"Коли б не твої сози, Іване, жили б ми, як люди живуть. Ще, гляди, не того дочекаєшся..."

На перехресті по-осінньому задуманих доріг ланцюгом розтягнулися ліги, навантажені ще вогким, необвітреним деревом. М'яким сяйвом переливалися білокорі берези, розплітаючись біля корневища потрісканими вічками, червоніли серцевинами м'язисті берести. Немов зачарована, Бондариха не могла одвести зору від деревин.

"Є ж щасливі люди на світі. Комуś зразу ледве не ціла хата везеться". Наздогнала сивого, неначе вишневим цвітом осипаного чоловіка. Він впевнено і неквапно ступав по дорозі, тримаючись рослих коней.

— Добрий день, — з острахом і трепетом торкнулася рукою до дерева.

— Доброго здоров'я, — глянув з-за плеча чоловік такими голубими і юними очима, що, коли б не сивина, подумав би: юнак стоїть перед тобою.

"Данило Самойлюк, голова івчанського созу", — зразу пізнала Марійка, і такий її жаль, туга і злість охопила, що вона зразу ж круто повернула з дороги на поле і пішла обніжками до села.

"Бач, поступив у соз — і наче помолодшав. А чого ж йому? Люди все зроблять, а ти тільки командуй. Сказано: де є такі граблі, щоб од себе гребти. Один мій такий дурень набитий, що навіть з себе останню сорочку комуś віддасть. А люди як обертаються".

"Я йому зараз усе, усе вичитаю, — нападала на Івана. — Розумні голови бач, як собі

ліс таскають. А ти сиднем сидиш, лежнем лежиш. А Самойлюк, партієць, справді собі палац Збудує". Вона нітрохи не сумнівалась, що ліс везуть голові івчанського созу і лаяла його в думках гірш Івана, бо Іван хоч за правду допоминається, а той собі усе гуртовою худобою возить.

Ось уже і її подвір'я. Вона бачить: Іван з Югиною сидять на дровітні, читають газету. І це ще більше виводить її із себе.

"Найшли час почитувати. Чом не вчені! Доктора!"

— Чи там у газетах про нашу хату нічого не пописують? — Взявшись у боки, вона, сама того не помічаючи, стає в театральну позу і аж свердлить чоловіка очима. — Оте ти так дбаєш за наше життя? Що ж, хай жінка хоч розірветься, а він, як сорока у кістку, в газетки заглядатиме. Аякже, начальство, голова созу, велике цабе. Оце б ще тільки галіфе надіти і пошпацірувати по селі.

— Мамо, тато ж цілий тиждень з роботи не виходив.

— А я виходила? Так я хоч картоплі приробила, а що твій тато заробив? Одних ворогів понаживав. Скоро через твого тата в село і носа не виткнеш.

— І ото не заболить у тебе язик? Хоч би яку переміну видумала, а то товче і товче одне й те саме.

— І товктиму. Не наравиться? Он твій хвалений Данило Самойлюк прямо півлісу собі на маєток за один раз повіз. А ти досі й ломаки не притягнув.

— Ото і треба було б на твою спину добру ломаку притягнути.

— Тягни, тягни. Ох, і послала мені доля чоловіка. Лучче б я була утопилася ще маленькою. Ти й так мене до смерті своїм созом доведеш.

І Іван Тимофійович зразу ж змінився. Коли говорили про нього, він міг терпіти, але як річ заходила за соз, то пробачте, щоб він промовчав.

— Марійко, — майже пошепки, бліднучи, промовив він.

— Чого ти на мене кричиш? — зразу ж заверещала жінка. З гіркого досвіду вона знала, що шепіт чоловіка нічого доброго не віщує. — Хіба я не правду про твої sozi кажу?

— Марійко, — ще тихіше промовив Іван Тимофійович і ступив крок уперед.

— Не кричи ти на мене! Не кричи! — подалась назад. В цей час на вулиці зафоркали коні, заскрипіли ліги, і до воріт Бондаря підійшов Данило Самойлюк.

— Привіт, господарю! Приймай гостей! — весело гукнув з-за тину.

Марійка на мить остовпіла, а потім тихо і злісно процідила:

— Ах ти ж, стерво незугарне, очі безстидні. Собі ліс "возить, ще й людей об'їдати заїхало. Найшов багатіїв. А Іванові що ж? Останнє заставить на стіл покласти. Ще й за чаркою в кооперацію пошле. Ой, і чоловічок, ой, і чоловічок попався!

І раптом, наче крізь сон, вона чує неквапну мову Самойлюка:

— Почули ми, Іване Тимофійовичу, про твоє нещастя. Зібралися гуртом, поміркували про наші діла і вирішили якось пособити тобі. Худоба ж своя є, райземвідділ виписав наряд у лісництві, а люди дружні. Оце й привезли тобі ліс. Будуйся на радість нам, на страх ворогам і тим вражим синам, що завидують нам... О,

та ти вже цілуватись лізеш, наче я тобі дівчина. Ну, давай почоломкаємося. — І сиві кучері Самойлюка переплелися з вигорілим, як перестояне сіно, чубом Бондаря.

Гурток івчанських созівщів тісно обступив двох голів, і всі були раді, що, як зуміли, допомогли своєму чоловікові.

— Люди добрі, люди добрі, — з сльозами на очах кинулася Марійка до івчанців. — Заходьте ближче. Та ви ж це десь франку і не ївши. Спасибі вам, люди добрі. Я ж це казала Івану: хто тебе порятує, як не свої... созівці, значить. От і справдилось моє слово, — значущо і строго подивилась на чоловіка.

— Да, да, моя баба як у воду дивилась — усе надіялась, що від колективу прийде нам виручка, — зразу ж погодився Іван Тимофійович і насмішкувато поглянув на жінку. А та схвильовано і зверхньо кивнула головою, начебто не вона, а Іван сумнівався в силі колективу. Тепер Марійка і справді починала вірити, що в душі увесь час стояла за соз. Ну, а що словом іноді розпикала чоловіка — так це ж тільки на користь ішло. Швидко метнулась на вулицю, завмираючи, оглянула деревини, полічила їх і, по-дівочи обкрутившись, кинулась до клуні. Звідти з перебільшеним підкресленням винесла дві пляшки з горілкою — їх старанно приховувала для майстрів, які мали будувати їй хату.

"Чортова баба. І хоч би тобі словом обмовилась", — здивовано поглянув Іван на Марійку, яка вже, граючи очима, ставила їжу на стіл і хвалила свого чоловіка, як він піклується созівськими ділами:

— Прямо і поїсти не має часу чоловік. Що ж, соз діло нове — всюди треба хазяйським оком доглянути... Ой, спасибі вам, люди добрі, щоб і ви, і ваші діти з щастям не розминались. Іване, побіжи в кооперацію, бо дорогі гості, созівці наші, цілий день у дорозі проморились. Ще одна чарка не завадить.

Очі її щасливо оглядали кремезну постать чоловіка, сивоголового Самойлюка і всіх івчанців. Її аж підмивало щось сказати і про свою роботу в созі, але, поки чоловік не пішов за ворота, не наважувалась розкрити уста.

XLIX

— Ти ж не барись, Степане. І не дуже накладай — треба, щоб відпочили коні.

— Ні, ні. Я вльот притягну оту клітину хворосту, — Степан Кушнір куцими пальцями вхопився за віжки і вже хотів вискочити на полудрабок, але, побачивши в глибині подвір'я нового, наче з воску вилитого, воза, спитав Бондаря:

— Вже наготували шефам подарунок?

— Аякже. Самих найкращих яблук вибрали. Обое пішли в глиб подвір'я. Ніжний повів саду, заглушивши дух пожарища, хвилями розтікався по всій садибі. На повному возі з добірною антонівкою веселим рисунком, як зорі, уляглись червонобокі яблука.

— Напевне, Югина вклала? Чується її рука, — міцно вдихнув Кушнір пахучий настій.

— Югина. У неї вже й дружба за-в'язалася з заводськими дівчатами, тими, що привозили нам суперфосфат в подарунок. Листуються. А це наче змовились: заводські запросили дочку до себе на Жовтневі свята, а вона їх у село.

— Хай поїде. Більше життя побачить. Хай з Варивоном, з Варивоном поїде, —

раптом прояснився Кушнір. — Вони як виступлять, як виступлять з танцями" то і в місті не надивляться на них. А то тільки в нас і в нас виступають шефи.

— Пошлемо їх на свята. Ну, рушай, Степане, бо вже сонце донизу котиться.

— Рушаю, рушаю, — Кушнір вискочив на воза і, підібраний та гордовитий, поїхав вулицями до лісу. Селом він притримував буланых — хотілося, щоб більше людей бачило, на яких конях їде він, споконвічний наймит. А коні — це була найбільша слабкість Кушніра.

Ще в дитинстві закладався з парубками або пастухами, що промчить на якому-небудь необ'їждженому скаженому жеребі. І, дійсно, якимось дивом вискакував на здибленого, з одичавілими, налитими кров'ю очима, коня, кліщем вчеплювався в гриву і мчав бездоріжжям по чистому полю. Часто закривавлений і розмальований синцями, але незмінне веселий, завзято накульгував до пастухів і захоплено розповідав.

— Ох, і чорт, ох, і чорт цей жереб. Тах метляв, так метляв мною, наче по кісточці хотів рознести. А потім бачить, що нічого не зробить — підвівся на задні ноги і почав осідати. Надумавсь перекинутись на спину і придушити мене. От хитрюга чортова. Ну, мусив я галушкою летіти на якесь деревляччя. Лукавий, лукавий кінь. А летить, як сокіл. Аж дихнути не можеш. Лялечка — не кінь. Така холера, що ніхто на ньому не втримається. Золото — не кінь. І ніхто не вдержиться на ньому, хіба що я трохи та дід Синиця.

І завжди однією з найприємніших розмов для Кушніра була розмова про коней. Тепер любов до них прокинулася з новою силою, і не раз він люто нападав на декого з созівців:

— Тобі б, чоловіче, на черепахах їздити. Як запаскудив коні. Стрілки не розчищені, очі не промиті, хвости як бабина щітка у глині. Я куркульську худобину більше жалувал, чим ти нашу, гуртову. Страшно несвідомий ти елемент.

— Татку, татку. Візьми й нас! — назустріч Степанові бігла його чорнява Надія в супроводі невеличкого високочолого Леоніда Сергієнка. Позаду дітей на сірій дорозі залишались димчасті мережки дрібних ступнів.

— Нема часу із вами возитися.

— Дядьку Степане, візьміть нас. Я коні поганятиму, а потім у лісі будемо з Надійкою хворост збирати, — білоголовий Леонід пильно дивиться на Кушніра довгастими зосередженими очима.

— Сідайте вже, причепи. Трохи провезу. Давай, Льоню, руку.

— Я сам.

— І я сама.

Діти ціпко вчепилися ручатами в полудрабок і зі сміхом, двома клубочками, скотились на дно воза. Стрепенулись, немов горобенята од пилу, і умостилися біля Степана.

— Дайте мені віжки. Я вже поганяв, — діловито вчепився Леонід у свіжі, іще із іскристими прожилками мотузки.

— Еге ж, тату, він поганяв. Ми із дядьком Полікарпом аж до Бугу їздили. Біля

парому коні чогось налякалися і Льоня ледве з воза не вискочив.

— Щось я цього не пам'ятаю, — невдоволено поглянув на дівчину.

— Татку, а правда — в нас коні не відберуть?

— А хто ж може відібрати?

— Це Даньків Іван казав, що наші коні і коростяві, і скоро здохнуть, і їх у нас відберуть. Так Льоня йому духопеликів надавав. Сам ти коростявий, — каже. — І ніхто у нас худоби не відбере, бо вона созівська. А ти, куркуленко поганий, а... як то, Льоню?

— Агітацією займаєшся, — поважно промовив Леонід. На краю села діти поскачувались з воза і навзаводи помчали додому. Хлопчик швидко перегнав дівчину, почекав її. Потім діти взяли за руки і, щось співаючи, гордовито пішли по середині вулиці.

Обминувши Варчуків хутір, Кушнір в'їхав у рожеве надвечірнє чорнолісся. Дорога, переплетена тінями і проміннями, неначе казка, тягнулась в освітлену даль, в широке вікно тихої просіки. По-новому оглядав Кушнір лісові, прихорошені багрецем картини, і усмішка теплилась в його очах і на устах. Здавалось, наче все поширшало і просвітилось навколо нього. Він знав, що гіркі турботи не дають йому плечі, — все далі і далі відходять від його серця. Він розумів і причину цього. Коли в декого із созівців думки ще були переполовинені, хитливі, то він усім своїм єством вrostав у нові діла і ясно відчував, як розкривається перед ним широке життя.

— Ти знаєш, що товариш Ленін про сози писав? — раз на зборах комітету незаможних селян напався з запалом він на Гната Карпця.

— Товариш Ленін про сози нічого не писав, — поправив його з президії Крамовий.

Кушнір на мить оторопів, з ненавистю поглянув на Крамового.

— Чого б то я говорив таке, що не знаю? Не може такого бути. Товариш Ленін наперед нам життя показав. І про сози він сказав. І товариш Сталін про сози сказав. Ось я знайду це і докажу, докажу вам.

Цього ж вечора, під співчутливу усмішку бібліотекарки, він узяв кілька томів Леніна і у вільний час не відривався від книг.

"Що видумав, чорт окатий, — сердився на Крамового. — Щоб у товариша Леніна нічого про сози не, писалось. Та повік цього не може бути". — Кушнір не сумнівався, що він знайде потрібне місце у творах великого вчителя і при всіх людях осоромить пихатого Крамового.

Густіли ліси і надвечір'я. На конях все ніжніше переливались іскорками ворсинки, а темносині зіниці з розумною, майже людською, усмішкою вже починали чорніти. Спірно вклавши на воза хворост, Кушнір пішов у глибін лісу, ближче до сонця.

Легко дихалося чоловікові, ясно дивилось очам, і він, сам того не помічаючи, тихо пустив у чорнолісся давню і вічно юну пісню про Богунію, яку почув на фронтах громадянської війни. І давні друзі, оживаючи в навіки вирізьблених картинах бою, ставали поруч із ним. Він уже їх бачив не в боях, а на широких нивах, на заводах, напористих, завзятих, такими самими молодими, якими вони були десять років назад.

І несподівано чорнолісся сухо ахнуло одним і другим пострілом. Кушнір підсвідоме

кинувся назад. Кілька потоків думок з ревінням розривали його голову.

Ось уже на галявинці видніється високий віз.

"А де ж булані? Де булані?"

Широко розплющені очі блукають поміж деревами, по галявинці і враз зупиняються на двох завмерлих купинах, що дотлівають останнім відблиском проміння.

Кушнір, як вкопаний, зупинився перед борозним конем, що, неприродно вивернувши голову, незручно лежав на заросеній осінній траві. Рожевий прикушений кінчик язика темнів і шершавів прямо на виду. З-під тонкої шкури уже починали випинатись м'язи. На синюватих підковах підручного ще тріпотіли прожилки проміння.

Болючим зором Кушнір ще раз оглянув коней і раптом побачив, що в простреленім вусі борозного клекотала чорна кров. Ось вона невеличким вирком перехлюпнулась і струмочком покотилась до вогкого темносинього, майже по-людськи скорботного ока.

Беззвучно плачучи і розпластовуючись руками, Степан опустився до теплих і ще трепетних коней.

L

— Дмитре, бери берданку — і гайда в ліс.

— Свириде Яковлевичу, що воно? — застигла Докія біля розчинених дверей.

— Двоногі вовки завелися. Треба облаву зробити.

— Ох!

Дмитро швидко одягнувся, зірвав із стіни берданку і рішуче вийшов із хати.

— Дмитре, сину! — покликала Докія. Він рвучко обернувся назад, підійшов до матері, пригорнув її.

— Не бійтесь, мамо... чого ви? — не знає, як заспокоїти, і раптом, перехилившись, цілує її у голову. І Докія обома руками вхопилась за серце, заточилась назад... Так само її перед своєю смертю поцілував у голову Тимофій. Лихі передчуття охопили і трясуть всім її тілом.

— Дмитре!

— Не треба, мамо, уже обзивається невидима темінь, заховавши і Мірошніченка, і сина.

— Дмитре! — Хоче побігти навздогін і, мов підкошена, опускається на росяний моріг.

Спогади і картини завирували нею, немов течія утлим човном.

З чорної далини виходить її Тимофій і стрічається із сином аж біля діброви, куди щойно попрямував Мірошніченко.

"Коли ж таке життя настане, що не буде ворогів, не буде крові і сліз, коли тільки люди будуть жити на землі?" — Підводиться з холодної трави. Отерплими, болючими ногами вона прямує до хати. Поволі натягає на себе катанку і, забувшись запнутися хусткою, невелика, засмучена, босоніж прямує до лісу.

З огидою, наче склубочену гадюку, обминає Варчуків хутір, входить й яругу, налиту пругким вітром і передзвоном роси".. До неї приглушено долітає чийсь голос.

"Знову біднота стала грудьми за свою долю. Нелегке щастя наше. Ой, нелегке. Хто

тільки не норовить його вирвати з наших рук". — Скоріше прямує до рідних голосів, до рідних людей.

В темряві вона ледве не наткнулась на Свирида Яковлевича. Підійти до нього не посміла: ще нагримає, та й Дмитро почне нервувати. Хай вона непомітно буде слідкувати за всім у лісах.

Живий ланцюг активу села розкинувся недалеко від глибокої болотистої яруги, перехопивши всі дороги, що йшли від села і парні Січкаря.

Якось зразу закурілись знизу ліси і сильніше, немов перетягнуті струни, забриніли обважнілі краплини. Під їхній перестук непомітно задрімав Полікарп Сергієнко, умостившись клубком на купині пересохлого листу. І раптом наче щось шпигнуло його. Скочив на ноги. Від нього різко кинувся вбік невисокий чоловік. Переляканий Полікарп спочатку для чогось знову упав на землю, а потім кинувся до Мірошніченка.

— Побіг, побіг! — захекавшись, вказував рукою на захід. Мірошніченко по виразу обличчя Полікарпа зрозумів усе.

— Дмитре! Бери на зазубень яруги, а я з правої руки буду триматись.

Дмитро зразу ж, пригинаючись, полетів уперед. Здавалось, легко звиваючись поміж деревами, він навіть не торкався землі... Іще ривок — і на галявині замаячила неясно окреслена постать, що вбігала в склепіння чорнолісся.

Невідомий обернувся, викинув руку вперед, і над головою Дмитра з свистом пролетів свинцевий рій. Проте парубок, забувши про небезпеку, з радістю помічає, що він наздожене невідомого.

На ходу, не цілячись, вистрелив з берданки, і в цей час утікач круто звертає до яруги, що безмірним озером забіліла поміж деревами. Іще, як поплавок на воді, гойднулась в тумані голова невідомого і зникла в місиві сизуватих хвиль.

Розлютований Дмитро зупинився понад вигибом яру, ще раз навмання розрядив берданку.

"Утік проклятуший. Коли б не ця розмазня — Полікарп..." — стирає шорсткою, мов рашпіль, рукою гарячий піт із чола.

— На досвідченого ворога напали, — підійшов Мірошніченко, і в парубка од здивовання брови зметнулися на чоло: коли й устиг літній чоловік добігти до цього закутка?

Свирид Яковлевич зупиняється біля Дмитра; увесь в задумі, потверділим розумним поглядом впивається в туманне плесо. Потоки ранку вже перевисли над ним і воно, піднімаючи скривавлені крила, з шерехом і зітханням пливе поверх неясно окреслених верховіть.

Дмитро, всипаний росою і потом, дивиться в похолоднілі очі Мірошніченка; вони зараз червоні чи то від втоми, чи від ранкового одсвіту. Сувора рішучість немолодого чоловіка передається йому.

— Свириде Яковлевичу, може спробуємо щастя? — нахмурений, високо піднімаючи груди, покосився на яругу. — Все рдно вже день теряти.

— Не гарячись, хлопче. Дай розумом розкинути. — Кремезна постать

Мірошниченка наче вросла в горбовину, що обривається над самою яругою. Над вольовим чолом тріпоче порожевілий пилوک прорідженого волосу.

Та не так легко опанувати собою Дмитрові. Все його тіло набухає м'язами. Він робить ще крок уперед і провалюється в туман. Повітря тут втратило вересневу міць, стало в'язким і затхлим. Внизу під ногами попискує замшіла земля, десь зовсім недалеко туркоче невидимий струмок, а зверху обтрушується дзвінкий голос Григорія Шевчика.

— Розсиплемося по низині. Може й нападемо на слід.

— Або попадемо в твань. Тут болото, як решето, пастками протикане, — різко обриває Свирид Яковлевич і владно гукає: — Дмитре, назад! Не дурій!

Чіпляючись за кущі, хлопець неохоче підіймається вгору. Біля Свирида Яковлевича, як бджоли, скупчилися активісти, лихі від невдачі й безсоння. Полікарп, шукаючи співчуття, приліплюється то до одного, то до другого чоловіка, але всі сердито відвертаються від нього. За спиною Сергієнка шипить неприхована неприязнь:

— Сплюх нещасний!

— Дочекаєшся з жука меду.

— І де совість у чоловіка?

— В побрехеньки пішла.

Обличчя Полікарпа стає по-дитячому зворушливим і сумовитим. Свирид Яковлевич з похмурим жалем одриває погляд од вологих, перекошених провиною очей.

"Як мало чоловічої твердості в ньому. Аж досадно", — поринає в свої роздуми.

Пройшовши кілька кроків, Мірошниченко нахилиється над гніздом сліду, втиснутого в чорну куповину кротовища. Обіч нього на росистій траві чітко темніє ще одна мережка.

"Це Дмитро біг. Ступня в нього більша".

Трохи далі сліди невідомого аж перетиснули рожеві голівки медунки; біля них просипані крихітні тільця задимлених патронів.

"Тут він стріляв... Ні, таки Дмитро увесь в Тимофія пішов — навіть кроку не притишив, коли цілились в нього", — вдумливо читає карту відбитків і, перехопивши погляд Дмитра, приязно киває йому головою. Ще, заросуючи руки, нахилиється над свіжим слідом, і вже впевнено прямує мерехтливим лісом, що саме заплітає у просвіті червоні і сині стрічки. Активісти, зрозумівши усе, розсипаються навколо Свирида Яковлевича.

Звиваючись поміж сизою необтрушеною травою, сліди розгонисто побігли з одного кварталу в другий, запливали в низинах, ширшали на сухому. Ось вони, обметавши ярк, побігли до заболоченого лісного ставу. Над ним, за сліпою високою огорожею, причаїлись будівлі Січкаря.

— От і докрутився мотузочок.

— В саме вовче кубло.

— Хіба ж я не казав — тут не обійшлося без Січкаря, — сміливішає Полікарп, і у відповідь йому лунає сміх. Він ще більше посилюється, коли з лісної просіки назустріч

Кушніреві, метляючи косичками, кинулася його Надійка.

— Тату, спіймали того... Льоню, як його? — обертається до хлопчика Сергієнка.

— Контрреволюціонера, — поважно відказав білоголовий Льоня і здвигнув плечима: яка, мовляв, у тебе пам'ять дівоча.

Свирид Яковлевич широко відкриває вкриту жовтими цятками лишаїв хвіртку. На подвір'ї біля парні стоїть високий чорнобородий чернець; навколо нього скупчилося кілька жінок і сім'я Січкаря. Сам Січкарь гнутими двозубими вилками саме витягнув із парні м'ясисту розпарену деревину, повернув її і знову турнув у паруючий отвір.

— Дорога, призначена небом, привела мене до сонячних полян, де розцвітає христова наука... — з повагою звертається чернець до господаря і замовкає на півслові, круком виділяючись поміж світлішим вбранням жінок.

На подвір'ї піднімається занепокоєний гомін.

Січкарь, кинувши вилка, першим прямує назустріч активістам.

— Завітали до мене? — бадьориться й усміхається нижньою одвислою частиною обличчя. На щоках його — плямистий рум'янець.

— Хто був у тебе з чужих? — гостро дивиться на нього Свирид Яковлевич. І одночасно бачить, як з незакритого отвору парні клубками перевалюється пара, підтоплює ченця і його скам'янілих слухачів.

— З чужих? — дивується Січкарь. — Був проповідник бослова, киває головою на ченця. — З біблії усякі... новини бабам читає.

— Іще хто?

— Господи! Та нікого.

— А коли подумати?

— Побий мене хрест, нікого.

— Закон тебе поб'є. Хто був? Говори, Січкарю!

— Кажу — нікого, значить, нікого. Присікалися, прямо порятунку нема. — Щоки дуката линяють, в дрібних зіницях мерехтить колюча злість.

— Січкарю, нас довів сюди слід. Не викручуйся.

— Слід?.. Ну й що ж із того? Може, якась злодіяка добиралася до мене. Мало що може бути! Це ліси! А ти за всякий слід серце навіки тривож, — тільки на мить ковзнулася тінь непевності по сірих білках і зникла в темних пучках прожилок.

Свирид Яковлевич уловив цю тінь, але він ясно розумів, що з Січкаря не витягнеш слова. Та вже й не воно цікавило його. Треба було далі розмотувати тугий клубок, що вкотився до низьколого, заґратованого дому.

"Чужий не міг так легко орудувати в лісах... Значить, Січкарь слідкував за Кушнірем... Один кінь убитий з австрійської гвинтівки. А в невідомого був тільки пістолет..."

З ледве помітних ниточок тчеться основа догадок, чіткіше постають контури складної картини, і різкий допитливий погляд Свирида Яковлевича вже кидає в дрож розбухлого Січкаря.

— Де твоя зброя?

— Яка? — здвигає плечима дукач. — Вилка? Он коло парні лежать.

— Де австрійська гвинтівка? Обріз австрійський? — швидко поправляється, знаючи бандитські звички куркулів. Ці слова пересмикують Січкаря.

— Свириде Яковлевичу, ну де в мене та чортова зброя? Що я, в банді був?

— Ти і зараз бандит.

— Не маєш права зобижать.

— Товариші, — звертається Свирид Яковлевич до активістів. — У цьому лігві захована зброя, її треба відшукати. Наскільки відомо, у куркульні перша схованка — стріха. Розшивайте клуню й повітку.

— Самоправство! А хто мені збитки відшкодує? — підскакує Січкарь.

Але Мірошниченко не звертає на нього жодної уваги. Він перший піднімається по драбині на клуню, і незабаром чорні роздвоєні сніпки, мов дитячі штанці, летять на землю. Дмитро легко, під захоплені погляди активу, прямо біжить вгору по рідких щаблях драбини і стає поруч з Мірошниченко, освітлюючи його ясным поглядом.

— Ну, Свириде Яковлевичу, як знайдемо зброю...

— А ти сумніваєшся, що вона тут?

— Я?.. Ні, не сумніваюся. Тільки все так незвично, так просто й складно виходить.

— Бо це, Дмитре, життя, боротьба. І на все треба дивитися широко розплющеними очима. Горе тому чоловікові, що, як птиця, ховає іноді від дійсності голову під своє крило.

— Це ви у мій город заглянули?

— Ні. Але і в тебе знайдеться таке. Ще одноосібник не зовсім вилиняв у тобі.

— Прийде пора — вилиняє, — нахмурюється. Сніпки тріщать у дужих руках, і незабаром оголюються жовті, сточені шашлем лати.

На дворі кружляє галас. Заметушилася родина Січкаря, а чернець заздалегідь вислизає з подвір'я і його ряса довго, мов обвуглений пеньок, манячить поміж деревами.

Коли активісти, зайняті своїм, осідлали величезну клуню і повітку, Січкарь, зиркуючи на всі боки, злодійкувато схопив вила і почав скрадатися до Свирида Яковлевича. Розумів: сьогоднішній день обривав його звичне життя. Нападом на Мірошниченка він міг відтягнути більшу біду. Драбина увігнулась під його важким тілом. Ось він припав до крокви і люто метнув вилами на Свирида Яковлевича. Сліпуче блиснули довгі зубці. І в цей момент Січкаря побачив Дмитро. Не роздумуючи, з усією своєю гарячковитістю, як на гадюку, упав на довгий держак. До м'яса обриваючи руки об лати, вчепився в нього, і гострі зубці заворушилися роздвоєним жалом, не дійшовши кількох сантиметрів до плечей Мірошниченка. Ще через мить хрупнула суха лата, — Дмитро з розмахом опустив її на Січкаря і той обаполлом покотився по драбині на землю.

— Дмитре... Спасибі, Дмитре... Як ти побачив його?

— То в мені обережний... одноосібник дивився...

— Запам'ятав? Ну, і вдача! — розсміявся Мірошниченко. — Не сердься, а

прислухайся до правди. Вона не терпить ніяких родимок, бо вона є правда. Чуєш? І рости треба... сину. Це трудніше, ніж кип'ятитися в своїх гордошах. А серце тобі ще переробляти треба... Ще раз спасибі.

— Свириде Яковлевичу! Найшов! — тріумфуючи, гукнув з повітки Григорій. У високо піднесеній руці він тримав обріз. Ще рум'яний од хвилювання, Мірошниченко провірив дуло австрійського втинку. На сизій плівці свіжого перегару виділялась бугорками перепалена іржа.

— Заберіть бандита! — кивнув на Січкаря.

— Ех, жаль, Свириде, що не вдалося прохромити тебе, — тоскно ломилися губи багатія. — Легше б було за ґратами прохолоджуватися... Пусту з худобою попрощатися. Чи побоїшся?

— Що? Худоба дорожче сім'ї?

— З сім'єю ще побачуся — вона мені передачі носитиме... А коні ж заберете...

Тінь жалості затіпалася в сизих сітчастих повіках, і ворсисте обличчя почало, наче стебло болиголову, вкриватися іржавими плямами.

* * *

— Степане, покинь. Не ний! — обрізав Свирид Яковлевич. — І без тебе нелегко.

— Да, Степане, журбою не пособиш, — Іван Тимофійович поклав руку на плече Кушніра і собі зажурився.

Марійка більше не могла витримати. Закривши рукою очі, пішла подалі від чоловіків. У клуні на сіні вона припала до Югини і заридала.

"Все життя горе женеться за нами".

Дочка охопила голову матері, поклала її собі на коліна. Марійка якось зразу, підсвідоме, зрозуміла, що вже тепер не вона, а Югина міцніша за неї, що Югина мовчки потішає її, як колись вона потішала свою одиначку.

А в дворі на свіжозрубаним дереві, під високими зорями, сидять трое чоловіків. Зрідка перемовляться кількома словами і мовчать — думають.

— Найкращі коні... Найкращі коні... — зітхає Кушнір.

— Ще й Варивонового шпачка підстрелили. За один день...

Забуває Іван Тимофійович, що йому треба заспокоювати прибитого горем Кушніра. І зразу ж, підминаючи біль, говорить твердіше, повільніше:

— Доки не вирвемо до останнього паростка куркульню, доти вона буде точити нашу кривавицю.

— Ну, хто ж міг шпачка покалічити? — вголос міркує Свирид Яковлевич. — Варчук з Карпом в цей час на полі був, Денисенко свій палац будував, Созоненки в крамниці людей обважували... Хитро замотався клубок.

— Найкращі коні... Найкращі коні...

— Не треба, Степане... Ще не такі у нас будуть коні. Ти зможеш викохати таких громоходів, що по всій нашій землі і про тебе, і про них пролунає слава. На це воно йдеться, коли глибше поглянути на життя. Коли б це у тебе, в твоєму господарстві пропала худоба, вже повік би із злиднів не виліз. Готував би або заробітчанську, або

старецьку торбу і доживав би з нею віка. А за нами наша радянська держава стоїть, в люди виводить нас. Колективне господарство — життя наше. І це — смерть куркулям. От і лютують вони перед загибеллю. Розраховують на те, що невдачі скрутять нас в дугу. Це їм найбільше потрібно. Та не так виходить воно. Ти подивись: сьогодні село дізналося про наше горе і сьогодні селяни приносять чотири заяви до созу. Це не дрібниця. Це говорить про силу радянського села. Ще ми не такими ділами ворочати будемо. Тільки будь, Степане, борцем за нове життя, а не дрібним власником, який, тільки що-небудь трапиться, губить під собою увесь ґрунт...

— Спасибі за добре слово. Мене не зігнеш спроста. А що тяжко на душі...

Не роздягаючись, всі троє пішли спати у клуню. Іван Тимофійович, морщачись і наперед підбираючи заспокійливі слова, підійшов до дружини за ковдрою.

"Хоч би на людях не почала репетувати та лаятись", — з острахом торкнувся плеча Марійки. Та здригнулась, зітхаючи подала йому ще й рядна, подушки, кожух і тихо промовила:

— Іване, ти краще повкривай людей. Ночі ядерні тепер. А вам ще й їхати скоро до міста... Ти не печалься, Іване...

— Марійко... Маріє, — міцно пригорнув до себе дружину.

LI

З наростаючим гуркотом повз них промчав ешелон і, вигинаючись, влетів у широку заводську браму. Всі його платформи були навантажені темносіrimи кругляками подільського фосфориту.

— З Придністров'я привезено, — пояснив Кушніру і Бондарю високий технік, увесь обсипаний фосфорним борошном.

Заводське подвір'я, що підбігло до мальовничої оболоні, було заставлене мішками з суперфосфатом і величезними суліями з сірчаною кислотою. За високими корпусами заводу виднілась легка напівпрозора будівля нещодавно збудованої беконної фабрики. Основа її вросла в лужину Побужжя, а дах впирався у небо золотою хмаркою саду.

Грохіт каменедробарок зразу ж оглушив і Бондаря, і Кушніра. Попелясті кругляки з вищанням і скреготом лопались на половинки, розсипались на дрібні шматочки, перемелювались на борошно, яке заснувало усі цехи. Технік, забуваючи, що перед ним стоять не студенти-екскурсанти, часто починав сипати специфічними термінами:

— Наші подільські кругляки мають найбільше п'ятиоксидного фосфориту — до 37 процентів. А піщані фосфорити у найкращих випадках містять у собі лише до 15 процентів, глауконітові — до 25, а глинясті — до 30 процентів.

Увійшли у другий цех, наповнений випарами.

Як у густому тумані, працювали біля мішалок робітники. Вони на мить відривались від труб, які струмували свіжим суперфосфатом, підбігали до своїх гостей, віталися з ними, наче з ріднею. Аж незручно було і Бондареві і Кушніреві: вони мало не задихалися од спеки. Гаряче повітря обпалювало груди, немилосердно щеміли очі. Тут до Бондаря і Кушніра підійшли Недремний та Мірошніченко.

— Тяжкувате у нас? — засміявся Недремний, бачачи, як змінились обличчя гостей.

Вся його брезентова спецовка й обличчя були покриті димчастим пилом.

— Ох, і трудна ваша праця. І дихнути нема чим. Це не те що на полі. Думалось: біля плуга та коси важче, аж тут, коло суперфосфату... Полюбити таку роботу — багато треба сили мати, — і Кушнір з пошаною поглянув на Недремного.

— Не стільки сили, як справжнє робітниче серце. У нас робітники люблять і гордяться своєю роботою. З неї і хліб росте...

— Як наші діла? — звернувся Бондар до Мірошніченка.

— Наче на добре йдуть.

В місті Свирид Яковлевич розгорнув шалену діяльність. Він оббігав усі установи, що могли чимсь допомогти потерпілому созу. І незабаром якось виходило, що їхній соз чи не найкращий на всю округу, тільки начальство мало знає про це.

— Це все добре, а трактора не дамо, — твердо відрізав йому замісник завідуючого окружного земвідділу.

— Чому? — холонучи запитав, бо вже кілька разів у думках бачив трактора на своїх полях.

— Машини ми даємо лише колективам.

— Дайте нам трактор, ми зразу ж і колектив заснуємо.

— Організуєте колектив, тоді поговоримо.

— Він у нас уже фактично заснований, — сам собі здивувався, як могли вирватись такі слова.

Але замісник не хотів слухати ніяких пояснень і прохань.

— Гаразд, — глухо промовив Свирид Яковлевич. — Коли я зможу застати завідуючого?

— Його зараз в природі не існує, старого зняли, а нового ще не призначили. Завтра загляньте, — подобрішав: як старається чоловік. Цей доб'ється свого.

Мірошніченко ще зайшов до окружному і довідався, що сьогодні на бюро мають призначити нового зава. На другий день, лаючись, що так пізно починають працювати в установах, ледве дочекався дев'ятої години ранку.

І яка ж була його радість, коли, тільки переступивши кабінет завідуючого, він пізнав за столом Анастаса Донелайтіса.

— Свирид Мірошніченко! Отой, що до гармат залізяки приробляє? — засміявся Анастас і, накульгуючи, пішов назустріч старому другові. Обнялись, поцілувались.

— Скільки літ промайнуло, скільки води утекло!

— А не старіє стара когорта, — всміхалось розумними зеленими очима худорляве обличчя Анастаса. — Ти такий і в тисяча дев'яtsel двадцятому році був. Пам'ятаєш, як ми Гальчевського біля Дяковець приперли?

— Чому не пам'ятати. А маскарад не забувся, коли бандити попереодягались в бабське лахміття і хотіли нас в Івчанці накрити? Ми саме тоді раки печерували.

— Пригадую, Свириде... Господарюєш тепер на своїй землі?.. Коли ж це я до свого Німану доб'юся? — задумавсь на хвилину і додав: — Трактора вам дамо. Тільки прийде перша партія — присилаю вам найкращу... пчихалку.

Свирида Яковлевича аж пересмикнуло від цього слова.

— Чого так насторожено подивився? Я дуже невисокої думки про "фордзона", його поки заведеш... От скоро ми побудуємо свої, вітчизняні, трактори, такі, як сама мрія. Аж сміятиметься поле.

— Правду кажеш, — погодився Свирид Яковлевич...

Увечері в заводському клубі відбулася зустріч робітників зі своїми гостями. Після Мірошниченка виступив голова завкому, а потім Недремний прочитав листа старих кадрових робітників до созівців підшефного села:

"Надіємось, дорогі товариші, що ви переборете всі труднощі, прямуючи світлим шляхом, накресленим Леніним і Сталінім..."

Ми, старі кадрові робітники, бажаємо вам великих успіхів у роботі і обіцяємо найближчим часом виготовити у своїй майстерні для вас два плуги, два культиватори, зібрати сівалку..."

— Спасибі вам, спасибі вам, — тихо шепоче в президії Степан Кушнір, пильно вдивляється в обличчя робітників.

Після зборів до созівців підійшов Недремний зі своїм небожем Михайлом Созіновим, рідкозубим веселим хлопчаком з червоною краваткою.

— Захотілося Михайлові до вас поїхати. Він ще й села не бачив — з моєю сестрою увесь час у Києві проживав.

— Заберемо з собою, — погодився Мірошниченко і звернувся до дитини: — А сам не побоїшся поїхати?

— Ні, — твердо відповів Михайло. — Я хочу червоним командиром бути. А командир нічого не повинен боятися.

Чув? — засміявся Недремний. — Наша зміна росте.

ЛІІ

В тривожно-радісному і п'янкуму тумані промчалися ці дні. Еге ж, Дмитро сп'янів од усього, бо стільки людей перевернулось в його домі, стільки очей вітало й огрівало молодих, стільки було проспівано веселих і сумовитих пісень. Біля них метушилися люди, рідня, щось заставляли робити, чиїсь жіночі руки обсипали їхні голови добірним житом.

Дмитро вірив і не вірив, що то музики грають його весілля, що біля нього сидить бліда і сумовита Югіна, що то він її під притишений сміх і густе сяйво поглядів цілував в обм'яклі, немов зів'ялі пелюстки, вуста.

Болючими переboями пробивалася радість і зразу ж губилась у невеселих думках. Чомусь зараз, сидячи на покуті, пригадав слова Марти:

"Буде тобі добре — за мене забудеш, погано буде — згадаєш..." "Розійшлася з чоловіком... Як же ти вік думаєш прожити?.. Не так-то багато щастя перепадає нам... Чи ж буде мені радість з Югиною?"

Мовчки приторкнувся рукою її долоні, здригнулись пальці у дівчини, одначе не відвела руки, покірної і холоднуватої.

А тимчасом Варивон, підпилий і веселий, втиснувся до дівчат.

Дмитро ще з суботи помітив, як його товариш увивався біля невисокої дорідної Василяни, спокійної, задумливої дівчини. А та сторонила парубка, прикриваючись дівочим колом...

Тихої зоряної ночі, розсипаючи пісні, гамір і сміх по всьому селі, почали розходитись гості. Останнім попрощався Варивон і кинувся наздоганяти дівчат.

— Припала і мені одна до душі, — кинув уже з-за плота і розтанув у нестихаючій темряві.

Тихо, понад самою землею, лашиться вітер, сухо шепоче в прив'яленій листві. Понад шляхом на темному небі закрасувалося сузір'я — дівчина з коромислом, а нижче неї, опускаючись до дерев, ясно світили три зорі.

Вдалині затихають дівочі співи, і тільки десь аж біля зарічки, задушевно і ладно, напевне обнявшись, як і їхні голоси, виводять два хлопці широку, немов сама молодість, пісню кохання.

Незвична туга і жаль за чимсь безповоротним, загубленим переплелися з трепетним хвилюванням і надіями. Почуття неповного щастя, за яке схопився обома руками, глибоко мучило його. В душі почував провину перед Югиною, підсвідоме вишукував і слова, і погляди, і рухи, якими б можна було зміцнити хитке кросно, що простягнулось одного вечора, коли пожалував дівчину, як брат сестру. Він торопів, ніяковів перед тихою покорою, з якою дівчина зустріла його останніми днями; не знаходив слів для розмови, і все тепер здавалося темнішим і старішим.

Із сіней вийшла Докія, стала на порозі і тихо поклікала:

— Дмитре, де ти?

— Чого, мамо? — вийшов із темряви і зупинився навпроти матері.

— Чого ж ти такий? Покинув молоду. Хороша вона дівчина. Бережи її, як життя своє, — торкнулася вогкими губами, що пахли горілкою, синових уст.

Поволі, навромацки знаходить клямку і входить у ліву половину хати.

Біля скрині стоїть Югина. На ній по-жіночому пов'язана хустка, і тому вся її постать стала наче більшою, а обличчя старшим. В потемнілих очах мерехтять чи то дві краплинки світла, чи то дві сльозинки.

— Натомило весілля тебе? — заслоняє спиною світло лампи і тепер яскраво бачить, що вії дівчини підмивають сльози.

— Натомило, — долітає ледве чутний шепіт і зливається з зітханням.

Він розуміє, що дівчина от-от може охопити руками голову і заплакати. Жаліючи її, одводить погляд убік.

— Лягай, дорога.

Йому зараз хогілося поговорити по щирості з нею, попросити прощення і знайти хоч малу розраду. Навіть ледве не вирвалось: "Що ж, не осуди. Так нас доля поєднала, а щастя ж, думаю, і нас не обмине. Коли б ти знала, як люблю тебе. На світі немає такого, хто б міг би так тебе полюбити".

Але подумав, що дівчина не зрозуміє його і визнання окропить сльозами, а їх найбільше боявся. Не роздягаючись, лягає скраю, чуючи, як переривчасте дихає його

дружина. Боячись її образити, одною рукою знаходить м'яку косу, що віє зіллям і осіннім дощем.

Дрібна холодна дрож б'є усе його міцне тіло. Прокидалась і знову гасла надія: "А що коли серце Югини вже лине назустріч мені? Не могло ж воно бути камінним".

LIII

Осіннього надвечір'я повертався Варивон з поля. На возі поруч з ним сидів Іван Тимофійович, позаду них легко дудоніли і на вибоях підскакували вгору залізні борони, подзвякувало переднє колесо культиватора. Сьогодні половину горбка засіяли пшеницею і житом. І хоча по долині ходили Данько і Денисенко, а Варчук навіть до сіячів підійшов, та взяти созівців у дрючки не наважились. Перебування представника райпарткому стримало їхні дії. Та ще й до того в окружній газеті з'явився їдкий фейлетон, і куркулі тепер потерпали: от-от наїде суд.

На шляху, врівень із небесним надвечірнім поясом, самотньо йшла до села жіноча постать. Небавом, пустивши тупцем коні, Варивон впізнав, що це була Василина, дочка полісовщика, який жив у лісовому закуті біля глибокого і навіть у жнива холодного ставка.

Давно колись працюватий Мирон Підпригора загатив греблею вузький виїмчастий яр, на дні якого без угаву подзвонював чистий струмок. Вода почала підніматися, затоплювати чіпке плетиво димчастої ожини та густі чагарники і згодом заблищала поміж двома розіткнутими струмками, як недосилений разок намиста на срібній нитці. Потім південні і західні окрайці ставка заросли високим очеретом, на греблі . розрісся верболоз, на воді закрикали свійські качки, а над водою заспівали солов'ї. За хатою затиснутий лісом розрісся огорожений воринами молодий садок; поміж побіленими деревами весело зачервоніли вулики.

Виріши в лісовому привіллі, Василина увібрала в себе задуму, спокій і силу діброви. Невисока, широка у стані, спокійно, з прихованим сумом дивилась на світ темносірим очима, що з-під чорних вій і брів теж здавалися чорними. Смагляво-рум'яне обличчя пашіло здоров'ям і мінливою непостійною красою, яка раптово одягала дівчину то в звичайний буденний одяг, то неждано прикрашувала такими чарами, що очам ставало любо дивитись на ту чисту, нерозстрачену, нерозвіяну молодість. Зима, вибілюючи смагу на щоках і невисокому лобі, чудово рум'яніла і надовго прихорошувала дівчину, весна ж, обсипаючи щоки дрібним, ледве помітним ластовинням і темінню, затіняла свіжу красу, як тінь затемнює спокійне плесо.

Уперше Варивон побачив Василину на танцях біля сельбуду, і зразу ж дівчина припала йому до вподоби. Що б то заговорити з нею ласкаво, по-людськи. Так Варивон зразу ж так нагримав, натупотів на Василину, що та, мало знаючи парубочу вдачу, засоромилась, почервоніла до сліз і весь час уникала допитливого і вже люблячого погляду. І хоч скільки припрошував дівчину піти з ним у танець — завжди відмовляла йому.

"Гордовита", — жадібно дивився на Василину. Любов прийшла неждано-негадано. Переборюючи гордість, він у неділю пішов до ставу, сподіваючись зустрінути дівчину. І

зустрів біля греблі.

— Василю, чого ти тікаєш од мене? — заговорив, стримуючи хвилювання і неспокій.

— А чого ж ви такі? — здивовано зупинилась дівчина, що вже зібралась утекти до хати.

— Який?

— Насмішкуваті. Кожного осудите-огудите. Нехай вам ваша гордість, а ми люди прості, не привикли, щоб нас на посміх брали, — і, обернувшись, пішла вузькою стежкою до воріт.

Але не такий був Варивон, щоб так швидко відмовитись від свого. Бліднувши і задихаючись від припливу крові, наздогнав дівчину, перегородив дорогу.

— Почекай, Василю, не тікай, бо я і в хату, значить, не постигаюсь зайти.

— Ви можете, ви такі. — І суворо звела брови в одну лінію. Варивон, захиляючись, гнівно заговорив:

— Я можу, я такий. А ти не смійся, значить, із мене. Ти питалася, чого я можу? Бо я люблю тебе. Чуєш? — люблю. Ще не одній цього слова не казав.

— Що ж це у вас за любов така їдка? — не вірячи, подивилась великими потемнілими очима, в яких проскочили дві голубі жмурки.

— Не віриш?

— Не вірю.

— Ну, чим я тебе можу запевнити. От щоб мені, значить, з цього місця не ступнути, — уже тихо промовив. Бо опадав, обсипався гнів, відкриваючи печаль та біль. — Невже ти ще й досі за той жарт гніваєшся? Невже ти ненавидиш мене?

— Ні, — спокійно подивилася на парубка, і в соковитих, опущених донизу устах ворухнулась несмілива усмішка.

— А чого ж ти така строга до мене?

— Чого? — задумалась, потім гордовито підвела голову.

— Сказати вам по правді?

— Аякже! Все життя мріяв... — злякано прикусив губу.

— Не подобається мені, що ви, ну, як вам сказати... грубий якийсь. Те, що любите посміятись — це нічого. А от ви лаєтесь поганими словами. Про це, гнівайтесь, не гнівайтесь, я й на комсомольських зборах скажу. Добра, десь, у вас мало.

— Більше не почувеш од мене жодної лайки, — відповів з готовістю і покосивсь на Василю: "Не встигли до комсомолу прийняти, а вже командувати починає. Гляди, ще скоро й начальством стане. Це тобі з таких тихих... Ох, і славна ж дівчина. Як оріх".

— Побачу.

— Побачиш. Тільки ти не думай, що й душа у мене така, як іноді дурне слово буває.

— Василю! — гукнув із двору полісовщик, і дівчина побігла до хати. А Варивон довго просидів біля ставу, передумуючи свої думи. На Дмитровому весіллі якось без слів відчув, що дівчина хоч і сторониться, та вже не цурається його. Навіть проводив її додому, але з Василюю йшли дівчата і поговорити до ладу не зміг...

Коли віз порівнявся із дівчиною, Іван Тимофійович випередив Варивона:

— Здрастуй, Василю. Сідай, підвеземо.

— Спасибі.

— Спасибі пізніше говорять, — відповів Варивон. За містком Іван Тимофійович повернув коні ліворуч, а Варивон з Василюю пішли прозорими, по-осінньому дзвінками сутінками до лісу. Коли минули останні хати, узяв дівчину за міцну руку і не випускав її до самої греблі. Потім дужим поривом підняв Василю на руки і поніс до саду.

— Пустіть, — заборсалась на парубочих грудях.

— Не пущу, бо люблю. Чуєш? — люблю, — припав устами до теплої щоки.

— Варивоне, пусти, бо кричати буду, — заговорила сердито, переходячи на "ти". — Батько вийдуть.

— І хай виходять. Скажи: любиш чи ні? Тоді пущу.

— Ні, не люблю, — усміхнулася і поглянула, примружившись, на парубка. І Варивон в шаленому пориві підняв дівчину вище своєї голови, потім міцно притис до грудей.

— Зразу ж, у неділю, старостів засилаю. Добре?

— Який та швидкий.

— А чого ж довго відкладати? Відкладений тільки сир добрий, а дівчина скиснути може...

— Ти знову своє.

— Ой, не буду. Таким уже біс язичком наградив... Щасливий, Василю, я. Ну, наче все небо прихилив до себе, — і бережно пригорнув дівчину, заціловуючи її уста, щоки, лоб і очі.

LIV

Осінь, як добра господиня, ходила од села до села, віючи здоров'ям і величним задуманим спокоєм.

У високому небі пропливали журавлі. Прощаючись із рідним краєм, вони вже загубили срібні переливчасті сурми — в сумовитих голосах низько дзвеніла журлива мідь. Ночами тривожились прибузькі луки, даючи притулок перелітним птахам, а дні дивовижно пахнули дозрілими яблуками і лісовою прив'ялою прохолодою.

Та ніщо не радувало Григорія. Усе остогидло, обридло. Здавалося, що з того дня, коли тітка Дарка з лихою радістю, манірно скрививши побабчені уста, передала слова Югини, минули не лічені дні, а довгі і безпросвітні роки. Стало немилим і своє подвір'я, і парубочі гулянки, і друзі, і погожа осінь, яку любив міцною любов'ю, більше, ніж саму весну.

Злоба на Дмитра не засліпила його: і себе винуватив, що сплутався з Федорою. Коли ж почув, що має бути весілля Югини, така туга охопила його, що не знав, куди подітися, мимоволі звернув на городи, а потім пішов до далекого лісу.

В зеленкувато-голубім небі човником пробивав дорогу місяць, далеко вирізьблялися обриси одиноких дерев і чорною стіною стояла діброва, перекочуючи плечима мармурові брили хмарин. І, очищаючись од скверни, тягучих і болісних накіпів,

Григорій так захотів черпнути чистого кохання, що мимоволі зупинився, перебираючи в пам'яті дівчат, їхні звички і вдачі. Не раз на собі зустрічав погляди Софії Кушнір — допитливі, світлі і трохи насмішкуваті.

"Що ж, вона хороша дівчина. Ковтнула горя доволі у Варчука. Чом би й не посватати її?". Пішов до хутора, сподіваючись, що побачить дівчину.

Далеко в таємничому сяйві засинів великий будинок Варчука. На вікнах кололося місячне проміння, за високим тином зразу загавкало кілька собак.

Прислонившись до круглого стогу сіна, що стояв недалеко від загороди, прислухався до переднічної тиші. Наближаючись до нього, загалакали голоси. Хотів піти до лісу, але, впізнавши по мові Сафрона і Карпа, не зрушив із місця — вони увійдуть у хвіртку, не доходячи до стогу.

— Вони люди хороші. Господарі. Тільки тобі, Карпе, коли оженишся, ні з ними, ні зі мною жити не годиться, — п'яно повчає Варчук свого сина, і Григорій догадується, що вони йдуть від куркулівни Олени Зяйтчук, до якої останнім часом почав залицятися Карпо.

— А чого ж мені не можна ні з вами, ні з ними жити?

— Відділитись треба. На своє господарство перейти, зменшити і мої і тестеві достатки.

— Для чого?

— Щоб менше пальцями тикали. А потім вірні люди говорять, що діло починається із созів, а далі на повну гуртову комунію перейде.

— Теля іще десь, а вже з довбнею бігаєте, — заточився на дорозі Карпо.

— Ти мені, батько твій лисий, витребеньки городити покинь. Голови розумніші за тебе говорили.

— Може... — притишує голос.

— А хоча б і так. Він коло начальства треться. Сам у начальниках ходить, діло розуміє... От нам і треба середняками ставати. Оженишся — зразу ж відділяю тебе.

— Багатіти не хочете? — сміється Карпо.

— Цить мені. За цією властю розбагатієш.

— Будинок мені дасте?

— Захотів. Сам збудуй такого, — незграбно втискається в хвіртку...

"Середнячки об'явилися... Бісів Юхим із води вийде сухим. Такий тобі проскочить і крізь решето, і крізь сито". Григорій довго стояв під стогом, але Софії не дочекався. І чим більше думав про неї, тим кращою ставала дівчина, але приглушити попереднього роздратування, болю і смоктливої порожнечі не могла.

Другого вечора припильнував Софію на полі, коли та поспішала від Варчука. Стримано поздоровкався і, спіймавши на собі допитливо лукавий і водночас приязний погляд, запитав:

— Чого так дивишся?

— Дивлюсь, що ви такі чудні, ніби щось загубили.

— Я й загубив таки.

— Югину?

— Югину. А знайшов тебе.

— Швидко знаходите, — покосилась на нього: "Чи не сміється?" — і зітхнула.

Вона давно вже любила цього чорнявого красуня і любити боялась. Жіночим передчуттям вгадувала, які думки непокоять Григорія, і страшно ставало від свого самовідданого почуття, бо знала, що Григорій потягнувся до неї не як до кохання, а як до розради.

"Щастя моє дороге", — шептали самі вуста.

І Григорій з подивом помітив, як заблищали дівочі вії. І ті притінені сльози зломали усі гнітючі перегороди, наблизили до нього, зробили милішими дрібні риси смаглявого чистого обличчя. Охопивши дівочу голову руками, він хоче знайти вуста, але Софія вислизає з його рук.

— Не треба. Ти ж не любиш мене. Цим не жартують. І Григорій, як п'яний, заточується на стежці. Справді, хіба не правду говорить дівчина? Але знову тягнеться до Софії, бо без неї залягли б нерозділеними самотність, біль і печаль...

LV

Погожого ранку вирушали хлопці у місто на терзбори.

Іще звечора, змовившись іти разом із Варивом, Дмитро приготував немудрі пожитки, розказав матері й дружині, що робити без нього. Люблячи військову справу, будучи зразковим кіннотником і стрільцем, він цього разу неохоче збирався йти на збори: не хотілося покидати молодії дружини, з якою не встиг не то що порозумітися, а й наговоритися.

Не стала Югіна за ці дні після одруження ні веселішою, ні ближчою до нього. І вже отой притишений холодок починав сердити Дмитра. Ревнуючи дружину до Григорія, він іноді мимоволі обпікав її таким поглядом, що та злякано відхилялась од нього, спішила під захист матері.

Половинчасте щастя вже не заспокоювало його. Хотілося зустріти не сумовитий блиск голубих очей, а налитий щасним сяйвом; хотілось почути добрий сміх і дотик милих рук і вуст, що самі шукають і знаходять його руки й вуста. Та все це було далеко від нього. Осіннім приморозком віяло від дружини і, пильніше придивляючись до неї, не помічав теплої години, що могла б розтопити цей приморозок. Вона поважала його, була навіть вдячна, що так шанує її, та й, здається, більш нічого.

Вдосвіта Варивон, розвихрений, веселий, влетів у хату.

— Господарі вже повставали? Добрий ранок, значить. Ну, що ж, Дмитре, по чарці та в дорогу. Югіно, чому ж ти не плачеш? Люблю, коли, значить, баби починають плакати: хата реве, сльози по долівці рікою течуть, очі спухають, мов хто цибулиною понатирав. А ти себе, значить, героєм почуваєш — за тобою ж голосять, за тобою сльози ллють, за тобою очі пухнуть. І ходиш важно, мов індик, та потішаєш: "Та не вбивайтесь, та не печальтесь, нема чого, нема за ким, та я скоро прибуду", — і під шумок, значить, горілочку цмулиш.

— Наговорив повну хату. Коли вже за тобою твоя буде плакати? — усміхнулася

Докія, ставлячи миски на стіл.

— Скоро, тіточко. Коли б ви знали, яка в мене дівчина. Усе віддай і мало... Ну, за те, щоб усе було гоже. Югино, до дна тягни. На сльози не лишай.

— Яка дівчина? — поцікавилася Докія.

— Скажу, тільки глядіть, значить, нікому: Василина Приваривона, чи то, пак, Підпригора.

... Всі засміялися.

— А щоб тебе, лепетуне, — сіла Докія поміж сином і невісткою.

— Дівчину я, тітко Докіє, вибрав — кращої не треба. Усіх красунь позбирайте до однієї — не віддам за неї. Іду, значить, до неї як на свято, а вона мене стрічає як празника.

— Святого Варивона? — покосився Дмитро і поглянув на Югину. Та, очевидно зрозумівши його погляд, зарум'янилась небагатим рум'янцем.

— Іще краще. Одне тільки погано: не дасть мені слова промовити — верховодить. Ну, я їй на першій порі, значить, піддаюсь, а потім побачимо, чия буде зверху. Прощаючись, Дмитро міцно поцілував дружину і вперше з подивом і хвилюванням почув одвітний поцілунок. Аж просіяв і до самого перелазу не випускав дорогої руки із своїх пальців.

* * *

Недалеко від старовинної, напіврозваленної фортеці, збудованої ще за часів татарської навали, кіннотники і піхота провадили учобу. На зеленій толоці білили березові бар'єри, чорніли неглибокі та широкі рови, тягнулися переплетені лінії Чорного телефонного кабелю. Поперед кіннотників простягнулася неширока вулиця свіжо виструганих стовпчиків, на яких злегка похитувались довгі прутики жовтої лози.

Відділившись од взводу, Дмитро міцно пружинить ногами сліпучі стремена і дивиться на взводного командира, що, примружившись, неначе приріс до рослого жеребця.

— Риссю марш! — махнув рукою командир.

Дмитро, забуваючи за все, одним рухом ніг пускає коня уперед, а сам не відриває погляду од неширокої вулиці. Розгарячений кінь уже бере галопом, і Дмитро з неприємністю відчуває, як у чистий дзвін копит зрідка вплітається металевий перестук, начеб коваль відривчасто б'є молотком по ковадлу: задні підкови досягають передніх.

Наближаючись до білих стовпчиків, Дмитро легко випростується і звичним рухом вихоплює з піхов гостру шаблю.

Тонко свиснувши, криця засліплює очі голубою блискавицею і, легко скоряючись непомітному рухові зап'ястка, навскіс підтинає першу лозинку. Рівно поруч із стовпчиком гостро зрубаним кінцем упав прутик, завмер на мить і похилився до сухої землі.

Примружені очі швидко і гостро косують на дві сторони, і шабля, наздоганяючи зір, легко стинає негусті ряди верболозу. З кожним ударом шаленіючи, відчуває, як солодко оздоблюється серце, неначе не лозу, а справжнього ворога рубає чоловік.

Коли кінь вискакує на широкий простір, шабля сама красиво виривається з руки і летить у піхви, гасячи сліпуче сяйво, що переливається і ломиться на вирізаних долах. Пружне тіло з насолодою підводиться і опускається на сідло в ритм галопу. Наближаючись до взводу, чує заздрісний шепіт:

— Рубає ж чортяка, як ложкою орудує.

— Попадись такому, довіку макітра не зростеться. Після денних занять, викупавшись в неширокій річці з кам'янистим дном, Дмитро поспішає до просторої ленінської кімнати вивчати підшивну справу.

— О, за тобою і тут, значить, місця не захопиш, — підійшов Варивон, тримаючи в руці згорнений трубкою школярський зошит.

— Ледачий може й не захопити, — серйозно відповідає, сідаючи на сосновий ослін, що іще віяв бором і живицею. — Недарма ж прийшов червоноармійський хліб їсти. Чи як ти думаєш?

— Що правда, то не гріх, — погодився Варивон. — Вояцьке діло треба, значить, як ріпу гризти. Без цього нам не обійтись. Тільки зобижаються на тебе кіннотники.

— На мене? — здивувався, насупився, пригадуючи і не можучи пригадати, чим би він міг досадити своїм хлопцям.

— Авжеж не на мене, — звузив лукаво очі Варивон, і по виразу його обличчя Дмитро здогадався, що жартує хлопець.

— Знову щось вигадав?

— Яке там вигадав. Усі із вашого ескадрону вогнем, значить, дихають на тебе, а особливо Віктор Сніженко, — кіннотник теж не з останніх і до того ж голова супрунівського созу.

— Рубака добрий. На коні сидить як вилитий і чоловік хороший, — погодився Дмитро, пригадуючи розумне, насторожено нервово, з товстими, як ліпленими, бровами обличчя завжди зібраного і тугого Сніженка.

— Ну от бачиш. Чоловік хоч куди, а ти йому свиню, значить, підкладаєш.

— Мели, мели, може до чогось домелешся, — уже почав здогадуватися, про що має йти мова.

— От тобі й мели. З-під самого носа у чоловіка приза витаскав, а ще й каже, що не винний. Знаємо вас, значить, тихих та божих, на чортів похожих.

— Ну, коли б не спіткнувся кінь під Сніженком, може б і він одержав приз. Вояка — кругом шістнадцять, — великодушно заступився за свого супротивника.

— За тобою похопишся. Руки в тебе самого місяця з неба б дістали.

— Чи місяця дістануть, чи ні — не знаю, а чуба твого обскубуть до волосинки.

— Еге, цього вже я не хочу: Васирина ж мене, лисого, значить, і на подвір'я не пустить, — і при згадці про дівчину Варивон подобрів, просвітлів, усміхнувся.

— Любить вона тебе?

— Я тобі й сказати не можу. Сам знаю, що не з красивих, та й бідний, а вона... От, Дмитре, на дівчину напав, без неї, значить, і життя не життям було б. Для неї б душу вийняв і на тарілку положив би, бо є за що. — І чим довше Варивон розповідав про

Василину, тим більше хмурнів і супився Дмитро, перебираючи своє неповне щастя.

— В неділю до перемінників почали приходити і з'їжджатися жінки, батьки та рідня.

Дмитро і Варивон знали, що до них ніхто не прибуде. Забравшись у розкішний липовий парк, що розташувався недалеко від дороги, полягали на сонці, поговорили трохи, а потім Дмитро вийняв топографічну карту, розгорнув на траві і обоє з цікавістю почали вивчати "легенду" та розшифровувати місцевість рідного Поділля.

— Дмитре, ну, а ти по карті дорогу б знайшов, не заблудився б? Чи який там біс? — з прихованою повагою і недовірою подивився на товариша, що на кожному кроці виправляв його.

— З картою — і заблудить? Куди воно таке діло годиться!

— Ну, а якби тебе, значить, з зав'язаними очима?..

— З зав'язаними очима не знайшов би, — перебив Варивона, — а без зав'язаних — діло наше. Поміж деревами з'явився вістовий.

— Варивоне Очерет, до тебе жінка приїхала, — гукнув здалека, витираючи рясний піт з веселого, перепеченого сонцем чола.

— Нас не купиш, не на таких, значить, напали, — насмішкувато відповів Варивон. — Тютюнець у тебе є? — Я йому про ремінь, а він мені про луб'я. Кажу, жінка приїхала — значить, приїхала.

Варивон насторожено подивився на вістового: чи не перекривлює його, вставивши слово "значить". Але той, опускаючись на траву, усміхається повною соковитою усмішкою, лукаво натякаючи "на жіноче питання", підморгує широкими — в сосонку — бровами.

— Яка ж вона із себе? — обережно запитує, боячись потрапити на вудочку.

— Невелика, чорнява. Коса — як праник, а губи — що вишні, хоч їж, хоч цілуй... Тільки гляди, щоб оскома не напала, — добродушно сміється вістовий.

— Їй-право, напевне, Василина приїхала... От дівчина. А ти не брешеш? Бо тоді в'язи скручу, — люто накидається на вістового.

— Оце так дякують, що по всьому табору його розшукував. Біжи, невіро, скоріше, та Сидором не забудь поділитись. Жде тебе біля прохідної будки і соромиться страх як.

Варивон зривається з землі і біжить в глибину парку, а Дмитро, кусаючи губи, низько схиляється над картою. "Привалило щастя чоловікові. Як зрадів", — мимоволі ворухиться заздрісна думка.

Не скоро на стежці з'являється Варивон із невеличкою торбиною в руках.

— Значить, моя приїжджала. Це тільки подумати треба, їж, Дмитре, пиріжки, — моя пекла, — розв'язує торбину. — А смачні, ну зроду не їв таких. Може, неправду кажу?

— Та правду.

— Ото ж бо і є. Знаєш, провів я її, а біля яру й питаю: "Ну за що ти мене, Василю, полюбила?" Подивилась так, як вона тільки уміє, і як різоне мені: "За те, Варивоне, що ти такий вредний і пащекуватий". Засміявся я, потім вона, а потім обоє разом... Ні, ти що мені не говори, а полюбиться правдиво — велике діло. Це, значить, треба розуміти.

Я сам до цього часу поняття не мав. А тепер наче світ в очах перемінився — покращав. І сам, значить, кращим стаю... Ех, аби тільки з своїх злиднів вилізти. Це щоб вродило на горбку. Зимою ж у фурманку треба втягтися. Добро, що нашому созу ще справні коні дали — зароблю свіжу копійчину... А ти знаєш, яка новина: куркулів судили!

— За бійку на горбку?

— Еге. Одні попали в допр, а інші відбуватимуть примусові... Лише Варчуки викрутились.

— Жаль.

— Жаль. Чорні вони, як грязь.

І Варивон так уминав пиріжки, що торба на очах меншала і меншала, а потім зовсім безсило опустився на траву.

— Да, Дмитре, — раптом спохватився. — Там, на селі, побрехеньку пустили, так ти не дуже, того, вір. Чого язика не виляпають...

— Яку побрехеньку? — насторожився.

— О, в тебе вже зразу зміна клімату. Кажу ж тобі, що наші деякі люди вміють так махати язиком, як собака хвостом. Значить, говорять, що Григорій був до Югини увечері зайшов... Ну, може й зайшов. Та Югина ж знаєш яка... — І осікся, поглянувши на товариша. Дмитро зразу увесь побілів, як крейда, тільки чорні очі засвітилися двома лихими вугликами; пересмикувались уста, тріпотіли поширені пелюстки ніздрів. Кудлаті брови докупи зібрала сітка поперечних зморщок. На мить, наче засліплений, закрив усе обличчя великою рукою, потім одним швидким ривком підвівся з землі, і безкровні уста, опускаючись куточками донизу, прошепотіли єдине слово:

— Уб'ю.

— Кого ти вб'єш? — хотів заспокоїти Варивон товариша, але мимоволі здригнувся, побачивши, яка сила і ненависть заклекотіла в тому єдиному слові.

— Обох, — сліпими очима глянув поверх Варивона.

— Чого ти розгадючився? Якийсь собака ляпнув, а він уже розбух од злості. Ти сільських брехунів не знаєш? Про щось добре тобі або крізь зуби процідять, або зовсім промовчать. А чуть що-небудь — так роздзвонять по всіх кутках. Людина ще не подумає, а вони такого приточать, як отой німецький барон-брехун, про якого ти казку читав...

— Відійди. Не мозоль мені душу, бо й тобі перепаде.

— Тю на тебе, божевільний!

— Я як дам тобі "божевільний!" — рубнув рукою, наче шаблею. Але Варивон вчасно відскочив назад і, лаючись, пішов до табору. Кілька кроків, нічого не бачачи перед собою, пройшов Дмитро і похитнувся.

"От як воно буває. Обох уб'ю. Хай тоді хоч чорту в зуби. А щоб хтось насміявся з мене, з моєї честі, з моєї любові — а не діжде".

І швидко почав розшукувати командира ескадрону — хотів попросити, щоб відпустили його додому. Але командир кудись виїхав, а на завтра мали початися маневри, і піти в село не вдалося...

Засліплений злістю, він раптом похудів, почорнів, а очі, увалившись в глибину, втратили світлі іскорки: були або зовсім непрозорі, або загорялись лихими кружельцями.

LVI

В долині созівці орали на зяб.

Коли Григорій узявся руками за чепіги і з-під натертої до блиску полиці з смачним хрускотом і шипінням почала одвалюватися лискуча шоколадна скиба, він почув незвичне хвилювання і мінливу розмивчасту радість, що наповнювала все його тіло то добрим спокоєм, то тривогою. Приблизно таке почуття переживав у дитинстві, коли вперше батько підпустив його до плуга, а сам почав поганяти коні... І боязко було, що не втримає плуга, зробить огріха, і веселилося серце, очі, коли тьмяним сріблом заблищала свіжа борозна.

По ріллі, вишукуючи борозняків, статечно ходили ворони; круті, навсторч поставлені скиби (щоб вільгості більше приховати), курилися легким димком і, відполіровані синюватою крицею, сяли негустим розсипчастим сяйвом.

Оралася найкраща земля, що споконвіку належала багатіям.

Омріяне добро підійшло до порога бідняцької хати і за цими чорними скибами вгадувалось нерозкуштоване щастя.

Григорій недавно записався в соз. На тому тижні дряпакував, сів, а сьогодні вперше вийшов орати на зяб. Цілоденна праця і новизна гуртового діла втихомирили його сердечний щем, однак він не забувався, мов глибока рана, що ще не загоїлась і нагадує про себе якимсь одерев'янінням. До того ж майже в усіх думках із ним була Софія.

Чи любив її? Може, тільки поважав? Ні, дівчина подобалась йому. З радістю стрічався із нею, але прощався рівно, спокійно. А може просто його серце негодне полюбити на всю силу. Що ж, повага переросте в кохання. Доброю дружиною буде. Така, що знає ціну шматкові хліба, і чоловіка більше шануватиме, любитиме.

Золотим колесом закотилося сонце за ліс; опустіло, німуючи, поле, і в долині зітхнув старий і недужий туман.

Созівці поскладали на вози плуги і тихою ходою поїхали на горбок. Іван Тимофійович скочив на землю і підійшов до широколистої пшениці, що жадібно вбирала з надвечір'я сизозелені барви. Кущуваті, окріплі посіви порадували серце хлібороба.

— Як посходило. Неначе барвінок, — простягнув руку вдалину.

— Гарна пшениця, гарна, — нахилився до землі Степан Кушнір, рідний дядько Софії. — Коли б діждатися хліба із неї.

— Діждемося, — упевнено мотнув висушеною головою Полікарп Сергієнко. — Земля ж яка. Яка пшениця! — Він зірвав одну зілинку, вогку, в краплинах роси, поклав на суху кістляву долоню і довго роздивлявся на неї, мов на найдорожчий скарб.

— Це настануть жнива. Заскриплять підводи шляхами... І не голодуватимуть більше діти, не сушитиме голову почорніла жінка, — підійшовши до Полікарпа, тихо промовив

Іван Тимофійович.

— Іване, — з подивом поглянув на нього Полікарп. — Як ти всі мої думки, всю душу взнав? Тільки що думав про це... і про жінку, і про дітей подумав, і про жнива, і про підводи... Справедливий ти чоловік, Іване... Без насмішки людей узнєш... — І Бондар побачив перед собою не того затурканого, прибитого злиднями, недоїданням Полікарпа, що був посміховищем усього села і в хвилини забуття скрашував побрехеньками своє безвідрадне життя.

Налиті вагою цілоденної праці і спокійною радістю, запалюють цигарки і мовчки йдуть в село. Натомлені, спітнілі коні, чуючи домівку, веселіше помахують хвостами і самі беруть риссю по неширокій 'польовій дорозі, до якої, темніючи на вітрах, підбігає широке плесо гуртової праці.

— Чого задумався, Грицю? — тихо питає Іван Тимофійович, і в його голосі нема тої байдужості, з якою ми часто кидаємо перші слова. Він, певне, помічає, що нелегко хлопцю на душі, але не надокучає зайвими балачками і не сторониться свого невдалого зятя. — Тобі худоби треба буде чи город зорати, чи дров привезти?

— Треба буде, Іване Тимофійовичу, — і в задумі, принесеній осінньою вечориною, знов починає ворухитися той самий неспокій.

Попрощавшись, він темними шелехливими городами йде додому, різкіше відчуваючи приплив самотності і невдоволення. І сам не помічає, як підходить до хати Дмитра Горицвіта, довго й нерішуче стоїть недалеко від шляху, вдивляючись у невелике вікно, налите жовтим, неярким світлом. Він знає, що Дмитро тепер на терзборах і після вагання вирішує провідати Югину. Пригинаючись, легко переступає перелаз. З вікна видно, як Югина в хаті січе капусту. Ось вона поправила косу, що вибилась з-під хустки, і знов узялася за ніж.

І пригадалось, як уперше він, ніяковіючи, незграбно поцілував її, пригорнувши пругкий дівочий стан і як випурхнула вона з його рук.

— Не чекала? — зачинивши двері, зупиняється на порозі.

— Не чекала, — блідне Югина. Ніж випадає з руки і глухо стукає ручкою у вогку клепку.

— Скучив за тобою. Провідати прийшов, — винувато посміхаючись, порушує насторожену і ніякову тишу.

— Спасибі, — одними устами промовляє, гірка посмішка освітлює її обличчя і сумовиті очі. І дивно: Григорій, вдивляючись в побіліле та помарніле обличчя молодиці, раптом пригадує Софію і, захлинаючись од нових почуттів, безповоротно вирішує, що цими днями одружиться з нею. Він уже кається, що зайшов до Югини. Якийсь насторожений тяжкий мур невидимо ліг між ними, і хлопець знає, що вже не переступити через нього, як не повернути вчорашнього дня.

— Як живеш, Югино? — запитує, аби запитати.

— Добре, — коротко відповідає.

— Шанує тебе чоловік?

— Дуже.

— І я вирішив одружитись. Не вдалось з тобою...

— Не треба про це, Григорію... — просить тихо, співуче.

— Думаю, з Софією Кушнір...

— Вона славна дівчина. Будь щасливий із нею, Григорію. Іще перекинувшись кількома реченнями, вони затихають, і довго обоє не можуть порушити мовчанки.

— Піду я, Югино. Пробач, що потривожив. Буває так на душі.

— Буває, Григорію. Знаю.

І йому здалося, що сльози блиснули в її очах. А може то відблиск світла? У сінях він ловить її руку, але та зникає в темряві, і тихий шепіт обпалює його:

— Не треба, Григорію. Будь хорошим. Шануй Софію, вона — твоє щастя.

Дивуючись, звідки у Югини взялася така розсудливість, він несподівано помічає, що йому стало значно легше і світліше на душі.

"А Югині не так добре живеться... Щастя не розсудливістю стелиться, а само світиться. Ну от як ця зоря", — тихо повертає додому, і знов прокидається дроз, як вередливе дитя.

LVII

Від криниці залишилось півдороги до лісу, де, можливо, уже засів "ворог".

Погожий осінній ранок покотив над деревами вибілене сонце, низько полями розтікався туман, наливаючи зібраним молоком долини й яруги. На потемнілих стернях рожевіло вогке павутиння з нанизаними дрібними ягідками роси. А над усім привіллям жовтозеленою хвилею здіймався Великий шлях, впливаючи високим гребенем у синій ліс.

Коні дружно клепали суху дорогу, низькою октавою озивалися непересохлі видолки, залізом передзвонювали пагорби, і на них залишалися синюваті сережки підків.

Наближаючись до лісу, Дмитро повернув коня на ліву, зарослу дерном обочину і, немов крізь нескінченні зелені брами, поїхав поміж склепінням саджених в два ряди лип. Віктор Сніженко зрозумів, що дерева захищають їх від "ворожої" розвідки, і собі повернув на праву обочину Різьблені тіні, плямисто перемежовані із сонячним сяйвом, швидко мерехтіли. грали на міцно натягнутій короткогрівій шиї коня, яскравим ліхтариком спалахували в розумному синьому оці.

Пильно вдивляючись у далечінь, Дмитро не забував про своє горе, що обплутало його, як павутиння стерню.

"Бути посміховищем села, половинити свою душу. І за кого?" — їжаком ворушилася всередині злість. Підпирало серце до горла. Коли б йому сказали, що згоріло усе його добро, померла дружина, — він не так би уболівав, як тепер. Зараз була кинута грязь на його ім'я, честь, гордість, любов. І тому Дмитро не міг опанувати свій розум.

Шляхом пройшло кілька подорожан, прогуркотіли дві підводи, а потім, біля самого лісу, забовваніла самотня постать. І враз Дмитро гострим оком упізнав Григорія Шевчика. Владним рухом повернув коня на шлях і галопом рвонувся наперед.

Сколихнулась уліво, вправо дорога, немов береги, а потім, прискорюючи біг, почала

креслити плямисті кола. Гудуть і дзвенять копита, поскрипує нове пахуче сідло. А неспокійне серце вершника розпирає стіни грудної клітини.

Григорій на момент зупинився, і його очі засліпились голубим сяйвом вихопленої з піхов гострої шаблі. Наближається перекошене злобою обличчя Дмитра. Шевчик зразу здогадується про все. Змахнувши руками, як птах крильми, легко повертає назад і стрімголов летить по лісу. Дмитрові добре видно чорні кульчики, що густо перехитуються на парубочій потилиці, міцну шию, заокруглені лопатки, і перші кільця хребта, що різко виступають з-під сорочки.

На спині Григорія виступає піт, і сорочка темніє великою плямою.

"Рідкий же ти, рідкий". Наближається до ненависної постаті. Пружно піднімається Дмитро на стременах, готуючись до удару. І в цей час чує клекіт копит і голос Сніженка:

— Горицвіте, чи ти не сказився?

"Ні, не сказився", — чує як владні слова охолоджують його, проте повертає коня ліворуч від Григорія, щоб вдарити правою рукою, не через шию, а від шиї коня. Григорій чує на собі важкий і вогкий подих. Розуміючи, що не встигне добігти до лісу — він уже простягнув до нього свої обійми, — раптово круто звертає праворуч до високої обочини, з якої висунулось потріскане, покалічене коріння лип. Схопившись обома руками за напівживе плетиво, він злітає до дуплавого дерева і кидається в ліс. Кінь Дмитра, свічкою звившись на диби, не вискочив на насип і зупинився на крайці шляху.

В цей час гнучкі й міцні руки перехопили Дмитра. Шарпнувся він, але вирватися не зміг.

— Ти чого розвоювався? — різко дивиться блідий од хвилювання Віктор Сніженко. На його високому лобі спухає і тремтить продовжня прожилка.

Дмитро, стихаючи, нічого не відповів; слідував за густоліссям, що закривало Григорія. Звідти незабаром пролунав гнівний голос:

— Ідоле ти! Розбійник з великої дороги! Була б у мене зброя — тоді помірялись би, хто — кого. Послухав дурних язиків і голову загубив. Не твоя у мене вдача!

— Поговори мені ще, — злісно засичав, але останні слова Шевчика зменшили його гнів і ворухнули іскорку надії, що і справді, може, нічого особливого не трапилось.

— Ти чого розвоювався? — вдруге перепитав Сніженко.

— Одного земляка заманулося провчити.

— Так шаблею захотів провчити?

— А чого ж... інструмент підходящий, — перекривились уста.

— І зарубав би? — ще сильніше обрушується на нього Сніженко.

— Навряд. Але помережити спину синцями — помережив би... Не дивися так. Шабля ж і тупу сторону має.

— Ну й штучка ж ти, скажу тобі. Я й не знав, що стільки сільського ідіотизму напхнуто в твою розумну голову. Подивишся збоку — чоловік — чоловіком, а роздивишся — свистун — свистуном.

— Ти мені не дуже свисти, бо за це і з тобою можу шаблю схрестити.

— Невже схрестив би? — злостиво примружився. — Ну й характер у тебе, скажу, як у норовистого коня. Куди там — ще гірший.

— Добрий для мене буде.

— О, — насмішкувато скривився Сніженко, — виплила поганенька власницька закваска: "Аби мені було добре". З такого "аби мені" знаєш, що виростає? Мовчиш?

— А що я тобі, зараз промову буду говорити? Тут серце мало на шматки не розірветься, а він...

— І хай порветься трохи, — промовив Сніженко. — Може, погані корінчики полопають, оті, що заважають тобі ясніше на світ дивитися.

— Ти про що це?

— А про те саме. Про ті ворсини, з яких "аби мені" виростає.

— Так ти до кого мене рівняєш? — знову спанхнув Дмитро. — Ти життя моє знаєш? У мене кожна зернина мозолем зароблена, кожна билина моїм потом зросилася. Хліб мені поперек горла не стане, бо в ньому нема зерна неправди.

— Хм. Я й не знав, що так умієш говорити. Це ти красиво сказав, але через власницький тин не перескочив.

Напівосліплий Дмитро рвучко відкинувся назад і гостро поглянув на Сніженка, який, збільшуючись в очах, пружньо підводився на неспокійному коні.

— Не тільки один ти можеш сказати: хліб мені поперек горла не стане, бо він потом підплив. Гляди, щоб цей піт брудною калюшкою не став, коли огородишся ним від великого життя. Тоді зачервієш, наче бур'янина на межі... Зараз ти відмахуєшся від мене своїми власними турботами, своєю працею. Добре працювати — велике діло. Але цього мало для тебе, для мене, для Варивона, для нас, вихованих революцією, Жовтнем... От на змаганнях ти переміг мене. Думаєш, позаздрив тобі? Ні. Правда, оберігайся, щоб позаду не залишився. Кінь мій не завжди спотикатиметься.

— Постараюсь.

— Старайся, бо нелегко буде.

— Знаю.

— А коли побачив тебе, що почав підривне діло вивчати — зрадив. Чоловік із толком, подумав. От скажи: чому ти так за військове діло взявся?

— Що ж я, думаєш, кріт незрячий? — сердито заговорив Дмитро. — Не бачу, скільки гадюк, і то не одноголових, сичать на нашу державу. Не один Чемберлен виплодився на Заході. Так що дати кілька карбованців на ескадрилью "Наша відповідь" — це крапля у морі. Воювати за мене дядя не буде. А я не той олов'яний солдатик із казки, якого рибина проковтнула — і хоч би тобі що. Боюсь, що мною навіки можна подавитись. Не знаю, яким був рубакою Богун, але покалічать мені праву руку, то шаблю зумію і в лівій тримати. Мені своя влада дорожча руки, дорожча життя. Та чого я з тобою зараз буду говорити, коли ти не розумієш, що в мене ось на душі робиться?

— Трохи розумію, Дмитре. Це справжня мова. Таким тебе в усьому хочу бачити. Ти розумієш, як тобі зараз необхідно ширше входити в життя, ділами ворочати...

— Ну, знаєш, я в чини лізти не хочу. Моє діло мале: ори та сій. Я тільки трудівник, справжній трудівник.

— Довбня ти вперта, одноосібник, — роздратовано відрізав Сніженко. — А ти стань господарем землі. Чуєш, господарем, почесною людиною, що своїй рідній державі увесь талант, усю силу, усе серце віддає. То коли війна буде — одне діло, а зараз теж війна іде за соціалістичну перебудову всього нашого народного господарства. Без цього ні прожити, ні дихнути нам, ні оберегти надбань революції. Коли ти вчепишся в хвості своїх шкапин, то, гляди, ці самі чемберлени, гірше турецької орди, і нас, і дітей наших у ясир поженуть, немов отих чаєнят, в огні попалять, залізом усі кісточки розчавлять... Ти бачиш, що зараз у нашій країні робиться? Як ми будуємося, ростемо, як промисловість підводиться, як робітничий клас допомагає спинатися нам на ноги, як по селах сози, колгоспи виростають? Розумієш, як партія, Сталін нас виводять у ясні світи? В цьому наше майбутнє. Ось де тепер і твоє місце, широке, як світ. І подивись, Варивон Очерет без всякого змагання перегнав тебе на новому шляху. Чуєш?

— Та чую, не позакладало. — Відціджував з різкої напруженої мови правдиві слова, не спускаючи погляду з рухливого обличчя Сніженка.

— Ні, позакладало. Власницький леп, скрипливий віз звузив тобі очі. Бач, я в чини лізти не хочу. Я труженик. Я сіренький мужичок. Я тільки цабе, рябий, — знаю. Так хай в чини, на нашу шию куркуленко лізе, син поміщика, вчорашній бандит, петлюрівець. А вони в кожну шпаринку, як таргани, намагаються пролізти. І їм твої слова солодше меду. Зрозуміло?

— Я не подумав над цим!

— Мало часу було? А ти подумай. Пора ширше на життя дивитися. Не маленький.

— Постараюсь, товариш голово, — сказав насмішкувато, але на самоті замисливсь. Розумів: велика правда життя піднімалася в суворій мові Сніженка.

LVIII

Мовчки поверталися додому. Вітер, підіймаючи пилюгу і сухий лист, глухо шумів в обважнілих вітах широкого шляху, виривався на поле і двома дужими крильми летів до села, що поки обрисовувалось лише одними садками та веселими помахами вітряків. Наче макове зерно, сіялась мряка, а на ворсі піджаків матово поблискували дрібні краплинки.

Варивон скоса поглядав на товариша і тільки зрідка злісно спльовував на потемнілий шлях.

— Ти б, може, переключив третю скорість на другу? Женешся, наче з ланцюга зірвався. Нутро, значить, без горючого перепалиш.

Дмитро навіть не оглянувся.

"Приб'є, біс окаянный. Нізащо, ніпрощо може молодичка перетерпіти... От нагадила доля характером, будь ти неладен".

Варивон, розуміючи, що насувається хмара, хотів як-небудь втягнути Дмитра обхідним шляхом у розмову. Але з того нічого не виходило. Тим-то біля самого села почав говорити прямо:

— Дмитре!

— Ну, чого тобі? — неласкаве зиркнув.

— Та покинь ти на мене дутися, як миша на крупу. Що ж, я уже тобі, значить, не товариш, чи як? Швидко щось ти дружбу забуваєш.

— Ну, не тягни...

— А ти не норовись. Усякий тобі командиром хоче бути. Ну от я про Югину хочу поговорити.

— Що тобі про неї говорити?

— Як що? Двоюрідний я її брат, чи стовпець необтесаний? Ти покинь усякі витребеньки. Югина не з тих, що хвоста підніме і комусь на шию почепиться... Повік не зрадить така.

— Це я сам визнаю.

— Як?

— Знаю як. По одному погляду пізнаю.

— Вірне слово?

— Вірне слово.

— Ну, тоді я не журюся. Спокійно йду до своєї Василю. На весілля приготуйся з Югиною до мене.

— Добре, прийдемо, — відповів механічно і невидючими очима поглянув на Варивона.

В селі стало затишніше. Попрощавшись із Варивоном, Дмитро повільніше попрямував додому.

"У неї обличчя, вдача не збрешуть. Не до тих вона належить". Поволі підійшов до плота. У цей час назустріч йому вийшла мати. Острах війнув в її очах, коли побачила таке напружене і злостиве обличчя сина.

— Добридень, Дмитре.

— Добридень, мамо, — і пішов до хати.

— Ти чого такий? — стала поперек дороги.

— Не застуйте, — рвучко підходить до порога і вже не чує, що позаду говорить мати. Двома міцними ривками відчиняє сінешні і хатні двері, застигає у рамці одвірка.

У хаті напівтемне і чисто. У кутку сніп житнього колосся віє устоєними пахощами поля, нагадуючи, що далеко вже відійшло красне літо. Прихилившись до скрині, стоїть скам'яніла Югина. Навіть не ворухнулася похилена голова, коли він увійшов. Низько спущена хустка затемнила її обличчя.

Скільки вони так простояли одне навпроти одного — не Пам'ятає. Тільки раптом підвелось незвично прекрасне і бліде обличчя дружини, і подивились на нього правдиві очі не з острахом, не з проханням, не з перемежованими половинчастими почуттями, а з глибоким-глибоким докором і незрозумілим подивом. А непролиті чисті сльози уже бриніли в обідках збільшених очей.

І Дмитрові враз стало соромно за себе, за свою дику злість, за напад на Григорія. Він уже не може більше дивитися в очі дружині і, водночас відчуваючи, як раптом він

звільняється від гнітючого тягаря, що не тільки наліг на нього, а й перекрутив, скам'янив усю його душу, — тихо говорить:

— Оце так чоловіка стрічають? Чарки на столі нема, обід не стоїть. Не варила, може? Розлінувалась? — і лагідно усміхається доброю усмішкою, ніби просячи пробачення в дружини.

І Югина, що приготувалась до найгіршого, більше не може стримати сліз. Враз Дмитро став їй невимовно дорогим, близьким, любим. Плачучи, кидається до чоловіка, охоплює його шию руками.

— Дмитре, дорогий...

І її голова б'ється на широких міцних грудях дружини. Вона ще не розуміє всього, що трапилось, ще внутрішній страх морозом пробігає по спині, але вже знає, що Дмитро, її Дмитро невіддільний від неї, що без нього опустіло б її серце, як порожній вимолочений колос.

І це не дивує, а радує її, хоча недавно ще почувала себе поруч з Дмитром цією самою беззернистою зігнутою стеблиною. Її тіло, відчуваючи на собі дужі заспокійливі руки, наливається такою любов'ю, як в щасливих жінок, що вперше відчули материнство.

Вона відхиляє голову, щоб подивитись на Дмитра, і вражено помічає в куточках його очей вогкий, щасливий блиск. І чоловік ще ближчим, дорожчим стає для неї.

— Дмитре, мій Дмитре, — тулиться до нього.

— Що, дорога? — Він, підіймаючи свою кохану на руки, цілує, її.

Докія, ставши на поріг, з подивом і хвилюванням дивиться на сина і дочку, а потім непомітно виходить у сіни. "Порозумілися. Тепер усе піде на лад, — закривши двері, ще бачить перед очима невістку й сина і зітхає: — Ні, таки Тимофій не шанував так своєї Докії..."

Частина друга

І

В морозному передсвітанку, стишуючись, весело шерехкотів лапатий, сизий сніг, і в саду без вітру перегойдувалася обважніла тканина пухнастого віття. В густому досвіті, коли все так принадно, виразно окреслюється і збільшується, здавалося — не сніг, а легкокрилі зграї птиць зліталися на синьо-димчасті розлогі крони дерев.

— Поїхали! — Дмитро зручніше засунув за пояс колун, підхопив на плече топтуху і легко, обома ногами, вскочив у металеві затиски лиж.

— Тату, візьміть мене із собою! — напівроздягнутий русявий хлопчик, випустивши з рук сінешні двері, проворно добіг до Дмитра, з надією поглянув на нього великими чорними очима.

— Акиш, малеча, до хати. На річці ще, чого доброго, тебе шука проковтне. Візьме, значить, та й проковтне всього, тільки чоботи і ремінець на берег викине, — з перебільшеним гнівом накинувся на свого похресника Варивон.

— Андрію, я що сказав? — строго промовив Дмитро до сина, і той зразу ж насупився, примружуючи очі і підбираючи губи.

Варивон поглянув на розгніваний вид хлопчини і ледве не покотився зо сміху.

— Подивись, подивись на нього, — шепнув Дмитрові. — Викапаний батенько. Навіть ніздрі так, як у тебе, тремтять, коли ти сердишся.

Дмитро через плече зирнув на сина, усміхнувся, подобішав:

— Візьму тебе, Андрію, на річку, як потеплішає. Ну, біжи до хати — замерзнеш.

— Чого б це я замерз? — сумовитими очима поглянув на батька, але той, не обертаючись, трохи пригнувся і розгонисто, чорніючи та збільшуючись, підіймається на високий перемет. Два чистих, рівних сліди прорізали сніг, і світанок зразу ж їх наповнив темнішою синню.

— Поїхали, — з жалем і болем вирвалося з грудей хлопця. Він довго слідкує за двома чорними постатями, що спадають в долинах і знову підносяться на пагорбках. Здається, зараз вони їдуть не до Бугу, а піднімаються хвилястими кручами на горбовини прихмареного неба, що вже трепетало свіжими барвами і розколювалось матовою смугою ранку.

Уперто мотнувши головою, хлопець легко біжить до хати і ледве не збиває з ніг невеличку метушливу дівчинку.

— Андрію, чого ти роздягнутий бігаєш по холоді? Я мамі скажу.

— Ет, помовч мені, розумниця.

— А як простудишся?

— Нічого мені до самої смерті не буде вадити.

— А як буде?

— Ольго! — і Андрій гримає на сестру таким самим голосом, як нещодавно батько на нього.

Дмитро, тільки-но сковзнув лижами, почув радісний приплив сили. І зараз, у дужому пориві, злітав на живу димчасту кручу, що круто обривалась над самим Бугом.

— Куди тебе чорти несуть? — стурбовано гукнув позаду Варивон.

Дмитро навіть не оглянувся. Іще один ривок уперед, і він у захваті зупиняється перед самим обривом, що де-не-де просвічується іскристими обвислими сотами граніту.

Звідси за широкими плесами чистого, незавіяного льоду на багато кілометрів розтяглося низинне Забужжя, і небо над ним здавалося незмірне вищим, аніж за тими пагорбами, що залишились позаду.

Неначе з птичого польоту, внизу рельєфно вирізьблявся чотирикутник села Івчанки, оторочений з усіх боків засніженими садами. В центрі села, над стрімкими пірамідами молодого парку, височіло кілька двоповерхових будинків — колбуд, школа, лікарня, правління колгоспу, а далі, понад рівними вулицями, неначе лялькові, білили нові будівлі колгоспників. Здалеку все здавалось таким легким і прозорим, що без звички більше скидалось на розкішну зимову картину, закинута серед снігів, ніж на справжнє живе село, яке саме то тут, то там гасило яскраві огні.

Дмитро рукою стер з брови самотню сніжинку і трохи подався праворуч.

Зараз він стояв на тому самому місці, де в двадцятому році його батько стрічав останні години свого життя.

— Ой, матінко моя, як тут, значить, страшно! — розчервонілий кряжистий Варивон вибрався на кручу і косо подивився униз. — Упадеш — і кісточок не позбираєш. Ой, ой! — Він перелякано замахав руками, наче справді вже валився з кручі, круто повернув лижами і, репетуючи та дивовижно присідаючи, помчав із гори до ріки. Подивишся збоку — от-от упаде чоловік: так незграбно перехиляється, орудуючи не лижними палицями, а довгим рибальським бовтом.

— Виробляє, мов хлопчак. — Дмитро пружно, відчуваючи кожну жилку в тілі, почав спускатися слідом за Варивоном. З кожним кроком все більше і більше опускається, немовби входить у сніги, чітка панорама села, і зрештою тільки видно срібну узорчасту стіну саду з розчахнутою широкою брамою, од якої розмахнулись в Забужжя вигнуті крила доріг. Тепер на округлому, як гніздо, виступі берега яскравіше, голубим пароплавом, впливля електростанція, піднімаючи вгору п'ятикутну зорю і ранкову зірницю.

Посеред ріки, де протікала бистринь, зашипів, увігнувся і тріснув кількома сліпучими промінцями ясний лід. Перейшовши Буг, друзі опинились на льодовому просторі, покритому міцною, наче перепеченою, травою: літо цього року було дощовите, вода вийшла з берегів, і колгосп не зміг навіть викосити отаву. Так її, високу, зелену, і прихопили заморозки, перепалили морози. Поміж травою блискавкою викручувався зарічок, стрілою тягнулася довга фоса.

— Отут спробуємо! — вдарив обчасом по льоду Варивон. Дмитро скинув теплий, піджак, поклав його на траві і, схопивши обома руками сокиру, почав спірно рубати клинцювату ополонку для топтухи. В усі боки розлітались дрібні крижини, холодний пил запорошував очі, пощипував лице.

— Ти так смачно рубаєш, що й мене аж підмиває взятись за сокиру, — змінив Варивон товариша і почав вирубувати невеликі віконця для бовта. Розігрілись.

Дмитро звичними рухами обережно втиснув топтуху в тісний проруб, опустил на замулене дно. Варивон вдарив бовтом, і навколо держала закипіло, заклокало сиве шумовиння. З внутрішнім тремтінням прислухається Дмитро, чи не обізветься хвилюючим здриганням держало топтухи, чи не стукне бистра щука в дубці немудрої снасті.

— Тягни! — застигає Варивон в напруженім чеканні. — Нічого не вдарило?

Дмитро мовчки зриває з дна снасть, і швидко півмісяць її отвору виринає з води. Весело токують блакитні переливчасті струмки, і заріг дзвенить, як цимбали. Щось хлюпнулось в топтусі, і Варивон, не чекаючи, поки збіжить вода, запускає руку в снасть.

— Виблиця, Дмитре! Виблиця! — вигукує з таким тріумфом, немовби в нього в руці не рибина, а саме щастя.

— Виблиця. Невелика. — Бере в руку округлу, як долоня, рибину.

— Почин добрий. Став-но іще. А я вдарю з дальшого віконця. — І Варивон почав завзято місити бовтом воду.

На цей раз попався довгий і гладкий в'юн. Варивон так його схопив за голову, що

він зразу ж тонко і жалісно запищав, звиваючись усім темним тілом. Знову немилосердно рубали лід; вода і піт об'юшували обличчя товаришів, дубіли руки, але скупий заріг туго дарував із свого багатства по одному-два в'юни.

— Не напали на свою тоню. Але, значить, нападємо. Ану став, Дмитре, ось тут, а я здалека сполохаю таку рибину, що і в топтуху не вміститься. — Сильно вдарив бовтом Варивон. — Тут ми такогоменька спіймаємо! Вони саме нерестяться. Тільки ти одним льотом вихоплюй топтуху.

Але на новому місці нічого не спіймали.

— Не може такого бути. Вдар-но ти, Дмитре. Ти, бач, сердитий, як огонь, а риба сердитих боїться. Вона любить таких лагідних, як я. От побачиш: зараз півтоптухи буде. Ну, ловись рибко, велика й мала, велика й ще більша. — Варивон витягнув снасть і розвів руками: — Нема. То ти бовтом неправильно бив. От коли ми вирубаємо ополонку на тому вигині — вся риба наша. В мішок не вмістимо. Доведеться штаненята скидати.

Вирубали нову ополонку.

— Ну, прислухайся, Дмитре, жену цілий косяк до тебе.

І не встиг Варивон удруге вдарити бовтом, як в руках Дмитра затремтіло сухе держало і трепетним хвилюванням обізвалося в усьому тілі. Миттю рвонув снасть до себе.

— О! — тільки й вирвалось у Варивона. Кинув бовт і побіг до ополонки. Заклекотіла вода в топтусі. Звиваючись, велика щука так була міцним крапчастим хвостом стіни снасті, що аж вигинались вони.

— А що я казав? — обома руками вихопив рибину Варивон і кинув на лід. — Бач, яке здоровило. Добре, що увесь час примовляв: ловися рибко, велика й ще більша. Став скоріше, Дмитре, бо душа з терпцю перерветься... Ти подивись, подивись, — раптом показав Варивон рукою вдалину. — Що то за рибалка понад кручею ходить?

— Хто його зна, — обернувшись, глянув Дмитро поперед себе. — Хлопчик якийсь.

— Даю голову на відріз — це твій рибалка.

— Андрій?

— Андрій. Як же він міг не прийти до нас, коли ми рибу ловимо?

— Я йому прийду!

— А ти не дуже. Твоя, горицвітівська, порода в ньому, — і Варивон кілька разів махнув у повітрі бовтом.

Невеличка чорна постать почала швидко наближатись до зарогу.

— Що, неправду я говорив? — сміючись, запитав Варивон, коли Андрій з бігу перейшов на хід, з опаскою поглядаючи на батька.

— Йди вже, йди, — примружившись, Дмитро з любов'ю оглядає хлопчака, який нерішуче зупинився біля куща червонолозу, що не в пору рясно бризнув ніжними сріблясто-синюватими котиками.

Хлопчик зразу ж повеселів і бігцем кинувся до рибалок.

— Тату, спіймали щось? — в чорних блискучих очах запромінилась радість, розрум'янене довгасте обличчя здригалось од хвилювання, а все пальтечко було як

забите димчастою порошею.

— Скільки разів упав, поки з кручі спустився?

— Тільки один раз. О, яка щука!

— Бери її, значить, — і миттю додому, щоб, поки ми прийдемо, була свіжина на столі.

— Добре. Я зараз, — вхопив рибину обома руками.

— Тільки обережно мені, — наказав Дмитро. — Там, де бистра — тонкий лід. Заломиться.

— Проворне бісеня, — схвально примруживсь Варивон, коли Андрій побіг льодом. — Тільки дикувате, як і ти. От Ольга в тебе — дівчина. Та за словом в кишеню не полізе.

— В тебе вдалася. Недарма з твоїх колін не злазить.

— Пішли, Дмитре, до фosi. Знаєш, туди могло стільки риби набитися...

Шарудячи травою, пішли до рівної неширокої смуги льоду, зрідка отороченої напівпрозорими опуками верболозу. Дмитро зірвав суху, жилаву стеблину, перекусив міцними зубами, і присмак, і напівзабуті видіння далекого літа непомітно війнули на нього. Як з туману, колихаючись, випливали ті картини, що уляглися в серці, як зерно в ріллі, і відпливали, залишаючи по собі неясну тривогу і жаль.

— Заєць, заєць! — Варивон, кинувши бовта, побіг уперед. Великий вухань, міцно підкидаючи задніми ногами, стрімголов мчав із кущів на Буг. Ось він пересік ріку і зник в узбережжі. Вслід за ним іскристо задимівся наполоханий шеляг, руйнуючи крихку тканину легких узорів.

— От, жаль, Дмитре, що ми рушничі не взяли. Тут зайців, як гною.

— Завтра візьмемо. — Дивився на засніжений берег, а сам чув, як іще позаду, коливаючись, стояло минуле грозове літо.

— Завтра. Теж думаєш рибалити?

— Ні.

— Зайців бити?

— Ні.

— Так прогулятись? На поле подивитися?

— Ні.

— Ні, ні. А що ж думаєш робити?

— Та щось думаю, — оглянув довгим поглядом низину, ще вирвав цупку шершаву билинку. І знову літо війнуло на нього споминами, що, здається, тремтіли у співучій сітці зернистих блакитно-сонячних дощів. Навіть повітря міцніше втягнув — так запахло грозою.

— Ти знаєш, Дмитре, я б тебе фігурою біля великого шляху поставив. Якраз професія по тобі.

— Чому?

— За цілий вік не довелося б тобі й слова промовити.

— А я б тебе в цирк определив би. Даремно талант загибає. Ні, ні, граєш ти на сцені непогано.

— Зарікаюсь. Після ролі отого нещасного череваня, будь він неладен, в селі проходу не дають. Уже й прилипло до мене те мерзенне прізвисько. Так що ми завтра робимо?

— Будемо траву косити.

— Тьху на тебе!

— Чого ти тьхукаєш? Правду кажу.

— В тебе допитаєшся тої правди.

— Так допитуйся в когось іншого, — відповів з серцем. — Бачиш, скільки добра загинуло, коли в нас такий сутуж на сіно, — широко показав рукою. — Іще стільки загине: крізь цю траву туго і рідко буде пробиватись памолодь, замиршавить луг і не вкосиш її — старе бадилля зразу косу затупить... А зараз у нас як худобі підстелюють?

— Погано. Бо соломи малувате, — почав здогадуватися Варивон. І раптом просіяв: — Це справді здорово, Дмитре. І підстілка буде, і гною більше буде, і худобі розкіш. Розумна твоя мисль. Колгоспна! Скільки раніш вода виходила з берегів, замулювала і нівечила луги, а от, значить, догадка така лише тепер прийшла. І це неспроста. Ширше люди думати почали. І твій розум поширшав... Ото зрадіє Кушнір. Аж підстрибне, коли розповімо йому про це.

— Зрадіє, — погодився Дмитро.

— Тільки треба завтра раненько-раненько прийти косити, — оглянувся навкруги Варивон, і голос його потихшав. — Щоб хтось не попередив нас.

— Чого? Хай косять, — здивовано поглянув на товариша. — Ти, бачу, з ширшого на вузьке наче хочеш скочити?

— Нічого я не хочу, — нетерпляче відмахнувся Варивон, одначе очі його повужчали, в них замерехтіли хитруваті тіні.

— Вистачить косовиці на всіх. Чого занепокоївся?

— Діло не в тому, що вистачить. Тут головне: ми перші ділом, значить, крутнули. Почин, ініціатива, — це щось таки важить! За це і почесть найбільша і чарка перша. А там хай собі косять на здоров'я. Ми, значить, Дмитре, завтра зі своїми бригадами виходимо першими. Ти знаєш, які у нас проворні — зразу можуть нас обігнати. Оце поки ми тут ходимо, підгляне якась ланкова і зразу догадається про наші плани. Народ пішов непосидячий. То, бувало, тітку взимку і за ноги з печі не стягнеш, а тепер вона тобі в завірюху по колбудах товчється, по селі товчється, на всякі наради роз'їжджає. І то її вже на конях не вези, а саму машину подавай. Насівся якось на свою Василю, щоб більше хати трималася, а вона, значить, мені:

"Що ж ти думаєш, чоловіче мудрий, весна починається в травні? У грудні, у грудні вона білим сніжком починається. А ще й бригадир!" І така почалася самокритика, що я тихенько за шапку — і ходу з хати. Хіба ж бабу переважиш, а ще коли вона щось путяще вигадася?

— А вона добре сказала: весна у грудні білим сніжком починається, — усміхнувся Дмитро. — Так я зразу й подумав: затримай цей сніжок, а він тобі простелиться, зацвіте гречкою вліті. Знаєш, як гречка цвіте? Ніжно, ніжно, так, як сонце сходить. Кипить уся в рожевому суцвітті і в бджолі і дзвоном дзвенить — до самого обрію.

— Про що б ти міг подумати? Гречка тобі й у сні ввижається... А про траву твоя догадка — усе віддай і мало. Оце тільки дивуюсь, як Григорій Шевчик не попередив тебе? Він рідко що проґавить, — і насмішковано покосився на Дмитра.

Той зразу ж нахмурився, а Варивон ще більше розвеселявся.

— Так, кажеш, дзвоном дзвенить поле? А от жінка Прокопа Денисенка теж язиком, як дзвоном, дзвенить: сказився Горицвіт. Заставляє більші зерна гречки вибирати. Начебто неоднакові млинці з дрібної чи великої гречки. Видно, вислужитися перед начальством хоче і дурно пусто гробить наші трудовні. Теж мені агроном знайшовся. Тільки портфеля не носить.

— Я їй, куркульському пищику, попоношу. Завтра ж нажену з роботи, — ще більше розсердився Дмитро. — Я їй вислужуся, дурепі ледащій... Оце такі, як вона та її Прокіп, тільки й міряють усе млинцями, пампушками, своїм черевом ненаситним. На роботу лише в оказії виходять. А коли треба зайвий раз спину зігнути, то вже очі, немов гадючки, бігають. А чого ж, город собі захопили, як лан. Чоловічок на таких посадах крутиться, щоб тільки потягнути щось із колективного добра. Ще доберуся до нього, припильную цього хрещеника Крамового.

— І чого б я хвилювався через дурне слово ледачої жінки. Їй і досі сниться земля свого батенька та свекра. Ти ж сам бачив, які у них очі. Аж дивиться гидко: одна, значить, злість і порожнеча. Це я десь, Дмитре, читав, що очі — дзеркало людини. Певне щось воно на це й схоже. От придивляюсь я до своїх земляків, і прямо на виду міняються люди. То тобі такий непомітний чоловічок був, а це й в похідці, і в очах впевненість бачиш, силу, думку чуєш. Що не говори: чоловік не злиднем — господарем стає. Чи так я кажу?

— Вірно, Варивоне. Я й не думав, що ти так додивляєшся до всього, — промовив із здивуванням.

— Жаль: ти навіть до свого друга, значить, не додивився, — удавано зітхнув і похитав головою.

Короткий зимовий день прихилив свої вінця до малинового надвечір'я. Сонце вже зсередини просвічувало насичені памороззю сади; на фоні широкого вікна проміння розкішні округлі крони дерев піднімалися над рівниною, наче срібні герби.

"Герби нашої праці" — схвильовано подумав Дмитро, надовго запам'ятовуючи цей ніжний і водночас величний образ.

— Про траву треба, Варивоне, івчанським і любарським колгоспникам сказати: хай косять на підстілку. Може, заскочимо до них? — промовив Дмитро, готуючись їхати в село.

— Можна. Тільки раніше івчанців повідомимо, — пожвавішав Варивон. — Заодно подивимось, що тепер поробляють наші сусіди, якими новинами думають землю звеселити... Ну прямо нема ніяких сил угнатись за ними. Як уже не стараєшся, як голову не крутиш, а вони, гляди, чимсь і обскачуть тебе. До чого ж нелегке змагання з ними.

— Нелегке, говориш?

— Ще й пита. Начеб сам не знає. Я вже й надію загубив, що їхній перехідний прапор перенесу в свій колгосп. Він прямо і у них як пам'ятник вилитий стоїть.

— Уже спасибі івчанцям за те, що підтягнули нас, треба, щоб і ми їх чимсь порадували. На твоє просо надіюся, Варивоне.

— І я на нього сильні думки покладаю, хоча всередині аж тремчу, — признався Варивон. — Навіть у снах такий різнобій почав увижатись, що Васирина посеред ночі будить: охаю, значить, з досади або сміюся з радощів... Добре, коли, знать, просо як золота хмара сниться. А як присниться хмара над просом — серце зайченням тремтить... Ще зима кругом, а сни бачиш тільки весняні і літні. Перше ж ще літо на полі, а тебе холодні зимові сни мучать... Отаке-то. Ну, Дмитре, на старт. Раз, два, три! Пішли!

Пізнім смерком, нашвидку повечерявши, Варивон миттю переодягнувся і наказав Васирині:

— Стара, ти зайдеш до Горицвітів — разом на виставу пі-І'дете, а я мотнуся до своїх хлопців. Діло є. Важливе.

Поспішаючи шляхом, він побачив перед себе невисокого, стрункого Леоніда Сергієнка, сина Полікарпа. Леонід був найкращим їздовим і незмінним учасником усіх вистав. Бригадир Наздогнав парубка.

— Товаришу Отелло, чи не до своєї Дездемони на третій швидкості поспішаєте?

— Привіт, Варивоне Івановичу. Назвав би вас Бульбою або Фальстафом, так ви ж розсердитесь, — весело поздоровався Леонід зі своїм бригадиром, гордовито метнувши русявим пухнастим чубом, що вже перевився памороззю.

— Звісно, розсерджусь і найгірші коні всучу тобі. На тебе, товаришу Отелло, покладається велике завдання, — змовницьким голосом почав Варивон. — Сьогодні я був на Бузі — задумав риби наловити...

— Багато спіймали?

— Пудів два, може й гак ще невеликий буде, — не моргнувши оком, немилосердно перебільшив Варивон. — І от, значить, ідея прийшла мені в голову: скосити на підстілку траву. Так завтра, хоч кров з носа, наша ударна бригада вдосвіта повинна бути на лузі біля фosi. Значить, щоб ніхто не попередив нас, щоб ми першими були, бо я вже, каюсь, похвалився декому. Досадно буде, коли деякі проворні перехоплять нашу ініціативу.

— Ініціативу у нас перехоплять? Та ніколи в світі такого не буде! — В невеликих різких очах Леоніда загорівся упертий блиск. — Я зараз так своїх комсомолят, своїх годків настрою, що ранком і копиці, як із пушки, стоятимуть. Наші хлопці не дадуть себе обскакати... Це добре ви придумали, Варивоне Івановичу. Тепер ми, як у пісні співається, постелем коням сіна по самі коліна. Побіжу зараз.

— Біжи, Леоніде. Тільки, значить, найбільш надійним об'яви. А таким, що на язик довгі, ані слова. І, гляди, за свою любов не зачепися.

— За яку там любов? — нетерпляче відмахнувся рукою. — Нема в мене...

— Може й нема, — неначеб погодився. — Це як повертався із річки, Надійку Кушнір бачив. Саме їхала зі станції.

— Надійка! — аж скрикнув хлопець.

— Вона ж така тобі дівчина, прямо хоч портрета малюй. А ти чогось наче занепокоївся? — і, усміхнувшись, додав: — Ходімо, Леоніде, разом обійдемо свою бригаду.

— Ой, ні, я сам. Варивоне Івановичу, а ви правду кажете?

— Щоб разом піти? — сказав так, начебто не зрозумів Леоніда.

— Та ні. Справді Надія приїхала?

— Приїхала. Певне вже тебе чекає і дочекатись не може. Біжи, Леоніде.

Під чобітьми Сергієнка заскрипів переливчастий промерзлий сніг. Хлопець легко полетів у чарівну голубінь співучого вечора.

"Таким і я колись метким був", — Варивон любовно стежив за пружкою постаттю парубка.

Все молоде, завзяте, веселе глибоко радувало Варивона. В ньому він бачив не тільки недавній відгук своєї молодості, а й нову добру силу, своїх вірних товаришів і стрімкий ріст своєї Батьківщини.

— Коли б скинути із моїх плечей десяток років, — часто хвалився Василю, — ти б побачила перед собою не того наймита, що у Варчуків та Даньків натщесерце до метеликів у очах махав косою. Студента, командира чи артиста побачила б.

— Ти й зараз лучче всякого артиста. Ну, а "бульбу" напевне і в театрі так не затанцюють, як ти зі своїми артистками, — сміялась дружина. — Тільки, прошу тебе, не грай у "Суєті" — всіх позаморював реготом. Та ще як додаси своє...

— Співавторство, значить.

— Теж мені співавторство. То замість "в гурті" — "в бригаді" скаже...

— І ніхто на свого бригадира не обидився, тільки ти одна така причепа... Де мої очі були, коли на тобі женився? Ніяк не второпаю... А правда ж — "бульба" здорово у нас виходить?

— Вже й тебе успіли Бульбою прозвати...

За крутим вигибом стало темніше; тут тіні падали прямо на шлях, і вітерець роздмухував у їхніх нерівних вічках тремтливі блідосині вогники.

Ось на невеликому, напнутому як лук, місткові, що з'єднував обочину шляху з високим насипом, з'явилася струнка дівоча постать. Пригнувшись, щоб не зачепитися за різьбу пухнастого гілля, дівчина виходить на дзвінку дорогу. І ясно стрепенулася пісня, широка, задушевна, як сама юність. Здалось: і дерева, і сніги зазвучали, налилися живими звуками і струмками прозорого вітру і красою вечорового саява.

"Надія... — хвилюючись, зупинився Леонід і для чогось скинув шапку. — Надійка!" — І він, забуваючи за все, кинувся веред.

Пісня і дівоча постать наближалися до нього, наближалися великі неостуджені зорі і широкий принадний світ, по хвилях якого, розбризкуючи золоті краплини, плюскотів лукавий розгонистий місяць.

Нічого не чуючи за стуком власного серця, хлопець добігає до дівчини.

— Надійко!

— Льоню!.. — в радісному переляці обертається дівчина, зметнувши важкими темними косами.

Дужі руки несподівано підхопили її, і вона зразу ж опинилася на міцному парубочому плечі.

— Ой, Льоню! — скрикнула, а потім розсміялась.

— І чого б це я по чужих плечах ковзався? Що за звички інститутські? — строгим баском забуркотів Леонід. — Ану злазь мені зараз, — різко гойднувся.

— Ой, Льоню! — І дівчина ще міцніше обвилась руками навкруг парубочої шиї. Леонід обережно поставив її на сніг, усміхнувся.

— Здрастуй, Надійко. Вреднюча моя.

— Здрастуй, Льоню. Радість моя.

Її чорні вії двома крильцями війнули вгору, і великі, щасливі, із вогким блиском очі так дивилися на хлопця, як тільки молодість уміє. На щоках двома втиснутими зернятками тремтіли невеличкі ямки.

— Чого ж ти не подзвонила, коли приїхала на станцію? Я б тебе, як сонце, зустрічав би.

— Саме наші колгоспники були в місті.

— От жаль... Пам'ятаєш, як минулого року приїжджав по тебе?

— Пам'ятаю, Льоню. Тоді така заметіль, така заметіль крутила День як ніч став. Ніколи не думала, що доїдеш.

— Це я б не доїхав? Та ще за тобою?

— Ой, хвалько. Ти тоді валянці такі привіз, що я з головою в них пірнула.

— Путящі валянці — батька мого. Пам'ятаєш, як ми зі станції повертались?

— Швидше вітру летіла. А пам'ятаєш, як наші санчата перекинулись біля дубини?

— Перекинулись, кажеш? Ні, щось не пригадую такого.

— Пригадуєш, пригадуєш. Тільки признаватись не хочеш. Знаю тебе.

— І охота згадувати про таке, чого й не було... Надійко, а мені аж не віриться, що це ти. Дай хоч роздивлюся... Похуділа ніби трохи на студентських харчах, витягнулася і ще кращою стала. — Пригорнув дівчину, поцілував у уста, щоки і пасмо пахучого волосся, на якому вже блищали пухнасті ниточки паморозі.

— Як я скучилась, Льоню, за тобою, — тихо промовила, і очі її стали сумнішими, а на щоках затремтіли рум'янці.

— І я, Надійко. А ці дні як не свій ходив. Навіть до телефоністок почав піддобрюватися, цукерки і горіхи носити, щоб вони, коли ти подзвониш, не твоєму батькові, а мені сердечне комюніке передали. Бо з твоїм старим ми знову погарикались. Боюсь, що він такого зятя і на поріг не пустить.

— А за що ж ви?

— За електростанцію, Надійко. Твій батько таким скупим став... Ми насілися, щоб на острівку електростанцію побудувати, а твій, заощаджуючи копійчину, понадіявся на івчанців. Мовляв, вони збудують і нам ток піде. Ну, івчанці збудували електростанцію, але малопотужну. От ми й напали на твого.

Я зопалу його скупим рицарем назвав. Так навіть і не здоровкається тепер.

— Нічого, Льоню. Пересердиться і почне станцію будувати. Я його знаю... Льоню, а як у тебе з учобою? Працюєш не регулярно? Лінуєшся? От я візьмусь за тебе.

— Приїхав контроль на мою голову.

— Знаю твою вдачу. Математику, напевне, на самий кінець залишаєш?

— Не люблю її, — зітхнув.

— А без математики не бути тобі командиром.

— Ні, я її таки вгризу... Вже намічається перелом.

— Довго він у тебе намічається.

— Ех, Надійко, аби це ти мені алгебру викладала, — і аж примружився від уявного щастя.

— Тоді навчив би ти?

— Очей би не зводив...

— З алгебри чи з учительки?

— З обох, з обох... Ой, Надійко, мені ще треба збігати до своїх комсомолят. Я швидко-швидко. І тоді підемо з тобою аж до Бугу. Пам'ятаєш, як ми в минулому році ходили? Тоді така сама місячна ніч була. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю.

— Там тепер уже день і ніч електростанція рокоचे, не дає воді заснути. А над нею червона зоря сяє. Побачиш її — і аж далечінь розступиться перед тобою, і зорі Кремля засіяють тобі. Знаєш, як у Лермонтова: "И звезда с звездой говорит".

— Як серце із серцем. Правда? — притулилася до плеча милого, а той огорнув її надійними руками. — Біля зарогу електростанція?

— Еге ж. Там, де ми колись під човном від дощу ховались. Пам'ятаєш?

— А потім, як повертались, наш човен на бистрі перекинувся, і ми на березі сушилися біля багаття. Пам'ятаєш?

— Ні. Щось я цього не пригадую. То ти вже видумуєш. Побіжу я. Проведу тебе до розстання. Там зачекаєш мене.

— Льоню, а чого тобі так спішно треба? Це так ти скучив за мною? — удавано нахмурила обличчя і гордовито відхилилась од хлопця.

— Діло є. Завтра вдосвіта ми траву коситимемо на лузі. Наш бригадир таке надумався... Хороше це діло, Надійко. Живе, — навіть не помітив розгніваного виду дівчини.

— Зимою косити!? І я з вами піду. Громадитиму! — зразу забула, що хотіла розсердитись на Леоніда.

— З дороги відпочила б.

— Устигну. Соромно від своїх комсомольців відставати. Там їх певне всіх і побачу?

— Усіх. Я тебе на ранній зорі розбуджу, як колись у жнива.

— Сама встану.

— Сама? Ну, для чого тобі в чоловіка хліб відбивати? Я з тобою хочу разом піти.

— Тоді приходь. Не забув, у яке вікно стукати?

— Хіба таке забудеш? До кінця віку не забуду.

— А пам'ятаєш, як раз батько наскочив на тебе, коли ти у шибку тарабанив?

— В косовицю?

— В косовицю.

— Ні, щось такого не пригадую, — і обоє весело розсміялись.

— Так разом завтра підемо?.. Пам'ятаєш нашу клятву? — Ясно і щасливо поглянула на хлопця.

— Де б не були, ми завжди разом. — І Леонід знову пригорнув дівчину. Потім узялись за руки і, гублячи дзвінкі разки сміху, побігли переливчастим шляхом удаль. Коли хтось стрічався на шляху, вони опускали руки, а потім знову міцно і надійно сплітали їх. Раптом Леонід зупинився.

— Надіє, здається, мій старий іде. Ну да, він. І треба йому саме в такий час на шляху з'явитися.

— Ой, Льоню, біжимо назад, — поблідла дівчина.

— А може підемо назустріч? Треба ж колись і батькам про нашу любов сказати.

— Льоню, я соромлюсь. Побігли...

— Ні, ти йди вперед, а я тимчасом дам круга і заскочу до Карпців.

Хлопець швидко зник за хатами, а дівчина нерішуче пішла шляхом, на якому самотньо чорніла чоловіча постать, переганяючи поперед себе довгу тінь.

Порівнявшись із дівчиною, Полікарп радісно привітався.

— Надійко! Приїхала! На канікули, значить?

— Приїхала, — відповіла тихо.

— Хто ж тебе привіз?

— Григорій Шевчик. Він був у контрольно-насінневій лабораторії.

— Григорій Шевчик? Ну, я тепер своєму Леонідові дихати не дам. Проворонив тебе... Не бачила його?

— Ні... — Дівчину як приском обдало. Схиливши голову, не могла промовити ні слова, ні подивитися у вічі Полікарпові.

— Ну, чого так спаленіла?.. Все ховаєтесь, все криєтеся від старших. Думаєте, наче ми нічого й не знаємо, нічого не бачимо. Моя стара — вона оце тільки почула, що ти приїхала — так і сказала: "Побачиш Надійку, перекажи, щоб у гості зайшла. Бо той шибеник — Льонька, значить, — і досі криється з усім од нас... Тільки ти, Надійко, за чуба його таскай, щоб він скоріше у військову школу поступав. На ту, як її, алгебру натискай. Бо він як почне оце вичитувати "а" плюс "б", то і я догадуюсь — ні "а" ні "б" він і досі не втямив. Та й сам на цю алгебру зобижається. А всі другі науки, вчителі кажуть, толком знає... Ну, чого ти, Надійко?

Дівчина поглянула на сухорлявого літнього чоловіка, і той помітив, як затремтіли на її віях молоді сльози хвилювання, вдячності і радості.

— Ходімо, Надійко, до нас, — ближче підійшов до неї Полікарп.

— Так Льоня мене шукатиме.

— Хай попошукає, коли батька перелякався. Хай не буде таким хитруном... От коли

я молодим був, від мене дівчина і в землі не заховалася б. Хіба тепер парубки? От як ми парубкували... Бувало з Арсеном як вип'ємо по кручку... — Полікарп, випростовуючи зігнутий стан, гордовито пішов по-із дівчиною, що вже ледве стримувала сміх.

* * *

Коли Дмитро, Василина та Югина увійшли в колбуд, до них підійшов заклопотаний Варивон.

— Як убрався женишок, — окинув оком нове пальто Дмитра. — Тепер, Югино, твоєму милому відбою від молодиць не буде.

— Патякай мені, — примирливо промовив Дмитро.

— Ні, ні, Югино, ти слідкуй за ним — він потайний у тебе. Він не тільки гречку вміє сіяти... Дмитре, що ми будемо з людьми робити? Зараз не встигнемо об'явити своїм — скоро вистава почнеться.

— Кого побачимо, тому й скажемо, — спокійно відповів Дмитро, не знаючи, що Варивон уже всю свою бригаду поставив на ноги.

— Хай буде так. Був я в правлінні. Твоя радість приїхала з району.

— Крамовий? — насупився Дмитро.

— Він самий. Знову у нас уповноваженим по сівбі. Про тебе згадував.

— Він згадає, — злісно процідив. — Обіцяв і на тому світі згадати мені минуле До моєї бригади присікався?

— Ні. Кушнір, значить, почав йому скаржитись, що ніяк не може відділити овес від вівсюга — трієр не одвіває його. Поміркували, поговорили і ні до чого не дійшли. Тоді Крамовий і кинув, як він уміє: "Чого ж ваш агроном. Горицвіт, ні до чого не додумається?"

— Я йому колись додумаюсь, що й думати не заманеться. Отож окорінилася жаба в нашому районі. Скільки років сидить і нікуди не щезне з очей... В тридцятому році були присадили його, так знову почав видряпуватися...

— Дмитре, — м'яко торкнулась його руки Югина. — Сідаймо, Дмитре. Зараз вистава почнеться...

Вибілене невелике сонце, як тільки воно зимою уміє, вибігло з-за хатів, коли другого ранку Дмитро, з рушницею за плечима і косою в руках, поїхав до Бугу. Дорогою він обігнав кількох колгоспників своєї бригади, а з Варивонової не зустрів нікого. Викручуючи зигзаги поміж деревами, проворно спустився до ріки і здивовано зупинився на льоду. Проти нього біля фosi височіло три високі стіжки сіна, а в глибині луку чорніло два ключі косарів.

— Добрий ранок, Дмитре Тимофійовичу, — радісно привітався з ним Леонід Сергієнко. — І ви косити? Непогано придумав наш бригадир.

— Він придумав, — невиразно промовив Дмитро, і Леонід не розібрав, чи насмішка, чи злість була в його голосі. — "Невдоволений видно, що випередили його", — усміхаючись в душі, вирішив Леонід і знову почав згортати у валок тонкі покоси.

Кушнір, довідавшись про хитрощі Варивона, довго вичитував йому в правлінні і пригрозив повідомити про недостойний вчинок загальні збори. Бригадир щиросерде

визнав свою помилку. А через день у районній газеті несподівано з'явилася невеличка замітка... про ініціативу бригади Варивона Очерета. Листоноша приніс газету прямо на луг, де працювали вже бригади трьох колгоспів, і Варивон, ледве втискаючи неслухняний сміх, здивовано і обурено говорив Дмитрові:

— І як тебе в газеті не згадали — голови, значить, не прикладу. Всі ж знають, що твоя думка, а от усе на мене вгнали. І сам не знаю, за що така напасть і пошана?

— Досить, досить мені... І-ні-ці-атор, — насмішувато протягнув Дмитро.

— Нічого не зробиш, бувають помилки, товаришу мислителю. Давай пройдемося до островка — там, по-моєму, повинні зайці бути. Дмитре, а дуже в тебе на серці... того? Дуже шкрябає?

— Може б ти помовчав трохи, Бульба непосидюча?

— От і виступай після цього на сцені. Свої проходу не дадуть. Я пішов у обхід. Гляди, не промаж. — Варивон, задоволено наспівуючи пісеньку, широкими і важкими кроками пішов до острова. Незабаром його міцний, басовитий голос обізвався у високих моложах і, посиленний луною, закримів у кручі.

Не встиг Дмитро зірвати з плеча рушницю, як очманілий заєць вискочив із кущів і помчав через Буг.

Кров з гулом вдарила в голову, занило біля вух. Не цілячись, вистрілив Дмитро і промазав. Не присів, а впав на коліно і знову вистрілив. Заєць, чудернацько блиснувши білим підбоям, перекоївся через голову і незграбно ковзнув по льоду.

Дмитро, забувши за все, кинувся вперед. Посковзнувся, але стримав рівновагу і ще скоріше побіг. Він не почув, як засичав і увігнувся під ним яснець, тільки раптом побачив перед собою живе саяво кількох блискавиць, що, переганяючи одна другу, покручено кололи лід.

"Бистра!" — обухом гупнула догадка. Хотів зупинитись і, зразу ж зрозумівши свою помилку, побіг уперед. Та в цей час, лунко чмокнувши, лід вислизнув з-під ніг.

Дмитрові раптом здалося, що високий берег Бугу підскочив і злетів угору. Пірнувши з головою в пекучі, як окріп, хвилі, Дмитро почув, що течія міцно вдарила йому в груди.

"Це ж зараз під лід затягне". — Надлюдським зусиллям, усім тілом рвонувся з холодної купелі, високо піднявши руки. Головою і щиколотками лівої руки вдарився в податливий лід, а кулак правої, різнувши шершаву лінію ополонки, вискочив на поверхню. Дмитро це відчуває усім тілом, напружено борючись проти течії, що люто тягне, рве його під лід. Покаліченими пальцями правої, обережно і легко, щоб не обломитися, впирається в кригу і вже, задихаючись, підводить голову над водою. Тепер і сонце, і дерева, і берег, коливаючись, спускаються вниз. Кривавлячи лід, він намагається вибратись на поверхню. Але тонка крига обривається під руками, і Дмитро ледве не з головою опускається в ріку. Знову схоплюється за шершавий виступ і знову обломлюється. Він уже ледве чує пальці. Противний важкий і сирий холод стискає, крутить кості. Вода підбиває обважніле тіло, туго повертає його, трохи опускає донизу і знову рве в густу бистрінь.

— Дмитре! Держись, Дмитре! — розпластавшись на льоду, до нього повзе Варивон. — Завісся руками.

Поволі витягає червоні, як перепечені раки, неслухняні руки на лід. Сп'яніла голова хилиться донизу.

— Держись, дружок! — і Дмитро із здивованням бачить незвично сіре обличчя і вогкий блиск в очах Варивона. — Лови! — кидає кінець ремінця.

Але вже руки так заклакли, що не можуть зігнутись. Витягаючи шию, міцно впивається зубами в солонувату шкуру, неймовірним зусиллям подається вперед, і Варивон витягує його на кригу.

— Дмитре, дружок, — тремтять побілілі товсті губи, і ясні сльози радості течуть по доброму некрасивому обличчю. Грубими потрісканими пальцями він зриває з Дмитра піджак, сорочку і ніяк не може вдягнути в свій полушубок напівпритомного товариша.

Швидко проходить хвилина якогось оціпеніння чи напівзабуття. Дмитро, стікаючи струмками, вперто підводиться з криги і, похитуючись, біжить до своїх лиж. В чоботях противно чмакає вода.

— Ти куди? Почекай! Ми тебе зараз на сани, значить, — поспішає слідом в одній сорочці Варивон.

— Поки ти запряжеш коні... — застуджено хрипить Дмитро, вскакує в лижі і, пригнувшись, уперто піднімається на крутий берег. За ним вода вишиває на рожевому снігу дві химерних манишки. З кожним разом узор стає рідшим і рідшим. І незабаром Дмитро у зосередженій і лютій напрузі чує дзвін перемерзлого одягу і холодний перестук волосу, що крижаними пасмами нависає на брови.

"Коли це так було зі мною? — прикусив нижню губу, і пріснувата тонка накип льоду ледве чутно озвалась під зубами. — Увесь берусь кригою".

І він, обмерзаючи, напружений, як молодий роботящий мороз, з усієї сили мчить до села, що піднімає в золотисте повітря голубі вежі диму.

II

Іще в напівсні Дмитро чує, як за вікнами лікарні важко зітхає машина і на її зітхання обзиваються тремтінням співучі шибки; чує сердечний біль і млюсть. Потім щось темне нависає над ним, і він прокидається, зразу ж мружачи очі від веселої зливи сонячного проміння.

— О, та ти вже молодцем, Дмитре. Тільки обличчя, значить, і посиніло, і пожовтіло. Скоро будеш схожий на дошку того художника, що до Синиці в ліси приїжджав: усякими кольорами розрисуєшся. Ну, та тобі ж не на весілля іти. Як воно чуєш себе? — Варивон у широкому халаті тепер схожий на присадкуватий рухливий дзвін.

— Нічого. Серце тільки часто болить, товаришу ініціаторе.

— Це мені слово більше подобається, ніж Бульба чи Фальстаф. А ти, значить, не звертай уваги на серце і бережи здоров'я. Да, — раптом поважніше Варивон. — Крупозне запалення — це не жарти. Недаром кажуть: риба і зайці заведуть у старці. Вони і до смерті можуть завести... Ех, Дмитре, яких я вчораменьків наловив. Розумієш, найшли собі схованку внизу біля гатки, де млин стоїть. Там я їх і наклав. Наловив, іду додому і

дивуюсь: чого радості на душі нема? То, бувало, як спіймаю щось путяще, аж затанцюю. А це — іменьків повно, а веселості ніякої. Сів собі, задумався: що воно за знак питання? І зрозумів: тебе нема.

— Багато наловив? — запитав подобрілим голосом.

— Пудів із два, — рішуче мотнув головою Варивон. Дмитро засміявся.

— Не віриш? Ну, може на яке кіло менше.

— А по правді?

— З пуд спіймав.

— В пудові ж скільки фунтів було?

— Скільки! Не знаєш, скільки? — хотів обуритися Варивон, але передумав і підморгнув: — Скільки не було, а нам би до чарки хватило.

— Отак би ти й давно сказав.

— А тобі й шкода, коли чоловік щось лишнє прибавить? Скупий ти, Дмитре, як одноосібник. Це і серце в тебе, певне, від скупості болить.

— Ой, хвалько нещасний. Ти скажи: як у нас із снігозатримуванням? Тільки правду кажи, — допитливо поглянув на товариша.

— Казали тато, поганувато. Непривичні колгоспники до цього діла.

— Так і знав, що ти нічого не зробиш, — розсердився Дмитро. — Секретар райпарткому, Марков, навідувався до мене, питався про це. Сказав йому, що в тебе робота кипить. От вона й кипить. Меньки киплять. За ними і чаркою часу не було. Марков снігозатримуванням интересується, партія про це говорить, хоче, щоб такі тютьті, як ти, хліб їли, а вони за меньками світу не бачать.

— Чого ти кип'ятишся, значить? — здивовано подивився на Дмитра.

— Знаю чого. Потім, як ударить засуха, і ти закип'ятишся, застрибаєш, як твій меньок на сковороді. Та пізно буде. Ти бачиш, як сонце уже сяє? Чуєш, як воно пахне? От вдихни повітря на відсонні.

— По-весняному, — погодився Варивон.

— По-весняному, по-весняному, — перекирив Дмитро. — Шуки вже скоро почнуть нереститися, і знову декому з бригадирів не до снігозатримання буде. Ні, будь вона неладна ця лікарня, завтра ж випишуся із неї, — кривлячись і крекчучи, підвівся із ліжка і опустив босі ноги на долівку.

— Сказився чоловік. Завтра я наші бригади до останнього чоловіка на ноги поставлю. За три дні поле покриємо хворостом. Чуєш ти, чорте розмальований! Та лягай ти, красеню, в ліжку, бо вже зеленіти починаєш, мов жаба болотяна. Як з тобою Югина живе — ніяк толком не доберу? Я думаю від тебе і камінна фігура на другий би день утекла. А я дурний іще міркував з хлопцями, щоб тебе на голову колгоспу як-небудь обрати.

— Я тобі поміркую. Тут з бригадирством аби впорався. Так через три дні усе зробиш? Ініціатор.

— Пішов ти к чорту! Чого б це я липнув, як шевська смола, — раптом розсердився Варивон. Врятувавши Дмитра, він в душі почував, що той багато йому чим

зобов'язаний, і ніколи не сподівався такої невдячності.

"Ну, й чоловічок!"

— А упораєшся? — запитав більш стримано.

— Упораюсь.

— Правду кажеш?

— Я тобі що — слова на вітер пускатиму! Коли б ти був не хворий, значить, по-інакшому поговорив з тобою. А то медичинський режим заважає.

— Добре. Через три дні я приїжджаю з лікарні. Подивлюсь.

— Тьху на тебе! Потім на місяць звалишся. Герой!

— І горе буде тобі, коли не виконаєш слова.

— Так ти що, мені, другові своєму, бригадирові, не віриш? Я тебе, можна сказати, з проклятої бистрини витаскав, од смерті врятував, а це гілляк не зумію на поле вивезти. Аж слухати тебе противно. Розуму для цього великого не треба.

— В івчанців, напевне, поле, мов діброва, стоїть, — ні одна сніжинка не розкотиться?

— Не додивився.

— Додивишся, коли наші замети — перекотиполем розвіються.

— Ох і в'їдливий ти, як оса. Сказав тобі!.. — з серцем відрізав Варивон.

Дмитро помовчав, слідкуючи за рухливою пряжею сонячного проміння, що тремтіло і струмувало на воскових прожилках свіжої соснової підлоги. "Весна прямує". Знову заболіло серце. Поморщився і ліг на ліжку. Варивон у задумі сів на краєчок крісла.

— Що, болить?

— Якийсь дідько серце розпирає.

— Ти ще побільше злися, то може якраз на посівну з лікарні випустять.

— Через три дні буду дома, і передай Югині: хай не приїжджає.

— Марія Іванівна сказала, що тобі ще два тижні треба лежати.

— Вона може й не те наговорити. За це й гроші получав.

— Ну, як ти собі хочеш, а я скажу їй, хай за тобою слідкує і як ти на медицину нападаєш. Марія Іванівна і так зобижається на наших односельців, що непосидючі такі. Ще пригадує, як Свирид Яковлевич — вона тоді санітаркою була — з усякими досвідами не давав їй спокою. Словом, ніхто тебе без дозволу лікаря не привезе.

— Ти привезеш.

— Та нізащо в світі, нізащо! Хоч і вредна ти штучка, але хочу, щоб іще прожив на світі. Саме на життя повернуло.

І ці слова хвилювання пройшлися по кожній жилці Дмитра. "Саме на життя повернуло, — віддалося у серці: — це ж так після довгої зими селяни, радіючи, говорять: саме сонце на весну повернуло".

— Це ти правду кажеш, — хитнув головою.

— Ще б неправду, — зручніш умостився на кріслі Варивон. — Отак, коли працюєш, по шию своїми ділами, значить, зайнятий, то все, здається, іде просто, звично. Ну,

робиш, сваришся з ледащуватими, тягнешся до передових, ниву, як дівчину, викохуєш, потроху рибалиш, потроху пащекуєш, потроху, є гріх, в чарку заглядаєш. А коли оглянешся назад — ого-го яку дорогу ми пройшли, через які гори перевалили. То раніше у мене одна була сорочка і в будень і в свято. Так і згнивала вона, по ниточці розлазилася на плечах од поту і солі. За версту від тебе потом тхнуло. Так би й життя моє згнило у Варчуків та Денисенків, як ота наймитська сорочка! І ніхто б про тебе доброго слова не сказав. Здох, мовляв, замороку приніс — складайся на дошки, щоб домовину зробити. А тепер я господар. Поміж людьми живу... Оце ще зима, а я думками весну випереджаю, — все міркую, як би такий урожай проса зібрати, щоб усі сусіди роти пороззявляли. Навіть у сні бачу такі зерна проса, немов коралі. А всі коло нього тільки ахкають. І ти також.

— Воно ж і видно, що всі заахкають, як один мишій вродить. Снігозатримування провів...

— А ти помовч... Ет, і настрої зіпсував — уже і говорити, значить, не хочеться, — аж зітхнув Варивон. І зразу в очах погасли вогники, а слово стало мляве, неначе цідилося крізь позіхання.

Дмитро дорікнув себе за зайве слово: чоловік про життя почав говорити, вірно говорити, і так по-дурному обірвати його думки.

— В завідувача контрольно-насінневої лабораторії був? — запитав після мовчання.

— Був. Зразу ж після районної наради агітаторів заскочив. Кондиційність твоєї гречки найвища. Першої групи! Непогане ти діло, Дмитре, зробив. В колгоспників з Івчанки, як побачили твоє насіння, аж очі загорілись. А вони толк розуміють. Господаровиті. Коли б нам до них дотягнутися. Не буду хвалити тебе, а такої гречки ні в кого нема.

— Ну, так уже й ні в кого, — аж захвилювався, і рум'янець нерівними смугами прорізав жовтизну на щоках. — Чував, Дмитре, що в Жданівці один колгоспник, Данило Навроцький, новий сорт жита вивів — таке велике, хоч на оберемок його, як дрова, клади. Прямо не зерна, а стрючки!

— Оце б собі кілька таких насінин дістати. Для дослідів! — загорілись очі в Дмитра.

— Не дістанеш! — рішуче запевнив Варивон. — У нього зерна було трошки. Частину висіяв, а частину роздав агрономам і рільникам-агротехнікам.

— А може щось таки залишилося? — з надією поглянув на товариша.

— Не віддасть же він тобі останнє.

— Варивоне, а може продасть якусь пучку, на мою гречку змінє?

— Про гроші — і не кажи, а от гречкою може й роздобриш його. Хоча навряд: не схоче розлучитися з найбільшим скарбом. Та й зажимистий трохи цей Навроцький.

— Уже всі справки навів?

— Та ще не всі.

— Ех, Варивоне, задав ти мені задачу. Вредний, кажеш, дядько?

— Трохи на тебе схожий! Ну, пора мені в дорогу. Що тобі привезти?

— Заскоч в книгарню — може щось нове є. Лисенка, Лисенка попошукай! В

журнали не полінуйся заглянути — чи нема де його статті. Інтересно пише... широко думає чоловік.

— Це не з тих, що в грядочку, як в могилу, все життя втаскає. Широке поле, нас бачить... Ще тобі чого?

— Привезеш з села трохи вівса, того, що з вівсюгом.

— Вівсянку будеш варити? Вона для хворих корисна, — зразу брикати почнеш, — ожив Варивон. — Чи трієрувати думаєш?

— Думаю.

— У лікарні? — засміявся.

— У лікарні.

Варивон вийшов надвір, в задумі насвистуючи якусь мелодію. "Чортів Горицвіт! дуже просто — візьме і найде спосіб, як очистити овес од вівсюга. Чи не соромно буде, коли хворий тебе випередить? Що його, значить, зробити?" — зручно приліг на сани, і добрі коні понесли його в широкі іскристі далі зимового надвечір'я.

Село здалеку зустріло Варивона веселим гомоном і сміхом: на широку, перерізану місячним стовпом ковзалку висипала молодь. Під ковзанами шипів і попискував лід, з пагорбка одні за одними летіли гомінкі санчата, шаленим коловоротом мчало фургало, і увесь прозорий вечір зачаровано кружляв навколо рум'яної юності. Утікаючи від хлопців, на берег зі сміхом вибігло кілька дівчат.

— Варивон Іванович! — раптом пізнала одна свого бригадира.

— Варивон Іванович! Варивон Іванович! — загомоніло навколо, басовито обізвалась луна, і молодь кинулась на греблю. Не добігаючи до Варивона, три ланкових, мов по команді, вирівнялись в одну лінію і гордовито, задьористо попливли легкому білоруському танці "Бульба". Ось вони зігнулись, начеб сапаючи картоплю, молодцювате стрепенулись і почали обмотувати живою вервечкою хлопців та дівчат, збиваючи їх у тісний клубок. Величезний кущ живої "бульби" докружляв до свого бригадира і весело розсипався на греблі.

— Спасибі нашій бульбі, що так рясно зародила, бо воно, конешно, тому що, що ж на сьогоднішній день, — підвівся на санях Варивон і став у позу розгубленого оратора.

Хтось передчасно пирснув, але парубочий кулак обережно зупинив нетерплячого.

Варивон діловито прокашлявся, оглянув усіх і серйозно продовжував:

— Воно річ, з одного боку, все-таки така, постільки по-скільки, позаяк взагалі зокрема і частково, бо часто-густо трапляється, зустрічається сее, тее, другее і сьак-так; ну, але, з другого боку, начебто нічого, та, власне кажучи, мало говорячи, на цьому можна й кінчати...

Гребля заколивалась од сміху.

— Варивоне Івановичу, післязавтра репетиція буде?

— Аякже! Тільки в лісі проведемо.

— Оце добре! — усміхнулась Степанида Сергієнко, сподіваючись, що за словами Варивона Івановича криється якийсь жарт.

— Репетиція в лісі! — загомоніло навкруг.

— Точно. Таку репетицію влаштуємо, що урожаєм запахне: будемо возити хворост для снігозатримування.

— Варивоне Івановичу, попередити всіх їздових? — виступив наперед Леонід Сергієнко.

— Усіх, Льоню, особливо горицвітівських: сам знаєш — хворий бригадир. А дівчатам треба буде мати плести. Да такі красиві, як придане. Чи ви тільки танцювати та ковзатись умієте? — жартівливо нагрімав на своїх ланкових.

— Ми і їсти вміємо, — прибіднюючись, лукаво відповіли ті. — В свого бригадира науку проходили.

— А-а-а! Тоді я за наші діла не боюсь. Ну, летіть, зозулі, на коток.

Приїхавши додому, Варивон розшукав комірника, і пізнього вечора обсіє пішли до зерносховища.

— Чого ти таку нетерплячку пореш? — обурювався дорогою комірник, якому Варивон навіть повечеряти не дав.

— Важливе завдання є. Поки що це секрет. Але завдання державного характеру.

— Державного характеру? — зразу подобрішало перепечене морозом зморшкувате обличчя.

Дома Варивон висипав на стіл насіння і довго розглядав зерна вівса і вівсюга.

— Нічим тобі не відрізняються, значить, ні формою, ні розміром.

— Нічим, — піддакнула Василина, схилившись над столом. — Вівсюг тільки шершавий, а овес гладенький-гладенький.

— Що гладенький, то гладенький. А чого ж трієр не розбирає цього? Непутяща машина. Треба собі кращу збудувати.

— Конструкції Варивона Очерета, — розміялася Василина.

— Іменно так, стара. Що ж його вигадати? Сідай, стара, і разом подумаємо: одна голова добре, а дві — ще гірше.

— А ну тебе!

— Що, не подобається тобі твій чоловік?

— Варивоне, ну, не мели.

— А ти мені й досі подобаєшся. Іноді зиркнеш оком на якусь молодичку, а згадаєш про тебе. Спитати б чого? Начеб ти щодня не вчитуєш мені за мою любов поораторствувати на загальних зборах своєї сім'ї.

— Ти ще більше поораторствуй, то й дітей розбудиш.

— Еге, лякай, начеб я своїх очеретенят не знаю. Вони як робити, то робити, як вчитись, то вчитись, як їсти, то, значить, на свого батька рівняються, як спати, то теж так, що й гарматою не добудишся. Василино, давай заспіваємо. Коли співаю — думки в мене так легко пливуть, наче по якійсь канві невидимій. От воно може зразу ж і про вівсюг надумаємося.

— Охрипла я, Варивоне.

— Усе в тебе сьогодні, як в турецькому меджлісі... Ну, що ж його придумати? Ти, Василино, теж мізкуй, бо не буде тобі спокою, аж поки винахід не виллється, як

говорять учені голови, в гармонійну форму. Жаль, що ти пищика схопила. Щоб мені більше не ходити на річку шмаття прати, а то зовсім голосу позбудешся. Пам'ятаєш, як ми після жнив поверталися з поля? Як заспівали: "Ой, зима, зима ще й мороз буде..."

— І не спам'ятались, коли й в село в'їхали. Кінчили пісню, оглянулись, а навколо вже люди стиснулись, — просвітилося радістю вибілене першими снігами спокійне обличчя Василяни.

— Артисти, що й казати. — Варивон підійшов до радіо. — Знову діти поралися. Доведеться їх ще ремінцем повчити. Напевне трансформатора перепалили. — Поліз під стіл, де стояли сухі батареї, напوماцки перевіряв контакти, повеселішав.

Злива музики зразу ж затопила всю простору теплу хату, і вже, стогнучи, просилась на привілля, наповнене симфонією вечірніх зір, іскристого снігу і пружкого синього вітру.

— Чайковський, — тихо підійшла Василяна до столу. — Мій любий композитор.

Варивон сів поруч з дружиною. Задумавсь. Уже, мов погожий осінній день, відпливла музика і молодо бризнула дівоча пісня, а Варивон не відривав широкої руки од наморщеного чола. Думки, скупчуючись, тепер лише краєчком черкалися пісень, піднімалися над ними, як зелене руно над землею...

— Василяно! Ідея! Подай-но сукняну ковдру, — раптом вигукнув і нетерпляче підбіг до ліжка. Ковдру він так приладнав до скрині, що вона похило опустилася на землю. Аж бліднучи од хвилювання, сійнув жменю зерна по ковдрі і напружено застиг, поки овес не осипався на підлогу. На ворсистому сукні забіліло кілька зернин, їх і почав Варивон похапливо вибирати твердими пальцями. Потім підніс до світла і захоплено вигукнув: — Василяно! Ні одної зернини вівса не залишилось на моєму трієрі — самий вівсюг. Ну, як тобі трієр конструкції Варивона Очерета? Подобається?

— Подобається, — почала Василяна розглядати зерна вівсюга.

— А сам винахідник подобається? — запишався Варивон. — І після цього не догадаєшся щось на стіл поставити? Не буде з тебе справжньої господині. Ніколи не буде... Як це мені патент на винахід придбати? — І на обличчі Варивона відобразилась така нарочито перебільшена задума, що Василяна розсміялась на всю хату.

— Смійся, смійся, а винахід хоч і кустарний, одначе толк принесе. Це, дивись, знов у газеті твого чоловіка пропечатають. Дмитро тоді лусне із зазидків. Ну, мені пора ще до своїх хлопців, — швидко почав збиратися Варивон. — Треба сказати, щоб завтра всі по хворост їхали.

Але Василяні і догадуватись не треба було, що Варивон аж горить від нетерплячки розповісти усім про свій дослід. Та навіть словом не обмовилась: знала — не любить чоловік, коли хтось наперед угадує його думки.

В правлінні Варивон зразу ж похвалився своєю спробою Кушніреві й для більшого доказу урочисто вийняв з однієї кишені жменю вівса, а з другої — пучку вівсюга. Кушнір зрадів, але діловито перемішав обидві купки зерна і перевіряв дослід на своєму піджакові; коли ж на темних ворсинках заколихалися розбризкані вівсюжинки, він, навіть не обтрушуючи їх, підбіг до телефону й подзвонив у райземвідділ.

— Це діло усім, усім колгоспам згодиться! Удосконалимо твій почин. Як не ми — народ удосконалить. Бо цей вівсюг у печінках нам сидить. Правду кажу?

— Хіба ж ви можете коли щось не так сказати, — перебільшив заслуги свого голови і, чекаючи на розмову з районом, заскромничав, неначе молоденька ланкова.

III

Вночі палата густіше пахнула міцним розпареним настоем ліків. Іноді в тиші на низьких нотах сплескував окрик хворого і стихав, як дальній занепокоєний гомін осінньої хвили.

Не спалось Дмитрові. Пожадливо вдихав різке повітря, прислухався до туго нап'ятих поривів вітру, а перед очима коливалась і коливалась роботяща весна.

Він ждав її, як сама земля; радів, угадуючи її легку, розгонисту ходу, і тривожився, хмурився, відчуваючи, що десь біля самого обрію причаїлися мертвотні приморозки і круговерть суховіїв. Вони врзалися не тільки в колгоспні масиви, а й в його тіло. І полегшено зітхав, коли чорні видіння змінювалися трепетним, як птиця, розгоном зеленого поля, голубими озерами льону, рожевими хустинами гречки.

Серед усіх думок найбільше виплескувалась, струмувала одна: яке ж виростив жито Навроцький?

"Зерна такі, хоч на оберемок клади", — сміялися очі Варивона, і перед Дмитром знову піднімалося поле, мов гай, мудро похитуючи новим могучим колосом, пересіваючи до самого кореня сонячний дощ.

"А який же він, цей Навроцький? Чи зуміє по-справжньому ділом повернути? Не огородиться од широкого світу крихітними вікнами-ділянками, як деякі завідувачі хат-лабораторій? Ні, не може такого бути. Ніяк не може".

Вдивлявся в темряву, уявляючи образ невідомої людини. Чужа судьба уже ставала частиною судьби Дмитра, зріднялась із ним, як рідняться солдати в бою. І радісно було, що десь, зовсім недалеко, за засніженими шляхами, відкрився його однодумець зі своїм неповторним сяйвом, напруженим творчим розмахом, з живою мислю; відкрився, мов нова зоря, тільки світ її не сотні років ішов до землі, а зразу ж проснувся радісними і хвилюючими промінцями.

І, вже засинаючи, твердо вирішив: "Завтра ж поїду до Навроцького. Побачу, як він господарює. Попрошу зерна для свого колгоспу. Хоч і скупий він, а щось таки вділить. Мусить вділити".

Ця думка і в сні м'якою усмішкою перекочувалась на гордовитому, оброшеному потом обличчі Дмитра.

Вранці після сніданку він підійшов до дебелої сестри-хазяйки з добрими лінивими очима, характерними для спокійних розповнілих людей.

— Одужуєте, Дмитре Тимофійовичу? — радісно зустріла його, і дві борозенки побігли від уст до підборіддя.

— Зовсім одужав, Ганно Петрівно.

— От і гаразд. У нашій лікарні Марія Іванівна і мертвого поставить на ноги.

— А здорового з ніг звалить, — сказав жартома.

— От уже і не сподівалася на вас! Ну, Дмитре Тимофійовичу, на вас саме сонце не вгодить! Ніяк не вгодить! — так обурилася Ганна Петрівна, що аж крапельки роси затремтіли на її верхній губі.

Будучи простою, малописьменною жінкою, вона всією душею зрослася з лікарнею. Коли привозили тяжкохворих, з перекривленими від болю рисами, то й засмучене обличчя Ганни Петрівни в якійсь мірі ставало схожим на обличчя хворого. Для нього в неї завжди знаходилися такі потрібні, вірно угадані слова, що перекручене, мов коріння, лице хворого з подивом починало м'якшати і розгладжуватися. І часто доводилося її чоловікові, мовчазному рахівникові з сільпо, до самої ночі сумирно простоювати в синюватому світлі коридора, чекаючи, поки його дружина втихомирить спокійним, співучим голосом якусь покалічену людину.

— Ганю, ти вже? — несміливо питався, коли вона з утомленою усмішкою боком виходила з палати.

— Тихше, Володю, — притискала короткий палець до вуст, і чоловік злякано, округлими очима, зиркував по коридору, який і зимою красувався квітами, вирощеними дбайливими пухкими руками Ганни Петрівни. "Велика моя жалібниця", — любовно називав дружину, завжди почувуючи в душі перевагу її над собою...

— Ганно Петрівно, та я пожартував, — Дмитро був нерадий, що вирвалися такі слова. — Вірно — пожартував.

— Якись у вас жарти... утопленика, — почала трохи відходити.

— Це тому, що я топився. З водою вони влилися... Ганно Петрівно, дайте мені мій костюм.

— А це що за нові жарти? — знову обурилась.

— Мені треба у місто сходити... На одну часинку.

— Дмитре Тимофійовичу, ви в своєму розумі? — в непідробленому жасі округлились очі сестри.

— Та наче в своєму.

— Ні, доведеться таки вас показати невропатологу. Лікували, лікували чоловіка, поставили на ноги, а він за один день, як град, хоче всю роботу спустошити. Що ж тоді про нашу лікарню скажуть? Ви подумали про це? Ідіть мені зараз в палату і чекайте обходу.

— А після обходу дасте?

— Ні, ви таки неможлива людина, товаришу хворий. Що вам у місті? — перейшла на офіціальний тон і зразу ж не втрималась на ньому: — Я сама піду.

— Самі ви цього не зробите.

— Чому б це я не зробила, товаришу хворий?

— То таке діло...

— Дмитре Тимофійовичу, ви хитруєте, з чимсь криєтесь. Мене ви не обманите і костюма не отримаєте. Це вам кажу категорично, точно і з усією відповідальністю. У нашій лікарні службові обов'язки виконуються вірно і точно.

— Ганно Петрівно...

— Ви вже сердитись починаєте? Стидно, Дмитре Тимофійовичу, такий серйозний бригадир, а говорить таке, як кустар-одиночка. У нашій лікарні аж незручно такі слова слухати. У вас більше до мене справ нема? — Ганна Петрівна з перебільшеною строгістю вклонилася Дмитрові і, розгойдуючись, попливла в палату. "Несвідомість, цілковита несвідомість", — зашіптувала дорогою.

"У такої що-небудь випросиш, її нічим не проймеш, — похмуро провів поглядом широку постать в світлоблакитному халаті. — Несвідомість заїдає жінку і навіть не розуміє цього. Теж мені службові обов'язки у нашій лікарні виконує... Що ж його робити?"

Косуючи очима, прослідкував, коли строгий, білосніжний, як виводок лебедів, обхід попрямував у першу палату, а сам, хвилюючись, вскочив у канцелярію. Тремтливими руками зняв телефонну трубку, попросив гараж.

— Гараж! Олексієнко слухає! — загаркавив, заклекотів голос шофера секретаря райпарткому, і Дмитро зрадів, неначе маля.

— Сергію, виручай!

— А-а-а! Дмитре Тимофійовичу! Що воно трапилось? У лікарні захарчували чи горючого не дають? Це ми діло поправимо, — закипів розгонистий сміх.

— Ні, не те... Костюм і пальто у мене... вкрали.

— Украли? Так я зараз же сестру-хазяйку, як цибулину, облущу. Я її на тротуарі машиною переїду. Я її перетрушу, як соломі соломотряс! — задихався від обурення міцний, басовитий голос.

— Сергію, це все потім зробиш. Зараз привези мені якусь одежину. Та й чоботи прихопи.

— І чоботи вкрали? Тоді я сам з цих господарів і ременя, і лика надеру.

— Товариш Марков дома?

— На нараду в обком виїхав.

— Сергію, мене підкинеш в одне село?

— Далеко?

— Кілометрів п'ятнадцять.

— Дорога справна?

— Нове шосе. До Жданівки.

— До Жданівки. Це територія другого району. Ні, Дмитре Тимофійовичу, сьогодні ніяк не можу — у мене побачення.

— Та плюнь ти на побачення.

— Ну, Дмитре Тимофійовичу, від вас я цього ніколи не чекав. Спасибі. Услужили. Ці слова я передам по прямій адресі.

— Сергію, — мало не застогнав Дмитро. — Тут таке діло у мене. Сам товариш Марков похвалить нас обох.

— Похвалить?

— Неодмінно. В одного колгоспника є новий сорт жита. Зерно таке велике, мов жолуді.

— Та ну? Через двадцять хвилин прибуду, як часи. Вискочивши з канцелярії, Дмитро сторожко пішов до головного виходу. Коли ж біля лікарні загула машина, він нетерпляче вискочив на ґанок і тривожно-радісним поглядом зустрів рослу постать Олексієнка, який, сяючи змовницькою широкою усмішкою, ніс перед собою оберемок одягу.

— Де та сестра-хазяйка? Я їй зараз викладу основи шоферської науки! — забасив розчервонілий Сергій, ледве втискаючись у двері.

— Потім, Сергію. Скидай тут одягу і притримуй ручку, щоб ніякий дідько з лікарні не нарався, — про жінок я думаю.

— Ви що, туг, на ґанку, переодягатись будете? — здивувався Олексієнко.

— Чим тобі погане місце? — затанцював Дмитро, вбираючись у штани.

Шофер з подивом покосився на нього, а потім засміявся.

— Тихше, Сергію: бухкаєш, наче грім, — уся лікарня збіжиться.

— Я б хотів, щоб тільки сестра-хазяйка прибігла. Це вона усе із коренем тут ломить?

— Із коренем. Вона така, — майже механічно відповів, натягаючи чоботи.

Але Олексієнко ще сильніше розреготався:

— Ох, і ловко ж ви мене підманули...

— Так уже й підманув... — не знає, що відповісти Дмитро.

Незабаром виїхали з міста, і зимовий сонячний день привільно розкинувся у всій своїй красі. Вдалину бігли поля, кружляючи, вони випромінювали трепетні струни прозоро-синього повітря. Здавалося, наче віяла легкого зернистого дощу піднімалися вгору, з снігової рівнини, щоб згодом, весною, опуститися родючими зливами на землю. Придорожні дерева накрапали золотисто-голубим воском, і посічений сніг під ними лежав, як щільники.

З долини, неначе з дна, почало підніматися, напливати село, навпіл поділене рікою.

Після недовгих розпитів зупинились перед новим будинком. Не встигла машина в'їхати в двір, як із східців ґанку проворно збіг низькорослий літній чоловік з загостреним внизу землистим обличчям і карими упертими очима.

— Просимо до хати, — з гідністю вклонився Дмитрові і Сергієві.

У великій світлиці Данила Петровича Навроцького тісно від книжок, вазонів, ящиків і полумисків. Зелені вогники сходів м'яко піднімалися над вогким чорноземом. мідними злитками суглинку і попелястим супіском, від якого так свіжо віє лісовим корінням.

— Не вміщається все моє господарство в хаті-лабораторії. Прийшлося викурити свою бабу із світлиці, — викресали смугу мерехтливих іскор розумні примружені очі Навроцького. — Стара! Ти там щось приготуй для гостей! — гукнув, не розчиняючи дверей до другої кімнати. Сівши за стіл, він, наче птах із клітки, виглядав з-за двох високих стосів книжок.

"Бібліотека більша, ніж у мене", — з пошаною окинув поглядом Дмитро саморобні книжкові шафи.

Розмова потекла невимушене. Рухливий, невеличкий Данило Павлович, немов щиголь, завзято перескакував від одного ящика до другого, пояснював, що і як у нього посіяно, які досліди йому вдалися, а на яких спіткала невдача. І мова в господаря, легка, мов птах, була пересипана науковими термінами, цитатами. Дмитро цупко вбирав найпотрібніші слова, міркуючи, що можна розповісти Варивонові, аби той передав яку новину Григорієві Шевчику.

Одначе, коли розмова зайшла про жито, Данило Петрович одразу ж насторожився, найоршився, і слово почало падати мляво, обережно.

— Вивів пару кущиків. Але ще треба перевірити, бо може розщепитися. Мої досліди з житом тільки в ембріональному стані.

— Даниле Петровичу, хоч покажіть своє зерно.

— Та... — зам'явся Навроцький і раптом веселіше додав: — Восени я висіяв його в ґрунт...

— Усе висіяли? — недовіжливо і з острахом подивився згори вниз Дмитро, стежачи за кожною зміною рухливого обличчя.

— Та кілька зернин залишилося, — промовив нерішуче, і тінь невдоволення зморшкувате лягла на чоло.— Всього-на-всього кілька зернин. Бережу їх, як зіницю ока.

— Дайте хоч одним оком поглянути на них, — стрепенувся Дмитро, чуючи, як починає ворухитися в ньому гнів.

— Вони десь у Юрія, синка мого, а він саме поїхав на курси.

Було явно видно, що обережний селекціонер хитрує, і Дмитро, мліючи від хворобливого поту і млосного стугоніння крові, ледве стримував себе, щоб не сіконути пекучими, злими словами.

Не такою він уявляв собі зустріч з Навроцьким. Завжди, стрічаючись з новими людьми, чекав од них чогось надзвичайного, того, чого часто бракувало йому. І такі люди залишалися для нього друзями на все життя, хоча б він їх бачив раз на віку. Коли ж його сподівання не здійснювалися, переживав боляче, начебто украли в нього найцінніші скарби.

— Даниле Петровичу, я вам свою гречку покажу. Теж зерно, хоч на виставку вези.

— Гречку? — насторожився і зацікавився. — А де вона?

— Дома. Я з лікарні.

— Дома? — недовіжливо поглянув на Дмитра. — Ага! А моє жито в Юрія. Він з ним найбільше діло має. Бригадир! Та ще який бригадир! У Москву, думаєте, даремно на Другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників їздив? — почав розхвалювати сина, щоб якимось змінити напрямок розмови.

— Бригадир? — уже шаленіє Дмитро. — І зерно ховає од вас? Чи ви заховали це жито від людського ока? Як одноосібник, заховали!

— Це ти про мене!.. Це я тобі одноосібник?! — відхилився назад Навроцький, і його землисте обличчя поплямилось рум'янцем. А потім почало бліднути.

— Ну, не одноосібник, а ворсинки поганенькі є, — пригадав давні слова Віктора

Сніженка.

— У мене ворсинки? Поганенькі? — задихався од обурення Навроцький, а очі його, мов два буравчики, презирливо свердлили Дмитра.

— Коли б не було, не заґратувалися б своїми діляночками. Велике діло квоктати над цими мисочками, як курка над гніздом, — покосився на мережані полив'яні полумиски.

— Це я над мисочками квокчу? Ти, ти, товаришу... ти... вульгарний механіст!

Дмитро здивовано глянув на старого і несподівано розсміявся, але тому було не до сміху.

— Він мене мисочками попрікає! Я цілий бій витримав з бабою, поки вона своє добро під мої досліди віддала. А в тебе, знаю, всі черепки на миснику красуються... Бач, одноосібника, індивідуальника, сучий син, знайшов. А що ти за один будеш? Чому ти мені свою гречку не показуєш? Приїхав розуму випитувати в старого? Об'їхати хочеш? Останнє забрати хочеш? Знаємо ми таких хитрих! Не вперше бачимо! Не подобаються мої мисочки — скатертю доріжка! Аякже! Плакати буду за ним! — застрибав по хаті Данило Петрович, театральнo вимахуючи дрібними кулачками. — Стара! Покинь там поратися. Гості у нас обідати не будуть, їм спішити треба! На свої мисочки!

В цей час широко відчинилися двері і, наздоганяючи клуби морозу, в світлицю радісно вскочив сизий від холоду Варивон Очерет.

— Данилові Петровичу низький уклін,— вклонився і шанобливо підійшов до старого.— Сердечне радий вас бачити. Дуже радий!

Навроцький щось забурмотів, висмикнув руку з міцних пальців Варивона, притих.

— А тут наче наукова дискусія почалася?

— Та... почалася. Уже й закінчилася, — промовив Навроцький, не можучи знайти собі місця.

— О, та у вас відомий бригадир Горицвіт гостює! — здивовано скрикнув Варивон, наче тільки тепер помітив Дмитра. — Що то значить новатор новатора почув. Ви знаєте, яку він гречку вивів? Одначе до вас учитися приїхав!

— Та... приїхав... А ви хто будете?

— Бригадир Варивон Іванович Очерет. Спеціалізуюсь і росту на просі. І непогано виходить — каша родить!

— Очерет? Це той, що взимку отаву косив? — повеселішав Навроцький.

— Той самий! — закивав головою Варивон і насмішкувато поглянув на Дмитра.

— До мене теж по зерно приїхав? — строго запитав Навроцький Варивона.

— Що ви, Даниле Петровичу, — промовив із здивованням. — І в помислах таке не ворухнулося. Навіщо зобижати чоловіка: знаю — мало у вас зерна.

— Це ти правду кажеш, — схвально закивав головою. — Але хіба це інші розуміють? Вони мене зразу в одноосібники записали. Я самий перший в тридцятому році вступив у колгосп. Куркульня усі мої вікна перестріляла. Раз, не застукавши мене дома, сполосувала жінку ножами. А мене одноосібником... Та я за нове життя живцем серце із грудей вийму! — з кожним словом підвищував голос, завзятіше воював проти

удаваних ворогів і сам кращав у своїх очах. Але розмити почуття досади не міг.

— Є несвідомі елементи, — співчутливо піддакнув Варивон, ледве стримуючи сміх: усю пересварку Навроцького з Дмитром він почув ще знадвору. — Помогти чоловікові не допоможуть, а настрої зіпсувати — категорично зіпсують. Я вам, Даниле Петровичу, подарунок привіз — одну книжку дістав.

— Про сільське господарство? Наукову?

— Наукову, — витримав паузу Варивон.

— Це ти молодця, Варивоне Івановичу. Молодця. Яка ж у тебе книга?

— Про віддалену гібридизацію.

— Варивоне Івановичу, це правда? — вражено застиг на місці Навроцький, і куточки його уст затремтіли радісно і —якось жалісно, по-жіночому. Аж Дмитро здивувався.

— Чиста правда! — ефектно вийняв із внутрішньої кишені пальта невелику, в зелених берегах, книгу.

— Варивоне Івановичу, голубчику! — зовсім обм'як од радості чоловік. — Це ж не книжка, а мрія! Мрія моя! Я теж про гібридизацію думаю, — ухопився обома руками за подарунок і притис його до грудей.

А Дмитро у подиві нахилився вперед: в тремтливих од хвилювання пальцях Данила Петровича він пізнав свою книгу.

— Спасибі, спасибі, Варивоне Івановичу, — забігав по хаті Навроцький і кудись непомітно сунув подарунок. — Скільки я розшукував її. Хотів уже до Києва їхати — засісти в бібліотеці і переписати від палітурки до палітурки. От удружив, так удружив! Чим же я тобі віддячу?.. Варивоне Івановичу! — раптом рішуче блиснули очі в Навроцького. — Вділю тобі кілька зернин свого жита.

— Та не треба, Даниле Петровичу. Не хочу вас зобижати...

Дмитро ледве не застогнав, позеленів, нетерпляче подався вперед до Варивона, але той застережливо і грізно покосився на нього.

— Ні, ні! Ти не зобидиш, а порадуєш мене. Знаю, в які руки зерно йде! Все знаю! В таких руках воно не розтечеться, як вода у жмені.

— Воно то вірно — не розтечеться. Але ж... — шанобливо ламався Варивон.

— Без усяких "але ж!" — вигинаючись поміж ящиками і мисками, проворно попрямував до шафи. Але, щось згадавши, зупинився: — Тільки куди ж це Юрій заховав зерно?

Дмитро аж захитався і обм'як.

— Ні, таки у шафі, — сказав переконливо Данило Петрович і зашарудів, задзвонив руками, перебираючи якісь пакуночки і слоїки. Через хвилину, урівноважений і прояснений, він гордовито підійшов до Варивона:

— Візьми мою працю, бригадире. Хай вона тобі щастя принесе. Останні зерна віддаю, бо вірю тобі.

Пучка великих іскристих, з найніжнішим пушком зернин лягла на широку долоню Варивона, і чотири голови схилились над нею, наче над золотим розсипом.

Першим опам'ятався Данило Петрович. Вологими, мрійними очима оглянув усіх своїх гостей, обережно позадкував назад, трохи відхилив двері у другу кімнату і тихо, щоб не сполохати людей, напався на жінку:

— Стара, що ти собі думаєш? Давай скоріше обідати. Скоро усіх голодом замориш. Вічно ти, як почнеш возитися... Сливняк там у тебе якийсь знайдеться? Із зимостійких слив?

— Усе знайдеться. Тільки ти вже не йди до гостей, поки я їх не посадовлю за стіл.

— А то чому?

— Тобі ж довго команду змінити? Знову зарепетуєш на всю хату: гості у нас обідати не будуть!

— Так уже і зарепетує, — промовив примирливо. — Ти ще не знаєш, які люди у мене. Один Варивон Іванович чого варт. Знаєш, що він мені привіз?

— Певне, якесь зерно? Знову піддобрюєшся, щоб останні миски вициганити? Скоро доведеться нам із горшків їсти, — похитала головою і усміхнулася.

За обідом Данило Петрович майже нічого не їв. Легко перехилив чарку густого сливняку, щипне шматок хліба, і знову очі розбігаються по сторінках книги.

— Це тільки подумати! — з подивом, з захватом і зітханням вириваються слова про гібридну пшеницю. — Багатолітня! Багатолітня, товариші!

— Як людина, — піддає Варивон.

— Ну, то вже ти занадто, Варивоне Івановичу, — обережно поправляє Навроцький і, знову косуючи оком на книгу, вигукує: — Скільки простору перед нами, аж рукам і серцю радісно! Що з природою робиться.

— Радянська наука робить, — делікатно поправляє Варивон.

— Радянська! Сталінська! Бач, що товариш Сталін сказав:

"Сміливіше експериментуйте, ми вас підтримаємо..." Це, думаєш, одному вченому сказано? Це мені, тобі і... — поглянув на Дмитра, — нам усім сказано. Що б ми не робили, треба робити сміливо, з радісною душею. Ех, скоріше б весни дочекалися... Зробиш щось путяще — і ідеш своєю землею такий щасливий... як у перші дні кохання. Навіть сонця не помічаєш.

— Сказився старий, — презирливо зібрала бляклі уста дружина.

Данило Петрович поглянув на неї і знову звернувся до

Варивона:

— Ох, і порадував ти мене... Віддалена гібридизація. У мене тут є свої міркування. Від практики домисли йдуть... — набігла свіжа думка... — А скажи: звідки ти дізнався, що мені саме такої книги бракує?

— На ярмарку з вашими колгоспниками гомонів... Навіть знаю, що вас чорнокнижником називали.

— То діло давнє було, — обізвався з неохотою і раптом Пожвавівшав: — Давайте разом напишемо Трохиму Денисовичу задушевного листа і попросимо, щоб він надіслав нам трошки свого чудодійного зерна...

Дмитро, примружившись, лукаво подивився на Данила .Петровича. Той зрозумів

його погляд і осікся.

— Багато до нього таких листів надходить, — завагався Варивон.

— Багато?.. А ми від імені двох колгоспів пошлемо. Від Вашого і нашого. З усіма підписами і печатками. Неодмінно уважить нам Трохим Денисович. Варивоне Івановичу, ти легку до письма руку маєш?

— Аякже! — відповів завзято і з надією глянув на Дмитра. Той схвально кивнув головою і витер з чола краплини млосного поту.

— Та ти хоч людям поїсти дай. Одна нетерплячка, а не чоловік, — втрутилася дружина...

Уже довгі тіні повибігали з усіх закутків, коли Варивон, Дмитро і Сергій розпрощалися з Данилом Петровичем.

— Варивоне Івановичу, ти ж підписи післязавтра притаскай, щоб діло скоріше проростало.

Тільки рушила машина, Варивон зразу ж обуренням накинувся на Дмитра:

— Які тебе чорти з лікарні погнали? А тепер уже гориш увесь!

— Щось трохи гуде, — погодився. — Може від сливняку?

— Від великого розуму. Теж мені оратор знайшовся! Ледве всієї справи не зіпсував. І чого я зв'язався з тобою, ведмедю нещасний. Сам дивуюся! Ти, видно, сам собі не подобаєшся!

— То, Варивоне, дуже погано, коли хтось сам собі подобається.

— О, вже мислитель знайшов зачіпку. Ну. та дідько з тобою — бери! — обережно витягнув загорнуті в хустину зерна. — Щастя вирощуй. Усі колгоспи порадує ним.

— Варивоне!.. Дружок! Спасибі, Варивоне, — обома руками вхопився Дмитро за хустину і засміявся: — це зерно не дасть мені захворіти!

— Коли б то так, — пробурмотів Варивон. — Привіз би його декому без твоїх роз'їздів.

— Варивоне, і ти думав про мене?

— А про кого ж! Не бачив, які бісівські вогники загорілися в тебе, коли в лікарні сказав про жито. Тоді й подумав я: дістану зерна для друга — звеселю його... А він старими словами Навроцького на переляк бере. Словом ти... вульгарний механіст!

І всі троє весело розсміялися.

IV

В здибленому рухливому небі проривалися блакитні ріки, і журавлина пісня, пролітаючи над селом, торкалася серця.

Надвечірня година втихомирила вітри. На греблі прозоро-жовті, по-весняному димчасті дерева живими верхами врізались в голубінь, в червоний одсвіт заходу, і свіжі барви між ними струмували, мінилися, як на бистрі.

Протоптанною, ще податливою стежкою поверталася Докія з невісткою з широкого обвітреного поля. Весняна смага обпалила і налила жаром обличчя Югини. Тому стали непомітними рожеві веснянки біля перенісся, а привітний блиск її очей здавався темним, як в утомлених людей. Одначе ні утоми, ні тієї доброї млосності, що навесні

обтяжує ноги, міцніше притискає їх до землі, не чула молодиця. Ішлося легко, начебто ні роки, ні діти, ні щоденні турботи не торкнулися її невисокої постаті, проясненого чола.

На Великому шляху, тепер вкритому лиснячим синюватим асфальтом, зацокали копита, і згодом міцний гуртовий спів, зближаючись, перехлюпнувся через греблю, залив широку вулицю, почав з долини розтікатись селом, як розтікається тихими вітрами пахучий березневий відпар.

Ой, сяду я край віконця

Виглядати чорноморця.

Чорноморець їде, їде...

— Орачі повертаються.

— Як славно співають, — оглянулася назад Докія, і її строго окреслене, темне обличчя подобішало, м'яка тінь перебігла по зморшках. Неквапним помахом руки поправила чорне, заткане сивиною пасмо волосся, і тільки одна незахована павутинка тремтіла над чолом, неначе нескошена стеблина під вітром.

А вулиця дедалі сильніше шумувала, розгулювалася, подавалася вшир, і високі паркани почали потріскувати, як тіснувата сорочка на кремезних парубочих плечах.

А він їде аж до гаю,

Аж до тихого Дунаю, гей...

...І хто б міг подумати, що й справді через роки не один орач грозовими дорогами доїде, пішки дійде, на танках примчить до того оспіваного, та не тихого Дунаю...

В зеленоблакитному серпанку верхи поверталися з поля колгоспники. Пісня задумою оповила їхні смагляві обличчя. Вершники, здавалось, зрослися з підібраними грудастими кіньми. А над орачами недовершеним склепінням нахилились розлогі велетенські дерева, що входили в небо, і тому різко окреслені обриси людей та коней видавались масивними і збільшеними, як в картині.

Сумовитим плеском обірвалася пісня. Іще хвилинка тиші — і різнобійний гамір, жарти, сміх вдарились у паркани, вилясками обізвались за городами.

— Петре, киває!

— Хто?

— Гнідий обрізаним хвостом.

— Тебе пізнав. Нащо худоба і та знає, хто найбільше огріхів робить. Мій гнідий, як інспектор якості, все помічає.

— А до якої ти дівчини ходиш теж помічає?

— Добрий вечір, Докіє Петрівно, Югино Іванівно! Суперфосфат уже привезли?

— Привезли. Машиною до Вінниці на завод їздили.

— Будуть буряки?

— Побачимо. Кажуть люди, як посієш — щось буде, а на несіяному навряд чи вродить.

Позаду сильно зацокотіли підкови. Стоячи на весь зріст на коні, заплівши в повід ліву руку, галопом мчав невисокий білявий Леонід Сергієнко. Русявий чуб двома

крильми підіймався над його головою, потім опускався донизу, обмітав понад самими бровами високе чоло і знову злітав вгору. В невеликих очах Леоніда світилась насолода і радісна упертість, а сатинова синя сорочка розгойданим дзвоном коливалась за парубком.

— От шибеник. Упаде — розтовчеться, мов крашанка, — сплеснула руками Докія, не зводячи очей з туго збитої, трохи нахиленої вперед постаті Леоніда.

— Не шибеник, а ворошиловський вершник, — обізався позаду Степан Кушнір. — І не впаде — такі не падають. Ви ще не бачили, що він на змаганнях виробляв. Вечір добрий, Докіє Петрівно.

— Добрий вечір, Степане, — неприязно поглянула на голову колгоспу, що порівнявся із нею і поволі пішов поруч, скося поглядаючи то на Югину, то на Докію. Чула на собі допитливий погляд, але рівно і гордовито несла голову, не обертаючись на Кушніра.

— Ще й досі на мене сердитесь, Докіє Петрівно? Сердитесь?

— Серджусь, Степане.

— Да, — ніяково протягнув, збираючи зморшки біля очей. — Біда з вами — не догодиш усім. Не догодиш. Таке діло.

— А для чого тобі всім годити? Надійсь, не нянька, а господар. Тому і робити похазяйськи повинен.

— Стараюсь, Докіє Петрівно. Стараюсь.

— Та вже видно це старання. Тобі людей, передових людей, піднімати треба, а ти їх назад за полу смикаєш: не випинайтесь, мовляв. Ти скажи: коли у тебе поміж щеп одна-дві зацвітуть раніше — радієш чи ні?

— Аякже. Аякже! Не раз любовним оком оглянеш, жінці, дітям покажеш.

— Отож бо й є. А як у тебе вийшло? Тільки ланки моєї Югини і Софії Шевчик вискочили на перше місце — ти зараз їм тицьнув гіршу землю! Тепер хочеш, щоб ми ласкаво усміхались тобі? Не за те досадно, що менше перепаде нам, а за те, що всі у нас хочуть тепер між людьми бути людьми і з кращими за одним столом сидіти, а не тулитись десь бідними родичами. Не гірші ми за інших. Ти гордості людської не втямив собі. Поганий з тебе хазяїн, Степане. За худобою більше трясешся, чим за людиною. От і все моє слово, і, хоч сердься, хоч ні, про це я сказала твоїй Ользі, — незадоволено поглянула на свого голову колгоспу, якого останні слова явно збентежили.

В Степана Кушніра, коли він став головою колгоспу, з великою силою проявилась господарська діловитість і неймовірна скаредність. В правлінні колгоспу його можна було найти тільки вранці і пізнього вечора: цілі дні пропадав чоловік на полі, в лісі, на фермах, в млині, навіть по ночах обходив свої володіння, перевіряв, сторожив, конюхів, воловиків. І горе було тому недбайлиці, що попадав на в'їдливіший язик голови колгоспу — умів з примовками і приказками, начебто незлостивими, так відчитати під загальний регіт на зборах, що хоч крізь землю провалилися. І дивніше всього було, що й сам Кушнір найбільше боявся осудливої мови начальства, завжди слухався його без заперечень, хоча в думці міг і не з усім погоджуватися. Побоюючись начальства, він терпіти не міг

працівників редакції і завжди, розпливаючись в усмішці, стрічав їх з глибоко прихованою недоброзичливістю.

— От, розумієш, непогано тепер діла йдуть. Непогано. А серед цих перешкрябів почуваш, наче тебе догола роздягають серед білого дня. Догола! Вони тобі від короварні зразу ж в душу вскочать і такого там понаходять, що сам себе не пізнаєш. І то, все вони дуже швидко, швидко хочуть знати, щоб за годину їм і коні були готові.

Проте навіть і кореспондентам важко було випросити в Кушніра коней: завжди виїзні на той час чогось хворіли або були в роз'їзді.

Любов до коней, а пізніше до машин, в нього була надзвичайна, і добре перепало Полікарпу Сергієнкові, що раз осмілився назвати по-своєму лоша, коли голова колгоспу був у області на нараді. Приїхавши в село, Кушнір зразу ж напався на конюха:

— Видумав, видумав! Не ім'я, а якийсь приший кобилі хвіст. Ти почуваш, що таке кінь? Це сила, краса, це хліб наш. Ти подивись, як він голову тримає! Ти знаєш, що про коня товариш Ворошилов і товариш Будьонний писали?.. Тому колгоспні коні завжди носили гучні і співучі клички.

А машини сяяли кожною деталлю.

Свинарки й собі, знаючи слабкість свого голови, раз звернулися до нього, щоб дав кілька кличок поросят. Але Кушнір чомусь зрозумів, що з нього вирішили насміятися, і не в жарт розсердився:

— Придумали мудриголови чорт батька знає що. Це буду я всяким добчинським-бобчинським назвиська підшукувати. Бач, як розледащились на фермі. Я вам так підкручу всі гвинтики і гайки, що швидко насмішки витрусяться з голови. З своїх женишків, чортові кукли, насміхайтесь.

Свинарки так з нічим і пішли, але збірне назвисько добчинські-бобчинські блискавично прилипло до поросят і пішло гуляти по всьому селі. Навіть і в колгоспі, коли хтось що не так зробив, можна було почути: — Ех ти, Добчинський-Бобчинський. — І це вважалося одною з найпаскудніших лайок.

Вирвати ж зайву копійку в Кушніра — це була марна і непосильна праця.

— Я не банк і не філія банку. Не філія. Гроші в мене державні, а вони не люблять недержавного підходу. Так не люблять, як нива бур'янів.

І Кушнір при гарячій підтримці Григорія Шевчика швидко розправився з усіма так званими активістами, що крутилися біля колгоспу в гонитві за легкою копійкою і доброю чаркою.

— Це не актив, а лежні чортові, ненаситна утроба. І поки вони будуть вертітися і обжиратися біля колгоспу — добра не жди. Роз'їдять, проп'ють, розкрадуть, згнють нашу кривавицю.

Одначе, пильно дбаючи за колгоспне господарство, не раз допускався і помилок. Так і зараз; він дав розпорядження віддати краще вироблені землі передовиків відсталим ланкам. Думалось — передовики і гіршу землю доведуть до пуття. Це розпорядження обурило кращі ланки, і Кушніреві немало коштувало сил, щоб втихомирити незадоволення...

— А ти що скажеш? — роздумливо похитав головою після непривітної мови Докії.

— Самі знаєте, Степане Михайловичу, — захвилювалась Югина, аж краска зійшла з лица і на ньому затремтіли вигнуті сердечком ямки. — Нелегко, та радісно високі врожаї дістаються. Добираєшся до них, як до найдорожчого скарбу. Мозолем і потом, і серцем підіймаєш той буряк. Ціле літо кланяєшся сапці, сонце опереджуєш в полі. І коли підтримують, допомагають, цікавляться тобою — ще краще хочеться зробити. От візьму я колишне — своє господарство. Добре ми всі працювали, а такої відради, як тепер, ніколи не знала: про тебе заговорили, твоя праця в кінокартинах людей веселить і життя веселить. Хай ще ми небагато того діла зробили, але вже і нам щасно на душі. Раніше одна радість була: ти зібрав гарний врожай. А тепер до неї ще й ширша добавилась: увесь народ тебе, як мати дитину, прямо на руках підносить, любить, допомагає та й твоєї поради дослухається. І треба бути пічкурем чи безпросвітним сиднем, щоб не зрозуміти цього...

Спасибі, що так свого голову возвеличила, — усміхнувся Кушнір, хоча й добре розумів, що останні слова не його стосуються.

— Ой, ні! Це не про вас таке говорить. Хто ж не знає, що ви день і ніч працюєте в колгоспі, справно працюєте. Тільки те, що нашим ланкам наділили не ту землю, зобидили нас. Ну, а. досада не проходить зразу, особливо у нас, у жінок, — всміхнулась так, як часто уміла: неначе зверхньо глузувала сама із себе.

І ці слова розвеселили Кушніра.

— Так. Винен я, — погодився. — Тепер усім, чим зможу, пособлятиму вам. Добрива трохи більше відпущу, не постигаюсь передати... Дуже вірно ти, Югино, про людську радість сказала. Це таке діло. Коли били мене за відставання колгоспу, ну, сидів, прямо тобі, як у дерево защемлений. Голову в плечі вбереш, таким маленьким-маленьким, як горобеня, хочеш зробитися, щоб зовсім не бачили тебе. Не бачили. А тепер, коли почали спинатись на ноги, по-інакшому, веселіше на світ, на людей дивишся. І голос в тебе впевненішим стає, наче в диктора, що першим день починає. І хода твердіша. Вже й посміятись з когось із легкою душею можеш, і гримнути на когось не побоїшся... Що вам зараз потрібно? Що?

— Треба завтра чи післязавтра на торішні бурячища вивезти курей.

— Хто так порадив?

— Їздила до старшого агронома.

— До Васильєва? — зразу прояснів Степан Кушнір. — Хороший агроном. Душа-чоловік.

— Дуже порядна людина, — кивнула головою Югина. — Все міркує, як би йому лише в одному колгоспі працювати. "Квітучий сад тоді з села зробив би" — каже. Вам привіт передавав і лаявся, що з шлейфуванням спізнюєтесь.

— Шарпають його на всі боки. Напевне, і тепер очі од безсоння розпухли і стали червоними, як у кролика. Нелегкий хліб у чоловіка, — розважливо промовила Докія. — Це тільки об'їздити всі колгоспи, та й то скільки днів потратиш. А він не : такий, що лише з брички на поля поглядає та в правління телефоном дзенькає, зведення

вичитує... Роботяща людина.

— Чому ж він радить так рано вивозити курей?

— Каже, що це допоможе знищити розсадники довгоносіка, і потім кури вже не будуть зривати молодих листків буряка, а лише шукати шкідників.

— Добре. Завтра ж пошлю майстрів полагодити торішні курники, а післязавтра вивозьте птицю на поле. Для вас, як добрий зять тещі, на всі поступки піду. На всі!

— Теж мені добрий зять, — усміхнулась Докія, знаючи скупість Кушніра.

— Тільки годі вже сердитися. Годі. Об'являю перемир'я. Не так-то легко мені за всім допильнувати. А ще коли свої починають довбати, зобижатись... Всього доброго вам, — попрощався з жінками і пішов до правління колгоспу.

— Чи не наш Андрій городами чеше? — зупинилась Докія. — Так і є. От шалений хлопчисько. Знову, певне, до батька бігав. — Покрученою стежкою, поміж високо зжатим бадиллям кукурудзи, швидко біг невеликий проворний хлопчик, і Югіна радісно пішла назустріч своїй дитині.

— Мамо! Наш тато не скоро повернеться додому. З дядьком Варивоном підуть на Буг бити остями рибу.

— От невгомонні. І не відпочинуть після роботи. Яка там тепер у повідь риба?

— Її багато в цьому році рибалки б'ють, — довгасте, біляве, уже пропечене сонцем і вітрами обличчя хлопчика було зосереджене, і в чорних очах, так само як у Дмитра, приховувалась стримана радість, а батьківський з горбинкою ніс трепетав рожевими, трохи підрізнаними посередині ніздрями.

— Як тобі не совісно, Андрію. Це ти цілий день по полях гасав!

Помовчав хлопець. Обличчя стало ще більш зосередженим.

— Ні, мамо, я тільки після пізнього обіду пішов, — поглянув на матір. І в очах погасли світлі горошинки.

— А за Ольгу забув?

— Ні, не забув. Якого свистуна із верболозу вирізав, — усміхнувся хлопець, виймаючи з кишені двобічного свистка. — Тепер повна хата в нас музики буде. От жаль, що мене тато на рибалку не взяли.

— Ех ти, рибалко. З миски тобі ще рибу ловити, — любовно охопила мати рукою сина, і той поважно відхилився назад, оглянувся, чи не побачив хто — пригортають, наче маленького.

А що він уже був не маленьким, а поважним і шануючим себе господарем — це, крім матері, знали усі: і школярі, і вчителі, і рибалки, і, особливо, шофери. Підсвідоме наслідуючи батька, він міг з таким гордовитим виглядом пройти по селу, що й найзапекліші забіяки не наважувалися зчепитися з ним. Андрій навіть з батьком часто говорив незалежним, розсудливим тоном.

Помітивши пристрасть сина до машин, Дмитро зайшов у школу, запитав учителя, як учитися його школяр.

— Прекрасно, Дмитре Тимофійовичу. Блискуча пам'ять у хлопця. Тільки зосереджений не по роках. Що гасає по машинах — не біда. Йому це навіть у користь:

між людьми може говіркішим ставатиме, — і розсміявся. — Пригадав я, Дмитре Тимофійовичу, одну пригоду в себе в класі. Пояснив якось новий урок і питаюся:

— Діти, зрозуміло?

— Зрозуміло, — веселим хором відповідає моя малеча.

— А хто перекаже?

І раптом тиша в класі. Завмерло все.

— Так хто ж розкаже урок?

— Я! — швидко піднімає руку синок Варивона Очерета. — Дивлюсь на нього, а на обличчі хлопця стільки дитячої радості, сміхотливої хитрості і якоїсь непевності, що ніякий артист цього не передасть. І раптом мій школяр, лукаво блиснувши очима, замість уроку випалює: "А мої мама сьогодні пекли пиріжки з ожиною. Смачні, смачні" — і швидко сідає на місце. Ця відповідь була такою несподіванкою для мене, що я ледве не покотився зі сміху. Та й в класі аж шибки затряслися. Пересміялись усі. Бачу, Андрійко підіймає руку, нахмурилась і каже серйозним-пресерйозним голосом: "Василь Очерет трохи неточно відповідав". І розповів увесь урок. Та як розповів! З такими доповненнями, про які я ні словом не обізвався.

— Ти ж звідки це знаєш?

— В мого тата книжки є...

Раз після закінчення учбового кварталу Андрій приніс кулька з цукерками і печивом. Усе розподілив на п'ять частин і почав діловито обділяти домашніх.

— Андрію, які в тебе одмітки? — поцікавився Дмитро.

— Одноманітні.

— Як це так?

— Усі — відмінно.

* * *

Поспішаючи до правління колгоспу, Степан Кушнір побачив, як з бічної вулиці вийшла його дружина; зробивши вигляд, що не помітив її, заклопотано попрямував у протилежний бік: зараз нарватися "на домашній контроль" найменше, що бажалось. Може він і проскочив би в зелену, обсажену тополями вуличку, але в цей час її затопив табун молодняка: телята, з по-осінньому вогкими очима, погойдуючись, пливли і пливли ніжними золотистими хвилями.

"Важний молодняк", — посторонившись на обочину, пильно слідкував за живим коловоротом.

— Любуєшся, Степане? — підійшла до нього Ольга Вікторівна, струнка чорноока молодиця. Важкі вороні коси відхилили її голову трохи назад, і тому похідка Ольги Вікторівни здавалась гордовитою, міцною.

— Любуюсь, жінко... Гляди, років через два у нас молочні ріки попливуть. Молочні.

— Тільки які то будуть береги? — так сказала, що чоловік зразу ж посторонивсь і заспішив на ферму.

— Ти, Ольго, йди додому, а я ще перевірю одне діло. Скоро повернуся.

— Може, разом підемо?

— Чого там разом? Якось і без головихи сьогодні обійдеться. Ти за цілий день натомилася на буряках. Відпочинь, — великодушно пожалував.

— Спасибі, чоловіче. Як ти мені даси кращу землю якоїсь ланки — більшого відпочинку й не попрошу, — промовила з насмішкою і строго поглянула на Степана виразними заволоженими очима.

— Та коли ви вже мені спокій дасте? І дома нема тобі ніякої підтримки, — загорячився Степан. — От нехай тебе оберуть головою, побачимо, як ти працюватимеш, якої заспіваєш!

— Та вже якоїсь заспіваю. Ні голосу, ні розуму, мабуть, не втрачу. А тебе тоді поставлю на ланку, на саму пиріїсту землю поставлю.

— Зроби милість. Як будуть перевибори, сам твою кандидатуру виставлю. Сам виставлю.

— Що ж, рекомендація не з кращих, але спасибі й за це — все-таки рідня заступиться за рідню, — усміхнулась і притулилась до руки чоловіка. — Степане, прослідкуй за одним трактористом, що біля Бугу працює. Дуже хитро оре чоловік: уміє мілку оранку заличкувати для людського ока кількома глибокими скибами.

— Це я зараз роблю! — повеселішало слово Степана: не сподівався, що владна дружина так швидко закінчить неприємну розмову.

— А я на ферму загляну. Яке там у тебе важливе діло було?

— Та... — зам'явся Степан.

— Тепер розумію: ти просто тікав од мене. Правда, Степане?

— Правда, Ольго! — весело погодився, і обоє засміялися.

V

Дмитро, дарма що став ширшим у плечах і наче побільшав на зріст, легко зіскочив на ще пругку землю і поклав руку на коротко обстрижену гриву. Кінь, махнувши головою, вткнувся губами в плече бригадира і застиг на місці, трохи піднявши передню, в білій панчосі, ногу. На розумне синє око золотою сіткою впала тінь довгої вії.

Дмитро, примружуючись, любовно оглянув коня, і той легко вдарив його м'якими, темного оксамиту губами в ямку між плечем і грудьми.

— Як грається з тобою, Дмитре Тимофійовичу, а іншого й не підпустить до себе, — підійшов вусатий старший конюх Василь Денисович Карпець.

— Бо Дмитро Тимофійович любить і шанує худобину.

Його по голосу коні за кілометр пізнають, — вийшов зі стайні Варивон Очерет. — Вони музикальний слух мають.

— Знаю, знаю, — замахав руками Василь Денисович. — Ти б що-небудь новіше сказав.

— Новіше? — з удаваною образою промовив Варивон. — Воно б і можна, та, значить, часу нема — на рибалку їдемо.

— Так ти коротко обрисуй картину... Може, мого закупиш? У мене тютюнець як саме здоров'я, — піддобрюючись, вийняв з кишені новий портсигар. В очах зник

хитруватий блиск, і все обличчя стало однією настороженою увагою.

Василь Денисович був поганим грамотієм: ледве сьак-так читав газету, але всіма новинами кріпко цікавився. Чіпкий практичний розум швидко схоплював усе, як він казав, із розумної науки про найрозумніших тварин. В тяжкі часи, коли ворожа рука потруїла більшу половину колгоспних коней, Василь Денисович вперше виступив на колгоспних зборах. Скинув свою кудлату та велику, як стіжок, шапку і, важко переминаючись з ноги на ногу, сказав:

— В житті не доводилося ту копійчину в людей просити, а тепер не постидаясь. Не постидаясь, — повторив, начеб хто йому вже дорікав. — Хто скільки зможе — кидайте сюди.... Купцем стану. Коні куплятиму.

Мовчки переглянулися колгоспники. Хто мав при собі гроші — кинув у пропахлу потом шапку, а більшість сказала, щоб прийшов завтра. І пішов другого дня Василь Денисович з хати у хату, збираючи ту копійчину, яка справжнього господаря тільки могла навести на невеселі роздуми. Тоді ж куркульня і пустила їдку насмішку: "Карпець останні копійки : з злиднів видряпує. Якраз на батіжок хватить".

І от почав Василь Денисович ходити по ярмарках та скуповувати за безцінь коростявих, шолудивих і запущених коней. Щоранку водив їх купати до трьох ставків, вимивав зеленим милом, мазав креоліном і якимись мазями із трав. І через деякий час виходив коней, як виходжує мати хворих дітей. Колгосп дістав добре тягло, а Василь Денисович за один вечір прогуляв із конюхами і друзями свою премію і мало не побив жінку, коли та почала вичитувати йому.

— Дурна ти баба. Що мені гроші? То діло нажитне. Ти сюди поглянь: твого чоловіка в газеті пропечатали. Дивись, яким героєм твій чоловік стоїть на картині. А можуть його і в московських газетах нарисувати. Ти розумієш, про мене пишуть тепер, як перше про всяких царів і міністрів. Ще й краще. Стільки років на світі прожила, а не розумієш, що таке життя. Як можна було на radoщах не випити. Ти знаєш, що до мене сам наркомзем має приїхати, — в запалі перехвалив себе. — Думаєш, брешу? Дурна ти баба. Гляди, щоб не розійшовся з тобою на старості літ...

Василь Денисович тепер підійшов ближче до Варивона:

— Ну, так розкажуй.

— Пояснюй вам, а хто за мене риби наб'є? І за що, не розумію, вам стільки трудоднів записують? Ще й на зборах хвалять. Книг не читаєте, новинками не інтересуетесь, — скося поглянув на Карпця, знаючи, чим можна досадити чоловікові.

— Так уже і не цікавимося, — не витримав, зачеплений за живе.

— А на вашому фронті, брат ти не мій, що діється. Наука.

— Да, наука не йде без дрюка. Наука — велике діло, — погодився Василь Денисович і значущо покрутив цупкого, наче з мідного дроту сплетеного вуса. — От і в тебе ця научна жилка пре, як дим із комина. Тямовитий ти чоловік. Жаль, що не конюхом у мене. Я б тобі навіть стригунців довірив доглядати. Ти б справився, — дипломатично похвалив Варивона, щоб вивідати яку новинку і потім, уже з незалежним виглядом, поважно повчати своїх конюхів.

Але Варивон таку похвалу взяв за насмішку.

— Так що ти вчитав, Варивоне?

— Кому б іншому — словом, значить, не обмовився б. А вам, так вже й бути, розкажу. Дмитре, піді здьми з повітки наші рибальські причандали.

— Авжеж, кому і розказати, як не мені, — сів Василь Денисович на оббілений колодці.

Із заливних лугів стіною насувались вечірні сутінки, затемнюючи дальній ліс. На подвір'я колгоспу в'їхала машина, навантажена білими мішками, і в пахощі розбухлих свіжих бруньок ніжно ввівся повіт ще теплого, солодкуватого борошна.

— Так ото недавно я вам дав книжку, де писалось про штучне запліднення худоби.

— Еге ж, не без інтересу книжечка.

— А ще цікавіше в одному закордонному, значить, журналі писалось.

— В закордонному? Ти сам вчитав? — покосився на Варивона, знаючи його вдачу.

— Ні, переклали мені.

— Переклали. Ну, ну, — присунувся ближче Василь Денисович, аж накрив крилатим брилем Варивонів картуз.

— Я вам краще завтра докажу. На посвіт запізнюся.

— Успієш з козами на торг. Ну, так що в тому журналі?

— Розмірковала одна вчена голова, що дуже рідко, значить, жеребляться матки — жди того приплоду аж одинадцять місяців.

— І ніяк не менше. Так уже природа створила, що кінь — не кролик.

— І вирішив він як-небудь скоротити строки.

— Скоротити? — недовіжливо поглянув у звужені очі Варивона, але той вчасно віями погасив лукаві вогники в янтарних очах.

— Скоротити. Що ж зробиш — наука, — розвів руками Варивон.

— Наука — таке діло, — з легким зітханням погоджується Карпець.

— Ну й вигадав цей учений такий інкубатор.

— Інкубатор? — насторожується старший конюх.

— Не зовсім інкубатор, правда, а щось подібне до того. Велике страхіття збудував, — і для переконливості навіть широко в повітрі руками окреслив коло. — Приспосібив цей кінський інкубатор і, дивись тобі, через три тижні висиджуються лошата, і то — всяких мастей. Прямо, як в банку йдуть.

— Чи то й вони з яєць, як курчата, вилуплюються? — уже в'їдливо допитується Василь Денисович.

— От цього вже не знаю, а чого не знаю, так і говорити не буду. А що лошат виводять в таких інкубаторах — це так.

— Може й так, — похитуючи головою, згоджується Карпець. — Тільки от, подумати, брехунів і в інкубатор не закладають, а вони самі вилуплюються.

— Чого б це я нападався, — ледве здушує сміх. — Я ж вам зразу сказав, що це в закордонному журналі писалось. Так що ж ви звідти, з-за кордону, правду вчитаете? Там ще не таке пишеться.

— Це ти вірно кажеш. Там понаписують... А що-небудь у тебе з наших журналів є?

— Завтра вам принесу нову книгу. Ще й сам прочитати не встиг.

— Гляди ж. А то до стайні на гарматний постріл не допущу. Драпаком нажену з двору. Про що ж там пишеться?

— Про досвід кращих конюхів України.

— О, це дуже підходяща книга для мене.

З осям, веслом і ліхтарем до них підходить Дмитро, і Варивон швидко прощається із старшим конюхом.

— Ні пуху вам, ні пера. Рибки ж принеси, інкубаторнику.

Обидва бригадири виходять в синє поле, а Василь Денисович прямує до стайні, що наскрізь пропахла міцним амонієм і потом.

Полікарп Сергієнко засвічує ліхтарі, і тіні тихо перегойдуються в довгій і широкій стайні.

— Оце книжку сьогодні прочитав, — зупиняється Карпець біля Сергієнка. — Про досвід кращих конюхів пишеться. Інтересна.

— Розкажи, Василю.

— Нема часу сьогодні розказувати. Треба додому йти, — заклопотано прямує до брами, але на дворі біля воріт сердито зупиняється: під ногами лежить недбало кимсь кинута оброть. Розгніваний, швидко повертається до стайні і вражено зупиняється, почувши, як Полікарп повчає молодшого конюха, який нещодавно прийшов на нічну зміну:

— Від літератури тобі, хлопче, не треба відставати. Що б то за якоюсь книгою просидіти. А то тільки біля дівчат штанці протираєш та всякі віршики їм нашіптуєш. Ось сьогодні я і Василь Денисович прочитали, як кращі конюхи доглядають худобу. Повчальна книга.

"Як неправду чоловік чеше. І стиду нема ніякого.", — дивується Карпець, зовсім забувши свої слова.

— Так я цю книжку теж сьогодні прочитав, її аж три примірники привезли в нашу бібліотеку.

— Ага. Молодчина. Люблю за це. Виходить, будуть із тебе люди, — похвалив Полікарп.

— Там і про нашого Василя Денисовича згадується.

— Та ну!? — майже водночас скрикують Сергієнко і Карпець. І хлопець здивовано дивиться на обох конюхів.

— Як же це ви так читали? — незрозуміле стискує плечима.

— Я тільки кілька сторінок розібрав. Що ж там про мене пишуть?

— Якраз на перших сторінках і згадують про вас, — уже догадується про все хлопець і в очі сміється конюхам.

— Так що там пишуть? — знову перепитує Карпець.

— Давню історію. Як ви поставили на ноги напівживе тягло...

Дмитро і Варивон вогкими лугами підійшли до напівсонної ріки. Хвиля тихо лащилась до молодих пагінців, гребені її були червоні, а западини — темносині, тільки бистринь іще й досі притишено переливалась кількома барвами. Берег тонко пахнув прісним, нагрітим за день піском і солодкувато-гірким плавом. З легким свистом над головою пролетіло кілька чирят, в плавнях обізвалося господаровите простуджене кахикання крижня. Посеред річки плеснула риба, і кола, розкручуючись, уткнулись у самий берег.

Від невеликого острова відділилась плоскодонка. Дмитро пізнав на ній Григорія Шевчика.

Варивон відімкнув прип'ятий до старого вузлатого пня човен. Над водою тихо заколивалось світло ліхтаря, і весло лунко бухикнуло за кормою.

Вечір з кожною хвилиною густішав, налягав на ріку, і човен уже розбивав хмари і зорі, а за веслом довго перегойдувались червоні нитки пряжі. Виїхали в старе русло і довго вибиралися з гомінкої зарості напівзатоплених верб. Тут, над самою шельогою, стіною перехилився ліс і вода біля берега зачорніла, як смола.

— Дмитре, ти думаєш тепер в лісах для себе яку латку посіяти? — слова Варивона, підсилені рікою, здалися несподівано голосними і аж луною віддалилися в лісі.

— Ні, не думаю, — після мовчанки поволі відповів Дмитро, глянувши у обличчя Варивона, тьмяно освітлене сяйвом зорі і блищиком цигарки.

— Заради обережності не завадило б, — сказав з перебільшеною серйозністю. Але Дмитро зрозумів уїдливий натяк і так подивився на Варивона, що той зразу ж примирливо заговорив: — Може ж бути, що в цьому році менше перепаде на трудовень.

— Ат, покинь свої витребеньки. Бачу тебе наскрізь... Знаєш добре: заробимо і на хліб, і до хліба, тому і не треба кланятись лісовикам, ходити по їхніх п'ятах, підмогоричувати... Мало радості в такому занятті: і перед собою, і перед всіма якусь провину чуєш. Везеш той сніп і очі перед зустрічними опускаєш, неначе з краденим їдеш... А тепер, подивись, як вирости ми! Сила колгоспна вивела нашу долю на берег щастя.

— Вірно, Дмитре! — аж зупинився Варивон. — Без колгоспу розтеклося б наше життя по чужих руках. Це на власній шкурі відчув, коли наймитував... Вибились тепер в люди... Ти знову, кажуть, із Крамовим зчепився?

— Ну його... чорта кислоокого! — раптом розсердився Дмитро і для чогось взявся за остя, хоча іще не впливли на плесо.

— Як же так можна начальство крити? — начеб заступився за Крамового.

— Свинячий хвіст він мені, а не начальство. Я б таке начальство у три шиї гнав од колгоспу, щоб людей не баламутив. Ох, уївся ж він мені в печінки. Він тільки що-небудь почне казати, а мені уся середина, як панчоха, вивертається.

— Чого ж, він непогано вміє говорити.

— Насобачився. Та що б він не базікав, я знаю одне: в нього янгольська розмова, та чортова думка. То чоловік не наш.

— Це ти вже, значить, перебільшуєш. Насолив він і тобі, і селу немало, але,

подивишся, наче старається, в усе заглядає. На зборах завжди виступає.

— Хитрий лис. Уміє в очі оману пустити і словом, і видимістю діла. Ти не помітив, що цей крамар тримається серед людей, як справжній пан. Яка бундючність, пиха. Він ще й досі думає, що навколо нього самі дурні, затуркані, скручені злиднями дядьки, а він велике цабе.

— Така жилка є. Що ж — начальство.

— Та не це мене найбільше обурює. Обурює те, що нічого нема в нього святого. І коли він на зборах починає говорити про любов до своєї землі, Батьківщини — це для мене такою образою віє, що кулею вилітаю з колбуду. Він так говорить ці слова, наче насміхається з усього найдорожчого нам. А от по формі все правильно, всі слова рівно лягають. Гучним реченням він таку порожнечу прикриває, що аж ножем тебе в грудях ріже. Тут тільки душею фальш можна почути.

— Може й так, — погодився Варивон. — Я теж не раз почував, що так говорити про найдорожче не можна. Це насмішкою звучить... За що ж він напав на тебе?

— За гречку. Захотів, щоб я насіння своєї бригади зміняв на сортове. От і тут у нього все витримано по формі: мовляв, за підвищення врожаю, за гатункову гречку борюсь. А насправді це одна досада нам. Я по зернині відібрав місцеві сорти, які у нас найкраще родять. Ну й пішла колотнеча... От дурний, що погодився бригадиром стати. Будь воно, те бригадирство, тричі неладне. Печінки не гриз би собі, менше було б клопоту. Робив би потроху, та й годі.

— Хм. Некрасиво це в тебе виходить. Відсидітись за чиймись плечима легше всього. А тобі за корою гріх заховуватися: землю знаєш як свої пальці. Колгоспники поважають тебе. Тільки мовчазний ти на людях страшно. Вовкуватий.

— Покинь ти мені проповідь читати. І без тебе на душі оскомина ходить. Тут чоловік до радості, як пагонець до сонця, тягнеться, а йому очі приском печуть... Ти знаєш, як почав мені Крамовий мораль вичитувати, ледве витримав, щоб не потягнути його істиком.

— Іще чого бракувало. Тримай себе, Дмитре, в руках, бо за дурну вдачу чорт зна куди можеш попасти.

Він мені наукою почав на людях очі пекти, а сам в тій науці як баран в книзі розбирається. Тільки й щастя того, що добре говорити уміє, під усе підведе хитророзумні висновки, заб'є баки розумними цитатами, що й справді, подивишся збоку, наче правильно чоловік говорить.

— Чим же воно кінчилось?

— "Я, — каже Крамовий, — викличу нашого зава хати-лабораторії, і він тобі доведе, які сорти треба сіяти". Найшли кого викликати, відповідаю. Шевчик з якого часу на мене зуби точить. Ви контрольно-насіннєву лабораторію запитайте...

— Викликали Григорія? — зацікавлено запитав Варивон і аж гребти перестав, щільно притискаючи весло до обшивки.

— Викликали, — несподівано усміхнувся Дмитро. — Вислухав він Крамового, подивився поверх мене на стіну і почав тобі вчитувати, прямо наче із книги: "У наших

краях є кілька місцевих популяцій, що дають кращі врожаї, ніж відомі гатунки. Із них ми будемо створювати високоврожайні нові сорти. Товариш Горицвіт стоїть на вірному шляху", — знову подивився поверх мене... Не сподівався на такий захист... Тихше під'їжджай до берега. Ат, чорті Повільніше греби.

Після необережного плеску весла попереду лунко вдарила щука, і розколихана вода загойдалась в хисткому жовтуватому відсвіті ліхтаря. Дмитро, перехопивши обома руками остя, напружено вдивляється в прибережну смугу води. Ось між чорним покрученим корінням він помічає витягнутий навскіс, грубим кінцем до поверхні, темний штурпак. Відчуваючи, як холоне всередині, Дмитро трохи подається вперед, на мить застигає і раптом блискавичним ударом вганяє остя в глибіню.

— Поов! — злякано і неголосно обізвалась ріка. Варивон закам'янів на кормі, до болю стискаючи відполіроване руками весло. Здається, поволі-поволі товариш підіймає довге держало. Звиваючись, по воді лунко вдарив темний хвіст, і Дмитро кидає в човен остя з нахромленою щукою.

— Єсть! — схоплює рибину обома руками Варивон і здіймає її з гострих крицевих стрілок. — Добрий щупачок попався. Поплюй, Дмитре, щоб удача була.

— Не треба, — всміхається Дмитро і стирає з чола холодні бризки, що злилися з дрібними краплинами поту.

Знову ледве чутно плюснуло весло, і човен безшумно, як тінь, поплив понад берегом. Блідувате сяйво колишеться по воді, зрідка освітлюючи вербові котики і пучки трави. Не скоро Дмитро помітив темний навскісний обрис і легким та сильним ударом пустив остя поміж плетиво прибережних корчів. Міцно забилася риба в глибині, метнулась од берега, аж потягнула чоловіка за собою. Гойднувся човен, і хвиля хлюпнула через верх.

— Чорт! — вилаявся Дмитро і з напругою потягнув до себе остя.

— Оце так щука! — в захопленні вигукнув Варивон, коли велика риба, напівпересічена остям, почала дужими ударами хвоста, неначе коряком, вихлюпувати воду з човна. — Дмитре, погреби ти. Хочеться і собі попробувати рибальського щастя.

— Не витримав? — обережно переходить на середину. Захитався човен, і Варивон, тримаючись руками за борти, переліз на місце Дмитра. І коли Дмитро кілька разів безшумно провів веслом, побачив як під човен почав підпливати чорний обапол. Варивон, також думаючи, що це дерево, недбало опустив у воду остя, і враз сильний удар перекинув човна. Глухо і міцно вистрілила ріка, і величезна щука прожогом метнулась на бистрінь.

— Ах ти, дідько лисий! Ну хто б міг подумати? — вилаявся Варивон. — Ох, і щука ж була! Ну деревина-деревиною. От жаль. Аж серце, значить, під горло підкотилось. Ах ти, чортова віра. Ну що було б догадатися! Прямо не риба, значить, а брус.

І Дмитрові було шкода, що втекла така здобич, проте почав заспокоювати друга:

— Дарма. Така щука могла б і нас, і човен перекинути. Навряд чи витягнули б її. Хватить для нас ще цього добра.

— На таку рибину рідко коли нападеш. Ох, і щука! Всім щукам щука. Прямо як

підвалина! — ніяк не міг заспокоїтися Варивон.

— Скоро ти вже скажеш, що вона як хата була.

— Добрі тобі смішки з чужої лемішки... Ех, і шука... За ліском човен пішов по зелених затоплених лугах, і кучеряві завитки трави, широколисті пучки кваску, освітлені хистким саявом, здавалось, ворушились і підіймались вгору. Тут Варивон убив кількох окунів і дві щучки.

Пізньої ночі поверталися друзі додому. За човном бігли темні береги, тихо зітхала і охкала вода, врозтіч кидалися зорі. І увесь світ, притихлий та багатий, доброю задумою сповивав натомлене тіло Дмитра, заспокоював натривожене серце, розганяв докучливі думи і невдачі. І уже пересварка з Крамовим відпливала в далеку далечінь, як отой підгнилий, похилений стовпець на загаті. І не буденний дріб'язок, а ширший і відрадний світ входив у міцні груди чоловіка.

— Про що думаєш, Дмитре?

— Як тобі сказати? І ні про що, і про все. Бувають такі хвилини. Не помічав?

— Бувають. Як визоріло, — поглянув Варивон на небо. — І година тиха, хоч мак сій.

— Світанок скоро. Це ми вже в село не підемо. Заночуємо в колгоспному дворі, щоб завтра не припізнитися на сівбу.

— І я так було подумав... Переганяєш мене, Дмитре, в посіві!

— Мало на що перегнав. От з сівбою гречки боюся, щоб не запарився. Вередлива рослина, як перебірлива дівчина. Трохи знаю, як біля неї ходити...

— Біля дівчини. Так, ця наука складна, особливо коли біля вередливої...

— Помовч, бо зараз хвостом рибини по твоїх пашекуватих губах звезу... Одна досада — наперед знаю: не дасть мені Крамовий до пуття гречку посіяти, — знову похмурнів.

— Чому так думаєш?

— Він буде гнатись за виконанням графіка посіву, натискати, аби скоріше зерно в землю кинути. А гречку треба сіяти, сам знаєш, в таку годину, щоб вона під "запал" не попала, бо інакше всю твою роботу як корова язиком злиже. Ну і почнеться тяганина. Крамовий очі виїсть, що треба було не ті гатунки сіяти. І вийдеш винен кругом. Ех, коли б забрали від нас того чортового свистуна.

— Ти вже все, значить, наперед продумав, — здивувався Варивон. — Це вже, напевне, не в одну книжку заглянув, з усіма гречкосіями порадився?

— А як же інакше може бути? Занапастити посів — це, виходить, і державу підведеш, і себе обділиш. Та як потім і в очі людям подивитися, коли знаєш, що сам колгоспне добро не зумів відстояти. От прийдуть, скажімо, до нас шефи з заводу. Розкажуть про свої досягнення, про нові плани, а потім товариш Недремний покладе мені руку на плече, як це він робить, вірячи моїм словам і ділу, та й запитає: "Яких успіхів добився, Дмитре Тимофійовичу, чим порадуєш нас?" Що ж мені прийдеться говорити? "Угробив колгоспний посів, товаришу Недремний. Гірше одноосібника угробив". — "Добре ви нам помагаєте", — відповість і обернеться.

— І дуже просто таке може бути. Він усюди загляне, все його цікавить. Ну, і кліпай

очима перед народом, — погодився Варивон.

— От і думаю не тільки про графік, а про врожай про більшовицький. Бо я не дощову годину в колгоспі, як отой Василенко — душа спекулянтська — пересиджую. То життя наше і наших дітей. Отож і хочу робити, щоб не так-сяк день до вечора дотягнути, аби трудовень записали. Чи як ти думаєш? Крамовому треба, щоб усе в правильні строки виконувалось. Мене ж найбільше цікавить, щоб правильно вродило...

— Разом будемо, Дмитре, відстоювати це діло. Тільки щось Кушнір пасує перед Крамовим.

— Пасує. І чоловік хороший, а заїдатися з отим начальством не хоче.. Мовляв, так спокійніше буде. А той спокій боком вилізає... Ранні я надіюсь посіяти швидше за всі бригади. А от з гречкою — трудніша задача.

— В скільки строків думаєш сіяти?

— В скільки? — перепитав Дмитро і ще більше нахмурився. — Не в два і не в три.

— У чотири? — здивувався Варивон.

— В один.

— Ти що? — аж вражено зупинився. — Де це чуване, Дмитре? Тоді увесь масив може під "запал" попасти.

— Ех, Варивоне, думка одна мене увесь час непокоїть, — аж зітхнув. — Непокоїть, що ляжеш спати — не спиться. І в сні це саме приходить. Ти кажеш — у три строки. Цю веремію добре я знаю. Схожа вона на байку про цигана, який мав трьох синів, і всі три були угадайлами: хтось із них неодмінно угадає чи дощ сипне, чи сніг потрусить, чи погода буде. Так і гречка: один із трьох посівів щось і вродить. Але це сліпе щастя, сліпе, як зінське щеня. Так мій дід і прадід сіяли, б'ючи поклони до самої землі: не окривдь нас. Та ще й ми пам'ятаємо, як старі люди, скидаючи штани, сіяли просо в місячні ночі: щоб вродило воно і горобці зерна не визбирали...

Варивон розреготався:

— Пригадуєш, як раз у Карпця, коли він в одній сорочці такою агротехнікою займався, хтось штани украв? Потім проходу чоловікові не було.

— Ось така агротехніка давно вже спорохнявіла, — усміхнувся Дмитро. — А чого ж ми повинні сіяти гречку в три строки, кидати в пізній, закам'янілий ґрунт, коли там уже паразити висмоктали вільгість і добриво? Я хочу в один, в найкращий строк посіяти і зібрати високий врожай. Тут мені наука повинна пособити, а метеорологія — підказати, яка буде погода. Колгоспники ми!

— Це ти здорово! — схвально кивнув головою Варивон. — Тут є над чим подумати. Жива думка!..

На лузі з-під ніг з фуркотом зірвалося кілька крижнів і, важко розбиваючи крильми ледве просвітлену передсвітанкову темряву, полетіли до ріки. Потім зигзагами злетіли вгору двоє бекасів, і знову зоряна тиша вгніздилась над вогким незатуманеним привіллям.

— Чуєш, як трава росте? — зупинив Дмитро Варивона біля щебетливого рівчака.

Вода дівочими вінками кружляла поміж берегами і мелодійно поспішала до

широкого Бугу.

Пригнувшись до самої землі, друзі ясніше побачили обриси двох доріг, що збігали і переливалися попелястими смужками через пагорбок, самотній мовчазний вітряк і темний обрис хати мельника. І небо од землі вже починало братися присілком, а в ньому іскорками жевріли низькі зорі.

В слизькій торбині важко схлипнула рибина, і знову тиша така густа, хоч ножем край. Та чутке вухо і в ній вловить, як ворухиться і розводить луговину непокірне коріння.

Тихо, спокійно і міцно проростає земля. Так і дитина перші місяці росте в материнім лоні.

— Луги в цьому році треба по-хазяйськи допильнувати.

Поле вже навчилися доглядати, а за сінокіс забуваємо. Одні клапті сіна перепало на трудодні. Мусив у тестя позичати, щоб дозимувати корову. А вже якось тепер і позичати, і купувати не подобає — гордість появилася: хіба ми старці? Хватило, значить, розуму добитись доброго врожаю, хватить, думаю, і траву доглянути.

— Тепер я чую голос мужа — не дитини, — віршем відповів Дмитро. — За луги чи не нам з тобою прийдеться взятись, бо не подобається щось мені наш луговик Кузьма Василенко. Він би щодня тільки в чарку заглядав. Кажуть, не одну копицю сіна за могоричі в інші села сплавив.

— Він може. За чарку його, значить, всього купиш. Дуже дрібненький чоловік. А сюди треба такого, щоб він любив сінокіс, як скажімо, ти любиш поле. Може Полікарпа Сергієнка? Він і полювати на птицю буде, і за ділом догляне. А наговорить уже потім всякої всячини, що й не переслухаєш, — засміявся Варивон.

— Думаю, що можна, — погодився Дмитро. — Совісно працює людина. І тепер він на чоловіка став схожий, хоча й не без того, щоб брехнути.

— Горе одного рака красить. От стало на добро вестися — і Полікарп між людьми чоловіком став. Сина якого викохав. Командиром хоче Льоня стати. До вчителів ходить, підучується. — Хлопець путящий. Вивчиться... Світає вже.

— Світає. Заспіваймо, Дмитре, — поклав куцу міцну руку на плече Дмитра. — Виводь ти.

Низько-низько над лугами, щоб не сполохати притихлу землю, в сердечній задумі і здивованні побраталися два голоси і неквапно попливли назустріч світанкові:

Ой ти, сад, ти мій сад, сад зелененький,

Ой, чого ти цвітеш...

VII

Крамовий поволі висунувся з легкової машини, обернувся до кабіни, і сонячний промінь двома пучками загравав на його окулярах.

— Крашанки не потовклися?

— Буде готова яєшня, — засміявся шофер і подав Крамовому два загорнутих у папір пакунки та невелику, з залізним бильцем довбанку. — Медом пахне, — очима вказав на дерев'яний посуд.

Крамовий нічого не відповів. Узяв обидва пакунки під руки і, огрядний, пухкий, розмахуючи довбанкою, наче піп кадилом, попрямував до свого невеликого, під гонтою, цегляного будинку, що мальовничо білим вітрилом впливав із чорного молодого саду.

"Наїльнував. Куди б не поїхав, без здобичі не вернеться. Як ще це він птиці не привіз сьогодні? Всю машину запаскудить, аж їхати совісно. От перекупка скупа", — насмішкувато провів шофер гострим поглядом роздобрілу постать Крамового і повернув машину до гаражу райвиконкому.

А Крамовий тимчасом у доброму настрої, мугикаючи під ніс якусь пісеньку, проплив зеленою доріжкою, піднявся по камінних східцях і зупинився перед фарбованими дверима. Пакунки лягли на холодний запітнілий камінь. Крамовий, шукаючи в кишенях ключа, ще раз оглянув шматок саду і всміхнувся. Надвечірнє повітря, вологе і тепле, ніжно бриніло листяним глеєм, прісно пахнула молода напівпрозора травиця і на клумбах уже пробивались товсті зелені чуби м'ясистих півників...

"Ні, таки не погане в мене кубельце. Архітектура, правда, не в західнім дусі, без викрутасів, та жити можна", — з приємністю подумав, відмикаючи двері. Але, на диво, ключ не обернувся. Крамовий іще крутнув ним і натиснув на двері. Вони, війнувши холодом, подалися в глибину напівтемного коридора.

"Може, не помітив, як відчинив", — поволі заспокоївся і підійшов до їдальні. Ключ знову не обернувся в щілині, і Крамовий, холонучи, смикнув до себе мідну ручку, що зразу ж об-воложилась потом. Застигаючи на порозі, він побачив за столом чоловічу постать, окутану клубами синюватого диму.

— Хто ви!? Чого ви!? — істерично вигукнув, сунувши руку в кишеню і відступаючи назад.

— Погано, Петре, вітаєш гостей. Чи так перелякався? Полохливий ти, як шкідливий кіт. Недарма говорять про це... Ну, здоров, здоров, — підвівся з-за столу невисокий, тонконосий середніх літ чоловік. Сірі, поставлені навскіс очі так в'їдалися в перенісся гострими кутами, наче бажали роздвбати його. Проте блиск був насторожений, розумний і нечестивий.

— Омелян Крупяк! Як ти? — злякано вигукнув Крамовий і зразу ж притишив голос: — А я думав, що тебе давно й на світі нема.

— Тепер не Омелян Крупяк, а Панас Моторний, кандидат сільськогосподарських наук, фахівець по травах і директор вашої науково-дослідної станції. Прошу любить і шанувать, — підійшов до Крамового, поздоровкався і поцілувався. — Кажеш, думав, що кісточки мої позгнивали. Не такий я дурень, щоб, не поживши усмак, представлятися на той світ. Правда, під час колективізації чуть не попав у руки деяких органів, не при хаті згадуючи, та вислизнув, як в'юн із вічка. Тьфу, аж тепер гидко, коли згадаєш про той випадок. Спасибі, що у Карпа Варчука знайшов порятунок. А старий Варчук ще не повернувся із заслання?

— Ні.

— Нічого. Скоро повернеться.

— Звідки знаєш?

— Сорока на хвості принесла, — загадково блиснув очима, так що здалося — текуче світло перекотилося через тонке перенісся, з'єднало навскісні очі.

— Як же ти успів директором стати?

— В Наркомземі свої люди. Помогли пересидіти лиху годину. Словом, є ще друзі, що і під час гетьманства і під час директорії ділами крутили. Порідили, дуже порідили наші сили. Через які гребінці прочісувалися, через які сита пересівалися. Але ті, що втрималися, — путящі робітнички. Один десяток вартій. Старі зубри. Пам'ятаєш наше міністерство?

— Та пам'ятаю, — невдоволено махнув рукою. — Були гріхи молодості.

— А тепер гріхи старості? Мені більше молодості подобаються, — чого не було: шаровари, шлики, романтика, панянки, попівни і гроші, гроші! Ох, тоді ж і погуляли в свою волю! Чого не гребонули!.. Петлюра універсалом об'явив, що золото не йтиме. Ну, і почали ми червінці на гривні вимінювати. З одного Поділля скільки викачали. А з Катеринославщини! Прямо тобі золотий дощ посипався, злива закрутилась. Да, справді золотою наша молодість була. Погуляв я тоді. На всю широчінь. Коні, пам'ятаєш, які доп'яв? За Вінницею, втікаючи од червоних, угробив їх. Милом всю дорогу встелили, а врятували мене. Ти тоді вже в Ровно дряпанув. Прибуваю в Ровно, а мій друг Петро Крамовий у Кам'янець-Подільський пошпарив зі своїми скарбами. Ти обережний був і скупий-скупий. Все на землю, на маєток стягувався, — весело і зверхньо поглянув на Крайового. — Може й досі десь лежить твій золотий маєток в темненькому кубельчику, кращих днів дочікується?

— Що ти, що ти! — замахав руками і сторожко пройшовся по хаті; відчинив двері, заглянув у двір. Мимохіть зупинив уважний погляд на сухій яблуні. Дивно: тільки він закопав свій скарб під щепю, як чогось вона почала засихати. "Золото ж не дьоготь. Чого ж це Крупяк про золото нагадав? Може погорів і без копійки залишився? Хай так і знає: я йому не каса", — з кожною новою думкою все більше сердився на Крупяка і переконувався, що той-таки погорів: женучись за високою кар'єрою, став тепер просто-напросто дрібною затичкою.

— Полохливий ти, ой, полохливий, — похитав головою Крупяк, коли Крамовий зайшов до хати. — Значить, уже старість наближається до тебе. На старість люди стають мовчазні або дуже балакучі, скупі, полохливі. Як ти зблід, коли відчинив двері. А я за старою звичкою сам відкрив твоє міністерство.

"Ну й ти старієш. Торохкотиш, наче діжка з горохом", — з неприязню подумав про балакучого гостя.

— Почекай мене трохи: приготую щось попоїсти.

— Готуй, господарю. Правда, я вже і без тебе трохи показяйнував. Як щирий українець, усю сметану виїв. Добряча сметана на Поділлі... Поділля — краса України, — знову став у театральну позу Крупяк і розсміявся.

"Кого він тепер грає, під кого підроблюється?" — прикинув у пам'яті Крамовий. З давніх-давен він знав Крупяка, як завзятого балакуна, проте винахідливого і сміливого

на різні авантюри служачу петлюрівського міністерства фінансів. У міністерство самостійної директорії зразу ж втиснувся після зречення Скоропадського від гетьманства. У формі січового стрільця зі шпалером при боці, цей пронираливий, начитаний і завзятий куркуленко швидко втерся в довіру скороминучих, падких на гроші і барахло правителів... Був перед ними підкреслено ввічливий, ретельний і слухняний. За очі ж вмів дошкульно висміяти своїх добродійників, намагаючись самому сісти на чиесь тепліше місце. А через те що скороминуче начальство, як гриби-вонючки, мінялося мало не щодня, то й Крупякові довелося вивчати і грати не одну роль. Але й тоді він найбільш вдало копіював Андрієвського, єдиного соціал-самостійника в уряді директорії.

— Маленький Андрієвський, — говорили про Крупяка, і він пишався цим прізвиськом.

Коли галицькі січовики на чолі з "диктатором" Петрушевичем перейшли до Денікіна, а на смерть переляканий повстанням у своїх військах Петлюра утік під захист Пілсудського, обережний Крамовий причаївся на Поділлі, а Крупяк пішов у банду. Проте і в банді не довелося стати яким-небудь значеним батьком. І це найбільше бісило його, властолюбного, упертого і нестримного на язик. Роки не змінили вдачі Крупяка.

За вечерею він говорив повчальним і владним голосом:

— Твоєю роботою не дуже задоволені ми, — зробив притиск на "ми", натякаючи цим, що він пішов угору.

— Найголовніше тепер — економічний підрив, розвал сільського господарства, розвал колгоспів, дискредитація їх в очах селянства. А твоя робота — це, висловлюючись словами старої української інтелігенції, каганцювання на селі. Каганцювання. Зростання добробуту в колгоспах, збільшення ваги трудодня вибиває з-під наших ніг усякий ґрунт. Селянина треба нацькувати проти комунізації, проти заходів радянської влади. Дядько є дядьком... Утиснеш мужика нестатками, от він і почне скрипіти, хитатися, шукаючи затишної сторони. Це навіть марксистки говорять: матеріальна база — основа ідеології. Нацькувати дядька треба вміло, з толком...

— Нацькуєш, — злісно перекинув Крамовий. — Минулися ті часи. Добре тобі говорити, сидячи у місті за книжечками та дбаючи про свою кар'єру. Там легше бути на видноті. Ти сам попрацюй тепер на селі. Побачиш: перед тобою не той сіренький мовчазний мужичок сидить, що за копійку до самої землі двадцять п'ять поклонів бив і задом двері відчиняв. Він уже з тобою, розумна голово, з кандидатом, може, коли ти йому щось не те, посперечатися. Візьми ти в мене того проклятого Горицьвіта. Пам'ятаєш?

— Того, що ти розкуркулити хотів?

— Того ж, його! — промовив Крамовий і скинув окуляри, витираючи ріжком хустини куточки очей. — Я його вже наукою б'ю, що, мовляв, сій сортову гречку, а він мені доводить, що місцеві на їхній землі краще родять. І довів. Ні, брате, тепер трохи зарвись — і прямо без пересадки к чорту в зуби на вечерю попадеш. Коли діяти, так треба діяти тільки на законній основі, в законах, постановах, розпорядженнях шпарини

знаходити і по-своєму робити діло. От приходить тепер яке розувпорядження, я його і так, і сьак, і боком, і догори ногами розгляну, щоб виудити якусь користь, по-інакшому довести...

— Виходить, як в того рибалки, що співає: дядя рибу вудить... — розсміявся Крупяк.
— Одним цим далеко не заїдеш.

— Ну, а лізти в петлю я не збираюсь. Кров'ю захлинався мужик, коли наша воля була. М'ясо від шомполів на землю вивалювалось. І що з того? Здуло нас бурею, розметало по всяких щілинах. Гірше таргана боїшся показати вуса з шпарини. А той дядько, в якого шкура, як клоччя, летіла, тепер з академіками, сукин син, дружбу водить, у верховних органах сидить, славою гримить на всю країну. Ні, великої охоти лізти в петлю раніше пори аж ніяк не маю. Кандидатом на шибеницю я ще встигну бути — не велика честь. Це тобі не демократична українська республіка отамана Петлюри.

— Хто ж тобі говорить лізти поперед батька в пекло? — Крупяк споважнів, очі його стали темнішими і зосередженими. — Пам'ятаєш суворі чудесні слова: "пливи, гребись, плавець, на дно спускайся, мрець". Ти можеш плисти, і особливо тепер, коли таємничий берег, наш берег виходить з туманного Заходу. Ти розумієш, що тепер в Німеччині і Англії робиться? Тепер надія наша, коли окинути оком міжнародний клубок, біля нас стоїть, і ми повинні її наблизити до себе...

Говорив впевнено, наче нічого і не трапилось. "Але чому у цю діру директором поліз? Ні, щось таки сталося". З недовірою слухав Крамовий Крупяка. Нарешті не витримав.

— Дивуюсь, Омеляне, чого ж ти в такий відповідальний момент стаєш фахівцем по травах... Адже міжнародний клубок, кажеш, підкочується до наших воріт.

Крупяк гостро, з прихованим презирством глянув на Крамового.

— Що? Сумніви гризуть?.. Розкусив тебе?.. Стаю фахівцем по травах, бо Подільський укріпрайон теж травами обріс. Не помічав? — Помовчавши, продовжував рівніше: — Це ти вірно робиш, що всякі законні підстави, мов шашель, під'їдаєш. Але масштаби дрібні у тебе.

— Побачимо, які у тебе будуть. Схопишся за ширші, так тебе схоплять за матню і до білих ведмедів у два льоти спровадять.

— Так уже і до білих ведмедів... Ось я привіз папірець з Наркомзему, щоб мені для дослідної станції виділили дві тисячі гектарів заливних луків.

— Дві тисячі? — вражено розкрив рота Крамовий і знову осідлав перенісся окулярами.

— Дві тисячі. І постарайся так відвести цю землю, щоб якнайбільше колгоспів зачепити, залишити їхню худобу без сіна. Ось тобі й удар на законній основі. А потім — дасть бог день, дасть і їжу — ще щось придумаємо. Голова ж не тільки на те, щоб лисиною світити, — провів пальцями по лисій маківці. — За половину нам дядьки будуть ті луги косити. І треба буде такі кадри підбирати, щоб не тільки косити уміли, а й щось інше... З лугу і нам неабияка копійчина перепаде.

— Це добре задумано. За сіно копійчина не мала дістанеться. Чи тільки не провалять тут твоєї станції?

— Ну, й обережним ти став, Петре... За твоє здоров'я, — чокнувся чаркою. — Боїшся всього.

— Пий на здоров'я. Не боягузтво, а здоровий глузд керує мною. Тут у районі зібралися ділові і віддані працівники. Тяжко мені, ой як тяжко між ними крутитися. В'юном слизиш між пальцями, кожного свого кроку і слова пильнуєш. Іноді виступаєш з промовою, коли із них хтось є, і потім сам собі дивуєшся: говорив так, неначе справді ідейним став.

— Це добре. Лівою фразою найкраще замазати всяку дірку. І я не раз до цього методу вдаюся. Допмагає найкраще, особливо серед тих, що не дуже люблять трудити голову теоретичними міркуваннями... Кажеш, не той тепер дядько пішов?

— Не той. І коли встиг так змінитися? Сам диву даєшся. Селянську психологію я добре знаю. І ось ця твердиня до самих підвалин розсипалася... Недавно наша районна газета випустила сторінку про село Івчанку. Візьму лише інтелігенцію, що вийшла з села. Ба, щоб не помилитись, принесу тобі цю газету. — Пішов у другу кімнату і незабаром повернувся з по-тріпанною підшивкою. — Один начальник північного порту — раз, — загнув палець. — Один професор, один дипломат, три кандидати різних наук, чотирнадцять агрономів, двадцять шість командирів, шістдесят два вчителі, вісімдесят дев'ять студентів... В середній школі два восьмі, два дев'яті і два десяті класи. А які будівлі побудували. Дачі, прямо дачі. І до того розледащився народ, що навіть на ярмарок на машинах їздять. Який-небудь тобі нащадок Солопія Черевика везе свою красуню на машині, а сам, чого доброго, про легкове авто думає.

— Трудодень — дев'ять кіло зернових, — перехилиючись через стіл, прочитав Крупяк.

— Вісім, вісім з грамами. То вже редакція натягнула шкурку на кисіль! — чогось зрадів Крамовий, але зразу ж осікся, згадавши, що цим він зменшив силу своїх доводів. І вже повільно закінчував: — А сіно, а яблука, а мед і всякий інший дріб'язок! От і поговори з таким дядьком що-небудь на слизькі теми. Так він тебе сам візьме за комір і в міліцію як миленького затаскає... Правда, це село передове, але за ним усі тягнуться.

— Не подобається мені таке село. Тут я не буду собі виділяти землю під станцію, за відсталі візьмуся, — зробив висновок Крупяк, позіхнув і перехрестив рота. — Ну, мені треба ще в одне місце з'їздити днів на десять, а потім буду представлятись твоєму начальству... Чи не можна буде мені під станцію забрати будинок прасола Мірчука, що над Бугом?..

VIII

Увечері до Григорія Шевчика в хату-лабораторію зайшли Марта і Терентій, кремезний чолов'яга, сивий і зморшкуватий, з широким напівперегнутим станом.

Раніше Терентій половину свого віку провів за ткацьким верстатом, майстерно виробляючи полотна, настільники і рядна. Сидяча, кропітка робота перегнула його по половині і попсувала очі.

От і став дід на старості літ сторожем у колгоспному саду, де тепер майже повністю господарювала Марта, хоча й була вона бригадиром садово-городньої бригади.

— Готові в дорогу, Марто Сафронівно? Завтра рано виїдемо, — запитав Григорій.

— Зібралася. Треба було б трохи раніше виїхати. Припізнились ми. — Сіла молодиця за стіл, заставлений дерев'яними клітчастими ящиками, де росли і проростали різні культури. Стіни були заквітчані кращими зразками колгоспної праці, і вся хата-лабораторія, затишна, жива, віяла солодким теплим пилком і зерном.

— Що вирішили на бригаді? — подивився на молодицю ласкавим і допитливим поглядом. Пишна, здорова краса переливалась в кожному її русі, гордовито-стриманому виразі округлого лиця. Роки не робили Марту ні повнішою, ні старішою. В очах та з обличчя її змилась давнішня скорбота і вираз гіркої непевності. Тепер вся вона була спокійна і рум'яна, як тиха осіння година. Сватались до неї і їхні люди, приїжджали і з околиць сіл, та й поїхали ні з чим. Всю свою любов передала єдиній дочці, про одруження навіть і слухати не хотіла. "Хватить із мене. Любила одного, а тепер ні до кого серце не лежить. А одружитись як-небудь ні совість, ні гордість не дозволить. Відійшло моє, як весняна вода", — тільки на самоті звиряла свої думки і чуття тітці Дарці...

— Вирішили купувати лише зимові сорти яблук. І то найкращі: джонатан, сніжний кальвіль, золотий пармен, антонівку-склянку, губерстон.

— Хороше яблуко золотий пармен. Усе тобі, як зоря, переливається, — вставив дід Терентій, — та й про ранет треба не забути.

— А коли невиває цих сортів?

— Тоді слив купимо та таких гатунків яблук, з яких добре вино вийде.

— "Вікторію" неодмінно дістаньте. Неодмінно. То усім сливам слива, — кречнув дід і підійшов до стіни, розглядаючи новий плакат.

Вранці, під ревниво-недовірливим поглядом Софії і радісні вигуки старшої дочки Катерини, Григорій зібрався до правління колгоспу, де його мала чекати вантажна машина. Він розумів думки Софії, але удавав, що нічого не розуміє, безтурботно сміявся, підкидаючи вгору чорнокошу дитину, яка мало ли гралася із батьком: все він то на полі, то в правлінні, то своїй хаті-лабораторії, а додому тільки попоїсти та переночувати прийде.

— Григорію, крім Марти ще хто-небудь їде? — їдуть. Шофер, Іван Тимофійович. Правда, він у Вінниці злізе, — безжурно відповів, почувавши на собі допитливе око Софії.

— Марта, — тільки одне слово промовила і згодом зітхнула.

— Ти чого? — таким правдивим поглядом подивився на вужину, начеб він ніколи не задивлявся на інших молодиць. — Хочеш — ти їдь з нами. Місця в машині хватить.

— Гляди, чи не тісно стане, коли я поїду.

— А ти спробуй, то й побачимо.

— Та ні вже, їдь сам. Тільки не обижай мене, Григорію, — підійшла до чоловіка, і де та недовіра, та посмішка поділися. Її обличчя стало затіненим, скорботним.

— Ну, що ти, Софіє! Хіба не знаєш, з ким я їду? Просто совісно слухати таке, — пригорнув дружину, і та ще тісніше притулилась до нього, вірячи і не вірячи його словам. Потім Григорій нахилився над невеликим ліжком, де спала менша дочка Люба, поцілував її у вогке од поту чоло і тихо вийшов і нової просторої хати, що й досі ще пахла необвітреною сосною і гіркуватою осичиною.

— Григорію, — уже біля воріт замахала Софія рукою, — тільки такий сад підіймайте, як сонце. Щоб надивитися не можна було. Колгоспний!..

Зелена блискуча машина помчала у принадну весняну далечінь. Побігли, закружляли поля — зелені й фіолетові. На нивах чорніли люди й худоба, десь в долині бурчали трактори, і статечні граки діловито ходили по ріллі. Двома веселими блакитними крильми, погойдуючись, летів розколиканий світ за машиною. Впершись руками в кабінку, Марта раптом побачила, як поважно йшов за сівалкою Дмитро Горицвіт. Він напевне її помітив — на мить зупинився і після роздуму махнув рукою. І, неначе дівчина, почервоніла молодиця, краєчком ока оглянувшись назад — чи не слідкує хто за нею, — поправила рукою волосся, що вибилося з-під хустки, мовчки вклонилася Дмитрові. Той іще постояв трохи біля дороги і поволі пішов чорним полем в синій небокрай. Обернувшись назад, довго не спускала Марта очей з високої постаті, відчувала, як в очах неначе сльози заворушились.

"Ох, і дурна ж я, дурна. Чи є ще така на світі?" — сумно усміхнулася в думці. — Ще й досі вболіваю за ним, неначе нерозумне дівчисько. Буває ж у світі така досада", — перебирала в пам'яті дорогі риси. І чим більше думала про Дмитра, тим ясніше прибивались до неї минулі роки, а в них бачила молодого дужого хлопця з сумовито-гордовитим блиском у чорних очах, чула його скупе, невміле слово, міцні великі руки навколо свого стану. А потім обрис статечного чоловіка тінню пригашував минулі роки, і знову одходила ота постать, як зараз в долині якийсь орач. "Так і життя моє відходить".

Замислившись, не помічала Марта, як раз у раз, неначе ненароком, її руки торкалась рука Григорія Шевчика, несміливо, питально. Лише від одного погляду молодиці, рівного, світлого, хмілів Григорій, мов од вина, і потайки слідкував за кожним рухом Марти. Не вперше відчував, що приязнь до неї переростає у більше, тяжке, тривожне і хвилююче чуття. І хоч як стримував себе, проте зустріч з Мартою завжди була святом для нього.

Надвечір заїхали в село Рахни до знайомого Григорію технолога-винороба Порфирія Тихоновича Лісняка, розумного, гладкого чоловіка із сивим рідким чубом. Шевчик надіявся, що Порфирій Тихонович дасть і пораду і допоможе їм придбати найкращі сорти яблук в знаменитому селі Осламові, Вінницької області, де лише одного саду було шістьсот гектарів.

Старий удівець привітно зустрів гостей, заметушився по хаті, накриваючи стіл і сам невміло пораючись біля печі. Марта якось непомітно почала допомагати йому, і незабаром усі куховарські справи перейшли до її рук...

— У нас як зацвіте навколо, так і не знаєш, де небо, а де садки — і небо біле, і земля

біла, начеб хмарини опустились на все село та й не схотіли підніматися з нього, — поволі хвалився за столом Порфирій Тихонович. — Це яке вино буде, Григорію?

— Не знаю. Знаю тільки, що дуже добре, — перекинув чарку з рубіновим пахучим трунком.

— Повік не вгадаєш. З агруса... Сам виробляю це вино. Возив в Укрвинтрест, не нахваляться ним. Щеп я вам допоможу дістати. Познайомлю вас з директором радгоспу. Тільки ти йому, Григорію, щось про мисливство закинь, — по-змовницькому підморгнув, — скажи, що сам мисливець, і зразу подобріє чоловік, розбалакається, всяких історій тобі наговорить, неодмінно згадає, як він попідряд дві лисиці вбив і танцював на снігу, ну, і нічого не пожалує тобі... За ваше здоров'я, Марто Сафронівно. Душевна ви жінка. По голосу помітив, коли яблуні заговорили. Так може говорити людина, що природу любить, живе діло любить, людей шанує, живе по-людськи. Вгадав?

— Вгадали, вгадали, — відповів за Марту Григорій.

— Велике це діло — любов до людей. Подивишся на іншого — скапарить чоловік увесь свій вік і ніхто його добрим словом не спом'яне, бо не життям, а лише одним своїм шлунком жив, у своїм смітті копирсався, як смердючий щур. Рідна дитина не поклониться такому батькові, не прийде на могилу покласти вінок... От я вже про що почав говорити... Старим стаю.

— Ну, ви ще, Порфирію Тихоновичу, й молодого переживете. Міцні, — промовив, хмеліючи, Григорій.

— А добрий сад викохати, навчити зміну ходити біля нього — це велике діло... За найкращого нашого садівника — за товарища Сталина!

І радісно було Марті сидіти і слухати старого технолога. Розуміла, що у цього чоловіка ні в одному слові, ні в одному помислі не було фальші, ні того докучливого повчання, на яке часто хворіють старі люди.

Другого дня Марта з дитячою радістю і захопленням оглядала несходимий сад.

— Триста сортів одних яблук! — не вкладалася в голову молодиці така цифра. Вона ретельно записувала до блокноту все, що чула від досвідчених садівників, з хвилюванням ловила їхні слова. І знову великими і щасливими очима оглядала яблуневий край, прикидаючи в пам'яті, як їй найкраще розбити сад у своєму селі, де посадити агрус, де поставити пасіку.

Нові враження, люди, обставини якимось непомітно, без слів, зблизили її з Григорієм. Став ближчим і зрозумілішим цей чорнявий підібраний чоловік, що так чудово співав і виступав з промовами, так пильно просиджував дні і ночі на своїх дослідних ділянках і в хаті-лабораторії. Правда, була в цього красня слабкість до жінок, але ж і гультьєм його назвати не можна.

Сердечно попрощалися з Порфирієм Тихоновичем, і машина, заповнена щепами, легко полетіла по шосе додому.

Зоряний теплий вечір застав їх у чистому полі. Розмовляючи, Григорій несміливо охопив пальцями руку молодиці. Не пручалась, в задумі слухала його, притулившись

спиною до кабіни. А перед очима химерно спліталось минуле і прийдешнє, бачила в молодому саду свою Ніну і Дмитра, і добре було на душі, що й вона між людьми як людина живе. Хай нещасливо склалося її особисте, хай не зазнала свого молодого щастя, та не соромно їй дивитись у вічі людям, не треба ховатися од своєї совісті. Не для себе жила вона, і в цьому було спокійне і глибоке чуття своєї значимості.

Григорій, почувши незвичне хвилювання і приплив чи не справжньої любові, нахилився до Марти, пригорнув її, припадаючи устами до пасма її волосся. І молодиця спокійно одвела його руку од себе, відсунулась до лівого борту і тихо промовила:

— А я увесь час думала, Григорію, що ти кращий.

— Марто... Марто Сафронівно. Я до вас... — почав говорити, збиваючись і запинаючись.

Слухала уважно, відчувала, що й справді в Григорія приязнь переростала в більше почуття, а потім відповіла розмірковано і строго:

— Григорію, ти нічого не забувся, коли говорив таке. Тільки забув, що ти — батько двох дітей. Мені незручно за тебе. Ти і мене, і себе зобидив. Бачиш, не маленький ти і розум маєш у голові, а малесенькі чуття не вицідилися в тебе до останньої краплі.

Мовчки доїхали до села. В Григорія було так на душі, начеб його хто прилюдно вдарив по обличчю. Він довго підбирав слово, щоб щось сказати молодиці, але так і не зміг підібрати. Марта сама виручила його: прощаючись, без всякої тіні невдоволення і осуду, начеб нічого і не трапилось, промовила своїм чистим, грудним голосом:

— Завтра ж, Григорію, прихोдь на поле. Розплануємо, де і які найкращі гатунки садити. Будь щасливий, Григорію, — і сама перша подала йому теплу і пухку руку.

З німою вдячністю і радістю потис її Григорій, а образ Марти, виразний і світлий, не сходив з очей, аж поки Софія не відкрила йому двері. Діти давно вже поснули, а жінка й досі чекала на нього. Непомітно, допитливим і настороженим поглядом окинула його і заспокоїлася: не помітила тих характерних іскорок, які завжди видавали Григорія, коли траплялось якесь, хай лише на словах, нове захоплення. Всі його потаємні рухи вивчила тим ревним почуттям, яке буває в безмірно люблячих жінок. І Григорій неясно догадувався, що Софія знає його краще, ніж він сам себе. От тільки він Софію не дуже-то знав та й не так-то й намагався заглянути в її внутрішній світ. Її любов і вірність приймав за звичне, само по собі зрозуміле, а в тривоги її боявся і не хотів заглядати. Все це залишав на потім — уляжеться, думав, і якось-то буде.

IX

І до цього часу не збігла у Дмитра Горицвіта злість на Карпа Варчука. І Карпо, ледащуватий до роботи, проте проворний на всякі комбінації, що пахнули свіжою копійкою, також сторожко сторонився свого бригадира, завжди намагався працювати подалі від нього. Коли ж доводилося говорити про якусь справу, слово Карпа було повне шанобливої поваги, за якою зовсім непомітно крилася насмішка. Вони добре розуміли один одного, а для людського ока трималися врівноважено, спокійно.

— Дмитре Тимофійовичу, відпусти мене до хутірця досіяти клин ячменю, — підійшов до нього вранці Карпо, молодцювато поправляючи пухнастий вогник чуба.

— Пущу. Тільки щоб до вечора увесь посіяв. Не гнати ж іще й завтра худобу.

— Слово начальства — закон, — промовив з пошаною, і кумочки уст насмішкувато затремтіли:

— З ким хочеш їхати? — покосився на Карпа.

— І сам не знаю, — неначе недбало подивився на сіячів. — Може, з Кузьмою Василенком?

— Підходяща пара, — глузливо кинув Дмитро. — Їдьте.

— Два чоботи — пара, — не образився, а засміявся Карпо. — Ми люди темні, за чинами не ганяємося. Нам аби гроші та добра матерія, та чарка інколи.

Проворно заклешняв вигнутими ногами до Василенка, підморгнув йому і попрямував до воза з лантухами зерна.

Коли доїхали до хутора, воза поставили не край дороги, а біля невеличкого озерця, що, неначе зелений полумисок, втиснулось в чорне коло. Над водою, скиглячи, піднялось кілька чайок, і круті вигини їхніх крил, підбиті сонцем, повільно маяли, сяючи чистим сріблом.

Засипали сівалку зерном, закурили.

— Щось, мені здається, дуже густо засіваємо поле, — здалеку закинув Карпо.

— Де густо, там не пусто, — не зрозумів його зразу Василенко.

— А я чув, що коли рідше сіяти, так рослина краще куштується, більше отримує сонця, вільгості, і колос і зерно стають дебелишими. Наука!

— Це може бути, — почав догадуватись Василенко і допитливо поглянув на Карпа: чи справді з ним можна зварити кашу, чи тільки розуму випитує. Скинув заялозенного картуза, і сонце засвітилось на мертвотно-блідій п'ятій лисині, що від лоба доповзла до самої маківки і зупинилась перед на диво густою, без жодного сивого волосу, темнорусою проростю. У вогких, по-собачому сумовитих карих очах блиснули розбійницькі блищики, сіпнулася нижня товста губа і прикрила верхню, засіяну кушуватою щетиною. Карпо вже знав, що його думка дійшла до цього п'янички, що оживав тільки тоді, коли нюхом чув чарку, а особливо на гульбищах. Тоді Василенко ставав веселим і дотепним співрозмовником та джигуном. Проте цей тихий, повільний чолов'яга, зовні незлостивий, але потаємний за своєю вдачею, немало зробив шкоди колгоспові: чимало за півлітра перепустив громадського добра в чужі руки, за могорич і на суді міг виступити з брехливими свідченнями, сумовито, по-старечому похитуючи головою і ховаючи очі од скривджених односельців. Як багато безхарактерних людей, він не мав ніяких моральних устоїв — жив, як набіжить: від ранку до вечора, від випивки до випивки.

— Може, і нам рідше посіяти ячмінь?

— Тільки якийсь мішок треба зарані заховати од людського ока, — Василенко зразу поставив питання на практичну ногу.

— Отут біля озерачка присиплемо землею, — підійшов до воза Карпо. Легко схопив мішок за гузиря, крєкнув і вміло та обережно скинув з правого плеча біля глибокої борозни. — Краса яка, — витер рукавом спітніле чоло, прислухаючись до співу

жайворонка.

Але Василенко у відповідь тільки щось замуракотів, розгрібаючи землю двома чорними і проворними, як кроти, руками. Навіть Карпо здивувався — де така швидкість взялася в його рухах. Але коли Василенко підвівся, знову вся його постать стала млявою і розслабленою.

Надвечір прийшов до сіячів Дмитро. Довго і мовчки ходив по ниві, часто пригинався до самої землі, а потім пішов за сівалкою.

— Ви сівалку тепер не переставляли? — запитав у Василенка.

— Ні. Як встановили зранку, так і метляємося по цю годину, — подивився той сумовитими очима на Дмитра, ретельно обчистив сошник, похитав головою.

— Чого ж тепер густіше сіється, ніж з того краю? — недовіжливо подивився на Василенка і нахмурився.

— Не може бути такого, — обізвався Карпо, що ходив за кіньми. — То тобі здається, Дмитре Тимофійовичу.

Дмитро знову зосереджено почав ходити полем, і четверо очей з острахом впились в нього, коли підійшов до місця, де був прикопаний мішок. Вдарив ніском Дмитро в свіжу розм'якшену землю, і жовтувате, як старе сало, полотно мішка проглянуло на світ. І зразу ж оскаженів чоловік. Одним помахом руки викорчував мішок на незорану долину і, як хмара, швидко попрямував до сіячів.

— Отак ви сієте, вражі діти! Отак наше добро переводите? Отак... — він захлинався од гніву і тугих клубків слів.

— Прости, Дмитре Тимофійовичу, поплутав нечистий, — для чогось скинув картуза Василенко, закліпав очима, і обличчя його стало жалісним, як у скривджених дітей, а лисина почала парувати.

Карпо зразу зрозумів, що, коли втече, Дмитро передасть его в суд. Тому, бліднучи і холонучи, тримався біля коней, клянучи в душі все на світі.

Дмитро підлетів до нього, але Карпо спритно обкружляв навколо сівалки, раз і вдруге; Дмитро через сівалку потягнув його батоном по запітнілих плечах. І Карпо, зразу ж забуваючи свою провину, піддаючись тільки почуттю злості, і собі навскіс вдарив Дмитра замашним гарапником. На якусь-хвилину злоба затьмарила йому розум, зменшила настороженість, Цього було досить, щоб могутні руки перехопили його навколо стану, піднесли вгору і брязнули об землю. Але як на пружинах підхопився Варчук з землі і знову упав обличчям униз — кулак в Дмитра був важкий, мов довбня. Карпо, чорний, увесь вмазаний землею, шулікою вигнувся над ріллею, відскочив убик і, не чуючи вдару батога, щосили метнувся до шляху.

Блідий од люті і втоми, Дмитро підійшов до сівалки, злісно оцідив крізь зуби:

— Берися, злодію нещасний, за коні. Та швидко мені мотайся. До такого сорому дожити! Я б з досади втопився, вдавився. Що то, коли людина ніякої гордості не має. Тьфу! За один день така гидь увесь колгосп розікрала б. За один день! Вороги ви закляті.

Василенко з готовністю і вдячністю кинувся до коней, і Дмитро поволі пішов за

сівалкою.

"Жаль, що той утік. Проворний. Та суд його провчить. — Кусав уста і ненавидячим поглядом дивився на обм'яклу потать Василенка. — Це доведеться тепер руками підсівати той клин, де чорти переставили сівалку".

Мовчки до пізнього смерку працював Дмитро на спустілому полі. До озерця невеличким косячком прилетіло кілька чирят і злякано метнулись назад. Втихомирились чайки; далеко на пагорбку, як троянда, розквітнув огник, а над ним меншим вогником замерехтіла зоря. Нарешті запрягли коней у воза, виїхали на дорогу.

— Дмитре Тимофійовичу, прости нам, — попрохав Василенко. Дмитро довго мовчав. Але коли знову занили зітхання і прохання, суворо відрізав:

— Якби ти у мене украв той мішок, усю комору обчистив, обібрав би мене до нитки — міг би простити. А це державне добро. Розумієш? І такі діла тільки держава розсудить.

— Прости, Дмитре Тимофійовичу. На весь вік зарікаюся навіть до чужої соломинки приторкнутися. Ну, схибнув чоловік. Так не добивай обухом його. Дай виправитись.

— І чого б я дурно-пусто язика трудив? — ще більше нахмурився Дмитро.

— Невже в тебе жалю нема? Невже в тебе серця нема? — потягнувся до рук бригадира. Той різко відсунувся вбік.

— По якому праву ти до мого серця поліз? Ти б його теж, коли б твоя воля, як той мішок, у землю б зарив, за карбованця продав би, за чарку з підкуркульниками пропив би... До злодіїв, розкрадачів громадської власності серце моє каменем, залізом розпеченим стає, — загарячився. — Ми за більшовицькі колгоспи, за заможне життя, за соціалізм боремось, ночей недосипаємо, а ви теж, як убивці, ночей недосипаєте, щоб обікрасти наші найдорожчі надії. За паршивого півлітра і нас, і дітей наших з торбами по світу пустили б, усе добро спекулянтам запродали б, бо душа у вас у спекулянтському бруді розкисла... Скільки ви копиць сіна продали?

— Був гріх, — покірно хитнув головою Василенко.

— От про це й скажіть на зборах. Попросіться у людей.

— Боюсь, Дмитре Тимофійовичу... Прости.

— Не ний, бо не розжалобиш!.. Мене сам товариш Сталін учить чесно виконувати завдання нашої держави і викидати з колгоспу куркулів та підкуркульників. А ти хочеш, щоб я у ваші брудні діла свої руки умочив. Як я тоді на портрет товариша Сталіна подивлюсь?

— Дмитре Тимофійовичу! Вірно це все. Каюсь. Один раз прости. Не скажи людям, — зовсім розкис Василенко.

— Не те що розкажу, а й у газету подам матеріал.

— Та що ти, Дмитре Тимофійовичу! Що хочеш роби — в суд подавай, тільки не пиши до газети. Це ж увесь район знатиме про мій сором. Увесь район! Прости! Вік дякуватиму.

І Дмитро з здивованням побачив сльози в неоднаково розширених з переляку очах.

Біля самого села, горблячись, одчайдушне вилетів на велосипеді Карпо Варчук. Він

поспішав за порадою і захистом до Крамового. З лютою ненавистю глянув на Дмитра і ще міцніше натиснув на педалі. В голові його важко гупали кров і думки. Не сумнівався, що Крамовий допоможе, але поки що він, Карпо, не дурний з'являтися на очі колгоспникам. Як-небудь перекрутиться, поки не проявиться хоч трохи його діло...

Х

В селі Дмитра чекала неприємна звістка. Коли він увійшов у простору стельмашню, що була завалена шпонами, обіддям, колодками, шпичками і пахтіла солодкуватим дерев'яним пилком, назустріч йому вийшов посивілий і поповнілий Іван Тимофійович Бондар. Недовго він проголошував: після тяжкого поранення перейшов на спокійну роботу — працював завідувачем стельмашні; збудував прекрасну парню на триста ободів, майстрував добротні вози і брички для свого колгоспу та й навколишнім селам допомагав. За колесами до них приїздили навіть із інших районів.

— Чого такий сердитий, Дмитре?

— Та нічого, — не сказав навіть слова тестеві про випадок на полі. — Полагодили мені васяг?

— Полагодив. Покрив таким лубом, що кожною клітиною, неначе вощина, сяє... Тобі по телефону передавав привіт секретар райпарткому Марков.

— Спасибі. Питався щось? — з приязню уявив собі білявого, середніх літ чоловіка з сміхотливими іскорками в очах кольору осінньої води на піщаних перемілах.

— Ні. Сказав, що виїздить працювати в іншу область. На підвищення пішов чоловік. Побажав тобі успіхів у роботі.

— Це погано, — похмурнішав і щиро запечалився Дмитро.

— Чого там погано? Чоловік уже буде працювати секретарем обкому партії.

— Для мене, тату, погано. То велика поміч була. Хороший чоловік жив із нами, — мимоволі зітхнув і сів на березову напівобтесану колоду.

— Да, дуже розуміюча була людина, — погодився Бондар. — Людей цінувати умів. Візьму своїх стельмахів — усіх наперечет знав. Це не такий, що за цифрами та папірцями світу не бачить.

— Скільки він із нашим колгоспом попомарудився, коли ми відставали. Не жалів себе чоловік. Коли б не він, я й досі не був би бригадиром. Він і поговорить із тобою посправжньому, і в хату зайде, твоїм хлібом-сіллю не погребує. І навіть коли відчитає тебе за щось, не чуєш, що принизили, втоптали в грязь, як в нас дехто робить. Умів заглянути в душу людську. А це найтрудніше, тату.

Тяжко задумавшись, вийшов на вулицю, перебираючи в пам'яті давні, болючі й радісні, спогади.

Хіба могли забутися ті роки, що яблуневим цвітом обсіяли широкі дороги і тепер не терпкою власницькою дичкою, а дорідними гронами перевисли над життям. Заглянемо в минулі роки...

То були незабутні зимові дні і ночі, коли сніги тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року зустрічалися з метелицями і морозами тисяча дев'ятсот тридцятого.

В цю пору нові обрії оновлювали серце і життя селянина. І знову потекла і

запарувала на снігах вірна кров, височена куркульською кулею, ножем запроданця-лиходія, злостивого безбатченка, що, продавши свою дрібненьку трухляву душу, без торгів закладав міжнародним паліям долю нашої землі, долю наших батьків та дітей. Злобливі недобитки, вигадючені куркульськими хуторами і затхлими націоналістичними багновищами, продажними повіями троцькізму і мстивими рештками бухарінців, вилазили із шкури, щоб повернути назад вітрила історії, щоб кинути наше життя під чужі ноги. Підлий і нищий ворог не гребував ніякими засобами, намагаючись збити село з єдино вірного шляху. Від отруйної брехні і до пострілу в вікно активіста, від лівої фрази і перекручення директив партії та уряду до куркульських повстань кидалася тьма минулого, що й досі де-не-де чіпляється до наших ніг смердючим болотом...

Дмитро не належав до тих активістів, що без відпочинку працювали по селу, ходили з хати в хату, агітували людей до вступу в колгосп. І заяву поніс не зразу. Уважно читав і перечитував газету, прислухався до розмов у сельбуді і думав, думав до глухого болю в голові. Виходило: попроситись із усім устоеним, одноманітним, але звичним життям було важче на ділі, аніж у мислях. Часто, коли слухав запальні промови двадцятіа'ятитисячників, радянських та партійних працівників, думка злітала до хвилюючих верховин, розкривала з завіси прийдешнього ясні картини людської долі. Але коли залишався на самоті, обступали сумніви, сірі, немов осіння негода, і ціпкі, неначе коріння. Він розумів, що колективне життя має бути багато кращим од теперішнього, але й передбачав: нелегко, ой, нелегко буде зразу перевернути такі гори. Скільки на це часу піде, поки призвичаїться селянин до великої справи! І в дрібному господарстві ледве раду даси. А це ж тисячі людей! Та кожен зі своїм характером, зі своїми особливостями, та кожен привик не до гурту, а все до себе таскати, про своє гніздо піклуватися. Роки на це підуть.

Ніколи думки не були такими різнобійними і непостійними, ніколи так не мінялися настрої, від радісного хвилювання до болючих обривів серця. І Дмитро з дня на день відкладав вступ до колгоспу.

А одного вечора, коли Іван Тимофійович, уже сердячись, почав говорити з ним про те саме, Дмитро звернувся до своєї сім'ї:

— Мамо, Югино, як ви думаєте — пора нам записуватись?

Докія покинула прясти, склала руки на колінах, потім промовила тихо і без запинки — видно, не раз думала про це:

— Ми не кращі за людей і не гірші. Куди громада йде, туди й наша дорога. Сам будяком при дорозі не проживеш. А втім, голова всьому тепер ти, — міркуй. — І знову почала прясти, але веретено не так проворно крутилось в її руках і частіше обривалася нитка.

— Пора вже занести заяву, — погодилась Югина, колихаючи Андрійка.

Дмитро повеселішав, зрадів, що в його сім'ї нема того надриву і розгубленості, як у багатьох родинах середняків.

"Коли щось і негаразд напочатку буде в колгоспі — не лятимуть мене", —

ворухнулася обережна думка і сам поглузував із себе: нелегко викорчовувати усе старе. Багато правди було в словах Свирида Яковлевича і Сніженка.

Прояснюючись, із трепетом сів писати заяву. Він чув на зборах, як треба писати цей документ, але ж хіба все запам'ятаєш? Про більші діла тоді думалось.

За вікном стояла місячна ніч. Дужі вітри кришили на шмаття білі хмари, і пересохле дерево хати обзивалося низьким мелодійним рокотанням.

"Заява", — великими літерами вивів Дмитро і задумався.

Чого не згадалось тепер? Усі дороги і стежки його життя, переплітаючись, звідусіль поспішали до сьогоднішньої днини, як поспішає гаряча кров до серця. Течії думок перехрещувались одна з однією, наливали тіло хвилюванням, розстеляли картини минулого і прийдешнього. Вдалині побачив обрис свого батька і аж здригнувся.

"Яке б то щастя було, коли б він дожив до цих днів... Він міг би і головою бути... Це прийшов би до матері... Або пішли б удвох, батько і син, по новому полю поміж золотими пшеницями. Самі ж з людьми виростили їх, щоб достаток, а не злидні ходили по селу, щоб зерном наскрізь пропахли повні засіки"...

"Дорогі товариші колгоспники. Прошу вас, прийміть мене у свою нову сім'ю. Хочу жити й працювати з вами, як учить нас товариш Сталін. Буду працювати так, щоб не совісно було глянути в очі своїм рідним радянським людям".

Одірвав подобрілі очі від аркуша і побачив: за ним, покинувши роботу, уважними поглядами стежили дружина і мати. І знову згадав батька. Тепер йому замість батька буде Свирид Яковлевич... І невимовно теплі почуття ожили до свого найкращого порадника і старшого друга...

"Дурний я, дурний, чому раніше не увійшов у велику родину?"

Хвилюючись підійшов до дружини і мовчки сів біля неї... На другий день розгулялась така лапата віхола, що за кілька кроків нічого не було видно. І Дмитро, часто закриваючи очі рукавом критого кошушка, попрямував до сільради. Незвична тривога і радість мінливими хвилями боролися в його душі. Було то хороше, то боязно, неначе щось відривалося безповоротно і назавжди, але й прибувало нове, добре чуття. Так у нього на душі було колись в далеку давнину, коли вперше з острахом почав перепливати Буг. І знову хвилювало і тривожило майбутнє, нерозгадане, неясне, в яке хотілося заглянути хоча б краєчком ока.

Роздумуючи, мало не збив з ніг господаровитого Олександра Підпригору, рідного дядька Василя.

— Дмитро? Здоров, здоров! — зрадів чоловік і довго, якимось питальним і непевно тримав у своїй руці Дмитрову руку. — Ну й мете! Світу ясного не видно. Куди поспішаєш? Не в сільраду?

— Туди ж.

— І я туди, — зітхнув.

— Викликають?

— Та ні, сам іду. Іду й не знаю, як його правильно піти по шляху: чи вперед, чи затриматись трохи. Ех ти, чортова задача, — вдарив рукою по шапці, скидаючи пухке

гніздо снігу. — Загальмувати себе — послухай людей — якось не виходить, незручно, а вперед рушиш — страшно. Ти думаєш: це перший раз зриваюся нести заяву? Вона в мене на складках уже аж просвічується. От дійду до середини дороги, та й назад — додому. А дійду до хати — знову до сільради, до людей тягне. Бо й дома тепер такі порядки — краще не згадуй. Баба почула: будуть жінок усупільнювати. Ну й поїдо'м їсть — не записуйся та й не записуйся, бо й утоплюся, і рогаці на твоїй голові потрошу. Бо, каже, у колгоспі все усупільнять і всіх під одну ковдру поволочать спати. І так цією куркульською видумкою в'їлася в печінки, що не витримав я:

"Який тебе дідько, таку стару, під ковдру поволоче. Було б кого. Бачила ж — соз у нас був і не усупільнював вашого брата". А вона мені: "Що ти тямиш, луб'я мочене, — не я ж вигадала — люди говорять. Воно соз созом, а це друге діло. Щоб я твого духу в тому колгоспі і не чула і не бачила...". А син із дочкою, комсомольці, на своєму вперлися; "Без тебе запишемося, батьку, як не підеш за людьми". І запишуться, холерячі діти. Знаю їхній характер. От задача! Коли б міг, заховався б на цей час у якусь діру, щоб, як заєць під корчем, пересидіти, поки воно розвидниться.

Дмитро з подивом помічає, що і в його душі є багато тих самих хвилювань, сумнівів, що зараз прорвалися в завжди стриманого Олександра Петровича. Але водночас відчуває і якусь перевагу над ним. Коли б запитали Дмитра, в чому корениться ця перевага, він не знав би, що й відповісти, але вона дзвеніла зараз в його крові, як оті невколисані живучі слова Свирида Яковлевича, двадцятип'ятитисячників, як слова дорогих книг вождя, до яких завжди торкався з глибоким внутрішнім трепетом, бо, привикши образно мислити, він ніколи не роз'єднував творів од образу великого творця.

— Та й за добро, коли подумаєш, опаска бере, — продовжував Олександр Петрович. — Скажемо, у мене ж сякі-такі конячата, як не є, а хвостами крутять. А в другого тільки й худоби, що куцихвоста курка гребе на смітнику. Та й у тебе ж коненята є...

Ці слова за живе задівають Дмитра; він, щоб заглушити якийсь внутрішній щем, швидше звичайного починає говорити:

— Що там коні, Олександре Петровичу. Коні — діло нажите...

— Нажите то нажите, але нажив їх власним горбом. У мене, повір, з десять шкур злізло, поки я стягнувся на худобу. Коли заробляв ту копійчину, то мозолями, як п'ятаками, обріс. Зріжеш їх, а в ямках — води налий — втримається.

— Це ви правду кажете. Так і я на свої стягався. І от, скажемо, пошесть — пропали ваші коні. Що тоді робити?

— І не кажи такого. Не кажи. Тоді спускайтесь, куме, на дно і не тратьте сили. Бо стільки мені не жити, скільки літ стягався на своїх дерешів.

— А коли в колективі загине пара коней, прожити можна? — впевненіше звучить слово в Дмитра.

— Та можна. Це вірне слово, — задумується Олександр Петрович. — Однак і страшно стає: як це я розлучуся із ними? Привик прямо як до людини.

— А я без жалю розлучаюся зі своїми, — ледве не зітхнув Дмитро.

— Е-е, ти молодший, Дмитре, тобі все легше робиться... Як подумаю: хтось інший на моїх конях робитиме... та хіба ж він їх так пожалує? Я в негоду з себе свитку скину, а коня накрию. Бо ж то худобина. Вона тобі не скаже, що в неї болить. Тільки заплаче іноді, та й то не всякий господар побачить... Її кріпко жаліти треба, як дитину.

— Та що ви, Олександр Петровичу, все одне й одне затвердили, начеб здаєте коні не своїм людям, а баришникам. Послухай вас, то вийде: колгосп тільки для того й організувався, щоб ваших коней угробити, — вже починає піднімати голос Дмитро, — Самих найкращих людей поставимо доглядати за ними. Вас поставимо.

— Ні, я конюхом, мабуть, не піду, — завагався Олександр Петрович.

— Підете, тільки вам треба за худобою доглядати, — почав гаряче переконувати.

— Ні, конюхом я таки не стану. І не вмовляй, — рішуче кивнув головою Підпригора, начебто його вибирали на цю посаду. — Це я тоді зразу своє серце згризу з усякими такими, — показав пальцями, — що тільки батогом уміють поцьвохкувати, переганяти худобу та від дівчат очей не відривати. Я їх сам, сукиних синів, батогом буду вчити, — і, вже уявляючи "всяких таких", розсердився чоловік, обличчя стало напруженим і недобрим.

— Що ж, не захочете, інша робота знайдеться. Вас на яку роботу не постав — любо подивитися, — так сказав Дмитро, начеб питання про вступ до колгоспу було давно і безповоротно вирішене.

— А воно так! Бо в роботі виріс, — повеселішав Олександр Петрович, і в очах блиснув завзятий вогник. — Ти не дивись, що я в літах, а як поставлю свого старшого перед себе косити, то й він зиркає назад, щоб батько йому, часом, п'яти не підкосив. А син же мій робітник, куди твоє діло! В нього коса як скрипка грає.

— У батька пішов.

— Авжеж, авжеж, роботяща дитина, — прояснився чоловік, і знову хмарка набігла на його чоло. — Дмитре, а коли я попрошу, щоб мої коні нікому не давали — сам доглядатиму і сам на них робитиму. Уважать мені по старості літ?

— А чому ж не уважать? Свої ж люди керуватимуть, такі, як Свирид Яковлевич Мірошниченко... так робитимуть, як партія учить. Щоб народу краще було.

З кожним новим словом Дмитро відчуває, як він підіймається над своїми сумнівами, уже бачачи себе членом нової сім'ї.

Біля майдану їх наздогнала гомінка бригада агітаторів, яким народ дав на Поділлі своєрідну назву — "червоні старости".

Варивон Очерет, побачивши Дмитра, вискочив із саней, підбіг до нього. На рукаві Варивона красувалась широка червона пов'язка.

— Дмитре, тебе можна привітати? Вступаєш, нарешті? Давно пора.

— Вступаю, Варивоне.

— Ну, й молодчина, — міцно-міцно потиснув руку. — Разом будемо працювати. Які ми, Дмитре, кручі з тобою розворочаємо. Стільки ж діла жде нас! Да якого діла! — Широке розрум'янене обличчя Варивона горіло захватом і силою. — Ти швидше оформляйся і приходь "червоним старостою" в мою бригаду. Ми тебе навчимо

говорити, щоб не хмурився, як сич, — і розсміявся.

Дмитрові навіть завидно стало, що так усе ясно і легко йдеться в товариша.

— Куди вже мені агітувати. Я більше слухати вмію. А тебе, кажуть, навіть самі найвредніші тітки поважають.

— Всього буває, Дмитре. Іноді й рогаками зустрічають, а випроваджують, значить, чаркою Ти ж знаєш: говорити я люблю, — янтарні очі Варивона бризнули сміхом. — І тітки і люблять поговорити. От, бува, як почнемо розмову, так півдня . й проговоримо. Про всяку-всячину. Підучився в Свирида Яковлевича, як тримати себе, що розповідати. Тепер сам бригадою керую. Коли чогось не можу пояснити — знову таки до Свирида Яковлевича шпарю. Захворів він, бідолаха. Третій день у лікарні лежить. От і приходиться мені самому викручуватися, бо товариш Говоров, двадцятип'ятитисячник, виїхав у друге село. Переходь, Дмитре, до мене. Югина тебе ще ; міцніше полюбить. Моя Василина знала, що баби в мені душі : не чують, то тепер, значить, і ревнує, і очей з мене не спускає, і ледве не за кожним словом про своє кохання до мене говорить.

— Ой, хвалько!

— Думаєш — хвалюсь? Я тепер серед бабів свого села найвищий авторитет.

— Мели, мели.

— Ні, ти послухай або краще сам поспитайся в жінок, кого вони найбільше люблять. І всі в один голос скажуть — Варивона Очерета. Не думай, що за красу закохалися в мене. Діло, значить, так було. Приїжджає з області якийсь підпарщик Крамового і об'являє, що треба негайно усупільнювати корови. Ну, ти сам знаєш, яка тоді завірюха піднялась на селі. Баби нас, активістів, ледве по шматочках не розтаскали. Степан Кушнір аж за Буг мусив утікати. А куркулям ця агітація солодша меду, підтримка їм повна. Розсердився тоді я — праця ж наша уся к бісу нанівець піде. От і мотнувся в район до секретаря райпарткому за поясненнями. Прийняв мене перший секретар, товариш Марков, — він недавно приїхав до нас. Пояснив усе про лівацькі закрути, розпитався про мою роботу, про настрої на селі. Довго гомоніли. Ну, наче крила дав мені. Не прийшов, а прибіг я ввечері в село. А тут — збори такі бурхливі, що мало сельбуд на тріски не рознесуть. Як передав тіткам слова партії, то вони мене ледве на руках не понесли. От з цього часу і любов до мене почалася. З якою тіткою не поговорю — в колгосп вступає... Прощавай, Дмитре, бо далеко мої поїхали. Щоб без бригадира чого-небудь не зробили не такого...

Дмитро і Олександр Петрович увійшли до сільради, наповненої людьми і повинню тютюнового диму. Жінки чогось обсіли Крамового, і той, підвищуючи голос, відсварювався з ними теж по-жіночому, верескливо та високо.

"Не так треба з жінками говорити. Ти на неї підіймеш голос, то вона ще в більшу сварку полізе". Дмитро обтрусив сніг з одежі, вийняв з кишені вчетверо складений папірець, підійшов до столу.

— Що, заяву приніс? В колгосп пролізти хочеш? — немов облив його цебром холодної води Петро Крамовий. — Ну, що ж, подивимося. Можеш іти додому. Коли

треба буде — викличемо.

І зразу ж неначе увесь світ потьмарився в очах Дмитрових. Одним помахом спливли, мов і не було їх, хвилі прояснення і радості. Один біль і люта туга засмоктали всередині. Спіймав на собі співчутливий, тривожний і здивований погляд Підпригори. Аж заточився.

Неначе обпльований, вийшов із сільради і пішов у чисте поле. А смерком попрямував до Варивона.

— О, Дмитре! В таку негоду прикатав! — радісно зустрів товариш.

Василина соромливо зацібнула блузку — саме сина годувала — і поволі підійшла до Дмитра, осміхнена, налита спокійною лісовою красою, що особливо вигідно визначалась зимою, коли сніги вибілювали темінь з її смаглявого лица.

— Де правда, Варивоне? — важко перевів подих, і під чубом заворушилось ряботиння зморщок.

— Що з тобою, друже? — здивовано і з тривогою поглянув у чорні очі, у яких тепер за темінню не можна було побачити чоловічків.

— Нічого, Варивоне, сідай...

— Тяжко тобі, Дмитре? — присів біля нього Варивон, торкаючись міцним плечем плеча.

— Ні, легко. Щоб моїм ворогам було усе життя так легко! Розказав Варивонові про зустріч з Крамовим.

— За старе мститься. В'їдливий, поганий чоловік, — уважно вислухав Варивон товариша. — Ну, нема тобі чого печалитися. Подумаєш, велике цабе отой Крамовий. Тільки дереться, мов жаба, на корч.

— Ти знаєш, у мене так на душі стало, начебто я жабу проковтнув. Це він мені, як якомусь сукинові синові, говорить: "В колгосп пролізти хочеш?" Так що це я, виходить, на одній гілляці з Барчуком, Даньком верчуся. Але ж їх він захищає, культурними господарями зове. А ми, виходить, некультурні, мужики репані. Де тоді правда? Скажи мені. І це він неспроста кинув. Чує серце моє — неспроста!

— Ну, і хай кидає. Що він тобі зможе зробити? На хвіст, значить, солі насипати?..

Одначе помилявся Варивон — Крамовий міг дещо зробити. Увечері на закритому пленумі сільради та ініціативної групи колгоспу мало розбиратись питання про розкуркулення. Петро Крамовий явно нервувався цілий день. Уже смерком він підійшов до Григорія Шевчика, одвів його вбік.

— Дмитра Горицвіта добре знаєш? — запитав пошепки.

— Чого ж не знати? — здивовано відповів Григорій і нахмурився: заговорили давня злість і образа.

— Його треба також у список ввести.

— Дмитра Горицвіта? — здивувався Шевчик. — Він же середняк, — і почуття злості чомусь почало осідати, коли перед очима побачив Докію, Югину і темну тінь Дмитра.

— Який там в чорта середняк! — скривився Крамовий. — Нема чого тобі захищати куркулів. Справжніх своїх ворогів не бачите, а на чесних культурних радянських

господарів нападаєте.

— Так Дмитро ж не був ні твердоздаточником, ні...

— Ну, так що із того? Багато чого було не так. Ти в нього ж наймитував? — гостро подивився крізь запітнілі окуляри.

— Ні.

— Як ні! — скипів Крамовий. — Сам починаєш куркулів захищати, у прихвосні лізеш! А коли Дмитра були побили — робив ти в нього?!

— Помагав трохи по господарству... Столярувати вчився...

— Столярувати? Заплатив тобі що?

— Я ж учився. Дав мені столярського начиння...

— А говориш — не наймитував! Сьогодні, коли хтось буде захищати Дмитра, виступи зі своїм словом, — уже наказав Крамовий. — Нема чого панькатися з ворогами. Ти його жалієш, а він тебе чуть не зарубав. Прийде час — і зарубає. Це такий... Тільки без дрібновласницьких переживань. Виступай прямо, рубай з плеча, по-більшовицьки. Не будь лемішкою. — Швидко пішов назустріч бородатому, всьому в пороші, Маркові Григоровичу Синиці.

Старий пасічник розкрив поли великого добрячого кожуха і обережно спустив на підлогу свого мізинчика — семилітню дочку Соломію.

Дівчинка сміливими очима оглянулася навколо і пішла до Івана Тимофійовича Бондаря.

— Ти чого сюди прийшла? — жартівливо почав гримати на неї.

— Батько мене саму в лісі боїться залишити, хоча мені й не страшно.

— А як вовки нападуть?

— Я на піч заховаюсь і кожушиною накриюсь.

— А коли вони на піч полізуть?

— Тоді я із рушниць буду стріляти, — промовила вже несміливо й пошепки, щоб не почув неправди батько.

Старий пасічник жив далеко від села у лісі. Коло дому був невеликий городець і чималий сад, затиснутий з усіх сторін обважнілим, могучим чорноліссям. І хоча не близький світ було тьопати до села, однаке пасічник тепер справно приходив на збори, прикриваючи кожухом і бородою свою Соломію. Після смерті жінки він, куди б не йшов, не розлучався із дочкою. І не раз бувало — на зборах, коли хтось виступав з помосту, обзивався дитячий голос:

— Татку, я спати хочу.

І сміх котився від задніх лав до самого промовця...

— Ти чого, Григорію, задумався? — підійшов до Шевчика пасічник.

— Та нічого, — роздратовано махнув рукою.

— Хтось у душу з чобітьми заліз? Бачу, бачу. Приніс мені нову книжку про бджільництво?

— Забувся. Завтра принесу, — пішов до дверей. Хоч Григорій і досі мав злобу на Дмитра, але виступати на зборах йому не хотілося. Намагався розібратися в плутанині

думок, аж голова почала стугоніти. Нервувався і злостився на себе. Чув, що трапилось щось невірне, і довго одне рішення не могло переважити друге. Іноді злість різко підіймалася вгору, і мстива думка забивала подих: "Позбудуся свого ворога. Що ж, Дмитро й справді може піти за куркульнею, залюбки всадити дуплет зі свого дробовика...". "Брехня, — обзивалась друга думка. — Бачив ти в нього що-небудь вороже? То твоя власна злість говорить".

Вийшов надвір. Сніг вдарив у гаряче чоло і почав розтавати.

Низько і глухо стугоніли обмерзлі дерева, тоскно петляла і кружляла темносива метелиця, як петляли і кружляли тепер думки в наболілому мозку. Не швидко Григорій зайшов у тепле приміщення. Спіймав на собі різкий погляд Крамового і знітився. Бридко стало на душі, аж замлостило всередині...

Головував Іван Тимофійович Бондар, який, передбачалось, мав бути головою колгоспу, але верховодив на зборах Крамовий. Говорив довго і гаряче про колективізацію, розкуркулення, часто вміло на прикладах підрізав ті корінці, які могли стати йому на заваді.

Першим у списку стояв Денисенко Ларіон. Висловилося кілька колгоспників. Думка була одностайна.

— Хто за те, щоб розкуркулити його? — поставив на голосування Бондар.

Дружно піднялися над головами руки і з шелестом опустились вниз...

— Данило Заятчук! — читає із списку Петро Крамовий. Сині жили поопухали і тремтять на його лобі.

Знову високо підняті руки закривають обличчя людей.

— Горицвіт Дмитро! — глухо кидає Крамовий. І раптом мертва тиша. Потім заремствували голоси позаду, незрозуміле подивився Іван Тимофійович на Крамового і почав наливатися жаром.

Спереду підвівся Варивон Очерет — невеликий, кремезний і впертий. Для чогось оглянувся назад. Всією рукою зірвав шапку з голови.

— Не погоджуюсь, значить, — обвів очима президію. І Крамовий зразу ж скипів:

— Не погоджуєшся? Це тобі, думаєш, польський сейм? Там один шляхтич міг сказати: "Не позвалям" — і зірвати роботу сейму. Ти — не шляхтич, а збори — не сейм. Тут воля народу діє. Люди знають, хто їхній ворог, їх за чарку не купиш, як тебе купує і продає Горицвіт.

— Я не повія, щоб продаватися! — поблід Варивон. — Де, я питаю, у списках Варчук, Данько? Хто це починає середняків розкуркулювати?! — загарячився Варивон, підступаючи ближче до сцени.

— Середняків? — примружився Крамовий, втискаючи в кожне слово лиху значимість. — Середняки наймитів не наймали. Товаришу Шевчик, роз'ясни громадянинові Очерету, як ти спину гнув на Горицвіта.

І зразу притих сельбуд, шукаючи очима Шевчика. Крамовий аж перехилився зі сцени, відшукуючи знайому постать. Але Григорія в сельбуді не було. "Злякався", — злість пересмикнула огрядну постать Крамового, але він зразу ж усміхнувся і удавано

веселим голосом заговорив:

— Я й забувся, що послав товариша Шевчика по особливо важливій справі. Але перед цим він мені сам розповідав, як наймитував у Горицвіта, столярував, і той йому замість плати дав дві поганенькі стамески. На, мовляв, тобі, небоже, що мені негоже. Зробив, як типовий експлуататор... Чуєш, який це середняк? Експлуататор! — перекошуючи уста, звернувся до Очерета. — Класову пильність загубили ви, громадянине. Став на голосування, — звернувся до Бондаря.

— Не ставитиму. Зі мною ніхто не радився про доповнення списку.

— А чому б ми мали радитися з родичем куркуля? Щоб йому до вечора переказали, як сплавити добро? Розуміли, що у вас погана закваска.

— Мені слово можна? — обізвався ззаду Марко Григорович.

— Прошу, прошу, — приязно, піддобрюючись, розплився в усмішці Крамовий. — У вас, думаю, нема родинних почуттів до куркульні.

— Чого нема, так нема, — погодився старий пасічник, труснувши широкою бородою.

— Татку, не чіпай, — спросоння обізвалась Соломія. Легкий смішок задзвенів у напруженій важкій тиші.

— Я думаю, — заговорив пасічник, — з Дмитра такий куркуль, як із мене турецький султан.

І полегшений сміх сколихнув людьми. Одначе його зразу ж обрізав Крамовий:

— З чого ви смієтесь? З відсталості своєї? Я поважаю, шаную чесного трудівника Марка Григоровича. Але, увесь час живучи в лісах, він, як самотній камінь, обріс мохом, повз нього проходило життя і не в усьому може розібратися чоловік. Нам треба допомогти йому по-новому осмислити сучасні події. Куркуль — це не такий, як ви його звикли бачити на плакатах, — з ножем, обрізо'м... зубастий, окатий...

Говорив довго і переконливо, знову наводив приклади і знову нападав на родинні зв'язки, відсталість, притуплення класової пильності. Нарешті, саркастично усміхнувшись, з притиском закінчив:

— Через те, що голова зборів відмовився від своїх обов'язків, — про це ми іншим разом більш ґрунтовно поговоримо, — ставлю на голосування.

Він знав, відчував, що, незважаючи на всю його красномовність, мало рук підійметься на притихлих зборах. Тому повернув справу інакше:

— Хто проти розкуркулення Дмитра Горицвіта?.. Раз, два, три, чотири... словом меншість... Пішли далі...

XI

Варивон зразу, ще не закінчились збори, прибіг до Дмитра. Засніжений, став на порозі, люто затупав ногами і зосереджено підійшов до Дмитра, що саме підшивав шлею.

— Ходімо в ту хату, — кивнув головою. — Діло є. І Дмитро почув: трапилось щось незвичайне. Мовчки вислухав товариша, побілів, розширились очі, але перші слова здивували Варивона:

— Вип'єм зі мною, чи побоїшся тепер?

— Чого б це мені боятися? Тільки не до цього зараз.

— Нічого, — заспокоїв і дістав із шафи горілку. Випили по чарці, Варивон з опаскою дивився на пополотніле обличчя товариша, знав, що той кипить усередині і досить жодного слова, щоб вийшов із себе. "Чого доброго, піде сочити за Крамовим. І того — окастого — не пожаліє, і собі життя занапастить. Дурна кров тече в жилах чоловіка".

— Дмитре, що ти думаєш робити?

— Що? — наче від сну прокинувся. — Зараз запряжу коней — і в саму столицю майну.

— Так уже і в столицю?

— А що ж — в того Крамового буду правди шукати? То ворог наш. Ну, вип'ємо ще на дорогу! — Вже навстоячки перехилив чарку, і скло зацокотіло по зубах, краплини горілки потекли по сорочці — тремтіла рука.

Коли запрягав коні, до нього вийшла мати:

— Дмитре, куди ти? — з тривогою запитала, бачачи, що недобре робиться з сином.

— За своєю долею, мамо, — невесело посміхнувся і, захлинаючись, розказав усе. — Найшлася каїнова душа, що позаздрила на нашу кривавицю, Сафрона Варчука, Данька не розкуркулює, а взявся за мене.

— То дурне, не буде так, як хоче наш ворог, — спокійно відповіла, що аж здивувався Дмитро. — Правда на нашому боці. Тебе наша власть не скривдить... А Крамовий — то пройдисвіт. Їдь, сину, — поцілувала його в лоб і зітхнула. — Поспішай...

Дмитро підійшов до ліжка, де спокійно, усміхаючись, спала Югіна. Зітхнувши, поправив розкидані коси дружини, ледве чутно доторкнувся устами до її чола, потім низько нахилився над колискою і, випрямляючись, вийшов із хати.

Докія сама навстіж відкрила ворота, ще раз обома руками охопила шию сина, притулилась щокою до нього, трепетна, як струна.

Кинув у легкі, на підрізах, санки рушницю, торбу з їжею і поїхав у холодну заметіль. І тільки тепер його охопила така гнітюча туга, такий біль, що хотілося упасти в високі оплени, уткнутися головою в солому і заплакати, заридати, заголосити. Здавалося, що ось небавом має обірватися його життя. І санки, ідучи затоки, везли його не до темної стіни лісу, а на той світ. Здавалось, підрізи скрипіли не на мерзломому снігові, а на його болючому тілі. Похололою рукою витер піт із чола, зітхнув, стрепенувся важко, беручи в руки, неначе обмерзлі віжки, свої почуття і турботи. Вони опирались, крутили його, як негода крутить деревину, гнули додолу, розпеченим свинцем наливали голову. Але той критичний момент, коли хотілося важко заголосити, той біль, що плугом проходить по нашому корінні, уже почав чоловік переборювати. Міцніли опір і напівсліпа злість, прояснювався напівзатуманений розум. Велика кричуща несправедливість заставила Дмитра оглянутись на все своє життя, побачити те, що було непомітним, просто спливало, як прибуття вода, міцніше пізнати ціну життя, як ми в голодну годину міцніше пізнаємо смак чорного загорьованого хліба.

Вузьким було його минуле. Не вмів і досі виплисти на широку течію, але він любив і

життя, і людей, і природу. Усе хороше радувало його, печалили чужі печалі, виводила з себе несправедливість. Він не був спокійним, холодним спостерігачем, який і пальцем не поворухне, щоб пособити комусь в тяжкому горі... Коли на його полі з'являвся новий сорт насіння — нарік його вже мали сусіди. Коли він міг комусь допомогти — допомагав без корисних вимог і думок. А хто так любив щиру працю, що повіває і потом, і тихим колосом, і живим зерном? Коли б односельці заглянули в його душу, вони зрозуміли б одне: він добра хотів людям.

Але вдача його була замкнена, не з тих, що легко розкривається, подобається людям. Повернути б її? Запізно уже... А що Крамовий ворог — голову б поклав під сокиру.

В лісі стало затишніше і наче на серці трохи полегшало. Після роздумів більше почалось вірити, що напасть його хоча й важка, але скороминуща. Дорогою вирішив, що нічого йому поки гнати коні аж за сотні верст, коли можна заїхати до секретаря райпарткому. Казали, що путящий чоловік. Побачимо. Може, теж такий завзятий, як Крамовий.

Зубами прикусив нижню губу і відчув, як накипає льодок на холодних устах.

Запорошений, потемнілий од холоду, з якимсь внутрішнім холодком і жагучим сподіванням, зайшов у райпартком.

— Секретар не має часу. Нарада! — перегородила йому шлях висока худа друкарка.

— Ага! — зупинився біля дверей. — Коли звільниться?

— Не знаю, — з недовірою оглянула засніженого понурого дядька з батогом у червоній, перепеченій руці. — Ви в яких справах? Особистих?.. Сьогодні немає прийому в особистих.

— Я здалеку приїхав.

— Це не відіграє ніякої ролі. Прийому сьогодні нема.

— Ну, коли нема прийому, то я й так зайду, — презирливо зміряв її з ніг до голови і ступив уперед.

— Не пущу! Я своїм місцем відповідаю — верескнула та.

— Жінко добра! Відійди від гріха. Тепер нема такої сили в світі, щоб не пустила мене, — так поглянув, що та сторопіла, відступила назад, і Дмитро міцно рвонув на себе ручку дверей.

Справді, в закуреному кабінеті сиділо кілька людей. З-за столу спокійно підвівся невисокий білявий чоловік. Він, очевидно, чув розмову за дверима, але в його темнозелених з янтарним відливом очах щось блиснуло — не роздратовання, а іскорки сміху.

— Не пускають до вас, — спустив донизу батіг, сподіваючись, що зараз на нього почнуть сердитись ці заклопотані люди, пожмаковані безсонням і турботами... Хто може полічити, скільки в оті бурхливі неповторні часи середній районний працівник провів безсонних ночей, витратив своєї сили, згубив здоров'я!

І тільки тепер Дмитро побачив біля вікна розумно-насторожене обличчя Віктора Сніженка.

— Добрий день. Марков. — Секретар райпарткому вийшов з-за стола і подав руку Дмитрові. — Сідайте.

— Доброго здоров'я, товаришу, — зразу осіла злість в чоловіка, і він з глибокою вдячністю і хвилюванням подивився в натомлені, але веселі очі Маркова.

— Сідайте, товаришу, — вдруге показав на вільний стілець. — Здалеку приїхали? Мете ж надворі. Напевне, забило всі дороги?

— Занесло, — відповів стримано, прикидаючи в голові, чи в нього хочуть щось випитати, чи таки насправді дуже людяний їхній секретар. "Навряд, щоб спроста можна було питати про таке, коли його люди ждуть", — приміряв по своїй вдачі.

А потім, коли зрозумів, що помилився, легко стало на душі: єсть же такі хороші люди на світі.

Марков, зрідка постукуючи пальцями по столі, дуже уважно слухав Дмитра, зрідка запитував і знову слухав, вивчаючи мужню, міцну постать простого трудівника, що зараз всю свою душу, радощі і болі викладав важким, незграбним, та щирим словом.

— Гарні урожаї збирали на своїй землі? Як ваше прізвище?

— Горицвіт.

— Горицвіт? — вголос задумався Марков. Щось знайоме і далеке-далеке забриніло в його душі од цього слова. Але що?.. Ніяк не міг пригадати, пірнаючи в згадки і прислухаючись до вузлуватої, невмілої мови Дмитра. І з кожним новим словом Горицвіта, і з кожною новою згадкою давнини, які перебирав допитливий розум, Марков почував усе більшу і більшу довіру і приязнь до Дмитра.

— Гарні урожаї збирали? — знову повторив, почувавши, що от-от щось знайоме легко і радісно розкриється з глибини років. Але воно знову почало невловиме відходити вдаль.

— Хороші. Кращі, ніж усі мої вуличани. В селі мене агрономом в насмішку прозвали. Люблю я землю, і в книгу заглядаю, — подобришало обличчя Дмитра: відчував, як дедалі щільніше щось з'єднує його з тим невисоким білявим чоловіком.

— А ще більше можна зібрати?

— Чому ні? Не можна тільки на небо вилізти, — і вчасно зупинився: ледве не вирвалась груба, як йому здавалось серед цих людей, приказка.

— От ви й будете, товаришу Горицвіт, в колгоспі вирощувати високі врожаї. Вірю, що тільки правду чув од вас. Будете в колгоспі людей вчити, як біля землі ходити. І самі вчитиметесь в агрономів наших, у професорів, в академіків. Це добре ви сказали, що людина до щастя прямує. Всі віки людство мріє про радісне життя, а ми його будуватимемо з вами. Отим урожаєм, що добуватимемо на колгоспному полі, ви будете виходити на ширшу дорогу, будете виводити в люди своїх дітей, зміцнювати свою державу, зерном добиватимете своїх ворогів.

— Спасибі за добре слово. Тільки з мене такий учитель... Не дуже вмію я з людьми обходитись, як інші. Говорити не умію.

— Навчитесь. Коли ви справжня людина — навчитесь. Вам ширше треба дивитись на світ — ви вже колгоспник... Довго тут пробудете? Через години дві я б зміг з вами

поїхати у ваше село.

— Оце було б добре. Я почекаю вас, — зрадів Дмитро, засміявся.

XII

— Мамо, який мені сон приснився, — усміхаючись, Югина легко скочила з ліжка і метнулась до колиски. Білоголовий Андрійко — її безкрає щастя — стиснувши крихітні кулачки, здається, не спав, а щось обмірковував, напружено, зосереджено. Югина з потайним хвилюванням і радістю помітила, що зараз він був найбільше схожий на Дмитра. Ще кілька днів назад уся рідня говорила: її син удався в Докію, а ще раніше відмічала дивовижну подібність Андрійка до Югини. І тільки вона, мати, з кожним днем помічала, як поволі пробивались батьківські риси на округлому лобастому личку дитини, як все більше горбатився ніс і темнішали великі чоловічки очей, за якими навіть білків не видно. І вже забуваючи за сон, вона нахиляється до колиски, щасливим поглядом вивчає навіть подих своєї дитини, наперед відгадуючи, як лягатимуть на миле обличчя нові риси, що тільки-тільки несміливо стрепенулись, мов перша прозелень на чистому полі.

Через якусь хвилину, хвилюючись і радіючи, вже бачила перед собою Андрія таким, яким був Дмитро, коли стріла його літньої ночі в полі. Та незабутня ніч, розводячи завісу років, впливала з давнини, мов ріка із туману, подзвонювала молодим місяцем, який так щедро розсівав зірки, що їм уже замало ставало місця на небі, — тому й падали на землю, на дальні дороги і темні полукіпки озимини. Навіть цілющий липовий настій почула над собою молодиця.

— Мамо, подивіться, як зараз Андрійко на Дмитра схожий, — одірвалась од колиски.

Напівтемне у хаті. На узорчастих вікнах тремтять блищики зірок, і срібло квіток зсередини наливається ніжним цитриново-рожевим сяйвом. Од печі одривається Докія, і Югина раптом бачить: в очах її матері теж коливаються блищики, як дві іскорки на шибках.

Югина ще ніколи не бачила, щоб сухі зіниці Докії обтяжувались сльозами.

— Мамо, що з вами? — кидається вперед і своїми теплими руками охоплює негнучкі пальці Докії.

— Горе, дочко. Горе навалило на нас...

— А де ж Дмитро? — скрикнула, не дослухавши матері.

— За правдою поїхав. У саму столицю поїхав... До нашого уряду попрямував.

— Як же так? І мені слова не сказав... Мамо, чого він, цей крамар, хоче од нас? — тремтить голос молодиці, і вона поспіхом одягається, а потім починає вкутувати сина.

— Ти куди, доню?

Але Югина вже не чує слів Докії. Пригорнувши до себе дитину, рішуче прямує до дверей.

— Югино, куди ти?

— Куди? В район. В партійний комітет, мамо... Чого ж ви не сказали, коли Дмитро виїжджав? Кинулась би його здоганяти — не здожену. Прощайте, мамо.

— Ти Андрійка залиш. Куди тобі з ним у таке бездоріжжя йти?

— Ітиму. На край світу із сином своїм пройду, — поцілувала Докію в уста, вибігла з хати.

— Югино...

Але навіть не оглянулася молодиця.

Мороз рухливими клубками кинувся з сіней, і незабаром Докія, застигши посеред хати, стояла в холодному, сивому тумані, що погасив на вікнах веселі блищики світанку.

"Дмитро в столицю подався, Югина до партії пішла, а куди ж мені подітись?"...

Зразу ж за ворітьми Югина по коліна вгрузає в сніг і до самого шляху залишає за собою мережу глибоко втиснутих слідів.

Сніги і сніги. Легкі, пухнасті. Вони оживають із світанком вбирають у свою голубінь зеленорожеві струмки, то починають пробиватися з-за дерев Великого шляху.

Напівзасипані колії дороги.

Дмитро останній проїхав по них.

І вона обережно ступає по цій дорозі, по тому сліду, начеб боячись йому зробити боляче.

Прокинулася дитина, заплакала. Заспокоювала її і словами, і сльозами, і болючим серцем. Втихомирила. Витерла з свого чола холодну накіп і знову попливла по колії, нахилена і самотня, як дерево в полі.

"Прийду я до них, — бачила себе в райпарткомі. — Усе чисто розкажу. Руки свої покажу. Дитину свою покажу. І хто не повірить, що чесні руки в мене, чесні очі мої, хто не повірить, що дитина тим молоком вигодовуана, в якому нема людської кривавиці? Усі, сину, повірять, — нахилилась до дитини, скорботна усмішка затрепетала на устах Югини. — Своя влада не окривдить нас. Не окривдять свої люди тебе, Андрійку, не зобидять твого батька, непосидючого і роботящого, як сама весна. Чуєш ти, маленький мій, радість моя".

Андрійко, що пильно прислухався до матеріної мови, раптом усміхнувся, заворушився, бажаючи простягнути ручата до неї, розкрив рожеві пелюстки уст, і хмаринка пари обдала теплом стужавіле обличчя молодиці. І враз такий спокій охопив Югину, що скорбота поволі зникла з її уст, очей, і тільки одна замерзла сльозина рожевіла на кінчику хустини.

Утомлена, увійшла в ліси, знову ж таки думаючи про те саме.

Біля повороту сіла на сніг, і вмить солодка млюсть розлилась по всьому тілі, далекими крильми війнула думка про сон. Молодиця зразу скочила на ноги.

"Не можна спочивати!" — напружилась, ледве втримуючи дитину зомлілими руками. Од болю вони набрякали і розтягувалися. Мороз уже зайшов у пучки і колов їх тупими голками. Ще пройшла з версту і присіла на пеньок, розтираючи стужевіле обличчя і пальці.

Вдалині зафоркали коні. Югина швидко підвелася. Назустріч їй мчали легенькі крильчасті саночки. Візник круто зупинив коней, і сани пішли затоки, перегородивши

дорогу.

— Ти куди, жінко добра? — здивовано запитав Віктор Сніженко, стираючи пухнасту паморозь з вислих, ліплених брів. Гострим оком він здалеку помітив, що втомлена жінка спочивала на обочині.

"Отак і до смерті недалеко".

Югина пильно поглянула на сухорляве рухливе обличчя невідомого чоловіка. Помітивши співчуття в розумних очах, раптом зашарілась, чогось вище піднесла Андрійка.

— За правдою йду, — тихо відповіла.

— Тоді сідай до нас, — засміявся вусатий червонолиций візник. — Товариш Сніженко завезе тебе у наш колгосп. Там наша правда починається. Це треба розуміти! Поїдемо, молодичко? В один льот домчимо. Дитину, дитину краще закутуй. Ну, по руках? їдемо?

— Ні, мені в район треба.

— В район? До кого? — вискочив із саней Сніженко. — Куди тобі по такій дорозі! Бач, з коней пара, як туман, іде. Потомилися. А ти ще з дитиною.

— Дійду.

— Нікуди ми тебе не пустимо.

— Так і не пустите.

— Ти що, дитину заморозити хочеш? Не бачу, як втомилась? Не пустимо — і край.

— Нема такої сили в світі, щоб мене не пустила, — гордовито випросталась Югина і, обходячи дорогу, рішуче ступила в сніг.

— Чи ти не жінка Горицвіта? — пильно поглянув Сніженко на Югину, пригадуючи слова Дмитра в райпарткомі.

— А ви звідки знаєте? — зупинилася.

— Знаю, знаю! — весело розсміявся. — Бачив твого вояку. От що значить кохання! — звернувся до візника. — Не встиг чоловік виїхати з дому, а жінка за ним навздогін.

— Напевне, ревнива. Як зразу розсердилася.

— Що Дмитрові сказали? — застигла, загрузнувши на обочині.

— Щоб ти додому повернулася. Сідай у сани, бо ні слова не почувеш од мене.

І Югина покійно попрямувала до саней, не зводячи погляду з високочолого Сніженка. Той допоміг їй сісти, пильно поглянув на Андрійка, примруживсь:

— Викапаний батенько... Ти не журись, — звернувся до Югини. — Приїде твій милий через пару годин. Усе добре! Тільки жени його на люди. Ломакою жени, щоб не закивав біля горшків. І розумний чоловік, а обгородився своїм господарством, наче в клітці сидить.

— Розгородиться, — радісно відповіла. — Ви ще не знаєте його.

— Знаю, знаю. На терзборах добре вивчив.

— Мало вивчили.

— Словом, кругова порука. Це треба розуміти, — обіззався візник і підморгнув сивою од паморозі бровою.

На полі стало холодніше. Засніжені проводи кидали на срібну скатерть кількаметрові бинди, а телеграфні стовпи гуділи низько і тривожно, як середина піаніно. Біля розстанні Сніженко притримав коні, скинув кожух і наказав молодиці:

— Закутай краще свого синка. Василю Калістратовичу, — звернувся до візника, — скоріше мчи її додому. — І пружно скочив на дорогу, що вела до його села. На мить скинув шапку, обтрушуючи з неї паморозь, і вітер підняв угору веселі струмки хвилястого русого волосся.

— Я пішки дійду. Що ви, люди добрі, — розхвилювалась Югина, підводячись з саней. — Не каліка ж я, заради мене і людей, і худобу морити... — рукою вплелась у віжки.

— Сідай, молодичко, і помовкуй мені. Наш голова знає, що робить, і ти його не переможеш. Не такі проворні старалися... Да, молодичко, голова у нас — правильний чоловік. Справжній партієць! Це треба розуміти.

Югина вдячним поглядом довго проводить невисоку, зібрану постать Сніженка, що, лише в одному піджаку, легко поспішає напівзабитою дорогою.

Проїхавши кілометри два, візник обернувся до Югини і показав пужалном вперед:

— Знову якась баба, певно, за правдою йде. Уже і в літах, а тьопає такою дорогою.

Югина підвелась.

— Та це ж моя мати! — скрикнула радісно і здивовано.

— От сімейка, так сімейка. Тримаються одне за одного, як у казці про ріпку.

Назустріч їм з невеличкою торбинкою в руці рівно прямувала Докія. Порівнялись.

— Мамо! — вискочила з саней Югина. — Повертайте назад. Усе добре, мамо. Скорей Дмитро прибуде, — поцілувала Докію, начеб кілька років не бачилась з нею.

— Я ж казала йому: правди нашої у землю не втопчеш, — прояснилась Докія, нахилиючись до Андрійка.

— Та сідайте мені, бісові баби. А то ще вони й на дорозі мітинг відкриють і почнуть доказувати, чи усупільнювати худобу, чи ні! — гримнув Василь Калістратович.

— Сідайте, мамо.

— Ні, дочко, їдь сама.

— А ви ж чому?

— Зайду в лікарню. Свирида Яковлевича провідаю. Це й пиріжків йому трохи зготувала. Хтозна, як там харчують. Домашнє — не завадить. А хто ж спече йому?.. Правда, буде сміятися, вилає, що стільки тьопала, а потім і подобріє. Хоч би не погіршало чоловікові.

— Від нас низький поклін передайте. Скажіть, щоб видужував скоріше.

— Рідня ваша в лікарні? — співчутливо запитав Василь Калістратович.

— Рідня, — водночас відповіли жінки.

* * *

— І ви до Мірошниченка? Це просто наказаніє господнє! Ваш Мірошниченко скоро лікарню в МТС перетворить і увесь медперсонал викурить звідси на тріскучий мороз, — невелика й кругла санітарка, наче в розпачі, сплеснула руками і з удаваним жахом

підкотила очі під лоба. Тепер вона на диво була схожа на пухнасту коротеньку перину, з-під якої ненароком проглянуло по-дитячому рум'яне і життєрадісне обличчя.

— Яку МТС? — здвинула плечима Докія, слідкуючи, як блискавично змінюється обличчя санітарки — від крайнього розпачу до добродушного усміху.

— Яку! Нашу, районну! Чоловік у лікарні лежить, а його начальником МТС назначили. І тепер ще ні світ, ні зоря, а до нього ціле стовковисько в палату збирається. Наш головний аж в райпартком дзвонив, щоб менше пацієнтів до Мірошніченка ходило. І що ж, пособилося? Аякже! Ані чутінку. Як причепиться, як причепиться, яка сльота — з ума можна зійти, нащо я покладиста натура. То папку тобі з важними ділами, то папірець, то командировку, то чеки тичуть — і мусиш пропустити. Часто крадькома уводиш, щоб головний не побачив, бо такий тобі компрес поставить... А це тільки що приходить один лісоруб і так проситься, і так проситься, щоб впустити його. Серце ж у мене як віск — пропускаю. Бачу: лісоруб чогось зам'явся і боком, боком, як горобець, старається непомітно вскочити в палату. Придивляюсь до нього, а він до спини приклав пилку і норовить з нею вскочити до хворого.

— Громадянине, що це іще за винахід у медицині? Залишіть свій інструмент у вестибюлі, — гримаю на нього. Зупинився сердега. Аж у жар його кинуло, очима винувато кліпає. "Не можна, — каже, — Свирид Яковлевич наказали, щоб я з пилкою прийшов". І знову починає проситися. Побігла я до вашого Мірошніченка, а в нього вже й звернення заготовлене, щоб розжалобити мене: "Марієчко, душа моя, радість моя, пропусти його з інструментом. Нову практику хочемо спробувати". — "А як мене головний за цю практику з лікарні нажене?" — "Тоді будеш у мене в МТС працювати. Найкращого трактора тобі дамо", — сміється. Ще й тракторів тих нема і не знати, коли прийдуть, а він уже найкращого дає. Пропустила я лісоруба, а сама й потерпаю: як наскочить головний на ту практику — пропала моя медичинська кар'єра, навіки пропала. Головний мені всю голову скрутить.

Одягнувши білосніжного халата, Докія в супроводі метушливої, балакучої Марієчки увійшла в невелику палату.

— Ну, от бачите! — знову сплеснула руками санітарка. — Товариш хворий, хто вам дозволив порушати медичинський режим?

— Марієчко, пташко, не сердься... О, добридень, Докіє... — Свирид Яковлевич, не випускаючи з рук гранчастого терпуга, весело й змовницьки подивився на жінок. На його незвично пожовтілому чолі виступили дрібні краплини поту, а густа небрита щетина тепер просвічувалася іскорками сивини. Біля ліжка стояв уже літній лісоруб і молодий чорнявий хлопець. На стільці, вигинаючись, лежала пила, в одному місці присипана сталевом тирсою — Свирид Яковлевич терпугом сточував їй зуби. Санітарка докірливо похитала головою і вибігла в коридор.

— Оце так хворий, — підійшла до ліжка Докія. — Пора б уже трохи і вгомнитися чоловікові. Не маленький начеб.

— Розумієш, Докіє, нам треба ліс валяти на будівництво, а лісорубів — на пальцях полічиш. Так ми невеличке удосконалення придумали: через два зубці — третій

вкорочуємо. Здається, дрібниця, а така пила вдвоє скоріше ріже. Як по маслу іде, тирсою не забивається, не стрибає по деревині... Тільки зубці треба підрізати особливо, отак, — звернувся до лісоруба і, перехилившись з ліжка, провіз терпугом по криці. — Знайомся, Докіє, з людьми. Це — молодий художник Павло Данилович Кременець. Приїхав у творчу командировку на Поділля. А це — лісоруб Дем'ян Петрович. Він, кажуть люди, вночі у власній хаті може заблудитися, а в лісах — ніколи.

— Бо в лісах я родився, зріс, а хату зовсім недавно збудував — усе по чужих тинявся, — грубими, у шрамах пальцями обережно пересовує пилу Дем'ян Петрович.

— Ой, головний іде! — відчинивши двері, в палату влетіла Марієчка, подивилась на всіх зляканими очима і прожогом вискочила в коридор.

Лісоруб, прикусивши губи, під схвальний погляд Мірошніченка, засунув пилку під ліжку. Художник і Докія сіли на стільці.

— Невеликий переполох. Старий з характерцем, — усміхнувся Мірошніченко і звернувся до художника: — Що у тебе нового?

Павло Данилович заворушився на стільці. Темний рум'янець хвилясте побіг до скронь. Захвилювався хлопець, як тільки молодість хвилюється.

— Стільки думок охопило мене, Свириде Яковлевичу, коли я попав до вашої МТС. Це прямо символічно: на місці тюрми стає тракторна станція. Повів мене ваш заступник у камеру, де колись Кармелюк сидів. Відкриває залізні двері — і я бачу: на підлозі лежить добірне пахуче зерно. Зерно там, де смерть ходила! Це, Свириде Яковлевичу, не просто звичайний факт, а, глибше подумати, суть нашого нового життя. Ви згодні зі мною?

— Згоден. От збудуємо нову МТС, тоді сьогоднішню будівлю віддамо під музей.

— Вірно, Свириде Яковлевичу... Коли я вас малюватиму?

— Ну, це не швидко буде. І хочеться тобі чоловіка мучити і самому мучитись. От у мене ідея є: поїдь у Кам'янець-Подільський. Там у музеї є портрет Кармелюка. Тропінін малював.

— Ви думаєте, Тропінін? Знавці не мають таких даних.

— А вони хай краще їх пошукають. Усе говорить за це.

— Цікаво. Ви якісь матеріали вивчали?

— Не вивчав, а зустрічати доводилося.

В цей час відкрились двері, і головний лікар у супроводі двох сестер увійшов у палату. Позаду, витягаючи голову, злякано водила очима Марієчка, але, побачивши, що все гаразд, зразу ж повеселішала, заспокоїлась і знову заметушилась.

— Все збори і збори! — гримнув лікар. — Тридцять п'ять років працюю в лікарні, а таких пацієнтів, як цієї зими, не було.

— Історична зима, Валер'яне Орестовичу, — обізвався Свирид Яковлевич.

— Хворий, ви мене не просвіщайте. Сам знаю — історична! А хто ж історію творить? — насупився. — Люди! Живі люди, а не хворі. До мене привозять хворих, поранених, а вони в халатах тікають з лікарні. Спішать історію творити або, або... — Валер'ян Орестович помітив залізну тирсу на підлозі, нагнувся і спритно, не по літах, витягнув з-

під ліжка пилку... — Маріє Іванівно! — крикнув він на всю палату.

Марієчка зразу ж обм'якла і, червоніючи, як троянда, опустила перелякані очі в підлогу. Вона добре знала, що коли лікар величає по батькові, — добра не жди.

— Маріє Іванівно! — затряслись довгі сиві пасма на голові лікаря. — Чи є у вас найменша різниця між лікарнею і дров'яним складом? Ви медичний злочинець. Непоправний злочинець! Я вас під суд, під суд віддам! Ви мені всі, — затупотів на сестер, — з лікарні конюшню зробили! Хлів зробили.

— Валер'яне Орестовичу, — крізь сльози звернулась Марієчка.

— Мовчать! Або говоріть, говоріть. Почуємо, Маріє Іванівно, ваше наукове слово, — з'ехидничав старий.

— Уже й наукове... Хворий так просив, так просив, щоб йому пилу принесли. Це для удосконалення треба йому. В МТС треба. От ви працюєте над апаратами...

— Хватить мене просвіщати. Що ви ще видумали? — звернувся до Мірошниченка.

— Швидше ліс різати. Я дуже просив Марію Іванівну допомогти мені. Насилу впрохав.

— Брехня! Не вірю, не вірю! Ви їй слово скажете — і вона з вистрибом побіжить виконувати... Марієчко! Зараз же винось пилу.

І дівчина ледве не всміхнулась: коли назвав її лікар на імення — значить гроза пройшла.

Після лікарського обходу Свирид Яковлевич продовжував:

— Село Кукавка, де жив у Моркова Тропінін, знаходиться недалеко від Головчинців і Черномина — там найбільше в ті роки орудував Кармелюк. Не міг великий художник, що змалював стільки селянських портретів, не зацікавитися образом відомого повстанця. Ви помітили, наскільки портрети старого і молодого українців Тропініна подібні до того портрета Кармелюка, який із рук проскурівських тюремщиків потрапив у Кам'янець? І характерний поворот голови даний однаково, і манера письма, і тони...

— Свириде Яковлевичу! — тріумфуючи, вбігла в палату Марієчка. — Трактори ідуть в нашу МТС. Ціла колона! Попереду — мій брат Михайло. Сидить на машині, як полководець! Усі люди збігаються подивитися на колону. Навіть головний не витримав: підібрав халат — і бігцем на вулицю!

В палату увірвався гуркіт машин, і жовте обличчя Свирида Яковлевича почало наливатись радісним рум'янцем.

XIII

Крадучись, неначе злодій, пізнього вечора Крамовий добирався до хутора Варчука. Ще й досі, після короткої, але важкої розмови з Марковим, пашіли його пухнасті щоки, а руки самі по собі стискалися у кулаки. Знітившись, він мусив, як хлопчисько, слухати нотації і не захищатись, а визнавати свої "помилки".

— Робив, старався. Самовіддано працею доведу, покрию огріхи, — пітнів і згинався перед Марковим, а в душі ладен був на шматки порізати цього невисокого чоловіка, од якого нічого не можна було захвати ні гучним словом, ні видимістю активної діяльності, ні поспішним визнанням своїх помилок...

На хуторі загавкав пес і кинувся до воріт. Скрипливо заспівало по обмерзлому дроті

кільце, і ноги вірного сторожа, як постріл, вдарили по висушеній морозом хвіртці.

Незабаром вийшов Варчук і повів пізнього гостя в простору світлицю, де сиділи старий Созоненко, Яків Данько і Карпо.

Потім з другої кімнати, мружачись на світло, вийшов Омелян Круп'як. Граючи своїм красномовством, почав говорити про якусь давню пригоду, але всі, припинивши і напівзігнуті, розуміли, що зараз мають упасти важкі слова, які зведуть життя кожного із них дуба, як зводить коня неблаганний машталір.

Крамовий чув на собі допитливі тяжкі погляди, але мовчав, пропускаючи, як крізь воду, розповідь Круп'яка. Нарешті Сафрон не витримав. Притуливши затиснутий кулак до підборіддя, важко вицідив перші слова:

— Петре, що трапилось? Не тягни!

— Рятував вас, як міг. А тепер нема моєї сили. Завтра буде стояти питання про ваше розкуркулення, — поглянув спочатку на Данька, потім зупинив погляд на поблідлому Варчукові. — Говорив вам, — продайте, спаліть зрештою, к чортовій матері, свій хутір, заженіть добро. Не послухались, сиділи, от і досиділись.

— А коли тепер, сьогодні ж спалити? — ще більше вкрився тією страхітливою крейдою, яка часто вкриває мертві щоки смаглявих людей. Смолисті хвилясті вуса ще більше підкреслювали блідість його обличчя.

— Пізно. Не треба великого розуму, щоб догадатися, що нарочито підпалили. Ще одну статтю добавлять. Розказав усе.

— Ех... з таким життям! Що тепер робити? Скажи, Петре! Ти розумна голова! — уже наказав старий Варчук, злісно поринаючи в плани і роздуми, його чорні неблискучі очі зовсім заховалися в півколах зморщок, перекривились прикушені уста і покривлені складки на чолі придавили донизу брови.

Карпо з опаскою подивився на батька: "Тепер попадись йому хто в руки — надвоє роздере".

— Відки мені знати, — на всякий випадок огоротив себе обережністю. Хай, мовляв, краще Круп'як вкаже їм дорогу. Цей не вдержить язика.

І Круп'як заговорив. Але де зникла театральна поза, безтурботна інтонація і усмішка? Кожне слово поважчало, падало міцно і поволі.

— Невблаганна доля ломиться в наші двері. Отож тепер не зашиєшся, як пацюк в муку, не пересидиш лиху годину. Вибирати нема чого — залишається або куля, або Сибір. Значить, треба битись, дертись, боротись! Піднімати повстання! Інакше попадеш під таку косу, що з корінням нас викосить. Треба шатнутись по всіх самостійниках, по всіх певних людях, добувати зброю... не слухали мене, боялись...

— Поки повстання підіймеш, то тебе під конвоем у район поведуть.

— І поведуть. Посидьте ще деньок, погорюйте, сльозами помочіть своє добро, — їдко відрізав Круп'як. — Хоч і пізнуvато, але треба випередити події. В лісах перепинити секретаря райпарткому. Вбити, заховати в снігах. А Петро після цього, — поки приїде нове начальство, розбереться з ділами, — захистить вас, наново почне крутити справами.

— Діло, — схвально кивнув головою Карпо. І зразу ж замислився, як краще здійснити план. В тяжкому роздумі вираз його обличчя, рожевого і пухнастого, багато в чому нагадував старого Варчука.

— Так і будемо робити. Однаково: чи пан, чи пропав, — стиснув великі, оброслі мохом кулаки Яків Данько. І його довгі рухливі брови заворушились, як вуса таргана, на широких вилицях вісімками вирізьбились пругкі м'язи.

— Тільки так. Бити, різати все, що буде стояти на заваді, — швидко викинув з себе Сафрон, спираючись двома ліктями на стіл.

— Небезпечне це діло. Дуже небезпечне, — похитав головою Созоненко. — Як зірвемося, то... зі смертю граємось.

— А ти як думаєш? — звернувся Крупяк до Крамового, витираючи піт з довгастих заличків, що двома клинцями вбилися в обстрижений під польку чуб.

— Не знаю, що й сказати. Ти в цих ділах неперевершений авторитет, більше розбираєшся, — похвалив падкого до слави товариша, обережно одводячи від себе організаторську участь в повстанні.

Крупяк нічого не промовив, але так насмішкувато і злісно блиснув очима, що Крамовий зрозумів: його похвала не приспала допитливого авантюристичного розуму. Тому Крамовий натягнув на обличчя маску втоми і з перебільшеною увагою почав слухати план засідки, яку просто й добре придумав Крупяк.

— Ну, мені треба поспішати, бо, чого доброго, прибіжить виконавець, а потім почнуть розшукувати по всьому селу, — роблено позіхнув і швидко попрощався з усіма. В сінях його наздогнав Крупяк. Нервуючись, Крамовий почув на собі гаряче дихання. Обое мовчки вийшли на скрипливий засніжений ґанок. І не промовив, а прошипів Крупяк:

— Щось не пізнаю тебе, Петре. Трясешся за свою шкуру? Знай, коли будеш вести подвійну італьянську бухгалтерію, — моя рука не здригнеться пустити в твій рот свинцеву галушку. Я чоловік не гордий. Хто, хто, а ти це знаєш.

— Пішов ти к чортовій матері! Тепер подвійна бухгалтерія, тільки не така, як ти думаєш, цінніша в нашій роботі, аніж твої одверті терористичні акти. І ти на мій шлях станеш, — злісно, давлячись словами, кинув у обличчя Крупякові. Розлючено, з тяжкими передчуттями увійшов у метелицю.

Задзвеніло обледеніле дерево, і Крамовий злякано метнувся вбік, загрузаючи по пояс в сухі сніги. А плечі його біла нестихаюча дрож: знав, що Крупяк може спокійно вистрілити в спину. Правда, це зараз було не дуже ймовірним. Але Крамовий раптово обм'як, розчулився, чогось вважаючи себе мучеником, якого не оцінили і не зрозуміли...

XIV

Марта із уст тітки Дарки довідалась про нещастя Дмитра. Зразу ж пожовкла молодиця, важко задихала, схопилась рукою за груди.

— Ти що? Що з тобою?! — злякано скрикнула Дарка.

— Нічого, — хотіла посміхнутися побляклими устами, але усмішка вийшла такою

жалісною, начеб мала обірватися плачем.

— Ой ти, горе моє. Подивись на себе — кровинки нема на лиці. В домовину, мовляли люди, красніших кладуть. Десь то ти до цього часу побиваєшся за ним.

— Побиваюсь, тітко Дарко, — з зітханням призналась і одвернулась од удовиці.

— І яка то польза з тої любові. Одна болість та й годі, — розважливо похитала старечою головою. Та вже не чула її слів молодиця. Присіла край вікна, задумалась, вболіваючи над чужою долею більше, ніж над своєю.

Невже може трапитись, що вона більше ніколи не побачить свого Дмитра? Ні... Не свого... Невже так насміється з неї недоля? Не може бути такого.

Набігали сльози на очі, і механічно, неначе завченим рухом, витирала їх вказівним пальцем лівої руки.

Рум'яна, у білій пухнастій хустці, в хату вбігла Ніна, простерши до матері, червоні заграблі руки.

— Мамо, розкутай мене. Ти чого плачеш?

— Цить, — пошепки промовила і злякано поглянула на тітку Дарку. Але та поралась біля баняків і не бачила сліз молодиці.

Спускався негустий, блакитний вечір, і навіть через вікна було видно, як пухнасті сніги одсвічувались рожевими і мали новими бризками зорі. Куточки шибок проростали розкішним весняним квітом, а в сусідському саду постукував у обважнілі лапаті віти прозорий молодик і осипав на землю зеленоваголубу порошу.

"Хоч би на хвилю побачити його, слово сказати", — такий ниючий щем роз'їдав очі і стискував серце, що, якби не тітка Дарка, захлинулася б своїм горем і сльозами. Не можучи більше стримувати біль, швидко одягнулась в червоний козушок, накинула на плечі велику клітчасту хустку і вийшла надвір.

Попідвіконню було чути голоси виконавців:

— Агей! На колгоспні збори!

— І сьогодні збори? — чийсь голос із вулиці.

— Не журіться, і завтра будуть, — дві чорні постаті, як у картині, вимальовуються на засніженій вулиці.

— А матерію видаватимуть? Бо так щодня попосидиш і штани протреш!

— А ви їх скидайте, як той куркуль, що каганця при гостях не світив.

І сміх, голосний, розгонистий, перестрибує снігами і стихає в морознім повітрі, як дзвін.

Так само розмірене, без всякого діла до її горя, йшло життя. І ще тяжче стало на серці молодиці. Поволі пішла до сельбуду, що уже привітно зазивав людей своїми вогнями. Від сельбуду попрямувала на Великий шлях, намагаючись менше зустрічатися із людьми.

— А це правда, що трактори в район прийшли? — задзвеніло на другій вулиці.

— Чиста правда. Сам товариш Сталін, кажуть, з Москви надсилає колони по усіх усядах.

— Кажуть, на Красну площу ідуть і ідуть машини, аж земля гуде, а товариш Сталін

їм усі дороги розкриває.

— Ясне життя пішло.

Аж усміхнулась молодиця.

Полохливо йокав і поскрипував сніг під ногами, попід тинами голубіли високі замети і куріли ніжними, прозорими димками. Від швидкої ходи піт почав пощипувати її плечі.

І раптом біля сільради почула голос Дмитра. Чи здалось? І, забуваючи сором, що її можуть побачити люди, майже бігом кинулась вперед.

В темряві неясно окреслилися коні, дві чоловічі постаті. Ось одна пішла до сільради, а друга прямує до саней.

Лише по одному обрисові, по уповільнених рухах вона пізнає його.

— Дмитре! — сміючись і зітхаючи, наближається до нього.

— Марто! — зупиняється, здивований і радісний.

— Ой, Дмитре! Як же ти? Нічого з тобою? — з тривогою дивиться у вічі.

— Ти про що?

— Ну, про що ж? Про твоє... горе.

— Все добре, Марто.

— Яка я щаслива, Дмитре, — затискає теплими руками його велику й холодну. — Ти й не знаєш, яка я рада. Що б я й робила без тебе? Уже від того, що ти на світі живеш, радісніше мені. Скільки перемучилась за сьогодні. Правда, дурна я?

— Спасибі, Марто. Яка ж ти хороша... Сідай на сани — завезу тебе додому.

— Що ти? Що ти? — злякано відступає назад молодиця і тільки тепер сторожко оглядається навколо себе.

— Боїшся?

— Чудний ти, Дмитре, ой, чудний. З тобою я на край світу поїхала б і не охнула. А зайвих слів не хочу ні сама чути, ні щоб твоя жінка нарікала на мене... Та хіба ти розумієш що-небудь... Пожив би ти хоч день моїм життям. Прощай, Дмитре, — ще раз оглянувшись навколо, рвучко притиснувшись щокою до його руки і пішла у мовчазну вулицю. І не тільки на небі, а й на душі визоріло в чоловіка. Ходою пустив коні, а сам подобрілим поглядом оглядав своє рідне село, свою рідну засніжену землю.

— Дорогі мої, любі, — не знати до кого промовив: чи до своєї родини, чи до Марти, чи до зоряного привілля, що мерехтіло, переливалось чистим сяйвом.

Наскільки йому тепер, після пережитого, усе стало дорожчим і милішим. Ото щоденне, буденне життя, затінене, сповнене всякими турботами, більшими і дріб'язковими, тепер повинню заливала нова хвиля прозорості і дужої любові; ті трепетні чуття і думи, що з роками, віддаляючись од порога молодості, все рідше приходять до нас, оповили його, як оповиває чисте надвечірнє світло розквітлий сад.

"Працюватиму ж як. Для себе, для людей", — і солодко щеміли його великі дужі руки, начеб вже стискували чепіги у весняному полі.

Прояснений увійшов у хату, і зразу ж повеселішала його сім'я, радісно затріщав огонь у печі, засміявся Андрій і простягнув до батька крихітні рученята.

Уже в темряві Дмитро почув сльози на очах дружини.

— Ти плачеш, Югино?

— Ні, то від радості, любий. Як поїхав ти, мене наче хто наскрізь ножом проткнув, — міцніше притулилась до чоловіка. — Ну, що я тобі можу більше сказати? Хіба про таке розкажеш? — Підбилась головою під його руку... Не раз так і засинала, мов дитина.

— Югино, я сьогодні Марту бачив, — хвилюючись, сказав після довгого роздуму і потім розповів про зустріч, лише утаїв слова молодиці, що вона з ним і на край світу поїхала б. З прихованою тривогою ждав жінчиного слова. Він по одному голосу пізнає, що вона ховає в найпотаємніших схованках і чи зрозуміє його чесну дружбу і приязнь до першої любові, чи не прийме це за власну образу.

— Славна вона жінка, Дмитре. Дуже славна. Можна було тобі приїхати з нею до нас.

— Теж таке вигадеш, — здивувався Дмитро, але не пожалкував, що не запросив Марту до себе — все село тоді чортзна про що заговорило б. Та й хтозна, чи так би думала Югина, як тепер, коли б приїхав з Мартою.

— Язиків нема чого боятися. Коли їх боятися, то прийдеться вовком трубити. Ти ж знаєш, що поганець і найкраще болотом обкидає. А нам нема чого на дурнів зважати. Я вірю тобі, Дмитре.

— Он яка ти... А я думав: прокинуться десь ревності, зобижу тебе.

— Коли б ти ховався од мене, тоді б зобижалась.

— Дуже?

— Взнала б, що обманюєш, — ні одного дня не жила б, хоч як люблю тебе. Вигнала б з-перед очей і з серця, як Григорія викинула. Усю свою любов тоді дитині віддала б, — так промовила ці слова, що аж у жар кинула Дмитра і неприємно вразила згадка про Григорія.

— Ну, що ти, Югино. І думати не посмій такого. Я хочу прожити, а не спаскудити свій вік.

XV

В холодному небі невидиме сонце білило розстелені полотна. На сході, прямо з лісів, поволі підіймалась, розросталась важка темносиза хмара з світлішими, брудножовтими крайцями.

— Сніг піде. Це добре! — задоволене примружився Крупяк і міцно плечем підштовхнув Карпа. Той заточився на непритоптаний сніг і собі напав на Крупяка. Зчепились, мов півні. Ось Карпо з розгону пригинаючись, налетів на міцного тонконосого Крупяка, але той в останній момент удару відскочив назад. Карпо, не зустрічаючи опору, вже падаючи, звірячо-спритним рухом зметнувся, проплив над самою землею і підвівся, радісний і злий, на льоту спіймав куций австрійський втинок, що вислизнув з-під кожушка.

— Проворний хоч куди! — похвалив Крупяк. — Котячі маєш ноги.

— З ніг мене трудно збити. Я вже у шістнадцять років з парубками боровся. Як

мене не метлюють, через голову перекинуть, а я на ногах, мов на пружинках, тримаюсь, — сказав не без гордощів.

Від шляху підійшов Данько, постукуючи цупкими з кожушанки рукавицями. Його великі каштанові брови покучерявила паморозь; мороз вкрив вилицювате обличчя округлими білими плямами, які бувають у замерзлих людей, коли їх заносять у теплу хату.

— Ніякого дідька нема на шляху. Десь передумав — не поїде сьогодні.

— Поїде. Робота жде його, не одне село має — цілий район, — запевнив Крупяк.

За чорними, вкритими білими стрічками снігу стовбурами дерев, у молодому рудолистому дубняку форкнув кінь і м'яко вдарив копитом у землю. Данько пішов до коней, а молодий Варчук із Крупяком — ближче до шляху. Лягли на снігу, закурили. По той бік дороги темними плямами окреслились постаті Прокопа Денисенка і Ліфера Созоненка. Перша сніжинка війнула перед очима і впала на скручений дубовий листок, на диво схожий на дитячу руку.

— Подобаєшся ти мені, Карпе, — затагнувшись, Крупяк повернув обличчя до молодого Варчука. — Ти справжній мужчина. А мужчина повинен бути міцний, злий, без милосердя і жалощів. Ніхто тебе, будь ти самим святим апостолом, не пожаліє, коли сам собі ліктями, пазурами, зубами не проб'єш дорогу. То наша гнила інтелігенція проповідує всякі доброзичливі байочки про любов до ближнього. А де та любов у біса? Є таке не без інтересу дослідження: коли ми зближуємо атоми, то на певній віддалі діють сили притягнення. Якщо ж віддаль зменшується — починає збільшуватися сила відштовхнення. Так і з людьми: вони нам більше подобаються на віддалі, коли менше заважають. Не любов, а сила — основа рослинного, тваринного і людського життя. Виживає в боротьбі міцніший. От і треба бути в житті сильнішим, щоб не любили тебе, а боялись. Ми раз живемо у світі, і треба все брати од життя. А просто тобі не дадуть — виривати треба, і це діло сильніших... Я — птах перелітний, але про себе тобі даватиму знак. Ми в житті зможемо один одному стати в пригоді. Гора з горою не сходиться...

— Спасибі, — стримано відповів Карпо. Навіть зайву балакучість тепер простив Крупяку.

Сніг сипнув сильніше, і вони, обтрушуючись, повставали з землі.

— Замете наші сліди. Природа з нами, — радів Крупяк. Метелиця і надвечір'я майже водночас спустилися на ліс, і сухе шарудіння та зітхання дубового листу переростало в тривожне лопотіння. Так лопотять по фарбованій жерсті, пробиваючись з-під даху, злостиві крильця вогню.

— Ну й погода. Собаку я не випустив би в таку пору надвір, — підійшов Данько. — Коли вже ми мучитись перестанемо?

— На тому світі — у пеклі чи в раю, — посміхнувся Крупяк і раптово насторожився, приклав руку до вуха: — їдуть!

— Їдуть! — ствердив Карпо, подаючись вперед.

— Хоч би не помилитись, — чомусь злякано розширились очі в Данька.

* * *

Мали виїхати зранку, але до секретаря райпарткому почали приходити з усякими справами селяни і затримали його до пізнього обіду.

— Пора нам, Дмитре Тимофійовичу, в дорогу? — вийшов з сільради Марков, оточений людьми.

— Пізно вже, краще переночувати.

— Авжеж краще заночувати. Неспокійний час. Вовки в лісах завелися. Та й двоногі вовки всюди пантрують тепер, — загомоніли люди.

— В Майданах голову сільради вбили.

— А в Погорілій двох колюспників на шматки порізали і в снігах порозкидали... куркульня!

— Ні, нема часу більше залишатися, — скочив у сани Марков. — Прощайте, люди.

Зразу ж біля нього вмовстився Іван Тимофійович, якого вчора обрали на голову колгоспу.

— Всього доброго вам, — сердечно прощалися селяни. — Товариша Говорова пришліть знову до нас. То людина. Двадцятип'ятитисячник!

— Цими днями прибуде до вас, — пообіцяв Марков. Дмитро з копита пустив коні розмашистою риссю.

— Які красиві липи! — показав Марков рукою на дерева, що аж гілля посхиляли під вагою снігу, біжачи до самого обрію. — Добре цвітуть вони?

— Рясно. Улітку весь степ чаєм пахне.

— А бджоли привозите сюди?

— Ні, — відповів Дмитро і з повагою подивився на Маркова. — Люди у нас мало бджільництвом займаються.

— Колгоспам про це треба подбати. Мед у вас під рукою тече. Як на душі, Дмитре Тимофійовичу?

— Так, наче знову на світ народився, — радісно поглянув на Маркова.

Наближався вечір. Над лісом розросталася хмара, вкривала небо, і незабаром пустився лапатий сніг. Далечінь курілась і темніла. Біля лісу Дмитро звирив рушницю, поклав її напохваті біля себе і вже не поганяв коні голосом, тільки віжками збивав із них сніг.

Каламутна рухлива заметіль сліпила очі. Навіть столітні дуби обабіч дороги тільки окреслювались неясними контурами.

Неначе щось майнуло поміж деревами?

Цьвохнув батогом, і в цей час од лісу спалахнув зорею невеликий вогник, прогрімів постріл. Коні рвонулись вбік, але Дмитро вчасно стримав їх, осадив і направив на дорогу. Знову пролунав постріл, і зразу ж Марков двічі вистрілив з пістолета в тривожний ліс.

Дмитро в один момент передав віжки Іванові Тимофійовичу, а сам схопив рушницю. Міцно, до болю втиснув приклад у плече і дублетом ударив на вогник, що саме, випереджуючи вибух, розцвів у дубняку.

Страшним криком обізвалася рухлива пелена, і щось таке знайоме було в тому

крикові, що мимоволі болісно забила думка: хто це? Швидко перезарядив рушницю і знову ударив у темін, що засвітилась двома рухливими вогниками.

— Ой, — раптом застогнав Іван Тимофійович і похилився назад, не випускаючи з рук намотаних віжок. Коні, розстеляючись в шаленому кар'єрі, ще міцніше рвонулись вперед, як ляльку підкинули знесиленого Бондаря і, коли б не Дмитро, викинули б його на дорогу, підім'яли б саньми.

— Тату, що з вами? — охопив тестя обома руками.

Той тільки глянув на нього побілілими очима. В грудях щось невидиме заворушилось, заклекотіло, і кров ціркою бризнула із рота, покотилась по підборіддю і почала швидко входити в ніздряне сукно домотканої свитки. Кілька сніжинок упало на уста і зразу ж, гублячи свою форму, розтопились у крові.

З боєм і жахом опустил Дмитро тестя на дно саней, не прислухаючись більше ні до стогону лісу, ні до віддалених пострілів.

Бондар, бліднучи і холонучи, з мукою ширше відкрив зовсім білі очі, намагаючись щось промовити, але кров сильніше заклекотіла і кипучим шумовинням почала переливатися на засніжену соломку.

— Дмитре Тимофійовичу, приклади грудочку снігу до уст, — наказав секретар райпарткому, зриваючи з себе гімнастюрку.

Механічно, без роздуму, Дмитро послунався Маркова, і сніжка, рудіючи, жадібно почала вбирати у себе кров, що парувала ледве помітним рожевим димком.

А Марков тимчасом швидко шматував і зв'язував пасма своєї нижньої сорочки.

— Почекай, Дмитре Тимофійовичу, — почав сам поратись біля пораненого. — Ех, бинта нема! — Похитав головою, коли побачив наскрізну рану.

— Що?.. — з острахом подивився Дмитро на розвержені груди Бондаря і відчув, як піт почав котитися з його чола.

— Куля пробила легені, — пошепки промовив. — За цю кулю дорого заплатить куркульське кубло. Сьогодні ж вночі його вирвемо з села.

І в цей час спіткнувся підручний кінь, важко похилився донизу і, марно підводячись, забив копитами, підіймаючи вгору синій сніг. Навпомацки Дмитро знайшов на шиї коня липку рану, швидко поскидав зброю і погнав осиротілого борозного в розколихану тривожну далечінь. Далеко, позад себе, почув тоскне і призивне іржання, а з глибини лісу обізвався вовче виття.

"Хоч би добив коня. Живцем роздеруть", — пожалкував і, відчуваючи, як боляче ние середина, нахилився до Івана Тимофійовича. Хотів по виразу обличчя пізнати, чи виживе його батько, який тепер став несказанно, до сліз дорожчим і ближчим.

Але обличчя Івана Тимофійовича було прикрите чорним бушлатом. Марков в самій гімнастюрці незручно сидів у санях, притримуючи обома руками пораненого; позаду нього тремтіли і, мов крила, підіймалися вгору рукави розшматованої сорочки.

XVI

Карпо з жахом одступив од Якова Данька. Лише на один момент страшно почорніло вилицювате, з перекошеним ротом обличчя літнього чоловіка і зразу ж

почало заливатися кров'ю. Десятки дробин зрешетили усю голову Данькові, вибили два зуби, порвали носа. Хотів щось сказати — і не зміг: свинцеві кульки глибоко в'їлися в неповороткий язик.

"А могло ж так мене покалічити, — іще відступив крок назад Карпо, і всередині заворушилася шалена радість, хоча обличчя було скривлене переляком. — Чортів Горицвіт! Неодмінно Горицвіт зрешетив чоловіка. Ох, і рука — тяжка, мов камінь". Згадав, як на полюванні Дмитро без промаху бив дичину.

Захеканий, спітнілий і злий повернувся на старе місце Крупяк, і тонкий ніс його затремтів, очі, здавалось, ще більше стали навскіс, коли почув, як стогне Данько, розмазуючи кров по всьому виду. Згодом підійшли Прокіп Денисенко, Ліфер Созоненко, мовчазні, похмурі.

— Проскочили, матері його біс, — ні до кого обізвався Созоненко і застиг на місці: побачив, як червоні важкі краплини котились на кожушок Данька і втискалися в попелясто-синій, непрозорий сніг.

— О-о-ок, умхру... Бошеньку мій... — ледве можна було розібрати покалічені слова. Очі в Данька зараз почорніли і на скронях дрібно тремтіли тонкі закінчення брів.

— Не помрете, Якове Пилиповичу, — м'якими кроками підійшов Крупяк. — Я вас до таких лікарів — знайомі у мене — завезу, що через три тижні і СЛІДУ не залишиться. Зроблять пластичну операцію і будете ще кращий, ніж до цього часу. Ходімо до саней. Ні, ні, тримайтесь. Не дрейфте. Переможемо в боротьбі — і за вами, як за національним героєм, приїдемо. — Мова його була такою ж м'якою, як і хода. Але Карпо, чутливий до всякої зміни інтонації, мимоволі здригнувся, відчуваючи у тоні приховану фальш і навіть більше — огиду і ненависть. Майже фізично відчув усі порухи, що керували тепер Крупяком.

В лісах розбушувалась метелиця. Під ногами свистів і гадючився вітер, а верхів'я дерев глухо і одноманітно нили, як невсипущий біль. Здалеку тоскно-тоскно завив вовк, і мисливським почуттям Карпо відчув, що це був самотній старий сіроманець.

"Почув кров", — і холодна дрож знову прокотилася тілом, коли чомусь уявив, що так само, як Данька, міг би його, Карпа, покалічити Горицвіт.

— О-о-ох... Уммхираю, — стогнав і заточувався поранений.

— Просто навіть соромно вас слухати. Якове Пилиповичу. Не можна ж бути такому, як дитина: побачить кров і вже плаче. Запевняю словом щирого друга: все буде гаразд, — м'яко заспокоїв його Крупяк. І Данько поволі, похитуючись і затуляючи обличчя руками, важко пішов до саней. На якийсь момент Крупяк одстав од нього, з розгону налетів на співучасників, широко перехопив їхні шиї міцними руками.

— Хлопці, він нас усіх викаже. Треба пустити кінці у воду. Гріх беру на себе, — і знову поспішив до Данька, не обертаючись до невеликої застиглої групки.

— Як же воно так? — незрозуміле і з переляком поглянув Прокіп на Карпа.

— А що ж робити? Інакше всім доведеться за ґратами гнити. Йому вже три чисниці до смерті. Ех, не повезло, — махнув рукою Карпо і знову, уже ближче, вловив моторшне виття.

— Певне, що так, — заїкаючись, насилу вицідив із себе Ліфер.

Карпо швидко метнувся до коней, вивів їх з дубняка, і в цей час він побачив, як позаду неповороткої обважнілої постаті Омелян Крупяк поволі підвів руку з пістолетом, примружився. Нижня губа його перекривилась, одвисла вниз.

Як удар батога, неголосно пролунав постріл, і Данько повалився обличчям у дубняк. Правицею він вчепився за серце, а пальці лівої руки вгрузли в теплий липкий сніг, нагрітий кінською сечею.

— Поїхали! — перший скочив у сани Крупяк, і в голосі його заклекотіли металеві нотки.

Цей прихований сміх пересмикнув усю постать Карпа. — "Добре, що не зі мною таке... До ранку вовки по кісточці розтягнули б..."

...Пізньої ночі, засніжений і втомний, з болісною порожнечою всередині, Карпо, не заходячи додому, попрямував на хутір.

— Ну, як? — впився Варчук округлими допитливими очима в сина. Той хотів одповісти, але задерев'янілі губи тремтіли і не слухались його. Потер їх рукавицею, позирив із брів крижані бурульки, потягнувся до мисника, де стояла горілка.

Бліднучи і збираючи все клинцювате обличчя у зморшки, слухав сина Сафрон. Очі його, набираючи неживого виразу, здавалось, провалились у глибині западини, а рот 'пересмикувався нервово і не часто. Потім Сафрон одхилився назад і з усього розмаху кістлявою вузькою долонею вдарив Карпа в обличчя. Другий удар пройшовся у повітрі — Карпо відскочив убік і, шаленіючи, стиснув кулаки.

— Батьку, не бийтеся! — кинув глухо і застережливо. — Чуєте? У мене теж на душі...

— Не бити, а вбити мало, сучих дітей! — підскочив до Карпа. — Ти ще мені кулаки будеш на батька сучити! Я тобі насучу!

— Ану, хватить мені! Теж розвоювався вояка! — міцним ударом одвів кулак батька. — Треба було самому піти! — в злобі перейшов на "ти". — Буває невдача.

— Чорти нехрещені! Лобурі дурні! Байстриюки! — люто затупотів ногами, неначе затанцював Сафрон, і під очима двома сережками затіпалися фіолетові зморшки. — Самі себе в домовину вганяєте. Не догадались на дорогу деревину покласти? Зразу б сани, як печериця, репнулись! Не догадались коней постріляти!.. Бери зараз сірники — щоб від будинку і попелу не залишилось! Хай не добром, а пожарищем злидні ogrіють руки!

— Ні, я палити не підуд! Не хочу раніше часу лізти чортові в зуби.

— Сам підпалю! Все спалю! Усе до тріски! — Так схопив з комина сірники, що пачка затріщала і приснула білими палічками.

В одній сорочці, розкуйовджений і страшний, світлячи поширеними очима, кинувся надвір.

— От старий дурень! — вголос вилаявся Карпо і побіг за батьком. Метелиця круто вдарила його в груди, розпахнула поли козушка. І в цей час загавкав пес, кинувся до воріт.

— Якого там чорта по ночах носить?! — сердито кинув Сафрон і швидко пішов до воріт, до хрускоту затискаючи у кулаці шершаву пачку.

— Відчиніть! Прийшла колгоспна варта! — обізвався простуджений голос Григорія Шевчика.

— Яка варта? Кого вартувати?

— Твоє добро, щоб не втекло кудись до ранку. І тебе заодно! — весело промовив Степан Кушнір.

— Моє добро!? — похитнувся, заточився назад. "Моє добро забирать", — обухом ударили ці слова, ударили гірше, аніж те, що і його, Сафрона, вже взято під варту.

— Та вже не твоє, а наше — колгоспне. Народ повертає собі украдену в нього працю.

Сірники випорснули з руки. Сафрон люто метнувся до хати, зірвав з стіни берданку і кинувся надвір. Але на порозі його перепинив Карпо.

— Батьку, не дурій. Пізно!

— Відстань, сатано, — зашипів, натискаючи на сина. — Я їх...

— Батьку, про мене подумай, коли про себе не хочеш, — перекутив Сафронові руки, вирвав зброю і люто вдарив нею об стовп ґанку.

Хряснуло, відскочило дерево од заліза, і мимоволі насторожився Карпо: знову почув вовче виття. І зразу зрозумів свою помилку: може ж так затужити чоловік.

— Не треба, тату, — з острахом і жалем підійшов до темної тремтливої постаті, що вдвоє перегнулася на поруччя ґанку. Схопив в оберемок, хотів понести в світлицю. Та Сафрон вирвався із рук сина і з хрипом побіг до хати. З-під лави дістав сокиру, але її вчасно вирвав Карпо, здавивши до хрускоту напружені руки батька.

— Тату, покинь! Покинь! За це обоє поплатимось. А нам ще жити треба, дочекатися свого дня. Чуєте? Жити нам треба! Згнити успіємо, — тремтіло від напруги обличчя Карпа: він насилу стримував перекучені руки батька.

І тільки тепер очі Сафрона зупинилися на Карпові, а той тихо, натискаючи на кожне слово, говорив:

— Ну, вишлють вас на якийсь час. Повернетесь потім. До мене повернетесь. Ще хіба так заживемо! А замахнетесь сокирою — пропаща година і ваша і моя... Впускайте, тату, охорону. Стерпіть. Я ж до себе побіжу. — Виштовхнувши Сафрона з хати, попрямував у заметіль.

Гомін уже закружляв на подвір'ї.

Карпо, щоб ні з ким не зустрінутись, перескочив через паркан, бігцем подався додому.

На розстанні ледве не збив з ніг якусь широку постать, закутану кількома хустками.

— Це ти? — пізнав дружину.

— Ой, Карпе, Карпе, — заголосила та. — Уже прийшли злидні за моїм батьком. Ой, вишлють його в далеку дорогу... Коні забирають, воли вигонять, плуги вивозять... Усе до колгоспу пливе... І чогось міліція приїхала. До Денисенка попрямувала.

Карпо похолов, а жінка знову заохкала.

— Не голоси, і без тебе нелегко, — суворо обрізав. — Чого це ти так розбухла? — оглянув неймовірно розтовстілу дружину.

— Коли до батька прийшли, понатягувала на себе усе, що можна було натягнути: однак заберуть. Бач, як упріла?

— Більше нікого не чіпали? — схвально подивився на дружину.

— Де там не чіпають! Усіх, кого рятував Крамовий, зачепили... Ой, горенько моє, горе...

"Добре, що я вчасно відділився і не бухнув грошей у господарство", — подумав і сердито гримнув на жінку:

— Ану, не скавчи! Завила, як над мерцем...

З метелиці вітер вихопив на мить мелодійний передзвін.

"Носить когось в таку пору".

Іще нічого не бачачи, Карпо сторожко попрямував до тину. По глибоко втиснутих слідах чоловіка покірною незграбною тінню побрела дружина. Важка одежа і розпарена млюсть п'янили її, гнули донизу, хилили на сон.

"Хоч би у сніг була щось викинула з добра, — ліниво думала, скліплюючи повіки... — А як же там мої?.."

М'який передзвін наближався, і не можна було зрозуміти, чи він налітає з хуртовини, чи просочується з самої землі, розтікається під снігами. Чорніючи і збільшуючись, з темряви поволі випливали коні. Здавалось, вони затиснуть всю вуличку, і Карпо, морщачись, ще відступив назад, вперся спиною в кособокий тин, з шпарин якого гострими цівками вирвався вітер.

Сани майже порівнялись з Карпом, над ними сумирно гойднулись два вогники.

— Ех, і дорога, — занепокоєно промовив Василь Карпець.

— Важка, як життя одноосібника, — долинув сміх, і Карпо, увесь натягаючись од злоби, пізнав цей голос і сміх.

"Приїхав на погибель нашу, — провів охолодою рукою по обличчі. — Тепер Крамовий нічого не викрутить".

Дзвоник, віддаляючись, вогнем пробився під снігами, розпікав Карпові ноги, забивав болісним гулом охолоді вуха.

— Це не той робітник з суперфосфатного, що нам дихати не давав? — заборсалась в снігах обважніла жінка.

— Він, Недремний. Двадцятип'ятитисячник, видать... Приїхав на нашу голову. Ех, пропадом пропади таке діло.

Двома вовчими очима блимнула хата Карпа. На шибках на мить заметушились і потворно зчепилися обрубки тіней. Карпо насторожено зупинився посеред вулиці.

— Яка там лиха година товчеться у нас?

— Певне, сестри мої.

— Чого їм? — полегшено зітхнув.

— Від батька переносили, що можна було вихопити. До нас ближче йти... Ех, раніш

не догадались.

Ще не доходячи до порога, почули з хати злий жіночий лемент. Олена затарабанила в вікно, і пересварка затихла. В кімнаті під столом і ліжком жужмом лежало якесь шмаття, а насторожі його стояли дві жінки, буравлячи одна одну ненависними поглядами.

"Не поділились", — вірно визначив Карпо і крикнув на них:

— Ви б, ворони, що-небудь батькові їсти занесли, а то сторчаком вилетите звідси!

З вузликом у руках він першим вийшов надвір.

Вже вщухала метелиця, і вся глибина ночі неждано заясніла веселими вогниками. Село не опало. Хати, прибрані найчистішими полотнами, здавалось, у кожному вікні засвітили зорі, стрічаючи новий світанок. І ці по-святковому врочисті вогники цвяхами кололи серце Карпові.

Петляючи з вулиці на вулицю, обминаючи людський гомін і людей, він добрався до сельбуду — тут під великою вартою господарів землі сиділи ті, кого народ зганяв із землі.

На ґанкові блиснуло кілька цяток цигарок.

— Матвію, давай рушницю і йди додому — відсторожував своє.

— Та ні, не піду вже... І тільки подумать: як підвівся з колиски, як став на ноги, так і пішло моє життя по руках багатіїв. Як собаки стерегли тебе, щоб ти, Матвію, не присів на хвилинку, не проспав сходу сонця, не з'їв лишню ложку борщу. До старості пантрували б, поки не надів би ти, Матвію, на зігнуті плечі торбу старця. А тоді уже собаками стерегли б тебе, щоб не втрапив ти на той двір, де твоя сила в чужому скарбі залягла... Так що вже постережу я цих господарів собак.

— То вовки, Матвію.

— Авжеж вовки. Тому й дорога їм, як подумаєш, правильно на північ лягає. Ой, правильно, сусідо.

— А з Варчука, бачили, увесь гонор як вітром здуло.

— Обм'як. Без кореня остався. Кажуть, в його потайниках якого добра, якого реманенту не понаходили. Навіть запасні частини до трактора десь видряпав.

— Пригодяться тепер нам.

Карпо не наважився передати батькові вузлик — побоявся людських очей. Задубіле сало обтяжувало йому руку, але, тупцюючи, метляв ним до самого ранку, поки з будинку не повели під вартою куркульню. Він першим побачив батька.

Сафрон, здавалось, постарішав і поменшав за ніч. Карпо хотів кинутись до нього, але, глянувши на варту, завагався. Думки двома течіями до болю заборсалися в обважнілій голові, і він, щоб не стрінутися поглядом із батьком, притулився до дерева. В цей час із сельбуду донісся нетерплячий голос Степана Кушніра:

— Окропом, окропом пошпарити долівку і лави, а вікна повідчиняти, щоб і не тхнуло куркульським духом...

XVII

Погожого вечора, коли на снігах так м'яко переливалися блакитні, сизі, рожеві і

темні барви, а веселі стрімкі дими, коминів убирали в себе одсвіт зорі, Марійка аж до перехрестя проводила Докію. Жовте, присушене обличчя Бондарихи з скорботно підібраними зморшкуватими вустами тепер просвічувалось тихим спокоєм, а втомлені, з побільшеними білками очі були такими, як у матерів, що після довгих мук порадували світ новим життям.

Забуваючись, і досі бачила перед собою не сніги, а білосніжні стіни лікарні, незвично побілілого Івана і його характерну усмішку, що ледве-ледве розвела півмісяць побляклих уст.

— Ну, така я вже рада, така рада, що й сказати не можу, — в який раз говорила Марійка, не дивлячись навіть, чи Докія слухає її, чи ні. — Повіриш, серце, як почула про своє горе — осліпла. Так осліпла, що зі своєї хати не могла вийти. Іду — коливаюсь, тримаюся за стіни... Як Дмитро?

— Відвіз сьогодні в колгосп реманент і коня здав.

— Як воно там буде? — зітхнула Марійка. — А Грицька зустріну — очі видряпаю іроду клятому. Занапастити хотів наш вік і наших дітей. Де тільки такої совісті набрався, лоботряс проклятий. А ще до Югини свататись приходив. Зразу розкусила, що то за ягода була. Ти й синові скажи, щоб він провчив його.

— Навіщо та колотнеча? Хоч ти не нагадуй Дмитрові, бо знаєш його.

— Знаю, знаю! — в очах спалахнув завзятий блиск, і обабіч кібцюватого носа заворушились тонкі складки. — Не водичка, а кров тече в жилах чоловіка. Мені лихі більше до вподоби, аніж тихі та божі.

— І не кажи мені такого. Кожен раз потерпаєш за нього: чи не витіє щось.

— Такий і мій Іван, серце, — промовила тільки тому, щоб знову згадати чоловіка. — От покалічили, поранили, чуть на той світ не звели, а він, думаєш, покається, покине колгосп? І не подумає. Страх, який вредний, — і всміхається. — Скоріше б одужував. Привезу з больниці, так доглядатиму, що й пилінка не упаде.

— А він ще насміхатиметься з тебе, — і собі примружилась Докія.

— Звісно, буде. Він такий, — переконливо закивала головою. — Що йому не зроблю, як йому не зроблю: чи добре, чи погано — завжди з чогось поглузує. Не чоловік, а варивода. Прощавай, серце. Югині накажи, щоб завтра забігла, і не сама, а з Андрієм. Тільки хай добре закутає його. Бо ті молоді матері...

Тихими зачарованими вулицями прямує Докія додому. Зрідка проскочать, неначе тінь, санки, упаде з дерева грудка снігу, заскрипить дорога під чиеюсь ногою, і така тиша, що навіть, здається, чути, як тінь хмарини сковзить по городах, облитих зеленавим сяйвом місяця.

Ліворуч від дороги згорбилась і, мов старчиха, спираючись на підпірки, увійшла в сніги хата Григорія Шевчика. На підвір'ї лунко стріляє розколоне дерево. До дривітні підійшла баба Орина, зупинилася біля Григорія, і Докія, темніючи, йде протоптаною стежкою до воріт.

— Вечір добрий!

— Докія! — радісно привіталася баба Орина, а Григорій на мить так і застиг біля

окоренка з високо піднятою сокирою.

— Чого ж ти не поздоровкаєшся, паничу? Дрібна в очах стала? Чи, може, трохи совість заговорила? — впритул підійшла Докія до Григорія. Він увігнав сокиру в дерево, обернувся до жінки, витер піт з чола, для чогось скинув шапку і знову надів.

— Мовчиш? Стидаєшся чи злуєш, що не викинули тітку Докію за чесну кривавицю на мороз?

— Так його, Докіє, так його, — обізвалася баба Орина. — Ми вже йому з Софією такий урок вичитували, що довіку запам'ятає. Що ж ти зробиш, коли з великого розуму дурним чоловік зробився.

— Тітко Докіє, винен перед вами. Але ж Крамовий прибрехав. Витягнув із мене дурне слово.

— Ага. Скільки тобі років? П'ять, шість? Уже й дитину маєш, а своїм розумом не живеш. Прибрехав! Було, значить, до чого прибріхувати. За старе, що колись було, пасіюєш? Душа, видать, у тебе дрібна, заздрісна, — вичитувала тихо і поволі, не спускаючи очей з нахмуреного обличчя Григорія.

— Що ж я вам більше можу сказати? Минулого не повернеш. Прийде час — побачите, що я вам не ворог. Кінь і на чотирьох спотикається.

— Дурна приказка для нетіпах і тюхтіїв. Ти, може, скоро й людську голову до кінської порівняєш?.. Всього доброго вам, тітко Орино.

І вже закриваючи ворота, чула притишені голоси:

— Дожився. І мені соромно в очі глянути людині.

— Досить уже товкти воду в ступі. Буває схибне чоловік. Так дайте ж йому встати.

— Вставай, вставай, та знов так носа не розтовчи.

XVIII

Перед самою сівбою ранніх Крупяк знову прибув до Карпа Варчука. На порозі радісно поцілувався з господарем, а в хаті забухикав простудженим смішком, заповнив усю світлицю впевненими словами.

Карпо спочатку з внутрішньою неприязню зустрів гостя, але потім, слухаючи його надійні плани й перспективи, почав заспокоюватися.

— Весною, хай тільки вдарить добра погода, — бо знаєш, які у нас дороги, — капіталістичне оточення дасть допомогу, — засміявся, роблячи натиск на "капіталістичне оточення". — Вірні є відомості. Тільки нам треба діяти, не сидіти, склавши руки, як святе божество. Надійні люди є в колгоспі?

— Ой, мало, дуже мало.

— їх необхідно так порозтикати, щоб усе господарство контролювали. Треба займати нам командні висоти в колгоспі, розвалювати його зсередини.

— Командні місця без нас позаймали.

— Погано працюєте, погано.

— А ви нам допомагали? Якийсь план для нас виробили? — зосереджено напався Карпо на Крупяка, і той здивовано похитав головою.

— Роботі вашій — копійка ціна в базарний день, — уже шипів Карпо. — Ви нас

тільки злобою озброювали, якої без вас вистачило б. А де справжні дії? Ви їх розміняли на окремі убивства і підпали. Так і мій батько бунтував ще до колективізації. Пособило це, як мертвому припарка.

— Карпо! Та ти ж молодець! — радісно сказав Крупяк, зразу ж на ходу змінив намір розсердитися на молодого Варчука. — От з такими, новими кадрами, ми зможемо землю перевернути!.. На стайні хтось є з наших?

— Тільки на одній.

— А на другій? Нема? Жаль! Ну, тоді стайню, де є свій чоловік, треба з кіньми спалити. Залишити зараз всю країну без тягла — це виграти половину битви. Візьмись у себе за це Не побоїшся?

— Обрався грибом — треба лізти в кошик.

— Ні, в кошик ніколи не лізь. Мене вже ледве були не застукали, а вислизнув, — і знову який раз почав хвалитись своїми удачами.

Після вечері Крупяк ліг у ванькирі і, схрестивши руки на грудях, зразу заснув міцним сном. Його розкриті уста навіть уві сні сміялися хитрувато і вперто, оголяючи дрібні зуби. Карпо вийшов на двір, обійшов усе подвір'я, сторожко виглянув на вулицю.

Темнопопелясті розірвані хмари полохливо бігли по низькому обважнілому небі. Дощ ліниво зашарудів по розбухлій землі, і здавалося, що хтось притаївся за деревами, невидимий і могутній, як поступ самої весни. Карпо, здригнувшись, вперто пішов уперед, і вже темінь сторожкою ходою обізвалася з другого боку...

* * *

— Хто там?

— Югино, це я, Варивон! Буди скоріше Дмитра.

— Ой, що таке? — злякано припала молодиця до вікна.

— Стайня горить!

Дмитро надіває лише картуза і з піджаком в руках вискакує надвір.

Вогка березнева ніч неохоче підіймає і збиває набакир червону гостроверху шапку вогню.

Темні вулиці зрідка обзиваються важким гупанням і голосами. Варивон зразу ж провалюється в темряві, і Дмитро тільки по звуку поспішає за ним.

Те, що вони побачили, перевершило найгірші сподіванки: стайня була наглухо замкнена зсередини, а підпилі конюхи, що тільки тепер прийшли до пам'яті, десь загубили ключі і ні самі не могли вибратися, ні випустити коней. Будівля наповнилась людським криком і іржанням худоби. Дужі копита марно били в міцні стіни, чути було, як туго натягувались ремінні поводи і обривались, неначе басові струни.

Той глухий гул болем віддавався в кожній клітині Дмитра. Ненавидячим оком оглянув невеликий гурток людей, що кричали, розмахували руками, але нічого не робили.

— Що! На весілля прийшли дивитися!? Чи в кіно? — визвірився і краєчком ока побачив, як товариш Недремний, Степан Кушнір, Григорій Шевчик та Олександр Підпригора понесли на руках до першої брами важку деревину.

— Ану, хлопці, берись! — скомандував Варивон і перший ухопився за березовий кряж. Кілька рук підхопило дерево і через момент вдарили ним по дощаній брамі. Як перебиті кості, хруснуло дерево, затремтіло, злобно огризнулося і знову хруснуло. Потовчена брама неохоче подалася вглибину стайні, розчахнулася.

— Відскакуй до стін! — гукнув хтось, і в цей час троє коней вилетіли з стайні і, високо несучи голови, прожогом кинулись в темінь. З отвору рікою покотився дим, а з нього вивалились напівосліплі, очманілі конюхи.

Варивон перший скочив у їдкий і гарячий потік, а за ним наосліп побіг Дмитро. Перед собою він почув міцний тупіт, і підсвідоме притулився до цимбаліни. Осліплений кінь, почувши людину, кинувся до неї і зупинився, важко хропучи. Дмитро обережно спіймав коня за оброті, коли той метнувся на нього, надлюдським зусиллям осадив донизу, почув, як під рукою затрепетала і перекотилась зморшками тонка перегріта шкура. З заплющеними очима, захиляючись і збиваючи плечем коня, Дмитро вибіг у поле.

Яке чудове твоє вологе повітря, березнева ніч! Неначе здоров'я ллється в груди, очищає розбухлу голову од нестерпного болю і спеки. Яка чудодійна ти, водо студена. Ніколи в житті ти не була такою доброю і живучою.

Дмитро наспіх втискає в жолоб свій картуз, піджак і, дужий, лихий, стікаючи живими струмками, гордовито вскакує в димну, з роями іскор, ріку.

— Живемо, Дмитре! — міцною рукою б'є його по плечу вірний товариш.

— Живемо, Варивоне!

— Ти не зразу, Дмитре, обрізай поводи. Втихомир трохи худобину, бо всі кості перетовче тобі — оскаженіла, одуріла.

З другого боку стайні, немов на другому березі ріки, чути хрипкі голоси Степана Кушніра, Григорія Шевчика, Полікарпа Сергієнка. Варивон аж зупинився на мить.

— Дмитре, невже Полікарп у вогонь кинувся?

— Виходить. В гурті не тільки батька добре бити! — і через хвилину він вискакує в браму.

— Ой, людоньки, де ж мої коненята? — журиться в димовій завісі голос Олександра Підпригори.

— Всі тепер наші. Не трать марно часу! — строго кидає Кушнір.

— Наші то наші, а як мої дереші згорять?.. Це теж наші!

Все важче і важче вбігати у стайню. Сніпки соломи валяться на голову, вугляки шершнями печуть обличчя, дим туго забиває горло, а жили на скронях так боляче набрякають, роздаються, що от-от лопнуть з напруги. І Дмитро відчуває, як дерев'яніють в нього руки, ледве стримують коней, як важко заплітаються ноги, як розбухають роз'їдені болючі очі.

До дідька втому! Він не покине стайні, поки не виведе останнього коня або поки кроква чи бантина не зіб'є його з ніг. Йому не сором буде подивитися в очі людям, Маркову.

Ось одурілий жереб уже підминає його під себе. Вчепився чоловік обома руками в

обротъ і повис на ній міцним зібраним клубком. Іще одне зусилля — і свіже повітря ледве не збиває Дмитра з ніг. Він заточується і вже нічого не бачить перед собою. Чорніють обпалені брови, чорніє обпалений чуб і боляче тужавіють руки, роздерті до м'яса шорсткими поводами. На щоках здійснюються жовтуваті напівпрозорі пухирі. Чийсь долоні бережно торкаються Дмитра, і він незабаром опиняється на вогкому сіні.

— Спасибі, товаришу Горицвіт, — з хвилюванням чує тихий голос Недремного. — Спасибі за службу, за дружбу, як кажуть.

— То вам спасибі, — відповідає пошепки і тягнеться рукою до твердої руки робітника...

Як болить і щемить усе тіло. Ще і досі не вийшов дим із невидючих очей. Але, крім болю, є чуття радості і гордості.

Хороші ви, березневі ночі, хороше життя, коли дивишся на вас ясним правдивим поглядом!

Тільки Дмитро вже нічого не бачив цієї ночі. Одначе, летячи в тривожну і темну безвість, він відчував чи не найсильніший прилив радості, ніж за все своє життя.

XIX

Уже всі розійшлися, проскрипіла підвода, на якій у жару лежав Дмитро, а той гурток колгоспників, що найбільше рятував коні, ще й досі стояв біля курного пожарища. Значущість пережитого тісніше єднала їх, і якимось в усьому — і в розмовах, і в рухах, і в хвилюваннях — почувалось, що сьогоднішня ніч виділила їх чимось, як виділяється бистрінь на воді.

В самоті людина росте непомітно, мов дерево, і часто однобічно, а на людях цей радісний зліт бурхливіше підіймає твій розум і чуття, наливає їх силою і могутньою певністю, якої не буває в тих, навіть здібних, обдарованих людей, що стороняться широкої людської течії; тому часто в їхньому житті знаходить місце душевна непевність, а то й порожнеча.

Хоча й тяжко було молодим колгоспникам, що не впильнували всього свого тягла, але сьогоднішня перемога над вогнем, над ворогом залишила в серці кожного глибокий слід.

Недремний дав останні розпорядження, і невеликий гурток разом пішов у тихе попелясте світання.

— Здивував ти мене, Полікарпе, сьогодні. Ніколи не думав, Що кинешся в полум'я, — звернувся Кушнір до Сергієнка.

— Дядько Полікарп геройськи виводив коней, — обізвався Григорій Шевчик.

І худорляве обличчя Сергієнка просіяло внутрішньою посмішкою. Хотів щось на ходу видумати, але передумав і лише коротко відповів:

— Своє ж рятували. Своє.

— Конюхів наших треба всіх на густе сито пересіяти. Хтось із них нам яму копає. Найкращих людей необхідно поставити! — суворо, з роздумом говорить Недремний.

— Треба назначити старшим конюхом Карпця. Дуже чоловік розбирається в конях, лікувати вміє. Ну й тебе, Полікарпе, тебе. Підеш? — поклав руку на плече Сергієнка

Кушнір.

— Піду. Я вже так буду доглядати, що й миша в стайню не проскочить. Колись на економії всі з ніг позбивалися — хто мучить коней по ночах, в сьомий піт їх вганяє? Сам Колчак за мною послав. Налив мені чарку, собі чарку, дав карбованець авансом, і пішов я ночувати у стайню. Прийшла ніч...

— Дядько Полікарпе, так таку ж історію розповідав Василь Денисович Карпець, що з ним це було, — не витримує і пирхає Григорій Шевчик. ;

— Карпець? Ну що ж, і з ним таке було, і зі мною було. Ми обоє на прикметі, як найкращі конюхи були, — гаснуть хитруваті блишки в очах, і обличчя Полікарпа стає таким правдивим, що він навіть сам переконаний: так і в житті було, як щойно казав.

— Що ж ми тепер будемо робити? Хіба з цим тяглом упораєшся? До жнив можна з сівбою дотягнути, — задумується Кушнір.

— Може МТС тракторами допоможе.

— Свирид Яковлевич повинен пособити.

— Трохи пособить, але зовсім не порятуює; мало ще в нас тракторів. А сіл багато в районі.

— Корів треба підучити. Легшу роботу робитимуть: гній вивозитимуть, зерно. А кіньми — тільки орати, — Шевчик підступає ближче до Кушніра.

— Корів? Це добре було б, тільки баби таку веремію закрутять, що й хати одцураєшся...

— Я свою корову перший приведу. Навіть навчу в ярмі ходити. А з жінками треба не раз поговорити. Бо не посіємо — що будемо їсти? Суху землю гризтимемо? — і Григорій чує новий приплив сили, певність, що йому вдасться зробити по-своєму.

— Це добра думка, — погоджується Кушнір, — берися, Григорію, за корови, привчай їх до роботи. Ми тобі поможемо.

— Візьмуся. Хоча й знаю: немало буде сміху з куркульського боку.

— Добре сміється той, хто сміється останній. Ми будемо останніми сміятися, а вони вже на кутні починають...

Розвиднялось. Тихими і темнуватими од вільгості вулицями поспішає додому Полікарп Сергієнко. На перехресті його стрів їдким сміхом Митрофан Созоненко, у якого не раз доводилося Полікарпові брати у борг, особливо на переднівку.

— Кажуть, Полікарпе, ти в "єрої" записався Клячі з вогню витаскував. Чи не посмавив свої деякі причандали? Тоді жінка з хати навік нажене. Ха-ха-ха...

Якась несміливість, що роками згинала чоловіка, на мить осадилася чуття радості, гідності. Але то було тільки на мить. Різке обурення сколихнуло всю постать Полікарпа, і він, випростовуючи худу спину, б'є словами, як батогом по обличчі.

— Чого б це я їржав на всю вулицю? Краще б ото було піти по хатах і проценти видряпувати з очей людських та класову контрреволюцію про колгоспи пускати, про оте рядно, що під ним усі покотом будуть спати, і іншу чортовщину.

— Ти що! Сказився? — здивовано і перелякано дивиться на нього, аж темніє густими коноплинами веснянок.

— Що чуєш! — злісно і гордовито прямує у другу вуличку Полікарп.

Дома на нього нападається жінка за пропалену, задимлену катанку, а семилітня дочка Степанида кидається батькові на шию.

— Цить, Лексandro, — підхоплює дочку на руки. — Не твого, бабського, розуму це діло.

— Авжеж, катанку спалив! Сам, як дідько, вбрався в сажу. Хоч би помився. Дивись, як Степаниду замурзав.

А дівчинка ще більше треться об почорніле обличчя батька і радісно кричить матері:

— Мамо, я вже зовсім чорнявою стала! Еге? Ловко мені!

— Ой, вертуха нещасна. Як візьму ремінця, — смикає за сорочку сестрицю найстарший білявий Леонід і кривиться, щоб усмішка не здмухнула його строго-навчального виразу.

— Годі вже дуріти. Вимийся, Полікарпе, та будемо снідати. Бач, як зашмарувався, наче вугляр. І носить ото нечиста чоловіка в самий вогонь.

— А хто б тоді коні рятував? До всього господарського і вмілого ока треба... Позбігалися люди до стайні, кричать, репетують, а що робити — не знають. Ну, я й скомандував їм братися за деревину. Прямо як командир скомандував. І всі послухались мене: Шевчик, Кушнір, Горицвіт, Очерет.

— Ой, уже помовч. Теж мені командир! — сміється Олександра, зливаючи на руки чоловікові.

— Татко, а багато ти коней вивів? — крутиться біля нього Степанида.

— Найбільше за всіх — впевнено відповідає, і кудись далеко-далеко, як за невидиму і невідчутну грань, відпливає той страх, коли його ледве не вбив переляканий жереб. — І ти на мене за катанку сердися. Подивилася б, який Горицвіт страшний вийшов з огню. Все лице обгоріле. Я і він — найбільше діла зробили Правда, він не такий проворний...

— Цить, не теревень, — і то звичний жіночий жалісливий вираз, коли почула про Горицвіта, зразу ж зникає з обличчя, і вона насмішкувато дивиться на свого чоловіка, трясучись у беззвучному сміхові. Той також розуміє, що перехопив через край, і швидко, діловито переводить розмову на інше.

— Тепер я вже буду в колгоспі старшим конюхом. А Василь Карпець моїм помічником.

— Гляди, чи не навпаки має бути.

— Чого там навпаки Уже мене в правління мають ввести. За такі діла, знаєш... Ну, що там в тебе їсти? Знову юшка пісна? Коли ти вже щось розумніше вигадася?

— Коли ти головою колгоспу станеш, — сміється Олександра.

— Ну, так, видно, ти замориш чоловіка юшкою, бо, певне, не швидко це буде...

* * *

Григорій перші дні навіть жінці не признався, що привчає корів до роботи. Встане ще до світа, вип'є склянку молока і спішить на поле.

— Чого так рано, Грицю, йдеш? — питає здивовано Софія.

— Діло є. Знаєш, які в нас неподобства бувають? Забуває орач сам доглянути плуга, бо сьогодні оре одним, а завтра другим. Треба перевірити, нарихтувати реманент.

— То хай ковалі за цим дивляться.

— Ковалі, ковалі! Все на них не звалиш. От потрібно на правлінні поставити питання: до кожного орача прикріпити коні, плуга, щоб не міняли щодня, мов на ярмарку.

Однаке через кілька днів Софія довідалась, чого так рано поспішає Григорій із дому. В суботу, витопивши в печі, понесла жінка у поле обід. Знала, що перша бригада працює в Кадібці. Але в прилісному урочищі не знайшла Григорія.

— Де ви мого чоловіка поділи? — жартома запитала у Власа Свисика, що, нахилившись, ходив за плугом.

— А він з нами не оре, — зупинив коні і почав обчищати істиком налиплу землю.

— Як не оре? — здивувалась і перелякалась Софія: чи не трапилось щось?

— Дуже просто: піди на Ведмежу — він там привчає корів до ярма.

Більше нічого не розпитувала жінка і швидко майнула на Ведмежу.

В долині, біля самої річечки, затиснутої висохлим торішнім рогозом, Григорій водив на налігачі корів. Побачив Софію, зніяковів, зупинився. Але Софія була не з тих жінок, що, коли треба і не треба, уміють зіпсувати настрій чоловікові. Не-начеб усе їй було давно відомим, вона привітно підійшла до Григорія, змовницьки посміхнулась:

— Думав — не знайду тебе? Не знаю, що ти робиш? Сідай, попоїж трохи. За роботою чоловік навіть пообідати не має часу. Горе мені з такими робітниками.

Григорій зрадив у душі, що Софія, яка не раз уміла обпекти їдким і насмішуватим словом, так вірно оцінила його роботу, не дорікнула за обман.

— От молодчина. Так їсти захотів, — похвалив дружину, хоча й зовсім не хотілося обідати.

Вибрали зручне місце на бережку. Софія розстелила полотняну пілку і зручніше умостилася на землі.

— Катерина з кожним днем усе більше стає схожою на тебе. Викапаний батько, — тихо говорила за обідом, пригадуючи усі риси своєї дочки.

— А язичок твій, — засміявся і відхилився, коли Софія замахнулася ложкою на нього.

— Григорію, важко корів навчати?

— Ні. До всього підхід потрібний, — уже весело розповідав. — До худоби треба мати добре око й руки. Від іншого корова за троє гін біжить. А я її спочатку так лагідно на ймення назву, погладжу, погомоню. Дивись — вона до мене шию витягає, а далі одежину — лизь, руку — лизь. Позналились, значить, добре, близько. Ну так, наче після поцілунку.

— Порівняв, — засміялась Софія.

— Далі даю корові ярмо понюхати. А потім: "Ший, ший, манька". Вона і кладе шию в ярмо. Правда, спочатку так сумовито-сумовито, як людина, подивиться на тебе.

Заспокоїш її, підгарля почешеш... І помітив, що худоба любить по своєму сліду ходити. На другий день уже у віз-порожняк запрягаю. Корови землю нюхають, боязко їм, ступають неспішно, з опаскою. От я їх справляю на вчорашній слід. Почує худоба свій дух — і повеселішає, сміливо йде. Потім веди їх куди хочеш — не бояться.

— Он де вони воркують! — почули голос Степана Кушніра.

— Просимо обідати, — підвелась Софія з землі.

— Не хочу. А є що? Є?

— Знайдеться.

— Тоді пособлю вам. Бо за цілий день так набігаюся, що й нема часу на обід піти, — присів Кушнір. — Григорію, хочемо тебе послати на агротехнічні курси. Поїдеш?

— З радістю, — без жодного вагання відповів Григорій, і обличчя Софії зразу ж похмурніло.

— А надовго ті курси? — запитала, одводячи очі від Григорія.

— На шість місяців. Підучиться ходити біля землі! Це велике діло! — повчально промовив Кушнір, справно орудуючи ложкою. — На агрономічну лінію треба нам ставати.

— Це правда, — погодився Григорій. — Коли, як не тепер, учитися чоловікові. Прочитав я про Мічуріна, і так захотілося по-справжньому прикласти руки до землі, повченому ходити біля неї... Не хмурся, Софіє, будуть бабські курси — і тебе з хати нажену...

.....

Оті роки, що навік одшуміли весняними зливами, горобиними ночами, осінніми туманами і голубими зав'ями, впритул підійшли до Дмитра. Навіть здавалося: то не вітер оживає в темряві, а наближається з далеких берегів те життя, що тільки спогадами тривожитиме, радуватиме тебе, відходитиме в даль і знову повертатиметься, все більше притіняючи і не тьмарячись, як надвечірнє врожайне поле.

Не просто були прожиті останні літа. Була в них скорбота і радість, помилки і невсипущі шукання, цвіт і плід, і кожен рік був обсіяний дорогими згадками, як нива зерном. Погане швидше забувалося, ніж хороше, на ньому менше зупинялась думка. А добре впливало барвисто і повно. Дмитро не довірявся тим сумовитим пісням, що викреслювали прожиті роки. Чи не кожен із них розширював його життя, радував своїм теплом і світлом, збагачував новим досвідом. І свою працю, вдумливу, криву, він, Дмитро, немарне вкладав у чорну землю. Хай радість зробленого, пережитого жила поки лише в його серці, але із нею, цією міцною, повною радістю було добре, як щасливій матері зі своєю дитиною...

— Татку, це ви?

Недалеко від двору кинулась назустріч йому Ольга.

— Ні, не я, — любовно підхопив дочку на руки, уместив на плече і широкими кроками, майже бігцем, поспішив на подвір'я.

— Татку, чого ви так довго на полі були? Ми ждали вас, ждали.

— Треба було досягти ячмінь.

— Татку, а чого за нами зорі йдуть?

— Чого зорі йдуть за нами? — задумавсь. — Не знаю.

— Е? — недовіжливо перепитала. — Ви такі великі, ви повинні все знати. Чого?

— Бо у них ноги є.

— Ні, нема, нема! Ви обманюєте, татку! — застрибала на плечі.

— Обманюю? Ну, так зараз же злазь мені на землю.

— А я не злізу! — ще міцніше охопила голову батька обома руками. — Андрій каже, що зорі більші, ніж наша земля. Правда, підманює? Вони маненькі, маненькі, як мачки.

— Підманює. Нічого в світі нема більшого і кращого, ніж наша земля.

— Я ж казала Андрієві, що він брехунець. А він ще и сердиться, каже: нічого я не тямлю. Чого, тату, малих усі підманюють?

— Хто ж тебе ще обманює?

— І ви, і мама. Мама принесли хліб і кажуть, що він від зайця. А ви кажете, що зорі ноги мають. Ще скажете, що вони в черевики взуваються.

— І в кого ти вдалася, така лепетуха? — любовно поцілував дочку і, пригинаючись, увійшов до хати.

— І зовсім я не лепетуха, — образилась і відкопилила червоні пругкі уста. — А що ж, мені бути такою вовкуватою, як Андрій?

— Хіба так можна говорити про свого брата? — нагримав на Ольгу. І неприємно стало, що справді Андрій може вирости таким похмурим, мовчазним, як і він, Дмитро.

— "А це недобре: між людьми й слова не скаже. Тепер треба привчати, щоб не дичився".

— Припізнівсья ж ти, чоловіче, — метнулась Югина ставити вечерю на стіл.

З другої хати увійшов Андрій, мовчки підійшов до батька.

— Сідаймо, Андрію, вечеряти, — посадив сина біля себе.

— Я вже, — коротко відповів, і Дмитро пильно подивився на свою дитину. "Цей зайвого слова не скаже".

— Дмитре, завтра по тебе підвода заїде? — Югина сіла біля Андрія.

— Заїде. Вдосвіта.

— Мені треба на буряки завезти добрива і клітку з курми.

— Добриво візьму. А курей хай тобі хтось інший везе.

— Чому?

— Що ж це ти хочеш, щоб я став курячим батьком?

— Який ти чудний, Дмитре. Всі ж тепер вивозять курей на поле.

— А я не буду з ними возитись. Це ваша, бабська, справа. Під'їде підвода — їдь зі своїм птаством, а я й пішки на поле піду.

— Гаразд. Я й сама одвезу. Доведеться вам, товаришу бригадире, поступитися своїм місцем перед курми, — лукаво глянула на Дмитра.

— Не стільки перед курми, як перед курячою матір'ю. Як твої буряки? Ячмінь підсівали?

— Вже місцями й посходив. Цими днями будемо всліпу шарувати.

— Агрономша, — прижмурився і вийшов з-за столу.

— Насміявся сак із верші... Самого агрономом заочі називають.

— Татку, лягайте із нами і розкажіть якусь казочку, — поклікала батька невгомона Ольга.

Дмитро підійшов до великого ліжка, ліг із дітьми, охопив рукою Андрія, і той радісно притулився всім тілом до батька.

— Татку, розкажуйте. Тільки таке страшне-страшне, щоб аж очі заплющувалися.

— Батько за цілий день натомилися, а вона ще й тепер надокучає, — розважливо сказав Андрій.

— Вірно, сину, кажеш. Після роботи я хочу відпочити, хочу, щоб ви мені щось розказували.

— Та хіба ж ми уміємо? Куди нам уже до галушки, коли ми не всьорбаєм юшки? — і засміялась. А ручки двома проворними звірятами забігали в батьковій чуприні.

— Хто б уже вмів, як не ти, лепетухо.

— О, вже знову лепетуха... Хіба ми щось нове знаємо?

— Так це ти батькові своєму нічого і не схочеш розказувати. Ну, тоді мене Андрій порадує. З завтрашнього дня щовечора після роботи щось розказуватиме мені. Правда, сину? — погладив рукою його м'яке волосся.

— Правда, коли ви хочете, — завагався і поволі відповів: — Тільки буду те казати, що мені цікаво.

— І я, і я буду розказувати! Не хочу, щоб тільки Андрій. Я сьогодні, зараз же почну. Андрію, посунься трохи.

— Ану, не лементуй. Спати пора, — обізвалась Югіна і підійшла до ліжка.

"Інтересно, що мені завтра Андрій розкаже? Дивно, що зразу ж погодився... Хлопчак допитливий, розумний. Ну, звісно, в батька вдався, — сам до себе осміхнувся. — Варивон старається наздогнати мене. Озимину час мінеральними добривами підживляти... До івчанців треба навідатися. Нелегко змагатися з ними... Це б на рибалку іще з'їздити..."

І вже хата перегойднулася човном, розкрились зелені береги, зашуміла за веслом прозоросиня вода, заграла на бистрині, затемніла понад берегами...

XX

Григорій Шевчик, тільки увійшов до зерносковища, зразу ж по п'янкому духу почув, що пріє і горить неперелопачене зерно. Глибоко ткнув руку в один засік і швидко вихопив назад — обпекла сперта гарячінь.

— Ти за що трудодні отримуєш? — накинувся на Прокопа Денисенка, який нещодавно став комірником.

— За те, що біля всяких грядочок кілочки забиваю і таблички вивішую, — їдко вщипнув Прокіп, натякаючи на дослідні ділянки Григорія.

— Ти мені свої куркульські теревені на потім запиши.

— А ти мені не куркулькай, бо як куркульну... — огризнувся, і плескاته круглови́де обличчя почало темніти від припливу крові.

— Ти чого зерно не перелопачуєш? Хочеш, щоб згоріло?

— Трясця не вхопить його. Посівне не горить, а це худоба перетравить.

— Худобу прілим хочеш труїти? Я тобі отрую! В один льот вилетиш з комори, а то і з колгоспу. — Лихий вискочив з зерносховища і подався до правління колгоспу, бубонячи собі під ніс:

— Скільки доглядаєш, скільки вчиш, а без якоїсь оказії не обійдеться. Бач, яке стерво на комірника пролізло. Він тобі не те що зерно, увесь колгосп згноїв би. Або оту розмазню, — напався на свою родичку Уляну Шевчик, — призначили біля курей ходити. Сама мокра курка — боїться у воду полізти, щоб черепашок наловити для птиці. Як погрозив, що зніму з роботи, зразу й ріднею призналася. Паскудні ж є люди.

Григорій, роблячи велику роботу в хаті-лабораторії, гуртуючи навколо себе усі кращі сили колгоспу, не забував заглянути в усі щілини села. І його гострого ока та немилостивого слова боялися усі, що почували за собою будь-яку провину чи недоробленість.

— Ти скоро й ночувати не будеш дома, — часто дорікала йому Софія.

— Коли треба, то й не ночуватиму. Хто ж за мене моє діло зробить?

— Так ти й у чуже завжди лізеш. .

— А це не моє — думаєш? Мені до всього є діло. Я не з тих, що тільки зі своєї шпаринки, як тарган, виглядають. Коли б так усі дивились, то зразу розв'язалися б руки дряп'їжникам, злодюгам, ворогам. Ще немало є таких, що залюбки б розтаскали нашу працю. Та, коли хочеш знати, навіть міжнародні клубки, навіть оті крутії, що воду й землю каламутять, оте дике фашистське зілля, що виростає в чужих країнах, має відношення до мого життя: я ще краще повинен працювати для своєї держави.

І Софія, схвильована новим словом, зразу ж погоджувалася з Григорієм; гіркота настороженості затінювалася іншими сходами; коли вони в Григорія були більш жорсткими, геометричне строгими, то, перехлюпнувшись у серце Софії, ставали по-жіночому поетичними, з іскринками тієї юмористичної дотепності, що ніколи не покидає цільні натури. І найскладніші питання, з напругою підняті з нелегких учених книг, Софія уміла переконливо, образно передати колгоспникам, а особливо дівчатам та жінкам своєї ланки.

В правлінні колгоспу Григорій нікого не застав, подумав, куди йому краще йти: чи в хату-лабораторію, чи до дослідної ділянки жита. І попрямував на поле.

Із заходу почала висовуватись важка чорна хмара. І тільки доповзла димчастим краєм до сонця, як, спочатку легко і не-сміло, наче струни торкнувся, вдарив дощ. Мов перший гомін ефіру в приймачі, зашкварчала гаряча дорога, загомоніла й потемніла молода листва дерев, закрутились і побуріли вибілені щепи. Потім дощ розійшовся, розгулявся; раптово вигинався широкою темносрібною дугою, і в мелодію шелесту — ростом, ростом — виразно врізались прискорені вуркотливі звуки: дуб гуде, дуб гуде.

Григорій під липою перестояв зливу. Теплі потоки змили його злість, і він, мокрий та веселий, попрямував до завітної ділянки — одного гектара жита, — яку доглядала ланка Василя Очерет. В Григорія була думка — добитися якнайвищого врожаю жита.

Його вже не задовольняли кращі всеукраїнські досягнення. Правда, всім він говорив, що хоче дати найкращий врожай по району, дружині довірився, що думає взяти першість по області, але в своїх потаємних помислах сягає значно вище. І тільки щоб не осоромитись, обережно казав про районні масштаби. Він ретельно вивчив літературу, не раз радився з агрономами, їздив до передовиків зерноводства, з кожним днем все більше вірячи, що мрія його здійсниться. Але ні на нарадах, ні на зборах він навіть словом не заїкнувся про це. "Зробимо — тоді скажемо".

В минулому році він чудово прочитав бригадирам і ланковим курс лекцій про підвищення врожайності озимих, а сам узяв шефство над ланкою Василяни Очерет. В лютому ланка вивезла і забуртувала на ділянці двадцять п'ять тонн гною, покрила його снігом, щоб не вивітрився азот, а коли розтанув сніг — закидала землею. У квітні Григорій добився, щоб землю зорали на пар не плугом, а трактором, що мав передплужники. Потім заборонували землю поперек скиб і за все літо її тричі культивували. На пухкому пару не було ні одної бур'янини. Перед останньою культивацією на кожний гектар висіяли по два центнери суперфосфату, центнер селітри і сімдесят п'ять кілограмів калійної солі. Потім заборонували в два сліди і на другий день посіяли добірне таращанське жито. Ще восени воно розкішно закущувалось і вирізнялось серед інших посівів. Взимку ланка чимало часу віддала снігозатримуванню, напровесні, як тільки зійшов сніг, піджили сходи кінським гноєм. Сьогодні мали іще підсіяти мінеральні добрива.

Здалеку пізнав Григорій Василю. Жінка поволі ходила полем. Уся ділянка після дощу була прибрана густими самоцвітами, що аж мерехтіли в очах.

— А де ваші помічниці? — привітався з молодницею.

— Злякались дощу і повтікали додому. А мені дощ не вадить, — заясніло смагляве обличчя, засіяне негустими веснянками. І навіть коли раділа молодиця, усмішка була сумовита, бо уста її різко загинались вниз. Тільки очі, затемнені чорними віями і бровами, зменшували вираз природної печалі.

— Ну, тоді я вам допомагатиму підсівати. Приймете?

— Ні, не прийму.

— Чому?

— Боюсь, щоб чоловік не побачив, він у мене ревнивий, — засміялась тихо, щасливо. Сміх її чомусь нагадав Марту, і ледве не зітхнув Григорій... Отак би схилитись із нею над житом, почути приторк теплої руки...

— Через два дні треба буде заборонувати ділянку, — сів навпочіпки і любовно нахилився до міцного куща, оббиваючи рукою блискучі перлини. Згодом полями пішов до Бугу: любив у вечірню пору пройтись над берегами притихлої ріки, пустити за течією легкий човен, а потім уперто вигрібатися з бистрин і нуртів.

Увечері за Василюю приїхав Варивон.

— Жінко, чи ти не думаєш на полі ночувати? — гукнув здалеку, зупиняючи коней.

— Ні, не думаю, — зібрала порожні мішки і пішла до гін.

— Та ти ж мокра, як хлющ. І як так можна? От біда, що в тебе добрий чоловік, а

варто було б побити, — підхопив дружину обома руками і поніс до воза.

— Покинь, Варивоне. Чи ти сказився! Люди ж побачать.

— Ну й хай бачать. Своє несу, а не крадене. Хто ж тебе й пожаліє, як не чоловік! От дурна баба: ну, цілуй, бо на землю кину.

— Досить, Варивоне, — іще тісніше притулилась до його міцних грудей.

Варивон бережно посадив жінку на воза, накрив її мокрі плечі своїм сукняним піджаком і риссю пустив міцних, норовистих коней. Полюбляв Варивон об'їжджати непокірну худобу, якої боялись навіть конюхи. Густим пурпуром горів і мінився захід. Теплий відпар котився полями; над Великим шляхом низько і м'яко майнула крильми сова, і очі її засяяли, як два вогники.

— Тю, чорт! — вилаявся Варивон. — Носить тебе лиха година.

Василина мерзлякувато повела плечима, а Варивон подивився на небо, задумавсь і тихо промовив:

— Коли б не змогла ти, заспівали б дорогою на все поле. Горло закутай, щоб не застудила голос.

На перехресті наздогнали високу, худу і сутулу постать, що сторожко йшла до села. За плечима невідомого був тісно ув'язаний зелений тугий мішок, біля ремня подзвонювала металева кварта. Щось знайоме і тривожне було в цій високій чорній постаті. І вже обганяючи її, Варивон скоріше здогадався, ніж пізнав, що це був Сафрон Варчук. — Пізнала? — подивився на дружину.

— Неначе Варчук? — відповіла, нахмуривши лоба, і ближче присунулась до чоловіка.

— І не вхопило ніде такого гада.

— Варивоне, підвези! — хрипло гукнув Варчук і швидко пішов до воза, розтягуючи в усмішці зморшкувате обличчя.

— Я вас підвезу тільки на той світ, — злісно процідив Варивон і погнав коні в село.

XXI

Погода була мінлива. У травні раптом похолодало, і Дмитро навідріз відмовився сіяти гречку.

— Почекаю ще кілька днів, а зараз піду орати на пар, — заявив Степанові Кушніру.

— Що його робити? — в нерішучості завагався той. — Треба посів вчасно закінчити, за графіком. За графіком.

— Ви все з тим графіком носитесь, як деякі уповноважені з району, — натякнув на Петра Крамового.

— Чого ти мені цим уповноваженням печеш очі? — і собі розсердився Кушнір. — Тиснуть на нього і на мене, щоб скоріше засівали.

— І вірно роблять. Але коли кинемо гречку в холодну землю...

— Словом, роби, що хочеш... Я нічого не знаю. Я знаю: ти сієш гречку, і сьогодні дзвоню в район, що твоя бригада засіяла дев'ять гектарів.

— Про мене, хоч і в область дзвоніть, — невдоволений вийшов надвір. — Хлопці, беріть плуги — і поїхали орати на пар, — звернувся до своєї бригади.

— Аз гречкою як? — поцікавився Карпо Варчук.

— Тебе і гречка кортить? — з серцем нагадав минуле.

— Що ви, Дмитре Тимофійовичу, про таке згадуєте. — Нахмурився Карпо, вже знаючи, що його передали до суду. — Вам привіт од мого батька.

Нічого не відповів Дмитро, заклопотаний сів на воза і поїхав у поле.

Надвечір до його бригади примчав на машині Петро Крамовий. Не виліз, а вискочив з кабіни, радісний і злий.

— Ти що робиш, свавільнику! — зразу ж насівся на Дмитра. — Зриваєш посівну кампанію? Підривом колгоспу занімаєшся!?

— Я діло роблю, — понуро відповів, не дивлячись на Крамового.

— Яке діло? — злорадно заіскрилися очі. — Чорне діло? Хто тобі наказав орати на пар, коли масиви лежать незасіяні?

— Зараз сіяти не буду. Коли ґрунт прогріється до п'ятнадцяти градусів, тоді сіятиму.

— Не будеш? Зриваєш роботу всього колгоспу? Ще й на науку свою провину звалюєш? З градусниками хочеш на поле ходити? До Миколи не сій гречки — хочеш сказати? Людей баламутиш! Я тебе зараз же до суду передам. З колгоспу вижену, куркульський поплічнику.

— Я, я — куркульський поплічник? — смертельно побліднув Дмитро.

— Ти! Ти! — театральнo ткнув пальцем Крамовий, не помічаючи, що перехопив цю манеру в Омеляна Круп'яка, і знову злостива усмішка освітила м'ясисте обличчя.

— Я? — аж вигнувся Дмитро. — Геть мені звідси, враже, бо зараз батіг посічу на тобі і пужак поламаю на тобі! Геть! — уже не володіючи собою, ступнув крок уперед, і важка рука з затисненим батогом розмашисте одвелася в сторону. Цьвохнув ремінець, обкрутився навколо пужака і швидко почав розкручуватись.

Вигляд Дмитра був, очевидно, такий страшний, що Крамовий зразу ж прийшов до пам'яті. Переляк опустив щоки його донизу, здмухнув усмішку, і лише уста затріпотіли нервово, часто. Прожогом скочив у кабіну і звідти вигукнув:

— Сьогодні ж, сьогодні ж виключу з колгоспу! Бандит!

Машина загурчала, заколивалася і незабаром зникла з очей. Дмитро люто перерізав батогом молоде стебло полину і швидко пішов до плуга. Він так затис у руках чепіги, що зразу ж зламався болт.

"Невже викине з колгоспу? Яке він має право? Яке він має право?" — поринув у роздуми, не помічаючи, як співчутливо стежила за ним уся бригада і радісно, насмішкувато — Карпо Варчук та Кузьма Василенко.

Смерком Дмитро важко попрямував до села. Біля мосту порівнявся з Прокопом Денисенком і Василенком. Плескاته й округле, неначе місяць, обличчя комірника аж світилося радістю, і Василенко кривився злобливою усмішкою.

Хотів мовчки обійти їх, але Прокіп нахабно заступив дорогу:

— Вислужився, товаришу агроном? Давно вже пора тобі, Дмитре, воші в тюрмі погодувати, щоб не був таким розумним.

— Хто на кого яму копає, сам з головою скочить у неї,— аж заледеніли од злоби очі Василенка.

"Яка страшна нікчемність, коли впивається своєю перемогою". — І Дмитро тільки тепер зрозумів, наскільки неправильне було його уявлення про Василенка. Це був не тихий, безвольний п'яничка, яким він завжди прикидався. Перед ним стояв перекошений лихою радістю ворог, що кинувся б на нього з ножем, вчепився б у горло заkostenілими брудними пазурами.

Дмитро, вирівнюючись, тільки руку одвів назад — і обидві постаті проворно одскочили від нього.

— Тю-тю! Дурний! — вилаявся Прокіп і знизив голос:—Ми і добром до нього, а він... Ех ти, кров баламутська... Дмитре, — оглянувся навколо, — давай діло одне обкрутимо. Ну, не бісись. Послухай раніше. Сам знаєш — влип у нелегке діло. Тут не крадіжка — політикою пахне. А політика — діло нешутейне.

— Еге ж, політика, — похитав головою Василенко.

— Ну, і чого од мене хочеш? — відчув, як пересохли вуста і в горлі.

— Найменшого, — наблизився Прокіп, неспокійно вертячи очима. — Ми Крамового уламаємо, щоб не дуже того... розправлявся з тобою. Ну, винесуть якусь поганеньку догану, чорт з нею. Не вхопи гь тебе. А ти прокуророві переінакшиш свої слова про ячмінь... Інтересно, можна сказати... І кози будуть ситі, і сіно ціле... Що? Непогано придумано? — і засміявся.

— Я тобі як скажу, так зразу вас ухватить... В яку компанію мене посадовив! — аж затуманилося в очах.

— А ти що? Кращий за нас? — засичав Василенко, відскакуючи назад. І знову його обличчя застрибало від злості.

— І ти, гнидо, себе з чоловіком рівняєш? — неждано позаду озвався голос Олександра Підпригори. — Так ми тебе завтра, як блекоту, як дурман, вирвемо з колгоспу. А за тобою, — звернувся до Прокопа, — аж плаче передня лавка в суді.

— Тут уже один нахвалявся, та й сам на цю лавку гепне, — через плече презирливо кинув Прокіп.

— Ходімо, Дмитре, до мене. Саме синок з Ленінграда приїхав. Порадував батька. Буде тобі з ким про життя поговорити. Ти знаєш, що він каже? У всесоюзному інституті, який рослинами інтересується, однієї пшениці зібрано аж тридцять тисяч зразків. Ну, а всього іншого і не полічиш. От куди б нам з тобою восени поїхати. Тільки бабу свою треба загітувати... А ти не дуже журися. На зборах захистимо тебе. Захистимо. А Прокіп погорить, — як уміє, заспокоює похмурнілого, задуманого чоловіка.

І в Дмитра затіпались повіки. Попрощався і попрямував не додому, а в поле...

Увечері на правлінні колгоспу після звіту Степана Кушніра про хід сівби стояло питання про Дмитра Горицвіта.

— Хуліган і рвач, якщо не прихований ворог. Що означає, товариші, в таку пору на очах усього колгоспу, районної партійної організації зірвати посів гречки? Це означає

— дати привід усім робити, як хочеш, що хочеш і коли хочеш; ввести анархію, знищити плановість роботи. Перед нами одверта вилазка класового ворога. Правління не може покласти край ворожій діяльності деяких випадкових бригадирів. Про цей обурливий випадок я сьогодні ж сповіщу в райгазету і прокурору. Тепер по містах он як хапають ворогів. Треба придивитись, чому цей Горицвіт так густо начинений анархізмом, від кого він іде і чим це пахне? Коли рентген нашої прокуратури просвітить його середину, то, надіюсь, тюрма затемнить її.

Правління притихло, не стільки уже думаючи про Дмитра, як про ті арешти в містах, про які щойно говорив Крамовий.

Кушнір, приголомшений погрозами і гучними фразами, не заступився за Горицвіта, хоча й знав, що той був неоціненним працівником. "Хай сам потім стукає далі, — вирішив. — І треба було йому вв'язуватися в бучу. Помовчав би собі без меншого лиха. А то теж — батогом заміряється. Вояка".

І несподівано різко виступив проти Крамового Шевчик.

— Не знаю про хуліганство товариша Горицвіта, але те, що він не сів гачку, — зробив цілком правильно.

— Цілком? — єхидно перепитав Крамовий.

— Так, так! — загарячився Григорій. — Пора вже за справжній врожай боротися. Гачка — це не овес...

— Самоуправщиків і рвачів захищаєте! — Крамовий ударив кулаком по столу. — Бачу: все ваше правління гнилизною роз'їдене. Один Очерет, дружок Горицвіта, чого варт. Ану, пиши про виключення Горицвіта з колгоспу! — наказав принішклом секретарю.

Той розгублено присунув до себе папір, заскрипів пером...

Пізно, нездоволений собою і засіданням, пішов додому Кушнір, а Крамовий, постукуючи олівцем по столу, іще передавав у редакцію про обурливі дії Горицвіта.

Варивон після правління зайшов до Дмитра. Розповів усе, зм'якшуючи тони і запевняючи свого друга, що ця загроза не страшна.

— Він таки хоче, щоб я його навіки провчив, — похмуро вислухав Дмитро Варивона.

— Ну, і що ти цим докажеш? Ні чорта не докажеш. На дідька, значить, він тобі, така погань, здався? І не подумай паскудити руки об нього. Я знаю: збори не затвердять постанови правління. У кого з наших бригад підніметься рука проти тебе?

— Чому ні? У Варчука, Василенка...

— Ну, про тих не будемо говорити. То грязь, що прилипла до наших коліс. Все перемелеться, Дмитре, і мука буде. Ще й яка мука!

— Ні, Варивоне, не для мене така приказка. Він, Крамовий, мою, нашу гордість хоче переламати, ногами розтоптати. Ось ми підводимося з землі, злиднів, з темряви, а він назад хоче нас у багно затоптати, принизити. Ти відчуваєш це?

— Біс його знає, що він за чоловік.

— Він хоче, щоб я йому в ноги поклонився, шапку перед ним скинув. А я, будь він бог, не поклонився б, коли що не так. 11 То ж це за життя виходить? Ми працюємо з

усією душею, а нас якийсь зайда може з колгоспу викидати. Це не з колгоспу він мене вириває, а з самого життя. Куди я тепер без людей? І що я без людей? Ех... — і затулив обома руками натомлене і почорніле обличчя.

— Це ти правду, значить, кажеш. Досадно, коли за кривавицю якесь одоробло плює тобі в обличчя. Та дарма, люди знають тебе, не викинуть із своєї сім'ї. А ти завтра в район поїдь.

— Завтра неділя... Жаль, що товариша Маркова нема. Той би одразу розібрався, хто з нас правду шукає.

— Він при Маркові тебе не зачепив би. Момент вибрав. Прощай, Дмитре. Приходь до мене завтра з жінкою в гості. Вже Васирина скучила за вами, кілька разів переказувала, щоб прийшли, — довго не випускав Дмитрової руки.— Ну, не треба, дорогий... Не Крамовий нашою долею править. От що ти батогом намірявся — це погано: ти прямо як сірник — зразу спалахуєш. Мовчиш, а потім...

— Не вскочив би в машину, я вибив би з нього трохи бундючності.

— Говориш казна-що. Словом, приходь завтра до мене. Подумаємо, що робити, по чарці, значить, вип'ємо. Не зійшовся світ клином на Крамовому.

— Ще б чого бракувало! Тоді зразу кидайся в воду. Ех, боюсь, щоб у газеті не надрукували, — згадав, як блищало сльозами перелякане, скривлене обличчя Василенка, і ще тоскніше стиснулося серце. Невдоволення, обурення, злість лихоманили міцне тіло Дмитра і так важко, туго, збиваючись в один тоскний клубок, ворушилися в грудях, начебто хто їх викорчовував з болючої плоті.

Він буде добиватися і доб'ється свого. Але хіба такої подяки чекав за свій чесний труд! І коли вже навчатися такі керівники, як Кушнір, не тільки на словах, але й на ділі підтримувати своїх передовиків? Ти ж обраний батьком для своїх колгоспників. А відмовиться батько від своєї дитини, коли та навіть щось не так зробила, помилилась? Повилазило, що я тільки добро робив для свого колгоспу? Ні, тепер не буду таким дурним: поновлять у колгоспі — бригадиром і за золоті гори не стану... Це я, виходить, зривник! Коли б усі так уболівали за роботу, у зерні по коліна ходили б... А добре це піти полем, коли гречка в цвіту. Закипить рожевими хвилями, а над нею небо тремтить, подзвонює дзвониками.

І дивно: чим більше тривожився Дмитро, тим глибше входив у дороге привілля своїх ланів. І хоча знав, що він з сьогоднішнього вечора уже напіводрізана скибка, але це почуття, коли думав про поле, роботу, йшло десь позаду, як докучлива тінь, бо він усіма своїми думками, почуттями, роботою був навік зв'язаний з людьми. Те, що кілька років тому було ще віддаленим, тепер стало кривим і рідним. І при одній думці, що йому доведеться працювати самому, окремо від усього села, аж у дрож кинуло. "Ні, не буде по-твому, враже. Не на тобі світ клином зійшовся".

Знову болів і тривожився і знову непомітно входив у свої бригадирські турботи: бачив себе на полі, з людьми, чув, як добірне зерно гречки рівними разками лягало в теплу, крупчасту землю.

Другого дня Дмитро не пішов до Варивона. Знав, що знову почне друг розважати

його і словами, і чаркою, і піснею. А яке там в біса може бути заспокоєння, коли всередині жили розриваються? Краще вже побути на самоті, десь у лісах чи на полі.

Перекинув через плече свою двоствольку і левадами пішов до лісу. Думалось піти аж до старого городища в несходимому яру.

Луги, як червінцями, горіли сліпучим квітом латаття, зрідка похитувався червоними гордовитими голівками коров'як і мерехтів іскорками зелений квасок. В лісах уже прозорий огонь зелені підігрівав чорні столітні дуби. Поміж молодого травою, наче хто рососою бризнув, рясно цвіли білі квіти, темніли сердечка дикого часнику. Вітри, струшуючись з верховіть, м'яко йшли понад землею, кружляли в озерецках квіту і знову підіймались у гомінку напівпрозору листву.

Спочатку затуманеним зором бачив Дмитро весняну красу, а потім, непомітно для себе, міцніше почав вбирати і барви, і світло, і шуми, і шерехи, і співи.

Біля полудня вийшов на пасіку, привітався з Марком Григоровичем Синицею.

— Може, медом тебе почастувати, бригадире? Ходімо до хати.

— Я вже не бригадир, — затиснув уста.

— Як так? Відмовився? Це недобре на твої літа, — несхвально похитав головою.

— Відмовили, — і розказав усе Маркові Григоровичу. Але той тільки розсміявся.

— Кажеш, чуть не побив Крамового? Варто було б батогом перехрестити. Він і мене повчав: чого ви бджолам на зиму по шістнадцять кілограмів меду залишаєте? Менше треба.

— А що ви йому?

— Можна, кажу, і менше. Все можна. Навіть увесь мед можна вибрати. Всякий господар по-своєму робить. Напишіть мені розписку, що берете всю відповідальність на себе, прикладіть печатку і дайте мені на схованку... — Тільки носом покрутив. — Ну, ходімо до хати. Нічого тобі, Дмитре, не буде до самісінької смерті. Ніякий дідько з колгоспу не викине, — бережно вийняв з густої сивої бороди бджолу. — Заплуталась. Ну, лети щасливо. І де це я вже встиг подряпатись? — здивовано подивився на розірваний палець. — Треба прополісом залічити.

Уся хата Марка Григоровича пропахла медом, воском, пергою і невивітраним духом квашених яблук. На причілковій стіні поміж вікнами красувалися у рушниках великі портрети Леніна і Сталіна, їх подарував Маркові Григоровичу відомий український художник, що минулого року гостював у пасічника, малюючи чудові лісові пейзажі, глибокі яри і городище.

— А ти бачив, як старого нарисували? — вийняв із скрині шматок полотна...

Сонце грало в зеленому од трави і синьому од цвіту фацелії обважнілому саду. Біля вулика стояв з янтарною рамою осміхнений Марко Григорович. В його сивій бороді заплуталась бджола, а над великим крилатим брилем нахилилося гроно червонобоких яблук.

— Чого ж ви не повісите цю картину на стіні?

— Що ти? Таке вигадеш! — аж переляканим стало обличчя пасічника. — Хіба ж можна старого діда втулити між такі люди? — показав на портрети. — Треба трохи

глузду мати в голові. Ось комусь із знайомих похвалитися — це можна.

І не знав Марко Григорович, що інша картина "На колгоспній пасіці" висіла на художній виставці, приковувала до себе і ревних цінителів мистецтва, і широкі кола глядачів. А на тій картині радісно живими очима дивилися в світ старий пасічник і його дочка Соломія.

Випили медку, звареного з шкоринок щільників.

— Де ж Соломія?

— Вчиться. Школу кінчає. Розумне дівчисько. Одні п'ятірки показує. І коло пасіки геть чисто усе тямить. Бачиш, якою бібліотекою мене преміювала? Це коли до Києва на екскурсію їздила. Бісова дівчина аж до одного професора пробралася; по бджільництву з ним вчену раду вела. А потім ми обоє почали пасіку вдосконалювати. Реконструкцію свого господарства провели, і повір, наче не ті бджоли стали: і меду більше несуть, і воску побільшало.

— Справді? — зацікавився Дмитро, забуваючи на хвилину про своє.

— Вірне слово... Всі у минулому році дивувалися, що так у нашому саду молоді гібридизовані сливи зародили. Деревя неначе сині хмари стояли. Що ж ми зробили? Як зацвів молодняк, ми його побризкали цукровим сиропом, бо так комаха на сливи неохоче сідає. От бджоли тоді прямо дощем обсіяли деревце... Словом, і сливи зародили на славу, і бджоли на ранньому цвіті окріпли — в медозбір такий взяток дали, як ні одного року... Пасіка — велике діло в колгоспному господарстві. До мене одного разу якась безтолоч, із заготовачів з плодоовощу, за медом приїхала. Комірник із ним — Денисенко Прокіп — приплився, потім і Кушнір з'явився: видно, побоявся, щоб тому заготовачеві більше меду не передав. І от цей плодоовощник так обидив мене, що ледве роя не напустив на нього. "Архаїчне ваше виробництво, діду, останні дні відживає, — сідаючи з довбанкою меду в машину, почав повчати мене. — Уже штучний мед виробляють". А я тоді за довбанку, з машини витягнув — і йому: "Коли вам наш мед не вгодив, то доставайте собі штучний. Я прочитав би вам лекцію, що віск для самолётів потрібний. Сам товариш Хрущов ним цікавиться. Але у вас зараз голова архаїчна. Хай протверезиться". Так і поїхав цей заготовач без власної заготівлі. А Кушнір ледве зо сміху не помер. Знаю, що догодив йому: не любить колгоспним добром розкидатися.

Дмитро аж прояснився, слухаючи немудру розповідь завзятого діда. А той ще налив по чарці:

— За твоє здоров'я. Ти побільше роби, правильно думай, а поменше журись. Нема чого голову вішати. Ну, але тобі треба неодмінно до партійного начальства в місто з'їздити. Розкажеш усе до ладу, поясниш, що даси великий урожай гречки, і, повір, усе буде добре! Мені теж довго голову крутили з пасікою. Ніяк не хотіли толком збільшувати її, не хотіли синяк підсівати. А що я, дарма насіння його у лісах збирав? Пішов я до партійного керівництва. Вислухали мене. Довго розмову вели, в усі справи вникали. Потім підкрутили гайки і хвости кому треба, помогли старому, ще й на легковій машині додому привезли. Дехто з наших ледащиць лається: непосидючий, неспокійний дід попався. А як живому чоловікові спокійному бути? Прочитав я, що інші

пасічники по шість пудів меду з одного вулика збирають, і увесь спокій загубив. Невже, подумаю, в тебе, діду, голова дурніша за інших? Ні, передумаю, не може бути такого. Мене ж держава в передовики висуває. От і доб'юся свого. А ти з гречкою добивайся. Тоді життя правильно ітиме... Ще на городище підеш? Іди, а завтра в район поїдь. Воно хоч і понеділок, та то дарма.

XXII

Немилосердно лаючись, увесь в пилу, посеред вулиці накульгує червоний від натуги і гніву Олександр Петрович Підпригора; позад нього на поводі, вивірчуючи білки, танцює і норовиться рослий, мов з міді вилитий жереб. Ось він, граційно осідаючи назад, свічкою зводиться вгору, і підкови на його точених ногах мерехтять перегнутими шматками блискавиць.

— Ти довго мені будеш танцювати? Балерина нещасна! — сердиться Олександр Петрович, ледве стримуючи натягнутий повід, що гуде, як басова струна.

І Варивон, стоячи біля своєї хати, починає сміятись, хоч як невесело йому на душі.

— Кардибалет! — широко відчиняє ворота.

— Варивоне, забери цього... — гукає Олександр Петрович, обтрушуючи порошок з одержі. — Завозився з ним, як чорт у попелі. Ух, ти! Як зуби ошкірив. Ледве мені в'язи не скрутив.

— Він може! — погоджується Варивон і кладе важку, міцну руку на спину коневі. Той, косуючи кривавим оком, заточується, вигинається дугою і поволі стихає. — Пізнав!

— Варивоне, що воно робиться? — зразу ж забуває про коня Олександр Петрович. — Це так: сьогодні Дмитра вирвали з колгоспу, завтра викинуть тебе, а післязавтра, гляди, і мене за сиву чуприну, як цибулину з грядки, висмичуть. Де вона, ця правда, лежить? Хто її ногами розчавлює? — Олександр Петрович швидко, із клекотом викидає слова, навіть не помічаючи, що його подряпані руки покриваються краплинами крові.

Варивон в подиві навіть дихання затаїв: ніколи ж не бачив такої гарячкості в спокійного, врівноваженого чоловіка.

— Це ви правду...

— Правду, правду! — перебив. — Що ти на правлінні робив!?

— Відстоював Дмитра, — похмурнів Варивон.

— Бачу, що відстоював, — з'ехидничав старий. — Упаси мене, доле, повік від такого відстоювання.

— Що ж я міг зробити?

— Все міг зробити! Дертися до останнього! Що, говорити не вмієш?

— Я й говорив.

— Говорив. А в протоколі що записали? Папір усе витримає! Він сорому не має. А як тобі в очі Дмитрові поглянути? Мій синок, він саме з Ленінграда приїхав, чисту правду каже: по усяких уламках камінчиків можна точно взнати, в яких краях вони жили, скільки вікували, навіть яка погода на них дихала. А ми з тобою живого чоловіка маємо, Що виріс із нами, і не можемо сказати, що він дихає і живе правильно. Коли ми

так будемо розкидатися людьми, то нас кури в смітник вгребуть. Уже Прокіп Денисенко і Василенко жбурнули гряззю на Дмитра. Зраділи, сучі діти!.. Ти як, у район не думаєш мотнутись? Він льотом поламає усякі такі плани, що людей обпльовують! Чи ти нічого не думаєш?

— Думаю. Та от Дмитра чекаю. Домовились — зайде до мене.

— І чого б це я час гайнував? — незадоволено похитав розкуйовдженою головою. — Скачи на коня — і гайда в МТС. Замість тебе я Дмитра почекаю.

Варивон аж назад відкинувся од здивовання і захоплення, потім вбіг до хати, щось сказав Василені і, переганяючи її слова, опинився біля воріт; одним помахом туго збитого тіла вилетів на жеребця; той здибився, витягнувся стрілою, потім круто метнувся вбік і так помчав, що селезінка застогнала і загуділа, мов дуплове дерево в негоду.

Прикипівши до коня, Варивон в захваті розсікав струмки терпкого весняного вітру; ніжними зеленими полями заколивалася розмивчаста, жива, як вода на бистрі, тінь, наздоганяючи і не можучи наздогнати вершника.

Біля пам'ятника котовцям Варивон несподівано налетів на Степана Кушніра; хотів круто завернути на польову дорогу, але голова пізнав бригадира, замахав рукою. Покусуючи нижню губу, Варивон на ходу зіскочив з коня.

— Ти куди летиш? Куди? — якимось питаєм, з винуватою усмішкою і надією поглянув на бригадира.

— Та... жереба об'їжджаю, — зам'явся і зразу ж вирівнявся Варивон. — Недавно, бісова сила, самого Олександра Петровича скинув. Мало не вбив чоловіка. Громоход — не жереб. Я йому злість пережену на гаряче мило.

— Більше нічого не думаєш робити? — недовіжливо покосився.

— Абсолютно нічого, — промовив з готовністю і ясно поглянув на Кушніра.

— Да... — ледве не зітхнув. — Ну, коли таке діло — заберу у тебе коня: сам втихомирю його.

— Глядіть... скине вас, — розгубився Варивон, не підпускаючи Кушніра до повода. "І піднесло ж в таку пору..."

— Мене скине? — здивувався.

— А чого ж! Кінь — як змії! Мною вже так брязнув об землю, аж дим пішов. Кісточки і досі, як цимбали, стугонять, — морщачись і розтираючи груди, обережно бере на переляк свого голову. Варивон так уходить в нову роль, що й справді починає відчувати, наче в нього поболують кості. Кушнір пильно і недовіжливо слідкує за ним, а потім раптом веселіє:

— Брешеш ти, Варивоне, тебе сам грім не сколупне з сідла. Ти скажи по совісті: в район летиш?

— В район, — здивувався і зітхнув.

— До Свирида Яковлевича? — уже широко усміхається Кушнір, і Варивон дивиться на нього з настороженою опаскою.

— До Свирида Яковлевича.

— Ну, й молодець, Варивоне! Отак би й давно! А то почав петляти, мов заєць на першій пороші. Аж злість розбирає. Ти все чисто розкажи Свириду Яковлевичу, бо я вже з цим Крамовим вимучився до сьомого поту. Він усю мені голову, як шершень, продзижчав; він усю мені пасіку перекачає. А як почне по телефону тарабанити, так навіть пластмаса не витримує.

Варивон з радістю і вдячністю поглянув на Кушніра.

— Геть усе чисто скажу! Ще й прибавити зможу... таку тінь кинув на Дмитра.

— Лишнього не тороч. Знаю тебе, — покивав пальцем і, зітхнувши, додав: — Знаєш, ніяк тієї ночі заснути не міг. Усе за Дмитра. Сам себе останніми словами за малодухкість лайав. Навіть жінці усе розказав.

— Ото був концерт, — засміявся Варивон.

— Не без того, — спохмурнів Кушнір. — Саме головне, чого він, твій Дмитро, битися ліз... Свою постанову ми скасуємо, а от Крамового треба позбутися. Ну, в добру путь, Варивоне!

— Спасибі, — захоплено потиснув йому руку і, наче молодий вітер, помчав по шляху.

XXIII

В долині забурчала машина і, підмиваючи низькі хвилі просвітленого рожевого туману, з натугою піднялась на шлях. Дмитро підняв руку, але шофер тільки головою замахав і поїхав далі. Потім легко, як ластівка, вилетіла нова чорна "емка"; в її лакованому одсвіті блискавично переміщались придорожні дерева, мерехтіло потемніле небо.

"Не візьме", — твердо вирішив, але "проголосував".

Машина сплеском дощопадущої зашелестіла по дрібних камінцях, зупинилася біля зеленої зернистої обочини. З кабіни розгонисто вискочив русявий чоловік, вирівняв в одну лінію широкі прямі плечі, з цікавістю поглянув на Дмитра.

— З Новобугівки? — тріпнув кучерявим чубом; рухливі каштанові кільця зметнулися вгору і, пострибуючи, посипалися на надбрів'я.

— З Новобугівки, — пильно оглянув рослого, середніх літ чоловіка зі спокійним довгастим обличчям, де-не-де посіченим першими лініями зморщок. Вони, немов живі прожилки, вигинаючись, різкіше лягли на високе чоло, оповили його задумою. Дмитро якось підсвідоме зрозумів, що слова незнайомого були веселіші, ніж увесь його зовнішній вираз.

"Напевне, учений", — подумав, додивляючись до невідомого так, щоб той не помічав на собі пильного і одночасно сумовитого погляду.

— До міста зібрались?

— Еге. В район.

— Що ж, сідайте — підвезу, — скочив у машину, поглянув на годинника і нахмурився. — Вперед, повний. — промовив так, як отдають команду капітани пароплавів.

Машина забриніла, і назустріч їй, перехитуючись, почав напливати масив лісу,

зрідка просвічуючись радісними голубими стрічками просік. Поміж деревами, неначе дитина на орелі, загойдалося раннє сонце.

— А це кому, шоферові? — Дмитро, знижуючи голос, очима показав на пляшку.

— Нікому. Шофер у нас людина непитуща, — усміхнувся і ясними сіроголубими очима поглянув на невеличкого чорнявого парубка. Той тільки скорботно похитав головою і зітхнув.

— Щось мало таких шоферів зустрічав.

— Як ярина зазеленіла. Барвінок! — раділи очі невідомого. — А ви чого в район? Обсіялись уже?

— Де там.

— Дивно! — несхвальне похитав головою. — Не з канцеляристів?

— Ще чого бракувало, — Дмитро аж закрутився на місці. — В мене така канцелярія, що від зорі і до зорі не обійдеш.

— Бригадир?

— Бригадир.

— Воно й видно.

— Ха-ха-ха! — не витерпів шофер і провів долонею по надбрів'ю.

— Гляди не захлинься. Це по-малолітству трапляється, — бліднучи, підкусив Дмитро.

Шофер здивовано поглянув на нього, обернувся і, давлячись сміхом, затрясся над стерном. Невідомий допитливо покосився на Дмитра.

— У справах їдете? — приязніше заговорив.

— Гіркі наші справи.

— Гіркі?

— Як хліб з полином. Їли коли?

— Зростав на ньому. Як звати вас?

— Дмитро Тимофійович. А вас?

— Іван Васильович. І хто ж ці діла розв'яже?

— Партія.

— Що ж у вас таке?

— Ет, і говорити не хочеться.

— Тяжко? А ви скажіть. І в книгах пишуть: поділена радість — подвійна радість, а поділене горе — половина горя.

— Не мені його з вами ділити, — відповів з серцем, гостро відчуючи, як поколювали його недавно сказані слова невідомого.

— Справді?

— А чого ж. Ви чоловік на машині. Сіли й поїхали. Полюбувались на поле, зведення черкнули начальству. Коли задовільний посів — добрим поставите, а на добрий — "відмінно" натягнете. А нам діло треба робити.

— Дмитре Тимофійовичу, а не куценський твій аршин? — не образився, а розсміявся. — Тип роботяги, що ти намалював, відомий мені. Але він останні дні доживає.

— Еге, коли б то так! — уже спокійніше промовив: сподобалось, що не гарячковитий трапився чоловік. "Видно не з тих, які горюче дурно переводять".

— А горе в тебе, дивлюсь, до живого підійшло. — Голос у Івана Васильовича грудний, очі зосереджені і якимось зразу то темнішають, то світлішають, а чуб розкішним гроном спадає на рівну, стрілкою, брову.

— До живого, — зітхнув. — З колгоспу викинули. А тепер іди — мороч голову людям, ніби їм і без мене мало роботи. — І зразу відчув, як насторожились, стали твердішими очі Івана Васильовича.

"Подумав — який-небудь непевний елемент. В гарячу пору по дорогах тиняється" — обпекла гірка здогадка, і все стало противним, знову захотілося побути на самоті, щоб не відчувати на собі розумного настороженого погляду, не чути грудного голосу, не бачити витягнутого рухливого обличчя шофера, що, може, зараз в душі кається: навіщо зупинив машину для нього.

— За що ж вас? — рівно і тихо входить в душу низький голос. — Працювати б наче погано не могли...

— Це правда. По совісті робив, — з болем вирвалось. — Не вмію капарити абияк. То велике діло, коли радуєшся своєю роботою, а не ховаєшся з нею, як з краденим, од людського ока. — І замовк. "Навіщо говорити, все одно не повірить. Подумає: з чимсь таюсь. Ну й хай собі..."

— Може з начальством заїлись? Не вгодили?

Дмитро здивовано поглянув на Івана Васильовича, перевірів його повеселілий погляд: не насміхається? "Ні".

— Чоловік, що біля машини вертиться, допик? Вгадав?

— Вгадали.

— Як же воно у вас вийшло? Надіюсь — не за особисті справи? — обережно добирається до основи характеру, не спускаючи очей з нахмуреного гордовитого обличчя, уже зашершавленого тугими весняними вітрами і сонцем.

— Не за особисті. — Вивчає Івана Васильовича, ще не знаючи, куди він хилить. Але біля серця вже щось затремтіло і почуття тосчного болю наче трохи осіло.

— І я так думаю, — підбадьорюють приязні слова. — Розкажи, Дмитре Тимофійовичу, що воно в тебе. Бачу, мучишся ти.

"Як сказав! Наче всередину заглянув. А чому б не поділитися своєю досадою?" І Дмитро, бліднучи од хвилювання, почав усе розповідати. Однак через обережність не дуже згущав фарби, коли говорив про Крамового. "Хто його знає, як воно ще повернеться?"

Іван Васильович уважно слухав Дмитра, слідкуючи за кожним його рухом, намагаючись розібратись, що таїлось за недоказаним чи обережно обірваним. І скупі тяжкуваті слова, зосереджена напруга почали розкривати перед ним нелегке уперте життя, з падіннями і зльотами, втратами і радощами шукань, з гіркими невдачами і поезією нової праці; А коли Дмитро дійшов до самої трепетної струни — заговорив про гречку, Іван Васильович аж просіяв. Потім косо з незадоволенням поглянув на

годинника, рукою торкнувся плеча шофера:

— Тихше жени. "Яка любов до роботи. Творча любов", — слухав неквапну зосереджену розповідь.

— Поле у мене як галка чорне, — уже огріта співчуттям, вирівнювалась і струмувала мова Дмитра. — Роса чи туман упаде на нього — і не випарується дурно-пусто, бо ми першими, тільки сніги одшумували, закрили вологу. А як же інакше? Рослину, наче немовля, треба доглядати. От зійде моя гречка — ока не одірвеш. Як наробишся за цілий день, а увечері з найдалшого поля прийдеш подивитися. Перші листочки у неї, знаєте, округлі, з виємкою, ну, прямо, дитячі сердечка. Аж говорить до тебе... А доспівати почне? Усю ниву червоними потоками скрасить. І діло в тому, що й життя чоловікові вона може скрасити, колгосп на ноги підняти.

"Новатор, новатор росте! Тільки немало ще його очищати треба", — запам'ятовує кожний образ і слово Іван Васильович. Голубінь в його очах уже переважає сталеві тони.

— В минулому році я в себе на городі, для практики, гречку у лунки посадив. Насінину у насінину підібрав. Так такі стебла піднялись, прямо у мій ріст. Розкущувались, кетягами задзвеніли. Подивишся збоку — не гречка, а калина красується. Зерна ж як роси зародило. І кожне — ядерне, гранчасте і таке блискуче, як дорогі камінчики в золотих магазинах.

— Ох і молодець, Дмитре Тимофійовичу! Ти роботу агронома Ворони читав?

— Ні. Про що там?

— Майже про те саме, над чим ти задумався. Він науково довів: посів вирівненим насінням дає на кожному гектарі на три центнери більше зерна. От візьмемо "Українку" — на кожні сто зернин припадає тридцять — великих, п'ятдесят — середніх і двадцять — плюсклих, що дають миршаві запізнiлі сходи. Бачив поміж колоссям сухі трухляві стрілки? Оце мертвий врожай недорозвиненого зерна. Вважай: двадцять кілограмів ми пусто висіваємо на кожний гектар.

— Скільки мільйонів пудів на вітер летить, — похитав головою Дмитро. — Значить, дарма я гречку по насінині відбирав. — І вперше щось подібне до усмішки зігнуло його уста. — Хочу таке зерно виростити, як лісовий горіх. Аж у снах приходить воно до мене.

"От де живе душа чоловіка... Нараду, негайно нараду треба скликати", — схвилюваний Іван Васильович знову одним оком зиркнув на ліву руку, нахмурився, потім швидко розщібнув реміничик — і годинник м'яко упав у кишеню піджака. Шофер, розуміючи, в чому справа, зупинив машину посеред лісу.

— Дмитре Тимофійовичу, продай мені трохи свого зерна.

— Ви що? — аж перелякався. — Насмішки видумуєте? Воно у мене до найменшої бубочки на обліку. Я б його за ці самі самоцвіти в золотих магазинах не продав би. — Навіть не помітив, що зупинилась машина.

— Ну, тоді так відпусти трохи.

— І так не відпущу. Я ним ділянку в колгоспі підніму. А як розтечеться воно по

руках...

— Скупий ти, — засміявся. — А хоч покажеш своє чарівне зерно?

— Чому ж ні, — охоче погодився. — А восени, коли зародить ділянка, відпущу вам трохи, — розщедрився. "Таки учений, — твердо вирішив. — Та все одно ні зернини не дам, хай сам вирощує".

— Дмитре Тимофійовичу, а про бджоли ти думав?

— Аякже. Тільки зацвіте гречка — усі вулики повивозимо на поле. Тут діло вірне. Бджолозапилення вдвоє підіймає врожай. Це золоте дно.

Ввійшли в чорнолісся. Прозорозеленаве полум'я беріз, шумуючи, переливалось у яри, що подзвонювали рожевими биндами струмків. Внизу заблищало кругле озеро; на ньому раз од разу злитками срібла скидалася риба, і тоді вода, розкручуючи кола, була схожа на велетенський розкритий механізм годинника.

— Бачиш, як струмки озеро утворили? — неждано запитав Іван Васильович.

— Бачу, — відчув, що за цими словами криється недоказана думка.

— От гречка твоя — один струмок. А вона дає життя другому — медовому. Збільшиться ж пасік — і вже сади по-інакшому зародять.

— Вірне слово, — схвально подивився на Івана Васильовича. "Звісно, агроном".

— Сіяти свій лан як думаєте? Широкорядним способом?

— Тільки половину широкорядним.

— Чому? — здивувався.

— Ще опасаються колгоспники. Не сіяли так.

— А ти опасаєшся?

— Ні. Але одного страшно: трапиться що-небудь — усю вину на мене отой Крамовий звалить, — зразу похмурнів. — Уже чи й тепер не з коренем вирвали мене... Ет, нема такого апарату, щоб ним можна було заглянути в душу людини і сказати: от це повновісне зерно, а то така паскудна полова, що й худобі курдюк наб'є.

— Не печалься, Дмитре Тимофійовичу. До кореня іще далеко. Коли правду розказав — ніхто тебе з колгоспу не викине.

— Чисту правду! — захвилювався і з надією поглянув на Івана Васильовича. — Хіба я тоді, коли б нашкодів, міг би в райпартком повернутись?

— От і гаразд. А масив засівайте широкорядним способом. Увесь! Обережність тут ні до чого. Вона давно перед наукою спасувала. І тут іще один струмок витікає: поле від бур'янів визволяється. Тобі ж, — весело блиснули очі, — зараз же повертатися додому і сідати за працю: підготувати виступ. Такий, щоб, слухаючи його, кожен всією душею потягнувся до гречки.

— Який виступ? — незрозуміле здвигнув плечима.

— Завтра в райкомі партії буде нарада передовиків, що вирощують гречку. Свої думки передаси колгоспникам.

— Саме таким виступать. Я на людях і слова не зв'яжу, — махнув рукою.

— Справді? Я не повірив би, слухаючи декого в машині, — здивувався, і права брова тріпнулась угору. — Так і думається весь вік у колгоспі мовчуном прожити?

— Поки на оратора не збираюся вчитися.

— Я повніше б на життя подивився. Розмах ораторського мистецтва дає великий труд. Трактор, нова праця навчили Пашу Ангеліну виступати і на зборах своєї бригади і перед усім народом. Радісно було чути її голос із Кремля?

— Дуже радісно. Та не всякому ж такий красний талант дано.

— Коли державне діло робиться, то і слово знайдеться таке, що державу порадує. Голову вище, Дмитре Тимофійовичу.

— Підняв би вище, так вороги в'язи крутять.

— А їм скрутяться.

— Коли б то так. Поновлять у колгоспі — нізащо бригадиром не стану.

— В дезертири запишешся? — раптово металом різнули слова Івана Васильовича. — Коли трохи трудно стало, то зразу і в куші? Я думав, сильніший ти чоловік. Недурно, виходить, із колгоспу насмілились викинути. Не завидую тобі, коли маєш полохливу душу.

— Що ви мені про душу говорите, не знаючи ні мене, ні мого життя.

— Не мав нагоди вивчити. А в газетах чи в книжках іще не читав про тебе.

— Скоро почитаєте, — невесело пожартував.

— Думаю — почитаємо. Але ти запам'ятай навік: за чужою спиною ні один новатор не ховався... Новатор-бригадир! Вслухайся — це прямо як музика звучить. Слави багато дається вам.

— Слави багато, а мороки ще більше, — відповів похмуро, але до кожного слова дослухався пильно. "Новатор-бригадир! Це як музика звучить!" — повторив у думці.

— Як, як? Слави багато, а мороки ще більше? Це треба запам'ятати! Я ці слова ще колись пригадаю тобі! — Іван Васильович засміявся, відкриваючи чистий ряд присадкуватих матових зубів. — Думаю, це так тільки зараз міркується, поки злість не вляглася. А насправді — не так-то захочеться передати свою бригаду, ввірити криву працю в інші руки. Чи з вискоком вручиш комусь те поле, що вирощував, як дитину? Не схочеться віддати. Защемить щось біля серця.

— Правда, — не без подиву поглянув на велике обличчя, зморщене усмішкою, яке начеб говорило: "Ховайся не ховайся, а я догадуюсь, що ти за людина. Хмуришся? Неприємно під контролем бути? Ну і хмурся, а справи не кидай".

— Дмитре Тимофійовичу, а скільки ти думаєш зібрати з гектара?

— 3 гектара? — перепитав, ніби недочув, і замовк.

Питання не з приємних було. Та обережність, хтосна коли народжена залежністю від примх природи, стримувала виказувати на людях трепетні надії і сподівання.

— 3 гектара, з гектара? — бризнули голубінню очі Івана Васильовича. "Неодмінно почне шукати об'єктивні причини, на погоду поскаржиться, аби тільки не сказати точної цифри".

— Та хто його знає. Як не попаде під приморозки...

— Або як сонце не спалить...

— Еге ж, еге ж, — зрадів, не відчувши спочатку насмішкуватої інтонації.

— А як хороше поліття буде?

— Тоді повинен і врожай збільшитись.

— Скільки вродить?

— Скільки? Та хто його знає... В минулому році середній по району сім центнерів був. А ми на одинадцять повинні б витягнути, — набагато зменшив омріяну цифру.

— І це буде врожай передовиків? Тих, у кого зерно як самоцвіти?

— Ну, може більше на якийсь пуд вродить. Це як поліття буде, — знову почав прибіднюватися, зовсім незадоволений такою слизькою розмовою.

— А ти знаєш, що ланка Марії Опанасенко зобов'язалась двадцять центнерів виростити?

— Опанасенко?! — запитав вражено.

— Опанасенко.

— Гречки?

— Гречки.

— Двадцять?

— Двадцять.

— Ну і я про менше не думав, — відрізав з серцем.

А Іван Васильович розсміявся.

— А про більше, значить, думав?

— Хватить і такий врожай.

— Хватить?.. Дмитре Тимофійовичу, давайте таку умову складемо: що зародить у вас понад двадцять центнерів — нам віддасте. Згода?

— Щось про такі умови досі не чував, — заперечно захитав головою і собі усміхнувся, спідлоба косуючи на Івана Васильовича. "Цей загляне тобі в корінь. І до ґрунту і до підґрунтя дійде. Такому можна було б кілька зернин уділити".

В лісовому приозерному затінку ніжно повіяло пахощами. Зубчасті дзвоники конвалії безшумно струшували густий настояний аромат, і він, як теплий відпар, розтікався по необвіяній долині, маревом тремтів над перевитою сонцем водою.

— Ось де будинок відпочинку побудуємо. Чув, Дмитре Тимофійовичу, що ця вода радіоактивна?

— Чув.

— Будуть сюди приїжджати передовики сільського господарства. Відпочивати, ділитися досвідом праці, книжки читати або просто хорошу лекцію почути. Сядеш, наприклад, увечері з дружиною у легкову машину — і сюди.

— Не щодня ж начальство трапляється, щоб підвозити до озера.

— На своїй їхатимеш.

— То мрії, Іване Васильовичу.

— А ти що? Без них живеш? Людина без мрій — це соловей без голосу. Твої мрії про гречку не стають дійсністю?

— Та наче стають. Але це мрії, що ближче лежать. Їх, як птицю в сільце, спіймати можна.

— І вище них не перескочиш? Невже крім гречки ні про що не думав?

— Та ні, думав.

— Про що?

— Та про те саме — про жито.

— Розкажи, Дмитре Тимофійовичу.

— Та...

— Та не бійся. Секретів твоїх не викажу, а допомогти, може, чимсь зумію.

— Воно, Іване Васильовичу, наче й проста штука, а не без інтересу для господарства, для колгоспу, значить. От ви бачили на полі жито з двома колосками? У нас кажуть: знайдеш такий колосок — матимеш щастя. А чому б усе поле по два чи й більше колосків не перегойдувало? Надіюсь, весело було б нашій землі таким урожаєм похвалитися.

— Хороша думка.

— В минулому році я і діти мої вишукували подвійні колоски. Найшли дещицю. Посіяв я зерно на городі, а чи вродить щастя — не знаю. Погомоніти б з ученими головами...

— Це можна, Дмитре Тимофійовичу. Зробимо. — "Ні, цей бригадир багато діла підійме. Яка його підлість з колгоспу наважилась викинути. Напевно, характерами розійшлися. Перевіримо..."

Іще поговорили про роботу в колгоспі, родинне життя, рибалку, а потім Іван Васильович сказав:

— Нічого зараз їхати до секретаря райпарткому. Розберемося самі. Я працюю в райкомі. А до тебе, Дмитре Тимофійовичу, неодмінно заїду. Побачу, які в тебе самоцвіти. На рибалку разом поїдемо? Приймеш?

— Приїжджайте, Іване Васильовичу. Таких щук наб'ємо. Аби тільки все добре було, — розчулився Дмитро.

— А як же інакше? Тільки все добре.

Спинились біля дуба, перепинили зустрічну машину і Дмитро легко скочив у кузов.

— До побачення.

— До побачення. Працюй, Дмитре Тимофійовичу! Сміливіше! По-більшовицьки.

— По-більшовицьки, Іване Васильовичу! — радісно махнув картузом і несподівано випалив: — Неодмінно приїжджайте до мене. Я вам таки з якийсь наперсток гречки вділю.

— За плату чи так? — сміється високий чолов'яга, а вітер піднімає вгору його рухливі каштанові кучері.

— За добре слово!

Перед очима знову закружляли зелені поля, де-не-де перемежовані білими хвилями садів.

"Що ж, доведеться якийсь день-два до рішення не з'являтися додому. Зайду в Майдани, подивлюсь, як там моя рідня господарює. У кума Столяра чудеса з вівсом виходять".

На перехресті зіскочив з машини і м'якою дорогою пішов до прибузького хутора.

На полях працювали орачі й сіячі; в долині зацвіли на буряках жіночі постаті.

І вперше за останні роки Дмитро почув глибоку внутрішню провину: злочиним було не працювати в таку дорогу годину. Хіба ж він колись за все життя гуляв весною? А тепер ледарювати?

Круто обернувся і рішуче попрямував до свого села.

Ні, він не хоче бути дезертиром... Але ж і з'являться на люди обпльованим, приниженим теж було тоскно і боляче.

"Що ж його робити? В райком завтра поїхати? І хотілось би побути на нараді. От якби тільки не виступати та не ця бісова подія з Крамовим".

Надвечір'я проорало по хмарах навскісні попелясті борозни; торкнувшись землі, вони почали набрякати привітною синню; відпар од ріллі вже зливався з тінями раннього смеркання; чорною блискавицею мигнув заклопотаний крук і злякано заколивався в повітрі: сяйво фар трактора золотим дощем черкнуло по його крилах; навколо закружляли снопи вогнів, і гул став чіткіше виділятися в полях.

На шлях вилетіла бричка; з-під дзвінких копит червінцями розкочувалися рясні вогники. Коні, пританцьовуючи, стихли біля Дмитра. На бричці біля їздового похнюпився, увесь у темному, Прокіп Денисенко; позаду насторожено сидів міліціонер.

Глянув Дмитро на принишклого Прокопа — і все зрозумів. "Скільки мотузочкові не витися, а кінець буде".

XXIV

— Дмитре, прийшов? А я так скучила за тобою, начеб цілий рік не бачила, — пішла назустріч чоловікові, радісна і до самовідданості покірна. Але то не була затуркана покора: в ній світилась достойна гордість і віра в свою дружину.

— І я за тобою скучив, — взяв за руку Югину і поволі попрямували до хати.

Югина внутрішнім жіночим відчуттям розуміла, коли і як треба заговорити з чоловіком. Вона не належала до тих сильних, вольових жінок, що можуть круто повернути чийсь настрій, думки, волю, не належала до тих, які вільно порядкують в чийсь душі. Була тією ліричною натурою; що чуже горе сприймають більше, ніж своє; не вміють його розігнати, розвіяти, але своїм щирим безкорисним вболіванням і співчуттям зменшують, притіняють його непомітно і добре. В щоденному житті такі вдачі мало виділяються, але їхній внутрішній світ, не крикливий, ясний, завжди відчувається і в сім'ї і на людях.

Зараз вона бачила деяке прояснення на обличчі Дмитра. Але навіть словом чи поглядом не виказала своєї цікавості. Начеб нічого не трапилось, розповідала про свої буденні турботи, дітей, роботу на буряках і швидко ставила на стіл вечерю.

— Ольга сьогодні з самого ранку прив'язла до бабусі: розкажіть і розкажіть мені цікаву казку — треба увечері батькові розповісти.

— А Андрій що?

— Я й не знала, що він таким розбишакою росте, — сказав без осуду. — Потайний, виходить. Спокійний наче, а це набешкетував сьогодні — побив Марка Василенкового.

— Як? — здивувався. — Той же старший, міцніший.

— Еге, а зчепились, як півні. Андрій бився до крові. Той шибеник, більший, напав на Катерину Шевчик. Андрій, як справжній парубок, заступився за дівчину. Я нагримала на нього. Мовчав, навіть слова не промовив. А з полудня ходив на шлях тебе виглядати. "Я з татом, — каже, — повернуся додому. Тільки ви нічого про бійку не говоріть. Скажу, що з дерева упав, подряпався". Потім його Варивон забрав з собою на поле — так би весь день і ходив за трактором чи сівалкою. Недавно з Ольгою пішли до моїх. Мати дуже скучають за ними. Десь і ночувати в себе залишать... ні, повертаються, — виглянула у вікно. — Дивись, як Андрій поважно йде. Точнісінько, як ти, — засміялась, потягнувши чоловіка до вікна.

— Зате Ольга як дзига крутилась. Наче ти колись на танцях біля сельбуду.

— Татку! Вас уже поновили в колгоспі? — кинулась Ольга до столу.

— Цить, розумнице! — смикнув її ззаду Андрій і пошепки додав: — Ще не здумай сьогодні про казки заговорити.

І зразу ж похмурніло обличчя Дмитра, коли Ольга зачепила болючу струну. Мовчки підхопив дочку на руки, підкинув угору, і та в радісному переляці вчепилась рученятами за батькову чуприну.

— От мазуха, — похитав головою. — Тільки б і колихалась то на орелях, то на руках.

— А тебе заavidки беруть? — і показала братові язика.

Уже в темряві, пригорнувшись до широких надійних грудей чоловіка, Югина тихо промовила:

— Ти б відпочив, Дмитре, ці дні. Як схуд і почорнів за весну, — навіть не натякнула про те, що трапилось. — Ще вступиш наробитися. Очі такі втомлені в тебе, наче в недузі лежав. Це, може, простуда з тебе ще не вийшла.

— Добре, — дрогнув голос у Дмитра. Поклав руку на теплі коси дружини, а сам вже твердо вирішив піти завтра до Бугу очищати сінокіс. Ніхто його не бачитиме, поки не прийде рішення. А як чоловікові без роботи жити? Думки заїдять, мов комашня на болоті.

Ще й корів не гнали до череди, як Дмитро городами, з сокирою і граблями за плечима, подався до Бугу.

Ранковий сизий туман мляво котився полями, густішав на лугах, а на річці стояв непроглядним муром. Тільки по плескоту весел Дмитро почув, як хтось проїхав біля самого берега, але ні човна, ні гребця не побачив. Потім уся непроглядна стіна зарожевіла, спінилась і почала розпадатись, розповзатись, відкриваючи мерехтливе сріблясте 'плетиво плеса, прибережний димчастий верболіз і зеленавосиній розлив лугів. Буг був зараз на диво схожий на велетенську рибальську сітку, в кожному вічку якої рибиною тріпотіла жмурка сонця.

"Так і моя досада розповзеться, мов цей туман, — подумав, вбираючи очима красу весняного ранку. — Інакше бути не може. Те, що має жити, — житиме; те, що має цвісти, — цвістиме". — Спірно викорчовував почорнілі трухливі пеньки, вирубував кущі вовчих ягід, розчісував граблями молоді трави, вибираючи сухостій. Сонце теплою

рукою приголубило чоловіка, поволі заспокоювало тривожні думи, біль. Але другого дня вони прокинулися ще з більшою силою. І не тому, що недовіра знову почала роз'їдати почуття певності, правоти його діла. Щось інше було тут. І не скоро Дмитро зрозумів, що потягнуло його до своєї бригади, до свого кривого діла, якому віддав стільки турбот і сили... Це добре було б зараз піти за сівалкою або сісти на гонах, мовчки слухаючи розмови хліборобів, вдихати гіркий самосад і відпар нагрітої землі. Зрідка і собі кинути яке слово і знову піти по живих рівчаках, обсіяних зерном; ловити срібний спів жайворонків, що зараз все небо заснували струнами та дрібно тріпочуть по них своїми круто вигнутими крильцями...

І коли зрозумів це — здивувався: раніш його ніколи так не тягнуло до людей.

"Недарма, кажуть, чоловік у біді шукає людської підтримки", — зробив не зовсім вірний висновок для себе: не тільки біда тепер єднала його з усіма колгоспниками.

Весь у роздумах попрямував понад перегнутим берегом ріки. Думки, переплітаючись, ішли двома тугими, важкими течіями, і в них, як світлотінь на хвилях, трипотіли хвилюючі сподівання.

Блакитно-райдужними нафтовими плямами просвітилась кисла низина. Понад кружатками застоюної води повитискались грудочки ніздрястої замшілої землі, ошетинились пучками шершавої осоки. Зовсім недалеко заскрипів деркач і — видно — побіг до осередку низини — зеленим струмком стрепенулось верхів'я трави.

Довго Дмитро оглядав убогу заплавину. Під ногами тихо шипіла і попискувала зелень і зразу ж затягувало водою глибоко втиснуті сліди від чобіт. І раптом Дмитро аж прояснився: "Попелом, попелом обсіяти цю низину. Тоді сіна в нас буде... хіба ж такі трави зашумлять!" — легко впливали живі слова чи то агронома, чи то з книги.

І вже бачив, як його й Варивонова бригади рубали на лузі чубатий верболіз, викладали ним сухіші ділянки і піднімали вгору кряжисті округлі стоги.

"Сьогодні ж метнись за попелом. То зимою за жінками не захопиш його. Прямо тобі як золотошукачі на золото накидаються. Порошинки не вирвеш з їхніх рук", — блиснула іскорка в очах, і, знову забуваючи про своє горе, він оживав у нових турботах, фізично відчуваючи, вбираючи очима те, що тільки-тільки розкрилось у думках.

— "Викорчовувати пеньки — теж діло, а от підняти врожай з глибини — це..." — аж сам себе похвалив за догадку. І вже вся ця низина з закислими полумисками води і зеленими заосоченими куповинами стала йому близькою, дорогою, як те орне поле, що красується веселим мудрим трудом.

На обід Дмитро не пішов. Біля самої ріки розклав багаття, поклав у присок кілька картоплин і став підсмажувати на шпичці шматок сала. Сині, кипучі, як спирт, краплини з шипінням падали на вугляки; приємно запахло свіжиною. І в цей час він почув, як далеко понад берегом зацокотіли кінські копита. Підвівся. На рослому коні, пригинаючись до самої гриви, мчав до нього Варивон. З-під кашкета вибилося пасмо волосся, рудою щіткою коливалось на чолі.

— От кому розкіш! Картоплю пече, сало підсмажує, природою любить. Курортник, значить, та й годі. Здоров, Дмитре! — ткнув куці міцні пальці назустріч

Дмитровій руці.

— Здоров, — допитливо поглянув на товариша, і тіло зразу ж напружилось: розумів — не дарма розшукував його Варивон.

— Корчуєш? На індуську роботу перейшов? — насмішкувато оглянувся навкруги, покосився на Дмитра. — Ну, а про тебе, бригадире, в газеті напечатали.

— Уже, — спустились плечі, і губи зразу ж посіріли, як приск.

— Уже, — зажурено в унісон відповів Варивон, скорботно підпер щоку рукою і враз розсміявся.

— Ти чого? — незрозуміле поглянув на товариша, насторожився і потім злісно процідив: — І ти радієш?

— І я радію. Чому б не радіти, товаришу бригадир? — знову з перебільшеною скорботою похитав головою і знову розсміявся.

Дмитро нічого не відповів. Різко відвернувся од друга і швидко пішов понад берегом. "Хто б міг подумати, що Варивон такий порожняк? Що йому? З усього б сміявся, насміхався. За гостре слівце рідного батька продасть. Оце тобі й товариш".

І шкода було чогось, що болюче обірвалось, як перетягнута струна.

— Дмитре, — наздогнав його Варивон і заспокійливо поклав важку руку на плече. — Не кип'ятись, бо навіки ошпариш мене.

— Іди, Варивоне, подалі. Не мозоль очей. І без тебе...

— От дурний чоловік. Я приїхав до нього з радістю; дивись, як написали про тебе, — і простягнув учетверо складену газету. Дмитро люто вихопив її з рук, розгорнув, швидко пробіг очима по перших шпальтинах, і його зір прикипів до третьої сторінки. В невеликій статті "Думи бригадира" писалось про те, як добре працювала його бригада в цю весну і як думає він зібрати високий урожай гречки. Згадувалось і про добірне насіння, і про бджоли. З жадобою п'ючи кожне слово, він уже хмілів і обм'якав од припливу великої і млосної радості.

— Ну, знаєш, Варивоне, бувають же в світі чудеса, — здивовано розвів руками, подивився на товариша, притулив його до себе, поцілував і тихо засміявся нервовим сміхом.

— Що це я тобі став таким гарним, значить, як дівчина? Ні, брате, поцілунком не відкупишся — тут діло премією пахне.

— Чим же тебе преміювати? — засміявся Дмитро.

— Всіма твоїми книжками про просо! Що, перелякався?

— Ти і так їх мені з самої зими не приносиш... Ну, прямо наче тобі світ іншим став. І хто б це міг написати? Спасибі, Варивоне.

— Споживай на здоров'я. А як розсердився спочатку? Вже, напевне, в душі всяку чортовщину на Варивона гнав. Еге ж?... Прочитав я це, Дмитре, і так зрадів, неначе про мене написали, та ще й сильніше, бо тобі тепер підтримка більше важить, аніж мені.

Сіли біля багаття і, обпікаючи руки, почали їсти картоплю.

— Стаття — статтю, а як далі зі мною? — раптом похмурнів Дмитро.

— Кушнір наказав, щоб тебе з-під землі витягнути. Зараз же поїдеш. Прийдеться

тобі, як іменинникові, дати коня, а самому пішки чимчикувати. Незручно ж бригадирові, про якого в газетах печатають, за кінським хвостом іти. Тільки ти обережно, мій Воронько норовистий: як скине тебе — знову в газеті напечатають статтю "Падіння бригадира"... Так поспішай до своєї бригади сіяти гречку... З району приїздив один працівник, добре нагримав на Кушніра. А Крамовий уже, кажуть, не буде уповноваженим по нашому селу — знімають.

— Бре! Оце так радість!.. Ох, і чолові'яга ж попався на моє щастя. Золото — не чоловік, — розповів Варивонові про Івана Васильовича.

— Так це ж наш новий секретар райпарткому. Іван Васильович Кошовий. Ох, і тетеря ж ти, настояща, значить, тетеря! Не догадався, з ким їхав.

— Та ну?!

— От тобі й ну! Ніколи не думав, що ти такий дядько-не-догадько.

— Помовч уже. Побачив би, яким би ти став догадливим, коли б у моїй шкурі ці дні пожив. Усе всередині переїлось. От і вини не чув за собою, а йдеш серед людей мов клеймований. Що не кажи, а відірватися нам від колгоспу, від своєї сім'ї — це прямо видима смерть. До цього нещастя не почував, скількома нитками я зв'язаний з усіма.

— Це правда, Дмитре. По-іншому все у нас пішло. От візьми подивись, якими наші баби стали. То раніше зберуться — усі кісточки одна одній перемиють, усі брехні в одне рядно стягнуть, за яйце одна-одній очі видряпає. А тепер вони ще й нам носа утруть, їм почесть почала снитись. Москва, ордени. Не бачив ти, яке жито моя Василина з Шевчиком вирощує? Думаю — не в одній газеті про це напишуть, навіть більше, ніж про тебе, — хитро примруживсь. — Зроду такого жита не бачив. І вже її, бабу мою, навіть в неділю в хаті не втримаєш... Життя!

— Життя, — погодився Дмитро, лежачи на траві і мало дослухаючись до слів товариша: своя радість заповонила всі його думки. "Єсть же такі люди", — з подякою пригадував риси обличчя Івана Васильовича.

У високому блакитному небі паслися кучеряві білі хмари, над берегом сяяли глянсуватим листом верболози і явори, а сонячна дорога, перекинута через Буг, ворушилася живими злитками кипучого срібла. Далекі хати невеликого сільця, як отара гусей, спустились до ріки і, здавалося, от-от розмахнуться крильми і полетять в сліпучу голубінь, обвіяну яблуневими пахощами. Як все покращало навколо і на серці. Життя!

— Знаєш, Варивоне, я тепер із шкури вилізу, а доб'юся такого врожаю гречки, що тобі і в сні не снилось. Як не є — слово партії дав.

Варивон здивовано подивився на Дмитра: ніколи досі не любив хвалитися наперед. Видко, добре прорвало чоловіка.

— Значить, з колосочка буде жменька, а з снопика мірка.

— Еге ж, — коротко відповів, пірнаючи в хвилюючі роздуми. Він зараз навіть фізично відчував, як чорними намистинами лягає гречка в ріллю, як зеленими сердечками покривається нива, ніжними червоними стеблами розколихує грона врожаю.

Увечері Дмитро із Варивоном зайшов у правління колгоспу.

— Здоров, здоров, вояко, — радісно зустрів його Кушнір, намагаючись усміхом приховати почуття незручності. Куцими широкими пальцями міцно стиснув Дмитрові руку. — Читав, читав, як про тебе в газеті розписали.

— Чи не ви матеріал подали про свого бригадира? — відповів повільно і ущипливе.

— Ет, не будемо про це говорити, — на широке обвітрене обличчя Кушніра набігла тінь. — Ти не знаєш, як у мене душа переболіла через це саме діло. І дуже радий, що усе так закінчилося. Дуже радий!.. Що ж, Дмитре, тепер починай сіяти гречку. Погода встановлюється.

— Посію, Степане Михайловичу. Прийшов до вас, щоб мені суперфосфату відпустили.

— Як? Для чого тобі суперфосфат? — мало не підскаочив Кушнір, і в його очах застрибали іскорки справжнього переляку. — Ти ж буряки не сієш! — гарячковита мова Кушніра ніяк не пасувала до його постаті, ширококостої, твердої.

— Гречку сію.

— Ну, знаєш, під гречку нам суперфосфату не відпускають. Чи не тлусто буде для неї.

— Для рудяка — тлусто, для гречки — ні.

— Нема в мене суперфосфату. І не проси, і не моли — нема! Нема! І радий би дати — так нема!

Запасливий Кушнір іще мав добриво, але немилосердно скупився кожним кілограмом: "суперфосфат — це цукор".

— Нема, кажете? — аж витягнувся Дмитро до голови колгоспу.

— Нема, нема, кажу, — відхилився назад Кушнір і скривився — вдарився головою об високе бильце стільця.

— Значить, нема?

— Нема, значить.

— А коли попошукати?

— Для цукрового буряка трішки є. Самий послідок — тільки віником позмітати.

— Значить, є?

— Нема, нема! Для гречки нема.

— Добре. Тоді я гречку сіяти не буду.

— Як не будеш?

— Просто не буду, — підвівся Дмитро з-за столу.

— Раніше без суперфосфату сіяв? Сіяв? — гарячився Кушнір. "Чорт, чорт, не чоловік. Впертий, як віл".

— То діло давнє було, Степане Михайловичу. Раніше я зібрав би три-чотири центнери — і нічого б мені ніхто не сказав. А тепер — партії слово дав. Це треба розуміти.

— Ну, де ж я тобі цього суперфосфату візьму? Коли б у мене свій завод був. Тоді хоч купайся в ньому, в суперфосфаті — нічого не скажу, їж, пий — нічого не скажу! Відомо

— на суперфосфаті гречка виродить. А ти без нього вирости. Знаєш, як солдат із сокири супу наварив?

— Так у того солдата хазяйка була трохи добріша, Степане Михайловичу, за вас.

— Добре, добре! — розсердився Кушнір. — Хай буду я не щедрим, скупим, а суперфосфату тобі не дам. Поїду в район, отримаю рознарядку, тоді все забереш.

"Не дасть. Раз уже розгнівався, то не дасть", — наливаючись злістю, подумав Дмитро і, стримуючи себе, пішов на хитрощі.

— Да. А товариш Кошовий сказав, як я з ним у машині їхав, щоб ви мені всіляко допомогли. Він на вас велику надію покладав, — і покосився на Варивона. В того аж просвітилися сміхом янтарні очі, проте обличчя зараз же набрало поважного вигляду.

— Да? — застиг на мить в здивованні Кушнір.

— Да, да, Степане Михайловичу. Секретар райпарткому кріпко, значить, зацікавився гречкою. І про суперфосфат говорив. І про вас згадував.

— Брешеш ти, Варивоне, — швидко розкусив Варивонову гру догадливий Кушнір, але не розсердився, а подобрів: "Стараються хлопці".

— Чого б це я брехав? Що я його, цей суперфосфат, їстиму, чи як?

— Брешеш, брешеш! По тобі бачу, — брешеш. Ну, та дідько із вами. Приїжджай, Дмитре, завтра до комори, — рішуче блиснувши очима, раптом роздобрівся Кушнір.

— А хватить?

— Хватить, хватить! Ну, може трохи нехватить, — спохватився. — Так щось скомбінуємо. Гляди, щоб тільки гречка вродила. Успіх твій всьому району передамо, а то й вище... Щось іще про наш колгосп розпитувалось нове начальство?

— Розпитувалось...

— Ага... Коли суперфосфат розсіватимеш?

— Перед самим посівом.

— То ти що, і підживлювати пізніше думаєш?

— Думаю, коли зацвіте гречка.

— Добре, добре, Дмитре. Роби так, щоб гречка як з води йшла.

— Це від суперфосфату найбільше залежатиме, — знову покосився Дмитро на Варивона. — Як нехватить...

— Хватигь, хватить!.. — І зразу ж Кушнір зрозумів намітку Дмитра, усміхнувся куточком уст. — Ну вас до дідька! Всю душу вимотали. З вами ще побалакай трохи — зовсім ограбуєте. І штани здерете. Здерете!

Варивон, збігши із східців, обома руками міцно перехопив шию Дмитра.

— Ніколи б у світі не подумав, що ти так ловко вмієш збрехати. Це у мене навчився!

— Звісно, у тебе. Ти хіба чого доброго навчиш?

— Іще йому мало! От жадюга. Пішли, Дмитре, до тебе могорич пити — за статтю і за суперфосфат. Бач, як підтримав тебе. А міг би всю музику одним словом зіпсувати. От який у тебе друг.

— Похвали мене, моя губонько, бо роздеру до самих вух.

Сафрон Варчук, повернувся із заслання, перші дні тільки висиплявся та від'їдався. Зрідка, і то вечорами, з'являвся на люди, але говорив обережно, мало і повільно-повільно, мов кожне слово зважував усередині на точній вазі. Однак його чорні, глибоко запалі, без блиску очі уважно і з недовірою придивлялись до всього

Він знав ціну життя, розумівся на людях, на тих явних і прихованих пружинах, які рухали людськими вчинками, відчував силу карбованця, достатку, але те, що він тепер побачив у селі, глибоко збентежило і ще більш насторожило. Що його односельці зараз дружно і добре робили в колгоспі, добивались високих урожаїв зерна і цукрового буряка, — це було зрозуміло: люди побачили, що чесною спільною працею вони виб'ються із споконвічних злиднів. Правда, краще б їм той колгосп огнем ясним згорів, у землю запався, але ж... батогом обуха не пересічеш... По-своєму розумів і потяг молоді до науки: на легші хліба хочуть перейти, не все ж біля землі та в гною барбатись. Напівзрозумілою була зовнішня зміна, що особливо позначалась на молоді: хлопці й дівчата тепер ходили в шерстяних костюмах, хромових чоботях чи туфлях, в шовках. Правда, люди люто лаяли на селі торговельну сітку — мало краму доставляє, але звідкись добували все необхідне, одягалися добре. Зовсім зникло полотно: ніхто в селі вже не прях, а ткацькі верстати пішли на дрова. Про фарбовану бузиною десятку навіть і старі люди забули, начеб не носило її все село яких-небудь десять років тому. А він за все своє життя не зносив хромових чобіт, не купив доброго сукна: збирав гроші, прикупував землю, дбав за господарство. Навіть жінці, коли та була молодшою, купував набір рідко і неохоче. А Карпо? — з усміхом згадав сина. — Він у батька вмів красти і собі щось справити... Ну, що ж, така, видать, тепер мода пішла: всі один перед одним хваляться обновами. Подумати тільки: одвічні злидні, що за миску муки на переднівку в три погібелі гнулися перед ним, тепер одягають своїх дітей у шовки, крепдешини і таку чортовщину, що натщесерце не промовиш... Але зовсім незрозумілим було те безкористлюбне завзяття, з яким працювали передовики. За додаткову невсипущу працю вони навіть відмовлялися від оплати. Високий урожай радував їх не стільки тим, що більше перепаде, скільки новим досягненням, перемогою, державною любов'ю. От у минулому році колгоспники, достроково виконавши свої зобов'язання, без усякого натяку чи нагадування зверху завезли на зсипний пункт додатково ще шість тисяч пудів зерна. І який-небудь тобі Полікарп Сергієнко гордо заявляє: "Наш подарунок Вітчизні, щоб до соціалізму скоріше іти..." Тямить він там, в тому соціалізмові що-небудь, а голову дере вище телеграфних стовпів. На які подарунки розщедрились! Це тільки подумати: шість тисяч пудів. Ні, тут явно є якесь приховане хитрування, тільки він ще не встиг його вхопити своїм допитливим оком. Хотів було про це поговорити з таким спокійним, наче нічого собі чоловіком, як Олександр Підпригора, і ошпарився. Якось дзвінкого зоряного вечора зустрівся з Олександром Петровичем біля колгоспного ставка. Розговорились. Обережно, мов тонку матерію, промацував словами Варчук колишнього середняка, що всіма своїми жилами сидів у землі.

— Придивляюсь це, Олександре, до наших людей — багато змін бачу. Покращали

люди. Заможніше жити стали, в достатки увійшли — і покращали. Велике діло багатство. Правду кажу?

— Як тобі сказати, — почав повільно підбирати слова. — Не в багатстві я правду бачу.

— А в чому ж? — здивувався і насторожився: не було в голосі Олександра тієї селянської замкнутості, непевності, що раніше спотикачем ламала незграбні думки. Мова і тепер була мало гнучка, але сильна, певна.

— От візьми ти життя кілька років назад. Немало багатців усяких було. Та, щоб не позичати прикладу в сусідів, тільки не зобижайся уже, почнемо хоча із тебе. Купався у розкошах! Ну й що ж, кращав ти? Не помічали такого, а збоку воно видніше було. Чим більше ти розживався, тим сволотнішим ставав. А ти говориш — багатство.

— То діло минуле. Я його роботою спокутав, — зразу ж нахмурився Сафрон, не радий, що й розмову завів. "Теж агітатор найшовся".

— Ну, що спокутав — спроста не повірю. Це наша держава пожаліла таких, як ти: може виправитесь. За це їй у ноги тричі поклонись і так працюй, щоб не багатство муляло тебе, а чесні діла на розум і руки лягали. І вже коли ти хочеш знати усю правду, чого ми покращали, то тут інакшої думки не найдеш: Батьківщина наша виросла і нас вона виростила. Темних, скрючених злиднями мужиків громадянами всього Союзу зробила. Моїх дітей ученими зробила. То перше найбільшим моїм щастям пара дерешат була, а тепер скажи я своїй бабі про таке щастя, вона б мені рогаками голову побила б, дарма що у тридцятому році знову ж таки ці рогачі по мені їздили, щоб у колгосп не записувався. Ех, темний ти чоловік. Зачерствів, як задавлений мозоль. Мій синок, що в Ленінграді учиться, сказав би точно: борсаєшся ти в капіталізмі, як жаба в багні. От тобі справжня правда...

Так саме незрозумілою і зовсім-зовсім чужою стала йому Марта. Зустріла його без будь-якої радості, просто, ну, так, начеб він приїхав не після заслання, а по недовгій подорожі. Стримано поговорила, а потім запитала:

— Ви в колгосп думаєте поступати? — навіть батьком ні разу не назвала... Сказано, приймачка.

— Чого я там не бачив? Не мені цей хрест на своїх плечах таскати. І тяжко, і соромно хилитись перед тими, хто мені кланявся. Я ще не всю свою гордість кинув під ноги, — відповів, випростовуючись, начеб скидаючи зі спини якусь невидиму вагу, і його очі просвітилися темною вільгістю. "

— То й погано, що не спопеліла вона, ота лишня гордість ваша. Пора забути все старе. Чесною працею спокутувати свої гріхи.

— Так ти думаєш, що я такий грішний? — затремтів голос, і він уже з гнівом поглянув на Марту, хоча, повертаючись (у село, твердо вирішив ні з ким тепер не встрявати в суперечку, бути тихим і привітним, ховатись подалі від людського ока.

— Да, я так думаю, — твердо відповіла Марта. — Люди вам законом все простили. Почніть по-інакшому своє життя.

— Нерозумна ти, Марто, — хотів вилаяти її, але вчасно і стримався. — Ще мало ти

знаєш життя людське. Півень солов'єм не заспіває. І давай ми більше про це не будемо говорити із тобою. Кожен, звісна річ, живе по-своєму: коняка знає своє стійло, невидючий кріт — нору, а птиця — гніздо. З одним аршином до всього не підступиш. Я краще для себе викохуватиму яблука, аніж для всього циганського табору, — їдко натякнув Марті на її роботу і зразу ж осмикнув себе назад, заговорив тихіше, навіть приязнь забриніла в голосі: — Старий я вже, Марто. Мені скоріше про смерть думати, ніж про ваші колгоспи.

Але молодиця вловила фальшиві ноти в голосі, задумалась і вже майже нічого не говорила.

Вигодував ворога... Тільки один Карпо може порадувати", — важко зітхнув, проводжаючи Марту до порога...

Одначе не довелося Сафронів обминати колгосп. Якось надвечір приїхав з району Омелян Крупяк. Радісно привітався, заметушився по просторій Карповій хаті, наповнив її словами і безтурботним сміхом. Ніколи, подивившись збоку на цього непосидючого, хвальковитого, недалекого на перший погляд чоловіка, не можна було б подумати, що за цією зовнішньою тріскотнею приховується майже інстинктивна настороженість, недовіра і холодний, жорстокий розум.

— Тепер я на деякий час заживу хуторянином. Уже й місце облюбував, вибрав для своєї станції — над самим Бугом, біля вашого села. З половини мені зберуть луги. Випасатиму корів, їстиму українську холодну сметану та гарячі вареники і сам купатимусь, як вареник у маслі. Директор! — самозадоволено вдарив себе рукою по животі і розсміявся.

— Омеляне, візьми мене до себе. Буду в тебе завгоспом. Кожну стеблину допильную. І тобі буде добре, і мені непогано. Мені...

— Ні, Сафроне Андрійовичу. З цього пива не буде дива, — зразу ж перебив, і темносірі очі мигнули вогнем лукавства.

— Чому? Боїшся? — розсердився Сафрон.

— Ха-ха-ха! Коли б я боявся, не грався б з вогнем. Ви ж бачите, що по вуглячках танцюю і витанцьовується поки. Не без інтересу живу, а думаю ще краще жити, розмахнутись на всю свою вдачу, — і театральнo простяг руку до висячої лампи.

— Та уже бачу: починаєш розмахуватися і забуваєш тих, що тебе рятували.

— Не гарячіться, Сафроне Андрійовичу. Від злості печінка буде боліти, — і знову засміявся. — Я для вас кращого хочу. Моє діло таке: не сьогодні-завтра про мене можуть пронюхати — і знову: "Піднімай, сово, крильця", — проспівав надтріснутим тенорком. — А ви за мною не вженетесь — літа не ті, діла не ті... ну й почнуть вас допитувати: чого це завгоспом стали, які зв'язки мали зі мною і всяку мізерію, що дальніми таборами пахне. А ви ж побували вже там...

— Це ти правду кажеш, Омеляне, — з зітханням погодився Сафрон. — Що ж, доведеться мені потроху торгівлею зайнятися. Не хотілося б на старість кості поїздками тривожити.

— Не радив би, — ненадійне це діло, — споважнів Крупяк. — Всякий дідько буде

чіплятися. Моя вам рада — вступайте до колгоспу.

— Спасибі за таку раду. Вона так мені до серця, як мотузок на шию, — нахмурився Сафрон і нервово пройшовся по хаті. Обвислі фіолетові сережки навколо очей здригалась, окреслюючи лінії глибоко захованих неспокійних прожилок.

— В житті нам багато чого не до серця, а мусимо терпіти, приноровлюватися, фарбуватися, таке явище по-вченому "мімікрія" зветься: хочеш, щоб не з'їли тебе, — маскуйся під оточення. Дорого вам буде коштувати стати якимось сторожем у колгоспі? Воно навіть зовсім непогано: ходиш собі вночі, на зорі любиєшся, калаталом постукуєш...

І не помічав, як темним рум'янцем наливалось обличчя Сафрона, злісно тряслися посірілі уста і пересмикувались чорні з сивиною вуса.

— Що ж це ти — насміхатися з мене задумав? Щоб я, господар, найкращий господар на все село, тепер на втіху злидням з калаталом ходив? Своє серце в домовину закалатував? А не діждуться вони!

— Тату, чоловік діло говорить, — поволі промовив Карпо. — Він вам чим зуміє допоможе. Викосите яку десятину лугу, сіно привезете собі чи продасте. А робити доведеться в колгоспі: така наша планета.

— Будете косити скільки схочете, — розщедрився Крупяк. — А про планету ти, Карпе, даремне заговорив. Скоро вона переміниться.

— Я це і в тридцятому році чув од вас, — недовірливо і насмішкувато поглянув на Крупяка, поправив огнистий чуб, що упав на очі.

— Не буду говорити про тридцятий рік, а про теперішній стан скажу. Послухай, розумна голово, які реальні сили дозріли на Заході.

І почав на клаптику паперу досить вміло креслити карту Західної Європи. Карпо слухав уважно, але недовіри його Крупяк не міг розвіяти.

— Поживемо — побачимо. Наше діло тепер теляче: живи і на прокурора молися, як на бога, — натякнув про крадіжку.

— Дурень ти! — зрештою розсердився Крупяк. — Коли так будеш думати, то й поженуть тебе, як теля, на заріз. Усе треба наперед розміркувати. Ось слухай сюди, яким шляхом повинно йти твоє життя.

— Ну, ну, поворожіть, — з недовірою покосився на Крупяка, але слухав з увагою, прикидаючи, що той-таки дещо тямить. Тільки дуже вже багато торохкотить... Довелося Сафронові, чи не вперше в житті, низько, і то не раз, поклонитися людям. Заховавши зверхньою покорою злобу, розчавлену гордість і презирство, ходив і до Кушніра, і до Бондаря, і до бригадирів, і до рядових колгоспників. Тільки обминув Дмитра.

— Життя тепер моє взяло другий поворот. Соромно і гидко, що колись так жив. На заслання передумав над усім, почав перевиховуватися. На лісорозробці ударником став. За гарну роботу достроково випустили і документи справні дали, — показував засмальцьовані папірці.

Не один день попоходив Сафрон по нових подвір'ях, з подивом і злістю

придивляючись і до молодих садків, і до ясних будівель, і до веселих достатків, що якось по-новому світилися навіть в дитячих очах. І в усьому Сафрон бачив вкорочення свого віку, свою живу невблаганну смерть.

Немало пройшло часу, поки Варчука неохоче, з натугою прийняли до колгоспу. Вибрав собі Сафрон спокійну роботу: став сторожем біля рибних ставків. Відгодовував дзеркальних коропів, перегонив їх з ставка в ставок, косою очищав дно від зілля і потроху вечорами носив додому добірні рибини. Але ні від спокійного життя, ні від солодких коропів не поправлявся: вовча туга і злоба гризли його навіть і в снах. Досить було тільки стати — подивитися на свою колишню землю, доторкнутися до важкого стебла, що виростало на його ниві, щоб усе минуле життя перевертало йому душу, їжаком ворушилось усередині. Але на людях треба було приховувати свої печалі. І приховував то усмішкою, то таким розважливим словом, що не могло викликати ніякої підозри. Навіть з Денисенком і Созоненком спочатку говорив обережно, крився зі своїми думками, більше налягаючи на чарку. Пив він тепер багато, але хміль не веселив його, а робив ще більш похмурим, жмакав усе обличчя м'якими старечими зморшками.

— Ти знаєш, Дмитре, зовсім змінився Сафрон, якось сказав Варивон. — Поговорив я з ним...

— Покинь, Варивоне. Це такий горщик, що все життя одним наваром буде тхнути. Сафрон не з тих, що змінюються. Коли що, він тобі ножа під серце по саму колодку зажене — і не скривиться.

— Перевиховуються ж люди.

— Перевиховуються, — охоче погодився. — Але Сафрон не з такої пороли. Бачиш, я немало придивлявся до людей, немало читав. Якось відчуттям розумію, що з ким може далі статися. Перевиховуються ті, що якесь людське зерно мали в собі. А Сафрона тільки карбованець, калитка тримає на землі. За гроші він і раніше всякому перегриз би горло і тепер перегризе.

— То ти по злості наговорюєш, — засміявся Варивон. А Дмитро розсердився, побліднів, а потім почервонів, і більше ні слова не промовив товаришеві: все одно не зрозуміє.

Та Варивон зрозумів, тільки навмисно хотів роздратувати друга. І, добившись свого, зверхньо слідкував за ним, усміхаючись в душі: скажений, ой, скажений.

XXVI

Іван Васильович Кошовий звичним рухом поправив густий каштановий чуб, повернув усі папери Крупяку, замисливсь. Тепер його примружені очі втратили голубі краплинки світла, здавалися важкими, свинцевими, як осіння вода.

Відчуваючи, про що зараз думає Кошовий, Крупяк переконливим голосом ґрунтовно почав говорити про майбутню роботу, натискуючи на її широчінь і значущість.

— Наша дослідна станція буде вивчати флору і фауну всього Поділля, допомагатиме колгоспам одержувати вищі врожаї споживних лугових трав. Ми проектуємо поставити

роботу на відповідну височінь.

— Чи не думаєте ви, товаришу Моторний, що занадто багато вам виділили землі? Для дослідної станції і менше вистачить.

— Ні, ні! Ніяк менше не можна. Наука вимагає не грядочок, а широкого розмаху, — театральні підвів вгору обидві руки Крупяк. — Надіюсь, до нас будуть приїжджати люди з усього Поділля, а може й України.

— Це все добре. Але стільки відібрати землі у колгоспників...

— Чого вам турбуватися? Не свою ж віддаєте?.. — і зразу ж осікся, почувши на собі до фізичного болю важкий і насторожений погляд Кошового. Зрозумів, що той не простить йому цих слів, запам'ятає їх і в думці вилаяв себе за необережність. Однак зразу ж його обличчя уже набрало виразу справжнього натхнення: — Розумію, розумію, важко вам, Іване Васильовичу, кривдити колгоспників. Але ж це для науки, для радянської науки, якій самовіддано служимо ми, скромні науковці. І нема горя без добра: це примусить колгоспи розводити люцерну, конюшину, тимофіївку.

— Інтересна ваша теорія, — насмішкувато і заклопотано подивився на Крупяка. — Тільки не до вподоби вона ні колгоспникам, ні мені. Не можемо ми стільки виділити землі для станції. Це означає поставити під загрозу наше тваринництво.

— Як не можете? Це ж Наркомзем...

— Гаразд, — нетерпляче поморщився. — Подайте мені перспективний план свого господарства та його агрообґрунтування — підвівся з-за стола і попрямував до виходу.

— Добре! Сьогодні ж подам, — поспішно, з готовністю відповів, дивуючись, звідки відомі секретареві такі вузько спеціальні терміни.

Уже сидючи в машині, Іван Васильович твердо вирішив написати листа до Ради Народних Комісарів.

"Іще одна така постанова — і весь район залишиться без лугів. Не те що для колгоспника, а й для ферми не вистачить сіна. І які розумники ухвалили стільки землі відпустити? Чим їх освоїть станція?"

Машина пішла понад Бугом. Зелені соковиті трави пригасили дорогу. Понад коліями цвіла жовтими краплинами зіновать, розгойдана бджолами і господаровитими джмелями. Одцвітали крупчасті опуки молочаю і гордовито червоніли голівки коров'яку. З верболозів вилетіла чорна широконіска, на сонці яскраво замерехтіли білосніжні крайці крил і згасли на острівці, обсіяному дрібним камінням і жовтими плямами злежаних пісків. Не встиг птах впасти в кущі, як островом, горблячись, пробіг бурий заєць, світячи, неначе дзеркальцем, білою шерстю вуха.

На воді зачорнів невеликий рибальський човен, вдалині забовваніла висока чоловіча постать, що, здавалося, входила в саме небо, закидане білими брилами хмар. Коли машина порівнялася з рослим чоловіком, Кошовий зразу пізнав Дмитра Горицвіта.

— Дмитре Тимофійовичу, що робиш на лугах? — весело скочив на землю.

— Іване Васильовичу! — здивовано і радісно промовив Дмитро. — Спасибі вам велике. — Гаряче обома руками потис руку секретареві райпарткому. І більше нічого

не міг сказати. Хоча, здавалось, зроби ще одне зусилля — і слово проб'ється ; легко і добре, як в розмові з найближчими людьми. З якогось часу він підсвідоме відчував, що слова повно збираються в ньому, тільки страшно вирватися з ними на люди, як колись було страшно у повінь кинутися в Буг, де потопала невідома дівчина, — Спасибі вам, Іване Васильовичу, — ще раз повторив.

— Нема за що. Гречку посіяв?

— Посіяв. А це луги оглядав із своїм товаришем Очеретом. Хочемо якось їх до пуття довести. Невистачає нам сіна, Іване Васильовичу.

— Невистачає? — задумавсь, але нічого не сказав про дослідну станцію. — На травосіяння треба налягати.

— Я теж так думаю. Клевер-тимофіївка — ось наш порятунок.

— Чому так думаєш? — з цікавістю оглядає Дмитра. — В книжках читав?

— В книжках. З агрономом радився і сам сіяв, коли почали сівозміну запроваджувати. Земля після клевера-тимофіївки як золоте дно — все уродить. Ґрунт стає структурний, не засмоктується і азоту вволю має.

— Вірно. Ми ніколи не будемо мати високих і сталих урожаїв без посіву багаторічних трав: вони від ранньої весни і до пізньої осені нагромаджують у ґрунті органічні речовини. Тому так тепер партія піклується про запровадження травопільних сівозмін... Дмитре Тимофійовичу, роботу Вільямса по землеробству знаєш?

— Знаю. Це університет наш. Думок у цій книзі, як насіння у добрій рослині. І жодної череззерниці не знайдеш. Душевна книга, гарячим серцем написана.

— Чи не здається, Дмитре Тимофійовичу, що з тебе непоганий би голова колгоспу вийшов?

— З мене? — з непідробленим переляком поглянув на Кошового. — Ні, ні. Який там з мене голова. Навіть смішно. І страшно.

— Страшно?

— Еге. Не з лякливих я, але такого діла не зумію охопити. Не організатор. З людьми не вмію ладити.

— Це діло нажитне, діло росту.

— Ні, ні, Іване Васильовичу.

— Значить, не стільки не вмієш, скільки не хочеш. Честі багато, а мороки ще більше? — Насмішкувато поглянув на Дмитра. — Ланкова Опанасенко вже бригадиром стала. Гляди, головою на осінь виберуть. А ти, боюсь, у дівках засидишся. Тобі ще раз подяку за насіння передає Опанасепко.

— В хороші руки попало зерно. Не жаль...

— Переможе вона тебе у змаганні.

— Навряд. Ми у ґрунті більше вологи зберегли. І бджоли наші проворніші за багринівських.

— І до цього додивився?.. — розсміявся.

— Бригадир. Це як музика звучить, — і собі усміхнувся. — Може до моєї хати заїдемо?

— Можна. Ти, Дмитре Тимофійовичу, може іще наперсток гречки вділиш? У тебе, здається, то найбільша мірка для зерна?

Дмитро розсміявся легким, радісним сміхом, вивчаючи кожну рису дорогого і простому людяного обличчя. Щось хороше і значиме хотілося сказати Кошовому, але надійшла якась внутрішня напруженість, незручність: а що коли подумає чоловік — піддобрююсь до нього? Немало ж усяких увивається біля начальства, медом розливаються, щоб собі якусь вигоду дістати.

— Як бригада працює?

— Нічого. Поки ніхто нас не переганяє.

— А газети людям читаєш? Книги читаєш?

— Книги?.. — і вже Дмитро не знає, куди подітись від допитливого ока. Ні, він більше про роботу думає...

— Це дуже недобре, коли чоловік свій шматок поля більше знає і любить, аніж колгоспників, що працюють із ним. Бригадир не лише ниву, а людей, людей повинен вирощувати. Він не тільки господар, а й вчитель. Ти не прав, Дмитре Тимофійовичу, коли говориш, що для високого врожаю потрібно лише сонце, вода і добриво. Саме головне — більшовицька пристрасть потрібна. І глибоку помилку робить той, хто дивиться на бригаду як на групу людей, яким за роботу пишуться трудовні. Це сім'я — дружня, вольова, творча, збратана в труді, як розвідники на фронті. Гаразд, що ти сам учишся, але й своїх колгоспників учи, прищепи усім любов і до наукової книги і до горячого більшовицького слова, яке змінює наше життя і землю. Люди, кадри вирішують все.

Пам'ятаєш ці слова?

— Пам'ятаю, — трепетно відповів, все глибше відчуваючи, скільки в нього діла не зроблено. Болісне і честолюбне відчуття (Дмитро хотів кращим бути в очах Кошового) почало відпливати, як хмара; прояснювались нові обрії, ще ледве вловимі, але вже вони до краю переповнювали схвильоване серце.

— Розумієш, Дмитре Тимофійовичу, бригадир — це одночасово і батько, і командир. Та ще який командир! Він не перед боєм отримує поповнення, а роками знає, вирощує людей. А зможеш ти зараз на кожного члена бригади довіритись так, як на самого себе? Знаю, що Варивон Очерет великий твій друг, — усміхнувся Іван Васильович. — Такими твоїми друзями — справедливими, міцними, гордими, роботящими, розумними — повинна бути вся бригада, увесь колгосп. Наскільки це зміцнить нас, наскільки стане кращим життя. Розумієш, Дмитре Тимофійовичу?

— Розумію. Спасибі за науку. Я її за вітром не пущу. — Гордовито випростався і ясно поглянув у задумливі очі Івана Васильовича.

Другого дня Крупяк прийшов у райпартком з перспективним планом, Іван Васильович уважно прочитав його, щось довго обраховував на аркуші паперу, а потім тихим голосом, що виключає усякі заперечення, сказав:

— Тепер ми вам, товаришу Моторний, відріжемо сорок сім гектарів луку — рівно стільки, скільки ви зможете освоїти.

— Сорок сім? Це насмішка!? — вражено вигукнув Крупяк і піднявся із стільця.

— Сорок сім — і ні сотої більше. Ми не маємо права так господарювати, як Охрім біля своєї свити. Коли ж збільшаться ваші можливості — може ще щось додамо. Їдьте завтра на свою ділянку з завідувачем земельного управління і приступайте до роботи. Бажаю успіху.

— Так я напишу...

— Пишіть. Це ваша особиста справа. Паперу можете в друкарки взяти, — різко перебив, збираючи зморшки на високому чолі, напівзакритому кучерявим чубом.

XXVII

Тепер Григорій зачастив до Крупяка. Спочатку з великим довір'ям ловив кожне слово директора, а потім інколи почали з'являтися сумніви. Одначе Крупяк розбивав їх легко і впевнено, вміло орудуючи цитатами, порівняннями, аналогіями і фактами з наукової діяльності великих вчених.

— Наука — не битий шлях, де все ясно і один рецепт. Ось послухай, — і заливав Григорія новими доводами.

Одначе один неприємний випадок охолодив повагу Григорія до Крупяка і навіть породив підозру — можливо, тому, що болісно сприйняв до серця те, що було таким дорогим.

Коли буйні жита на дослідній ділянці пішли в трубку, Григорій завагався: чи варто їх підживлювати азотистим добривом і калійною сіллю. За порадою звернувся до Крупяка. Той уважно вислухав його, замотав головою.

— Ні в якому разі, ні в якому разі. Виляже ваше жито і не підведеться. Тоді будете косити на пашу свою працю.

Григорій послухався і обсіяв ділянку тільки суперфосфатом. Через кілька днів, у неділю, він знову заглянув на станцію, але Крупяка не було дома.

— Ну, як діла, товаришу начальник? — весело зустрів його на стежці дослідник флори високий смаглявий Яків Романенко. — Може, в шахи загуляєм?

— Нема часу, — завагався Григорій.

— Боїшся мата одержати? — засміявся задиристо. Якось особливо умів сміятися чоловік: кожна риса жадібно допитливого обличчя сповнювалась зверхньою розуміючою насмішкою.

— Винось шахи, товаришу флора.

— Оце інша справа, товаришу начальник.

Полягали на траві біля Бугу, беззлобно пересварюючись, вткнулися в лаковану дошку. Переміг, правда, не без труднощів, Романенко, і знову почав насміхатися:

— Це тобі, товаришу начальник над рослинами, не ділянки доглядати. Проморгав свою королеву. Гляди, щоб іще чогось не проморгав. Ну як, підживлював своє жито?

— Підживлював. Тільки селітри і калію не вніс.

— Чому?

— Щоб не вилягло.

— Який ти обережний став! — здивовано засвистав Романенко. — У шахах в тебе

більший розгін... Це добриво якраз пішло б на утворення зерна, а не листя і стебла.

— Невже?

— От тобі й не вже, я ж тобі говорив: ти не тільки королеву проморгаєш.

— Це мені ваш директор товариш Моторний порадив.

— Ну, я не директор, — загарячився Романенко, — але такої дурниці ніколи б не городив. — Як вітром здуло його хитрувату насмішкуватість. Обличчя стало зосередженим і впертим.

— Невже товариш Моторний міг помилитися?

— Помилитись? — для чогось перепитав Романенко, скубучи рукою молоду травицю. — Може, тут щось і більше є, ніж помилка...

На стежці з'явилася невисока постать Крупяка. Він підозріло і насмішкувато оглянув Шевчика та Романенка. Така дружба найменше подобалася йому.

"З цього молодого шпака не можна очей спускати. Усе йому не подобається. До всього йому справа є. Теж мені науковець. Тільки з вишу вискочив, оперитися не встиг, а вже на західні наукові світила починає тінь наводити. Лисенковець жовторотий. Якось треба непомітно сплавити його зі станції, бо це із тих ранніх, що до самого корінця докопуються".

— Ну, чемпіони, хто із вас перемагає? — невимушене засміявся, підходячи до шахістів. — Може, зі мною хтось позмагається?

— Можна, — відповів Романенко. — Яка рука?

— Права... Знову мені чорні!

— Ви завжди чорними граєте, — покосився Романенко на Крупяка.

— Бо мої науковці об'їжджають мене, — віджартовується, не випускаючи жодної інтонації Романенка.

— Ні, в роз'їздах більше директор буває... Шах вашому королю. Нехай підіймає поли.

— Відступаю назад.

— А як же інакше!

— Помилку зробив.

— Це не помилка, а щось більше.

— Один хід був невірний.

— На мою думку — усі. Іще шах.

Крупяк почав нервуватися.

— Програю.

— Що й треба було довести!

"Ні, таки тол необхідно десь подіти, не тримати тут, — твердо вирішує Крупяк. — Цей жовторотий насмішник до всіх потайників добереться".

З тяжким серцем повертався Григорій додому, хоча й не знав, кому вірити: чи Романенку, чи Моторному. Однак сумнів не давав спокою, почала закрадатись підозра, що неспроста Моторний порадив йому не висівати мінеральні добрива. Згодом Григорій напав у обласній бібліотеці на потрібну літературу і, сердячись на себе і особливо на

свого порадника, вичитав, що мінеральне добриво тільки збільшило б урожай. Після того його цілу ніч мучили турботи, а ранок стривожив і налякав до півсмерті.

З заходу небо почало закипати брудножовтими хмарами. Світліючи, вони все вище піднімались угору, і раптом сипнув град. Холодні, завбільшки як лісовий горіх градини, просвічуючись двома темними колами, були на диво схожі на мертві риб'ячі очі. Земля вкривалася білою рухливою пеленою, і Григорій, сповнений внутрішнього болю, нашвидку одягнувся, схопив у руки шапку і кинувся в поле, ледве відчуваючи дошкульні удари градин. І чим далі він біг омертвілими вулицями, тим міцніше переमेжовувались почуття страху і надії: здавалось йому — град зменшувався або рідше йшов з правого крила хмари.

На перехресті Григорій побачив невелику, очевидно, жіночу постать, незграбно запнуту великим брезентовим плащем. Щось знайоме було в прискореній ході, в характерному повороті голови. "Василина!" — здогадався, вже наздоганяючи молодицю.

— Ти куди, жінко добра?

— На поле, — сумовито глянули на нього потемнілі виразні очі. Усе обличчя молодиці було мокре. Пасмо густого волосся прилипло до чола. — Що буде із нашим житом? Стільки працювали...

— Не знаю. Здається, зменшився град... Зменшується!

Поки вони добігли до своєї ділянки, небо прояснилось, засиніло льодком, і сонце раптом обсіяло всю долину перебивчастим негустим саявом.

— Вилягло! Усе вилягло! — з болем вигукнула Василина і для чогось почала вигрібати з поля на дорогу добірні градини. Холодні мармурові грудки вогнем обпікали руки, затискали подих у грудях.

Григорій зупинився серед поля, відчуваючи, як боляче каменіє його тіло. Жита, — неначе хто велетенським котком проїхався по них, — лежали на землі. Важко нахилився до ниви, перебираючи пальцями свою невсипущу працю. Стебла були перегнуті, але не переламані. І зразу ж зажевріла надія. Тихо підійшов до Василини, заспокоїв:

— Ще підійметься наше жито.

— Підійметься? — аж підвелася і поглянула заплаканими очима на Григорія...

— Неодмінно. Стебло міцне і ніде не перебите. Ось перевіримо всюди.

Обходячи ниву, додивлявся мало не до кожної стеблини. А сонце уже дужче пригрівало; запарувала земля, потім прокинувся, дмухнув вітер, і все поле почало ворухитись, підніматись зеленим огнем.

— Григорію, ви бачите? — захоплено вигукнула Василина, і знову очі її просвітилися сльозами.

— Дивлюсь, — радісно відповів, прислухаючись до такого рідного і дорогого шереху і шуму. І не витримав Григорій, щоб не похвалитись:

— Васирино, ти бачила коли-небудь таке поле?

— Не бачила. Батько мій приходив позавчора з лісу. Подивився на нашу ділянку й

тільки головою похитав. "Немало, — сказав, — прожив я, дочко, на землі, а такого дива не стрічав. Тепер і лаяти не буду, що цілісінькі дні пропадаєш на полі. Заслуга вам від людей велика буде. А держава, гляди, ще й медалями нагородить".

— Ну, то він уже хватив через верх, — злякано замахав руками Григорій, чуючи, як аж холодіє всередині від незвичного хвилювання. — Перехвалив нас твій батько.

— Перехвалив, — охоче погодилась молодиця, але вираз її обличчя говорив зовсім інше, ніж слова, говорив те, що було душевно зрозумілим і їй, і Григорієві.

Після пережитого страху вона тільки тепер відчула глибоку втому, але додому не йшла: хотіла побачити, коли підіймуться останні прим'яті гнізда буйного жита. Незабаром прийшов на поле Варивон. Ще здалеку гукнув:

— Воркуєте, вражі діти! Я зразу догадався, що ти, жінко, на побачення спішила. Гляди, щоб гарапник не погуляв по тобі.

— Гарапник два кінці має, — уся заросена і щаслива, підійшла до свого чоловіка. — Подивись, яке жито у нас!

— З кожного колоска буде жменька. А чи скоро ти навчишся готові пампушки збирати? В Ободівському колгоспі, кажуть, уже на плодкових ділянках четвертушки вина родять, а скоро й півлітри почнуть.

— Цить уже, — засміялась і вогкою рукою затулила уста чоловікові.

— Навіть і висловитись не дасть. Що то, значить, дай жінці рівноправіє, — з удаваною скорботою похитав головою Варивон. — Ну, пора уже додому... Григорію, а ти не думав над таким ділом: чи не можна стебло пругкішим зробити? Щоб, як лозина, було: куди хоч погнеться, а встане.

— Думаю, Варивоне, — коротко відповів, слідкуючи, як перекочуються полем обважнілі жита, пересипані янтарними, наче ягоди, краплинами.

Неквапною ходою, торкаючись один одного руками, Варивон і Василина пішли у село, а Григорій ще довго ходив полями, що прісно пахнули молодим відпаром.

Увечері зайшов на конюшню, оглянув коней, поговорив з конюхами і подався на короварню.

— Григорію! У нас сьогодні радість. Принцеса двох теляток привела! — вибігла йому назустріч міцнотіла завзята Катерина Прокопчук.

— Це добре. А чого у вас гній не вивезений подалі од короварні? Всяку нечисть, мух біля молока розводите.

— Вже двічі казала конюхам. Не слухають мене.

— А голові казала?.. Які телята славні, — підійшов до породистої корови, що саме умивала язиком своє дитя. Доторкнувся до телички, і Принцеса жалібно замукала, вивертаючи назовні вогкі, сумовиті очі. — Не плач, не плач...

Це були дрібні краплини на зелених листках буднів, однаке Григорій не міг обійтись без них, як не обходиться людина без хліба чи води. З проникнення в найдрібніші турботи дня складалося тверезе відношення до праці та людей, приходили нові роботящі задуми, і вони, мов надвечірнє сонце, еднали сьогоднішнє з прийдешнім.

Над сизою від роси долиною все нижче опускався вечір, пригинаючи молодика до

неясних обрисів хатів. Біля рівчака Григорій наздогнав Софію. Задуманими очима подивилася на нього дружина і мовчки пішла по кладці, що, вигинаючися, розбудила занепокоєний плескіт.

Софіє, чого ти така? — охопив на тому березі тонкі плечі дружини.

— Сьогодні, Григорію, від мене двох найкращих дівчат забрали, — тихо промовила, тісніше притуляючись до чоловіка.

— Як забрали?! — аж зупинився, обурений і лихий,

— Ти не кричи. Ланковими їх поставили. Сказали, що вирости в мене дівчата. Хай більше діло піднімають.

— Он воно що, — заспокоївся Григорій. — І ти боїшся, що не впораєшся зі своєю роботою?

— Ні, з роботою впораємося. От тільки на душі у мене так, як у матері, що віддає своїх дочок: і радісно і тривожно... Відлетіли від мене мої горлиці... Завтра нові прилетять...

І навіть голос у Софії став на диво схожий на материний, переснований втіхою і тихою печаллю.

XXVIII

Свирид Яковлевич, не заховуючи свого задоволення, слухав чіткі відповіді Леоніда Сергієнка. А той, і сам почуваючи свою силу, так "різав", начеб строевим кроком карбував гомінку землю. Навіть звідкись у голосі знайшлися солідні басові струни, і Леонід особливо натискав на них, коли громив троцькістів, бухарінців, зінов'ївців та іншу погань.

— Досить, Льоню. Коли так на іспитах будеш відповідати, то п'ятірка тобі по історії ВКП(б) забезпечена. Порадував старого, — схвально промовив Мірошніченко, підводячись з-за столу. — В добру путь, Льоню. Будь достойним командиром. Пильнуй, щоб ніяка гадина не підповзла до нашого серця.

— Постараюсь, Свириде Яковлевичу!

— Знаєш, як неспокійно тепер у світі...

— Знаю, Свириде Яковлевичу...

Помовчали.

— Кажеш, алгебра тебе непокоїть?

— Тільки вона. — Леонід глянув у вікно і здивовано вигукнув: — Ой, Свириде Яковлевичу! Пропав ваш відпочинок: світає!

— Невже розвидняється? От тобі й маєш! І не помітили, коли ніч пройшла. Ти чого з Кушнірем ніяк не помиришся?

— Скупий він рицар. Поговоріть ви із ним, щоб не притискав копійку там, де не треба. Ми, комсомольці, краще хотіли зробити: збудували б пару дубків і сіно зразу б підвозили на заготовчий пункт. Не прийшлося б коні перед жнивами морити чи горюче витратити. Економія — економією, а розмах треба ширший мати.

— Вірно, комсомольське плем'я. Тільки, гляди, не віддасть він за тебе дочки, — засміявся Мірошніченко.

— Це ми ще побачимо! — рубанув зопалу і почервонів.

— Ну, Льоню, я в МТС їду, а ти прямуй додому — відпочинь.

— Ні, я в колгосп. Сьогодні возовиця починається.

— Зараз же мені додому! Чуєш?

— Слухаюсь! — витягнувся по-військовому і через хвилину невинним голосом запитав: — Свириде Яковлевичу, от ви приїдете в МТС, то відпочиватимете?

— Саме тепер завалюсь спати! Що видумав!

— А як же я можу завалитися спати. У вас же школу проходжу!

— Не люблю неслухняних учнів. Тебе куди підвезти?

— На поле. До стайні.

Машина, розводячи зелений світ, легко пішла по вогких од туману і роси коліях. Світання мінилося з кожною хвилиною, широкими повіями переміщувало барви і тіні, потім враз бризнуло промінням, і над обрієм на золотих вервечках загойдалися парашути хмарин. Дівочою рукою кликала до себе просвітлена налита нива, мерехтіла сережками і тихо співала землі колискову.

Та вже прокидалася земля.

За житами басовито обізався трактор і розбудив перепілку. Перебравши ногами теплі крапчасті крашанки, вона комусь проспівала: "спать підем" і здивовано повела сірою голівкою в бік дороги.

В червоній хусточці, як саме світання, ішла на поле молода ланкова, і вслід за нею пухнастий шлях обсівався квітами невеличких дівочих слідів. Два вже літніх бригадири, сперечаючись і розмахуючи руками, підійшли до зеленої повені жита і — наче в ріку пірнули — зрідка над колоссям зачорніє картуз, та й знову нема. Біля Бугу незадоволеним киргикан-ням кажар обізвилися сіножатки, а потім застрочили рівно, ритмічно, відганяючи од берега табунець червонооких нирків. До лугу, мов квітник, помчала машина з дівчатами, і широка пісня довго розтікалася над блискавицями доріг.

"Припізнівся трохи", — оглянувши поле, Леонід сів на воза, розкрив алгебру.

Добрі лискучі коні побігли пружною луговою дорогою.

— Корінь зведеного квадратного рівняння дорівнює половині другого коефіцієнта, взятого з супротивним знаком, плюс — мінус корень квадратний з квадрата цієї половини — без вільного числа... Це ми знаємо, — косуючи, як птах, одним оком у книгу, перевіряв себе хлопець... — Корінь повного квадратного рівняння дорівнює дробові... дорівнює дробові. дробові... — І вже забувши про все, не бачить, як назустріч йому випливають перші фури із сіном, як весело переморгується і пирхає молодь, спостерігаючи за своїм товаришем.

— Льоню! А плюс Б — скільки буде? — переливається здоровим сміхом басовитий голос двадцятилітнього велетня Прокопчука.

— А-а-а! Це ти, подвійний знак! Бідні, бідні коненята — аж з шкури вилазять, такі центнери везучи, — зразу ж відповідає Леонід.

— Товаришу "академік", А плюс Б — скільки буде? — обзивається задьористий

тенорок невеличкого смаглявого Бориса Зарудного, і всі хлопці разом з Леонідом вибухають сміхом.

— А я вже нову формулу чув, — невгаває Прокопчук. — Леонід плюс Надійка дорівнює опануванню всієї алгебри.

— А ти скажи: чому дорівнює Леонід плюс Степан Кушнір?

— Ха-ха-ха!

— Ей ви, многочлени, хоч із хур кубом не позлітайте, бо розпадеться на первісні чинники, — весело обзивається "академік".

Леонід набирає сіно аж біля електростанції. Один вигляд нової будови, що пароплавом зупинилась на живій сітці опромінених хвиль, знову викликає недобре почуття до Степана Кушніра. "Проморгав, проморгав", — перекирвує про себе інтонацію голови. — А послухався б нас, молодих, і не проморгав би. Який ти тепер план покажеш..."

— Дядю Льоню, візьміть мене із собою, — підбігає до високої хури Андрій Горицвіт.

— Отакої! — не стільки здивований проханням, як тим, що його вперше назвали дядею, протягає Леонід. — Чому ж ти, одночлен, не біля машини?

— Вони ще удосвіта на завод поїхали. Візьмете?

— Чого ж? Врубимо і вилізем на хуру. Помагай, Андрію!

Хлопчак, хоча й чує приховану насмішку в голосі Леоніда, але обома руками вчеплюється в мотуз, повисає на ньому і, в ритм рухам парубка, усім тілом тягне віршовку донизу.

— А ти мастак до роботи, — хвалить Леонід. — По конях! Андрій проворно вибирається на хуру. Звідси перед ним розкидається, неначе казка, усе Забужжя.

— Дядю Льоню, так ви дубки і не побудували?

— Не побудував, піонерія, — хмурніє. — Але ось катер швидко закінчимо. Вже моторчика дістали, прочистили...

— Я знаю. З автомашини. А мене навчите коло катера ходити?

— Аякже! — говорить таким тоном, що не розбереш, чи сміється, чи погоджується.

— Спасибі, дядю Льоню. — Хлопець замовкає, а потім, запинаючись, ніяково повідомляє: — Від Надійки Кушнір є телеграма Післязавтра приїде. Це Івась мені похвалився. — Найтяжче було сказане, і хлопчак, не дивлячись на Леоніда, стає на весь зріст, оглядаючи навколо співуче привілля.

— Андрію, провір мене по алгебрі. Ось за цими правилами прослідкуй, — сміючись, притягує його до себе Леонід. Вони щільно обоє уможуються на передкові, і їхні обличчя стають поважними, зосередженими.

* * *

Степан Кушнір пізно повернувся з сельбуду, задоволений і зборами, і самим собою.

— Світи, стара, гас, — розсипав копійку! А скоро електрику засвітим, — зі сміхом звернувся до дружини. — Жаль, що ти сьогодні на зборах не змогла бути. Розумієш, розумієш, план мій прийняли одноголосно. Навіть Льонька Сергієнко виступив "за". З нього міг би колись господар вийти, аби не так зі своїми проектами, розмахами

носився... Ну, і тут я вигоду для свого колгоспу вирвав, — завзятим вогником блиснули очі Кушніра. — Стовпи нам вивезе квітчанський колгосп. От ми свій ліс і збережемо для нових будівель. Котеджами їх називають, Що нам шкода буде квітчанам трохи току віділити? Ну й в область я недаремно змотався: з енергетиками в мене дружба — водою не розіллеш. От і вирвав обладнання з-під самого носа в багріїв.

— Похвалився чим добрим, — несхвальне похитала головою дружина.

— Сам знаю, сам знаю, що цим не похвалишся, — загарячився Кушнір. — Але двадцять п'ять разів їздили за обладнанням, та ще перед жнивками, нема в мене ніякої сили. Ніякої! Я не винен, що багрії тугіше нас обертаються.

— Так уже й тугіше, — недовірко поглянула на чоловіка. — Який сад у людей! На п'ятдесят гектарів. А ставки! А ферми!

— Зате в нас коні на весь район. І побачимо, в кого вищий врожай буде... На тебе твій чоловік нічим не вгодить. Прямо не жінка, а типовий голова ревізійної комісії. З твоєї ланки я хочу забрати Людмилу Чебрик.

— Це для чого? — занепокоїлася Ольга Вікторівна.

— На птахоферму поставимо її, — взяв на переляк дружину.

— На птахоферму ми Людмилу не віддамо, — рішуче промовила Ольга Вікторівна. — З неї зразковий буряковод росте. Нарік така ланкова буде — з доски пошани не сходитиме.

— Ну, в тебе, послухай, усі одна другої кращі.

— Таки усі! Погано, коли голова не помітив цього.

— Ні, дещо помітив.

Розмова із жінкою трохи понизила настрої Кушніреві, але, пішовши відпочивати у другу кімнату, він швидко з задоволенням поринув у нові господарчі турботи, почувачи під собою міцну базу: адже електрообладнання значилось не в якихось планах, а любовно перевірене руками, ждало біля річки свого часу. Тепер можна мріяти на всю широчінь. Він не такий хлопчисько, як Леонід, щоб на голому місці... "Бач, почав поступатись сьогодні, зрозумів, що то значить правильно вести господарство" — а в глибині душі Кушнір розумів, що й він дечим поступився перед Леонідом.

— Чекай, чекай, що це таке?

В саду зашерехтіли обережні кроки, потім дві тіні нахилились до яблуні.

— Льоню, уже пора додому.

— Пожди трошки. Я, Надійко, ще і надивитись на тебе не встиг. Знаєш, чудно якось: здається, що навіть за все життя не надивлюсь на тебе.

— І мені так здається.

— Ти, Надіє, наче з картини зійшла...

"Хто б подумав, що цей шибеник на такі ніжності здатний!" — Кушнір відійшов од вікна. Слова забубоніли глухіше, нерівним сівом дощопадку. Та вже вони порушили рівний і радісний біг думок, звідкись хмарами нагнали почуття здивування, жалю і підсвідомої тривоги... Невже це його дитина уже стрічає молодість і любов?

Через якийсь проміжок часу голосніше задзвенів голос Надійки:

— Льоню, іди. Скоро батько прокинеться. Він удосвіта, до сонця, з дому виходить.

— Ну й що?

— Як то що?

— Чого ти мене батьком лякаєш? Не раз ми вже посварилися із ним. І це на користь пішло. Чудесний був би з твого батька господар, аби тільки з більшим розмахом робив.

І ці слова зразу руйнують ліричний настрій Кушніра. "Іще мене повчати буде. Який господар!"

— Та сьогоднішній план побудови електростанції дуже інтересний. Тільки недобре, що таки не витримав — вирвав у квітчан більше лісу, ніж треба. Хоч в чому-небудь, а проявить скупість. Хитрий, хитрий, — розсміявся Леонід, не почувуючи, що копіює інтонацію Кушніра.

І в цей час із вікна пролунав уїдливий голос голови:

— Леоніде Полікарповичу, Леоніде Полікарповичу, чи не час вам відпочивати? Про розмахи всякі і вдень мені розповісте...

XXIX

Похмурим повертався Крупяк із міста. Президія райвиконкому визнала його роботу незадовільною, і в строгому рішенні він не тільки відчував свідчення Романенка, а й початок кінця своєї діяльності на науково-дослідній станції. Це зараз не відповідало його планам. Знову згадав про тол і вирішив якнайскорше позбутися його.

"Хай Карпо десь приховає".

Надвечірні тіні уже покривали луги, коли він побачив у долині високу постать Сафрона. Горблячись, Варчук швидко громадив пахуче сіно і зносив у валки.

"Скільки накопив, — з подивом оглянув покоси, які начебто хтось засівав рухливими кониками. — Перерветься від зажерливості".

— Добрий день, — радісно привітався з ним Сафрон, витираючи з лоба кетяшину поту.

— Доброго здоров'я. Ви, я бачу, щось можете нажити від такої спішки.

— Не наживу, — впевнено відповів Варчук. — Я ще стільки викосив би — і нічого. Коли чоловік чує копійчину в руці — тоді сила сама прибуває.

— Правда ваша. Я вже, Сафроне Андрійовичу, помічаю, що ви навіть на старості літ бігати починаєте. Бачив, як якогось дня од ставків сюди шпарили.

— Мусив бігти, щоб і коло риби, і коло сіна встигнути, — похмурнів Сафрон.

— Скажете Карпові, щоб до мене заскочив.

— Коли?

— Завтра чи позавтра. Тільки ввечері хай забіжить.

Але Крупяк не дочекався Карпа ні в четвер, ні в п'ятницю. "Знов десь паскуда по ночах промишляє. Доведеться самому вивезти небезпечний багаж на острів".

З цією твердою думкою, не роззуваючись, ліг на ліжко і швидко заснув сторожким сном: все здавалось, що хтось ходить попід домом...

І раптом, наче птиця дзьобом, щось ударило у вікно. Крупяк зразу ж, підсвідомо, скотився на підлогу.

На синій шибці, гасячи місячну порошу, лапою коршака заколивалася чиясь чорна рука.

"Вискочити в лабораторію — і через вікно до Бугу", — вихопилась перша думка. До болю в пальцях затис плетену ручку пістолета, легко сковзнув до дверей і в цей час почув пересохлий голос:

— Омеляне! Відчини.

"Крамовий, — аж сплюнув спересердя і радості. — Носять його чорти по ночах".

Напружений гул почав одлягати од голови, тіло стало млявішим. Гримлячи засувами, відкрив двері, і нічний гість важко увалився в сіни.

— Полохливий ти, ой, полохливий, — невесело пожартував Крамовий, повторюючи давні слова Крупяка. — Бачив, як ти з ліжка галушкою ляпнув.

Незадоволення зразу ж насупило рухливе обличчя Омеляна: не любив, коли хто-небудь, хоч краєчком, зачіпав його самолюбство.

"Теж хоробрий знайшовся", — презирливо відтягнув назад нижню губу.

— Чого ж сміливий по ночах блукає?

— Лиха година заставила, — Крамовий лантухом упав на стілець, схопив голову руками. Почувши на собі доторк місячного проміння, одсунувся од столу в темний куток.

— Що трапилось? — тривожно запитав, не спускаючи очей з пожовтілого, як старе сало, обличчя Крамового.

— Кошовий нарізався. Докопався до багатьох справ... Сьогодні мене з партії викинули. Боюсь, щоб іще діло далі не пішло...

— От тобі й твоя хвалена обережність. На Горицвітові спіткнувся?

— І без нього пеньки знайшлися. Ти ще не знаєш Кошового.

— Та трохи знаю, — задумався Крупяк. — Тобі вже тут у районі не всидіти.

— Сам знаю. До тебе на пораду прийшов.

— В ліси на якийсь час підеш? Це поки щось краще вигадаю.

— Хоч дідькові в зуби.

— Тільки там робити доведеться. Сокирою махати.

— Сокирою махати? — спохмурнів Крамовий. — Така праця не по моїй комплекції — жир розтечеться... Мені що не робити, аби не робити.

Крупяк засміявся: '

— Зате й грошей гребнеш! Є там одна хитра артіль.

— Це в лісництві? В Шкаварлиги?

— В нього ж. Ти звідки знаєш?

— Доводилось чувати.

— Це погано, — занепокоївся Крупяк.

— Не бійся: від вірних людей чув. До Шкаварлиги мені йти не з руки.

— Ну, доведеться знайти місце в торговельній сітці... Недалеко звідси є затишний

куток. Це б я завтра перескочив туди, та всі кошти розтринькав на непередбачені видатки.

— У мене знайдеться дещиця. Тільки обладнай діло скоріше, — глухо промовив Крамовий і кинув на стіл кілька позеленілих червінців.

— У землі лежали. Аж тхнуть вільгістю... Це часом не з міністерських фондів? — примружився Крупяк. Але Крамовий тільки засопів невдоволено, не можучи простити собі, що всі паперові гроші вгатив на купівлю нової садиби.

Світанком Крамовий вийшов на шлях, щоб машиною добратися до нового затишного кутка. Тільки дійшов до перехрестя, як йому на плече лягла важка рука.

— Пане Крамовий, не туди прямуєте!

Підійшла легкова машина. Лантухом гнилого м'яса упав на сидіння колишній служака петлюрівського міністерства. Він не чув, як бігла машина уперед, бо все його життя та розбовтана каламуть думок тягнулися назад і безнадійно обривались у в'язкому минулому...

XXX

Біля івчанського берега Карпо кусачками розгриз ланцюг, відштовхнувся веслом, і дубок тривожно заклекотів на густій смолистій хвилі. Василенко невдало гребнув важкою опачиною — і обшивка обізвалася глухим вибухом, що надовго повис над водою.

— Тихше, ти... нетелепо, — засичав Карпо, обережно ворущачи веслом напівсонне плесо.

Попереду переливалися пурпуром вогні електростанції. Обминаючи ясні стовпи, притерлися до самого берега. Василенко, зіщулившись, занепокоєно прислухався до кожного звуку.

— Лі-лі-лі, хлі-лов, — співала вода перед дубком і з шипінням розсипалася на вузькій каймі димчасто-сизого піску.

Притишений величний берег так міцно віяв пахощами, як віє тільки перед дощем. З темряви урочисто випливали великі стоги, весела розсип копиць і, кружляючи, відпливали назад, начебто луг був не лугом, а мовчазною рухливою рікою.

З напругою протиснулися через косу і обережно причалили до трав'янистого вигнутого зазубня; на ньому, як на тарілці, височів стіжок. Карпо зразу ж люто підскочив до нього і вилами зірвав йому гордовиту гостроверху шапку. Неначе живий, заворушився, зітхнув стіжок, хлюпнув розпареною хвилею.

— Сіно ж яке. Чай!

Легко метнув вилами; прохромлений верх копиці розстелився на дні дубка.

Неначе шуліка, з розгону налітав Карпо на стіжок, немилосердно шматував і розтягував його, не забуваючи гостро косувати настороженими очима. Розгарячився. До спітнілого тіла прилипала труха, мурашками поколювало насіння трав — мов живе, ворухилось і стікало до поясниці. Але не було часу обтруситися.

Над самим обрієм заколивався тривожний сполох: далека блискавиця не прорвалася крізь хмари, тільки вихватила їх із п'єми, освітила покручені лінії

окрайців. Спросоння щось пробурмотів грім, скотився на землю і знову задрімав. Якийсь нетерплячий шматок хмари, мов пригорщею зерна, недбало сійнув тяжкими краплинами, і обманена риба почала частіше розколювати чорне плесо.

— Хоча б дощ не сипонув! — занепокоєно промовив Карпо, коли в хмарі, наче в міцній овчині, зав'язла більша половина блискавиці.

— Не піде, — впевнено відповів Василенко. — Безпечно продамо. На середину кинь трохи, — затанцював, уминаючи сіно.

Чим вище піднімався дубок, тим менше Василенка непокоїв страх, і він так уже порядкував, ніби крадіжка не була крадіжкою. Характерне злодійське почуття, що найстрашніше — це початок злочину, підсвідомо жило в кожній його клітині.

Іще один удар — і вила міцно вп'ялися в підпірілу землю. Карпо з силою рвонув на себе кусень стіжка, але він розвалився. Яскравий одсвіт заколивав синім полотном неба, затрепетав на тризубці вил. Розтоплений метал блискавиці, вириваючи з далини масиви лісу, пролився в ріку. Осліплений Карпо одвернувся вбік і зразу ж здивовано, з страхом оступився назад, закліпав очима: перед ним, важко дихаючи, стояв Полікарп Сергієнко. Його обличчя тремтіло від обурення і ненависті.

— Полікарпе Явдокимовичу... Це ви?.. Драстуйте, — низько вклонився, до болю стискаючи вила в руках. А за плечі кігтями вчепився страх. І вже пінне тіло, холонучи, зовсім не чуло пощипування перетертих стеблин і колючого насіння. Із темряви суворо глянули невблаганні очі нового прокурора.

— Що? Увесь у батька вдався! І на висилці хочеш замінити старого? Його там місце ще не прохололо, — так промовив, наче кожне слово було каменем.

Василенко, як щур, зарився у сіно, а Карпо підступив ближче до Сергієнка, покірно нахилив голову, обтрушену сухими стеблинами сіна.

— Усі злодійські курси пройшов? — злісно відкусував Полікарп.

— Правильно, Полікарпе Явдокимовичу, — зітхнув. — Навчив мене красти батько, будь він не ладен зі своєю наукою. З дитинства навчив. А зараз нічого не можу вдіяти з собою. Що вже не робив...

— Ну, то ми тобі зробимо, — пообіцяв Сергієнко.

— Тепер моє життя у ваших руках, — важко промовив Карпо, надіючись на одно: розжалобити Полікарпа. Шукаючи порятунку, коловоротом завирували думки; просіваючись, вони переливалися в покірну розслаблену мову, тремтіли безвільним полохливим листом.

Полікарп насторожився. З подивом слухав Варчука, а потім різко обірвав:

— Не прикидайся дурником і овечкою. Твої ікла аж смердять здохлятиною. Мов лисяче кубло смердять.

— Полікарпе Явдокимовичу... Що хочете зроблю. Всю душу віддам...

— А вона, ця душа, в тебе є? — повеселішав Сергієнко. — Інтересно б було хоч здалеку подивитись. Вона в тебе певне схожа на клубок зарази.

— Яка вже не є... Заплачу вам...

— Багато?

— Багато, багато! — зрадів Карпо, і мова його стала жвавішою. — Стільки ви не скоро заробите в колгоспі...

— Ох, і сукин же ти син! — отверезив його Сергієнко. — Ти людську совість хочеш злодійським карбованцем вирвати! Як печінки у нас колись виривав?

— Полікарпе Явдокимовичу...

— Замовч, стерво погане. В міліції поговориш...

Карпо аж затрусився: зрозумів — Полікарпа нічим не обломиш. До дрижання напружилось міцне тіло. Люто відхилився назад, скошеним оком змряв віддаль до річки і кинувся з вилами на Сергієнка. Той спритно відскочив убік, метнувся до другого стіжка. Карпо круто обернувся назад, щоб зустріти Полікарпа з протилежної сторони: хотілося вбити чоловіка з одного вдару — тоді не буде слідів крові. Але Сергієнко, очевидно зрозумівши намір Карпа, щось крикнув і побіг до Бугу.

"Оце гаразд. Сам до ріки побіг", — зловтішне рвонувся вперед.

— Їж, зараза, і хай тебе раки їдять! — перекинувся в злобі, наздоганяючи Полікарпа.

І в цей час хтось, як обухом, вдарив його по голові. Карпо, випустивши вила, широко закружляв по лузі, але втримався на ногах.

"Дмитро Горицвіт", — з жахом різнула догадка.

Але коли мигнула блискавка, він побачив, що біля Полікарпа стояв його син Леонід.

"Тепер кінець", — похололо всередині, і він м'якими котячими стрибками кинувся шукати порятунку до Крупяка.

Скошений луг шершнями опікав йому ноги; у пінне тіло кліщами в'їдалось насіння, моторошними людськими голосами обзивалась ріка, а попереду грізно схрещувались блискавиці.

І все, усе йому здавалося чужим і ворожим на цій грозівій землі.

* * *

Глухові лісові дороги і бездоріжжя надовго замели Карпові сліди. В похмурого лісника Шкаварлиги, високого чоловіка з розбійницьким виразом обличчя, молодий Варчук знайшов гостинний притулок і нову роботу. Коли він уперше побачив насторожену високу постать лісника, то зразу ж з опаскою покосився на нього: "З таким не доведи господи стрінутися в тісному закутку... Це — фрукт!"

Другого дня Карпо прокинувся в невеличкій небіленій кімнаті, забризканій краплинами застарілої живиці. У вікно обережно постукували гілки чорноклену, обтрушуючи на землю і шибки ще неблизку матову росу. На широких лавах стосами піднімалися пачки осикової стружки.

"Скільки її!" — здивувався, шарудячи рукою по тоненьких сухих платівках.

За стіною хтось скочив босими ногами на підлогу, смачно позіхнув і гукнув тремтливим тенорком:

— Агей! Брашка Шкаварлиги, піднімайсь!

Карпо також схопився з постелі, з усмішкою подумав: "Брашка Шкаварлиги. Краще

не вигадеш!" — І зразу ж його обличчя стало шанобливим, підкреслено радісним: на поріг, згинаючись, увійшов з якимсь обтесаним цурпалком сам господар. Його м'ясисті порізані щоки зараз, після гоління, були вогкими і темносиніми; на підборідді ясніше виділявся за давнини шрам.

— Добре виспався? — забуркотів, обертаючись назад усім тулубом, по-вовчи. Щільно закрив двері, широко став посеред хати, похмурий і зосереджений.

— Дуже добре. Як в рідної мами, — з перебільшеною вдячністю сказав Карпо, а Шкаварлига презирливо скривився.

"До цього нелегко під'їхати" — визначив, і мова стала більш стриманою.

— На роботу сьогодні підеш? Чи ще... теє, відпочинеш? — "Теє" було сказано таким тоном, що виключало всякий відпочинок.

— Можна і сьогодні.

— Ага! Дивися сюди і, теє, запам'ятовуй, — поклав на стіл обтесаний цурпалок. — Робота буде неважка, та вміння потребує. Ти будеш вистругувати з осичини торець. Довжина — вісімдесят п'ять сантиметрів, ширина — десять. У роботу іде таке дерево, що має не менше сорока сантиметрів у діаметрі. З нього береш тільки верхні шари, де нема жодного сучка і гнилизни. Ось тобі зразок. Бачиш? Ну, та, теє, щоб не нахомутав, пошлю з тобою попервах Миколу... Платню отримуєш від виробітку. Так що, теє, старайся. Особливо тепер — спасівка на носі! Зрозуміло?

— Зрозуміло, — мотнув головою, хоча до чого тут була спасівка — не второпав.

— Коли тебе хтось в лісі за роботою забачить, кажи: заготовляєш, теє, клепку для лісництва. Чуєш — клепку. Іди — поснідаєш з хлопцями і — гайда за діло.

Сніданок здивував Карпа: у глибоких тарілках димілося м'ясо, червоніла лісова малина, полита сметаною, жовтів брусок свіжого масла, а посеред столу поруч з молоком стояла пляшка з горілкою.

"За такі харчі усю твою получку видеруть, — недовірливо оглянув страви скупий Карпо. — Зарання треба рознюхати, що воно і як. Чи це, може, тільки приманка?"

З Миколою, кирпатим задьористим чоловічком, який тремтливим тенорком підсміювався з підпарщиків Шкаварлиги, Карпо швидко порозумівся, але зайвого розпитувати — не розпитував.

Після сніданку обое вийшли з лісництва.

Біля озерця на галявині подзвонювали дзвониками породисті корови лісника. Велика кудлата вівчарка не пускала їх у гушавину і до високого стогу сіна.

"Живе лісник мов поміщик", — заздрісно подумав Карпо, коли через дорогу з хрюкотом і верещанням промчав табун напіводичалих свиней.

Чим глибше входили в несходиме чорнолісся, тим більше впадало в око запущення і безгосподарність. Скрізь валялися розлаписті верхи, почорнілі стоси однометровок, клітки хворосту, серцевини осичини. Необкороване і обкороване дерево, начинене паразитами, гнило, трухлявіло і заражувало здоровий ліс.

Микола, постукуючи обухом по окоренках, облюбував кілька осик, і гостра пила засичала по їхньому живому тілі. Розсвіжували стовбури. Микола вміло роздвоїв один

кряж, показав Карпові, як треба виколювати торець.

— Що ви робите з нього?

— А ти не знаєш? Тобі "теє" не пояснив? — сказав з смішком про Шкаварлигу. — Стружку добуваємо.

— Яку стружку? — запитав, начеб і не бачив її в вічі.

— Церковну, — знову засміявся. — Ту, з якої баби квітки до свят роблять.

— І якийсь зарібок перепадає, чи де там? — запитав обережно і наче недбало.

— Тепер наші діла вгору пішли. Своїх конкурентів придушили і ціну на товар підвищили. Трудно було спочатку борсатися. Та Шкаварлига не видумає тобі чогось!

— Він такий чоловік, — невнятно похвалив, щоб випитати яке слово.

— Комерсант заядливий, — пожвавішав Микола. — Копійку з-під самої землі видряпає. Не бачив, яку ми стружку виводим? Куди там закордонним фуганкам! На них прогоріли наші конкуренти. У них фуганки не беруть стрічки ширшої за шість-сім сантиметрів, ми ж — на десять захоплюємо. Скільки я помарудився, поки такий інструмент видумав, — натиснув на "я".

— Невже самі придумали? — з захопленням і здивуванням промовив Карпо. Його тон підкупив балакучого майстра.

— Ну, не до всього сам дійшов, але ж схитрив...

— І неville фуганок краще закордонного зробили?

— Аякже! Вивчив я цю чужоземщину за роботою. По дереву як ступа ходить — неповоротка, при зміні температури коробиться, а коли до ножа клин підганяєш — починається вібрація. Словом, гине діло... Ну, ти витесуй торець, а я підіду ножі гартувати. Теж тонка робота. Гартував і в автолі, і в олії, і в солярці, і в воді, аж поки на вискозині не зупинився. Да! Тепер працєю по совісті. За трьох, бо "теє" швидко нажене. Саме гарячі дні надходять, коли стружку із рук виринають.

Микола, мугикаючи пісеньку, пішов до лісництва, а Карпо, як на ворогів, накинувся на кряжі осичини, що міцно віяли пахощами свіжої болотянистої риби.

Рівно через півмісяця в Карпову кімнатку зайшов Шкаварлига. Вузькими очима суворо оглянув обдертого, неголеного Варчука, похитав головою:

— Ти, теє, найменше живеш у лісах, а вже ходиш як справжній лісовик. Гляди, моїх корів не перелякай. Завтра з Миколою на базар поїдеш — стружку завезеш. Постарайтеся оптом спустити ту, що трохи зацвіла. Ну, собі щось купиш.

— Грошей у мене нема, — прибіднився Карпо, бажаючи нарешті взнати, чи заробив щось: усе непокоївся, що добра хазяйська харч з незмінною горілкою не залишить йому ні копійки.

— Нема? — Шкаварлига недовірливо поморщився і сів біля столу. Сухі дошки зарипіли під його важкими руками. Повільно заговорив: — В цьому місяці, сам знаєш, фінінспектор у нас попасся. То добрий шкуродер... З тебе я вирахував, теє, двісті карбованців.

Карпо аж скривився і пригнув голову, наче його по потилиці вдарили.

— Ну, і за харч двісті, — продовжував Шкаварлига.

— Так це чотириста за місяць!? — аж підскочив. — "Ще йому, вовкулаці, доведеться доплачувати".

— Чотириста. І не за місяць, а за половинку.

Карпо позеленів. Ненавидящими очима зміряв масивну постать Шкаварлиги. "Оце вскочив у лавочку. Останню шкуру здеруть".

І вперше за півмісяця він побачив на відквашених губах лісника щось подібне до усмішки. Одну за одною він красиво викинув на стіл три пачки грошей.

— Це ще тобі за труди залишилося.

"Триста рублів! За місяць — шістсот чистоганом", — зразу перемінився Карпо, з глибокою подякою поглянув на Шкаварлигу.

— Тільки заховай подалі своє добро, бо тут хлопці, тее, оббілюють тебе, що й не зоглядишся.

Карпо підійшов до столу і з радісним подивом, як квочка над курчатами, розпростерся над ним: в кожній пачці було по тисячі карбованців.

— Хазяїне! Дорогий мій! — ще сам собі не вірячи, перехопив тверду руку Шкаварлиги, притис її до уст.

— Га-га-га, — моторошно забухикав той, ошкірюючи довгі міцні зуби, що так тіснилися, наче виштовхували один одного. — Прорвало? Знаю, кому плачу. Тепер ми, тее, витиснувши супротивників, живем, як князі. Та й робив ти совісно. Скільки лісу, тее, перевів. Гори!..

Збудоражений Карпо побіг до Миколи.

— Став чверть горілки, — стрінув його той п'яними очима.

Поставлю, — розщедрився Карпо. — Грошей у мене ого-го-го!.. Невже так дорого ціниться стружка?

Микола оглянувся навкруги і тихо промовив:

— Ціна підходяща. Машина торцю дає... тридцять тисяч карбованців.

— Тридцять тисяч? — вражено вигукнув, а Микола покосився:

— Гляди, помовкуй мені! А то як узнають про нашу лавочку... бач, зрадів, мов теля на прив'язі. Гроші в голову вдарили?

— Вдарили, — радісно погодився Карпо.

XXXI

Посивіло поле. Важкий колос нагнувся донизу, і жито живою сіткою хилилось на південь, зрідка просвічуючись червоною квіткою маку. А далі, за житами, трепетали крильцями синюваті при корінні вівса і погойдувалась золотими литими хвилями червона пшениця.

Мліло, густо пахло чебрецем і врожаєм повне літо. Волоття проса дівочою рукою кликало до себе в гості колгоспника. І все поле красувалось перед ним, як стишена щаслива молодиця.

Врожайне літо завжди наливає хлібороба добрим спокоєм і певністю; так наливає воно колос дорідним зерном.

Але Григорій тепер втратив і спокій, і рівновагу. Похудів і став таким скнарою, що

Василина тільки з подивом і прихованою насмішкою дивилась на нього. Одного разу вона вирвала кілька колосків із дослідної ділянки і радісно повідомила Григорія:

— В кожному колоску по шістдесят-сімдесят насінин. Із кількох колосків жменю зерна натеребила.

— Цілу жменю? — перелякався Григорій.

— Еге ж, — не розчувши інтонації, з гордістю промовила молодиця. — Врожай — просто як в пісні співається.

— Це як почне кожен переводити по жмені зерна, то швидко на нашій ниві всім колоскам голови поскручують, — сердито почав вичитувати Григорій. — Тут кожна стеблина вагу має. Гляди, Василю, більше і рукою не торкнися до жита. Я вже якось сам полічу, що дасть поле.

Григорій і тепер схитрував. Він уже давно на самоті полічив, що кожен квадратний метр має від 650 до 680 колосків. Приблизно, завмираючи од радісного сердечного щему, обрахував, скільки дасть гектар, але нікому про це й слова не сказав.

Коли ж одного разу побачив, що понад дорогою худоба витолочила вузьку стежку жита, розлютувався, наче вогонь. Василина злякано відійшла подалі од нього: вперше почула з його уст лайку. Цього ж дня Григорій воринами обгородив ділянку від дороги, а дома сказав Софії:

— Піду ночувати в поле.

— Чого?

— Сама повинна догадуватися, — почав підшукувати переконливі слова, щоб не подумала дружина чого іншого. — Сьогодні якась вража личина половину нашої ділянки витолочила.

— Половину ділянки? — з жахом вигукнула Софія.

— Ну, не половину. Трохи менше, — поспішив заспокоїти. — Але добрий кусок у землю вбила. І досі серце болить. Перед самими жнивами якийсь ворог може всю нашу роботу... Візьму дробовик...

— Іди, Григорію, — погодилась Софія. — Тільки одержину захвати з собою.

— Не треба. Ночі тепер гарячі. Тільки й добра у широкому полі. А як перепели співають! Ходімо разом, Софіє, — роздобрився і пригорнув дружину.

— Коли б не діти, — із зітханням промовила. І так зраділа, що аж зблідла, покірно підійшла до чоловіка, як підходять діти до батька. І Григорій, налитий почуттям жалощів і радості, приголубив дружину, поцілував, швидко вийшов на вулицю, затиснуту з двох боків вишняками та яблунями.

Шорстке вусате огудиння сп'ялося на пліт, дотяглося до дерева, і на гілці зав'язався білий гарбуз, а на ньому уместився пучок ясночервоних, іще недозрілих вишень. .

Тепер усе село потопало в садках. Здалека воно нагадувало густу діброву. І Григорій не без гордості згадав, що і його турбота красується червонобокими яблуками, нахиляється до родючої землі обважнілими вітами, стукає плодами у нові вікна колгоспних хат.

"Щось будівництво театру затягується... Треба перевірити, як Сафрон працює на ставках", — вийшов у поле, і зразу ж жита, обступивши вузькі гони, прикрили його золотими хвилями. Забувши щоденні турботи, він вологими од щастя очима оглядав нові ниви, як до своїх дітей, торкався до них руками, радісно усміхався, коли колос пощипував йому міцні, затверділі від праці руки. Хотілось заспівати, але стримав себе, скоріше пішов до завітної ділянки...

В день жнив у село приїхала з району комісія. Василина зі своєю ланкою вижала через всі гони дві смуги, і жатка-самоскидка підійшла до жовтої двометрової стіни. Застукотіли ковалики, замахали руками зубасті граблі, вигинаючись з натугою, скинули на стерню віяло врожаю і... обламались.

— Ні, я такого жита косити не буду, — усю машину потрощить. А собі навіть півтрудодня не зароблю, — скочив з залізного сидіння Леонід Сергієнко.

— Що? Не пройде жатка? — ледве стримав усмішку Григорій.

— Куди їй крізь такий мур пробитися. Зразу аж застогнала і затріщала від напруги. Ну, і вродило ж! — в захопленні підійшов Леонід до жита. — По ньому і комбайн не пройде — обломиться. Тільки на половині хедера треба пускати.

— Ні, Льоню, і на половині не піде, — твердо промовив Василь Прокопчук. — Тільки на чверть хедера зможе робити.

Справдились Василеві слова.

Надвечір хвилююча новина облетіла все село: дослідна ділянка дала триста вісім пудів зерна...

— Чув? — запитав Варивон Дмитра.

— Чув, — стримано відповів, прямуючи до свого лану гречки.

— І що скажеш? — допитливо подивився на товариша: чи дуже переживає, заздирить.

— Тепер досвід Григорія треба перенести в бригаду, на широке поле, — спокійно відповів, зриваючи блакитну квітку чебрецю, — Григорій кріпко попрацював. Грудьми робив. Як ти думаєш?

— Авжеж, — погодився і здивувався: чи справді так спокійно на серці в Дмитра, чи удає?..

— Ну, чого так дивишся? Випитуєш, що в мене на серці робиться? Так знай: радіє воно, так радіє, начеб такий урожай у моїй бригаді зародив, — гостро подивився Дмитро на Варивона. — Перемога твоєї Василини і Григорія — велика радість... Чого іржеш? Не люблю, коли в тебе ця поганенька селянська недовіра починає ворухитись. Не все, виходить, у тебе всередині перебродило.

— Насміялась верша з сака. Чи набагато утік од мене? — примирливо промовив Варивон і знов усміхнувся: — Хто Крамового батогом хотів провчити?.. Продовжуй, Дмитре. По тобі. бачу, що маєш цікаву думку.

— Маю, товаришу ініціаторе. Ти знаєш, як я завжди кривно біля землі робив. До неї у мене якесь особливе чуття є. Це, напевне, по-літературному талантом зветься. А людей, думаєш, менш люблю? Тільки показати це не вмію, важко сходжуся з людьми.

Тут також великого вміння чи особливого характеру треба. Ти не раз мене вовкуватим називав. Думаєш, легко мені таке слухати? Щось тяжке є в моїй вдачі. Та не про це маю казати... Я і в лихі роки якось з горем пополам перебивався до нового врожаю. Сім'я невелика, роботяща. В руках ремесло маю — завжди свіжу копійку зароблю. А як мені було дивитися на людей, що за шматок хліба, та коли б хліба, а то — куркульського макуха — своє здоров'я продавали. Дивишся — другий чоловік як золото: красивий, роботящий, усяке діло в руках аж сміється, а от обсядуть злидні, зігнуть плечі — і на очах засихає, на очах у землю входить... Не раз свій шматок поперек горла ставав. Здається, коли б міг, то сонце прихилив би для людей. Та чим я, ти могли допомогти? Нічим. Сили у нас не було. А тепер є. Ми можемо зробити те, про що найкращі люди споконвіку думали. Можемо перемогти злидні, голод, усі нестатки. Свою радянську державу прославити... Не маленькі з тобою — знаємо, скільки ще є відсталих колгоспів, колгоспників, скільки є таких, що більше переведе, ніж зробить. А скільки треба учить, щоб для них колективна праця стала кровним ділом, як для мене, для тебе. Урожай на ділянці Григорія і є справжньою агітацією за більшовицькі колгоспи. Узяти усіх голів відсталих колгоспів, таких колгоспників, що з чужого голосу затвердили "от колись жилося", привезти їх сюди і почати учить, як працювати треба.

— І на твою гречку варто було б привезти таких роботяг. Бач, як закрусувалася. Налюбуватися не можу, — нагнувся Варивон до потемнілого ядерного колоса.

— Тільки не рви, — попередив Дмитро. — Не можу дивитися, коли хто живу рослину калічить... І на мою гречку можна було б... Це не просто урожай якогось тобі Дмитра Горицвіта. Такого б врожаю, такої сили ми без колгоспу ніколи б і в снах не побачили. Це широка нива передовиків, радянських патріотів, коли хочеш більше знати. За ним розкривається життя, міць народна. Уже в цьому році ніхто в нас не скаже: "колись-то було". А коли ми відставали, коли всякому паличку в табелі за день записували, хто тоді старався, як тепер? Порядок усюди потрібний і чесна праця. Справжня більшовицька праця — це життя наше. Ет, не розумієш ти, що в мене зараз на душі. Не перший день його ношу, а все висказати не вмію. О, знову усміхається Фальстаф ледащуватий.

— Ні, розумію, Дмитре, розумію, бригадире... Твою думку я перехоплю і розкажу її на своїй бригаді. Підберу приклади, висновки потрібні так зроблю, що ти тільки очима лупатимеш! — і засміявся. — Бо ти ж на зборах пару слів до купи не зв'яжеш. Коли б до твоєї грамоти та ще язичок, ну, хоч половину мого... А я зумію своїх хлопців крутнути.

— Е, ні! — схопився Дмитро. — Коли на те пішло, то вже говори на зборах обох бригад — твоєї і моєї. Тільки так треба підготуватися, щоб наші бригади почали вириватися на перші місця. По всій області. Хватить сили?

— Повинно хватити. Тоді наші збори відкладемо до дня врожаю... Ти післязавтра на нараду агітаторів поїдеш?

— Думаю.

— А сам швидко агітатором станеш? — приснув Варивон і, косуючи оком, відступив од Дмитра. Той тільки брови насупив.

— Варивоне Івановичу! Варивоне Івановичу!

З горбка в новому костюмі звивисто біг стежкою невеличкий проворний Борис Зарудний. Русий, вибілений сонцем чуб обвівав його смагляве чоло.

Глянув Варивон на хлопця і покотився зі сміху. Дмитро незрозуміло знизав плечима.

— Як товарообмін пройшов? — мало не плачучи від реготу, запитав Варивон Бориса.

— Краще всіх! — задьористим тенорком відповів Зарудний і теж засміявся.

— Значить, повернули піджак?

— Повернули, ще й яблук на дорогу дали. Та яких яблук! Пригощайтесь.

Поглянув Борис на Варивона, і знову обоє заколивалися від сміху.

— Борисе, розкажи Дмитрові Тимофійовичу про свої митарства.

— Та... — завагався хлопець. — Ще як докладуть комусь, то все село насміхатиметься. Кушнір, гляди, на зборах у краску введе. Тоді й на люди не показуйся.

— Ніхто не знатиме. Що ти, Дмитра Тимофійовича не знаєш?

— Уже обоє щось натворили? Ну, говори, Борисе. Знаю: ремінець давно плаче по твоїй спині.

— Еге ж, плаче, — покірно погодився Борис і весело покосився на Варивона. — От і скажи їм що-небудь. Ніякої підтримки не буде, — по-дитячи правдивими очима глянув на Дмитра, а самому аж нетерпиться розповісти свою пригоду статечному бригадирові.

— Та розкажуй уже.

— Еге, розкажуй, — знову завагався для виду Борис, а потім махнув рукою, мовляв, де моє не пропадало, і, аж міняючись від задоволення, почав своє оповідання.

— Ну, самі ви знаєте: наша бригада за більшовицький урожай проса б'ється. Уже в нас такі волотки висипаються, що очей не одірвеш: одного в пригорщі не втиснеш, не волоток, а зразу ледве не цілий сніп... Коли, як на гріх, почув я, що в Багрині зав хатилaboratorії новий гатунок проса виводить. Дременув я туди, а цей завідуючий Федір Хмара обміряв мій незavidний ріст, спитав, чи не школяр я, і навіть до проса не допустив. Ще й насмішку на мій новенький костюм пустив: "Це у вас усі такі женишки чистенькі і малюсінькі?.." Такий вредний чоловік. Ну й що б мені було після цього прийти додому і розповісти про все своєму бригадирові? Так ні — якийсь дідько спокусив самому знайти дане просо. Виждав я вечірню годину, коли Федір Хмара кудись відлучився, і гайда на город. Пробираюся садком, коли дивлюся на одну яблуню, а там плоди ну прямо, як на зсипному пункті: різних форм, кольорів і величини, "їй-право, чоловік вегетативною гібридизацією займається", — подумав і сам не знаю, як воно сталося: скинув піджак — і на яблуню. Не встиг я навіть налюбуватися тим деревом, аж чую такий приємний співучий дівочий голос:

— І не соромно вам, товаришу? Такий великий, а по садках лазять.

Глянув униз — стоїть там дівчина і тримає в руці мій новенький піджак, шовковою підкладкою уверх. Тут картуз із мене, ну а я за ним навздогін. Скотився з дерева, хотів

розмову ніжну завести, та дівчина ні одному моєму слову не вірить і дивиться на мене з цілковитою підозрою. Нарешті відкопилила губки і ошпарила мене: "Товаришу, чи ви сором дома залишили, чи зроду його не мали. Вам простих яблук нехватило, що ви на дослідне дерево полізли? Про піджак з батьком поговорите" — і брязь дверима перед моїм носом. Настрій у мене на перемінне пішов. Одначе духом не падаю: приземлився біля клуні і не спускаю очей з хати. Згодом виходить моя дівчина з дійницею доїти корову, чогось сама собі усміхається і навіть пісеньку наспівує. Видно, ніяк її совість не гризе за мою одежинку. Тільки зашипіло молоко по денці, а я — в хату. Зирк туди, зирк сюди — нема піджака. Неначе злодій, відчиняю комод — і дівочі плаття пахучою шовковою піною обвіяли мене. Та мого одягу нема. А тут уже хтось біля порога гупає. Я аж скрутився, коли почув, як дзвякнула клямка, — і шур під ліжку. Лежу, дух затаїв. Входить якийсь парубок, сів на лаві, прикипів до вікна і все якісь сумні мелодії перебирає, одну печаль наганяє на мене. Скоро і дівчина прийшла. Ну й почалися у них поцілунки навпереміж з зітханнями. "Еге, та тут історія ледве не така, як і в нашого Леоніда Сергієнка" — думаю собі, вислухавши про всякі суперечки хлопця з Федором Хмарою. Щось вони на науковому ґрунті, на гібридизації не помирилися. От і не хоче старий віддавати своєї Марії за Левка; Марія радить почекати, поки батько перегнівається; батько ж довго сердиться, а Левко на зло йому хоче зараз одружитися, навіть дорікає Марію за повільні методи в особистому житті. Говорять вони, аж знов щось загукало біля хати.

— Ой, батько йдуть! — скрикнула дівчина. — Левко, де я дінусь з тобою? — і голос тремтить у бідної, мов струна.

Левко сюди-туди — і бух під ліжку, ледве мене не притовк. Входить Федір Хмара і прямо з дверей:

— Маріє, подай наші записи, приїхав один науковий робітник. Інтересується новим ділом.

— Ви і його з хати-лабораторії наженете...

— Е, ні, це мічурінець, а не безплідна деревина.

"Ага, зараз він піде" — подумав і вже міркую, як би заручитися підтримкою у Левка, хоч він очима аж навпіл розколює мене: видно, думає, що я конкурент йому — потай до Марії ходжу.

Старий уже бере записки, а я легше переводжу дух. Коли тут вбігає на поріг цуценя; потерлося біля ноги завідуючого, потім насторожилося, повело лопухатими вухами і дзяв та дзяв! Таке їдке собачення трапилося — зроду не бачив. Потім прямо до ліжка і гавкає, аж головою до підлоги припадає. А потім мене за ногу і — гаррр...

— Маріє, що там таке? — заглянув старий під ліжку і за онишник. — Ану, герої, вилазьте!

Вилізли ми і пил з себе не струшуємо.

— Ааа! Женишки! Ось я вас зараз поженю! — замірився онишником. А це дядько такий: раз зведе — і не пікнеш. Вредний чоловік. Я в цій ситуації навіть за піджак забувся.

— Федоре Петровичу, я вам усе чисто розкажу! — кинувся до завідувача.

— Вислухаєм, вислухаєм доповідача, — а сам двері на клямку і коло порога на варті стає.

Говорю я, а в нього очі все злішими і злішими робляться, а коли згадав про яблуню, аж закипіли. Але зразу ж я якось про просо заговорив, про наші волотки. Бачу: подобрішав чоловік.

— А ти не брешеш? — питається.

Усіма культурами я заприсягнувся.

— Тоді так зробимо, — вирішив Федір Хмара, — ти принесеш мені пару волотків, і коли вони справді чогось варті, тоді віддамо піджак... Ну й віддав. І вас, Варивоне Івановичу, запрошує до себе в гості. Хороший чоловік.

— Неодмінно треба піти. Дмитре, підеш зі мною?

— Аякже...

— Тільки вибери кілька кращих стеблин гречки: не з порожніми ж руками іти до чоловіка.

— Та вона ще тільки наливає... — завагався Дмитро. — Може краще, коли досягне?

* * *

Григорій, сп'янілий од радості, привітань, подяк і втоми, прямував до Бугу. Його тіло солодко пощипували зерна і остюки; щеміли руки, натерті гузирями мішків. Рожеві надії і доброта до всього світу, людей охопили його своїм щирим теплом. З радістю згадав привітання секретаря обкому ВКП(б), подяку Кошового, усміхнувся сам собі. "Усе село зробити передовим, на всю область! Щоб до нас з'їжджалися дивитись, як ми живемо, вчилися в нас". — І в уяві бачив обриси нових будівель, бачив у кожній хаті те, про що стільки думалося ще з тих днів, коли тільки поступив у СОЗ.

Ой заговорило жито під вітрами:

А вже їдуть жінці з срібними серпами.

Тихо пустив пісню вузькою дорогою, що, звиваючись, бігла поміж нагрітими за день пшеницями. І сам відчув, як пісня його переливалась сердечними хвилями, що знаходять відгук в чиємусь серці.

Незабаром великі зорі засяяли над ним і під ним. Сонно зашепотіли прибережні трави, деś біля острова, як дитина у півсні, обізвалася вода. Григорій горілиць ліг на траву; на сплетені руки поклав голову, задивився у безхмарне високе небо. Простигши, уже хотів скупатися, але нижче, біля дослідної станції, почув чийсь обережні кроки. І собі підсвідоме обережно подивився вдалину.

З високого берега сторожко спускалась людина з чимсь чорним, очевидно мішком, за плечима. "Моторний, — пізнав у темряві. — Чого йому?" — і пригадав обережний натяк Романенка, мимохіть кинуті ним слова біля молотарки, злу пораду Моторного. Прокинулась настороженість і почала ще більше зростати, коли внизу забряжчав ланцюг, на якому був прип'ятий човен.

Незабаром Крупяк пішов до станції, і Григорій полегшено зітхнув: напевне чоловік хоче прокататись. Але через якусь хвилю, коли знову з вантажем виросла постать

Крупяка, ще з більшою силою прокинулась підозра: що йому тепер, в таку пору, носити?

Крупяк на цей раз довше порався.

На березі шемрів пісок, щось глухо стукнуло об човен. Директор ще пішов до станції, а Григорій кинувся до човна. Під тонким полотном невеликих мішків він намацав дві однакових скриньки. Завагався, потім обережно витрусив одну на дно човна, торкнувся пальцями гнучкого довгого паростка, прикріпленого до дошки, і страшна здогадка ножем полоснула по всьому тілі. Пітніючи, віддер одну дощечку і правою рукою вихопив невеликий брусок.

— Тол!.. Ах ти ж змія підколодна! — вилаяв у думці Крупяка.

І в цей час на березі закрипіли обережні кроки. Шевчик рвонув ланцюг до себе, вдарив веслами.

— Хто там?! — злякано і тривожно обізвалась темрява.

Григорій ще міцніше замахав веслами, пускаючи човен на другий берег.

Пролунав перший постріл, і куля смачно шубовснула у воду попереду носа човна.

"Вправно стріляє. Коли б до берега добратись", — з дикою силою веслував, приглушуючи звук другого пострілу.

Знову тьохнула вода біля обшивки, потім сухо тріснула переклада на човні — попала куля. І Григорій почув, як холодний піт почав зриватися з його чола.

Ще одне надлюдське зусилля, і човен з розгону, носом, вривався в берег, з шумом розвів шорстку осоку, пішов затоки по воді.

Григорій вискочив на берег і полегшено припав до теплої і безмірно любимої землі.

XXXII

Дмитро почорнів од хвилювання і дощу.

Навколо нього безпомічно в дрожі тріпотіли і вилягали поля; на шляху вигиналися посірілі дерева і гнівним хмелем закипали горбаті потоки. Тільки він не горбився в потемнілому роздоллі.

Як риба з вечірніх озер, виплескувалися із хмари блискавиці. У їхньому одсвіті йшов од ниви до ниви, переповнений тяжким боєм. На його очах стогнала і падала ниць велика праця, падали ниць великі сподівання. Знав, що доспілі лани уже не підіймуться до сонця, їх негайно ж треба скосити, бо колос не корінь — притиснутий до землі, зразу ж почне гнити.

"Навряд, щоб комбайн захопив полегле стебло. На коси треба натискати", — тягнуться хмурі липкі думки. Страдницьки викривились лінії брів, і Дмитро не чує, що з нього течуть і течуть покручені струмки. Люблячою рукою торкається до гранчастого колосу, він шершавить пальці зерном та добірними сльозами. І Дмитро шепче невмілі ласкаві слова, як шептав їх колись біля колиски хворого сина.

В правлінні колгоспу нікого не застав. Зразу ж біля його ніг набігла калюжа води, і охайний сторож з незадоволенням дивиться на неуважного бригадира.

— Щось ти, Дмитре Тимофійовичу, сьогодні сам не свій. Душа не на місці, чи як воно?

— А вона в мене камінь надмогильний, що весь час на одному місці повинна лежати? — зразу ж сердиться на сторожа. "Відбився від поля і не тямить людського болю".

Вечірніми розгроздими вулицями Дмитро прямує до колгоспників своєї бригади. Слово його скупе, зосереджене:

— На завтра приготуйте грабки, клеп довгий одпустіть. Хліб треба рятувати. Жінкам — перевесла крутити.

І вже коли доходив до хати Бондаря, в шум зливи почали просочуватися дзвони молотків і кіс.

Івана Тимофійовича не було дома. Марійка кинулась за свіжою одежею для Дмитра, а потім почала поратися біля печі.

Надворі шумів і шумів дощ. Тремтіли шибки, раз од разу наливаючись мертвотносинюватим саявом, і тоді в небі, немов розхитані гори, харащилися хмари. Дмитро, кривлячись, підійшов до шафи з книжками. Розгорнув червоні палітурки однієї книги без назви. Це був щоденник Івана Тимофійовича. Почуття цікавості взяло верх над ваганням.

"Коли що-небудь особисте тут — покину читати", — заспокоїв себе. З подивом прочитав першу сторінку. Грубувата в'язь чіткого письма заговорила до нього живим голосом. Непомітно почав приглушуватися гомін вітру і тупе бурмотіння важких разків дощу. Напливали, полонили інші картини.

"27 січня.

Збори були гарячі, задиркуваті, веселі. Для мене, як члена партії, подвійна приємність: бачу рясні червонобокі плоди масово-політичної роботи, відчуваю любов і прагнення оволодіти передовою соціалістичною агрикультурою. Збори трохи поскубли Кушніра. Він іще увечері був дуже задоволений своїм планом: за три дні закрити весною вологу на всій площі зяблі.

— Здорово? — радіючи питав мене і Шевчика. — Все сам підрахував. Як Нестір-літописець, всю ніч з олівцем просидів.

— А може новоявлений Нестір-літописець щось не врахував? Може ще раз перевіримо? — питаю його.

— Не треба, не треба! Боюсь тільки, щоб на зборах не провалили... Де це видано — за три дні закрити чотириста п'ятдесят гектарів!

Побоювання Кушніра справдилось: його план таки провалили. Бригадири, ланкові і рядові колгоспники довели, що зяблю можна закрити за... два дні.

— Здорово? — питаю Кушніра після зборів.

— Здорово! Напевно, ти мені свиню підклав? — і сміється. — Намилили мені шию. І за діло намилити! Щоб не був таким хитрим. Ходімо, Іване Тимофійовичу, в баню.

Мило з шиї змивати?

— Ні, старі уявлення. Пар і вода помагають. Завжди у мене голова після бані свіжа, мов яблуко. Пішли?

— Пішли. Тільки вже не зобижайся: до ранку буду двома віниками вимолочувати

твою самовпевненість.

1 лютого.

Сьогодні з наради передовиків садівництва приїхала Марта Сафронівна. Вона об'їздила увесь Київ, побувала і в кращих колгоспах приміської смуги.

— Що, Марто Сафронівно, скажете про нашу столицю?

— Прекрасна, привітна вона, мов білий сад.

— Земля родюча біля Києва?

— Ні. Князь Володимир не був хліборобом — на піщаному ґрунті осів, — сміється молодиця. — Та тепер і пісок родить.

— Нарада на користь пішла?

— О, да! Дуже мене схвилювало, що київляни на горючому піску виноград виводять.

— Прибузькі піски гірші придніпровських?

— Ростиме і на них виноград.

— Хай росте. І виноград і виноградарі!

6 лютого.

Дмитро таки молодець. Повернувся з лікарні і вже, ніби Журавель, дигає по полях. На його масивах найбільше снігу.

— Він обкрадає нас! Прямо начисто змітає сніги з усього привілля, — обурюється бригадир п'ятої бригади.

— Не змітаю, а запрошую в гості.

— Завзятий чоловік. Зерно іще раз перевірів і довів до найвищої посівної кондиції. А говорити його я таки заставляю, поки сам не пізнає смаку і сили добротного слова. Почну з простого: хай на агрогуртку розповість, як найкраще затримати сніг. В цьому ділі він розбирається. Навіть напрям метелиці, вітру враховує.

Серйозно треба на бригадах і ланках поговорити про врахування усіх можливостей підвищення врожаю. Бо часто, бува, ми схоплюємося за один-два кільця, а за інші забуваємо. Через це не всі свої золоті жили і прожилки розкриває нам земля.

8 лютого.

Біля радіоприймача слухали з Свиридом Яковлевичем п'єсу Шекспіра. Є у ній такі рядки:

Ведь с песнею кончается

Все лучшее на свете.

— Міцні слова, та постаріли, — промовив Свирид Яковлевич. — У нас із справжньою піснею починається все краще в житті.

Пригадав громадянську війну, коли ми з Інтернаціоналом ішли в бій. Так, з піснею починається все краще в світі...

З новим хвилюванням ми слухали сьогодні Красну площу і Інтернаціонал".

Надворі загупали кроки. Незабаром Іван Тимофійович, мокрий, неначе хлющ, широко увійшов у хату. На підлозі зразу зарясніли гнізда слідів. Дмитро неохоче відірвався від щоденника.

— Марійко, в тебе якась переміна знайдеться? Обкис, як біс.

— Іще б не обкиснути. Валандається десь до півночі. Нема того, щоб у пору прийти. Знову на нараді сидів? — по звичці, наче з огудою, заговорила.

— Не на нараді, а в стельмашні.

— Досі в стельмашні? Щось нове видумували?

— Робили грабки. Злива прибавила роботи косарям.

— Ти б і мені серп погострив, а то вже порябів од іржі.

— Може в'язати підеш?

— Еге, так і підю. Я ще копу на такій озимині заіграшки нажну, а молодь хіба так уміє серпом орудувати? Їй і вчитися за машинами не було на чому. Ну, переодягайся вже.

Іван Тимофійович прояснився, побачивши Дмитра.

— От за кого Іван Васильович згадував! Ану, показуйся на світло. Чув, чув, який твоя бригада передзвін підняла. Вірно робиш, Дмитре.

— Що Іван Васильович казав про мене? — підійшов ближче до тестя.

— Дзвонив, щоб ми полеглий хліб косили грабками з одним залізним зубом, бо чотиризубці утовчене стебло не візьмуть.

— І тут допильнував, — промовив з пошаною.

— Допильнував... Згадав, як ти йому колись зі смаком про косовицю розповідав. Це в Кадібці було — клевер ти косив там. Надіється, що будеш кращим косарем.

— По всьому колгоспу?

— Ні.

— По району? — здивувався Дмитро.

— По області.

— Ого!

— Перелякався?

— Та ні, — задумався, проймаючися теплим дрожем. — Але поміркувати є тут над чим.

— Міркуй, я поки переодягнуся. Чи тобі вистачить думати до кінця жнив?

— І вічно ти нападаєш. Чим-небудь, а колупнеш! — вступилася за зятя Марійка.

— Хе. Більше не буду, — Іван Тимофійович жартівливо відступив назад, а Дмитро усміхнувся.

— Тату, мені кісся треба змайструвати.

— От тобі й бригадир! — здивувався Бондар. — З чим ти думав завтра вийти в поле? З начальницькою поважністю?

— Зі старими грабками... Смаку ще не розібрав. А тепер варто над новими подумати — по моїй силі. Так — на метрів три з половиною. Щоб покіс був, як покіс!

— Пішли до стельмашні! — засміявся Бондар.

— Ти б хоч переодягнувся, старий! — накинулася на нього Марійка. — Вічно йому ніколи.

— І чого ти гримаєш? Все одно знову промокну наскрізь. Ще вслід за нами побіжи...

Ну, Дмитре, змайструємо разом такі грабки, щоб усі дивувалися, — уже в сінях заgrimів голос Івана Тимофійовича.

— Іване, Дмитре, перекусить трохи гарячого.

— Пізніше, стара... А злива стихає. Хмар поменшало. Ну, побачимо, що з нашого діла вийде. Кісся зробимо, неначе скрипку.

Уже краплинками роси білили зорі, коли Дмитро і Іван Тимофійович вийшли з стельмашні. В низинах іще мелодійно співали струмки, просочуючися в темінь, вони розмивали її, і над землею починали коливатися попелясті смуги.

Ранок був із сонцем, з шматками розметаних хмар, з високим співом промитого синього неба. На світлих нивах зрідка морщилися плямисті тіні, островами відпливали у далечінь і зливалися з островами лісів.

Біля комбайнів уже метушилися молоді комбайнери: на найнижчий зріз установлювали різальний апарат хедера. Коло кузні жаткарі так відрихтовували сегменти, щоб вони прилягали до пальцевих платівок, точили запасні ножі. Побачивши Дмитра з новими грабками, вони дружно розреготалися на всю вулицю. З кузні повибігали ковалі і теж, взявшись в боки, заколивалися від сміху.

— Агрегат Дмитра Горицвіта!

— Чи то самоскидка, чи вітряний млин, — ніяк не второпаю.

— Дмитре Тимофійовичу, скільки думаєш викосити?

— А на своїх лобогрійках добре нагрієте лоби, поки переженете мене.

— Змагаємось?

— Можна.

— Дмитре Тимофійовичу, ти ж хоч кінцем кісся хмару не поколошкой, бо знову дощ піде.

Перевіривши роботу бригади, Дмитро підійшов до облюбованої ділянки.

Золотисті сонячні долини уже були наповнені рухливими постатями колгоспників, гомоном, веселим передзвоном. Навколо зацвітало яскраве святкове вбрання молодиць і дівчат. Пофиркуючи бризками, промчала машина з в'язками перевесел; десь, зовсім недалеко, високий спів коси наздоганяв пісню жайворона і м'яко розсівався в схиленім полі. Біля самого небосхилу розкинувся білий табір хмар, на їхньому тлі чітко пропливав комбайн.

Ясно і повно запам'ятовувалися розлогі мазки літнього ранку.

З насолодою одвів руки назад, і грабки з присвистом влетіли в полегле стебло; воно спросоння бризнуло кольоровими сережками рос, зітхнуло і, гойднувшись, лягло позад косаря. Знову синьою блискавицею широко мигнула коса і згасла с житах. Цілий живий сніп, мов дитина, перехилився на покіс з колиски грабок.

Розмашисте, весело пішов Дмитро уперед. Розімлілі хмари ледве наздоганяли його своїми поморщеними тінями. Свіжий вітрець обвівав русий вигорілий чуб косаря, сонце грало на його дужих набухлих руках, м'язи бронзовим литтям виділялися на плечах і шиї, а на обличчі гордовите зосередження почало розмиватися усмішкою.

Іскрилася і співала коса. Співало і серце бригадира.

По всьому видно, що його діло порадує і повчить не одного колгоспника.

Рівними високими покосами влягалася щира праця і ніжним пріснуватим духом парувала під зливою сонячного проміння.

Високий південь стояв над косарем.

Присмерком обліковець обміряв прилюдно скошену ділянку і серйозно повідомив косарів:

— Агрегат Дмитра Тимофійовича викосив півтора гектара.

— Завтра викосимо два, — промовив Дмитро, приймаючи вітання косарів. Очі його, зігріті саявом приязні, схвильовано дивилися на милі обличчя рідних людей.

XXXIII

Поїзд підходив до рідного міста, і Леонід уже не міг одірватися від вікна, від мерехтливого бігу димчастих, притрушених сонцем ялинок. Загуркотів, одлітаючи назад, залізний міст, і з-під синього неба вирізьбилися строгі контури суперфосфатного заводу. Жерла прокурених труб підпирали мармурові хмари, що брилами налягали на ріку.

— На-дій-ка. На-дій-ка. На-дій-ка, — вистукували колеса. І серце Леоніда раптом стискалося у грудочку: "А що, коли виїхала з села?.. Ні, не може бути... Приїду і зразу ж налякаю: "Пропає я, Надійко, — на іксах і ігреках погорів".

На хвилину обличчя хлопця бралось скорботним виразом і зразу ж омивалось щасливим усміхом.

— Як же так, Льоню? — злякано запитає.

— Хіба я винен, що в мене така учителька була. Він, ледве стримуючи хвилювання, бачив удалині милий образ дівчини. І одночас, десь за синню небозводу, йому мерехтіли розвішані вогні великої столиці, всміхалися нові юні друзі, допитливо і з надією дивились на молодість очі сивих учених. Бачив себе то в стінах військової школи, то на темному кордоні, то в зловісних сполохах війни. І всюди відчував себе частиною рідної країни, гордим сином її. За ці дні Леонід навіть зовні покращав, а коли йшов — не чув землі під собою.

На ходу першим вискочив на перон.

В перехрестях риштування летів угору новий вокзал, наповнений зсередини перестуком і ніжною дівочою піснею. Один голос особливо схвилював Леоніда: так співала Надійка. У неї навіть найсумніші пісні не притискалися підбитим птахом до осінньої стерні, а підмивалися молодістю задумою, неначе на мить зупинялись на шляху життя, як зупиняється плавець перед рікою, щоб іще міцніше пізнати її глибину, простір і вплив на переснований промінням берег.

— Льоню! Льоню! — Розводячи могутніми плечима потік людей і махаючи картузом, до нього біг осміхнений Василь Прокопчук.

Ось він ледве не налетів на якусь огрядну жінку з двома валізами. Щоб стриматись, підхопив її вгору, обкружляв навколо себе і бережно поставив на землю.

— Звиняюсь, громадянко.

Жінка спочатку тільки перелякано очима повела, але зразу зрозуміла в чому

справа і насмішувато промовила:

— Спасибі за безплатну карусель.

Та заклопотаний Василь навіть не обернувся,

— Здоров, Льоню. Так і знав, що ти сьогодні приїдеш. Серце чуло! Спеціально машину затримав. Конференція у нас відбувалась. Як здоров'я, Льоню?

Та не здоров'я зараз цікавило Прокопчука. Він і хотів і боявся запитати: чи склав іспити товариш. А на його зосередженому обличчі нічого не розбереш.

— Василю, — тихо запитав Леонід, — Надійка дома?

— Виїхала, — зітхнувши, промовив Василь. — Дві години назад поїзд одійшов.

— Виїхала? — похмурнів Леонід.

— "Не витримав", — вирішив Василь і теж нахмурився.

— А Степанида приїхала?

— Приїхала. Пройшла конкурс. В університет витримала. От яка в тебе сестричка, — радісно почав і осікся: обережніше треба говорити про науку, щоб не так боляче було Льоні. — Ну, і в нас теж весело. Такі діла тут пішли. Григорія Шевчика, кажуть, до ордена представили. А Горицвіт які чудеса з гречкою робить! А сад Марта Сафронівни — прямо як зоряне небо... В новому колбуді скоро гратимемо.

— Молодці, — усміхнувся.

"Напевне склав", — повеселішав Василь.

— Оце й дома у мене радості. Батько, певне, місця собі не найде, — оживає Леонід, уявляючи, як старий нескінченними розмовами наводить терор на усіх знайомих.

"Склав, склав", — твердо вирішив Василь і засміявся.

— Льоню, і тебе можна привітати?

— Можна.

— Можна!.. Чого ж ти до цього часу мовчав? Усю душу по жилочці вимотав. Ах ти, академік нещасний. — І Василь так стиснув товариша, що в того аж ребра почали подаватись угору.

— Василю, задушиш.

— І задушу. Не міг зразу порадувати товариша? От вреднючий. Нема на тебе Степана Кушніра. Льоню, — змовницьки поглянув: — А плюс Б — скільки буде?

І вони обоє вибухнули реготом.

— Алгебру списав у кого-небудь?

— Уяви, що не я, а до мене заглядали.

— Тепер усе уявляю. Вас було, значить, троє, кожен отримав по одиниці, а в сумі вийшло три — посередньо. Так воно, Льоню?.. А мене на агрономічні курси командирують.

— На кого Ольгу покидаєш?

— Сам шефствую над нею — обоє їдемо. То в тебе важча справа: доведеться з однієї столиці в другу бити телеграми дрібним почерком — "люблю, зпт, кохаю, тчк, умираю, сос!"

Тісно притулившись один до одного, вони підходять до нової машини.

— Струнко! — стримуючи громовий голос, напівжартівливо командує Василь. — Товариш академік, увінчаний перемогою, повернулись з академічних боїв в розташування наших військ. Ніяких, крім сердечних, утрат у товариша академіка нема.

Комсомольці радісно кидаються до Леоніда, і він, як млинок, завертівся у дужих обіймах, ледве встигаючи відповідати на щирі вітання, запитання. Його хочуть посадити в кабінку, але хлопець одним помахом дужого тіла вискакує на кузов.

Молоді, роботящі веселі руки міцно переплітаються з руками, і машина, розколихуючи пісню, везе юнацьке коло в широкий світ.

* * *

Свіжозорані ниви обсівалися великими вечірніми зорями. В садах ніжно бриніли обволожені яблука і від легкого приторку вітру, злітаючи з дерев, щебетала роса.

По вінця налитий радістю, надіями, Леонід тихою ходою описував прощальний круг навколо села. Попрощавшись із комсомольцями, він схотів обійти ті простори, де його невтомна праця і юнацькі мрії аж в небо врізалися золотим колоссям, в браталися з широкими полями, дзвеніли ріками зерна. Нові почуття, нові дороги підійшли до його серця, і якимось по-іншому, виразніше, освітлювали пройдешні роки, що, наче добрий посів, упали в теплу, живу землю.

Трепетний, весь у думках, він фізично чув, як проростають ниви, окоріняються, з розгону вбігають у сині дощові хмари і, перемиті, пахучі, неначе; дівочі коси, спішать на сонячні причали.

— В Очерета і просо наче очерет.

— Земля тепер іншими законами живе. Більшовицькими...

— Як дорога під зорями, просвітліла.

Музикою з долини долетіли голоси і попрямували до села.

Хвилюючись, Леонід підходить до подвір'я Кушніра, перелазить через світлий березовий паркан і стає під яблунею, де не раз зустрічав свою Надію.

"Де б нам не прийшлося бути, ми завжди разом", — зітхаючи, пригадує вірну клятву.

Спинаючись на ніски, він бачить, що в хаті, схилившись над столом, сидить Кушнір. Широке чоло його взялося зморшками, а руки обережно тримають великий лист паперу. Леонід з нежданою любов'ю помічає, вірніше — відгадує ті дорогі риси, що подібним відбитком окреслились на обличчі дівчини.

"Він же мені батько", — вперше у всій глибині розкривається перед ним нове почуття.

"Зайти б до старого. Так хіба ж зрозуміє, що в мене на серці? Ще з хати нажене. Згадає усі мої слова. Гарячковитий... А його ж сьогодні в партію прийняли! Свято в чоловіка!" — згадує і рішуче прямує до хати.

Коли рипнули двері, Кушнір навіть не одірвався од столу, зосереджено розглядаючи розкладені папери.

На чималому письмовому столі підносилися дві високі вази — одна з букетом червоних жоржин, а друга... з електричною лампочкою. '

— Дозвольте вас привітати з великим днем, — натягується голос у хлопця.

— А-а, це ти, Льоню, — підводиться з-за столу ширококостий голова. На хвилину здивовання ворухнуло його бровами, дрогнули уста. — Спасибі, Льоню. І тебе вітаю. Сідай, сідай, будь гостем... А Надійки нема, — сказав із тихим жалем.

— Знаю. Я до вас зайшов.

— Машина потрібна? Вже дав розпорядження. Знаю твою гордість — сам не підійдеш. Все думаєш, що вредний голова. А голова не для себе старається. Поїдеш, Льоню, грузовою, а нарік, дивись, легковою привеземо.

— Я не за машиною. Прийшов попрощатися.

— Попрощатись? Згадав таки й мене, — здивувався і щиро зрадів Кушнір. — Оце добре. Зараз гукну стару, щоб щось видумала.

Він побіг у другу хату, швидко повернувся, задоволене показав рукою на стіл:

— Бачиш, які проекти садиб? В Київській міськраді дістав, бо наша туго обертається. І вже ніяк не можу лягти, щоб перед сном знову не розглянути їх. Навіть стара гарикатись почала. Та позавчора і її спіймав біля планів. Мусить помовкувати тепер... Хороші є будиночки на три-чотири кімнати. Тільки такі будемо будувати. Завтра на президії круту заборону винесемо: без проекту не дозволимо навіть хліва поставити. Годі підривати авторитет колгоспного села. Воно як лялечка повинне бути. Для вас, шибеників, стадіон збудуємо; ганяйте свій футбол. Тільки глядіть, щоб із своєї сітки м'ячі не таскали... Подивись на цей план. Не хата — картина. — Відбіг на віддаль і залюбувався. — Тільки тинів ми не будемо городити — обсадимо будівлі бузком або жовтою акацією. Це Марта Сафронівна до такого додумалась.

— Поправка цікава. Поетична.

— Ми таким будівництвом розмахнемося. Є чим розмахнутися. Цегельню побудуємо. Глина ж у нас як масло, — і зразу осікся, згадавши, що про цегельню йому вже давно говорив Леонід. Косуючи, поглянув на хлопця, але в того очі світилися не насмішкою, а здивованням і задоволенням.

Степанова дружина, струнка чорноока молодиця, внесла вечерю і вино.

— Ти б, може, кудись свої плани забрав звідси? — звернулась Ольга Вікторівна до Степана. — Ніякого їм відпочинку нема.

— Нема, нема, — погодився чоловік. — Тільки я з хати, так жінка коло них, як біля дзеркала, вертиться і свої доповнення видумує, їй, Льоню, в цьому проекті вікна не подобаються. "Малі, — каже. — Хочу таких, щоб половина землі та три чверті неба вміщалися в них". На менше ніяк не погоджується.

— Послухай його. Він ще не такого наговорить про все. Бачиш, — показала на лампочку, — ще коли електрика буде, а в нього цей букет стоїть. Каже — ця лампочка щодня йому, старому, зарядку дає. — Ольга Вікторівна сіла біля Леоніда. Її виразні очі з материнською любов'ю дивилися на хлопця.

— За нашу партію, за нашого вождя, — підніс угору чарку Кушнір. Випивши, уже не міг всидіти за столом. Хотілося багато-багато розказати цьому завзятому хлопчиськові, що, як думалося, мало його розумів, мало оцінював господарські турботи. Але строгі

погляди владної дружини трохи зупиняли його. Тому про себе, хоча й на прощання, не доводилося говорити.

— А тепер, Льоню, вип'ємо за сибіряків. Хороших вони урожаїв домоглися. Позавидувати можна. Будемо змагатися з ними... Ех, Льоню, яке у нас життя настає. Та що ти розумієш у житті, коли тобі тільки двадцять років. Ти вже, вважай, мало не на готовенькому виріс... Слухав учора лекцію астронома? Здивував він людей: світло зорі, каже, п'ятдесят років іде до землі. Ну й що ж із того? Нам легше від цього було? А от світло з Кремля двадцять років летіть — і наша земля на всі віки ожила. Оце тобі астрономія. Нам вона все життя освітила. Стара, ти ще коло планів крутишся?

— А знаєш, Степане, воно зовсім було б не погано, аби дахи нових хат фарбувати тільки блакитною фарбою або толем крити.

— Ще щось видумала?

— Нічого не видумала. Треба, щоб і окові було радісно дивитися на нові будівлі. Оці чорні, як хрести, стріхи, або ржавчина черепиці тільки сум на душу наганяють.

— Ти бачиш, що заговорила, — звернувся Кушнір до Леоніда. — Я думаю, чого це вона так пильно до книжок про мистецтво припала?

— Тільки для цього й припала, — насмішкувато поглянула на чоловіка. — А чим погано, коли тобі в садках, неначе в зелених берегах, голубими озеречками розіллються покрівлі?

— Так, наче льон зацвіте, — зразу знайшов своє визначення господаровитий Степан. — Ні, Льоню, з твоєї тещі толк буде, — і зразу ж осікся під суворим поглядом Ольги Вікторівни...

Леонід пізно повернувся додому і відразу заснув. Він не чув, як над ним нахилилось материне обличчя, як за вікном важко гупали дospelі яблука і співали дівочі голоси про кохання.

Молодий сон десь аж над обрієм розвішував контури далекого і рідного міста. І Леонід прямував до столиці широкими вулицями нового села.

Великі вікна, що половину землі вбирають, переливалися зорею, рівні асфальтовані шляхи летіли в простори і пахли свіжозораною ріллею.

Увесь вчорашній передосінній вечір на полі промайнув над хлопцем. Навіть голоси з долини ожили...

А потім, перегойдуючись, над полями завихрив блакитний сніг, і все побіліло, заіскрилося, притихло...

Ось він виходить зі своїми друзями до ріки. А сніжок пахне березневими приморозками і березневим відсонням.

— Хлопці, уже пора сонце неводом витягати, — промовив, підходячи з друзями до самої кайми небосхилу.

І сонце, почувши молоді голоси, велично виплило на круту луку голубого шляху, розлилося золотою повинню. Під снігом враз затокували струмки, потім на ранній зелені блакитними блискавцями затрепетали потоки, і всі шляхи, усі села бризнули рясним теплим цвітом.

На широкі поля, гордовито і радісно, поспішала його велика рідня. Заметіль співучого цвіту устеляла її дороги, і дівочі коси грали промінням та яблуневими пелюстками. Потім з-під цвіту, як табуни снігурів, заколивались червонобокі яблука, і синіми дощами пролилися сливи... А самого ж дощу нема!! Сонце переплавило всі хмари, і колос, задихаючись од спеки, простягав до людей свої теплі дитячі ручата, просив захисту і порятунку.

— Господарі, повертайте ріку на поля! — звідкись долітає владний і стурбований голос Степана Кушніра.

Внизу загуділи мотори, і вода схвильованим контральто почала підійматись по нагрітих трубах, перехлюпнулася на ниви і зашуміла зеленими подолками по усьому полі, не оминаючи ні одної стеблини... І щасливий колос на всі боки поклонився людині...

— Вставай, Льюню. Світає!

XXXIV

Осінь. Золота осінь.

В ясному, чутливому небі білосніжними айстрами пропливають хмари; на деревах чіткішає різьба пурпурових узорів, а всі дороги дивовижно пахнуть свіжим зерном і яблуневим повіом. Ранки стоять наче вино. І Кушніреві приємно бачити, як на шляху, з-під самого сонця, чорними веселими краплинами одриваються машини і, збільшуючись, летять живим пунктиром до села.

Давно вже виконано першу заповідь перед державою; уже гарячі трудодні повновісно вляглися в засіках колгоспника червленою пшеницею, самоцвітами гречки, сипким бісером проса. І Кушнір тепер з хвилюванням стрічає машини; на них похитуються усипані живицею соснові дошки, сіріє згустками туману цемент і червоніє полуницею дзвінка цегла.

Молоді білозубі шофери, сміючись, молодцювате пролітають біля свого голови і повертають до просвітленого Бугу.

"Орли", — любовно проводить очима Кушнір своїх комсомолат і довго вагається: чи піти на будівництво електростанції, чи до сіячів. Воно і незручно знов повертатися до річки, але ж при розвантаженні ще може щось трапитись. Кушнір явно обманює себе: знає — все без нього буде гаразд, але, надавши обличчю заклопотаного виразу, круто повертає до Бугу. І хай тепер поспробує який-небудь скалозуб пирхнути, що голова днює і ночує на будівництві! Чортові непосиди. Знайдуть яку-небудь слабкість у чоловіка і вже будуть переморгуватися і непомітно кривитися при ньому, поки щось нове не відшукають. А про лампочку у вазі вже навіть в районі знають. Певне Борис Зарудний роздзвонив по усіх усядах. Вертун нещасний. Та премію доведеться видати хлопцеві: не працює, а творить.

Здалеку чути, як бринять сокири, гупають молоти, щебече камінь. В ці радісні звуки вплітається шум машин, спів течії, плескіт весел, мелодійна мова, і з обличчя Кушніра змивається заклопотаний вираз. Він уже не помічає, як будівники, зиркаючи на голову, доброзичливо пересміхуються між собою, говорять про якісь магнітні хвилі,

що впливають на декого з начальства.

— Борисе, про який ти там магнетизм розбалакався? — кризь задуму схоплює заплутану нитку жарту.

— Про який там магнетизм? — . спочатку ніяковіє Борис Зарудний і зразу ж веселіє: — Ми говорили, Степане Михайловичу, про ту властивість намагнічення, яку має вся земна куля,

— І твій язик, — серйозно додає Кушнір.

Навколо вибухає неймовірний регіт. Одначе Борис не розгублюється — він знає, чим можна вразити Кушніра.

— Степане Михайловичу, через шість днів ми з дериваційним каналом покінчимо.

— Як через шість днів!? — радіє і робить вигляд, наче нічого не знає про нові наміри молоді.

— Покінчимо, Степане Михайловичу. В нас уже все розраховано!

— Так нещодавно ж були інші розрахунки?

— То нещодавно. А це сьогодні! В соцзмаганні ми ростемо по геометричній прогресії.

— Ну, спасибі, молодята. Порадували старого. Будівники з Багрина здорово обігнали нас?

— Ні, майже рівно ідемо.

— Майже рівно? Це добре. А от коли б нашу рівну лінію вище, вище, соколом пустити? Стрілою!

— Тяжкувате буде, — завагався Прокопчук, — там раніше почали роботу.

— Знаю, знаю, що тяжкувате. Проте честь яка! — поспішно говорить Кушнір.

— В Багрині більші можливості мають. У графіку вище нас стоять.

— Сонце має більші можливості, аніж місяць. А восени, дивись, місяць вище сонця підіймається! — згарячу хапається Степан Михайлович за перший, що надбіг, образ.

Навкруги зарясніли усмішки.

— Подумаємо, — рішуче говорить Зарудний.

— Варто, варто подумати, — прямує до мулярів. В цій роботі Кушнір знає толк; міцні пальці його так бережно й уміло ходять біля каміння, наче це не брили, а теплі клубки сірих ягнят.

Високий день стоїть над заріччям, і гомін будівництва котиться аж до окрайців бузкового небосхилу.

Не минає і кількох днів, щоб на будівництво не заглянув Іван Васильович Кошовий, і тоді Кушнір розцвітає усмішкою, на диво схожою на усмішку деяких колгоспників, коли ті стрічають голову біля ріки. Іван Васильович завжди приїжджає в обідню перерву або надвечір, перед закінченням роботи. Тісним колом обступлять його колгоспники, жадібно ловлять кожне слово і про великого Сталіна, і про міжнародне становище, і про електрифікацію, і про стахановський рух, і про досвід передовиків, і про новинки в літературі. Буває, вечір прихилиться до селян, похолодіє камінь, всіваючись росою, а тепла задушевна розмова розкриває нові обрії, сповнює гордістю

серця і наснажує новою силою руки. Ці серця і руки не просто орють поле, мурують камінь — воникладають свій труд, любов і надії в основу величної будови комунізму.

Сьогодні ж Іван Васильович забарився. Давно Полікарп Сергієнко повідомив Кушніра, що машина секретаря райпарткому промчала шляхом до села.

"Напевне, підманув, а тепер посміхається собі в куці вуса", — починає сердитися голова на Полікарпа, знаючи вдачу луговика.

Одначе Сергієнкові й на думку не спадало посміятися з Кушніра. Іван Васильович, проїхавши селом, повернув на колгоспну пасіку.

У тінистих лісах просівався сонячний дощ; по його тремтливих, золотистих струмках тихо опускалися на землю крихітні човники листу. З дубів та чагарників звисали грона дикого хмелю, ніжний аромат переснував усе повітря.

Марка Григоровича у хаті не було. Над вікнами сміялися разки зубастої кукурудзи, біля призьби грілися на сонці мішки з чорним дрібним насінням синяка. Іван Васильович догадався, що старий пасічник обсіває "ледащу осичину" — піскувату підлісну ділянку, де нічого, крім убогих кущиків осики, не росло. Садам попрямував до узлісся. Незабаром до птичого щебетання почав просочуватися відгомін розмови. З-за дерев замаячили людські постаті, коні, сівалка.

— Марку Григоровичу, ти знову про пасіку думаєш? — розкочується густий сміх. Біля пасічника стоїть кремезний Олександр Петрович Підпригора.

— А чого ж? Про пасіку.

— І не надокучить про одне й те ж саме думати? , — Я ж кожен раз про нове думаю.

— Оце до діла сказав, — схвально промовив Підпригора. — Так нас Іван Васильович учить: кожен раз про нове думати, щось нове шукати і знаходити.

— Аякже. Сам поміркуй: раніше увесь віск церкви пожирали, повітря чадили ним. А тепер наша продукція сорокома течіями розтікається в сорок видів народного господарства. Інтересно? Значить, не обгородилося пасікою і лісами моє життя, не чадить плаксивою свічечкою. Та нащо тобі краще: поглянеш у небо — летять самольоти, а в тебе серце співає, бо твій віск і авіації служить... Іван Васильович якось говорив: у нас в Радянському Союзі бджіл більше, ніж у Сполучених Штатах Америки, Японії і Німеччині, взятих разом.

Радісно?

— Радісно, — погоджується Підпригора.

— А простий собі дід Синиця хоче, щоб у нас було бджіл більше, ніж у всьому світі... Оця казка, що про медові ріки говорить, впритул підійшла до колгоспної пасіки. Звідси вона справжніми ріками потече. Є тут над чим подумати?

— Є, Марку Григоровичу. Тому й синяк сієте?

— Тому й сію Він на цьому піщанику десять років мені ростиме, фацелію ж щороку треба сіяти. Зруби ж ми липою засадимо Гектар липи шістнадцять центнерів меду дає.

— Сто пудів? — вражено вигукнув Олександр Петрович.

— Сто пудів! От тобі й нова медова річка. А ти говориш, що я про одне й те ж саме думаю Коли в чоловіка думки на одному місці крутяться — це вже не чоловік, а

карусель.

Сміх покотився узліссям. Забряжчала штельвага, і сівалка рівно пішла понад лісом.

Марко Григорович перший побачив Івана Васильовича. Зрадів, заметушився і зразу ж повів секретаря райпарткому до питомника. Молоді волоські оріхи рівними зеленими рядками відбігали од пожовтілого саду. Осінь не торкнулася ні одного листка памолоді. Густих оріхових настиг піднімався над теплою землею і з'єднувався з хвилями прив'ядаючих лісових соків.

— Марку Григоровичу, тепер видно вам оріхові шляхи, рівні, широкі, врожайні? — ясно дивиться в бузкову даль Кошовий, наче там, розводячи багрець і позолоту дібров, поспішають у поле духмяні дороги.

— Видно, Іване Васильовичу. І досі дякую за науку товаришу Маркову... Поїхав чоловік од нас, а сліди його живими дорогами підіймаються. Ніяким вітрам їх не здути, ніяким зливам не змить. От в чому сила чоловіка.

— Більшовика, — коротко промовив Іван Васильович.

— Більшовика... Оріхові шляхи! Не сіра осіння голизна, не плакучі ниточки вербиці, а гіллясті врожайні шляхи Яка то розкіш!

— Не розкіш — життя наше. Багате, красиве, радянське Дівчата приносять пісню в лісовий сад, і ласкава задумана осінь стає молодшою. В плетені з червонолозу кошики влягається золотистий пармен, соковита з краплинками ластовиння дубівка.

Марта Сафронівна, ніяковіючи і червоніючи, вітається з секретарем райпарткому. Вона й сама зараз рум'яна, дорідна, мов погожа осінь

— Що нового, Марто Сафронівно?

— Урожай збираємо. Дівчата мої на обідню перерву ходили в ліс по гриби.

— Назбирали?

— Багато. Може зготувати вам на багатті? Щоб димом і лісом пашіли?

— І щоб потім губ-губ кричав? — згадав подільську примовку про гриби

— Не кричатимете. Дівчата мої почали у листі пекти гриби, а потім, дивіться, така догадка їм прийшла...

— Яка? — одночасово запитали Іван Васильович і Марко Григорович.

— Пізньої осені згромадити і спалити листя. Скільки тоді попелу в нас буде, та й шкідників поменшає.

— З-під самого носа перехопили ідею. Формені непосиди, — похитав головою Марко Григорович.

— Молодці ваші дівчата, Марто Сафронівно, — прямує до гомінкої бригади Кошовий. — Цю думку треба в широкий світ пустити.

— Прямо з-під самого носа вихопили ініціативу, — ніяк не може заспокоїтися пасічник. — Більше думати почали люди про колгосп.

— І щоразу про нове думають.

Марко Григорович допитливо поглянув на Івана Васильовича. Але той рівно закінчує думку:

— Це тому, що колгоспне життя уже твердо увійшло в наш побут.

Сонце сідає в пурпурові хвилі дібров; долини дихнули туманом, засміялися сині дороги, кличучи колгоспників у село.

Пізнім смерком повертається додому Олександр Петрович Підпригора. Усе його тіло, мов теплим соком, переповнене розмивчастою, солодкою утомою. Він таки засіяв раніше строку усю осичину, і значимість зробленого діла добре вляглася в його душі.

На подвір'ї стоїть безтарка, наповнена яблуками.

— Олександр Петровичу, привезли вам трудодні! — гукає чубатий їздовий. — Багата осінь прийшла в цьому році.

— Самі зробили її багатою, — статечно відповідає Олександр Петрович, — постаралися і зробили.

Розвантаживши безтарку, він тихо входить у хату. З кімнати чути дзвінкий голос його мізинчика Ліди, учениці сьомого класу. Батько спочатку з приємністю дослухається до бігу слів, а потім починає все більше хмуритися. "Що вона таке страшне читає?" — уже сердиться Олександр Петрович.

"Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь нього видно обом — і Андрієві, і Маланці — як брудною розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі відбилися од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірій безвісті..."

Олександр Петрович більше не може витримати.

— Лідо, ти що це читаєш мені?

— Книгу.

— Сам знаю, що книгу. А що це за книга?

— Хрестоматія. Урок по ній задали.

— Як урок!? — обурюється батько.

— Просто урок. Напам'ять треба вивчити.

— І навіть напам'ять!? Про кого ж тут пишуть? І що це за осінь така... неправильна?

— Дореволюційна, — сміється Ліда.

— Дореволюційна. Так би ти й зразу сказала. Тоді все правильно, — заспокоюється Олександр Петрович і трохи ніяковіє, що не знав такої книги. — А про нашу колгоспну осінь ви вчили урок?

— Ні.

— То вже зовсім погано, — хитає головою батько. — Ти перекажи вчительці, щоб сперва про нашу осінь уроки вивчали. Дореволюційна й почекає може.

— Учителька нам сказала, щоб ми самі склали твір про осінь.

— От і напиши толково.

Олександр Петрович виходить з хати. До нього тягнуться освітлені місяцем пишні червоні жоржини. По шляху поспішають у вінках ясного світла машини, вулицями ще поскрипують наповнені яблуками безтарки, а з усіх кінців села розтікаються свіжі, соковиті голоси:

До комунізму ясних літ

Високий гордий наш політ.

До батька підбігає Ліда, він пригортає її міцною рукою, ! так вони стоять обое в прозорому саяві, неначе вилиті з бронзи. Біля них, розсипаючи сміх, легкими і радісними кроками проходить молодь вечірньої школи. У їхніх, так по-юнацьки впевнених, голосах широко розлилися завзяття, пориви, надії. Якими огнями горять їхні розумні очі, якою любов'ю переповнено їхні безкраї серця!

— Комсомольці йдуть, — тихо шепче Ліда і поправляє на грудях піонерську краватку.

— Комсомольці, їх по ході пізнаєш. Як весна прямують... Ось про яку осінь пиши, дочко.

Місяць підіймається вище. Все меншає тіней. Червоні жоржини сильніше мерехтять росами. Чіткішають далі і співи.

Осінь.

Золота осінь.

Кінець першої книги.

ВЕЛИКА РІДНЯ

КНИГА ДРУГА

ВЕЛИКІ ПЕРЕЛОГИ

Частина перша

I

Під іскристим півднем зелено шумить Великий шлях, упираючись широким, туго натягнутим луком у високі жита, що вже завітували на все поле. Сизуватий колос, затиснутий з двох боків списами остюків, перегойдує на тонких білих ниточках жовто-зеленаві палички квіту.

Не жалкуючи, що відмовився поїхати на прогулянку до городищанських лісів, Дмитро увійшов у голубі жита, і вони прикрили його прогрітими хвилями Навіть не ворухнеться біля кореня вузлувате, світліше стебло, а колос, викупаний сонцем, вклоняється ниві, то темніючи, то просвітлюючись. Які неповторні шерехи випрядає нива; вона стрепене дужими і м'якими крилами і до самого обрію летить, то враз відкинеться назад, стихне, як пісня.

Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечінь, мов читає живу карту ланів; у плюскіт стебла непомітно вплітаються голоси його великої рідні, і кожне поле дивиться на нього допитливими очима його друзів, що, мов казку, підводили до сонця народне добро.

Ні, таки справді щось казкове було в широкому привіллі, по вінця сповненому надійними хвилями, видимими течіями вітру, бризками проміння і тим хвилюючим співом жайворонка, коли здається, що він сіє і сіє червоні зерна пшениці на невидимі чутливі струни.

— Любуєшся, Дмитре?

На стежці несподівано виростає Варивон з Василюю. Буйні жита схиляються над ними, обсипають обличчя жовтим крихітним пилком, і тому зараз янтарні очі Варивона виділяються не так різко.

— Любуюся, — признався Дмитро.

— І є чим... — набігла якась думка, і Варивон замислився. Мерехтлива сітка проміння, пробиваючись між колоссям, коливалася на його широкому обличчі.

— Ти про що?

Вийшли на горбок. Тут поле закипіло справжнім морем, поміж нестихаючими хвилями заворушилися нові темніші плеса, побігли з долинки в долинку, обсіваючи їх колисковим співом.

— Ось про що, Дмитре: хорошими були наші поля в минулому році. Діди — інспектори якості — ходили і сивими головами похитували: "Ніколи зроду-віку не було такого врожаю". І правду казали. А в цьому році знову повторюється та сама картина — ходять діди ланами, ще сивішими головами похитують: "Ніколи так нива не родила". І знов правду говорять.

— Треба, щоб на той рік ще від сивіших дідів почули такі ж розмови, — натискує Дмитро на останні слова.

— Вірно, Дмитре, — зрозумів його Варивон з півслова, — людина старшає, а діла її наче молодшими стають. Сьогодні на партзборах знаєш на що Кушнір зобиджався?.. Ніяк, значить, сторожів не може втримати. Призначили були діда Іванишина, так він ледве костуром підлогу в кабінеті голови не пробив: "Ти, Степане Михайловичу, насмішки видумав з моєї старості строїти? Не ті ще, можна сказати, мої літа, щоб у консервативну роботу втягатись. А здоров'я в мене і на свіже діло годиться, не запліснявіло. Так що обтирати плечима стіни зерносковищ і не подумаю, хоч би ти якими промовами не розсипався". Ну й посміялись ми з цієї "консервативної" роботи, а Кушнір гнівається і думає, як би щось свіже внести в працю сторожа... Да, тобі наша парторганізація доручила виступити з співповіддю про насінництво жита. Доповідь прочитає Григорій Шевчик... Пам'ятай, що на відкритих зборах буде й Іван Васильович, і агрономи, і бригадири всього куша.

— Ну, який з мене доповідач, — розвів руками Дмитро, — по-писаному ще можу прочитати, а так...

— То й напиши все — твердіше буде.

— Що ж його написати?

Очі Варивона звузились:

— Як що? — і голос його став глухішим, схожим на голос Дмитра. — Суши все цифрами і округлими словечками. Мовляв, під житом стільки-то гектарів, засіяли наче гаразд, зійшло — непогано, розкущувалось — нічого собі, зацвіло більш-менш, коли буде поліття, коли, значить, ітимуть дощі, таки щось зберемо (тут ти прибіднишся і занизиш цифру), коли дощів не буде, то діло таке: природа винувата, бо немає в ній господарської постійності.

— Варивоне, покинь, — сміючись, смикнула Василина чоловіка за рукав.

— Ти думаєш, він колись Івану Васильовичу не так про гречку говорив?

— То колись було, — повеселішало обличчя Дмитра. — А ти підкажи, що говорити з вершини сьогоднішнього дня? "

— Бач, Василю, який це товариш: тільки, значить, хоче говорити з вершини, на менше ніяк не погодиться. Що йому порадити?

— А що ж йому радити? Краще державної постанови про поліпшення зернових культур не вигадаси. З неї й треба починати, — впевнено відповіла Василина.

— Чуєш, бригадире, голос маси? Слухай і дослухайся. Моя жінка різні новини, як вірші, напам'ять знає. Словом, дали їй рівноправ'є, то тепер мало прав у чоловіка залишилося — всі собі забирає. — Варивон любовно покосився на Василину і, вийнявши олівець та блокнот, уже серйозно заговорив до Дмитра:

— Збори наші задумані інтересно. Ми по-колгоспному, значить, теоретично і практично повинні роз'яснити всім, що кожен путящу рослину треба неодмінно поліпшити агротехнікою. Колись ми з тобою найбільше гріли чуби над добром насіння, а тепер нам випадає ширше думати над мічурінським вихованням рослини. Уже, коли помислити, досвід є і в нас, і в івчанців, і Немерчанську дослідну станцію ти неспроста відвідував. Надіюсь, не ширококоротим гостем був там, а все-таки господарем. І вершина твоя — це вище підняти нашу працю, от як жито на пагорбі підіймається. Тільки слова підбирай вірні, мов зерно, бо на зборах доведеться стукнутися лобами з деякими відсталими агрономами. Про це і Іван Васильович натякнув. Він кріпко на твоє слово надіється.

— Ти виступатимеш?

— Наша хата двох ораторів виставляє. Я вже навіть встиг у Василюніні шпаргалки заглянути. Вона про створення добірного насіння говоритиме.

— Ну й безсовісний ти, Варивоне. Вже так заховала свої записки...

— Знову починається самокритика, — зітхнув Варивон. — Так уже мені, бідному та безталанному, перепадає від своєї жінки, так перепадає, що інший бригадир махнув би рукою на таку ланкову і впрійми до рядової пристав би...

Наближалися до ріки. Її мелодійний повів уже коливався над полями, її одсвіт напливав на жита, і вони, здавалось, виростали на фіалковій поранковій годині і пахли ромашкою, наче дівочі коси. Навколо розсівались, пересновувались, перехлюпувались пташині співи, еднаючи луги з лугами, береги з берегами. От і розкрились ці молоді береги, в зелені і сузір'ях квіту. Сонце, шукаючи броду, сторожко зупинилося посеред ріки; на моторному човнику зі сміхом пропливли дівчата у вінках, і в бездонному плесі вінками закружляли хмари.

— Глянь, Дмитре! — Варивон крутим плечем наліг на плече товариша.

З-за пагорбка тихо підіймалися діди. Літа уповільнили їхню ходу і кров, вони ж зимнім холодом обвіяли їхні голови.

— Інспектори якості! — з пошаною обізвалась Василина. — Дбайливі очі наші.

— Що дбайливі, то дбайливі. Тільки чи не намнуть вони, значить, нам чуби?

— Побоюєшся? — Дмитро вже розпізнає Семена Побережного, і Кирила Іванишина, і старого коваля Йосипа Кириняка, який, втрачаючи зір, мало не з сльозами попрощався з колгоспною кузнею.

— Та щоб дуже, то не дуже: якоїсь великої вади не знайдуть, а вчепитись до чогось

зможуть. Безжалісні діди. Колись їм така нива і посеред самого раю не снилася, а тепер вони так і силкуються хоч за порошинку зачепитися.

— Порошинка око засліплює.

— Та я знаю, що ти з дідами заодно, вони люблять таких, — незадоволено пробурмотів Варивон, якого іноді до краю обурювала в'дливність інспекторів якості. — Помітять тобі грудочку і, аж підстрибуючи, до телефону біжать — давай їм райпартком, і то тільки першого секретаря. На другого — ніяк не погоджуються.

— В'їлась тобі ця грудочка, граючи поглядом, глянула Васирина на чоловіка.

Минулого року навесні Варивонова бригада розорала під капусту кусок лужини, зарослої кінським щавлем. Тяжкі плити цілини заряботіли жовтими пальцями щавлевого коріння. Обробляючи неподатливу лужину, в бригаді якось не звернули уваги на самий край поля городників. Інспектори якості знайшли на ньому грудки, які зразу ж в очах дідів стали вже грудомачами, а на зборах вирости в отакенні брили.

— Покажіть мені хоч одну таку брилу, і я згоден понести найбільшу кару! — обурився Варивон, коли його бригаду почав відчитувати вісімдесятлітній, засушений мов корінь, Семен Побережний.

Дід зрозумів, що передав куті меду, і брили, зменшуючись, стали називатися грудомачами.

Набуло грудомач! — одностайно піднялась бригада Варивона. — Може була б одна, коли б усі грудки докупи позносити.

Діди аавагалися, почали перемовлятися. До трибуни підійшов Йосип Киринок, а Побережний незадоволено, хмурачись, сів біля столу.

— То правда, товариші, — заговорив глухуватим спокійним голосом Киринок, — грудомач не було, нема чого навівати туман на бригаду Варивона Івановича.

Рухливий Побережний сердито закрутився на місці.

— Грудомач не бачив я, — продовжував Киринок, — але каторжні грудки знайшли собі притулок...

Зал повеселішав, і повеселішало зморшкувате обличчя Побережного. Він нахилився до вуха свого сина Захара, знатного бригадира четвертої бригади:

— Виправдовує, виправдовує Йосип Варивона. Любить цього непосиду і артиста. Були грудомачи, ну, не такі вже великі, а були... — і замовк, бо саме до Киринока обізвався Варивон:

— І правда Йосипе Володимировичу, грудки були маленькі!

Старий, люблячи Варивона, хотів жартом пригасити суперечку:

— Та невеликі, завбільшки, ну, як жайворонки...

І що б уже було помовчати Варивонові. Але він не витримав:

— А може то насправді, значить, жайворонки відпочивали?

— Варивонові жайворонки! Варивонові! Теж мені артист! — сердито гукнув з президії Побережний і демонстративно пішов зі сцени.

Збори вибухнули реготом, а вираз "Варивонові жайворонки" пішов мандрувати по всьому району, і не дуже зрадів Варивон Очерет, коли через кілька днів сам почув у

івчанському полі, як задириста молоденька ланкова наказувала трактористові: "Добре ж скородьте в долині, аніде не залишайте Варивонових жайворонків". Цього бригадир не міг простити інспекторам якості.

Діди порівнялися з бригадами.

— Варивона, хрещеника мого, всюди побачиш, — поздоровкався невеличкий, рухливий Побережний, швидко подаючи коренисту прив'ялу руку.

— Бо ми такі люди, що навиду, в затінок не ховаємося, — в тон йому відповідає Очерет, а сам пильно стежить за сухим, наче волоський оріх, обличчям Побережного: чи не підготував старий якоїсь каверзи?

— Хвалила себе гречана каша, що добра вона з маслом.

— А вам без масла більш подобається? От кого б я, значить, директором маслозаводу призначив.

— Це щоб я інспектором не був? — береться хитрими зморшками обличчя Побережного. — Що там у тебе коло лісу робиться?

Варивон насторожується. А спокійний доброзичливий Киринок уже вгадує думки бригадира і спішить заспокоїти його:

— Порадували ви нас, бригадири... Ідеш стежкою, а колос, наче ліс, нависає над тобою. Славні поля. — Розумні, червоні від ковальського вогню очі старого ворухнулися в обвислих сітках зморщок.

— Не перехвали Варивона, він і сам себе не забуде, — обізвався Побережний.

— Так уже й не забуде, — наче ніяковіючи, відповідає Очерет.

— Так що ж у тебе поруч з просом росте? — допитується Іванишин. — Чумиза?

— Чумиза, діду.

— То хай росте на здоров'я... А озимина, вірне слово, небувала. Слово, дане партії, Сталіну, виконають наші люди, — любовно говорить Киринок, і його пропечені, всі в шрамах і рубцях руки бережно гладять ніжне стебло.

— Напевно виконають, — погоджується Побережний. — Та й пішли, хлопці. Подзвонимо Івану Васильовичу, хай і він порадується з нами.

— Може Генадію Павловичу Новикову, другому секретареві, подзвоните? — серйозно запитує Варивон.

— І Генадію Павловичу скажемо. Ми навіть у гостях в нього були. Про врожай і міжнародну політику розмовляли... і третього секретаря не обминемо. У нас усе по порядку робиться... — І вже по-змовницьки Побережний додає: — Бач, як Варивонові жайворонки розспівались над полем.

— Чого ж їм не співати? Дозволю. Бо є над чим і птиці повеселитися, — одвів од себе удар Очерет.

Навколо заясніли усмішки, і діди поволі пішли понад лугом.

В село Варивон, Дмитро і Васирина поверталися разом. Коли підійшли до молодого, всього в квітах, парку, назустріч їм вибігла Ніна, дочка Марти. Її засмагле з сміливими рисами обличчя було сповнене радістю, захватом.

— Варивоне Івановичу, Дмитре Тимофійовичу, ви скульптури не бачили?.. От

ходіть, ходіть подивіться! — обернулась, і дві важкі коси гойднулися на її ще вуглуватих плечах.

Посеред парку, біля басейну, оглядаючи твір столичного скульптора, тиснулося багато колгоспників: Перше, що вразило Дмитра, — був образ матері. Вона, осміхнена, трохи відхилившись назад, наче щастя й надію, гордовито тримала на руках сповите немовля.

— Варивоне Івановичу, як вам? — довірливо торкнулася його руки Ніна.

— Хороше, дівчино, і добре, що вона не сміється, а тільки посміхається.

— А чому, Варивоне Івановичу?

— Так міцніше її розум і життя показано, — а потім напівжартома додав: — От твій образ уже скульптор інакше ліпитиме, ти нове покоління, яке в радісні часи на світ народилося.

Додому Дмитро прийшов надвечір, коли бджоли живими клубками притишено бриніли біля вічок розпарених вуликів. За густою зеленню дерев і кущів порічок почув дзвінкі голоси Андрія і Ольги. Хотів спочатку піти до дітей, але роздумав і ліг на траву біля яблуні. Навскісне сонячне проміння золотіло верховіття дерев, крізь листя просвічувались обриси яблук і груш.

— Розкажи мені казку, Андрію, — попросила Ольга.

— Тобі тільки казки в голові, — розважливо відповів.

— Бач, який ти добрий. Усі кажуть: у вашім класі ніхто краще за тебе не розповість. А тобі для мене жаль щось розказати. Чуєш, розкажи, Андрію. То я тобі книжку нову дам почитати.

— Яку?

— Гарну. Мені піонервожата дала. Розкажи, Андрію.

Замовкло за кущами. На саблукі переливчасте заспівала іволга і, війнувши гарячим пір'ям, перелетіла на друге дерево. І легко, наче продовжуючи пісню іволги, задзвеніли срібні ноти дитячого чистого голосу.

— Колись у давню давнину на нашу рідну землю нападали турки і татари. Де тільки проходили вони, там залишалась одна пустка, бо людей вони убивали або забирали в полон, малих дітей топтали кіньми, а села палили лютим вогнем, як фашисти в Іспанії.

Тоді на нашій Поділлі, коло Бугу на кручі, де тепер каменоломні стоять, жив брат Іван із сестрою Яриною. Жили вони у великій дружбі, бо нікого в них не було з рідні — всіх турки порубали. Поїхав одного разу брат у ліс на полювання, а сестра залишилася поратися дома. Коли дивиться вона — аж чорна хмара заступила сонце. Кинулась дівчина в двір, а до хати чорніше чорної хмари мчить орда. Метнулась утікати, побігла понад кручею; гострий камінь до самої кості ріже білі ноги дівчині, колючі кущі розривають руки, рвуть буйні коси, що плечі встелили; а дівчина біжить, та несла втекти від погоні.

"Краще мені смерть, чим неволя", — і з високої кручі кинулася в Буг. Та, падаючи, зачепилась косами за колючий терен і повисла над рікою. Схопили її людологи, зв'язали мотузком і потягнули за конем. Біжить дівчина шляхом і чорну землю

сльозами засіває, кров'ю червонить...

Тої години брат далеко заїхав у ліс. І от почав під ним спотикатися кінь. По рівному іде, а спотикається. Серцем відчув Іван горе — і погнав коня додому. Коли виїхав із лісу, тільки побачив чорний дим і стовп рівного полум'я замість своєї хати. Щосили погнав коня, напав на слід цих фашистів і вирішив або пропасти, або шаблею добути сестру з полону.

У дорозі зустріла його ніч, темна, невидюща. Утомився кінь, голову понурих, милом стікає, а тут ще річка перегородила дорогу;

"Прийдеться відпочити тобі, товаришу", — пустив коня на долину, а сам дивиться в далечінь — очей не спускає.

Аж от за рікою запалали вогні. Зрадив брат: "Нападу вночі на фашистів і відіб'ю сестру".

Та не дочекалась його Ярина. Тільки почали вороги засипати біля вогнища, вона розгризла зубами сирицю, що до крові впилась в її руки, і кинулась тікати. Побачила її варта, почала переймати, кіньми здоганяти.

Догнали сестру у степу, кіньми прибили; потім осліпили її, відрізали буйну косу, а шаблями посікли тіло на дрібні шматки.

Вночі, коли згасли вогні, переплив брат річку, напав на людоловів, порубав, розігнав їх, а сестри не знайшов.

Три літа і три зими шукав брат свою сестру, бився з фашистами і на своїй і на чужинській землі. Була йому в битвах удача, тільки серце удачі не мало — ніде не міг відшукати Ярини.

На четверте літо знову попав брат на те місце, де колись вперше побив ворогів. Підійшов до молоді гінкої берези, щоб зрубати її. Тільки намірився шаблею, а береза заговорила до нього:

— Не рубай мене, брате, я твоя сестра, ордою замучена, порубана. Оця береза біла — це моє тіло, а трава шовкова — моя буйна коса, а чорний терен — мої карі очі...

Замовк Андрій, і після довгої мовчанки з жалем обізвалась Ольга:

— Коли б не почав братік попасати коня, а переправився через річку, то й сестру б урятував. Хай би без коня, хай би сам переплив. Чи так я кажу, Андрію?

Авжеж, так, — здивовано погодився брат, не сподіваючись, що Ольга зробить такий висновок з казки. Дмитро приязно усміхнувся: ця Ольга завжди що-небудь скаже несподіване. О, вони в нього обоє до науки охочі, буде толк... Аби тільки спокійно в світі було, та щось не схоже на спокій, — задумавсь.

А в душі ще озивалася старовинна казка, вставало Побужжя, високі кручі і замучена дівчина в зеленому степу. Згинаючись, вийшов з-за дерев і любовним зором зупинився на Андрієві, що був, як казали, увесь у батька — і з лиця, вдачі.

— Пішли, діти, до хати.

— Таточку, а де ви були? — кинулась Ольга до нього.

Андрій підвівся і спокійно, розумними, трохи сумовитими очима подивився на батька.

— На полі, дочко. Жито там наче гай стоїть.

— А чого ж мене не брали з собою?

— Щоб не плуталась під ногами, — промовив за батька Андрій. — Заблудишся в житі — хто тебе відшукає?

— Не бійся, хто схоче, той відшукає і на самому краю світу, — гордовито підвела голову, як справжня наречена: і ці слова, і манеру триматися вона вже встигла перехопити від врослих дівчат.

На подвір'ї біля квітника поралась Югина, до неї напівзаплющеними устами тягнулися барвисті квіти. З легким усміхом подивилась жінка на дітей, чоловіка.

— Давно з Городища приїхала?

— Нещодавно, Марко Григорович і Соломія привіт передали тобі, запрошують до себе, — подивилась на Дмитра. І той голубий погляд, не вицвілий, не потьмарений, був йому таким самим дорогим, як чотирнадцять років тому.

У хаті коло вази з квітами лежав невеличкий, очевидно Від пістолета, набій; по ньому корінчиком покрутився розбухлий слід іржі. На обідку біля капсуля двома мурашками чорніли чужі літери.

— Югино, звідки ця погань взялась?

— В Городищі знайшла, — відповіла безтурботно, а Дмитро Замислився.

II

Нарешті Андрій упросив батька піти в яр, щоб побачити старе Городище.

— Далеко йти, пристанеш.

— Не пристану, — уперся хлопець на своєму.

В неділю, після сніданку, вдягнувшись у святкове вбрання, Дмитро перекинув на плече дробовик і пішов з сином в чорнолісся.

Вночі пройшла гроза, і тепер в дорожніх вибоїнах ще стояла зеленаво-золотиста вода, паруючи легкими димками.

За селом починались луги. Ядерний дощ прибив високу траву до самої землі, оповив сизою вологістю сліпучу зелень. Сумовито було дивитись на спустошене, витолочене, покручене вітром і негодою привілля, що курилось на сонці, мов пожарище. І раптом на очах почала оживати долина. Заспівали, затукали тяжкі краплини, спадаючи з листя і квіту на землю, заворушилась, без вітру зашуміла трава, зводячись і підстрибуючи вгору. Спочатку підводились окремі кущі, зелені і свіжі, міцніші в корені і стеблі, а між ними сіросизуватими западинами ворушилась неспокійна луговина. По ній, мов рибини, скидались зернисті покучерявлені кетяги квіту, довго перехитувались і гордовито стихали, п'ючи густе сонячне проміння. А потім, зразу, пружно підводились цілі прогалини, даючи знак іншим, і весь простір, міняючи барви, підводився міцно і вперто, розливаючи навколо п'янки пахощі.

— Дивіться, тату, — не так захоплено, як здивовано промовив Андрій, оглядаючи чорними блискучими очима рухливе зелене море.

— Оживають, сину, бо таку породу ми сіяли, міцну, — задумливо промовив, дивлячись в далечінь.

Прісною прохолодою повіяло з лісу. На прогалинах так пахли голубі шапки чебрецю, що можна було впитися до непритоми. З-під кущика пурхнула довгонога поцябрушка і, дрібочучи продовгуватим, сизокрапчастим тілом, побігла, цінькаючи, по вигнутій оброшеній стежці. Могутнім спокоєм дихало чорнолісся. Вузлуваті натруджені дуби важко розкинули нерухомі шатра зубчастого листя. У гушавині чорних стовбурів блискавицями спадали білокорі берези, без вітру шумів полохливий лист на осиках.

З неприхованою цікавістю оглядав Андрій лісову красу, обминаючи прогалини, засіяні просом, пшеницями, яблуневі сади, огорожені воринами або просто обсаджені вишняком і черешнею.

Ледве помітною стежкою вийшли на пасіку. По траві і в блакиті синяка та фацелії довгими рядами бігли червоні вулики. Біля контрольного, навпочепки, сидів старий Марко Синиця, курникаючи під ніс якусь пісню.

Найменша дочка його, Соломія, студентка сільськогосподарського інституту, підвівши голову, пильно оглядала обсипану плодами яблуню. Знаючи, як його любить білоголовий Марко Григорович, Андрій, не здоровкаючись, зразу ж гукнув:

Діду, дайте меду!

Якого тобі, вражий сину? — підводячись, поздоровкався з Дмитром.

— Щільникового.

— Зараз не можна меду їсти.

— Чому, діду?

— Чому? Язик як цурпалок стане. Спухне, — промовив безперечно, стримуючи осміх в розкішній сивій, аж позеленілій броді.

— Ой, діду, а самі просили, щоб на пасіку прийшов.

— Так то ж щоб прочитав мені, старому, яку книжку, розповів про свої одноманітні оцінки. І тепер вони в тебе не змінилися?

— Не змінилися, діду.

— Все п'ятірки?

— П'ятірки.

— А б'єшся теж на п'ять?

— Всяко буває, діду.

— Соломіє, принеси гостям свіженького.

— Зараз, тату, — майнули між деревами дві чорних коси і синє плаття.

— Не треба, Марку Григоровичу. В нас і свого хватить.

— Як так — не треба? На пасіці бути і меду не попоїсти? Ти що, мене, старого, зобидити хочеш?

— Та нам на Городище треба попасти, не близький світ.

— Успієш іще з козами на торг. Ну, що воно в газетах печатають? Війною пахне, кажуть? Чи то перемелеться?

— Хто його зна, — неохоче відповів.

Отут, в лісах, в зеленому і блакитному світі, наповненому співом птахів і бджіл, не хотілося зараз думати про страхіття, що висувалось із далеких країв.

— Проклятий отой фашист. Товчеться, товчеться по світу, як Марко Проклятий по пеклу. Невже йому таки й спину не буде? Як думаєш?.. А ти знаєш — і в наших лісах якась лиха година воду каламутить. Я разів зо два чужих людей здалеку бачив. Не мішало б облаву зробити.

— Дмитре Тимофійовичу, погляньте на нашу яблуню, — підбігла Соломія.

Смагляве обличчя було ясне й щасливе, як буває в пору безтурботної юності, коли світлі надії скрізь стелять добрі шляхи. Була дівчина середнього зросту, високогруда і гнучка, мов лозина. У кожному русі вчувалася пружність і сила.

"Яку доньку викохав у лісах. Очі аж світяться розумом". — мимоволі задивився на дівчину, пригадуючи, що вже про неї, про її працю в саду і на пасіці тепло писалося в газеті. Обережно пішов поміж вуликами до яблуні. Молода крона аж угиналася від плодів, на яких пробивалися перші промінці рум'янцю.

— Це такі яблука в червні? — здивувався, торкаючись рукою до чистого стовбура.

— А вона думає виростити яблука, мов кавуни, — обізвався Марко Григорович.

— Ні, трохи менші, — серйозно відповіла Соломія. — А от якість кавуна не завадило б прищепити плодовим деревам.

— Яку саме? — недовіжливо запитав Дмитро.

— Щоб вони цвіли і плодоносили кілька разів, до самого морозу.

— І це можливо?

— Можливо, Дмитро Тимофійовичу. Наука не знає слово "крапка".

"Селянські діти", — згадав твір Некрасова і усміхнувся сам собі.

"Селянські діти", — як музика обізвалися схвильовані думки, широко розкриваючи новий світ. Прислухався до них, мов до свого весілля, і добрів, і радів, дивлячися то на Соломію, то на Андрія.

Дівчина з подивом бачила, як мінилося обличчя Дмитра.

"Ех ти... маленька, — подумав, ніби про свою доньку. — Селянська дитина... А в інституті вчишся, готуєшся науковим працівником стати. Ти розумієш, що це значить? Певно і не розумієш, бо це тобі звичним здається".

— Дмитре Тимофійовичу, що ви подумали? — червоніючи, запитала Соломія.

— Багато чого... Про державу нашу. Як підносить вона нас. Розумієш, — наче матір дітей на руках.

— Як ви хороше сказали, Дмитре Тимофійовичу. Навіть не думала, що ви такий... ліричний.

— Прямо не бригадир, а типова... лірика.

Обоє розсміялися.

— Ні, Дмитре Тимофійовичу, то ви сильно передали... Скажіть: у вас є таке відчуття, що наші люди — рідня вам?

— Це ти теж хороше... Велика рідня, — задумався.

— Вірно — велика рідня! Не раз, буває, ідеш містом; ріки людей протікають, а тобі здається — всі вони твої друзі, всіх ти їх знаєш. І ще краще жити і працювати хочеться. І, правда, це анітрохи не дивно!

Повна і чиста довіра якось зразу поєднала літнього чоловіка з повівом самої юності. Як до потаємних найкращих своїх думок, дослухався Дмитро до мелодійного голосу Соломії. Було приємно, що багато її юних поривів також жили і в його серці; було хороше, що з кожним новим словом дівчина стала ще кращою в його очах, такою, як подумалося, такою, якою хотілося бачити молодість.

Селянська дитина... Як це вузько. Та таку дівчину і всьому світові не соромно показати... Ні, це не селянська — це наша, радянська дочка.

— А ти не боїшся тут, в лісах, жити? — запитав, коли попрямували до хати.

— Чого мені боятись? — здивувалася. — Дробовики є і в мене, і в батька. Вовків завжди одженемо.

— Стріляти вмієш?

— В лісі жити й не вміть, — засміялась, блиснувши двома рядками сліпучих зубів. — Торік із батьком двох вовків убили. А в Городищі, біля Білого озера, на виводок напали. Спіймали його.

— Та вона, непосида, дикого голуба на льоту збиває. Я її на генерала б учив: як почне командувати та коверзувати мною — хоч із пасіки тікай. Тільки й спокою, поки в тому інституті вчиться. А приїде — і почне тобі свої порядки заводити. Словом, доп'яв собі помічницю, як отой грець дуду на свою біду.

— Так проженіть мене з пасіки, — осміхнулася дівчина.

— Бач, хитра яка. Прожени, а ти ще за якогось заміж вийдеш, що батько на весіллі й чарки не вип'є. Хай краще вже сюди на пасіку ходить. Може хоч бджоли добре покусують.

Тільки темними очима повела дівчина і пригасила усміх віями.

І добрий спомин, і чисту радість залишає в душі оцей віддалений куток його рідного колгоспу, оце оновлене яблуневе привілля з червоними вуликами на лискучих травах, з сивим балакучим дідом і молодого дівчиною, що з розумним, трохи насмішкуватим виразом прислухається до батька...

Високо піднялося до неба співуче чорнолісся, могутнє і рідне, як материна пісня, як вірна дівоча ласка.

Уже й стежки нема, тільки зелено знизу, тільки блакитно вгорі.

А він іде зі своїм сином цим ясним світом до Городища, де колись партизани били ворогів революції. Може в Городищі Лежать кості його предків, що боронили вольну волю і за життя — життя віддали.

Розступилася велична брама столітніх дубів, і перед ним вигнувсь окраєць глибокого несходимого яру. Кількома поверхами підіймались у величезній улоговині молоді дерева і чагарники, перемежовані озерцями і болотами.

— Тату! — схопив батька за руку Андрій. — Хтось у гущавині причаївся.

З несподіванки йокнуло серце. Справді, внизу, в заростях широколистої вільшини причаїлась людина; чорним обаполом втиснулась вона в соковиту зелень.

Не розмірковуючи для чого, петляючи між деревами, Дмитро великими кроками спускається вниз. Невідомий зникає в чагарнику.

"Еге, чого б йому тікати?" — пробуджується підозра, пригадуються слова Марка Григоровича, і Дмитро зриває з плеч дробовика. Невідомий проскакує між тонкими деревцями і знову зникає в рухливій зарості.

— Стій! — злякано стрибає яром луна і дзвінко б'є десь угорі біля дубів.

У відповідь лунає сухий постріл; куля свистить над головою Дмитра.

"Он як!" — аж гуде міцне тіло.

Забувши про все на світі, зрізає він прямою лінією хистку віддаль, не випускаючи з ока пригнуту постать, що ряботить між деревами. Знову лунає постріл, але тіло сповнене несхигною певністю, що кулі не візьмуть його. Чим більше зменшується віддаль, тим частіше лунають постріли. Кулі зривають листя і кору з дерев, чмокають в болоті, але не зачіпають Дмитра.

— Стій! — підводить дробовик. І в цей час різкий біль обпікає йому ногу вище коліна.

"Брешеш, не втечеш!" — схитнувшись, спускає курок — і невідомий падає лицем на землю, але зразу ж починає повзти в чагарник.

Зопалу Дмитро біжить за ним ще трохи, але падає в траву і руками схоплюється за ногу.

Кров темними плямами виступає на штанях, червонить йому чорні великі руки, проціджується крізь щілини пальців. Перемагаючи біль, він боком повзе за невідомим. В цей час насупроти нього затріщали кулі.

"Напевно, інший, напарник, спішить на виручку", — впивається руками в рушницю.

Розводяться кущі. Ще мить — він опустить курок. І раптом з острахом, аж заскреготівши зубами, обливаючись потом, безсило випускає рушницю на землю: в кущах зупинився Андрій з пістолем у руці.

— Тату! — більше нічого не промовляє, біжить і опускається на землю біля батька, — очі хлопця поширились і, здається, аж задимілись великі синюваті білки.

— Як же ти мене налякав. Ще хвилька і я... Де той? Утік?

Ні, я зв'язав йому руки ремінцем... Усю спину дробом зрешетили. Кров так і юшить, — насторожено стоїть хлопець, прислухаючись до кожного звуку.

Зв'язав? — довго дивиться на сина.

Ой, що з вами? — тільки тепер побачив кров і припав і батька.

— Нічого, синку, покажи дорогу до того. Андрій, повертаючись, іде попереду, але плечі його раз у в починають дрижати — він бачить, як батько кривавить лист і траву. Кривлячись од болю, доповз до озерця.

На прим'ятій траві куцьорбиться чоловік. Великі темносірі очі, перекривлені болем і злобою, впиваються в Дмитра. Голова відомого продовгувата; підборіддя різко випнуте, клинцювате і заляпане болотом; уста стиснуті в тонку білу смужку.

З полегшенням зітхнув Дмитро, вдивляючись в злобно пересмикнуте обличчя: розвіявся сумнів, що кілька разів холодив його — а може даремне пролилася кров.

— Біжи, Андрію, до Марка Григоровича. Хай запрягає коня і приїжджає сюди. Не заблудиш?

— Ні. А як же ви? Дайте я вам ногу перев'яжу.

— Я сам. Біжи скоріше. Біжи, сину!

— Стогнучи, звивається на землі невідомий.

— Нічого, не здохнеш, — злісно слідкує за побілілим обличчям, на яке спадає ріденький, пітний чуб кольору перегнилого лика.

Дмитро ножем розрізує штанину біля рани і починає перев'язувати її.

* * *

Хтось схиляється до нього. Він відчуває це, не розплющуючи очей, — тільки по тому, як згустилась темінь над ним.

Куди ж він пливе? Щемить серце, млосний перестук перекочується в голові, і все тіло аж пашить вогнем, наче на ньому перекручують розпечені обручі. Ще неясно віє над ним широкими крилами світ, і в ньому Дмитро ловить то до болю знайоме курликання журавлів, то якесь слово, значиме і таємниче, то признаний форкіт коня, то зміну теплих струмків, то повів розпареного чебрецю. Все це знову розходиться, неначе вітер в привіллі, і щось нове впливає — тільки напружити пам'ять і вловиш його.

І раптом високо-високо над ним розкинулась темносиня річка. Вона звивається в темних берегах, невеличкими озерцями просвічується осторонь, переливається м'яким ссявом великих зірок. То Чумацький Шлях пливе над ним, розділяючись на дві дороги.

Тихо шумлять розлогі дерева. Часом на чорному тлі різне око тендітний стовбур берези, і знову перехитується річка, глибинна, спокійна. Курличуть колеса. Ось шина ударила в корінь, забряжчали орчики, біль терпко обізвався в нозі. Дві голови нахиляються до нього, і він скоріше відчуває ніж пізнає Андрія і Соломію.

— Дмитре Тимофійовичу, ми вас на ніч в нашій хаті залишимо, — торкається дівоча рука його руки.

І він заплющує очі, сповнений якимсь новим почуттям, почуттям, що в його житті трапилось щось значиме. А що. воно? Ага, він житиме! Ні, не те, не те. Він добре діло зробив. А люди, які ж люди з ним... Соломія, Марко Григорович, Андрій... Все стає незвично хорошим, і чуже життя розстеляється так само близько, як і своє. Він хоче навпомацки знайти руку Андрія і не знаходить. Син! Дванадцять років, а він біжить на поміч. І постріли не спинили.

— Андрію!

— Що, тату? — нахиляється до нього, обдаючи переривчастим подихом.

— У село поїдеш, тільки маму, бабу не перелякай. То у мене крові багато витекло.

— Гаразд, тату. Довеземо до Марка Григоровича і я — верхи додому. Болить у вас?..

Широкий гул м'яко сповиває Дмитра. У його житті сталися нові події. Хай ніхто не знає про них, тільки його серце — і це вже добре. І поки що сильне почуття, що радісно зв'язує його з усією країною, з усіма рідними людьми, перемагає чуття болю. Проте згодом воно знову підкрадається, вогнем наливає тіло, стискує серце; тяжко віддаляється небесна ріка, плямами розтікається, тільки шум, невловимий, тривожний, все плеще і плеще, неначе невсипущий колос...

У хаті біля нього сидить Соломія, але Дмитро настороженим слухом відчуває присутність ще якоїсь людини.

— Тут хтось є?

— Це Степанида Сергієнко, моя подруга.

— Ми будемо доглядати вас, Дмитре Тимофійовичу, — з просвітку напівпрочинених дверей насувається чорна брила і зупиняється біля Соломії.

— Завдав людям клопоту, — широко жалкує і виразно пригадує завзяту Степаниду, студентку університету.

Млосно шумить в голові, така слабкість у всьому тілі, що навіть дивитися тяжко на блищик зорі, яка тремтить і тремтить у невеличкому шматку неба.

— Що ви, Дмитре Тимофійовичу! Таке скажете. Ви для нас, можна сказати, життя не шкодували, — гаряче заговорила Степанида. — Коли б я Могла вам чим пособити, коли б я могла ваш біль перетерпіти...

І добре Дмитрові слухати схвильоване слово дівчини, хоча не забуває з насмішкуватим співчуттям відмітити: м'яко говоріть, а характеру твердого — не в батька вдалася.

Світанком приїхали Югіна, мати, Андрій і лікар.

— Дмитре! — припала жінка до чоловіка і не могла одірватись, обдаючи його сльозами і гарячим диханням.

— Хоч би людей постидалась, — спробував оджартуватись. — І не вмивай мене сльозами. Ну, не треба, Югіно.

— Через місяць брикатиме ваш вояка, — відповів після перев'язки лікар на німе запитання Докії. — Кість не зачеплена.

— І то вже гаразд, — зітхнула мати, її запалі очі просвітилися вогким блиском.

І знову гойдалась перед ним просвітлена ріка, а потім рознилась вона безмежним морем; росистий житній та пшеничний колос перехитувалися з ниви до нього, шукали рук його, і невимовно добре було їхати своїми рідними полями, де кожен пагорбок, де кожна долинка поріднена якоюсь згадкою чи то дитинства, чи то юності, чи уже середніх років, коли на скронях починають сріблитися перші ниточки.

І ні разу Дмитрові не подумалось про недалеке майбутнє, що тепер підійшло впритул до нього, ні разу не подумалось про той лихий дикий корінь, що викинув свою ядучу ворсину в несходимий яр, ні разу не подумалось, що цим пострілом обривалось його мирне хліборобське життя. Нове почуття полонило його, давало ясність думкам, як сонце дає тепло багатій ниві. І як ніколи, тягнуло тепер Дмитра в поля, до людей, до праці. Тому й лежали поруч із ліками безості й остисті колоски, розповідаючи про ті дива, що робились без нього на ланах.

Третього дня, коли він лежав після перев'язки на високому ліжку, в хату вбігла Ольга:

— Таточку, до нас дядя Іван Васильович на машині приїхав і знову мені книгу привіз. Дивіться!

Пригинаючись у дверях, увійшов Кошовий.

— Добридень, бригадире. Як здоров'я? — підійшов до ліжка і поцілував Дмитра. — Велику птицю спіймав, Дмитре Тимофійовичу. За її польотом давно слідкували. Більшовицька подяка тобі. Одужуй скоріше. Що колоски розповідають? — усміхнувся і присів у головах.

— Різні новини розповідають. Перехресний спосіб сівби порадує нас, Іване Васильовичу.

— Марія Опанасенко тобі привіт і найкращі побажання Передавала, а в Навроцького, як почув, аж сльози заблищали.

— Що він тепер робить?

— Нові гатунки жита виводить. Захопив собі таку площу, що на ній і дослідна станція вмістилася б.

— Цей захопить. На рибалку не їздили?

— Ніяк не зберусь. З тобою хотілося...

— Поїдемо, Іване Васильовичу. Одне місце я таке намітив.

— Знову цілу ніч протримаєш на воді?

— Цілу ніч, — і захоплюючись розмовою, планами, Дмитро забуває за рану.

III

— Ти чого?

Він прокидається від знайомого ласкавого дотику невеликих пальців, від повіту гарячих краплин, що падають йому на щоки. І раптом з острахом підводиться з постелі.

Очі в Югини, як два озерецька, переповнилися сльозами; позлипались мокрі вії, тремтять нервово, швидко; здригаються щоки, нерівно перекочується підборіддя. Вона мовчазно охопила руками його ший і обличчям притулилась до шорсткої, зарослої щоки. Сльозина падає Дмитрові в очну западину. І куточок його ока починає часто пересмикуватися.

— Ти чого? — перепитує, і самому стає моторошно від власного голосу. Біль починає підбирати ногу, підводити вгору.

Тиша.

На вікнах погасло сонячне проміння. І настороженими тінями наливається хата, немов перед бурею.

Зашумів надворі вишняк, і вже не було у вікнах зеленого і блакитного світу — тільки сиза мла звужувала день. Дмитро відчуває, як на його грудях швидко б'ється серце дружини, і терпляче жде, поки вона заспокоїться.

В провітку між двома вишнями бачить: вулицею поволі ідуть жінки та чоловіки; споважніли зразу діти, і по ході, по обрисі людей, чіткому і незвичному, він розуміє, що трапилося щось неповторне, страшне.

— Війна? — впивається в голубі блискучі озерця.

— Війна! Фашист напав. — Ще міцніше припадає до нього, ще міцніше затискає його ший теплими руками.

Більше не треба слів, більше не бачить він ні блакитного погляду, ні самої Югини. Може вона тепер відійшла від нього? Ні, певне злилася з ним в єдиному подиху. Оті

радісні, невловимі хвилі, що цими днями переповнили його душу, раптом обриваються, і холод просочується аж до мозку.

"Війна! Яка ж вона?" — уявляє розпливчасті тьмяні картини, що заворушилися десь біля обрію.

Бачить їх по-своєму, як бачить хлібороб, що викохав щедрю ниву не на радість, а може на поталу.

Який урожай у цьому році! Найстаріші люди не пам'ятають такого. Оновлена земля, наче з глибин своїх, підняла могутню сілу, і закрасувалися жита, вищі росту людського; в садах дерева ломилися від буйного плоду, пасічники ніколи не брали таких узятків. І цю землю, родючу і добру, пригасить, запечалить повів війни...

Бачив на полі бою, як злобне залізо розорювало ниви; не сонячні вінки, а пожежі клубилися в небі, і не радісним перепочинком чи турботою, а кривавим трудом і вічним спочинком віяло з нахмурених ланів.

Як багато того дня промайнуло картин — одна сумніша за другу. І хіба він міг знати, що ця війна буде страшніша за всяку картину, яку може породити людська уява.

— Дмитре, що ж ми будемо робити?

— Що? Воювати будемо з фашистами, Батьківщину боронити. До останнього подиху захищати, Югіно.

— Правда, мій любий... А як же ти?

— Вилікуюсь — і на фронт. Не буду коло твоєї спідниці сидіти. — І зразу ж подумав, що дружина може його гіркий жарт прийняти за докір; та вона, видно, так і зрозуміла, бо, приглушивши зітхання, мовчки з жалем подивилась на нього; незаслужена образа просковзнула по обличчю. Він довго відшукував потрібне слово, щоб зм'якшити свій докір, та не зміг відшукати і, непомітно, забуваючи за дружину, знову перенісся думками в оту невідому далечінь, що і йому десь готувала своє місце і долю.

У хату увійшли Докія і Андрій. Обличчя матері було чорне, як ніч — глибокою темінню віяли запалі скорботні очі, рясні зморшки, уста.

"Як може зразу змінитись людина", — перевів погляд на Андрія, що стояв біля дверей, стрункий, задуманий, білявий, ще більше відтіняючи згорьоване обличчя Докії.

— Де Ольга? — йому хотілося в цю хвилину бачити всю сім'ю. Югіна вийшла з хати і незабаром повернулася з дочкою. Тихо підійшла дівчина до батька і стала, похнюпившись, коло ліжка.

— Ти чого, донечко?

Дві волошки глянули на нього і знову сховались під темними віями.

Мовчки зійшлась вся родина біля свого господаря, неначе прощаючись з ним. Дмитро довгим-довгим поглядом обвів усіх і тихо промовив:

— Журбою біді не пособиш і голови теряти не треба. Не за нами одними прийшло горе. Тримайтеся ж одне одного, яка б лиха година не бушувала над вами. Ми сильніші всякого лихоліття. — І замовк — нехватило слів. Щось стиснуло йому горло і, охоплений думками, згадками, не міг умістити в серці усього життя, що прорвалося густо і боляче.

IV

Похмурніло навколо в ці дні.

Проводжали жінки чоловіків, матері — синів, виряджали рідних та кривних; дитячими ручками, дівочими устами прощалось село зі своїми синами. І ніхто в селі не сідав у машини. Йшли пішки аж до чорнолісся, глибинним зором оглядали ті простори, що лягли з роками як найдорожчі скарби. Прямували завтрашні солдати у невідоме — битись за ці простори, життям обстоювати ті світи, без яких не можна прожити людям, як серцю без крові.

Не одної вдачі, не одної волі та сили були. Та буйна молодість, як яблуневий цвіт, першою прощалась з ріднею. Пройшли довгими вулицями, завзято, гордовито співаючи похідних пісень. Навколо з заздрістю крутилися виводки малечі. Вони більше за всіх вболівали, що не їм іти на війну, вони ж найбільше розхвалювали своїх братів та родичів.

За селом, як по команді, юнаки вскочили на машини, обнялись, переплелись руками, і пісня, що тільки раз так співається у житті, широко розляглась над безмежними мінливими плесами поля. Могутній у своїй силі і принадно сумовитий по звучанню тенор, обриваючи душу, підводився до самого неба. Ще не встигли молоді баци грізно повторити приспів, як знову заспівувач наповнював поля неповторним трепетом.

І довго не розходились жінки, чоловіки, дівчата з шляху, схвильовані прощанням, піснею і думами про завтрашній день. Старші роками були більш задуманими, суворими. А тут ще як почнуть жінки печалитися, то інший чоловік і не витримає — сам хмарою насупиться, гладячи рукою дитячу голівку. А Варивон зразу ж нагрімав на свою рідню:

— Чого ви мені, значить, похорон справляєте? Не дадуть чоловіку спокійно чарку випити. От ускочив у сльози, як у росу. І де їх ото набралось? Ану, хай чорти Гітлера у смолі кип'ятять, випиймо за нашу удачу. Пий, стара, — звернувся до Василяни, — бо скоро горілка від твоїх зітхань прокисне.

З Дмитром прощався спокійно, тільки очима косував на Василяну, що й на людях не витримала, плакала.

— Жаль, Дмитре, що не разом ідемо. З таким, як ти, гори б ворочали. З тобою і працювати гаразд, і горілку пити, і чортів бити. Коли б, значить, стали плече в плече, — ніхто б нас і залізом не сколупнув.

Спасибі за добре слово, — розчуливсь Дмитро. — Справно воювали за свою землю. Ще може стрінемось.

— Стрінемось. Як не на війні, то після війни — я вмирати не збираюся, — подивився на Дмитра з твердою надією. — Думаєш, сам себе потішаю. Вірю, значить, що ніякий дідько мене ї візьме. Дивлюсь на іншого і злюся — то був чоловік чоловіком, а це за день як тісто розлазиться. Тьху на тебе, окаянний, думаю. Чи ти, значить, коло діжки согрішений, чи яка тебе трясця місить? Я такому і в пику затопив би.

Тричі поцілувалися, міцно, щиро. Варивон, перехопивши рукою жінчину шию,

опустив долоню на блузку і вже з-за плеча усміхнувся:

— От шкода — свою жінку покидати. Вона як пісня в мене: радість посилить, а смуток розвіє. Тільки в ці дні моя пісня зажурилась. Пішли, дорога. — Так і вийшов із хати і пішов селом, пригортаючи молодицю.

"Такого біда не скрутить. Воїн", — любовно провів невисоку огрядну постать Варивона і знову, кривлячись од болю, змислився над своєю долею.

Григорій Шевчик в ці дні, до мобілізації його року, хотів якнайбільше побути з дітьми, з дружиною, бабою Ориною. Раптом усе домашнє стало дорожчим, начебто він тепер бажав наверстати минуле, коли більше часу проводив поза домом. Раз навіть майнула думка: "Певно, Дмитра завжди так тягнуло до родини, як мене зараз".

Але невідкладні турботи від зорі й до зорі тримали Григорія серед людей. Він перший гостро розкритикував маршрут, по якому мали гнати в тил колгоспну худобу. Од злості голос у Шевчика став більш різким і книжним:

— Це план, можна сказати, канцеляриста Скоробреха, який все врахував, крім... війни. Прямо тобі стратег — гуртами захотів осідлати дороги найбільшого руху.

— Зате це найкоротший шлях, — спробував хтось оправдатися.

— До повної плутанини або й загибелі — ви хочете сказати? — відрізав Григорій. — Худобу ми переправимо через Буг і поженемо польовими дорогами.

— Ех, скільки пащні витолочимо, — зітхнув Олександр Підпригора.

Григорій з докором поглянув на гуртовщика і ледве сам не зітхнув. Одначе зразу ж нахмурився, щось пробурмотів про мирні настрої і заговорив про новий маршрут. Другого дня Шевчик уже запасливо добував у районі медикаменти для людей і худоби, а потім в конторі колгоспу влаштував "художню частину" канцеляристам, які, старанно виготувавши списки худоби, трохи припізнилися з різними довідками для гуртовщиків і доярок.

— У нас же нема типографій, — спробував захищатися бухгалтер.

— Скоро лінотипа для лінивих типів підвезуть. Прямо на парашуті в контору спустять, — похмуро пообіцяв Григорій. — Жінки як-небудь і сюди вам зможуть обід принести. Тепер не обов'язкова розкіш на всякі перерви час убивать.

Додому Григорій прибігав зрідка і вже дорогою добрішав; якась тиха задумана усмішка опускала куточки його темних заокруглених уст.

Розважав, як міг, Софію, дітей і часто замислювався, забувши скинути руку з пухнатенького засмаглого плеча Люби. Було боляче. Ще тільки на життя починали слатися дороги, і так по-дурному війна обірвала їх.

"Що ж, Григорію, пора воювати, брати гвинтівку до рук. Пора", — згоджувався.

Неясно у мареві бачив війну. Ішов у думках насупроти неї і жалкував, що невелику мав військову спеціальність: був рядовим зв'язківцем.

Надвечір, перед самим його від'їздом, тихо підійшла Катерина і припала чорнокосою головою до його грудей, потім відхилилась назад і попросила:

— Тату, ти нас не забувай. Листи частіше пиши. Ти перше дома мало був, тепер поїдеш, а ми ж тебе любимо, тату, аби ти знав, як ми тебе всі любимо, — обняла його

тонкими ручками і притулилась головою до щоки батька.

— Хто тебе, доню, навчив так говорити? — зразу майнула догадка, що Софія розмовляла з дочкою.

— Я сама, тату. Ти все думаєш, що я маленька... А скільки я тебе, бувало, дожидалась вечорами. Усі уроки вивчу, художні книжки почитаю, а тебе все нема. Ти ж так гарно співати умієш, а нам рідко-рідко співав.

Бліднучи, Григорій слухав мову дівчини і тепер зрозумів, що не зумів прихилити до себе дитячих сердець, що діти розуміли більше, ніж він гадав. І, жалкуючи, що не можна повернути минуле, заговорив тихо й гаряче, не випускаючи з обіймів Катерини:

— Так, дочко, твоєму батькові треба було бути більш уважним. Тільки ти не думай, що він вечорами розгулював. Твій батько робив буденну роботу, робив, скільки хватало сили, бо думалось не про себе одного, а щоб краще було людям. Ти ще не знаєш, дочко, що таке село. У ньому багато хорошого, але й корінці бур'яну залишилися, накип минулого де-не-де до нашого берега прибивається. І твій батько не проходив байдуже повз усе, аби, мовляв, йому добре було. Він гнав у шию ледарів, п'яниць, дряпіжок, прихованих ворогів; непокоївся серцем за нові зелені паростки. Часом і помилявся, а робив багато, як совість підказувала йому... Ти мене розумієш? — раптом подумав, що не треба було цього говорити дівчині.

— Розумію, тату. Ти хороший у нас. Тільки мати часто плакала, коли тебе довго дома не було.

— Повернуся з війни — більше плакати не буде. Я маму дуже люблю.

З дитячою довірою подивилась Катерина на батька, щось розмірковуючи, а потім м'якими устами, перехилившись, навскіс поцілувала його.

— І ми всі тебе, татку, любимо. Так любимо... Мати нам що не почне говорити, а тебе і спом'яне.

Схвильований Григорій вийшов у другу половину хати. Так он яка його Софія. За отими жартами, часом ущипливими, надокучливими, ховалось велике материнське серце. А він не зміг чи не хотів розпізнати його.

— Що ж, жінко, — промовив, сідаючи за стіл, — вип'ємо за твоє здоров'я, за майбутнє наше життя, добре до самого віку, — схилився над нею, цілуючи невеликі уста.

— Ой, Грицю. Що ти, Григорію! — обвила його шию міцними руками, і очі, обличчя засяяли в неї такою радістю, що йому було совісно дивитись на неї.

— А другу чарку, щоб краса твоя не марніла. Щоб все тобі було, чого сама собі бажаєш.

І незчулись, як хату заповнили сутінки, попрібігали діти, з дійницею увійшла баба Орина.

Так, — думав Григорій, — як буде ласкава доля до нього, битиметься за трьох — удачу він мав не тільки поміж людьми: своя сім'я не чула в ньому душі.

Далеко за північ тихо розмовляв з дружиною, так і заснув, притулившись до її невеликих грудей. А Софія лежала на правій руці чоловіка, перебираючи рукою

поріділі чорні кучері, дивилась і надивитись не могла на такі рідні риси дорогого обличчя. Так і світанок застав її, коли треба було будити Григорія в похід.

V

Ревіли дороги.

Машини до самого неба підіймали сірі незграбні стовбури пилу, і він осідав на закурені обличчя червоноармійців, на обважнілі хліба, на покалічені придорожні липи і верби. Часом десь із-за лісу або з-під хмари вилітало кілька самольотів; від них, блискучо коливаючись, відривались продовгувасті бомби, і земля, ахкаючи, підіймалася вгору чорносизими стовпами. На обочинах шляху вже лежали обгорілі залізні кістяки, а невпинний потік прямував далі і далі. Назустріч ішли порожні машини за боеприпасами. Часом вискакували — з пораненими, в очі кидались шкарубкі руді плями на білизні та бинтах.

Дуже непокоїлося серце в Григорія. Найбільш гнітило не наближення фронту, а чуття невідомості: як він зустріне ворога, як вступить у бій, як буде воювати.

Оте "як", нерозгадане, важке, давило тягарем, навіть часом зупиняло подих. Ні, він не боягуз, за чужою спиною не ховатиметься — битися буде не гірше за інших. Бомбардування не лякало його; не лякав і обстріл з кулеметів — лежав на землі коло сорокоп'ятчиків і вперто стріляв у небо, в якому і зараз сновигали кощаві злобні "мессери". Але як він вперше стрінеться віч-на-віч з отим фашистом, що схотів затиснути очі всьому світу?

Григорій попав зв'язківцем у гаубично-артилерійський полк.

Начальник штабу, широкочоллий, уже в літах, капітан Железняков направив його з наводчиком Петром Федоренком у третю батарею першого дивізіону. Петляючи лісом, поміж щілинами і дзотами, прислухаючись до тріскотні мінометів, вони довго розшукували район огневих позицій третьої батареї. Дорогою Григорій встиг узнати від балакучого Федоренка найцікавіші події його життя і погляди на війну.

— Чоловік тоді правильний, коли своє місце знаходить на землі. Дивись, інший і не дурний, і учений, а все в нього через пень-колоду виходить, бо свого не найшов. А моя точка — машини всякі. Люблю їх, як душу. Привозять тобі мертве залізо, а ти біля нього покрутишся, замурзаєшся, як чорт у пеклі, вилаєшся не раз, а потім і любиєшся — пішла твоя машина на люди, як молодиця на весілля, тільки покручує собі, — і Федоренко додавав таке порівняння, що Григорій довго беззвучно сміявся, зупинившись посеред лісу.

— Ти, видно, бабій добрий. У тебе й слівця такі.

— Ні, жінки мене не люблять, — серйозно відповів. — Бо і я, правда, більше машинами, чим їхнім братом, інтересуюсь, — і чогось зітхнув. — Да, а воювати нам з тобою кріпко доведеться. Ти щось коло своїх телефонів тямиш, чи який там біс?

— Тямлю.

— Це добре, — похвалив Федоренко. — Кожен чоловік небагато, а дві професії повинен знати: військову і невійськову.

А то інше боже теля і стрільнути з гвинтівки по-людськи не вміє. Чи, може, і ти не

вмієш?

— Ні, трохи умію.

— Це добре. Ордена за що отримав?

— За урожай.

— Хай не останній буде.

— Спасибі.

— І я за машини теж такий, як у тебе, заробив.

— Чому ж не носиш?

— Ні, є при собі. В кишені. Не хочу, щоб усі бачили — полегкість почнуть всяку давати. — І не можна розібрати, чи серйозно, чи насмішкливо він говорить.

— Да, — не знає, що відповісти Григорій, дивлячись на ширококосте обличчя Федоренка з лукавими блищиками в карих очах.

— Так от, давай будемо дружити, — простягає рубцювату, чорну від заліза І мазуту, руку. — На війні дружба — запорука перемоги, — вже говорить цілком серйозно.

Нарешті вони знаходять свого командира батареї, молодого невеличкого лейтенанта Тура, який щойно повернувся з спостережного пункту.

— Навідник? — зрадів Тур. — Це у нас дефіцитна спеціальність. Свою справу знаєш?

— Знаю, товаришу лейтенанте. На Халкін-голі лупив чортів, аж чорти сипались.

— Повоюєм! — щиро тисне руку лейтенант, — Сержанте Лавриненко!

Проворний сержант підбігає до лейтенанта. Велика, прим'ята осколками каска перегойдується на його голові. І Шевчик зразу ж з великою повагою слідкує за кожним рухом сержанта.

— Це командир першої гармати. Будеш у нього навідником.

Федоренко молодцювате віддає честь, і Григорій помічає, як втомлене обличчя лейтенанта освітлюється схвальною усмішкою.

— Григорій Шевчик? Знаю такого! В одному Указі з моїм батьком нагороджений. Що, в помічники старшини призначити?

— Ні, — пригадуючи слова Федоренка, рішуче закрутив головою. — Хочу бути зв'язківцем.

— Он як? Це добре, — тисне руку Григорієві. — Старшино! Невеликий білявий сержант підходить до них.

— Нагодуйте хлопця і передайте сержантові Нігматі.

VI

Нерозгадане, тривожне "як" розвіялося скоріше і легше, ніж думалося спочатку.

Того ж вечора, після прив'язки батареї, Григорій з зв'язківцем Рязановим, руським горьковчанином, топчучи важкими чобітьми недоспілу ниву, проводив кабель до нового НП командира батареї. Попереду, десь біля острівця лісу, противно крякали міномети, а потім осторонь вибухали міни; над восковими нивами метлялись червоні фонтани.

— Дряк! Тряк! — викрикували міномети. І ці звуки нагадували чи швидкий сухий перестук терниці, чи наполохане крякання качок.

— Шліссс! Шліссс! — мелодійно пролітали з нашого боку невидимі снаряди, і ліс

ахкав тривожно і глухо.

Поспішаючи розмотувати кабель, Григорій тепер бажав тільки одного: скоріше, скоріше б дотягнути провід до спостережного пункту.

"Коли б хоч не заблудитись", — думав з тривогою. Невдалий початок міг би зразу викликати недоброзичливе ставлення до нього артилеристів-кадровиків.

Котушка все тоншала, оголяючи нерівні кулаки мотків; кабель з сумовитим зітханням, обрушуючись, падав на задумані колоски, ставав липким од вичавленого пшеничного молока. В Григорія уже притупився жаль до стоптаної ниви, до стогону недоспілого колосу, — більші турботи хвилювали його. І вже сірий кабель з липкими вузлами паростків, що обпікали пальці, був не кабелем, а стежкою, яка єднала його життя з життям великої армії. І вже не міг уявити свого життя без цієї найпотрібнішої роботи, без старенького "унаефа", що коливався і коливався біля боку, вириваючи стебла з зачерствілої землі.

І коли на схилі невеличкого пагорбка він побачив лейтенанта Тура, — усміхнувся і полегшено зітхнув.

— Скоріше зв'язуйтеся з вогневою, — заклопотано кинув лейтенант, вдивляючись в темін, що плюскотіла над житами, неначе прогріте зоряне озеро.

— Дніпро, Дніпро! — глибоко увігнавши заземлення, присів у окопі Григорій.

— Днепр слушаает! — обізвався чіткий гортанний голос з грузинським акцентом.

І ці слова були для Григорія солодшими за музику. Тепер можна було і піт обтерти з чола, і амуніцію поправити, і цигарку закурити.

— Зв'язок налагоджено, товаришу лейтенанте!

— Добре. Трубку не випускати з рук. Ні в якому разі не зумерити.

— Є, не зумерити.

В окопі спостережного пункту, тихо розмовляючи, сиділи бійці із взводу управління. Не було тільки двох розвідників — пішли в розвідку з помначальником штабу першого дивізіону лейтенантом Созіновим, про якого уже кілька разів чув Григорій, як про завзятого і вигадливого командира.

— Да-а, таке воно вийшло одного разу, коли в кашу все змішалось біля Чорнолісся, а піхоти і на розплід не було поблизу. Попадаємо увечері, нарешті, ми з лейтенантом Созіновим на станцію, що загубилася посеред лісу, і попадаємо прямо з дороги на бал, — тягне, прикриваючи обома руками цигарку, червоноармієць біля стереотруби. — Безпечно добираємось до вагона, відчиняємо двері і замість наших зустрічаємось з німецькою офіцернею. Сукини сини, сидять, як дома, пороздягались, деякі лише в одних довгих сорочках, ґерґочуть по-своєму і горілку п'ють. А закусок — гори, всяких-превсяких. А тут їсти хочеться, аж вуха попухли. Побачив я цей фрицівський бал і про їжу забув. "Тут тебе нагодують", — похолола душа.

— Русіш офіцер. Гут, гут, — підвівся найближчий і рукою запрошує сідати, — напевне подумав, що ми якесь зрадницьке охвістя.

Тут лейтенант як вшпарить по гітлерівцях з одного боку, ну, а я з другого, то їх, бугаїв, зразу і облило мазкою. Далі лейтенант пострілом погасив світло — і хода з

вагона в ліс... Що там робилося після нас! Содома, гомора і фриціада! До самого світу стріляли. А ми, голодні, холодні, прямо до своїх на третій швидкості.

— Прокопенко, їсти хочеш? — питає лейтенант.

— Макітру вареників з'їв би, товаришу лейтенанте.

— Може вернемося на старе місце — у вагон?

— Ні, — кажу, краще не треба, бо де фашист торкнувся до їжі — у горло не полізе.

— Ну, тоді я сам буду, — і виймає з кишені плитку шоколаду і так хрумає, що мені аж кишки підводять.

— Товаришу лейтенанте, це ви там взяли?

— Там, — каже. — Тільки він тобі у горло не полізе.

— Ох, і бреше, — хтось в захопленні тре руками. — Про шоколад десь сам приточив!

— Чого там приточив, — обертається Прокопенко. — Попитай у лейтенанта.

— Тихо мені, — лунає зверху голос Тура, і всі затихають, а потім знову із темряви озивається пошепки чийсь голос:

— Ех, відступиш з якої позиції — і душа тобі вивертається. Щоб нашу землю смердючий фашист паскудив?.. Ох, і дали ми їм раз життя біля Дунаю.

— Технікою пре, сучий син. Не встигнеш ударити з гармати — вже і "кум" чи "корова" над тобою кружляє. От і міняй вогневу, бо роздовбають, як сороки яблуко.

— Самольотів би, танків сюди, на нашу дільницю. На гарматах одних тут держимося...

— Вбігаю я в село, а по вулицях фашисти б'ють — спасу нема. Дивлюсь: на подвір'ї дід гичку сікачем січе.

— Діду, ховайтеся! — кричу. Подивився на мене:

— А чого мені ховатися? Вони стрілятимуть весь день, то ради них і роботу кидати, — і цюкає собі далі-Сидячи на вогкуватому піску, приклавши до вуха телефонну трубку, Григорій прислухається до неквапних розмов, одночасно думаючи свої думи. На поверхні недалеко від нього спокійно заснув Рязанов, нервово ходив Тур, когось виглядаючи з темряви, А жита шелестіли тихо-тихо, неначе хотіли заколисати землю, натовплених бійців, і в той шум вривались поодинокі постріли, кулеметне стрекотання, гул машин і гудіння самольотів, що пливли між зорями, як зорі...

От і його життя, неначе краплина в річку, влилось у воєнний потік. І минуле було прожито для того, щоб ствердити майбутнє. І, як ота краплина з рікою, він з'єднаний з усім світом, що кинув його на старий військовий шлях, через який лягає путь йому, Григорієві, чи в життя, чи в небуття...

Пропливали перед очима знайомі рідні місця, стрічався він зі своїми земляками, ріднею, ішов назустріч Софії, своїм дітям... Дарма що в нього такі невеликі військові знання. Він доб'ється, щоб і йому, кажучи про своє непомітне діло, можна було сміло дивитися у вічі людям, що даремно живуть на світі. Пригадав і Горицвіта. Після події в Городищі Григорій зразу ж відчув до Дмитра глибоку приязнь і вірнішим поглядом оглянув його нерівний шлях. Так, Горицвіт, зриваючись, завжди спинався угору. Була у Дмитра якась незграбність чи невміння швидко зійтися з людьми; тому й переганяли

його давні друзі, що легко, рівніше входили в життя. І Григорієві тепер стало зрозуміло: Дмитро в чомусь відставав од своїх друзів, але в головному — в любові до своєї Вітчизни — він був їм рівня. Він не той жорсткий камінь, що тільки лишаями обростає.

Подзвонив командир дивізіону й викликав комбата. Обвалюючи пісок. Тур спустився в щілину і припав до трубки.

— Ні, не приходив... ЖДУ, дочекатись не можу... Я теж тай думаю... Такий не прогавить грушку в попелі, як що, то і з жару витягне.

У наушнику заклекотів короткий сміх, і Тур передав трубку Григорієві. При світлі зірок невелике довгасте обличчя командира батареї було виразно білим, тонкі нервові уста зрідка пересмикувались, чи то від нічної прохолоди, чи від нетерплячки.

— Спати не хочеш?

— Ні, товаришу лейтенанте.

— А я поспав би. Отак, у саду на сіні, щоб крізь гілля було видно небо і зорі, — усміхнувся і зразу споважнів; прислухаючись до шереха, нечутно вискочив на поверхню.

На світанку після зміни, уже засинаючи, Григорій почув схвильований, радісний оклик Тура;

— Созінов... Міша! Це ти?

— Сам собою, Туре! — дзвінкий, веселий тенор наближався від дороги. "

Григорій, підвівшись на лікоть, побачив невіддалік од себе високогрудого лейтенанта з блискучими очима і глибокою ямкою на підборідді. Ішов він легко, наче не приторкався до землі, тільки зрідка мерзлякувато поводив рухливими плечима. Усе його тіло курилося ледь помітним димком — одіж і лейтенанта, і двох бійців, що йшли позад нього, була мокра до рубчика.

— А я вже чого не передумав, Міша.

— Знаю, знаю твою поетичну натуру. Може і вірша-некролога склав "Убили друга Мішу..." і так далі.

— Досить, Михаїле, не жартуй.

— Ну, Туре, а які ми дані принесли! Недарма в болоті нам очі комарня виїдала. Засікли фашиста. Видко, в наступ готується. До нас підсунувся.

Коли побачив в руках топографа з готовністю розгорнений панорамічний рисунок місцевості, по-змовницьки усміхаючись, вказав Турові на хутір, що туманився на правому, крутішому березі річки; потім ускочив в окоп і доповів командирові дивізіону:

— Засікли скупчення машин і живої сили.

Лігши на землю, Созінов із Туром зосереджено нахиляються над картою, накриваючи її жовтуватим целулоїдним кругом, старанно і швидко готують дані. Хвилююче піднесення і нетерплячка охоплює всіх бійців. Утомлені, мокрі розвідники, виливаючи з чобіт коренисту багнюку, тихо сповіщають про свої пригоди, дослухаються до коротких слів командирів.

Ось Тур рвучко підвівся, виструнчився, і Григорій з трепетом ловить команду:

— По скупченню піхоти!

— По скупченню піхоти! — урочисто передає на батарею першу в своєму житті бойову команду і до болю притискає трубку до вуха. Глухо обізвалась огнева, і Григорій стверджує вірність команди коротким армійським "да".

— Гранатою! Взривач осколочний!

— Гранатою! Взривач осколочний!

— Заряд четвертий!

— Заряд четвертий!

— Основний напрямок правіше один двадцять!

— Основний напрямок правіше один двадцять!

— Рівень тридцять ноль...

Слова і цифри команди, наростаючи, так охоплюють, переповнюють все тіло, начеб воно вже торкнулося хвиль довгожданого вогню.

— Першому один снаряд. Огонь!

— Першому один снаряд. Огонь! "Постріл"... — як музика, відгукнулась огнева. З качиним свистом над ними пролітає снаряд.

— Лівіше сорок! — доповідає, відриваючися від стереотруби, Созінов...

— Правіше ноль шістнадцять. Вогонь! — махнув рукою Тур. Григорій чітко передає команду на огневу і чує хвилююче "постріл". Мелодійний свист розрізає світанкову прохолоду.

— Вірно, мінус, — кидає Созінов.

— Правіше...

— Приціл...

— Огонь!

— Плюс! — доповідає Созінов.

— Зараз ми візьмемо гадів у лещата, — криво усміхається Тур. — Лівіше ноль-ноль три!

— Лівіше ноль-ноль три!

— Приціл сто шістнадцять!.

— Батарея, огонь!

— Батарея, огонь!

Громові постріли гаубиць через короткий інтервал перегукуються з глухішими розривами.

— Накрили! — відривається від стереотруби Созінов. — По машинах вдарили! Зачадили!

— Батарея, чотири снаряди, беглий огонь!

— Батарея, чотири снаряди, беглий огонь! І знову над самими головами артилеристів вривається в блакить сумовитий шелест, і знову глухо бухкають розриви.

Ці напружені хвилини стають часткою твого життя, 1, здається, ніколи не було тиші на землі.

— Огонь! — знову махнув рукою командир батареї.

— Огонь!

Далекі розриви зливаються в суцільний гуркіт, він розростається, і обличчя артилеристів рясніють жорсткими усмішками.

— Підскакують фашисти!

— Вище хутора стрибають!

— Аякже, до неба ж треба летіти — не близька дорога...

— Вітаю, Туре, з успіхом! На користь тобі іде командирський хліб.

І Григорій помічає, як широко розкриваються в блаженній усмішці обличчя бійців, що любовними очима дивляться на командирів.

— Командир полку виносить подяку лейтенанту Созінову І лейтенанту Туру, — передає Григорій слова командира дивізіону. Але біля стереотруби він уже не бачить високогрудої постаті. Лейтенант, прихилившись головою до стінки спостережного пункту, навсидячки спить, не чуючи, як сипкий пісок тече йому за комір. Одяг його парує легким димком, а стомлене обличчя ясніє напівдитячою довірливою усмішкою.

І Григорій з жалем і повагою дивиться на лейтенанта, наче це його син.

VII

Від нескінченного грому і гуркоту гуділо в голові, колело у вухах і млостило, як після поганої їжі.

За ці дні, не виходячи з боїв, почорніли бійці, мов рілля, витягнулися вгору, похмурніли. І коли давався короткий перепочинок, тут же падали біля гарячих тупорилих гаубиць, на ' яких поруділа і лущилась потріскана фарба.

— Підводься, орли! — лунав охриплий голос старшого на батареї.

І знову батарея кидалась до гармат, застигала, мов мармурова, прислухаючись до нової команди.

— По фашистській сволоті — огонь!

Вивержуючи вогневі снопи, здригались, відкочувались назад тупі жерла і підстрибували гаубиці, схожі на звіра, що Наготувався до стрибка.

— Лавриненко, не відставати! Не відставати! — всевидюще око двадцятирічного командира слідкувало за всіма розрахунками.

— Єсть, не відставати! — оберталось чорне, пітне обличчя командира гармати, поблискуючи сліпучими зубами.

І знову снаряди, схожі на сповитих немовлят, виблискуючи мідними пружками, влітали з дужих рук в димчасті чорно-сизі отвори. Здиблюючи землю, бушував, рокотав ураганний вогонь, і знову дихали жаром перегріті жерла.

Налітали самольоти, але вже не було часу міняти вогневу позицію — треба було зупинити наступ. І батарея не зрушила з місця. Бомбами клювали її хижі чорнохресті птиці і не могли розкльовати, сікли кулеметним дощем і не могли розсікти єдину волю і силу. Закипала телефонна трубка, вимагаючи вогню, і вогонь, вилітаючи з тупих жерл, гатив і розколював вибухами чорну далечінь.

Осколок розсік усю щоку навідникові Нетребі. Рукавом витер хлопець кров і не пішов од гаубиці.

Обидві ноги по самий живіт відбило стерновому Сайфі Каримову. Задимілись очі у

хлопця, блиснули білки, неначе вивернутись хотіли. Сам відкотився в щілину, щоб не відривати нікого з гармашів. Коли підбігли санітари, він уже був мертвий.

І тільки сьогодні Григорій збагнув всією душею, що таке народна сила. Це було не слово з книги, часом дуже красиве, затиснуте в округлу форму; це було слово суворой неприкрашеної дійсності, що входило навіки в людину, як материне молоко, як входить перелита братня кров у серце воїна.

Не всі гармаші були героями. Різна вдача, різна доля, різне життя було в кожного з них. Але сьогодні, у криваві жнива, на полі бою вони стали героями.

Що з того, що до війни Рязанов був сумирним столярчуком, до наївності захопленим своєю роботою. Сьогодні він тричі під кулями і обстрілом мінометів, не згинаючись (часу нема), ладнав покалічену телефонну лінію, а йдучи вчетверте, ронив "дурну" розігріту кров із носа. Що з того, що кілька днів тому розвідник Білоус, син і внук учителя і сам викладач літератури в педтехнікумі, зомлів, побачивши рану на грудях свого товариша. Сьогодні він, захищаючи спостережний пункт, знищив сімох фриців і знову зомлів, уже від втрати власної крові.

Оті вчорашні хлопці, красиві і некрасиві, математики і пастухи, багатирі, що волам роги могли б скрутити, і малосилі, що ледве підносили тіло снаряда, — стали тією силою, тією окрасою, перед якою схилиться нащадок, як перед найкращим, найсвятішим мистецьким твором...

Наступ відбито.

Сп'янілі від пороху, поту, втоми артилеристи на руках затягують в ліс гармати і падають біля лафетів, поклавши під долови кулак чи протигаз. І навіть старшина не може їх добудитися, щоб вони перекусили що. Не до їжі тепер. А дорогою іде і йде піхота, а назустріч їй ідуть і йдуть Поранені; без спочинку здригається і стогне земля, і пожежі застилають обрій димами, чорнять половину неба, а з димів Пробиваються фантастичні пили вогню, вигризаючи до самої землі міста і села.

І знову відступ. Якими великими і строгими стають очі в бійців. Гармати котяться по м'якій лісовій траві; на шинах блищать розчавлені дикі полуниці й зерна зеленої кашки. І знову окопуються батареї, і знову люто б'ють по ворогах, які наседають силою залізних потвор, силою техніки, що виробляє вся Європа...

Прорвалися танки, і третя батарея, виконуючи наказ, летить навперейми на ґрунтову лісову дорогу, затиснуту з одного боку яром, з другого — болотом.

Вогневі позиції зайняли на узліссі, біля яру, щоб можна було бити з прямої наводки.

На лафеті підвівся і застиг Тур.

— Товариші гармаші! Важке й почесне випало нам завдання. З хвилини на хвилину має з'явитися фашист. Він хоче нашої землі і нашого простору. Дамо ж йому по два метри життєвого простору. Він хоче наших паляниць. Дамо ж йому двадцятидвокілограмових залізних паляниць, щоб зав'язка йому вирвалася... Рідна соціалістична Батьківщина — життя і любов наша — доручила нам більшовицькою вірністю перегородити шлях смерті. Буде щаслива наша Батьківщина — і ми будемо

щасливі з нею. А без неї нема нам життя, нема життя нашим матерям і дітям. Поклянімося ж любов'ю до радянських народів, до рідного вождя, що героями житимемо або героями помremo, а фашиста не пропустимо. Хай кожен з вас зараз відчує, що він комуністом стає, що він своїм серцем найсвітлішу мрію — зорю комунізму — захищає, захищає майбутнє всього світу... Орли мої, згадаймо ще раз слова великого Сталіна про відсіч ворогові — і по своїх безсмертних місцях!

Мовчки і строго сколихнулись бійці, кожен зайняв своє місце, суворо вдивляючись у далину, що вже виклублювала неясний гуркіт.

Григорію зараз не треба було куцьорбитися біля телефону. Він із зв'язківцями туго скручував кабелем по чотири гранати: одну, центральну, ручкою до себе, а три — ручками в протилежний бік. Сьогодні, тепер надходив справжній день перевірки його на звання радянського воїна, радянського патріота.

З гранатами, гвинтівками і запалювальною сумішшю бійці взводу управління займають оборону. Місце Григорія припадає осторонь крайньої гармати — охороняти спуск від яру. Швидко, підрубуючи плетиво коріння, викопав щілину, найзручніше розложив біля себе все озброєння...

Стрімголов на дорогу вискакують танки.

Вогневики заколивалися біля гармат.

— Підпустити ближче! — лунає голос Тура. — Почнемо зараз розхитувати мозки фашистам.

Поволі з німою погрозою заворушилися гармати: навідники повертали чорні жерла на ціль.

Важке передгрозове затишшя нависло над батареєю. Строго застигли гармаші, вбираючи очима смужку рухливої далі, яку випрасовували важкі машини. Громом пролунала команда:

— Першому по головному! Огонь!

Птицею затрепетав, розкрилився вогонь навколо жерла, і гнівно, неохоче ворухнулось узлісся під ногами артилеристів.

І раптом сама земля, чорна і страшна, підіймає першу залізну потвору на диби і відкидає вбік.

Не спиняються інші. Гуде і перегойдується півколами ліс під ногами гармашів: то вниз, то вверх. А тупі жерла гаубиць, рвучко здригаючись, викидають і викидають із себе снопи вогню, неначе з наболілих розпечених грудей.

Ще дві потвори зупинились, піднімаючи вгору високі прямі стовпи диму. Та не спиняється решта. Клацаючи натертими до блиску траками, вони летять на батарею. Неначе буря вдарила біля Григорія. Гарячий гул розлігся по узліссі, і середня гармата злетіла вгору. На деревах повисли шматки закривавленої одежі, застогнала яруга.

— Дай в'язку! — блідність миттю розповзається по всьому темному обличчю Лавриненка. Хриплячи і лаючись, схопив гранати і поповз понад болотом вперед.

— Назад, Лавриненко!

— Комбате, інакше не можна! Дай умерти по-справжньому! — стрівся очима з

командиром батареї; обливаючись кров'ю і потом, поповз далі.

Осколком збило панораму на гарматі Федоренка.

— Я й без приборів зможу, товаришу лейтенанте! — Федоренко з надлюдською силою і вправністю сам повернув гаубицю і наступним пострілом зупинив другий від головного танк.

— Добре, воїне! Дуже добре! — не втримався Тур, і зразу схопився за голову: ще одна гармата вибула із строю. Біля неї лежали вбиті; відповзали поранені, приминаючи і закривавляючи траву.

Не проскочив і головний танк: із осоки висунувся Лавриненко і ліг на дорозі.

З розгону наскочила машина на нього, стрибнула вгору і нерухомо осіла в п'ятдесяти метрах від батареї.

За танками з'явилися мотоциклісти; тиркочучи автоматами, звивисто мчали по дорозі. Бійці взводу управління погнали їх назад. Не встигли втекти автоматники, як кілька самолётів налетіло на рештки батареї, а з-за лісу знову посунули танки, врізаючись у вузький кинджал дороги, затиснутої болотом і яром.

Григорій, схопивши гранати, біжить уперед, бачачи перед собою рухливі білі кути роздвоєних хрестів на землистому танку.

— Куди летиш! До мене! — хрипить Федоренко. Григорій зупиняється. Біля навідника вже нема жодного бійця.

— Подавай снаряди!

Він з розгону кидає снаряд у сизодимчастий гвинтовий отвір і затуманеним зором бачить, як Тур із гранатами спішить до взводу управління.

— Накрився один! Давай іще снаряд! Повертай правило! Та скоріше! — і Григорій наче зливається в єдине з Федоренком, намагаючись розпізнати кожний його рух.

Іще постріл — і передній танк закрутився на одній гусениці, закривши вузьку дорогу.

— Повернули і прямо в болото! Зав'язли, як баби в глині! Ти дивись! Дивись, Григорію!

— Бачу, Петре, — стирає з чола кіптяву. Ревуть машини і не можуть вискочити з болота. До них уже спішать кілька бійців. Махнув рукою, неначе однокрилий вітряк, гармаш Петров — темінь охопила танк. Біля Тура підвелось кілька бійців. Воєнною розверженою дорогою ідуть вони вперед і залягають біля яру, готуючись стріти новий наступ автоматників...

— Давай, Григорію!

— Даю, Петре, — вивернув з ящика снаряди.

— Ех, закурити б...

— Навіть завалящого бичка нема, — ще раз перетрушує кишені Григорій.

І враз гарячий вітер підхоплює Шевчика, б'є його в груди і кудись підіймає...

"Невже відлітає голова? Невже відлітає?" Неначе сторонній, відчуває, що його голова, відірвавшись од затерплого; затиснутого болем тіла, летить в ліси і в шаленому розгоні має вдаритись в м'язистий окоренок дуба.

"Хоч би не в дерево — тоді розіб'ється навік..."

VIII

— Созінов, лейтенанте Созінов!

— Слухрю, товаришу капітане.

— Від Тура є якась звістка?

— Нема, товаришу капітане! Уже три години минуло, як загубили радіозв'язок, — натягується голос лейтенанта.

За його скупими словами криється туга і тривога за своїм товаришем. Рік прожили разом, а потоваришували навіки. І капітанові передається настрій нахмуреного, зажуреного воїна.

— Созінов... Михайле, невже загинув наш Тур?

— Не знаю, товаришу капітане... Пустіть розвідати.

— Тебе? їдь, Михайле! Бери мою "емку". Тільки стережись. Бо знаєш — дорога небезпечна. Да. Дорога небезпечна. А ти мені дорогий... Звиклися.

— Спасибі, товаришу капітане! — легко вискакує з землянки; зачепивши ліктем вартового, бігцем летить покрученою лісовою стежкою до машини.

Коли влягається перша хвиля радості, знову з тривогою починає думати про свого друга, пригадуючи всі риси дорогого обличчя, звички товариша, його строгий усміх і щирий сердечний голос.

Машина вискакує на узлісся; незабаром перед нею починають рватися міни, підіймаючи попелясті султани землі.

— На лісову дорогу завертай!

Авто коливається між сонними деревами, поки не осідає у вузеньку, глибоко врізану в землю дорогу Мерехтить на землі сонячне сяйво, пробиваючись примхливими узорами поміж розімлілим листям; на черешнях прозорожовтий глей затягує свіжі рани; духмяними розпареними струмками віє невеличка, кругла, як озерце, прогалина, а дорогою, висунувши жало, звиваючись усім чорним, неначе плетеним тілом, повзе остроголова гадюка. Зіщулилась, почувши гуркіт машини, скільцювалась, але переднє колесо з розгону налетіло на неї, і розчавлений гад безсило закрутився, скочуючись у глибоко витиснену вибоїну.

Деся остронь гуркоче вибух міни; через голову, шелестячи, пролітає свій снаряд, а сонце розсіває жмурки і по стовбурах високих дерев, і по густих чагарниках, і по зелених галявинах, що червоніють то квітами, то суніцями, то дикою полуницею. На колесах шин кілька розчавлених ягід до болю нагадують згустки живої крові. Знову бачить перед очима Тура, невеличкого й рухливого, мов ртуть.

Ліворуч почалося болото, а далі означились контури глибокого яру. Тут повинна бути третя батарея. Поперечна дорога розсікає дефіле, і Созінов, вискочивши з машини, прямує дорогою, що вузько лягла поміж болотом та яром.

Прихилившись до дерева, примруживши вузькі очі, з автоматом на грудях стоїть боець.

— Кіреєв! — —пізнає командир бійця, — Де лейтенант Тур? Вітер війнув чубом

бійця, розсипав чорний волос по широкому чолі, але навіть не ворухнувся воїн, прикипівши до де рева в останній варті...

Лежали нерухомі бійці, лежали покалічені шматки тіла, розвержені гармати; далі чорніли спалені і підбиті танки, понад болотом втиснулись вбиті німецькі автоматники, але ніде не було жодної живої людини.

— Туре, брате Туре, — нахилився Созінов над шинеллю лейтенанта і притулив її до грудей, як притулюють дорогу й близьку людину. В очах різко замерехтіло світло.

— Вибула третя батарея. Натиск стримала, — підійшов до командира шофер Данильченко.

— Натиск стримала, — механічно повторив. — Бо Тур нею командував. Радянський командир. — Клубком підійшов до горла різкий біль і довго не випускав з-під важкої лапи на-томленого боями і походами командира.

"Як зразу побілів чоловік, — похитав головою шофер. — Наче за найближчою ріднею запечалився". — І задумавсь, пригадуючи свою рідню, сім'ю і дітей в невеличкому українському селі, що вже теж, певне, підминалось копитами війни.

Вертаючись до машини, пішов не дорогою, а житом, що посіяв якийсь колгоспник на невеликій прогалині та й не прийшов жати. З-під ніг фуркнула пташка, і тільки по характерному співу крил догадався, що то була перепілка. Розгорнувши стебло, побачив біля навислої грудки невелике з сіна кубелечко, а в ньому кілька світлобрунатних, засіяних темними краплинами і ще теплих яєчок. Узяв одне в руку — воно озвалося сміливим тукотом. Невидиме пташеня клюнуло іще настирливо, різко, аж затріщала шкаралупина.

"Бач, війна, а йому хоч би що. І коли їх виводить матір? Пізня пора... Ну, живи собі", — обережно поклав яєчко в гніздо.

Кілька перестиглих зернин упало біля самої грудки, прикриваючись сірим пересохлим пилом. А бризни дощ — і зійдуть вони, підіймуться вгору, виглядаючи свого хлібороба...

Не більше трьох кілометрів проїхала машина, як раптом сипнуло їй в радіатор деренчливим металом, неначе градом по вікні.

— Приїхали! Чорту в зуби! — вилаявся шофер і вискочив з машини, хапаючись за зброю.

5,37

">

Рідким півколом, з автоматами, в тьмяноземлистих касках, до них бігли фашисти. Кулі відщеплювали шматки живого дерева, глухіш, наче дятел, стукотіли по стовбурах.

Припавши на коліно, короткою чергою з ППД вдарив Созінов у найближчого автоматника; той незручно, животом, наліг на залізне держално автомата, що в'ївся в землю, а далі скрутився, підбираючи ноги під себе. Чомусь блискавично пригадався розчавлений гад на дорозі, а око вже вибирало іншу ціль — і другий автоматник з розгону вдарився обличчям в почорнілий, видно наскрізь протрухлий пеня, бо каска до половини врізалася в дерево, і над нею війнув жовтий пил порохна.

Біля самого Созінова зашльопали кулі; пробуравлена смужка сухої землі одночасно зметнула вгору кілька димків, запорошила йому очі. Відскочив назад і заховався за дуба — в цю ж мить з двох боків од стовбура відвалились грубі червонясті шматки підопрілої кори, і одна куля прошила рукав лейтенанта.

Почуття несподіванки минуло. Розум працює напружено, все тіло натягнулось, як струна, а очі не тільки зором, а й відчуттям бачать, де небезпека. Легким стрибком перескакує до другого дерева, падає на коріння й швидко, в два прийоми, веде автоматом по правому флангу, що обходить його. Ще один фашист падає, а другий, незграбно пританцьовуючи, перехилиючись всім тілом на правий бік, кидається бігти назад.

— Тримайся, Данильченко! — кидає шоферу.

— Тримаюсь, товаришу лейтенанте! Одного пустив уверх ногами.

А ворог насідає уперто, і здається Созінову, що навіть посвітліло в лісі — сонячними плямами сяють поранені стовбури, свіжо біліють на травах відщеплені шматки дерева. Він втискає в автомат третій і останній чорний диск, і в цей час бачить, як на обличчі Данильченка блискавично перемістилося кілька темних плям і зразу ж з них бризнула кров.

— Добийте, товаришу лейтенанте... Добийте, щоб не знущались гади.

— Потерпи, Данильченко! Ще жити будеш! — намагається підбадьорити, хоч ясно розуміє, що вже не врятуватися їм обом.

"І я просив би, щоб добили. Та хіба ж підніметься рука на свою кров".

Нова черга прошиває шофера; він, відкинувшись вгору головою, довго витягається, аж поки не вперся в стовбур чорноклена; 'останнім зусиллям підкладає руку під голову. Так і засинає навіки на стривоженій пахучій землі, вдивляючись незаплющеними очима у високу прогалину блакитного неба.

Скільки впало вже від його куль — Созінов не пам'ятає, де легко встановити потім; в пам'ять гостро врзалося, як падав кожний ворог: кожен інакше йшов у безвість. По цьому безпомилково...

"Оце тобі за Тура!.."

Пролунав самотній постріл — більше нема набоїв... Одну за одною кидає гранати і, ніби тінь, вислизає у вечорові тіні, зливається з ними, знаходить в них притулок... Неначе з іншого світу б'ють ще автомати, але так далеко, що зовсім не можуть пошкодити йому...

Перехитується земля. Чого ж кров на руці? Ага, то рана. Добре, що кість ціла. Нашвидку виймає з кишені індивідуальний пакет і перев'язує руку. І далі прямує в ліс, над яким вже тремтять великі зорі.

"Де ж твоя зоря, брате Туре?" — і знову біль охоплює серце і роз'їдає очі, а ноги самі підкошуються, наче їх притягає сумовита, вся у росах земля.

IX

Обважнілі від втоми, останні гурти Новобугівського колгоспу прямували на схід.

В хмарах пилу клубочилися чорні хмари овець, пропливали, цокаючись рогами,

розкішні корови, і нездоєне молоко пунктирами сочилося на курні дороги.

Широкими смугами перегойдувалися поміж хлібами череди, і в тяжкому ритмі перегойдувалася земля, глухо стогнучи серединою.

Ці дні Іван Тимофійович та Олександр Петрович не злазили з коней. Навколо широко розкинулося дозріле листя полів, їхній одсвіт навіть на лінію небосхилу лягав щедрою хвилею золотого прибою, і в далекому мареві, здавалося, поблискували де сонячні прожилки, а зерна пшениці.

— Стікає добро, — часто зітхав Олександр Петрович. — Дурно-пусто землю устеляє. От повіриш, Іване Тимофійовичу, навіть чую, як нива плаче... Куди, куди побігла? — раптом кричав на корову, що втискалася в жита.

За найменшу безгосподарність нападав Олександр Петрович на гуртовщиків, а одного разу, коли ті почали розкладати на лузі вогонь, — люто пританцьовуючи, затоптав його чобітьми.

— Не найшли гіршого місця? Хочете на сіножаті лисину випалити? Хочете, щоб і вздовж і впоперек більма світилися?

— Залишайте, залишайте фашисту чистенький луг. Він фашист, якраз цього жде не діждеться, — знизав плечима розгніваний літній табунщик з почорнілим котелком у руці.

На обличчі у Олександра Петровича різкіше виділилася луска вітряних лишайів, голос його поглухішав.

— Ти про що розбалакався? Луг — це тобі не хліб, який зараз треба на корені палити... Ти думаєш: фашист буде нашу траву косить? Хворобу, дідька і двісті п'ятдесят болячок він викосить.

— Та нехай і всю тисячу — хіба мені шкода для нього? — раптом прояснився табунщик. — Хай його смерть навіки скосить.

— Ну, от я й кажу, — прохолола гарячість Олександра Петровича, — щоб і подумати ніхто не посмів, що ворог утримається на нашій землі. Мій старший синок, який в Ленінграді вчився, вірно з армії написав: "Ми — це історія, а фашизм — прикрий епізод".

— Олександр Петровичу, що воно таке — епізод?

— Епізод? — задумався чоловік, вертячи плетеним батогом. — Епізод — це все одно, що жаба, яка хотіла порівнятися з волом, роздулася, поки не репнула.

Старші табунщики вислухали це визначення з діловитою серйозністю, а підлітки аж тупцювали на місці, ледве стримуючись, щоб не розреготатися.

Увечері Іван Тимофійович, обходячи з Олександром Петровичем розташування своїх нічліжан, мимохідь вловив шматок розмови:

— Хороша вода в степовій криниці?

— Свіжа, міцна.

— А епізоди там є?

— Репнули. Черга за Гітлером.

І дзвінкий сміх покотився в чутливій темряві.

— Найшли час реготатись, — ніяковіючи, промовив Олександр Петрович.

Під зоряним небом, розкручуючи гул, обважніло пролетіли бомбардувальники.

— Наші, — повідомив Іван Тимофійович.

— Наші, зразу видно, — погодився Олександр Петрович. — Звук у них людський. Чуєш: перепілка западьпадьомкала. А коли фашистські стервятники летять, прислухаюсь — птиця не співає. Ягнятка підбиваються. Перепочинок би дати якийсь.

— Не можна, Олександр Петровичу.

— Не можна. Сам знаю, — аж зітхнув і підійшов до воза, де клубочками лежали підбиті, з закривавленими ніжками ягнята.

Тільки перші смуги світанку заворушилися на сході, а вже Іван Тимофійович підіймав у дорогу зморених людей.

Тяжко підводилася худоба, жалібно мекали ягнята, уперто насторожувалися барани, і їхні закручені, різьблені роги мерехтіли зернами свіжої роси...

І знову тягнулися без краю золоті простори, і знову перегойдувалася земля, тяжко стогнучи серединою. Іноді між хлібами піднімався насип залізниці. В дві протилежні сторони розходилися ешелони.

Бійці і мирні люди довго махали табунщикам, і це маяння рідних рук хвилювало до сліз.

— Заводи пішли на схід, — задоволене відмічав Олександр Петрович, коли зеленими смугами пролітали замасковані платформи з верстатами. — Сам Сталін посилає їх на схід.

— Скоро їхня сила на заході обізветься.

— Обізветься, Іване Тимофійовичу. Мій старший синок, що в Ленінграді вчився... — і Олександр Петрович, дивуючись собі, іноді говорив зайве слово.

Іван Тимофійович розумів старого: тривожився він, хотілося частіше згадати сина. Тому іноді Бондар і сам що-небудь говорив Олександр Петровичу про старшого...

Підходили до ріки.

Ще зранку було відомо, що старий міст розбитий, а через понтонний не було надії швидко перейти на той берег. Вирішили перебиратися вплав. Підбиту ж худобу, вівці та вози мали переправити невеличким паромом, на якому орудував, увесь у пасмах сивини, зосереджений неквапний дід. Без картуза, в розстебнутій сорочці, він, як скульптура, гордовито відхилявся назад біля линви, і паром, співаючи, хвилями розрізав воду.

Незабаром закипіла вода: невеличкі острови табунів попливли на той берег. Позад них трималися молоді табунщики.

Несподівано з ревінням на лузі заколивалися чорні тіні Юнкери-88, мерехтячи брудним жовтим підбоем стервятників, пронеслися над долиною. Пуголовиці бомб, вислизаючи з люків, збільшуючись в очах, розрізали погожий день, розкришували його противним наростаючим вищанням. Загриміла ріка, викорчовуючи обкипілі водограї; вони пухирями забилися біля парому.

Старий паромщик презирливо покосився і знов міцно відхилився назад. Його

вибіленим волоссям грався прирічковий Вітрець.

І враз Іван Тимофійович з жахом побачив, як зникло те місце, де був паром. Через хвилю на збуреній воді заколивалися шматки розщепленого дерева. Для чогось, начеб він міг когось врятувати, кинувся вперед, а гаряча супротивна хвиля жбурнула його назад, роз'єднала з Підпригорою.

— Іване Тимофійовичу! Іване... Іваночку! — не своїм голосом крикнув закривавлений Олександр Петрович, кидаючися в пелену неосілої землі...

Тепле, покалічене свинцем коріння трав і пил осідали йому на плечі і зморшкують чоло.

Перший, кого він побачив, був Захар Побережний, знатний хлібороб, бригадир четвертої бригади. В сорочці-вишиванці він лежав на прозорій отаві, підтікаючи кров'ю. На спокійні, широко розплющені очі його впало кілька зернин землі...

Ввечері Іван Тимофійович прийшов до пам'яті. Повернувся — і все тіло налилося м'яким болем. Хтось тепло дихнув на нього. В темряві двома цятками засвітилися янтарнозелені очі. Скульчене ягня, пригрівшись біля людини, пильно дивилося на неї, і Іван Тимофійович усе згадав, що сталося вдень.

— Іване Тимофійовичу, Іване, ожив? — тремтить слабкий голос Олександра Петровича. — Ох, хоч трохи від серця одлягло.

Над ним нахилиється велика забинтована голова.

— Табуни пройшли?

— Пройшли... А от нам довелося залишитися.

— Куди їдемо?

— Додому. В село. Інакше не можна...

Х

Не одна є на Поділлі Сокіл-гора. Зеленим морем підіймаються вони поміж яруг і горбовин, покриті гайками чорноклену, дубняка, зарощів дикого дерну. По кремнистих схилах токують і срібляться в'юнкі струмки, і вода в них як сльоза.

Колись ледаще панство околишніх сіл тільки й пило воду з цих струмків — на вазі виважувало, в якому джерелі мала найменшу вагу рідина, і ту споживали. Устим Кармелюк наказав поміщицтву дороги на красуні-гори; там з'явилися повстанці, і в глибоких просторах ночей похоронними свічками запалали панські маєтки. Приходили на Сокіл-гору замучені кріпаки і розлітались з Кармелюком по всьому Поділлю, несучи помсту і смерть лиходіям. Ще й досі передаються легенди, що в печерах якоїсь Сокіл-гори лежать і сини, і скарби Кармелюка.

Біля однієї з таких гір, що обривисто спадала до невеликої річки з покрученими берегами, і довелося захищати рідну Батьківщину сержанту енського стрілкового полку Варивону Очерету.

У першій сутичці з німцями хазяйновитий Варивон зразу прикинув, що куди краще орудувати автоматом, аніж гвинтівкою, і сам попросився піти за "язиком".

До операції він готувався по-господарськи, пильно вивчаючи ворожий передній край. Вночі горбатились, крутішали, мінялись його контури, але це вже не могло

обманути ока Варивона. На фоні небокраю тінями іноді ворушились чорні силуети, вони, як нечисті душі, раптово провалювались у землю або розпливалися в протилежному мертвотному світлі вгвинчених в небо "ліхтарів".

"Язика", здоровенного, обм'яклого фашиста, Варивон вирвав прямо з спостережного пункту, волоком перетягнув його через вбитого вартового і, не пригинаючись, побіг до своєї частини. "Язик" попався сержантові не стільки говіркий, як важкий — пудів на шість. І всю дорогу, обливаючись потом, лаяв його в думках Варивон самими що не є останніми словами. "Іч, як від'ївся на дармовому харчуванні. Такий свинячий кендюх усе твоє ліричне серце підірве", — перекидав з одного плеча на друге "свинячого кендюха", який тільки зрідка охкав, очевидно, не зовсім зручно почувавши себе в могутніх руках солдата...

— Ну, що? Приніс німця, чи без пам'яті дряпав? — Карпо Варчук поганеньким смішком зустрів Очерета, коли той повернувся з штабу.

— Пішов ти під три чорти і далі, — раптом розсердився Варивон, кидаючи на землю торбину з гранатами. — Чоловік цілу ніч не спав, а він хіхоньки та хахоньки починає заводити, — і, поклавши в головах автомат, ліг біля підніжжя Сокіл-гори.

— Не чіпайте їх, вони сьогодні дуже нервенні, — з уїдливою покорою промовив Прокіп Денисенко.

Наливаючись злістю, підвівся на лікті Варивон, охопивши рукою автомат:

— Гляди, щоб я цим рогацем твою розумну душу не потривожив. Думаєш, ховаюсь, як ти, по затишних місцях. Знаю, яка в тебе чортова думка. До баби захотілося!

Карпо потягнув Прокопа, що вже починав блідніти, за руку, і вони, стиха розмовляючи, пішли в кущі ліщини, що розрослися над самою річкою. Тепер Денисенко майже не розлучався з Варчуком, вони весь час про щось шепталися і замовкали, коли підходив хтось із бійців.

— Каїнова пара, — довго не міг заспокоїтися Варивон. — Один у лісах переховувався, а другий злодієм був і злодієм з тюрми повернувся. Нема мені Дмитра на них. — І думки, що перенесли його в своє село, до Василя, рідні, поволі розмивали злість і втихомирили міцним сном.

Атака почалася пополудні, після мінометного обстрілу. Трьома дорогами, що віялом ішли з села, на мотоциклах сипнули фашисти до річки.

Варивон зручно вмовився за великою кам'яною брилою, слідкуючи за середньою дорогою... Підіймаючи чорну куряву, летіли автоматники, з-за жита було видно тільки їхні рухливі приплюснуті каски. Першого зняв короткою чергою на дорозі біля самого луку. Мотоцикл перевернувся і застрибав по дорозі, підкидаючи і опускаючи велику мертву ногу автоматника. Праворуч задудонів "максим" і прочистив дорогу. Та через кілька хвилин спішені німці вистрибнули з жита і вузьким пружком луку кинулись до ріки, поливаючи свинцем протилежний берег.

Кілька куль клацнуло біля Варивона, обсипавши його скалками каменю. Нижче припав до землі, а коли підвів голову, з берега в річку, високо підіймаючи зброю, плигали вже автоматники.

Нервуючись, широко повів автоматом — туди й назад — і два фашисти, немов переважаючи, почали падати: один — на луг, другий — в річку. Зразу ж після цього цілий потік свинцю обрушився на його схованку. Обережно почав переповзати вузькою видолинкою на інше місце. Знову вперто задудонів "максим", і кулі зачмокали по мокрому ґрунті. Коли Варивон виглянув з-за другого каменю, на тому березі, з високо піднятими руками, бігли лужком до жита Денисенко і Варчук. Навіть не повірив зразу.

— Німці обходять нас! — різнув чийсь голос. Шелестіли прострелені кущі. Біля його ніг упав прутик ліщини. Постріли вдарили позаду, і мимоволі для чогось повів плечима. Потім скочив із землі, підвівся на весь зріст і вдарив по втікачах.

— Сукини діти! Зрадники! Запроданці чортові!

Зупинився, похитнувся Прокіп Денисенко і незграбно впав на землю, обличчям униз. Карпо легко скочив уперед і розтанув у високих житах. Варивон сікнув навздогін по невидимій цілі ще раз і оглянувся назад.

Відрізаючи останній шлях відступу, в обхід від поля до Сокіл-гори розірваним ланцюгом бігли німці. На камінній гряді, обливаючись холодним потом, Варивон вистріляв передостанню обойму і, щоб увести ворога в обман, спустився вниз, а потім, круто повернувши, почав вибиратися на Сокіл-гору. Ще жевріла надія, що може врятує зелена гущавина. До того ж позавчора знайшов він випадково печеру, так прикриту каменем, що можна рік крутитися біля неї — і не знайти.

"Коли б до вечора дотягнути, а ніч-мати може порятує".

Та сонце спускалося дуже поволі. Коли він підповзав до знайомого місця і міг вже спокійніше зітхнути, поміж деревами зашваркотіла чужинська мова; не дослухаючись до неї, згинаючись у гри погибелі, обдираючи терном і шипшиною руки, Варивон побіг назад.

"Попався, наче миша в пастку".

Становище було тяжке, але голови не згубив. Він так уявляв усі місця на горі, де можна було б заховатися чоловікові, наче вони були перед ним. В марних шуканнях почав добиратись до річки. У вузькому зарогові, припнутий ланцюгом до густолистого явора, стояв уверх дном дощаний човен; погойдуючи його, вода в'юнилася біля корми невеличкою сосною гілкою. Спинаячись на носки, Варивон виглянув з-за кущів. На тому березі лежало кілька німців; поруч із ними стояли мотоцикли. Напруженим слухом він уловив гомін з гори і, не вагаючись, підбіг до дерева, охопив його руками і поліз угору. Незабаром листя заховало його. Впершись спиною — в стовбур, до болю в руках стискав автомат.

"Якщо помітив хтось, тут від смерті не відкрутишся", — тоскно прислухався до кожного звуку. Ввижалось, що зараз затукають кулі по дереву.

Проте, замість свинцевого перестуку, почув джеркотання — видно, німці спускались з гори. Кілька камінчиків покотилося схилом і два чи три шубовснули в заводь. Гітлерівці, гомонячи, наближались до нього.

"Помітили, гади. Ну, живцем не візьмете..."

Пальці, здається, не м'ясом, а кістками вплелись в автомат.

"Але чому вони йому нічого не кричать?"

Знову схлипнуло кілька камінчиків, затріщав орішник, і ланцюжок напівзігнутих німців підійшов до явора; оглянулися навколо і важко почали розміщуватися на березі, біля човна. Наче постріл, черкнув сірник, повіяло поганеньким димком.

У Варивона до краю загострився слух, зір, нюх, і ноги почали так дерев'яніти, начеб їх втиснули в мурашникові купини.

Зайшло сонце, і на яворі заремствувало листя.

Втомлені чужинці довго хлюпалися біля річки, потім піднялися і, ліниво розмовляючи, пішли понад берегом.

Варивон, слідкуючи за ворогами, почав люто розминати набряклі ноги. Не зліз, а скотився з дерева і метнувся вперед. Ось перед ним уже заколивався фашистський клубок; один солдат оглянувся назад, і його очі округлилися з жаху. Крик злився із довгою чергою. Раз і вдруге пересік Варивон загарбників, люто вгатив у них усю обойму і поспіхом почав шукати набої. За рікою обізвалися постріли.

"Тепер шукайте вітра в полі", — підійшов до води.

Далеко, охоплюючи половину неба, росла пожежа, і вітер доносив притишену стрілянину. У села за рікою не вщухав жіночий крик. Він підводився високо-високо, на неймовірно різких нотах обривався і знову розростався, страшний і болючий, як важка свіжа рана.

"Яка там, сердешна, побивається", — охопив голову руками. Тільки тепер його нерви не витримали, Варивон почув неприємний і гарячий біль в сухих очах.

"За що ти страждаєш, мій краю? За що горять твої села, ридають жінки, чому твою землю трупом застилає чужинець? Може й моя Васирина, мої діти завтра так заголосять, як за річкою ця невідома жінка... Буду живий — буду тебе бити, фашисте, без жалю і милосердя. Це тільки початок мого рахунку".

Знаючи, що гітлерівці вночі не нападуть, почав неквапно вибиратися на Сокіл-гору, шукаючи в заростях безпечнішого і теплішого місця. Ще кілька днів тому він помітив: на Сокіл-горі є "печі", де нагріте повітря не розвівається вітрами. Скоро знайшов такий затишок в дерені і неспокійно, тривожачись, болячи у видіннях, проспав до пізнього сніданку.

Вдень Варивон упевнився, що лінія фронту пішла далі. Обережно ознайомився з місцевістю, а пізнього вечора вирушив на схід, з твердою впевненістю, що він таки добереться до своїх частин.

Напружено спустився з камінної гряди, у підніжжя ще раз напився запашної води; бережучи в серці тривожні спогади про пережите, вийшов на дорогу, що вела, як вгадував він, до Великого шляху.

В напівсні зітхали і осипались обабіч дороги жита, сумно падьпадьомкала перепілка, а позаду могутньо, велетенським чорним контуром окреслювалась Сокіл-гора.

XI

Уранці приїхали попрощатися з Дмитром Мірошніченко і Кушнір.

— В розпорядження обкому партії їдемо, — стримано пояснив Свирид Яковлевич, сідаючи недалеко від ліжка.

— Відкликають чи самі надумались? — гостро поглянув у стомлені сірі очі, що майже непорушне гніздилися в червоних обідках.

— Ну, знаєш, тобі не варто було б питати про це, — махнув рукою Свирид Яковлевич. — У мене заячої крові поки не було. Сказали з райкому, щоб худобу в тил гнав — старий, мовляв, став для важливішого діла. Мусив сам до Кошового їхати. Погиркались, посердились, а таки я настояв на своєму: поїду в обком. Там підучать трохи і в партизанську групу пошлють. Деякий досвід у мене є. З громадянської війни. Згодиться тепер. Тільки цим і переконав Кошового... Трохи не в пору старість підійшла.

— Після виступу товариша Сталіна велике діло партизанам випадає. На Україні сам Хрущов керує партизанським рухом. Я особисто думаю на курси мінерів пробратися — добряче діло, — примружившись, Степан Кушнір показав рукою, як він хоче пробратися.

— Де будете партизанити? — захвилювався, підвівся з ліжка.

— Де партія скаже. Воно, звісно, краще б у знайомих місцях, де всі ходи і виходи знаєш. Але партії видніше, де нас поставити. Вона серце наше і наш полководець... У райкому тепер, скажу тобі, як у штабі. Увесь народ на партійні дороги виходить.

— Коли будете десь недалеко, дайте мені знати... Ви ж знаєте мене, Степане Михайловичу.

— Це можна, це можна, — погодився Кушнір. — Невчасно покалічили тебе. Невчасно.

— У мене завжди чортзна-що трапляється. Як не одне, так друге; везе, наче втопленику...

— Ну, знаєш, це ти дарма про втоплеників і всяку чортівщину поніс. У кожного є своє і лихо, і турботи, і невдачі. Аякже ж — на те воно й життя. Це не те, що в казці — все тобі робиться, як по-писаному. В житті такого не було, та й, кажу тобі по секрету, не скоро, не так скоро буде. Тим крепчий чоловік, коли не гне його всяка більість, як ту билину, — і нахмурене обличчя Кушніра зібралося всіма зморшками, тільки очі між ними світилися, наче вогники. — Ти думаєш, мені легко свій колгосп, свою дружину, своїх дітей на старості літ кидати? Легко? Це не на посиденьки іду. Одну ніч під дощем — не кажу вже про бої — на землі переночувати щось варт. А скільки їх, таких ночей, буде, — хто скаже? Та шукаєш свого місця, мінером хочеш стати. Воно б мені в мирний час потрібне, як зайцеві дзвоник, а тепер в обкомі з начальством будеш гризтися, лаятися, щоб тільки на курси мінерів послали. Пошлють — і щастя трохи біля себе відчуєш. А потім ще в чомусь другому будеш його знаходити. Не пошлють — самим безщасним чоловіком себе відчуєш. Ну, і почнеш нових планів шукати, бо ж не пень-колода ти, а жива людина. Жива і, найголовніше, радянська.

— Іще раз попрошу, як буде змога — не забудьте мене. Одна у нас доля і в мирний час, і в лиху годину... Ех, коли б не ця чортова цяцька!.. — сплюнув і вилаявся.

— Не треба, — поклав руку на плече Свирид Яковлевич.

— Чого там не треба. Роз'їдетесь всі, забудете, а мені залишайся поміж бабами та деякими вовками, що уже зарані норовлять, кому горло перегризти... Партизан би з мене повинен бути справжній. Ліси ж як знаю! — і замовк. Незручно стало, що сам себе почав хвалити...

— І тобі знайдеться місце в боротьбі. Степан Михайлович вірно сказав: увесь народ на партійні дороги виходить. Кріпко запам'ятай ці слова, Дмитре. Тепер нема життя для себе — лише для Батьківщини. — Почав прощатися Свирид Яковлевич. — Ну, сину, будь здоровий. Всю свою силу і гнів на ворога обруш. Вірю тобі, як батькові твоєму.

Сива голова Свирида Яковлевича нахилилась до Дмитра. В того на очі навернулися сльози...

...От і віддаляється бричка з Мірошніченком і Кушнірем. А ти стоїш, притулившись до плота, і очима проводиш її, неначе половину свого життя.

Да, хороші, чесні люди були. Нелукаві, нехитрі. Прості, роботящі і добрі. Чи зустрінемось іще колись, чи тільки в згадках будуть приходити до тебе, як отой сад, що квітнув і одцвітав...

Шкутильгаючи, скриплячи зубами, він виходить з двору, перепиняє підлітка-їздового, що навстоячки жене коні на шлях.

— Завезти на пошту. Тільки обережно їдь! — довго вмощується і ніяк не може вмотитися на возі.

— Поїду так, що й води не схлюпнув би, — з готовністю метушиться на возі проворний хлопчак, а потім гукає:

— Тітко Югино, винесіть дядькові Дмитрові подушку...

Телефоністка ніяк не може додзвонитися до секретаря райпарткому, і Дмитро, кривлячись, мовчки лягає на лаві. Коли ж йому передають трубку, од хвилювання не може промовити слова, тільки важко і голосно дихає.

— Я слухаю, — чує до болю рідний і чіткий голос Кошового.

— Доброго дня. Це я, Дмитро Горицвіт.

— Як почуваш себе? Одужуєш?

— Потроху.

— Гаразд. Чимсь допомогти треба?

— Да. Недавно поїхали Мірошніченко і Кушнір. І почув я себе тепер відрізаною скибою... Куди мені приткнутися?.. Коли б не нога...

— Я подумаю, Дмитре Тимофійовичу. Пізніше подзвоню. Але Іван Васильович не подзвонив. Увечері, коли вже на вулицях вляглася за худобою курява, під'їхав на машині до самого двору.

— Здоров, здоров, Дмитре Тимофійовичу, — згинаючись, увійшов до хати. І Дмитро побачив, як змінилось — почорніло і схудло — довгасте обличчя Івана Васильовича. Розкішний кучерявий чуб тепер був скуйовджений, збитий, потоншала вся кремезна постать, на вилицях з-під туго натягнутої шкіри різко окреслились м'язи, тільки очі так само світилися ясно і з доброю насмішкою. Повечеряти Іван Васильович відмовився навідріз — часу нема. Але говорив з Дмитром більше години.

— Боротьба нелегка буде. Чув промову товариша Сталіна?

— Чув. Тому і звернувся до вас, бо тепер і визначається чоловік. В горі, в біді. Хоч і покалічили мені, Іване Васильовичу, ногу, так серце ж не покалічене. В темну нору я зашиватися не думаю.

— Знаю, Дмитре, тебе... На підпільну роботу не візьмемо — гарячковитий, а в партизанський загін приймем. Там ти себе, думаю, зразу проявиш.

— Спасибі, Іване Васильовичу.

— З Віктором Сніженком, здається, ти добре знайомий?

— Знаю голову Супрунівського колгоспу. Вірний чоловік. Старий член партії.

— Справжній більшовик. Тримай із ним зв'язок. Я попереджу його. Він уже почав нову працю, тяжку і відповідальну... Роботи хватить і тобі.

— Гарзд, Іване Васильовичу, — повеселішав Дмитро. — І найтяжча робота, коли вона межи люди йде, не згинає, а вгору підносить.

— Ну, одужуй скоріше. Всього доброго тобі. Давай попрощаємось, бо хто знає, чи скоро побачимось. — І Дмитро, хвилюючись, міцно цілує солоно-гіркуваті уста Івана Васильовича. — А щодо відрізаної скибки, то дуже невірно думаєш. Пригадай, Дмитре, кобзаря Івана Запорожченка. Він сліпий був, а бачив більше за іншого зрячого. Сліпий партизан! — Це достойний приклад для кожного бійця. Справжня людина ніде і ніколи не стане відрізаною скибкою, бо сміливий шлях і серце її... Може навіть прийдеться тобі і самому на свій розсуд і риск діяти. Так завжди повинен відчувати, що тебе вся радянська земля, наші люди, наша велика партія підтримують. Не почувеш цього — здичавієш, пропадеш. Почувеш — найдеш у непрохідних хащах вірну дорогу, її серце підкаже. Видужуй скоріше, — ще раз повторив і вийшов з кімнати.

XII

Над незвично тихим селом місяць розплескує прозорі потоки; блакитна повінь, здається, розколихує землю, і вона от-от попливе в далечінь, напинаючи темні паруси молодих садів. На фоні неба, наче висічені, різко окреслюються самотні дерева, і Сергій Олексієнко ловить себе на тому, що він і природу сьогодні вже бачить по-іншому — очима розвідника. "Вночі треба спостерігати знизу вгору", — пригадує слова командира партизанського загону Олекси Дмитровича Недремного і, враховуючи особливості темені, прикидає віддаль до великих і дрібних орієнтирів.

На леваді форкнув кінь, згодом до нього підійшов чоловік, на якусь хвилину дві тіні злилися в одну, і вже вершник помчав до шляху.

"Орієнтир номер один експлуатує технічні можливості орієнтира номер два", — усміхнувся Олексієнко.

Покоротшали тіні дерев, над ними, погойдуючись, проповзали обважнілі хмари, плямили зволожену землю.

З хати Горицвіта вийшов Іван Васильович, на подвір'ї попрощався з Югиною та Докією. Спросоння зітхнула хвіртка, і уже Іван Васильович, приминаючи живкий подорожник, підходить до машини.

— Сергію, повний!

— Єсть, повний! До бази?

— До бази.

За селом — пшениці, пшениці. Хвилююча привабливість іскристої даліни і невинний строгий рух на шляху, без вогню, без гомону, без пісень. За сірим павуком доріг розпластався протитанковий рів. Швидко, з розмаху наближається ліс, як наближається тільки вночі. Машина в'юнить трав'янистими просіками, розмелює галузки сухостою, обсівається синіми ягодами роси. І раптом:

— Стій!

Дві постаті з рушницями перегородили тісну кривобоку дорогу. Іван Васильович вискакує з кабіни.

— Товариш Новиков тут?

— Тут, наш комісар.

— Машини приїжджали?

— Приїжджали, і Генадій Павлович, хоч скільки було роботи, не пустив їх у ліси — на узліссі розвантажували.

Один партизан веде Івана Васильовича в глибину лісу. Їх ще раз перепиняють, потім на стежці з'являється постать Генадія Павловича Новикова, його смагляве обличчя усіяне краплинами поту, чорний чуб крилом нависає на вперто підібрану брову.

— Чаклюють полуночники? — вітається Іван Васильович

— Чаклуємо і, здається, непогано.

— Побачимо.

— Це як сказати...

— Сумніваєшся? Бачу, хвалитися умієте.

Іван Васильович упевнено йде до того місця, де було закладено додаткову матеріальну базу. Ось і граб, присадкуватий, який, здається, не росте, а вростає в землю: ось і зарість вовчого лика; ось і чарівна завіса беріз, яка зупиняє чорнолісся перед низиною. Але де ж база? Іван Васильович нахилиється, проводить рукою по траві. Навіть грудочок землі нема. За ним пильно стежать очі кількох партизанів господарського взводу.

— Місце бази не змінили?

— Такого розпорядження не було.

— Справді, начаклювали, — Іван Васильович ще раз кружляє навколо невеличкої ділянки, зупиняється, безпорадно розводячи руками.

— На коні їду і коня шукаю, — не приховує радості Новиков. — На самій базі грибом стоїш, Іване Васильовичу.

— Ну, от бачиш, а казав — не відшукаю, — виправдовується, і короткий сміх викочується на галявину. Навздогін за ним прямують Новиков і Кошовий.

— Обласне аптекоуправління підводить нас.

— Завтра неодмінно прибудуть медикаменти. Сам Павло Михайлович Савченко розмовляв з управлінцями.

— Він теж на підпільній роботі залишається? — прошепотів Новиков, начеб хтось

міг почути.

— Так.

— Багатющий досвід має людина.

— В нього на що не кинь — має досвід.

— Книги б чоловікові писати.

— І що його останнім часом, перед самою війною, зацікавило — це проблема ogrівання Сибіру внутрішнім теплом самої землі "Північ більшовики гак укриють велетенськими теплищами, як наш лісостеп укрито лісами".

— Підривники повернулися з міста?

— Прибули.

На дереві спросоння тьохнула пташка, обриваючись з гілки, зашаруділа листям, знову знайшла гніздо і втихомирилась.

— Толу привезли?

— Дуже мало. Сьогодні, Генадію Павловичу, не приїжджай провадити політінформацію. І так роботи в тебе хватає, поки малярія трясє нашого господарника.

— Ні, приїду. Ніч яка... Наче пісня. І на фронт тягне.

— Так і мене тягнуло. А тепер — нова робота, нові турботи Всією душею входиш у неї, і вже так здається, що ти сам її вибирав, як в молодості вибирають життєвий шлях.

— Пізнаю тебе, Іване Васильовичу, — коротко засміявся Новиков. — Дорога ця риса в людині. Підійшли до машини.

— Їхати по азимуту шістдесят градусів? — відділився від дерева Олексієнко.

— Вірно, Сергію.

— Привіт Недремному і Сніженкові.

Машина пішла до місця дислокації партизанського загону. З низини повіяло прохолодою. Збоку обізвалися постріли.

— Близько стріляють.

— Ні, далеченько, Сергію. Луна підманула тебе.

— І це треба врахувати.

Партизанський загін не спав. Штаб схвалив пропозицію Олекси Дмитровича Недремного: щоночі провадити заняття по тактиці партизанської боротьби. Швидкість марші, потайність зосередження, несподіваність нападу, особливості нічної взаємодії, зв'язку, стрільби, орієнтування, — все це розроблялося за строго продуманим і схваленим райкомом планом та ущільненим розписом. Найтяжчими для партизанів були перші ночі навчання: і командир загону Недремний, і начальник штабу Сніженко нікому не давали утріти місця на слизькій від роси траві.

Спочатку машину оточують снайпери. Вони щойно закінчили заняття по стрільбі. Потім підходять Недремний і Сергієнко.

— Як учоба, Олексю Дмитровичу?

— Втягуємося.

— Котра зараз година? — запитує Іван Васильович мовчазного снайпера, у якого на

грудях висить карабін.

— У мене годинника нема.

— Визначайте по місяцю.

— Не точно?

— Краще точно, — всміхається Іван Васильович. Снайпер прикидає віддаль повнолицого місяця від землі.

— Повинно б, Іване Васильовичу, на пів четвертої натягнути.

— Рівно три години, — дивиться на годинник Сергій Олексієнко.

Розмовляючи, Іван Васильович обходить табір, придивляється до кожної дрібниці, начеб він вперше прибув сюди.

В затінку блищать цятки цигарок, низом стелиться гомін.

— Петре, тобі не холодно?

— Мені на нашій землі ніколи не холодно.

— Він мінеральним добривом підвищує під собою температуру ґрунту, — безапеляційно пояснює переливчастий тенорок.

— Обізвалася хата-лабораторія.

— О Петре, Петре, — з перебільшеним трагічним докором дзвенить тенорок, декламуючи відомі слова Наталки Полтавки, і сміх розбризкується аж до вартового.

— Спіть мені тамечки! — м'яко звучить подільська говірка.

— Аби не тутечки, — невинно кидає тенорок. — Зараз буду спав.

На крихтній галявинці в рамці тіней колишеться озеречко місячного саява. Тут командири і Кошовий схиляються над каргою-п'ятиверсткою, розбираючи докладну записку Сніженка про розгорнення диверсійної роботи на залізниці. Вгорі, задихаючись, пропливають на схід бомбардувальники.

— Понесло заразу! — обіззався сердитий голос із глибини табору.

— Високо літає.

— Та низько буде сідати.

— Це вірно, братці.

— Може б ви вже спали були?

— А ми ще до дівчат не ходили! — І знову сміх.

Потім якась хвилина абсолютної тиші. І враз:

Взвейтесь, соколи, орлами,

Полно горе горевать.

Переливчастий тенорок, неголосно, тріпочучи, зразу ж бере за душу. Кілька голосів,, оберігаючи, наздоганяють його і разом, до ладу, підіймаються над переснованим промінням лісом.

То ли дело под шатрами

В поле лагерем стоятъ.

— Молодість! — Іван Васильович потеплілим поглядом дивиться на Сніженка і Недремого. Високе чоло Сніженка нахмурене, оповите невідкладними турботами. На блідому сухорлявому обличчі робітника різкою тінню чорніє шрам — слід

громадянської війни, на темних устах — батьківська усмішка.

"Свою молодість згадав", — одгадує Іван Васильович. Він дуже зрадив, коли обком КП(б)У порекомендував командиром загону Олексу Недремного, який до двадцятого року воював на Поділлі, а в тридцятих роках працював двадцятип'ятитисячником і чи не найкраще знав усі дороги і стежки їхнього району.

— Взривчатки, взривчатки обмаль, Іване Васильовичу, — Сніженко освітлює електричним ліхтариком на карті вузлик доріг.

— Щоденне зустрічаннячко і прощаннячко.

— Мусить бути щоденним, — ще більше хмурніє Сніженко. — Гарбуза під цей вузлик не підкладеш.

— Завтра, вірніше — сьогодні, трохи поправимо наші діла.

— Як, Іване Васильовичу? — надія, радість і недовіра переплітаються в голосі Сніженка.

— Учора був у штабі стрілкової дивізії. Начальник політвідділу взявся нам допомогти.

— Малигін?

— Малигін.

— Тоді буде діло, — веселіє Сніженко. — Як би це ще до артилерійської бригади добратися? Ех, якби це мене хоч на один день начальником артпостачання назначили.

— Тоді артилеристи навіть без НЗ залишилися б, — кидає Недремний.

— Вікторе Івановичу, коли до тебе звернеться Дмитро Горицвіт, приймай його до загону.

— З радістю. Завзятий чолов'яга. Снайпер і шаблею напрочуд діє. Як здоров'я?

— Іще тижнів два поваляється в постелі.

Здалеку заклепали підкови, прокинулася луна, все голосніше випробовуючи свій непритомлений голос. Потім чийсь окрик зупиняє гомін коня і луни.

— Іване Васильовичу, вас розшукують. Посильний! — обізвався з-за дерев голос вартового.

— Корнієнко?

— Корнієнко.

— Пропускай! — наказав Недремний.

Наступаючи на тінь, з'явився посильний.

— Іване Васильовичу, увесь дитбудинок до останньої людини посаджено в ешелон.

— В одинадцять п'ятнадцять ешелон відправився згідно з маршрутом.

— От і гаразд. Бомбардування станції було?

— Було. Розкришили ліве крило вокзалу. Ще вам є телеграма від замісника директора МТС, — подав учетверо складений папірець.

Кошовий голосно прочитав: "Успішно рухаємося власним ходом тчк запропонований маршрут оправдав сподівання привіт Кабиш".

— Що в райкомі?

— Працюють, Іване Васильовичу.

— До мене є люди?

— Є. З самих найдалших сіл поприходили. Мороз та Кириченко. Мороз таку бучу вчинив, аж слухати паскудно: чом йому не дають худобу для виїзду. Хоче з собою забрати усе господарство, усі бебехи й пашню. Раніше наче нічого чоловік був, а тепер проявив себе всяким таким елементом.

Іван Васильович з задоволенням поглядав на обурене обличчя посильного. Колгоспників Мороза і Кириченка, розумних, відданих і працьовитих, райком залишив для підпільної роботи — зв'язківцями. От вони тепер і почали грати "всяких таких елементів з одноосібницькими пережитками". Особливо в'їдливі показав себе Мороз.

— Ще даси мені коні і воли, — люто погрожував своєму голові колгоспу.

— Дочекаєшся!

— І таки дочекаюся!

— Як рак свисне, — презирливо відповідав той, одвертаючись од Мороза.

— Я тебе свисну, так свисну, що й в області будуть знати. Неодмінно в райпартком піду! Там знайдуть на деяких голів управу... Свистун!

І Мороз у відповідний час таки пішов у райком, щоб, звичайно, зустрітися з Іваном Васильовичем.

Починало розвиднятися. Ширшав, світлішав і рожевів ліс. Іван Васильович, ідучи назустріч зорі, попрямував до машини. Новий день, нова робота чекали його, і найбільша — по перевірці та відбору кадрів для підпілля.

XIII

Просторий строгий кабінет, портрети вождів, дві карти і стоси книг. На обліплених паперовими смугами вікнах золотиться сонячний пилок, за вікнами вітер наганяє на вигорілий обрій неповороткі плоти білих хмарин.

Перед Павлом Михайловичем Савченком нема ні одного з щоденних донесень райкому. Є лише невеликий шматок паперу з кучими рядками якихось ієрогліфів. Але Павло Михайлович не обминає жодного питання підготовки підпілля в районі.

Говорить тихо, не кваплячися, з-під припухлих од безсоння повік пильно дивляться гарячі іскристі очі. Згадується робота підпільних організацій в царській Росії і під час громадянської війни, наводяться приклади, прізвища і ні згадки про себе.

— Бюро обкому в основному задоволене вашою роботою. Підготовлятися довелося швидко, але це не внесло розгубленості в стиль вашої роботи. Добре, що не минали навіть питань побуту. Нам здається: ви менше подумали над тим, як має працювати більшовицька преса... Чомусь всіх найкращих робітників друкарні забираєте до партизанського загону. Неодмінно треба одного-двох співробітників залишити для підпільної роботи в місті. Може їм доведеться працювати в фашистській друкарні... Як Тодось Опанасенко?

— Хороша кандидатура, — здивовано глянув Іван Васильович на Савченка.

— В обкомі теж так думають. Попрацюй з ним. Зв'язківця підбери... А от художника ви даремне не взяли до загону.

— Кволий він дуже.

— В боротьбі зміцніє. Порадь фізкультурою займатися. Ми з тобою також не Геркулеси. Може доведеться зробити його фахівцем по підробленню документів. Бачив, які він кліше і портрети вирізує з лінолеуму?

— Бачив, Павле Михайловичу.

Знову дзвонять.

— Савченко слухає... Приїжджайте о четвертій годині... Звичайно, ранку. — Павло Михайлович кладе трубку і продовжує: — Не радимо членам підпільного райкому мати по кілька зв'язківців. Небезпечно проводити зайві сліди. Ця помилка допомогла гестапівцям напасти на слід і вже в лютому цього року заарештувати увесь склад першого підпільного ЦК Чеської компартії.

В Івана Васильовича уста мимоволі стиснулись в одну смужку

— Варто також подумати, щоб на явочних квартирах були для підпільників харчі, одяг, взуття. Оце поки і все.

— Спасибі, Павле Михайловичу.

— Спасибі не відбудеш, — складаються в приязну усмішку прив'ялі уста Павла Михайловича.

— Роботою буду відбувати. І як це я допустився такої помилки з друкарями?

Савченко поправив рукою сивий чуб.

— Напевне, тому, Іване Васильовичу, що твоєму поколінню не доводилося, неначе кореню, входити в ґрунт. Ви буйним зеллом на вільній землі виростали, вільним повітрям дихали, вільно творили. А про підпілля тільки в книжках читали. І то як історію або захоплюючий твір...

Над містом пронизливо завилала сирена. Савченко і Кошовий поволі вийшли на завмерлу вулицю. Навколо затріщали зенітки, над самою головою тісним строем пройшло кілька бомбардувальників і недалеко від них почали розпухати рожеві берети розривів.

— Знову на залізницю.

В повітрі заколивалось ряботиння небало скинутих бомб. Тяжко загуділа, здригнулася земля і підкинула вгору сіру завісу розвержених будинків. Тривожна завіса зразу злилася з громіздкими покаліченими будівлями хмар. Над цим безладдям чорним хрестом застиг самотній самольот, затрепетав, тягнучись жалом угору, і, незграбно перекутившись, пішов донизу, волочачи за собою чадний хвіст.

— Туди тобі й дорога! — вирвалося у Івана Васильовича.

— Ще один заходить.

Цей спікірував на центр міста. В'їдливо наростало вищання бомб. Оглушливі розриви. Темне кипіння землі. І зразу ж, мов смолоскипи, у саду запалали рясні яблуні. Вогонь хижим звіром побіг по стовбурах, рвав і розщеплював їх, кружляв у верховітті, вистеляючи землю червонобокими і почорнілими плодами.

— Як працю людську нівечать, — до Савченка і Кошового підійшов з карабіном в руках похмурий Олексієнко. — Однак, скосили одного зенітника.

— Ну, їдь, Іване Васильовичу. Бажаю успіху, — попрощався Павло Михайлович і

пішов до обкому.

Машина, петляючи гарячими, задимленими вулицями, вилетіла на помережане надвечірніми тінями шосе. Не проїхали й десяти кілометрів, як Олексієнко круто загальмував, не доїжджаючи до роз'їзду.

— Іване Васильовичу, здається, десант! — з карабіном вискочив на дорогу. Обличчя йому побіліло, зморшки поповзли вгору.

З хмарного неба обтрушувалися хмарини парашутів. Іван Васильович, на ходу виймаючи пістолет, кинувся до роз'їзду. Гнів і лютість так заклекотіли, що він спочатку нічого не бачив, крім натягнутих вітром шовкових парасольок; на них незграбно метлялись чорні постаті диверсантів.

— Сергію, на весь дух до роз'їзду. Хай подзвонять у місто. Дай карабін!

— Я зараз! — міняються зброєю, і Сергій великими стрибками летить до казково крихітного будиночка-грибка.

Іван Васильович уже не бачить парашутів — перед ним тільки чорні плями. Оце і є ворог.

"Коли б не промазати", — підводить карабін, затаює подих, бачачи, як бовтаються ноги диверсанта.

Невеличка віддача в плече, дзвін у вухах — і парашутист обм'як, немов ганчірка.

Тепер Іван Васильович спокійнішим зором бачить, як полем біжать колгоспники з дробовиками, берданками, а то й просто з сокирою, вилами чи дрючком. З другого боку заходять бійці винищувального батальйону.

Ще навів карабін на горбатого — з рацією за плечима.

— По-снайперськи! — завзятий окрик Олексієнка. — Дамо їм зараз життя! — Він, примружуючись, підіймає пістолет, і зразу ж після пострілу по пшениці забризкала кров.

Поле дедалі частіш обзивається стріляниною, тісніше змикається живе коло. Але частина парашутистів встигла спуститися на лан, і автоматні черги вже викошують похилене стебло.

Іван Васильович разом із Олексієнком кидається до груші-дички, стріляючи в те місце, де хвилюється жниво. Різкий окрик зметнувся біля дерева. Над колоссям, немов над водою, піднялися тремтливі руки з автоматом, ще обізвалася черга, завищали кулі, і Кошовий, хитнувшись, похилився на Сергія.

— Іване Васильовичу! Іване Васильовичу! — очі у хлопця наливаються жахом, на скроні тріпоче розбухла вена.

— Чого ти? В серце ж не попала... Не дрейф, Сергію... Обличчя Кошового береться білими плямами, аж поки вони не зливаються водно. Стомлено приплющуються обважнілі повіки, а уста сохнуть на виду. Сергій, беззвучно плачучи, виносить на руках Івана Васильовича з потолоченого поля.

Спустошений болем, з лікарні подзвонив він про нещастя Павлу Михайловичу.

— Як?! — зітханням вирвалося в секретаря обкому.

— Війна, Павле Михайловичу, — більше нічого не може сказати Сергій.

— Через двадцять хвилин буду в лікарні.

Павло Михайлович зразу ж подзвонив у райком Новикову.

— Генадію Петровичу, негайно приїжджай.

— Вночі?

— Вночі.

— Матеріали якісь потрібні?

— Ні.

XIV

Рана ще не загоїлась, коли віддалений гарматний гуркіт почав пробиватися тихими ночами до села. Накульгуючи, спираючись на палицю, Дмитро виходив у двір і довго не міг одвести наболілого погляду від далекого обрію.

Поспішали на фронт машини, танки, їхало поповнення, а обабіч шосе їхали і йшли на схід намучені люди з убогими пожитками, з заплаканими дітьми. Гнали колгоспники великі табуни худоби; ревіли круторогі воли, жалібно, по-дитячому плакали вівці і падали на шлях, страдно дивлячись старечими янтарними очима. Розчахались ноги і ратиці в корів, і невпинний плач стомлених отар, як тривожний сон, висів над селом.

Одного надвечір'я на заморений обоз налетіло два літаки; з-під їхніх крил злобно замигкотіли вогники; кулі, крешучи з асфальту іскри, потоками промчалися над беззахисними людьми і худобою.

Дорога, наче осіннім листом, зарясніла кривавими плямами. Дмитро побачив, як мати, прикривши собою дитину, упала на землю і зразу ж біля них почала розповзатися паруюча стрічка.

— Мамо, мамо, — плакало дитинча і здоровою ручкою тягнулось до мертвої руки матері.

Кілька нових могил невідомих біженців виросло за селом, Кількох дітей взяли собі колгоспниці на виховання. І знову в пелені сірого диму тягнулись табуни худоби і обози, попадаючи під негоду, обстріли і бомбардування.

— Що ви за виродки, фашисти, — темнів од злості та безсилля Дмитро. — Хіба ж не видно, хто їде, хто йде по шляхах?

— Фашисти хочуть наш слов'янський корінь висікти. Тому всіх б'ють, — пояснив старий учитель Микита Дем'янович, увесь облитий сивиною.

А з усяких темних кутків і щілин починали виповзати мокриці, безбатченки, у яких, крім отруєного гнилого мозку і неситого шлунку, нічого не було. Якісь підозрілі ворожки і ворожбити гадали та розпускали поголоски, одна одної потворніші. З'явився злодій, що з тюрми не вилазив, Олександр Кухня, покрутився, покрутився і десь зник, пообіцявши, що скоро прибуде, і не сам; десь у лісах переховувався Ліфер Созоненко, переказавши, що незабаром він відкриє свою комерцію.

Розповідали жінки: тепер у Варчука перед всіма іконами горять свічки.

— Чекали своїх визволителів — дочекатись не могли, і нарешті ідуть вони, — радів старий Созоненко, що звідкись з'явився цими днями в селі. Його сіре потріскане

обличчя лущилося брудною іржею ластовиння, а в очах світилася люта рішучість.

— Виповзають гади недобиті. Хоч би їх кудись погнали, — хмурячись, казав Дмитро до Микити Дем'яновича.

— Закону нема такого.

— Так потім вони людям дихнути не дадуть.

— Може ще відженуть ворога.

— Коли б так, — зітхав і жадібно ловив усяке слово надії.

Та наступний день не приносив утіхи. І коли у Майданах окопалися наші батареї, Горицвіт зібрався в дорогу.

— Куди тобі такому їхати? — припала до нього Югина. І тоді зовсім несподівано втрутилася мати, що досі мовчки стояла біля столу, не зводячи погляду з сина.

— Нехай, дочко, їде.

Здивовано поглянув Дмитро на матір. А вона вийшла з сутінків, невисока, сухорлява, з страдно опущеними вниз зморшками біля уст, вогко світячи глибокими чорними очима. І така мука коливалася на її лиці, що мимоволі Дмитро нахилив голову.

— Їдь, сину. Така тобі, видати, випала доля. А її не обскачеш конем. Бачиш, що робиться на світі: діток убивають, старих убивають, а хто ж оступиться за них... Такий нам час тяжкий випав... — От-от мала заголосити, але перемогла себе і вже говорила повільніше, глухіше: — Їдь, дитино моя, і повертайся скоріше. Зі своїми повертайся. А ми вже без тебе горювати будемо. Кожної години виглядатимемо з шляху. Кожної хвилини тебе споминатимемо.

— Куди ж він такий? Сам за собою не догляне... Може відженуть ворога...

— Хочеш, щоб Варчук за мною доглянув? — різко обірвав дружину. — Ще німці в село не вступають, а він по мою душу прийде.

— Що ж він, звір який?

— Гірше звіра! — почав лютувати, але зразу ж втихомирився. — Не час чортзна про що говорити... Не побивайся, Югино ..

— Як не побиватися, коли так тяжко, так тяжко...

Дмитро пальцями торкнувся руки дружини і, хвилюючись, тихо сказав:

— Югино, а Сталіну зараз іще тяжче. Усі турботи налягли на нього. Усі! За цілий світ він думає, і про нас з тобою. От і повинні ми помагати йому, чим зможемо. А сльози — не поміч. Чуєш?

— Чую, Дмитре. Хіба я не розумію?.. Та вже наша така слабкість жіноча.

— Поїду я, а ти справжніх людей тримайся, як і завжди... В сутінках довго сиділа вся сім'я коло нього, а він, спершись ліктем на стіл, прислухався, яке слово хто скаже, і впірнав у задуму. Тепер болюче серце так билося, що аж у ребра товкло. Мовчки, припавши до його руки, дивився на батька Андрій, непорушний, задуманий. Ще вдень, приїхавши на добрих конях, які залишили для Дмитра, він, бліднучи, попрохав:

— Тату, візьміть мене з собою.

— А коло мами хто буде?

— Коло мами! Бабуня є... Я за вами, тату, доглядати буду.

— Ні, я вже якось сам собі раду дам. Ти ж за всією сім'єю турбуйся. Прислухайся, що робиться в селі. Коли щось буде погане — кидайте все і тікайте до рідні чи в Медведівку, чи в Майдани, чи прямо в ліси.

— Добре, тату, — міняючись в обличчі, рішуче відповів.

— Малий ти ще, сину. Не твоїм плечам такий тягар здержати. А прийдеться, — приголубив і так, обвивши рукою русяву голову, увійшов, накульгуючи, з Андрієм до хати.

"От уже і відійшла найкраща частина твого життя... А не нажився. Неначеб учора зустрівся місячної ночі в жнива на Великому шляху з Югиною, неначе вчора виглядав Марту біля гаю... Жаль, що її не побачу перед від'їздом. Коли б здоровий був, пішов би попрощатися, а так... Хай не має серця на мене".

Докія повела спати Ольгу в другу хату, і гарячі руки Югини обвили його шию, прихилили чубату голову до грудей

— Що ж я робитиму без тебе? — тремтіла всім тілом і ще тісніше притулялась до нього, стараючись не торкнутись болючої ноги.

— Не одній тобі горювати прийдеться. Дітей бережи, Югино... Ну, не треба. Чуєш? Ти ж знаєш — не люблю я цього.

Але вона знову не змогла стриматись од плачу; трусились, аж підкидались плечі, а руками, неначе сліпа, перебирала його руки, плечі, груди.

— Де не будеш, Дмитре, дай про себе знати. Будеш партизанити — і нас забирай. Ми не гірші від людей... Всіх забирай, — твердо глянула на нього.

— Добре. Тільки не тужи мені. Сім'ї не печаль.

От і пішло його щастя, неначе вінок за водою. Надивляйся, Дмитре, на свою дружину, бо може й побачити більше не доведеться... Скільки треба сказати одне одному, а слова знаходились дрібніші, не ті, тільки дотик рук, уст промовляв більше, міцніше. Так і просиділи, аж поки не піднялось високо в небі п'ятикутне сузір'я Візничого...

Недовгі були збори. Він уже більше не міг слухати приглушеного зітхання.

Андрій торкнув коней, і рідні голоси залишилися позаду. Лежачи на возі, він бачив синюватий обрис своєї хати, гущавінь саду і застигли дві постаті біля тину.

Вдалині гриміла ніч, сполохами підіймався розколотий вогнями обрій, і поміж чорними деревами текло криваве небо.

Чи ж думалось йому виїжджати такої ночі з свого села в тривожну далечінь? Ще недавно господарем проходив він цими просторами, орав їх, засівав, кохав, а тепер віддаляються вони від нього, відходять, як життя з покаліченого тіла. І невже він ніколи не повернеться в свої рідні місця?

Ні, брешете, наперекір усьому лихому він повернеться сюди. І не бездомним заблудою, а господарем повернеться. Хай не пшеницею буде пахнути його рука, хай кров'ю запахне, а він прийде сюди. І горе тому, хто стане поперек його дороги. Тепер він почне косити свій покіс на всю широчінь, — і Дмитро, хмурячись, непомітно для себе весь час прикушує половину нижньої губи.

Тихо шумить Великий шлях, міцно пахне теплий липовий цвіт, купаючи Дмитра в своїх хвилях, як і в давнину, коли його, ще немовлям, носила мати на поле у жнива. Із шляху звернули на луки.

Над мерклим скошеним лугом непорушними вартовими стояли гостроверхі копиці. Чорніло підгниле незібране сіно, і серце Дмитра ще більше защеміло.

— Досить, Андрію. Попрощаємось — і йди додому.

— Я з вами хоч до лісу доїду.

— Ні.

Андрій притримав коней, і віз зупинився біля недовершеної скирти.

— Прощавай, сину. Нехай тебе доля боронить від лихого. Хай... — раптом Дмитрові перехопило дух, він вже не міг дивитися на бліде обличчя сина, що стояв біля батька в суворій задумі, мовчазний і нерухомий. З зусиллям ковтнув клубок, що підкотився до горла.

— Прощавай, сину.

— Тату, — поцілував Андрій батька. — Куди ж ви подастесь? Тепер і дороги можуть перерізати... Тепер...

— Куди? — не хотілося говорити дитині потайних думок: ще може не так могло скластися його життя, та й не в його вдачі було раніше хвалитися тим, що ще не зроблено. Але син, стоячи на дорозі, ждав од нього відповіді, немов од неї залежало все на світі.

— Ти чув промову батька Сталіна? Читав?

— Чув, читав, — полегшено зітхнув. — Я так і думав, тату, я так і знав: ви в мене такий, — і очі хлопця заблищали гордістю і вологістю. — Тату, коли ви буде в наших місцях — мене заберіть із собою... Я, я... Ви ще не знаєте мене, тату. Я все перенесу. Я хочу зробити щось для своєї Батьківщини, для нас. Ви не дивіться, що малий... — він задихався, проковтував слова, побоюючись, що батько не зрозуміє його.

— Гарзд, сину.

І хлопець гостро подивився на батька: чи не пробила десь ласкавою насмішкою, примруженим усміхом якась рисочка на його чолі, бо ж батько нерідко зверхньо потакував йому. Це Андрія образило б навіть в годину прощання. І зразу ж відлягла настороженість, тривога: батько зрозумів його.

— Гляди ж, Андрію, ти тепер голова у домі. Не прогав життя свого, нашої родини.

— Добре, тату. — Тричі, як з дорослим, поцілувався батько з сином і хльоснув коні батоном, щоб скоріше заглушити нестримний біль.

Проїхавши з гони, обернувся. На дорозі непорушне стояла чорна невеличка постать. До неї наближався мерехтливий тривожний баgreць переплавленого небосхилу. Цей баgreць уже розповзався не по небу, а по тілу Дмитра; висуюючи кров, наливавав лютим болем та ненавистю обважніле серце і кожну прожилку.

Це горіла його земля.

Великий життєвий шлях в тяжкій крутизні піднімався перед ним. Руками, очима, розумом охоплював цей шлях, бо на ньому він, Дмитро, буде порядкувати.

Ні одно полохливе, ні одно половинчасте, ні одно обережне зітхання не ворухнулось в хмурих думках, які тягнулися до наступних днів боротьби. За свою Батьківщину в нього вистачить сили увійти в огонь, мовчазним каменем і гордим воїном згоріти в ньому. Ще його руки і пожнуть, і покосять в криваві жнива.

До останнього подиху він буде нищити нечисть, що ступила на землю його батьків і дітей. Не схибне око, не затремтить рука, не здригнеться серце.

І дивно, що тепер, віддаляючись од села, від людської течії, він не чув себе самотнім. Із ним поруч стояли найкращі його вчителі і друзі, його невелика сім'я і його велика рідня. Бачив у боях і Маркова, і Кошового, і Мірошніченка, і Кушніра, і Очерета; не віддалявся, а наближався до них, — сподіваннями і відчуттями нової роботи, що завтра її робитиме. Без клятви клявся усім найдорожчим, що мав і матиме в житті: він не зміліє в ту годину, коли міліють ріки, він не стане скорботним мостом над висохлим мертвим руслом.

І для чого б йому, Дмитрові, було життя, для чого б йому була немеркнуча краса рідної землі і неба, коли б він хоч на хвилину забувся, що його дороги, живі і болючі, лежать тут, на тривожнім привіллі, що він є часткою своєї Вітчизни!

Насторожено тривожно гудуть ліси. Чорнолісся зведеною банею прикриває темноблакитну ріку, тремтить поодинокими зорями, немов сльозами.

Раптом коні сполохались чогось, шарпнулися вбік і, задираючи високо голови, полетіли лісом. Сторожким поглядом побачив якусь постать під деревом. Щось було знайоме й неприємне в тій прищуленій тіні.

"Неначе Созоненко", — стукнула здогадка.

І в ту ж хвилину злісно ахнув, прикусивши нижню губу. Заднє колесо з розгону наскочило на пень, звело наниз воза і так брязнулось в землю, що все тіло занило в Дмитра, наче хто всередині провів терпугом. Кріпко, до болю в м'язах, натягнув віжки і знову виїхав на дорогу, сторожко вдивляючись у темряву. Нестерпно крутила нога. Чув, як рана засочилася теплим струмком. Коли торкнувся рукою до болючого місця, сукровиця обпекла його пальці.

— Приїхав дідькові в зуби, — вилаявся про себе. Поміркувавши, вирішив заїхати на пасіку до Марка Григоровича, перебути трохи в лісі, поки сукровиця не перестане прихилати його до землі. Доїхав до огорожі і незчувся, як підійшов старий пасічник.

— Це ти, Дмитре?

— Я, діду. Не спиться?

— Ет, хіба тепер заснеш? Безталання наше та й годі. Сидиш, як пень старий. Думаєш та думаєш, аж мозок тобі за череп задіває. Віриш, Дмитре, праве моє слово, що так і чую, як обертається, ворухиться він у голові.

— Соломія ж де?

— Соломія? — схрестив руки на палиці. — Пішла свій інститут доганяти. Хто його зна, чи дожене? Ох, врем'ячко. Чи думали до такого дожити? Тільки на людське життя розпогодилось, аж на тобі гусінь фашистську.

Спираючись на костур, Дмитро ледве дійшов до хати. Вона віяла медом, воском і

тими чистими чарами юності, що бувають лише у південних лісах, які стрічають сонце з степу, а спати складають його в чебрецеві прогалини.

— Поживеш зі мною, може не так тяжко буде старому. А як що до чого — я тебе в таку схованку впакую, що ніхто не знайде.

— Не про схованку думаю, Марку Григоровичу.

— Знаю, вірю, Дмитре... Це поки кров угамується. Де ж моя маленька теперички в світі?

— Тільки, Марку Григоровичу, щоб нікому-нікому ні слова. Вона ж і коні треба в яру залишити.

— Ніби я не знаю, що робити. Не вчора на світ народився. Я тебе своїми ліками полікую. Куди там твої фершала виспіли.

XV

Село з тривогою, ховаючись у ямах, огородах, в лісах і болотах, прислухалося до тяжкого подиху війни, що вже налягав чорною хмарою на хліборобські оселі і життя. Неначе чума пройшла широкими вулицями — ніде ні живої людини, ні худоби. У вогкій землі знаходили притулок люди, сповнені лихим передчуттям, невимовним болем.

А чутки проте і в землі знаходили колгоспників, передавалися під гарматний грім і квакання мінометів. Було відомо, що фашисти вже були в Кривому хуторі і на Гавришівці. На Гавришівці вони розташувались обідати, дітям дали по цукерці, а після обіду повиганяли всю худобу і погнали шляхом. Людей не зачепили, тільки побили кількох жінок — ті просили, щоб худобу повернули.

В Кривий хутір до вдовиці Фросини Дерев'янка заїхала машина з офіцером і двома солдатами. Лейтенант зразу ж пішов до хати, а солдати метнулися виводити тільну корову. Кинулася Фросина до корови, обнімаючи і обливаючи її слізьми. Водночас, мов два камені, гупнули по обличчю два кулаки. Захлинаючись від плачу, вибігла жінка з подвір'я. За нею по зачерствілій дорозі потягнулася кривава стрічка. В цей час вулицею проходив дід Хмара, кремезний гордовитий чоловіча, він сам колись піднімав млинове жорно, а з японської війни приніс двох "Георгіїв". Увійшов дід у хату, підійшов до офіцера, який саме поспішно порався біля шафи, заговорив.

— Не жалій, діду, корови. Ми вам культуру несем, — кинув з-за плеча фашист і засміявся.

— Нехай ваша культура вам, а корова — господині.

— Ні, так не мошно, — похмурнів офіцер, сідаючи за стіл.

— Ага! — вийшов Хмара з хати, як огонь. А фашисти вже в коморі зерно в мішки загрибають. Схилився дід над ними сивою чуприною, схопив одного й другого за шию та як вдарить їх головами, раз і вдруге, так і не писнули вони. Дід у хату, спокійно так, наче нічого і не трапилося.

— Може повернете жінці корову?

— Ні, не мошно. Вона великій Германії потрібна.

— Увесь світ вам потрібний, та не з'їсте! — і Хмаравтовк голову офіцера в стіну, аж закривавлена глина обвалилась. Потім він сказав молодиці, що їй треба робити,

попрощався зі своєю жінкою, почепив на груди георгіївські хрести, завів машину — і подався в ліс. Як він не розбився — диво: крутилася машина вулицями прямо як звір. Тільки й науки шоферської було в діда, що придивлявся, як його менший син їздив на полуторці...

Зранку небо обступили хмари, закипали брудночорним місивом. Зашумів, застугонів Великий шлях, а потім раптом затих, наче припав вухом до землі, прислухаючись до грому. А далі буря круто вдарила курним валом. Загупав яблуками сад, вистеляючи землю плодами і ламаючи гілля.

Шляхом пролетіло кілька автомашин, протитанкових гармат на кінному ходу, знову одна за одною проскочило кілька машин, і на дорозі, біля вигону, піднялися прошіті вогнями стовпи землі.

— Фашисти вповзли! — звідкись прибіг задиханий та блідий Андрій.

— Фашисти? — заточилась Югіна і, низько нагинаючи голову, неслухняними ногами пішла до ями.

Під обвислим небом промчало дорогою кілька рябих забруднених мотоциклів; звиваючись, почали розповзатися вуличками; а потім загуділи машини, набиті сірозеленими настовбурченими постатями. Над селом останні просвітки затягувалися хмарами.

Незабаром у їхній двір в'їхала легкова машина. Шофер знайшов всю сім'ю в ямі і повів Югіну до хати.

— Господине, приготуй поїсти панові офіцеру, — показав на високого худого німця, подзьобаного сірим ластовинням.

Молодиця застигла біля одвірка, не зводячи широкого погляду з твердоого, попташиному кощавого обличчя.

Офіцер гордовито посміхнувся, зацікавлено нишпорячи очима по стінах. Потім скинув чоботи і щось зашкваркотів до неї, тикаючи пальцем в розіпрілі смердючі ноги.

— Пан офіцер каже, щоб ти йому ноги вимила теплою водою, — шанобливо промовив шофер і поморщив носа.

— А не діжде він! — сльози образи, безсилля і злоби облили молодицю, і вона вибігла в садок, а далі городами, припадаючи до високої кукурудзи, подалася на леваду.

Позад неї заахкали постріли.

XVI

Найтяжчі хвилини в житті.

Так, це були найтяжчі хвилини в житті Генадія Новикова. Дев'ять днів німці всіма силами ломили і корчували немудру лінію оборони, яку на ходу спорудили вчорашні донбасівські шахтарі, прямо з маршу втягуючись у бій. Спочатку це була навіть не лінія оборони, а покривлена в'язь наспіх викопаних незамаскованих окопів і щілин. На неї розмашисте і щільно ринула ворожа мотопіхота. Ринула, заметалась у власній плутанині трасуючих куль і відкотилася, залишаючи на полі бруднозелені купини убитих та безпомічні мотоцикли, які, сліпо описавши круг чи дугу, неприродно

скручувались і здригаючись, верещали незаглушеними моторами.

За мотопіхотою посунули танки.

На допомогу шахтарям вчасно підоспів артилерійський дивізіон, командир якого вже на практиці успішно показав, що може зробити взаємодія артилерії й піхоти.

Кілька танків, стріляючи з гармат, таки прорвалися до окопів, круто розвернулися, щоб випрасувати їх. З щілин полетіли пляшки з сумішшю КС. Жалібно задзвеніло скло по броні, і найближчі машини викинули над собою мерехтливі полотнища вогню.

Останні танки ще розвернулись на тридцять градусів і, петляючи, метнулися назад. Поперед них, на синьому тлі смеркання, почали виростати чорні алеї здибленої землі.

Після цього бою зміцніла сила бійців, зміцніла і лінія оборони. Тепер щоранку над нею почав уїдливо, з старечим придыханням, бурчати "фокке-вульф". Покружлявши, він ліниво тягнув свою драбину на захід, звідки незабаром напливали одутлі бомбардувальники.

Сьогодні ж над покаліченим полем не з'явився ні "фокке-вульф", ні бомбардувальники. Вночі на переполовинені сили шахтарів кинулася свіжа танкова частина, прикриваючи навалу відбірних померанських стрільців, що з боями пройшли Польщу, Бельгію і Францію. Танки прорвалися і чорними вогнедишними вежами посунули до невеличкого біленького міста — тактичної глибини оборони.

Партизанський загін імені Сталіна залишився в тилу у ворога.

Після останнього донесення втомлених і нахмурених розвідників Генадій Новиков тихо виходить на узлісся. В імлистому вогкому світанні лежить прим'ята, розвержена і мовчазна земля. Над лінією окопів — туманний відпар і незвичний спокій. Але цей спокій тяжчий, ніж гуркіт бою з химерним перехрестям трасуючих куль, з пурпуровими сполохами мін, з фурчанням перегрітих осколків і клубами перемеленої коренистої землі.

Смутний напружений погляд шукає будь-якої ознаки життя, а серце так щемить, як може щеміти тільки раз на віку.

"Нема наших", — виривається зітхання, а зір ще марно відшукує в полі найдорожчі сподівання.

— Пішли, Генадію Павловичу! — Невелика міцна рука Недремого лягає на плече Новикова.

— Пішли, — труснув головою, наче струшуючи тяжкий сон, і командир загону бачить, що золотисті обідки очей комісара стали червоними.

— Гостей непроханих треба сподіватися. Наближається наш перший бій. — Недремно говорить неквапно. Провівши свою юність в боротьбі, він добре знає вагу слова "бій": воно відриває сміливу людину від найтяжчих переживань, повертає її до строгого кола конкретних обов'язків.

— Мінувати дорогу ще рано? — Новиков насуплює чоло, щоб краще зосередитися.

— Ранувато. Ще можуть десь наші прорватися.

— Коли б то.

Над головою, захекавшись, летять сірі обважнілі "хейнкелі", потім, обганяючи

бомбардувальників, прозуділи два "мессери", і їхні поламані тіні замерехтіли по стовбурах дерев.

— Пора на політінформацію, — хмурим поглядом проводить Новиков знахабнілі самольоти.

— Яка тема сьогодні?

— Народна відповідь на промову товариша Сталіна.

— Тема всієї нашої боротьби, — задумливо говорить Недремний, і на його свіжовиголеній щоці ледь помітно ворухиться за давнього шрам.

— Всієї.

— Хороше б було після такої політінформації негайно дати наочний урок ворогам. Сьогодні ж.

— Поєднати теорію з практикою, — спалахнули очі комісара. — Треба щось придумати партизанське. — Враз вираз його обличчя стає спокійнішим: попереду стоять партизани.

Опівдні розвідка загону зустрілася з головними дозорами нашої військової частини, яка вирвалася з оточення. Скоро на лісовій дорозі з'явилася і сама частина. Попереду йшли піхотинці, сапери і кілька пілотів, далі на підводах їхали поранені, а прикривали колону артилеристи, виставивши позаду рябу трофейну гармату.

Партизанський штаб нашвидку познайомився з армійськими командирами.

Молодцюватий капітан з акуратно нашитими гарматами на петлицях, не кваплячись, підійшов до партизанів.

— Загін імені Сталіна?

— Загін імені Сталіна.

— Самоперевіримося? — вийняв з гімнастюрки посвідчення. Уважно переглянув документи Сніженка. — Вахту приймаєте?

— Приймаємо.

— В добрий час. Дивуєтесь? — показав на колону. — Тепер ми стали "загальновійськовою" частиною — приєдналися до нас із різних родів військ. Хлопці бойові! Одне озброєння про щось говорить, — з неприхованим задоволенням глянув на своїх бійців.

Справді, більшість воїнів були озброєні автоматами, радянськими і німецькими, та ручними кулеметами.

Новиков виразно подивився на партизанів.

— В бою добули?

— В бою.

— Міни у вас є? — з надією поглянув Сніженко на капітана.

— Веземо. Небагато.

— Нам би хоч трохи.

— Протитанкових, протипіхотних?

— І тих і інших.

— Вахту приймаєте по всіх правилах, — засміявся капітан.

Сніженко полегшено перевів подих: значить, щось таки перепаде.

— Старшина Кузнецов! — гукнув капітан.

— Старшина Кузнецов! — пішло по колоні. Незабаром до обочини підбіг білявий вилицюватий боець. Нижній пружок його пілоти темнів од поту.

— Товаришу капітане, старшина Кузнецов за вашим наказом з'явився! — уміло козиряє і хвацько пристукує закаблуками.

— Поділися мінами з партизанами.

— Мало їх у нас, товаришу капітане, — незадоволено витягується обличчя Кузнецова, і Сніженко в німому проханні не спускає очей з командира.

— Я знаю. Поділись по-братському.

— Це наполовину? — жахається старшина.

— Наполовину.

— Слухаюсь, товаришу капітане! — В голосі проривається явне незадоволення.

Сніженкові чогось здається, що Кузнецов неодмінно поскупиться, тому й пропонує свою допомогу старшині.

— Ходімо, — буркоче той, і вони через якусь хвилину починають на ходу розвантажувати віз.

Чорні, як черепахи, протитанкові міни зразу ж піднімають настрій начальникові штабу. Вивантажує їх з любов'ю, промовляючи ніжні слова. Кузнецов спочатку дивується, потім сміється і добре.

— Бери! Грабуй! — в пориві щедроти він дає начальникові штабу три зайві протитанкові міни. — Закладемо їх зараз? — по-змовницькому підморгує білою, надломленою посередині бровою.

— Закладемо, — в тон відповідає зворушений Сніженко і кличе до себе підричників. Вони старанно викопують ямки, а старшина закладає, уміло опоряджує і маскує міни. За кожним його впевненим рухом, ніби зачаровані, затаївши подих, слідкують партизани.

— Товаришок, а на твоїх мінах підривалися фашисти? — таємничим шепотом запитує старшину молодий підричник Вадим Перепелюк.

— Підривалися. Я легкий на руку, — відповідає, не кидаючи роботи.

— То і на цих підірвуться? — довірливо питає Перепелюк.

— Неодмінно, — серйозно і пошепки запевняє Кузнецов. — Летітимуть, як з пушки.

— Вваак! — імітує вибух міни молодий підричник, і обличчя партизанів прояснюються.

— Противно ж вони крикають.

— Це дивлячись коли, — не погоджується старшина.

Його думка не доходить до партизанів.

— Прийомо-здаточні документи в порядку! — легко піднімається з землі Кузнецов, сердечно тисне руку Сніженкові і кидається наздоганяти колону. Партизани проводжають його вдячними очима.

— Разом посадили капусту, — з задоволенням крутить цигарку Перепелюк. —

Передали нам вахту, значить — і місто, і села, і ліси, і орну землю. А кому будемо ми передавати?

— Народові, — коротко відповідає Генадій Новиков, не спускаючи погляду з міцної постаті старшини. Все рідше і рідше з'являється вона поміж деревами і незабаром зливається з чорноліссям.

Командир загону залишає біля замінованого поля на всякий випадок двох розвідників і хоче відвести загін у ліси.

— Може побудемо трохи тут? — зупиняє його Новиков. — Зовсім добре було б, щоб фашисти напоролися на міні. А вони, фашисти, неодмінно повинні з'явитися.

— Гаразд, почекаємо, — згоджується Недремний, виставляє дозорців, а загін розташовує в гущавині обабіч дороги. На Сніженка знову нападає приступ скупості.

— Три міні закопали. Хватило б і двох, — говорить наче сам до себе і непомітно стежить за командиром та комісаром.

— Жалієш, Вікторе Івановичу? — сміється Недремний.

Я ж не начальник боєпостачання, щоб не жаліти.

— Не скупися, Вікторе Івановичу. Коли на цих мінах щось підірветься — вони велику бойову роль відіграють для цього загону, — Новиков заспокоює Сніженка.

— Тільки це й спиняє мене.

Повільно, сумовито сочиться час. Здається, сонце навіки застигло в полинялому, полатаному білими хмарами небі, відається, небо те й робить, що розкружляє противне деренчання одутлих, з павучими хрестами самолётів. І раптом земля озивається неясним гулом. Новиков щільно прикладає вухо до присушеної трави. Ніколи таким хвилюванням не нарастив гул автомашини.

"А може наші?" — аж у холод кинуло.

З-за дерев з'являється розвідник...

— Їдуть! — повідомляє Недремний.

— Хто?

— Дві п'ятитонки з фашистами.

— З фашистами, — зашипіло навколо.

Партизани ще раз перевіряють зброю. Хтось із нетерплячих виринається вперед, але його повертає назад слово командира.

Гул нарастає. Він озивається в долині і в серці. Щось замерехтіло, і на дорозі з'являються землісті трьохосьові машини. Тепер у рев моторів вплітаються автоматні черги — фашисти, приклавши автомати до животів, навмання поливають свинцем мовчазний ліс.

І враз вибух, огонь, розпухла темінь, неймовірні крики, скрегіт тормозів, дружне "ура" і суміш пострілів.

Новиков не пам'ятає, як він кидається за рослим солдатом і з усього розмаху б'є прикладом рушниць по голові. Фашист падає в один бік, а його автомат — в другий. Хтось біжить до зброї.

— Не чіпай!

— Це ж я для вас, товаришу комісарє! У мене є. Роздобув.

— Все одно не чіпай.

— І не буду...

— Таки вислизнула жменька.

— Краще рисаків поперли...

— Генадію Павловичу, з перемогою! — підбігає Сніженко.

— А ти міни шкодував!

— Моя залишилася, — і усмішка самозадоволення грає на тонких устах начальника штабу.

— Ніколи, братці, не думав, що міни можуть грати! — захоплено пояснює комусь Перепелюк. — То так противно грюкали...

— А це кларнетами обізвалися? — дивується голос другого підривника. — Іще й краще.

— Правду старшина говорив.

Новикову хочеться підбігти, обняти всіх підривників... І найтяжчу годину життя освітлюють, ogrівають немеркнучі просвітки.

XVII

Через кілька днів після вступу німців у село з поліцаями прибув Карпо Варчук.

— Навоювався? — розгладжуючи для поцілунку чорні, уже посолені сивиною вуса, задоволеним усміхом стрів його Сафрон.

— За поради навоювався. А тепер за свою сорочку треба подумати.

— Ти б краще за шкуру свою думав. Погане, виходить, діло, — похмурнів старий.

— Чому? — здивовано поглянув на батька.

— Чому, чому! Залізяку на пузяку, — ткнув пальцем на автомат, — надокучить прикладати. Ще добре, коли б так обійшлося, а то покладеш голову десь, що й ворон кості не знайде.

— Чого це ви, батьку, по живому за упокой правите?

— Знаю чого. Бач, Ліфер Созоненко дурний, дурний, а хитрий — розумніший за тебе викрутився: вернувся додому і вже рознюхе, чи не можна якоїсь комерції відкрити.

— Так то природний спекулянт, а ми за самостійну соборну Україну і індивідуальну землю стоїмо.

— Ат, покинь мені про Химині кури торочити. І в своїх місцях при батькові тобі хватило б самогону, землі та баб. Знаю твою вдачу.

— Ну, ну, так уже й знаєте, — примирливо посміхнувся Карпо: "Старого дідька не проведеш ніякими ідеями, зразу в корінь дивиться".

— Що, воювати будеш?

— Ні, думаю в поліцію піти.

— Це другий вопрос, — повеселішав Сафрон. З городу прибігла мати, потім прийшли родичі і кілька в опереткових жупанах, з нагаями націоналістів. Почалася метушня, перебивчаста розмова, перепити — увесь той безлад, що буває при

несподіваних зустрічах і п'янках.

Батько і старий Созоненко сіли поруч на одній колоді, простоволосі і сутулі.

"Неначе коршаки", — не втримавсь від насмішкуватого порівняння Карпо, повертаючись із саду з начальником районної допоміжної української поліції Омеляном Крупяком. : За ці дні надокучив йому балакучий начальник, як парена редька. Своїми широкими планами він просто замучив Карпа. . Молодий Варчук на своє служіння в поліції дивився просто, ясно: тепер настав його час пожити. Над Бугом він з м'ясом одірве з колгоспних масивів найкращі лани, захопить луги і млини. І, будьте певні, не один активіст згорбиться від роботи на його землі і млинах...

Ох, ті млини двоповерхові, ті питлі на димчастих, із сльозою, гранітних підмурках, ті колеса у зелено-синьому зітханні спіненої води! Вони і заколисували і в снах шуміли Карпові. І прокидаючись, ще довго наяву бачив чудесні видіння; м'яким гулом одзиваються важкі крупчасті жорна, струмками, потоками пливе ядерна пшениця, а поміж тими потоками зерна, як живі, проскакують, двоячись в очах, веселі червінці. Він, Карпо, не дурний у великі чини лізти — досить із нього і начальника кущової поліції.

Непевне багатство, що тече невидимими каналами чи лежить за його зором, не приваблювало молодого Варчука. Він хотів такого, щоб його можна було побачити оком, потримати в руках, стати на нього обома ногами. А таким багатством для Карпа були земля, млини, а не гонитва за чинами. То Крупяк — інша річ. Той тільки про своє підвищення думав і весь час нарікав на якогось дурнуватою полковника, що, на жаль, був радником у націоналістичного "проводу". Крупяк в товаристві групи націоналістів якось їдко висміяв полковника, а хтось з послужливих доніс про це. І "блискуча" кар'єра Крупяка затьмарила нову хмарою: замість начальника окружної допоміжної поліції його посадили тільки на район.

Раз навіть вирвалося в нього:

— Дурний, що не з того кінця вчепився за свою долю. Треба іншого було "батька" підшукати... Проторгувався. — Але вчасно спохватився: — Ти, Карпе, забудь ці слова. А то ще якась свиня прийме це всерйоз. І так у нас чого-чого, а гризні вистачає. Мало того, що "батьки" не миряться, так ще пішла колотнеча між нами і тими, що на заході відсиджувалися. Ці західники, повір і помовч, справжні езуїти, вони тільки язиками таляпали, а тепер починають відтирати нас від влади.

Карпо ще одне помітив і в Крупяка, і в усіх націоналістів: були вони всі на один кшталт начинені однаковою начинкою.

"Не люди, а прямо тобі ковбаси одного заводу", — слухаючи різних ватажків "з проводу" та "батьків", насміхався в душі.

В перші дні не міг зрозуміти, чи то вони лукавлять, чи просто по-дурному вірять, що їм справді фашист дасть їм самостійну державу. Не треба було і великого розуму мати, щоб зрозуміти, що їм тієї самостійності, як сліпому світу, не побачити. А от трублять про неї без угаву.

"Держи кишеню ширше. Такий уже німець дурний, щоб від такого багатства

відмовитися. Краще б уже не крилися, що зв'язав чорт їх із Гітлером одним мотузочком". Але своїми думками ні з ким не ділився: на різні доноси націоналісти були чималими майстрами.

"Поживемо — розкусимо, що й до чого", — думалось. Навіть самому Крупякові не довірявся.

Другого дня з дозволу німецького коменданта села до школи повиганяли на збори селян. Прочитали кілька наказів, і кожен із них закінчувався одним — смертю. Потім довго і красномовно говорив Крупяк про "нові порядки", які заводять вони, націоналісти, при допомозі німців на Україні.

— Слава тобі, боже, слава тобі, боже. Недаремно двадцять років ждали, — похитував головою Созоненко.

— А землю нам, хазяїнам, скоро будуть наділяти?

— Скоро, скоро, — усміхнувся Крупяк. — Будете жити, як і жили колись.

— Ура! — не витримав Созоненко. Але перестарався — не догодив. Крупяк поморщив тонкого носа і строго обізвав:

— Не "ура", а "слава Україні, бо..."

— А вже тепер можна свою землю орати? — перебив хтось, і Крупяк знову поморщив носа і скривив губи: яка, мовляв, невдячність...

— Ні, панове, не можна.

— Чому?

— Іще не розроблена нова земельна реформа. На це буде наказ нашого друга — німецької держави.

— А-а-а... — протягнув хтось злорадно позаду.

— Зараз увесь ґрунт належатиме громадському господарству. Воно його оброблятиме, даватиме державі податки... Попереджаю, це тимчасове необхідне явище, а далі земля перейде до своїх господарів.

Але і цим Крупяк не втішив навіть завзятих прихильників, що двадцять років виглядали німця.

— Назвали б панщиною, а то "громадське господарство", — заремствували позаду голоси.

— Німецькою панщиною. А фашист обдирати уміє. Цей уміє.

— Та вже з першого дня показав свою науку.

— Цитьте, бо почує хто з їхньої братії, тоді і не відхрестися і не відмолишся.

Наприкінці обирали старосту села.

— Панове! На нашу думку, і це погоджено з комендантом села, — найкраще обрати старостою розумного господаря Сафрона Варчука.

— Варчука! — гукнуло кілька голосів спереду, і сход боязливо почав розходитися по домівках, залишаючи біля школи споважнілих Крупяка, Варчука і Созоненка.

* * *

Поважно і шанобливо вони входять до хати Супруненка, де тепер розмістився комендант села лейтенант Альфред Шенкель. В сінях на них налітає заплакана і

перелякана Супруниха. Побачивши Варчука і Созоненка, відскочила назад, ні слова не відповідає на запитання, мов прокажених, обминає їх, рвучко вибігає на двір.

— Напевне, комендант приставав, — по-змовницькому подивився Созоненко на Варчука, і його червоне обличчя, пересипане потом і добірним ластовинням, розтягнулося в стриманій усмішці.

— Ні, — заперечливо крутнув головою. — Не таке лице у бабів, коли до них пристає мужчина. Ну, пішли з —богом.

Знову натягнули на обличчя статечно шанобливі маски і, згинаючись ще на порозі, увійшли до хати.

З другої кімнати чулось занепокоєне, часте кудкудакання квочки, жалібний писк курчат і шаркання підшов по підлозі.

Поскидали шапки, нерішуче прокашлялись. Созоненко рукавом витер піт і виструнчився, піднімаючи голову.

З напіввідчинених дверей виглянула продовгувата, білочуба голова коменданта. В одній руці тримав затиснуте па саму шийку неслухняне курча, у другій — закривавлене шило.

— Прошу до себе, — розтягуючи слова, привітно закивав до них головою.

І те, що побачив Созоненко, здивувало, неприємно вразило його і пояснило, чому так перелякано вибігла жінка з хати. Посеред кімнати, опустивши до самої підлоги зозулясті крила, бігала острогруда курка. Замість очей у неї, мов дві брусниці, червоніли живі криваві ранки; кров із них текла на крапчасте підборіддя, падала на землю. Остеронь, неприродно опустивши голівки до ніг, кружляли курчата, також із виколотими очима.

— Хочу спостерігати, як фони шитимуть без очей. Інтересно, — засміявся балакучий лейтенант, але при гостях не продовжував свого досліду — випустив курча на землю, а закривавлене шило старанно витер ватою і поклав на вікно.

"Це ж йому все одно що курча, що людину замордувати. В цього рука не здригнеться", — з потайним побоюванням і повагою поглянув Созоненко на ніздрувате обличчя лейтенанта.

Було воно довгасте і однаково заокруглене з двох боків, схоже на добре вибілену сонцем перестиглу диню. Рідкий білий чуб спадав на безбарвні широкі, в сосонку, брови, біля носа прилипли дві тоненькі смужечки брудних вусів, надаючи всьому виразу нахабної безтурботності. Тонкі гострі вуха були втиснуті у вузький череп. І найбільше вражали очі своїм текучим невловимим переходом від одного виразу до другого. Здавалось, що сірі чоловічки були складені з сотні мерехтливих краплинок. Коли ж вони раптом зупинялися — ставало не по собі від їхнього мертвого сяйва, за яким ховалася водяниста порожнеча.

"Йому навіть приємно мучити, бути по сусідству зі смертю", — визначає Созоненко, стежачи за виразом обличчя коменданта.

— Пане лейтенанте, просимо до себе на обід, — низько поклонився, і рудий обважнілий чуб його відлип від пітного лоба.

— А це список неблагонадійних, — вийняв з кишені Варчук учетверо складений, перев'язаний стьошкою аркуш паперу.

— Гут, гут, — весело закивав головою комендант, і вони не зрозуміли, чим він був задоволений: чи запрошенням на обід, чи списком, чи тим і другим.

XVIII

— Ой, горе моє! Як ви не побоялися? У нас німці кругом стоять!

— Ну, на вашому кутку їх нема. Цілий день слідкував за селом. Як вас звати, величати?

— Марта Сафронівна.

— От і добре, Марто Сафронівно. Руку мені доведеться підлікувати у вас. Не побоїтесь прийняти?

— Чого там боятися? Та який із мене лікар. По-бабському тільки зможу.

— Давайте по-бабському. Все одно війна. Шептати почнете? Як воно: біг пес через овес, нічого не вадило псові, нічого не вадило й вівсові, — усміхнувся, пригадуючи жарт Тура.

— Горе моє, вони ще й сміються, — розмотує Марта почорнілий бинт, потім краї рани змазує йодом, а саму рану промиває горілкою. Далі прикладає мазь, зварену з зубчастого столітника.

Прокинулась Ніна, шістнадцятилітня русява дівчина з сміливими обрисами похуділого обличчя, увійшла тітка Дарка, і всі скупчились біля лейтенанта, міркуючи, де б його найкраще переховати та як загоїти рану.

Вирішили, що найліпше перебути йому деякий час на горищі, а потім видно буде. Повечерявши, Созінов обережно поліз на горище і заснув чутким сном.

Третьої ночі, на здивовання всіх, сказав:

— Спасибі за ласку. Живим буду — віддячу. Всього доброго вам, дорогі, — зупинив погляд на сумовитому обличчі Ніни.

— Куди ж ви такі? — похитала головою Марта.

— До свого війська пробиватись.

— Так рана ж...

— У більшовиків рани загоюються на ходу.

— Хай вам щастить, — в пошані склала руки на грудях.

— Де не будете, а до нас після війни заїдьте, — промовила і зашарілась Ніна.

— Неодмінно прибуду, — поцілувався зі всіма і вийшов надвір, зберігаючи в серці образ жінки і дівчини.

— Я вас за село проведу, — Марта накинула хустку на плечі і обережно пересікла Великий шлях. Городами повела лейтенанта на царину.

Під великими зорями лежать мовчазні, неначе кладовище, села. Зрідка де, як висохлі кістки мерця, застукає автомат, розітнеться ніч криком чи стогоном, задзвенить кованими чужинськими чобітьми і стихне, неначе навіки. На обрії підводяться тихі прямі вогні, то одинокі, як зорі, то ціле море розіллється, і вітер донесе тривожне ревіння худоби, а голосу людського не чути. І дзвони німують, тільки гармати

здалеку гримлять, шматують груди матері-землі, трупом, неначе снопами, устеляють незібрані прикляклі поля...

А на світанку у вівсах так тужливо когось присипали своїм мелодійним "спать підем, спать підем" куцохвості перепілки, що мимоволі заплющувались очі, тільки натовлені думи та серце довго не засинали, охоплюючи всіма чуттями незмірне життя. Хай притьмарилось воно, хай почорніло, як Дніпро в негоду, хай на смак стало солоним, гірким, але воно владно кликало жити, і не тою травицею, що гнеться від найменшого подиху вітру, і не скрипучою вербою, а гордим воїном, що не побоїться очима з самим сонцем зустрінутись.

Прекрасне здоров'я мав лейтенант. І рана його швидко загоювалась. В усякій скруті вмів утішити себе, розвіяти важкі думки немеркнучими надіями. Веселими допитливими очима завжди додивлявся до людей і чув, як серце його збагачувалось щодень. А думи ставали ширшими, охоплюючи собою не вузький клаптик землі, а світи...

Тепер кожної ночі прямував манівцями на схід зі своїм єдиним товаришем — наганом; вбирав у себе страждання людей і сам чорнів од ваги того лиха, що половинило людей, закипало пожежами, тужило важкими, мов камінь, сльозами...

Одного дня зустрівся в лісі з двома червоноармійцями, що, попавши в оточення, уже встигли побувати і вирватися з кошари, як називали вони концентраційний табір.

— Що ж тепер думаєте робити, хлопці?

— Що? — задумливо поглянув на нього неквапний, низькорослий Юрій Навроцький. Дрібні землисті риси його невеликого обличчя були донестями втомлені і донестями уперті. Карі, блискучі, з синюватими білками очі (це коли зводились угору чорні, неначе з примороженими світлішими кінчиками вії) перекочували смугу мерехтливих іскор. — Земля своя, місцевість знайома, люди добрі, а ліс широкий — хватить де сховатись і де фашиста пригостити.

"Хлопець бойовий, але невже носить хреста?.. Такий молодий, і характеру наче не м'якого", — з неприхованою цікавістю кілька разів поглянув на блакитну, потемнілу від поту крайку, що обвилась навколо жилавої шиї воїна.

— Зброї тільки нема, — нахмурився Григор'ян.

— Почнемо здобувати. Сьогодні ж, — заспокоїв Созінов. — Пішли, хлопці, на полювання.

На узліссі знайшли довгий шматок телефонного дроту і вийшли на шосе, облямоване з двох боків шпалерами молодого розімлілого лісу. Лейтенант невисоко над землею прив'язав до дерева кабель, а другий кінець, перетягнувши через шосе в глибін лісу, віддав Навроцькому.

Швидко густів літній вечір. Мовчазний ліс поволі підводив угору чорну чашу назустріч темносиній, і тільки на заході їх розділяла вузька смуга червоного золота. По шосе промчало кілька машин, і пил довго не влягався в сухому спокійному повітрі. Знову проїхало авто, і трохи згодом, даючи перебої, задеренчав мотоцикл. Созінов ближче кинувсь до шосе, тримаючи в руці наган, а Григор'ян побіг до Навроцького. На

повному ходу мчить триколісний мотоцикл, холодно світячи чорним отвором автомата. І враз високий німець вилітає з сідла, боком падає на крупчастий камінь. І хриплий вигук "хак!" довго не стихає в чутливих сутінках. Потім лунає одинокий постріл; глухо і настирливо б'ється мотоцикл переднім колесом у рові, чадячи невеликим струмком перегару...

— Розжились на господарство! — Навроцький тріумфуюче підносить вгору автомат і витягає з kabіни довгі касети з набоями та невеликі, в зелених сорочках, з довжелезними ручками гранати.

* * *

Заснули на невеликій, освітленій сонцем галявині, що з усіх боків заросла чагарником. Вартував Навроцький. Походив трохи по лісу, дослухаючись до безконечних шерехів листу й трави, помахом руки сполохав вивірку, що, неначе глечик, примостилась до срібнокорі берези, позіхнув.

"Який тут дідько нас відшукає. Гущавінь яка. Не до нас тепер німцям", — приліг до землі.

І не спам'ятався, як зразу ж його перевтомлене тіло загойдали лісові шуми, як тремтливі кросна доброго сонця перенесли до рідного села. І вже більше не було страхітної війни; мирно в берегах заколисував зелений Буг рибальські човни, паслась на лугах худоба, весело загуділи придорожні телеграфні стовпи, а в ключах дротів, як живі ноти, щебетали чорнокрилі ластівки. Потім за кугою перелякано обізвалось: "трах-тах!"

"Хто ж стріляє? Сниться, чи ні? Ні, не сниться!" — схоплюється Созінов на ноги, і сліпуча блакить до сліз ріже в очах. Тріщить невдалік сухе гілля, важко гупає земля, невдоволено бурчить машина. І зразу ж око ловить шматок мишиного мундира з нашитою розпластою птицею на грудях. Остеронь рухаються чийсь ноги, ось з'являється кругла, мов кавун, голова і пропадає за обважнілою хмариною листя.

— Облава! — обома руками будить Григор'яна і Навроцького.

— Що? Де? Як? — іще нічого не розуміють широко розплющені очі, а руки вже стискають зброю.

"Проспали своє життя. Ех, ти, богомільник", — хочеться вколоти Навроцького, але стримує себе — це не придасть відваги в боротьбі.

— Займаємо кругову оборону. Григор'яне, тобі гранатами тепер треба світ повернути.

— Это можна! — біжить до дерева. І в цей час лунає перший постріл.

Скаженіючи і бліднучи, Навроцький навмання сипле чергою в просвіток, що почав затінятися сірим мундиром. Созінов, заховавшись за кущами, терпеливо вичікує, поки підбіжать до нього три солдати — вони почули постріли і прямують майже разом від неглибокого ярка. Бляшана покришка спадає з широкої різьби на довгій ручці; лівою рукою вириває холодну кульку, чує характерне "чмок" і шипіння в глибині гранати — горить дистанційна трубка. Легко кидає гранату в зелене вікно і падає на землю. Громохкий вибух струсонує лісом і переплівсь із безсилими, нестихаючими криками.

— Ой! — майже одночасно лунає позаду, і він бачить, як осідає додолу Григор'ян, схопившись однією рукою за голову, другою — за живіт.

Навроцький, затиснувши зуби, виривається вперед, ідучи на вірну смерть. Созінов розуміє його: в таких людей перший сильний порив чуття приглушує силу розуму, логіки.

"А воїн справжній", — тяжко в думках прощається з Навроцьким. Прорватись до нього уже не може — його відтісняють до яру. Один за одним він розстрілює всі набої, гранатами люто розкидає звужене коло і кидається в ліс.

Шлях перегородило болото. Оббігти його — не вистачить часу. Щоб не було слідів, вилазить на дерево, по гілках спускається в суцільну щітку високого рогозу. Незабаром над ним цьвохають кулі і смачно чмокають по драглистій твані.

Витягається горілиць, чуючи, як вода просочується крізь одягу, холодить плечі, спину, ноги. Недалеко зривається кілька гранат, і татарське зілля, пруття верболозу, як од вітру, злітає вгору Підкошуючи мочар, ще деренчать автомати, а потім і голоси, і м'які здвиги землі віддаляються від нього.

І тільки тепер Созінов помічає, що вся його одягу, руки укріті набубнявілими п'явками. З огидою зіскакує на ноги і починає одривати чорні шматки бридкого, з присосками м'яса. На руках залишаються червоні шершаві плями, що зараз же наливаються дрібними краплинами крові. П'явки позалазили в складки одягу, добрались до тіла. Мусить вибиратись на берег і швидко роздягатись.

Над болотом уже улігся спокій. З китиці очерету пурхнула на траву трясогузка, підстрибом побігла бережком, перехиляючи хвіст то до самої землі, то стрімко підносячи вгору; вибігла із затінку в кружатко сонця і здивовано зупинилась, вбравши голову в шию; заграла небагатими барвами сірого пір'я, а потім, неначе в гнізді, сховалась у ямці, витиснутій копитом коня. Стогоном обіззався з заростей водяний бугай, а в береговій розщелині великими неправильними вічками біліли джмеліні соти, скликаючи до себе золотисто-чорних, басовитих господарів.

"Це ж фашисти можуть іще прийти сюди", — думав, розглядаючи соти і одягаючись у викручену, почорнілу від води одягу.

"Таки прийдуть, інакше вони не можуть", — твердо вирішив, зваживши всю дріб'язкову німецьку методичність.

Обережно з лісу вийшов на зруб, засіяний житом і просом, і, пригинаючись до землі, поповз в глибину поля. Зручно вмовстився на клинчику муравки, що витягнулась біля почорнілого пня, оповитого, як вінком, пахучими переспілими ягодами дикої полуниці. Теревив наполовину вимолочені колоски жита і почорнілими зернами вгамовував різкий голод. Потім закусив ягодою і ліг обличчям до сонця. Уже засинав, коли знову болітце озвалося розривами гранат, пострілами з автоматів. І не стихали вони до самого вечора.

"Усіх чортів на болоті виглушать, — злорадно посміхнувся він, мерзлякувато поводячи мокрими плечима. — Хоч би малярія не вчепилась", — з неприємністю пригадав холодні докучливі приступи чіпкої хвороби.

Вночі знову по зорях прямував на схід. Голод зробив тіло легким: ішлося так, наче ноги ледь торкалися землі. Зла упертість і відвага надавали сили. Не раз спадало на думку: буде про що розповідати друзям, коли добереться до своїх. Бо вірилось — рано чи пізно, а прибуде до завітної землі.

Перед самим світанком, перевіrivши, що на дорозі нема свіжих слідів автомашин і німецьких чобіт, заскочив у невеликий, наполовину спалений хутірець. Довго і настирливо стукав у вікно, аж поки не зашамотіло щось у хаті і на порозі не з'явилась висока, з недобрим виразом, зігнута постать діда.

— Який там чорт спати не дає!

— Свої, діду!

— Свої на війні воюють, а не лякають нальотами старих. Чого тобі тре?

— Хліба трохи.

— Хліба? А сам додому дряпаєш, до жінки? Вояка!

— Ох, і неласкаві ж ви, діду.

— А чого мені ласкавим бути? Що ти, діда на весілля чи на чарку запрошуєш... Куди ж ідеш? — зупиняє стурбованим голосом. — На перехресті поліцай, мов болячка, стовбичить. Ще попадешся йому в лапи.

Виніс чуть надрізаний буханець з втиснутою пучкою солі.

— Іди щасливо, коли чоловік добрий, — промовив, не йдучи до хати, зітхаючи і щось шепочучи про себе.

Затуманеними передранішніми полями поспішав до лісу.

Праворуч біля хутірця напівсонно співав струмок, збігаючи глинястим яром до ставу; вітерець перегойдував стеблини Петрового батога, і вія Великого Воза спускалась до самої землі.

Коло лісу на сіру дорогу виповзло оголене покалічене коріння дерев. Кимсь наполохані, від ставу низько пролетіли качки-черні, мелодійно посвистуючи крильми, а коло самого лісу пізко метнулись убік.

"Це неспроста", — зупинився на дорозі.

І в цю ж мить загрозливо гавкнуло:

— Хальт!

Брязнула зброя, і назустріч від дерев відділилась ощетинена автоматами група німців. Утікати було пізно. Дужим непомітним рухом роздер кишеню в штанах. Наган з єдиним набоєм, холодячи тіло, упав на землю. Ніском трохи подав його в овес, тоскним зором дивлячись уперед. Як довго обшуковують його слизькі холодні руки, вивертають кишені, забирають гроші.

— Військовий? — питається стрункий з довгими руками німець.

— Ні.

— Брешеш! — скидає з голови лейтенанта картуз і пальцем проводить по коротко обстриженому волоссі. Потім б'є держакom пістоля по обличчю.

Допитують в лісі біля машини і через кілька хвилин ведуть у село.

Посеред великого плацу, за колючим дротом, густо набито людей. Дулом гвинтівки

вштовхують у вузький прохід, і Созінов, ледве не наступаючи на ноги полоненим, змішується з мовчазним сонним натовпом. За огорожею ліниво ходять вартові, окутані сірим туманом; недалеко розходяться в усі світи широкі дороги, та доступ до них наказано поржавілим колючим дротом.

"Да, невеселі твої діла, Михайле, — подумав, огидливо збираючи зморшки біля носу. І тепер почув, як холодна дрож ривками почала перехитувати ним. — Іще тебе бракувало", — закусив похолоділі губи і опустився на землю біля нерухомого воїна у великих стоптаних черевиках, на які насунулись розмотані обмотки.

Усе тіло безвладно тряслося і стягувалось холодними обручами. Задихався.

Мороз крутив пальці, здавалось, ніби зашпари зайшли.

— Ти що? Падучою болієш? — підповз і швидко схопив його ноги невеличкий гнучкий червоноармієць в довгій потертій шинелі.

— Пусті. Малярія мучить, — стомлено відповів, злісно і болюче примружуючи очі.

— Он воно що, — випустив його червоноармієць і обережно накрив шинелею. — Тут у нас один сержант затрепетав був, так німець зразу ж його на місці докінчив. У них боліти не можна. Тільки ти подалі відсунься від мертвого. Аж головою товчеш його.

— Де мертвий? — підвівся на лікті.

— Біля тебе лежить, — показав на червоноармійця в стоптаних черевиках. — Учора ввечері переставився. Коли б раніше — роздягнули б догола. У них нічого не пропадає — навіть сподники знімають в долині смерті. Народ культурний, — злісно сплюнув.

Созінов іще чує повільний голос, напружуючи до болю пам'ять, схоплює ще окремі слова, але вже не може зрозуміти, про що йде мова. Гарячі хвилі заливають голову, все тіло, і він віддаляється від раптово потеплілої землі, неначе відпливає кудись...

Стомлений, знесилений, змучений, прокидається опівдні, знов-таки від пострілів. А може то здалося? Бо тепер ті вибухи і в снах ввижались, не давали відпочити людині. Та ні. В повітрі пахне перепаленим порохом, недалеко за дротом клацає затвор.

— В дітей, стерво, стріляє. Культурний народ.

Знову чує повільний голос; бачить, як по городах розсипалися білоголові і чорноголові хлоп'ячі постаті. Один зачепився ногою за огудиння (блиснув на сонці жовтий восковий гарбуз) і простягся в картоплищі. А через деякий час знову почалась та сама небезпечна гра: з-за хат, з городів, вулиць просочувалась дітвора з відстовбурченими кишнями, пазухами; хлопчаки вловлювали хвилю, коли ліниве око вартового пірнало в якісь згадки чи видіння, і кидали за огорожу крайці хліба, яблука, моркву і стрімголов утікали подалі від колючого дроту.

Змучені, оброслі, почорнілі полонені накидались на ту убогу харч, жадібно впивались у неї, припадаючи до землі. Та багато кому вже було не до їжі — тільки одні запалі страшні очі з каламутними голодними тінями світилися з глибоких ям. І Созінов з острахом одвертав свій погляд від тих страдних вогників, які, туманячись, уже губили і тоненьку лінію обрію, і масиви землі.

Ні, він не буде ждати такої смерті. Хай його куля наздожене на дроті, перепинить на дорозі, але він буде тікати, і то негайно тікати, щоб не ослабнути, не охлянути, як ті

сердяги, яких вже не радує ні сонце, ні життя.

Він пильно слідкує то за одним, то за другим вартовим, вибираючи більшу "шляпу".

"Ага, от цей підходящий", — переповзає на другий бік табору, що тут відділяється дорогою і тином від зважнілого города. Сутулий пристаркуватий німець, клішняячи вигнутими ногами, байдуже і втомлено підіймає важкими чобітьми кудлатий пил. Тоненьким голосом щось замугикав під ніс, ще більше нагинаючи голову донизу.

"Такий поки схопить гвинтівку, зажене патрона — можна перескочити в город. Як же з-під дроту виповзти?" — Довго сновигає по табору, поки не знаходить заржавілий віконний прогонич. — "Погана, погана зброя, та де ж кращої взяти?" — і осміхається в душі, пригадавши приказку Тура: "Сякий-такий Пантелій, а все-таки веселій.. Де ти тепер, друже?"

І відгонить настирливі думки, що окреслюють безкровне, з загостреним носом обличчя побратима.

"Ні, не такий ти, брате. Ще побачу тебе".

Та знову марево розстеляє сірий кинджал дороги, біля якої лежить командир, а кров його яскраво червонить зелену траву та бузкові косарики.

"Як розігралися нерви після приступу", — до болю стискає прогонич в руці і пильно слідкує за сутулим вартовим, вивчаючи кожен його рух...

Сонце вже наближалось до далекої зубцюватої смуги лісу, коли на саму середину табору викотився парокінний віз, навантажений гарбузами. Старий вусатий машталір з переляканими і страдними очима зупинив коні; до воза підійшов німець-охоронник, схопив гарбуза і вдарив ним по колінах полоненого. Вдарив і розреготався, аж перехилиючись назад. Знову підійшов до драбиняка — і недоспілий гарбуз розколовся на голові другого полоненого. Заливаючись сміхом, фашист бив полонених жовтими, білими і рябими опуками, до яких тягнулися голодні руки; вони розривали на шматки гарбузи і підносили ці брудні шмажки до скривавлених уст. Та й таких щасливих, кому попадався шматок волокнистого гарбуза, було небагато...

Добре, що туманна ніч, добре, що на варту заступив той самий сутулий німець.

Тупим прогоничем Созінов копірсає суху землю, грудочку за грудочкою віддирає пазурами і відгортає вбік. Потім, спітнілий, відповзає назад, і прогоничем починає орудувати невеликий червоноармієць, що прикривав його шинелею.

Скільки пройшло часу — він не може сказати; серце товкло і товкло груди, що вони аж набрякли од болю.

Ніколи так не хотілося жити, як тепер. Він руками зломив би фашиста, коли б той перепинив його на дорозі. Тільки при згадці, що німець зупинить його, сила з диким гулом, як прибуття вода, розпирала все тіло. Кожну кісточку, кожну жилку він відчував у собі, як колись, у спортивних змаганнях. Ні, він у це твердо вірив, що людина може зробитися велетнем, може стати і ганчіркою. Не цураючись усього людського, розуміючи і горе, і сум, він нікому, і в першу чергу собі, не міг би простити того розслаблення, що розм'якшує волю і силу.

І він був готовий до нових боїв і випробувань, бо був солдатом і сином своєї землі.

Наближався світанок. Такий, як тисячі світанків, і не такий. Бо ж невідомо, чи стріне він, Созінов, наступний день, чи погляне очима у незмірну глибочінь дня, чи почує ніжний приторк передосінньої землі і золотого сонця, чи відчує серцем якусь зміну в безкраїх світах, чи збагатиться, хай гірким, а таки досвідом, хай нелегкою, а таки думою, а не байдужою порожнявою.

— Готово, товаришу лейтенанте. Хто перший полізе?

— Як ти хочеш?

— Я за вами.

"Проторені стежки завжди легші", — зовсім недоречно спадає йому на думку і, рукою підводячи дріт, боком виповзає за огорожу.

Як гулко б'ють чоботи вартового, бо вухо притулилось до землі; як дуже шумує в голові; як легко ноги виносять його через вулицю; як міцно пахне терпким настоєм невидиме коноплице! Яке блаженство — припасти грудьми до землі, всю ніч вдихнути в себе, все небо вловити очима, і знову почути над собою повів життя. '

Над головою перехитуються кілька головок маку і чути, як сухе зерно шелестить у війчастих головках; нахиливши голову на схід, задумавсь головатий соняшник; земляним міцним духом віють кущі купчаків. Обережно розводячи руками просо, до нього наближається червоноармієць.

— Спасибі, дорогий товаришу.

— Носи на здоров'я — всміхається, стискаючи вогку і шорстку руку, набиту сухою землею.

— Що ж, будемо розходитись?.. Одному зручніше проскочити...

За городом — росяний луг; із туману неясно маячить вершок округлого стога; ліворуч сильніше віє прохолода — очевидно, там річка або ставок. Созінов знаходить стежку і нею йде назад, щоб вийти на іншу, заплутати сліди, які легко можна знайти на прим'ятій городині, росяній траві...

Ліс неначе сам іде назустріч, розчиняє синьозелену браму, вітає співом ранньої пташини.

І тільки тепер Созінов відчуває смертельну втому, біль у покалічених чорних пальцях і голод. Та сон сам закриває воїнові натовлені повіки.

* * *

Трудно умирав боєць Юрій Навроцький.

Іще в напівзабутті він усім понівеченим тілом чув, що смерть налягає на нього, перехитує лісовими шумами, бризкає живучими росами, які вже не оживлять його.

Страху не відчував.

Була спокійна печаль. Не та мудра печаль, з якою відходять в небуття старі люди, що наробилися за вік діла, дочекалися дітей і внуків і вже не раз чули в своїх стужавілих жилах земляний холод; не та гордовита романтична печаль молодих років, що їй розцвісти не встигли — і теплою кров'ю, і теплим вишневим цвітом обсіяли грозову землю.

Це була печаль середніх років, які з клекотливої ріки юності впливали на

спокійніше, однак не вужче плесо. Молоді мрії і пориви відтворювалися, переливалися в матеріальному світі в творчий труд, у карбоване зерно, в червонобокі плоди. Уже було в житті щось досягнуто, сказано своє слово, зроблено своє діло, а невтомна широка душа аж завмирала у трепеті перед розкриттям нових обріїв, ясних верховин. Це була спокійна тяжка печаль дослідника, який, уже тримаючи в руках таємницю природи, випускав її на крутому перевалі.

— Жит... — з клекотом вирвалася згустіла кров, залила уста.

Іскристе, трепетливе, несказанної краси небо пливло над ним, а земля і дерева димілися ранішнім паром. Пахнуло вільгістю, жолудями і приємним нагаром вистріляних набоїв, що лежали навкруги, заволожені росами і туманом. М'яко і до болю тривожно шуміло небо, ліс і трава, так, як, в дитинстві шуміли йому в рідній Жданівці. Раптом легкий тупіт уплівся в розгойдані шуми, тінь черкнула його обличчя, і він почув не то оклик, не то схлип. Кугом напруженого ока побачив перелякане обличчя дівчинки.

— Доню, — тихо покликав і хотів поворухнути руками. Тільки здригнулись плечі, а прострочені свинцем руки мертво лежали в холодній скривавленій траві. І знову, ще тихіше, вирвалось єдине слово:

— Доню.

Золотокоса, округла, як соняшник, голівка нахилилась над ним; голубі дитячі очі, переповнені жахом, розбігались, не бачачи ні його, ні ясної днини. Це він чітко зрозумів; тому, напружуючись, усміхнувся, ширше розкрив рота, щоб не так заважала терпка кров.

— Як тебе звати, доню?

— Олеся, — промовила, наче прокидаючись від сну. І її блакитні очі, наповнені сльозами, її ніжне, з пушком чоло, перекотивши тіні, постаршали, потвердішали: це вже було обличчя не дитини, а дорослої дівчини, яку вразило тяжке горе.

— Жит...

"Жити", — подумала дівчина, і материнська скорбота скам'янила її лице.

Навроцький догадався, що вона його не зрозуміла. Зібравши останні сили, підборіддям ударив себе у груди:

— Жито... жито...

Олеся рукою торкнулася грудей воїна; той полегшено усміхнувся і, покриваючись потом, знову знепритомнів.

Зі стогоном дівчина кинулася в ліси...

Яскраве сонце востаннє розбудило солдата. Прийшовши до пам'яті, він побачив біля себе кількох озброєних людей і Олеся. Тільки як змінилася вона. Очі її стали чорними од гніву і печалі, між бровами лягла зморшка...

"А це що?.." — за плечима дівчини висів карабін.

Уже спокійно відходячи у небуття, не знав Навроцький, що це була старша сестра Олесі — партизанка Галина Теслюк.

Вона тонкими пальцями розв'язала на грудях воїна голубу крайку і подала

командирові загону невеличкий тугий мішечок. На широку землисту долоню командира потекли великі зерна закривавленого жита; потім упала золота медаль і чорний патрон з адресою солдата.

— Ех, і жито, — зітхнув командир. — Тепер ці зерна ти, Галино, будеш носити, його фашист не уб'є. — Передав мішечок партизанці, лише пучку насінин залишив, щоб посіяти їх в узголов'ї бійця.

"А воно і непогано було б: після смерті кожному на могилі покласти частку його праці..." — поставив біля дерева автомат і взявся за лопату.

XIX

Що робиться з ним? Кудись пливе, кружляючи, земля і темінь навколо. Голова тріщить, розривається з середини. Він навіть чує, де череп дав шпарини — на скронях і на лобі, а біля потилиці починає відвалюватися... А той нестихаючий гул — неначе в мозку буравлять бормашиною. І куди ж його відносить? Він летить у якусь далечинь, а там же ріка — хлюпіт доноситься. Із неї не вийти йому. З гулом падає на нього низька чорнота, придавлює... Холодно було, особливо терпли ноги...

Чорний тягар трохи одлягає від його тіла, тільки голову тисне. Шпарини далі розповзаються і сходяться нерівним кутом вище лоба. Він навіть бачить хвилясті, обпечені кров'ю лінії, чує, що від них тоншими корінцями розходяться інші... Темряву починають пронизувати червоні нитки, так, неначе ткаля недбало кинула гарячого шовку на чорний оксамит, а клубок розмотується, розмотується і все густіше і густіше тче своє кровно...

Потеплішало, і заколивався малиновий цвіт у заплющених очах; тільки ж темінь уже насторожилась за узголов'ям, важка і морозна... От і знову обвалилась. Проте ніби трохи легшою стала.

Григорій хоче вчепитися хоч за якийсь виступ думки, але все розповзається від нього: нема ні думок, ні спогадів. Одна млость, біль і темрява...

І несподівано очі йому ріже незвичайний колір — голубий. Чи то здалося? Ні, так воно і є. Розкинулося над ним недосяжне море, а він лише бачить найвище його кружатко. Щось ворухнулось на ньому і почало спадати розсипчастою золотою дугою, — начеб струмок пшениці сійнувся. І не встигла погаснути крута дуга, як ота остогидлива ковдра накинута на нього...

Знову посвітлішало, темрява відійшла від узголов'я, і він уже знає: зараз почнуть снуватися над ним червоні нитки, потім потеплішає, — бо це одне нерозривно зв'язане з другим. Тільки отой біль розпирає потріскану голову, і вона не витримає — скільки ж можна їй терпіти! — розлетиться на шматки...

Голубінь, голубінь! А на ній снуються золоті павуки, натягують пряжу аж до самого неба. І нема пряжі — обірвалась. А море перехитується над ним, таке привітне, відрадне... Та це ж небо, зорі.

— Небо, зорі, — шепчуть розтріскані сухі уста, шепче розум, усе тіло.

— Прокинувся, Григорію? А я вже думав — дуба даси. "Що таке?" — не може зрозуміти, і щось знайоме чується йому. Він може б збагнув, що воно таке, але знову

чорна куля нависає над ним.

— Це я, — хрипить із неї.

"Ще такого не було", — іде в небуття, але перед цим кріпне надія, що швидко він випливе з нього, скине з себе надокучливу темінь.

Нарешті прокидається од нестерпучого холоду. Здається, все тіло начинене грудками колючого льоду; місцями він розмерзається і стуленими потоками розриває напівмертві жили. Опираючись затерплыми неслухняними руками в землю, Григорій хоче підвестись і не може.

— Вчись, вчись, парубче, ходити. Воно на старість пригодиться, — чує веселий голос. Над ним схиляється, звужуючи радісні очі, Петро Федоренко.

— Це тти, Петтре? — заїкаючись, насилу ворушить язиком і з острахом прислухається, не пізнаючи свого одерев'янілого голосу. Щелепи його, здається, позростались, і ними ніяк не можна поворухнути.

— Дде ми?

— Їздили по безплатній командировці на той світ і знов повернулись на землю, бо не з святими жити, а фашистів бити нам випадає, — сміється Федоренко і по-змовницькому підморгує Григорієві.

Григорій був контужений і поранений в ногу. Федоренко тільки легко контужений.

— Діла наші не з веселих. Залишились далеко від своїх на землі, захоплений німцем. Та живі будемо — не помremo, — додав круте слівце. — Зараз нам треба переселитись на хутір. Вночі одна тітка приїде за нами.

— Якка тітка? — недовіжливо поглянув на друга.

— Справжня людина. Мати, — споважнів Федоренко. — Ну, тримайсь за мене і поповземо трохи далі, бо вже сили моєї нема, кишки вивертуються від важкого духу.

Вночі, поскрипуючи, під'їхала підвода, і друзі, умоствившись на сіні, поїхали на хутір до колгоспниці Мотрі Іванівні Євенок, матері двох червоноармійців. Доки доїхали до її двору, Григорій зовсім розклеївся, і довелося його, як в'ялену рибу, на руках нести до хати.

— Горенько наше, — зітхала огрядна молодиця. — Може десь і мої так діточки пропадають.

— Не може такого бути, — безапеляційно доводив Федоренко. — У такої матері діти будуть живими і здоровими. — І унікав глибокого, з іскорками надії, погляду літньої жінки; чим він більше міг утішити її, та й неясну провину чув за собою, неначе був винен, що й досі ковалі кували в його голові.

Війна стороною обминула закинутий у лісі понад Бугом хутір, що всього мав п'ять дворів. Тільки двічі заскочили сюди німці; діловито кинулись за наполоханими свиньми, набили на ставку свійських качок та й подались у безвість.

І хоч далеко закинутий хутір від битого шляху, і хоч не підім'яла його війна, — життя і тут неначе зупинилось. Ота настороженість, що кожної хвилини може виповзти столапе нещастя, повисла над кожною головою. Засинаючи, люди не знали, що принесе їм ця ніч, наступний день. І тільки біля криниці можна було почути розмову

двох-трьох молодичь, знову ж таки про війну, про своїх чоловіків, синів.

Перші дні Петро, завоювавши симпатії всіх хуторян, допомагав Мотрі Іванівні поратись по господарству. Хоч і гуділа ще голова, проте ходив косити ячмінь, овес, що засіяла хазяйновита вдова в лісництві; навіть узявся рвати коноплі. Та Мотря Іванівна його зразу ж прогнала з города:

— Не знає, де плоскінь, а де матірка. І переводить коноплі підряд.

Але скоро засумував, робити почав неохоче, часто ходив у ліси та на шосе. Зрідка заглядав і до рибалки Володимира Івановича Коваля, невеличкого проворного дідка з клинцюватою бородою і сивою, підстриженою кружком головою. Тоді рибалка кидався до шафи і печі, з охотою частував рідкого гостя.

— За здоров'є нашого воїнства, — наливав першу чарку Володимир Іванович. — Нехай скоріше воно розгромить усі гнізда фашистського мракобісся, словом, германський імперіалізм і його всяких прихвоснів, таких, як дуче, щоб їх навіки розлучило.

— Нехай скоріше повернуться наші брати, — тремтів голос Федоренка від туги, пристрасного бажання скоріше побачити своїх і напливу думок. Іноді йому здавалось, що вся його душа витягується і от-от обірветься. Тільки вперта надія та оте жартівливе слово рятували від гнітючих приступів печалі. Хоч як було тяжко, а на людях умів розважити горе, заспокоїти інших і себе.

— За здоров'є нашого краю, нашої Батьківщини. Нападали на нас німецькі пси-рицарі, дістали льодове побоїще. Напали бонапартисти — тут і кості лишили. Почали воювати гітлерівці — і довоюються, повір мені, до повного краху, капітуляції і контрибуції.

За третьою чаркою він уже забував вставляти у розмову трудні слівця, які старанно колись виловлював з газет і книжок; починав журитись за синами або розповідати про своє життя, часом хватаючи десь через міру.

— Ех, життя чортове настало. Вночі прокинешся, вийдеш у сніни і дослухаєшся: чи тихо на хуторі, а потім уже просуваєш голову у двері, повір мені, наче пацюк з борошна. Машина десь проклята загурчить — і ти без пам'яті і духу летиш ховатись у ліс. А дорогою підеш, то і шкура труситься на тобі. Пташка заспіває, а ти з осторогою оглядаєшся. Пий, Петре.

А колись, як злетяться мої сини, піду я з ними в село — всю вулицю загороджу — хай любуються, яких соколів старий Коваль викохав. Де вони тепер? — розламає пальцями жарену рибу.

— Героями вернуться до вас.

— Хлопці бойові, нічого долю гнівити... То як ти, Петре, на той світ по безплатній командировці їздив? — усміхаючись, запитував, і Федоренко серйозно починав розповідати.

— Билися ми з фашистами, аж поки нас не підважив снаряд. Одірвався я і Григорій од землі та й летимо на небо. Ну, бог побачив нас і давай гукати святого Юрія! Такий гадмидер підняв, що і в раю, і в пеклі чути. Прилетів Юрій на білому коні, з списом у

руці і автоматом за плечима, оглянув нас і каже: "Поки мені не треба таких вояків — ідіть собі, хлопці, на землю і бийте фашистів, бо інакше не бачити вам раю вівіки віків. Погано ж будете бити німця, кипітимете в смолі вівіки віків". Я тоді і кажу Юрію: "Як же ми попадемо на землю, коли нема туди не то що залізниці, а навіть поганенької ґрунтової дороги. А на парашуті спускатися не виходить — в стратосфері вуха обморозимо". Юрій тоді й каже нам: "Сідайте, воїни, на мого коня і міцно тримайтесь, бо як відірветесь, то в небі і зачепитись не буде за якого дідька". Вилізли ми на коня; я тримаюсь за Юрія, Григорій — за мене, — святий як гикне, кінь дихнув огнем і помчав навпростець, розбиваючи грудьми хмари, а з-під копит тільки іскри, мов трасуючі кулі, летять. Привіз Юрій на землю і каже: "Ви, хлопці, — соколи. Про третю батарею у нас на небі тільки й балачок. Добре вмієте воювати. Бийте ворога, не жалійте клятого, а помрете — до мене приходьте: разом будемо фашистських чортів у пеклі лупити; завелось цієї погані, ледве смоли на них настачиш..."

— Так що ж, будеш, Петро, ворогів бити, чи вже відвоювався? І тільки з дідом самогон питимеш до кінця війни?

— Ні, діду, ненадовго вам напарником буду.

— Куди ж думаєш? До своєї баби? Чи може тут у прийми пристанеш до кого?

— Знаю, до кого в прийми пристати. Хай тільки товариш поправиться.

— А коли знаєш, до кого в прийми приставати, — багатозначно підморгнув, — за твоє здоров'я. Тоді й до діда заходь, він тобі рибки свіжої наловить... Дороги ж я всі у лісах знаю — може пригодиться дідова пам'ять.

— Спасибі.

— Спасибі — не відбудеш. Ти їж. Линки свіженькі — вдосвіта притаскав. Було ж колись у нас біля острова всякої риби — човном не проїдеш. Так і затирає тебе. Вдариш веслом — і впливає тобі лин, як поросля. Закинеш бредень — аж нутро обривається тобі. Зразу віз наловиш.

— І в нас було риби колись, — продовжує в тон Федоренко. — Одного року до того її розплодилось, до того загатила ріку, що з одного берега на другий по риб'ячих хребтах переходили.

— Бач, — насуплюється Володимир Іванович і довго нічого не говорить, незадоволення, що спіймали його на зайвому слові. Повертаючись до клуні, Петро незмінне питає:

— Григорію, ти вже скоро своїми копитами будеш чапати? Бо у мене від такого життя небавом на душі мох виросте і жаби заведуться.

— Уже чапаю потроху. В голові шумить.

— Може чарку вип'єш?

— Обійдемося без неї.

— А скоро ти свою бороду збриєш?

— Коли ти собі язика підріжеш.

— Ну, і не брий. Мені навіть підручніше — скоріш на мене яка молодичка кивне, ніж на тебе, старого дідугана...

— Щось дістав у лісах?

— Дещицю знайшов. А як побачив самотню нашу, радянську, гармату — вір, душа перевернулася. Аж сльози на очі набігли. Як сирота на сироту дивився на неї...

Ще, в напівзабутті, Федоренко чує сердечний біль, що так тривожить його цими днями, чує глибоке обридливе незадоволення і неспокій.

"Так і думаєш з дідом самогон пити до кінця війни".

Ох, і дід. В саму ціль влучив. Ні, він більше не може чекати, хай Григорій одужує, а він хоч місцевість добре вивчить, по лісах іще полазить.

Уся клуня пахне свіжим лісовим сіном; крізь прогнилий стріп видно шматок неба, неначе щойно вимитого весняною водою. Чорнобородий, постарілий Григорій, напіврозплющивши уста, спокійно лежить в продовгуватій западині. Глибока борозенка, врізавшись у лоб, спустилась до самого перенісся, а від брів до неї навскіс тягнуться іще дві, мілкіших.

Петро тихо скочив із засторонка.

— Куди так рано? — з дійницею йде до корови Мотря Іванівна. Ранішній сон свіжить її засмаглі прив'ядаючі щоки.

— Думаю в ліс пройтися. Як припізнюсь — не турбуйтеся. У лісі Петро з глибокого тайника, що віє передосінньою прохолодою, дістає обмотаний плащпалаткою автомат, втискає диск; гострим недовірливим поглядом обводить чорнолісся. І раптом полегшало, подобріло на серці воїна. Він оглядав цей дивний закуток з гордовитими дубами, широколистими округлими кленами, співучими липами, неначе ніколи не бачив лісу. Пожадливими, затяжними ковтками пив настій і напитись не міг, а думки несли його на легких крилах у ті години, що більше не вернуться до нас, тільки спомином повіє од них, як дівоча хустина у хвилину прощання.

І захотілось дотягнутись до далекого міста, де покинув він, пристаркуватий парубок, балакун і романтик, насмішкувату чорняву дівчину, що мало його з розуму не звела, поки не сказала отих кількох завітних слів. І пригадалось дитинство, коли він із батьком, старим лісорубом, гонив міцно скручені ужвою плоти по Десні і Дніпру.

— На велику ріку впливаємо, сину, — завжди скидав шапку, коли світлі хвилі Десни браталися з темними дніпровими. І вмираючи в дзвінкій сосновій хаті, батько заповів йому:

— На велику ріку впливай, сину. Рід наш чесний, роботящий не оскверни. В тому й сила людини, коли совість у неї чиста, не осквернена.

І він так ясно побачив перед собою свого батька, що навіть здалося — вітер торкнувся його сивої, гордовито посаженої на широких плечах голови.

"Може легше було батькам говорити про широкі ріки, бо й мірило в них було вужче, бо й життя раніше не такими складними і різнобійними шляхами йшло. Та нелегко і їм було воювати, заробляти обкипілі кров'ю хрести і за Цусіму, і за першу імперіалістичну. І невже він не дотягнеться до своєї ріки, хай не бурхливої та повноводої, одначе вірної і чистої?" — думає, міцніше стискаючи зброю.

Шумить чорнолісся, стишує його кроки та не може стишити стукіт серця.

Ще далеко від дороги він чує, як у лісовий гул вплітається інший, сердитий, буркітливий. Сірим луком вигинається шосе, а по ньому пролітають мотоцикли, танки, машини, і все чужинське, і все таке, що тільки засмучує око, затискає душу тугою і злобою.

Як довго, до одуріння, тягнеться день. Уже кілька разів хотів ударити по самотніх мотоциклістах, але не вистачило сміливості застрочити серед білого дня на битім шляху.

"Життя побережи раз, то воно тебе побереже сім раз", — заспокоював і виправдовував себе переінакшеною приказкою і дивився на шлях до різкого болю в очах.

Надвечір почало затихати шосе, а коли на дерева налягла темінь, Петро ближче підповз до кювету.

Підіймаючи море пилу, важко проїхало кілька семитонних машин, а потім з-за повороту вискочила самотня легкова.

Прицілювався і незчувся, коли затріщав автомат, тільки тіло так затремтіло, неначе всіма кісточками перелічувало кожен постріл.

Машина на мить зупинилась, потім очманіло крутнулась вскочила в кювет і перекинулась, крутячи колесами. Треба було б кинутись до неї, захопити що потрібні, але Петро мчить а ліс, біжить, біжить, для чогось петляючи поміж деревами. Тепер він ясно відчуває, наскільки важче боротись одному, чим хай з одним, двома товаришами.

Пройшовши кілька кілометрів, уже може спокійніше поміркувати і навіть поглузувати з себе:

"Це зветься марафонський біг або дряп без зупину. Проте на перший раз і це добре".

Біля хутора він уже зовсім оживає і, ввалюючись в клуню, зі сміхом хвалиться Григорієві.

— Як вдарю я з автомата раз, як вдарю я два — німці з машин, і хто куди, як руді миші. Прямо тобі марафонський біг влаштували або дряп без зупинки.

— Щасливий ти, — позаздрив Григорій.

— Ну, щастя такого на нас обох з головою хватить, — великодушно розщедрився. — Скоро вдвох підемо. Веселіше буде. Через тиждень вночі товариші вирушили лісами до шосе. Не встигли вони зручно примоститися між деревами, як з туману забурчав мотор і загорлали п'яні голоси. Засапаний грузовик, збільшуючись в очах, виклублювався з вогкого мороку. Григорій перший ударив по кузові. Ще мить грубий відгомін пісні висів над стогоном і стих, роздертий дикими криками. З набитої машини, топчучи вбитих і поранених, почали вивалюватись солдати. І коли шосе зашипіло блискавицями трасуючих куль, Федоренко та Шевчик швидко спустилися в улоговину, побігли до хутора.

— Як марафонський біг? — одхекуючись, радісно запитав Федоренко і здивувався, що не побачив просвітлення в товариша.

— Не подобається, — насупився Григорій.

— Тіло обм'якло, болить? — сказав з співчуттям.

— Не тіло — душа ниє. Чого це ми повинні тікати, а не вороги наші? Хочу, щоб одно слово "партизан" кидало їх у лихоманку, змивало краску з лиця, щоб не співали, а стогнали і трусились, їдучи дорогами.

— Багато зажадав ти за один раз.

— Багато чи мало — не знаю, а в зайця не раз доведеться позичати ніг, якщо будемо тільки вдвох воювати.

— Тепер і один у полі воїн.

— Згоден. А коли нас буде сотня, дві, три — ми будемо свої права диктувати цілим підрозділам, нав'язувати їм бої на маршах, винищувати гарнізони, рвати комунікації, трохи в зародкові їхню державну машину... Та тоді стільки буде роботи, що дух захопить.

— У мене вже захоплює, Григорію, — сказав із здивуванням Федоренко. — Я думав, слухаючи про твою сім'ю, що сумирніший ти, гладенький, а ти колючий, наче йорж.

— Ти сім'ю не мішай з іншими справами. Вона й тепер мені в очах стоїть. І поки не провідаю її — не заспокоюся. А бити ворогів нам треба силою.

— Де набрати її? На хуторі не нашкрябаєш.

— У села треба йти, через хуторян зв'язки налагоджувати з певними людьми, що позалишалися тут, підпільників шукати, з окруженцями знайомитися. Тут нам і Мотря Іванівна, і старий Коваль допоможуть. Є хтось і з їхньої рідні в селі... Народ як порох, лише іскри треба.

— Будемо кресати її, — міцно обняв Федоренко товариша і, коли той скривився від болю, додав: — Ну, прямо ти так покращав... наче дівчина став.

— Не завидую тій дівчині, яку ці руки приголублять, — потер плече Григорій.

XX

Радість перемоги над каральною експедицією потьмарилася важкими донесеннями: в районі почалися арешти підпільних працівників. Тепер біля управ'язніше заряботіли оголошення гебітскомісара і урядового радника, де кожне до огиди покалічене, неписьменне речення було незмінно начинено словом "розстріл". Поліцаям за виявлення запідозрених осіб і явочних квартир щедро видавалися марки, зерно, гас і сіль.

Отруйний міцелій державної таємної поліції під різними личинами намагався пробратися до серцевини підпілля і піднімав над землею не гриби-поганки, а шибениці. Агенти гестапо насамперед накинулися на прилісові села, провокуючи найбільш довірливих і найбільш безпечних щодо конспірації підпільників. Не оминули вони й хати Мороза.

Рудоголовий, веселої вдачі Панас Карпович саме обідав зі своєю нахмуреною дружиною. Гризня в сім'ї Морозів почалася в перші дні війни. Варвара Григорівна ладна була їхати на схід хоч з однією душею, а Панас Карпович уперся на своєму:

— Щоб я своє добро фашистові покинув? Та, поки світа, такого не діждешся. Тарас Бульба навіть люльку пошкодував оддати ворогам, хоч і полковником був.

— Тоді спали своє хазяйство, за вітром попелом пусти, — рішуче настоювала жінка.

— Сказилася баба! І язик повернувся таке сказати... Хоч він у тебе ніколи впину не знає, — обурювався Панас Карпович, підіймаючи галас на все подвір'я. — Дадуть нам два вози — з вискоком поїду.

— Може й третього дочекаєшся, — презирливо дивилася на ненависне в ці дні обличчя.

Завзята і говірка Варвара Григорівна не побоялась і на людях осоромити чоловіка:

— Мій Тарас Бульба, видать, спеціального ешелону чекає. Він би навіть вітролом потаскав із собою, бо на сході, каже, люди бур'яном огріваються, а в нього організм не звик до такого життя. От барсук...

Коли переодягнені в лахміття гестапівці зайшли до хати і попросили їсти, Панас Карпович зразу ж заметушився біля печі й мисника, бо жінка тепер так усе метала на стіл, що миски вихлюпували страву, а ложки з тріском розліталися по всій долівці.

Гості їли неохоче. Не сховалося також від допитливого ока хазяїна, що з-під випадково розстебнутої брудної гімнастюрки одного, з полинялим волоссям, заволоки проглянув чистий бузковий шматочок спідньої сорочки.

"Це такі окруженці, що будь здоровий", — догадався Мороз, кружляючи навколо них, щоб іще вихопити якусь деталь. Навіть не поскупився поставити на стіл пляшку з самогоном. Зав'язалася по-селянському обережна, з недомовками, натяками і обхідними ходами розмова. Виявилось, що "окруженці" були з сусіднього району, до війни працювали бригадирами, а тепер дома їх ледве не арештували, от і шукають собі пристановища.

Панас Карпович довірливо похитував головою, підтакував і зрідка вставляв ухильні слівця; Варвару Григорівну ж так розжалобив сумовитий голосок білявого "солдатика", що й сльоза заблищала на віях. А той ще більше старався, іноді уста його пересмикувалися по-заячому, надаючи обличчю вираз убоління.

— Навіть з діточками не вспів до ладу попрощатися. Вони ж у мене. як весняний цвіт, біленькі обоє, очиці сині, дивись — не надивишся.

— Таке воно, різне і всяке, — невизначно мимрить Мороз. — Так що ви з рідного села тікаєте?

— Тікаємо, чоловіче добрий.

— Доводилося торік бувати у вашому колгоспі. Дивиліся, який у вас буйний хміль росте.

— Хміль у нас до неба сягає...

"Як твоя брехня", — продовжує в думці Мороз. Усі сумніви щодо "окруженців" остаточно розвіялись.

— Кажуть, партизани у ваше село навідуються, — обережно випитує білявий.

— Було таке діло. Ніяк нема спокою людям.

Варвара Григорівна злісно блимнула поглядом на чоловіка:

— Чому ж ти на схід не поїхав, коли тобі спокою захотілося?

— А чого це я свої статки мав нізашо-ніпрощо покидати? Що, я їх за один день

наживу? Чи може в тебе золоті і срібні гори на Уралі лежать?

— Краще золотих!

— От не знав.

— Не треба сперечатися, і так тепер життя гірше долину, — втихомирює подружжя полинялий пройдисвіт. — Багато партизанів було?

— Одні говорять — сотня, а інші в тисячу не вкладають, — хитрує старий.

— Тисяча?

— Не знаю, не знаю. За що купив — за те й продаю. Моє діло маленьке: десь бабахнуло, а ти, діду, пікіруй з печі в льох. Уже гулі, мов груші, обсіли голову. Дідько його знає, коли ці стрельбища затихнуть. В полі он картоплю треба копати...

— Ех, чоловіче добрий, аби нам якось зв'язатися з партизанами, бо стріне нагла смерть де-небудь на дорозі — наче й не жив на світі.

— Не штука зв'язатися, а як воно розв'язуватися прийдеться? Не радив би я вам, хлопці, таким чортовинням займатися. Війна — діло непевне і мінливе. Приставайте десь у прийоми — і ніяка тобі гайка.

— Чого ти, старе череп'я, молодих людей з пуття збиваєш? — не витримала жінка.

— Натє й мої штани в жлукто, — сердиться Мороз — Ораторка! Це діло не твого розуму. Людям жити треба, а вона хоче, щоб діти батька не дочекалися. Так я думаю?

— Та воно трохи й не так, — аж наспівує білявий. — Битися треба.

— Ніякого в цьому інтересу не бачу. Партизани в село — німці та поліцаї з села, і навпаки. Б'ються, деруться, "ура" кричать, а я хочу заможного, культурного і нейтрального життя і не ховатися по льохах та ямах. Ні, хлопче, хоч у тебе й гаряча голова, проте одна; як зрубають її, то вже повік не приросте. Подумай над цим.

— Ще й скільки думав. А може хтось є у вас, що знається з партизанами? Щоб поміг нам...

— Хто б це міг бути? — наморщив лоба Мороз.

— Подумайте, подумайте, Панасе Карповичу, — ласкаво просить білявий.

— Може хто з молодших? — підказує жінка і аж непокоїться, так хоче висловити свої догадки.

— А що ж, я про старих шкарбанів, які навіть з печі не пікірують, думаю? — обриває її чоловік. — І помовч ти хоч при людях... Кум Денис не того?..

— Хто його зна. Піди — підметки не прочовгаєш.

— Як воно? — запитує білявого.

— Підіть. Тільки обережно з ним, не налякайте. Попросіть, хай сюди прийде.

— І не подумає, бо чарки більше нема.

— А ви купіть. У мене є дешиця, — витягає новенькі гроші.

— Оце друге діло, — радіє старий, пильно розглядаючи чистенькі папірці, а жінка насуплюється.

Надворі погожа передосіння днина. Коливається виткане золотими прожилками повітря, на широкому пляжі городу вигріваються череваті гарбузи, далі, мов заміноване поле, — квадрат приземкуватої зеленоголової капусти. Чіпляючись за гудиння, Панас

Карпович поспішає до центра села. Вибравши часинку, щоб його ніхто не побачив, захеканий і переляканий, вбігає на забур'янене подвір'я поліції.

— Куди прешся? — зупиняє вартовий.

— Попрешся, коли в хаті партизани товчуться.

— Партизани?! — блідне поліцай і влітає в дім. З будинку неохоче виходить старший поліцай, очі хитрувато. дивляться на Панаса Карповича.

— Перелякався?

— А то ні? Вся середина колотиться і прямо розповзається, наче кисіль.

Поліцай сміється і стає у войовничу позу.

"Як би ти постояв, аби то справжні партизани були?" — прикидає Панас Карпович.

— Скільки ж їх у тебе?

— Двоє.

— Озброєні?

— Нічого не показували. Може щось і є в кишені. Ось грона горілку дали. Кому їх вручити?

— Давай мені. Підеш з нами?

— Нехай бог боронить, щоб убили! Я за нейтралітет.

Поліцаї регочуть.

Вночі Панаса Карповича розбудило голосіння. Варвара Григорівна так побивалася, наче в хаті лежав покійник. Такого плачу ще не чув чоловік. Тихо підійшов до дружини, бажаючи заспокоїти її, але та ще сильніше розридалася, відкидаючи од себе натруджені, невмілі на ласку руки чоловіка.

— Іди, згинь, проклятий... Тридцять років прожити і не знати, що з запроданцем живеш... Діточки мої, діти... До якої ми ганьби дожили, — поіменно кликала до себе всіх синів-фронтовиків і проклинала їхнього батька.

Слова тяжкої образи обпекли чоловіка, перехопили подих. Покректуючи, болісно морщачись, пішов до ліжка, але вже не міг заснути до самого ранку.

Через кілька днів до хати Мороза заглянув новий агент гестапо. Він показав йому документи, подякував за допомогу українській суверенній державі і запропонував працювати інформатором гестапо.

— Дайте мені спокій. Я нейтральний дід, — рішуче запротестував Мороз.

— Були нейтральними, — сміючися, поправив гестапівець. — Якщо не погодитесь співробітничати з нами — все село знатиме про ваш донос, а ця слава не дуже декому потрібна, — виразно поглянув на Панаса Карповича. — Ми, як бачите, секрети уміємо зберігати. Навіть ваша жінка мовчить. Подумайте, пане Морозе. Я через пару деньків навідуся до вас. Заздалегідь вдячний вам.

Цієї ж ночі Панас Карпович повідомив підпільний райком про розмову з гестапівцем.

— Поламайтесь, поторгуйтеся для виду і починайте працювати, — така була відповідь підпільного райкому.

Після часткового провалу підпілля райком блискавично вжив усіх заходів, щоб не

допустити жодного чоловіка на виявлені явочні квартири, а людей, які залишилися без зв'язку, забрати до партизанського загону. Усіх підпільників було поінформовано про нові методи гестапівських провокацій і строго наказано дотримуватися правил конспірації.

І даремно гестапівські засідки дні і ночі стерегли опустілі явочні квартири: ніхто не з'являвся до них. Досвідчений, з великою практикою в окупованих європейських державах, начальник гестапо запізно і не без здивування виявив, що в його руках, замість привабливого клубка, залишився тільки шматок обірваної нитки. Це пробудило в Макса Гехтмана спортивний інтерес, і він сам з'явився на деякий час із гебіта в крайс. Але вся його вигадливість, захоплюючи агентів гестапо своєю новизною, зникла тут, наче в безодні. І Макс Гехтман з люті, не покидаючи шукати оригінальні шляхи, поки мусив задовольнитися самим найшаблоннішим: катуванням ув'язнених.

А підпільний райком так само щоденно отримував повідомлення про роботу міста і сіл. Керував нею, знав, що робиться в комендатурі, в поліції, в сільськогосподарського керівника, на зсипних пунктах і навіть в новоспеченій тюрмі; вона, ще не обведена колючим дротом і вишками, була взята під особливий нагляд.

Через деякий час на засіданні підпільного райкому затверджувалась відозва до населення району. Після цього Генадій Новиков показав членам бюро план в'язниці, восковий зліпок ключів і проінформував про розташування караулів. Також коротко зупинився на останньому розпорядженні головного судді про поголовні розстріли в тюрмах і концтаборах.

Перше слово взяв Віктор Сніженко. Він гаряче підтримав секретаря райпарткому і запропонував сміливий план нападу на в'язницю.

Підпільний райком вирішив якнайскорше визволити з тюрми підпільників і всіх радянських, людей. Після засідання обидві ухвали і запротоколював Генадій Новиков кількома шифрованими словами.

XXI

До будинку військової комендатури підкотила невелика, землистого кольору машина. З неї, скоцюрбившись, виліз підтягнутий слідчий в особливих справах. Погляд в нього втомлений, очні западини — прив'ялі і сині, мов зачервлені листки дикого винограду. Пану слідчому навіть не снилося, що на привабному і таємничому сході буде стільки кропіткої та небезпечної роботи.

— Пане оберлейтенанте, — зразу звернувся до військового коменданта, — до вас їде гер обергрупенфюрер.

— Що непокоїть пана обергрупенфюрера?

— Партизани і продовольчий хаос. Населення вашого крайса недозволено обжираться, допомагає партизанам, а не третьому райхові. Для чого ми тоді так старанно організовували економічний штаб сходу?..

Оберлейтенант, стримуючи невдоволення, уважно вислухав слідчого, підійшов до телефону. Незабаром біля воріт комендатури одною шеренгою виструнчилися слідчий в особливих справах, оберлейтенант, начальник загону поліції СД, начальник охоронної

роти, начальник української допоміжної поліції, крайсландвірт та бургомістр.

Двором до самого ганку простягнулися різнобарвні награбовані килими, притрушені свіжозірваними жоржинами, айстрами і петуніями — пан обергрупенфюрер не раз підкреслював, що килими, квіти і кон'як його слабість. Син невдахи бакалавра, він з юних років під щоденне батьківське гудіння мріяв стати тільки бактеріологом, і тільки відомим. Кількома з потугою визубреними цитатами з старої мікрографії він не раз, на потіху люблячим батькам, козиряв у колі гостей, і ті захоплено пророкували йому славу Отто і Мунтера, не знаючи, що Карл Фішер тоді вже в підметки собі не взяв би дослідників бактеріофага. Карл Фішер мріяв лише про світову славу. Однак через деякий час виявилось, що у колишнього вундеркінда чогось неvistачало, щоб віддати життя розшукові різних грибків та протеозів, і він віддав його кримінальному розшуку; виявилось, що лампа в тисячу ват, підведена до очей підсудного, ясніше освітлює муки людини, аніж найпотужніший мікроскоп освітлює якогось мінливого мікроорганізма. Така кар'єра не зовсім сподобалася старому Фішеру, але син йому швидко довів, що карний розшук у гітлерівській Німеччині ширше, ніж наука, відкриває шляхи до слави. На здібності Карла Фішера звернули увагу, відкомандирували його в розпорядження таємної державної поліції. Так Фішер став перспективним і красномовним комісаром гестапо, орудуючи витонченою наукою катувань і еластичною сумішшю цитат фюрера, папи, Ніцше, а іноді, за старою звичкою, і висловами бактеріологів. Після капітуляції Франції комісар гестапо Фішер отримує хрест "за війсьні заслуги". А ще через два місяці, зразу ж після фульдівської конференції німецьких католицьких єпископів, стає обергрупенфюрером...

З-за рогу вискочила машина з охоронцями обергрупенфюрера, а за нею легко влетів у розчинені ворота новенький "опель-капітан".

— Хайль! Хайль! — недружно, проте голосно привітали його.

Самозадоволений, напомаджений, з наклеєною усмішечкою Карл Фішер по-спортсменському вилетів з машини і, набираючи гордовитого вигляду, побіг по східцях в прийомну коменданта. Під його кітелем легко означались рухливі лінії живота.

Не встигли всі розсістися навколо стола, як владний і впевнений голос по вінця переповнив кімнату; обергрупенфюрер іноді зупинявся, сам з охотою прислухаючись до власних слів.

— Мій фюрер наказав перемогти Росію, — впивався своїми модуляціями обергрупенфюрер, і за його промовою якимось так виходило, що фюрер ледве не йому, Карлу Фішеру, наказав перемогти непокірну країну. — Воля мого фюрера — закон. Наша непереможна армія, мов ніж у масло, врізається в життєві простори сходу, які мають стати продовженням третього райху. Так, фюрер ще раз віддав долю Німеччини в руки німецьких солдатів. Солдати наші з славою вмирають на фронті. Але вони без слави гинуть на завойованій території. Ви читали директиву райхсміністра окупованих східних областей про те, що Україна повинна розглядатися як знищена країна. Однак в цій знищеній країні знищується цвіт нашої армії. Парадокс, але це так. З ввіреного вам крайсу ми вивозимо не хліб, не худобу, не птицю, а вбитих солдатів. І

найстрашніше навіть не партизани, а те, що населення розглядає нас тільки як ворогів, воно не хоче співробітничати з нами. От де треба населенню втлумачити святі слова його святості, найблаженішого і непогрішимого папи Пія XII: "Любов до ворога — найвищий героїзм".

Обергрупенфюрер помітив, як переглянулися Крупяк і Крамовий; вважаючи, що він зрозумів їх, продовжував:

— Якщо тут незручно спиратися на слова його святості, треба їх приписати якомусь вашому святому... Церкви відкривайте, відшукуйте гідних богослужителів. Ви, панове, надіюсь, розумієте мене. Більшовицьку розгалужену агітацію ми повинні якщо не знищити зовсім, то хоч нейтралізувати всіма засобами, і одним із таких засобів може стати церква... А на боротьбу з партизанами раджу зараз кинути українську поліцію.

Обличчя в Крупяка витягнулося, поблідло, оберлейтенант мимоволі здвигнув плечима, а Обергрупенфюрер гордовито усміхнувся.

— Нам бактеріологія доводить, що є такий живий вірус — бактеріофаг, він антагоніст мікробів — знищує їх. Хай таким протипартизанським вірусом у вашому крайсі буде поліція пана Крупяка. Хай вона, назвавшись партизанами, іде по селах, забирає що їй захочеться, скільки захочеться, як захочеться, себто супроводжує це ефективними заходами: кров не повинна спиняти — вона виховує сильні серця. Так ми відсіємо населення від партизанів.

— О, колосаль! — захоплено і здивовано вигукнув оберлейтенант.

Випещене обличчя Фішера самозадоволено ширшає.

— Продумайте план операції. Вам, пане Крупяк, треба підібрати самих надійних, найнадійніших виконавців. Нам краще каральної експедиції може допомогти живий вірус пана Крупяка.

— Пана обергрупенфюрера, — шанобливо поправив військовий комендант, викликаючи схвальні і догідливі усмішки на обличчях присутніх.

* * *

В чепурненькій, заставленій снопиками пашні і зілля комірчині Сергій Олексієнко навчає свого молодшого брата підривної справи. На підлозі лежить саморобна скринька з толом, з просвердленого віка поплавком стирчить взривач. В кутку комірчини невдоволено klocaє самогонний куб — хлопці замаскувалися за всіма правилами.

— Сергію, значить, можна сюди і капсуль-детонатор з гранати вставити? — ще раз перепитує задиркуватий Славко, помічник секретаря підпільної комсомольської організації по диверсійній роботі. — Це діло ми роздобудемо.

— Де? — недовірливо дивиться Сергій на брата.

— У німців, де ж інакше? — так говорить Славко, наче дорікає братові за недогадливість.

— База підходяща, — погоджується Сергій. — Коли план визріє, порадитесь зі мною. Щоб мені без всяких дитячих забавок.

— А я... Сергію, ми хочемо насамперед один місточок зірвати.

— Який місточок? — насуплюється Сергій. "Сказано, діти, на забавки тол розтринькають".

— Ну, не місточок, а місток, — Славко косо поглядає на брата, сміхотливо підбираючи соковиті уста.

— Напевне, обрали такий місток, що його корова ратицями розсуне, — сердиться Сергій, а сам думає, як би зірвати залізничний міст над Бугом.

— Навряд, — зітхає Славко. — Ти завжди нападаєшся на мене.

— Бо є за що. Про який ви думали місточок? — натискує на останнє слово.

— Про який... про залізничний над рікою... — вже сміється Славко.

— Про залізничний? А брата за ніс водив? — Сергій згрібає Славка в оберемок і п'ятірнею гладить по чуприні, як гладить тато — проти волосу.

— Сергію, та годі, а то мої кучері в самогон полетять, — борікається хлопець, вириваючися з братових обіймів.

За двором тиша розколюється жіночим лементом, впереміж обізвалося кілька пострілів. В комірчині по-комариному сумовито задзвеніли шибки. Славко миттю заховує міну під підлогу, а Сергій вискакує на подвір'я.

На небі ріденькі, ще не розкущені сходи зірок, на вулиці незрозуміла метушня, лайка, голосіння. Виставивши руки наперед, ніби боячись упасти, біля воріт пробігає жінка.

— Тітко Степанидо, тітко Степанидо, заждіть. Що воно таке робиться?

Жінка здригнулась, отямилась, припала до воріт.

— Чи це світ перевернувся, Сергію: партизани, захисники наші, вбивають і грабують нас.

— Як?! — одвисло підборіддя в хлопця. В Сергія зараз таке відчуття, неначе йому нижню частину обличчя затиснули в підкову.

— Ой, не знаю як, — заголосила жінка. — Скрині вверх дном перевертають, худобу вигонять, до молодичь пристають. Максим Новиченко і скажи їм: "Не партизани ви, а розбійники з великої дороги, не такі наші партизани". Так його з двох боків навиліт прострелили і за чуба виволокли на вулицю. Лежить чоловік, мов сніп.

— Правду він сказав: то не партизани! — Сергій обережно крадеться городами до охоплених криками і жахом будівель.

Останні сумніви розвіяно. Ще забігає на подвір'я, нахиляється над кучерявою головою брата:

— Славко, треба так зробити, щоб пани поліцаї горілку побачили.

— Побачать, Сергію.

— І слідкуйте за ними. Першого дозорця виставте біля ставка.

— За кожним кроком бандитів будемо стежити, — злісно стискаються уста. — Коли б це нам зброя. Ми б їх самі на макуху розкришили.

Сергій, прямуючи до партизанського загону, зникає в гущавині садів...

* * *

Тільки один раз вистрелила варта і, скошена, впала на дорозі біля будинку

сільського виконкому. Середина будинку загупала, заборсалася спросоння, і два вікна майже воднораз застрочили пунктирами трасуючих куль. Розстрілене скло полетіло і з інших рам.

Віктор Сніженко вдарив запальними по невидимому кулеметнику. Зразу ж біля вікна золота розсип куль безглуздо метнулася вгору і обірвалася. Партизани тінями заворушилися на тлі білих стін.

В будинок, розщеплюючи і освітлюючи його, полетіли гранати. Лайка, зойки, благання і вогонь почали розпирати простору будівлю.

Бій стих так само швидко, як і почався.

На східцях, піднявши розчепірені жахом і просвітлені вогнем руки, з'явилося кілька очманілих, обеззброєних поліцаїв.

А селом уже летіли, передавалися з уст в уста радісні слова:

- Справжні партизани прийшли!
- До кореня винищують запродавців.
- Так їм, паразитам, і треба.
- Тільки подумати: яку грязь хотіли кинути на партизанів.
- Товариші, біля сільради мітинг буде.
- Кажуть, товариш Новиков прибув.
- Партія і тепер з народом.
- Треба запитати його, чи скоро наша Червона Армія прийде.

Село, освітлене хитким сяйвом пожежі, збиралося на мітинг.

Недремний та Сніженко попрощалися з Новиковим і швидко попрямували з основними силами партизанів до міста. Сьогодні мав здійснитися план Сніженка — план блискавичного нападу на в'язницю. Спіймані поліцаї сказали паролі міських патрулів і тюремних караулів. Двох поліцаїв Сніженко прихопив із собою, проінструктувавши, що їм треба робити. Ті, до півсмерті перелякані, погодилися на все. їм навіть дали гвинтівки, правда, без багнетів і патронів.

Сніженко майже всю дорогу розмовляв з партизанами, підбадьорював їх, ще і ще пояснював кожному, як треба діяти біля в'язниці під час всяких несподіванок. Начальник штабу сьогодні радів і хвилювався більше звичайного. То було півбіді, коли під час партизанського нападу хтось утікав з ворогів, а тепер така втеча підведе під шибеницю всіх ув'язнених... Та й що може бути відраднішим, аніж визволення рідних людей! І при одній згадці про це все серце Віктора Івановича наливалося незвичним трепетом. Навіть раз спіймав себе на тому, що якимось само по собі прошепотілося: "Дорогі мої, незабутні..."

На околиці міста партизанів перепинив патруль.

- Стій! Пароль!
- Чота! — відповів поліцай.
- Щось вас більше за чоту, — завагався патруль, прикладаючи гвинтівку до плеча.
- Чи ти не пізнаєш нас, Григорію? — обізвався другий поліцай
- Пізнати-то пізнаю, але, придивляюся, вас менше виїжджало з міста, —

заартачився патруль. В цей час владно обізався Сніженко:

— Ти що, більма самогоном залив? Не бачиш: заарештованих ведемо.

— Так би й давно сказав... — не докінчив патруль: розвідницький кинджал з розмаху нахилив його до землі...

Чорними безформними контурами наростає другий поверх тюрми — першого не видно за глухою напівобваленою стіною. Партизани безшумно охоплюють старовинну будівлю, перерізають дроти.

Віктор Іванович б'є прикладом у вузьку обковану хвіртку. Через деякий час по той бік стіни обізався заспаний голос:

— Кого там нетерплячка мордує?

— Добрий день, як здоров'я Івана? — відповідає поліцай.

— Іван здоровий, — шабортить заслінка вовчка, і крізь кружатко скла проціджується жовтий пучок світла. — Це ти, Лаврухо?

— Та я, Кліме.

— Знову привели свіжу партію?

— Атож.

— Багато?

— Хватить.

— І де їх дівати? Уже й сплять навстоячки, — відкриває хвіртку і сам засинає навіки.

Партизани насамперед кинулися на варту і до караульного приміщення. І як не старались, але без кількох пострілів не обійшлося.

— Знищили всіх, товаришу командире, — підбігає до Сніженка розгарячений боєм ординарець. Не знав хлопець, що партизанські руки не добралися до одного розводящого: той саме пішов до вбиральні, а коли почув на подвір'ї незвичний гомін, причаївся, мов пацюк.

Ключі, змайстровані партизанським ковалем, підходять до всіх камер. Люди з сміхом і сльозами кидаються до визволителів.

— Тихіше, тихіше, — порядкують ті.

— Вікторе! — з розмаху налітає на Сніженка рідний брат, перехоплює його руками.

— Вікторе Івановичу! — притуляється до нього шорсткою щетиною Самойлюк, голова Івчанського колгоспу.

І завжди строгі очі Сніженка зараз оволожуються якимсь теплим туманом.

— Дорогі мої, — тисне руки знайомим та незнайомим людям і квапить їх за межі в'язниці...

Коли в темряві почали затихати кроки визволителів та визволених, очманілий від жаху розводящий вискочив зі своєї схованки і, стріляючи та репетуючи, щодуху побіг до військової комендатури...

Гітлерівці й поліцаї, посідавши на машини, наздогнали партизанів недалеко від лісу. Сніженко з кількома автоматниками та одним кулеметом заслонив визволених і загін, даючи їм можливість дійти до узлісся. Начальник штабу зразу ж перехоплює

дорогу, виставляє біля тернини кулемет. Кулеметник, мовчазний шахтар, що вирвався з оточення, уміло примостився біля ручника, потіснивши на кротовище другий номер.

На світанкову путь згустками темноти напливають машини.

— Тра-та-та-та... — захлинаючися сполохами, застрочив свою строчку кулемет.

Машина, вивержуючи крики, прямо летить на тернину.

— Тра та-та, — коротка черга по кабіні і знову — довга, тверда. Авто, само викручуючи руль, влітає в кювет, перекидається.

Град свинцю сразу ж скошує і тернину і кулеметника. Другий номер, для чогось підводячи вгору поранене плече, витаскує кулемет в поле, безпорадно дивиться на Сніженка. Той опускається на землю, і знову світання озвалося довгою чергою...

В долині ще бурчать машини... Ось вискочив мотоцикл і застиг, як переляканий звірок.

Поле, пригинаючись, біжать чорні постаті. То там, то тут підіймаються ракети. Але чогось їхній відблиск стає суцільним, розпливчастим. Такого ще не було... Ручник, трясучись, мов у лихоманці, уперто виривається з обважнілих рук.

— Товаришу командире, ви поранені...

— Давай диск! — "Чого ж він мокрий?"

— Тра-та-та-та.

Падають якісь безформні плями. Напливають нові.

— Тра-та-та...

Над полем перехресчуються суцільні відблиски ракет, вони охоплюють землю різнобарвними водограями. І враз — темінь.

— Тра-та-та, — ще наздоганяє затьмарену свідомість відгомін наосліп пущеної черги.

* * *

Яскраве світло осліпило Сніженка. На нього з гарчанням кинулась вівчарка і, зупинена вигуком, затанцювала на задніх ногах.

Два дозорці в одностроях підвели Віктора Івановича до помосту. На помості за столом сидять начальник тюрми і шеф протикомуністичного відділу гестапо. Над ними з стіни нависає стражденне розп'яття Христа, праворуч від нього шанобливо застиг старший наглядач: він зараз виконує роль перекладача.

Щось заговорив начальник тюрми.

— Пане Сніженко, ви знаходитеся в будинкові кари, — зосереджено перекладає старший наглядач.

— Я всі ці дні знаходився в будинкові кари, — на гордовитому обличчі Віктора Івановича тінню пробігає презирлива усмішка.

— Вам говорять, що ви знаходитеся в будинкові для страти, — терпляче поправляє начальника тюрми шеф.

— Втішна інформація.

— Пане Сніженко, ви можете жити...

— Стара пісня.

— Ви молодий...

— Накажіть зняти кайдани.

Начальник тюрми подає знак; клацає ключ, блискучі кайдани крайніми кільцями з дзвоном сипляться на підлогу.

В цей час на поміст в супроводі військового коменданта підіймається сам обергрупенфюрер. Начальник тюрми і шеф гарячкове зриваються з стільців, а дозорці виструнчуються. Карл Фішер, зрідка поглядаючи на Сніженка, щось говорить, начальник тюрми і шеф шанобливо покивають головами.

— Пане Сніженко, якщо ви не скажете правди, будемо вас катувати, — тепер в очах начальника тюрми не тільки погроза, а й прохання "Ну, скажи, і мені, і тобі буде краще", — аж вимовляє поглядом.

Сніженко мовчить.

— Нещадно будем катувати.

— Це ви вмієте.

— В страшних муках помрете...

— Ну й що з того?

— Розумієте, ви більше не будете жити. Ви це розумієте? — вже кричать і начальник тюрми і старший наглядач. Начальник тюрми нахиляється вперед, тикаючи вказівним пальцем, наче вганяючи свої слова в голову в'язня. — Ви більше не будете жити...

— Так загін буде жити! Україна буде жити! Росія буде жити! Народ буде жити! — спалахнули гнівом очі Сніженка. — А от ви не будете жити, ви не маєте права навіть приторкатися до життя.

Начальник тюрми відхилився назад, палець його вткнувся в стіл і перегнувся гачком. Рука оберлейтенанта потягнулася до блискучого "вальтера", а старший наглядач побілів, найбільше боячись гніву обергрупенфюрера.

Карл Фішер зважував обставини. Багатюща практика підказала йому, що Сніженко належить до нелегкої породи. Таких переляком не візьмеш. А от перехитрити іноді вдається, вдається підступністю вирвати зайве слово, а потім, приперши ним, надломити моральний дух в'язня і витягти факти, як гвіздки. Надаючи обличчю самого привітного виразу, він сходить з помосту.

— Пане Сніженко, я з захопленням слухав ваші непримиренні відповіді. Ми уміємо поважати гордих, сміливих противників. У нас високо розвинуто культ надлюдини. Надлюдина — це, як сказав Ніцше, — море...

— Оце море й за столом сидить? — насмішкувато кивнув Сніженко на поміст.

— Про особисті якості людей, з якими ви зіткнулися, не будемо говорити: вони службовці вузької галузі — і цим сказано все. Пане Сніженко, ви уже як воїн не страшні нам. Поки у вас загоїться рана — війна закінчиться.

Погляди Фішера і Сніженка схрещуються. В першому — доброзичлива, впевнена усмішечка, в другому — строга допитливість, те пізнання, яке не обривається в людини до останньої хвилини життя.

"Склад розуму аналітичний, — визначає обергрупенфюрер. — Селянин, а мислення інтелігента. Виняток?... Ні, щось багато таких винятків, — пригадує, справи підсудних. — І це зовсім не добре для третього району... і моєї кар'єри".

"Надкар'єрист, а не надлюдина. Заради слави не пожаліє й матері своєї. Моральні принципи — чини і гроші. Сьогодні служитиме третьому району, а завтра — де щедріше заплатять. Більше хитрий, аніж розумний. Небезпечний, — насторожено прислухається Сніженко до слів Фішера; вони липкі, наче листя вільхи, і, як листя, мають глянсувату, парадну сторону і сіру, ворсисту, до якої чіпляється бруд паразитарних яєчок і гусені".

— Ми вам подаруємо життя. Тільки після одужання ви повинні відмовитися від пропагандистської роботи і щоденно з'являтися на реєстрацію. Хай це моя примха, але завтра, Пане Сніженко, ви будете на волі, — урочисто проголошує обергрупенфюрер.

"Так створюється повна ймовірність, що все закінчиться щасливим кінцем. Тільки ловися, рибко".

— Мене захоплює ваш сміливий напад на тюрму. Як вам удалося так обдурити нас? — похитує головою Фішер.

— Невже завтра мене випустять на волю? — Сніженко вдає, що зовсім повірив обіцянці.

— Завтра. Після закінчення усіх формальностей з документами, — сміється обергрупенфюрер. — "Ознака хороша". — Ітак, ніч промайне, потім дорога — і ваш Супрунів. Хороше село. За садами — хат не видно. Стави дзеркальні і коропи дзеркальні. Я коли їхав на схід, думав: у вас нема культурної раби... Лікуватися вам, пане Сніженко, треба серйозно, — тонко прядеться нитка ймовірності, щоб приспати сумніви.

— Вилікуюсь, — запевняє Сніженко, наче він уже на волі.

— Напад ви блискуче провели. Мене, як фахівця, цікавить причина вашого успіху.

— Причина — в поліції.

— Тільки в поліції? — навіть не змінився вираз обличчя обергрупенфюрера, начеб йому це вже було відомо.

— Я, здається, таємницю виказав, — захвилювався Сніженко.

— Ну, яка це таємниця? Ми вже підняли завісу цієї таємниці, — запевняє Карл Фішер. — Я вас слухаю, пане Сніженко.

— Коли вже сказав, то сказав, — махнув рукою Сніженко. — Майже весь перший набір поліції — надісланий партизанським загonom. Партизани тільки не пішли до в'язниці — не могли слухати криків ув'язнених.

— В цьому успіх знищення людей, яких ми послали під маркою партизанів? — раптово розширюються темні чоловічки, з обличчя змивається усмішка і доброзичливість. Обергрупенфюрер починає хвилюватись і навіть почуває на спині рухливі краплини противного холоду: а що, коли меч зради уже занесено над його головою?... На цій Україні милій тільки одні неприємності. Він обводить очима заграбовані вікна і зусиллям волі стримує острах.

— Пан Крупяк знав що-небудь про це?

— Ні, пан Крупяк нічого не знав, — мусив із жалем промовити Сніженко: зайве слово могло б розірвати нитку ймовірності.

Обергрупенфюрер блискавично вискакує на поміст. Фашисти вихоплюють зброю і під захистом широкої спини старшого наглядача вибігають надвір.

Їх очима переможця проводить Віктор Іванович Сніженко.

Біля шосе військовий комендант, начальник тюрми і старший наглядач обеззброюють двох змінених патрулів, б'ючи, втискають їх в машини і мчать до будинку кари. Кат в'язниці з шкурою вириває в приголомшених служак потрібні Карлу Фішеру свідчення. Поліцаї, не витримавши катування, заплутують себе і своїх підсобників і тут же, на закривавленій підлозі, знаходять свою смерть...

Незабаром охоронна рота під командуванням військового коменданта за всіма правилами оточила будинок української допоміжної поліції. Зрадники спочатку кричали про непорозуміння, але, коли кількох із них було убито, обернули зброю проти своїх хазяїв.

В останні хвилини бою до Карла Фішера прилетів із села напівроздягнутий, біліший крейди Омелян Крупяк.

Пане обергрупенфюрер, вас підмануто, підмануто... Що цей Сніженко наробив! Чому ви не порадилися зі мною? Такого, як перший набір поліції, ви вже не знайдете в районі.

— В крайсі, фарфліхт! — люто вигукнув обергрупенфюрер, запізно зрозумівши свою помилку. Але його окрик зараз не перелякав Крупяка. Начальник поліції, втративши поліцію, довів свою думку до кінця:

— Пане обергрупенфюрер, ви живий вірус мертвим зробили...

— Тепер я всіх партизанів знищу! — в тяжкому гніві плямилось обличчя обергрупенфюрера. — Бригаду нашлю на них. Ліси гарматами зсічемо, спалимо.

Але навіть і ці слова не втішили Крупяка.

XXII

Мітинг, проведений партизанами після розгрому поліцаїв-провокаторів, по-новому освітив населенню шляхи війни. Почався він уночі при хмурому коливанні вогню і тіней, а закінчився раннім світанком, коли зоря нахилила свої червоні прапори над обнадієним селом. Виходило, війна, з усіма її злигоднями, не обрубала дороги навколо села, не кинула його самотнім віч-на-віч з ворогом, не заховала всіх бійців за лінією свинцю.

Найбільше враження справили виступи секретаря райкому і голови райвиконкому.

— І партія, і радянська влада з нами, — говорили люди, завзято аплодуючи після кожного виступу.

То було дивне видовище: рухливе громаддя пожежі, розкидані в безладді трупи мерзенних безбатченків — і тисячний натовп, що колом дружби, любові оточив своїх озброєних синів.

— Закінчиться війна, синочки, і ми назвемо своє село Партизанським... Може б ви

поїсти зайшли до мене, — запрошувала до себе воїнів літня жінка Фросина Мельник. Потім метнулася додому і принесла дві пари чобіт. — Візьміть, вони ще новенькі, піднаряд ремінний. Так і не довелося моїм дітям походити в них. Коли то вони з нашою армією повернуться?..

Вранці партизани пішли до табору, залишивши в селі лише розвідників. Ті розподілили між собою сектори спостереження, стежачи за рухом на всіх дорогах.

Карателі з'явилися через два дні, і люди зразу ж помітили, наскільки вони були обережнішими, аніж їхній перший Загін. Навчені партизанами, колгоспники охоче відповідали на запитання вертлявого перекладача, що супроводив нахмуреного офіцера.

— Тільки ви в село, а партизани з села. Ось де їхні пости стояли, — показували руками в усі напрями.

— Багато було партизанів?

— Ой, багато. Як напали на поліцію — темно стало. В усіх на рушницях знизу така розкарячка, як вила, а зверху — залізне колесо, чорне-чорне, само крутиться, само стріляє і вогнем фахтить, неначе комин, — удавано переляканим голосом відповідала Фросина Мельник.

— Ручні кулемети, — пояснив перекладач.

— Вогнем фахтить, а з нього ще вогненні кулі, як рої бджіл, вилітають. Стра-ашно! — доповнювали колгоспники розповідь жінки.

— Трасуючими стріляли, — знову багатозначно говорить перекладач.

Офіцер кривиться всім обличчям, роздумуючи: залишишся в селі чи ні. Наказав іще допитати кількох колгоспників, але і їхні відповіді не втішили обережного карателя, тому й вирішив на ніч відвести загін до міста.

Тільки фашисти вирушили з села, як партизанські розвідники знову зайняли свої сектори спостереження...

Пройшло кілька напрочуд хороших передосінніх днів. Вогка лісова земля зарясніла точеними голівками грибів, затінки густіше задимілися синім намистом ожини, а дуби безперестану просівали крізь листву самоцвіти жолудів.

Партизанський загін гарячкове готувався до бою, підсилював застави, виставляв додаткові пости, мінував підступи до табору: на допомогу карателям прийшла регулярна військова частина в повній бойовій готовності.

План партизанської оборони в усіх деталях обмірковувався на партійних зборах загону. Кожна група загодя знала своє місце і бойове завдання.

Війська, поліція та карателі одночасно виступили з міста, повільно охоплюючи колом партизанський ліс. Ворог, озброєний гарматами і мінометами, вирішив по всіх правилах тактики знищити небезпечний загін. Навколо діброви почали простягатися лінії окопів.

— До чого акуратно трудяться!

— Дуже хочеться спіймати партизана в лісі!

— А не лізуть наосліп.

— Наука не йде без дрюка, — сміялися розвідники, стежачи за діями ворогів.

Іноді зчинялися перестрілки між заставами і невеликими групами противника, тоді обзивалися міномети і гармати, зрізаючи розкішні крони дерев та вихлюпуючи воду з лісових ставів.

Наступ, вірніше — провокація наступу почалася вранці після артилерійської підготовки. Цілу годину били міномети і гармати, обволікаючи ліс гуркотом, димом і мукою попелястої землі, яка, за визначенням Недремного, була абсолютно схожа на суперфосфат. Коли завіса гуркоту почала осідати, на північний зелений масив обережно посунула група гітлерівців і поліцаїв. Тут в добре замаскованих окопах стояла партизанська й і застава з кулеметами на флангах.

Командування загону розгадало ворожий намір: гітлерівці хотіли витягнути або втягнути всіх партизанів у бій, а потім вдарити на них двома клинами з тилу.

— Дешевенька тактика, — дійшов висновку Недремний, групуючи більші сили на півдні проти ударних клинів. — Спробуємо, Генадію Павловичу, обдурити фашистів?

— Не заперечую, — охоче погодився Новиков, вставляючи магазин в автомат. Біля пояса комісара маятником погойдувалася в зеленій сорочці граната.

Північна група противника довго і в'їдливо маячила перед очима партизанів, але ті, дотримуючись наказу, не відкривали вогню, хоча руки і свербіли провчити хитрунів. Знахабнілий ворог посунув на узлісся і зовсім здивувався: де ж партизани?

Однак фашисти, роз'єднані кущами, стали боязкішими, почали інстинктивно збиватися до купи, звужуючи місце охопту. Застава обізвалася лише тоді, коли сіромундирні розвідники були в кількох кроках від встеленого травою і присипаного листям бруствера. Попавши під фланговий вогонь, фашисти заметалися поміж деревами, кинулися назад, як їм і наказувалося за планом. Але втікати було вже пізно: узлісся з усіх боків снувало смертельні черги.

Розлютовані вороги після невдалого нападу нашвидку перегрупувалися і почали кільцем затискати діброву, наближаючись до табору. Але ліс — це ліс, тут і рух і впевненість зменшуються, тут, здається, за кожним деревом причаївся партизан...

Два дні одчайдушне билися партизани, кулями, гранатами та багнетами знищуючи ворогів. Два дні рвалися в лісах міни та снаряди і повітря отруювалося смородом газів. Батарей гаки намацали табір, знищили кілька землянок. Але сам ворог не підійшов до табору, хоча й вистелив кулями усе дно озерецька, з якого брали воду партизани.

Роз'ярені фашисти, побоюючись нічного оточення, і другого вечора відкотилися од лісів. Свою невдачу вони вирішили зірвати на мирному населенню. Навчені гірким досвідом, карателі навіть села почали оточувати з усіх боків, наче це були партизанські табори. Стріляючи з автомагів і кулеметів, вривалися в тихі вулиці, вбиваючи людей та підряд запалюючи хати.

Незабаром великі озера вогнів почали підійматися вгору, затоплюючи своїми кривавими сплесками все небо.

В цю ніч партизанський загін, згідно з ухвалою підпільного райкому, покинув територію свого району. Райком виніс рішення, виходячи з таких міркувань: в

партизанів закінчувалися запаси набоїв; не варто було ставити під лютий удар мирне населення.

Легкими тінями просковзнули бійці біля знятих фашистських постів. У втомлених очах партизанів мерехтіли відблиски пожежі.

XXIII

Ніколи в житті так довго і нудно, до отупіння в голові, до хворобливого розслаблення всього тіла, не сочилися гарячі літні дні, що колись приносили стільки радості, сподіванок, солодкої втоми.

Не рана в'ялила.

Страшна хмара, страшна здичавіла сила, що нависла над усім світом, пекельною труйкою труїла йому, Дмитрові, болюче тіло. За ці дні довелося стільки переболіти, передумати, що вже більше не зносила голова, і все тіло просило, аж кричало: роботи, діяльності. Як можуть дармоїди цілими тижнями нічого не робити — ніяк не міг зрозуміти.

Сни були короткі, тривожні. Обливаючись потом, прокидався посеред ночі, і вже не міг заснути до світанку, коли треба було перебиратися в лісову гущавину. За вікнами сумовито шуміли дерева. Зеленопрозорі до жовтявості мережива листя, обсіяні місячним промінням, сходилися з чорними, неосвітленими, як надвечір'я з ніччю. Шматки високого зоряного неба виринали між ними недосяжними криницями. Часом на них напливали пухнасті вітрила, і знову синь, розшита мерехтливою заплоччю, звивалась, тремтіла кожною живою струною.

Одного разу на світанку він почув, як заспівали молоді солов'ї. Значить, десь недалеко вже брела осінь. Надходила та пора, коли строгі ключі і тривожні хмарини перелітної птиці від зорі і до зорі вмикаються, розколюють співучі небесні шляхи. І згадалось Дмитрові осіннє поле, над дорогами поранковим туманом колишуться червоні проса, розбризканими самоцвітами переливається озимина, а прозора далечінь, здається, срібно подзвонює льодком, сумовито озивається журавлиними сурмами...

А ліки Марка Григоровича — синій ранник і якась пахуча липка мазь — робили своє діло. І чим більше загоювалась рана, тим пруткішим, міцнішим ставало тіло Дмитра.

За наказом Варчука і голови громадського господарства Созоненка, старий пасічник і надалі мусив залишатися біля колгоспної пасіки, а мед здавати Варчукові.

— На дві підводи вчора нагрузив. "Оборонцям нашим треба". Щоб тебе на одній гілляці повісили з твоїми оборонцями, — розповідав увечері Синиця.

— Що в селі, Марку Григоровичу, робиться? — впивався нетерплячим поглядом в нахмурене обличчя пасічника.

— Свіжують гітлерівці свиней, птицю, витягують сало, яйка, масло та в скринях порядки наводять. Ну, і старці вони, Дмитре Тимофійовичу. Бачив старців на своєму віку, а таких — не доводилося. У моєї Гафії, як почали чистити в хаті та коморі, — навіть надтріснуті ночовки забрали.

— Людей не вбивають?

— Убивство в них ремеслом стало. В Майданах повісили чотирьох. Дівчатам і молодицям одна біда. Ховаються від фашиста, мов од чуми...

— Моїх не зачіпають?

— Чому ні? Вчора Варчук ударив палицею Югину.

— За що? — бліднучи, поширює очі.

— За що? Хіба не знайде причіпки. Коли б на цьому обійшлось, то ще можна було б прожити. Пам'ять у нього довга. Буде варити воду всім, хто колись хоч скривився не так. Знаю добре його породу.

Другого дня обуренню Марка Григоровича не було краю:

— Ти знаєш, хто тепер у місті, як то його... бир... бургомістром?

— Із наших кого призначили?

— Який там біс із наших. Отой пройдисвіт — Петро Крамовий... З тюрми, кажуть, якось під час бомбардування вискочив і зразу ж... в начальники.

— Крамовий? — звисив ноги з ліжка.

— Він, чортова душа. Раніше людям голови крутив, а тепер зовсім відкручувати буде. Кажуть, іще тоді, коли з троцькістами зв'язався, вже з ворогами мав дружбу. Десь сам хвалився. А Ліфер Созоненко у нашому селі старшим поліцаєм служить. Батько його в магазині порядкує. Власної лавки німці не дозволяють відкривати, так він... липуче стерво.

Але Дмитро вже не слухає Марка Григоровича. Думки його крутяться навколо сказаного про Крамового. "Ах ти ж гадина солона. Скільком людям він життя поламав, зруйнував, спустошив щастя, отруїв радість, скількох чесних робітників заплямував отруйним язиком. І все для того, щоб озлобити людей проти влади".

До подробиць він бачив перед собою недобре пихате обличчя огрядного розбухлого чоловіка.

"Так от хто поперек життя ставав. Шпигун, продажна шкура... Ну, як стрінешся ти зі мною, оббілюю твою шкуру, до самих п'ят спущу". — Дмитро встає з ліжка і довго ходить по хаті, напружений і лихий. Він уже прикидає в голові, де найкраще підстерегти новоспеченого бургомистра; уява рельєфно окреслює і вечірню годину на самотній дорозі, і зупинену покалічену машину, і розкришене, покалічене дробом скло, і як з смертельного ляку одвисають щоки вгодованого ворога. З цього він і почне.

Дмитро перевіряє свій дробовик, сумовито похитує головою: поганенька, дуже поганенька зброя у нього, з нею далеко не поїдеш.

План нападу на бургомистра вистигає в усіх деталях, але, дивно, Дмитро не відчуває ніякого внутрішнього задоволення. Що ж турбує його? Може, непевність, страх зупиняють? Ні... То слово Кошового. Він повинен побачити Віктора Сніженка, поговорити з ним... Не штука покласти голову за якийсь мішок гнилого м'яса, тимчасом як для нього, Дмитра, може є важливіші діла. І з жалем, як шматок болючого тіла, одриває від себе міркування про помсту над бургомістром.

Росяного ранку з ремінною оброттю в руках, наче він розшукує коня, іде в

Супрунів. Коли дорогою зустрічає кого з людей, старанно і довго, з удаваною скорботою, розпитує про свого дереша з зірочкою на лобі.

На вулиці його підозріло перепиняє високий синьоносий поліцай. Мружачи очі, уважно вислухує Дмитра і потім коротко кидає:

— Документи є?

— Аякже, божий чоловіче. Паспорт є, справки є. Хіба ж я що — безбатченко якийсь? Усе, конешно, є. От коня тільки нема. Такий дереш був, із зірочкою на лобі, ну прямо тобі вилитий красавець. Життя мою піддержував, бо я в колгосп не писався... Оце в фурманку, бувало, як поїду... — і сам дивується, де в нього беруться слова.

"Ох, і дурний же дядько", — дивиться поліцай на оброслого кучерявим золотистим волоссям чолов'ягу. Перевіряє паспорт, довідки і насмішкувато копилить губи:

— З цими справками якраз у холодну можна потрапити. Від старости треба справку мати.

— Від старости? Варчука? Та він же мені родич. Я його своїм дерешем не раз у район відвозив. Оце одного разу купили півлітра, дістали рибки, ну й хильнули...

— Іди вже шукай свого дереша. Ти, десь, і зараз хильнув, — сміється зверхньою начальницькою усмішкою поліцай.

Дійшовши до центра села, Дмитро з острахом раптом зупинився.

На майдані, обсадженому з чотирьох боків молодими тополями, він вперше в житті бачить невисоку свіжообстругану шибеницю. В страшній оправі нерухомо висять два чоловіки і жінка. Поволі, неначе ноги йому наливаються свинцем, Дмитро йде до шибениці.

Невдалік од неї, застигши, з переплетеними руками на грудях, стоїть чорнява жінка з нерухомою дитиною. В широко розплющених очах молодиці нема ні відчаю, ні сліз. Тільки німа скорбота, здавалось, навіки обвуглила її обличчя і всю, ніби вирізану з чорного каменя, постать. Підійшовши ближче до похиленої оправи, Дмитро несподівано заточився, і стогін вирвався з грудей.

З шибениці над ним нахилилось задумане, з тонкими ри самі обличчя Віктора Сніженка. Високий лоб і щоки були вогкі від ранкової вільгості, а в очних западинах, як сльози, застигли краплини мертвої роси.

На тополі каркнув ворон, і Дмитро тільки тепер побачив, що на гілках, неначе головешки, неспокійно перехитувалось вороння, обчищаючи дзьобами старі попелясті коміри-надгруддя.

Дмитро кидає оброть посеред майдану і швидко, наскільки дозволяє йому поранена нога, іде назад у ліси.

Здивований поліцай провів його очима, але на своє щастя не перепинив, бо тепер у сліпій люті Дмитро руками задушив би його.

"Може прийдеться самому, на свій розсуд і ризик діяти. Так завжди почувай, що тебе вся земля, наші люди, партія підтримують", — згадав слова Кошового...

Ні, він, Дмитро, не відрізана скибка.

* * *

— Марку Григоровичу, а ніде часом не доводилося зброї бачити? Дробовик — ненадійна штука.

— Зброї? Приховали люди, та почали потроху зносити, бо інакше — смертна кара.

— Всю знесли?

— Який там чорт. Десять шкур із колгоспника здіймеш — не принесе, коли знає, що ніхто її в нього не бачив. В ставок кине, в землю закопає, а не принесе. Люди знають ціну зброї.

— Кому можна було б шепнути?

— Онука мого Степана спитаю. Він комсомолець, метикований хлопчак.

— Надійний?

— У нас нема ненадійних.

На третю ніч Марко Григорович прийшов із своїм онуком, чорнявим п'ятнадцятилітнім парубчак. Степан з цікавістю дивився на Дмитра, але вигляд вдав підкреслено незалежний, гордовитий.

— Оце тобі наше наймолодше Синичиня, — посміхнувся Марко Григорович.

— Це не синиця, а сокіл!.. Знаєш, чого тебе покликано?

— Знаю, — коротко відповів парубчак.

— Зброя є?

— Зброя? — подивився широко і допитливо. — Дивлячись для чого.

— Як для чого? — не зрозумів спочатку Дмитро.

— Як на добре діло, є.

— Ти бачив, який він?

— А ти що під добрим ділом розумієш? — почав пильніше оглядати невелику насторожену постать.

— А ви що? — не піддавався парубчак.

— Та ти чого, сукин син, випитуєш ума в старших? Що ти, не знаєш Дмитра Тимофійовича? — обурився Марко Григорович.

— Таке життя, діду. Нічого не поробиш, — відповів розважливо, але голос подобрішав, забриніли нотки приязні.

— Ти скільки класів закінчив? — несподівано повернув Дмитро розмову на інше.

— Вісім. Я на рік раніше почав ходити до школи, — незрозуміло звигнув плечима.

— А на кого хотів вивчитись?

— На агронома-селекціонера.

— Тепер що робиш?

— Фурманом Созоненко призначив, — раптом озлобився парубчак. — Учора не поїхав — палиць нахватався.

— А чого ж нової власті не слухаєш? — глузливо усміхнувся.

— Кінський кізяк, а не власть це! Таку власть за ноги та й у воду! — як вітром здуло всю повагу з хлопця.

— От щоб її за ноги та у воду — зброя потрібна. Ти її сам збирав?

— Ні, з Олександром Петровичем по всіх усядах нишпорили. Ще рана з ніг валить

чоловіка, а він — де які яри, де які побоїща — все обходив. Одного разу в лісах покаліченого "станкача" знайшли. З усіх боків оглянув його Олександр Петрович, позітхав, побідкався, що несправний кулемет, і каже мені:

— Прихватимо на всякий випадок?

— Та куди з ним. Хоч би щось путяще було.

— Е, ти не кажи. В господарстві і мотузочок згодиться. Гляди, ще десь знайдемо подібну штуківину — і з двох кулеметів такий тобі вийде гібрид, що фашистам у печінках і закрутить, і заколе, і запече. Ти це по молодості занадто щедрий, бо на готовенькому ріс, розбестився. Пожалій, Степане, зброю один раз, то вона тебе сім раз пожаліє. Ну, потягли.

Бездоріжжям, чагарниками, яругами пробираємося. Втомилися. Коли бачу, весь бинт на голові Олександра Петровича почервонів, аж розпух; кров із потом зливається, а чоловік навіть не витирає її.

— Олександр Петровичу, покиньмо цей тягар, — мало не плачу з жалості.

— Як покиньмо!? — обурився. — В тебе арсенал, чи що, в запасі є. А коли ти така тонкослізка, — я й сам як-небудь упораюся. Він крові злякався. Що це за лікар, який крові боїться.

— Так я ж не лікар.

— Тепер ми всі ті лікарі, які хірургами звуться, — нечисть вирізуємо. Зрозуміло чи ні? Ну, тоді берися за станок і помаленьку, помаленьку, а пішли.

Притаскали ми таки цей кулемет, змазали і заховали не знати для чого... Що вам треба?

— А що в тебе є?

— У мене? — зам'явся і покосився на діда.

— Говори, говори вже, нічого ховатися, всі ви од старших криєтесь. Наче вони нічого не розуміють.

— Автомат є. Радянський.

— Іще що?

— Автомат німецький, але без касети.

— Іще?

— Гвинтівка, три гранати.

— Іще?

— Пістолет. Але це для мене.

— Іще?

— Кулемет ручний, Дегтярьова. Тільки негодящий він — осколками вщент побитий. Притаскав на всякий випадок.

— Ох ти чортова личина. І нічого німцям не здав?

— Дулю я їм здам, — зашипів парубчак.

— А в тебе гармати нема? — ледве стримуючи сміх, любовно оглядає парубчак.

— Нема. Чого вже нема, так нема, — пожалкував Степан, не помічаючи доброї насмішки Дмитра, а потім байдуже додав: — На біса вона здалася? Велика дуже. З нею

нам не возитись.

— Кому ж це — нам?

— Ну, мені та вам, — відповів так, начеб він уже був помічником Дмитра.

— Ну й молодець ти, — розчулився Дмитро. — Справжній орел.

— Що ж вам притаскати, Дмитре Тимофійовичу?

— Автомат і пару гранат.

— Який автомат? Німецький чи наш?

— Наш, радянський...

* * *

Ненадовго хватило б людини, коли б до неї вчепилося, не відходячи, безпросвітне горе. А то хоч і лежало воно, як камінь на душі, проте були різні турботи і навіть радість пробивалась. Найбільша ж — він знову міг вільно ходити, бігати, повзти; він знову був господарем свого міцного тіла, що кожною жилкою приготувалось до боротьби.

— Спасибі, Марку Григоровичу, вилікували, — збираючись в дорогу, щиро подякував.

— Ет, є за що там дякувати. — Провів до сіней Дмитра, обняв. — Бережи себе, Дмитре Тимофійовичу, на велике діло ідеш. Хай таланить тобі. А бережися кріпко. Коли смерть забирає такого штурпака, як я, то яка там шкода? Тобі ж тільки жити між людьми. Гарячу маєш кров, а ти стримуй її, як стримують коня вудилами. Бо охмілієш десь — горя свого не впильнуєш. Ти так, по-мужицькому роби, не хапаючись, щоб за одним про друге не забути. Світанком приходить.

Тремтіли старечі руки на Дмитрових плечах, м'яко торкнулась обличчя зеленкувата сивина. Іще ступив кілька кроків за ним старий і зупинився, щось тихо шепочучи про себе...

Ніч тепла і тиха. Низькі хмари пропливають над деревами, то брудночорні, то темносизі, зрідка з-під них сполоханим птахом зірветься вітерець і притихне, зітхаючи, неначе людина уві сні. На узліссі посвітлішало. Поля після дощу підіпріли, розбухли, і чоботи, підминаючи стерно, м'яко вгрузали в землю. Обережно йшов Дмитро. Не тільки вуха — все тіло ловило найменший звук, а очі (може то йому і ввижалось від напруги, а може підказувала пам'ять) бачили над вибалком кущі калини, що неясною смугою відділяли землю від неба.

Чому він зараз обрав Великий шлях? Він і сам не відповів би. Може тому, що де б Дмитро не знаходився, рідна велична дорога незмінно жила з ним, в уяві, помислах; з нею був зв'язаний його життєвий шлях, минуле і майбутнє; вона мала своє місце, значиме і важливе в його серці. Може тому, що підсвідома думка підказувала: тут його не може ждати Невдача, — тут він кожную билинку знає; багаторічна історія і щорічна карта полів до найменшої рисочки щільно лежить в його пам'яті. Отож і перший виліт треба починати, як починає птиця, — з рідного гнізда.

По зміцнілому переборі вітерця він чує, як гомонить шлях. І чуття Дмитра роздвоюється: знає, що скрізь блукає чужинець, і не може уявити своєї землі, що стала

полонянкою, не може уявити широкого шляху, оскверненого фашистами. Може то сон? Може тільки приснилось, що ворог топче його край?

А за селом на перехресті раз по раз засвітить машина, вдарить блідим віялом і мчить кудись, в ще більш згустілу темінь.

Спочатку поміж липами, а потім глибоким ровом наближається Дмитро до перехрестя.

Жмут світла вирвав з темряви рослу постать з прапорцем у піднятій руці, з автоматом під рукою. І Дмитро присів у рові, прислухаючись до гудіння приглушених моторів.

Машини рушили далі, а чорна постать розмірене заходила поперек Великого шляху, ще зупинила і пропустила колону машин і закурникала щось, незвичне, різке, наче скрипіла залізом.

І дико було Дмитрові бачити цю постать, дико було слухати її спів.

"А що, якби прикладом — шуму не робити... Коли ж ти замовкнеш, іроде проклятий! Наперед вийти, щоб побачити, що ти за один...".

І вже не в силі стримати себе, бліднувши (він теж відчуває це), нечутно вискакує на шлях і стає з чужинцем лицем до лица.

— Оооо! — скрипучий переляканий голос ще щось клекоче, і лунко клацають зуби.

Дмитро з перебільшеною допитливістю якусь мить вслухається в цей напівклекіт, напівхрип (казали ж, що гітлерівці нічого не бояться), вдивляється в неясний обрис обличчя з обвислим підборіддям і випускає коротку чергу. Неначе струсануло тілом чужинця.

Він тяжко падає на землю, і передсмертна судорога починає підкидати його тіло над дорогою. Спочатку каска скрегоче по асфальту, а потім в залізо глухо б'є голова.

"Добити?... Чого там тратить набої. І так здохне. Ніхто його не просив сюди".

Дмитро підбирає автомат, що упав осторонь; бачить, як кров наповняє суху вибоїнку, темною плямою чорнить дорогу. І він полегшено зітхає, коли позаду стихає йорзання тіла і скрегіт каски.

З-під його ніг вже бистрою птицею зривається вітер, і Великий шлях, закрутившись, зашумів низько і грізно.

XXIV

Після першого вдалого нападу Дмитро повеселішав; прокинулось почуття значимості свого життя, чуття, близьке до того, що пережив незабутнього вечора, коли його, пораненого, везли на пасіку. Неприємним був тільки отой незвичний перестук: спочатку каски по асфальту, а потім глухий удар голови об залізо, що незмінне уплітався при згадці про темну ніч на шляху.

Тепер Дмитро спокійніше і ретельніше готувався до нового наступу: його думок не роз'їдала сіль нудьги, бездіяльності і невідомості, як тоді, коли лікувався в Марка Григоровича. Дія раптом до ясності вирівняла його шлях і в думки, у вчинки внесла хазяйновитий лад, вибила отой проміжний клин: що ж його жде на новій дорозі? Одне найбільше турбувало — самотність. Коли б іще з кимсь діяти...

В яру довго шукав, поки не знайшов біля Городища на валу своїх буйногрових коней, що аж блищали роздобрілими спинами і боками. Почувши людину, призивно заїржав буланій, а потім, тріскуче підминаючи копитами пересохле бадилля ведмежого вушка, стріляючи ситнягом, підбіг до Дмитра і довго грайливо водив головою, неначе хотів ударити господаря лобом. Запустивши руку в золотисту гриву, Дмитро чув, як до пальців торкнулись дрібні капельки поту, а під тонкою шкірою перестукувала гаряча кров. Дихав кінь рівно — пахи не грали, а ногами нетерпляче бив землю, і вона, пересохла, дзвеніла, як дзвін.

Смерком, прив'язавши на короткий повід карого до буланого, Дмитро виїхав із яру, щоб добратись вночі до Великого шляху. Коли вдалині затемніли стіною дерева, на полі прив'язав коні біля груші-дички, а сам пішов на перехрестя.

І не встиг Дмитро після короткої черги по регулювальникові ступити кілька кроків уперед, як прямо з рова метеликом замерехтів огонь кулемета, і кілька чорних постатей вискочило з дзоту, майстерно зробленого і замаскованого на рові біля крислатої товстої липи. Затріщали автомати, і німці, відсікаючи йому дорогу з правої сторони, півколом кинулись на поле.

"Регулювальник боком упав, — іще бриніла запізніла думка. — Залягти і відстрелюватись", — промайнула друга.

Але зразу ж рішуче відкинув її: "Ну й що з того, що він уб'є одного-двох фашистів і сам загине. Йому ще не одного треба на той світ послати... Скоріше до коней... А коли зараз у спину вдарить черга?.. Загину втікачем... Який там дідько, вдарить!"

Заспокоювала впевненість. Одначе тіло між лопатками неприємно стискалось. І, притиснувши руки до грудей, нахиливши голову вперед, він так летить полем, неначе хоче перегнати посвист куль, що супроводжує і обсновує його.

Росте в очах, немов сама біжить до нього, груша-дичка. Рвонув за повід, і вже наступної хвилини, пригинаючись до шиї буланого, він мчить у ніч, залишаючи позад себе постріли.

Він летить у майданську діброву, а потім, давши коням перепочинок, перескакує на карого і мчить, спочатку дорогою, а потім полями, в інший ліс: не-сумнівається, що завтра його шукатимуть у майданській, а він буде в дубині...

Не путаючи, пускає коні в гущавінь, а сам лягає під дубом, поклавши в узголів'я автомат.

На світанку випала роса, і він, їжачись, прокидається від голоду і вільгості.

Густа, немов молозиво, розсип колихалася на деревах і траві. В округлому листі невисоких колючих кущів синіють дрібні тернини, оповиті темносизим пилком. Пахне почорнілий висохлий глід і, як дятел, тукають, зриваючись з замшілих дерев, тугі, з краплинками ледве помітного ластовиння, Кислиці. Хруснув під ногою жолудь — рясно лежали вони під дубом, продовгуваті і відточені, на диво схожі на набой до автомата.

"Понадився глек воду носити, — насміхався з себе Дмитро, згадуючи вчорашнє. — Думалось, що фашист настільки дурний, що десь щастя завалалось, що не лежиш без задніх ніг на холодній ріллі. Думав, думав, мудрував, мудрував — і вимудрував... Ні,

коли хочеш боротися з ворогом — ширший захоплюй покiс, поле захоплюй..."

Далеко, далеко заскрипіла підвода. Вздовж дубини на Великому шляху з липами перемежуються старі велетні-дуби; на ровах зеленими човниками поблискують листи конвалії; темніють круги чебрецю, парасольки перекувiтлого тмину.

За деревами пробурчала машина, приглушила скрип колiс, і знову курликання колiс вплiтається в насторожену тишу лiсового супокою. На парокiнному возі сидять двоє полiцаїв, а бiля них лежить нерухома постать в зеленому.

Ой, го-оп, Ти-итяна,
Пи-ироги, сми-итана,
А за ту-ую сми-итану,
Ці-ілував я Ти-итяну.

Ікає, похитуючись на возі, розiмлілий від горілки полiцай і б'є себе підборiддям по запалих кiстлявих грудях.

— Демиде, в тебе горілки нема?

— Пішов ти к чорту, — огризається Демид, тримаючи гвинтiвку в руках. — Ти за лiсом краще дивися.

— Чого мені за лiсом дивитися? Чого я в лiсі не бачив? А в тебе, Федько, нічого нема? — звертається до фурмана, молодого парубка.

— Нема, — понуро обертається той і важко зітхає, його юне обличчя аж посiріло від внутрішнього болю і жалю.

— Ну і чорт з вами. Приїду в крайс — там загуляю...

Ой, го-оп, Ти-итяна,
Пи-ироги, сми-итана...

— Руки вгору, чорти! — вискакує на рiв, націляючись автоматом на Демида.

Той кидає гвинтiвку на землю і, блiднучи, наче крейда, високо підiймає руки, долоньями всередину. П'яний, поглянувши з-за плеча, ще нічого не може второпати. Візник кинув вiжки під ноги коням і теж витягає руки, великі, чорні.

— Я кому сказав руки вгору?! — скаженіє Дмитро. — Ставайте рядом! Кого везете?

З воза підводиться закривавлене, вкрите синцями обличчя з розпухлими губами. Невiдомий з стогоном падає обличчям на солому.

— Ану прав, хлопче, в лiс. Та швидко крутись мені. А ви за возом, — звертається до полiцаїв, косуючи очима по шляху.

Федiр метушиться між кiньми, що заступили вiжки, потiм прямує в дубину; мовчки за возом з піднятими руками iдуть полiцаї, і знову над полудрабком підводиться закривавлена голова.

"Молоді, здорові, бикам в'язи скрутили б, а вони — в полiцію служити! Корiнці куркульські! Запроданці!" — ледве стримує себе, щоб не випустити чергу.

— Кого везете?

— Лейтенанта, — тверезіє п'яний полiцай, і його чорні очі різко виділяються на сiрому обличчi з тонким загостреним носом.

— Розв'язи, хлопче, командира.

Федір кидається до воза, і через хвилину, болісно кривлячись, невисокий чоловік підходить до Дмитра.

— Хто вас бив? Обоє?

— Обоє, — не дивлячись на поліцаїв, відповідає лейтенант. Дмитро підкинув автомат.

— Дядьку, за що ж мене? Я ж... Я... — судорога перекривлює тонкі риси протвереженого обличчя, що з білого стає жовтим і починає парувати.

— За те падлюко, що в поліцію пішов, за те, що руку на радянських людей підняв, — кривлячи рота, рубає Дмитро.

— Не вбивайте їх, — благає візник.

— Чому?

— Тоді мене поліція закатає, життя не буде.

— Я ще подумаю, чи буде тобі життя, чи ні, — загрозово блиснув очима. — За скільки найнявся людей на той світ перевозити? Помічником смерті хочеш бути?

— Мене ж заставили.

— Не вірю. Молодого, такого бугаюгу, щоб заставили... Хліб ти чий до цього часу їв? Німецький? — націлюється на поліцаїв.

— Дядьку! Не губіть мене. Я ж українець, — заклацали зуби в Демида.

— Ти українець!? Ти українець!?. Ти слизняк! Перевертень! Приймак німецької повії! Ти!.. — і люто розряджує автомат.

Із хрипом падає незграбна довга постать у вогку лісову тінь, а її наздоганяє друга, менша... Мертві сльози боягуза бризнули з побілілих очей Демида і розтіклись по жовтозеленій обм'якшеній шкурі, не торкнувшись ні однією краплиною ранкової землі.

Злякано застиг біля коней молодий візник.

— Скидай штани, песький син! Швидко мені! — звертається до Федора, витираючи долонею стягнуте, туге чоло.

— Дядьку!.. — благає хлопець.

— Нічого, нічого! І голий додому зайдеш. Хай полюбується тобою, красунем, дівчина, почервоніє за тебе — і в очі плюне.

— Хоч труси оставте! — навертаються сльози.

— Я тебе оставлю. Не боявся грішну душу показувати, так тепер грішним тілом посвіти.

— Ні, не буду скидати! — раптом рішуче хлопець застібає гудзики. — Як хочете — вбийте або до себе прийміть. Вірою служитиму. Хіба я не шукав партизанів?

— Мені таких перевозчиків не треба.

— Дядьку, візьміть, не помилитесь. Я кулеметником буду.

— Товаришу, а може з хлопця щось вийде? — торкається його руки лейтенант.

Задумавсь на хвилину, не спускаючи погляду з обличчя Федора, що покривалось потом і рухливими округлими плямами.

— Дякуй червоному командирові. Він тебе, поганця, пожалів.

Федір зніяковіло кланяється лейтенантові.

— Будемо знайомі. Бригадир Дмитро Горицвіт, — впритул підходить до лейтенанта.

— Лейтенант Сава Тур.

— Куди ж тепер думаєш?

— До вас партизанити. Куди ж інакше.

— Член партії?

— Комуніст.

— Гаразд, — повеселішав Дмитро. — Будеш у нашому загоні комісаром. Тобі командиром годилося б, так я непартійний.

— А де ж ваш загін?

— Загін? Я, та ти, та цього безштанька захопимо. Бач, якими овечими очима дивиться...

— І це всі?

— Усі.

— Он як, — беззвучно сміється Тур, і його підбите око нервово здригається.

— Нічого, одна зернина дає жменю зерна, — впевнено говорить Дмитро і собі посміхається. — Серед людей не залишимося без людей, — хай лише почують про добрі діла.

Другої ночі, залишивши на Городищі Тура і Федора Черевика, він поскакав на пасіку, щоб дістати харчів і всякого інструменту. Втома хилила до гриви, валила з коня.

Пустив буланого на галяву, а сам швидко і тихо пішов на пасіку.

Бліде місячне сяйво освітило довгі ряди вуликів; м'яким синюватим світлом переливалися стіни старої хати. Біля дуплянки під грушею щось заворушилось, і Дмитро сторожко відскочив у тінь, схопившись за автомат.

— Дмитре Тимофійовичу, це ти? — вийшов назустріч Марко Григорович.

Тільки тепер помітив Дмитро, як за останній час подався старий пасічник. Глибокими тінями залягла в очах мовчазна печаль, опустились прямі плечі, тремтливою стала хода.

— Надокучив я вам, Марку Григоровичу.

— І не смій такого казати. Щоб і словом не обмовився мені, — постукав палицею по землі. — Чи ти думаєш — мені два віки жити треба?.. Находився по зеленій землі, пожив між людьми, дітей виростив — пора і честь знати. А спом'яне хто з людей після смерті добрим словом — для старого й це добре. Ми люди прості, — і зітхнув. — За дочкою нудьгую. Усе бачу її: то маленькою дівчинкою, то вже студенткою. Вона у мене без матері росла — сам доглядав, тому й найбільше впам'ятку.

— Славна дівчина.

— Славна, — зрадів Марко Григорович, що хоч розмовою можна було одвести душу. — Вісім років їй було, а вона вже по господарству, як господиня, порастеся. Горщик не підійме до припічка, так приставляє ослінчика, потім вилазить сама на ослінчик і ставить у піч. І уроки, бувало, виучить, і їсти наварить, і мені на пасіці помагає. Проворна дівчина була.

Сіли на колоді, помовчали. Знову десь у кущах заспівав молодий соловей.

"Осінь надходить. Треба запастися мукою, збудувати землянку в Городищі".

Хитнувся місяць над деревами, мальками скинулись роси.

— Засну, і зразу ж прокинусь, — здається, іде моя Соломія до мене. Вийду їй назустріч, а ніде нікого, тільки дерево шумить і печалиться.

"Чому ж дерево печалиться?.. Осінь, війна. Людям і лісам тепер найбільше дісталось... Хто ж то чорніє на дорозі? Їй-право, Соломія", — підсвідомий поштовх виводить його з напівсну, і Дмитро довго не може зрозуміти, де він і що з ним.

— Ходімо, Дмитре Тимофійовичу, до хати. Заснеш часину, другу.

— Ходімо. Так спати хочеться, — признався, позіхаючи. — За дві ночі може години три відпочив.

— Хоч вдалось що-небудь зробити?

— Не без того.

— От дурна голова! — вдарив себе рукою по лобі Марко Григорович. — Я й забувся, що приходив до мене на пасіку мій одноліток — дід Хмара, Денис Вікторович. Ти ж знаєш його?

— Пригадую трохи. Це той, що колись замолоду, розсердившись на кількох парубків, поздіймав з них кашкети, руками підняв біля острішків верх чиеїсь хати і вклав їх в замок.

— Він самий, він самий. Бити парубків не хотів — одним кулаком убив би, то так позбиткувався над ними. Він трьох фашистів убив, а тепер партизанів шукає. Бабу його, все господарство — вогнем пустили. Спалили. Прийми його, Дмитре Тимофійовичу, до себе. Кріпко лютий чоловік став. Битиме ворога, як траву коситиме.

— Чого ж, хай приходять, нам такі потрібні, — погодився Дмитро, зачиняючи сінешні двері і широко вбираючи грудьми медовий настій лісових яблук.

— Оце й добре, — закивав головою Марко Григорович, — я йому сказав, щоб до мене ще прийшов, а сам потерпав, чи згодишся ти. Може що перекусиш?

— Спасибі. От харчів у вас трохи візьму. Розживемося — віддам. Сокиру, пилку треба нам.

— Що, будуватись думаєш?

— Еіе.

— Муки вам треба?

— Аякже.

— В Майдані Петриківському вже млин працює, німцям пшеницю меле, а дядькам мельник хіба що крадькома який пуд передере. Чоловік він хороший. Поїдь туди й наברי кілька мішків.

Дмитро засовується у ванькирчику, набитому вуликами, діжками, рамами, і зразу засинає нервовим чутким сном. Прокидається від скрипу дверей, голосів Марка Григоровича і невідомого. Руки мимохіть знаходять зброю.

— Дмитре Тимофійовичу, пусти. Гість прийшов. Відчиняє двері; у ванькир входить з автоматом високий огрядний дід з невеликою бородою.

— І поспати не дадуть. Денис Вікторович дуже нетерплячий чоловік, —

посміхаючись, іде в хату Марко Григорович.

— Спиш, значить? — оглядає Хмара недобрим і недовірливим оком Дмитра.

— Сплю, діду, — з цікавістю вивчає правильне, строге, неначе з дерева вирізане обличчя.

— Кріпко спиш?

— Кріпко сплю.

— І на перинах любиш поспати? — вже єхидним і злим голосом допитується Хмара.

— І на перинах люблю, — Дмитро ледве стримує усміх, бачачи, як його слова дратують діда. — Особливо, коли перини пухові. А ще як з гусячого пуху — луччих у світі нема. Ну, я вже не кажу про лебединий.

— Розпросукин же ти син після цього! — наливається буряковим соком дід. — Зашився на пасіці, як трутень, а тебе ще й за партизана вважають. Ох, субчик ти, субчик, як подивлюсь я на тебе. Такі пики невмивані, підіставали бронь, а коли наші відступили, то вони або додому до бабиної спідниці повернулись, або в лісах агітацію про пухові подушки розводять. Шукав чого-небудь кращого, ніж оті жевжики, і виміняв шило на швайку.

— Які жевжики? — насторожився Дмитро.

— Такі ж, як і ти — одним миром мазані. Шукав я орлів, а на свинячі хвости напав.

— На кого ж ви напали?

— Та на кількох чортів, що крутяться, наче кізяк в ополонці, а людям і воду гидко брати... Що ж ви робите? — питаю їх.

— Книжечки читаємо.

— А ще що?

— Героїчно ждемо Червону Армію.

— А ще що?

— З нас і цього досить.

— Чуєш, які? Вони героїчно відсиджуються і харчі переводять. Це, прямо тобі виходить, як у ледачого молотника: млинці з'їв, вареники з'їв, а вже третя робота — ціпом крутити — йому не під силу... І твоя програма, значить, спати на перинах і героїчно ждати наших? А радянську владу хай твої товариші захищають? Бо тобі вилежуватись треба?

— Ні, діду, — вперше за весь час війни сміється Дмитро.

— А яка ж твоя програма? Книжечки читати?

— Фашиста бити, діду, моя програма. Бити, доки ні одного не залишиться на нашій землі.

— А ти не брешеш?

— Ні, діду, старий вже брехати.

— Така програма мені по душі. Ну, й обманщик ти, Дмитре Тимофійовичу. Хіба ж я твого батька не знав? Славний чоловіча. А як почув твої теревені, то й думаю: "Лев був Тимофій, а зайця виплодив". Так де ж ти фашиста б'єш? На перехресті не твоя робота?

— Моя.

— Ну, приймай і мене до себе. Одному, як вовкові, блудити ніяк не випадає. А перини в тебе навряд чи з гусячого пуху, — великою рукою торкнувся ліжка, застеленого рядном з валу. І на суворому обличчі з'являється щось подібне до ї, усмішки, ворущачи кострубаті брови і розгладжуючи глибокі зморшки надбрів'я.

XXV

На згорбленому, подірявленому напівзаплилими вирвами полі зустрілися згорблені діди.

— Ех, хлопці, хлопці... Що воно робиться тепер? — замість вітання, якимсь безнадійно махнув рукою Семен Побережний, і його в твердих прожилках повіки забилися чорними тінями. Невеличке, сухе, як волоський горіх, обличчя старого після смерті наймолодшого сина ще більше зсохлося, ще більше потріскалося кривизною переплетених зморщок.

— Да-а... Тепер і поля — не поля, і життя — не життя, — ні до кого не звертаючись, зітхнув Кирило Іванишин. — Живеш наче не на землі, а на хмарі: от-от у безодню провалишся. Краще було б і не доживати до такої години... Як святу ниву спаскудив фашист. Стебло на триня перемолов, колос у грязь утопав, а ще лютіше топче людську долю, життя в могили вганяє.

— Хто сам довго не збирається жити, той усе живе зі світу зводить, — двома обледенілими росинками блиснули червоні очі Йосипа Киринюка.

— Ех, хлопці, хлопці... — клаптиком туману гойднулася ріденька, з просвітами борода Побережного. Думки, спогади, туга так налягли на нього, що він більше нічого не може сказати і повертається до ріки: хай не бачать люди вологи на запечалених очах.

Над самим Бугом із мороку пароплавом окреслюється його нова осиротіла хата. Як вона ще недавно радувала зір старого, бо тільки щасливі дороги сходились і розходились од неї. Знатні хлібороби приходили до Захара і Семена, приїжджали робітники з суперфосфатного заводу, не минали їхньої домівки і Іван Васильович і Генадій Павлович. Тут гомоніли, як краще засіяти поле, і вболівали над долею Абіссинії; тут дитячі ноження ставали на землю батьків, і сюди приходили листи од воїнів, що біля самого кордону оберігали Батьківщину; тут захоплювались мужнім словом Ібарурі і плювалися при одній згадці про зрадників Мюнхена та бажали їм не менше сотні болячок у печінки.

— Пам'ятаєте, як ми цю ниву з Іваном Васильовичем оглядали? — згадує Киринюк. — Увійшов він у жито, колос лице йому обвіває, а він навіть очей не заплющує: така була дорога Івану Васильовичу наша мужицька робота.

— Бо партійний він чоловік, серце людське мав.

— Мав і має, — тихо поправляє Побережного Киринюк.

— Вірно, вірно, — швидко схоплюється Побережний. — Тільки де він тепер? Хоч би одне слово почути від нього, чи довго таке безголов'я буде... Ти, Йосипе, не чув, як здоров'я Івана Тимофійовича?

— Та яке там здоров'я! Лежить. Тяжко осколки його порешетили. З ногою погано.

— А з серцем, надійсь, гірше, — у зморшках Киринюка скупими сльозами блищать їдкі крапельки мряки.

— Воно так у кожній порядної людини,

— У кожній...

І не змовляючись, діди побрели туманом до Івана Тимофійовича.

Марійка стріла старих на подвір'ї, охнула, заметушилась, жалісно всміхнулась і, звичним рухом поправляючи хустку, повела гостей до хати.

Іван Тимофійович, пожовтілий і змарнілий, високо лежав на широкому ліжку.

І тільки тепер діди побачили, що його голова зовсім побіліла, а від втомлених очей безліччю промінців розходилися м'які старечі зморшки.

"Еге, та вже й Бондарю шостий десяток стукає", — вперше подумав Киринюк, обережно сідаючи коло ліжка, йому, як і всім у селі, знаючи вдачу Івана Тимофійовича, ніколи навіть на думку не спадало, що Бондар не молодий вже чоловік.

— Спасибі, добрі люди, що прийшли, — тихо звучить голос Івана Тимофійовича. А Киринюкові все не віриться, що Бондар лежить у постелі. Ні, то він говорить зі сцени великого залу, і слова його, мов голуби, пурхають до крайніх дверей, де завжди любив мовчазно сидіти серед молоді старий коваль.

— Ех, Іване, Іване, як тебе горе побілило, — хитає головою Іванишин. — А колись я тебе на руках носив. Давно то було... Вмирати б пора мені.

— А не рано? — так само тихо запитує Іван Тимофійович.

— Чого там рано. Тепер життя, повір, не варт щербатої копійки, — прибіднюється Іванишин, як прибіднюються старі люди, знаючи, що їхню мову приймуть з співчуттям.

— І ви так думаєте? — звернувся Іван Тимофійович до Побережного та Киринюка, і на його устах ворухнулася така знайома хитрувата усмішка, що навіть Марійка повеселішала.

На неї недобре покосився Побережний.

— Ти б, жінко добра, метнулася собі по господарству, абощо.

Марійка скипіла і, червоніючи, вилетіла на двір.

— Бомбою метнулася, — повідомив Побережний, заглянув в усі кутки, сів біля хворого і гаряче заговорив:

— Думай не думай, Іване Тимофійовичу, а просвітку ну ніякого і на макове зерно нема. Усе найкраще поїхало, відійшло від нас. Сини, наче літа молоді, відійшли. Де вони тепер? І чи цвітом цвітуть, чи білим сніжком обмерзають? А що ми, старі, без молоді сили? Стерня порожня... От хоч би крихітку правди почути... Щоб наша партія обізвалася до нас, то ми б уже знали, як життя цінити. А як же інакше? Бо партія — це наш великий шлях і сини наші... Найкращі, як зерно наливне.

Затихло в хаті. Всі з напруженням чекали, що скаже Іван Тимофійович. І він, витерши рукавом липкий хворобливий піт, зосереджено поволі заговорив.

— Ви, люди добрі, прибіднюватися почали, по-одноосібницьки прибіднюватися. І це погано. Цінуюте життя своє, воно ще пригодиться! А життя фашистів, поліцаїв, старост справді щербатої копійки не варт. З грязі воно виплодилося і сконає в грязі.

— Це так, це так, — закивав головою Киринок.

— А слово партії, — захвилювався Іван Тимофійович, — ви щодня почувете, тільки вмійте прислухатися до нього. Про вибух на залізниці знаєте?

— Чули... Кажуть люди: два санітарних поїзди вивозили побитих і покалічених "цюрюків".

— Ось вам перше слово партії: так треба робити з фашистами .. Про знищення поліцаїв і старости в Івчанці знаєте?

— Чому ні... Туди їм і дорога.

— Це друге слово партії: так треба розправлятися з зрадниками, перевертнями і різними недоносками... Жданівський тартак знаєте?

— Чому не знати. В тридцятому році виріс, щоб скоріше будувалися ми.

— І стояв він до того дня, поки не захотіли вороги хазяйнувати на ньому. Тільки встигли вони розпустити перші колоди, аж вночі тартак ясным вогнем піднявся угору. Це третє слово партії: нічого, крім смерті, не давати ворогам.

— Правду говориш, Іване Тимофійовичу.

— Іскру побачили.

— Значить, і тепер, як завжди, партія з нами.

— Як завжди! — міцніше голос Івана Тимофійовича. Уже не витираючи поту з обличчя, він звідкись дістає невеличкий аркуш клітчатого паперу і майже напам'ять читає:

"Народе України!

Піднімайтеся всі на допомогу Червоній Армії. Наближайте день визволення!

В кожному селі, в кожному місті організуйте партизанські загони!

Всі до партизанських загонів, всі на розгром ворога!

Смерть німецьким окупантам!"

— Друкована! — багатозначно повідомляє Побережний. — Хто підписався?

— Підпільний обком КП(б)У.

— Ну, тоді діло на твердому ґрунті стоїть, на твердому... Іване Тимофійовичу, дай нам цей документ. Ми його в кожній хаті, в кожній надійній хаті, як закон, прочитаємо.

— Беріть! — і Іван Тимофійович подав здивованим дідам не одну, а три листівки.

— Спасибі, Іване Тимофійовичу, — дякує Побережний і строго звертається до старих: — А вскоче, хлопці, хто в біду, кажіть — найшов на полі, аероплан скинув... Хай йому всякі недоноски на хвіст солі насиплять...

В цей час заскрипіла хвіртка, на подвір'ї співуче заляскотів чоловічий голос, забиваючи слова Марійки. Діди почали подалі заховувати листівки. Незабаром у хату, чіпляючись за одвірки, ввалився підпилий Полікарп Сергієнко.

— Іване Тимофійовичу, голубе сивий, кликали? Ось я і з'явився, як часи, а часи, як трамвай. Подаруночок вам, — вийняв з кишені пляшку. — Первак! Горить, аж гай шумить, та все синіми цвітами. Як синє море, котре неглибоке і в котрому нема дна.

— А клепки в тебе є? — різко обриває його Іван Тимофійович.

— Клепки? — незрозуміле відхиляється Полікарп. — Де? В бочках з закваскою? Усі,

як з пушки! І холодильник є. От холодильник — усім холодильникам холодильник.

— Устану, Полікарпе, — на твоїх плечах поб'ю його, — так говорить Іван Тимофійович, що Сергієнко починає щось думати.

— Не штука побити — зробити дорожче коштує. За що такий гнів? Хіба я що?

— Ніщо! Обмий зараз же голову холодною водою.

— Це я вльот зроблю, як часи! — наспівуючи, кидається Сергієнко на кухню, невпопад бряжчить відром, квартою, і незабаром, розкуйовджений та притихлий, рівніше входить у кімнату.

— Ти серйозно задумав стати самогонщиком? — допитується Іван Тимофійович, стискуючи зашерхлі уста.

— Люди женуть — і я жену. Горе залити хочеться, бо на тіні з'їдає воно душу. Хоч сивухою душиш біду.

— Значить, душу колгоспника ти хочеш смердючою самогонкою залити... Щоб я від тебе цих слів ніколи не чув!

— Ніколи не почуєте, — з готовністю заспівав Сергієнко.

— Вона йому синіми цвітами горить, — не може заспокоїтися Іван Тимофійович.

— Більше повік Не горітиме синіми цвітами.

— Водичкою будеш розбавляти? — з'ехидничав Побережний.

— Водичкою, — твердо погодився Полікарп і зразу ж розсердився: — От і збили чоловіка. Не збивайте мене, я й сам якось зіб'юся.

— Щоб мені завтра своє підприємство у печі спалив або в Бузі потопив.

— І спалю і втоплю чортову машинерію.

— Ех, безсовісний ти чоловік! — напавсь Побережний. — В таку годину самогонкою промишляти. Чи ти подумав над цим своєю дурною головою?

— Не подумав, — оглянувся Полікарп. Перед ним судьями сиділи діди. І раптом тверезі сльози затріпотіли на віях чоловіка. — Будь вона проклята, ця самогонка, щоб я більше ляпався з нею.

— Бережи кожну зернину...

— Так я ж з буряків гнав, нех вона горить... Чому я не послухався Степаниди...

— Як вона? — добре голос Івана Тимофійовича.

— Увесь час зі мною воювала. Самогонка — це розслаблення душі — каже...

Діди прощаються з Іваном Тимофійовичем і обережно розходяться вулицями, несучи, як скарби, перші листівки.

На краю села Побережного вигуком зупиняє поліцай:

— Ти чого, діду, пізно шляєшся?

Старий прикидається глухим і діловито прямує до Бугу.

— Заціпило тобі? Чого увечері ходиш?

— Га?.. Добрий вечір.

— Чи добрий — не знаю, не куштував... Чого пізно лазиш?

— Парубкувати надумавсь, — сердито випалює старий. — Розкричався, мов на батька. Де ти ріс, такий горлопан...

— Значить, парубкувати задумав, діду? Саме пора! — поліцай регоче і пропускає Побережного.

— Тьху на тебе, ріпиця паскудна, хвіст свинячий, — спльовує старий.

* * *

Марта вибирала на городі матірку, коли з-за кущів бузку з гідністю висунувся довгов'язий Ліфер Созоненко. На ньому чорні штани і багатокишений френч, пошитий на зразок німецького, під носом смужка вусів, на рукаві пов'язка. В одяг і картуз понатикано ґудзиків катафалкового кольору. Женучи перед собою худющу тінь, він самозадоволено підходить до молодиці.

— Працюєш, товаришко бригадирша?

— Працюю, пане поліцаю, — процідила крізь уперто стиснені уста.

— Пане старший поліцаю, — поправляє і сміється. — Не все ж вам старшими бути. Перемололося ваше, половою за вітром пішло, костями на полях жовтіє. А наше, слава богу, панікадилом засіяло.

— Зачадило, а не засіяло, трясця твоєї матері! — несподівано позаду озивається лютий голос тітки Дарки.

— Ти мені, бабо, агітацією не занімайся. За ці штучки тепер і на шворці можна культурно подригати ногами — заняття не з дуже веселих, но пользительно для декого, — не сердячись, зверхньо роз'яснює Созоненко. Самозадоволення Прямо сочиться з його широких очей, виблискує на вузькому обличчі. Він зараз упивається своєю владою і закругленою, перетиканою колючками лихих натяків мовою. — Ну, что ти розприндилась? За вчорашнім днем жалкуєш? Не совітую. Краще мотнись до хати і видумай що-небудь чоловікові. І то — обертайсь пропелером.

— Дуже просимо, пане поліцаю, до хати, — уїдливо запрошує Дарка.

— Пане старший поліцаю, — методично пояснює, копіюючи свого шефа,

— Просимо, просимо, пане старший поліцаю. Може побудете в нас, то й сипнячок на своє щастя, мовляли люди, захопите.

— Як сипнячок? — вражено насторожується.

— Отак саме: Ніна хвора лежить. Підете?

— Сказилася стара! — сповзає самозадоволення з вузького обличчя поліцаю, на ньому ворухаться тіні остраху і гидливості. Созоненко обережно задкує від жінок. — Так що, баби, не будемо сьогодні ми сватами... А мені, Марто, пізніше, коли Ніна одужає, треба сурйозно поговорити з тобою.

— Наше давно відговорилося.

— Гляди, чи все? — в голосі Ліфера натягуються ноти погрози.

— Усе!

— Я не такий злопам'ятний, як ти. Можу пособити тобі, а можу в такий вузол скрутити, що кожна кісточка мотузочком тринадцять разів скрутиться, а потім трісне. — Злоба спустошує очі Созоненка.

— Щезни з пам'яті, — з такою тугою і ненавистю говорить, що поліцай обертається і скоріше прямує на вулицю. За ним покірно волочиться ще худіша тінь.

— З'їв! — злорадісно кидає тітка Дарка. — Слизняк, перевертень паскудний... Я й налякала його — десятою дорогою, Мовляли люди, минатиме нашу хату.

— Ви й мене спочатку, поки не зрозуміла, налякали... І не вхопило ніщо такого паразита.

— Марто Сафронівно! — на город влітає захекана розчервоніла Ольга, проворними рученятами вона охоплює ноги молодиці, голову відхиляє назад і пильно дивиться на неї знизу вверху.

— Що, донечко? Що, маленька Горицвітко? — підіймає Ольгу, притуляє її до себе. Якась підсвідома жіноча жалість і зітхання одночасно вириваються з грудей Марти, біля рота стрепенулися гіркі зморшки.

— Дідусь казали, щоб ви до нього прийшли, — переривчастим диханням зогріває її дівчинка. — Чого у вас сльози, Марто Сафронівно?

— То так, — провела рукою по надбрів'ї.

— Щось у вас болить? — з співчуттям дивляться на молодицю жалісливі оченята.

— Усе болить, донечко.

— Так і мати моя кажуть, коли запечаляться... Такий тепер вік настав, — говорить підслуханими словами дорослих.

— Ох ти маленька, — мимоволі скорботно усміхається. — Про батька нічого не чути?

— Нічого, — хмурніє дівчинка і нахилиє голову.

На город згорбленими старцями наповзають тіні; на безвітрєні левади налягають сині основи, сіють вони роси і той терпкий холодок, який так дивовижно пахне восени напівживим корінням.

Іде Марта вулицями, обважнілими очима вбирає тривожне зеленкувате небо, що опускається на сади.

В хаті Івана Тимофійовича вона зустрічається з Югиною. Аж застигла на порозі.

— Тато чекає вас, Марто Сафронівно, — ясно привіталась Югина і повела молодицю до кімнати, сповненої тоскним повієм ліків та перегрітої крові.

— От і добре, що ти прийшла, — стомлено промовив Іван Тимофійович. — Сідай. Розкажуй, як живеш.

— Хіба ми тепер живемо? — махнула рукою.

— Розгубилася?

— Розгубилася, Іване Тимофійовичу, — призналася щиросердно і зітхнула.

— Боїшся фашистів?

— Боюсь, — відповіла поволі, з болем. — І не знаю — чи страшніші, чи гидкіші вони мені.

— Гидкіші, — обізвалась Югина, ближче присуваючись до Марти.

— Напевно, так, — погодилась. — Він, фашист, за клямку візьметься — так ти її, наче зачумлену, кілька разів окропом шпарити.

— Окропом не тільки треба клямку шпарити, — заблищав погляд Івана Тимофійовича. — А почуття ляку повинно, Марто, якнайскоріше згинуть у наших

людей. Фашисти — злодії, вони страхом свій страх приховують. Коли народна помста опуститься на їх до краю розтягнуті тили, тоді ворог буде приймати за міну навіть фуркіт поганого безхвостого горобця. А це дуже скоро буде. Ліси наші уже партизанськими стають.

— Хай стають на радість нам.

— Одне діло, Марто, треба зробити, добре діло, але небезпечне. Не побоїшся?

— За своє життя я не тривожуся, Іване Тимофійовичу... Кажіть, — відповіла твердо.

— Може подумаєш?

— Коли ви говорите — значить продумано це. Добре діло є добрим ділом. Правда, Югіно?

— Правда, Марто.

— Хочу ввірити тобі життя людське. Будеш за пораненими бійцями доглядати. Це діло наче по знаку тобі? — пильно подивився на молодицю.

— По знаку, — зашарілась.

Югіна доброзичливо усміхнулася Марті і вийшла у ванькир.

— Продовжуватимеш медичинську роботу?

— Хоч не смійтеся з цієї медичинської роботи... Продовжуватиму, наскільки зможу. Лише медикаментів ніяких нема.

— З полотна наробимо бинтів, для промивки ран дістанемо перваку, зілля різного Марійка принесе, а далі щось придумаємо.

— Добрий вечір, Марто Сафронівно, — з ванькира вийшов невисокий русявий, з забинтованою головою матрос. — Іван Стражніков. Приймете моїх орлів на свій корабель, тобто на горище?

— І ви знаєте про горище? — сплеснула руками Марта.

— Ця вершина поки найбільш знаменита в селі, — пожартував матрос...

Другого дня до Бондаря прийшов тверезий і засоромлений Полікарп Сергієнко.

— Кликали, Іване Тимофійовичу?.. Недавно я, кажись, наговорив не того — усякого такого...

— Полікарпе, ти вже свою чортову машинерію спалив і утопив?

— Не вдалося, Іване Тимофійовичу. Поки я у вас нахвалявся, баба її кумові позичила. Сьогодні заберу в нього і вже ^на найдрібніші цурпалки потрощу.

— Це зробиш трохи пізніше.

— Пізніше? — здивувався Полікарп і насторожився: чи не підготував знову чогось проти нього Іван Тимофійович?

— Пізніше. А зараз мені виженеш з четверть такого первака, щоб він синіми цвітами горів!

— Усякими горітиме, Іване Тимофійовичу, — повеселішав Полікарп, — чистий ратифікатор вижену. Віп'єш моєї буряківки — і на голові гичка виросте... Це вам для апетиту треба?

— І для апетиту, і рани лікувати.

— От воно що! — Сухе обличчя Полікарпа стає зворушливо жалісливим, як у

скорботної жінки.

XXVI

У глибині несходимого лісового яру, біля струмка, що тут у продовгуватій улоговині утворював невеличкий ставок, будували велику, "на виріст" землянку. Замість дощок підлогу вимостили розколеними надвое кряжами, замість ліжок збудували довгий, од дверей і до протилежної стіни, кленовий піл. Невеликі вікна попробивали в усіх стінах, а дах покрили широкою дранкою, яку майстерно драв Федір Черевик. Парубок зразу прив'язався до лейтенанта і кожне його слово перехоплював на льоту.

— Буде толк із нього? — питався Дмитро в Тура.

— Діло покаже. Людину тільки дія і возвеличує, і кидає вниз головою, — ухильно відповідав лейтенант, спльовуючи чорними згустками крові.

Кілька разів брався Тур допомагати будівникам, проте швидко пітнів, задихався, і в нього щось починало хрипіти всередині.

— Відійди подалі, хлопче, від гріха. На тебе дивитися совісно, а він і собі до деревини тягнеться. Ти раніше середину від крові очисти, на ясному сонці вигрійся... Лягай на мою кожушанку. Не бійся, вона чиста, — морщився від жалості дід Хмара і рішуче не допускав командира до роботи.

— Що ж мені накажете: тільки дивитися на вас? — хмурився той.

— Нащо тобі на нас дивитися? Не бачиш, яка краса навкруги. Дихай широко, то й очунаєш хутше.

— Саво Івановичу, ми і без вас упораємося, — приносив Федір в козубенці димчастої ожини і сідав біля лейтенанта, слідкуючи за кожним його рухом. Від погляду Дмитра дівоче обличчя Федора блідло так, що навіть повні рожеві уста шерхли, наче хто їх присипав сіллю. А в широко розплющених зеленуватосірих очах тріпотів острах — парубок знов пригадував свою ганьбу в лісах.

Тур ішов оглядати ліс або простягався горілиць на дідовій кожушанці, прислухаючись до лункого перестуку сокири, м'якого шипіння пилки, передзвону струмка і лісового подиху, хмільного і нестихаючого.

Нелегко було на душі молодому командирові батареї, що поховав своїх бойових товаришів у лісових просторах Поділля. Тим-то й сивина повила нитками павутиння його буйний чорний чуб, тим-то й зморшки різко окреслили худорляве нервове обличчя, і сухі м'язи висіклись під шкірою. І засне чоловік, а сніться його хлопці, і не вбиті, а живі, міцні, напористі, з якими йому бити б та бити ворога, славою застеляти рідну землю, а потім прощатися зі своїми орлами, відпускати їх, героїв, у ясні простори... Не судилося... І сльози не очі, а душу обливали Турові. Чи то від туги, чи то від перевтоми, пробираючись до своїх, не вберігся від облави. Вистріляв до останнього всі набої і попав у руки поліції. І хоч як його не били, фанатично вірив, що середини не відбили, що скоро він одужає.

"Як же можна не одужати, коли стільки роботи жде тебе. Армію треба збирати в тилу. Коли б це хоч сорокап'ятиміліметрових гармат дістати. Для партизанів — самі найкращі". — І знову, пірнаючи в задуму, бачив себе серед своїх гармашів на тій дорозі,

де довелося йому зупиняти прорив.

В його серці вмістилося багато людей і болючої гіркоти. Удень він у думках розмовляв зі своїми гармашами, співчував батькам, що вже більше не побачать своїх соколів, а вночі знову жили з ним його воїни, і Дмитро, прокидаючись, часто чув хриплуватий, з болісним клекотом, голос командира:

— По батареї! Заряд повний!.. Вогонь!.. По фашистській сволоті!.. Добре, хлопці!

У місячнім сяйві до жовтизни бліде обличчя Тура з різко окресленими тінями ставало натхненним і таким вольовим, що Дмитро довго придивлявся до нього, бажаючи збагнути частину того світу, що вмістився в молодій скривавленій душі командира.

"Такі воїнами народились", — задумувався, уявляючи, яким мусив бути Тур у бою.

Дмитро трудно привикав до людей, а з Туром зійшовся легко, без внутрішньої напруги і незручності. Може тому, що й Тур був не з балакучих, може й тому, що його полонили скромність і діловитість молодого командира. Тур ніколи не —казав: "так треба", а тільки — "я думаю". Але оте "я думаю" так обґрунтовувалося, що воно незмінно ставало — "так треба". Якось, повернувшись з лісу, Тур радісно звернувся до Дмитра:

— Обійшов сьогодні всі наші володіння... Одужую!.. Дмитре Тимофійовичу, ти стратег!

— Теж мені стратега знайшов, — покосився на Тура, вичікуючи, що той скаже.

— Прибіднюєшся, Дмитре Тимофійовичу, а сам так і норовиш щось випитати? — розсміявся командир. — Скажи: чому тут, а не в іншому місці отаборився?

— І сам не знаю. Якось з переляку навмання попав, — жартівливо розвів руками.

— А все-таки? — поглянув допитливо. Дмитро зразу споважнів;

— Думка така була: ліс тут путящий, здоровенний, з трьох боків болотами і низиною оточений. Танки навіть зимою не проскочать, бо твань тільки зверху шкарубне. Значить, для оборони важне місце. Далі, — навкруги мало сіл. Це теж непогано. Ну, й Великий шлях при добрій нагоді може бути під нашим наглядом. А це стратегічна дорога. Машин ми можемо на ній, як дичини, набити. Жаль, що залізниця далекувато... Буде з нас піт потоками ллятися. Та до цього нам не звикати.

І, поринаючи в свої міркування, Дмитро не помітив, як змінився Тур, як радісно заіскрилися його очі, забилися у дрозі уста.

— Дмитре Тимофійовичу, ти... ти молодець, — схвильовано підійшов до нього і міцно потиснув руку. — Ти справжній солдат.

І ці прості слова надовго запам'ятав Дмитро. Радістю і печаллю дихнули вони: повіяло тими далекими і живими споминами, тою суворою і щирою людяністю, тим хвилюючим теплом, яке завжди було в мові Свирида Яковлевича, Маркова, Кошового... Де вони воюють тепер?

Нічого не міг відповісти Турові, але цей день ще більше зблизив його з молодим комісаром, до слова якого завжди прислухався вдумливо, уважно,

Раз Дмитра особливо схвилювала сувора логіка і поетичність командира.

Одного вечора дід Хмара, тяжко переживаючи втрату своєї дружини, поринув у наївні міркування про історичну минувшину країни.

— Нема, нема таких козаків, як колись були. Ото були герої, — закінчив старий, звертаючись до Федора.

Тур підвівся з землі. Очі його в темряві засвітилися сухими вогниками.

— Є, діду, — тихо промовив, — і значно більше є тепер у нашій країні героїв, аніж за всю історію було. Та не про це я хочу зараз сказати. Ви, діду, партизан, і мені хочеться, щоб вас не збивала з толку однобічність. В усьому ясність потрібна. Ми дуже шануємо героїчну минувшину, своїх достойних предків, але живемо не минувшиною, а сучасним і майбутнім. Ще тридцять п'ять років тому Фелікс Дзержинський, світлий лицар революції, сказав: "Не варто було б жити, коли б людство не освітлювалося зорею соціалізму". А нас ця зоря і освітила, і виростила. Тому всі народи з надією дивляться на нас... — Тур, захопившись, почав говорити складніше. — Ті ж держави, що не мають вірного дороговказу, що розбризкали життєві соки на мертвий пісок, що погрязли в торгаському бруді, — свою грязь прикривають наміткою минулого, живуть спогадами і лицемірними жалями. Вони за сорок днів народ віддають у полон, а скарги минувшини пливуть у фашистські лапища або продаються з торгів. Ми не належимо до таких держав. Ми множимо славу минувшини сьогоднішнім днем. І ви самі, діду, даремно прийшли у ці ліси. Бо нічого нам дорожчого нема за свою Вітчизну.

— Правду кажеш, командире.

А Тур, помовчавши, зайшовся різким кашлем, потім ще тихіше звернувся до Черевика:

— Ти поезію любиш. Чиї це слова?

Ліси прапрадідів і гори зникли в сумі,
І осипаються притертим пір'ям думи.
В домашній затишок пісень спадає квіт,
І люття у руках слабких стиха поволі,
І за плачем рідні моєї у неволі
Часом не чую дум, пісень минулих літ,
Та іскри юності, як райдуга травнева,
У глибині грудей, проте, не раз спахнуть,
І пам'ять освіжать, простелять добру путь
І пам'ять в час такий, мов лампа кришталева,
На диво, прочуд всім, оздоблена митцем,
Хоча і пил її охмарив давнім днем,
Але у серце їй свічник поставиш ясний —
І сяйвом світлих барв спахнуть минулі дні,
І розів'ється знов у замку на стіні
Килим прадавніх літ, притьмарений, прекрасний
— Міцкевич?

— Міцкевич. Великий художник. Та занадто ідеалізував минувшину... От

переможемо, Федоре, фашистів, і такі ми твори побачимо, самі створимо про своїх героїв, про свою Батьківщину, що й в світі таких не було Бо живе наш народ не килимом прадавніх літ, а уверх підведеним крилом...

— Топковий хлопець, ой, голковий, — говорив про нього Хмара. — Коли б тільки вичуняв. Як почне він кров'ю плюватися, мене наче хто шилом у мозок шпигає. От падлюки! Калічать людей, немовби то не живая плоть. З таких треба жили вимотувати, щоб у кожного, хто хоч у зародку має людиноненависть, шкура від ляку відвалювалась, щоб він у душі поганій зарікся пальцем зачепити людину. Ти не думай, що любить дід карати. Я в молодості як весняний грім був — найсильнішим парубком на наші села. Та в дурощі, в бійки не ліз. А тепер сам по шматках різав би всякого ворога, свого чи чужого. Думаєш, легко мені? Аби ти знав, яка дружина в мене була. Серце її увесь світ жалувало, скільки вона ділечка переробила, скільки хліба нажала. Малу медаль, золоту, одержала в Москві. Думаєш, легко її кісткам перегорілим лежати в землі? Усе перше просила, щоб заховав її на кладовищі біля дочки — вишняк там розрісся, тополя стоїть... А я позбирав уночі її кісточки, замотав у шматок полотна і закопав під яблунею. Може після війни її просьбу уволю...

Тремтять під очима сітки зморщок, і, не в силі стримати напливу спогадів, Хмара якось жалісливо махав рукою і відходив від Дмитра.

* * *

В понеділок надвечір поїхали до млина. В землянці залишили одного Тура. Хмара умостився візником, а Федір, надівши жовтоблакитну пов'язку, виконував роль поліція.

Тихий погожий вечір іще не погасив самородків золота, розкиданих над обрієм, а вже небо розливалось, як повінь, заливало сизозеленовою водою луги, і хмари, гаснучи, пливли тим безкраєм, як острови. Потім із-за лісу вплив місяць, на отаві замерехтіли роси, засвітилися на червоному вбранні кінського щавлю. У плавнях затривожилась дика птиця і довго, сумовито крякаючи, не могла заспокоїтись.

Проїжджаючи м'якою луговою дорогою між рядами округлих верб, Хмара батогом торкнувся гілки, і зів'яле листя з тихим шепотом, перекручуючись, поволі посипалось на спини коней, на віз і додолу.

Усе: і небо, і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно, і вогкий гнилуватий повів ріки, і тривожний крик птиці, і невисока росиста отава — сповіщало, що літо вже здає ключі сумовитій осені.

Не раз чуваний розмірений перестук млина нагадав Дмитрові щось до болю близьке, неповторне, від чого защеміло і скоріше забилося серце. Не мав часу розбиратися в плутанині спогадів, бо вже чорнів дощаний млин і зітхало, розсипаючи синюватосрібні краплини, велике колесо. Федір зіскочив з воза і перший зайшов у млин. З нього швидко майнули дві чи три жіночі постаті і зникли, спускаючись до води.

— Добрий вечір, господарю! — поздоровкався Дмитро з мельником, пристаркуватим чоловіком. Уся одежа на ньому, борода, брови, обличчя були покриті солодкуватим димчастим борошном.

Білий пил тремтів у млині, оповивши і обплівши нитками убогі стіни і снасті.

- Доброго здоров'я.
- Кому зерно мелеш?
- Звісно кому — допоміжній поліції.
- А людям?
- Не велено.
- Візьмем ми в тебе, господарю, кілька мішків муки.
- Бумажка є?
- Аж три бумажки. Бачиш, які? — злегка рукою торкнувся Федір рушниці. —

Хороші?

- Документи справні, — ніяково усміхнувся мельник. — Виходить, ви не з поліції?
- Виходить.
- То ви, хлопці, забирайте муку хоч усю, тільки мене зв'яжіть і покладіть у куток.
- Це можна, — охоче погодився Федір. — Ми люди не горді.

Коли зв'язували мельника, той пошепки запитав у Дмитра:

— Чи не військовий секрет, щоб дорогу до вас узнати... Ви мене не опасайтесь. Німецька власть десь мені держиться. А багато людей тиняється тепер. З радістю пристали б до вас.

Дмитро допитливо поглянув на мельника:

- Хто вони? Добре знаєш їх?
- Чому не знати. Радянські люди.
- Комуністи є між ними?
- Є. Мій зять. Поранений ледве добрався додому, а тепер всихає чоловік без

живого діла.

- Ким до війни був?
- Механіком.
- Де живе?

— Третя хата над річкою, коли за течією йти. На хаті гніздо лелеки, — повеселішав мельник. — Може вас звести з ним? Я зараз збігаю.

— Не треба. Самі познайомимося, — прикинув, що про таке діло треба порадитися з Туром.

— Та воно так, вам видніше, як треба робити, — погодився мельник і зашипів на Федора:

- Не так здорово скручуй, не німець же ти. Попусти трохи мотузок.
- Це ж для вашої пользи, — заспокоїв Федір.
- Найшов пользу. Від такої пользи дуба можна дати.
- Не дасте — баби зразу розв'яжуть. Це ви їм за могорич мелете?
- За який там могорич! — образився мельник. — Треба ж хоч чим-небудь допомогти своїм людям... В'яжи ти, скоріше.

Коли Дмитро підхопив третій мішок на плечі, у дверях млина, наче в рамі, стала ставна молодиця. Блискучі очі горіли на її блідому обличчі.

— Дмитре! Дмитре Тимофійовичу!... — ступила крок уперед, простягла руки і зразу

ж безвільно опустила їх.

— Марто! — не вірячи собі, скидає мішок із плечей і випростується рвучко, всім тілом.

Пам'ять в одну мить освітила той затьмарений світ, перенесла в таке близьке й таке далеке рідне село, в глибину минулих весен. Згадки, одна одної дорожча, закружляли, немов крижини в льодохід; проте і в наймиліших споминах таїться підсвідома тривога, як у південь тінь біля корневища дерева.

Хвилюючись, підходить до неї і простягає руку.

— Дмитре... Дмитре Тимофійовичу, — якимось несміливо подає руку молодиця, і нема в її пальцях колишньої сили і пружності.

— Чи думалось, сподівалось? — легко охоплює її руки і виходить з млина.

— А я думала, сподівалась, вірила. Не міг же ти поїхати кудись і не попрощатись зі мною, — глянула на нього, відхилиючи голову назад. — Щоночі став снитись. І коли я вже позбудусь тебе, коли ти моє серце покинеш? — і не може одірватись од свого першого кохання, такого близького і недосяжного. — Як же ти заріс! Я й не знала, що в тебе борода кучерява, — торкається округлої густої бороди.

— Страшним став?

— Іще кращим, ніж був. Тільки очі в тебе тепер як ніч.

— Коли переможемо — зорями засяють. Як у пісні, — ласкаво примруживсь.

— Ой, коли б скоріше наші повернулися, — взялася руками за серце.

— Ти куди думаєш? В млині зостаєшся?

— Ні, додому йтиму.

— Провести тебе? Не побоїшся?

— Нічого в світі з тобою не побоюся! Тільки як тобі?.. — раптом зів'яла.

— Ти чого?

Зітхнула молодиця і нічого не відповіла, дивлячись затуманеним зором на нього і вже нічого не бачачи. Поволі підійшов до воза:

— Денисе Вікторовичу, ви з Федором рушайте додому ("землянку домом назвав, привикаю", — відзначив) — а я подамся в село. Діло є.

— Може поміч потрібна?

— Ні. Пізніше побачимо. Якщо припізнюсь — в Марка Григоровича перебуду.

— Остерігайся ж.

— Дмитре Тимофійовичу, тільки сьогодні приходьте. Ми всі турбуватись будемо, — промовив Федір і спалахнув, наче дівчина.

— Добре, — примружуючись, глянув на парубка. — "А й справді, хлопець, здається, нічого".

Віз м'яко рушив луговою податливою дорогою. Дмитро поправив автомат, підійшов до Марта.

— Чого запечалилась? — охопив рукою плечі, і так пішли обоє вузькою стежкою понад зубцюватою співучою лінією Бугу.

— Чого? — І гіркота заклекотіла в її голосі. — Будь ти прокляте, таке життя! Увесь

свій вік мучилась і мучусь. Вже в останні роки горе почало забуватись. Між людьми і мене за людину вважали, а тепер соромно глянути у вічі всім, тобі... Через Варчука та Созоненка проклятих. Вони тінь на мене кидають. Коли б ці лиходії у безвість пішли — легше б стало на душі. А Ліфер ще нахваляється: прикладами впхаю Марту в свою хату. Або житиме зі мною мов миленька, або на цвинтар в дерюзі винесуть. Сьогодні з тобою здоровкаюсь і тремчу душею, їй не дорікнеш хоч поглядом.

— Не тривожся, Марто. Люди знають, яка ти. Живи чесно і ніхто не дорікне тобі.

— Я, Дмитре, пораних воїнів лікую. У себе на горищі. Найшли з Ніною роботу.

— Знаю, Марто. Спасибі. Колись навідаюсь до твого госпіталю. — Ішов, охопивши рукою плечі Марта, а зарослою щокою притулившись до її щоки.

От і зникла Марта в коноплищі, а він стоїть у затінку, відчуваючи, як непокоїться серце. Пора б повертатись до нового дому. Ні, сьогодні не в силі він зараз іти в ліс. Його кличе до себе село, дивиться на нього очима Андрія, печалиться голубим сяйвом Югини і зітхає тяжким сумом матері.

"Там же німці тепер. Ну й що?.."

Шелестить високе кукурудзиння, шамотять голівки маків, і серце його в тиші так б'є, начебто на річці гупає крига.

Пригинаючись по тінях лип, проскакує шлях і вже рукою береться за свій перелаз; вже над ним низько нависають вогкі, росисті віти розлогих яблунь; трохи далі сумовито шумлять тополі. І от його хата. Надивляйся, Дмитре, на своє мовчазне і печальне гніздо.

Надивлявся Дмитро й надивитись не міг...

Уже небо підпливало кров'ю, уже, прокидаючись, неначе море, глухо стугоніли ліси, коли він легко, по-лісовому, поспішав до Городища.

З багряного, затопленого сходом переліска, мов з пожежі, вийшли дві постаті.

"Хто тут нишпорить?" — миттю заліг у засідці, приминаючи посивілу від роси траву.

І яке ж його було здивування, коли розпізнав Тура і Черевика. Федір, побачивши Дмитра, зрадів, а Тур стримано поздоровкався і несхвальне похитав головою.

— Щось трапилося? — стурбовано запитав.

— Трапилось, — невдоволено промовив Тур. На вогких од роси щоках затремтіли сухі м'язи.

— Що?.. Де дід Хмара? — витягнулось обличчя від напруги.

— Теж пішов свого командира шукати... Федоре, піді назустріч дідові.

— Що ж таке у вас? — полегшено зітхнув.

— Як що? — несподівано обурився Тур і перейшов на "ви". — Це вам, Дмитре Тимофійовичу, видніше. Ви покидаєте загін і навіть не говорите, куди йдете. Я розумію рицарські подвиги — провести жінку до села. Але цей подвиг — кому він потрібний? — цілковите безглуздя, безрозсудність. Ви під паршиву поліцейську кулю підставляли і своє і тої жінки життя. Подякували б вам її діти...

Дмитро мовчки вислухав схвильоване слово комісара, а потім тихо промовив:

— То правда, Саво! Але коли б і ти мав дітей, може по-інакшому судив би мене...

Навіть звір не має тої розлуки, якої нам завдав фашист.

— На почуття, Дмитре Тимофійовичу, б'єш? — подобішав Тур. — Почуття без розуму — це той хміль, який і голову зірве... Перепустки нам, справки треба добути.

— Які?

— Німецькі. Щоб вільно тепер могли по дорогах ходити.

А за сьогоднішній вчинок — і в щоденнику тебе лаю.

— Уже записав?

— Записав і висновок зробив: командир, як черепок за тин, викинув цілий день зі свого життя.

— Висновок нелегкий.

— Тим гірше для нас. Отже, Дмитре Тимофійовичу, затвердимо зараз і до кінця війни основний розпорядок: кожного дня бойовими діями допомагати Батьківщині! Кожного дня! Так і запишемо в щоденнику?

— Так і запишемо! — міцно стиснув руку комісарові. — Може з цього й починати щоденник?

— Хочеш, щоб про твій вчинок не згадувати?.. Не вийде, Дмитре Тимофійовичу... Що мельник тобі розповів?.. Це добре, що нас розшукують люди. Треба скоріше взнати, хто вони. Партія завжди учить — тісніше тримати зв'язок з народом. От як тільки нам зв'язатися з підпільним райкомом?

— Може його й нема тепер?

— Є, Дмитре Тимофійовичу, — відповів упевнено. — Про це говорять останні події в районі.

XXVII

Головна похідна застава самоходок вилетіла на узлісся і зупинилася, ogrіваючи вологу осінню землю своїм теплом. Екіпажі повискакували з люків, зосереджено, без команди, ще раз почали оглядати машини: перевіряли ходові частини, натяжку гусениць, пальці ведучих коліс. Облушені, проклепані снарядами самохідки не раз уже бували в бувальцях, і хоч давно минув строк гарантійної норми — не відмовляли в боях.

Командир похідної застави старший лейтенант Лукін і командир самохідки лейтенант Сергієнко мовчки вийшли на край узлісся, уважно оглядаючи незнайомі насторожені простори.

За покаліченими незібраними полями, як велетенський хліб, лежала кругойдуча оболонь, навпіл розкраяна неширокою річкою; далі клубочилися ліси, а в лісах причаївся ворог.

Де розташувався він? Які мав огневі сили? Де можна знайти переправу? Про це треба було довідатися Леонідові Сергієнку.

— Місток бачиш? — одвів Лукін од очей бінокль.

— Бачу. Для піхоти.

— Чи замінований? Ворог так знахабнів...

— То до пори, — похмуро відповів Леонід. — Погано воюємо, танком за танк вчеплюємося, а треба б хитріше.

— Ну, рушай, Льоню. Ми будемо охороняти тебе, — так сказав, наче про це раніше не знав Сергієнко.

Настала та незручна хвилина перед боєм, коли говорити про особисте ніяково, коли в сухі важливі слова передбачень втискається дріб'язковий і самий буденний непотріб, одноманітні частки. Напружений мозок зразу ж пригашує, випускає їх зі оплетання гострих думок, які навіть саму землю піднімають. розводять ліси, вишукуючи ворожі кубла.

За одну хвилину екіпаж займає свої місця, і машина виринається в поле.

Леонід Сергієнко з відкритого люка пильно стежить за лісом, який оживає і високими розгойданими колонами напливає вперед.

Враз поміж деревами замерехтіли вогні і зразу ж затягнулися гніздами диму: по самохідці вдарили німецькі гармати.

"Батарея на узліссі стоїть. Ми тебе ударимо", — натягується обличчя Леоніда. Він гостро зиркає то на ліс, то на річку.

Зразу ж визріває сміливе і ризиковане рішення. Пригнувшись, наказує водію Бойченкові зигзагами мчати до містка. На вищих передачах, петляючи, полетіла машина вперед.

Уже м'яко вгинається луг, зметнувши вгору фонтани чорнозему; уже блаженський дерев'яний місток злякано згорбатився і не знає, де заховатися, а самохідка ще помовкує.

— Товариш лейтенант, куди ж ми? — стурбовано запитав заряджаючий

— Куди? Через річку майнемо, — роздвоює зір на два найважливіші об'єкти.

— Перелетимо, чи як?

— Перелетимо. По містку.

— Так він же для піхоти... — міниться закурене обличчя бійця, і очі стають прозорішими.

— Не бійся Так промчимо, що місток тільки трісне... За вибухом снарядів, що під саму самохідку люто жбурнули дві вирви, заряджаючий не почув кінця відповіді, але полегшено перевів подих: коли говорить їхній командир — значить перелетять.

Сергієнко, обсипаний землею, спускається вниз. Ось і місток. Легенький, дощаний він, здається, вискакує з берегів і мчить під важкі траки. Один невірний рух — і самохідка з розгону влетить у річку. Мов скам'яніли пригнуті насторожені бійці, не одриваючи очей від зорової щілини.

Здавалось, машина злилася з механіком-водієм, здавалось, розпластавшись, вона човном ковзнула по містку.

Увігнулось, стрельнуло, захрустіло дерево і. покалічене, потрощене, розсипалось, закружляло на збуреній воді.

— Ти диви! — з недовірою і захопленням вирвалося в стрільця-радиста

Самохідка, здивившись, вискочила з в'язкого прибережжя і, круто звиваючись, помчала на батарею.

На повнім ходу відкрили стрільбу. Леонід, морщачись од напруги, сам повів огонь

по ворогах.

Барвисте узлісся на очах почало чорніти, розпухати, з корінням і верхами підноситися вгору. Ось невоворотко і тяжко підскочила гармата, піднімаючи вгору колеса, як піднімає полонений обважнілі руки.

— Скапустилась одна! — завзято гукнув механік-водій.

— Фрицнулась, — повчально поправив замковий Ібрагімов. Влучним попаданням на шматки розкришило другу гармату, і обличчя Леоніда просвітліло, наче небезпека вже минула.

Переполовинені, приглушені, засліплені вогнем, димом і темінню розмеленої землі, заметушились обслуги поміж поріділим чагарником. Але якась сила знову прикувала їх до гармат, і тяжко заворушились, осідаючи, мертвотні чорні жерла, націлюючись на самохідку.

— Блямббб!

Як страшний молот по ковадлу, вдарив по самохідці снаряд, аж назад подалася вона, а з очей воїнів кількома потоками, вгору і вниз, посипались іскри, закружляли, переповнюючи всю машину. Похитнувся Леонід і широко рукавом протер засліплені очі.

— Броню не розтрощило! — шаленою радістю взялося на мить перелякане обличчя Бойченка.

— Не розщепило! — по звичці поправив товариша Ібрагімов.

— Зате ми їх зараз розщепимо, — кидає Леонід.

Гримнув вибух. Задвигтіли і врізалися в землю покорчені шматки третьої гармати, а скупчена обслуга четвертої, чорна, розкуйовджена, розвалюється і розтікається лісом.

Ряба самотня гармата, націлена на самохідку, вивірчує останні розріджені пасма диму.

"Ми тобі переломимо хребет", — тремтить злою усмішкою горде, напружене і потемніле від кіптяви обличчя Леоніда. Проте не забуває пильно стежити за лісом і полем.

Коли до гармати залишилися лічені метри, побачив, як од вузької лісової дороги почали одриватися на луг ворожі танки.

Самохідка розвернулась. Увесь стискаючись в єдину волю і силу, Леонід першим напав на залізні потвори, перед якими вже забушували темні, як осінні дуби, стовпи землі.

"Лукін підтримує. Зразу намацав ланцюг, — зрадів, обливаючись чорним масним потом... — Головний, тільки б головний продірявити..."

Полегшено зітхнув, коли осіла і зачатила димом машина, підбита Лукіним.

"А головний пре!"

Ось він розвернувся, націлюючись жерлами та більмами роздвоєних хрестів. Біля самих лівців самохідки бризнула земля і тяжко загупала по броні.

"Я тобі націлюся, гаде фашистський", — летить уперед, забуваючи своє рішення —

поменше зчеплюватися з танками.

Одночасно з вибухом огонь розщепився на головному танку, і він запалав, неначе купина смолистого дерева.

Самохідка Лукіна зриває гусеницю ще з однієї машини; вона похитнулась, шкутильгнула, залишаючи позад себе розпластаний тяжкий міх траків, і закружляла на місці, вивірчуючи вогку землю.

Не витримавши двобічного вдару, танки, огризаючись, метнулися в ліси.

— Тікають, тікають! — радісно вигукнув Бойченко.

— Дряпають! — поправляє Ібрагімов. Самохідка, не вміщаючи веселого гомону, мчить до ріки. Не роздягаючись, кинувся Леонід у хвилі, шукаючи броду, а екіпаж почав закривати люки, жалюзі, підіймати вгору вихлопні труби. Незабаром, увесь, з голови до ніг, мокрий і заболочений, повертається Сергієнко назад.

— Риби ж у ріці, хлопці! Пройти не дає: так і валить із ніг. Бойченко, це по твоїй спеціальності — налови! Ото вечеря буде!

— Тут риба, товаришу лейтенанте, неапетитна.

— Фрицатником тхне, — добавляє Ібрагімов. Загудів мотор. Щільно закрита машина влетіла у воду. До самого дна роздалася навпіл розбита річка, і екіпаж з радістю побачив, як до нього наближалися наші самохідки.

* * *

"Дорога моя Надіє, радість моя!

Недавно закінчився бій, і я знову дописую тобі листа. Вірю: він відшукає тебе... Що ж про себе? Твій білоголовий Ляня старається даремно їсти солдатський хліб і дуже, дуже скучає за тобою. Оце щойно пройшов дощик, і лісова земля тепер пахне, як твої коси. Мій друг, старший лейтенант Лукін, уже насміхається з мене: "Тобі й дим самохідки пахне Надійчиними косами", а сам потай зітхає за своєю дівчиною...

От і експедитор прийшов, поважний, наче сам нарком-поштель; дивується, чому не відправляю листа. Він і не знає, що мені, як у пісні співається, можна надіслати тільки куди-небудь. Тому й тремтить мій лист у руці, як серце..."

— Ляню, тебе хазяїн викликає. Страх задоволений тобою. Я змалював обставини зі всіма деталями, ну і сам якось непомітно примазався до чужої слави. Вірніше, мене примазали, а я по м'якості характеру не заперечував: не люблю підіймати дискусії у воєнний час, — сміючись підійшов зібраний, осміхнений Сергій Лукін до Сергієнка. — О, ти знову посланіє Надійці строчиш? Вже в тебе скоро листи і в самохідці не вмістяться — доведеться на прицепі везти... Та що ж воно в тебе за лист? Почав чорнилом, потім синім олівцем, а закінчив червоним.

— Кольором перемоги!

XXVIII

Намучилась, нагорювалась, наробилася діла за свій вік Докія; спокійніше думалося на старості пожити, тішачи внучат та коло саду пораючись... Не судилось. Іще тільки сонце загляне у вікно, а вже десятник калатає гарапником у вікно:

— На роботу, бабо! З невісткою йди! Гей!

І спробуй не піти. Хтось, може, відпроситься, хтось за чарку відкупиться, а тобі, стара, всі дороги заказані — за сина лютує Варчук.

Двічі вже синці попоносила Югіна, намірявся і її, Докію, вдарити Варчук, та чи поговору посоромився, чи совість заговорила. На зрубі просо в'язала, втомилася, обіперлась спиною в полукіпок, в далину глянула.

Із лісу вигинався на пагорбок шлях; як синя хвиля, піднімався над полями і масивно плив до самого неба, повз вижаті лани, повз високу самотню могилу.

Це ж Дмитро прибуде додому Великим шляхом, увійде в хату, високий, кремезний, і як він їй усміхнеться, як він до неї, матері, заговорить, як обійме її.

І вже бачила свого сина коло себе, відчувала дотик його великих рук і не чула, як сльози обривалися з посічених щік, падали на рожеву стерню, на босі, порепані ноги.

— Хто ж за тебе діло буде робити? Може мені накажеш? За советської власті хіба так на полі робила? — конем із дороги звернув Варчук, під'їхав щільно до неї. Гаряче кінське дихання обвіяло її руки, спітнілі груди.

Несподівано на старість роздобрів Сафрон, погладшав, наче помолодшав, тільки синці під очима ще більше почорніли, і, немов заокруглені шматки рашпелів, були насічені грудочками губчастого тіла. Казали на селі, що навіть до молодиць почав приставати. Що ж, від'ївся на чужому горі.

— Чого ж мовчиш, бабо?

— Нема мені про що з тобою бали розводити.

— Он яка гордовита. Може ще своїх ждеш?

— Таки жду.

— Кого? Свого забіяку?

— Армію Червону виглядаю. Сталіна жду.

— Не діждешся, стара погань. Були ваші більшовички, та всі вийшли. Ну, чого ж не в'яжеш?!

— Чекаю, поки ти переказишся та з очей гнилим туманом щезнеш.

— Я ж тебе! — і підняв гарапник, наїжджаючи конем на жінку.

Та відіпхнула від себе гарячу кінську голову.

— Удариш, може? Покажи свою хоробрість. Усі в селі кажуть: хоробрий ти, а мені не вірилось. Ну, удар! — вперто поглянула на розбухлого Варчука.

— Паскудити рук не хочу, хай інший паскудить. Тільки штраф завтра, як миленька, заплатиш, — вперіщив нагаєм коня і помчав шляхом, закриваючись чорним стовпом пилуки.

"Наче й не мати його породила".

Однаке швидко забула про це — знову прийшли думки, все про нього, сина свого.

І по ночах погано спала, частіше сідала біля вікна, виглядала Дмитра.

Тільки замаячить яка постать на шляху, вже місця не може собі знайти. Вірила, що Дмитро не сьогодні-завтра подасть їй звістку. А дні минали, сушачи вдовине тіло і серце. Стала ще більш мовчазною, а коли доводилось сказати яке слово в розмові, неодмінно споминала Дмитра.

Вбігла якось у неділю до Югини Килина Прокопчук. Швидким оком оглянула хату — чи німця нема, і усміхнулась змовницьки і щасливо.

— Чуєш, Югино, що на світі робиться?

— Ніби що? — кинула замітати підлогу.

— Йосифові діти цієї ночі погуляли на шляху — дві машини зірвали. Труп німецького — що колод наложили, самі ж, як вітер, зникли.

— Чиї це діти, кажеш? — підійшла Докія до Килини.

— Йосифа Віссаріоновича, Сталіна нашого. Партизани, значить.

— Може і наш Дмитро в партизанах.

— Може. А яку нову казку про партизанів говорять!

— Розкажіть, тітонько! — заіскрилися очі в Андрія.

— То ж казка.

— Хай казка, аби про партизанів.

— "Що то в полі червоніє?" — запитав німецький генерал своїх офіцерів. "Мак", — відповіли ті. — "Мак? Вирубати, витоптати його, бо він укрит поле, неначе червоні прапори". Кинулись фашистські вояки і на танках, і на машинах, і так, пішки, винищувати мак. Ревуть машини, гримлять танки, земля гуде. І тільки під'їхали до червоного поля — почали вгору злітати. Ні одна машина, ні один фашист не повернулись назад. Утікаючи, запитав генерал своїх офіцерів: "Що ж то червоніло на полі?" — "То партизани стрічки наколювали", — відповіли ті. "Не гут, не гут, — похитав головою генерал. — Що ж то буде, коли вони воювати почнуть?"

— "Що то в полі так здіймається, то опускається?" — запитав удруге фашистський генерал своїх офіцерів. "Ячмінь", — відповіли ті. "Ячмінь? Вирубати, витоптати його, щоб і стеблини не залишилося". Кинулись німецькі вояки і на танках, і на машинах, і просто пішки винищувати ячмінь. Ревуть машини, гримлять танки, земля гуде. І тільки під'їхали до поля — почали вгору злітати. Ні одна машина, ні один фашист не повернулись назад. Утікаючи, запитав генерал своїх офіцерів: "Що ж то коливалось в полі?" — "То партизани вуса закручували", — відповіли ті. "Не гут, не гут, — похитав головою генерал. — Що ж то воно буде, коли партизани воювати почнуть?"

— "Що то зеленіє вдалині?" — запитав втретє фашистський генерал своїх офіцерів. "Вода в ставку зеленіє", — відповіли ті. "Зірвати греблю, спустити воду!" — наказав генерал. Кинулись німецькі вояки і на танках, і на машинах, і просто пішки руйнувати греблю. І тільки під'їхали вони до ставу — почали вгору злізати. Ні одна машина, ні один фашист не повернулись назад. Утікаючи, запитав генерал своїх офіцерів:

"Що ж то зеленіло?" — "То партизани сорочки одягали", — відповіли ті. "Не гут, не гут, — сказав генерал. — Що ж то буде, коли партизани воювати почнуть?"

— Аж тут земля гуде, співають копита, зброя дзвенить і пісня, наче вітер, летить. "Хто це співає?" — запитав генерал своїх офіцерів, та вже і питати не було кого: всіх мов корова язиком злизала.

— А це ми, партизани! — та як вдарять партизани по гітлерівцях, рознесли їх, мов чорну хмару, а потім сказали:

"Оце здихайте, фашисти, щоб наших квітів не топтали, нашого хліба не їли, нашої води не пили"...

— В Янівських лісах парашутисти до партизанів спустились. Послали німці облогу, та мало хто з неї повернувся. Доброго чосу дали, — озивається гордовито Андрій.

— Може і наш Дмитро з тами парашутистами, — зітхає Докія.

— А що ще говорять люди! — не вщухає Килина. — Кармелюк зі своїми хлопцями появився. Фашистів б'є, поліцаїв б'є, бандерівців нищить. І суд простий у нього. Спіймають когось з погані, Кармелюк у людей питає: "Що він зробив?" — "Палив", — скажуть. "То його спалити на вогні". І горить проклята душа, а Кармелюк далі, від села до села, іде, свій суд чинить, грізний і справедливий.

— Може і наш Дмитро ходить із хлопцями Кармелюка.

— Чудне ви говорите, тітонько, — усміхнувшись, не витримала Килина. — Хіба ж може один чоловік бути то з Кармелюком, то з партизанами, то з парашутистами.

— А де ж йому, по-твоєму, бути? — образилась Докія. — Може скажеш, на службу до германа пішов? Він у мене ніколи в сірка очей не позичав, а дороги йому тільки випадають чи до Кармелюка, чи в партизани, чи в парашутисти. Поживеш — спом'янеш моє слово.

— Нехай буде так, — здвинула плечима Килина.

— Не нехай буде, а так воно і є, — настоювала мати на своєму. — Совість у нього чиста. — І виходила з хати, гордовито й ображено, коли помічала в очах сусідки іскорки подиву. У сад під хутором піде, тільки сяде біля розчахнутої протрухлої дубівки — тут колись Дмитро любив посидіти. Усе, що було миле Дмитрові, стократ стало миліше Докії. Прийде з роботи і, коли нікого нема в хаті, всі Дмитрові фото обцілує, до серця притискає, ніби то самий син був. Хотіла раз Югіна з Дмитрової сорочки пошити блузку Ользі.

— Не треба, дочко. Переший із моєї блузки. Щось нове з'явилося у вдачі Докії. Була вона тою самою Докією, господаровитою, статечною, не такою, що зігнеться, куди вітер повіє, та коли заходила мова за Дмитра — забувала все на світі. І жалісно було дивитися, і слухати її, змучену, переболілу найбільшими болями — материнською любов'ю.

XXIX

Діти нічого не прощають старшим. На довгі роки западають у їхні душі кривди, глибоко і болюче.

Привівши з паші трофейного коня, Андрій довго рився на горищі в книжках і незадоволений, обліплений порохом і павутинням, зліз у сіни.

— Чого шукав на горищі, сину?

— Книжки якої-небудь почитати. І не знайшов — усе читано й перечитано.

— А чого ж ти до вчителя Єфрема Федоровича не підеш?

— Нехай тому нога відсохне, хто до нього ступне.

— Ніби він що? Запродався?

— Чи запродався — не знаю, а що слизняк — всім відомо.

— Як ти смієш говорити так про свого вчителя? — А як він посмів піти працювати на молочний пункт, та й ще на людей гримати, щоб скоріше німцям молоко виносили? Я раніше — сиджу в класі — і слова не пропущу. Читаю йому вірш, оповідання — усією душею тремчу, чи так зрозумів написане. Сяде він, учитель, коло мене, розбалакається і сам щось прочитає. Добре читав — так у мене серце і защемить, і засміється. А тепер він людям читає: "Вісімсот літрів молока — небагато. Хто не винесе — корову заберемо", — злісно перекинув. — Спробував би він тепер свою руку мені на голову покласти — у вічі плюнув би.

— Хіба ж так можна? — усміхнулась в душі.

— Можна, мамо.

— Може чоловіка горе заставило.

— Горе? А Микиті Дем'яновичу, на двадцять років старшому, не горе? Запрошували ж бандерівці вчителювати — не пішов. "Старий", — каже. За п'ять верст рибу в Бузі вудити ходить, з юшки на воду перебивається. А повернуться наші, як цей старий учить нас буде!

— А буде, — задумалась Югіна, переносячись у думках не до вчителів, а до свого чоловіка.

Андрій пообідав, вислідкував, коли нікого не було на шляху, швидко скочив на коня і, пригинаючись до гриви, галопом подався левадами до лісу.

Свистить у вухах вітер, забиває дух, курличуть дзвінки копита, а хлопець упивається швидкою їздою. В лісі на всім льоту зіскакує з вороного, біжить галявиною, тримаючись за повід так, неначе летить.

Осінь уже торкнулася лісу.

Розкішними червоними гніздами одцвітає заяча капуста, жаринами горить у безлистих кущах рясний свербиус; білий ніздрюватий деревій пахне густо і владно, прибиваючи сумовиті повіви прив'ялих трав і квітів. Восковим ніжним оксамитом вже підбито знизу липовий лист; пожовтіли на ньому гострі зубчики, почорніли в суцвітті дрібні горішки насіння. В низинах трава дугами припала до самої землі, оголяючи напівзів'ялі жовті голівки дев'ятисилу. Зацвітали крихітні, неначе вишиття, блідночервоні хрещики вереску. А у верховітті коливалися шуми, то зелені-зелені, обсіпані сонцем, то срібні, наче кожний листок ставав дукатом, то попелястосизі, найбільш сумовиті — десь хмарити починало.

Забуркотів дикий голуб, на дубі заскреготала сойка, і знову шуми: то стихають, як пісня, то розростаються, немов повінь. Пролетів хазяйновитий, неповороткий джміль, припав до блакитної квітки і незадоволено загув — мовляв, найшла кого перехитувати, не до цього мені, статечному чоловікові...

Впершись ліктями в землю, Андрій почав читати "Як гартувалася сталь". Не раз схоплювався, і тоді величні дуби, густолисті берести, срібнокорі берези чули вигуки.

Чого тільки не було в його малому чутливому серці. Своїми темними сумовитими очима бачив усе, що робилося в селі. Вже, вперше в житті, він узнав, як тріскається шкура на плечах під нагаєм і як самі зриваються сльози з очей від безсилої злоби і

сорому.

В його літах можна людям допомагати, а він коня пасе та по господарству те, се робить. Це він завжди встигне, а зараз війна. Помагати своїм треба. — І з кожним днем, пригадуючи батькові слова, вкорінювалася думка, що він мусить піти в партизани. "Розвідником буду. Де великий не пройде, малий проскочить".

Не раз бачив себе біля вогнища в колі суворих вояків, то біля свого батька, то десь у розвідці.

Скільки він об'їздив лісами, яругами в надії зустрітися з якимсь загonom — і все не щастило. А ті розмови про дітей Сталіна бриніли в його серці, як музика, не давали супокою. "Діти Сталіна!" — впливали з лісових гущавин могутні партизани, оперезані кулеметними стрічками, обвішані бомбами, і тікали німці, тікали поліцаї, Варчук.

Сів на коня і знову поїхав, пильно придивляючись до кожного байраку, до кожного дерева, особливо дуба, бо він — так думалось — повинен бути улюбленцем партизанів. А ліс шумить таємниче. Скрипнула під ногами коня розчавлена ніжка гриба, точена шапка відлетіла на дорогу, поблискуючи густим-прегустим сизобрунатним ситом.

Раптом майнула постать між деревами, і Андрій застиг, зупинив коня. Ні, то тільки береза, переломлена бурею.

В сосняку забринів підземний дзвін.

"Що воно?" Здавалось, сама земля перехитувала било дзвону, і він гудів низько і розмірене. Потім із землі висунулась чорна голова, засміялась:

— Перелякався?

— Ні, — зскочив з коня.

— Здрастуйте, хлопче.

— Здрастуй.

Степан Синиця, увесь об'юшений потом, виліз з глибокої ями, викопаної навколо величезного соснового пня, і подав Андрію міцну, почорнілу від сонця, землі і живиці руку.

— Корчуєш?

— Корчую. Думаю дьогтю викурити, — Степан витер полотняним рукавом піт з чола. — Тепер же ніде його не дістанеш.

— Умієш курити?

— А чого ж? Наука не хитра. А я не вмію, — пожалкував Андрій.

— Ще б тобі вміти, — глузливо засміявся. — Каші треба попоїсти.

— Набагато більше ти за мене попоїв?

— Ну, знаєш... Доживи до моїх літ.

Андрій хотів ще щось розсудливо відповісти, але несподівано всміхнувся:

— Я до твоїх, може, доживу, а от ти до моїх доживи.

— Хитрий який, — засміявся Степан, вдарив сокирою у пень, і він задзвенів, аж застогнав. Оглянувшись, витягнув із кишені І кисета. — Куриш?

— Ні.

— Та ти ще малеча, куди тобі. І я в твої года не курив.

Проте від допитливого ока Андрія не заховалось, що курити Степан почав тільки цими днями — хлопець скривився і після затяжки довго відкашлювався; аж з-під довгих чорних вій, що зовсім закривали очі, викотились сльозинки. і, Степанові хотілося розповісти про зустріч із Дмитром Тимофійовичем, одначе, давши слово, стримував себе і трохи зверхньо слідкував за найкращим учнем п'ятого класу.

— Коня де дістав?

— Війна принесла.

— Добрий?

— Справний.

— Старий?

— Восьми нема.

— Звідки знаєш?

— По зубах — кореної зірки нема. Та й верхня губа без зморщок.

— Та ти не тільки вірші читати вмієш. Ну, добре, приїжджай сюди через три дні — навчимо тебе дьоготь курити.

— Приїду.

— Про батька нічого не чути? — допитливо глянув Степан.

— Нічого, — зітхнув. — Думаю, думаю... Дома тільки сльози. Хоть би здоровим батько поїхали.

— Не журися, все добре буде, — сказав таким голосом, Що аж здригнувся Андрій і припав до Степана.

— Може знаєш, чув що, Степане?

— Ні, не знаю. Так чувати доводилось. Тільки щоб нікому, навіть матері, ні слова.

— У мене як в могилі лежатиме, — твердо відповів, бліднувши від хвилювання.

— Є чутки, що твій батько партизанить. Фашиста б'є.

— Від кого чув?

— Сорока на хвості принесла. Чутка вірна, більше не допитуйся. Зрозуміло? Та держи язик за зубами.

— Вірне твоє слово, що батько у партизанах?

— Вірне.

Скаменів Андрій поміж двома дубами, не ворухнеться, тільки серце пташиною: тук-тук, тук-тук, наче на волю проситься, та в очах зарізало і самі повіки затремтіли дрібно та часто.

Неначе наяву побачив хлопець свого батька, такого мовчазного і такого доброго до нього; згадав, як він у грозу переносив його через річку і як славно було лежати на батькових руках, коли небо кололось на шматки і сліпучим синюватим сяйвом різало, било у вічі і гасло. ті дужі руки ніби знову торкнулись його, виносячи з великої грози.

— Скупаємось, Андрію?

— Скупаємось, — ніби прокинувся од сну.

— Не боїшся холодної води? Ілля вже минув... З непривички можеш попектися.

— Ні. Я привишний.

Побігли до лісового озера. Вода біля берега була зелена-зелена — зілля тіні поклато, — а посередині — блакитна, з хмарами в глибині.

— Розступись, ворожа сило! — піднімаючи стовп, вскочив Степан першим.

Поплавком зникаючи під водою, Андрій бачить перед собою кипучий розбурханий світ і раптом розуміє свою помилку: партизанів треба шукати не на ковалевій, не в бересті, а в Городищі.

"Далеко тільки, мати не пускатиме. Вдосвіта виїду, а на леваді зверну на Городище".

І відразу ж починає кулаками розбризкувати райдужну воду.

"Мій тато живий. То він і до нас прибуде". — І хлопець міцно заплющив очі, щоб ясніше побачити дорогий образ, а серце трепетно, вистукує своїм молоточком велику та тривожну радість.

* * *

Він прокидається світанком, сповнений неясною радістю. Що ж у нього хороше на душі? Чи то добрий сон приснився, чи щось трапилось несподівано приємне? Раптом солодкий перестук прокочується по всьому тілі, і хлопець, посміхаючись, підводиться на лікті, бачачи і сизі вікна, і заклопотану матір, що стоїть коло столу, і свою бабуню, що порається біля печі.

"Бідні вони. Вони нічого не знають", — жалкує в душі. Але то жалість на мить, бо її підмиває чуття схвильованого трепету. Його тато живий. В партизанах. Воює. Бачить перед собою чорне рухливе обличчя Степана, ліс, обкопаний сосновий пеня, а здається, що от-от вийде батько з-за дерев, візьме його на руки, як тоді, в негоду. І хлопець, посміхаючись, примружується, міцніше заплющує очі, щоб побачити свого рідного...

Перехитуються ліси, гордовито, поважно, ідуть над ними вітри; веслами по зелених верховіттях гребуть, а внизу шуми закипають. Він у лісі з батьком. Лунко б'є сокира під дзвінкий корінь грабини, і ахкає луна аж у других гонах. Потім стихає, і тільки тиха пісня іде понад землею. Із-за дерев він бачить: сидить його тато на пні, обперся рукою в держално сокири, тихо наспівує.

Він підходить ближче, стає за плечима тата і підспівує. "Це ти, сину!" — батько огортає рукою його плечі і ще тихше, неначе обоє глибоко задумались, пускають пісню так, щоб не торкнулась вона лісового шуму, а тільки зеленої землі... Яке то було щастя!

— Вставай, Андрію, — зажурена мати нахилиється над ним, і він їй усміхається широкою усмішкою.

"Може б хоч натякнути їй? Де там, — задумується. — Нічого не можна сказати. Слово дав. Бо як почнуть допитуватися... Хіба що Степана запитати — може матері можна похвалитись. І щоб нікому більше".

— Мамо, ви не журіться. Наш тато живий. — Бере торбинку з хлібом, огірками.

— Живий? Ти може чув що? — кидається до нього Югина, і обличчя її за одну хвилину міниться: то освітлюється надією, то покривається тінями.

Як йому жалко матері! Сказати б усе.

— Не чув. Снівсь мені тато. А мертві ж не сняться, — промовляє роздумуючи і

опускає очі униз.

— І мені снівся, — зітхає мати. — Коли ми вже, сину, почуємо про свого тата? — цілує його в лоб.

— Почуємо, мамо. Скоро почуємо, — і його голос так дзвенить, що знову розбуджує якийсь вогник надії в Югини, і вона знову зітхає, глухо і тоскно.

Дмитро тепер іще ближчим став їй, неначе тінь, ходив за нею. Чи працювала, чи лягала на відпочинок — незмінно чула його біля себе. Часом в п'ятні навіть руку простягне, торкнеться ліжка — чи нема дружини її. Ясно бачила його, і то більше парубком, у снах. І не знала Югина, що і цієї ночі був біля неї її Дмитро.

Андрій, жаліючи матір, тихо виходить на двір, і зразу ж його жалість розмивається іншим бурхливим почуттям: він шукатиме тата в партизанів у Городищі.

Любовно потріпав по шиї коня і тихо, щоб не збудити німця у другій хаті, виїжджає на вулицю. Довгим поглядом проводить свою хату, подвір'я, в думці прощається з матір'ю, бабунею, Ольгою — може не скоро побачить їх. І жалість прокидається до своїх рідних.

"Може ще повернутись, подивитись на них! Ні, хто повертається — не має удачі".

Риссю виїжджає на шлях, а далі — левадами. Оглянувся. Важкий туман закрив його подвір'я, село, і тільки неясно бовваніли на Великому шляху розлогі дерева.

На Бабизні повернув коня в об'їзд і подався на Городище. Обминув і пасіку, щоб часом не зустрітись з Марком Григоровичем

До самого півдня, натомивши коня, блукає хлопець ярами та болотами. Одначе ніде ні звуку людського, тільки дерево шумить, тільки розвихрені хмари летять по обважнілому небі, тільки, обтрушуючи пожовклий лист, вітер перемовляється з пересохлою травою та часом прокисле замшіле болото зачавкає під копитом коня.

Після полудня, обминаючи буйну зарость чагарника, почув, як незадоволено забурчав струмок — напевне якась перепона стояла на заваді, бо далі, в глибині, мав другий, більш співучий звук. Направив коня до струмка.

Несподівано з-за дерев виходять озброєні автоматом і рушницею високий похмурий дід з великим скаменілим обличчям та білявий рожевоощокий парубок.

"Партизани, — зупинилося серце, і заволоженими очима стрічає він лісовиків. — Хай батько-мати не гніваються на нього. А як не приймуть? Приймуть! Хіба ж вони не зрозуміють його? Вони все зрозуміють". — Від хвилювання тремтять повіки хлопця і дрижать руки, все тіло.

— Ти чого тут блукаєш? — строго питається дід.

— Діду, ви партизани? — ледве переводить дух.

— Бач, який цікавий. Чи не зарання?

— Я вас, партизанів, шукаю.

— Може щось передати маєш? — трохи добрішає голос у діда.

— Ні. Я сам до партизанів хочу. Розвідником буду. Де великий не зможе, там... — довірливо наближається до старого.

І той, наче батогом, сіканув:

— А березової каші не хочеш? Превража дитино! Що, ми тебе в кишені возити будемо? Бачиш, Федоре, який партизан найшовся! Ах ти, ледащиця мала!

— Діду!..

— Цить! Запам'ятай: дитячих ясел у нас нема і відкривати не думаємо. Цяцьок теж нема. І повертай коня, щоб духу твого не було. Не хочеться мені штанців твоїх спустити та кропиви накласти.

Приголомшений, ображений, обурений Андрій уже не може навіть слова промовити. Він забув запитати, чи не чули партизани щось за його батька.

А бородатий сердитий дід, заклавши пальці в рот, пронизливо свиснув, раз і вдруге. Кінь шарахнувся вбік і злякано помчав під горбок. Андрій, прикусивши губу, з-за плеча лихим поглядом зміряв діда і, виструнчуючись, гордовито полетів . уперед.

Дід Хмара довго дивиться услід хлопчаків, похитує головою і говорить до Федора:

— А, видать, бойове дитя.

— Нащо ви так його?.. Шкода малого.

— А мені не шкода! Та де ж з ним зараз діватися?.. Не крикни на нього — ув'язався б, як тінь. Це з упертих. І, не помітив, наче на Дмитра Тимофійовича схожий?

— Справді! А як на коні сидить, наче вилитий, — любується Федір постаттю Андрія, що зникає поміж деревами.

— От після цього й подумай собі, чоловіче: який дідько може захитати нас, коли і старе, і мале до зброї тягнеться? "Бачиш, який дрібний прогонич, а він уже партизанів шукає... Ну, пішли, Федоре, за фашистом сочити. Хоч яка не є, а все ,таки робота.

А Андрійко вже виїжджає з Городища.

"Який вредний дід, який скажений дід, — і сльози образи і злості спадали на гриву коня. — Ну, добре ж. Не приймаєте, не хочете — сам стану партизаном. Сам партизанитиму". Міцно затискує тремтливі уста і кулаки.

XXX

Високе досвітнє небо затулили зарості колючого терну. На дрібнолистих гілках рясно синіють огорнені сизим пилком ягоди, перемежовані розчепіреними пучками продовгуватих колючок. Чагарник тут позаплітався таким густим вінком, що й виплазувати з нього не так-то безпечно.

Іще в пам'яті Созінова пропливають холодні клаптики недобрих переживань, а серце починає зогріватися тією надією, тим передвісником радості, коли уже щось зроблено і чується сила — зробити ще більше, значніше.

Знову уява перебирає прикмети і лісу, і поля, і доріг, якими його вели — зараз так потрібно знайти у безкрайньому світі той невеликий клаптик землі (праворуч на сіру дорогу виповзає з лісу покалічене коріння, попереду в глинястім яру заспіває струмок, а посередині поле з гривастим вівсом). Там лежить на землі його наган. Дістати його і почати партизанити — годі вже доганяти своїх, коли всі дороги забиті німцями.

Відшукує війчасті голівки маківок, і солодке зерно ще більше розбурхує голод. Терпкі тернини аж опалюють рот, швидко набивають оскому. Ех, коли б це шматок доброго чорного хліба, пересипаного крупчастою сіллю, або миску гарячого борщу.

Тісніше стискає ремінець на поясі і обережно вилазить з чагарника. І раптом насторожується: чує поперед себе тихий переривчастий стукіт, наче хто обережно ступає по землі.

Созінов сторожко відступає назад, причаюється за зубцюватим клином кущів. Кроки наближаються, і ніби одночасно з ним гупає наполохане серце.

"Це ж тільки одна зброя тепер у тебе — ноги. Поганенький сопливий фриц підстрелить, наче зайця. І нічого не зробиш".

І блаженна полегкість теплом заливає все тіло. Між деревами майнула голубенька, в білу горошину хусточка. Дівчина в синьому платті вийшла з просіки, оглянулась, зупинилась біля кореневища ясена. Саме сходило сонце і освітило невисоку гнучку постать. Дві чорних важких коси відтягали назад дівочу голову. Пильно дивилася вдалину, готова стрепенутись, як птиця перед зльотом. Смагляві щоки дівчини просвічувались блідістю втоми; неспокійно підіймались під блузкою груди. Чоботи, одяг припали пилом, місцями подерті.

"Еге, певно й ти, сердешна, немало пережила за ці дні", — і легко вийшов із чагарника.

Здригнулась дівчина, відступила крок назад, але, зустрічаючи добру усмішку, зупинилася, гнучка і насторожена, мов дерево перед вітром...

— Не бійся, дівчино. Я тобі злого не зроблю. Добрий ранок, — підійшов до ясена.

— Доброго здоров'я, — подивилася прямо сумовитими карими очима і зразу ж пригасила їх довгими віями.

— Куди прямуєш лісами?

— Додому.

— Скільки ж до твоєї домівки?

— Та чимало.

— Далеко відбилася?

— Далеко, — і зітхнула.

— Як тебе звати?

— Соломією.

— А не страшно самій мандрувати?

Помовчала, та довірливий погляд, повне приязні округле обличчя розвіяло настороженість, недовіру.

— Страшно. Та ще тепер, коли по всіх дорогах... — і не доказала. — А ви ж куди путь тримаєте?

— Ще й сам не знаю. З дороги збився, тікаючи з кошари.

— Сиділи?

— Сидів, бодай повік не сидіти.

— І я сиділа, — уже веселіше посміхнулася.

— Випустили?

— Ні, сама... вийшла.

— Це добре. А як же?

— Інститут я свій доганяла та й попалася фашистам у руки, — зразу ж похмурніла. — Завели нас у кошару, поганеньку таку, лише трьома колючими дротинами огорожена — не встигли свою "техніку" показати. А вартували добре. Спробували були вночі вискочити — вбили двох дівчат. І не забирали кілька днів, щоб інші боялись... Сидимо, голодом морять. Чутки різні йдуть: одні — що будуть випускати, хто не комсомолець, не член партії; другі — що потроху розстрілюватимуть; треті — що повезуть на каторгу. Придивляюсь до табірнього життя, помічаю, що вдень охорона не так пильнує. В неділю по дорозі, недалеко від табору, ідуть люди на ярмарок. Вибрала я хвилинку, коли людей більше було, а вартовий заґавився, проскочила крізь ті дротини і прямо до людей; ті обступили мене, заховали від лихого ока. От і помандрувала я до свого краю. Знову ледве в руки німця не попала. Облава ж тепер за облавою... От і прямую лісами сама.

— Молодчина! — зразу милішим стає сумовите обличчя з темновишневими потрісканими губами.

"А може це моя доля?" — мимохіть майнула думка. Одігнав її і знову подивився на дівчину. М'яка, некриклива краса її, оповита задумою, неначе сама говорила про чистий і глибинний внутрішній світ, до якого не дотягнулись і не могли дотягнутися нечестиві обманні почуття і думки.

"А може справді ти моя доля?" — знову подумав із гіркістю і жалем.

Проживши повних двадцять два роки, він іще не знав справжнього кохання. Вірилось, що десь у світі є його єдина дівчина, для якої і він буде єдиним; вірилось у ту любов, коли одне про одного не може навіть у думці помислити поганого.

"Добрі гадки, та не в пору прийшли", — розсердився сам на себе і почав докладно розпитувати дівчину про місцевість її району, про ліси, де вона живе, про залізницю й дороги, про роботу й настрої колгоспників. Відповіді Соломії порадували його.

В думці він твердо вирішив: доведе свою супутницю до її дому — не кидати ж ворогам на поталу, а потім почне партизанити в лісах Поділля.

— Що ж, дівчино, разом будемо добиратись до тебе.

— Це добре було б.

— Тільки мені нагана треба відшукати. Ти гаразд цю місцевість знаєш?

— Знаю. Не раз попоходила. Так, кажете, зброя у вас є? — захвилювалась, повеселішав погляд. — Кожну билинку оглянемо. Як же тепер без зброї? Вона — життя наше.

"Це товариш", — подумав про дівчину, не спускаючи очей з її рішучого обличчя...

Думалося найближчими днями дійти до оселі Марка Григоровича, та не так воно сталося. По всіх шляхах роз'їжджали на мотоциклах автоматники. По лісах і яругах фашисти влаштовували часті облави, виловлюючи всіх, хто прямував на схід або переховувався від навали. Кілька разів Созінов з Соломією ледве не попали в хитро поставлені пастки і нарешті вирішили десь переждати непевний час.

Місячної ядерної ночі, коли так сумовито у лісі коливаються тіні і кожний подих прорідженого дерева чути за верству, вони підійшли до якогось лісництва. Обабіч

дороги переливались прогнутим сяйвом два невеликі озерця Над ними жорстко шумів уже сухий очерет, і якась пташка різко і тривожно вигукувала: кик-кик-кик!

Натомлену Соломію повів до стогу сіна, по жердці легко підсадив її вгору, а сам пішов до стиснутих колом будівель. Став у затінок, пильно прислухався до кожного звука; тривожились озера характерною осінньою тривогою перелітних птахів. По воді мерехтіли то срібні персні, то котилися хвилясті смуги і з тихим плюскотом пропадали в прибережнім ситняку...

Почув, як перед світанком випала роса. Над водою спочатку запарувало, а потім покотився туман, заливаючи гру місячного сяйва, прибережні верболози і дерева. Рано прокинулось лісництво.

Дві жінки в широких спідницях метнулися з дійницями до обори. Потім невеликий статечний пастушок з гідністю погнав дві корови, телицю та бузимка; з відчинених дверей великої будівлі вийшов огрядний чоловік. По тому, як він подивився на небо, в далечінь, ступнув по траві, — Созінов безпомилково пізнав лісника. Сміливо пішов назустріч йому. Великі чорні очі допитливо зупинилися на ньому, проте лісник розміреної легкої ходи не стишив — прямував до озера.

— Доброго ранку.

— Доброго здоров'я, — голос лісника бринить, наче контрабас. В невелику чорну бороду стікають два струмки напівсивих вусів, і від всієї міцної постаті віє глибоким лісом, живицею і залізною, впертою силою.

"Чоловік завзятий", — з повагою відмічає в пам'яті.

— Робітника вам не потрібно? — допитливо вивчає обличчя лісовика.

— Ти голодний, чоловіче? — і, не чекаючи відповіді, повертається назад. — Ходім до хати, перекусимо. Може баба що знайде там.

Лише на одну мить завагався, та лісник не помітив:

— Ти що ж думаєш? Ми не люди? Своїх, чоловіче, нічого боятись. Пішли...

Невисока повна жінка, вихоплюючи з печі казан, з-за плеча поглянула на гостя і зразу ж кинулась до шафи за хлібом, сіллю, молоком...

Яке добро умитися з милом, витертися чистим полотняним рушником, узяти до рук пахучий окраєць ніздрюватого чорного хліба і кухоль молока. А ще й сонце бризнуло в простору світлицю, заграло на обличчі, на крупчастій солі в сільниці.

Мовчки вислухав командира Максим Петрович Коваленко і, навіть не замислюючись, промовив:

— Приводь сюди свою дівчину, поживете в мене — хати не перележите, а далі буде видно. Ви люди молоді, більше нас тямите, як треба жити на світі. Стара, приготуй постіль у тій кімнаті, — кивнув головою праворуч. — Будете мені поки за сина і дочку, як своїх тепер нема, — і зітхнув...

Після вечері Максим Петрович, попихкуючи короткою люлькою, присунувся ближче до Созінова.

— Михаїле, — поволі заговорив, понижуючи голос. — Ти чоловік грамотний, роз'ясни, що воно робиться?.. Що воно робиться?

І така туга була в тому питанні, що Созінову стало не по собі. Усе було сказано цими короткими тривожними, трьома словами. Відчуваючи, як і його проймає тремтіння, як і йому передається біль цього міцнотілого лісовика, заговорив пристрасно і швидко. В думці він розумів, що свої доводи лісникові треба вкладати повільніше, окремими частинами, неначе каміння в підмурок, але вже не міг себе спинити, як і холодної дрожі, викликаной наболілим питанням і думками про майбутнє.

— Робиться, Максиме Петровичу, те, що неминуче буває, коли одна велика сила несподівано раптово нападає на іншу. Отже, ми зараз вигинаємось...

— Ти мені чесно скажи — ти вояка — знищимо фашиста?

— Знищимо! Про це й сумніву не може бути. Нема тої сили в світі, не народилася і не народиться та сила, щоб наші народи на коліна поставила. — Слово навідає на слово, шепіт переростає в стишену мову і все голосніше, як ота пісня, що йде здалеку до серця. — На наших дорогах відступу народжується перемога. Фашисти, нападаючи на нас, не знали, що таке наш народ. Тепер вони визнають і навік запам'ятають, що таке наш народ!

— І я так думаю, Михайле. Тільки тяжко, ой, як тяжко зараз на душі. Візьми найпростішого чоловіка — в нього життя переломилось, на двоє переломилось. Шпали мене заставляють заготовляти. А мені краще самому лягти під колеса, ніж ті шпали готувати. Ну, іди спати .. Ех, Михайле. Коли б нам дожити до тих щасливих днів, коли Червона Армія прийде, коли до всіх сини прийдуть... Спасибі, що втішив старого, — подав міцну куцу руку.

А Михайло довго не може заснути, повертається з боку на бік, думаючи все про одно.

Безмірно багато може вміститися в людському серці, коли воно не охоплене каменем байдужості, тягарем пороків, сміттям дріб'язковості...

Нелегко тобі, воїне, у цих гордовитих лісах...

Од кулі можна сховатись, од смерті також, а від совісті нікуди не втечеш. І кожен день тобі стає за рік, і хліб у горлі застряває каменем. Ти розмовляєш сам із собою, переконуюеш, що зараз не можна діяти. Розум погоджується з тобою, а совість вигляне, як промінь з-за хмари, і знову недобре тривожиться серце, перепитує: чи маєш право їсти незароблений хліб, чи можеш сидіти тут, в затишному кутку, коли твої брати грудьми зупиняють вороже залізо?

Прийде увечері лісник, кинеться до нього і знову почує те саме: облави, роз'їзди, автоматники женуть полонених, умирають люди з голоду в таборах.

— Почекай, полютують трохи тут — далі поїдуть.

— Терпцю нехватає, Максиме Петровичу. Остання павутинка обривається.

— Хай розумно обривається. Щоб більше ворогів наших у землі гнило. Війна, сину, теж робота, тяжка, а робота, і за один день не покінчиш з нею. Тому толково треба працювати без нервових вибриків. Солом'ї, приглядаюся, теж не терпиться. Не так їй домівка кортить, як пірнути з головою в нові діла, в бойові. Щось вона уже затіяла. Недаремно лісову варту пильнує. Я вже навіть гримав на неї, ще, гляди, не

вбережеться.

Михайло, беззвучно, як тінь, виходив із хати, пірнав у густолісся, прислухаючись до кожного звуку. Перед ним тепер так часто розкривалося хвилююче до сліз привілля, що аж дух забивало від неповторної краси і сердечного трепету. Приходили друзі, убиті і оповиті нерозгаданим туманом, у думках він говорив, радів і печалився з ними, ішов у бої. І завжди поруч із собою почував Тура, почував фізично, тілом, а розум опечалювали майже очевидні докази.

На щастя, в Максима Петровича на горищі знайшов цілу військову бібліотеку — син лісника вчився у Військовій академії. І тепер Созінов почав просиджувати весь час над книжками. Вивчав усе, що може пригодиться йому, особливо в умовах партизанської боротьби. І вперше за ці дні, солодко пірнаючи в теоретичні розмірковування, почав заспокоюватися і наповнюватися тією приємною вагою, коли усім тілом відчуваєш міцний приплив втраченої душевної рівноваги.

Одну за одною перечитував книги, і влягалися вони в пам'яті міцно, неначе цеглини в будівлю; збільшувалася сила, значимість свого життя. Це все пригодиться йому. Ще як пригодиться! Ні, хліба даремно він не їстиме.

Схвильований і сповнений прочитаним, часто відривався від столу, широкими кроками ходив по кімнаті або виходив у двір, у ліс, де поралась по господарству роботяща і проворна Соломія з неквапною Оленою Михайлівною, що мовчки, без жодного слова, тужила за своїми синами. Тільки залишилася тепер у неї рідні — невістка, жінка середульшого сина.

З потаємним хвилюванням Созінов слідкував за найменшим рухом дівчини, відчуваючи, що з кожним днем все більше та більше тягне до неї. Переборював свої почуття, перепиняв, як перепиняють гаткою весінню воду, а вони прибували, тиснучи своєю вагою на неспокійне серце.

Аж незручно було, що погляд так жадібно вбирав у себе дівочу постать, струнку і рухливу, з гордовитою головою на прямих, ледве заокруглених плечах. Усе в ній, здавалось йому, було завершеним і чистим: і той оксамитний погляд довгастих очей, і отой усміх, що влягався в округлі ямки кінчиків уст, і легка сторожка хода з характерним натиском на ніски, що наближались один до одного, і співуча мелодійна мова, що окреслювала сліпучі зуби з жолобком посередині і тісніше стуляла до перенісся рівні, невеликі брови.

В думках завжди бачив її поруч із собою: то разом у лісах билися з ворогом, то сам він повертався з партизанами в табір, а вона вже ждала його на порозі землянки, усміхаючись очима і боячись кинутись йому назустріч...

"Така не кинеться — природна стриманість втамує найглибші почуття, тільки погляд скаже про все".

І нелегко було, коли помічав, що дівчина сторонилась його. Ні, не сторонилась, а занадто була рівна і зразу ж віями гасила очі, коли ловила довгий погляд. Із острахом помічав, що натягнуті почуття все тугіше слухають його, розмивають поставлені перепони і от-от хлюпнуть через вінця...

Якось ясного надвечір'я, коли димчастозеленаві хвилі заходу погойдували уламки золотих плотів, біля озерець пролунав постріл. Созінов, затиснувши наган, стрімголов вискочив із хати. Сторожко пробираючись між деревами, побачив посеред озера на човні Соломію — вона швидко гребла до високого осокою. За кормою, закипаючи, виверталась і глухо стугоніла вода.

Ось човен уткнувся в чорнозелене плетиво моху, і дівчина вискочила на берег. В одній руці вона тримала гвинтівку, а в другій — убиту сову. Побачивши Созінова, застигла на місці, гордовито піднявши вгору зброю.

— Михайле Васильовичу! Михайле Васильовичу, ось подивіться! Щастя знайшла!

— А розум, здається, загубила? — суворо grimнув на дівчину. — Найшла місце, де стріляти! Поліцаїв, охоронників надумала до лісництва принадити? І так уже дехто з цих собак на Максима Петровича косує.

— Не витримала, Михайле Васильовичу, — винувато зітхнула і кинула на землю крапчасту, проіржавлену птицю; по-старечому зла і плеската голова сови люто світила жовтими витягнутими чоловічками.

Созінов міцно, обома руками, перехопив гвинтівку; захвилювався, почувши знайомий приторк приклада до плеча. Тепер він зрозумів, чому не витрималась Соломія і переможним пострілом сколихнула діброву.

Це був постріл надії! Михайло примружився і ледве сам не одвів курок.

— Де дістала?

— Там... — невпевнено показала рукою. — Біля болота в кущах валялася.

— Навряд, — усумнився, пильно оглядаючи цівку. — Ніде не поточена іржею. Де, кажеш, дістала?

— Я її... в наглядача. Загавився він у лісі, коли лісоруби йшли додому. Напідпитку був.

— В наглядача? Молодчина! Я думав, ти тільки по господарству вмієш поратися, — засміявся.

А дівчина образилася:

— Кращого придумати не змогли? У вічні куховарки призначили? Не на те мене комсомол ростив.

— Вірно, Соломіє, — передав зброю дівчині. — Бережи її, як життя. А зараз треба перевірити, чи не притягнув твій постріл якусь нічну птицю.

— Тоді ми її спровадимо в ніч, — рішуче блиснули очі в Соломії. І той несподіваний холодний погляд надовго запам'ятав Созінов: от тобі й лірична вдача...

Обоє тихо розходяться понад озерами, що, наче соняшники в цвіту, пломеняться вечірніми барвами.

XXXI

Чіткий, до болю чіткий рідний краєвид. Понад обрієм небо блідосинє, а трохи вище застигла обважніла карта хмар, перемежована потрісканими стежками просвітків. І не чорні хмари, і не сині. Але є у них барви і дух чорнозему та блакиті; і не співучі вони, а тривожні. І так відтінять чи шматок левади з чашами осокорів, чи пожовтілу вулицю,

чи самотню хату, що серце затиснеться, і пам'ять довше триматиме той обрис, ніж якийсь рисунок бурхливої весни або обважнілого літа. Невимовну значимість придає усьому притамоване сонячне світло. І нащо вже стерня, а й та приверне до себе око, збудить якусь думу.

А під хмарами земля чорнотіла, стоптана копитами, збита машинами, розмелена танками, пошматована бомбами, снарядами. Над дорогою самотня верба, розчахнута міною, з подертою, покрученою корою. Пора б умирати, а не вмирає, тільки листом плаче, тихо, поволі, як вдовиця. Падає лист на чорну, напівзгнилу стерню, на розвержений, перепрілий полукіпок, на розпухлі снопи, з-під яких півмісяцями проростає несіяне жито.

Німує поле.

І, немов тяжке зітхання, поволі вгору підіймається дорога, посічена зморшками, подзьобана вирвами, неначе віспою. Чим ближче до обрію, тим густіше з-під землі горбатиться замшілий, побитий негодою камінь — то кругами, то плитами. І раптом біля кущів терну, шипшини земля обривається крутими гранітними кручами. Тут її розсікає позеленіла шабля ріки. Буг, затиснутий з одного боку масивними складками тьмяно-синього каменю, а з другого — хвилястими лісовими пагорбами, повільно тече, неначе снить осінньою дниною. Похмурі каменоломні в погожу годину перекидають з одного берега на другий нерівні тіні. Глибокі кар'єри, до половини залиті позеленілою водою, завалені незібраним каменем, іноді гупнуть пострілом — шматок граніту відірвався — і знову чуйно прислухаються до шепоту хвилі, до шелесту вітру. А кручі стрімкі і високі, самі хмари чіпляються за них; може то вони, а може вітер перехитує обвислий сухий кущ терну, і він гуде, як басова струна. Аж легше дихнеться, коли око, замість застиглої погрози каменю, побачить поле з піднятими, немов у зітханні, грудьми.

Німує поле. Не єднають його з небом теплим синім подихом трактори, не тріпочуть над машинами молоді деревця бузкового диму. Нема на ньому ні орача, ні коня, ні плуга. Тільки поламаний віз бовваніє з піднятим дишлом, тільки ворон на дишлі оглядає світ.

Чи ви чули коли-небудь осіннього передвечір'я пісню колгоспників? Повертаються вони додому, натруджені, налиті доброю втомою, гордовито спокійні, гордовито упевнені. А поле навкруги то чорне, то прозоро зелене, а небо похмуре, тільки понад землею тремтить потік розплавленого металу, стримуючи темінь. І несподівано оповіє всіх задума, і пісня сама поллється з тієї задуми, тихо та широко. І тепліше стане тоді у холоднім привіллі, і прийдуть нові думи, і в такі хвилини захопиш серцем іще новий шматок життя, збагатієш розумом, і нове зерно проросте в тобі для себе, для людей.

Німує тепер привілля.

Тільки небо темне, та земля почорніла, та чорний ворон між небом і землею.

І раптом загуділо поле, задзвеніло залізом, заголосило.

Своїми нивами понуро ішли літні чоловіки, молодиці, дівчата. Не на роботу ішли. Довгий прямокутник огородили чорні шинелі, приминаючи землю міцними

розміреними ударами, непорушно несучи перед собою горбаті автомати. А позаду село, рідня іде, зупиниться і знову іде, неначе за домовиною.

Спинились дві чорні шинелі. Як ворони, каркнули щось і повели залізними дзьобами на натовп. Шарахнулись люди назад. Коротко тріснули черги, правда, поверх голів, і гітлерівці, переждавши хвилину, обертаються і розмірене б'ють дорогу масивними чобітьми.

Вгору підіймається дорога; в утоптаних пилом слідах де-не-де темніє віспинка: чи то дощова краплина, чи то розплющена ногами сльоза; на стерні, неначе поранена птиця, підіймає білі крила загублена хустка

Усе життя пропливає в затуманених очах людей.

Ще тісніше матері притуляють до себе дітей, осипають поцілунками, сльозами. Навіть немовлята, ніби охоплені глухим передчуттям, плачуть різко, надривно. Погляд у чоловіків глибокий, понурий. Хтось спіткнувся об камінь і, не чуючи болю і крові, що тече з пальців, так само понуро іде зведеною дорогою.

Над самою кручею поставили людей.

Оглянулась одна жінка назад, ахнула і, притуляючи дитину до грудей, полетіла спиною вниз у чорний кар'єр. Немов бажаючи наздогнати її, затріщали постріли; змішались довгі і короткі крики, і люди, відриваючись од кручі, перехилялись, перевертались і падали вниз, розриваючи тіло й одєжу об гострі виступи.

Тих, хто упав на землю, біля самої кручі, спихали чобітьми, били по головах, немов по футбольних м'ячах. Ось один цибатий охоронник побіг до бородатого селянина в полотняній вишитій сорочці. Легко перебирав фашист довгими ногами, намагаючись одним ударом ніска в голову збити нерухоме тіло униз.

І коли вже відставлена нога завмерла, щоб наступної хвилини нанести зручний удар, дві чорних руки могутнім ривком перехопили чужинця, затиснули його. Короткий крик різнув повітря, і вбивця, неприродно перехиляючи голову назад, полетів у прірву.

На хвилинку завмерли фашисти, в підсвідомому острахові відхиляючись назад і руками захищаючи обличчя, а потім, пригинаючись, почали спускатися в каменоломню.

Отут, в кар'єрі, немов у камінній брамі, і затис їх Дмитро зі своїми хлопцями.

Нові партизани, що недавно влились із сел Побужжя, довідались через перекладача, що на кручі мають розстрілювати актив із села Весела Діброва. Довідались напередодні страти. Зразу ж, відкинувши план нападу на ненависного бургомістра, Дмитро лісами кинувсь до Бугу. Та як не поспішали партизани, проте запізнились.

Напад був блискавичний.

Заметалися фашисти в кам'яній пастці, але всюди стрічали холодні суворі зморшки і невблаганні постріли. Слизький, оброслий водоростями камінь вислизав з-під ніг, і падали вороги у воду, в холодні домовини. Тільки троє залізли за брилу і чинили відчайдушний опір.

Здавалось, не поліз, а побіг на гору в чорному бушлаті матрос Іван Стражніков.

Вслід за ним поспішав Федір Черевик. Одночасно махнули руками — і "лимонки" полетіли вниз; спалахнули яскраві огні; кар'єри обізвались різким вибухом та стогоном.

Тур з чотирма партизанами пішов оглядати місцевість, а решта, з Дмитром, увійшла в каменоломню.

Перше, що кинулось у вічі Дмитрові, була мати з дитиною. Спиною лежала вона на камені так, що голова і ноги звисали вниз, не торкаючись ніякої опори. На грудях жінки, затиснуте руками, спокійно, немов заснуло, лежало білоголове немовля, уткнувшись обличчям у перса матері.

Дмитро скинув картуза, зупинився перед жінкою, запам'ятовуючи загострені чіткі риси, і раптом здригнувся, скаменів, охоплений страхом, біллю, люттю. З очних западин матері ще сочилися сльози, поволі з повік стікали на скроні і на високий лоб і зникали у чорному розплетеному волоссі.

— Мертвые, даже мертвые плачут, — підійшов до нього з автоматом в руці Іван Стражніков. Ясний погляд його затьмарився, між бровами лягла глибока і жорстка складка.

— Товаришу командире, що з ними робити? — підвели до Дмитра трьох карателів. У одного з обличчя, розрізаного гострим каменем, збігала кров, і він раз по раз витирав її рукавом.

— Стукнути на місці, — озвався позаду кремезний Лазорко Іванець. Очі в нього ще димілися напругою бою. — Карателі. І слово яке противне — вороном каркає.

— В камінний бушлат уложити, — вказав рукою на другу каменоломню Іван Стражніков.

Дмитро одвів тяжкий погляд від жінки.

Примружившись, неначе йому у вічі заходив цигарковий дим, перекосивши рота, перед ним стояв огрядний вгодований гітлерівець, нарочито бажаючи показати, що він нічого не боїться. Другий кинувсь до Дмитра, щось благаючи, а третій одним і тим же рівномірним рухом все витирав кров з обличчя, ще більше забруднюючи праву щоку мокрим рукавом.

Навколо лежали покалічені трупи людей. У деяких ще не зашерхла кров — поволі сочилась на камінь; і там, де потік чорний струмок, погасали іскорки сльоди. Ще парував на граніті мозок, ще не погасли блищики у мертвих очах.

Тяжкий біль і ненависть одним корінням переплелися в душі Дмитра, проте похилене чоло було спокійне, і вся його постать на камені, здавалось, була висічена з каменя, тільки вітер злегка перебирав русявим чубом.

— Виведіть карателів на кручу, що за цією, — не дивлячись більше на фашистів, виходить з кар'єру і аж біля самої ріки надіває картуза.

Свинцева невесела хвиля лащить до ніг Дмитра. А з очей його не сходить образ матері з немовлям, мерехтять ті сльози, що течуть не по щоках, а по скронях і чолю. І вдалині він бачить свої простори, бачить свою дружину, матір, дітей, своїх односельчан, своїх людей.

Може і в їхньому селі не сьогодні — завтра поведуть на розстріл вірну кров. Не

запізнюйся ж, чоловіче; сторуким ставай, щоб усюди дістати ворога. І яким дрібним йому тепер здався готований напад на Крамового.

Пригадалась давня казка, що в саду розповідав Андрій, і так захотілося побачити своїх, що він уже не в силі відігнати приплив передчуття.

Вузькою каменистою стежкою, що блискавицею злітає з гори в ріку, Дмитро підіймається вгору...

Над кручею стоять дві чорних постаті: одна рівна, з перекошеним обличчям, друга все крутить рукою біля щоки. Третій фашист склав руки немов на молитву і повзав на колінах біля Лазорка, високо витягаючи голову вверх.

— Як за життя, собака, чіпляється, — з огидою дивиться на нього Дмитро. Він мимохідь помічає, що на волохатій руці карателя кількома вгодованими павуками здригаються персні, вони повпивалися в набряклі подушечки пальців; тривожно, як згустки крові, мерехтять самоцвіти.

Вечоріє.

І знову бачить Дмитро скалічену матір, розстріляних, побитих людей.

Німує чорне поле.

Партизани мовчки спускаються до ріки.

— Дмитре Тимофійовичу, — різко окреслюються сухі м'язи на рухливому, похмурому обличчі Тура, — я думаю — нам зараз треба з'явитися у Веселій Діброві. Неодмінно. Хай народ побачить своїх захисників у найтяжчий час. А карателі і поліцаї теж зроблять деякі висновки, коли ми сьогодні ж витрусимо кілька душ з підлого тіла, розметаємо новоспечене управління. Хай страх на ворогів переходить... Я думаю, Дмитре Тимофійовичу, Весела Діброва нашою партизанською базою стане.

— І стане. Що ж — нічний марш?

— Так, нічний марш.

— Де будемо проскакувати крізь пости і застави?

— Підемо не лісом, а плавнями, де найменше чекають нас. Там, наскільки відомо мені, нема охорони.

— Плавні уповільнять рух.

— Ми окрайцями підемо. Провідники є хороші, вирости в цих місцях. А невдалік від рибальського куреня є приховані човни.

— В добру путь, в добру путь, — для чогось скинув картуза Дмитро і потиснув руку Турові. — У Веселій Діброві люди надійні. На них сміливо можна покластися.

— На це і я надіюся...

Одразу ж безшумними тінями пішли вперед розвідники, відділилася бокова охорона, і загін швидко попрямував у глибину вечора.

XXXII

На світанку Григорій з Володимиром Івановичем пішли трусити жаки.

Попелясте небо було затягнуте розколеними хмарами, і тільки на сході хтось просипав з мішка добірну пшеницю; так і лежала вона, дорога, не зібрана, як найкращі спомини в тривожному серці.

Там, на сході, лежало його село. В неясному, притихлому світанку бачив обриси знайомих вулиць, чорних будівель, що зараз здавались такими недосяжними, як оті зорі в попелястому приску. А до них же тільки яких-небудь п'ятдесят верст. П'ятдесят верст до дітей, до Софії, а здавалось, наче тисячі доріг розрізали і віднесли в несходиму даль отой болючий шматок рідної землі. Скільки він думав про нього, днями і ночами, лежачи на сіновалі, ідучи в ліси. І тільки тепер розпізнав, наскільки дороге йому те привілля, що раніше здавалося звичним, простим.

Він ніяковів перед Федоренком, що його потягнуло додому, хотів повернути роздуми в інше річище, а вони, обкружлявши, знову повертались на старе місце, немов птиця в гніздо.

Не виходила з голови розмова з Катериною і менш боліла душа, коли бачив перед собою затуманені любов'ю карі очі Софії, її строге і водночас ніжне обличчя, і усміх, то лукавий, задиристий, то чистий, довірливий, мов у дитини.

Як життя сміялось над ним! Тепер, в такий час, кидало його на стежку Дмитрового родинного щастя. Що ж тоді про Дмитра казати? Е, ні, воює певне, як і працює. Норовистий, з характером, але завзятий, наче вогонь.

І мимоволі випливало то спокійне, в задумі, горбоносе продовгувате обличчя, то страшне в гніві, коли чорні очі темним блиском палили на обвітреному виду, тремтіли ніздрі і вздовж обох щік вирізьблялись рухливі, немов ласиці, м'язи.

"А колись ми друзями були, — зітхнулось. — Скільки то води з того часу сплигло? Та от на крутих перехрестях не витримує дружба. Не витримує, коли сходяться шляхи на одній цілі, яку поділити не можна порівну, від якої і відступити не сила. Яка ж то справжня дружба? Деся, і її без болю не буває.

— Чого задумавсь, чоловіче? — Володимир Іванович перекидає весло на друге плече і допитливо дивиться на Григорія. З-під засмальцьованого картуза, схожого на гречаний млинець, рівно, кружечком, спадає обстрижений чуб, виділяючи вузьку брунатну смугу лоба над покучерявленими широкими бровами. — Усе про домівку? В очах стоїть? Вгадав?

Незручно було перед старим. Тому твердо промовив:

— Ні, не вгадали. Про інше думав.

— Про що? Інтересно. Що ж воно в тебе тепер може бути на мислі?

— Про друга свого, колишнього... Про давні діла...

— А-а-а, про друга. Що, глек розбили?

— Та розбили, — відповів неохоче.

— І, мабуть, за дівку?

— Еге ж! — здивувався.

— Буває, що спідниця, ревності довічну дружбу затемняють. Це коли дружба дрібненька. А справжню вірність ніщо не притьмарить. Тінь відскакує від неї, наче сова від сонця.

— Вірно, діду! Наче в моїх думках побували, — здивовано і щиро вирвалось у Григорія.

— Спихай! — Вмостився Володимир Іванович на кормі. Зашемрів, захрустів вогкий пісок, і човен легко плюснув у воду, залишаючи позад себе глибоко витиснутий, неначе коромисло, слід, що почав підпливати водою.

— Тю ти чорт! — вилаявся Володимир Іванович. — Зразу прикмета на невдачу.

— Хіба що? — запитав Григорій, сидючи обличчям до рибалки.

— Та нічого. Каленик з берега рукою махає. Він добрячий чолов'яга, а прикмета на рибу погана. Та чого ти сполохався? Це не з тих кровопивців, що гріхи на душу приймають.

Біля округлого каменя, обпираючись спиною об вербу, стояв пристаркуватий рудобородий чолов'яга з глибокими, поставленими навскіс очима.

— Візьміть і мене з собою, — привітався він.

— Сідай.

Каленик навпочіпки сів на ніс, руками тримаючись за борти. Його кучерява, темної міді борода, обпалюючи розстебнутий піджак, вперлася в білу сорочку; зв'ялений чуб спадав набік, навскіс розсікаючи високе чоло, порізане дрібними зморшками. Обличчя мав розумне, тільки стомлене і сумовите. Коли ж біля невеликого острова Володимир Іванович почав витягати жаки, Каленик пожвавішав, немов прокинувся од задуми, і сам засунув руку в горловину, щоб дістати рибу.

— Добра риба, карасі — або продаси, або сам поїси, — всміхнувся, виймаючи великого, з потемнілою лускою карася. — О, яка щука вскочила!

По тому, з якою любов'ю він витягав жаки, трусив рибу, приказував над нею, можна було в ньому розпізнати старого завзятого рибалку. І тільки вже на березі запитав Григорія:

— У діда живеш?

— Ні, — зам'явся Григорій.

— В Мотрі Євенчихи, — відповів старий — Живе з товаришем своїм. Куди ж людям подітись?

— Звідки родом?.. Григорій Шевчик? Не той, що орденом нагороджений?

— Еге ж.

— Чого додому не йдеш? Боїшся? Да, тепер інший чоловік своєї тіні остерігається, — і зітхнув. — Ну, що ж, живи у нас, тільки на цих два дні змотайтесь десь подалі — облава буде. Ти б додому навідався, узнав би, як діла. Неважні — на хуторі будеш, а потім діло дорогу покаже... Подивлюсь я — скільки зараз людей, та все молодих, красивих, здорових — самий цвіт — між небом і землею бовтаються. А треба ж зрештою до землі опускатись, хоч яка вона гірка та тяжка тепер стала. Земля без чоловіка не може бути, та й чоловік без неї не проживе. Таке-то.

Під'їхали до берега.

— Рибки ж візьми, — звернувся Коваль до Каленика.

— Не хочу.

— Як не хочеш, то і їсти не будеш, а своїй дитині неси, — поклав на землю рибалка кілька рибин.

Ідучи додому, говорив старий:

— Журба поїдом їсть чоловіка. То раніше ретельнішого колгоспника на селі не знайдеш. Господаровитий. В Москву на виставку їздив. Трьох синів і дочку викохав. Всі на війну пішли. І остався старий, як пень на дорозі, з одним малям, не знає, де руки і голову притулити.

І Григорій мало прислухався тепер до його мови: нетерпляче била в голову кров, ширше роздувались ніздрі, чуючи дорожній пил знайомих шляхів. Усе більше та більше находилось виправдувань і перед собою, і перед Федоренком. І тільки в холодну безвість тепер кидала єдина думка:

"А що коли нікого вже дома нема?"

Товариша найшов на леваді — косив корові отаву.

— Хватить, Петре, косити. На зайців облаву влаштовують.

— Хто сказав?

— Чоловік вірний.

— Тоді треба тікати. В ліси підемо?

— Я... додому думаю. Через три дні повернуся.

— Ну, що ж, іди додому, — після довгої мовчанки пильно подивився на Григорія. — Може зовсім думаєш? По совісті скажи!

— Що ти, Петре? — злякався Григорій. — Мені біля жінчиного боку не доведеться воювати. Ти пробач... Одначе відчуваю, не заспокоюсь, поки не взнаю про долю своїх. А останнє, що вже нам випаде, разом будемо переживати, одним зв'язані ми. До останнього подиху Батьківщину захищатимемо. Одна вона в нас...

— І я так думаю... Звик до тебе, — поглянув довірливо, з приязню. Перекинув опалку з травою на плече і пішли на подвір'я.

В хаті, на самоті, Григорій довго і уважно вдивлявся в дзеркало. Чорна борода, товсті вуса, що двома корінцями вросли в бороду, постаріле обличчя — все було дивним і чужим. Глибоко запалі в темних западинах голубі очі здавалися темними, неспокій поширив їх, зробив більш рухливими. На високому лобі різкіше окреслилися зморшки і в скроні вплелися нитки павутиння.

"Увалиться в хату дідуган — дітей перелякає", — усміхнувся, розчісуючи бороду і переносячись думками до своєї сім'ї.

Мотря Іванівна викопала із землі діжечку з салом, наладнала торбинки Григорію і Петру, вивела їх аж на край города.

— Щастя вам доля, хлопці. Не забувайте моєї господи. Як нема моїх синочків, хоч на чужих подивлюся. — І, низько нахиливши голову, пішла до хати, жмакуючи рукавом підібраний хвартух.

— Зажурилась стара, — співчутливо обізвався Федоренко. — Ще надокучать їй такі гості.

У лісі попрощалися друзі.

— Ждатиму тебе, Григорію, — не здіймав міцної руки з плеча Шевчика. — Тепер маги коло себе друга — велике діло. Роботи ж нам — гори. І за мене дітей приголуб.

— Спасибі, Петре, — розчулено поглянув на мускулясте, сухе, як жерсть, з рівним прямим носом обличчя Федоренка. Несподівану добрість побачив у насмішкуватих, гострих очах, напівприкритих припухлими повіками. — Через три-чотири дні, як часи, прибуду до тебе.

І пішли — Григорій, тримаючись узлісся, а Петро — в глибину притихлого осіннього лісу.

XXXIII

З кожним кроком все більше оповивала тривога. Не вірилось, що прийде додому, побачить село, рідню, бо здавалось, що лежать його рідні місця по той бік світу. А коли ступив на дільницю свого колгоспу, повірив: не втекла у безвість земля, не заховала її темна ніч од людського ока.

Зупинився, для чогось скинув картуз і довго не міг перевести духу. Нахилився до самої землі. Вона, розбухла від дощів, лежала чорним, незасіяним безміром перелогів. Згадки минулого болем перехопили горло Григорієві. Ще для чогось похапцем широко провів пальцями по ріллі, надіючись найти хоч кущик озимини. Щось вогке обпекло руку. Невистріляний, зашершавлений негодою набій холодним жалом пробився з осиротілої ниви.

Простоволосий, озираючись навколо, Григорій ще постояв трохи і, відриваючи ноги від вологого поля, знову пішов у ліс, щоб вийти на городи свого села.

Як тоскно шелестить сухим листом висока кукурудза. Під ногою часом трісне огірок-насічник, і Григорієві здається, що той постріл можуть почути в селі. Обережно, стримуючи подих, він входить на своє подвір'я.

Тихий стогін пришиває його до високого плота. Перебіг подвір'ям вітер, зашуміли попідвіконню вишняки, і знову довге зітхання обізвалося з повітки.

"Та це ж корова" — зрештою догадується Григорій і, пригинаючись, починає оглядати подвір'я: чи нема німецького сліду.

Деся на шляху пролунав постріл, загалакали голоси. І коли розколихана вітром ніч притишила вулиці, Григорій, не чуючи власного тіла, добрався до хати і припав до вікна.

Довго вдивлявся в непроглядну темінь, потім обережно стукнув пальцем по шибці. Напружено вслухається, та німує кімната, причаївшись у темряві. Ще раз постукав, сильніше. Щось скрипнуло в хаті, і тінь метнулась, наблизилась до вікна,

— Хто там? — дрижить переляканий голос Софії.

— Німців немає? — чує, як одерев'янілий голос витискає з себе хриплуваті слова.

— Нема.

— Пусті до хати, молодице.

— Хто ж ви будете? — чути, як цокають зуби в Софії.

— Свої. Від облави тікаю.

— Горе та й годі, — з зітханням відривається Софія од вікна. У сінях довго не може відкрити засув, нарешті відчиняє двері, і Григорій входить у хату.

— Добрий вечір, молодице, — усміхаючись сам собі, говорить хрипким

простудженим голосом. І здається, що стіни напливають, тиснуться до нього, вітають свого господаря.

— Доброго здоров'я, — Софія починає похапцем закривати вікна. Він бачить у темряві тільки рухливу білу сорочку, поверх якої, очевидно, надіта спідниця. Дружина коцюбою з печі вигрібає присок і довго дмухає, поки від жаринки не спалахнула смолиста лучина. Невеличкий підсліпуватий каганчик затремтів у руках, і цятка відблиску, як сльозинка, заворушилась на омертвілій квітці електричної лампочки. Волохатий вогник каганця шершнем ужалив Григорія.

— Оце така тепер культура настала, — наче відгадала його думки Софія. — Ви, певне, їсти хочете? Здорожились.

— Коли є що — не відмовлюсь, — ледве стримуючи любовний осміх, оглядає заклопотане і зажурене обличчя Софії.

"Невже не пізнає?"

Хотілося підійти до неї, несподівано пригорнути, поцілувати. "Як би вона перелякалась тоді?" — уявив на мить перелякане обличчя дружини.

На тапчані лежала, підклавши ручку під себе, Катерина, на ліжку чулося рівне дихання Люби.

— Ваші діти? — підійшов до ліжка і тапчана, не можучи відірвати очей від своїх дочок.

— Мої, — тяжко зітхнула.

— А чоловік де? — не обертає голови до Софії.

— Де всі тепер, — поставила на стіл тарілку з кашею. — Сідайте, попоїжте трохи, хоч і холодне.

На тапчані ворухнулась Катерина, підвела голову.

— Спасибі. Немає в селі німців?

— Виїхали днів зо три вже. А так щодня наїжджають.

Катерина скочила на підлогу і витягнулась, пильно дивлячись на нього. Обличчя її заворушилось і стало напруженим.

— Не зачіпали вас німці?

— Чому ні...

І не встигла Софія доказати, як раптом на всю хату, не рухаючись з місця, скрикнула Катерина:

— Мамо! Це ж наш тато! Це ж тато наш!

— Що ти!? — і собі скрикнула і скаменіла біля печі Софія, широко дивлячись на Григорія. Катерина ж кинулась до батька, ловлячи і перебираючи своїми руками руки Григорія, а головою притискуючись до його грудей. Схопив Григорій на руки свою дитину, підніс її високо над головою, опустив нижче і припав довгим поцілунком до рожевого личка.

— Ой, не лоскочи, татку! — щасливо сміялась дівчина, відгортаючи рукою бороду.

— Григорію! Грицю! — і повні сліз очі наближаються до його очей, усміхнених і теж вогких. — Як же я тебе не впізнала... Ой! — вона цілує його, осипаючи бороду

сльозами, потім схоплюється руками за серце так, що лікті її, немов невеликі крила, відділяються від стану. І знову цілує свого Григорія, схиляє голову йому на плече, притуляє невеличкі пальці до його зарослих щік, то прихиляє ними до себе чоловіка.

— Не думала, не сподівалась?

— Де там сподіватись було... Ой, Грицю, я не можу. Чи це ти, чи ні?

— Тату, це твоя борода чи приліплена? — смикає батька за м'який волос Катерина.

— Сама ти приліплена, — ще міцніше притуляє дочку до себе. — Бач, як приліпилась.

— Ой, Грицю! — не може знайти собі місця Софія. І її обличчя горить такою любов'ю, що Григорій, посміхаючись, спускає на землю Катерину, а сам міцно обіймає дружину. Потім садовить коло себе її і дочку, не в силі надивитись на них.

* * *

Другого вечора попрощався Григорій зі своєю сім'єю, несучи у серці тривожну радість і невсипучий біль. Тремтіли на його шиї руки Софії, зі стогоном одірвалась від нього дружина, припадаючи грудьми до перелазу. На устах і щоках Григорія (Софія настояла, щоб збрив бороду) ще й досі пашили поцілунки і сльози.

Теплий осінній вечір небавом заховав од нього темний обрис хати, просторого подвір'я. Григорій зупинився посеред городу: довго прислухався до неясних звуків, потім попрямував не до лісу, а до хати Дмитра Горицвіта. Ще дома, коли дружина мимохідь обмовилась про Дмитра, твердо вирішив провідати Югину, попрощатися з нею. Що ж у тому є осудливого? Проте Софії нічого не сказав про свій намір — чи ж зрозуміє вона його.

І коли Югина кинулась од вікна відчиняти двері, він почув болючий повів давнини. З темної глибини минувшини випливали молоді роки, і Григорій побачив себе парубком на достиглому полі, коли вперше зустрівся з юною соромливою жницею. І спогади з такою ясністю різьбили, карбували минуле, наче воно стояло перед ним, як цей глухий осінній вечір...

Забряжчали двері, і він, охоплений спогадами давнини, знаходить в пітьмі руки Югини і, наче п'яний, переступає поріг. Рука його так торкається руки молодиці, неначе перед ним була та сама Югина, яку він зустрів у полі.

— Григорію, ти про Дмитра звістку приніс? — задихаючись від хвилювання, з мукою і пристрасним сподіванням питає його, слідкуючи за найменшим виразом обличчя, тьмяно освітленого блідим світлом каганця.

Йому так стає жаль молодиці, що в душі відчуває себе винним перед нею.

І все далі і далі, затьмарюючись і пригасаючи, відпливають вдалину розколихані спогади молодих років.

— Ні, Югино, нічого не чув про Дмитра.

— Нічого? — задумується молодиця і дивиться вже поверх нього. Заскрипіли двері, з другої хати виходить Докія.

— Добрий вечір, Грицю, — підходить до нього, і її очі теж горять пожадливым вогнем сподівання.

— Доброго здоров'я, тітко Докіє, — цілує її в зібрані зморшками сухі, зашерхлі уста.

— Додому прибув?

— На день добрався, а це знову в дорогу.

— Куди ж? Від німця подалі?

— Еге ж. Щастя шукатиму свого.

— І Дмитро поїхав за ним. Нічого не чув про сина мого?

— Ні.

— Розлетілись соколи. По яких вони світах літають? — сіла Докія біля Григорія, схрестила руки на колінах. — А от круки недобиті повиринали та й клюють нас, очі живцем видирають.

Щось стукнуло біля хати, і Докія безшумно вийшла в сіни, а потім, очевидно, знову пішла у другу хату.

XXXIV

Дмитро передав командування загоном Турові, а сам, непомітно для інших партизанів, пішов у село. Мав побачитись з Іваном Тимофійовичем. Нетерплячка гнала його, як вітер хмару. Розумів: даремно в такий час кликав його Бондар, значить, важливі є діла. Які ж? Надіявся і тривожився. Розступились ліси, і дорога ясніше замерехтіла зерном піску. Горбатою птицею засірів придорожній камінь, і знову згадалися каменоломні. Ніяк не йшла з пам'яті і очей молодиця з дитиною, яка лежала в кар'єрі на камені. Оті сльози, що сочилися з мертвого тіла, котилися на високий лоб, так пекли його, наче хто приторкався розпеченим залізом.

— Їм, фашистам, смерті мало, — кипів, розповідаючи Турові про те, що бачив. — Жалію, що трьох так легко скарали... Різати б по шматках.

— Для чого? Хватить з них і кулі.

— То легка смерть. А ворогам, запродавцям ні в чому не повинні давати полегкості, ні в чому! Хай більше бояться нас...

Перед тим, як зайти до Івана Тимофійовича, городами наблизився до своєї садиби. Ось він, з автоматом у руках, пістолем за поясом, підходить до хати.

Тихо шелестить його сад і сумовито шумлять тополі.

Припав до вікна і відсахнувся.

"Що це? Чи то так здалося?"

Знову прихиляється до вогкого перехрестя рами і ясно чує голос Григорія Шевчика.

"Так ось де ти воюєш! З армії втік. В найтяжчий час заховався від боротьби — і до жінок!" — відхиляється від вікна.

Від сплетення, вибуху різнобійних почуттів не знає, що йому робити. Тільки кров кидається в голову, а в руках сама підскакує зброя.

"Невже Григорій боягуз, той мерзотник, який лише умів округлими слівцями маскувати гниле дупло своєї душі? Невже такий Григорій? — вірить і не вірить. — І як Югіна могла пустити його до хати?"

Глибоке обурення, злість, ображена честь б'ють водночас у груди і голову Дмитра, і

він аж перехитується. В умовному місці, біля призьби, похапцем шукає дерев'яний ключ. Відчинив засувку, тихо увійшов у сіни і з силою рвонув до себе двері.

Світло вдарило в очі, і Дмитро, як привид, застиг на порозі, наводячи автомат на Григорія.

— Ну, здоров у моїй хаті! Не ждав гостя? — пронизує примруженими очима Григорія. Але, дивно, той не розгублюється, рівно підводиться з лави і якимось чудно всміхається.

— Таки не ждав. Радий, що зустрівся.

— Не дуже радій.

— Дмитре! Рідний!

— Почекай! — краєчком ока бачить Югину. Ось вона кидається до нього, руками тягнеться до його шиї. — Почекай, сказав. Що тут робиться?..

— Дмитре! Чого ж ти такий? — Югина прикладає руку до грудей і з мукою дивиться на чоловіка.

— Яким був, таким і zostався. Не знала іще який за півжиття!

— Дмитре, чоловік попроситися прийшов.

— А ти й рада по ночах прощатись... Ну, чого прийшов? — звертається до Григорія.
— Це так ти воюєш? — не опускає зброї.

— Ні, не так, як ти думаєш, — спокійно і насмішковано відповідає Григорій. — Погаси зараз своє полум'я: не в той бік воно метнулося.

— А це ми побачимо.

В цей час на порозі виросла Докія.

— Дмитре! Чи ти сказився? Ти що це робиш? Ти що, з своїми воювати прийшов? Опустити мені зараз же свою пукалку, чуєш? — підходить до нього мати. — Чоловік до нас, як до людей, попроситися прийшов. Що ж, він із Варчуком прощатися піде? З Созоненком? А ви ж товариші були. В тяжкі години всі досади прощаються своїм. Чого ти на матір так дивишся? Не пізнаєш може?.. Ну, втихомирся, Дмитре... Григорій поранений був... — і вона припадає до його великих чорних рук, які ще міцно стискають зброю.

— Поранений. Тоді так...

І Дмитро протверезеними очима подивився навкруг, хмурачись і ніяковіючи. Прокинулася і заплакала Ольга. Довго пізнавала чужого бородатого чоловіка, а потім кинулася до нього.

— Татку! Таточку! Ну, чого ж ви мене на руки не берете?

— Бач, усіх переполохав. А за що? Дивись, як Югина труситься, ох, і вдача ж у тебе.

— Вдачу ж ви мені вділили, — ще хотів чимсь відговоритись, але зразу подобрішав, зрозумів, що дарма він так розходився, і вже спокійніше додав: — Риба не без кістки, а чоловік не без злості. Хай пробачить Григорій. Де Андрій?

— У тій хаті спить. — Докія прихилила бородату голову сина до себе. Поцілував Дмитро матір і дочку, тільки Югину обминув, відчуваючи перед нею незручність, збільшену до того присутністю Шевчика.

— Перекипіло, виходить? — усміхнувся Шевчик.

— Як бачиш... І найбільша досада вчепилась, бо така думка налетіла: обманув ти нас всіх, воювати кинув.

— Ну, мені пора в дорогу. Всього доброго вам, — підійшов Григорій до Докії.

— Будь здоров, Грицю. Нехай тебе доля береже, — поцілувала його в чоло. — Попрощайся ж, Дмитре, з чоловіком. Не на прогулянку йде.

Жмурячись, косуючи оком, подивився на Григорія і знову одвів погляд від нього.

— В партизани ідеш? Чи на схід пробиратимешся? — незручно стало за все.

— В партизани.

— В партизани? — строге обличчя Дмитра пом'якшало. Тепер він іншими очима дивився на Григорія. Рештки гніву розвіювалися, мов останні клапті туману при сонці. Затремтіли і стіни задавненої неприязні. — Григорію, ти вже в якомусь загоні? Чи може?.. — завагався на мить і вже, рвучи натягнені в душі та голосі нитки, зовсім тихо промовив: — Тоді приймемо тебе до себе... Спільна робота, діла наші вище наших... Ну, сам розумієш. Ти ж кандидат партії. Ти завжди далі бачив, ніж я.

Після цих слів гора звалилась із плечей, тільки дихати стало важче — серце поширшало.

Григорій здивовано поглянув на Дмитра, біля очей затремтіли тоненькі пучки зморщок.

— Ну, спасибі, Дмитре, за справжнє слово. Обнадіяв ти мене — ясніше тебе побачив... Іду в загін. Чекають там мене.

— Де?

— Далеченько звідси.

— А зв'язок нам треба мати. Чи на поміч доведеться один одному прийти, чи разом ворочати справами. Життя таке...

— І за це радий, Дмитре. Зв'язок установе.

— Повечеряємо разом?

— Ні, мені треба поспішати. Далека дорога.

— Берестом не йди. Там, коло ярів, заміноване поле лежить. Дуже хитро заміноване.

— Звідки знаєш?

— Думали міни в своє господарство перетягнути, однак на якусь технічну новину напоролись.

— Щасливий будь. Бий ворогів невтомно. Щоб не довелося червоніти перед своїми людьми.

— Робитиму, що зможу. Справно працюватиму. Ну, живи довго, — подав тверду руку.

Провів його до перелазу. Ще раз мовчки стиснув руку. От уже темрява затопила Григорія, і незвичне хвилювання та жаль охопили Дмитра. Нечутними кроками увійшов до хати, пригорнув Югину.

— Налякав? Дуже? Пробач.

Дружина, відхилиючи голову, глянула на нього вогкими, сумовитими і щасливими очима.

— Ой, Дмитре, доки ти вже будеш таким? Скільки років прожили. Хіба ж ти не знаєш, не вивчив мене? Не те що... Хіба навіть в думці можу когось до тебе прирівняти? До такого... вредного, а ти наче... — притулилася до його грудей.

— Ну, не буду вже більше, — підвів рукою підборіддя дружини і поцілував наймиліші уста.

— Ще й досі не відійшло, — притулила сплетені пальці до грудей і сіла на лаві. — Де ж ти тепер? Надовго до нас?

І застигла в чеканні.

— Тільки на часинку заскочив.

— На часинку тільки? І ту треба було скаламутити. — Вона притулилась до нього всім тілом, а потім глянула в чорні, зм'якшені очі. — Тяжко тобі, Дмитре?

— Тяжко, Югино. І найважче — за людей відповідати. Багато легше б бути тим, "куди пошлють". А треба людьми керувати. Колись би не взявся за таке діло. Тепер хватило сміливості.

— Так ти командиром?

— Командир.

— І оце так уриватися в хату... — усміхається, ще тісніше прихилиючись до Дмитра.

— Здаюсь! — жартівливо підводить руки вгору. — Погарячився. Подумав, що Григорій обмілів... Хороший він, твердий чоловік.

— Твердий, не зігнеться лозиною.

В хату входить мати з Андрієм, що весь горить і сяє від радості. Проте підходить до батька поволі, з повагою, і щасливо мружиться, коли кучерява борода покриває все його обличчя.

— Ну, сину, як живеш?

— Погано, тату.

— Чому?

— Самі знаєте чому. Горе кругом ходить... Візьміть мене, тату, з собою.

— Не мудруй, Андрію. Не на твої роки і сили наше діло... Бач, якого викохала — в партизани до батька хоче, — звертається до Югини. — А ти ще не думаєш партизанити? — ловить Ольгу за ручку.

— Чому не думаю? — відповіла дівчинка. — Аби тільки взяли.

— Ну, думай. Тільки гляди, ще скажи де-небудь, що батько приходив додому. Тоді всіх фашисти повісять.

— Ніби я маленька, не знаю, — так само тихо промовляє Ольга. — Мовчатиму, як камінь, поки наші не прийдуть.

— Вечеряй, сину, — приносить Докія яєшню, а сама спирається ліктем на скриню і не спускає погляду з сина.

— Сідайте ви, мамо, Югино, діти.

— Ми недавно повечеряли, — слідкує за незвичним бородатим обличчям і зітхає.

— Чого ви, мамо?

— Скучила, сину, за тобою. Дуже скучила. Де не йду, де не сиджу, — тільки тебе бачу. І от прийшов ти, а мені не віриться.

— А може то не я? Якийсь дядько бородатий... — і течуть слова про все, все, такі дорогі, несподівані, як тільки буває при нежданих зустрічах.

Знову хмурніє Дмитро, коли Югина розповіла, як ударив її гарапником Сафрон Варчук, і вже не прояснюється до останньої хвилини прощання.

Прощання... От воно підводить чоловіка і він, наближаючись до дружини, уже віддаляється від неї.

— Дмитре, рідний, — задихається Югина і прикладає руку до своїх грудей.

"Що, маленька?" — одними очима питає, вчуваючи незвичне хвилювання.

— Дмитре, коли можна, бери і нас із собою... — швидко шепче вона, боячись, що він зразу ж обірве її. — Хоч хліб пектиму у вас — і то полегшає на душі... Вам все одно без жіночих рук, певно, не обійтись. Правда? Він мовчки вислухує дружину.

— То як, Дмитре? — тремтить її голос і тремтять сльози на віях.

— Не будемо, Югино, зараз говорити про це. Не час...

— А коли ж?..

— Дай з силами зберемося... Пиху з фашиста зіб'ємо, так зіб'ємо, щоб він, тхір двоногий, навіть курку боявся зачепити.

— Коли це буде?..

— Незабаром! — пригадує гарячі слова Тура. — Скоро Червона Армія своє слово скаже, а ми допоможемо. Уже гомонять наші ліси, уже ломиться розгубленість і страх перед ворогом, першими партизанськими пострілами ломиться. А як підведеться народна рука, як розмахнеться вона з одного боку, а фронт з другого — буде без пам'яті летіти фашист. До своїх кордонів і далі мазатиме п'яти...

— Коли б то скоріше цієї години діждати, — проводить його до дверей.

— Не забувай же, сину, нас. Частіше навідуйся, — сумовито шелестять слова матері; ще шелестить сказане пошепки на вухо прохання Андрія, а вже ніч огортає Дмитра. І притишені зітхання ще довго йдуть із ним, а рука тугіше стискає потеплілу шершаву ручку пістоля.

Він довго не може перебороти спокуси: піти у криваві гості до Варчука. Навіть прямує з двоє гін, обмірковуючи план, як йому найкраще вскочити в будинок старости.

Однаке нова сила, сила не почуття, а розуму, туго, неначе в'яза, повертає його на другу дорогу... Він тепер командир загону, що знає всі ходи і виходи в рідних місцях. Тому не має права ризикувати життям своїх людей. І він рішуче повернув до хати Бондаря.

Марійка, хвилюючись, довго не могла відчинити двері.

— Дмитре, синку, — зашепотіла, припадаючи до зятя. — Живий, здоровий? А мій старий так тебе хотів бачити. Про себе вже й не говорю. На зиму тобі рукавиці виплела... Нічого, синку, доброго не чути?

— Ви про що?

— Про нашу армію. Дороги ж їй тільки до нас лежать. Правда?

— Правда, мамо.

— Ну, ходім до старого. Почув твій стук — і вже місця не знайде. Нема такої днини, щоб не згадував тебе кілька разів... Ех, діти, наші діти! От уже відживаєш своє, а до вас так все тягнеться, наче знову під серцем носиш.

— Вона тобі ще й не те скаже, — обізвався з темряви тихий голос Івана Тимофійовича.

— І сказала б, коли б вам не треба було так шептатися, щоб жінка нічого не почула. Вишептуйтеся вже, тільки добре плануйте, — вийшла на кухню, закриваючи за собою двері.

Іван Тимофійович обома руками потягнувся до зятя.

— Яка радість у нас, Дмитре, — зашепотів біля самого вуха командира.

— Невже?... — одним словом вирвалося те, про що стільки думалося.

— Так, сину. Зв'язок з райкомом налагоджено. Мене назначили уповноваженим по організації підпільної патріотичної групи.

— Тепер нам ширша дорога відкривається, — захвилювався Дмитро, пройшовся по хаті.

— Що й казати. Негайно треба зв'язати Тура з райкомом.

— Це зробимо. Спасибі, тату, за добру звістку... Аж наче зорі ясніше засвітили, — глянув у вікно.

XXXV

Хоч та болюча радість просочувалась, як вода крізь ніздрюватий лід, коли вітер сколихнеться над рікою, хоч потім ще важче стискалося серце, все ж в її житті блиснули просвітки надії. І вже у словах батька вона вбачала той місток, що єднає їхнє село з партизанським лісом, з Дмитром...

Дмитро був живий!

І при одній думці, що він може прийти до неї, високий і дужий, ласкавий і грізний, пригорнути, як дитину, до широких грудей, вона затаювала подих і заплющувала очі. Тому їй тепер, коли залишалася дома, більше хотілося бути на самоті, щоб можна хоч у думці наговоритися з Дмитром.

І як дивно буває в житті. Ненависним і страшним він здався, коли довідалась, що має її сватати. А зараз все частіше бачила його парубком, неначе колишнє почуття хотіла розтопити новою хвилею любові, щоб ніде, ніде, навіть у найдальших спогадах, не залишалось сліду давнішньої відчуженості. І найчастіше згадувалась зустріч літньої ночі на Великому шляху. Крізь імлу далеких років згадки пробивалися так владно і повно, що вона навіть відчувала на своєму обличчі мерехтіння і гру тіней лип, хрускіт піску під ногами Дмитра і сумовитий скрип воза.

"Дмитре, порадо моя", — як музика, дзвеніли пошепки промовлені слова, і туман застилав очі молодиці.

Кожного вечора тривожилась: а може заскочить? І мимохіть поправляла іноді хустку, як поправляла колись, чекаючи Дмитра з роботи.

— До кого ти, дочко, причепурюєшся? — раз із докором похитала головою Докія.

— Мамо, хіба ж ви не бачите? — захлинаючись од раптового натиску жіночої жалості, стала посеред хати. — Все його, Дмитра, сподіваюсь. А може прийде. У вікно постукає, — і здригнулась, мовби справді хто стукнув у шибку.

— І я його так жду, так жду, як... — не договорила, підійшла до невістки. І якось, само по собі, обнялися, поцілувались і тихо заплакали, охоплені одними думками, однією жалістю і надіями.

Уклала спати дітей; не в силі стримати нервового холодного перестуку, Югіна лягла біля Докії, торкаючись головою її грудей. І довго Докія розповідала про свого сина, яким він у дитинстві був, як почав сам, без батька, господарювати, як в чотирнадцять років пішов косити. І всі ті спогади, прості і незначні, були незмірно дорогі і рідні обом жінкам, що по-різному, та однаково сильно любили ту ж саму людину.

Відчуваючи, як влігся нервовий перестук у Югини, Докія подумала, що невістка вже спить, тому й замовкла, знову-таки пірнаючи в згадки про свого Дмитра. Про нього ж до перших півнів мріяла і Югіна, гадаючи, що свекруха давно вже заснула.

Очевидно, якісь чутки про Дмитра дійшли до Варчука. Одного разу, коли Югіна везла додому картоплю, перестрів її на греблі, високий, нахмурено-зосереджений, у синій старосвітській бекеші і смушковій шапці. Під очима недобре синіли посічені зморшками довгасті підтьоки. Пожмаковані щоки з двома павуками синіх жил великими зморшками нависали над чорними, в брудній сивині вусами. Клинецьовате, старанно виголене обличчя неначе набубнявіло і було ніздрювате, як почорнілий весінній сніг. Та й сам Варчук теж, здавалось, неначе набубнявів.

— Здорова, молодице, — владно рукою зупинив коня. — Їдеш, наче не бачиш нічого поперед себе.

— Добридень, — стала біля воза. Хоча недобре передчуття і острах, і огида сколихнули нею, одначе зовні була спокійна і господаровито-неквапна в руках.

— Картоплю возиш?

— Наче не бачите.

— А Дмитро де? — гостро, випитуючи, подивився і підійшов до молодиці, не спускаючи з неї важких, округлих як у птиці, очей.

— І я вас, пане старосто, питаю: де Дмитро? — витримала погляд.

— Не знаєш?

— Не знаю.

— Брешеш, суча дочко! Знаєш!

— Може суча дочка і знає. А я — ні.

— Що ти мені очки втираєш! В партизанах! От де він! І до тебе, надійсь, приходив! — скаженіючи, затопав ногами, чорне обличчя нерівне заколивалось всіма складками.

Полегшено зітхнула: виходить, дуже мало знав Сафрон про Дмитра.

— Самі знаєте, пане старосто, що не був у мене чоловік. За що ж така напасть на мою голову? — сказала з перебільшеною покорою.

— А ти чому так думаєш? — трохи охолов, опускаючи вниз брови.

— Що ж тут думати? Коли б Дмитро був десь в партизанах та ще й до мене заходив, то й вашу б хату не минув.

Здригнувся Варчук і зразу ж тісніше зібрав зморшки на переніссі.

— Дуже ти хитра, як подивлюся на тебе. Гляди, щоб на одній гілляці не закрутилась із своїм дорогим. Одне одного, певне, не переважите, — уже кинув з-за плеча, виходячи на розхитаний міст.

В душі вона раділа, що перемогла старосту, одначе зразу ж острах охопив її: а що як почнуть поліцаї вартувати недалеко від її хати?

Тому й по ночах виходила на подвір'я, прислухалась до темряви, прямувала до Великого шляху.

Стане на кореневищі старого-престарого дерева, притулиться вухом до вогкої кори, непомітна і сторожка, як птиця. Затремтить, коли почує якийсь шерех, ще тісніше до дерева притулиться. Вона б рідну ходу серед тисячі почула, по одному духові пізнала б, що то Дмитро йде.

Через кілька днів після розмови з Варчуком до хати увійшов дезертир Калістрат Данько, що вже встиг примоститися за поліцая.

— Тітко Югино, завтра ж уранці вам треба бути в начальника районної допоміжної поліції.

— Чого? — одхилилась од печі.

— Там скажуть, чого. Ми народ темний — нам аби гроші та горілка, — діловито і весело сів коло столу, ніби впевнений, що його прихід повинен і інших веселити. Однак чим довше сидів, тим більше хмурніло його прив'яле обличчя, а вже із-за столу вставав, неначе у тінь ступив: навіть чаркою не почастували.

— Глядіть же, щоб ранком були, як часи, — брязнув дверима, аж глина посипалась з одвірків.

— Доведеться, дочко, іти. Тільки не з пустими руками, що зробиш — таке життя настало. А на хабарі вони ласі.

З двома кошиками, зв'язаними білим полотняним рушником, прийшла Югіна другого ранку у місто.

Перед будинком поліції тріпотів облізлий прапор із свастикою в білому колі.

В передпокої повно чоловіків, жінок. На дверях біля кабінету начальника стоїть з карабіном високий поліцай з жовто-блакитною пов'язкою на руці. По списку викликає людей, і зникають за важкими дубовими дверима натомлені, припалі пилом, і жалем, і горем постаті старих сумовитих хліборобів, жінок і дівчат.

— Забрали ж мого синочка, забрали, — підперла рукою голову стара жінка. — А за що забрали — і сама не знаю, зв'язок з партизанами приписали. Безпорадна моя голова. Два тижні прошу начальника, щоб відпустили синочка. А він те саме відповідає: відішлемо у місто, коли не признається. Звісно, в гестапо віддадуть. І вже не бачити мені більше свого найменшенького, не бачити.

І найбільше лякає Югину окаменілий вираз землистого, в зморшках обличчя жінки

і одноманітний, схожий на голосіння шепіт. Видно, немало поплакала і поголосила вона, поки горе не скаменило усе її тіло.

Нарешті поліцей, зосереджено збираючи зморшки на чолі, чогось пирснув і весело вигукнув:

— Гори-цвіт! Югина! Горіти прийшла, молодичко? Погориш, погориш! Га-га-га!

Увійшла і стала на порозі кабінету, поклала біля стіни важкі кошелі. За великим присадкуватим столом у чорному френчі з золотими, застібнутими до самої шиї гудзиками сидів Крупяк; над ним на стіні чорнів намальований тризубець, стиснутий двома перехрещеними жовтоблакитними прапорами.

— Прошу до столу, — наче з того світу почула голос, що пробивався до неї із сизої хмари тютюнового диму.

Підійшла ближче до Крупяка, мружачись від диму, що зразу зайшов у вічі.

— Пані Горицвіт. У нас є точні відомості, що ваш чоловік перебуває в партизанах, буває у вас. Прошу, не запирайтесь, скажіть щирю правду. Інакше всю сім'ю вашу заарештуємо, а добро піде у власність держави.

— Пане начальнику, — вириваються перші слова.

Їй треба одвести страшну хмару від свого дому, дітей — про себе зараз навіть не думається.

І Югина відчуває, що в її очах грає такий правдивий світ, неначе біля неї виринула постать Дмитра... Так, це ради нього, ради його дітей вона кожним рухом хоче довести цьому байдужому вбивці, що нічого не знає про чоловіка. Звідки у неї беруться слова? Вона розповідає довго і мальовничо, як переслідує їхню сім'ю Варчук, про давню ненависть його до Дмитра. І її очі, осяяні і чисті, блищать од згадок і сліз.

Хмурачись, мовчки слухає її Крупяк. Але ось його очі зустрічаються з очима молодичі, на якусь хвилину застигають; хтива зацікавленість майнула у вузьких чоловічках. Він кладе ручку на стіл, і Югина, відчуваючи приплив крові до голови, кілька разів ловить на собі його брудні погляди, але разом з тим починає догадуватися, що він слухає її вже не так, як слухають, коли завчасно винесено рішення. Очевидно, він мало знає про Дмитра.

"Хороша молодичка. Тільки з характером, видно. Може й справді Варчук наговорює по давній злобі. Заяву за заявою пише... Дізнаюсь при нагоді". — Він, милостиво посміхаючись одними очима, приймає подарунок і поволі говорить:

— Відпускаю вас, пані, додому. Але не гнівіть бога: коли що-небудь — не солодко вам буде на світі. Я до вас заїду коли-небудь, — допитливо осміхається.

Ще не розуміючи справжнього змісту останніх слів, вона прожогом вибігає з передпокою і східцями спускається на холодний брук, між щілинами якого засихає пожовклий, одцвілий спориш.

І аж тільки на осінньому полі полегшено зітхнула, коли над нею двома великими крилами нахилився рідний Великий шлях. Попереду фіалково в'юнилась смуга дубового лісу.

...Обминувши греблю, Югина спочатку іде до Івана Тимофійовича; той, лежачи в

ліжку, довго розпитує її, що вона бачила в місті, чи багато там фашистів, як охороняється будинок поліції, а потім передає їй невеличку листівку.

— Прочитаєш, кому треба, і передаси Василю...

— Яке щастя, яке щастя, що вернулася, донечко, — зустріла її біля воріт Докія. — Пожурилися ми без тебе. Знаєш, як тепер. Кажуть, усі камери понапакували людьми. Втомилася?.. А в нас корову забрали.

— Корову? За що? — зупинилась на порозі.

— Наложили знову на село сорок голів рогатої худоби. До кого ж поліції шатнуться? До нас та до таких, як ми. Варчук ще й втішив:

— Моли бога, що теля залишаємо. Попанували за батька Сталіна, а тепер почадіть, як без олії каганець.

Через кілька днів дійшла чутка, що в район приїхав приймати скарги від селян гебітскомісар доктор Едельман.

— Двадцять тисяч болячок у печінку Варчука! Чи допоможе, чи не допоможе, а піду до того гебітскомісара зі скаргою! Останній хвіст витягнули з обійстя! Може й ти підеш? — вскочила в хату Килина Прокопчук.

— Одним вони миром мазані, — обізвалась за Югину Докія. — Ходи не ходи, а корови вже не бачити ні тобі, ні мені. Так що краще не мозолити їм очі.

— Піду, все 'дно піду! Побачу, які у них порядки! — рішуче вийшла з хати Килина...

Увечері на вулиці перестріла її Югіна.

— Була в комісара?

— Нехай йому чорт! — зло огризнулася молодиця.

— Не допустили?

— Допустили, — і несподівано засміялась невеселим сміхом. — Підходжу я до нього, сухого, як тараня, німця, ну, наче живі моці тобі, аж дивитись незручно. Глянув на мене крізь окуляри та як вихопить кинджал, як зажеркоче щось, і до мене. Думала — горло переріже. Навіть забула з остраху, що треба робити. Звів німець кинджал, блиснув ним перед моїми очима, зрізав з піджака гудзик із зіркою і пучку вгору підвів — показує всім. Поліцаї прямо тобі іржуть, як лошаки. А я стою і ворухнутись не можу — наче підмінили мене. А "доктор по гудзиках" уже до другої баби прямує. Відійшла у мене душа трохи, підходжу до нього... А він як визвіриться:

— За корову вам заплатили! Ми даремно нічого не беремо. Скільки отримала?

— Сто вісімдесят карбованців. А що ж я за них куплю? Кіло солі! Пачка сірників — двадцять карбованців... А у мене ж діти. — Випхали мене ще й зі східців турнули. Ледве носом землю не зорала. Отакі-то порядки. Нові!

XXXVI

На світанку Дмитра розбудили брязкіт зброї і радісні голоси. Спочатку думав, що повернувся Тур, але, прислухавшись, голосу комісара не почув. Швидко одягнувся, на ходу поправив пістолет ТТ і вийшов з землянки.

— Ну, хлопці, і притаскали ж ми сулію! — потираючи руки, чогось вовтузився біля порога Кирило Дуденко.

— З самогоном? — здивовано і весело відгукнувся голос із кутка.

— Ще краще!

— Невже із спиртом? — аж підвівся на лікті Олекса Слюсар. — За це тебе, брате, розцілувати мало.

— Ще краще.

— Що ж воно може бути луччим мені? Бабського, солодкого, вина дістали?

— Ні, амоналу добули.

— Амоналу! Не знаю, для чого він, — розчаровано протягнув Слюсар і знову ліг на піл.

— Невже, братці, амонал! — радісно гукнув колишній уральський бурильник Іван Стражніков. — Поїзди будемо під откос пускати. Амонал — важная штука! — значимо протягнув.

— А ти знаєш, як біля нього ходити? — зіскакує на долівку Олекса Слюсар, і вже його вилицювате рухливе обличчя, що хвилину тому було щиро незадоволене, тепер, наче в дитини, освітлюється жадібною надією.

— Хліб мій! — коротко пояснює Стражніков.

— Невже і поїзди цією крупною можна рвати?

— Можна і треба! — повчально гримить Стражніков, молодцюватو звичним рухом збиваючи набік безкозирку. На мить довгою синюватою смужкою проглянув шрам і майже зовсім погас під буйним чубом.

— Браток, а мене навчиш? Увесь вік дякуватиму. Рука в мене легка. Що побачу своїми очима, те і зроблю. Я такий!

Тепер хитрувате обличчя Слюсара стає таким благальним, що навіть спокійний Лазорко не витримав — чмихнув, і в кривій усмішці заворушились уста, погойдуючи велику люльку.

— Навчу.

— От спасибі, браток! На, візьми на спомин про нове діло! — і Слюсар театральним рухом простягнув Стражнікову невеличку філігранну запальничку, щоб, на всякий випадок, відрізати всі ходи до відступу, коли матрос захоче передумати. І зразу ж Олекса з цікавістю і побоюванням, косуючи оком, закружляв поволі навколо величезної сулії з амоналом.

— Іване, ти і мене навчи, — кладе на плечі матросові важку руку Лазорко Іванець.

— Прийміть і мене до вашого колгоспу! — Невеличкий завзятий Кирило Дуденко охоплює двома руками Лазорка і Олексу. В цей час з його кишені вилітають списані олівцем листки паперу.

— Поезія полетіла! Багато ж понаписував. І не хвалиться. Я теж колись вірші писав, — помагає збирати листки Олека Слюсар. — І потерпів повну поразку на цьому фронті. У дев'ятому класі всі свої витвори я на уроці літератури обережно поклав на парту Оксані. А вона, певно, не зрозуміла, що з мене міг би вийти класик, і передала зошит учителеві. Викликали мене в учительську, сказали кілька теплих слів, і пообіцяв директоріві, що не буду більше ні віршів писати, ні дівчат любити. Вірші, правда,

покинув складати, а другої половини обіцянки не виконав: на цій самій Оксані через п'ять років оженився. Як тільки що до чого, то й нагадую їй про минуле. В тебе ж, Кирило, напевне, життя навпаки пішло...

Біля виходу метушня і тиск. На траві біліють широко простелені полотна паморозі, і блідий світанок зеленить просвіти між деревами, обличчя партизанів.

— Ікра першого сорту! — Іван Стражніков розглядає на долоні бурий, схожий на пісок амонал. До нього підійшов Дмитро.

— Товаришу командире, тепер ми попсуємо фашистам трохи крові, — осміхаючись, висипав амонал в сулію.

Веселий на вдачу, легкий на руку, рівно став перед командиром, поблизкуючи розумними сірими очима. На невисокій, міцно збудований постаті добре ліг чорний матроський бушлат; з-під безкозирки, молодцювате збитої набакир, вибився русявий чуб, прикриваючи шрам на лобі.

— Треба хлопців навчити підривної справи.

— Аякже, — погодився. — Цю науку швидко засвоять. Знайшовся невеликий шматок злежаного бікфордського шнура. І розглядаючи тонкий шматок плетива, Стражніков задумавсь. Колупнув нігтем під тканиною шнура рурочку порошу, подививсь у далечінь, похитуючи головою і щось розмірковуючи.

Далеко за голими деревами сходило осіннє сонце. Переганяючи одна одну, побігли зубцюватими хвилями тіні. І легка паморозь перетоплювалась в роси, а ті, оживаючи, скидались, неначе мальки на воді. У верховіттях шумів вітер, біля прогалини роздвоювався, неначе ріка, — одним рукавом підводився вгору, лунко переколихуючи лісові шуми, а другим з шелестом покручено вився по землі. Ще цвіло жилаве ведмеже вушко, хоч кілька жовтих округлих квіток, прибитих нічними приморозками, лежало біля кореня, ще синіла одинока квітка розпарованих братів, ще зеленіли, оповиті мшистим синім оксамитом молоді пагінці, одначе осінь уже владно господарювала в лісах, і оголені кущі шипшини червоніли продовгуватими коралами. Сумовито, овечими шапками, чорніли кротячі нори, а безлиста, підмита струмком ліщина щось тихо наспівувала і своїм гнучким тонкостоем і вибіленим корінням. Тільки дуб-нелень гордовито красувався лисячими шапками, і рясно подзвонювала чорними дзвониками крапчаста вільшина.

І згадалася бурильникові уральська осінь, посічені гори, покриті свічами-соснами, порізані сліпучими блискавицями-березами, пригадався той рідний світ, що тільки у снах йому снівся тепер.

— Дай, подивлюсь на шнур, — простягнув руку непосидючий Кирило Дуденко.

— Нема чого на чуже заритись. Добудь сам, тоді й дивись. Хтось усміхнувся, а Стражніков поволі заховав бікфордів шнур у кишеню і пішов до землянки майструвати дерев'яну скриньку. Він знав, що шнур підозрілої якості, проте сподівався: може, на його щастя, все обійдеться гаразд. "Треба ж фашистів бити".

Тісним колом обступили матроса майбутні підривники, і він їм терпляче, по кілька разів, пояснював, як треба змайструвати саморобну міну, як її найкраще закласти на

шосе чи залізниці.

Надвечір зібрались партизани біля віковичного дуба. На березовому пеньку стояла невелика, акуратно зроблена скринька. Біля неї навпочіпки сидів Стражніков і ще пояснював:

— Всипав я сюди з півтора кілограма амоналу. В отвір заклад запал від гранати РГД-33 і ізоляційною стьошкою з'єднав із бікфордовим шнуром. — Після роздуму додав: — Бікфордів шнур повинен бути добрим, не пожмаканим, — і знову замислився.

— А коли пожмакається, то що?

— Тоді він враз спалахне, і лежати тобі в дерев'янім бушлаті. Та й пішли, друзі, на... практику.

Дмитро, вирядивши партизанів, цілу ніч тривоживсь, нило серце, ніби віщувало горе. Десь аж по обіді прийшли товариші, але Іван Стражніков не прийшов, його принесли підбивники на руках свого мертвого. Смертю героя поліг він під час вибуху. Похмура тиша стояла в лісі...

Мовчки скинули партизани шапки, колом стиснулись над своїм товаришем.

Тяжко задумавсь Дмитро. Ще не вірилось, що ненаситна смерть відібрала бойового друга, якому б жити і жити, дивитись на світ сміливими очима, міцною і легкою ходою ступати по зеленій землі.

Неясно, в уяві впливав далекий сивий Урал, що породив партизана, а у вухах бились слова голосіння, що колись він чув на похоронах. І от тепер ці голосіння з новою силою тривожили йому серце, еднаючи примісний далекий день з сьогоднішнім, важким та болючим. Судороги перехопили йому горло, зволожились затуманені очі.

— Прощай, товаришу, — Лазорко Іванець витягнув з кишені Стражнікова запальничку, кисет і шматок бікфордового шнура.

— Шнур підвів. Пожмаканий. Не терпілося хлопцеві фашиста бити, — промовив після довгої мовчанки Кирило Дуденко...

Колись Дмитро любив спочити на Городищі, там, де високий вал підходив до спокійного лісового озера і підіймав угору два дуби, що вирости з одного кореня. Могутні дерева підводились високо над лісом, перші грудьми стрічали бурі і негоди, даючи у своєму листі притулок соколу.

В цій місцині і вирішив Дмитро поховати партизана.

З новим почуттям і думками оглядав і побратимів-дубів, що обсіяли землю жолудями, і просвітлене променем до самого дна спокійне озеро, і старовинний вал, що лукою входив у глибіню яру.

"Всі ми померемо. Стане землею нетривке наше тіло. Байдуже буде до людської печалі і радості. І тільки у згадках, коли достоїн будеш, вертатимешся до живих, рівнею говоритимеш, гостюватимеш із ними. І добрий усміх цвістиме для тебе на дівочому обличчі, і материні очі жалкуватимуть за тобою, як за своїм сином. У чорну безвість, без вороття, ідуть перевертні; умирає болюче тіло, а сини не вмирають. От і проживи, чоловіче, свій вік, щоб твоя дитина, щоб чиясь сирота, щоб радянські люди тебе людиною назвали..."

Надвечір мовчки опустили партизани свого товариша в яму. Тричі ударили дробовики і гвинтівочні постріли (з автоматів не били, бо дуже мало було набоїв), і земля посипалась на віко домовини.

На високому дубовому стовпі, що підвівся над могилою, красувався видовбаний долотом напис:

"Сину Росії Івану Стражнікову, що загинув за вільну радянську Україну".

— Товариші партизани, брати дорогі, — переборюючи тремтіння в голосі, звернувся біля могили до своїх друзів Дмитро, — вічна пам'ять славному бійцеві. До помсти нас кличе ця свіжа могила, тисячі могил наших рідних і кривих, що покрили поля нашої землі. В честь світлої пам'яті Івана Стражнікова загін організовує групу підричників, що ні вдень, ні вночі не дадуть спокою нашим ворогам. Хай вони будуть такими ж сміливими, як наш побратим. Група носитиме ім'я Стражнікова. Хто знає підривну справу?

Спочатку навіть не ворухнулись партизани. Потім хтось швидко почав пробиратись наперед.

— Я знаю, товаришу командире, як підривати поїзди, — рішуче вийшов Олекса Слюсар.

У Лазорко Іванця аж люлька випала з руки від здивовання, але, спіймавши на собі упертий і злий погляд Слюсаря, він тільки знизав плечима. І ще більше здивувався, коли наперед виступив Кирило Дуденко.

Раптом догадка, може вперше в житті так швидко, сколихнула повільного, мовчазного лісовика.

— І я це діло знаю, Дмитре Тимофійовичу, — неквапно ступив до командира, примикаючи могучим плечем до невеликого напруженого плеча Слюсаря.

І відчув Лазорко, як все його обличчя почало червоніти й палати: ніколи в житті не доводилось на людях казати неправду. Найбільше боявся, щоб хтось із партизанів не кинув зайвого слова.

Але ніхто не видав їх. Полегшено перевівши дух, Лазорко вдячним і добрим поглядом оглянув усіх воїнів, які навіть словом не обмовились і тоді, коли командир відійшов у гущавінь лісу.

"Які хлопці! Які хлопці!.. Ні, фашисте, ніколи тобі не здолати нас!" — під шелест осінньої землі схвильовано думав Дмитро. Він знав, що ні Слюсар, ні Іванець, ні Дуденко не знають підривної справи, і вірив, що вони знатимуть її...

Життя саме підказало Дмитрові, як увіковічити пам'ять бойового друга. А над деталями організації групи ще поміркує із Туром.

Надів шапку і поволі пішов до землянки повз величні дуби-побратими, що навіки поєднались одним коренем.

* * *

Другого дня до Дмитра підійшли Слюсар і Іванець.

— Дмитре Тимофійовичу, — звернувся лісовик. Він і досі називав командира, комісара, як і вдома своїх знайомих, тільки на ймення, а партизанський загін став у

нього — нашим лісництвом. Коли ж хтось поправляв Іванця перед командуванням загону, той зовсім заплутувався і говорив: — Дмитре Тимофійовичу, товаришу командире, у нашому лісництві... партизанському загоні.

— Товаришу командире, — зразу ж поправив Слюсар Іванця. — Пустіть нас на люди. Хочемо пошукати бікфордів шнур.

— Скажи, Олексю, а тяжко підривати поїзди? — запитав Дмитро так, що неясні здогадки тривогою обдали рухливе обличчя партизана.

— Зовсім нетяжко, товаришу командире, — захвилювався і, щоб відвести від себе підозру, почав з перебільшеною старанністю детально розповідати, як треба під рейку підкласти скриньку з амоналом, як з'єднати запал від гранати з бікфордовим шнуром.

Він повторив усю лекцію Стражнікова, уміло додавши свої міркування й деталі. І це було так розказано, що, напевне, і фахівець підривної справи мало до чого міг би причепитися. — Саме головне — розрахувати, щоб поїзд вчасно наскочив на свою смерть, щоб бікфордів шнур був не пожмаканим і порох — сухим, — закінчив Слюсар.

— Амонал! — поправив Іванець,

— Амонал і порох! — уже багатозначно промовив Слюсар і усміхнувся, стираючи з обличчя важкий піт.

— Тепер я вірю: природні ви підричники, хоч і хотіли мене обманути, — міцно потис руки обом партизанам.

Ті з несподіванки переглянулись між собою, подивились на командира. Іванець почервонів, обм'як, а Слюсар зразу ж знайшовся:

— Коли, товаришу командире, чоловік любить Батьківщину над усе, то він усе і зробить. Тільки не розкажіть товаришу командире, що ми вас... — не міг підібрати делікатного слова. — Словом, на збори не виносьте. А ми на транспорті по-кривоносівському попрацюємо, — і питальне усміхнувся.

XXXVII

Осінні дрібні дощі падали на сумовито принишклу землю, зелено потемніли води в озерах, коли одного вечора Михайло і Соломія попрощались із лісником і лісничихою.

— Нехай вам, діти, всюди буде щастя і добре здоров'я, — витираючи загрубілою рукою очі, пригнулась Олена Михайлівна. — Коли зможете ошчасливити нашу хату, — не цурайтесь. Як нема своїх дітей, хоч на чужих, добрих, надивлюся. — Поцілувала тричі і Михайла і Соломію і почала віддалятися.

Созінов іще кілька разів побачив її з-за дерев зі складеними руками на грудях, з нахиленою головою, а потім темрява заховала од нього жінку, яка не раз тихим материнським словом огрівала захололі од негоди серця.

Лісник довго вів їх вузькими покрученими стежками, що пахли вологою червоною папороттю, решітчастими масляками і підопрілою корою напівживого дерева. Ноги то м'яко втискалися в податливий мох, то шелестіли по нескошеній траві, то лунко хрустіли по сухому рясному жолудді.

Мінлива радість, відчуття, що наближаються рідні місця, зробили Соломію різкішою в рухах і якомсь, без слів, непомітним повієм наблизили її до Михайла. І він це

збагнув з хвилюючим трепетом і сподіванками.

— Прощай, Михайле, — обняв його лісник, і бородате обличчя на хвилинку закрило притьмарений вечірній світ. — Прощавай, Соломіє. Закінчиться війна — приїжджайте до мене весілля справляти! — і розтанув у темряві, залишаючи на вустах терпкий тютюновий дух.

Поволі визорювало. Па сході, вище лісу, то розгорялись, то гасли Стожари і дружно, мов вірні товариші, зупинились над деревами Косарі.

Легко між деревами ішла Соломія, по рідних прикметах пізнаючи місцевість.

Світанком вийшли до Бугу. Над водою, сяючи білим підбоем круто вигнутих крил, неквапно пролетів зимовий кобець. Його веселий, тонкий свист довго тремтів над водою, що охоче посилювали всі звуки.

— Водяні щури вже перебрались на сушу. Скоро будуть холода, — вказала пальцем Соломія на крутий, підмитий водою берег. І знову в голосі майнуло стримане хвилювання, хвилювання зустрічі з близьким і рідним світом.

— Чому так думаєш?

— А що ж тут про цих шкідників думати? Ми з ними нещадну боротьбу вели, щоб не розточували берегів і не шкодили городині. Бачите, який берег став, наче осиний щільник! Влітку тут гніздилися пташки щурики. Вони перші в ірій відлітають. Водяні ж щури розмололи, збільшили їхні гнізда і оселилися в них.

— Засинають на зиму вони?

— Ні. Під снігом господарюють. Такі ходи попроводять до скирт сіна, хліба...

У лісі, недалеко від Бугу, знайшли присадкувату скирту сіна, вилізли на неї, зручно вмостились і лягли невдалік одне від одного.

— Як пахне сіно, ніби чай, — пожувала суху билинку.

— Еге ж, — він поправив зелений віхоть, що звис над головою дівчини, і тихо поклав на її плече руку. Відчув, як зіщулилось її тіло.

— Не треба, Михайле Васильовичу, — тихо промовила, і він, зітхаючи, одвів руку. Тоскно і незручно було. Сердився на самого себе, а кров із гулом розпирала череп.

— Чого ви запечалились, Михайле Васильовичу? Не треба, — човником своєї невеличкої долоні торкнулась його плеча і подивилася сумовито-усміхненим поглядом в його очі. І щось наче надірвалось всередині від того погляду. Мовчки, закриваючи очі рукою, уткнувся головою в сіно, вологе й пахуче. І не промовив жодного слова...

Вона ж і розвіяла його печаль другого дня. Туманним досвітом вийшли на узлісся настороженого лісу. Соломія нагнулась, щоб підняти з землі жовту, як віск, кислицю; підводячись, раптом радісно стримала вигук притишеним: — Ох! — і притулилась міцно до плеча командира.

— Михайле Васильовичу! Він! Наш Великий шлях!

За полем із пелени туману тьмяно вирізьблялись округлі верховіття дерев. Здавалось, що то ліс хвилястою смугою врізався в поле і, вклоняючись другому лісові, прямував у далекі-далекі світи.

Сама того не помічаючи, вона потягла хлопця за руку, і так обоє підійшли до

самого поля, вдивляючись в налиті сизою вогкістю мовчазні дерева. І якось на очах почав розвіватися туман, неначе його підмивала невидима хвиля. Прояснились між стовбурами просвітки, проглянув шматок поля по той бік шляху.

— Правда ж, ви па мене не сердитесь? — допитливо, з ніжністю і тривогою поглянула йому в вічі і обома руками взяла його руку.

— Хіба ж ти не бачиш? — привітно всміхнувся їй.

— Бачу, — тихо відповіла і вже жартівливо додала: — Гріх тепер сердитись. Батько на мене не сердився і ви не повинні...

І, як птиця, подалася всім тілом вперед.

XXXVIII

Дмитро тяжко переживав перші невдачі. Вони тягарем лягали на його душу, одначе не розслабляли волі, робили її твердішою, гартували, як вогонь крицю. Тільки почував, що тіло важчало та більше темніли очі; все рідше і рідше прояснювався в усмішці; турботи залягали важко і щільно. Проте нікому, крім Тура, не звіряв своїх почуттів, знав — не до них тепер: у кожного лихо. Своїх же партизанів вислухував уважно, слідкуючи не тільки за словами, а й за глибинним ходом думки, і тому входив у людську душу непомітно і міцно. Його скупе, продумане слово виконувалось точно, як наказ. Нелегко було покласти па плечі і серце нове коло обов'язків, ширших і складніших. Одначе здоровий глузд, чиста совість, напориста впертість переорювали, як плуг землю. І тільки тепер, зіткнувшись віч-на-віч з найсуворішими випробуваннями, з життям неприкрашеним, жорстоким, неблаганним, зрозумів він, як тяжко бути керівником, відповідати за долю людей, що довірили йому своє єдине і неповне орне життя. Відрізаний від великого світу, він жив єдиним подихом з ним, а ті осінні вітри, що йшли з півночі, були не просто вітрами, а вітрами з Великої землі, вісниками з Москви. Входячи в село, він був не просто Дмитром Горицвітом, звичайною людиною, що має своє горе, печалі, а живим ланцюгом, що з'єднував Великий світ із затьмареним фашистською неволею краєм.

Так, Дмитро твердіше почав ступати по землі. Бо вона, рідна земля, змочилась не тільки потом, а й кров'ю його.

Тепер дедалі частіше зустрічався з людьми, вслухався в їхню мову, вчився, ділився з партизанами словом, як діляться останнім шматком хліба, знав, що сказати селу, затиснутому в неволю, злидні, біду. І в його скупих, упертих словах була та сила, яка підводила людей, як промінь пониклу траву.

Розгромивши в одному селі поліцію і мадярську варту, він довідався, що фашисти пустили чутки, ніби вони захопили Москву і йдуть на Урал. Дмитро наказав зібрати людей біля великої, з баштами, школи, яка білим пароплавом випливала з осіннього світання.

Сходились чоловіки і жінки, мовчазні, задумані, бо в кожного горе днювало і ночувало, бо кожному думалось про своїх дітей, від яких — скільки вже часу — ні одвіту, ні привіту; ближче підходили шістнадцятирічні юнаки, щоб першими попроситися до загону.

Він ждав, поки не підійдуть люди з найдальших кутків, поки не вляжеться тиша, а потім тихо, болюче і міцно, із самого серця вирвалось:

— Товариші! Дорогі брати і сестри!

І натовп зітхнув, заколивався, знову зітхнув і прояснів. Це вперше до нього після кількох місяців окупації пролунало рідне слово Батьківщини, обізвалося замість липкого ненависного "панове".

І, неначе по нечутній команді, ближче підійшли люди до Дмитра, злилися з партизанами. Хвилювання колгоспників передалося йому; ледве переводячи дух, вдивлявся подобрілими очима в тісне півколо змучених людей.

— Сердечний партизанський привіт вам, люди добрі. І привіт од воїнів Червоної Армії. Разом, як дві руки одного чоловіка, ми б'ємо фашиста. І розіб'ємо його, бо так хоче наш народ, бо так хоче наш батько Сталін. Усіма військами тепер командує рідний Сталін. Наш вождь говорить до народу, щоб не втрачали надії, не слухали різних брехень. Ніколи ніяким ворогам не бачити Москви. Скоріше рак свисне і суха довбня зацвіте, аніж будь-хто переможе нас.

На обличчях заколивалися усмішки.

— Наше головне завдання — кріпко бити фашиста, ні одної зернини, ні одного стебла, нічого не давати йому, хіба — одну смерть. Бо ж сказано: фашиста сокирою в ребро — людям добро! Коли ж з'явиться між вами яка продажна шкура — з димом усе його кодло пустіть, як пустили ми вашого старосту — показав на стовп вогню, що самотньо підводився в світанні.

Після промови кинулись люди до Дмитра, партизанів; запрошували до хат на сніданок. Але треба було поспішати до лісу. Навантаживши кілька возів зерном і свиньми, яких забрали з "громадського господарства", партизани вирушили і села.

— Хороше говорили, Дмитре Тимофійовичу! — усміхаючись, підійшов Тур. — Тільки звідки ви взнали такі новини? Може листівка попала?

— Ні, на жаль, не попала.

— Звідки ж вісті, що Йосиф Віссаріонович...

— Звідки?.. А як ти гадаєш: хто в такий час може всім військом керувати?.. Отож бо і є. А коли трохи щось не вгадав — спишуть з мене після війни, скажуть, що на пользу ділу йшло воно. Чи як ти думаєш, комісар?

— Та повинні списати! — засміявся Тур. — Списати і дипломатом послати.

— Ну, цей хліб мені не подобається. Орати — сіяти буду, Туре... Ех, не знаєш ти, як мої руки діла просять.

— Головувати підеш? — лукаво примружився Тур, бо Дмитро йому розказав про своє життя.

— Головувати? — задумавсь і, ловлячи на собі вузько примружені очі Тура, додав: — Це діло народу. Дай-но дожити до такої години. Ти краще скажи, де зброї дістати? Дробовиками воюємо.

XXXIX

В тривожному настрої повертався Карл Фішер з аеродрому. Знову смерть, безглузда

і страшна. Покалічені тіла пілотів, кістяк літака і, особливо, розтрушені навколо нього чорні забруднені хрести — згусток державної пошани — справили гнітюче враження. О, цей нерозгаданий, здіблений схід! Не таким він ввижався обергрупенфюреру.

Інстинктивно відчувши зміст, дух і стиль третього райху, безмежно повіривши в непогрішність гітлерівського військового механізму, а надто в силу техніки, Карл Фішер не сумнівався в перемозі третього райху, як не сумнівався в зверхності своєї нації над іншими. Задля цієї перемоги він не жалкував сил, часу і навіть життя. За ним уже нерозлучною тінню ходила репутація здібного, оперативного і хороброго служачи, який сміло дивиться в очі небезпеці і смерті. І Карл Фішер наполегливою роботою, детальними аналізами і кривавими розправами здовжував тінь своєї слави. В колі однодумців і друзів, хизуючись своєю красномовністю, він часто повторював улюблений афоризм:

— Смерть для нас, як череп для доктора Фауста, є джерелом пізнання. Вона живе поруч з нами, але ж вона нас роїть, годує, одягає і підносить угору.

Одначе, тут, на сході, сила афоризму почала в'янути, і Карл Фішер уже не так часто і охоче повторював саме слово смерть: одна річ, коли він її насилає на міста і села, і зовсім інша |права, коли вона чатує на тебе, як на цих асів, що за якусь вилину перетворились на купу безформного м'яса і кісток...

Система, строга логічна система — це була основа роботи Фішера; він був зв'язаний з нею, як гусінь з листом, він живився нею і залишав свої сліди, навіть не розуміючи огидливої потворності їх. Свою систему він порівнював із злагодженою, складною роботою архітектора, який починає роботу планом, а закінчує вже прикрасами, ліпленням чи гордовитим стильним шпилем.

Але тут, на хмурому сході, розпадалися усі системи і стилі, перетворюючися в ті стилістичні вправи, які самому треба було знищувати, щоб мати менше неприємностей.

Будучи хитрішим і розумнішим за інших працівників таємної поліції, Карл Фішер, з боєм відкинувши на деякий час свою систему аналізів і умовиводів, вирішив перейняти стиль роботи радянських людей, знайти механіку, зліпок їхньої системи. Ніколи в житті не доводилося стільки працювати, як тепер, ніколи не приділяв стільки уваги книжкам, подіям, побуту, окремим епізодам, бо з деякого часу почала гризти тривога: відчував, що тінь його слави катастрофічне бліднішає і вкорочується. Та не тільки це лякало Карла Фішера, — на жаль, існували й глибші причини, над якими треба було замислитися. Адже гітлерівське військо, його першокласна колосальна техніка, давно пересікши Волино-Подільське плато, вже наближалось до Москви. Про це без угаву, перебільшуючи успіхи третього райху, трубило радіо, газети, поліція, старости, |, але це не підточило силу радянських людей. З кожним днем ; ставало тяжче боротися з ними, в багатьох селах і навіть районах панувало цілковите безладдя, вірніше там діяло більшовицьке підпілля, якого фашисти ніяк не можуть обезголовити.

Як і чим зупинити страшну стихію?.. О, коли б фюрер міг розгадати цей знак Духа Землі! Так, іноді, сам побоюючися цього, Фішер порівнював свого фюрера з тим старцем, що викликає привид духа і в жасі тремтить перед ним...

— Вас фюр тойфельцойг! Вас фюр тойфельцойг! — знову згадав аварію самольота, четверту в цьому місяці. — І як хитро зроблено! Хто б міг додуматися, що цей кривий пристаркуватий чоловіча, цей сумирний Данило Костюк підрізає троси стабілізаторів? Це знову робота невловимого Павла Савченка. По кісточці розберу, по жилочці витягну слова з Костюка, а зв'язок з підпіллям мушу знайти. На аеродром вони аби-кого не пошлють. Може він навіть член підпільного обкому і викаже самого Савченка?

Заколисувало. Приємні видіння підходили ближче, а коли пополудневе сонце, вискочивши з-за хмар, заколивало тінню його машини, обергрупенфюрер чогось усміхнувся.

Авто підходило до мосту. Примруженими очима Карл Фішер угледів, як, мимохідь поглянувши на нього, в напрямі до старого міста пішов сивий стрункий чоловік в засмальцьованій кепці, з важким французьким ключем у руці. І ніколи б обергрупенфюрер не подумав, що це був невловимий Савченко.

Карл Фішер по дорозі в гестапо заїхав до слідчого в особливих справах, який сьогодні виїжджав одпочивати в Німеччину. Вимотавшись у розшуках більшовицького підпілля, гостро сприйнявши невдоволення вищого начальства, переживши смертельний страх під час партизанського нападу, вишколений, підтягнутий Курт Рунге захворів — виявилось, що в нього понижена бар'єрна функція печінки, порушена водно-солева і кислотно-щолочна рівновага.

— Це Волино-Подільське плато в печінках мені камінням сіло і порушило рівновагу, — невесело вчора пожартував Рунге, запрошуючи Фішера на обід.

Підійшовши до дубових окованих дверей, Карл Фішер почув знайому мелодію: "О, коли ти бажаєш віддати своє серце".

Пожовтілий і підпилий Курт Рунге, з очима кольору згустків жовчі, радісно заметушився біля Фішера; в накуреній кімнаті задзвеніли бокали і ножі. А коли гості пооб'їдалися, залунали сентиментальні пісні домашнього затишку і кохання. Фішер почав підспівувати, потім, зворушений давніми мелодіями, попрощався з гостями і Рунге.

— Видужуй і приїжджай, Курте, — стиснув його в обіймах.

— Навряд чи хвороба дозволить, — тільки тепер напіводверто виказав Рунге свої потаємні думки.

— Третій райх дозволить і... заставить! — різко процідив Фішер і стрункіше звичного, з усією пошаною до своєї особи, вимарширував із квартири Рунге.

Через півгодини в його розкішно обладнаний кабінет увели напівроздягнутого, босого і закривавленого Данила Костюка. І дивно, він зараз тримався рівніше, більш впевнено, аніж тоді, коли його вперше підвели до Фішера. Обличчя порозумнішало, стало вольовим, упертим.

"Це тому, що тепер він не грає своєї ролі", — безпомилково визначив Карл Фішер.

Гордовито відхилившись назад, Костюк так поглянув на обергрупенфюрера, що в того мимоволі заворушилися тоскні думки, які вже кілька разів навідувалися до нього: так, можна вивчити сотні книг цього народу, дослідити побут, звички, охопити окремі

події, але як збагнути творчий дух, дух опору і звідки він береться?

Після незначних питань Фішер перейшов до головних:

— Підпільник?

— Підпільник.

— Хто вас послав на аеродром?

— Партія.

— А більш конкретно?

— А більш конкретно ви все одно не зрозумієте.

— Ви думаєте?

— Над аксіомами не думають.

— Над аксіомами? Ви інтелігент?

— Робітник.

— Пане Костюк, ви розумієте своє становище. Воно не я легких, як і не легкою була ваша робота...

— А ми за легке ніколи не бралися...

— О, да! Це я знаю з ваших книг... Пане Костюк, ми збережемо вам життя, зробимо вас, простого робітника, досить багатою людиною...

— Я і так багатий.

— Чим? — не зрозумів Фішер.

— Народною силою, народною любов'ю і народною довірою. Більшого багатства не треба мені, — непримиренно глянули карі очі на Фішера.

Той подав знак бровою. Гестапівці обережно покотили до стіни розкішний килим, а кат, як по команді, відтягнув руку, і в повітрі звився широкий гарапник з вплетеною кулею на кінці. Ось уже він замигтів, сірими колами обвиваючись і розкручуючись навколо закам'янілого Костюка. Кров потекла у нього з очей і з вух. Але навіть стогону не вирвалося з заціплених уст.

Карл Фішер пильно стежив за катуванням. Ось він помітив, як болісно скривилось обличчя Костюка, коли гарапник ударив його по скаліченій нозі. Усміхаючись, Фішер щось промовив до ката, а потім звернувся до заарештованого:

— Наука говорить, що плач дерева відбувається під впливом кореневого тиску. От ми вам, пане Костюк, і стиснемо підсохлий корінь, — вказав пальцем на синю від рубців ногу заарештованого

— Падлюка недовчена! — і плювок заліпив око обергрупенфюреру.

Уже наближалася комендантська година, коли гестапівці, підхопивши неприємного Костюка, волоком потягнули його по східцях на вулицю.

З-за рогу підійшла машина, і тільки фашисти схопили Костюка, щоб з розгону кинути його в кузов, як пролунало дві короткі черги.

Гестапівці, смертельно бліднучи, тяжко упали на брук. Чийсь руки, підхопивши Костюка, обережно опустили його в кузов, і машина на скаженій швидкості помчала до Великого шляху.

Кат гестапо, побачивши смерть охоронців, не випускаючи з руки гарапника,

нагинаючись, побіг по східцях до кабінету Карла Фішера. В дверях він перелякано крикнув:

— Пафло Сафченко!

Карл Фішер, як ужалений, зіскочив зі стільця, обернувся до стіни, обмацуючи її, мов сліпий, обома руками. Розкрились і зачинилися потайні двері, заховавши за собою обергрупенфюрера. І тільки тепер уперше кат засумнівався в хоробрості свого шефа.

* * *

В той час, коли машини гестапо і фельджандармерії плямили ієрогліфами усі дороги, розшукуючи Костюка і Савченка, Павло Михайлович, Генадій Павлович і секретар райкому комсомолу Лесь Безхлібний сиділи в хаті Семена Побережного, обмірковуючи з комісаром Савою Туром дальшу роботу партизанського загону "За Батьківщину".

Розмова затягнулася далеко за північ, але Тур не помітив течії часу, який наче втратив зараз астрономічний вимір. Ті думки, сподівання, перспективи, які виношував Тур із Горицвітом, тепер чіткіше окреслились і поширшали, як ширшають на світанку обриси землі. Найбільше радувало, що до закільцьованого колонадами лісів Городища простягнулися проміння зв'язку і рідні руки нескореного міста. Це вже зразу, як думав Тур, вдвоє збільшувало силу партизанів, це повинно було послабити і силу ворогів: адже райком підкаже, де і як з найбільшою ефективністю треба буде вдарити по фашистах. Так Городище з своїх низин підводилося вгору, охоплюючи партизанським оком увесь район. Зміцнювались і внутрішні сили загону: партійний і комсомольський актив офіційно оформлювалися в партійну і комсомольську організації. Про їхню роботу й говорив найбільше Генадій Павлович Новиков.

Ці найзначніші події у житті загону поєдналися з могутнім сплетенням незвіданих почуттів, вони, наче музика, пронизували кожну клітину Тура. Завжди стриманий, він зараз розцвітав усім багатством душі, радісно віряючи своє сьогодні і майбутнє старшим товаришам. Уже одно, що поруч із ним сидять підпільники, кращі сини партії, правофлангові Батьківщини, наливало його невимовною вдячністю і гордістю. Ці хвилини були святом юних переживань, коли всі твої помисли, розкриваючись на людях, переповнені найдорожчим: більше зробити для своєї Вітчизни.

Спочатку він хвилювався, розповідаючи про життя загону, але перші ж батьківські поправки Новикова, який, виходило, уже знав про їхню діяльність, прояснили і слова, і серце...

За вікнами просторої, з двома виходами кімнати, неспокійно шуміла і шуміла ріка. Хвилі глухо билися в розмитий берег, і на їхній гомін легким дрижанням обзивалася вся хата, насичена осінніми пахощами просохлої рибальської снасті. А в хаті над столом, наче гроно, щільно нависли завзяті голови, розглядаючи карту району, запам'ятовуючи на ній те, що сюди тимчасово викинула брудна хвиля війни. Ось уже лягли на папір лінії залізниць, плями придорожніх дзотів, павутиння кущових поліцій, лишай військової комендатури. Розплутувалися вузлики невідомого, і Тур, за звичкою командира, прикидав у голові, де краще можна вдарити по ворогах.

— Що, над операцією задумався? — запитав Савченко.

— Звичка, Павле Михайловичу.

— Добра звичка. На що звернув увагу?

— Враховуючи свої можливості, на другорядне глянув, а треба б з головнішого починати.

— От і починай з головнішого.

— Мін нема, вибухових речовин нема.

— Пошукаємо. З бомби, напевне, можна зробити міну? — Генадій Павлович поправив чорний чуб.

— Можна.

— От і гаразд. Старий аеродром бачиш? — показав на карту.

— Бачу.

— Тепер він пустує — розбитий вщент. А ось біля діброви підземне бомбосховище. Німці не розшукали його.

— І залишилися бомби?

— Залишилися.

— Та це ж цілий скарб! — Тур аж підвівся з-за столу.

— Кому скарб, а кому й домовина.

— Вірно, Павле Михайловичу: нам — скарб, а фашистам — домовина... Завтра ж поїду!

— Тільки обережно, щоб ніхто не побачив.

— Не побачать. Усе бомбосховище вивеземо до себе. Спасибі, Генадію Павловичу!

— Іще тобі передаємо одне господарство — нашу базу з медикаментами. Завтра-післязавтра до вас приїде працювати фельдшер Рунов.

— Може зв'язківця дати?

— Сам знайде.

— Бачиш, як розщедрився Генадій Павлович, — напівжартівливо звернувся Павло Михайлович до Тура. — Аж два господарства передав, а я мушу вручити тобі саму неприємність.

— Яку?

— Список провокаторів. Ось він, з прізвищами, кличками і прикметами. Це в якійсь мірі може допомогти вам. Остерігайтесь, щоб ніяка погань не пролізла до загону. Фашисти — майстри провокацій.

— Будемо пильнувати.

— Привіт партизанам і зокрема Горицвіту. З народом більше працюйте, своїх агітаторів негайно ж посилайте до людей... Ну, час і в дорогу.

На стінах заколивалися тіні. Підпільники й Тур тихо вийшли з хати.

Надворі, в непроглядній темряві ворухився їдкий осінній дощ; під ногами попискувала розкисла луговина.

З вимитої прибережної складки Павло Михайлович витягнув невеликий човен і, попрощавшись з усіма, спихнув його на розбурхану воду. Плескіт весла злився із

шумом ріки.

XL

Із завдання Тур повернувся жовтий і мокрий, як хлющ.

— Дмитре Тимофійовичу! — увійшов у землянку. — Вітай з удачею. Такі скарби, дякуючи райкому, привіз, що куди твоє діло. Коли побачив їх, затремтів, наче жаднюга. — Радісно тер мокрі задубілі руки і усміхався тонкою примхливою усмішкою.

— Зовсім одужав хлопець, — з повагою подивився на невелику рухливу постать комісара. — Ну, показуй свої скарби, що воно — самоцвіти?

— Іще дорожчі, Такими огнями засвітять, що, гляди, й перемогу побачиш.

Надворі на возі у соломі лежали, зіяючи чорними круглими отворами, авіабомби по двадцять п'ять, п'ятдесят і вісімдесят кілограмів. Відходячи від землянки, Тур, розмахуючи руками, швидко пояснював:

— Тепер нам побільше їх навозити — і підривній групі хватить роботи на цілий рік. З авіабомби дуже просто можна зробити путящу, як говориш ти, міну.

— Як? Бо ти, поспішаючи на аеродром, не встиг розповісти по-людському.

— Беру сорокап'ятиміліметрову міну, викидаю із взривача скляні кульки — це для того, щоб бойком легко було зірвати капсуль, вставляю цю міну в отвір авіабомби, закопую її на шляху. Тільки наїхала машина — і вже летить угору.

— Ти не спіши. Ходім в землянку, добре розтолкуй. А як поїзди підривати? Можна?

— Поїзди? — задумавсь Тур.

— Ну, да, поїзди. Машини нам менш потрібні. А поїзд спихнути з рейок — це щось значить.

— Треба подумати.

— Думай, комісаре... Поки не надумаємось — і на обід не підемо, — міцніше прикрив рукою двері. — Ти розумієш, яку ми силу матимемо, коли почнемо поїзди підривати? — ще не міг втихомирити нових сильних почуттів, хоча вже до болісної напруги пригадував свою минулу учобу на терзборах, поринав у роздуми, як можна використати нову зброю. Як йому зараз хотілося опередити Тура! І думки запрацювали з незвичною швидкістю і яскравістю.

— Розумію. Ці авіабомби нас можуть міцніше з народом зблизити. Народ почує нашу силу, сильніше підтримуватиме, сміливіше йтиме в партизани.

— Ти так дивишся? Я й не подумав над цим. Вірно, комісаре! Ти ширше міркуєш. Могорич із тебе! — і, хвилюючись і радіючи від нового прояснення, запитав: — А що коли авіабомбу закопати під рейку, в отвір вставити, як ти кажеш, 45-міліметрову міну, а перед міною покласти в дощаний жолобок колоду з двома довгими шнурами. Потім відповзти чимдалі, а коли поїзд під'їде до авіабомби, сіпнути за шнурки. Колода вдарить по взривачу, ну і підійме поїзд угору. Чи як ти думаєш? — допитливо не без тривоги подивився на Тура.

— Мотузьяна техніка?.. Це, звичайно, не останнє слово науки, але поки і цю техніку можна і навіть варто пустити в хід, — здивовано подивився Тур на Горицвіта. — Ця догадка варта чогось. Могорич із вас, товаришу командире.

— Оце добре! — щиро, не приховуючи радості, усміхнувся Дмитро.

— Такими авіабомбами ми і свій табір огородимо від непроханих гостей. Треба вибрати місце на залізниці, де менше варти...

— Спробуємо завтра?

— Спробуємо, — охоче погодився Тур. — Зараз пошлемо на залізницю розвідників і зв'язківців. Треба строго їм наказати, щоб ніде не зчепилися з засідками чи заставами, обходили їх тихіше тіні, а то дуже гарячі наші розвідники. Чи не з командира беруть приклад?

— Значить, лише післязавтра доведеться трошити рейки? — промовив з жалем.

— Не терпиться винахідникові?

— Не терпиться, — аж зітхнув. — Цієї ночі, мов свята, чекатиму. Вона зразу збільшить план наших робіт.

— Розумію, як тяжко буде пережити колгоспнику безпланову ніч. Співчуваю, але нічим допомогти не можу, — удавано й собі зітхнув Тур, засміявся.

Незабаром Дмитро скликав партизанів на нараду.

— Товариші народні месники! Нарешті ми маємо змогу приступити до важливої роботи: будемо підривати ворожі поїзди.

Схвальний гул покрив його слова.

— Післязавтра вирушаємо на залізницю. Хто бажає, крім підричників, піти на завдання? — і схвально кивнув головою, коли всі до одного партизани підняли вгору обвітрені долоні, а деякі голосували й обома руками.

Після Дмитра виступив Тур. Твердо і чітко пояснив, як треба провести нічний марш, щоб непомітно проскочити крізь плетиво ворожих гарнізонів, застав і патрулів.

— І накурюйтесь зарані, бо за весь шлях ні разу не доведеться затягнутися, — попередив комісар...

Настала довгождана ніч. Більшість партизанів, пройшовши тридцять кілометрів від табору, були на залізниці, що врізалась в невеликий чорнокленовий гайок. Дозори з двох сторін охопили на два кілометри залізницю, поки Тур з двома підричниками приладнував бомбу і жолобок. Обережно розмотуючи шнури, пішов у лісок і ліг у невеличкий окіп.

Пустився дрібний, ріденький дощ. Димчасті хмари низько пливли над землею, затягуючи сірі просвітки неба, що заховало місяць, а тому й перехитувало убогими блідими тінями.

Дмитро неспокійно вдивлявся в імлисту далечінь. Тривожився, пригадуючи загибель Івана Стражнікова. Непокоївся і Олекса Слюсар, не відходячи від командира. Нарешті на станції загудів поїзд; а згодом, коли Дмитро приліг до землі, почув неясний перестук металу. Партизани кинулись від залізниці.

Тур очима свердлив темряву. Здавалось, поїзд, нагнітаючи шум, ішов прямо на нього. Ось із труби паровоза сійнулася вгору жменя іскор, міцніше обізвався чіткий перестук заліза... Пора!

Він з силою смикнув шнурок.

Іще побачив, як блискавкою спалнуло жовтогаряче полум'я, і швидко впав у окоп. Вибух наздоганяє його. Трясуться і обсипаються стіни окопу; щось важко гупає, скрегочуть, тріщать вагони, і крики жажливо влітаються в могутнє "ура!".

— По фашистських гадах вогонь! — лунає владний вигук Дмитра.

Тур вискакує з окопу, біжить до залізниці. Перед очима збільшені темрявою виростають чорні обриси ешелону. Важко зіскакують на землю безформні тіла, чути стогін, перелякані окрики, і найбільше вражає комісара чиєсь моторошне голосіння.

— Завили сірошкурі! — чує поруч голос Дмитра. — Так їх! Січіть, хлопці, щоб до неба без пересадки доїхали!

Січуть партизани, і гранати розносять дерево вагонів і фашистів, що не встигли втекти у темінь. Над ешелоном підіймаються язики полум'я. Коли ж ніч по той бік насипу обізвалась першими пострілами, Дмитро і Тур зразу ж виводять партизанів у тил ворогів і несподіваним ударом вганяють їх у перелісок.

Перемога окрилює партизанів. Вони вже не тінями, а гомінким весіллям прямують до лісу, і навіть Тур нічого не каже, коли зачадили велетенські цигарки-самокрутки.

Мокрі, змучені, але веселі повертаються ранком народні месники в табір, їх вже чекає гарячий суп, але ніхто навіть не підійшов до їжі. Почистили зброю (в наказі значилось, що в кого зброя буде не в порядку — відберуть її) і, тільки доторкнулись до застеленого сіном полу, зразу ж заснули.

— Тепер гітлерівці почнуть нас ретельніше шукати, — лягаючи біля Дмитра, промовив Тур.

— Мабуть так. Треба підготуватись до зустрічі.

— Набоїв мало і озброєння неважне, — зітхнув Тур. — За рахунок поліції не дуже поживишся. Коли б автомати на всіх дістати.

— Чому б не так! — задумався Дмитро.

XLI

Щоночі привозили з спустошеного аеродрому авіабомби, а вдень мінували всі ходи до табору.

Частина партизанів займалась господарськими справами, готуючись до зими. Пекли хліб, сушили сухарі, солили сало і м'ясо, лагодили взуття.

Спочатку мучились без солі, а потім під носом коменданта райцентра розбили продуктовий склад і вивезли кілька мішків поганенької брудносиньої кам'янки. Що не забрали партизани — добрали люди, бо поліція з начальником і комендантом міста після перших партизанських пострілів без пам'яті кинулась утікати. Проте ні в поліції, ні в комендатурі зброї не знайшли, окрім кількох гранат.

Особливо допалися до солі, що за німців стала дорогим і гостро дефіцитним товаром. За кіло поганенької брудної кам'янки треба було принести три кіло ягід або півтора кіло сухого звіробоя, чи півкіло масла.

Якось надвечір Олекса Слюсар, що був у дозорі, підбіг до Дмитра:

— Товаришу командире, перепинили трьох хлопців Дуже в партизани просяться.

— А документи перевірів?

— Перевірив. Наче все гаразд. Ось вони.

Дмитро розгорнув першу червоноармійську книжку.

— Зброя є з ними?

— Ні, нема.

— Таких мені вояків не треба, — пішов за Олексою в ліс. На невеликій прогалині, перед спуском у яр, стояло троє парубків. Один із них виділявся і зростом, і допитливим розумним поглядом дивовижних очей — димчастосизих, і каштановим чубом, що хвилясте падав до самого надбрів'я.

— Що скажете, люди добрі? — поздоровкався Дмитро.

— У партизани прийміть, — промовив високий хлопець.

— Звідки будете? — помітив, як поміж деревами з'явився невисокий чорнявий чоловік із в'язкою хмизу за плечима. Гострим, вивчаючим поглядом подивився на командира, підійшов трохи ближче.

Дмитро питаннями почав перевіряти хлопців, потім запитав, що робиться в селах. Помовчав.

— А що ви будете робити в партизанах?

— Як що? Фашиста бити. Ви ще не знаєте мене, — і це гордовито-наївне запевнення високого хлопця ледве не розсмішило Дмитра.

— Фашиста бити — кажеш? А чим ти його будеш бити?

Кулаком? Ти його кулаком, а він тебе автоматом! Так воно входить?

— А ми все 'дно переломимо його, — люто показав дужими руками високий парубок. Дмитро уважно покосився на нього, подобрішав.

— Як тебе звати?

— Пантелій Жолудь.

— Так от, Пантелію, запам'ятай, сало у нас їсти є кому без вас, кашовар також є.

— Значить, не приймаєте?

— Не приймаю.

— А коли зі зброєю прийду?

— Тоді побачимо, яка в тебе душа. Коли заяча, не приходь.

— Ну, що до душі — я не сумніваюся. Через два дні буду у вас. Рівно через два дні. Ви ще не знаєте мене! — круто повернувся і розгониسته пішов у ліс.

— А ви через скільки днів будете?

— Де ж воно ту зброю взяти?

— Там, де посіяли, коли з війська додому дряпали, — жорстко відповів і відвернувся від парубків.

— Пішли, Миколо. Строгі тут порядки.

— Пішли, Євгене. Дуже строгі. Думали, як братів приймуть, а він — у нас є кому сало їсти... Проте обижайсь не обижайсь, а зброю треба десь добувати.

— Авжеж, треба. Пантелія уже й конем не доженеш. Кінську силу має чоловік.

— А ти знаєш! Ідея! — скрикнув Микола Остапець — Єсть зброя. Обійдемося і без Пантелія. Ого, ще побачимо, кого раніше в партизани приймуть! — і його смугляве

обличчя з невеликим кирпичним носом знову повеселішало, підіймаючи вгору товсті чорні брови.

— Де ж вона, зброя? — неймовірно радісними очима подивився на друга білоголовий присадкуватий Євген Свириденко.

Коли Остапець і Свириденко зникли за деревами, до Горицвіта підступив невідомий із в'язкою хмизу.

— Дмитре Тимофійовичу, а мене приймете до загону? — усміхнувся, обережно скидаючи ношу на землю.

— А. їй хто будеш? — нахмурився. — "Звідки він знає мене?"

— Робітник друкарні. Тодось Опанасенко.

— Член партії?

— Кандидат.

— Звідки до нас дорогу взнав?

— Тур, ваш комісар, говорив зі мною. По його характеристиці я вас зразу впізнав.

— Ага, — повеселішав Дмитро. — Зброя є?

— Такої, що стріляти нема. Інша є, — покосився на Дмитра.

Опанасенко розв'язав в'язанку і вийняв звідти скручений сувоєм шкурлат. Розгорнув його, і Дмитро з здивованням побачив, що вся шкурка була обнизана щільно зашморгнутими кисетами.

— Тютюн у тебе? — промовив насмішкувато. "Теж зброєю похвалився".

— Від цього тютюну у фашистів і рот і ніс перекорчаться, — почорнілими пальцями Опанасенко з любов'ю розшморгнув один кисет, дістав звідти кілька залізних паличок, подав Дмитрові.

— Шрифт? Невже шрифт? — зрадів той, обережно розглядаючи літеру С. — "Сталін", — промовила думка перше найрідніше слово.

— Шрифт, — відповів радісно і гордо Опанасенко. — Похідну партизанську типографію сконструювали вам. Ось і валики...

— Олексю! Біжи за Туром! — наказав Дмитро Слюсареві. — Тут таке багатство об'явилося...

— Це ще не все, командире! — Опанасенко розпоров блаженку підкладку піджака і подав Дмитрові бланки зі штампом "Українська народна поліція", перепустки і ордери на вивіз лісу.

— Ці ордери, Дмитре Тимофійовичу, з толком використаєте. Розширюйте зв'язки...

Але Дмитро не дав договорити: міцно обняв і поцілував Опанасенка. У того аж сльози виступили на очах від Дмитрового потиску.

— Спасибі, дорогий товаришу. Ходімо скоріше до нас.

— Так у мене ж зброї нема, — сміється вузькими розумними очима Опанасенко, а рукою обмацує прим'яте обличчя:

"Ох, і притиснув же, наче до заліза".

— Для тебе самі знайдемо. Ти нам тільки листівки друкуватимеш. Ходімо.

— Не можу, Дмитре Тимофійовичу, — промовив зітхнувши. — З радістю пішов би,

та...

— Чому не можеш?

— Партія поставила на інший пост. Тільки вона може з нього зняти. До вас лише тоді прийдеться приєднатися, коли провалом запахне. Але краще не говорити про це. Ну, мені треба поспішати. Турові передайте цей рядок. Та ось і він їде.

Дмитро бере кілька щільно з'єднаних літер

Сталін — викарбовано на них.

* * *

Уночі Пантелій Жолудь тихенько постукав пальцем у причілкове вікно. З глибини хати обізався твердий жіночий голос:

— Хто там?

— Це я, мамо. Відчиніть.

— Ой, лихо моє, хоч тебе ніхто не бачив? — зачиняючи сіни, забідкалася мати, висока, ставна молодиця з по-чоловічому великими роботящими руками.

— Ніхто, — відчепив од пояса і повісив над ліжком ремінні сакви.

— З залізниці втік? Чи як?

— Розбив машину з гадами і втік, — повеселішав Пантелій, ні словом не згадуючи про невдалі мандри до партизанів.

— Як же ти так? — усміхнулася мати, знаючи синову вдачу.

— З гори пустив, а сам на ходу виплигнув, — уже сміється Пантелій. — Як печериця репнулася машина, тільки крик і сморід пішли ярмом. Затулив я носа і гайда в ліси. На третій швидкості.

— Погоні не було?

— Постріляли трохи.

— Ніде не зачепило?

— Ніде, мамо.

— Це правда?

— Аякже.

— Це ти, Пантелію? — прокинулася золотокоса сестричка.

— Та наче я, — навропацки знайшов шовковий волос, обережно погладив великою рукою. — Тобі завтра, Гафійко, треба довідатись, де буде вартувати Мелентій Бандур.

— А чого ж, узнаю, — стала на тонкі проворні ноги і вчепилася ручатами за брата.

— Ой, сину, щось недобре затіяв.

— Чого там недобре. Саме найкраще діло — поміж люди йду.

— В ліси?

— В ліси.

Гафійка побачила на стіні сакви і радісно кинулася до них:

— Пантелію, щось привіз мені?

— Нічого не привіз, Гафійко.

— Е! — недовірливо поглянула великими, повними світла очима.

— От тобі й "е". Не лізь до саквів. Там бомба.

— Бонба, бонба, — застрибала по хаті дівчинка, а мати неласкаве гримнула на неї:

— Тихо. Дурієш мені.

Гафійка зразу ж затихла, не знаючи, чи їй треба зараз ображено насурмонитись, чи стати мовчазною і слухняною дівчиною.

Пантелій вийшов у сіни митися, мати почала поратися біля печі, а Гафійка кинулася до саквів. Спочатку обережно обмацала їх руками, усміхнулась: ніякої бомби не було.

"Вічно щось вигідає Пантелій. Що ж він привіз для мене?"

— Ой, мамочко! — раптом скрикнула і з плачем кинулась під захист матері, вчепившись обома рученятами за її спідницю.

— Що, доню? — тривожно підійшла до ліжка і побачила звішані з саквів закривавлені сорочки сина.

У хату увійшов Пателій і нахмурився, побачивши сорочки в руках матері.

— Пантелію, тебе дуже поранило? — сумовито підійшла мати до сина. — Чому ти зразу не признався?

— І чого там признаватися? Трошки дряпнуло.

— Правду кажеш?

— Чесне слово, — відповів з готовністю.

— Скинь сорочку.

— Не треба.

— Як не треба? Зараз же скинь.

— Ото тільки зайва морока. Лісник мені випік непотрібне. Уже загоюється рана. Ну, чого ви так дивитеся? Правду кажу... Погляньте, як не вірите... Вічно ви... — рішуче рвонув із себе сорочку.

Нижче плеча чорнів сухий жолобок, залитий смолою. Тільки головою похитала вдова, зітхнула і нічого не сказала.

— Я, мамо, полізу на горище. Так воно краще, — тихо промовив Пантелій, відчуючи якусь провину.

На горищі пахне сухою кукурудзою, лісовими грушками, що сохнуть біля комина, луговим сіном.

Мата, щоб довше побути з ним, сама стелить постіль і тяжко, з роздумом, говорить:

— Гляди, Пантелію, бережи себе, бо як ми без тебе жити будемо в таке лихоліття... Зима цього року тяжкою буде. Увесь хліб вивіз герман, тільки й видав на кожне господарство по шість кілограмів... Ти в партизанах не дуже витворяй, як це ти умієш. Не на день ідеш... Ох і зима тепер іде, наче сама смерть... — Перемежуються турботи про життя з господарськими турботами.

Чим він може втішити її?

Навіть слова не хочеться промовити, та треба, хоч як нелегко на душі.

— Нічого, мамо, переживемо лихоліття. Фашистам скрутимо в'язи. Тільки от себе бережіть, щоб до нашого свята дожити. Кукурудзу в землю заховайте, просо, що з городу зібрали, закопайте, бо то такі шкуродери — все витягнуть... А я зрідка буду

навідуватися до вас.

— Навідуйся, сину.

Деся пролунав постріл, загалакали голоси, почувся тупіт ніг, і знову постріл прогримів біля школи.

— Когось поліція ловить... Як тепер життя людське подешевшало.

Поцілувала Пантелія в чоло, спустилася вниз. Обережно пройшлася двором, перевірила, чи не пробивається де смужка світла з хати, потім засунула сіни і проворними великими руками почала прати синові сорочки.

Прала так обережно, наче то не крам був, а болюче тіло...

Надвечір Гафійка вилізла на горище, притулилася до брата маленьким пругким тілом.

— Ну, що? Взнала?

— Ая! Вартуватиме на греблі. Тільки ти обережно — в нього і рушниця і бонба є. Заслужив ласки в фашиста, — і потім з дитячою цікавістю запитала: — Пантелію, а тобі не страшно буде?

— Страшно, — прошепотів, клацаючи зубами, нарочито переляканим голосом, і дівчинка тихо розсміялась.

— Я знаю, що ти у нас нічого не боїшся.

— Ти ж, козеня, деє не обмовся, що я в партизани пішов. Тоді й хату скалять, і вас у вогні спопелять.

— Ні слова не скажу, — тихо відповіла і поклала голову на плече братові. — Пантелію, а я Марію бачила. Тільки нічого не сказала їй. Хотілося сказати. А вона щось почала догадуватися. Довго проводжала мене і все про тебе говорила.

Вночі добирався городами на леваду. Потім понад вербами пішов до греблі... Під ногами в'юнився сумовитий вітер, шелестіло підопріле листя і тоскно пахла підгнила кінська м'ята, що так рясно росте над водою на Поділлі. Праворуч піднімалася висока гребля, відділена від левади вербами і ровом. По неясному обрисові темного поясу дерев догадався, що підходить до мосту. Притишив кроки, вдивляючись і вслухаючись у темряву. Деє далеко шляхом проїхала підвода, — кілька разів стукнули по вибоїнах колеса, на леваді форкнув кінь; задеренчав на вітрі куш шелягу, і знову тиша, тільки напівживий вітерець зітхне над травою та й уляжеться спати. От ізнову життя звело його, Пантелія, з Мелентієм Бандуром...

І згадався давній сонячний ранок на жовтій від куросліпу і червоній від бузького вогню леваді. Він, сімнадцятилітній хлопець, повертався з весняного лісу, засіяного синім рястом і прозороголубими дзвониками пролісків. Тільки вийшов із широкої приземкуватої брами вогких від власного соку кленів, як на леваді обізвався баян і по малахітовій прозорій траві поволі закружляли пари, то наближаючися до самої річки з прив'язаними човнами, то віддаляючися до вигину чорної масної дороги. Не побіг, а полетів стежкою до кольорового кола, що квітником зацвітало на правому березі Бугу. Ось на річці співучим крилом майнув човник, причалив до берега, і на землю вискочила в рожевій хусточці Марія, та сама, яка завжди ввижалась йому, тільки і

слова промовити їй не посмів. Такий він завжди був проворний на язик, а перед дівчиною пасував. Чудеса та й годі!

Побачив дівчину, тихіше пішов, а з другої сторони, насупроти нього іде-похитується п'яний Мелентій Бандур, здоровенний, як дзвіниця, чи не найсильніший парубок на все село. Батька його, власника млина і чинбарні, вислали. А сам Мелентій, пізніше, ледве впросився в колгосп. Спочатку притих був, а потім знову почав пиячити, битись зі всіма; пішли чутки, що й на руку нечистий він.

Підходить Мелентій до Марії:

— Ходімо в танець.

— Не піду, — відхилилася вбік.

— Ні, підеш. — Навис над нею, розтріпаний і брудний, ворущачи випнутим ротом.

— Ні, не піду. Я з п'яними не танцюю.

— Ага, не танцюєш! Так ось тобі! — відвів руку і вдарив дівчину по обличчі. Аж заточилася та схопилася руками за лице.

Пантелій не витримав:

— Ти, бугаю нещасний, чого до дівчини лізеш? Найшов на кому силу вимірювати!

П'яними, округлими очима подивився Мелентій, нагнувся до землі, випростався — і над Пантелієм профурчав дрючок.

Нічого не було під рукою. Схопив у руку згустілої багнюки і кинув, не спускаючи погляду з Мелентія. Чорна пляма заліпила все обличчя Бандура. Рукавом розмазав болото і осатаніло кинувся на Пантелія.

Міг би хлопець утекти, бо ж ніхто його не міг перегнати в селі. Та він чув на собі притишені погляди всього луку, погляд Марії, і знав, коли утече, дома з нього буде насміхатися старший брат.

Як струна, натягнулося тіло. Не битися, бо його Мелентій міг би надвое переломити, — а перехитрити хотів. Тому слідкував за кожним стрибком розлютованого парубка. І коли височенний Бандур добіг до нього, Пантелій, пригинаючись, подався вперед. І не стримався Мелентій, коли опинився на незатверділих плечах; а Пантелій несподівано випростався страшним ривком, і полетів Бандур з його плеч обличчям в грязюку. Полетів і довго звестися не міг — звихнулася ступня. З того часу вовком дивився на Пантелія, а зачіпати — не зачіпав. Тільки коли прийшли фашисти, сам вивів корову з повітки, залишаючи сім'ю Пантелія без єдиної помічниці.

На містку загупотіли чийсь кроки, потім стихли. Висока постать вийшла на греблю, повернула назад, і знову гулом озвалось розхитане дерево.

"Він", — зупинився під вербою Пантелій.

Постать знову виринула з темряви і повернула назад. Як тінь, пригинаючись, кинувся навздогін за нею Пантелій. Здавалось, він не торкався ногами землі.

Росте в очах ненависна постать, раптом обертається до нього. Однією рукою рвонув до себе рушницю з плеча поліцая, а другою вдарив його з усієї сили в перенісся.

— Аааа! — скрикує, неначе захлинаючись, напівжива колода і падає з мосту вниз.

Чути, як чвакає твань, щось борсається біля свай, а потім шамотіння віддаляється до заростей верболозу та верб.

"Не знайдеш тепер його!" — І тільки зараз Пантелій почуває в руці вагу гвинтівки. Навпомацки знаходить затвор, звіряє зброю, біжить греблею на поле, щоб до світанку встигнути добратись до лісу.

"Тепер ніхто не дорікатиме, що даремно їстиму сало", — веселіє на полі, пригадуючи суворий вираз обличчя уже літнього, оброслого бородою партизана, що так неласкаво прийняв його...

Ідучи стежками, обніжками, біля сусіднього села, куди не раз ходив парубкувати, помічає він якусь метушню.

"Свої чи чужі? Може партизани?" — припадає до землі, пильно вдивляючись у далечінь. Раптом чує, як дзвякає лопата, і догадується, що то люди закопують від фашиста добро.

"Найшли де місце — біля могили червоноармійця", — пригадує знайомі закутки й обережно наближається до невідомих, тримаючи поперед себе гвинтівку. А ті, захоплені роботою, нічого не чують. Знову дзвякнула лопата — очевидно, вдарилась в камінь чи в залізо.

— Єсть! — чує радісний вигук і пізнає голос Остапця...

— Що? — з хвилюванням запитує Свириденко.

— Гвинтівка! Копни-но з цієї сторони...

— А ви, чорти, що тут робите! — басить Пантелій, нависаючи над ямою, з острахом і зацікавленням пізнаючи, що парубки розкопують могилу.

— Ой! — лунає перелякано з ями, а потім спокійніше: — Це ти, Пантелію?

— Та неначе я.

— Ну й перелякав. До самої смерті! — вискакує на поверхню Остапець, а за ним Свириденко з гвинтівкою, обліпленою землею.

— Що ви тут робите? — перепитує.

— Зброю шукаємо

— Ех ви, вояки! — докірливо похитнув головою.

— А що ж, по-твоєму, робити нам? Фашистові горба гнути? На нас убиті не погніваються, що взяли в них зброю захищати живих. А відвоюємо свою землю — з усіма почестями і на найкращому місці поховаємо обох братів. Засипай, Євгене, — з серцем говорить Микола Остапець.

— Бач, коли б сиділи вдома, — кидаючи землю в яму, діловито пояснює Сидоренко, — курчат навряд би чи висиділи, а так добули дві гвинтівки і півсумки патронів.

— Набоїв трохи мені дасте, бо маю всього чотири.

— Це можна, — добріє голос Остапця. — Куди тобі? В кишеню?.. А в братській могилі, дізналися, кулемет лежить. Треба подумати щось...

Шанобливо засипали невідому червоноармійську могилу і, не вертаючись у село, пішли до повстанського яру.

Свіжовикуреним дьогтем намазали чоботи, витерли руки травною і сіли на одному великому пні, притуляючись плечем до плеча.

— Як живеш, старий? Про батька нічого не чувати? — кліпнув довгими віями Степан Синиця, що вони аж злетіли до широких розгонистих брів.

— Ні, не чути, — тихо відповів Андрій.

— А ти не бре? — допитливо подивився у вічі.

— Хто бреше, тому легше, — косуючи, відповів приказкою.

— Андрій, пішли рибу глушити! — по-змовницькому підморгнув Степан.

— А чим?

— Толлом.

— Де ж ти набрав? — жваво стрепенувся.

— А тобі що? Кортить бабі шкуринка?

— Кортить! — щиро признався.

— Для чого?

— Та... рибу глушити.

— Ой, підманюєш? — похитав головою і вийняв з торбини два бруски жовторожевого толлу з хвостиками бікфордського шнура.

— Все готово?

— Все. Тільки підпалити. Не побоїшся у воду лізти?

— Чого там боятися? Не тільки у воду не побоявся б полізти...

— А й куди? — примружився Степан.

Навіть у вогонь, — відповів ухильно, але багатозначно.

Хороший ти, Андрію, хлопець. Шкода, що занадто малий. Проте це з роками пройде. Побігли.

Андрій найшов очима в просіці коня і кинувся наздоганяти Степана. За останній час підпарубок був чогось посмутнів і одночасно подобрішав. Щось трапилося з ним. Не знав Андрій, що і Степан мучився: Дмитро Тимофійович поки що не брав його до загону.

Неначе лебідь, купалося сонце в лісовому озері, воно від краю заросло чубатим очеретом і широкою рогозою. На щастя Андрій помітив у заростях старий довбаний човник, витяг його на берег, дістав — тичку замість весла.

— Кидаю! — підпалив Степан бікфордів шнур, кинув тол у воду, а сам притулився до верби.

Нескінченно довго тягнувся час. Нарешті почувся вибух, і райдужне склепіння підвелось посеред озера, заграло саявом.

Хлопці кинулись до човна. На зелених сплесках ряботили оглушені щуки, плітки, біліло і розтікалося шумовиння малька.

— Хватить на вечерю! — захоплено вигукнув Степан. Він іще хотів кидати тол, але Андрій розрадив:

— Може якийсь німець чи поліцай почує, тоді не оберешся лиха.

Швидко рибу уклали в торбинки, затягнули човен у очерет, а самі побігли до лісу

на старе місце.

— Коли б це так фашиста глушити, як рибу, — прикриваючи травною торбину, промовив Андрій.

— Не побоявся б?

— Не побоявся б, — огрівся поглядом з жадібними очима.

— Андрію, — підсунувся Степан до хлопчика. — Давай на пару будемо германа бити. Шляхи мінувати. Диверсійною групою станемо. Розумієш — диверсійною групою. Згода?

— Скільки я вже про це думав! Звісно, згода. А ти вмієш мінувати?

— Умію. Я на маневрах бачив практику. Жаль, що в нас залізниця близько не проходить — доведеться на дорозі встановляти.

— Тол у тебе є?

— Все є. Тільки поклянімось, що ніколи не видамо один одного, в яке б лихо не попали. Клянімось, що вірно, як дорослі, будемо захищати свою Батьківщину.

— Клянуся! — підвівся з землі Андрій, блідий і гордовитий.

— Клянуся! — повторив Степан, і потиснув руку своєму меншому другові.

— Завтра вранці скріпимо свою клятву ділом.

— Ні, тільки післязавтра можна, бо треба скриньку зробити так, щоб ніхто не бачив...

Туманного світанку, коли волога дорога перекочувала через себе клуби їдкої холодної пари, Степан заклад саморобну міну в неглибоку ямку і обережно засипав її щебенем.

— Зрозумів усе, старий?

— Зрозумів, — прошепотів Андрій, і обоє обережно кинулись у ліс. — Хоч би хто з наших людей не підірвався.

— Не підірветься. Фашисти так рано не пускають, — заспокоїв Степан. — Я все врахував, дєтко.

Через півгодини вдалині загула машина, і хлопці ще далі подалися в гущавінь.

— От вона тільки колесом наскоче, паличка переломиться, бойок ударить у капсуль — і полетить машина в безвість і трістя.

Припавши до дерев, здригались од кожного звуку. Але бурчання машини вже розсочилося в туманній тиші. Згодом іще проїхало кілька машин. На сході невидиме сонце накидало на зеленаву голубінь нерівне півколо блідосвітлих покручених мазків, а вибуху й досі не було.

— Що воно таке? — хвилювався Степан. — Може капсуль негодящий? А може помітили фрици? Так ні, — маскували добре, — заспокоював себе і здвигав плечима.

Ще прогуркотіла машина. І неждано розрив приголомшив їх. Аж поприсідали хлопці, а потім полетіли до коней, щоб скоріше переїхати в іншу діброву.

— Одна машина є на нашому рахунку. Чуєш, на нашому! — сяючи усмішкою та білими підківками дрібних зубів, пригинаючись до коня, повернув Степан голову до Андрія.

— Мені аж не віриться, — стримано відповів Андрій. І в цей час йому так захотілося побачити батька, приторкнутися до його міцної руки, що він мимоволі, схиляючись на гриву коня, примружив очі, щоб ясніше уявити свого рідного тата.

— Приїхали! — гукає Степан і по-змовницькому, однією бровою, підморгує Андрієві.

— Приїхали!.. — Чуючи бурхливий приплив сили, Андрій на всьому скаку зсковзає з шиї коня на траву і легко біжить і уперед, щоб не впасти на розколихану землю. З-під його ніг двома райдужними струмками бризкає і летить наполохане листя. Степан стає в гордовиту позу, ще раз підморгує Андрієві, мовляв: ну, як діла, малеча, — і, збивши картуз на саму маківку, починає завзято співати:

Тобі, фрицю, в землі гнити,

Мені молодому мед-горілку пити...

Увечері хлопці дізналися, що на шосе підірвалась машина з фашистами. Вбито шофера і чотирьох солдатів.

— На мій рахунок запишемо трьох фриців, а на твій — двох, — твердо вирішує Степан. — Тобі, може, шкода половину фриця? — говорить таким тоном, що виключає всякі заперечення.

— Ні, не шкода.

— Отож бо і є. Старшинство треба понімати!

XLIII

Поспішала Соломія і дух затаювала. Не чула, як били по голові, в обличчя вогкі від туману кущі, безлиста рокита, гілки дерев. Чи то лісові шуми, чи кров так гуділа в голові? І думала, і думати боялась про свого рідного батька.

"А що як нема? — аж відкидало назад. — Ні, ні! Є мій тато!" — бачила в уяві його біля вуликів, самотнього, запечаленого.

Піт великими краплинами виступав на обличчя, посолив зашерхлі губи і теплою рососою падав на землю. А всередині то спалахував жар, то розтікався холод.

Вона зараз забула за все, тільки інстинктивно відчула, що хтось іде за нею, бо в уяві, блискавично змінюючи одна одну, проносились картини дитинства, юності — все, зв'язане з образом батька. Вона навіть чула, як пахнуть пергою його шершаві, почорнілі пальці, як віє тютюном од сивої, аж позеленілої бороди.

Мало не вдарилась грудьми об ворини, що огорожували лісовий сад, і зупинилась, щоб хоч перевести подих. Хіба ж не вона приїжджала сюди по яблука, груші? Хіба не тут її перші досліди налилися теплим соком і закрасувались плодами, наче новорічна ялинка? Ось і черешня темніє, з якої колись падала на росисту траву. Ще трохи пробігти по стежці, і роздасться ліс, огинаючи широкими крилами прогалину. І підсвідомий острах враз сипнув шматочками льоду за спину. Бігцем уперед.

— Ой, — опускає хустку на плечі і, чуючи приплив недоброї млості, обважнілою рукою невміло розстібає блузку. А пальці мимохіть ударили по вогкому дерев'яному даху вулика. Стривожений бджолиний гул обрадував її. Прожогом кинулась до хати, що ледве обрисовувалась поміж деревами. Кілька разів натиснула на клямку, і залізо гулко задзвеніло в сінях — видно, там стояли порожні кадуби.

Як довго тягнеться час! Її серце мало не вискочить з грудей, а обличчя раптом починає стягуватися. Ще раз бряжчить клямкою, і в цей час відкриваються хатні двері.

— Хто там?

Чує такий знайомий голос і, захлинаючись од хвилювання, ледве промовляє:

— Це я, тату. Соломія ваша. Ой, таточку!

— Дитино моя! — забилося в сінях. Відчиняються двері, і вона мліє на батькових грудях, відчуваючи, як на неї пахучим дощем посипалась борода.

— Соломіє! Доню! Жива? Здорова? — тягне її до хати і знову цілує, по-старечому м'якими губами.

— Жива! Здорова! — і сльози зриваються з її очей, як перше зривався піт з обличчя.

— А я вже тебе, доню, був поховав, як довідався через Дмитра Тимофійовича, що фашисти перерізали шлях. За журбою місця не міг собі знайти.

— Де тепер Дмитро Тимофійович?.. Ой, таточку, рідний! Чи скучили так за мною, як я за вами?

— Ще й питає! — І вона вперше бачить сльози на його очах, зморшках, бороді. — А Дмитро Тимофійович у партизанах. Раніше був бригадиром, а став командиром, — промовив пошепки, прихилившись до неї.

— От молодчина! — захоплено вигукує. — І вже що-небудь зробив його загін?

— Куди твоє діло! Ворочають світом хлопці, аж земля гуде. Побачишся з ним.

І Соломія тільки тепер згадує за Михайла, б'є себе рукою по голові:

— Тату, в нас нікого нема?

— А хто ж має бути?

— Так ждїть зараз гостя! — і прожогом вибігає з хати, біжить до вуликів і попадає просто в обійми командира.

— Ой! Це ви, Михайле Васильовичу!.. Просимо до хаті!. Пробачте мені. Тато живий!.. Ой, яка я дурна стала... Голова обертом іде.

"Яка вона хороша!" — Міцно вбирає у себе медовий повіз, що ллється із сіней в осінню ніч. Притримуючи Соломію за руки, Созінов тихо ступає на поріг.

Від хвилювання дівчина навіть не помічає, що її пальці стискають пальці командира

— Просимо до хати, — наближається до нього Марко Григорович. — Притомилися, в лісах блукаючи?

— Не мандрівка, а бездіяльність притомила, — Михайло обережно і шанобливо здоровкається з пасічником.

— То для вас знайдеться у нас робота!

— Пасіку стерегти?

— Ні, трутнів викурювати.

— Щось у вас є на прикметі? — радісно схоплює натяк.

— Аякже. А поки по невеличкій і відпочивати... Ще крізь сон він чує метушню Соломії біля печі, і сміх, і щасливий голос Марка Григоровича.

— Вставай, хлопче, гарячі млинці їсти, — відхиляє половинку дверей старий пасічник.

— Єсть вставати! — широко осміхається і мружиться від сонця, що бризками обмивало шибки. — То коли почнемо трутнів викурювати?

— Не терпиться?

— Не терпиться.

— Почекай трохи... Деньок який сьогодні ловкий. Чи не ви його з собою принесли?

— Соломія вам його приставила.

— А вона може, ~ сміється Марко Григорович. — Вона у мене як веснянка.

Після сніданку, коли Марко Григорович вийшов з хати, Соломія повідомила:

— Везе нам поки що, Михайле Васильовичу. Командиром партизанського загону в цих лісах бригадир нашого колгоспу. Завзятий чоловік.

— Невже? — радісно подивився на дівчину.

— Так батько сказав. Підемо в партизани?

— І ти підеш?

— А як же може бути інакше? Чи, по-вашому, буду вулики стерегти? — здивувалась і образилась.

— Ні, трутнів викурювати, — згадав слова пасічника, засміявся.

* * *

Темні, шелестливі і таємничі осінні ночі в лісі. Тривожно співає над тобою розгойдане верховіття, а земля озивається сонним зітханням опалого листя. Страшно тюгикне сова, м'яко, як тінь, зашелестить оксамитними крилами, і смертельний крик зайця, схожий на плач немовляти, війне над землею. Крізь волокнисті хмари проб'ється молодик і знову, темніючи, загорнеться в чорне шмаття. Часом вітер із лісового озера донесе півсонний качиний крякіт та сумовитий кергикет білогрудих кажар.

Уже кілька ночей з тривогою і надією прислухається Созінов до лісових перегуків. Тільки не вплітається в них чоловічий голос, хода. Пообіцяв же командир Марку Григоровичу, що пришле свого чоловіка, а не присилає. Вбираючи в себе неясне сплетіння лісових звуків, Созінов у думках переносився в ті місця, де почнеться нова сторінка його бойового життя... І чим більше думав про Соломію, тим більше вона віддалялась від нього. Тільки найяскравіше вирізьблявся образ командира партизанського загону, про якого чимало розповідав Марко Григорович...

— Пора спати, Михайле, — наче здалека долітає глухуватий голос. — Не бійся, прийдуть за тобою. Певне, хлопці на роботі були. Роботящі вони. Кілька груп карателів у дим розметали. Ну й на залізниці порядки наводять. Лежить там обгорілого залізничця, як сміття. З остраху фашисти почали навколо залізниці вирубувати ліси. Воно таке діло. Фашист лютує, а партизанський загін росте. Дуже тямущий комісар у загоні. До роботи пожадливий і слово сердечне має. Поговорить із людьми — світ у очах міняється. Ти теж комуніст?

— Комуніст.

Коли б уже скоріше приступати до діла! Пірнає у плани партизанських операцій, наче й справді вже перебуває в загоні Горицвіта...

Далеко за північ, коли вже осіння вогкість добирається до кісток, заходить у хату і,

втомлений сподіванням, лягає на топ-чан, а думки кружляють і кружляють, просячи діла, широкого і завзятого...

І знову сниться йому штаб першого дивізіону в напівтемній землянці. Він готує дані артпідготовки, а над картою сидить начальник розвідки старший лейтенант Зуєв.

— Звони Туру, — наказує зв'язківцеві і в той же час чує, що з Туром щось сталося.

"Як же йому дзвонити, коли третя батарея загинула", — пригадує, проте пильно дослухається до голосу зв'язківця.

— Буг! У телефона Буг! Товаришу лейтенанте, — передає трубку боець.

— Це Буг? — з тривогою вслухається у відповідь, міцно притискуючи трубку до вуха.

— Буг слухає, — чує чіткий спокійний голос Тура.

— Тур? Це ти? — дивуючись, радісно запитує. І чує ще чийсь мову і здивований плескіт жіночого голосу... Неначе Соломія? Що воно таке?

— Созінов!.. Міша! Дружок! — вигукує Тур.

І командир розплющує очі, здивовано підводиться на ліжку і нічого не може зрозуміти. Чи це сон, чи марево? Його охоплюють чийсь проворні, міцні руки, і знову лунає щасливий схвильований голос Тура:

— Міша! Михайло Созінов! Живий! Яким же побитом, друже! Та невже це ти?

Він зіскакує з ліжка, незрозуміле і здивовано водить очима. Потім догадується про все і охоплює руками невисокого, тонкого Тура.

— Сава! Тур! Сниться чи не сниться!? А щоб тобі всячина! Як же ти мене пізнав?

— Ще й питає! Я тебе й на тому світі впізнав би! — сміється Тур, звільняючись з —міцних обіймів товариша. — Почекай, бо кості розтрошиш, хай йому дідько. Поліцаї не додушили, а тепер товариш додушить.

П'яніючи від радості, він забуває про все. І тільки згодом помічає, що в хаті стоїть іще високий ставний чоловік середніх років з невеликою кучерявою бородою, а біля нього в шинелі, з двома гранатами за поясом, молодцюватий парубок.

— Знайомся з командиром партизанського загону.

— Дуже приємно. Лейтенант Созінов. Чув про вас багато, — стискає міцну руку.

— І про вас чув, — примружується Дмитро.

— Від кого? — дивується.

— Комісар не раз розповідав.

— А, він може наговорити всього, — всміхається і знову ближче підходить до Тура.

Іще випробовують один одного руками, неначе сумніваються, що дійсність — не сон.

— І як воно може бути в житті? — щиро дивується Созінов.

— Усе в руці господній, — робить удавано покірний вираз Тур, і вся хата вибухає сміхом. — Куди ж ви тепер, товаришу рудий пасічнику, соізволите? Пасіки у нас нема, а штаб знаходиться під деревом — і дощ капає, і вітер продуває. А у вас організма тендітна — на білих постелях спите,

— Товаришу комісаре, хоч старшим помічником молодшого куховара прийміть. Уже

як-небудь наваримо вам юшки, що в животі три дні бурчатиме, а на четвертий дуба дасте.

— Коли зброя є, то може командир і прийме. Він у нас без зброї і рідного батька не взяв би.

— Та є така-сяка цяцька, тільки не доберу, як вона стріляє — чи дулом, чи держалом, бо те і друге кругле.

І за тими словами, не удавано ніжними, а солонуватими, перемежованими і згадками, і жартами, і просто, здавалось би, дрібницями в таких випадках, криється справжня дружба, любов.

Добре і щиро сміється Тур, як давним-давно не сміялось. Марко Григорович дістає літр самогонки, хвалить:

— Чорти б його батька вхопили. Таку із слив женуть самогонку, що нащо вже я чоловік не питуший, а набираюсь, як чіп. Дмитре Тимофійовичу, тобі на покуті сідати...

— Чому ж мені?

— Не за чин, а за роботу.

— Тоді Тура садовить.

— Обох. Ви ж у нас отецькі діти! Це саме головне.

— Оце коли б побільше таких дітей, то не переводився б свіжий фашист у пеклі, — обзивається Пантелій Жолудь.

"Он які вони, народні месники", — з захопленням і заздрістю оглядає Тура, Горицвіта і Жолудя. Хочеться сказати їм щось приємне, радісне, значуще, але, як і здебільшого буває в таких випадках, не знаходиться потрібне слово, а те, що крутиться в голові, здається дрібним і неповноцінним.

— На радість нам, на погибель ворогам і всім сучим синам, що роблять горе нам! — підіймає першу чарку Марко Григорович.

"Нема сюди Варивона. Він і випив би, і наговорив би, і діла — гори перевернув би", — згадує Дмитро, прислухаючись чуйним ухом до кожного звуку знадвору, хоч і стоїть там на варті Федір Черевик.

— Дмитре Тимофійовичу, приймай його, — любовно киває Тур головою на Созінова, — начальником штабу. От побачиш, і місяця не пройде, а він тебе своїми паперами викурить із теплої землянки на мороз.

— І мене приймайте, — підводиться Соломія з-за столу.

— Навіть пару днів не погостивши? — хитає головою Марко Григорович.

— Не до гостювання тепер. Приймете?

— У нас нема пасіки, — хоче віджартуватися Дмитро.

— Я серйозно кажу, Дмитре Тимофійовичу.

— Серйозно? Ми поки що жінок у свій загон не приймаємо.

— Чому? — натягується голос у дівчини.

— Чому? Де ж з вами дінешся? Живемо в одній землянці...

— Дмитро Тимофійович хоче запорозькі звичаї встановити у загоні... Справді, ми жінок поки не приймаємо, а дівчат можемо, — Тур непомітно киває Дмитрові.

— Так, значить, приймете мене? — навідає Соломія.

— А ти ж хіба незамужня? — перебільшено дивується Дмитро. — Ну, що ж, тоді нічого не зробиш — доведеться прийняти. Тільки не думай, що тобі з медом буде. Поміркуй краще, — і знову косує на Тура, чи не сміється той.

Але Тур, незвично почервонілий і радісний, гаряче розмовляє зі своїм другом.

Марко Григорович пильно дослухається до розмови Дмитра і Соломії. Коли ж усе пішло на лад, він непомітно вийшов з-за столу і попрямував у ванькир. Через якусь хвилину у дверях поруч з пасічником з'явилося схвильоване, смагляве обличчя Ольги Вікторівни Кушнір.

— Головиха прийшла до нас. І не пустив би, так начальство, — наче розгублено повідомив Марко Григорович і розвів руками: що ж, мовляв, зробиш з такими людьми.

— Ольго Вікторівно! — Горицвіт рвучко підвівся з-за столу і пішов назустріч молодиці.

— Дмитре Тимофійовичу, рідний... — міцною рукою здоровкається з командиром і зупиняється серед хати, по-дівочому струнка, з гордовито піднесеною головою, а виразні заволожені очі з захопленням слідкують за кожним порухом мужньої постаті. — Чогось і в снах і наяву бачила тебе тільки партизаном. Завжди вірила тобі, як своїй дитині, як серцеві своєму... Що ж, Дмитре Тимофійовичу, була я в твоїй бригаді, а тепер приймай до свого загону.

— Дмитро Тимофійович жінок не приймає, — весело обізвалася з-за столу Соломія.

— Як не приймає? — нахмурилась Ольга Вікторівна. — Жартуєш, дівчино.

— Звісно, жартує, — спідлоба глянув на Соломію. — Чого розходилась? Що ми, Ольги Вікторівни не знаємо?

— Та знаємо, — покірно нахилила голову Соломія і знову приснула. — Але ж у вас тільки одна землянка...

— Одна? — дивується Ольга Вікторівна. — То треба зараз же ще будувати. А що коли, хай милує доля, хтось на сипняк захворіє?!

— Чуєш, як правильно сказано? — звертається Дмитро до Соломії.

— Та чую. Але чи має Ольга Вікторівна зброю? В хаті зарясніли усмішки.

Дмитро хотів гримнути на Соломію, але Ольга Вікторівна, метнувшись у ванькир, принесла звіди горбатого німецького автомата.

— Хіба ж не видно, кого приймаємо? — задоволене промовив Дмитро і почав оглядати зброю.

XLIV

Похитуючись, Барчук увійшов до хати і зразу ж зупинив погляд на припухлому від сліз обличчі Горпини.

— Ти чого розрюсалась? — кинув шапку на лаву, ретельно пригладжуючи хвилясті вуса.

— Карпо покидає нас.

— Як покидає? Чи ти при своєму умі? Вночі прибув і вже покидає? Може з п'яного розуму коники ліпить? — тверезіючи, гостро подивився на жінку.

Горпина тільки рукою безнадійно махнула на двері світлиці. Сафрон поправив розкуйовджений чуб — і, молодцювате підймаючи груди, посунув у другу кімнату.

Біля столу стояв заклопотаний Карпо, змазуючи гасом автомат. Вогнистий обвислий чуб закрив половину його обличчя, а на другу падала тінь. Тому лице його здавалося на диво чорним і чужим. Насупроти Карпа сиділа мовчазна, із міцно зведеними у вузьку смужку губами, похмурена Олена. До неї пташенням притулювся Данилко.

— Слава Україні! — спробував пожартувати, але відразу почув, що його слова упали, мов камінь у воду.

Карпо підвів похмуре обличчя від столу і стомлено, насмішкувато покосився на батька.

— Що? Хильнули? Веселі ви не по часу.

— П'ю, та розуму не пропиваю, — спробував бадьоритися, одначе від того насмішкуватого олив'яного погляду стало не по собі; крижаним струмком почав просочуватися неспокій, і знову заборсались думки, тривожні, їдкі.

Не просвітлювалось, як гадалось, його життя. Не було спокою в цьому світі.

— Тільки глядіть, щоб голови не пропили. Дуже швидко ви багатіти почали. Пуповиною може вилізти це багатство. Обережніше, обережніше треба діяти, — обвів очима стіни, позавішувані найрізноманітнішими килимами. — Он у Балині підсипали старості трійки у мед — здох, як півень од чемериці.

— У мед? — насторожився, пригадуючи, що тільки вчора він привіз від Синиці діжку з медом.

— У мед. А в Погорілій автоматом старосту вздовж плечей пересікли.

— Партизани, значить?

— Авжеж, не німці.

— Чорти його батька знають, що робиться на світі. Не можуть з купкою головорізів ради дати! Одна розпуста тільки кругом. Про Бондаря не раз говорив, а з ним і досі панькаються. Чує моя душа, що є їхня рука у всяких місцях. Коли б ото мені повна власть, я скоро дав би раду усяким таким...

— Пішла писать губернія! — криво посміхнувся Карпо. — Є у вас первак? Вип'ємо, чи що, на дорогу?

— Щось недобре надумався робити.

— Та наше діло таке: побігав за возом, побіжиш і за саньми. А не побіжиш — голову, як курчаті, скрутять. — Повісив автомат на стіні і сів біля дружини. Погладив куцими пальцями біляве волосся Данилка, і хлопчик перелякано закліпав очима на батька.

"Син, а батька сторониться", — задумавсь Карпо, вдивляючись у сутінки, що наливали шибки холодною, прополісканою вітрами блакиттю.

За Олену навіть не подумав: усюди хватить такого зілля — як не Галя, то буде другая. Безпутні жінки, падкі на чуже добро і любов, стомлювали його, наповняли все тіло чадною утомою й гулом, спустошували нерясні, але допитливі думки, міцну

пружність і силу, як серп спустошує зілля.

Випили, помовчали. Настала та незручна тиша, коли самому не хочеться випитувати, а співбесідник уперто мовчить.

— Що воно в тебе трапилось? — нарешті присунувся ближче до окна Сафрон.

— П'ятки смальцем мажемо, батьку.

— Як? Відступає німець? — округлились очі у Варчука.

— Ні. Нам наказали у підпілля йти.

— В яке підпілля?

— Сам не доберу, в яке. І що воно, і до чого воно?..

— Смієшся?

— Еге ж, на кутні починаю сміятися.

— Що ж у тому підпіллі будете робити?

— Чорт його знає. Говорять одно, а, як подивлюся, на ділі чи не інше вийде. Наше діло теляче — крутять мозки, як хочуть.

— Остався б ти, Карпе, вдома. Брався б за господарство, — тихо попросила Олена.

— Пізно, жінко, за господарство братися. Гріхів плугом не переореш. Доведеться служити мені, як мідному котелкові з цією цяцькою, — хмуро, проте театральню, взяв у руки автомат.

— Да, погані діла, — протягнув Сафрон. — Крутися ж, Карпе, щоб на добре викрутити.

— За тим добром, надійсь, не вгонишся. Зараз таке життя: їж, пий, гуляй, ріж, бий. Прожив день — і те добре. Чорт його знає, не доберу свого начальства: одним мотузочком крутилися з фашистом, на всіх перехрестях кричали, що німець — щастя. А тепер — в підпілля іди.

— А яка ваша політика до партизанів?

— Бити їх.

— Ага! — багатозначно протягнув. — Це добра політика.

І з цього "ага" Карпо почав ухоплювати нитку розв'язки. Іще трохи — і може догадка стала б оголеною істиною, але всі ці думки приглушив склянкою самогону: однаково, як плисти. В нього є тільки один хиткий берег, запаскуджений, брудний, а на другому місця нема.

Похрустуючи кістками, устав із-за столу. Вогненний чуб упав на лоба, притьмарюючи блиск вицвілих і спустошених очей.

І дивився вже на сина Сафрон, як на відрізану скибку. І не батьківська біль, а страх перед невідомим ворухився в його душі.

— Коли ж думаєш іти?

— Сьогодні вночі.

— А Крупяк тікає?

— Ні.

— Він же теж... головоріз, ще який. Чого ж тоді не йде в підпілля? Це, сину, якась нова гра у піжмурки.

— Напевно так.

— Може б до нього пішов?

— Боюся.

— Крупяка боїшся?

— Його ж. А що коли ця гра в піжмурки комусь потрібна на якийсь час? Тоді Крупяк видасть мене і не охне. Все вислужується, і злий, як пес скажений, лютує, що вище начальника поліції не підскочив... Треба спочатку рознюхати, що й до чого.

До болю не хотілося кидати затишного кутка Навіть уже в думці пожалів, що не зашився спочатку війни, мов короїд, у дерево. Але перед очима вставали німі закатовані люди, і він мимоволі потягнувся до німецької зброї, немовби в ній знайшов захист од видіння.

"ТЬфу! — яким тендітним став. Напевно, про всякі там нерви не брешуть лікарі".

— Ти мені з оружьем не шуткуй! Теж цяцьку знайшов! — відступив у сторону Варчук, коли на нього злостивим оком поглянуло дуло.

Подивився Карпо на перелякане обвисле обличчя батька, примружився:

— Страшно умирати?

— Коли б мав три голови, не страшно було б.

— То тільки змії бувають триголовими, — кинув, аби що-будь сказати.

Але ці слова пересмикнули Варчука і породили глуху неприязнь до сина. Бо не раз доводилось Сафроніві чути, що люди обзивали його цим прізвиськом.

"Дарма, хай що хочуть кажуть, аби він пожив у свою волю. Більше мені нічого не треба на світі. Після мене хай сама земля догори перекинеться".

Холодної ночі добрався молодий Варчук до неспокійного голого лісу і чомусь полегшено зітхнув, коли увійшов у Куций яр. Навколо горбатились тіні, і Карпо, сам того не помічаючи, також згорбився, шукаючи очима тіні з націоналістичного "провода".

Ось і той шлях, від якого розсохою кинулися врозтіч дві вузькі, притрушені листом дороги. Цей сухий лист тепер шумів, як водопад, жаринами опікав ноги, і Карпо старався стати на ті латочки оголеної землі, які не перехитували на собі жодного живого сліду.

Щось заколивалася попереду. Карпо, зриваючи з шиї автомат, стрибнув під захист дерева.

На дорозі чіткіше окреслилися дві постаті в німецькій формі. "Засідка, — майнула думка. — Я вам засяду", — люто притулив автомата до плеча. Але зразу ж схаменувся. Гляди, за якогось здохлячого фрица на крайсвіту свої ж братчики знайдуть і, як соняшникові, голову скрутять.

Безшумно, зіщулившись, метнувся назад, і в цей час, мов насмішка, пролунали хрипкі слова:

— Слава Україні, героям слава!

Карпо мимоволі підтягнувся і, пригинаючись, заклешняв на дорогу.

Назустріч йому в супроводі охоронника йшов сам заступник окружного провідника.

На ньому була німецька шинеля синього кольору, високі німецькі чоботи і есесівський кашкет.

"Хоч би хвалену мазепинку з вилами надів". — Виструнчившись, допитливо оглядав огрядну постать. І раптом повеселішав: "Значить, то тільки гра у сварку"...

Все було так, як і думав він.

* * *

На другий день, тільки почало світати, Сафрон Варчук запряг вороних і, вибираючи таку хвилину, щоб його не бачила жінка, поніс поперед себе до брички діжку з медом. Одначе не встерігся: тільки вхопився за залізне бильце, як з порогу непривітно обізвалася Горпина:

— Куди ж ти мед повіз? Знову пиячити? Розпаскудився гірше всякого...

— Цить! Не твоє бабське діло! Бо я тобі так розпаскуджусь, аби до вечора вижила! — страшно завертів очима і стьобнув коні батогом. "Іч, проклята баба, все тобі до крихітки побачить. І видумав бог таке відьомське зілля. Тьфу!" — скопив очима і похапцем, наче кидаючи хліб до рота, перехрестився.

Сутулячись, увалився до Марка Григоровича в хату.

— Раненько ти, Сафроне, притаскався, — здивувався пасічник.

— Якого ти мені меду всучив? — не привітавшись, зупинився посеред хати з діжею, неначе весільний староста з хлібом.

— Як якого? — обурився старий пасічник. — Самого справжнього. Липового.

— Липового? А моя баба чогось розбалакалася, що всяким бур'яном смердить.

— Тямить твоя баба! Що ж, я не розбираюся, виходить, на медові?

— Та баби вони такі, — примирливо погодився. — То щоб не було гризні вдома — переміни його. Знаєш, баба — бабою. Хіба з ними каші наварити? Упнеться тобі, як норовиста коняка — ні тпру, ні но.

— Ет, морочиш тільки голову...

Коли Марко Григорович уніс нову діжку крупкуватого меду, Варчук допитливо подивився на нього. Але обличчя у того було заклопотане, руки не тремтіли, і на душі Сафрона трохи відлягло.

— Ану, покуштуй, який він!

— Перший сорт, — з ножа з'їв грудочку пасічник, і Сафрон зовсім прояснився, лаючи себе за дурні сумніви.

Проте дорогою знову завагався: трошки, може, і не пошкодить, а коли більше з'їсти?..

XLV

Вранці Дмитро і Созінов об-ходили свої володіння, установлюючи головні позиції оборони. Карту одноверстку начальник штабу розбив на сектори і тепер старанно наводив складну, добре продуману схему заслонів, секретів, постів.

Там, де Городище прикривалось болотами, він думав виставити лише ріденький ланцюг партизанів, а основні сили скупчити на сухих лісових спусках у яр.

З приходом Созінова звідкись непомітно з'явилася військова література, особливо з

тактикою лісового бою, карта, де червоні смуги накреслили становище на фронтах, біноклі, і новозбудована штабна землянка почала нагадувати Турові штаб першого дивізіону.

Дмитро від палітурки до палітурки прочитав усі книги, які дістав Созінов, але за поясненням незрозумілих місць звертався тільки до Тура. У вільні години довго засиджувався над теоретичними матеріалами, почуваючи нову насолоду і міцнішу впевненість у своїх силах. Те, що здавалось темним, відштовхувало своєю невідомістю, ставало простим, ближчим і ріднішим.

— Не подобається мені, Дмитре Тимофійовичу, оборонний бій. Тяжкий він для нас — резервів нема, боєприпасів нема...

— Партизанам він не підходить, — погодився Дмитро. — Наше основне завдання: наробити шелесту, посіяти паніку, грозою врізатись у ворога, розметати, а потім — лови вітра в полі. Та що зробиш? Треба до оборони готуватись. Не сьогодні — завтра можуть наскочити черепопогонники. Шпигуни вже нишпорять по лісах.

— А тут ще й зима на носі. Підморозить болота, оголить нас.

Обходячи ліси, вибираючи найзручніше місце для кругової оборони, вони з подивом побачили, як несподівано осінь зустрілася з зимою.

Вітер повернув зі сходу. Раптово потемніло, і невидимий мірошник сипнув таким лапатим снігом, що чорнотіла земля за кілька хвилин одягнула білу сорочку, немовби готуючись до лихої години. Потім потепліло, закапало з дерев і з імлі виглянув жовтий диск сонця, кутаючись у бліде хутро. Зблизу, на відсонні, рожевіли хвилясті тумани, мов спінене вино; далі — голубіли, сизіли, а в затінку чорніли, як ніч. Пополудні сонце знову зникло, і всі ліси і небо потонули в червоному тривожному мороку. І цей густий кривавий туман, який колись би порадував око Дмитра, тепер болюче стиснув його серце: він ще раз нагадав про те горе і страхіття, що налягло над всією землею.

— Товаришу командире! — з червоного мороку він чує голос Пантелія Жолудя і в душі осміхається, як осміхаються зверхньою усмішкою батьки, дивлячись на своїх любимох дітей, добре розуміючи їхні прекрасні риси і хиби.

Розводячи туман, у просіці з'являється високий кремезний партизан з жіночою постаттю на руках. Не доходячи до них, спустив простоволосу дівчину на землю; вона похитнулася, обперлася спиною об дерево. Пантелій підтримав її.

Дмитро скаменів, дивлячись широко розплющеними очима на смертельно бліде обличчя, покрите напівзасохлою кров'ю.

Свіжа рана почорніла і скривавила обличчя дівчини від вуха до перенісся. А замість ока горіла роз'ятрена яма.

— Звідки ти, дівчино?

— З Лисогірки, — опустила і сіла біля дерева на землю.

Краплина сукровиці скотилась із ока і зірчастим кружечком розійшлася на ніздрюватім снігу.

— Неси її, Пантелію, до фельдшера.

— Ні, — подивилась єдиним округлим і глибоко запалим оком на командира. — Я

розкажу вам...

— Не треба, дівчино. Потім розкажеш.

— Тільки зараз! — Тихим, але на диво твердим голосом почала розповідати:

— Вчора з гебіта приїхав прочісувати село начальник СД із своїм загоном... Що вони робили! Що вони тільки робили! — закрила обличчя червоними руками. — Цілий день роздягнуту протримали на дощі і холоді... Косами закрила вуха, щоб не застудити... А увечері почали нас убивати... Зав'яжуть позаду руки вузлом, до шиї прив'яжуть брусок толу, підпалять бікфордів шнур, — і на шматки розлітається людина, Плачемо, трусимось ми, а німці й начальник сміються. Сам сатана таким сміхом, певно, не сміявся... Над нами, дівчатами і жінками, змилостивились: не розривали, а повели розстрілювати в яр. Обступили нас охоронці, ідуть з ліхтарями, останню путь освітлюють. Підійшли ми до яру, а він іще стогне. Глянула я: земля мокра від крові. Посковзнулась, і в цей час ударили постріли. Ще пам'ятаю, впала в калюжу крові, схопилась за око. Біля мене так страшно закричала дитина: "Мамо! Мамочка!" Вилізла на спину матері, шукала обличчя і не знаходила, бо чийсь труп прикрив його... Як воно, бідне, жити хотіло. Дали по ній чергу — і осіла дитина... Знепритомніла я... Земля була дуже холодною — от і прийшла до пам'яті. Кругом вже нікого. Ні брязкоту зброї, ні стогону, ні плачу... Тільки щось знизу під трупами ворушилось та поверх матері, як жива, сиділа дитина. Вибралась я з яру, вся в чужій і в своїй крові. А як добралась до вас, вже добре й не знаю... Сьогодні мають "прочистити" Костянтинівку. Коли можете — врятуйте людей... — і похилилась обличчям у сніг... Пантелій Жолудь поніс її до табору. — Товаришу командире! — прибіг з застави скуластий темноокий Олекса Слюсар. — Якогось підозрілого молочаря перепинили. Каже, до нас приїхав, а до молока навіть не підпускає. Чи то скупість, чи підступ? Коли з одного боку подумати — може хитрує дядько, а коли передумати — може дядько фашистів обхитрив і вдарив до нас з кіньми, возом та безалкогольними напоями.

— А ти як думаєш?

— Я? Думаю, дядько правильний, але страшенно скупий, — і хитрюще обличчя Слюсаря береться такою далекою усмішкою, наче він крізь ліс бачить молочаря.

Пішли на заставу. Ще не доходячи до березняка, Дмитро почув завзяту пересварку.

— Обманути нас, старий, дідько, захотів? Ми тебе провчимо, що повік заречешся обманювати.

— Обережніше мені! Ой, просипали! Я не подивлюся, що ви вояки — зараз на вас увесь пужак поламаю, — лементував розлютований голос.

— Ми тебе поламаємо... Молочарем прикинувся.

— Лиха година прикинула. Ой, обережніше мені... Це ж народне добро.

Біля воза поралися партизани, вони глибоко засовували руки в бідони, і кожного разу крізь огрубілі пальці стікало зерно. А на возі, охаючи і лаючись, метушився низкорослий чоловік, люто поблискуючи упертими карими очима.

— Дмитре Тимофійовичу! — раптом він пізнав Горицвіта, зіскочив з драбиняка і,

якось по-дитячому схлипнувши, кинувся до нього. — Дмитре Тимофійовичу... дорогий...

— Даниле Петровичу! — міцно обняв Горицвіт Навроцького.

Партизани, ніяковіючи, застигли біля воза з повними жменями зерна.

— Дмитре Тимофійовичу... Приїхав до вас. Прийми. Не згадуй колишнього. Приймеш? — жалісно дивиться у вічі командира.

— Прийму.

— От і спасибі тобі! — Міцно потис руку і зразу ж владно крикнув на партизанів: — Зсипайте мені зерно в ті самі білони, звідки взяли. Це таке зерно, хлопці, що потім по пучці будете просити у діда на розвід... Куди, куди намірився — це ж не таращанське! — А Дмитрові пояснив: — Шість років бився над ним. І добився — не вилягає й грибка не боїться.

— Хоч одним оком можна поглянути на нього? — з приязною насмішкою промовив Дмитро, згадавши давню зустріч із Навроцьким.

Але старий не зрозумів іронії:

— Дивись хоч обома, — розщедрився і зітхнув.

* * *

Над притихлою рікою сіяє місяць і горять Стожари. Тихо подзвонюють на воді перші крижані голки, шарудять і зітхають, торкаючись берегів, що біліють першим снігом, майстерно насіченим дрібною і примхливою різьбою. Здавалось, що й вся земля була вкрита дивовижними хвилястими, синішими в глибині, вигибами з найкрихітніших перлин.

Мовчить, неначе вимерло, село над Бугом. Не обізветься піснею радіо з майдану, не промчатся легкі крильчасті сани, не розсиплять по вулиці веселого сміху дівчата.

Тільки на перехресті, неначе сич, стовбичить дозорець та грають в підкидного дурня вартові громадського господарства. Зрідка загорлає німець із каральної групи.

Або заскрипить посеред майдану шибениця, здригнеться на шворці простоволосий чоловік, і з схиленої набік голови упаде легенька грудочка снігу.

Лише коло лісу ворухатся тіні; там сильніше горять — палахкотять сніги, бо переміщується темінь і сяйво, іскристе, живе. Часом гра світла і затінку наполохає пильного служака, прикладе він гвинтівку до плеча, а потім знов опустить, затупає задерев'янілими ногами.

І раптом постріли. Прямо в поліції, де ночує сам помічник смерті — начальник СД.

І вірний служака, пригинаючись, тікає подалі від стрілянини, вскакує в чиюсь клуню і залазить на засторонок. О, він прекрасно розуміє, що означають ці різнобійні постріли з автоматів, мисливських рушниць, обрізів.

Потім вулицю розбивають несамовиті крики і з щілини видно, як "сам" в одній білизні зі зв'язаними назад руками біжить вулицею. Щось у нього метляється на шиї, перехитуючись вузькою цівкою вогнику.

Вибух! І чорні шматки м'яса розлітаються по білому снігу.

Поліцай з жахом відскакує від щілини...

Як реготав оцей вигадливий начальник СД зі своїми зелено-мундирними

посіпаками ще сьогодні вдень, коли бруски толу на шматки розривали людей.

А вночі ніхто не реготав, тільки Дмитро, шаленіючи, процідив:

— Нехай свій винахід на собі спробує... Це для здоров'я не пошкодить! — так глянув на ката, що той і проситися забув.

— Не варто з ним возитися. Розстріляти! — сказав Тур.

— Ні, комісаре, що заготував, хай те й споживає. Катюзі по заслугі! — наказав вивести фашиста на вулицю. — І хай люди подивляться, яким стане цей виродок перед ними...

Партизанські заслони, виставлені навколо села, привели ще кількох фашистів.

— На майдан їх, — коротко сказав Дмитро.

А потім селом ударила партизанська пісня. Скільки сили і величі, скільки людяної любові вкладено було в слова:

Нас по імені Сталін не знає,

Та про кожного з нас пам'ята.

Відчиняються двері, скриплять ворота. І сміючись, і плачучи, вибігають напівроздягнені жінки, ліні чоловіки, босонога дівчора, щоб хоч одним оком побачити Сталінових хлопців.

Із затінку виступає постать:

— Товариші партизани, прийміть до себе.

— А ти хто будеш?

— Із таборів утік.

— Зброя є?

— Нема.

— У нас без тебе є кому сало їсти, — відповідає Пантелій Жолудь. І Дмитро усміхається, почувши ті слова, якими колись зустрічали партизанів.

— Дістану. Прийміть.

— Тоді приймемо. Як прізвище?

— Мель Василь.

— Так от, Василю. Таких, як ти, скоро приїде ловити Остап Душогубець, щоб із вас формувати військо, — підійшов Дмитро.

— Утечу.

— Ні, не тікай. Добровільно піди на призовний пункт. Узнай, скільки в районі жандармерії, поліцаїв, де вогневі точки. А тоді утікай до нас. Зброю ж захвати з собою.

— Добре. Захвачу. Кулеметник я.

І Дмитро в супроводі Жолудя поспішає за партизанами, що спускаються до Бугу. Вода тихо колише зоряний посів.

Коли вже вигріблись до лісу, позаду них, на тім березі, обізався різкий гортанний голос:

— Товариші партизани! Перевозу давай!

Але в цей час з пагорбів застрочили автомати, і чорна постать кинулась у воду.

Кирило Дуденко, що останній виходив на берег, вскочив у човен і сильно гребнув

обоба веслами. За кормою простяглась наполохана місячна доріжка, застрибали, видовжуючись, гнізда зірок, і хвиля незадоволено, перелякано захлюпотіла, розсипаючись шипучим мереживом на піску.

На середині ріки Дуденко схопив за руку чорноголового, горбоногого чолов'ягу. Він міцно затиснув зубами парабелум так, що кров сочилась із перекривленого рота і червоною піною текла на мокру сталь.

"Це справжній чоловік", — подумав, коли задерев'яніле тіло стукнулось на дні човна.

Завеслував до берега. Навкруги зачмокали кулі, піднімаючи над водою то мирні синюваті сполохи, то іскристі пунктири дуг. Але вірилось, як в більшості вірять міцні натури, що нічого лихого не трапиться й на цей раз. Біля самого берега куля вдарила в обшивку, і вода, ввірчуючись вузьким буравчиком, полилася в човен.

— Вискакуй, хлопче. Чи вже задубів? — Човен сильно врізався носом у шершавий берег.

Заточуючись, увесь стікаючи темними і прозорими струмками, плавець, трудно попрямував за партизанським поетом. Втома й крижана купіль сп'янили чоловіка, пекучим павутинням заснували широко відкриті очі. Ще раз похитнувся і міцно втиснув ноги в крихкий пісок. Задубілою, наче перепеченою рукою потягнувся до пазухи; пальці незграбно й уперто заворушилися біля серця. Не скоро витягнув невеличку, в цератовій оправі книжечку.

— Партквиток? — нахилився Дмитро до невідомого.

— Партквиток. Скільки пережито з ним, — пройшло занепокоєння, коли побачив, що вода не пройшла крізь церату. — Крізь вогонь і свинець прямували...

Червона книжечка, мов зоря, лежала на руці, що вже бралася льодком. Та, видно, плавець зараз не чув, як біля його ніг виграють струмки, як прозора накип стягує тіло. Завзята, молодецька гордість грала на його темному, натхненному обличчі. І Дмитро зараз з новою міццю, майже фізично, відчув, якою силою наснажує партія своїх синів. І знову ворухнулись затаєні пристрасні надії:

"Поговорити б з Туром про це. Так ще ранувато... В ділах треба вище піднятися".

Пантелій Жолудь з повагою подав невідомому незмінну баклагу з перваком, і той, перехилиючи голову, висушив її до дна.

— Ого! Це якраз напарник мені! — здивувався Пантелій. — Як тебе звати?

— Симон Гоглідзе, — цокаючи зубами, відповів і почав скидати з себе чорну від води одягу.

— Ти часом не в спиртотресті працював?

— Ні, — незрозуміле подивився на Пантелія. — Інженером був. А у війну розвідником штабної батареї.

— А талант у тебе пити горілку підходящий. Це від природи! — Накинув свою шинель на плечі напівроздягнутого розвідника. — В мої чоботи взуйся, — пританцьовуючи на одній нозі, наспіх почав роззуватися.

— А ти ж як?

— Перешнурую онучі і так дійду до нашого дому. Це недалеко — кілометрів з десять, так що не журися.

— Спасибі, — щиро подякував Гоглідзе.

"Хлопець, видать, путящий", — вирішив Дмитро.

Повернувшись до Городища, зразу ж зайшов до фельдшера Рунова. В просторій, оббитій перкалем землянці лежала і дівчина з Лисогірки. Снотворне заспокоїло її, пом'якшило на обличчі риси болю, тільки руді плями на свіжому бинтові говорили про страшне каліцтво.

— Як здоров'я її? — тихо запитав, присівши на березовий обземонок.

— Житиме дівчина, — хмуро відповів Рунов. — Тільки назавжди скалічили людолови таку красу. — Поправив гніт у приплющеній гільзі; ясніше освітілася землянка, загойдалися тіні і знову заховалися по закутках.

Тільки тепер Дмитро побачив: безкровне обличчя дівчини було такого дивовижного рисунка, що від нього не можна було відвести погляду. Чомусь аж очі заплющив.

Посиділи, помовчали, кожен думаючи про своє.

І неждано ніжний рум'янець, як легка тінь, сколихнувся на щоках пораненої. Ледь помітна усмішка ворухнулася її перепеченими округлими устами, і в землянку мелодійно упало незвичне тут слово:

— Мамо...

Потім, якось враз, неначе сонний голос розбудив пам'ять, обличчя дівчини почало мінитись, морщитись, мов брижі на воді. З страшним криком: "Мамочко, вас же убили! Навіки убили!" — вона зірвалася з ліжка, напівроздягнута й страшна в своєму відчаї, каліцтві й красі. Одночасно з живого ока бризнули сльози, а з рани — кров, густа і повільна.

Дмитро якось незграбно схопився з обзема і, сутулячись, вибіг надвір.

"Ще зовсім дитина... Ще зовсім дитина. І таке горе..." — як обухом була одноманітна тяжка думка.

Не роздягаючись, мовчки ліг у командирській землянці і не скоро, не скоро охопив його болючий сон.

Тур, перевіривши й Созіновим патрулів, пізно повернувся до себе і довго не лягав спати: готувався до виступу на відкритих партзборах. Над ним угорі тривожились вітри і дерева; льодовим накипом потріскували гілки і обтрушували на землю прозорий дзвін.

І раптом Тур почув схлипування. Сам собі не вірячи, пройшовся по землянці, підійшов до широко й незручно розкинутого Горицвіта, застиг на місці.

Гордовите обличчя Дмитра зараз було викривлене внутрішнім болем. Комісар аж відсахнувся: важкі повіки Дмитра тріпотіли, піддавалися вгору і розбухали, аж поки на віях не застигли сльози. "І хто б міг подумати?.. Що так підкосило його? Цей тільки у сні може заплакати".

Тур, чомусь поточившись, ступив крок уперед, потрусив Дмитра за плече. Той зразу ж прокинувся, підвівся, хапаючися рукою за зброю, другою механічно протер очі і, не відчуваючи вологості на долоні, полегшено промовив до Тура:

— Що, Саво, нове діло чекає?

— Та... хотів порадитися з тобою.

— От і добре, що збудив. Такий, Саво, сон тяжкий приснився... Все діти з пам'яті не виходять...

— Свої?

— Та ні. Людські... І свої теж. За них, Туре, так повинні фашистський корінь чавити, щоб ніде гадючої ворсинки і на розплід не залишилося... Ти даремне дорікнув мені за той тол на шиї в начальника СД. Піди до Рунова — побачиш, як наші діти кров'ю плачуть.

Обличчя в Дмитра зараз було таким рішучим, упертим, що Тур завагався, чи справді він бачив сльози на очах командира.

XLVI

За ніч у таборі замерзло п'ятдесят два червоноармійці. Зондеркоманда старанно пороздягала і пороззувала трупи. З кого взуття не скидалося — полосували ножами. Замерзлих поскладали в два штабелі. Незабаром під'їхала підвода і задубілі одерев'яніло загупали по деренчливих дошках полудрабків. Коненята, помахуючи підв'язаними хвостами, поволі потюпали повз колючу огорожу до долини смерті:

"Не втечеш, так сам, значить, не сьогодні — завтра витягнеш ноги", — тоскно і злісно подумав Варивон, копаючи яму для замерзлих. Напевно й сама дружина не пізнала б свого чоловіка у цій схудлій, бородатій, з глибоко запалими очима постаті.

Пробираючись на схід, двічі попадав у концентраційні табори і двічі втікав, та не везло в житті — недалеко від фронту втретє піймали.

— Ще одна затримка, — невесело обіззався до свого товариша по біді, сержанта Мамедова Алі-Ага Огли.

Замерз бідолаха. Опух з голоду, ноги стали неначе колоди, обличчя набрякло. І коли позавчора помічник коменданта табору оберштурмфюрер Райхард Шульц ударив нагаєм по щоці, Варивон із жахом помітив, що з рани потекла не кров, а вода. І щока сержанта почала стухати, обвисати пожмаканою ганчіркою, що потворно підкреслювала другу, значно більшу половину обличчя.

За останній час стільки довелося побачити, пережити, що сама дійсність почала здаватися жахливим сном. Хіба міг колись Варивон, слухаючи в далекому дитинстві страхітливі казки про лиходіїв, чортів, відьом, подумати, що ці страхіття в стократ перевершать вузлуватий фашист? Чи міг подумати, що білокура відьма, дружина коменданта табору унтерштурмфюрера Вільке Вільгауза, на свої іменини, сміючись, застрелить трьох червоноармійців? Хіба міг подумати, що оцей зарослий ліщиною яр, так спокійно присипаний тепер чистим сніжком, підійме своє дно врівень з окрайцями, бо тисячі трупів знайшли тут останній притулок ..

"Буду ж тебе, фашисте, бити, як сукиного сина, — не раз повторював свою клятву: — аби тільки добратись до своїх".

Під'їхала підвода, два охоронці пригнулись, уперлись 'плечима під полудрабок, і трупи безладно покотились на сніг. Безкровні губи і незаплющені очі у декого були

затягнуті крихким льодком — сніг, видно, спочатку розтавав на теплому, вмираючому тілі, а потім зашерх.

Закидали, зрівняли ями з землею і вузькою суглинкуватою стежкою вийшли на дорогу, що вела до табору. Попереду проїхала, підскакуючи на мерзлому ґрунті, підвода; догадливий фурман, побачивши полонених, скинув у вибоїни пару десятків мерзлих буряків. Розхапали і жадібно почали їсти, незважаючи на окрики й удари охоронців. Варивонові вдалося схопити аж три буряки. І сьогодні він добре поснідав, проте потім пожалкував, що нічого не залишив на вечерю.

В таборі, колишньому колгоспному дворі, тепер огороженому двома рядами колючого дроту, йшла звичайна страшна гра полонених із вартовим. Коло огорожі стояли дерев'яні навіси. Щоб нагрітися, найсміливіші в'язні кидались обламувати дахи. Німець методично робив постріл, і, поки перезаряджував гвинтівку, в'язні кидались на навіси, відривали дранки і відбігали назад. Потім тісно збивалися в коло і грілися біля заробленого кров'ю багаття. Варивон сьогодні грівся з особливим задоволенням: по-перше, він наївся, по-друге, уже відчував далеку дорогу. Ідучи копати ями, з радістю помітив недалеко від ріжка табору, що виходив до долини смерті, цементовий, притрушений снігом рівчак. Очевидно, ним колись стікала нечисть з коровні або свинарні. Огріла надія, що цим рівчаком, попід дротом, можна буде вибратися на волю.

"Коли б утекти. Сама зима зігріла б мене, земля нагодувала б, а бив би тебе, фашисте... — Аж дух спиняло в грудях, коли бачив себе на волі зі зброєю в руках. — Я показав би, значить, себе..."

Темна безвітряна ніч. Навіть сніг не мерехтить, тільки ледве одсвічує, відділяючи темряву од землі. Варивон обережно обминув рівчаком першу огорожу колючого дроту, а друга несподівано забряжчала.

З вишки сипнув вартовий з кулемета трасуючими кулями. Червоними блищиками замигтіли сніги. Потім над табором знялося кілька ракет.

Щосили кинувся в село. Вибору не було: позаду ~ охорона, у селі — поліція. І він вирішив: чи пан, чи пропав. Постукав у першу хату.

— Хто там? — злякано озвався жіночий голос.

— Тітонько, прийміть, бо фашисти уб'ють. З табору втік.

— Ой!.. Зараз!

Тільки увійшов до хати, зразу ж попросив ножиці і швидко зрізав свою довгу рудувату бороду, а потім з тремтливих рук жінки взяв свіжу одягу, переодягнувшись і заліз на піч.

На вулиці уже гаркавили сердиті голоси і роз'ярено валували собаки.

— Ви ж не забудьте, як ваша фамілія: Василь Миронович Мирончук, а мене звати Василюю, — злякано твердила білява гостроносецька жінка, задмухуючи сліпачок.

Згодом у хату юрбою ввалились охоронці. Заглянули під ліжко, на піч.

— Хто там?

— Чоловік мій, — заїкаючись, відповіла жінка. — Нещодавно з дороги повернувся: сніг розчищав.

Витягнули Варивона насеред хати і не пізнали в заспаному здивованому чоловізі, що був одягнений у чистий полотняний одяг, в'язня концентраційного табору...

— Спасибі, дорога душа. Моя жінка теж Василю зветься, — щиро подякував молодицю, коли фашисти вийшли з хати.

— Нізащо... Налякалася я. Так страшно. Ворог вулицею іде, а мені в хаті смердить, — посміхнулася блідою усмішкою. — Тільки ви довго не затримуйтесь. — І зразу ж рум'янець залив, прикрасив її обличчя: мовляв, не так зрозуміє її.

— Не хати мені шкода, — поспішно додала, — а щоб хтось не пронюхав.

— Не затримаюсь. Моє діло таке: скоріше до своїх, скоріше на ясний схід.

— І до нас скоріше повертайтеся. Що вам, Василю Мироновичу, зготувати в дорогу? — і всміхнулася ніяково й привітно.

XLVII

Іван Тимофійович чогось тривожився. Тільки передвечірні тіні загойдалися на снігах, як він, спираючись на палицю, раз по раз виходив у двір, не можучи знайти собі місця. То брався за сокиру, то надовго застигав біля хвіртки, наче виглядав когось, то йшов із перевеслами до молодих щеп, і за ним тягнулися нерівні мережки глибоко втиснутих слідів.

— Знову ноги розболілися? — занепокоїлася Марійка...

— Та нині трохи, видно, на хуртовину.

— Може попарити їх?

— Нічого не треба. Пройде, — нетерпляче відмахнувся і зашкандибав на подвір'я.

На ніжному ворсистому полотні снігів розтікався і снував свої дивовижні узорі малиновий відсвіт, а у виямці городу лід був такої чистоти, що на ньому трепетали блищики молодих зірок. Мимоволі зітхнулося, бо навіть подумати важко було, що цей вечір, і тиша, і золоті мости обрію були заґратовані чужинськими багнетами. І серцем бачив не стільки ті багнети, як ті місця, де можна було розвести, обрубати кігті смерті.

— Де ж Олександр Петрович забарився? — в який раз питався сам себе, хоча й розумів, що ще зовсім рано.

Після поранення Іван Тимофійович побратався з Олександром Петровичем. Зблизило їх не тільки поранення і скорбна відрізана дорога, якою, наче на пожарину, поверталися, зблизила їх єдність думок, переживань і любові до того, що найдорожче в нашому житті. Іван Тимофійович спочатку давав невеликі доручення Олександрові Петровичу; той виконував їх ретельно, неквапно і діловито. Це була діловитість і впевненість господаря землі. Він не згинався в окупації, як гусеницю з дерев, зривав оголошення і урядового радника, і генерального комісара Волині та Поділля, і самого райхскомісара для України. Замість чорних об'яв, начинених великими літерами і ви́роками, він приліплював невеличкі листівки-ластівки, і вони співали по всьому селі таких пісень, від яких прояснювалися люди і синіли фашисти та поліцаї.

Але одного разу міцний, устояний спокій Олександра Петровича прорвався. Пізнього вечора, розкуйовджений, страшний, прибіг до Бондаря.

— Іване, усіх будівників на шляху перестріляли... Усіх до одного. Накидали в

машини трупів, мов дров, і пустили під лід. Ополонка, наче рана, почервоніла.

— За що ж їх? — поблід Бондар.

З різних уривчастих відомостей він знав, що вздовж Великого шляху фашисти протягували від Берліна до Вінниці прямий броньований кабель. Ці відомості вже входили в план його дальшої роботи.

— Щоб не видали таємниці, не розповіли, де нерв Гітлера плазує, — задихався од горя Олександр Петрович. — Іване, поріжемо його на шматки, як гадюку ріжуть?

— Поріжемо, Олександре.

Після цих слів чоловік почав трохи заспокоюватися, голос його налився жагою:

— Іване, не тримай ти мене після цього на півділі — душа не витримає. Сам зірвуся, а тоді...

— Дурниць наробиш і себе загубиш, — строго обрізав Бондар. — Прибережи свої нерви надалі. Нам ще не один день боротися з ворогами.

— На всю силу хочу битися з ними. Моя сивина в тяжкому ділі іноді, дивись, більше допоможе, аніж сама молодість... Труджусь я тепер, Іване, не на весь розгін, через це бушує, непокоїться серце, — воно даром не звикло битися. Чуєш, Іване?..

Тяжче завдання порадувало Олександра Петровича, але де ж він?

Іван Тимофійович знову накульгує до хати, щоб спровадити жінку до сусідів.

— Марійко, ти б пішла до Дарки — там уже посиденьки з усього кутка сходяться.

— Обійдуться без мене, — завагалася дружина.

— Кажуть, щось про наших парашутистів чувати.

— Про парашутистів? Тоді побіжу, — швидко запнулася хусткою, наділа кожушанку і вийшла надвір.

З морозним повітрям вдихнула тривогу німого зимового вечора; оглянулася навколо і попідтинню, зіщулившись, майже побігла до вдови. З бічної вулички, похитуючись, виходить Олександр Петрович Підпригора; шапка його збита набакир, піджак розстебнутий, а ліва рука недбало метляє футляром від патефонних пластинок.

"Натягнувся, мов чіп. А перше не водилося цього за ним", — обережно обходить Олександра Петровича.

Вони розходяться в протилежні сторони. Марійка задоволена, що її не помітив підпилий чоловік, а Олександр Петрович хитро усміхається в обмерзлі вуса: знову його прийняли за п'яного.

— Олександре, це ти? — стоїть біля хвіртки напівроздягнений Бондар. В темені просвічується його сивина, надією горять непостарілі очі.

— Я, Іване.

— Ну, як? — тремтить голос од хвилювання.

— З удачею, з удачею.

Оглядаючись, ідуть до хати, сінешні двері запирають на засув.

— Де ж, Олександре?

— Зі мною.

— Як з тобою? — недовірливо обдивляється чоловіка.

— Правду кажу.

Олександр Петрович скидає широку, як гніздо лелеки, шапку, урочисто кладе на стіл футляр і обережно виймає з нього... радіоприймач. Двоє літніх людей, застигши, не можуть відвести поглядів від потемнілої скриньки, вони кожною клітиною відчують хвилююче биття сердець.

— Спасибі заводським товаришам, — нарешті опам'ятовується Іван Тимофійович. — А упаковка яка! — стукає щиглом по футляру від патефонних пластинок і сміється.

— І саме головне — з різних шматочків складали.

— Товариша Данила бачив?

— Розмовляв із ним. Він же, виходить, у нас колись у райкомі працював. Правда, Іване?

— Правда.

— Сьогодні Москву почуємо?

— Ні. Тільки завтра.

— Завтра? — щиро запечалився чоловік.

— Сьогодні твоя п'ятірка жде тебе.

— Іване, а може? Я змотаюсь, щоб почекала п'ятірка... Ну, хоч би одне слово, півслова почути.

Жаль стає чоловіка, але Іван Тимофійович розрубає все одним ударом:

— Олександр, тебе чекають люди. А про радіоприймач запам'ятай: він у нас довго не побуде.

— Як? — насторожується чоловік, і непідроблений переляк застигає на його зморшкуватому обличчі.

— Віддамо партизанам. Він їм більше потрібний. І лише тепер Олександр Петрович чує велику втому тяжкої, небезпечної дороги.

— Що ж, коли треба, то треба, — одерев'яніло виходить із хати, несучи у серці жаль та розмивчасту радість.

Тільки темрява заховала чоловіка, як до Івана Тимофійовича почала сходитися його п'ятірка: Югина, Марта, Василь Карпець і Мирон Підпригора. Почуття обережності та жалю продиктували Бондареві не вводити в ОДНУ п'ятірку обох братів.

* * *

Ці дні Іван Тимофійович ходив мов іменинник, голос його повеселішав, у хаті ожив розгонистий сміх. Марійка спочатку подумала, що чоловік потайки від неї потроху випиває, перевірила свої пляшки і задумалася.

"Не горілка веселить чоловіка. Значить, щось хороше робиться у світі", — і собі повеселішала.

Від сусідів вона почула, що Москва не взята німцями. Стрімголов, захекана, влетіла до хати.

— Іване, фашисти загрузли під Москвою! Навіки загрузли! — граючи очима, сповістила хвилюючу новину.

— Справді? Звідки ти це взяла? — хотів здивуватися і розсміявся.

— Усе село гомонить. Геть чисто все! Ти б пішов на люди — сам послухав би.

— Та доведеться піти. Коли всі гомонять, щось воно таки є, — погодився і знову розсміявся.

Марійка пильно поглянула на чоловіка, а коли той вийшов з хати, замислилася над тим самим і почала швидко нишпорити по хаті.

Зимовий день, розсіваючи тіні, пішов слідом за сонцем. На подвір'ї лунко загупала сокира, — Іван рубав дрова, а в хаті біля печі поралась Марійка. У великих казанах для худоби закипала вода, почорніла у ринці картопля, на припічку у макітрі попискувало гречане тісто. Усе було таким буденним і звичним, а от тривога не відходила від жінки.

Раптом глянула Марійка у вікно і обімліла: вулицею чорними тінями бігли поліцаї. Вони увірвалися в двір, клубком накиннулися на Івана. Скрикнула жінка, відхилилася від вікна. Коли простоволосого Івана Тимофійовича увели до хати, вона, закам'янівши, стояла в рамці одвірка.

— Чого дорогу заступила? Розкарячилась на дверях! — штовхнув її кулаком поліцай.

Уся хата загуркотіла, загриміла, загупала, і понівечене добро полетіло з кутка в куток. Ось з-під ліжка поліцай викидає патефон.

— А де пластинки?

— А ти їх де положив? — злісно і твердо говорить Іван Тимофійович.

— Ось вони! — відповідає другий і з силою кидає на землю стос пластинок; ніжні, потріскані шматки пластмаси захрустіли під важкими чобітьми.

Нарешті запродавці добралися до тайника між грубою і пічкою. Калістрат Данько витяг звідти клуночок з сортовим зерном, кілька пластинок і футляр. Іван Тимофійович презирливо глянув на ворогів і поступився до Марійки: хотілось попрощатися перед арештом. В цей час Данько з силою рвонув свою здобич, і яке ж було здивовання Івана Тимофійовича, коли він побачив, що футляр був порожній...

Перевернувши все догори дном і забравши Марійчину наливку, поліцаї пішли з хати. Здивований Іван Тимофійович попрямував до тайника.

— Іване, твій радіоприймач у казані вариться, — показала рукою на піч Марійка.

На її віях тремтіли тривожні і радісні сльози.

XLVIII

Одного ж дня з Побужжя і Синявщини повернулись Гоглідзе і Тур. Начальник розвідки, хрустячи обмерзлою одежею, обриваючи з вус і брів крижані бурульки, простудженим голосом повідомив, що карателі готують наступ на Городище.

— Хотять нам Полтавський бій дати. Нехай буде Полтавський бій, але ми не будемо шведами, — тяжко заговорив, тримаючися рукою за простуджене горло.

— Ми не будемо шведами, — задумливо промовив Дмитро. — Яка сила іде проти нас?

— За відомостями райкому і нашої розвідки, біля двохсот фашистів.

— Немало.

— Танки є? — запитав Созінов, спираючись ліктями на широко розгорнуту кодовану

карту.

— Два середніх.

— Це гірше. Фашистів заманимо поглибше в ліси? — звернувся Дмитро до Тура.

— Постараємося. Треба додатково замінювати всі дороги, якими зможуть піти танки.

Загін уже після перших нападів на залізницю почав готуватися до наступу ворогів. Праця мінерів була початком розробленого плану оборони. Далі пішли земляні роботи. Неохоче взялися партизани за лопати, пішні, але слова та приклад комуністів і комсомольців зробили своє діло: дві криві лінії оборони, майстерно замасковані снігами, захищали тепер зі сторони лісу партизанське життя. Усі воїни заздалегідь знали свої місця під час бою. По команді "тривога" вони двічі кидалися в лісові окопи — одного разу вдень, а другого — на світанку...

Дмитро накинув на плечі шинелю, збираючись іти до мінерів. У цей час в землянку, окутаний сизим клубом морозного повітря, влетів веселий і розвихрений Тур, а за ним поспішало кілька партизанів. Вони інстинктивно, по ході завжди стриманого комісара, по його рухливому обличчі, радісних словах привітання, догадалися, що трапилось щось незвичайне.

Задихаючись, Тур охоплює руками Созінова і Дмитра. Дрібні нервові риси обличчя тремтять і освітлюються щасливим внутрішнім вогнем.

— Наші війська прорвали фронт під Москвою! Перейшли у наступ! Гонять ворога на захід! Гонять німця!

— Та невже правда?!

— Саво, звідки взнав?!

— Святом повіяло!

— Товаришу комісаре! Розкажіть з усіма подробицями!

— Знайшов листівку, кинуту нашим літаком. Та ще яке багатство передав нам Павло Михайлович.

— Яке?

— Промову товариша Сталіна на жовтневому параді...

Зразу ж був скликаний мітинг. І довго не розходились по землянках бійці, бажаючи чим довше побути разом, разом пережити хвилюючі вісті. Здавалось, той далекий і радісний світ першої великої перемоги осяяв їхні серця і чола, і не таким страшним здавався майбутній наступ фашистів на їхнє Городище.

— Москва-матінка показала себе!

— На те вона і Москва! Серце наше.

— В Москві ж товариш Сталін.

— Не тільки в Москві, — з нами також...

— Так, значить, Полтавський бій буде? — весело перепитав Дмитро начальника розвідки.

— Ні, товаришу командире. Тепер буде розгром карателів коло Бугу. Операція, звісно, менша масштабом за московську, але хороша буде операція...

Другого дня дозори, пропустивши в ліс німецьку розвідку, повідомили, що з півночі наближаються танки, а за ними просувається піхота.

Іще не доходячи до узлісся, Дмитро почув рев моторів.

Чорні тупоморді танки майже водночас заборсалися в сітці лісу, з-під їхніх траків заklubочилися хмарки снігового пилу. Ось машини, зростаючи на очах, вскочили у молодий гайок. Двома переляканими хвилями розійшлися і в корчах почали падати на землю переламані, потрощені дерева. Остання паморозь піднялася над ними, вже нова дорога, устелена недожитим життям, зачорніла пошматованими цурпалками.

По лісу ударили гармати, кулемети, і зразу ж усе навколо наповнилося нестерпним скреготом, шипінням і тріском.

Почорніли, задимілись сніги; тяжко, з пташиним фуркотом, падали в кущі осколки, і свіжі вирви на диво були схожі на дбайливу розкорчовку, над якою підіймається весінній димок.

"Пруть чортяки, як скажені!" — в безсилій злості провів машини звуженими очима Дмитро.

За танками розтягнутим півколом побігли піхотинці. На білому снігу вони здавалися зовсім дрібними, неначе ляльки. Їхній рухливий пунктир розсипався так, щоб охопити вищі! схили Городища.

"Надіються, що ми болотами не проскочимо. Видать, вивчили місцевість". Дмитро не спускає очей з танків і кілець ;чорного вигадюченого ланцюга. Ось один шматок його, збиваючись до купи, на хвилюку зупинився на місці: там лежали розвідники, зняті партизанами.

Через зв'язківця Дмитро передав Созінову, щоб той свій загін, призначений для видимості оточення, пересунув далі на правий фланг. І чудно було чути свій голос в страшній нестихаючій лісовій тривозі.

"Пруть чорти, щоб вас на шматки порвало!" — кидало в холодний піт. — А що як прорвуться до землянок?.. Випрасують усе живе на світі".

А навколо тріщало, стогнало, гуділо, ахкало; противним свистом врізались в ліси розривні кулі, роздовбуючи дерева, і наполохана луна металася в усі заґратовані стінки лісу, як метається до божевілля переляканий чоловік. Ось уже передній танк у клубах снігу вискочив на дорогу, що веде до табору, і раптом всередині у Дмитра все похололо.

"Прямо на міну летить... Ну, ну, лети, дорогий, лети, голубчику... Іще, ще трохи, — і Дмитро весь наповнився благанням, неначе мертве залізо могло його почути.

"Іще трохи, ще, дорогий..."

І ось танк зупинився, здивився, охоплений кущем полум'я, і важко осів на дорогу. Гусениця, наче ганчірка з ноги, безсило опустилася з заднього лівця і впала, прикриваючи собою стежку.

Зразу ж кількома пелюстками розкрився важкий люк, і з нього почали вискакувати в чорних шоломах танкісти. Але ; жоден із них далеко не відбіг від машини, — їх усіх поздймала засада Пантелія Жолудя.

Друга машина, люто відстрілюючись, кинулась назад, а піхота почала обережніше

входити в глибину лісу. Дмитро, відступаючи зі своїми партизанами до першої лінії оборони, і заманював ворога під фланговий огонь кулеметів, а Созінов із Туром тим часом обходили карателів з тилу. І коли фашисти почали наближатися до Городища, Дмитро якомога голосніше скомандував:

— Перший батальйон! По фашистській наволочі вогонь! Вогонь!

Затріщали в морозному повітрі постріли. Декілька фашистів чорними купинами упали на сніг. А позаду чулась уже команда Созінова:

— Вогонь!

Кілька ракет зашипіли на снігу; німці в паніці прийняли їх за міни і зразу ж, налякані видимістю оточення, кинулись назад. На допомогу їм, щедро розсіваючи свинець, знову вискочив танк. Він відсік групу Дмитра від фашистів і кинувся на групу Тура. На повороті в одно злилися два вибухи: гармати і міни-авіабомби. Танк навіки осів униз, і Дмитро засміявся від радості. Тепер партизани повискакували із схованок і вже, не дослухаючись до команди, кричали що хто міг, кинулися за ворогом. І найбільше повторювали сьогодні ліси пристрасне слово "вогонь", хоча того вогню не так-то й багато було. Тепер добре продуманий план оборони мінявся самим життям. Лісовий бік покотився на північ: партизани перейшли у наступ.

Швидко надходив вечір, морозний, зоряний. На заході глибоко втиснулась в зеленаве небо тривожна багряна смуга, горіла переливчастим вогнем.

Німці, обтяжені убитими, швидше поспішали на рівнину. Але на узліссі їм довелося покинути трупи: партизани не відставали від ворога. Не заховало фашистів і прибузьке село, що стояло над битим шляхом. Тут бій розтікся по вуличках і подвір'ях, розкришився по садках і городах. На допомогу партизанам висипали колгоспники, озброєні найрізноманітнішою зброєю — від кулемета до вил-трійчаток чи замашної палюги. Лише дві невеличкі групи ворогів, що першими вскочили в ще припишкле село, врятувалися втечею від партизанської кулі...

П'яний від поту, втоми й радості, Дмитро щасливими очима оглядав своїх вояків, кожного вітав добрим словом. Це було справжнє свято і для нього, і для всіх партизанів.

— З перемогою, товаришу командире! — підійшов Тур із Созіновим.

— І вас з перемогою...

— Ох, і дали життя фашистам! — уже десь в сутінках хвалився дівчині молодий партизан, і щасливий дівочий сміх зливався з грубішим парубочим.

— Кажете, позбулись карателі і техніки і гонору?

— І життя! — повчально поправляє хлопець.

А вже з хати в хату летіли надійні звістки про битву під : Москвою, живою естафетою передавалися в лісові хутірки і навколишні села. Листівки, передруковані Туром, як найдорожчий скарб, переходили з рук до рук; вивчалися напам'ять, як вивчаються поезії, і звільнені підмосковські міста сузір'ями надій сіяли подільським селам.

Коли Дмитро, оточений групою партизанів, вийшов на майдан, до нього враз, наче

з далекої давнини, озвалась щедрівка. Розгонистий парубочий голос аж дзвенів, стелячись до ріки.

Щедрик-ведрик...

"Дайте вареник, — додав у думці Дмитро, пригадуючи своє дитинство. — Та це ж сьогодні новий рік стрічають". І раптом уважно з цікавістю почав прислухатися до щедрівки, навіть зупинився посеред майдану і Тура притримав рукою. Парубочий голос обізвався ближче, задиркувато і радісно:

Щедрик-ведрик,
Гітлер-мошеник,
За яку ласку
Забрав ковбаску,
Ще тобі мало —
Забрав і сало,
Поперек горла
Щоб тобі стало,
Щоб тебе, чорта,
Було розірвало.
— Оце щедрівка!

Дружно засміялись партизани. А потім попідвіконню задзвеніли вже дівочі голоси, і серед них Дмитро ясно почув баритон Олексі Слюсаря і тенор Пантелія Жолудя.

Щедрик-ведрик,
Гітлер-мошеник...

Хай шумить земля піснями, —
обізвалась друга вулиця.

Співало та іскрилося морозне повітря, розписане прямими стовпами пахучих димів; солодко співали під ногами сніги; скрипіли ворота, розчинялись двері, і селяни запрошували своїх оборонців на вечерю.

— Яка сила — народ, — задумано промовив Тур. — Як його ломить, трощить ворог, а народ сміється над ним, б'є його. Оця пісенька, Дмитре Тимофійовичу, теж може дечим пояснити настрої нашого колгоспника, що тимчасово попав у неволю. Не впав він на коліна, у відчай, у всяку чортівщину і попівщину, як падають слабодухі. Він сміється над ворогом, бореться з ним. Вже й забуло село, коли щедрувало, а от тепер не в одному селі такі пісні ходять. Ходять і там, де нас нема, де ворог із автоматом оцей вечір стереже. Защедрує так молодь, почує якийсь посіпака, а йому і скажуть: "Ми ж співаємо щедрик-ведрик, дайте вареник, а не інакше". Вір мені, Дмитре Тимофійовичу, що так воно і є.

Поперек горла
Щоб тобі стало,
Щоб тебе, чорта,
Було розірвало...
Чути топін берегом,

Чути здалека —
йшов під красним прапором
Командир полка.
Голова пов'язана,
Кров на рукаві.
Слід кривавий стелиться
По сирій землі...

Кружляли пісні і сміявся зимовий вечір. Співали і сміялися партизанські серця, окрилені і надіями, і перемогою, і сердечною зустріччю з селом.

Коли Дмитро, пославши мінерів на шлях, увійшов з морозу в простору теплу хату, його незвичайно радісними і урочистими поглядами стріли Тур, Созінов і Гоглідзе. Вони стояли біля столу, опоясані важкими пістолями, командирськими сумками, на високих грудях Созінова висів масивний бінокль. З-під гімнастюрки білили смужки свіжопідшитих комірців, на важких чоботях коливалися пучки світла.

"Коли й вспіли причепуритися? Щойно патрулі виставляли, обоз із харчами спроваджували в ліс".

— Приготувалися новий рік стрічати?

— Приготувалися, Дмитре Тимофійовичу. Свято яке! — заграли веселі очі Созінова, і на підборідді заворушилась глибока, по-дитячому привабна ямка.

— Дмитре Тимофійовичу, — виступив наперед Тур, — сьогоднішня перемога, хоч і невелика вона, а дуже дорога для нас усіх. Це перша ластівка наших перемог над ворогом...

— Да, перша ластівка, — примружившись, не помітив, що перебив урочисту мову Тура. — А вона найдорожча. Ці танки, Туре, що їх підірвали сьогодні, дорожчі, ніж десять майбутніх. Велике діло перемогти в першому бою. Тут партизан переступає межу від звичайного воїна до героя. От узяти Свириденка — нічого не міг сказати про нього до бою. Сумирний, якийсь несміливий хлопець. Гвинтівку не в боротьбі дістав, а з могили солдатської викопав... Нарочито поставив його біля себе. Стежу зрідка за ним — чи не пішла душа хлопця в чоботи. Вдарили постріли. Свириденко піджак із себе, шапку з себе і прямо — в фашистську гущавину. А коли фрици кинулись тікати, навіть чоботи скинув — швидко доганяв ворога. Зустрічаю ввечері — іде мій воїн у верзунах, невеличкий, ну як пастушок, і аж похитується від радості.

— Свириденко, де чоботи?

— Нема, товаришу командире. Шукав, шукав — і не знайшов. А фрицівських на свої ноги не хочу надівати.

— І це "на свої ноги" так було сказано, що мені зразу стало ясно: такі ноги до Берліна і не охнуть... Велике діло перший бій. Дякую вам, товариші.

Тур значуще переглянувся із Созіновим, підійшов ближче до Горицвіта.

— І в цей день хай здійсниться мрія нашого командира... Дмитро вражено зупинився посеред хати: те, про що стільки думалося, зараз незабутнім хвилюванням переповнило його.

— Спасибі. Спасибі, хлопці! — навіть розгубився і командирів назвав хлопцями. — Це справжнє свято для мене. Словом, Новий рік...

— Ось, Дмитре Тимофійовичу, наші рекомендації. Будьте достойним сином комуністичної партії.

І не два листки, а своє велике щастя бере Дмитро з рук своїх друзів. Радісна, хороша хвиля проривається всім його тілом. Він міцно перехоплює невеликого підібраного комісара, нахиляється над ним. І в цей час погляд Дмитра в блискавичному коловороті картин охоплює все життя і всю свою землю, починаючи з сьогоднішнього поля бою і до стін Москви, яку він бачив тільки в кінокартинах, але відчуває її всім серцем.

Частина друга

І

Пізньої осені по першому сніжку повертались партизани у рідні ліси. І хоча втома валила з ніг воїнів, проте кожен проясненим зором оглядав переліски і ліси, поля і галявини, пригадуючи все, усе своє життя.

Із самотнього дуба, що гордовито, розмахисте вийшов погуляти з лісів у поле та так і залишився на пагорбі, скотився невеличкий, чубатий Кирило Дуденко. Він проворно побіг дорогою, що темніла свіжими слідами.

— Товариші партизани! Внизу наш Буг! Іще не замерз!..

Ці, здавалося б, прості слова щасливою усмішкою одзиваються на суворох обличчях воїнів, і всі швидше спускаються до широкої тужавої ріки; вона свинцевим плесом впевнено врізається в ріденьке полиняле небо.

Горицвіт зупиняється перед обважнілою жовтозеленою хвилею, що лащиться йому до ніг, підмиваючи тонкі окрайці хвилястого льоду. Понад берегом скрипливо проїжджає обоз; дзвінко цокнулися рогами воли; позаду заіржав кінь, і хтось простудженим голосом захоплено промовив:

— Навіть худоба пізнає свій край. Диви, як мій Воронеж повеселішав. Розумний кінь.

Дмитро іде понад рікою, співучою, сповненою сумовитим шерехом і шепотом; з-під його ніг димлять завитки промерзлого піску. Ніби ткач основу, нитку за ниткою поволі перебирає в думках командир своє партизанське життя, що почалося отут, в крутому здибленому Побужжі і розлоному безмір'ї Забужжя. А в цю основу іще впліталися тихо і тривожно думки про родину; перед очима ставали рідні обриси і зникали, як доплив за поворотом...

Давно в минуле канули і сумніви і муки, що не раз обсіпали його холодним краплистим потом: чи вистачить уміння командувати загonom... Ось у цих краях він вперше, розгромивши фашистів, вповні почув свою силу. А як боявся тоді: а що коли програє бій? Правда, через деякий час під тиском фашистських частин довелося покинути Городище. Але це не був безладний відступ чи втеча. Підпільний обком і райком разом з командуванням загону розробили план рейду в західні області України. Так загін "За Батьківщину" став рейдуючим, не даючи спокою ворогам своїми

несподіваними наскоками і диверсіями.

В жорстоких боях ширшали помисли, дії і здібності командира. Нелегко було повертати, змінювати свої звички, нахили, вдачу. Але повертав і змінював, із здивованням помічаючи, що глибше починає розуміти людей. Ненависть до ворога, криваві січі, походи не очерствили, а, навпаки, зробили серце чуткішим, люблячим і ширшим. Перші досягнення породили сміливіші плани. Бо розумів, що сила успіху не тільки в тому, що він окриляє, утішає зробленим, а й в тому, що перекидає, закономірно і міцно, мости в прийдешнє. І коли ці живі мости між двома берегами — минулим і майбутнім, сьогодні і завтра — сходяться так щільно, як улітку зоря із зорею, тим ширше і розум, і серце, і руки відчують, збагнуть і знайдуть своє місце в неповторному сплетінні подій. Навіть бистра вода закисає у тихих берегах. І це було зрозуміло командуванню загону "За Батьківщину", що жив єдиною сім'єю, нападав то обережно, але рішуче, то дерзко, навално, в самих несподіваних місцях. Від простішої операції переходили до складнішої; від голосування — до виконання наказу; від випадкових ударів — до планових...

Як із старими побратимами, привітався Дмитро з дубами-близнюками на Городищі; уклонився прахові Стражнікова і ще кількох партизанів, що знайшли вічний супокій біля притихлого лісового озерця.

І вже різноманітні турботи полонили загін. Тісний час прискорено закружляв новими ділами. Зразу ж на партійних зборах обмірковували найважливіші питання бойової та агітаційної роботи, затвердили відозву до населення...

І вже тінями розсівалися в лісах розвідники, молодцювате виїжджали на закосичених конях підривники, трохи зверхньо прощаючися з рядовими партизанами; обважнілі, перепоясані стрічками, кулеметники, пріючи, вибирали найвигідніші місця для засідок, а переодягнуті в буденний селянський одяг зв'язківці та підпільні агітатори попрямували до міста, до сіл налагоджувати зв'язок з народом, із більшовицьким підпіллям.

В таборі забряжчали лопати, заахкали сокири і захекано обізвалися пили. І на свіжому місці партизанське життя входило в свої права навално, з розгону, наче бій. Тільки пізнього вечора трохи стихло в таборі.

Партизани, сидючи біля багаття, уважно слухали політінформацію Тура. Слово, оживаючи, уже ставало піснею, ставало воїном-переможцем, переливалося безсмертним сяйвом кремлівських знамен і зірок, наближало той день, в ім'я якого тверді руки піднесли автомати чи гранату.

Прислухаючись до голосу комісара, застигли на лісових пагорбах вартові, не помічаючи, як на їхніх багнетах перегойдуються жмурки вогню. А серцем чули вартові, як повз них сюди, в ліси, велично йде їхня Батьківщина.

Партизанське життя, не спиняючися ні на хвилинку, входило в свої права. Цієї ночі командир і комісар не лягали спати: обходили Городище, перевіряли пости, ділилися новими планами. Незадовго до світанку вийшли на припорошене узлісся, яке тепер широко розкущувалося гінкою памолоддю в неораних, забур'янених полях.

Далеко-далеко в настояній тиші прогуркотів вибух, даючи знак, що господарі уже хазяйнують на шосе.

На третій день, після обладнання партизанських землянок, що були зруйновані ворогом, до Дмитра почали підходити похмурі воїни.

— Товаришу командире! Поліція матір мою віддала в лапи гестапо. Дозвольте провчити гадів, — звернувся нахмурено-зосереджений Кирило Дуденко, що вже побував у своєму селі.

— Не можна зараз, товаришу Дуденко.

— Чому?

— Важливіші є діла, — пішов з партизаном в глибінь лісу. — Знаю, що тяжко, дуже тяжко тобі... Ну, розгромимо поліцію. Помстишся ти. А тимчасом по залізницях безкарно проходитимуть поїзди із свіжими фашистськими дивізіями, танками. Один ешелон пустити під укіс — це вартніше розгрому усіх поліцейських кущів у нашому районі. Стерпи свої муки для більшого діла.

— Коли ж не стерплюється, товаришу командире?

— Не стерплюється? Думаєш, у тебе одного лихо. Чи є тепер хоч один чоловік, щоб не мав рани, як не на тілі, так на душі?

— І свої рани найболючіші, товаришу командире,

— Свої?.. Це я чув, коли одноосібником був. Не партизанську ти мірку взяв, Кирило. Це куца мірка. Під неї навряд хто з нас підійде... Чим, думаєш, дрібна людина відрізняється від справжньої?

— Дрібна людина зараз не в лісах душу студить, а теплої печі шукає. Дрібна людина, товаришу командире, коли життя веселе, перша буде кричати ура, перша буде чарку підіймати, жерти хліб, вона ж першою і напаскудить, наригає в чистій хаті. А вдарить грім — зание, мов комар на болоті. Бо вона думає, що її паршива шкура дорожча всього життя, разом взятого. Вона ціни своїй шкурі не складе! — зло і схвильовано відкушував кожне слово. — Я колись читав у книжці про одного римлянина. Вогнем його пекли, спекли руку, а він ні слова не промовив... Не подумайте, що вихваляюсь, товаришу командире: коли б прийшлося, увійшов би в огонь, згорів би полум'ям ясним за свою Батьківщину, за оцю землю, що виростила мене і поміж людьми людиною зробила... Я буду мучитись, горіти — і сміятимуся з ворогів, а черваком, рабом не стану. Ви бачили, коли рятували мене перед шибеницею, що я чогось вартий. До війни я ще не знав своєї сили, а тепер почув, що така вона у мене — аж тіло розриває... Пустіть, товаришу командире!

— Що ж, іди, Кирило. Я хотів тебе послати на станцію. Хотів, щоб на твоєму рахунку десятки фриців було; вони ось зараз, коли ми про життя говоримо, везуть по шпалах смерть тим людям, без яких і ми б не жили. Що ж, пропустимо зайві ешелони до нашого серця. Немало вже пропустили. А завтра нові матері залишаться без дітей, нові удови заголосять. Бо нам свої рани найбільше болять. Нам своя сорочка найближча до тіла... А потім хтось із тих, у кого своє найбільше болить, попадеться гітлерівцю в лапи і своїх друзів викаже, бо шкура в нього тендітна дуже, до неї за всі роки радянської

влади ніхто пальцем не приторкнувся... Іди, Кирило...

І зупинився партизан, охопивши рукою гаряче чоло.

— Я на шосе, на залізницю піду, товаришу командире... Ох, і буду ж рвати гадів! Так буду рвати, щоб аж у Берліні їхній стогін обзивався.

— От за це спасибі! Це слово не одноосібника, а народного месника, — і зупинився Дмитро, обняв Дуденка. В того червоним сяйвом блиснули поширені наболілі очі, і він, кусаючи губи, швидко побіг до своїх підричників.

А до Дмитра вдруге підійшов Микола Остапець, гарячковитий і до безрозсудності сміливий в боях воїн. У нього поліція всю сім'ю спровадила в гестапо.

— Я поки загін розпускати не збираюсь, — коротко відрізав йому Дмитро.

Цього ж дня Тур, після розмови з потерпілими, скликав усіх партизанів на збори. Спираючись на зброю, посідали воїни біля вогнища, суворо слухаючи неквапні слова свого комісара.

Дмитро із Созіновим саме у цей час захопились планом нападу на пересувну танкоремонтну майстерню. І незчулися обоє, як синій вечір заглянув у землянку, як прийшов із розвідки Симон Гоглідзе і нечутно засвітив світло, змайстроване із гільзи 45 — міліметрового снаряду, як заскрипіли підводи до далекої посадочної площадки.

Підходячи до партизанів, Дмитро почув гарячковитий голос Остапця:

— Що ж тепер, виходить, мені робити? І в своїх захисників нема захисту? — обвів очима партизанів, шукаючи в них співчуття. — Тоді я сам піду бити чортів! Сам піду, товаришу комісаре!

— Да, не мішало б провчити, — обізався хтось позаду. — Така наука правильно загання щурів у нори. І мозки у них розріджуються, не такими охочими стають до крові.

Микола заговорив голосніше:

— Товаришу комісаре, ми гранатами оті поганські душі на такі деталі розчехвостимо, що їх навіть Геббельс в інформації не позбирає докупити.

— Товаришу Остапець, треба перше подумати, про що говорити. А ти завжди так, і в бою — спочатку робиш, а потім думаєш, — рівним голосом промовив Тур.

— Я вже подумав! Не маленький! — ще більше загарячився той, рухаючись всім тілом і відчуваючи німе співчуття частини партизанів його смагляві щоки, глибоко підсічені двома зморшками, тепер посіріли, ще більше загострився кирпатий ніс, а очі перекочували дві смужки злого світла.

— Ні, не подумав, як і в бою за залізничний міст. І тоді твоя гарячкуватість ледве не зірвала операції.

— То діло давнє було і кінчилося як по-писаному.

І тоді голос Тура прозвучав різко і владно:

— Ти хочеш робити, що тобі захочеться? Тобі своє дорожче народного? Для тебе партизанська дисципліна — не закон? Добре! Іди і більше не повертайся в загін. Нам анархістів не потрібно. Іди!.. Вважаю, — відрубуючи кожне слово, стишив голос, — що Микола Остапець вибув із нашого загону. Сьогодні ж це проведемо по наказу...

— Як вибув? Хіба ж я хотів вибути? Я хотів недолудків бити, а не вибути, — зразу ж

охолов і аж обм'як з переляку Остапець.

— Ох, і перелякався ж! — нане хвиля перекотилася над всіма партизанами.

— А ти думаєш! Що чоловік без загону вартий? Все 'дно, що сухий штурпак у зимовому полі.

Просись, Миколо, в комісара, зараз же просись, — пошепки порадив Жолудь.

— Товаришу комісаре, не виключайте. За що ж? І куди мені дітись? Без загону я пропащий чоловік Знову закипіло все на серці, і шумовиння в голову вдарило.

Всі притихли, уважно слідкуючи за обличчям Тура. І той, розуміючи думки партизанів, одповів:

— Гаразд, товаришу Остапець. Ще раз прощаємо... А до поліції в твоєму селі дійде черга. Там кушова нарада має бути. Тоді й проявиш себе.

— Добре, товаришу комісаре. Постараюсь! — з готовністю відповів партизан і осміхнувся так, як полегшено всміхаються люди після великого переляку, коли минає небезпека.

— Оце вірно, — обізвалося кілька голосів.

— Ще б, — хотів, щоб наш комісар невірно на життя дивився. Ти ще не знаєш його, — гордовито пояснив Жолудь молодому партизану Янчику Димницькому, якого швидко всі в загоні любовно прозвали Янчиком-Подольничком.

У вільні години Пантелій Жолудь, стрічаючися з безвусим, тендітним зовні партизаном, завжди підморгував йому і джмелем гудів над вухом: "Янчику-Подольничку, поплинь, поплинь по Дунайчику".

— І попливемо! Гей, як попливемо! І по Віслі, і по Дунаю, і по інших широких ріках, — задиркувато і впевнено відповідав білолиций Янчик. — Пантелію, чого так гудеш?

— Моторку заводжу — і на Віслу, і на Дунай.

— Заведемо, брати-слов'яни!

II

З нев'їжджених доріг поверталися засніжені і постарілі зв'язківці. І лише в партизанському лісі молодшали їхні обличчя, вирівнювалися плечі, а хода ставала пружною, легкою. Одначе, навіть стоячи перед командиром, вони іноді забувалися, і клапті нещодавно зіграних ролей мимохіть доповнювали картину обставин і повідомлень. Найпізніше повернувся із кобзою за плечима підстаркуватий Матвій Остапович Мандриченко, якого поза очі бійці і командири звали артистом. Фрезерувальник за спеціальністю, він мав абсолютний музикальний слух, грав майже на всіх інструментах, скрашуючи партизанські будні музикою і художнім словом. І зв'язківець з нього вийшов хоч куди. Тільки почувши дорогу, він якось осідав, старішав, а обличчя й очі на диво ставали безбарвними, начебто нічого в житті, крім їжі й сну, не цікавило чоловіка. Далекий, ніби порожній погляд, обвислі, як у моржа, вуса, мугикання якихось давно-давно забутих мелодій — все це зарання говорило, що незабаром у таборі не стане Матвія Мандриченка. Він і струшував свою роль пізніше за інших, не раз викликаючи цим добродушні насмішки і сміх. Ось він зараз, обшарпаний, байдужий, стоїть у штабній землянці і, розмірковуючи, якось неохоче відповідає на

запитання командирів.

— Знову партизани зобидили есесівців: на шосе дві машини підірвали.

— Що ж тепер гітлерівці роблять?

— Та мерзнуть на холоді, ніякого відпочинку їм нема, — говорить, наче з співчуттям, і в землянці вибухає регіт.

— Ви що, Матвію Остаповичу, заклопотані їхнім горем?

— Та ні... Забувся, що не в селі, — і собі сміється Мандриченко, а його вогкі очі зразу ж стають виразними, наповнюються розумом.

— Івана Тимофійовича бачили? — з тривогою запитує Горицвіт.

— Аякже, — знову, забуваючись, буденно відповідає Мандриченко. — Мало на підвищення не пішов чоловік.

— На яке?

— Ще б трохи — був би старостою села.

— Старостою?! А Варчук?

— В'ївся він на Івана Тимофійовича і ще на деяких людей. А підпільний райком так повернув справу, що Варчук за свої донесення нахватався від жандармерії гумових палиць. Підпільники підірвали йому авторитет. Обережнішим став, та свого не кидає.

— Прийде час — навіки покине.

— Югину Іванівну бачив. З Василюю Очерет до своїх батьків заходила.

— Діти, мати живі?

— Живі. Андрій з якимсь чорнявим парубчаком товаришує. Прямо не розлий вода стали.

— З Синицею?

— Здається. Степаном його звати?

— Перепитуєте, начебто самі не довідались, — махнув рукою Горицвіт.

— Та не все ж, — оправдується Мандриченко. — Ці хлопчакі теж, думаю, якісь діла крутять.

— Які?

— Антидержавні... тобто...

— Фашистів б'ють?

— Напевне б'ють. Такий незалежний вигляд мають, ну як наші підричники.

— То вже перебільшення.

— Хай буде так, а потім побачимо, — біля очей Мандриченка весело збирається кросно зморщок.

— Як же Генадія Павловича розшукати?

— Труднувато, Дмитре Тимофійовичу. Слід його в усьому районі бачиш, і разом — невидимий він. Конспірація правильна. Відпустіть мене ще побродити по лісових хуторах. Хоча, знаючи вдачу Генадія Павловича, думаю, він уже зацікавився нами не менше, ніж ми ним.

— Думка вірна. Спасибі, Матвію Остаповичу, ідіть, відпочиньте з дороги.

— Пограю трохи хлопцям, щоб краще на завданнях гралося. Ось вам деякі

документи, — почав виймати з кобзи листівки і звернення підпільного райкому та різні оголошення окупантів.

Надворі вже відкружляв своє лапатий сніг; на чистому полотні неба колючими остистими колосками пшениці загойдалися зорі; місяць тільки-тільки заворушив тінями — в лісі зразу стало якось тісніше; з-під вогкого снігу пробивалися приємні гіркуваті пахощі влєжаного листу; на узліссях, під парашутами дерев стояли невтомні дозорці. Все було таким простим і дорогим, як і тоді, в тяжких рейдах, коли іноді щеміло серце, виринаючи з далини ті шматки просторів, які ніякими словами не відобразиш, ніякими барвами не змалюєш.

Обтрушуючи віти шапками, Горицвіт і Гоглідзе мовчки обходять ліс. Гостре око начальника розвідки здалека помічає, що на заставі людей більше звичайного.

— Перепинили когось?

— Побачимо. Сміються чогось хлопці.

Вийшли на просіку. І враз спокійний чіткий голос:

— Дмитре Тимофійовичу, здоров! .

— Генадію Павловичу?! — не то питання, не то вигук вирвався, і Дмитро зупинився посеред завіяної дороги; в його скронях застугоніла кров; над просікою, в рамці гілок, ясніше замигтіли зорі, подовжуючи свої промінці.

Наче в сні бачить, як наближаються Новиков і Олексієнко. Їхні обличчя, помережані світлом і тінями, ясніють стриманими усмішками. Ось, мов по команді, розкрилюються руки, голови припадають до голів.

— Генадію Павловичу... Генадію Павловичу!

— Сподобалось повторяти? — радісно і трохи насмішковано обзивається Новиков.

— Сподобалось, — усміхається Дмитро. — А ми вас розшукували.

— Знаю.

— Звідки?

— По докладних записках... на шосе...

— Не докладних, а коротких, — діловито поправляє Гоглідзе.

— Тоді навантажимо вас довгими.

— Не суперечимо. Пішли до нас.

— Пішли. Як Тур, Созінов?

— Живі-здорові, чого фашистам не бажають.

— Видно. — Обличчя Генадія Павловича, вибілене першими холодами, майже не змінилося з часу останньої зустрічі, лише дві коротенькі рисочки підрізали знизу його уста. — Ольга Вікторівна з вами?

— З нами. Сестрою стала, а зовуть її всі матір'ю. Скільки нашого брата од смерті відтягнула!

— Як Соломія?

— Воює! — відповів Дмитро.

— А як Марко Григорович? — запитав Гоглідзе.

— Теж воює...

В штабній землянці після перших привітань і схвильованого гомону всі схилилися над помережаною картою Генадія Павловича; зосереджені погляди спочатку зупиняються на в'юнкій лінії залізниці.

— Тут справжній ребус намальовано, — похитав головою Созінов, налягаючи обома руками на карту.

— Ребус вже розгаданий, залишилось тільки розмінувати його, — нахилиється над столом секретар райкому,

— Розмінуємо, Генадію Павловичу, — невеличкий Тур уже примостився боком на краю широкого саморобного стола, щоб зручніше вивчати поле всього району.

— Бачите, як навчили партизани фашистів, — завзято мерехтять темні очі Генадія Павловича. — Ліс навколо залізниці вирубують, проїзди огороджують їжаками, обочини мінують, скрізь виставляють варту — словом, трудяться вдень і вночі.

— Ми їм дамо спочинок! — пообіцяв Горицвіт.

— Чого ж, можна, — погодився Генадій Павлович. — Зараз наша основна робота повинна зосередитися на комунікаціях. Починати треба з мостів, бо потім, як опам'ятаються гітлерівці, — за мости зубами вчепляться. Що начальник штабу скаже?

— Зараз же засяду за вироблення плану.

— Засідай. Виробляй такі плани, щоб паніка увесь час трусила фашистів. Тоді їх і шарпати зручніше — то з одного, то з другого боку.

Розкрилися двері, в землянку, радісно вітаючись, почали сходитися на збори комуністи і комсомольці. Зброя їхня зразу ж почала пітніти, як і свіжі стіни немудрої будови.

III

Стривожене навальними диверсіями, німецьке командування пустило по залізниці два бронепοїзди, що тепер курсували всю ніч на улюбленій партизанами дільниці, освітлюючи прожекторами широку смугу небезпечної землі.

Вперше прийшли воїни з нічим, вдруге привезли трьох пораних і одного вбитого.

— Коли не знищимо бронепοїзди, то вони нас знищать. Така невесела діалектика. — Тур, що повернувся од пораних в штабну землянку, сів поруч з Созіновим, люто тручи задубілі руки.

— Попробуєм, — відповів Созінов.

— Нема чого пробувати. Це тобі не борщ. Треба діяти, діяти і ще раз діяти. Сповна відплатити за партизанську кров. — Тур, що натомився, намучився, переболів душею за ці дні невдалих наскоків, був сердитий, як огонь. Аж позеленіло його біле обличчя, окреслене тонкими рисами, а округлі куточки тонких вуст пересмикувались дрібно і часто. На щоках перекочувались м'язисті жовна. Дмитро вперше бачив його таким сердитим і роздратованим.

— Сердишся, Туре? Це добре. Чим зліший будеш, тим більш гітлерівцям перепаде, — засміявся Созінов.

— Не розумію, чого тут сміятися. Ти хоч і начальник штабу...

— А сміятись не смій, бо Тур сердиться, — невинно додав начальник розвідки

Симон Гоглідзе, слідкуючи чорними іскристими очима за комісаром.

Тур нічого не відповів, тільки незадоволено повів чубатою головою.

— Так, може, відкладемо операцію на деякий час? — запитав Дмитро, бажаючи вивідати настрої товаришів.

— Як відкладемо? Так це, виходить, ми даремно чотири ночі мучилися! Чотири ночі пропало!..

— У природі за вічним законом зберігання матерії нічого не пропадає, — примружився Созінов.

— Помовч, Михайло, бо я, здається, твої наукові доводи разом із тобою викину із землянки... Неодмінно треба зірвати бронепоезди і пустити під укіс іще з пару ешелонів, бо як випаде великий сніг — нелегко буде до тієї залізниці добиратись.

— Це правда, — погодився Дмитро. — Так, кажеш, бронепоезди не жаліють набоїв?

— Чого їм жаліти? Що їм — з бою, як нам, доводиться добувати? — простягнув Тур червоні руки до вогню. — Заливають землю свинцем.

— Ну, а коли нікого не бачать — теж стріляють? — допитується Дмитро.

— Сиплять і наобум. Але зрідка.

Созінов пильно з доброю усмішкою стежить за Горицвітом:

"Випитує, значить, уже щось придумав. От колгоспне село".

— Зрідка, говориш? Ну, це вже краще. Доведеться завтра всім підриивникам запастися ряднами і халатами для маскувння.

Тур аж підскаочив:

— Ідея, Дмитре Тимофійовичу!

— Яка там ідея, — незадоволено махнув рукою. — Проґавили не один фрицятник. Зараз же ходім до підриивників. Розкажемо, як треба робити, щоб якась гарячковита натура не задумала заради сміливості голову на світ висунути, коли піде бронепоезд. Ти, Михайле, якесь душевне слово знайди. Так, щоб і зборів не було, а дух в усіх піднявся. А Тур сьогодні хай спочине.

— Ні. Іду з вами! — підвівся Тур од грубки.

На операцію пішли наступної ночі.

Холодна, трохи просвітлена, темрява сікла обличчя пекучою крупкою. Тоскно свистів північний вітер. На одержі шепотіли білі шротинки; сухо передзвонювали промерзлі гілки дерев, осипаючи на землю дрібні крижинки.

— Я, неначе циган, дві зими за одне літо віддав би, — затупотів важкими чобітьми дід Хмара.

— А я на вашому місці, діду, сидів би в землянці і не рипався у таку далечінь, — проворно, перехиляючись з одного боку на другий, витанцьовував Олекса Слюсар.

— Оце вірно, — погодився Пантелій Жолудь, — сиділи б, діду, біля вогнища та й майстрували б щось собі.

— А я таким хитрим, як ти, барило заткнув би. Ото був би чіп — і на людей горілкою не дихав би, — добродушно відповів Хмара Пантелію. — Ти б краще Соломію не пускав у таку дорогу.

— Діду, за що така немилість? Хіба я вам не вгодила, — промовила нарочито зобидженим голосом Соломія.

На станції прогудів паровоз, і з півночі неначе пожежа піднялась. Ось вона, прориваючи небо, почала напливати на гайок; димчасте сяйво прожекторів заколивалось хистким шатром, з кожною хвилиною наближаючись і збільшуючись. З темряви двома розплавленими стрілами чітко зметнулися рейки, настирливий перестук уже будив луни. Незабаром затанцювали, закружляли в лісі переплетені тіні, і партизани попадали на землю. Кілька кулеметних черг вдарило по ліскові, і кулі, просвистівши, як дятли, застукали по стовбурах дерев.

Коли бронепоезд пройшов, Кирило Дуденко зскочив з землі і, ставши біля авіабомби, для чогось пригрозив йому кулаком. Потім звернувся до Дмитра:

— Товаришу командире, пустіть мене! Я зараз проголосую йому авіабомбою.

— Почекай. Не гарячись. — Дмитро пильно вдивлявся в далечінь. Він перший побачив, як з півдня блиснув синім лезом другий вогонь. Незабаром два сяйва на мить злилися в одно, роз'єдналися велетенською вісімкою, і знову по рейках пішов ритмічний перестук.

— Жаль, але за двома зайцями нема чого гнатись. Зараз треба відрізати один бронепоезд від другого і приступити до діла, — зосереджено промовив Тур до Дмитра.

— Ти наче у моїх думках побував, Туре... Пантелію, чи не можеш зі своїм підсвинком пробігти до самого роз'їзду? — напівжартома звернувся до Жолудя: полюбив цього дужого хлопця і за неперевершену сміливість і за веселу вдачу, що чимсь нагадувала Варивона Очерета. І ваду мав ту саму, що й Варивон, — любив випити.

— Єсть пробігти до самого роз'їзду! — з готовністю відповів Пантелій, витягуючись перед командиром. — Це що — треба шелесту наробити?

— Не догадався?.. Бери Дуденка, Слюсаря.

— Біжу, біжу! Це так перепитав, а догадався зразу. Ви ще не знаєте мене! — І, підхопивши на плечі мішок з п'ятдесять кілограмовою бомбою, швидко мчить на північ. За ним з автоматами напоготові біжать Слюсар і Дуденко.

Коли бронепоезд почав наближатися до невеликої групи партизанів, вони попадали на землю, прикрилися білими ряднами, а потім щодуху метнулись до залізниці. Саперна лопатка, дзвякнувши, вдарилась в промерзлий пісок; він закурився, швидко розлітаючись в усі сторони.

З Пантелія струмками полився піт і аж шкварчав, втискаючись густими віспинками в матовий сніг.

Приблизно в чотирьох кілометрах від роз'їзду партизани під командуванням Тура вкопали під рейки три авіабомби, приладнали дошки і відійшли у лісок. Незабаром на півночі окреслились снопи прожекторів, прогримів вибух біля самого роз'їзду, і через кілька хвилин на півдні затремтіло полохливе сяйво. Бронепоезд летів прямо на міні. Уже в міцному мертвому світлі окреслились його приземлисті масивні контури. Паровоз із двох боків був стиснутий броніюваними вагонами і звичайними

площадками. Ось він уже, розсіваючи свинець, вилітає до замінованого поля.

Чуючи, як стугонять прожилки на лобі, стукає в голову кров, дебелий Іванець смикнув за шнур і зіщулився у рівчаку.

Величезним зубцюватим саявом, якраз посередині, освітився увесь бронепοїзд. Після вибуху затряслася земля, неначе її хтось за груди затрусив, і заскреготало, задзвякало залізо, а в небо з труби сійнулися мільйони дрібних іскор. Розлетівся паровоз, а вагони і площадки перелякано метнулися бігти в протилежні кінці. У вагоні, що був попереду паровоза, вибухова хвиля вирвала броніювану передню стінку, повбивала всіх фашистів, а з площадки все розметала і порозносила. Після короткого бою з фашистами партизани кинулись до вагонів, що були позаду паровоза. Переступаючи через трупи, освітили електричним ліхтариком вагон, і Соломія радісно вигукнула:

— Гармати стоять! — і метнулася по східцях до Тура, що зупинився біля розверженого паровоза.

Справді, у вагоні було дві 47-міліметрових гармати на резиновім ходу. І очі Тура зайнялися радісним блиском.

— Буде у нас своя партизанська артилерія. Ану, хлопці, витягайте цих дівчат на білий світ, — з хвилюванням і любов'ю відкрив замок гармати. — Тебе, Соломіє, розцілувати мало за таку знахідку, — любовним усміхом і потайним запитанням війнуло в його очах.

І, червоніючи, одвернулася Соломія. Не вперше зустрічала на собі цей допитливий погляд; він бентежив і зігрівав її; острах і теплу хвилю вчувала в ньому, неначе влітку перед глибокою рікою, в яку і радісно і боязко кинутись. Було до болю шкода, по-материнськи жаліла Михайла Созінова, що теж слідкував за кожним її кроком. Проте в уяві біля себе вона бачила тільки Тура, намагалася скоріше прогнати "дурні" думки, але вони знову негадано приходили, і дівоче серце тугіше стискалося в грудях.

"Це ж злочин, щоб в таку пору думати це", — картала себе, вважала легкодухою і намагалася по кілька день не дивитися ні на Тура, якого стрічала з радістю, ні на Созінова, перед яким чула якусь незручну, нерозгадану провину

Партизани швидко і до ладу уклали на вози гармати; понакладали в сіно, в мішки і навіть насували за пояси снарядів і поспішно подалися до табору, бо вдалині уже закипав огнями другий бронепοїзд. Правда, він був не страшний, бо тепер на покаліченім роз'їзді валялися покручені рейки, але, чого доброго, фашисти могли кинути навздогін піший десант.

За колесами партизанських возів вибивався сніг, вузькими смугами проглядала земля. Сухо шаруділо обабіч дороги кучеряве колюче терно; не виполене людськими дбайливими руками, воно тепер буйно розрослося, покриваючи лишаями осиротілі поля; його дрібні і колючі чотирикутні засіки світилися м'якими голубуватими зернами паморозі. Журливо, неначе журавлі, курликали колеса, та на серці Соломії було прозоро і легко.

Це ж вона нарівні з усіма брала участь в диверсії. Хай небагато зроблено того діла,

та якось стало відрадніше, що уміє не тільки пекти хліб, варити їжу партизанам, прати і латати шмаття.

В простих юхтових чоботях, в ватянці і солдатській шапці, з гвинтівкою за плечима, з холодною, покритою памороззю гранатою біля пояса, пригинаючись, сторожко ішла між деревами, чуючи, як в кожную її клітину просочується світла значимість життя, що найповніше сповиває тебе в молоді роки своїми надійними хвилями і зримо наближає береги щастя.

В чому ж тепер, у тяжку годину, передчувалось іще нерозгадане щастя? Може його принесло підсвідоме чуття любові, в якій сама собі боялася признатися, пізнаючи його то в болючій стисковій серця, то в світлому погляді парубочих допитливих очей, то в легкому, немов ненарочитому, дотику тонкої, але твердої руки, то в доброму недоказаному слові, що приховує інше, значніше і глибше? А може то повно підіймалась та вселюбляча сила, що красить наше життя ділами і подвигами, як густий дивовижний цвіт, що всипає незрівнянною красою скромне і ще зовсім безлисте дерево? І те, і друге чуття тепер зійшлися у Соломії, як сходяться ріки, як сходяться над водою весіннього вечора у щирім звучанні два голоси — дівочий і парубочий, коли не тільки спів, а й луна, і зітхання берегів зливаються в єдину гармонію.

Біля лісового болота партизани з підводами пішли в обхід, а вона, сповнена пружкою задиркуватою силою, вирішила взяти навпростець. Легко перестрибувала з однієї чуть підмерзлої купини на другу. Вгинався ґрунт під ногами, з глибини шипіла, підскакувала вода, і сніг зразу ж ржавів, осідав.

На гарячий невисокий лоб дівчини упало з кущів кілька сніжинок і почали розтавати. Проте не стерла їх: незручний рух міг порушити хитку рівновагу, і тоді, затримавшись на щетинистих болотяних шапках, могла б зав'язнути у твані. Завзято вискочила на берег, міцно затупотіла ногами, щоб оббити налиплий сніг. Чутким вухом здалеку вловила рух партизанів, і очі її щасливо глянули на величне високе верховіття.

— Вибити б тебе, Соломіє, та нікому, — відділився од дерева Тур і впритул підійшов до неї.

— Ой! — злякалась і зразу ж засміялась дівчина, а потім притихла, з хвилюванням і острахом помічаючи, як блідне його обличчя, тремтять куточки уст, а очі горять такою ласкою, що не відірватися од них, не заховатись. Вона навіть не знала, що в суворого, підібраного Тура може бути такий довірливий і ніжний погляд.

Навпомацки узяв її руки в свої, очима наблизився до її очей. Відхилилась назад, і він потягнувся за нею.

— Невже я тобі такий поганий? — подивився з докором і ніяковим усміхом.

І ці слова виводять Соломію з оціпеніння. Вона стрепенулась, відхилилась убік і кинулась бігти дорогою.

— Отакий ви і є поганий, — засміялася дзвінко, по-дитячи, і побігла, не чуючи землі під собою.

Зразу ж полегшало. Зникла ота натягнутість, що так мучила його: зрозумів — дівчині не байдуже до нього.

— А моя мама казала, що я гарний! — кинувсь навздогін за Соломією і, наздогнавши, охопив руками її плечі.

— Ану, без рук! — нагримала на нього, коли хотів щільніше пригорнути до себе.

Вдалині закрипіли колеса, і Тур, притуляючись до дівочого плеча, неквапною ходою пішов по дорозі, не спускаючи очей з дорогого обличчя. На розстанні зупинився, поглянув на притихлу дівчину, торкнувся її плеча і, за гулом серця не чуючи свого голосу, заговорив:

— Соломіє, люблю тебе. Коли б ти так за мною, як я за тобою...

І пригадалася пісня, що бентежила його, коли жив ще у своєму селі над Десною, пісня, повна того чистого сподівання світлої любові, коли не тільки полюбити, а навіть і в думці подумати побоїться дівчина про когось іншого: є ж у неї сужений... Як тоді співала вечорина:

Коли б ти за мною,
Як я за тобою,
А я за тобою,
Як вітер з горою,
Як сонце з землею,
Як місяць з зорею,
Як берег з водою,
Козак з дівчиною.

І, не дочекавшись відповіді, пригорнув до себе, поцілував у очі й уста.

Неначе од сну прокидаючись, подивилась на нього Соломія, зітхнула, і великі сльози покотились по її обличчі.

— Що з тобою, дорога? — неуміло почав заспокоювати, дивуючись і боячись такого переходу настрою — від щасливого сміху до плачу. — Ну, не треба. Що згадалось тобі?

— Нічого, — одними устами відповіла, сама не знаючи, що робиться з нею. Чогось, що безслідно відходило од неї, було жаль, і радісно і лячно було перед новим, що нестримно напливало на неї. Як її не може зрозуміти Сава? — вперше по імені назвала його.

— Може в тебе що болить? Нездужається?..

— Ні... Саво, ти нікого не любив?

— Ні, не любив, — здивовано поглянув у її великі просвітлені щастям і сльозами очі.

— І я ніколи... Може ти тільки поважаєш мене?

— Ні, Соломіє... Коли б ти знала... Як побачив тебе... Та хіба ти сама не бачиш, як я за тобою? — поцілував у вогку од сліз щоку.

— Бачу, — тихо відповіла, не знаючи, чи прихилитись до милого, чи скоріше, скоріше піти, побігти лісом од нього, задихаючись в повені незнаного дівочого щастя. І те і друге бажання з однаковою силою коливалися в душі Соломії.

Мовчки пішли поруч, схвильовані і прояснені, побравшись, як діти, за руки. І не помітили, як підійшов до них Михайло Созінов і перелякано, обережно почав одступати назад, а потім тихо заспівав, щоб дати знак про себе. Тільки чого та пісня такою

невеселою була?

IV

Тепер Михайло збагнув всю силу свого чуття до Соломії. Досі воно заповняло його мінливими хвилями, де перемежовувались надія і тривога.

Надія збільшилась минулого року, коли Соломія, схопивши його за руку, повела до хати. І тільки пізніше почав догадуватися, що та радість нічого не віщувала йому: просто дівчина була надмірно схвильована зустріччю з батьком. Та й годі. І хоча, болючи, бачив: Соломія уникає зустрічі з ним, сподівання не вмирали, як не вмирає непокірний корінь, пробиваючись крізь піщаний ґрунт. Іноді старався забути дівчину, і це на деякий час вдавалося, правда, не повністю, бо досить було побачити її ласкаву усмішку, почути м'який голос, і те, що туго затягалося, покривалося крихким льодком, виходило з берегів, а потім знову, смокчучи серце, влягалось тяжко і насторожено.

І раптом усе, усе безповоротно обірвалося. І зараз його думи, біль, чуття здивились, неначе крига у перший день льодоходу. І холодно було, і болісно, і противно. Він сам собі надокучив, як надокучає людина, коли вчинила щось непоправне.

Чого було сподіватися? Хіба він не бачив, якими очима стрічає і проводить дівчина Тура?

І не розумів, що був правий лише наполовину: кохання, справжнє кохання, схоже на сонце, — воно ширшим робить наш духовний зір, просвітлює глибину, воно й притемняє те, що лежить поблизу. Тому тільки тепер на пам'ять прийшли і стали водно ті десятки притьмарених здогадів, що говорили про любов Соломії до Тура. А перше коли і помічались вони, зразу ж забувались, як окремі розсипані при дорозі зернини, над якими не замислюємося, що вони всередині мають живий росток, мають ціле життя.

Так само і Тур ні разу не подумав, що Соломію міг кохати його друг. Налитий по вінця тими могутніми хвилями, що підносять до розквіту усіх сил, він не бачив, що Михайло став якось уникати його, менш розмовляти, ввіходити в себе. Після перших неповторних зустрічей з Соломією він не витримав, щоб не похвалитися своєю радістю.

Морозним надвечір'ям вони поверталися до табору. На прогалинах пухкі сніги ще не встигли змінити рожеву сорочку на блакитну, ще не встигли дерева ввібрати в себе подовжені тіні, ще високі шапки на пнях переливалися денним сяйвом, а на небі вже під червоною хмариною стрепенулась вечірня зоря. З берез осипались переспілі сережки, і здавалося — тисячі крихітних рожевих ластівок лежали в ледве вигнутих снігових тарілках.

— Михайле, тебе тільки за твій винахід я б орденем нагородив, — потираючи промерзлі руки, промовив Тур.

— За який винахід? — одірвався од своїх невеселих думок.

— Ще й скромничає. Чи, може, іще раз хочеться повторити? Приємне завжди добре по кілька разів чути, — засміявся, згадуючи в цей час Соломію і ті слова, що тисячі тисяч разів будуть говоритися і хвилювати серця. — Просто геніально: дійти до думки, щоб із авіабомб витоплювати тол. Наскільки це збільшить наші сили!

— Ти скоро дійдеш до того, що навіть цей сніг назвеш геніальним, бо він холодний, а не теплий.

— Не задавайсь, Михайле. Скільки я зривав бомбами, а от не догадався. Не доведеться тепер зайву вагу таскати на собі. І коли тобі ця думка прийшла?

— Коли? — пересмикнулось обличчя Созінова. І похапцем додав: — Після того, як зірвали бронепοїзд

І це була правда.

Ідучи позаду партизанів, він тяжко поринав у розвихрені болючі думки; хотів утішити, що нічого не сталося, заспокоїти себе — і не міг. Яскраво бачив дівчину од першої зустрічі в лісі і до сьогоднішньої сцени. Тяжкий біль і глуха досада ворушилися проти неї і Тура, що забрав його щастя. Розумом він розумів, що це не так, але ж чи завжди розум може наказати замовкнути серцеві?..

Почалася та напружена боротьба, коли треба було приглушити роз'ятрену рану, дати інший напрям чуттям, перемогти себе. Немов за галуззя, почав хапатися за інші образи і картини, перевертати давнину років, потім знову із споминів, як із глибини, впливав на болюче плесо і знову утікав од нього. І все згадувалося з такою яскравістю, неначеб в першому звучанні ставало перед очима. Якщо бачив дівчину із батьком, перекидав думки на старого пасічника, затіняючи ним коханий образ. Коли потім уявив, як вона повзе до залізниці, зриває рейки, почав думати про руїни, авіабомби і все інше, обминаючи образ Соломії, хоча й не можна було відійти од нього, як від тіні. Тоді, хоч і не раз думалось про це, несподівана думка прийшла, про яку нагадав товариш.

— А в мене, Михайле, радість, — поглянув на нього Тур.

Здогадався, що зараз почує про Соломію. "Ну й нехай".

— Яка? — стримуючи себе, запитав ніби байдуже. Тур наблизився до товариша, охопив його шию правою рукою і ясным поглядом знайшов чорні, напружені очі.

— Закохався, Михайле. Ти іще не знаєш, яка це дівчина Соломія. Про таких тільки в піснях співають. І любить вона мене, як... кріпко любить.

— Це добре, — твердо промовив. — Щасливий ти?

— Щасливий, друже.

Смерканням прийшли у табір. Созінов пропустив у землянку Тура, а сам залишився надворі. Зняв шапку і мовчки рукою витер гарячий піт з чола. Знову болем кричало все тіло, і, щоб трохи забутися, пішов до підрильників.

Між деревами майнула тінь, і дозорець з гвинтівкою наготові став напроти нього. Тьмяно блиснув гранчастий мадярський багнет, освітлений дальнім виблиском багаття.

— Добрий вечір, — привітався із партизаном, і той, випростовуючись, відступив крок назад, зливаючись із гіллястим розлогим в'язом.

В долині біля багаття під шатром потемнілих дерев сиділи підрильники, тихо розмовляючи між собою, їхні постаті так стиснули вогонь, що здавалось — він пробивався з велетенського зубчастого свічника. На вогнищі розпухлими сомами

лежали три авіабомби з виверченими взривачами.

І хоча Созінов уже двічі бачив, як підривники з перегрітих бомб вибирають дорогоцінну вощину толу, проте й досі ця подія не втратила своєї першої свіжості, хвилюючого піднесення. Стоячи на пагорбку в тіні, він добре бачив усе багаття, бомби, що чорними ротами загрозливо наставились на живе партизанське коло.

— Лазорко, розкажи що-небудь про життя Ти ж так ловко і добре умієш говорити! — звертається до Іванця Свириденко. І всі партизани вибухають реготом, крім мовчазного спокійного лісовика Іванця. Уміє ж чоловік іноді й за день навіть слова не промовити, тільки, знай, люльку посмоктує та гак дивиться великими очима, немов розв'язує споконвічну загадку.

— Мовчун, мовчун, а жінку яку вибрав: і говорить, і сміється, і щебече, і співає, і на виду — води напийся, і розуму — хоч позичай без віддання. Ніяк не доберу, як він їй у коханні признався, — притворно дивується і зітхає Олекса Слюсар, завзятий співака і хитрун. Навіть один вираз його скуластого обличчя з лукавими темними очима говорить, що цей хлопець не з тих, які киснуть у всяку погоду.

— Та вона йому сама призналась, — безапеляційно вставляє Пантелій Жолудь і, косуючи оком на Іванця, починає розповідати: — Три роки походив Лазорко до Марії, три пари чобіт стоптав, вже й на четверті набрав юhti, а Марусі і трьох слів не сказав, тільки парубків од дівчини відбив: силища ж у нього, як у ведмедя, — кому охота без половини ребер залишатися. Бачить Маруся, що меду із жука не їсти, то й сама одного вечора іде в атаку: "Лазорко, любий мій, голубе сивий, пташко лісова". А він мовчить. "Люблю тебе, моє щастя". Хоч би бровою парубок повів. "Чи ти дурно до мене ходиш, чи сватати думаєш?" Ані слова Лазорко, тільки слухає, що далі буде. "Як не думаєш брати, я за другого піду". Хоч би тобі повернувся. Розсердилась Маруся, і вже із серцем:

"Чого ти мовчиш, нудьго і болість моя? Чи ти жених мені, чи через пень-колоду сусідів стовпець?" — "Еге, стовпець, — нарешті обізвався Лазорко. — Вдягайся — і пішли до Загсу". — "Так зараз же ніч". — "Ну, тоді не пори гарячки — не ввреш до ранку".

Сміються партизани.

— Добре бреше. І язик не заболить, — виймає люльку із рота Лазорко і знову спокійно починає смоктати чорний пожмакований чубук.

— Лазорко, Лазорко, скоро ти Марії автомата дістанеш? Бо так їй, маленькій, тяжко з рушницею, — уже з співчуттям питається Слюсар.

Загрубіле обличчя Іванця стає по-дитячи зворушливим:

— Стараюся, брате. Англійського "Скотта" дістав їй, а на автомаг не фортунить.

— І чого воно, братці, англійський "Скотт" опиняється у німецько-фашистського скота? Другий фронт? — серйозно питається Пантелій Жолудь.

— Другий фронт! — відповідають партизани, одні з серцем, інші з їдкою насмішкою.

— Чого ви кривитесь? — утішає їх Жолудь. — Уже другий фронт був би як миленький, але містер Черчілль ну ніяк не може діждатися комбінованої погоди.

— Що воно за штука?

— А звідки ж я, братці, знаю, коли сама природа не додумалася до тієї погоди, якої забажалося містеру Черчіллю. Але мені одно ясно: коли над Ламаншем ясно, тоді містер Черчілль боїться пускати кораблі — запримітять їх фашисти. Коли ж над Ламаншем туманно, містер Черчілль спасається пливти, щоб не збитися з дороги. Це ж яких-небудь тридцять кілометрів перепливати, усі прибори на кораблях можуть попсуватися.

— Може б їм наш компас підкинути?

— О, коли б вони мали наш компас! — несподівано багатозначно підводить руку вгору мовчун Іванець.

— Що б тоді містер Черчілль робив?

— Тоді б містеру Черчіллю нічого не залишилось би робити, — твердо вирішує Лазорко, і сміх кружляє навколо багаття.

Созінов підходить до воїнів, і всі встають, вітаючи його. Саме став топитися тол. Партизани залізними невеличкими кочергами почали вибирати його в дерев'яні скриньки.

Неквапні розмови, бурхливі жарти і гострі дотепи потроху втихомирювали, приглушували болючий сердечний щем. Легше стало поміж цими обвітреними завзятими бійцями, що вміли найбільші болі заховати від людського ока, нелюдську вагу підняти натрудженим вірним плечем і, як діти, веселитися після вдалого нападу на ворога.

На вогонь поклали нові авіабомби, закурили.

— Кирило, проспівай-но пісню свою, — звернувся Олекса Слюсар до Дуденка.

— Та нема нічого нового, — і зітхнув.

— Нема? Цілу торбу носить.

— Так хай хтось за гармонією збігає, — поліз Дуденко в свою ремінну сумку, де лежали гранати, тютюн і великий, розпухлий од негоди й часу зошит із віршами.

Незабаром, прихилившись чубатою головою до трьохрядки, обережно розвів міхи, легко кинув пальцями по запітнілому перламутру, наче сам до себе промовив: "Партизанські ночі".

У вечірній тиші душевно забринів його міцний, трохи застуджений голос:

Зима. Холоднеча. Засніжений ліс.

На небі, як сльози, печаляться зорі.

Опівночі друга зміню в дозорі,

Що вірну гранату, як серце, затис.

В промерзлих чоботях, в кожусі старім

Снігами іде партизан у землянку,

І сні гостюватимуть в нього до ранку,

І мати, і діти зустрінуться з ним.

А другої ночі підєм у село,

Будемо з другом громити німоту,

Гвинтівка, граната підуть у роботу,
Щоб щастя над нами, як сонце, зійшло.
Ми клятву дали Україні, Москві,
Що ворог на нашім Поділлі загине...
Ночами не сплять партизани Вкраїни,
Щоб мати і діти осталися живі...

Від підричників Созінов попрямував до обозників. Сюди попадали або старі люди, або ті партизани, що чимсь провинилися. Найбільш хоробрі з них недовго засиджувалися в обозі: після якогось одчайдушного вчинку їм знову повертали відібрану зброю і посилали на важкі, але милі серцю завдання.

Зараз біля вогнища верховодив завзятий кулеметник Василь Мель, в минулому ретельний і до справ і до випивки секретар сільського виконкому. Він лише вчора попав до обозу, і його нові товариші весь час приставали: розкажи і розкажи, як дійшов до такого життя. Василь відкручувався жартами і примовками, нападався на найбільш в'їдливих, але нарешті почав признаватися у своїх гріхах:

— Порядок, братці, погубив мене, на кілька днів розлучив із кулеметом.

— Може на більше?

— Як на більше?! — обурився Мель і напався на худого чорного обозника. — Тіпун тобі на язик. Я ж не такий, як ти: комахи із кулею не переплутаю.

— А він переплутав?

— Аякже! — рішуче ствердив Мель. — Сам розповідав мені: стою раз на варті, зиркає навколо — ніде нікого. Аж чую — летить, посвистує і гуде розривна куля. Я сюди — гуде. Я туди — гуде. Я назад — вона за мною. Падаю в кущ — вона мені в чуб. Я рукою хап — аж це хрущ!

— Якове, було таке? — регочуть партизани.

— Придумає ж чортів Василь, — і собі сміється Яків. — Ну, розповідай уже, як тебе порядок до обозу привів.

— Після однієї розвідки поколошків я, братці, в Медведівці поліцейську погань. Ну, думаю, після роботи і погрітися не завадило б. Зайшов до старости, положив на стіл гранату — і зразу ж на столі з'явилося і печене, і варене, і у пляшці каламутне. Словом, чудесна у мене граната. Випив чарку, випив другу, і як мене розібрало — досі не розумію. Вирішив я трохи прикурнути. А щоб усе було в порядку, як у мене колись у сільраді, заставив старосгу писати розписку. От і написав він на моє лихо документ:

"Дана ця розписка партизанові Василю Марковичу Мелю в тому, що я, староста села Медведівки Петро Іванович Веремій, в суворій тайні буду зберігати місце перебування партизана Меля, відповідаючи за його сохраннысть своїм життям. В чому і розписуюся власноручно".

Склав я цей папірець учетверо, поклав у бумажник і поліз на лежанку. В узголів'ї поклав полуавтомат, гранату і спокійно заснув, знаючи, що все в порядку: лежить же розписка в кишені. А староста тимчасом одягнувся, кинувся до стайні, запряг коні, виніс мене з жінкою на санчата, притрусив сіном і помчав... у наш загін до Дмитра

Тимофійовича. На щастя, правильний староста попався, наш, тільки жаль, що не здогадався на заставі скинути свого пасажира, а привіз до командира. Ну, й чехвостив же мене Дмитро Тимофійович. Піт з мене, братці, наче квасоля, сипався. Отак до вас у гості попадаєш.

— Ненадовго, кажеш?

— Ненадовго. Щось за ці дні видумаємо партизанське... Ну, Іване, читай Горького, — підняв руку, щоб втихомирити сміх.

Созінов, який добре знав, чому насправді попав кулеметник в обоз, вийшов з-за дерева і насварився пальцем на зниковілого оповідача.

V

Ці дні Микола Остапець дубів у напівобваленому забутому окопі, з якого покаліченими жмутками стирчало промерзле коріння. В окопі Микола розташувався так, начеб мав тут зимувати. В земляних закапелках і на розлапистій хвої акуратно лежали гранати, торбинка з набоями, промерзлий хліб і "гаряча суміш" — баклага з самогонкою; нею рятувався партизан од холоду.

З облюбованого місця рельєфно виділялося в долині засніжене село; в місячні ночі воно, наче колиска, погойдувалося на плетиві доріг, що стрімко збігали з пагорбів униз.

Кушова нарада поліції чогось запізнювалася, і Микола лаяв її за неакуратність усякими підходящими для такого випадку словами. "Бігаєте навколо лісів солоними зайцями, висолопивши язика, бігаєте, партизанська куля вам в рот... На наради запізнюєтеся, а мені за вас, чортів, страждати? Порядку, порядку не бачу, пани поліцаї..."

Але сьогодні після полудня "порядок" почав установлюватися: в село, як мухи в полумисок, почали чорними краплинами злітатися озброєні служаки. Микола пильно стежив за ними до того часу, поки на оголену вечірню дорогу з села не вийшла варта. Уже хотів бігти до загону, коли позаду почув обережний скрип. Схопився за гвинтівку, та його попередив умовний свист.

Обвалюючи сніг і землю, в окоп ведмедем радісно скотився Пантелій Жолудь, міцно охопив Миколу.

— Пантелію, зруйнуєш мій передовий НП і мене разом придушиш, — запищав, заборсався в міцних руках.

— Зате розігрієшся, — заспокоїв Пантелій, розпатлуючи Миколі чуба. — Як твоя поліцейська хунта поживає? Ще в розброді?

— З'їхалась.

— Невже?

— Назбиралося їх, наче на парастас.

— Наче на похорон, — поправив Пантелій і раптом змовницьки підморгнув Остапцеві. — Давай ми із твого НП рванемо на зближення з оцими парастасниками.

— А потім в обоз?

— Це вже залежатиме від успіху операції.

— Та хоч і в обоз, а провчимо гадів, — рішуче мотнув головою Остапець. — Як твій

полуавтомат?

— Давно на автоматичний стрій наладив.

— Який у тебе план, Пантелію?

— Дуже простий: вночі непомітно проскочим у село. А якщо напоремось на кого — граємо поліцаїв, які запізналися на нараду. Орудувати в поліції буду я, а ти під вікнами стеж. Плигне яка жаба на запасну позицію, то й пускай її у пекло.

— Геніально! — захопився гарячковитий Микола.

— Живцем у генії попав, — запишався Пантелій. — Буває, хоча й рідко. — З-під навскісних, зведених угору брів завзято, весело дивляться сизодимчасті очі. Високий лоб, що піддашком входить у каштанове волосся, прямий, трохи роздвоєний на кінці ніс, уперті губи — усе надає Пантелієві якогось стрімкого, невинного розгону.

— Скоріше б ніч наступила... — уже мучить нетерплячка Миколу. — Як твоя Марія поживає?

— Утричі більше мене тепер любить.

— Аж утричі? — засумнівався Микола,

— Тільки утричі Раз — за те, що я, Пантелій, непоганий хлопець. Два — за те, що показав клас шоферської науки, коли фашистів побив, а сам з кабіни вискочив. Три — що партизаном став...

Морозної зоряної ночі, обережно петляючи поміж одягненими в паморозь садами, друзі добралися до поліції.

— Стій! Хто йде? — гукнув біля дверей поліцай, коли Пантелій і Микола з'явилися на вулиці.

— Чого розкричався, як на батька!? Не бачиш хіба?! — вийшов наперед Пантелій.

І хоча поліцай нічого не побачив, але повірив, що йде хтось із своїх. Наблизившись до вгодованої постаті служачки, Пантелій блискавичним ривком перехопив обома руками його шию і зразу ж кинув помертвілий лантух у сіни, а сам став на порозі поліції, блідий і грізний.

Іще не встигли оторопілі поліцаї схопитися за зброю, як вдарили постріли і хата почала заповнюватися перегаром пороху.

— Ось вам, сукини сини, поліція, ось вам фашист, ось вам людська кривавиця! — одним рухом втиснув другий касет в полуавтомат і застрочив у куток.

Тепер на обличчі Пантелія і сліду не залишилося від виразу безтурботного веселого гуляки. Страшний від напруги і люті, він, здавалося, кресав іскри вузько примруженими очима, слідкуючи за кожним рухом переляканої, напівмертвої отари. Буйний чуб вибився з-під шапки, затулив праве око, але поправляти волосся не було часу, бо вже у чийсь руці тьмяно блиснув парабелум, і чорний отвір наче наблизився до самих очей Пантелія. Перезарядити полуавтомат також не встиг, і легким стрибком кинувся вперед. Ударив прикладом по напруженій руці. Хруснула кістка, під ногами закрутився і захрипів недобитий ворог. Тимчасом решта поліцаїв, розбиваючи вікна, кинулася врозтіч. Іще трьох із них перепинили кулі Остапця.

В будинок поліції із вікон білими хмарами почав увалюватися мороз і повзти до

теплої лежанки.

— Бач, як нечисть почистили, — усміхаючись страшною блідою посмішкою, промовив Пантелій, коли Микола, важко дихаючи, підійшов до нього.

— Упоралися. Утікаймо скоріш.

— Чого утікати? — здивувався Жолудь, витираючи паперами чужу кров, що об'юшила його чоботи.

— Як чого? Спіймати можуть.

— Еге-ге! Так вони і спіймають. Ото позашиваються, наче щури, по норах, будуть трястися і радіти, що ми їх не розшукуємо. Доброго їм переляку всипали. Пользительна нарада.

Вийшли на вулицю. У високому безхмарному небі мигтіли зорі, і Чумацький Шлях розстеляв свої сині полотна аж до самого обрію.

— Пішли, Пантелію, — квапив його товариш.

— Пішли, — зітхнув Пантелій, — прямо в обоз... А був би автомат — жодного перевертня не випустили б.

Вранці в командирській землянці Пантелій Жолудь горів "напівсвітовим пожаром". А Микола Остапець, хоч і каявся на словах, проте в душі був безмірно радий, що розправився з поліцією. "Повйюкаю трохи в обозі, а потім знову вискочу на сухе", — потішав себе і перебільшено зітхав, признаючи свою помилку.

Миколу відпустили першим, а Пантелія за "ініціативу" ще довго розпікав Дмитро Горицвіт.

— Ну, от, товаришу Жолудь, поклади свою зброю в куток, — упали найтяжчі слова...

— Товаришу командире... — задихаючись, Пантелій так хруснув пальцями, що здалося — вони поламалися, — Я провину свою...

— Візьмеш дробовик у Самедова і підеш в обоз, воловиком підеш.

— Товаришу командире! — в тяжкій муці поширилися очі партизана і перекошилися побляклі уста. — Дайте найтяжче завдання, тільки... тільки... воловиком не посилайте. Все зроблю. Я хотів у взвод штабної охорони. Простіть... — натягнувся хлопець, мов струна, і димчасті очі заблищали м'яким одливом.

— Гаразд, — пом'якшав Дмитро. — Проявиш себе — простимо. Полуавтомат не забираю в тебе.

— Спасибі, товаришу командире. Щось уже придумаюі — і Пантелій кулею вилетів із землянки, на ходу обмірковуючи найнеймовірніші плани. А серце розривалося при одній згадці, що він обозник, воловик. Усі підривники засміють його, проходу не дадуть.

— Ну, як? Минула гроза? — перепинили його Микола Остапець і Кирило Дуденко.

Зупинився Пантелій. Надлюдським зусиллям примусив себе весело усміхнутися, хоча і хотілося зігнати злість на товаришеві.

— Усе добре на землі! На підвищення пішов. Роздобрився Дмитро Тимофійович і назначив мене заступником начальника обозу, бо чорт його знає, які там безпорядки завелися. Нема твердої руки! Треба негайно трофейним одягом і продуктами забезпечити увесь загін. Виконаю завдання і знову до вас. Прощайте, нема часу.

Роботи — ціла гора. Це тобі прямо ворочати наркоматом легкої промисловості на чужій сировині.

VI

В штабну землянку ввалився схвильований Симон Гоглідзе.

— Товаришу командире! Важлива новина єсть. Недалеко від райцентра спустилися парашутисти. Скільки їх було — невідомо. Відомо, що двох спіймала жандармерія. Треба напасти на жандармерію, відбити своїх людей.

— Коли спустилися? — одірвався від топографічної карти Созінов.

— Учора вночі. Понімаєш, їх ще не розстріляли і не вивезли в гебіт. Спішити треба! — твердіють темні очі Гоглідзе, сіяючи синіми білками. Дмитро бачить, як несподівана новина обезкровлює обличчя Тура, нервово перекочує під тонкою шкірою сухі жовна і пересмикує куточки уст. Не спускаючи очей із комісара, він уже в думці розробляє план нападу, щоб визволити посланців Великої землі.

— Що скаже товариш комісар? — порушив хвилинну тишу.

— Негайно нападати. Правда, в районі тепер є багато жандармерії і поліції, будинок обнесений дзотами, замінований, але треба спробувати щастя.

— Неодмінно захопити гармати, — додав Созінов. Загін розділили на дві половини, і в морозну ніч, тихо знявши варту, вступили у місто, прямуючи з двох боків до великої старовинної школи, де тепер розмістилися жандармерія і поліція. І як тільки городами почали добиратись до широкої приземкуватої будівлі, із двох бокових дзотів застрочили кулемети.

Партизани під керівництвом Тура викотили гармати і з прямої наводки вдарили по дзотах, що скоро замовкли. Потім взяли під обстріл школу. Одначе 47-міліметрові снаряди тільки вибивали гнізда в товстому камені, а пробити стін не змогли. Іти на штурм не виходило — можна було уложити біля школи половину загону і не добитися ніяких наслідків. Пішли на переговори.

— Пани жандарми! — лунко в сухому повітрі прозвучав в'дливий голос Олексі Слюсаря.

— Чого, товариші партизани? — насмішкувато пролунало з вікна, заставленого мішками з піском.

— Видайте нам парашутистів. Інакше зірвемо вас із усім гамузом.

— Духу невислачить.

— А ми толом. Відпустіть, бо горе вам буде.

— На шворці вже вони висять!

Після цього сердитий голос німця пронизливо подав команду.

Гримнув залп. Але всі партизани вчасно припали до землі, заховались за будівлями, і кулі даремно зашипіли, здиблюючи шкоринку примерзлого снігу.

Розлютований Дмитро дав наказ відступити. Порівнявшись із Гоглідзе, коротко кинув:

— Треба буде спіймати когось із цього будинку, узнати пароль, зняти вартових і підривної групі зірвати цей гадючник, — махнув рукою на приземкувату будівлю.

— Зробимо, товаришу командире! Сміється добре той, хто сміється останнім, — і пішов до своїх розвідників.

"Шуткуєте, чорти. Це вам так не пройде", — твердо вирішив Дмитро знищити вороже кубло.

До нього підбігли захеканий Пантелій Жолудь і Лазорко Іванець. Веселою відвагою горіли очі Пантелія, лісовим спокоєм віяло від мовчазного Лазорка. Його коротка люлька, коли затягався, освітлювала аж до западин очей обвітрене, розумне обличчя з побілілими на морозі вусами.

— Товаришу командире! Треба жандармські коні прихопити. Для чого добру пропадати? А коні ж які — орли! Із племінного заводу забрали. Я вже собі вибрав Шпачка, а вам такого підібрав — ну, прямо тобі із каменя і бронзи вилитий. Як у Петра першого. Сідла теж є. Словом, таке діло нам підходить. Правда, товаришу командире? — допитливо подивився на Дмитра. Хотілося загладити свою провину. Тому-то широко зрадів, коли почув тихий голос:

— Спасибі, Пантелію, що вдружив. Сам — старий кіннотник.

Із великої стайні повиводили партизани коней, при зорях осідлали і подалися до лісу, збиваючи сніжну куряву. І тільки тоді позаду них вдарила безладна стрілянина...

Як не здержував себе Дмитро, але в полі не витримав: пустив коня на весь кар'єр і, зливаючись з міцним пружним тілом вороного, прислухаючись до кулеметного перестуку кінських ніг, угадував кожен його порух.

"Добрий кінь".

І, згадуючи молоді літа, на скаку пересідав з однієї сторони на другу, швидко обкружляв навколо шиї коня і знову вискочив на сідло. Розумна тварина, розстеляючись в швидкому скаку, навіть вухом не повела. Втягуючись у все зростаючий розгін, з захопленням стежачи, як закружляли сніги і ліси, Дмитро поволі забував сьогоднішню невдачу, і здавалось, що новий план розгрому жандармерії уже наближається до повного виконання — інакше бути не може.

— Інакше бути не може, — вголос повторив, припадаючи до луки, бо вітер гостро врізався в розпалене обличчя.

— Славний коник, товаришу командире? — догнав його біля лісу Пантелій Жолудь. Хлопець в куценькому кошуку, високій шапці, здавалося, неначе вріс у свого стрункого Шпака.

— Хороший, Пантелію. Тільки, гляди, не пропий.

— Не проп'ю, товаришу командире. Візьміть мене у взвод штабної охорони. Не помилитесь.

— Добре, прийму, коли зірвеш будинок жандармерії.

— Зірву, товаришу командире. Двісті кілограмів толу — і каменя на камені не залишиться. Ми їм покажемо, де раки зимують, — торкається ногою до ноги командира.

* * *

В ліску, недалеко від міста, розвідники і підричники, одягнені в поліцейську форму,

перехопили дві дороги — шосейну і ґрунтову.

Снігові хмари притьмарили небо, і шкарубкі сніги не палахкотіли вечірнім сяйвом, а тільки м'яко сочилися блідо-синюватим світлом.

— Допікає ж морозець! — затупотів кружка, а потім пішов навприсядки Кирило Дуденко.

— Це б у теплу хату до добрих людей — душу обігріти! — мрійно протягнув Олекса Слюсар, вертячись, як горобець на тину, на невеличкому акуратному ящику з толом. — Лазорко, завтра підемо до тебе в лісництво колядувати.

— До мене чи підемо, чи ні, а на якомусь мосту чи станції неодмінно заколядуємо, — не випускаючи люльки із рота, промовив Іванець.

— Це" — ми можемо. Що можемо, то можемо... Відступає, значить, фашист з Кавказу? — ні до кого не звертаючись, а просто щоб повторити приємну новину, сказав Дуденко.

— Відступає. Комісар навіть у їхніх газетах вчитав. А вже коли ворог сам про себе так пописує — непереливки йому.

— Цитьте, оратори! — махнув рукою Пантелій Жолудь, і всі насторожено схопилися за зброю.

Далеко на шляху війнула голосиста п'яна пісня.

— Хлопці, заспівали й собі, — перекинув гвинтівку на плече Пантелій. — Ти, Кирило, сиди тут, пантруй за поліцаями, а ми їм назустріч підемо. Перевірте гвинтівки, — і, обнімаючи однією рукою Лазорка, а другою — Олексу, хитнувся, вдаючи п'яного, рушив уперед і голосно вивів перші слова. Бас Лазорка та баритон Олекси низько уплелися в сердечну основу, в добрім звучанні зійшлися до купи, і пісня широко розляглася над битим шляхом, охопила весь невеличкий лісок і аж десь біля хутора розбудила луну.

Віддаючися співові, Пантелій, здавалось, забув про все. Уже наближаючись до двох поліцаїв, замовкли Слюсар і Іванець, а він так само сердечно пускав пісню поверх лісу, так само міцно пригортав дужими руками своїх друзів і навіть усміхався безтурботною доброю усмішкою. Але тільки партизани порівнялися із поліцаями, як руки Пантелія двома могутніми крильми перехопили шиї служакам.

— Ану, цитьте мені, чорти болотяні! Ну, покрутись мені, коли надокучило жити на світі! — так надавив плече вищого, що той брязнув коліньми на шлях.

Іванець і Слюсар зірвали з поліцаїв зброю, вийняли з магазинних коробок набої.

— Слухайте, пани запроданці, — промовив Пантелій, коли всі ввійшли в ліс. — Коли хочете жити — проведете нас у саму поліцію.

— Проведемо, — невпопад і налякано промовили поліцаї.

— Пароль знаєте?

— Знаємо.

Сповістили Симона Гоглідзе і разом з розвідниками рушили до міста.

Варта запитала пароль, пропустила партизанів на місток, безпечно затупцювала по гнучких скрипливих дошках.

— Скажіть, щоб зміну скоріше вислали, бо там, вражі діти, самогон дудлять і в карти ріжуться, а ти мерзни, як сучий син, — гукнув позаду поліцай.

— Добре, скажемо, — відповів Пантелій.

У двір поліції увійшли тільки поліцаї, Гоглідзе і Жолудь. Решта партизанів, наготувавши зброю, розсипалась біля воріт і колючої огорожі.

— Стій! Хто йде? — гукнув вартовий і приклав до плеча гвинтівку.

— Свої! — відповів поліцай.

— Пароль?

— Зелений гай.

Вартовий опустил гвинтівку, підійшов ближче.

— Це ти, Семене?

— Я.

Він ще щось хотів запитати, але в цей час його шию перехопили залізні пальці Пантелія. З хрустом подалася туга горлянка, і невнятний хрип вирвався з широко розкритого рота. Зі своєю здобиччю Пантелій кинувся до підричників, і ті швидко почали розставляти навколо школи невеличкі скриньки з толом. З'єднали їх детонуючим шнуром, підпалили бікфордів шнур і кинулись подалі від старовинної школи.

Спахнуло кілька кущів полум'я, прогримів сильний вибух, і над камінною будівлею високо вгору піднялася темна хмара пилу.

— Оце вам рахунок за двох радистів! — пригрозив кулаком Пантелій.

Пізніше партизани довідалися, що з-під уламків було витягнуто дванадцять напівживих покалічених жандармів, а загинуло сімдесят чотири.

Світанком партизани радісні повертались до табору. Коли увійшли в ліс, Пантелій всю дорогу пустував із Слюсарем, Дуденком і Лазорком, штовхав їх під боки, перекидав у сніг, і, коли на синій чистій скатертині залишався незграбний відбиток, щиро реготався:

— Маняка намалювали. Прямо тобі художники-самоучки. Друзі і собі насіли на Пантелія і насилу втрюх звалили його на високу засніжену купу. Коли ж Пантелій спробував заспівати, на нього насівся Гоглідзе:

— Хватить партизанити, курський соловею. Пора дати відпочинок твоєму маленькому язичку.

В повітрі кружляли такі дрібні сніжинки, що здавалось — то був пилوک. Брови і вії у партизанів покривалися білим пушком, із ротів хмарами виривалася густа пара, під ногами смачно хрустіла тверда синювата шкоринка. Веселе, натомлене тіло просило відпочинку. Тому в уяві приємно блищали приземкуваті землянки із добрим вогником і теплим духом.

Притихлий Пантелій з допитливою цікавістю оглядав ліси, вбрані в розкішні срібні шати, що зводилися то величними будівлями, то дивовижними коронами, то білосніжними легкокрилими птицями і, здавалось, підвівшись над землею, збиралися от-от злетіти вгору. Іноді він ногою вдаряв у стовбур, і все дерево, співаючи октавою,

надовго огорталоя димчастосизою фатою. Ця забава нагадувала минулі роки мирного часу, коли він ще із школярами бігав по неділях до свого лісу або із батьком полював на зайців та лисиць. Усе пережите було дорогим і неповторним, якими згодом стануть і ці натруджені дні боротьби.

Раптом біля яру Пантелій завмер на місці, рукою дав знати партизанам про небезпеку: він побачив, як два німці везли на лижах третього. Вони помітили Пантелія. Над ним тонко просвистіла куля і лунко розчепила податливе мерзле деревце.

"Що ж то за німці? По своїх стріляють!" — не встиг подумати, як зчинилась перестрілка. Два солдати, лишивши третього, кинулися у видолок і, петляючи поміж деревами, подалися низом.

Підбігли до пораненого, що горілиць, незручно розкинувшись, лежав на снігу. Під розстебнутою німецькою шинеллю був не мундир, а чорний піджак. Груді і праве плече підпливали кров'ю. Глянув Пантелій на смагляве обличчя, що покривалося страшною блідістю, на хороші, скошені в муці голубі очі, заокруглений ніс, і зразу ж, холодіючи, догадався, що лежав перед ним не німець.

— Ех, хлопці, здається, свій, — схилився до пораненого. — Браток, звідки ти?

— А ви хто будете? — тяжко підвів голову юнак і знову безсило опустив на сніг.

— Так і є — свій, — з глибоким жалем промовив Пантелій і обличчя його почало парувати. — Партизани ми.

— Партизани? — знову подивився хлопець.

— Ти не дивись на одяг. Біда заставила його одягати, — притримав руками обважнілу голову пораненого.

— І я партизан, — тихо промовив він і закривавленим язиком злизав піт з побілілих уст.

Мовчки стиснулись лісові друзі біля пораненого, неуміло перев'язали рани, і Гоглідзе, боячись, що хлопець може померти, почав розпитувати саме головне.

— З якого ж ти загону?

— З самого найкращого, — блідо усміхнувся. — Володимира Ілліча Леніна.

— Не чули про ваш загін.

— Ми входимо у партизанське з'єднання Івана. Прізвища — ще не знаю, бо я молодий партизан, — з винуватою, болісною посмішкою глянув на Пантелія і знову торкнувся язиком до уст, що покривалися рожевим льодком.

— Куди ви збиралися?

Важко дихаючи, тихо відповідав поранений. Здавалося, що він тяжко кував хрипливі слова і викидав їх, немов розпечені кільця.

— Шукати нового просторішого місця для з'єднання. У нас для всіх ліси уже замалими стали. Доводиться розрізняти загони.

— Де ж ви знаходитеся?

— В Славногогородському чорноліссі. Дайте снігу мені, пить хочеться.

Рожева піна підіймалася, шерхла і підмерзала на припухлих устах. Пантелій обережно витер хустиною кривавий накіп.

"Ех, загинув хлопець. Тільки б жити та жити, та німця бити. І на тобі", — з тугою думав Жолудь. І ніхто, подивившись на його запечалене поблідле лице, не сказав би, що це сидить грізний вояка, який одним стиском дужих рук міг на смерть задушити ненависного ворога.

Обережно, на рушницях, понесли партизана до табору. За деревами ясно сходило сонце, золотило срібні крила дерев, одягало рожеву сорочку на притихлу землю і прощалося з молодим життям, що по краплі ронило на сніги останню кров.

VII

Напівроздягнені діти позалазили на піч. Олександра сиділа на ослоні і пряла. Неначе велетенський джміль, фурчить веретено і з побабчених напівпротертих пучок опускається додолу. На комині маленьким жовтим язичком кліпає і факхотить каганчик, по кутках вгніздилася сторожка і вогка темінь. У шибки, покриті лускою, порско б'ють сухі сніжинки, і вся хата, затиснута петлями вітровію, голосить тривожно і низько, як вдовиця, що вже виплакала останні сльози.

Забряжчала клямка, і на порозі, обтрушуючи сніг з старого кожушка, став напівзігнутий Полікарп Сергієнко. До сухого у зморшках обличчя поприкипали сніжинки, кінчики довгих сивих вус покрилися бурульками, а перемерзлі чоботи гуділи по долівці, як два дзвони.

— Приніс листівку від Степаниди, — тихо підійшов до жінки.

— Ох! — стрепенулась і кинула веретено на підлогу. — Читай же скоріше!

Діти позскакували з печі на лежанку, з цікавістю і страхом поглянули на тата. Шкарубкими пальцями вийняв з кишені вдвоє складену листівку, приступився ближче до мигунця. Простудженим, деренчливим голосом почав читати, не помічаючи, як сльози заволокали очі Олександри і падали на спідницю.

"Дорогі тату й мамо, дорогі мої сестрички Віро і Надіє! Пише вам із далекої чужини ваша Степанида. У своїй листівці багато ви загадали мені питань, а відповісти на них не можу. Як ми тут живемо, ви не уявляєте собі. Оце вчора мені наглядач накинув плаття, синє, аж чорне, а на ньому смужки густі та червоні. Таке, мамо, плаття, що не змиється, не злиняє, на весь мій вік стане. І лягаючи і встаючи, ми згадуємо свій рідний край та усе чекаємо, а кого, ви самі знаєте. Напишіть, чи скоро прибудуть у гості брати. Ждемо їх, як сонця ясного. Хоч як не є нам, але ми не тільки плачемо. Є і люди добрі і діло добре. Нагадайте Варчуку, що ми його й тут не забули, зав'язав він світ нам, зав'яжеться і йому... Мамо, я получила вашу посилочку. Так оце напилися чаю з сухарями. Цілую вас усіх міцно, міцно і кланяюся до самої нашої рідної землі. Ваша дочка Степанида".

— Поховають тебе, доню, в чужому краю, — тихо заплакала Олександра.

— А може й діждемось її, — несміливо спробував утішити жінку Полікарп та й сам зітхнув. Де й поділася тепер у чоловіка безтурботна, весела мова, пересипана жартами, побрехеньками і дотепами.

— Ти ж приготуй посилочку. Завтра понесу в район на пошту, — промовив, щоб хоч трохи заспокоїти дружину. Зітхаючи, Олександра вийняла із скрині шматок полотна,

сіла на лежанці і почала шити крихітну торбиночку, а дівчата мовчки слідкували за роботою, потім почали наспівувати пісню, яку привезли із Німеччини покалічені полонянки. Діти знали, що мати любить цю пісню, хоча кожного разу плаче од неї.

Ой, журавко, журавко,

Чого крякаєш так жалко? —

тихим чистим голосом, неначе зітхаючи, запитала у безмовного широкого привілля старшенька Надія.

Як не крякати мені? —

сплеснув жалем срібний голос Віри, обнявся зі співом сестри і несподівано красиво та легко, як птиця, почав підніматися, взлітати притишеним підголоском, що зразу ж охоплював серце тривогою і болем:

Горе жить на чужині.

Охопивши голову руками і впершись ліктями в навій ткацького верстата, сидів Полікарп у другій кімнаті. Ноги його забули перебирати начиння, човник упав на долівку, зачепивши грубою ниткою шпуляр.

Перед очима чоловіка пропливало теперішнє життя рідної дочки, впліталось в його життя і знову розходилося, як однакові сумовиті голоси невірницької пісні, що сповнила уже всю невеселу хату, тремтіла біля шибок, просячись на засніжений простір.

Одірвалася од роду,

Як той камінь, та й у воду.

Упав камінь та й лежить.

На чужині гірко жить.

Не дай, боже, заболіть,

Бо нікому й пожаліть.

Не дай, боже, помирать,

Бо нікому й поховать.

Поховає чужина,

Проклятуща сторона

Поховає чужий рід,

Що й не знатимуть де слід.

Випала голка з одерев'янілих пальців Олександри. Світло різкими болючими плямами наповняло налиті сльозами очі.

"Це тільки подумати — ополониками кормили навесні, — пригадувала слова із давньої листівки. — Тому і висихаєш осіннім стеблом, моя доню".

Світанком Полікарп поклав посилочку у кишеню і тихо потюпав у місто. Нелегко ішлося старому по копній дорозі, та горе хоч і хилило донизу, одначе і вперед гнало.

— Куди ви, дядьку, з такою посилкою? Важка! — подивилася на пакуночок нахмурена зубаста дівка.

— Чого ж велика? Рівно двісті п'ятдесят грамів. Точно, як в аптеці. Вага вірна, — попробував бадьоритися, але винна усмішка скривила його уста.

— Хіба ви не знаєте, що з нового року приймаються посилки тільки по сто грамів?

— По сто? Так це за сто грамів я двадцять кілометрів пішки йшов?

— А мені яке діло? Не я закони встановлюю.

— Щоб вас уже земля сира встановила! — розлютований Полікарп, немов сліпий, вийшов із пошти і не стямився, коли опинився на передмісті.

Однак чим далі він відходив од пошти, тим більше розум брав верх над злістю і, зайшовши до убогої халупки, попросив підстаркувату жінку, щоб зашила йому в посилочку один сухар. І знову потюпав старий на пошту, а потім додому.

У синіх присмерках тонув хвилястий небокрай. Тільки над самою землею блищала вузька світла смуга. По завіяному шляху вітер переганяв сухі димчасті струмки снігу, зрідка в них вплітався напівстиснутим дитячим кулачком дубовий листок або чіпка опука перекотиполя. Втомився старий місити чобітьми розсипчасту дорогу. Набрякла шапка від поту, по жилавих скронях покотилися краплини, осідаючи на довгих, опущених донизу вусах...

Весною скільки просив Варчука, щоб не визначав Степаниди в Німеччину. Не пособилося. Коли б було чим задобрити, коли б не забрали корови — хоч на якийсь час зарадив горю. Та не було чим відкупитися. І пішла Степанида тим битим шляхом, проклинаючи Варчука і чужинців. Бачив, як на станції їх повтискали в товарні вагони, потім вартові зачинили скрипльві двері, обкрутили дротом, і навіки зникло заплакане скорботне обличчя дочки.

Заглиблюючись у думи, не почув, як позаду задзвонив дзвоник, заскрипіли полозки по снігу.

— Агей! З дороги! — почув застуджений голос. Відскочив од колії. Баскі коні обдали його сніговою порошею. На санях, міцно притискаючись один до одного, сиділи Митрофан Созоненко і Сафрон Варчук. Лице Варчука майже повністю було закрите башликом і коміром. Раптом зупинились вороні, покриті памороззю коні, і владний голос старости наказав:

— Сідай, Полікарпе, підвезу трохи. Та швидше рухайся. Ідеш, неначе упився.

І раптом уся накіпіла злість піднялася в грудях чоловіка.

— Щоб ти своєю кров'ю упився, як нашою упиваєшся! Їдь, сатана, щоб ти на той світ поїхав! — підняв над головою сухий кулак.

— Ах ти сволоцюго! — крутнув Варчук над головою плетеним батогом, але Полікарп встиг одхилитися, і удар протягнув його тільки по плечах. Созоненко віжками вдарив коні, і санки потонули в крупчастому сизосиньому тумані.

Проклинаючи Варчука, ішов важкою дорогою. Краплини поту, як сльози, текли по сухих, поморщених щоках і важкими шротинками довбали сніг.

Усе село проклинали старосту, та ті прокльони помагали як мертвому припарка. Розповнів, розбух чоловік; на чорному клинцюватому обличчі зморшки налилися жиром і неначе повужчали неблизкучі очі, напружено рухаючися в припухлих темних обідках. Роздався староста і в плечах, і в стані, тільки більше зігнувся, неначе від того, що намагався все потягнути в своє подвір'я, загарбати собі. Він розумів, що тільки

тепер можна безкарно нажитися, збагатіти. Вірячи в міцність німецької влади, не раз повторював Созоненку: "Кінчиться війна, і фашист прибере усе до своїх рук, так прибере, що не дасть нам із тобою ні фунта украсти. Коли навіть будеш ти головою громадського господарства, а я старостою, так переведе нас на пайок. Він, фашист, не дурний, себе не зобидить. Тільки раз на віку буває така пора пожитися. Отож бери, поки береться".

І брали, крали, аж гай шумів. Підводами возили собі зерно, мед, продавали баришникам людську худобу, вивозили найкращий ліс, за безцінь скуповували хати і майно тих, кого лиха година погнала на розстріл і шибениці.

Людам фашистська неволя була страшною чумою, а Варчукові — золотим дном. Хто був спроможніший — відкупувався від проклятої вербовки. Навіть негласна плата встановилась: корова або шість золотих п'ятирок чи щось рівноцінне цьому. Тому-то в багатьох уже на каторзі було по двоє і троє дітей з сім'ї. Навіть Митрофан Созоненко, що майстерно обробляв усякі спекулятивні справи, посилаючи своїх менших синів аж в Румунію, завидував Варчукові:

— Насобачився ж ти, Сафроне. Озолотить тебе війна.

— Так уже й озолотить. Не без того, щоб що-небудь не перепало, але й тобі немало пливе до рук, — примирливо посміхнувся у вуса.

— Мені стільки перепливає, скільки в тебе з носа капне. Нема правди на світі.

— Нема, — погоджувався, вдавано зітхаючи. — Тільки трохи осталося її у бога та в тебе, Митрофане. — І реготав неприємним сухим сміхом.

— Треба буде поїхати в Літинський район, — перебивав його сміх рудоволосий пітний Созоненко.

— Чого? Поживою пахне?

— А ти хіба не чув? — недовірливим допитливим поглядом випитував правду з тьмяних очей: "Чи не збирається потайки поїхати?"

— Не міряй усіх на свою мірку. Розкажуй.

— Розумієш, сказився народ: повстав у трьох селах, перебив гітлерівців, поліцаїв і старосту.

— Старосту? — холодне всередині.

— Що, страшно? — сміється розкотисте Созоненко. — Звісно, не пожалували, і тебе не пожалують. Так от, перебили всіх і об'явили радянську владу. Двічі німці робили напад на ці села, але відбивалися всі: і старі, і малі, і жінки. Всі, до одного чоловіка, об'явили себе партизанами. Ну, а тепер виїжджає туди військо, і села мають доноги вирізати.

— Ліфер сказав?

— Ліфер.

— Значить, треба їхати. Ти вже приготувався?

— Уже.

— Поїду і я, — і, поспішаючи додому, ще більше згинався, а ніздрі широко роздмухувалися, чуючи добру поживу. Дарма що була вона облита кривавим потом і

сльозами.

VIII

Надвечір розвідник із загону імені Леніна помер. Недалеко від старовинного валу, праворуч могили Стражнікова, ближче до озера, партизани пішнями роздовбали примерзлий попелястий ґрунт, а потім лопатами швидко викопали неглибоку яму, щоб підґрунтова вода не потривожила вояцького тіла.

Поховали розвідника з усіма партизанськими почестями. Накрили голову червоним прапором, тільки замість рушнично-кулеметного салюту дали гарматний, бо патронів було обмаль. На свіжий пагорбок поклали вінок із хвої, і він небавом почав зацвітати дрібним білим квітом — пустився навскісний тихий сніг.

Не одна могила уже виросла біля спокійного лісового озера. Не встигли дужі ноги знаходитися, натовпитися по зелених дорогах, не надивилися ясні очі на сонце, не намиливалися серця життям, а вже земля заколисала своїх оборонців міцним, непробудним сном.

Віддали останню шану, Дмитро навпростець снігами пішов до штабної землянки, лишаючи за собою стежку глибоко витиснутих слідів. Посеред озера його наздогнав Созінов. Обличчя начальника штабу було незвично похмурим і блідим.

— Дмитре Тимофійовичу!

— Слухаю начальника, — не зупиняючись, пішов уперед.

— Візьміть мене із собою в Славногородецькі ліси, — благаючи усмішка і рішучість, з якою Созінов домагався поїхати в партизанське з'єднання, здивували Дмитра. Він неясно догадувався, що за останні дні щось робиться на серці поміркованого і спокійного юнака.

— Ти тут більше будеш потрібний. А нам зайві люди — зайвий клопіт: тяжче буде проскочити непоміченим.

— Один чоловік — не поміха, — почав переконувати Созінов. Йому так хотілося розсіяти свій сердечний біль, забути горе, що дальня дорога здавалася рятівним колом, яке поверне рівновагу, внесе спокій в думки і почуття. Він з жахом помічав, що йому все важче і важче стає в товаристві Тура, що він не може без болю чути його радісного голосу, а коли заходила розмова про Соломію — ледве стримував свої страждання.

"Вкоренилась же ти в мені", — криво морщився, думаючи про дівчину. Було огидно перед собою, що не міг подолати болючих приступів. Інколи вдавалося втихомирити себе, але досить було Турові заїкнутись про своє щастя — гнів знову охоплював Созінова. Тому так хотілося подалі від'їхати від того місця, де притьмарились перші надії кохання.

— Чому тебе так тягне в дорогу? — підводячи брови, запитав Дмитро.

— Чому? — ще більше побілів од хвилювання. — Це, Дмитре Тимофійовичу, особиста справа...

— Особиста?

— Да. Вона для мене багато важить. Коли хочете — розповім, хоча і важко про таке розповідати. Повірте, що тут не криються ні військові, ні інші справи.

— Он як, — промовив у роздумі, і раптом здогадався, що за особисті справи можуть бути в Михайла. — Добре, їдь. Зараз же збирайся в дорогу. Сідлай коня, бо ми уже готові.

— Біжу, товаришу командире! — повеселішав Созінов і легко кинувся бігти поміж засніженими деревами.

Одначе виїхати цього дня із табору не довелося. Тільки Созінов осідлав коня, як в глибині лісу почулися рушничні і автоматні постріли. Коли вітер віяв в обличчя, стрілянина виразно дудоніла в морозному повітрі, чулось, що вона ішла густим струмом. Созінов з кількома партизанами верхи кинувся вперед. Поруч із ним, пригинаючись до гриви, скакав на своєму мускулястому Шпаку Пантелій Жолудь. Здавалось, що кінь і верхівець були з одного шматка металу.

Стрілянина наближалась. Повз них пролітали кулі, довбали підсушені морозом дерева. Поміж стовбурами Созінов побачив, як Тур, відірвавшись од невеличкого гуртка піших партизанів, пустив коня назустріч ворогові. Він кинув повід на гриву коневі і короткими чергами строчив з автомата. Не добігаючи до чорної живої лінії, кінь Тура раптом з розгону спотикнувся на передні ноги і упав на землю. Комісар, перелетівши йому через голову, розтягнувся на снігу. Коли Тур схопився за шаблю, на нього навалилося з десятків ворогів, очевидно бажаючи взяти його в полон. Від думки, що може втратити товариша, пройняло потом і страхом. І, забуваючи про все на світі, Созінов помчав до Тура.

"Коли б успіти! Коли б успіти!" — б'ється серце, і він пильно цілиться в натовп, щоб не зачепити свого товариша. — Держися, Саво, держися, дорогий! Саво! — щосили гукає.

Гілка вдарила по лобі, зірвала шапку, але болю попервах не почув. З двох боків із Пантелієм вони розірвали стиснуте коло, погнали його поперед себе, залишивши позаду Тура, що двома страшними перехресними ударами шаблі вирубав голову кремезному вусачеві.

Роз'яреними, затуманеними очима Тур побачив, як його кінь, лежачи боком, висунувши із жовтих міцних зубів блідо-рожевий язик, кривавив сніг. Дрібний дроз пробіг по всьому його тілу, а задні точені ноги, мерехтячи синюватим сяйвом підків, витягувались і деревеніли. З куточка червоного ока струмком котилися й обмерзали сльози.

"Наче врятували, наче врятували!" — вирвалось полегшеним зітханням із грудей Созінова, коли з-за плеча оглянувся назад.

І, летючи за ворогом, почув таку радісну хвилю, ніби було зроблено щось надзвичайне, про що тільки мріялось в найкращі години життя. Ця хвиля охопила все його тіло, і вже не чув ні пострілів, ні посвисту куль, ні перестуку копит, ні небезпеки бою. Зараз, коли таким радісним звучанням натягувалась кожна його клітина, навіть думка, що з ним може щось трапитись, була б безглуздою і дикою.

Він почував себе владарем усього привілля, запеклої битви, чув, як його дії злилися в одне з найдорожчими помислами, що з такою чистотою прокинулись ще в роки

ранньої юності.

Розстрілявши всі набойі, Созінов вихопив шаблю, і в цю ж мить тупий біль обіззався у правій нозі: наче хтось сухим деревом вдарив нижче коліна і струсонув колінною чашечкою. Гойднувся світ перед очима, і кінь, шкура в якого перекочувалась до самої гриви, почав з зітханням обережно опускатися на коліна.

Созінов устиг вийняти ноги із стремен і відповзти осторонь. Почув неприємну вогкість у середині чобота і побачив, що сніг почервонів, увігнувся і став осідати, немовби хто в нього втиснув денце з червонолозу.

Коли ліворуч почав півколом заходити загін під командуванням Дмитра, ворог став швидко відступати. Один здоровило в дубленому червоному кошуку, тікаючи, спіткнувся, упав на сніг, підвівся і знову упав.

"Як смерті боїться. Переляк такою деревиною кидає". Дмитро натиснув на ворога конем і, вже вихопивши шаблю, помітив, що йому прямо в вічі, похитуючись, дивиться крихітний отвір карабіна.

Дзвінко, ніби в самому вусі, задзвенів постріл, оглушив Дмитра. І знову великі пальці здоров'я судорожно вчепилися в запітнілий затвор. На перекошеному шпаристому обличчі розливалася драглиста білизна, по лобі котились великі краплини поту, і люті сльози блищали в очах. Іще раз приклад підскочив до плеча. І в цю мить Дмитро точним ударом, з протягом на себе, навскіс рубанув шаблею по широкій ослаблій шиї.

Криця з тускитом пересікла ключицю і розчепила грудну клітку. Почувся схлип. На яскравочервоному кошушкові зразу замигтіла крива смуга, і кров задзюрчала на сніг. Краплини поту доганяли на щоках трудно витиснуті сльозини і обривались на почорнілій овчині.

І раптом у глибині лісу Дмитро побачив, як на санках, підвівшись на весь зріст, пролетів Карпо Варчук.

"Ось кому ти душу запродав!" — Шаленіючи, пустив навскіс Орла. Але чуття командира заставило його подивитись навкруги.

Помітив, як кілька поліцаїв обсіли Пантелія Жолудя, і з лютим болем Дмитро повернув коня на чорний клубок тіл, що в лихім двобої кружляв поміж деревами. А санки ще кілька разів мигнули біля дороги і зникли в ярку...

Після бою Дмитро направився до землянки фельдшера Рунова, де лежав Созінов. Куля роздробила начальнику штабу кістку і вийшла навиліт, розшматувавши при виході литку.

Обережно сів Дмитро біля пораненого.

— Так що не доведеться мені поїхати з вами, — стримуючи біль, блідою усмішкою стрінув його Созінов.

І Дмитро з подивом помітив: очі в Михайла сіяли таким широким і могутнім сяйвом, що в ньому розтоплювалось чуття болю. Підсвідоме догадався: воїн переживає щось подібне до того, що переживав він, Дмитро, коли був поранений шпигуном в Городищі.

"Радіє, що Тура врятував... Яка силища у хлопця! Яснець.

Справжній яснець!"

Увійшов закурений, почорнілий Тур.

— Міша, дружок!.. Спасибі... Вирвав з лапищ костомахи.

— Досить, Саво... То нам по наркомівській нормі положено.

— Зараз Соломія тобі яблук принесе.

— Яблука допіли, яблука червоні, — продекламував Созінов. Хвиля яскравого саява не зменшилась в його очах.

— Товаришу командире, комісарє, прийом закінчився до наступного тижня. — обережно випроводив їх з землянки молодий фельдшер.

IX

Ударили люті холода. Лунко стріляло приморожене дерево, а паморозь заткала усі ліси дивовижними іскристими парусами. На сонці вони рожевіли, горіли і переливалися холодними вогнями. Увечері сплетене галуззя мерехтливим неводом затягало безкраї сині плеса, і в проріхах тріпотіли великі зеленкуваті зорі. Стужа кучерявими пасмами покривала коней, забивала ніздрі драглистим льодом. Чавунно почорніли обличчя партизанів, а очі, напівприкриті пухнастими повіками, звузились і тому, здавалось, мали значно довший розріз.

— Померзли, хлопці? — розтираючи рукавицею щоки, запитував Дмитро.

— Можна терпіти, товаришу командире, — ледве розплітаючи засніжені вії, відповідав Кирило Дуденко. — От тільки біда — з-під сидла підвіває, спасу нема.

— Гляди, не приморозь штанів, — лукаво косився Пантелій і потім додавав: — У лісах тепліше. Це б на полі — душу виїло б. Ми за галуззям заховались від морозу, як циган у ятері.

У глибоких вибалках, де було затишніше, підгодували коней; тупцюючи і підштовхуючи один одного плечима, трохи розігрівалися і знову їхали вузькими просіками, нев'їждженими дорогами, обминаючи села і хутори. Іноді Дмитрові здавалося, що він заблудився в цьому лісовому засніженому світі. Тоді виймав з польової сумки карту, лягав прямо на сніг і довго звиряв маршрут, пригадуючи усі прикмети дороги, що вкрай заповнювали пам'ять. На карті, знайдений в убитого фашистського офіцера, всі назви визначалися латинським шрифтом. За допомогою Тура Дмитро виписав абетку, і вже через три дні поволі читав і перечитував карту.

— Дмитре Тимофійовичу, ти природжений лінгвіст. Чи не думаєш мови вивчати? — сміючись, запитав його тоді Тур.

— А що воно означає "лінгвіст"?.. Ага... Закінчиться війна, чого доброго, і справді візьмусь за книги... Не тільки про сільське господарство чи художню літературу читатиму.

Зрідка натрапляли на лісорубів, з насолодою грілися біля багаття, розпитували про життя, і командир не без гордоців відзначав, що ні разу не збився з дороги.

Чим ближче під'їжджали до Славногородецького чорнолісся, тим більше Дмитро непокоївся, хвилювався і дужче поспішав до завітної землі, забуваючи, що треба було б

подбати про відпочинок людей і коней. Хотілося скоріше зустрітися, об'єднатися з великою силою, що орудувала в суміжній області, щоб дужче громити ворога.

Неначе до рідної сім'ї, тягнуло Дмитра до своїх братів. Розумів, що з великою родиною легше буде його загонові, поширшають бойові діла, твердішою стане під ногами уся земля.

Перед смерком, коли навколишній світ за деревами почав звужуватися, а самі дерева поблизу стали збільшуватися, заїхали в лісництво; воно стояло біля двох невеликих озер, переділених світлою лінією дороги. Тихий повів сутінків ніжно лягав на засніжені будівлі і казково зм'якшував їхні обриси чи то синіми тінями, чи то прозорим пилком, що розсівався з обважнілого гілля.

На тихий стук у вікно відчинилися хатні двері і почувся низький, обвітрений голос:

— Хто там?

— Впускай, господарю, лісових гостей. Душа наскрізь замерзла! — обізвався Пантелій Жолудь.

Невисокий широкоплечий лісник з напівсивими вусами, що зливалися з чорною бородою, відкрив сіни.

— Заходьте, хлопці.

— Заходимо, господарю. Як у вас — погані всякої не водиться?

— Хто ж ви будете?

— Партизани, справжнісінькі.

— До ранку зможете відпочивати спокійно, поки не почнуть десяцькі гонити на роботу селян.

Впевнено і гордо повів лісник коней у покриту дранкою стайню.

— Овес знайдеться у вас? — кинув навздогін Дуденко.

— Для добрих людей усе знайдеться! Такого зерна відшукаю, аж дзвенітиме, — промовив з-за плеча. Несподівано хороша усмішка освітила все його обросле, замкнуте обличчя.

У хаті Максима Петровича Коваленка горить невеличкий каганчик. Господиня на жорнах меле ячмінь, біля неї в одній сорочці стоїть невеличка, років шести, дівчинка.

— Оце ж при "нових порядках" такі нові млини понаставали, — показує рукою на жорна Максим Петрович. — Не життя, а одна розкіш: на жорнах мели, у ступі товчи, веретенем пряди, на верстаті тчи, без солі їж, слізьми умивайся, а рукою втирайся. До самої татарщини відкинув фашист наше життя.

Після вечері Дуденко сів біля каганчика писати вірші. На його зосередженому виду вже мінилися зморшки і тіні, заворушилися по-юнацьки свіжі уста... До воїна почали стікатися його надії і друзі, широко стали розстелятися сподівання, і навіть вбиті партизани приходили до нього, міцніше оживаючи в серці, аніж на ніздрювatomу, вогкому папері. А коли знаходилися вірні слова, обличчя Дуденка так зворушливо прояснювалося, наче саме щастя пересновувало його.

Пантелій потупцював біля Кирила, кілька разів заглянув через плече, потім щось пробурмотів про "музу, панночку парнаську", що категорично перебазовується в

партизанські ліси, і простягнувся на розстеленому по підлозі околоті соломи.

Дмитро підійшов до мовчазної дівчинки, підніс її на руках, і вона довірливо приторкнулася чорною голівкою до його грудей.

— Як тебе звати?

— Оксана.

— А де твої батьки?

— Фашисти убили, — на блискучих очах дівчинки майнув жах і заіскрилися сльози.

Зашерхлими губами поцілував дівчинку в невисокий лобик і з тяжким почуттям опустив її на землю. Він боявся що-небудь сказати, щоб не вразити, ще більше не запечалити дитячого серця. Не роздягаючись, ліг спати біля Пантелія.

— Дмитре Тимофійовичу, ви б на ліжку лягли. Прямо аж совісно мені. Є ж місце, такі гості... — бідкалась господиня.

— Не турбуйтеся. Ми звикли так спати. Воно і краще і вірніше. Не перини, а землю чути під собою, — заспокоїв лісничиху.

Уже почав дрімати, коли почув тихенький приторк до плеча.

— Дядю, ви не спите? — нахилилася над ним дівчинка.

— Ні, не сплю.

— Розказати вам, як фашисти вбили моїх тата і маму? — зручніше умостилась на соломі, тримаючись рукою за Дмитрове плече.

— Розкажи, дитино, — зітхнув, обережно пригортаючи рукою маленьку постать. Він не зник, щоб невеликі діти, здебільшого соромливі і несміливі з малознайомими людьми, розповідали про своє життя.

Оповідання дитини, безпосереднє і страшне, з тими деталями, які оминув би дорослий, тяжко вразило Дмитра.

— Влітку до нас у село приїхали фашисти, як їх звуть, забулася...

— Гестапо?

— Не, не гестапо. Гестапо я знаю. Яюсь інакше. У них на рукаві таке вишиття, як дві гадючки, а на кашкетах — смерть. Страшні, страшні.

— Військо СС?

— Еге ж, військо есес, — закивала головою. — От і почали вони розстрілювати людей, бо через наше село партизани проходили, людям зерно пороздавали... Мої батько, і мати, і тітка встигли вскочити в ліс. Тато мене на руках ніс. Але нас наздогнали фашисти на мотоциклах і почали стріляти. Спочатку упали мама, потім тітка, а потім — вже й не пам'ятаю. Прокинулась я після полудня. Біля мене лежить тато, трохи далі — мама, а ще далі на горбочку — тітка. Почала я їх гукати — ніхто не озивається. Тоді у мене і ручка заболіла. Подивилась я, а вона вся в крові. — Дівчинка закасала рукав, і Дмитро побачив біля ліктя синій шрам.

— Як не просила маму, тата, щоб вони встали, а вони не встають. Тоді я ще не знала, що вони вмерли насправді, — і знову сльози блиснули на великих засмучених очах. — Спала я коло мами. Під їхню руку голову покладу і сплю. Їла ягоди — їх багато у лісі було: ніхто не збирав. Потім тітка такі великі зробилися... Я пішла лісами —

дорогою боялася, щоб фашистів не зустріти. В лісі мене і знайшов Максим Петрович.

— Ходім, Оксанко, спати. Ти де будеш — на печі зі мною чи на ліжку? — запитала лісничиха.

— Із вами, — тихо відповіла дівчинка і затупала босими ніжками по підлозі.

Довго не міг заснути Дмитро, уявляючи, як жила Оксана біля убитих батьків. Потім думки переносили його до сім'ї і знову на обважнілих крилах вертались до дівчинки.

"Віділлються тобі, враже, сирітські сльози. Де б не заховався — з-під землі знайдемо тебе", — шептав потрісканими устами.

Нарешті Дуденко погасив світло, поклав в узголов'я автомат, простягнувся на підлозі і незабаром заснув. Тільки один Максим Петрович не лягав, часто виходив на двір, пильнуючи дороги і коней, та, наче подорожній, стукала у вікно обмерзла гілка плакучої берези.

* * *

Надвечір напали на глянсуватий слід полозків. Поміж глибоко втиснутими коліями хвилясте покрутився пунктир побурілих, заморожених краплин крові.

Дмитро скочив з коня і довго придивлявся до неширокої дороги, затиснутої з двох боків обважнілим чорноліссям. Подекуди на снігу валявся невеликий жмуток паші; потім Дмитро знайшов кілька закривавлених, зморожених в одно, шорстких шерстинок і догадався, що на санях лежали убиті свині.

— Напали, здається, на слід! — скочив на Орла і, сторожко озираючись по боках, поїхав попереду, тримаючи наготові автомат. Кінь грайливо танцював по снігу, вигинаючи голову до свого господаря. Недалеко від дороги Дмитро побачив обморожену, дельовану криницю, біля неї лежало відро, недбало гадючився мотузок. В цей час із березняка вийшов дід з батогом в руці і гвинтівкою за плечима. Побачив вершників і чимдуж пустився назад в березняк.

— Діду, почекайте! — гукнув Жолудь. Але старий тільки спритно, не по літах, запетляв поміж деревами, голосно кричачи:

— Шпигуни! Шпигуни!

Незабаром із лісу повискакували різно вбрані партизани; бачачи, що вершники не збираються ні втікати, ні відстрілюватись, кинулись до них, безцеремонне почали зсаджувати з коней.

— Шпигунів затримали!

— Чом їх пост не перепинив?

— Попались, сукини сини! — загомоніли партизани.

— Ану втихомирся! — злегка відштовхнув Пантелій високого чорноокого партизана, коли той хотів зірвати з нього зброю.

— Я тебе втихомирю! — відрізав високий воїн.

— Товариші партизани! Погано гостей зустрічаєте, — спокійно промовив Дмитро.

— Чого він нам баки забиває? Хай скаже, хто вас погнав сюди на мороз і погибель, — підняв чорноокий гвинтівку на Дмитра.

— Ану помовч, розумнику. І не бався своєю лялькою. Вояка найшовся! — Дмитро

так визвірився на нього, що чорноокий, подумавши, неохоче опустив гвинтівку прикладом у сніг. — Товариші партизани, ми приїхали до вас. Хочемо влитися у ваше з'єднання, яким керує товариш Іван.

І Дмитро коротко розповів про свій загін та про зустріч з партизанами із загону імені Леніна.

Після цього настрої у всіх змінилися. Уже ніхто не вигукував образливих слів, не збирався роззброювати, однак не опускаючи зброї, супроводили в березняк; до табору не повели, чекаючи представника від штабу з'єднання.

Швидко опускалися зимові сутінки — сині на прогалинах, чорні під деревами і голубі на високих шапках дерев; під ногами різкіше закрипіли сніги.

З глибини лісу збільшені сутінками вийшли чотири чоловіки. У переднього, рослого, була тверда, не лісова похідка, на грудях висів автомат, а з-під неглибокої вушанки вибивалося розкішне, переплетене памороззю пасмо кучерявого волосся.

Дмитро насторожився, не спускаючи очей із цього партизана. Неясні спогади глухо заворушились у пам'яті. Щось було знайоме в широкій прямій лінії плеч, міцній похідці, в русі руки, якою він відкинув із високого чола непокірний чуб. І враз аж трусонуло мозок, затемнило очі. '

— Іване Васильовичу! — розриваючи коло, кинувся вперед.

— Дмитро! Дмитро Горицвіт! — Кошовий зраділо зупинився на мить, потім прискорено ступив уперед і, навхрест охопивши руками Дмитра, міцно стиснув його в обіймах.

Тричі поцілувались, відхилились назад і знову поцілувались. Од радості в Дмитра перехопило подих, задзвеніло у вухах, а серце так загупало, що здавалось — неначе хтось у сусідньому кварталі рубає ліс. Затуманеним зором він бачить осміхнене обличчя Кошового, веселі жмурки в очах, і шматок сизого неба в прорізі дерев, і серп місяця, що заходить за хмару, а може то зовсім і не хмара, а віття щедро сипнуло памороззю, бо знову місяць вплив на невелику чисту ополонку.

— Оце так зустріч! — не знаходить Дмитро слів, щоб висловити свою радість, і не чує, як з-під сплетення засніжених вій виступають дві прозорі краплини.

— Неждана і хороша, — усміхається Кошовий і захоплено оглядає Горицвіта з усіх сторін. — Прямо тобі вилитий партизан! Молодець, молодець, Дмитре. Воюємо, значить!?

— Воюємо, Іване Васильовичу! — не без гордоців відповідає.

Йому приємно прямо глянути в розумні іскристі очі колишнього секретаря райпарткому і вдвоє буде приємніше розказати, як жив і боровся з ворогом весь довгий час розлуки. Тепер у Дмитра не було потайників, куди неохоче заглядалось, не було сумнівів, що не так він іде життєвою дорогою. Відчуття значущості своєї справи зробило його сміливішим, добрішим і глибшим. Ці зміни, не відчутні в щоденних клопотах, якось несподівано впливали через деякий проміжок часу, і Дмитро, підсвідоме, більше чуттям, ніж розумом, усвідомлюючи їх, відчував міцну радість.

— Може і в начальники вийшов? Хоча навряд — ти не любиш бути на виду.

— Довелося полюбити, Іване Васильовичу. Часи інші настали, — гордовито відповів, дивуючись, що так йому легко тепер говорити про свої колишні тіньові закутки,

— Справді? Ким ти?

— Командиром партизанського загону.

— Слави багато, а мороки ще більше, — пригадав Іван Васильович колишню репліку Дмитра, і обоє щиро розреготались. — Радий за тебе, товаришу командире. Дуже! І я в чинах ходжу — командир партизанського з'єднання.

— Радий і за вас, товаришу командире! — Зразу ж виструнчився. — Приїхав зі своїми хлопцями до вас на пораду. Разом хочемо бити ворога, — Дмитро почав знайомити Дуденка і Жолудя із Кошовим.

— На більші оперативні простори хочете виходити?

— На більші.

— Добре діло задумано... Поїзди рвете?

— Рвемо, Іване Васильовичу... Мені навіть у снах ввижаються далекі перестуки вагонів. Найбільше хвилюєшся, коли поїзд наближається до міні.

— І в мене таке відчуття, — примружився Іван Васильович. — Чим рвете?

— Трофейними бомбами.

Дмитро розповів про свої підливні засоби.

— Інтересно, але дуже небезпечно.

— Небезпечно, Іване Васильовичу.

— Ми вас іншими новинками порадуємо: є у нас вибухові речовини і арматура для знесення поїздів. Москва допомогла... Сім'я жива?

— Жива.

— Як Ольга? Така сама щебетуха?

— Похмурніла, Іване Васильовичу. Наче дорослою стала.

Отак невимушене розмовляючи, пішли до штабу партизанського з'єднання. З кожним кроком наближався одноманітний м'який гуркіт. Незабаром підійшли до невеликої прогалини, де кружляли впряжені в керат троє коней. Пахло міцним потом, збитим снігом і свіжозмеленою мукою. Старий партизан виліз із землянки, розв'язав мішок і засипав зерном чотирикутній поклатистий кіш. Зерно вдарилося в дерев'яні стінки, скоромовкою промовило "жить, жить", і камінь загудів глухіше, м'якше.

— Що це у вас — свій млин? — зупинився на мить Дмитро.

— У нас усе своє: і друкарня, і млин, і дубильня, і олійня, і навіть невеличка ковбасна фабрика.

— Спитать би, чи нема горілчаного заводу, — пошепки промовив Пантелій до Кирила.

— Тоді ти директором попросишся?

— Ні, знайомство з директором заведу.

Вартові пропустили в простору штабну землянку, і Дмитро вражено зупинився біля дверей: почув голос диктора, що натхненно говорив чистою російською мовою.

— Іване Васильовичу, Москва?!

— Москва, столиця наша, — усміхаючись, відповів Кошовий і познайомив новоприбулих із комісаром з'єднання майором Кузнецовим і секретарем партбюро Гірником.

Мов зачарований, забуваючи про все, припав Дмитро зі своїми бійцями до радіоприймача, вбираючи в кожную клітину неповторний голос Великої землі.

Саме знову передавали про величну перемогу наших військ під Сталінградом. Кожне слово було хвилюючою новиною, вливало силу і радість, і Іван Васильович, дивуючись, спостерігав, як суворе обличчя Дмитра, покрите негустими, але глибокими зморшками, привітно добріло і прояснювалося в майже дитячій захопленні, як перепечені морозом уста повторювали знаменні цифри і населені пункти...

— Щасливі ви, — звернувся до Івана Васильовича. — А ми зовсім були відрізані від світу, як скибка від хлібини.

— Коли б побільше таких скибок було накраєно.

— Новини часто доводилось виціджувати із запродавських газет...

— Ну, цю прогалину тепер можна заповнити. Ми не тільки слухаємо Москву, а й зв'язок налагодили з нею.

— З ким?

— З Українським штабом партизанського руху, — і Іван Васильович повідомив гостям багато значних новин.

Спати Дмитро не лягав до самого світу: жадібно розпитував і про події в Радянському Союзі, і про міжнародне становище, і про роботу партизанського з'єднання. Кожне слово, сказане Кошовим, було значуще, за ним відчувалося життя Великої землі, до якої Дмитро тепер так тягнувся, як соняшник до сонця.

За звичкою Дмитро навідався до коней. Десь за північ перевалило, бо Стожари уже саяли на заході. І ліс, і фіолетові тіні, і зоряна ніч — все було урочисто прекрасним, зрозумілим і близьким-близьким. Недалеко від штабної землянки — почув підземний гул. Розправляючи охолоді плечі, повільною ходою попрямував на приглушений звук.

— До наших першодрукарів у гості? — усмішкою зустрів його той самий чорноокий воїн, який ще кілька годин тому намірявся гвинтівкою.

В підземній друкарні біля двох ручних станків працювали літні партизани. Саме друкували наказ Верховного Головнокомандуючого про перемогу під Сталінградом і відозву до поневоленого народу.

Біля секретаря партбюро Гірника тісним колом сиділи молоді партизани-зв'язківці. Радістю і завзяттям горіли їхні очі. Воїни жадібно ловили кожне слово старого більшовика про торжество сталінської стратегії.

— А тепер, товариші, несіть сталінське слово перемоги нашому народу, — підвівся з куцого обзема Гірник;

Партизани тихо і урочисто почали з його рук брати невеличкі пачки листівок.

Короткий міцний потиск руки, останні слова поради і прощання — і вже розходяться воїни скрипучими снігами на всі чотири сторони світу. Уже світанком околиці села знатимуть сталінський наказ і святкуватимуть перемогу зі всією

країною.

Попрощавшись з Гірником, який почав працювати над текстом нової листівки, Дмитро попрямував до штабної землянки.

Іван Васильович, наморщивши лоба, сидів над заваленим паперами столом.

— Дмитре, ти партизувався? — несподівано запитав його Кошовий.

— Партизувався, Іване Васильовичу, — і ясно подивився у вічі командиру. — То пам'ятний день у моєму житті. День першої перемоги нашого загону, значної перемоги.

— І твоєї перемоги, — промовив значуще Іван Васильович. — Це добре, Дмитре. Ти знаєш, що сказав товариш Сталін відомому ватажкові партизанського руху Сидору Артемовичу Ковпаку? Командир партизанського загону в тилу ворога є представником партії і радянської влади. Розумієш, до чого зобов'язує нас така довіра?

— Розумію... І тут товариш Сталін не забув про нас, — тихо і схвильовано відповів Дмитро.

— Ворога справно б'єш, Дмитре? Не засиджуєшся в дівках?

— За це не сумнівайтесь, Іване Васильовичу, працюю по совісті. Може не все воно виходить, як хочеться, ну, та це друге питання... І ще чому навчав товариш Сталін?

— Головне — міцніше тримати зв'язок з народом, підтримувати його дух і черпати звідти нові сили. Вороги не тільки мучать його, а й отруюють свідомість. Сам знаєш про всякі провокаційні чутки. Тепер нам так треба повести роботу, щоб все населення знало про наші успіхи і йшло з нами бити ворогів. Ми поки що, як сказав товариш Сталін, другий фронт.

— А справжній другий фронт хитрує, наче баришник? — хмуро запитав Дмитро.

— Тут гірше, аніж хитрощі.

— Коли б нам радіоприймач?

— Самі винні, що досі не дістали. Ну, спати пора. "На добраніч та всім на ніч" — це, здається, твоя любима пісня.

— На добраніч.

Але Дмитро навіть на мить не заплющив очей цієї ночі.

Сколихнулися давні літа молодості, поєдналися з широкою течією нинішніх подій, і добре стало на серці Горицвіта, бо і зустріч з Кошовим, і останні радісні події, і ця нічна розмова у землянці були передвісниками людського і його особистого щастя, як небесний льодоплав є передвісником справжнього льодоходу і весни.

Через три дні, попрощавшись із Кошовим, Дмитро з п'ятьма партизанами рушив до свого загону. В основному штаб з'єднання вирішив перебратися до Городища, в значно більші ліси, але на всякий випадок послав своїх посланців, щоб іще краще ознайомитися з новою територією, на місці розпланувати розташування загонів.

Х

Після величної Сталінградської епопеї, відгуки якої весіннім громом сколихнули всю окуповану територію, посилювся приплив до партизанських загонів. По всій Україні зростала і зміцнювалась віра в близьке звільнення од неволі. Вістки, одна надійніша від

другої, наповнювали радістю серця і підіймали народ на боротьбу.

Одночасно перед очима населення і партизанів пропливала картина деморалізації і розкладу розбитих італійських та мадьярських частин; обідрані, голодні, вони отарами заповняли придорожні села і сунули безладним місивом.

Партизани нападали на них; коли можна було — без бою обеззброювали і зникали в лісах. Розвідники загону "За Батьківщину" під керівництвом Симона Гоглідзе невпинно слідкували за великою групою мадьярів, а коли та розповзлася на дві частини, приблизно по шістсот солдатів у кожній, зразу ж повідомили штаб загону. Негайно на раді штабу було накреслено план операції.

Вогневики з двох боків мали гарматами затиснути шлях на виходах з села; кулеметники залягли на головних перехрестях, а основні сили загону і половина взводу штабної охорони повинні були провести блискавичне обеззброювання. Був даний наказ не зачіпати мадьярів, якщо ті не будуть чинити опору.

Саме проспівали перші півні, коли Дмитро під'їхав до гармашів Підвисоцького, що прямо на шлях викотили гармати.

Поміж деревами низько пливли великі передвесінні хмари. Під копитами Орла хрустів молодий льодок, що затягнув невеликі калюжки, які вдень іноді так несподівано добре запахнуть — не прісним снігом, а напіврозмороженою землею.

Невеликі партизанські групи, всього по чотири-п'ять чоловіка, легко, мов тіні, з'являлись і зникали у темряві, припадаючи до вікон і дверей, ждучи умовного знаку.

— Товаришу командир, щастя на нашому боці! — під'їхав Симон Гоглідзе. — Ці вояки повиставляли варту, а вона вся позашивалася спати.

— Баба з воза — колесам легше, — відповів, притримуючи коня.

— Чує моя душа, що із гармати не вистрелиш сьогодні. До того тепер мадьяр учений пішов! — з удаваною зажурою похитав головою Підвисоцький.

— Навчили під Сталінградом коржі з маком їсти. До кінця віку не забудуть.

Один за одним пролунали два постріли, дивовижно нагадуючи стрільбу з мисливських рушниць, і ракети навскісними зеленуватими вогнями підвелися до низького хмарного неба. І зразу ж почулися дзвін скла, гупання в дзері і лункі голоси.

Пантелій Жолудь першим увірвався в простору хату і громовим голосом гукнув:

— Руки вгору! Давай "пушка"!

При колихливому світлі каганця заворушилися обідрані і брудні мадьяри. Сидячи, з широко розкритими від несподіванки і страху очима, підіймали руки вгору, дехто забився під лави і піл, але ніхто не доторкнувся до зброї, що лежала на скрині, висіла на стінах. Партизани зразу ж озброїлись легкими карабінами, букові лежа яких сяяли і переливались блідими плямами світла.

Бачачи, що в них не стріляють і не збираються нікуди вести, мадьяри ожили, на перекошених жахом обличчях почали переміщуватись запобігливі усмішки.

— Рус хорош! Рус хорош! — устаючи з долівки, швидко заговорив чорний мадьяр.

— Самі знаємо, — резонно відповів Пантелій. — Чого ж ви, коли рус хорош, полізли воювати з нами?

— Рус хорош! Рус хорош! Фашист капут! Мі бесюнтеттук о горцвот , — твердив одне й те саме.

Захопивши зброю, партизани побігли до другої хати. Недалеко пролунав одинокий постріл.

— Поклали якогось гарячковитого офіцера, — прислухався Пантелій.

— А може кого з партизанів? — запитав Дуденко.

— Ні, наша, трьохлінійна вдарила.

В третій хаті знайшовся кремезний, зарослий по самі очі мадьяр, що добре розумів російську мову, і Пантелій з ним завів жваву розмову, а потім, вийнявши засмальцьованого зошита і олівця, записав кілька мадьярських речень.

— Це для чого тобі? — поцікавився Слюсар.

— Як для чого? В партизанському господарстві не здається, думаєш? Ще, може, ми з тобою таких мадьярів розіграємо, прямо наче в кіно. Ти ще не знаєш мене! То як буде: "ідіть прямо цією дорогою"? — звернувся до високого мадьяра і швидко записав відповідь: — "Менем едьенешен езен оз утон".

— Чортів Пантелій! — захоплено прошепотів Дуденко.

— Сякий-такий Пантелій, а все-таки веселій. Ти б от рому роздобув, поки я поговорю про всякі діла,

— Товариш партизан, — ніяково водячи жагучими чорними очима, звернувся оброслий мадьяр до Пантелія. — Ви нас... ви нас не...

— І не, і ні — не бійся. Повертайтеся до себе, беріть за карк чи за шию свого Хорті і всяких хортів. Ти хто? Робітник, селянин?

— Селянин... Желлир . Погнали на війну. Життя зашморгнули, — чорні очі мадьяра затуманились.

— А ви зашморгніть тим шиї, кому треба. Не сподівайтесь на готовеньке. Ех, несвідомі ви! В нашого колгоспника треба повчитися. Знаєш, що таке колгоспник?

— Колгозішта!.. Знаю, знаю, — весело закивав головою мадьяр.

В хату вбіг розчервонілий Янчик Димницький.

— Брати-слов'яни, збирайтеся на майдан!.. А до нас пристав мадьяр Янош Балог. Комуніст. Чотири роки у в'язниці сидів. Каже: буду партизанити, поки Венгрія не стане вільною.

— Подружимо з ним, — твердо вирішив Пантелій Жолудь і підкреслено сунув зошит у кишеню, потім однією рукою притиснув до себе Димницького і загудів над його вухом: — Янчику-Подольанчику, поплинь, поплинь по Дунайчику.

— Пливемо на повний хід, — задикувато відповів Димницький.

— А правда, хороша ланка виходить: Іван Василенко, Янчик Димницький, Янош Балог...

— Ланка дружби, Пантелію. — Тісно притулившись один до одного, вони виходять з хати.

Мадьяри проводять їх довгими здивованими поглядами. На світанку добрались до лісу. їдучи на своєму веселому Шпачку, Пантелій надокучав Дуденкові:

— Що ти за поет, коли навіть віршика не склав про наш напад. Був би я поетом... Ні, Кириле, не пурхала біля тебе муза. Справжні поети на ходу вірші пишуть. Доведи, що ти творець.

— Слухай, — усміхнувся Дуденко і почав декламувати:

На Шпакові сам не свій

Іде Жолудь Пантелій:

Без горілки і без рому

Повертається додому.

А коли б...

— Досить, досить! Генія зразу видно, а розв'язку вірша й я без "коли б" знаю... Не подобається вона мені...

Після підрахунку виявилось, що в мадярів було забрано біля двохсот гвинтівок і карабінів, та вісімнадцять пістолетів. А набоїв було обмаль.

Горицвіт наказав озброїти усіх дівчат-партизанок легкими мадярськими карабінами.

XI

Старість не красить людини. Тяжко змінилася останнім часом баба Орина: зовсім занедужала, поменшала, в землю вросла, та роботи не кидала. Ще восени почала скаржитися Софії:

— Ноги обважніли, дочко, не слухають. Відходили своє — відпочинку просять... Ти мені квасоллю піднеси — буду теревити, або соняшник почухраю.

— Нащо воно вам? Я й сама з дітьми все пороблю.

— Ні, дочко. Коли щось робиш, воно і на душі легше стає, не так про горе думається. З одними думками тепер не сила оставатися мені. Подумаєш про недавнє життя-щастя, а на теперішнє лихо звернеш, то й остання кров замерзає усередині. Робота втішає чоловіка. Не можна нам попустому жити... Коли б це так умерти, щоб ти із ділом впоралася і мене затепла поховала.

— Чого ви про таке говорите? Страшно мені. Живіть, бабо.

— Нема чого стращатися. Відколи світ та сонце стоять люди вмирають. Смерть вісті не дає тільки молодим, а я її вже за плечима чую... Страшно тільки не совісному вмирати в старі літа.

Зима була морозна і забитна. Тим-то за всю холоднечу Орина навіть словом не обмовилась про смерть. А коли пригріло весняне сонце, коли одного разу вбігла до хати закосичена пролісками Катерина, баба, дивлячись на те обвітрене пахуче дитинство, пригорнула внучку до себе, вийняла з коси одну голубеньку квітку, зітхнула і знову, пізніше, заговорила з Софією про дальню дорогу.

— Хоч би ще раз перед смертю нашого Григорія побачити. Зниділа ти, дочко, без нього, і мені тяжко. Все у снах його маленьким бачу. Живий, виходить. Тільки де він теперечки по світі ходить? Хоч би слово, півслова через когось передав...

І під цей тихий, одноманітно розсудливий голос на її молодиці наверталися сльози, пропікали гарячі змарнілі щоки. І знову виринав перед очима Григорій і зникав, як

зникає утлий човен на потемнілій розбурханій річці. А іноді навіть у болючій думці не могла дотягнутися до образу чоловіка, побачити його. Зі страхом помічала, що в дорогих рисах, в отій далекій далечині з'являлося щось нове, тривожне і нерозгадане. Тому поспішала до фотографій. Але й вони, вицвітаючи, з часом почали повівати якоюсь дивною застиглістю чи то холодком. Бо у серці молодиці всі риси чоловіка були незмірно кращими, дорожчими, живими.

— Не треба плакати, дочко... або поплач, поплач. Воно, дивись, легше стане. Не раз і мені за своїм плакати приходилося, коли з бурлаками ходив на ті заробітки. Мозолем і кривавицею кожна копійка обкипала. Сироти ми обоє були. А тепер при живому батькові діти сиротами стають... От чує моя. душа, що скоро Григорій або сам заскочить, або беззастережно обізветься.

І справді, через кілька днів, надвечір, коли Софія повернулася з нової панщини, зайшла почорніла, висušена жінка в блаженському вбранні. Її змарнілий вид туго стягнула шершава, у вітряних лишаях шкура, а червоні, втомлені очі горіли, як дві рани. Привіталась і тихим голосом попросила води. Але зір у жінки був такий голодний, що Софія зразу догадалась: не води хотілося мандрівниці. Нагодувала жінку, розговорились, і та подала їй невеличкого листа.

Мало не умліла Софія і, схопивши обома руками задавнений, проїнятий дощами і потом папір, вибігла на подвір'я, щоб на самоті прочитати той трикутничок. Забула про все. Неначе увесь світ нахилився над нею, приголубив теплою рукою, прояснив затуманені очі.

— Григорію мій! Грицю! — поклікала до себе чоловіка, ніби він міг її почути, і притулила до грудей дороге слова. А великі мовчазні сльози тихо капали на босі смагляві ноги, на молоду траву і входили у весняну землю. Кілька краплин так засвітилися в зіллі, що сама Софія подумала б — роса мерехтить.

Прибігла Катерина і з острахом прикипіла до землі невіддалік плоту, дивлячись на матір.

"Тата вбито!" — аж вросла в землю в німій скорботі. Але коли мати підвела на неї очі, з радісним криком кинулась до неї:

— Мамо, тато листа передав?.. Передав?

— Передав, дитино. І тебе згадує, цілує. Прочитай, дочко, — подала Софія нагрітого серцем листа.

А невідома жінка поспішала. Дуже поспішала. Софія ледве встигла написати кілька слів, щоб вони хтозна через які руки попали до чоловіка.

"Дорогий Григорію! Змучились ми. і скучили за тобою. Мені здається, що я вже тебе ціле життя не бачила. Діти виросли, витягнулись без тебе і все чекають свого тата. Люба говорить: "Прийде мій тато, візьме мене на руки і високо-високо, аж до самого неба підійме". А до мене на руки не йде. Баба Орина дуже постарілась і хотіла б ще хоч раз побачити тебе. І всі ми тебе виглядаємо кожного дня, Григорію, і кожної ночі. Усі ми до самої землі кланяємося тобі. Спасибі, що не забув нас, а ми тебе до кінця віку не забудемо. Іще передаємо наш низький поклін партизанам, що ходять з тобою в бої. Ми

всі хочемо, щоб вони дожили до того дня, коли стрінуться зі своїми сім'ями, дітьми. Твоя вірна жона Софія".

Невідома жінка уважно прочитала листа і сказала Софії закреслити останні рядки, де згадувалося про партизанів. На німе запитання пояснила:

— Може десь у чорні лапища попаду.

— Партизанка ви?

— Партизанка, — і вперше за весь час усміхнулася.

— Я вам якусь одежину попошукаю, переодягнетесь, — кинулась Софія до скрині.

— Не треба, — рухом руки хотіла зупинити її партизанка, — не зобижайте себе.

— А це й не моє.

— Чиє ж? — здивувалася.

— Людське.

— Склад у вас, чи як? — недовірливо підвела брови.

— Який там склад... Я входжу в групу сприяння партизанам. Допомогаємо чим можемо нашим оборонцям, — тихо відповіла Софія і подала свій найкращий одяг.

— Хто ж керує вами?

— Підпільна парторганізація.

— Листівки на телеграфних стовпах — це ваша робота?

— Наша, — Софія підійшла до печі, біля якої лежали в'язочки соснової дранки, вийняла одну пахучу платівку і подала партизанці: — Це теж наші листівки.

— Винахід! — весело засміялася жінка, прочитавши на дранці повідомлення Радінформбюро.

— На ярмарку їх легше розповсюджувати, аніж звичайні листівки.

— А от одяг, здається, свій даєте?

— Свій, — призналася Софія. — Збираємо більше для чоловіків. Не зобидьте мене — візьміть.

Вони тепло, мов подруги, попрощалися, і партизанка пішла городами в темну весняну ніч.

— Не дочекаюсь я Григорія, — з жалем сказала другого дня Орина. — Коли б мав скоро прийти, не подавав би звістки.

— Може й діждетесь, — відповіла Софія, хтозна в який раз перечитуючи листа.

— Ні, дочко, не судьба мені. Оце поклади в скриню, щоб напхваті було.

— Що це?

— Моє вбрання. Останнє, — і діловито, спокійно подала тугий вузлик, де лежали намітка, чорне плаття, біла хустина, чорні носки і невелика подушка.

Тільки тепер Софія з острахом поглянула на Орину, почувуючи, як смерть наближається до їхньої хати.

За ці дні, пильно придивляючись до баби, помічала, як та мінилася і на очах прощалася зі світом: послухали і аж посиніли руки та ноги; закруглилися, глибоко запали і стали неначе прозорішими очі, а на обличчі з'явився темний рум'янець.

— Ще кілька день залишилося їй до смерті, — пошепки якось сказала сусідка і

похитала головою. Та не довелося Орині померти своєю смертю.

XII

Розкидавши ручки, біля Югини лежала Ольга, на другому ліжку горілиць спав Андрій. І чомусь Докії здалося, що хата пахне болотяними травами, прокислою водяною іржею. Що за причина? Ще раз вдихнула повітря. В сухій настій васильків вплітався вогкий дух кінської м'яти і прісний недобрий присмак багновища.

Своя хата вже не радує, а лякає її. Таке життя настало... Коли ж цьому край буде? Усе добре одвернулося од людей, і тільки горе суше мозок, розриває на шматки серце, в'ялить до самої кості напрацьоване тіло.

То перше вона йшла на поле, наче на весілля. Отой шматок блакитного неба, затканий сонячною пряжею, отой споконвічний широкий шлях, оті пшениці, що обважнілим колосом солодко пощипували її руки, оті три ставки, нащетенені високими стрілами очерету, оті веселі горді люди — велика рідня її, — все кожного разу здавалося новим, радувало око і душу. А тепер сама земля віє кладовищем. Куди не підеш — тільки розмови про людське безталання. Тужать похилені осиротілі оселі, горюють молоді вдови, попідвіконню ходять сироти-діти.

Сама земля плаче...

З дивовижною яскравістю бачила засмучені обличчя рідні, сусідів, знайомих і здригнулась, згадуючи, як перелякалася тої осені в лісі. У неділю пішла по гриби. Погожий осінній ранок снував на стернях срібнорожеві нитки павутиння, нанизавши на них переливчасті дрібні зерна роси. Парували, неначе закипали, мідні чаші розлогих дубів, і сумовито оголялися на смерть перелякані, трепетні осики. Через дорогу в ліску заворкотав дикий голуб. І враз далеко-далеко, мабуть аж на шосе, прогуркотів вибух.

— Оце добре! — зраділа і зразу ж острахом пройнялася: а може Дмитро порядкував зі своїми хлопцями. Що, як ловлять його?

І, боліючи серцем, заплющила очі, прислухаючись до кожного шереху.

Спокійно в прогрітому сонцем і пахощами грибів осінньому лісі. Тихо падають з дерев на землю золоті дукати. На дичці застукав дятел і штопором, донизу, почав писати чіпкими ногами круги по замшілій корі. Великий гриб, наче брунатний картуз, притулився до потрісканого стемнілого срібла старої берези. Докія потягнула його за корінець до себе, і податлива м'яка земля піднялася вгору, оголюючи білу сітчатку грибниці. Колись вона тільки дорікнула б собі в думці, що так необережно розкрила грибницю. А тепер примхливе плетиво знову нагадало смерть, намітку в домовині, і, сидячи навпочіпки біля кореневища, довго не могла заспокоїтись, перебираючи в голові печалі останніх місяців.

Тупіт копит вивів її з задуми. Навмання, припадаючи до шиї коня, лісом скакав Андрій. Русявий чуб вибився з-під картуза, а допитливі очі гостро нишпорили навкруги. Ось він побачив її, одначе хоче їхати далі, та вона гукає внука до себе.

— Андрію, Андрію!

Хлопець неохоче повертає коня і під'їжджає до неї.

— Що ви, бабо, гриби збираєте? Назбирали вже? — з перебільшеною цікавістю

питає хлопець. Обличчя його заляпане згустками болота, штани мокрі, покриті іржею і зеленими, краплинами жабуриння. Чорні виразні очі натовлені, а кінь важко зводить запітнілими боками.

— Ти де був? Чому такий заляпаний?

— Де був?.. Кінь розпутався вночі і аж на болоті знайшов його... Так де ж ваші гриби? — збиває Андрій її з пуття.

Вона вже не сумнівається, що хлопець хитрує, і докірливо дивиться на нього.

— Їй-богу, бабо, на болоті знайшов коня. Замерз, що й досі не можу нагрітися. Поїду додому.

І це "їй-богу" — бо хлопець ніколи не божився — ще більше непокоїть її. Вона підходить впритул до коня і пильно вдивляється в очі дитині. Андрій спочатку намагався заховатися од її допитливого погляду, а потім насупився і різко спідлоба вперся очима в неї. Так само, як і в Дмитра, затріпотіли крила трохи навислого, з горбинкою носа, а губи стиснулись в один тонкий пружок.

І, вона знає, вже більше нічого питати Андрія: обценьками не вирвеш зайвого слова. Таким був її Тимофій, таким був Дмитро, таким і внук вдався.

А Андрій різко дивиться, насторожений, як птах перед польотом, і рішуча впертість аж набухає в кожному його русі.

— Їдь додому, дитино, переодягнися, спочинь трохи.

— Добре, бабо! — раптом веселіє хлопець, в очах проскакують світлі іскорки. — На Рокотовщину ідіть. Там грибів!.. — він риссю виїжджає на просіку, затінену узорчастим обважнілим склепінням осіннього лісу...

* * *

Вітер небало розірвав хмару, і в димчастому просвітку поплав повновидий місяць. Жовте проміння процідилося в хату і освітило бліде обличчя Андрія. Рівно дихаючи, лежав хлопець на ліжку, накритий батьківським піджаком. Довгасте обличчя з затіненими очними впадинами було гордовитим, впертим, і тільки рожевий пелюсток нижньої губи, відкриваючи лінію зубів, зм'якшував не по-дитячому суворий вираз.

Роде, мій роде, що нам робити в цьому жорстокому світі? Куди з вами подітися, дрібні діти, де порятунку та захисту шукати? То втішалася вами, як самим сонцем, а тепер підтинає життя проклятий фашист, підтинає, мов сокира дерево. Хіба ж так думалось жити?.. Усі вчителі не могли нахвалитись її онуками. Та й сама бачила: до чого не візьмуться, все до ладу доведуть... Коли б наші повернулися, коли б розійшлися ці поганські хмари, як туман по долині...

В уяві пропливало місиво постатей чужинських, огидливих потвор і виразно чула, як оті ковані чоботи не в землю — в її груди в'їдались.

Тяжко горювала вдова, та треба ж було підтримувати Югину, внучат, тому-то й бадьорила на людях, затискуючи всі печалі.

Краще накрила піджаком Андрія і, коли відступала назад, ненароком торкнулася рукою бильця ліжка. Мокра одіж обпекла їй пальці. На викручених, ще не просохлих штанах Андрія рясніли волокнисті нитки водоростей.

— Де той поганий хлопчисько завжди так забрьохкається? Запитай — знову пеню на коня зверне. Сочити за тобою треба, потайний, весь у батька пішов. І справді, хто його по тих болотах мордує? Неспроста часто пропадає кудись хлопець.

Пішла в другу хату, лягла на ліжко, та заснути не могла. І печаль, і думи, і спомини обступили її, як хмари отого місяця, розширили серце, і не спалось вдові, як не спиться перед горем людським.

Знову підвелася з постелі, вийшла на вулицю. Брудні хмари лахміттям затягнули небо, заховали місяць і своїм обвислим ганчір'ям хилились долі, наче хотіли привалити мовчазну землю. Холодною од роси стежкою попрямувала в садок У темряві світили напіврозквітлим суцвіттям яблуні, біля плотів одцвітали вишні, рясно покривши пелюстками вогку землю...

Які то були весни перше? Кожна грудочка співала в її руках чи під ногою, як жайворонок. Дорогим убранням красувалося село, наче наречена, а дівоча пісня од світу і до світу не влягалася на спочинок. А тепер тої пісні тільки й почула, коли дівчат у неволю гнали. Саме небо плакало, чуючи ту пісню... Коли вже полегкість настане? Хоч би ти, сину, прийшов, своєю рукою потішив стару матір, приголубив дітей...

І ние серце вдовине, болить, як перед горем людським.

Вулицею чути чийсь обережні кроки, і вона, крадучись, підходить до крайньої яблоні. Висока постать зупиняється на мить біля її воріт і зразу ж, злодійкувато горблячись, прямує далі.

"Ліфер Созоненко, — пізнає і проводить очима ненависну тінь. — Чого він?"

Докія безшумно виходить на вулицю і зупиняється біля плоту. На воротах бачить накреслений крейдою невеликий хрест.

"Намітив проклятий", — і хапається руками за пліт, боячись, щоб не впасти од нестримного болю всередині. Потім сторожко прямує вулицями, придивляючись, чи нема ще де помітки. Такий самий хрест бачить на воротах Карпця і тихо стукає у раму. Згодом у вікні з'являється постать, вся у білому, довго дивиться на Докію і зрештою відчиняє сінешні двері.

— Це ви, Докіє Петрівно? — дивується Василь Карпець. — Що вас принесло? Чи не Дмитро щось доручив?

— Ні, Василю. Лиха година мітить нас...

— Тікати треба, скоріше тікати. Біжіть за своїми, — спішить до хати Василь, вислухавши стару. — Уже світати ж починає...

* * *

Тільки почало розвиднятися, як вітер доніс з Великого шляху притишений рев машин.

Андрій прожогом кинувся до клуні, виніс драбину і поліз на стріху. М'яка сизувато-молочна синь весняного світанку опускалась на зелені поля, на високу могилу. За селом, як вартові, стояли непорушне чорні безлисті дуби. Машини зупинилися на царині, з них повискакували дрібні темні постаті і почали, обабіч од шляху, розсипатись полем і долинкою, охоплюючи дугою село.

Не зліз, а скотився з драбини хлопець.

— Мамо! Бабо! Тікаймо в ліс! Зараз же тікаймо! — вскочив у хату і почав будити Ольгу.

— Ти чого? — спросоння скривилась і незадоволено тріпнула рукою дівчинка.

— Гестапо їде! Збирайся!

І дівчинка, зразу ж широко розплющивши очі, зіскочила з ліжка, швидко закружляла по долівці, не попадаючи руками в рукава.

— Клунки покиньте! Нічого не беріть, тільки чоботи та сачки. Прямо через поле — в ліс. І на болота. Я вас наздожену! — порядкував Андрій.

— Куди ж ти? — запитала Югина, наспіх запинаючись хусткою.

— Сповіщу людей, щоб тікали.

"Сину мій, кровинка моя". — болісно стиснулося серце в матері.

— Оберігайся ж, Андрію. Не буде тебе...

— Знаю, знаю, мамо! — нетерпляче махнув рукою. — Не баріться! Городами біжіть, — схопився за гриву, вскочив на коня і вилетів на шлях, тільки курява закрутилась позаду.

"Сину мій, кровинка моя", — на мить застигла мати серед подвір'я, притуляючи заломлені руки до грудей і впираючись підборіддям у сплетені пальці.

На очі навернулися сльози. І тепер через сина вона краще пізнавала Дмитра, і не було їй в світі дорожчої людини, що так несподівано колись затьмарила хмурою впертістю дівочу радість.

А курява підіймалась і застеляла шлях. Стихало курликання копит, і влягався пил. І нікого, нікого на світанковому шляху.

"Сину мій, кровинка моя", — тремтить серце, як росина на скошеному стеблі, а очі дивляться в далечінь, хочуть побачити, розгадати майбутнє, зустріти на шляху Дмитра з Андрієм, мовчазних, поважних, як перше колись із поля повертались.

Та німує шлях.

— Ходімо, дочко моя, — Докія торкнулася рукою її плеча.

— Ходімо, мамо, — неначе прокидаючись зі сну, промовила. І то "мамо" було так сказано, що аж стрепенулась Докія, Зрозуміла, що робиться на серці Югини, заспокоїла її:

— Нічого, дочко. Перетерпимо. Не раз нагорюємось, наплачемось, а перетерпимо, дітей збережемо. А потім так заживемо! На руках Дмитро носитиме тебе. Спом'янеш моє слово. Та й пішли, доню.

Мовчки минули шлях і, вже спускаючись в долину, оглянулись назад.

Пишною білою хвилею підіймався їх сад, зеленими вогниками перехитувались під хмарами тополі, із вишніків червоно блиснули шибки хати та й погасли. Стежками, поза городами, з клуночками, вузликами в руках поспішали до лісу поодиноці і невеликими гуртками чоловіки та жінки. Десь окрай села скреготнув чергою автомат, на мить плеснув жіночий крик і обірвався. Зупинилась Югина і знову прискорила ходу.

Із лісу пішли на болота в непролазні зарості вільшини і верболозу. Несказанною

блакиттю грала в зелених берегах вода; дурманячи голову, міцно пахла кінська м'ята, татарське зілля, а над болотом тужили чорні білогруді лугові чайки.

"Чиї ви? Чиї ви?" — горюючи, запитували вони утікачів, і Югині здавалось, що птиця питає про її дітей.

"Отця і неньки", — відповіла в думці, пригинаючи і вминаючи на невеликому пагорбі верболіз, щоб можна було прилягти у схованці.

"Де ж тепер Андрій?" — знову прокинулась тривога, і кожної хвилини підводила молодицю з кущів.

Коли Андрій ускочив у двір Бондаря, на другому кінці вулиці вже з'явилися фашисти.

— Рятуйтеся, діду! Гестапо! — гукнув хлопець і галопом виїхав з подвір'я.

— Ти куди, чортове насіння? — гукнув Сафрон Варчук, коли хлопець вилетів на майдан.

— За вашою смертю спішу! — злісно закусив уста, підганяючи коня нагаєм.

— За моєю смертю, щеня!? — Але поки Сафрон зривав з плеча гвинтівку, хлопець уже був далеко від нього.

— Брешеш, не втечеш. Іч, погань проклята. Не вирвеш з корінням — хвильки спокійно не проживеш. — Андрій уже зник у другій вулиці, а Сафрон попрямував до школи. Досадно було на райуправу: подаєш ті списки, а забирають людей мало... "Чи нема там їхньої руки? Самі, сукини сини, розведуть партизанів. Насилу-насилу домігся, щоб тепер прочистили село... Видать, не сподівався Бондар такого. Утік би давно. Хитро я обтяпав дільце, — і мимохіть подумав про майно людей, які мали сьогодні розпрощатися зі світом. — Хоч би Ліфер з Митрофаном не почали раніш порядкувати... Послати б їх кудись з якимось дорученням... — В хвилюючі думки неприємною згадкою вплелися слова Андрія. — Іч, щеня. Ще мамине молоко на губах не обсохло, а він за чиєюсь смертю їде. На той світ поїдеш з сукою, що виплодила таке добро". Пересмикнувся од злості Сафрон і не помічає, що прямує на гестапівців, які ведуть Івана Тимофійовича. Плачучи, позаду іде Марійка.

— Сафроне Андрійовичу, за що така напасть на нас? Заступіться, Сафроне Андрійовичу, — благаючи, ловить за руки Варчука.

— Нехай ваші більшовики заступляться за вас, — зло перекошує обличчя, висмикуючи руки з чорних, чіпких пальців Бондарихи.

— І заступляться. Ти ж, Іудо, як скажена собака, у безвість підеш Марійко, не згинайся перед мокрицею. Чуєш! Він твоїх ніг не годен цілувати. — Іван Тимофійович, накульгуючи, з презирством і ненавистю дивиться на чорне носате обличчя Варчука і прямує курною вулицею до своєї смерті.

Та його слова не можуть заспокоїти дружину, — наче причинною стала. Округлились очі, наповнені сльозами і мукою. Вона знову кидається до Варчука, і той довго не може вирватися з її рук. Потім Марійка бігцем наздоганяє, гестапівців, плачучи, поривається до Івана.

Зашкваркотіла чужа мова, і вся середина загуділа у жінки, коли на її спині

загупали приклади.

Відкинулась жінка назад. А із рота вперед вдарила цівка крові, зачервонила зуби й уста.

Схлипуючи, Марійка рукою тягнеться до коміра, розриває петельки і опускає руку до висохлих землистих грудей.

Що це із нею? Невже це не сон? Невже не сон?.. Ось прокинеться і знову побачить себе на подвір'ї зі своїм Іваном, побачить Югину, Дмитра, внучат... А всередині щось кипить, забиває болючий подих. Рукавом обтирає губи і раптом скрикує, побачивши на полотні смугу запеченої крові.

Похитуючись, скривавлена, з розплетеними косами, біжить за чоловіком. Темніє в очах, чи то прокляті шинелі затемнили увесь світ? Краєчком ока помічає, що гестапівці женуть Софію Шевчик. За материну спідницю вчепилася меншенька дочка, а старша йде, нахиливши голову, затінена чорною терновою хусткою.

Куди ж дітей ведуть?.. Діти мої дрібненькі, пальчики рідні... Де ж Югина, Ольга?.. Андрій конем поїхав...

Сива голова Івана гойднулась біля повороту... А куди ж тебе ведуть, мій муже?

Вона простягає руки до чоловіка, скривавлені і чорні. Чиїсь чужі округлі очі впиваються в Марійку, над нею майнула тінь, тупий біль відкидає жінку до плота. Бондариха падає горілиць на курну дорогу, ловлячи до болю розширеним зором високе, недосяжне небо...

Село зганяли на площу біля школи, Мовчазні, похмурі хлібороби, заплакані жінки так ішли на той майдан, неначе земля мала запастиись під ногами.

— Чого волочиш ноги, як мертвяк! — часом розірве зловісну тишу сердитий окрик, зів'ється гума та короткий крик сплесне і зразу ж обірветься.

"Що воно буде?" — питали очі, стрічаючись з очима, а знекровлені уста мовчали.

"Що воно буде?" — боліло серце в кожного. Одна думка наздоганяла іншу, одна одної не веселіша.

На низькому дощаному помості біля самої груші-дички стояли три гестапівця. Буйним цвітом розквітла розлога груша, і на її тлі чужі постаті були страшні і огидні, як гадюки в квітнику.

Із школи вивели під охороною Івана Бондаря, Уляну Більську, Семена Побережного, Кирила Іванишина, Петра Зубака, Павла Шестопала, Карпа Ільченка і ще якусь невідому жінку. Коли їх довели до груші, на поміст, похитуючись, виліз Сафрон Варчук.

— Панове! Німецька справедлива влада нещадно карає тих, що служили вірно більшовизму. Ще й серед вас є такі сукини сини, що помагають партизанам. Так не втекти їм від петлі, як оцим злочинцям, що стоять перед вами, — тикнув пальцем вниз на оточених людей. — Кайтеся, кажу вам. Бо не діждетесь своїх більшовиків. Не діждетесь!

— Діждемося, — глухою хвилею пронеслося над натовпом.

— Що?! — підскочив і затупцював на помості Варчук, впився в людей, немов

випитуючи, хто промовив це слово.

Мертва тиша була йому відповіддю. І тільки сотні очей так скинулись на нього, що він зразу обм'як, мерзлякувато повів плечима, махнув рукою і зліз на землю. І зразу ж гестапівці уміло заарканили дерево кількома петлями.

Першого потягнули на поміст пораненого Ільченка. З-за плеча оглянувся він, потім обернувся до людей. Тихим голосом, немов поздумуючи над кожним словом, твердо промовив:

— Прощайте, добрі люди... Дітей моїх не забудьте. — І дрогнули губи, перекосилились.

— Не забудемо, — простогнав майдан.

Зразу ж петля в'їлася в тонку шию чоловіка. А товстий гестапівець з засуканими рукавами двома руками крутнув Карпа, і він закрутився на шворці, неначе веретено. Задоволено засміявся фашист. І той широко роззявлений рот з жовтуватим сяйвом запінених зубів був страшніший од самої смерті.

— Ааа! — сколихнувся майдан і побачив над помостом поблідле обличчя Івана Бондаря.

— Прощайте, люди! Ви перше пишалися моєю чесною працею. Тепер і смерть прийму чесно, не згинаючись перед напасником. Тільки самі не ждять такої загибелі. Ворог вішає нас, бо йому сліпить очі сонце з Москви. Ідіть назустріч своєму сонцеві. Знаходьте свою праведну путь.

Хвилю зітхнув натовп, і Варчукові здалося, що з сотні грудей вирвалось: "Знайдемо". А може то почулось? Підвів голову, але ніхто не подивився на нього. В сотнях очей горіло горе, біль і важкий упертий вогонь.

Удар держакон пістолета кинув Івана з помосту. Іще щось хотів сказати роздертим ротом, але кров стишила слово — не почули його люди. Так, піднісши на руках, і повісили Івана Тимофійовича не з помосту, а з землі, на одній з нижніх гілок. І знову гладкий гестапівець, оголюючи в усмішці жовті зуби, крутнув повішеного до себе, і він закрутився, пригинаючи гілку донизу. На сиву голову розколихане галуззя вронило кілька білих пелюстків і довго тремтіло кожним округлим, як сердечко, листком.

— Ой, людоньки! За що ж нам такі муки! — вирвався зойк з чийхось жіночих грудей, і знову моторошна тиша, чорна і страшна, як вода на глибині...

Софію з дітьми спіймали вже на городах. В селі Созоненко приєднав до них учителя Василя Хоменка, вказав гестапівцям на хату Шевчика, а сам подався до школи.

Куди ж їх ведуть? Усіх до школи, а це?.. Еге ж, до їхньої хати... Там баба Орина зосталася, опухла, напівмертва.

Софія взяла на руки заплакану Любу, схилилась над нею, поцілувала у лоб і не помітила, як своїми сльозами окропила дитяче личко... Ось і подвір'я їхнє. Шумлять вишняки попідвіконню. їх сам Григорій садив... Григорій! І не нажилася з ним, а вже відходить життя.

— Ааа!.. — скрикнула, начеб фашист ударив прикладом не у вікно, а в її груди...

Вже й хата, її нова хата горить. Вогонь червоними хустинами пішов низом попід

вікнами. Іще тісніше притулила дитину до себе. І так її крізь розтрощене вікно кидають з Любою в хату залізні слизькі руки. Потім, кривавлячи долівку розбитими ногами, до неї підповзає Катерина, насилу-насилу устає з ліжка баба Орина і щось тихо говорить старий учитель. Навіщо тепер слова? Хіба і так вона не чує, що прийшла смерть?

Їдкий дим і спека забивають хату. Софія кидається до вікна, обдирає руки об шматки скла, виглядає в сад. Її зустрічають холодні скляні очі. Лунає постріл, і кров заливає праве плече молодиці. Але її тіло наче каменіє — не чує болі.

— Не плач, дитино. Наш тато їх усіх переб'є. Усіх, моя доню, — обливає сльозами і кров'ю Любу...

Далеко за вогнями Софія бачить Григорія: поспішає він з хлопцями в село. І молодиця, заплющуючи очі, ступає крок уперед, назустріч своєму чоловіку...

Потім вона бачить, як, обнімаючи Катерину, застигла посеред хати баба Орина, як, закусивши в роті пальця, стоїть посеред хати Василь Григорович, як темніє в диму обличчя Люби. Вона її пригортає до себе. А спека вже виїдає очі. От-от спалне сухий, як перець, волос. Вчувається: зараз витечуть очі, і Софія лягає обличчям вниз на земляну долівку, прикриваючи руками меншеньку, що вже захлинулася димом.

— Доню, ти ще жива? — і не пізнає свого голосу. Гірка жаринь забила шорстким болем.

Мовчить Люба... Що ж це по голові б'є?.. О, вже стеля валиться. Григорію, чи ти знаєш, як твої діти гинуть? Живцем горять. Григорію, радість моя, до чого дожилися ми...

А він іде за вогнями... Чому ж ти раніш не прийшов?.. Прощай, мій Григорію! Навіки прощай...

І вже не чує Софія, як спалахнули її чорні коси, червоними стали, як до неї тулиться Катерина, підбиваючись під руку своєї рідної, мов пташеня під крило, не бачить, як старий учитель кусає скривавленого пальця, щоб не кричати...

Надвечір на попелищі знайшли люди п'ять обгорілих трупів. Софія з дітьми лежала біля груби, міцно притулившись грудьми до землі. Перса її обвуглились, але не згоріли. Тільки по цьому й розпізнали люди, що то була молодиця, а не баба Орина...

Марійка очуняла в тітки Дарки. Довго не могла прийти до пам'яті, а потім, різко скрикнувши, прожогом вискочила з хати. Вона біжить тихими широкими вулицями; заплітаються босі ноги; кількома клубками перекочується всередині біль, забиває подих, і знову скривавлюються уста.

Беззоряний теплий вечір напував мертві вулиці пахощами яблуневого цвіту, а їй здається, що то не яблуні стоять, а білі вінки, приготовлені на могилки.

"Повісили", — це вона чула, наче з того світу. Невже не побачить його більше, не почує рідного насмішкуватого голосу?

І з острахом пригадує ту літню ніч, коли, вболіваючи за щастя дочки, бачила Івана зі складеними на грудях руками.

Майдан біля школи.

Тиша.

Груша в цвіту.

— Іване! Іваночку мій! — широко розкриваючи руки, кидається вона до чоловіка, і божевільна радість, переमेжована з горем, на мить охоплює все її стражденне тіло.

Іван стоїть біля груші. Ось він похитнувся, наче почув слова дружини. Вона з розпростертими руками кидається до нього, її обпікають холодні-холодні руки з застиглими вузелками сплетених жил.

З жахом Марійка подається назад і застигає на місці. Важке тіло Івана Тимофійовича так підігнуло гнучку гілку, що він уже ногами вперся в землю. А повіє вітер, то й подається чоловік чи уперед, чи назад. Подивись оддалік — наче й справді живий. Сивий чуб його обсипаний білим цвітом. Кілька вогких заросених пелюстків упало на чорну сорочку.

І тільки тепер Марійка, мліючи коло мертвого чоловіка, побачила, що біля незнайомої повішеної жінки стояло двоє дітей, притуляючись личками до босих ніг матері.

XIII

Опівдні Горицвіта і Тура викликали у штаб партизанського з'єднання.

Доручивши командування загоном Созінову, який, трохи накульгуючи, саме увійшов у штабну землянку, Дмитро осідлав ко'ня, старанно підтягнув попруги і прислонився спиною до дуба, чекаючи комісара, що пішов у штабний взвод.

Шумів ліс прозоро-жовтими крильми. Трава уже застелила всю землю, і торішній лист, здіблений молодим проростом, попелясте просвічувався дивовижно крихітними сітчатками.

Із голови ніяк не виходила страта людей в його селі, зникнення сім'ї. Посилав одного партизана в Майдани, але й там нікого не було з його рідних. Примруженим, натомленим оком бачив продовгуваті смуги непротряхлої землі, вкритої білими і ліловими квітами, почорнілу і димчасту до вільгості кору дерев, молоді пагінці, оповиті сизим оксамитом, і знову, затемнюючи все, виринала його сім'я.

Невже більше не побачить її? — кидало в холод. Тривожні і заспокійливі думки переважували одна одну, як шальки на висячих терезах. А на серці було так, начеб хто його ізнизу стискував вузькими довгастими пальцями: стисне і відпустить, стисне і відпустить. І дивно: чим до'вші він думав про своїх, пригадуючи все минуле, таке дороге й далеке, тим більше вкорінювалась надія, що таки вони живі, що не могло бути життя таким несправедливим до нього.

"А чим ти кращий за інших?" — строго допитувалась невгомона думка.

"Нічим, — зразу ж погоджувався. — Та в тому й сила людини, що надія живить її і в найтяжчі хвилини, як братня кров згасаюче життя".

— Вирушаємо? — під'їхав Тур. Трохи далі за ним притримували коней охоронці. Дула їхніх карабінів спиралися на підрізані гриви, охороняючи лісову дорогу з двох боків.

— Поїхали, — одірвався од напливу думок. Легко, одним помахом скочив на свого точеного красуня.

Граційно вигинаючи шию, заграв під ним Орел і м'яко опустив копита на тлусту чорносиню дорогу. Погладив коня біля вух, і він, округляючи шию і косуючи розумним синім оком, потягнувся, як довірлива дитина, до свого господаря.

Дмитро вийняв з кишені шматок хліба, і Орел підхопив його м'якими губами, замахав головою.

Орел і Вітер ішли поруч по вузькій лісовій доріжці так, що раз од разу нога Дмитра торкалася Турової.

— Як ти думаєш, Дмитре Тимофійовичу, чого нас у штаб викликають?

— Чого? — замислився, одганяючи ті самі думи. — Весна іде.

— Орати пора? — насмішкувато примружив око.

— Ні, жати, косити настав час, — зрозумів натяк Тура. — Життя тепер інакше пішло у нас: спочатку жнива, а потім оранка.

— Це правда, — погодився Тур. — Великі діла наспівають.

— Знаєш, — раптом прояснів Дмитро, і добра жмурка заграла в його чорних очах: — колись я читав розмову товариша Сталіна з одним чи то журналістом, чи то письменником. І там товариш Сталін сказав, що великому кораблю — велике плавання... От це неначе про нас тепер сказано. Пливли ми спочатку, як рибалки на душогубці. По одному фашисту вбивали, діяли розрізнено, а тепер — яка сила! Так і сказав товариш Сталін: великому кораблю — велике плавання. Ти неодмінно ці слова усім партизанам розтолкуй. — І замовк, сповнений тими згадками, що так тісно єднали його і з Великою землею, і з тим світом, що принесе щастя усій землі. Нікого ж із рідні не було в Дмитра на тому великому привіллі, тільки був у нього там єдиний порадник, друг, батько і полководець — великий вождь. Хоч би краєчком ока побачити його.

Вбрід перебрались через яругу, яка заросла ліщиною. Орел, розбиваючи грудьми хмари, ішов легко і обережно, неначе плив по зеленавій воді. На тому березі хтось невидимий суворо запитав:

— Пароль?

— Радянське Поділля! — відповів Тур, оглядаючись навколо, але так і не побачив дозорця.

Доки доїхали до штабу, пролунало іще кілька окликів, неначе сама весняна земля, пробуджена першим громом, обзивалась до своїх синів.

Іван Васильович Кошовий, комісар штабу партизанського з'єднання майор Кузнецов і секретар партбюро Гірник радо зустріли Горицвіта і Тура. В напівтемній вогкій землянці на столі зеленіла пошпилена тоненькими прутиками карта. Дмитро зразу ж побачив примхливо вигнуту смугу рідної ріки.

— Як живеш-можеш, командире? — дужо стиснув руку Кошовий.

— Погано, товаришу начальник.

— А я думав, що ти нас порадуєш.

— Мало радості. Фашисти впень вирізають наші родини і села. Партизани діла просять.

— Дуже просять? — виключив радіо, що саме передавало марші.

— Дуже.

— От за це й спасибі... А ти кажеш: нерадісні вісті привіз.

Іван Васильович усміхнувся, а Дмитро ще дужче нахмурився.

Сонячний промінь із крихітного віконця якраз упав хитким промінням на злам Бугу, до якого притулювся районний центр, обведений червоними стрілами.

Тільки Дмитро з цікавістю нахилився над картою, як тихо заговорив Кошовий:

— На велике діло викликано вас, товариші. Наша розвідка доповіла, що в районному центрі зараз скупчилось до восьмисот фашистів. Крім того, в будинку відпочинку зібралося нагулювати жир шістдесят офіцерів. Є відомості, що ця чорна сила із поліцією буде кинута на придушення партизанського руху. Штаб нашого з'єднання вирішив першим напасти на ворогів.

— Це діло, — схвально кивнув головою Дмитро і вже не зводив очей з Івана Васильовича, ловлячи кожне слово і зразу ж розмірковуючи, як перетворити його в життя.

Іван Васильович коротко розказав план операції, а потім поставив завдання перед загоном Горицвіта:

— Тобі, командире, прийдеться взяти під контроль дороги, що ведуть до міста. І не пускати туди нікого. Затримувати всіх підозрілих, знищувати ворогів народу. Коли ж почнеться наступ — твоє місце отут, — показав на карті. — Завтрашньої ночі твій загін повинен осідлати правобережні дороги.

— Єсть, осідлати правобережні дороги, — підвівся з-за столу.

Посиділи біля карти, обмірковуючи план нападу.

— До операції в тебе ніяких зауважень не буде? — запитав Іван Васильович Дмитра.

— Зауважень? — перепитав по звичці, виграючи час для сформування думки. Поволі підбирались перші слова, а очі охоплювали знайому побузьку місцевість.

— Будуть. Коли ми переріжемо шляхи, то села, що лежать далеко від міста, цілком перейдуть у наші руки. Неодмінно треба зразу ж повести агітацію, щоб всі селяни, хто має зброю, пішли бити фашистів. Немало таких знайдеться. Вогнем дише народ на ворога. Ми ж матимемо дві вигоди: швидше з поганню розправимося і людей навчимо боротися за своє право. Зброєю навчимо.

— Вірно, командире, — підтримав Дмитра секретар партбюро і звернувся до Тура. — Вам керувати цією важливою агітмасовою роботою. Від штабу сьогодні ж пришлю на допомогу партійних працівників. Зводьте на ноги людей. Кріпко зводьте, щоб цей перший великий бій ми виграли малою кров'ю.

— Будемо працювати, — коротко відповів Тур.

— Ну, ні пуху ні пера, — попрощався Іван Васильович. — Чогось сумовитий ти, Дмитре Тимофійовичу.

— Така вже вдача, — стримано відповів, не бажаючи розповідати про своє горе.

— Да, кров у тебе не дуже весела, — погодився. — Бувай здоровий, друже.

І від цього вперше сказаного "друже" стало тепліше на душі у Дмитра, а в уяві водночас поволі окреслювався план нападу на район, і він уже бачив початок бою біля

самого Бугу.

— Бувайте здорові, Іване Васильовичу, — і, пригинаючись, швидко вийшов із землянки.

— О, ледве не забувся! Почекай, командире! — гукнув навздогін Іван Васильович і покvapно підійшов до Дмитра. — Скажи, що тепер твій Андрій робить?

— Навіть не знаю, Іване Васильовичу, де він.

— Як не знаєш?

— Просто, — і розповів усе про сім'ю.

— Чого ж ти навіть не обмовився?

— Для чого?

— Як для чого? Думаєш, нам нема діла до твоєї родини?

Уже може б розшукали досі. Ти, певне, не знаєш, що твій син помагає партизанам?

— Ні, не знаю, — здивовано подивився на Івана Васильовича. — Що ж він робить?

— Та... — махнув рукою, очевидно, не бажаючи говорити, а потім передумав і додав: — Дорогу їм вказував.

— Ну, це не велика допомога.

— А ти хотів, щоб він дороги мінував, машини підривав? — усміхнувся, збираючи біля очей пучки променистих зморщок.

Надвечірнє сонце розсипало по лісу золоте колосся, тремтіло на стовбурах; по яругах співали струмки, а ліворуч, на грубо обтесаному столі, два бійці розбирали ручний кулемет, що вперся в дерево куцими сталевими ніжками, і притишеними голосами добре виводили пісню:

За братами за хоробрими

Із побузьких берегів

Поставали партизани

Та й пішли на ворогів.

XIV

Партизани перетинали дороги в найзручніших місцях і для нападу, і для оборони: в лісах, понад ярами, в заболочених низинах, що заросли вільховими чагарниками, сріблястою осичиною, верболозом. Кіннотники із штабного взводу підтримували зв'язок поміж окремими партизанськими групами; підричники замінували головні проїзди, а решта партизанів всюди перерізала телефонний зв'язок. Громили поліційні участки та кущі, піднімали населення на збройну боротьбу.

Погожого темного вечора Дмитро приїхав у село Супрунівку. Здалека помлів на майдані вогонь і на відблиск багаття направив коня. Освітлений хистким промінням, на колодах стояв дід Хмара з агітатором, присланим із штабу з'єднання. Міцний голос діда розлягався над натовпом гудінням великого дзвону:

— А в кого нема рушниці, знаходь дробовик! А нема дробовика, точи ножа. І ніж пригодиться. Бо що то може бути за чоловік, що ні одного свого ворога не вбив! Доля в бою завойовується. Хочеш жити — фашиста убий! Хочеш, щоб діти твої жили, — фашиста убий! Хочеш, щоб у тебе добро, щастя було, — знову ж таки його, гадюку,

тричі убий! І скільки житимеш, стільки дякуватимуть тобі люди.

— Товаришу командире! — молодцювате підскачив Пантелій Жолудь, витягаючись в струнку, по-військовому. — Партизани вашого загону проводять мирну бесіду з громадянами села Супрунівка. Фашисти тут розгромлені ще дві години назад, — і, лунко вдаривши закаблуками, відступив на крок. Хай, мовляв, усі бачать, який порядок у загоні.

— Дмитре Тимофійовичу, скажіть людям слово, — вітаючись, підійшов дід Хмара.

Зіскочив з коня, розминаючи ноги і мружачись на ясне сяйво.

— Кращого, ніж ви сказали, нічого не вигадаш, — осміхнувся Хмарі.

— Хай люди на командира подивляться. Це перед боєм важливо, — притишено промовив, обдаючи Дмитра м'якою сивиною бороди. І Дмитро підійшов ближче до людей та багаття.

— Добрий вечір, люди добрі! — стримано поздоровкався, почувуючи знайоме хвилювання, що водночас холодило і розігрівало все його напружене тіло.

— Добрий вечір, — багатьма голосами відповіла темрява, і пошепки пішло гуляти: "Командир приїхав... Ніби із наших країв... Та це ж Горицвіт Дмитро... Бригадир!"

Повітря пахло розквітлими садами, молодими пріснутавими травами, зігрітою землею; біля них сумовито повівала гіркуватим настоєм підіпріла кора недавно зрубаного дерева. Якийсь час вдивляючись в незнайомі обличчя, освітлені мінливим сяйвом, він до болю відчув усе горе і лихоліття, що нависло над кожним хліборобом, над його дітьми, над усією землею. І захотілося знайти таке слово, щоб кожному дійшло до душі, упало важким живим зерном.

Так, інакшої думки ні в кого не могло бути, хто був чесним громадянином свого краю: убий ворога, задуши його, втопи, що хочеш зроби, а зведи із землі. Тільки ту саму думку інакше можна було донести до кожного серця. І Дмитро, не маючи хисту красномовства, однаке тепер завжди відчував настрій людей і знаходив для них потрібне вірне слово, не підвищуючи голосу, не розмахуючи руками. Він соромився, що у нього щось може відрізнитися від звичного, тому й розмова його була така, наче він працював, — зосереджена, строга і підсвідоме лірична. Ви, певне, помічали, що у нас, буває, і танцюють — наче діло роблять: серйозно, стримано, але одночасно невидима усмішка таїться на устах парубка чи дівчини, і досить якогось незначного поштовху, щоб вона освітила обличчя новою привабною і стриманою красою. От така і мова була в Дмитра: не з чуття краси виходила вона, а з чуття суворої пережитої необхідності, а тому й краса її приходила пізніше, як задума після прослуханої пісні.

— ...А тепер ідіть відкопуйте зброю. А на ранок сходьтеся сюди. Нехай матері виряджають своїх синів, жінки — чоловіків, сестри — братів. І хай кожному буде добра вдача та слава невмируща! — закінчив своє слово.

Іще трохи погомонів із людьми і, скочивши на коня, поїхав перевіряти роботу взводів.

— Прибуде народу, товаришу командире, як води у повідь, — під'їхав Микола Остапець.

— Ти думаєш?

— І думати нема чого! — обізвався позаду Євген Свириденко. — Дай тільки допомогу людям — битимуть фашиста... До кого не кинься: як не дочку на каторгу забрав, так домівку спалив, убив когось, добро позабирав. За своєю владою зіскучився народ, за синами своїми. Нащо краще, візьму свого діда. Вредний такий, гудзкуватий, ніби корінь. Всі ми в колгоспі, все село, а він один вперся: "Жив по-старосвітськи і помру по-старосвітськи. Мене ваші колгоспи не скоро дочекаються"... Заскакую це якось напровесні додому. Ну, звісно, мати обнімає, плаче, баба теж реве. Аж тут і дід із печі обзивається:

— Євгене, це правильно, що наші фашиста під Сталінградом упень знищили?

— Правильно, діду, — кажу.

— І до нас дійдуть?

— Безпремінно дійдуть.

— Коли б уже скоріше, а то я думаю-передумаю собі: як не буде їх довше — сам піду шукати своїх. Дійду чи не дійду, а шукати піду.

— А в колгосп, як прийдуть наші, підете?

— Перший побіжу, аби тільки своїх побачити... Та ти не смійся, чортів вилупку, напався на мене, коли я пирхнув: ніхто тобі такого права не дав з людської болісті сміятися. І так він це "людської болісті" сказав, що мене аж дрож пройняв... Багато у людей на душі запеклося. Кров'ю обкипіла теперішня проклята житуха.

* * *

Партизанський патруль зупинив їх при в'їзді в сусіднє село.

— Як справи, Федоре? — запитав Черевика.

— Хороші, товаришу командире, — наблизилась чорна, збільшена темінню постать.

— Народ виловлює зброю по ставках, копанках, викопує з землі.

Перед світанком, сповнений утомою і тим радісно піднесеним настроєм, що охопив усіх партизанів, і тривожними думами про сім'ю, і міркуваннями, як найкраще провести удар на місто, він вирішив дати короткий перепочинок людям і коням. Постукали в двері просторої хати, і незабаром з сіней обізвався дитячий голос:

— Хто там?

— Партизани; Переночувати пустіть. Хлопчик відчинив двері і радісним, схвилюваним голосом промовив:

— Заходьте, заходьте, тільки у нас постелитись нема чим.

— А де ж батько, мати? — запитав Дмитро, торкаючись рукою дитячої голівки.

— Убили їх, — обізвався з хати голос дівчинки. — Івасю, біжи в клуню по сіно!

— Я зараз, — метнувся хлопець на двір.

Поклали сідла під голови і лягли на широкому полу, що йшов од пічки до причілкової стіни. Дмитро умостив біля себе хлопчика і під його співуче жеботіння заснув чутким партизанським сном. Прокидаючись, чув на вулиці голоси, брязкіт зброї, форкання коней і знову засинав, торкаючись рукою худого тільця сиротини.

Уранці, коли сонце променем постукалось у шибки, він почув притишені голоси і

шамотіння. Розплющив очі. Побачив, як босонога дівчинка років дванадцяти, зводячись навшпиньки, виймала із печі онишником чималий горщик.

— Ганю, збігай до тітки Марії за молоком. Скажеш — для партизанів.

— Зараз, тільки відціджу картоплю, — метнула чорними косками.

— Це ж у нас і хліба нема. Як ми будемо гостей вітати? — задумався хлопець, і його чорняве обличчя ніби постаріло.

Зворушений Дмитро підвівся з полу і довго дивився на дітей ласкавими і сумовитими очима.

— Як вам спалося? — підбіг до нього Івась. — Не замерзли? — і головою прихилився до Дмитрового плеча. Дмитро збудив своїх бійців і зразу ж наказав:

— Де хочете, а дістаньте для сиріт харчів. Зараз же. А потім роздобудьте корову, чи з громадського господарства, чи в старости.

— Дістанемо! — швидко підперезався Євген Свириденко і через хвилину вискочив з Остапцем у двір до коней.

Ганя швидко схопила глиняний кухлик і почала зливати Дмитрові на руки.

— Ой, горе моє! Куди ж ваші поїхали не поснідавши? — сказала таким жалісливим голосом, як говорять літні жінки, і кинулась до вікна.

— Вони скоро повернуться, — заспокоїв Дмитро.

XV

Було очевидно, що ворог про підготовку до нападу нічого не знав. Коли й дійшли якісь чутки — не повірив їм, бо ж у місті зібралась така велика сила. Фашисти, напевне, гадали, що якийсь партизанський загін напав на поліційний участок, а тому вдень із міста виїхала каральна група — щось із шістдесят піхотинців.

Дмитро наказав партизанам пропустити цю групу в ліс, а потім несподівано вдарити і ззаду, і з боків. Зв'язківці на всякий випадок метнулись обабіч од шосе за допомогою. Коли автомашини увійшли в глибину лісу, партизани всією силою обрушились на карателів, що, зіскакуючи на землю, лягали прямо на болотистій дорозі і уперто відстрілювались, аж поки їх не знаходила вірна партизанська куля або не розносила в клоччя граната. Кілька забруднених фриців здалося в полон, їх хотіли розстріляти у відплату за одного вбитого і одного тяжко пораненого партизана, одначе одвели до командування загону.

Біля Супрунівки Дмитра наздогнав зв'язківець-мотоцикліст, озброєний танковим кулеметом Дегтярьова, і передав наказ штабу партизанського з'єднання відправити обидві гармати з обслугою в розпорядження штабу. Хоча і жаль було, одначе зразу ж направив Остапця із запискою до командира вогневого взводу Підвисоцького.

По селах представники штабу з'єднання поповнювали партизанські загони озброєним населенням, перемішували його з обстріляними лісовими вояками. Окремо виділили дві групи досвідчених рибалок, щоб без затримки можна було переправлятися на другий берег Бугу. Жінки зносили перкаль і полотно для перев'язок — бинтів не було. Всюди по хатах топилися печі — готувались до партизанського свята. І в кожному дворі відчувався той щасливий і святковий настрій, що охоплює людську душу в

хвилини найбільших переживань, коли зовсім не думається про своє особисте, бо воно так добре розійшлося в навколишньому, як сіль в окропі. Вірилося, що зовсім недалеко ходить щастя, і тому особливим вогником світилися прояснені очі, вільніше дихалося і легше ходилося по землі.

Не доїжджаючи до галяви, обсадженої вишняками і поритої давніми щілинами, Дмитро почув сердитий бас, що раз у раз зривався спересердя і переходив у гортанний клекіт:

— Я тобі сказав — не пущу! Значить, не пущу!

— Еге, так і не пустите. Сам утечу, — вперто твердив дитячий голос.

— Я тобі так утечу, що не сядеш і не ляжеш. Всього ізсиню, як буза.

— Нема такого права, тату.

— Ти знаєш, як мати .наша буде журитися, — почав доводити батько.

І зразу дитячий голос повеселішав:

— Я вже маму втішив. Вони сказали, щоб недалеко від вас тримався. Все ж може трапитися. А після бою щоб разом прийшли додому. От що!

— Тьфу на вашу голову! І мале і старе заодно! — сплюнув літній чолов'яга в короткій свитинці. — Ходімо вже разом, причепо, бо запізнємось.

— Е? — ще недовірливо протягнув хлопчик років чотирнадцяти, не наближаючись до батька. Але швидко зрозумів, що його не обманюють, тому зразу ж споважнів і, притримуючи рукою ремінь карабіна, широкими кроками господаровито пішов по галявині, раз у раз перестрибуючи через напівобвалені за давніми щілини.

* * *

Тепла зоряна ніч. Чути, як в темряві зітхає і плещеться ріка. А ліворуч хвилиною перекочуються шуми — то людська ріка, невидима і грізна, попливла усіма дорогами та без доріг до настороженого міста. Часом брязне зброя, скрегне об камінь підкова і з-під копита розквітне гілочка золотистих іскор, схожих на кетяшину бузка.

Партизани, замінувавши дороги і виставивши на них заслони, широко охоплювали невелике сонне місто; околиці його перед самою війною закрасувалися рівною лінією нових будівель; тепер тут розташувалися фашисти. Поперед будинків, на лузі, горбатилися дзоти; обпетлявши черепашим виводком околицю, вони двома клешнями вгризались в прибережні схили. Партизани затискали місто так, як проходила крива дзотів, але основна сила була скерована на центр, де стояли казарми, будинок поліції і комендатура. Перед їхніми вікнами лежали гнізда хворосту: спасаючись нічного бою, фашисти на всякий випадок ще огородилися сухостоєм.

З шипінням піднялися три ракети і, опускаючись, вирвали з темряви шматок обвислої кручі і людську постать з гвинтівкою напереваги.

Раптом сколихнулася ніч, загупала важкими кроками, розкотилася стоголосим "ура". Задеренчали, заляскали постріли. І чийсь несамовитий крик роздирав темінь пронизливо й довго.

Із казарм, будинку поліції і лісистого узбережжя Бугу невпопад застрочили автомати, пізніше — кулемети і спалахнули купи сухого хмизу, зубчасто підіймаючи

вгору чорну приполю ночі. Вогонь яскраво освітив криваві коробки будинків, що були заґратовані рідким лісом, наче з хвиль піднявся високий берег, на якому бігали, метушились і падали фашисти. Ось частина їх добігла до дзотів, деякі заховались по будинках і міцніше озвалися кулемети й міномети.

Через широкий і глибокий рів партизани швидко перекинули дошки і, підстрибуючи, неначе перегойдуючись, побігли ближче до будівель. Ось один зупинився на мить, похитнувся і впав на руки товаришеві, що підбіг іззаду. І в цей час партизанські міномети ударили біглим вогнем. Багряні сполохи виводками жар-птиць стрепенулися над будинками.

— Впору сипнули! Дуже впору! — зрадів Созінов, спішившись біля трьох дерев. — Красиво б'ють!

— По-хазяйськи! — зупинив коня Дмитро, спостерігаючи, як його партизани залягали недалеко від будівель, що вже починали нерівно підійматися вгору хистким ссяйвом, обливаючи багряним литтям склепіння дерев.

Недалеко від них, тримаючись ближче до ріки, пробігла з карабіном Соломія. Санітарна сумка, набита медикаментами і полотном, неворотко підстрибувала, біла дівчину по ногах. Созінов хотів їй крикнути, щоб верталась назад, але в цей час побачив, як дівчина припала до партизана, обережно відволікаючи його в затінок. Потім на весь зріст побігла до групи партизанів, що вклинились між дзотами і палаючими будинками.

З домів, що уже шумували вогнем, стрибали і вибігали фашисти. Більшість із них падала недалеко від порога і вікон, а ті, що вціліли, уперто відстрілюючись, відступали до Бугу і маскувалися за деревами, аж поки не залягли між товстими колодами сплаву.

Громохке заграли по колодах снаряди і міни, і розщеплене дерево підіймалося вгору з шматками закривавленого м'яса.

— За Батьківщину! За Сталіна! — піднялися партизани в атаку, на ходу вганяючи в автомати вороні диски і заряджаючи німецькі протитанкові гранати. Кинулась за ними Соломія, але поруч хтось застогнав, і вона нахилилась до пораненого.

— Ой, пече мене, сестричко. В грудях!... — тяжко захрипів молодий хлопець з хвилястим руським чубом.

Обережно підняла сорочку і здригнулася: куля попала партизанові нижче соска, і з невеликої рани з силою витиснуло частину легені, схожу тепер на червоний дитячий кулачок. Відчуваючи приплив крові до голови, метнулась назад, між палаючими деревами знайшла парокінну підводу, що саме підвезла боеприпаси, уклала пораненого і наказала везти до санпункту, де був хірург. І знову побігла наздоганяти партизанів, що наближались до Бугу.

Коли міномети вдарили по бокових дзотах, фашисти повискакували з них і побігли до ріки, відрізаючи дорогу дівчині, що опинилась на півострові, утвореному Бугом і нешироким зарогом. Відстрілюючись на ходу, Соломія кинулась до ріки. Кілька разів просвистали біля неї кулі, і вона з похилої кручі покотилася вниз. Хвиля обпекла до самого пояса, і в цей час по річці смачно зачмокав свинець. Тісніше притуляючись до

високого берега плечем, обережно попрямувала до двох прип'ятих човнів. Тримаючись за обшивку більшого, тихо аж по груди увійшла у воду і заховалася в гострому закутку поміж човнами.

На кручі з'явилися дві чорні постаті, і дівчина, торкаючись скронями обох обшивок, пригнула голову до самої води, густої і червоної.

Ще раз пролунало "ура", і резервні роти з новою силою вдарили на фашистів.

Найжорстокіший бій точився біля колод і на півострові. Дмитро наказав своїм партизанам, що попали під перехресний кулеметний вогонь, відступити від півострова, а сам із штабним взводом помчав до Бугу. Біля ріки усі вершники спішилися, кручею спустилися вниз і побігли до вислого ріжка, що відчахнувся від берега, ладнаючись от-от обвалитись у воду. Першими з берега на кручу підняли на плечах кулеметників, і вони зразу ж вдарили в спину оторопілому ворогові. На допомогу кулеметникам висипали автоматники, і останньою вилізла на півострів, уся мокра і радісно зла, Соломія.

Заметалися вороги на вузькому клині, а потім отарою, переганяючи один одного, кинулись у хвилі заводі, думаючи переплисти на той берег. І тоді лівобережні кущі замерехтіли цятками вогнів, обізвалися пострілами — шляхи відступу були відрізані загonom імені Леніна...

Ясний зеленавоголубий світанок підіймався над берегами Бугу. Сонце ще не зійшло, але схід уже горів, мерехтів і мінився дорогим шиттям; дубовим листом золотилися окрайці хмар, і на притихлій воді, що зараз нагадувала велетенський щільник, кожна сота грала то червоною барвою у виїмці, то синьою чи голубою в стінках правильного шестикутника.

Стихали постріли.

Незабаром із в'язниці висипали в самій білизні змарнілі в'язні, обнімаючи і цілуючи своїх визволителів. Якась жінка кинулась до Дмитра. Він, спітнілий і весь у землі, на мить одхилився назад, але на нього поглянули такі щасливі голубі очі, наповнені сльозами і усміхом, що він рвучко нахилився до них і відчув на устах теплий солоний присмак.

— От і познайомились — партизан Дмитро Горицвіт, — усміхнувся молодиці, бачачи, як в її очах мерехтять червоні відблиски пожежі.

— Щастя тобі, Дмитре, зустрітись і зі своєю дружиною, — стисла йому руку своєю невеличкою, довгастою, мов весельце.

— Коли б то так, — замислився.

— Дмитре Тимофійовичу! — під'їхав до нього Тур. — Вітаю з цілковитою перемогою над ворогом. Нашому загоні і вам особисто висловив подяку представник штабу партизанського руху.

— Спасибі!.. Убиті в нашому загоні є?

— Два. Чотири поранених. Є вбиті і в інших загонах Втрати фашистів — шість сотень. Можна сказати, район звільнено.

Обминаючи трупи ворогів, обвуглені головешки дерев, пащі пнів, що, неначе

вигнуті криваві плахти, гаряче дихали вогнем і димом, Дмитро поїхав до своїх партизанів.

XVI

Діставши від штабу партизанського з'єднання триденний відпочинок, Дмитро повів загін у село Погоріле, що мальовниче розкинулось на крутих пагорбах понад Бугом.

Сонце, трохи посвітивши зранку, тепер зайшло за хмари і широкими прапорами пробивалося аж до середини неба. В його зм'якшеному світлі все навколишнє окреслювалось чітко і рельєфно, неначе і дальні хати, і хвилясті вишняки, і примхливі лінії Бугу, і корови в долині були вирізьблені із каменя. Зрідка на луги падав просвіток, і тоді здавалось, що латаття і незабудки палали в хисткому жовтоголубому вогні.

По дорозі промчало авто, переповнене партизанами. З кабіни весело виглянув Пантелій Жолудь, гукнув комусь:

— Додому хлопців везу! Хай погуляють у своїх. Але не встигла машина пройти двісті-триста метрів, як зачмихала і зупинилась. Жолудь вискочив на землю, посварився на когось у кузові.

— Горючого, чорти, не догадались пошукати. Тепер к бісу в зуби поїдете, а не додому. Доведеться пішки чимчикувати. Увесь "шик" пропав.

— Чого ти, Пантелію, скрипиш, як немазаний віз. Залий бак моїм трофеєм. Спирт — перший сорт, — промовив невисокий червонощокий партизан, подаючи з кузова велику сулію.

— Шкода такого добра, — пожалів хтось із тих, хто випити не дурень.

— Добрячий спирт, — нюхнув Пантелій і зажурено похитав головою: — Таке добро виливати аж серце не на місці...

Проте вилив рідину в бак — хотілося на машині приїхати в село. Знову зачмихало, загурчало авто, і воїни з піснею помчали до своєї рідні, жінок, батьків та дітей.

Деякі партизани невеликими групами переправлялись через Буг, по стежках підіймалися на круті пагорби і зникали в полумисках зелених долин, у вибалках, в чепурних селах, що потопали тепер у яблуневому квіту. І поки дійде вояк до своєї хати, за ним уже півсела прямує, розпитуючи про життя бойове, друзів, свою рідню. І дивися, якась мати біжить назад селом додому — може уже її син прийшов. А он якась жінка, почувши важку звістку про смерть чоловіка, побіліла, схопилась руками за серце, притулилась до плота і завмерла в тій скорботі, коли небо і земля темніють в очах.

На царині села Погоріле партизанів перейняли селяни хлібом-сіллям. Скинувши шапку, шанобливо поцілував Дмитро високий хліб, передав комісарові. І, вдивляючись в щасливі обличчя людей, в оту живу різнобарвну хвилю, що забила всю вулицю, в оті захоплені оченята дітвори, що покривала тини, тримаючись руками за стовпчики чи квітучі гілки дерев, він чув, що спокійна радість сповивала все його тіло, як цвіт сповивав село.

Не раз у житті, досхочу напрацювавшись на полі, він, лежачи на возі чи просто на стерні, відчував солодку хвилюючу утому. Відпочиваючи, співало тіло, нахилилися над

ним світи, М'яко мерехтіли великі зорі, і далина була така принадна і зрозуміла, як дівоча пісня в жнива.

Отак і тепер спокійно, урочисто і трохи сумовито було на душі. Радість, що заливала село, була такою близькою, все-проникливою, що вірилось: відшукається його сім'я, і до нього пригорнуться діти, як он до того високого партизана, що, посадивши на плечі дівчинку, в супроводі щасливої молодиці і цілого виводка малят прямує подвір'ям до хати. І всміхнувся, коли найменший хлопчик потягнувся ручками до гранати, неначе до цяцьки.

Люди запрошували до себе дорогих гостей, широко, навстіж відчиняли ворота і, не зачиняючи їх, так і йшли з партизанами до хат. І в тому простому селянському звичаї була така дорога любов до своїх людей, що тиха усмішка не раз молодила суворе обличчя Дмитра.

"Як ми заживемо після війни єдиною сім'єю. Все дріб'язкове вимететься з людської душі, поглибшають, покращають і любов, і почуття, і життя, як світ після грози..."

Та й тепер Дмитро щоденно помічав, наскільки морально підносились люди, що пройшли через ріки страждань, щоразу дивилися смерті у вічі. По-новому він бачив дружбу, любов до своєї землі, любов до коханої дівчини, жінки... Та й сам Дмитро уже був не тим Дмитром. Раніше обнімав світ лише своїми руками, а тепер охоплював його ще й думами, усім серцем, більше турбуючись за людську долю, ніж за свою. Колись давно основою вважалося своє, хай невелике, як пташине кубельце, але своє щастя, добро, своє подвір'я і хата. І інше розуміння було віддаленим, книжковим, лежало, як незмірна глибінь.

Тепер він кріпко підводився над тим притьмареним обмеженим світом, і життя його, не втрачаючи своїх характерних особливостей, поєдналось із життям людей; поєдналося не сіро, як у того, хто хоче заховатися від допитливого і правдивого людського ока, а як єднаються весною на бистрині різнобарвні живі струмки, доповнюючи один одним дивну веселку кольорів і не втрачаючи своєї особистої принади.

Коли була виставлена варта і всі партизани розмістились по хатах, до Дмитра і Созінова під'їхав Тур. Його обличчя раз у раз освічувалось доброю усмішкою.

— Дмитре Тимофійовичу, я вам зараз не потрібний?

— Як так може бути, щоб комісар був мені не потрібний? — примружився, розуміючи, що Тур хоче їхати до Соломії — вона ще зранку пішла до батька.

— Що будемо робити? — зразу споважнів комісар.

— Та їдь уже. Відпочивай до ранку, а потім приймеш командування загonom: я з начальником штабу навідаюсь до свого села. Так? — подивився на зосереджене обличчя Созінова.

— Поїдемо! — кивнув головою начальник штабу.

Тур попрощався із ними і, пригинаючись, щоб не зачепитись за гілки дерев, помчав вузькою вуличкою в долину, потім на мить з'явився на крутому пагорбі і раптово зник з очей.

Зітхання мимоволі вирвалось із грудей Созінова. Дмитро без слів розумів його почуття. І хоч як йому хотілось заспокоїти хлопця, проте не випустив ні пари з уст, — не тому, що нічого заспокійливого не міг знайти. Тепер він уже глибше розумів сплетення людських почуттів, але вважав, що торкатися до них, хай навіть досвідченою рукою хірурга, однаково неприємно і боляче.

"Час — найкращий лікар в таких випадках. Час... і друга дівчина. Клином клином вибивається", — війнула над ним давнина молодості, і здалося, що наче сто років пройшло з тої пори, чи може то сон був, що якось приснився і запам'ятався до цього часу.

На всім скаку до них підлетів Симон Гоглідзе і, блискаючи дрібними чистими зубами, повідомив:

— Недавно налетіли на місто три "драбини". Рештки фашистів повискакували на майдан. А "драбини" давай їх поливати з кулеметів — думали, то партизани господарюють.

— Куди ж розбіглися рештки? — запитав Созінов.

— У лісок. Там їх тепер виловлює загін імені Леніна. Обижаються хлопці, що не воювали сьогодні.

— Чого, чого, а навоюватися іще встигнуть, — задумливо відповів Дмитро.

— Твоя правда: на війні навоюєшся, — погодився начальник розвідки.

В'їхали на подвір'я, що заросло споришем. Невелика хатина, мов гніздо ластівки, приліпилась біля червоного глинястого шпилья, що, ширшаючи, спускався навислими зморшками до Бугу.

— Ощасливте нашу домівку, — вклоняючись, підійшла до них немолода жінка в старенькому полотняному сачку.

Увійшли в хату, чисто прибрану, застелену татарським зіллям, і Созінов зразу взявся за кухоль, щоб вмитися. Але жінка попередила його:

— Умивайтесь звідси, — поставила великий глиняний полумисок.

— Чи не чари нам приготували? — засміявся Созінов.

— Це річкова бистра вода. Щоб завжди були красні і дужі, як вода. Умивайтесь, синочки, — любовно подивилась на партизанів і зітхнула.

* * *

Гармонія грала, а потім і пісня озвалася. Заслухалася, замислилася жінка на порозі, перебираючи руками полинялий старенький фартух.

— Чого запечалились? — увійшов у двір Дмитро.

— Оце тільки й ожило село в ці години. І дивно, і чудно слухати пісню. Аж не віриться, — подивилася молодиця великими сумовитими очима.

Заходило сонце, тихо осипалися вишні, червоніла і темніла ріка, задимілись береги, і човник на хвилях перегойдувався, летів, мов чорний нирок. Вулицею лунко проклепали підкови, і партизан на рослому коні, перехрещений кулеметними стрічками, опоясаний вінком гранат, велично злетів на крутий пагорб, а потім заховався за стіною порожевілого квіту...

Дмитро уже знав життя своєї господині. Нічим воно не відрізнялося від горя тисяч жінок...

Може колись нові покоління, щасливі з колиски й до домовини, з подивом і повагою згадають просту колгоспницю з-понад славного Бугу Катерину Іванівну Руденюк, що народилась на панському полі, знайшла свою долю на вільній ниві і померла від кулі лиходія за те, що варила їжу партизанам...

Чоловік її і старший син пішли в 1941 році захищати Батьківщину. Одержала від них кілька коротких листів, які й досі десь лежать, а може і зітліли в землі... бо нема вже в живих Катерини, нема й хати її, тільки чорніють з червоного ґрунту обгорілі підвалини...

Далі війна покотилась на схід, і замість листів тепер тішили жінку лише сні, коли бачила у них дорогі обличчя. Старшу, сімнадцятилітню дочку убили фашисти, — втікала із неволі додому. Тричі забирали її в проклятий край, і тричі утікала з дороги.

— Нехай мене зарубають, уб'ють, так ви знатимете, мамо, що лежать мої кості в своїй землі, — говорила вона.

Катерина на своїх руках донесла вночі з царини вбиту дочку. Сама викопала яму в садку, сама й заховала під вишнею, не насипаючи високого горбка, бо лиходії заборонили прибирати тіло дівчини — хай інші бояться втікати. Тільки дерном покрила мати дорогу могилу та сльозами змочила її. Прийнявся підрізаний дерн, розрісся, як горе материне. Залишилась лише з п'ятилітньою Галиною... Аж ось і вона біжить з вулиці, голова стенька, проворна, очі довгасті з сміхотливими жмурками. Дмитро широко розставляє руки, і дівчинка довго ; кружляє по подвір'ї, аж поки не опиняється на могутніх плечах.

— Дядя Митя! — сміючись, охоплює рученятами голову Дмитра.

— Тьотя Галя, — в унісон відповідає.

— Я не тьотя, — заперечує дівчинка.

— А хто ж ти?

— Я Галя.

— Хто ж тобі такого наговорив?

— Сама знаю.

— А ще що та знаєш?

— Що ви Гітлера уб'єте. Правда, дядю Митя?

— Правда, тьотю Галя.

— Я не тьотя.

— А хто ж ти?

— Я Галя.

— Хто ж тобі такого наговорив?

— Ніхто! — розгадує дівчинка, що з неї насміхаються, і ображено відкопює губи.

— Ну, коли не признаєшся — викину на хату!

— Не викинете, — впевнено заявляє Галя, гарцюючи на плечах і міцніше охоплюючи голову Дмитра.

— Чому?

— Бо ви добрий, дядю Митя... Таким і мій тато був. І ці наївні слова водночас бентежать і болем наливають душу Дмитра.

Осідлавши коня, поїхав із Созіновим перевіряти варту: боявся, щоб на radoщах не хильнули зайвого хлопці. Потім, завернув на майдан, де грала гармонія і молоді партизани так кружляли з дівчатами, що пил та вибитий спориш високо злітали вгору. А старші готувалися завтра виїжджати в поле: орати вдовам і партизанським та червоноармійським родинам. На подвір'ях бряжчала упряж, залізо, лунко озивалися партизанські голоси:

— Хіба це плуг? Це сльози, а не плуг: лемеша нема, п'ятка протерлася, чепіги поламалися.

— Ех, аби трактор... хоч би побачити...

— Ти, браток, тракторист?

— Та ні, кулеметник...

— А був?

— Бригадиром тракторної...

— Як земля увечері пахне.

— На врожай...

XVII

Вранці попрощалися із Туром, виїхали з подвір'я.

В долинах співали струмки, і кожен із них мав свій голос. На крутих пагорбах дивовижними брамами злітали і опускались додолу напіврозквітлі яблуні, оповиваючи усе село. Навіть промені сонця, проціджуючись крізь яблуневий цвіт, ставали блідішими і м'якшими.

За мостом обминули спалену вулицю, огорожену чорними кістяками мертвих дерев, і виїхали за село.

Навколо розкинулась, розгулялась зелена весна. У високому небі, заваленому білими пухнастими брилами хмар, дзвонили у сотні дзвінків крихітні жайворонки. По зеленожовтих лугах поважно дибали черногузи, біля заводи керкнула чапля, а потім загув водяний бугай. З верболозу кимсь наполоханий важко злетів куцохвостий крижень і, неначе осколок, з фуркотом впав у зарості. На бистрині викинувся сом, і довго по воді аж до самого берега розходились широкі круги.

Праворуч луги круто підіймалися вгору, і руді обвітрені пагорби, покриті рідким чагарником і травою, красувалися зморшками і глибокими рубцями, як бувалі в походах вояки.

На пагорбах білили невеличкі хати, а в долинах тіснилися кучерявими отарами скам'янілі верби. І раптом один вибалок до самого Бугу задимівся червоною рікою. Здавалося, кров, паруючи рожевим туманом, пливла по долині щільно і невпинно. Аж коня зупинив Дмитро, а руку піддашком приклав до очей, розглядаючи ту страшну криваву долину.

"Бузьків огонь цвіте, — нарешті зрозумів, але тривожне порівняння довго іще

стискало серце: — отак наша кров тече".

В сусідньому селі їх зупинив загін самооборони — селяни, озброєні мадярськими "пушками", берданками і допотопними кремнівками. Небезпременно бажаючи показати свою владу, вони хотіли повести командирів до коменданта села, призначеного штабом партизанського з'єднання. Але, розговорившись, подобрили і попросили, якщо є, набоїв до рушниць.

— Якими ви стріляєте? — показав Дмитро на мадярську гвинтівку.

— Якими доведеться, товаришу командире. При наступі на місто стріляли нашими. Трьохлінійними краще — набій менший. Куля летить, фурчить, фашисту страху цілий мішок нагонить: за міну вважає, — весело, скромовкою промовив вугластий чорнобородий селянин.

Чим більше наближалися до села, тим сильніше хвилювався Дмитро. Спогади, передуми, передчуття так налітали на нього, що аж одхилявся назад, неначеб у груди бив міцний порив вітровію. Здавалося, що з роками повинні були улягтися почуття, як після повені ріка, що увійшла у береги, мала б зменшитись гострота болю і радощів, а переживання — поступитися перед розсудливим розумом, потьмаритися картини минулого, особливо у такого стриманого чоловіка, як Дмитро. Іноді й самому здавалось: він стільки пережив, стільки побачив лихого і страшного, що душа його більше не зможе вмістити в собі тих дивних хвиль, які сповнюють очі, серце і розум новим багатством і красою. Одначе то тільки здавалось.

Досить було короткого відпочинку, досить було зіткнутися з наболілими людськими печалями чи скупими-скупими радощами, щоб знову почути, що все людське тривожить і радує.

Дужче забилося серце, коли попереду дрібними димчастими кучерями почав повівати рідний шлях. Неначе з побратимом, привітався із ним. Більше не в силі стримати хвилювання, потріпав Орла по шиї, і той, прищулюючи вуха і розстилаючись, помчав на весь кар'єр тужавою дорогою. Охорона кинулась перепиняти їм путь, але зразу здивовано і радісно пізнала Дмитра. Хотілося зіскочити з коня, розпитати про своїх, але неймовірним зусиллям стримав себе: що ж йому тоді робити, коли нікого нема дома? Вклонився селянам і поскакав далі.

Созінов, пильно роздивляючися навкруги, з подивом і радістю пізнавав це село, пригадав образ незнайомої жінки з дочкою, що лікувала йому рану. Ось і хата її показала на розі.

"Де не будете, а до нас після війни заїдьте", — неначе зараз почув мелодійний голос русокосої дівчини.

— Дмитре Тимофійовичу! Рідня моя тут! — гарапником показав на Мартину хату.

— Яка рідня? — здивувався і в уяві побачив Марту такою, якою вона була у млині.

— Одна жінка тут мені рану перев'язувала. Як її?

— Марта Сафронівна?

— Вірно Заїдем до неї?

— Заїжджай Я пізніше прибуду. Про своїх довідаюся. Коли довго не буду —

розшукаєш мене.

Біля самих воріт він побачив Марту, що стояла, дивлячись на вершників. Вона його, видно, не пізнала, бо навіть з місця не ворухнулась. А коли Созінов зіскочив на землю, молодиця пішла йому назустріч...

Дмтро летить тихими вулицями. Ось і його подвір'я шумує дрібним світлозеленим мереживом молодого тополиного листу, білою хвилею підіймається розквітлий сад. Орел легко перескакує рів, і Дмитро, уже не чуючи ваги свого тіла, притримуючи рукою шаблю, біжить до своєї хати, що, здається, сама, похитуючись, наближається до свого господаря.

Мертво навкруги, тільки вітрець лель-лель колише дерева, осипає цвет. Біля порога згустком крові червоніє округлий розбитий замок, двері забиті лише невеличким кілком. Рвучко зриває з прибою клямку і входить у хату.

Пусікою віють осиротілі стіни сірий пил пухнастою скатеркою застелив стіл що стоїть посеред хати, зів'яли на вікнах неполивані вазони, а з підлоги, між двома прогнилими дошками, вибився невеличкий кущик травиці. Промінь сонця гойдався на світлому зелі, засновував його тоненькою, ледве вловимою теплою пряжею.

Оце і всього живого було в хаті Дмитра.

XVIII

Чи спала вона, чи не спала? Ранковий холод пронизує її тіло. Їдким туманом парує болото, і крізь мряку видно, як рожевіє на сході — певне, сонце сходить Югіна поглянула на дітей і раптом завмерла: біля Ольги, скрутившись плегеними кільцями, лежить гадюка. Близькість небезпеки зразу ж виводить молодицю із заціпеніння; вона, боячись навіть дихнути, відступає назад, де між кущами вільшаника то тут, то там чорніють вогкі, набубнявілі штурпаки. Схоплюється руками за один, і він притишено хрупає в землі, біля кореня.

"Хоч би не промахнутись. Хоч би не промахнутись", — благає усе її тіло, а в очах аж темніє, бо вони бачать тільки потворні темні кільця гада.

З силою вдарила дрючком, і здалось, наче саме серце вискочило з грудей. А потім швидко загупала вузлуватим кінцем по осоці, не помічаючи, як чорна вода, замішана дрібними ниточками корінців, заляпувала одіж і обличчя.

— Мамо, що ви? — прокинувся Андрій і сторопів, бачачи поширені од переляку, напруги і хвилювання великі потемнілі очі.

— Ой, — схопилася за груди. — Так перелякалась, так перелякалась! — і, кривлячись від огиди, відкинула палицею гадюку в болото. — Ходімо, діти мої, подалі від цього проклятого місця.

— Куди ж підемо? — запитав Андрій.

— В Майдани помандруємо. Нема моєї сили більше гноїти вас у болотах. Чули ж, що померла дитинка Лукіяна Зарембовського.

— Її гадюка вкусила, — прокинулась Ольга, протираючи очі кулаками.

І мати тісніше пригорнула дочку до грудей, мимоволі, з опаскою подивилась на притоптану траву, де нещодавно лежало страхітне кільце.

Зібрали у вузлики убогі пожитки, з'їли по невеликій скибці вже зацвілого хліба і обережно пішли купинистим болотом до Майданів — невеликих хуторів, що розташувалися в лісистих яругах далеко-далеко від битого шляху.

В кущах то там, то тут сиділи люди; вчуваючи кроки, злякано підводились і застигали, як застигає водяний бугай, чуючи небезпеку. Гіркувато курилися дими; запасливіші втікачі пекли картоплю; зрідка на жару якийсь рибалка піджарював рибу.

Де-не-де форкали коні, мукали корови — дехто встиг вигнати худобу.

Андрій розшукав коня і наздогнав своїх на лозовику. Мати підсадила Ольгу, а брат повів за повід коня, ідучи тихою ходою по чорній податливій стежці. Підводилось сонце, і туман, осідаючи, відкривав шапки верболозу і вільхи; чіпляючись за трави, він поволі котився за вітром і розходився, неначе важкий сон.

Знову білогруді чайки, сумовито скиглячи, питалися в мандрівників:

— Чиї ви? Чиї ви?

"Отця і неньки", — так само відповідала у думці Югина, з болем дивлячись на брезкле, роз'їдене комарами обличчя Докії.

"Великий світ, а нема де дітися в тобі, нема де заховатись од ненависного ока; Може і в Майданах на нас чекає невблаганне лихо". І знову ворухнулось те саме рішення: треба послати Андрія розшукувати чоловіка. Хай забирає її у партизани. На миру і смерть красна.

Болота і болота. Блисне вода то ржавчиною, то синьою, неначе гас, закиссю, то страшним помутнілим оком покійника, то несказанною голубінню, до якої тягнуться квіти, де розростається глянсувата рогоза та лепеха, прикриваючи кубла диких качок. Одне гніздо з великими світлозеленими крашанками Андрій побачив у кущі червонолозу. Нахилився над ним, але Докія насварилася на нього:

— Не чіпай! То тільки фашист проклятий руйнує все життя.

— Я Ользі хотів... голодна вона.

— Хай потерпить. Не треба пташини зобижати. Увечері прим'яли кущ ліщини, настелили трави і полягали спати. Та не спалося молодиці. Далеко в рудавозеленому мареві сховався повний кривавий місяць. Тонко і в'дливо дзижчали комарі, а байдужі хмари висіли над головою, неначе брили каміння.

— Не спите, мамо? — торкнувся плеча Югини Андрій.

— Не сплю, дитино, — почувла, яка міцна рука у сина, ну неначе в Дмитра, тільки трохи менша. І знову ворухнулися ті самі думи.

— Не журіться, мамо. Доберемось до Майданів, і я поїду шукати батька, — неначе вгадав її думки, подивився вдалину,

І здригнулася молодиця. Чиясь голова з'явилася поміж кущами, висока чорна постать почала наближатись до них. З-за плечей стриміло дуло гвинтівки.

"Ні, це не облава", — відлягло трохи од серця, бо більше ніде ні звуку не чути, але швидко знову прокинулася тривога, бо щось знайоме і недобре було в цій високій, наче тінь, зігнутій поставі. Ось вона взяла трохи ліворуч, і Югина, відхиляючися назад, пізнає Сафрона Варчука.

"Кого ж він шукає в болотах? Чи не її? Але чому з ним нікого нема? Бродить, як голодний вовк, шукаючи здобичі", — і полегшено переводить дух, коди Варчук відходить далі від них, обминаючи озерце.

— Мамо, не пізнали? — гаряче дихнув їй в обличчя Андрій, і його бліде лице аж стужавіло від хвилювання і непокою.

— Пізнала. Чого він тут ходить?..

— Це неспроста, мамо. Сам він без фашистів чи поліції ніколи б сюди не забрів... Мамо, — голос його аж переривається. — Це, може, наші прийшли?

— Що ти, сину? — злякано і радісно промовляє.

— Я зараз дізнаюся, — рішуче підводиться хлопець.

— Куди тепер, вночі? Заблудишся, в драговину вскочиш, — пригортає сина до себе і не помічає насмішкуватого блиску в очах: хіба ж він маленький?

— Поїду, мамо! Щось важливе трапилося. Ой, коли б наші повернулися. — І він зникає в кущах, пругкий і дужий, мов дубок.

— Коли б наші повернулися! — ще бринять у вухах, як пісня, останні синові слова. І вона хоче і боїться заглянути в оту привабну годину людського щастя, як бояться заглянути в майбутнє, щоб не "наврочити" собі, ті люди, у яких, хай невидимою тінню, а таки збереглися рештки підсвідомих забобонів.

XIX

— Добридень, Марто Сафронівно! Пізнали?

— Ні, — здивовано подивилася, відкриваючи ворота.

— Ви ж мене лікували.

— Не одного вас довелося, — тихо, з прихованою радістю відповіла. — На горищі ми, жінки, цілий шпиталь відкрили.

— І я в тому шпиталі лежав восени сорок першого... Пам'ятаєте, просив, щоб ви пошептали: біг пес через овес...

— Ой, пам'ятаю! — скрикнула і засміялась молодиця. — Це ви у руку були поранені.

— Нарешті призналися. Думав, не хочете дармоїда приймати.

— І таке скажете, — похитала з перебільшеним докором головою. — Прошу до хати. Чого ж ви свого товариша не запросили?

— Він місцевий. Поїхав додому.

— Хто ж то такий?

— Командир наш. Дмитро Горицвіт.

— Дмитро?! — бліднучи, зупиняється молодиця серед подвір'я і руку прикладає до грудей.

— Що з вами?

— Нічого, — неначе павутиння одвела рукою з обличчя, поправила хустку і тихо додала: — Сім'я його кудись утекла від гестапівців і досі не повернулась у село.

Але Созінов підсвідоме відчув, що за цими словами криється інше почуття. Тепер, коли він уперше і так нещасливо був покохав дівчину, якимось глибше і ясніше почали відкриватися душевні рухи людей: і в блисків очей, і в грі обличчя, і в прихованих

словах, і навіть в ході. У дні війни, багато переживши, передумавши, він став ближчим до течії людської душі, став більше спостерігати навколишнє — не тільки зовні, а й з глибини.

І молодиця лячно одхилилась од нього, розуміючи, що не зможе словами прикрити правди від цього допитливого і трохи сумовитого ока.

Ніякову мовчанку, ту невловиму хвилю, що породжує чи фізичну неприязнь, чи щире довіру людей, які гостро все відчують, треба було розвіяти зараз же, і так, щоб ні одна болюча краплинка не впала тягарем на серце. Таким добрим містком для батьків, що люблять своїх дітей, — він знав, а може тільки здогадувався, — були діти. І встановлюючи в пам'яті образ вугластого підлітка, з якого вже формувалася справжня дівчина, він приязно, навіть надавши голосу прихованого радісного звучання, як буває од дорогого спогаду, запитав:

— Де ж ваша дочка, Марто Сафронівно? Уже дівчина, певне, хоч куди — на виданні, — і пересмикнуло від несподіваної думки: "А що коли в Німеччину забрали? Як я скривджу матір".

Будучи м'яким на вдачу, Созінов нікого (крім ворогів, яких знищував, як щось не життям створене) не хотів і не умів ображати. І йому колись було остогидли і заздрісники, і базіки, і просто недалекі люди, що замурувалися тільки в своїх вузьких інтересах. Але навіть там, де міг, не відплачував їм тією самою міркою, бо вважав, що і так вони скривджені своїм здрібнілим зором і розумом. Коли ж мимоволі доводилось комусь із своїх друзів зробити якусь прикрість, переживав гостро і важко.

— У хаті сидить, — перемагаючи себе, посміхнулася Марта і допитливо поглянула, чи не стежать за нею глибокі, трохи сумовиті очі... Ні, не стежать. А наче добріють од згадок чи від чогось іншого.

Ось він прив'язав коня до плота, погладив його по голові і, трохи накульгуючи, іде до хати.

Марта відчинила двері, і командир переступив через поріг освітленої сонцем кімнати.

— Добрий день у хату!

— Доброго здоров'я. — Дівчина війнула косами, пильно подивилась на нього і раптом радісно вигукнула:

— Це ж ви у нас були! Ми лікували вас! Еге ж?

— І сам не знаю: був чи не був, — поздоровкався щиро і довго не випускав дівочої руки, сухої і теплої, дивуючись тому диву, як природа за яких-небудь півтора року прибрала дівочою красою трохи незграбного підлітка.

Перед ним стояла русява красуня з тугими, по-дівочому високими грудьми. Трохи здовжене обличчя було блідуватим, і тому ще чіткіше окреслювався різкий розмах крилатих брів, з-під яких допитливо і сміливо дивилися сірі виразні очі. Ніс був прямий і красиво заокруглений, материнський. В кожному русі була настороженість, швидка і рішуча, її погляд наче передався командирі, і він здивовано помітив, що не може одвести очей від строгого і довірливого обличчя. Одразу почув, що на серці стало

спокійніше; уїдлиний щем почав оповзати, як оповзає снігова брила од весняного сонця.

— І як ви потрапили до нас? — ніяковіючи од його погляду, запитала дівчина.

— Бо зі мною всюди твої слова мандрували: "Де будете, а до нас після війни заїдьте". Тільки, бачиш, війна не закінчилась, а я не витерпів і заїхав. Може не рада? — напівжартома, напівсерйозно відповів.

— І добре зробили, — всміхнулась дівчина.

— Бачите, яка вона у мене, — підійшла Марта до столу.

— Справжня дівчина, хороша.

— Тільки яка її доля у цьому нерадісному світі, — важко зітхнула і почала застелювати стіл для гостя.

— Долю будемо своїми руками виривати. Гадюкам жало із головою вирвемо, а своє щастя добудемо. Правда, дівчино? — почувачи приплив сили од звичних і тепер таких хвилюючих слів, подивився на Ніну.

— Правда, — так поглянула на нього добрими правдивими очима, що Михайло забув про всі свої турботи.

XX

Поволі, один по одному, збиралися люди. Прийшов і Василь Карпець, що вдосвіта повернувся з болота, прийшла і Катерина Прокопчук і старий Киринок, але ніхто не знав, де сім'я Горицвіта. Одні бачили її востаннє на поставнику, інші — на лозовику. Пішли здогадки, що, може, десь їх зустріли і знищили недобиті фашисти, які порозбігалися в безвість. Або, може, сказано — жінки, дороги не знають — попали в невилазну твань. Але ж не могло бути, щоб загинули всі.

Спираючися на палицю, придибала і Марійка Бондар. Як вона постаріла і почорніла за останній час! Ніхто у цих ходячих мощах не пізнав би завзятої до всякої роботи жінки, що за іграшки нажинала півтори копи дорідних снопів, ціле літо від рання до смеркання не випускала з чіпких чорних, як залізо, пальців то проворної сапки, то граблів, то серпа.

Побачила Дмитра — заплакала і дугою заходила над палицею перегнута суха спина.

— Синочку мій! Нема нашого тата. Нема твоєї дружини і діток. Чи буде божий суд над людськими мучителями!

— Буде, мамо, суд. Тільки не божий, а людський. На край землі не заховається од нас ворог, — міцнів голос Дмитра, і чув у собі таку силу чоловік, що, здавалося, само б залізо розступилось перед ним.

— Дітей попалити, Шевчикових, Булахових... Це навіть подумати страшно. Наче вони, вороги прокляті, не материні груди, а гадюче жало ссали, — задумливо, ні для кого, промовив Карпець. — Скажи, Дмитре, чи ти коли-небудь про таких... таких паразитів хоч у книгах знаходив? Мій батько колись писання читав, де про всяких кровопивців, про всяку погань писалося, а й там такої підлоти не було. Або візьми "Війну і мир" Толстого. Там показано, як французи вбивають наших. Вони бліднуть,

трясуться. А ці душогуби вбивають людей і регочуть... Що тут смішного є? — і страшний, запитливий погляд він переводив з одного слухача на іншого...

Ще довго текли сумовиті розмови про живих і мертвих. І вперше наговорився Дмитро із людьми свого села. Та й поради дав загонові самооборони, як найліпше налагодити варту і зв'язок з іншими повстанськими селами.

Аж надвечір виїхав із двору, бажаючи трохи побути на самоті. Край села на стовпі побачив оголошення: "Фашистам і всякій іншій сволоті в'їзд суворо заборонено". А внизу хтось хімічним олівцем дописав: "За порушення цього правила знімається штраф — одна голова з недолюдка".

— Партизанська влада діє, — схвально кивнув головою, повертаючи коня на луги.

При дорозі пишно почали розцвітати кущі шипшини. Рожеві квіти підіймалися з ряботіння тернин, і луги сповнилися тими ніжними і п'янкими пахощами, не рознесеними вітром, що бувають тільки у необвіяних складках долин.

Дорогою, з гвинтівками напереваги, пройшла група партизанів, ведучи поперед себе ландсфюрера і інших фашистських чиновників.

— Підіймайте, свині, хвости, бо далеко водою брести! — промовив біля ковбані молодий вояка в збитій на потилицю кубанці.

Дружно засміялися партизани, а полонені почали обережно, обабіч, обходити перепону.

Перед заходом сонце пірнуло у хмари, і димчастий небесний малюнок почав мінитись, оживати, гаптуючи шовком дивні прапори. Небо так напливало на землю, що Дмитрові здавалося: зараз він з конем потоне в цій повені.

Од Бугу повіяло прохолодою. Лунко ішли над водою голоси, гучно бились в уключини весла — рибалки, жартуючи і пересварюючись, вивозили на цей берег людей, що повиходили з плавнів і боліт. Дмитро постояв біля перевозу, вдивляючись в змучені, почорнілі, припухлі, та веселі обличчя. Потім поїхав понад рікою в гомінкі сутінки.

Вже далеко від перевозу він помітив на тому березі чорну постать жінки з дитиною. Жінка шкандибала і раз у раз зупинялася, — відпочивала, видно.

— Дядю, перевезіть! — почув застуджений дитячий голос. Жінка зупинилася якраз напроти нього; він зіскочив з коня і почав шукати на березі човна. Найшов біля кручі, а замість весла взяв довгу ломаку і навіссячки поплив на той берег. Червоночорна вода світлішала на піскуватих перемілах, і недалеко від берега човен врізався в жовту косу, що майже не виходила з води. Не схотів об'їжджати перемілу.

— Готуйтеся! На руках буду переносити, — водою побрів до жінки.

І не почув, як охнула молодиця. А коли вийшов на берег, несподівано кинулась до нього, обняла і почала засипати поцілунками.

— Таточку, це ви? — повисла на його поясі Ольга.

— Оце так! — тільки й зміг вимовити Дмитро. І, підхопивши дружину на одну руку, а дочку на другу, розмашисте пішов водою до човна.

— Дмитре! Куди ж ти? Ми самі перейдемо! Дмитре...

— Ану цить! Не командуй мені, а то зараз на бистрінь викину, — жартівливо пригрозив, чуючи, як дивною силою і радістю наливається все його тіло.

— Це тобі, може, Андрій сказав, що ми ідемо позаду? — задихаючись від щастя і хвилювання, заговорила Югіна.

— Ні, не бачив сина.

— Послала його із мамою вперед... Я ногу на болотах пробила, покалічилась трохи... Ой, Дмитре, невже це ти? Ну дай хоч подивлюсь на тебе... Як же ти найшов нас?

— А як же? Чую — говорить мені серце: їдь на луг, там знайдеш свою жінку, посадиш її на коня, а сам і пішки дійдеш...

— Радість моя... Дмитре! — оповила руками дорогу голову, коли він нахилився над човном. — Сонце моє!

— Сонце-то сонце, а їхати чогось темно, — усміхнувся, цілуючи дружину в просвітлені од хвилювання і сліз очі...

Хай ненадовго щастя переступило поріг Дмитрової хати, хай ущерблене було воно, бо на серці осіли людські болі і тривога за майбутнє, але то було щастя. І кожному, хто чесно боровся за рідну землю, переніс на своїх плечах роки лихоліття, злигоднів, мучився, карався, потом і кров'ю вмивався, суди, доле, дожити до повного щастя...

І тепер, сидючи біля напівпрочиненого в сад вікна та вслухаючись в несказанну музику рідних голосів, спів солов'я, мимоволі порівняв давні дні з сьогоdnішнім і усміхнувся. Колись, будучи чіпким, як справжній господаровитий хлібороб, він жадібно вбирав у себе все, що вважав за потрібне, а віддавав скупко, неохоче, інакше кажучи — і в самій суті життя залишався тим сіячем, що бере з землі багатий врожай, а висіває невелику частину. Він колись підсвідоме почував, що життя переганяє його, що він може зробити більше, але боязко було порвати ниті уже витканої пряжі, боязко було розширити основу, поступаючись нахилами або ї вигодами. Він рівнею почував себе із кожним знавцем діла, сяяли очі в роботі, але іноді не витримували допитливого погляду Кошового чи людей такого гарту, коли справа заходила про ширші плани. Тоді він неясно відчував якісь свої провини. А тепер це відчуття зійшло як торішній сніг. І ніяка тінь досади не могла притьмарити, зігнути його, підсвідоме смоктати серце. І тому в нього знайшлося вірне слово і для своїх партизанів, і ще більшою стала любов до сім'ї. Найголовніше — він кожному прямо міг подивитися в очі, і не всякий витримував його погляд. В нього вирости дужі і сміливі крила.

Сидів біля напівпрочиненого вікна, і добрі думи охоплювали Дмитра, сіяли очі, розгладжувались зморшки, що сплелися в темних западинах.

На машині до його дому під'їхав начальник АХОХ, як жартівливо прозвали партизани хазяїна господарської частини, додавши до назви АХО ще одно "х". І хоч як старався справитися зі своїми завданнями господаровитий Віктор Гаценко, однак про господарську частину було найбільше анекдотів і уїдлих запитань на зразок: чим відрізняється бичок від нашого АХОХ.

— Товаришу командире! Така розпуста пішла, — незадоволено забасив Віктор

Михайлович. — Просто добро із рук вирвали.

— Вирвали, а нас навіть в пайку не прийняли, — сердито сплюнув Пантелій Жолудь, що ці дні, покинувши в штабному взводі свого білокопитого Шпака, роз'їжджав по селах на машині, звісно, ніде не відмовляючись від частування.

— За невміння деруть реміння і як тебе, Пантелію, обкрутили навкруги пальця, — голови не прикладу? — вдавано здивувався Дмитро, іще не знаючи, про що має йти мова.

— Фашисти не обвели б, а це своя братва. Не будеш їм банки рубати. От жуки, так жуки! Бачив жуків, сам був жуком, а таких жуків не стрічав. Сказано: з жука меду не наїсися, — все більше хмурнів Пантелій, очевидно знову переживаючи невдачу.

— Чи не на пасіку їздили? — догадався Дмитро.

— Точно. На пасіку. Хотіли меду на своє свято захопити. Приїхали, а там уже без нас господарюють партизани з загону імені Леніна. Сидять біля порога і хліб в полумиски з медом умочають. "Хлопці, відпустіть нам трохи цього дива", — кажу їм.

— А ви з якого загону? — питають мене... — Еге, та ви до нашого села не прикріплені. Шукайте собі в своєму. Коли ж перекусити хочете — сідайте до гурту.

— Що ми не говорили — не помагає, — втрутився в розмову Гаценко. — Пантелій хотів був сам знести діжку на машину, так не поцеремонилися з ним...

— Коли б це фашисти були, я знав би, як з ними розмовляти, а це свої, — безпорадно і зло розвів руками Пантелій. — А найголовніше, товаришу командире, що пасічник — батько нашої Соломії. А такий вредний, в'їдливий дідок, тьху! Усе добро, вражі діти, розберуть.

— І навіть командирю не привезли покуштувати меду? — засміявся.

— Не привезли. От до чого свої хлопці доводять.

— Це називається — наводять порядки в партизанському районі.

— Не дуже вони, ці порядки, тішать мене, — похитав головою Жолудь.

— А меду дуже хочеться?

— Полюбляю таку штуку, — аж губами повів Пантелій.

— Ну, добре. Дам вам записку до пасічника — відпустить на загін.

— Ой, не відпустить... Вредний дід!

— Відпустить! — приклав блокнот до коліна...

І незабаром авто, піднімаючись на Великий шлях, зникло в м'яких і чистих сутінках.

Яким дивом, хвилюючим і радісним, розкидалось перед командиром село, городи, левади, велетенська перегріта пила далекого лісу і небо, що опускалося аж за ліс.

Трах-тах! Трах-тах! — ударило на леваді, і Дмитро аж за зброю схопився. Та зразу з неприхованою радістю зрозумів помилку: то не постріли були, а якась жінка праником лунко вибивала шмаття.

Вечірні барви тихо облягали село; над Великим шляхом тріпнулась зоря, і десь далеко-далеко запечалилась пісня. І світ був такий урочистий, дорогий, що варто було за нього боротися, варто йти в нові бої, щоб знову кувати щастя на землі, бачити голубу

і зелену весну, почути пісню солов'їну, і віковичний шум широкої дороги, і велику радість вільної землі.

XXI

Після відпочинку Дмитро знову поїхав у ліс. По селах залишилися лише загони самооборони, коменданти та дозори, що охороняли партизанський край і водночас стежили, пробиваючись у глиб Поділля, за діями ворога. До кожного загону чи групи самооборони підпільний райком і штаб партизанського з'єднання прикріпили політичного працівника і партизана-інструктора, щоб через деякий час ці загони стали бойовими одиницями, які зможуть виконувати й тактичні завдання.

На правому березі Бугу були розвідники Дмитра під командуванням завзятого Симона Гоглідзе. Якийсь особливий розвідницький нюх мав цей стрункий, підтягнутий вояка. В дощі, метелиці, непроглядну темінь він знаходив шляхи до ворожих гнізд і зовсім іншими дорогами виводив партизанів з небезпеки.

— У партизана тисяча доріг, у фашиста тільки дві: одна — у землю, в могилу, друга — на небо, до чортів. Вибирай йому чи ту, чи іншу дорогу — обидві хороші, — пояснював своїм бойовим побратимам.

Вразливий і довірливий, як дитина, швидко міг розсердитися одначе і розвеселити його було легко. А в бою він брав таким натиском, несподіваним, рішучим, що навіть хлопці, які бачили види, дивувались і з опаскою косилися на начальника розвідки.

Одного разу минулої зими диверсійна група Григорія Ладижця опинилася в оточенні. Фашисти, висипавши із великого ста. облягли її кільцем, на околиці залязгали танки, у спину вдарили кулемети. І тоді Гоглідзе взявся провести партизанів прямо через село.

— Ти сказився? — насівся на нього Ладижець. — Там же вся сила німецька.

— Знаю. Тут, — показав навкруги, — менша сила, але вона в дії і жде нас. Там, в селі, велика сила, але вона не лежить за кулеметами і не чекає нас. Таку силу ми проб'ємо — і гайда в ліс.

І партизанський удар по селу був таким несподіваним, що | фашисти, залишаючи на снігу чорні купини вбитих, почали розбігатися хто куди...

Прощаючись із Гоглідзе, Дмитро знову нагадав:

— Дивись, Симоне, щоб кулемети нам хоч з-під землі, а дістали.

— Під землею будуть — дістанемо. На землі будуть — дістанемо. На небі з'являться — теж дістанемо, — відповів Гоглідзе, який любив пишні вислови.

— Ну, бувай, кацо, — по-простому обнялись, поцілувались. — Зв'язкових двічі на день присилай, щоб не печалив мене мовчанкою.

— Гаразд, товаришу командире, — усміхнувся чистою дитячою посмішкою, вскочив на мотоцикл і подався до своїх розвідників.

Говорив Дмитро про кулемети даремно — хотілося, щоб сила його загону зміцніла вогневою наснагою, мріяв, щоб у кожному взводі на два стрілецькі підрозділи припадав третій — кулеметний.

Всі останні дні, радісні, неначе сон, поглинула робота по формуванню нових

взводів, складання докладних звітів за останній час, підготовка нагородних матеріалів на кращих партизанів і короткі відвідини сім'ї.

Знову Андрій, уже чотирнадцятилітній ставний підпарубчак, попросився, щоб батько забрав його із собою. Але Дмитро відмовив навідріз.

Тоді хлопець, кусаючи губи од досади, образи, з серцем випалив:

— Ви все мене бережете. Думаєте, маленький... Ми з Степаном Синицею вже шість машин зірвали, вісімнадцять фашистів знищили. Нема у вас правди, тату!

— Де зірвали? — схвилювано і зворушено впився очима в хлопчача. "Так от який у мене син", — вслухався в переривчасту мову Андрія. Хотілося підійти, обняти, поцілувати його, але це значило вже дати згоду, щоб хлопець ішов у загін. Отож перебільшено нахмурих брови.

— Так візьмете, батьку?

— Пізніше побачу. Зараз без тебе роботи вистачає.

— Ну, візьміть мене хоч вашим ординарцем, — настоював хлопець.

— Яке вигадав! — засміявся. — Тебе ординарцем, маму підрихником, бабу куховаркою, — і цілий загін буде із нашої сім'ї.

Пізніше прибіг Степан Синиця. Бачачи, що Андрій мирно бесідує із батьком, весело запитав:

— Що? Уже прийняли тебе в партизани, Андрію?

— Ні, — відповів похмуро і знову закусив губу.

— Куди тобі. Іще каші мало з'їв Підрости трохи, — утішив. — А я уже завтра йду в ліси. Підрихником стаю.

— Тату, — потянув своє.

— Сказав — почекай!

Встав з-за столу і пішов у другу хату.

— От у мене батько, — сумовито поглянув на Степана. — І не упрочиш, і не вблагаєш.

— Всі вони одним миром мазані, — безапеляційно промовив Степан. — Хіба вони розуміють дітей? їм усе здається, що ми маленькі. На що вже я парубок не з останніх, — не без хизування пройшовся по хаті, — а як тільки сказав матері, що йду в ліси, вона в сльози: "Ой, куди ти, дитинонько моя. А куди ти від'їжджаєш, а на кого мене покидаєш", — по-жіночому прихлав руку до лица і засміявся. — Бач, я їй і досі ще дитинка. У мене вже, повір, вуса виростуть, а матері все я буду дитинкою. Старі завжди відстають від життя.

— Це ти правду говориш, — погодився Андрій. — Прийдеться мені втікати в другий загін. А хотілося б з батьком побути.

— Від нього не втечеш — найде. Твій такий, що безпремірно найде... Ех, і діла, Андрію, неважнецькі твої, — заговорив з перебільшеною зверхністю і повагою до себе. — А мені тепер море по коліна. Підрихатиму поїзди, аж гай шумітиме. Після війни поїду вчитися у військову академію. Нам, партизанам, тільки на командирів треба вчитися... А ще як ордена зароблю! От жаль, що ти таким малим удався, по літах,

звичайно. Це б разом поїзди зривали, разом у Москву поїхали. Сталіна на параді побачили б. Що не кажи, Андрію, а добре бути дорослим, таким, як я!.. О, в тебе і сльози уже заблищали. Це недобре, детко! Хто ж тебе такого в партизани прийме?

— Замовч ти нарешті, — відвернувся від Степана...

XXII

Перше донесення Симона Гоглідзе розсмішило увесь штаб. "Дорогий товаришу командир, — писав начальник розвідки. — На дільницях Орел, Соловей, Сокіл, Перепілка усе спокійно. Із Куріпки фашисти евакуюють добро і худобу подалі від своїх сусідів — партизанів. Ми розсердилися на цих табунщиків за недобросусідське життя. Вночі напали на них, одних побили, інших взяли в полон, треті розбіглися. Кулеметів поки не дістали, а дістали п'ять тисяч овець. Посилаю вам їх із донесенням. Неодмінно оповістіть, коли приготувите шашлик. Вівці жирні, шашлик добрий буде".

— Бач, яка спасенна душа — проситься на шашлик приїхати. Знаю його — сидить тепер десь біля вогнища і цілого, барана на залізяці покручує, — похитуючи головою, сміявся скупий Віктор Гаценко, радіючи, що тепер йому нема чого сушити голову над "проблемою з м'ясом та без м'яса".

— Або барана крутить, або фашистові голову скручує, — промовив Созінов, одриваючись від шифрованої карти, де кожен квадрат був позначений птичими назвами. — Вікторе Михайловичу, а проти шашлика, як сказав би Гоглідзе, не маю ніяких ґрунтовних заперечень.

Дмитро із Туром пішов на галявину до партизанів останнього поповнення. Навкруги цюкали сокири, співали пили, брязкали лопати. Під керівництвом інженера Токарева за планом, в шаховому порядку, будували землянки, прорубували доріжки, обладнували свій лісоград.

Соромлячись і червоніючи, до них підійшла Соломія. І Тур теж почервонів, не спускаючи очей із дівчини.

— Що, знову прийшла проситися на завдання? Так і знай — зараз не пущу: батько без тебе місця знайти не може. Утіш його старість, поки можна.

— Так я тепер, Дмитре Тимофійовичу, щодня в нього буваю, — і переглянулась із Туром.

— Тут таке діло, — ніяковіючи, заговорив і зам'явся Тур, і Дмитро не пізнав голосу свого комісара. Слово якимось відскакувало від слова, не трималось купи.

— Туре, не пізнаю тебе, — поглянув на Тура, потім на Соломію, що аж голову нагнула, щоб захвати рум'янець на щоках.

Зрештою і Тур почав сердитись на себе і вже ясніше заговорив:

— Дмитре Тимофійовичу! Війна є війною, але вона не виключає людських почуттів. На війні вони ще більше міцніють.

"Пішла лекція", — осміхнувся в думці Дмитро, зрозумівши все.

— Ну от, наші почуття, себто мої і Соломії... — і аж сплюнув спересердя, що на язик нав'язли заялозені слова...

— Вітаю вас на сьогоднішній день, і на завтрашній, і на все життя! — Дмитро

з'єднав руки Тура і Соломії. — Ви це хотіли сказати? — поглянув у очі обом.

— Це, — майже одночасово промовили і Тур, і Соломія.

— От і добре. В тяжкий час поєдналися ваші серця. Значить дружба, любов буде міцнішою. Щастя вам доля. А день весілля обирайте самі — усім загоном будемо справляти, — поцілував Соломію, а потім Тура.

Дмитро довго міркував, як сказати Михайлові, що Тур одружується з Соломією. І вночі, прокинувшись, не міг заснути, думаючи, як притишити біль Созінову. Він бачив, як тяжко було на душі хлопцеві, бачив, як той стримував себе, вперто працюючи над книгами і планами, запроваджуючи в загоні різні новинки і хитрощі, найбільше придатні в лісовій боротьбі з ворогом. Дмитро так і не зміг придумати щось путяще: тяжко втручатися в чужі інтимні справи.

Другого дня після політінформації, яку провадив Тур, Дмитро зібрався їхати додому; до нього підійшов Созінов.

— Дмитре Тимофійовичу, візьміть із собою.

— Їдь, будеш дорогим гостем у мене.

— Та я не до вас думаю, — зам'явся.

— До кого ж?

— До Марта Сафронівни заскочу. Лікувала ж вона мене, — додав, ніби виправдуючись.

— Щось ти зачастив у той двір. Як вона живе?

— Нічого. Вам привіт передавала. Тоді, як ми заїхали вперше в село, — пожвавішав, — я сказав їй про вас, так мало не зомліла вона.

— Он як, — задумавсь Дмитро і тихо додав: — Колись ми любились із нею. Давно це було. І залишилися друзями на все життя. Шаную її і за минуле, шаную і за те, що ніколи святим словом "матір" не злегковажила, шаную і за те, що тепер, в тяжкі дні, переховувала у себе поранених, чим могла, допомагала їм, і нам, партизанам, не раз її слова допомагали.

Созінов відчув хвилювання Дмитра, зрозумів, що той у найглибших потайниках своєї душі зберігає образ Марти. І це так зворушило його, що не витримав — признався:

— А я, Дмитре Тимофійовичу, іще шаную Марту Сафронівну за те, що вона таку дочку викохала.

— Хорошу?

— Дуже... Я й сказати не можу. Якась така у неї принадність, що й пояснити не можна. Ну, от як пахощі цієї квітки, — махнув рукою на кущ шипшини. — Не опишеш їх, а чути — всюди чуєш. Іноді буває дівчина і скромна, і роботяща, і красива, однак, мов тінь, таїться в ній якась нарочитість, прихована закоханість у себе чи щось інше. А в Ніни нічого цього нема. Тому і здається: усе, що вона робить, говорить, — мусить бути тільки так, а не інакше.

Дмитро з неприхованою цікавістю слухав Созінова, все більше упевнюючись, що його любов до Соломії пригасило нове почуття.

— Сподобалась тобі дівчина?

— Дуже, — признався гаряче і щиро.

— Ну, і ти їй подобаєшся. Такі не можуть не подобатися. І довго ще Созінов розпитував про життя Марти Сафронівни, однаке Дмитро розумів, що не так його цікавило життя молодиці, як бажалося поговорити, поділитися своїми думками, ще раз згадати дівчину, що так неждано-негадано причарувала його.

XXIII

Хвилююча звістка облетіла всі загони, усі землянки. Тільки й мови тепер було: із Москви прилетить самолёт. Привезе зброю.

— Хоч би краєчком ока побачити людей з Великої землі, хоч би одним словом перемовитися, — зітхав, лежачи на траві, маленький, рухливий Кирило Дуденко.

— Ти ж поезії перепиши, — пошлеш у столицю, — наказував Слюсар. — Гляди, ше й попадеш заочно в письменницьку сім'ю. Пісні у тебе правильні...

— Чи годяться вони куди? — задумався молодий поет.

— Годяться. Це поезії про наше життя. І так за серце беруть, що гвинтівку міцніше стискуєш, — переконував Олекса Слюсар. — Скоріше б самолёт прилітав.

— Сталін нам допомогу посилає. Не забув своїх дітей, — прорвало навіть мовчазного Лазорка Іванця. Він ліг на землю, головою уперся в високозрубаний з виїмкою пень, мрійно задивився на небо, мовби слідкував, чи не з'явиться де крилатий вісник.

Хвилювався і Дмитро. Кілька разів ходив дивитися на давно висохле болото поміж двома лісами, де партизани влаштували майданчик для літака.

Лише один Пантелій Жолудь в цей час виявив великий спокій і хазяйновитість. Він кілька разів мотнувся на села, дістав сала, масла і все це ретельно загорнув у чисте полотно та поскладав у своїй землянці.

— Пантелію, чи ти не думаєш продсклад відкрити? — сміявся Олекса Слюсар. — Може помічником Гаценка збираєшся стати? Він тебе навчить труситися над кожним мотузочком.

— І чого ти прилип, як шевська смола? Іди вже собі кудись, бо від тебе, як від перцю, чхати хочеться, — незадоволено бурмотів хлопець. — Тільки ж коли хто до мішка полізе — в'язи скручу, голову відірву, тоді вам Гаценко проти мене самим найм'якшим лібералом здасться. — І для більшої ваги додавав: — Це для гостей подарунок. Понятно?

Нарешті штаб партизанського з'єднання дав Дмитрові завдання зайняти подвійну кругову оборону по шляхах і навколо посадкового майданчика, приготувати ракетні шашки для сигналізації.

Погожого весняного вечора, недалеко від галявини, зібралося в лісі партизанське командування. Радість, хвилювання і урочистість були в кожного на обличчі. Навіть поранені, привезені для евакуації в глибокий тил, не порушували стогоном дивної лісової задуми.

— Дождалися, Дмитре Тимофійовичу, — торкнувся його плеча Іван Васильович. І в тому одному слові "дождалися" було все: і щастя, і вдячність Великій землі.

— Дождалися, Іване Васильовичу, — відповів пошепки, вірячи й не вірячи, що

прилетить літак. Зрідка у лісі трісне суха галузка, зашерехтить чиясь хода і зразу затихне. Тільки Дмитро відчував, що за кожним деревом причаївся партизан, щоб хоч одним оком побачити вісника рідної столиці.

І от далеко-далеко у повітрі неясно заспівали мотори. І кожен партизан в напруженні потягнувся усім тілом до того гулу, неначе до найдорожчої пісні, яку колись в дитинстві співала мати. А рокіт наближався, наближався, стояв у небі і на землі, бо серце в кожного билось разом із мотором. Нарешті поміж зорями з'явилася летюча зоря, понад лісом війнув ширококрилий птах. Зелено, червоно, біло мигнули крила і хвіст літака. Раз, і вдруге, і втретє.

І у відповідь з землі піднялися три ракети: червона, зелена і жовта. Потім на майданчику спалахнули ракетні шашки, і самольот низько пролетів над лісом, застрибав по землі. А з усіх усюдів кинулись до нього люди. Навіть частина охорони не витримала — побігла до довгожданої птиці.

Коли б не присутність Івана Васильовича, Дмитро, певне, теж побіг би, як нетерплячий хлопчик.

Не виключаючи моторів, зупинився літак, і з нього з автоматом наготові вискочив представник штабу партизанського руху.

— З'єднання імені Сталіна? — запитав схвильовано і голосно.

— З'єднання імені Сталіна, — відповів Кошовий.

— Іван Васильович?

— Я...

Коли із самольота вийшли пілот, представник штабу партизанського руху і два радисти, всі кинулись цілувати їх. Плакали дівчата-партизанки, плакали од радості і зворушення бувалі воїни, що не раз віч-на-віч стрічалися зі смертю, та й Дмитро якось незручно рубом великої долоні провів по очах.

— Привіт славним народним месникам од всієї Великої землі, од червоної столиці Москви, — привітався представник ; партизанського руху, і ліс аж здригнувся від стоголосого "ура"...

Гості поспішали. До ранку треба було повернутись. Швидко почали вивантажувати боеприпаси, новенькі автомати, міни Старікова, тол, капсулі-зривачі, бікфордіві і детонуючі шнури, радіоприймачі та батареї до них, свіжі газети.

Жолудь, що перший опинився біля самольота, уже успів установити "контакт" із пілотом.

— Це від нашого партизанського загону, — підніс подарунок. — Хлопці у нас усі бойові, як орли. Ви ще не знаєте нас... Тільки фашиста іноді навіть руками душити доводиться.

— Як руками? — аж одхилився назад пілот.

— Ну, як? Просто руками, і годі. Підстерігаєш його, гада, день і ніч підстерігаєш, а потім кидаєшся — і за горлянку. Отак і добуваєш вооруженіє. А скільки через це дурно-пусто хлопців загинуло! Та яких хлопців! Що ж, без інструмента тільки блох ловлять. Коли б ти нам, дорогий чоловіче, трохи дав автоматів, усе життя дякували б.

— Це ж усі для вас привезли.

— Ну, знаєш, це сльоза для нас усіх. Ними тільки преміюватимуть найкращих партизанок. Жінкам усюди везе: і празник восьмого березня мають, і автомати будуть мати. А ми уже скоро два роки як партизанимо і нам не дадуть, повір, не дадуть. Скажуть: ви, хлопці, метиковані, без автоматів обійдетеся. А хлопці ж які у нас!.. Ви ще не знаєте нас. Тільки без інструмента... — і Пантелій так розжалобив довірливого пілота, що той уже хотів йому витягнути зо два автомати.

Дмитро помітив цю гру, підкликав Пантелія.

— Ти що витворяєш?

— Я? Нічого, товаришу командире, — зробив здивований вигляд. — Просто із своїм дружком зустрівся. Потолкував задушевно.

— А як прізвище твого друга?

— Прізвище?.. Забувся, товаришу командире, трудне дуже. От моє — всякий запам'ятає. А звати його Василем. Красиве ім'я і хлопець підходящий. Прямо тобі справжній орел-партизан. — І, задоволений своїм порівнянням, подивився на Дмитра, думаючи, що його слова і командира проймуть.

— Скільки ж ти автоматів хотів вициганити?

— Для хлопців п'ять, вам шостий, собі сьомий... Не спідручно ж вам із таким старим автоматом ходити, — і, вважаючи, що він цими словами роздобув командира, уже діловито додав: — Хлопцям не завадило б із пару баранів притаскати. Хай везуть та нас не забувають.

— А за пару баранів скільки автоматів думаєш узяти?

— Нічого, товаришу командире. — А потім завагався: — Ну, тут діло полюбовне. Можна нічого, можна і щось .. Ні, навіть словом про це не обмовлюсь. А то подумують, що ми зовсім без зброї.

— Так от, про автомати забудь. А зараз біжи до свого друга, тільки прізвище запам'ятай його, і спитай, чи хватить місця для живого грузу.

— Біжу, товаришу командире, — легко метнувся до самолёта.

В літак поклали двадцять поранених партизанів, дві вагітних жінки. Представник Українського партизанського штабу взяв особисті справи кожного партизана, звіти загонів, нагородні матеріали, а Івану Васильовичу вручив акуратний пакунок.

Жолудь зі своїми хлопцями встиг до відльоту доставити п'ять овець, але для них, на превеликий жаль Пантелія, не знайшлося місця.

— Дуже слава машина, тільки чого б було конструкторові не збільшити її на якусь пару метрів, — щиро пожалкував завзятий партизан.

Загурчали мотори, колихнувся літак, підстрибуючи, побіг по довгастому майданчику, а за ним помчали партизани. Ось уже самолёт одірвався од землі, між зорями заворушилася червона цятка, згодом зникла, а схвильовані воїни ще довго слідкували за небом, не розходячись з галявини.

Вранці штабні радисти прийняли радіограму, що самолёт щасливо приземлився на московському аеродромі.

* * *

А це вже було несподіванкою для всіх — опівдні другого дня в їхній загін приїхали Іван Васильович і Генадій Павлович вручати нагороди.

Поприбиралися партизани в краще вбрання, причепурилися і повзводне вишикувалися на лісовій прогалині. Коротку, але задушевну промову виголосив Іоан Васильович, а потім почав вручати бойові ордени та медалі.

— Горицвіт Дмитро Тимофійович!

І вперше за півтора року партизанського життя пішла обертом земля і під ногами і в очах командира, його нагороджувала Батьківщина! Вона не забула колишнього простого хлібороба.

І тепер, коли прийшла його пора, він знову в якусь мить побачив усе своє життя, усе привілля, яке сходив своїми ногами, усе небо, що перегойдувалось над ним. І схотілося стати кращим, більше зробити добра, міцніше пригорнути до себе дивний світ та бити, бити ворога, аж поки знову не заспіває уся земля і колосом, і сонцем, і піснями...

— Нагороджується орденом Леніна.

Неначе крізь сон, він чує вигуки "ура", бачить, як полетіли вгору шапки партизанів в честь свого командира, бачить обличчя Івана Васильовича і шматок голубого сліпучого неба, що пробивається поміж деревами, як степове озеречко, його цілують терпкі губи Кошового, і він невміло, невпопад відповідає на поцілунок і вже бачить дорогий профіль в золотому колосистому обідку.

Дмитро повертається до своїх партизанів і раптом приходить до пам'яті, помічаючи їхні добрі очі, радість на шорстких обвітраних обличчях. Уже, усміхаючись в душі, бачить із новим автоматом Пантелія Жолудя, що з захопленням і відданістю стежить за своїм командиром, бачить Соломію, спокійного Лазорка Іванця, жвавого Кирила Дуденка, Ольгу Вікторівну. От вона, вірна кров землі — його велика більшовицька рідня.

Що ж йому сказати? Усі слова розбігаються від тиску почуттів. А його слова чекають воїни — це він відчуває кожною своєю клітиною. І, заглибившись у себе, бачить контури шеренг, не помічаючи окремих облич.

— Товариші партизани! Єдина мета у наших житті: жити вільно і щасливо, побратерськи жити з братами, з великою ріднею всієї нашої землі. А ключі від щастя у наших руках. Зараз строгі ці ключі: один — на п'ять набоїв, другий — на десять, третій — на сорок сім. І всі вони дуже хороші, коли ворога б'ють. Биймо ж його так, щоб аж чортам у пеклі було завидно... Рука моя не дрогне в боях, бо б'ємося ми за своє щастя, за своїх дітей, матерів, за свою радянську владу, за свою рідну Вітчизну. Спасибі за нагороду нашому великому народу, спасибі тій людині, що все своє життя і сили віддає за нас, простих тружеників, — великому Сталіну спасибі!

І знову "ура" прокотилося лісом. Схвильований Дмитро підійшов до своїх воїнів.

Були нагороджені орденами і Тур, і Созінов, і Гоглідзе, і Жолудь, і Дуденко, і Іванець, і Соломія, і Слюсар, і Ольга Вікторівна, і всі старі партизани, що відзначились

у боях. Одначе здивованню Дмитра не було краю, коли Іван Васильович прочитав, що орденами Червоної Зірки нагороджено Степана Синицю і Андрія Горицвіта.

"Син", — не стримуючи усмішки, побачив перед собою струнку, трохи сухорляву постать Андрія, обняв хлопця, поцілував.

— Звідки ж такі відомості були про них? — запитав Кошового після того, як були вручені нагороди.

— Ну, знаєш, ми не маємо щастя бути батьками нагороджених дітей, а тому більше знаємо, чим, не вказуючи пальцем, деякі батьки.

— Товаришу командире! — підійшов до Дмитра Пантелій Жолудь, сяючи орденом Червоного Прапора. — Відпустіть до завтрашнього дня додому. Матір, сестричку хочу провідати.

— Аж коли про них згадав. А насправді?

— Матір, сестричку і ще одну сестру.

— Двоюрідну?

— Так, здається.

— Їдь, тільки щоб завтра увечері був.

— Як із пушки буду. Ви ще не знаєте мене!.. А деньок який сьогодні, товаришу командире! Півжиття віддай — і мало!

— Хороший деньок, — і заслухавсь, як на прогалині, зімкнувшись тісним колом, спираючись на зброю, заспівали партизани. Переливчастий міцний тенор неспішне і привільне вивів перші слова величної пісні, і всі підхопили її міцними, по-степовому широкими голосами.

Безмежне роздолля, що не знає кінця-краю, і роздум, і відвага, і глибинний сум так переплелися у пісні, що Дмитро не витримав — підійшов до співаків, сів біля них, увійшов і чуттям, і думою, і голосом в пісню. "От де вона — вірна кров народна", — задуманими очима оглядав своїх товаришів по зброї.

Та недовго довелося співати: підійшов Тур, і вони обоє попрямували в штаб з'єднання, де мало розглядатись питання про масово-політичну роботу серед населення партизанського краю.

XXIV

Вночі розвідники Гоглідзе привели до свого командира оброслого, сухорлявого чоловіка. В його помутнілих до жовтизни очах горів хворобливий блиск. Рука була обмотана закривавленим чорним ганчір'ям і підв'язана грубим полотняним рушником до шиї. Розбиті черевики порозбухали од вогкості, вся одіж, пошматована і пошарпана, пахла болотом. Утома аж перехитувала його, опускала набряклі і посинілі повіки, тільки різко окреслені складки біля рота говорили про шалену впертість та біль.

— Сідай! — показав рукою на стілець Гоглідзе, коли заспаний бородатий хазяїн хати поставив на столі мідний, приплюснутий біля гноту, каганець із гільзи снаряда.

— Хто ви будете? Партизани, бандерівці? — в очах блиснули стиснуті одна до одної вогкі іскорки.

— Допитуєм ми тебе, а не ти нас, — вивчаючи, подивився на нього розвідник.

— Тоді більше не почувте від мене ні слова, — скам'янів і прикусив уста.

Гоглідзе зрозумів, що в такого і обценьками слова не вирвеш. Не раз допитуючи фашистів і різних непевних осіб, навчився зразу, чуттям, пізнавати, чого кожен вартий, як буде поводитися, говорити — чи плакати, благати, чи затнеться, мов камінь.

— Партизани ми, — відповів тихо, не спускаючи погляду з невідомого, і

— Чим доведете? — навколо невеликого, пригнутого донизу рота різко, двома півколами, окреслились зморшки.

— Чим? — встав із-за столу командир. — Ось чим. Дивись! — і показав на стіні невелику вирізку, очевидно, з школярської книги: на лавочці, всміхаючись, сиділи Ленін і Сталін.

І зразу ж обличчя невідомого подобришало, пом'якшали складки біля рота, і він у здивуванні, ще не зовсім вірячи собі, ступив крок до стіни і похитнувся. На якусь хвилину обм'якла вся напруга, що так жорстко тримала його, низько опустилися плечі, але то було тільки на хвилину. Збираючи всю силу, він випростався, рівно сів на стілець і, притримуючи здоровою рукою перев'язану, пом'якшеним, співучим голосом, що ніяк не в'язався з усією його поставою, заговорив:

— Я, товаришу командире, партизан із загону імені Тараса Шевченка, Микола Кондратюк. Рівно двадцять днів тому на нас напала і оточила есесівська дивізія "Вікінг". Сімнадцять днів ми билися в лісах. Гранатами і собою підривали танки, нищили фашистського гада. Основні сили загону прорвалися і пішли рейдом у Західну Україну, а ми, прикриття, витримали на собі усю навалу і після форсування ріки наскочили на бандерівців. Вдарили в спину, сучі діти, і не довелося нам прорватись до своїх. Тепер дивізія "Вікінг" спішно перекидає сили на боротьбу проти партизанського з'єднання. Очевидно, вашого. Я все сказав.

— Документи які-небудь є?

— Документи? Ні. А може це пригодиться? — поклав здорову руку на стіл. Ні на одному пальці не було нігтів, лише почорніле, потріскане м'ясо нерівно, сухими грудочками затягнуло довгасті вічка на кінцівках. — Гестапо видало такий документ.

Гоглідзе, примружившись од внутрішньої дрожі, пішов у кімнату, щоб чимсь почастувати гостя. Коли він повернувся із хлібом і холодним м'ясом. Кондратюк, нерівне, з присвистом вдихаючи повітря, уже спав, опираючись головою об стіл.

З запізненням приніс недобрі вісті у штаб партизанського з'єднання і Степан Русов — перекладач військового коменданта залізничного вузла. Русов, працюючи з доручення партизанського штабу, доповідав про всі важливі події. Тепер у місто прибула каральна експедиція в складі п'яти тисяч німців, що їхали на фронт, і трьох тисяч мадярів. На допомогу їм ішла дивізія "Вікінг". Усе лісове привілля ворог брав у широке кільце. Одним ударом фашисти хотіли знищити партизанський рух в навколишніх селах і лісах.

* * *

Партизани почали гарячковите готуватися до нових боїв. Перевіряли зброю, мінували дороги, посилювали розвідку і охорону. Вони повідомили про наближення

великої навали усі села партизанського району.

І потягнулися в ліси підводи, худоба; люди ішли гуртками, сім'ями і поодиноці, несучи в клуночках трохи одержі й харчів. А решту пожитків віддавали партизанам, заковували у землю, щоб нічого не дісталось ворогові. Усі партизанські родини перебравися в ліси. Ішла більшість населення, що мала якісь засоби пересування або надіялась на свої сили і ноги. За яких-небудь два дні опустіли села: тільки старі та хворі залишилися в осиротілих будівлях.

З тяжкою тривогою прощалися сиві батьки зі своїми дітьми, рідними та кривними. І була у тому прощанні така скорбота, такі сльози, начеб люди залишалися не в своїх домівках, а в зарані вготованих домовинах...

Та так воно й було — передчуття не обманювало. Ті, хто зібрався ділити хліб і сіль і вагу нелегких доріг із партизанами, мав невмирущі надії, а яка ж могла бути надія в тих, що залишалися на поталу ворогові! Навіть худоба, чуючи лих, важко ревла по закурених дорогах, сумовито вили собаки на подвір'ях і не гавкали, коли входив хтось чужий.

— Тварина чує біду, — розсудливо говорили старі люди і затумененими очима, поновому, так, як після тяжкої хвороби оглядалися навкруги.

Ніяк не виходила з пам'яті Дмитра звичайна картина тих днів. Біля Бугу, потьмареного надвечір'ям, люди переправлялися на той берег невеличким паромом і на човнах. Святковий одяг ніяк не пасував до сумовитих облич. На літніх жінках красувалося старовинне, пропахле роками і скринєю, ще може дівоче, вбрання. На грудях подзвонювали червоні корали. Ось зупинилася біля берега невисока, з добрим, засмученим обличчям молодиця, вгорнувши в поли пальта невеликого хлопчика. Великі виразні очі зверху і знизу підвела темінь, і така в них ниюча туга, що аж дивитися страшно. До неї, спираючись на палицю, підійшов увесь сивий, як туман, дід.

До піщаного виступу, з шипінням розводячи воду, похитуючись на хвилях, наближався човен. Молодиця подивилася в очі старому. Потім, притримуючи однією рукою дитину, другою охопила посічену зморшками шию діда, поцілувала його в уста і відхилилась назад.

— Простіть мене, тату, — задрижав проїнятий сльозою голос.

— Нехай люди простять, доню, — урочисто і твердо промовив. — Шкода, що не можу з вами піти — відходило моє. Синка ж бережи. Може й чоловіка вбито, так рід увесь на дитину перейде. Кріпко сина бережи, — і незграбно подав жінці червону піонерську краватку. — Це нашого Івана... Приберіг...

Молодиця, похиливши голову, застигла нерухомо на човні. Все ширшала смуга між нею та берегом, на якому з простягнутими руками нерухомо стояв батько. Вітер перебирав на його високому жовтавому чолі сиве покручене волосся, а з очей старого тихо падали сльози, і пісок біля ніг був посічений дрібними вогкими шротинками.

Хвора Марія Бондар з сльозами на очах попрощалася з Дмитром, Югиною і внучатами, а сама навідріз відмовилася піти у загін.

— Де родилася, там і помру. Не моїй старості ходити по лісах.

Ідучи із сім'єю в Городище, Дмитро пригадав, як він ночував у сиріт в Супрунівці і, підізавши до себе Пантелія Жолудя, наказав:

— Тобі треба привезти в наш табір Івана і Ганю... Пам'ятаєш дітей?

— Пам'ятаю, товаришу командир, — засвітилися ласкавим усміхом димчасті очі партизана. — Зараз можна поїхати?

— Зараз. І передай їх на догляд якійсь хорошій матері.

— Добре, товаришу командире! — З місця, пригинаючись, пустив у галоп свого любимого тонконогого Шпака, веселого і розумного коня, що по голосу і свисту всюди пізнавав свого хазяїна.

...З нового партизанського поповнення не утворювали окремих бойових одиниць: наближались грізні бої, а тому всіх, хто міг носити зброю, розбили по раніше сформованих ротах і взводах. Кожна рота мала "патронат" — так партизани прозвали свої родини.

— Тату, візьміть мене з собою, — знову попросився Андрій, коли Дмитро приїхав на Біле озеро — зовсім висохле і заросле чагарниками болото, де розташувались люди його села.

— Пізніше, Андрію. Тільки вискочимо з цього кільця — візьму до себе.

І хлопець сумовито замовк.

Біля лісової дороги Дмитро зустрів Марту, що йшла з Ніною вузькою стежкою. Поздоровкалися, зупинив коня.

— Як живеться, Марто Сафронівно?

— Як люди, так і ми, — відповіла стримано і зітхнула. За останній час жінка схудла, змарніла, з'явилися густіше зморшки, але вони тільки підкреслювали її задуману красу, як пожовтілі береги підкреслюють спокійне осіннє озеро. А поруч з Мартою, неначе прояснена картина того самого майстра, стояла ставна дівчина, усім схожа на ту дівчину, яку він давно-давно зустрів колись біля трьох ставків. Тільки обличчя у Ніни було трохи подовжене, і тому воно здавалося більш строгим, ніж колись в її матері.

До Дмитра підїхали Гаценко і Жолудь.

— В Лазорка Іванця свято. Марія дитину народила, — задоволено повідомив Пантелій.

— Син?

— Партизан!.. І вже три рази чхнув. Лазорко аж сяє від щастя і переконує всіх, що це він чхнув собі на здоров'я, а ворогам на страх.

— Треба Марії на плаття парашутного шовку занести.

— Три з половиною метра? — зразу ж прикинув скупий Гаценко.

— Більш треба.

— Вистачить на плаття.

— А дитині на пелюшки? Хай чхає ворогам на страх.

— Та хай!.. Життя! — строго відповідає Гаценко.

— Життя! — Пантелій з робленим співчуттям дивиться на нього і сміється самими очима.

Можна було б відступити, увійти одразу в ліси, але заговорила кипуча вдача, закипіло молоде чуття вдарити з одчайдушною хоробрістю на ворога, насміятись із нього. Зібрав Симон Гоглідзе своїх розвідників, сказав коротке слово:

— Передова група фашистів іде на нас. Корнієнко не полічив їх усіх. Багато, каже. І нас багато: один партизан — це партизан, два партизани — це дружба плечем до плеча, три партизани — кругова оборона, чотири партизани — штурм і перемога. Наш великий поет Чавчавадзе сказав: "Нехай солодке молоко матері стане отрутою для того, кому тяжко вмерти за свою Вітчизну". За свою землю нам не тяжко вмирати. Але хай краще ворог умирає. Тому наказую відділкові Корнієнка відправитися в тил ворога. Коли ми зав'яжемо бій — стріляти ззаду з автоматів і пускати ракети. І тільки так робіть, щоб там вас багато було, маса була, щоб кругом оточували ворога.

А в штаб загону Гоглідзе послав донесення:

"Перші групи комах з'явилися в районі Перепілки і Орла. Є залізні коробки. Слідкуємо за просуванням гусениці..."

План Гоглідзе удався: після жорстокого нічного бою фашисти почули позад себе стрілянину, побачили ракетні спалахи і подумали, що їх оточує велика партизанська сила. Кинулись у плавні, лишаючи поранених і вбитих. Одна бронемашина загрузла в болоті, фашисти не встигли її знищити. І на другий день сам Гоглідзе приїхав на ній у свій загін.

— Хороша машина, — похвалився Симон. — Гарматка хоча і двадцятидвохміліметрова, а танки пробиває. Тільки не віддавайте її у штаб з'єднання. Наш трофей — ми воюємо ним. Хто на ній буде воювати? — запитав Созінова.

— Гарматчик Підвисоцький, — відповів той, оглядаючи броневищок.

* * *

...Тринадцять тисяч німців і три тисячі мадярів були кинуті на партизанський район. Вони широким кільцем охопили зелений край, і уся земля затягнулася димами: спочатку білими, клубчастими, а потім чорними, з-під яких вибивалися поземні смуги вогню.

Запалали навколишні села. Вночі до самого верхів'я наливалася густою кров'ю купіль неба. Розтавали, як віск, здіблені весняні хмари, гинули в червоному рухливому морі, і ніде, ніде не було навіть клептика відрадної сині.

Ланцюгом, на три метри солдат від солдата, пройшли по селах карателі, вбиваючи жінок, дітів, дітей, забиваючи трупом криниці і силосні ями. Розпеченими від пожарищ і крові очима знаходили усе живе і тут же, на місці, різали, палили, четвертували, реготались здичавілим сміхом.

Одна жінка, коли почула наближення смерті, сховалася з дитиною у високому кадубі. Не помітили її, пройшли. Віддалялись постріли, тільки-но виглянула на світ — засірів другий ланцюг. Може і врятувалася б жінка у своїй схованці, та, почувши поблизу чужинську мову, заплакала дитина; сміючись, так і перекосили чергами фашисти надвое і кадуб, і жінку, і дитину. Та що людей — усіх собак, голубів побили,

мовляв, через них здійснюється зв'язок з партизанами. Тільки врятувались ті, хто встиг заховатися в болота та в такому підземеллі, що навіть здичавіле закривавлене око карателя не помітило...

* * *

Спочатку по дорогах навколо дібров, стріляючи з гармат, промчали танки, потім машини, набиті піхотою. П'яні пісні уривчасто долітали до лісу, опоясаного партизанськими постами. Кожен пост складався з двох кулеметників, спостерігача і зв'язківця. Основні ж партизанські сили були в глибині. Кожен загін займав свій сектор оборони. Роти, що раніше були розкинуті одна від одної на кілька кілометрів, з'єднали в єдиний кулак.

Першим відступив у глибину березини пост Макаренка, коли, підминаючи молоді дерева узлісся і ригаючи вогнем, посунуло з поля п'ять танків. Ударив Макаренко по передній ' потворі з двадцятизарядного польського кулемета; заляскотіли кулі по броні, але машина вперто продовжувала просуватися вперед. Із штабу загону назустріч танкам вислали бронемашину. Одначе цього дня Підвисоцькому не довелось показати своєї майстерності: середній танк наскочив на авіабомбу, перетворену на міну, і, охоплений полум'ям, підстрибнув, а потім важко осів на розвержену землю. Решта танків повернула назад. Макаренко знову зайняв своє місце на узліссі, вганяючи в гніздо кулемета нову касету, набиту німецькими набоями.

Дмитро з узлісся добре бачив у бінокль, як поля захрясали сірими німецькими і жовтими мадьярськими мундирами, як встановлювалась удалині полкова артилерія, прибували автомашини, а сапери мінували поле, щоб ніхто з партизанів не зміг вискочити із смертельного кола. Прикидав у думці, звідки має початися наступ, і чув у душі той терпкий неспокій, який зникає, коли вже весь втягнешся у бій і нема тобі часу навіть стерти з лоба докучливий їдкий піт.

І не стільки турбував його тепер самий бій, скільки беззахисні люди, родини партизанів, його сім'я, — усі, що довірили життя своїм захисникам. Куди з ними дітися? Опівдні на його ділянку пішли мадьяри.

— Товаришу командире, дозвольте нам провчити їх, — підійшов Пантелій Жолудь, одягнений в жовту мадьярську форму і чорні черевики. Позаду нього зупинився Янош Балог. — Тільки накажіть нашим, щоб помилково не застрочили по нас.

Діставши дозвіл, партизани метнулися вперед. Пантелій змінив у патруля свій автомат на німецький і перший підповз до самої дороги.

На узліссі з'являються мадьярські дозорці. До Пантелія і Яноша наближається примхливо вигнутий живий ланцюг. З гвинтівками і красивими, неначе ляльковими, карабінами йдуть мадьяри своєю характерною журавлиною ходою, присідаючи і витягаючи шиї. Так само по-журавлиному підвівся, дибнув два рази Пантелій, пальцем кивнув карателям і притулився до дерева. Його прийняли за розвідника, і зразу, стискаючись, частина ланцюга попрямувала до хлопця.

Доки ж вони будуть їх підпускати до себе? — хвилювався Дмитро, чуючи, як біля нього шелестить трава — партизани повзуть до узлісся назустріч мадьярам. Уже

залишилося метрів тридцять, двадцять п'ять... двадцять... До Пантелія заговорили. Чорт! Сам себе загубить!.. Уже нерішуче зупиняється офіцер. Враз підкидає до плеча блискучий буковий карабін. Але Пантелій випереджує супротивника — прямо в упор проводить автоматом, раз і вдруге. І тягучі стогони змішалися з одичалим криком:

— Мадьор партізанок!

Неначе хочучи обкрутитись навколо себе, падає на землю офіцер. І в цей час партизанський огонь вириває живі кільця ланцюга, відкидає його назад. Хто ж спробував залягти, — уже більше не підводиться з землі.

Блідий, але веселий од пережитого, до Дмитра швидко підходить Жолудь і вже жартівливо, щоб заховати хвилювання, комічно дибає, перекривляючи ходу ворога. Трохи позаду нього тримається завжди врівноважений Янош Балог.

Партизани негайно ж прибирають зброю і набої, бо тепер чимало воїнів, із нових, лише мають одні берданки.

Розвідка доносить, що найменші сили, і то мадьярські, стоять біля яру, який веде до невеличкої річки, бо за нею починається нешироке, але непрохідне весною болото. Тут навіть поле не заміновано.

З трьох боків по лісах ударила полкова артилерія. Тріщало і охкало розщеплене дерево, глухо гуділа земля, запарували димками свіжі вирви, а перелякане птаство після кожного вибуху то піднімалося вгору, то знову табунцями падало в кущі, недалеко, від одного місця. Коли біля Дмитра почали вибухати снаряди, він скочив у щілину і побачив скуцьорбленого кулеметника Василя Меля, що саме перегортав сторінку розпухлої зачитаної книги.

— Ти що робиш? — здивовано подивився на партизана.

— Чехова читаю. Інтересна книжка, тільки листків нехватає. Зачитали хлопці.

— Знайшов час.

— А що ж робити тепер? Кулеметом до артилерії не дістанеш, а фашист лісу боїться, не йде. Чого ж час марнувати? — і засміявся. — Тут такі меню ловкі складено: порося із хріном, порося без хріну і хрін без поросяти. Я думаю, що ось нещодавно ворогам попався хрін без поросяти. — І знову засміявся.

"Невже йому зараз до книг?" — допитливо подивився. А партизан уже заглибився в читання, усміхаючись і задоволене водячи губами. Проте не забував раз у раз сторожко оглядатися навколо, висовуючи голову з щілини.

Не звертаючи уваги на шалений обстріл, до Дмитра під'їхав Созінов, а трохи згодом і Тур, заклопотаний, втомлений і знервований. Аж здивувався Дмитро, побачивши таким свого комісара.

"Може турбує доля дівчини?" — подумав, підходячи до Созінова, спокійного і зосередженого, що виймав із планшетки карту.

— Чого, комісаре, поблід? — кинув косий погляд.

— Жінки розтривожили. Підняли крик, плач. Вдарить снаряд, так вони не по щілинах біжать ховатися, а збиваються разом. Насилу якось втихомирив. Ну прямо не можу дивитись на бабські сльози.

Лягли на землі перед розстеленою картою.

— Привіз новини із штабу, — зручніше умотився Созінов на траві. — Маємо наказ із Москви від штабу партизанського руху вирватися з оточення і вийти на територію України, окуповану Румунією. Сьогодні ж починаємо марш на південь. Завдання нашого загону — розірвати кільце, дати усім вийти з оточення, а удар прийняти на себе. Маршрут такий: спочатку на Яцьківські ліси, потім виходимо в Чечельницький район, форсуємо річку Рівець — теперішній кордон, і тут, в цьому лісі, — показав окреслене кружальце на карті, — знову сходимося всіма силами.

— Он як, — задумався Дмитро.

— Завдання відповідальне і тяжке, — Созінов для чогось поправив кобуру, ясно стрівся очима з Туром. — Особливо непокоїть, що в нас сотні мирних людей, не звиклих до боїв і маршів...

— Тому нам треба провести бій навалюно і майстерно, — промовив Тур. — Зараз скличемо партійні збори.

— Зараз же, — тихо відповів Дмитро, уже думаючи над планом операції.

Незабаром із взводів і навіть застав, зосереджено і гордовито, почали сходитися на галяву комуністи.

— Великі діла, братці, надходять, — проводжаючи їх очима, говорили партизани.

— Такий час.

— Над нашою долею думають.

— Над нашою... Як і завжди.

— Перевір'яй, хлопці, ще раз зброю, щоб пилінки не було...

* * *

Увечері танки почали стріляти ракетами в ліси і незабаром в повітрі закружляли літаки. Пронизливо, холодячи душу, верещали авіабомби, гупали в м'який болотяний ґрунт, було чути, як вони вганялися в глибіню і аж потім глухо розривалися.

Прориваючись із оточення, ударна група погнала на мінне поле отару овець. Засвітилися рідкі спалахи, прогрім'їли вибухи, вгору полетіло розвержене, покалічене м'ясо. З жалісливим криком заборсалася темінь, неначе ріка, і нові розриви, наздоганяючи спалахи, половинили перелякану і залиту теплою кров'ю валку. За мінним полем зав'язався бій. Раптом прорвавши німецьку південну лінію, Дмитро фланговими ударами почав ширше розтискати її розведені кігті. Безладний ворожий вогонь, нагнітаючи коловорот гарячого повітря, перехресними дорогами обрушився на партизанів Дмитра, майже не зачіпаючи ворота прориву. Сюди зразу ж за ударною групою потекла голова колони; метнулися патронати. Але в нічній метушні партизани не встигли вчасно вивести родини двох рот.

Чималу паніку своєю несподіваною появою зчинив партизанський броневи́к, якому вдалося після перших трьох пострілів підбити танк. Коли приголомшений несподіванкою ворог почав опам'ятовуватись, підтягати свіжу силу, партизани проскочили крізь широкі ворота, а загін Дмитра, відступаючи назад, потягнув фашистів за собою до лісу, аж поки знову не зімкнулися кігті оточення. Крива лінія оточення

тепер позначалася різнобарвними огнями ракет.

— Маневр проведено блискуче, — підійшов до Горицвіта Созінов.

— Маневр проведено препаскудно, товаришу начальник, — похмуро відповів Дмитро.

— Чому?

— Родини на нашій шиї залишилися, чи ні? Тепер, коли самим доведеться прориватися, вони зв'яжуть нам руки і ноги. Ти знаєш, як жива трава зв'язує плавця?.. Погане діло.

— Може якось вискочимо? — хотів розвіяти важкі думи Дмитра.

— "Якось" — дурне слово, — відповів сухо і невдоволено. — Я ще на командирському розборі повернувся до цієї операції. Завтра вночі ти будеш пробиватися із Симоном Гоглідзе. Трудно буде прорватися. Але Гоглідзе повинен і в самому пеклі знайти прохід. А я залишуся тут із штабною охороною і невеликим прикриттям.

— Може я замість вас останнім відходитиму?

— Ні, потрудіться виконувати наказ! — Лихий, пішов у темряву назустріч дудонінню і частим спалахам ворожих кулеметів, що, здавалось, захлиналися власним огнем.

Боляче і досадно стало Михайлові. Коли б він був винен у цьому... На війні, як на війні — все буває. Кому потрібні твої переживання? Діло потрібне! І він швидко пішов відводити з півдня першу рогу, щоб поповнити нею найрідше прикриття на західній дільниці лісу. Повз нього Пантелій Жолудь мовчазно проносить щось важке і чорне.

— Що, вбитий? — підсвідомо догадується.

— Вбитий. Євген Свириденко. Не дочекався хлопець... — не договориє Пантелій. Тільки зітхання вирвалось.

Созінов механічно здимає шапку з голови, підходить ближче до Жолудя, який кладе Свириденка на траву. Далекий світ зорі тьмяно освітлює спокійне обличчя партизана, нерухомі руки його широко розкинуті, до них м'яко торкається жива росиста трава. І враз начальник штабу виразно чує якийсь шерех. З надією, хвилюванням і острахом він припадає до бійця.

— То годинник б'ється на грудях Євгена, — скорботно в тиші лунають слова Пантелія. — Час не спиняється, його не вбити ворогам.

XXVI

Нарешті після впертої стрілянини на південному заході одна за однією піднялись три ракети.

— Проскочили, — полегшено зітхнув Тур, пригинаючись до самої гриви коня, щоб не зачепитись головою за гомінке гілля, налите прохолодою і росами.

Дмитро нічого не відповів. Оті червоні пелюстки, що облітали і гасли в тривожному небі, зразу ж одірвали його думи од загону, і всім мозком оволоділи тепер штабний взвод і група прикриття, що захищала Біле озеро.

Дорогою проїхав броневик, сліпучо освітив узлісся, і тіні, наздоганяючи одна одну, так заворушились у лісі, що здавалось, наче на землю падали і підводились, ідучи у

безвість, живі сплетення велетенських перехресть. Кулемети навмання застрочили по стовбурах, виточуючи з них весняний сік. Лунко відщеплювались тріски, глухіше — кора; тріщали, шуміли і зігхали перебиті гілки. Якийсь наполоханий жеребець звівся на диби, заіржав.

— Стій, холеро! — і задзвеніла уздечка.

І тільки стихала стрілянина, в кущах, спочатку несміло, подавав голос соловей, обзивався другий, і увесь ліс починав співати — урочисто, радісно, немов кожне дерево, перехитуючись, перебирало невидимі переливчасті струни.

"Що ж, і пташина привикає до війни", — майнула непрохана думка, відриваючи від напруженої сіті планів і образів. Виріши на лоні природи, Дмитро, навіть сидячи над картою, завжди мислив образно і так в уяві освоював місцевість — шляхи і стежки, ліси і переліски, болота і озера, що часто, вперше проїжджаючи ними, він оглядав усе, начебто воно було давно-давно знайоме. Абстрактну думку йому важче було охопити, і тільки коли вона обростала картинами — розкривалась легко і глибоко, як несподівана галявина в тінистім чорноліссі. Око ж мав гостре і пам'ятке. Кине думкою на якийсь шматок землі — і вже він спливає перед ним зі своїми неповторними обрисами, покрайний дорогами, як хлібина ножем, обсіяний згадками, як нива зерном.

Уже в який раз він перебирав в уяві увесь закільцьований ліс — і нічого путнього не міг вигадати. Прорватися тепер можна було тільки до річки, де засіли мадьяри. Усі дороги були перехоплені броневиками і танками. Не мадьяри і не річка лякали його: мадьяри вночі навряд чи устоять проти рішучого натиску, а річка була вузькою — звичайною деревиною можна було з'єднати низькі береги. Але за нею починалось болото, нешироке та грузьке, непрохідне весною.

Партизани мовчки чекали його наказу. І тільки Тур розумів, як неспокійно на серці командира.

Від Маркового поля проїхав танк, вдарив із гармати в ліс, і злякано кинулась утікати в яри божевільна луна, немов боячись, що її придавить перебите снарядом гіллясте дерево. І раптом блиснув великий зубцюватий кущ червоного саява, а потім усім лісом струсонув громохкий вибух.

— Ще один підірвався! — промовив хтось чистим тенором.

— Туди йому й дорога.

Після вибуху з поля міцніше вдарили кулемети і автомати. Сполохано, якимсь божевільним фейерверком замерехтіли ракети, Знову притихли солов'ї, і Дмитро повернув коня, кроком поїхав повз застиглі постаті вершників і піхотинців. З глибини лісу забряжчала зброя, затріщав сухостій, почувся притишений тупіт ніг. Партизани, мов по команді, обернулись назад, наставляючи зброю в темін.

— Стій! Хто іде?

— Травень.

Повернулось прикриття, що стояло недалеко від Білого озера. До Дмитра підійшов дід Хмара.

— Горе, Дмитре Тимофійовичу.

- Що таке? — перехилився з сідла.
- Фашисти перехопили родини першої роти.
- Як? — вдарив невидимий тягар у голову і груди Дмитра.
- Зрадник знайшовся. Іще вдень до ворогів перебіг. Видав, щоб шкуру врятувати...

І Созінов уже нічого не зміг зробити.

- І що? — задихаючись, нависає головою над Хмарою.
- Погнали в район.
- І ви не могли відбити?
- Могли б загинути і пустити фашистів у спину всьому загонові.

Дмитро більше нічого не може сказати. Важка, мов камінь, темінь налягає на нього, і він чує, як всередині струною натягується жорстокий, неблаганний біль. Якесь чорнота навіть починає ворухитися в мозку, і, неначе по той бік світу, він бачить в гурті похилених тьмяних постатей свою матір, дружину, дітей. А водночас розуміє, що позад нього насторожено стоять партизани, змучені боями, безсонними ночами і невідомим майбутнім.

От і відчахнули, Дмитре, половину твого серця, а друга половина замерзає в холодних грудях, як взимку човен на річці... Андрію, невже і ти не врятувався? А скільки ж він просив: "Я буду із вами, тату". Пожаль, не взяв. От і пожалів...

Голубий сумовитий блиск очей Югини так виразно війнув на нього, що мимоволі закриває обличчя великими вузлуватими пальцями... І матері вже нема... А як же із пастки вискочити?.. Ольгу, напевне, Югина за руку вела... Кінь Тура тупотить. Час виводити хлопців. Час!

Приминаючи біль, все швидше і швидше навалюються нові думки, рішучі, короткі, як дальний спалах, і злі. Жорстоке напруження кам'янить йому тіло, і тільки всередині холодно щемить рухлива, болюча грудочка, тоскно висмоктує кров. Краще не згадувати про неї, бо знову із темряви виринуть чорні похилені постаті близьких і рідних. Чітким, проте якимсь незвичним для себе голосом він посилає попереду кулеметний відділок Черевика, а пізніше піднімає за собою усіх партизанів.

Їдуть мовчки, без слова, мов тіні. Копита коней, перев'язані ганчір'ям, м'яко підминають землю.

Неначе хмари, обабіч розходиться ліс. Яскравіше заблищали зорі і нервові вогники на землі, проте постріли стали глухішими — не посилювала їх луна. Петляючи, не віддаляючись од яруги, що покручено в'їдалася в чорне тіло землі, загін поволі наближався до річки. Уже позаду горіли вогні броневи́ків; за лісами лишалась пожежа, звиваючись рухливими штопорами в ніч, і окремі гвинтівочні спалахи на землі, віддаляючись, блищали сумирно, як світляки.

З глибини яруг, ніби повінь, підіймались солов'їні хвилі, пахла доспілими плодами підпірла кора лісових грушок і срібно співав веселий струмок.

І знову, даючи простір рухливій тривожній грудочці, що, набрякаючи, почала підповзати до горла, бачив своїх близьких людей, здригаючись, проводив їх очима від лісової дороги до останнього шматка землі, що мав розмокнути від їхньої крові. І дивно:

уже побачивши сотні смертей, звикши стрічатися щоденно з отою невідомою, нерозгаданою силою, бачити примруженим гострим зором останній світ і тіні життя на дорогах і на ненависних обличчях, Дмитро не міг уявити втрати своїх рідних. Не міг? Чи ж так воно? Ні, то непереможна жадоба життя затуманювала од нього ту хвилину, в яку страшно і болісно заглянути навіть найтвердішим людям, і, затуманюючи, непомітно ворушила в гарячому попелі думок хисткою іскоркою надії.

Попереду задудоніли постріли. І зразу ж глухо озвалися кулемети Черевика. Дмитро навіть почув дзвін вистріляних гільз.

— Здається, правильно вв'язалися. Мадяри перелякано, нервово заговорили, — під'їхав Тур.

— Не сподівалися. Зараз же їх треба зім'яти. Веди піших на правий фланг. Я з вершниками вдарю лобовою атакою.

І Дмитро дивується: розум його працює чітко, розгадує, як зараз найкраще вдарити по заслонах, а тіло просить руху, дії, швидкої і рішучої.

І, чуючи, як міцніше його голос, скомандував:

— Вершники, приготуватись до атаки! Ланцюгом за мною! Марш!

Трепетний холодок вітерцем на мить охоплює його тіло, а потім січе тільки в обличчя. Над головою в'їдливо і тонко посвистують кулі; немов чорні птиці, відлітають осторонь кущі, і над землею попереду палахкотять червоносині бліки. Гуде під копитами поле, перегойдується, пересвічується лініями трасуючих куль; віє прохолодою від ріки...

І раптом завмирають, один по одному зникають, неначе входять в землю болотяні вогні, оті синюваті бліки, одцвітають червоні рухливі разки, тільки чути, як, стогнучи, борсається темрява. Щось у ній відкочується, швидко, налякано. І крики болю, посилені водою, супроводять шлях утечі.

— Єсть порядок! — кладе Черевик на міцне загрубіле плече нагрітий кулемет і веде свій відділок до загону.

Глибоко у тьмяній воді поблискують зорі. З того берега приторно, прісно пахнуть болотяні трави; тонко свиснула пара наляканих чирят, летючи подалі від людського гомону. Кілька партизанів, швидко перекинувши на той берег дві деревини, щільно приєднали одну до одної. Дмитро перший провів Орла через місток, пройшов трохи берегом і зупинився перед драговиною, що вузьким та довгим жолобом тягнулася понад рікою... Хтось кинувся згарячу вперед. Заклекотала, зашипіла під ногами твань.

— Хлопці! Зав'язнув! Витягайте!

— Чого ж тебе лиха година погнала туди!

— Тягни скоріше! Ще й питає!

Згодом пирснув сміх і, видно, той, хто загруз, невдоволено пояснював:

— Не пройшов кількох кроків, а загруз по самий пуп.

— Що, набравсь болота?

— Воно з кропівкою — попарить краще, ніж у бані.

— І чого б я сміявся з старших...

Дмитро любовно погладив свого Орла, і рука його дрібно затремтіла на рухливій м'якій шерсті. Кінь грайливо потерся головою об руку командира, дугою вигнув міцну шию.

Іще кілька партизанів кинулись шукати переходу, але незабаром, заболочені і лихі, поверталися назад.

— Що будемо робити, Дмитре Тимофійовичу? — з тривогою запитав Мель, ведучи коня за повід. — Чортова низина. Хоч би верболіз який був. А то гола, як лисина.

— Гибле місце, — не витримав навіть Лазорко Іванець. Мовчки пройшлись понад берегом і зупинились, де вужчало болото — твердий зубець луговини клинцем врізався в нього.

— Будемо звідси кіньми перескакувати, — після довгої мовчанки відповів Дмитро кулеметнику.

— Товаришу командир, хіба можна? Коні зразу потопимо, — схвильовано промовив партизан.

— Слабші ближче загрузнуть, сильніші — далі проскочуть. А наші може і на той берег винесуть.

— Який жаль, — зітхнув Мель і теж для чогось погладив рукою свого коня.

— Жаль. Та зараз іншого виходу нема.

— Ех! — тільки й вирвалось у Іванця.

Після того як партизани кинули на болота деревини, з яких були влаштували міст, Дмитро наказав Іванцю першому гнати свого рослого коня. Розігнав Лазорко Бурелома і наче пірнув у темряву. Кілька разів під копитами глухо стрельнуло, чмокнуло болото, а потім забився кінь на місці, виймаючи і не в силі вийняти задніх ног, ось і передні вже безнадійно втиснулись у свою домовину. Лазорко легко сповз із Бурелома на правий бік, дотягнувся до деревини і, похитуючись, вибрався назад на берег.

— Угробив свого, — хотів твердо промовити, але голос дрогнув, і партизан, махнувши рукою, відійшов до річки, прислухаючись, як б'ється і стогне в баговинні його дебелий кінь.

Один за одним летіли вершники в глибину ночі і, заболочені, обважнілі, перебираючись від зав'язлого до зав'язлого коня, пробиралися назад. Мертве болото ожило страшним життям: клекотало, чмокало під копитами і стогнало, немов умираючи. Тільки берег затих — ні один партизан, крім Дмитра, не промовив ні слова.

Далеко за середину податливого жолоба проскочив Пантелій Жолудь на своєму легкому білокопитому красені і мовчки заплакав, востаннє притулившись до гриви Шпака. Добрався до річки, ліг на землю, охоплюючи голову руками. Іще далі сягнув Тур і, повернувшись на берег, не підійшов до Дмитра.

— Прощайте, коники... дорогі наші... — зітхнув Олекса Слюсар.

Джмок! Ждмок! Чмок! Глох! — обзивалась ніч, і тонке іржання, схоже на плач, розтікалося по невидимій темені. Дмитро, припадаючи до сідла, пустив Орла. "Може перескоче", — зажевірла в серці надія. Як птиця, влетів Орел у болото; розстелюючись і витягуючись, він минає навскісну живу вервечку, вилітає на середину болота і тільки

тут починає осідати. Але, могутніми стрибками звиваючись вгору, вискакує із твані і знову грузне, і знову виривається.

Ось уже берег. Іще кілька стрибків! Та раптом Орел глибоко осідає, іще звивається свічкою на диби, та вже не може вирватись із болота.

— Орел, Орел! — не чуючи власного тіла, зіскакує Дмитро на траву і, тримаючись за повід, сковзає уперед. Він загрузає тільки по коліна — далі під ногами твердий ґрунт.

Гаряче хропучи, б'ється кінь, обдаючи Дмитра болотянистою водою.

— Переправляйся! — командує Горицвіт.

Заворушився протилежний берег. Обережно, по живому мосту, почали перебиратися партизани до свого командира. І коли коні пізнавали своїх господарів, що по них переповзали далі, до берега, на мить завмирав хрипотливий стогін, і гнітюче передсмертне іржання врзалося в неласкаву ніч.

— Припав я до свого, а він мого лица губами шукає. А з очей сльози, як квасолини, течуть, — кусаючи губи, промовляє Пантелій Жолудь.

— Да. Кінь, як людина, плаче. І голос в нього перед смертю людський, — погодився Слюсар.

Останнім переправився Тур і зупинився біля Дмитра.

— Веди, Туре, загін. Я наздожену вас, — не чуючи своєї ваги, Дмитро підійшов до коня, охопив руками його голову і почув, як гаряче защеміли долоні: густі сльози двома струмками текли по м'якому ворсі, а очі Орла блищали, мов огники. Поцілував Дмитро свого товариша в лоб і кинувсь на берег.

Уже з гони пройшов, наздоганяючи загін, і раптом у тиші високо задзвеніло тоскне, таке знайоме, тривожне іржання.

— Орле, мій Орле, — стиснув картуз в руці і знову обважнілим зором побачив перед собою сім'ю, близьких, що прямували у невідому темряву, мовчазні і похилі... А він наздоганяв їх на своєму коні.

XXVII

З тривогою прислухались на Білому озері до нестихаючої стрілянини. Навіть худоба перестала пастися, а коли кілька снарядів розірвалися біля табору, люди не кинулися врозтіч, а, навпаки, почали тісніше збиватися в одне місце. І раптом високий переляканий голос якоїсь жінки:

— Ой, горенько! Фашисти!

З усіх боків до табору бігли, стріляючи, вороги. Кілька жінок підсвідоме кинулись тікати, але зараз же й впали, продірявлені десятками куль.

Андрій зрозумів, що єдиний можливий порятунок — це бути із всіма, триматися купи. Він підійшов до скам'янілої матері, що охопила обома руками Ольгу, мовчки став біля сестри. Швидко і млосно калатало дитяче серце, але думки працювали чітко. Надіявся, що зараз не будуть розстрілювати: треба ж мати живі трофеї, видати жінок за партизанів. І справді, фашисти, охопивши юрбу щільним кільцем, погнали її на лісову дорогу. Попереду, похнюпивши голову, пішов рудобородий зрадник.

На дорозі солдати розбилися на дві групи. Одна, більша, знов повернула до Білого озера, друга, вправно орудуючи прикладами, погнала полонених до міста. Поспішали, бо вже за хмарами заходило сонце і тільки червоний пояс мерехтів між деревами, як згасаюча надія. Чорніли трепетні ліси, і лише одні берези сяяли, немов блискавиці у хмарному небі.

— Ольго, спробуймо тікати. Все одно уб'ють, — прошепотів Андрій, нахилиючись до сестри.

— Мені страшно.

— Не страшисть, треба вирватись.

— Добре, — тихо відповіла дівчинка і стисла братову руку, немовби шукаючи в ній порятунку.

— Мамо, бабусю, ми тікаємо з Ольгою, — притиснувся до матері.

— Куди ж? — подивилась очима, повними сліз.

— У ліси. Спробуймо разом.

— Тікайте самі. Так легше буде... — перекилилась мати до нього; незручно в тому людському тискові поцілувала сина і заточилась на людей від сильного вдару прикладом. Докія підтримала її, схвально і жалісно кивнула головою внучатам.

Щось погрозово зашваркотіла чужинська мова, і постріли вдарили поміж деревами, осипаючи на людей дрібні галузки.

— Наказано не говорити, — пошепки пішло по юрбі.

І стихли люди, тільки нервовий схлип душив якусь жінку та важко гупали залізом по корінню ковані чоботи чужинців.

І зараз, зовсім забуваючи про себе, Югина тільки одного просила кожною своєю клітиною, кожним подихом: коли б пощасливилось дітям утекти від видимої смерті. І мало не вмлвала при одній думці: "А що як уб'ють тут же, біля неї? Ні, ні! Вони утечуть, будуть жити. А як?.." — І знову тягнулася і обривалася та сама незмінна основа, обдаючи молодицю то жаром, то морозом... Коли б її Дмитро знав, що ведуть оце лісами... Хіба б він не вирвав із кігтів смерті усіх людей? "Не знаєш ти, Дмитре, яке горе чекає тебе..."

Уже небо стало темносинім, а ліс чорним, неначе налитий смолою. Остеронь зубчастою стіною вирізьбилися чагарники, над ними другим поверхом підводились крони дерев.

Андрій з Ольгою витиснувся на край дороги і пильно стежив за охоронником, що йшов біля нього. Ось солдат підвів гвинтівку, пролунав постріл; хлопець легенько пхнув дівчину в чагарник, а сам зразу ж скочив за нею, неначе в темну воду. Це сталося так швидко, що навіть охоронник в здивованні застиг на місці, а потім ударив з гвинтівки по кущах. Безладно затріщали постріли, і Югині здавалося, що то кулі січуть не кущі, а її серце.

Згодом фашисти почали виливати свою злість на полонених, збиваючи крайніх ногами і прикладами. І несподівано світліше дивної музики лісова гучна далечінь обізвалася до молодиці:

— Мамо, ми живі!..

І не витримала жінка — заплакала, нахилиючися до Докії.

XXVIII

Було тяжко і досадно до сліз, коли зі всього міста почали збігатися осатанілі німці, мадяри і поліцаї. Не дуже їх було багато — ліси оточували, але кожен норувив ущипнути словом, копнути ногою, вдарити кулаком чи прикладом, ригнути лайкою.

Ледь нагнувшись, в спокійній скорботі йшла Докія, неначе не на смерть, а за чиеюсь домовиною. Що їй може зробити ця мізерна купка брудного смердючого шмаття? Найбільше — убити. Та смерті їй нічого було боятися — пожила на світі, наробилася ділечка, якого сина викохала, яких внучат дочекалася. Тільки одного вона хотіла б: побачити перед смертю Дмитра, поцілувати його в уста, попрощатись, як прощається матір із сином. І нічого більше не треба їй. Проста людина живе чесно, працює чесно і вмирає просто: отак подивиться на свою рідню сумовитим і розумним поглядом, попрощається з усіма та й попливе у небуття, неначе човном по одвічній ріці.

Повз проржавлене плетиво колючого дроту їх ведуть на бруковане подвір'я в'язниці. Прогнутими скрипливими східцями підіймаються на другий поверх. У вузькому коридорі, тьмяно освітленому закуреними лампами, застигли в гумових плащах гестапівці і поліцаї. Дзвякнуло залізо, розчинилась камера, і потекли туди люди, мовчазні, мов каміння. Зникає в темному отворі Мартина Ніна, Катерина Прокопчук, Югіна, і на Докію летять оббиті бляхою скрипливі двері. З в'їдливим скреготом швидко закриваються і замикаються на величезний замок. Знову лязгає залізо, відчиняється друга камера, і гестапівці заганяють решту людей у якесь затхле лігво, що віє смородом онуч і перепрілої соломи. Докія підходить до облупленої стіни і починає тихо гукати:

— Югіно, Югіно! — потім пальцями пробує колупати штукатурку, до м'яса обриває пучки і, втомлена, мовчки сідає на брудні нари...

Викликали на допит не поодинці, а невеликими групами. За довгим чорним столом сиділи два офіцери, поруч них, як вартові, стояли Крупяк і перекладач, біля дверей примостилася за друкарською машинкою якась подоба жінки з накрученими, здибленими жмутками переспілого волосся і такими очима, начеб їх поставили навсторч. З машинки перехилився бланк вироку, зачорніли літери, зверху німецькі, знизу українські.

— Рік народження? — гавкнув і подався наперед фашист, коли до нього підійшла мати Олексі Слюсаря.

— Тисяча вісімсот вісімдесят п'ятий, — рівно відповіла жінка. І озвірілий каратель, блиснувши очима, перехилився дугою і через стіл ударив жінку важким кулаком.

— Треба говорити повністю: день, місяць і рік, — пояснив перекладач.

— Партизанка?

— Ні.

— Брешеш! Партизанка! — затупотів ногами Крупяк.

— Брешуть собаки та ви, пане начальнику, — відповіла тихим твердим голосом. — Жалкую, що не партизанка. Стара дуже. Зате син мій і за мене вам відплатить.

В кімнаті настає така тиша, що запізнілий удар по клавішу машинки пролунав неначе постріл. Зразу ж посинів, вивертаючи очі назовні, Крупяк, а з рота вирвався хриплий посвист. Обережно підвівся навшпиньки і з розмаху, ребром долоні, з протягом до себе, рубанув жінку по шиї. І Докія з жахом побачила, як почала у Слюсар валом підійматися шия, а потім сильно, неначе вибух, в усі сторони бризнула кров. Після цього спітнілий і розкуйовджений Крупяк та німецькі офіцери кожную жінку місили кулаками. Дійшла черга і до Докії.

— Родичка Дмитра Горицвіта?

— Мати, — відповіла гордо.

— Он як! — неначе крізь сон, чує свистяче шипіння, і не встигла одхилитися од тіні, що заслонила світло, як їй на руку бризнули в червонім шумовинні власні зуби і кров.

"Невже тебе земля прийме? — так подивилась на перекошеного поліцая, що і в нього здригнули і заховаляся за віями кривавоблискучі очі... — Не прийме вас, мізерних покручів, і ніхто вас не згадає на зеленому полі, де будуть очишені од крові протікати ріки, і сонце ogrіватиме ясні людські очі, не лукаві і не злі".

Вона уже чула, як її тіло прощалося з землею. І не було на серці ні болю, ні тривоги, тільки усе ставало на диво легким і дзвінким...

Проте більше не били — вивели в довгий коридор.

В камері сіла на дерев'яні нари, охопила руками нахилену голову, притиснула лікті до колін. Іще перед натомленими очима війнуло заґратоване віконце, що починало просвітлятися, майнула чиясь чорна тінь, а потім це все відплило, віддалилось у глибоку безвість...

От у неділю сидить вона на призьбі, радісними очима слідкує за Дмитром, що зіпнеться на ноги і знов упаде на зелений моріжок. Потім з натугою, опираючись на манюні рожеві ручки, підводиться і такий поважний, ну прямо тобі невеличкий дядько, прямує в її обійми. Торкнувшись її напрацьованих рук, чогось сміхотливо морщиться, і в чорних чоловічках, за якими навіть білків не видно, відбивається промінь веселого червеного сонця.

— Ти ж моє щастя, ти моє сонце ясне, — притискає свого одинця до грудей і високо підводить на руках, — рости великий!

Із Великого шляху прямує додому її Тимофій, високий, ставний, над лобом повис важкий русий чуб; степовим спокоєм і духом віє од нього, тільки глибокі очі якісь сумовиті, начеб прожили значно більше, ніж усе гнучке і міцне тіло.

І раптом через якийсь тривожний провал часу вона розуміє, що Тимофій уже мертвий, навіки віддаливсь од неї, а це шляхом прямує її Дмитро, а на її руках сидить Андрій, діловито перебирає ручками торочки чорної тернової хустки. Он і Югіна наздоганяє Дмитра. Буйне склепіння Великого шляху звелось над ними, і так любо бачити своїх дітей, простих та щасливих, що йдуть до неї, до матері, з широкого

щедрого поля.

— Тітко Докіє, — хтось розвіває згадки, і вже вона чує біль покаліченого тіла, тяжко віддаляється від того світу, де лежить її материнське серце... Для чого відірвали од того видіння? Приходить невдоволення.

Чийсь руки охоплюють її, вона з подивом і радістю чує сказане, напевне не устами, а душою, дороге слово: "Мамо". Докія підіймає вгору обважнілі очі.

— Мамо, би про нього, про Дмитра весь час думаєте? Заплакана і якась просвітлена, неначе сльози обмили, оновили її, біля Докії сідає Марта. І мати, що раніше, напевне, образилася б, почувши од неї таке, зрозуміла усе, що робиться в душі молодиці... Вона ж так любила, так любить її Дмитра!

— Про нього ж і про людей всі гадки, моя дитино...

І зразу вони зблизились, начеб вік прожили разом. І в обох на очах з'являються сльози, добрі і чисті від того глибокого прояснення, яке проймає тільки міцних та правдивих людей.

— Про що не передумаєш, і найбільше — про дочку і Дмитра... Отак, неначе й на світі не жила, а вже смерть встоїть на порозі... Пам'ятаєте, як до мене на Великдень підійшов Дмитро?.. Ви тоді із тіткою Даркою стояли.

— Пам'ятаю, дитино. Тоді ви разом у танець пішли. Якої ж це співали, не пригадаю.

— І я забула, — зітхнула молодиця. — Тільки знаю, що так мені добре було, начеб з самим сонцем зустрілася, — і провела краєчком хустки по очах.

— І він за тобою побивався. Та. от... — витирає кров на устах.

І вони, забуваючи про катування і смерть, так щільно притуляються одна до одної, що кожна в своїх грудях чує стукіт двох сердець.

XXIX

Дмитро відчуває, як тремтять його губи, болять корені волосся, і знову біль усередині натягується, як струна, і коли розітнеться (це розуміє зовсім ясно), буде небуття, темінь. Уперше в житті з острахом відчуває, як можуть раптово старітись, сивіти, умирати люди. Так, він зараз в цю мить старіє. А в його русий чуб починає вплітатися сивина.

Ні! Він не може бути стороннім спостерігачем свого руйнування, старості. То далі прийде, закономірно, як після літа настає осінь. А поки він володар свого тіла, і воно повинно коритися. Не для себе він, Дмитро, тепер потрібний. Його життя інших рятує. І неймовірним зусиллям кожної клітини тіла, кожною кровинкою він починає скидати із себе той тягар, який у слабших людей може скинути тільки тривалий, і то спопеливши частину тіла і мозку, час. Увесь у напруженні, фізичному і духовному, підсвідоме розгадуючи ще не вивчені закони людської снаги, він спочатку відчуває, як звично твердіють його холодні уста, стягується розм'якшене обличчя і стає відчутним усе тіло. Тільки ще нервово стрибають і заплутуються іскорки в його поріділому чубі. Поволі і вперто оволодіваючи собою, приводячи в строгу ясність думки, він одначе ніяк не може позбутися одного образу, що пригадався в лісі, коли Хмара засмутив його тяжкою звісткою. То був образ човна, що по саму обшивку вмерзає в льодах посеред

річки. Тільки весна розморозить його, теплою хвилею приб'є до рідного берега на жовтий пісок та на зелене зілля.

"Іще твоя весна попереду", — хоче заспокоїти себе і вчуває фальш, бо ж — не маленький — розуміє, що йому не вирвати рідних людей, сім'ї із лапищ смерті.

До болю закушує уста; до болю, відхиляючись назад, поводить усім тулубом, знову оволодіває собою і пірнає в роздуми. От тільки чортів човен десь аж із краєчка мозку висовується...

"Чому ж ти не можеш вирвати родину з фашистських лапищ? Бо сили у тебе нема. Ворогів тисячі, а в тебе шістдесят партизанів... А як ти тепер глянеш у вічі бойовим друзям? Вони ж на тебе так надіялися"...

Позад нього гримлять артилерійські розриви, вищить шрапнель. А то знову б'ють по лісах. Бийте, гатіть по ще теплому місці!.. Звісно, завтра, позавтра вся ворожа сила буде блукати по лісах. Ну, от почнуть наступ. Підірвуться один-два танки на мінах. Знову зупиняться. Бо їм нічого спішити. А потім почнуть обшукувати усі лісові закутки, палити, громити землянки, табір... Чиї це слова: "У партизана тисяча доріг, у фашиста дві: одна — в землю, в могилу, друга — на небо до чортів".

Майнуло життєрадісне обличчя Гоглідзе і десь зникло за човном.

"Зараз їх повезли. Може привезли вже в тюрму. Завтра почнуть допитувати. Розстріляють не раніше, чим вдосвіта... Треба прорватись! Попередити!"

І він майже біжить, наздоганяючи партизанів.

— Товаришу командире! — чує біля себе голос Пантелія Жолудя.

Дмитро не помічав, що хлопець весь час, охороняючи свого командира, був поблизу нього.

— Що скажеш, Пантелію?

— Та нічого. Невесело на душі, товаришу командире.

— Знаю, Пантелію. Кріпися, партизани! — важкою рукою сперся на плече парубка...

На світанку в невеликому лісі зібрав Дмитро на нараду похмурих од горя і втоми партизанів.

— Товариші народні месники! — тихим міцним голосом звернувся до них. — Велике горе налягло на нас. Частину наших родин захопив ворог. Закатує їх, замучить — самі знаєте... Колись, у перші дні життя нашого загону, ми ухвалювали рішення голосуванням. Тепер, коли нас тільки одна жменька залишилась, я хочу знати ваше слово: поки фашисти троцятимуть наш табір, зробимо наліт на тюрму, чи ні?.. Хто за те, щоб напасти на місто, — підніміть руки.

І здригнулися, пом'якшали його уста, але то було зовсім інше ослаблення тіла. Аж освітився, коли побачив, як пожвавішали натовлені і заклопотані обличчя партизанів. Більшість із них, мов змовившись, підняли обидві руки.

— Добре, хлопці! Тепер — відпочивати! — грізно блиснули очі Дмитра в червоних підпухлих повіках.

Наказавши зразу ж Пантелієві Жолудю піти в розвідку, сів із Туром, обмірковуючи

план нападу...

— Так от, зараз же, поки не пізно, скидай поліцейську форму, — суворо звернувся Пантелій Жолудь до Мирона Варича, огрядного партизана.

— Як скидай? А я в чому буду ходити?

— А мені яке діло? Хочеш — у спідніх гуляй, хочеш — у трусиках шпаціюй — тепер тепло, нежитю не піймаєш. Ну, скоріше мені виконуй наказ командира. Нема коли з тобою теревені розводити.

— Так що це. насмішка? — злиться партизан.

— Ну, ти мені не дуже. За такі слова у воєнно-партизанське врем'я як докажу... Ти ще не знаєш мене!

— Іду до командира, — рішуче наміряється іти Варич.

— Почекай, не спіши, — заспокійливо кладе руку йому на плече. — Давай поміняємося вбранням, моє серце, бо мені у розвідку іти. — От чорт! — лається Варич. — Давно б так сказав.

— Сам ти чорт болотяний. Як штани грязюкою замазав. Прямо тобі не штани, а один підрив поліцейського авторитету.

І незабаром уже Пантелій, пильно оглядаючись навкруги, прямує шляхом у місто. Природний партизан, наділений безмежною хоробрістю і силою, він завжди просився іти у найнебезпечніші місця, чуючи; як радісно і злісно тужавіє і набирає крицевої гнучкості його тіло. Одно лише горе стояло на перешкоді — горілка: якщо траплялася нагода, рідко міг Пантелій проминути спокусу.

— Да, горілка до добра не доводить, — погоджувався, коли йому починали вичитувати. Зарікався пити, але при першій зустрічі із чаркою забував попередні гріхи.

У місті Пантелій довідався, що родини партизанів знаходяться у лівому крилі в'язниці, і почав вивчати усі підступи до проклятого місця.

Здавалося б, уже пора було іти до партизанів, та Пантелій почав блукати напівмертвими вулицями. Скоро його увагу привернув будинок військового коменданта, і не так будинок, як розчинений гараж, біля якого стояло кілька машин. Спочатку майнула радісна думка — вибрати зручний час, вивести машину і, паном діло, приїхати до партизанів. Але потім назрів інший план, і Пантелій, переповнений гордовитими думками, поспішив до своїх. Повернувшись у лісок, він гаряче почав доводити Дмитрові:

— Мені дайте тільки шоферів, і я на повному ходу в саме пекло приїду, як часи. Ви ще не знаєте мене!..

XXX

Всі в камері, прикипівши до підлоги, чекали цього, але постріли для всіх прозвучали однаково несподівано і страшно.

Оту уявну лінію між небуттям і життям зразу затопив холодний тремтливий морок; обірвались останні хисткі нитки просвітку, і здалося, що не вартовий стукнув біля дверей, а сама смерть стала на порозі.

— О-о-о! — схлипуючи, скрикнула Катерина Прокопчук, випускаючи із рук іржаві,

вкриті кривавим потом грати. В її розширених очах не могла уміститися картина розстрілу, хоча про це стільки думалось-передумалось. Але неначе зрозумівши, що вже ніколи не бачити її своїх земляків, які стали стократ дорожчими і ближчими в часи лихоліття, вона беззвучно заплакала і забилася головою об вогку стіну.

Перед очима Югини на мить, віддаляючись, проплив образ Докії, і, задихаючись, молодиця обома руками хапається за серце: воно ж може вискочити з грудей. Це вона не вперше помічає, що в страшні хвилини думка і уява навіть неможливе можуть так наблизити, освітити, як освітлює вночі блискавиця загорнутий у темряву небокрай. І коли в її пам'яті мимохіть ворухнулося слово "блискавиця", вона справді побачила горобину ніч, розвержену синюватобілим саявом. Як дві стіни, зближаючись, вирізьбилися зустрічні ліси, а поміж ними, у просвітленій до блакиті брамі, що підійшла до самого неба, з'явився Дмитро. Діти — відчувала — були в цих лісах. Вірилось, що Андрій з Ольгою врятувались і, здалося, позад себе почула дзвінкий голос: "Мамо, ми живі!" А як же Дмитро? І, наче чуючи її вболівання, чоловік підвів голову, і вона не пізнала його очей: такі були суворі, грізні, аж закипали у чорних чоловічках лихі іскорки. Отакий він, певне, завжди буває в бою. І горе тому, хто стрінеться на його дорозі — лише одним поглядом може навіяти жах. А їй хотілось побачити його ласкавим, як у ті останні дні, коли приїжджав у партизанський район... Невже більше не буде Дмитра? Ні, ні! Не так! Невже більше вона не побачить Дмитра?.. Невже діти підходять до нього?..

Як постріл, брязнув замок. Важко гупнула засувка об підлогу, і в дверях стислися чорні тіні. Мигнуло світло лампи, першим у камеру увійшов перекладач, за ним — гестапівці, а позаду — перекошений Крупяк. Не підводячи голови від паперів, перекладач, перегортаючи один бланк за другим, сухим рівним голосом прочитав те, що було давно відомо кожному. Усіх жінок було визнано за партизанів. Коли було названо останнє прізвище, підтягнутий фашист ступнув наперед і різко, з надривом, скомандував:

— Роздягайся! Одежу скидати сюди, — показав пальцем на середину камери, — взуття — сюди! — підійшов до стінки рівно, неначе маршируючи.

Смертельна блідість заливає обличчя в'язнів. Когось перетрушує лихоманка. Одерев'янілі пальці ніяк не можуть розстебнути гудзиків.

Скидає Катерина пальто, скидає сачок, блузку, спідницю, розшнуровує черевики, стягає панчохи.

— Не треба, — вказує фашист пальцем на панчохи. І ці слова виводять жінку з напівзабуття. Гостро блискаючи очима, вона з силою зриває панчохи, жмакує її в руках і кидає ворогові межі вічі.

— Забирай! Забирай! Давись! Зі своїм проклятим Гітле-ром. Щоб вас усіх розперло!

Дужий удар волохатого кулака відкидає її у потемнілий од вогкості і цвілі куток. Фашист, неначе маршируючи, наближається до жінки, б'є її чоботом в спину, неквапно, методично.

Шпалерами стоять гестапівці в коридорі, чорними тінями заґратували роздягнутих,

в самій близьності, людей. Студена роса зразу ж опікає ноги, і Югина тільки тепер, за двором, помічає, що перед нею мигтять одна чорна, а друга біла нога... Ага, то ж Катерина в одній панчосі.

Висока зоряна ніч недосяжно розкинулась над головою. У небі двома рукавами війнув Чумацький шлях, а то іще є Великий шлях на землі... Колись уночі вона їхала на возі, а поруч ішов Дмитро, мовчазний, притишений, як літня година... "Невже іду до своєї смерті?" Наче болісний крик виринається із грудей. І швидко, в такт серцю, забилися думки, одна картина спливала за іншою, і неодмінно в них бачила то дітей, то Дмитра, то свою матір, то Докію, то батька, а потім знову зразу усе наче обрізало: "Невже іду до смерті?"

І раптом очі осліпило примеркле сяйво двох куп піску, що стиснули чорний отвір. Біля ями, подзвякуючи лопатами, хтось метушиться. Ось де їх будуть розстрілювати. Ні, ведуть далі... Це засипають убитих.

Вдарили постріли. О, навіть не довели. Розстрілюють серед дороги.

Падають люди. Чого ж вона не падає? Хтось застогнав, і вартовий, — чи це, може, здається? — перегинаючись, осідає на землю, випускає гвинтівку із рук. Знову лунають постріли. Вона падає посеред дороги, але ж зразу, неначе її струмом пересмикнуло, зривається на ноги. Чи вона божеволіє, чи й справді чує суворий голос Дмитра?

Із землі теж підводяться люди, яких вона вважала мертвими, і кудись біжать.

— Наші, наші прибули! — чує голос Катерини Прокопчук, в якому бринять і радість і сльози. — Югино! Наші прибули! Наші! — цілує її вуста, і сльози пересмикують обличчя молодиці.

— Югино! — охоплюють її дужі руки Дмитра. — Югино, де мати, діти?

Вона навіть не пам'ятає, що говорить. Тільки Дмитро зразу ж кудись відбігає, а її якийсь партизан бере за руку, підводить до приглушених машин, підсаджує в кузов, звідки вже тягнуться до неї вогкі руки Катерини Прокопчук.

* * *

Нашвидку відкопали напівзасипану яму, і Дмитро першою з острахом побачив Марту. Її очні западини були засипані вогким, тьмяно мерехтливим піском. Пісок густо притрусив і хвилясту лінію крові, що з лівої скроні покрутилася над вухом і зникла десь на шиї, прикритій розсипаним волоссям. Поміж обвуглених губів м'яким синюватим сяйвом іскрилися чисті зуби, а руки, сплетені на грудях, неначе притримували неживе серце. Обличчя було строгим і задуманим. Тільки навскісні дві борозенки, що, звужуючись, спускались з лоба до надбрів'я, відтіняли печаллю її риси.

Дмитро нахилився до могили, востаннє поцілував Марту і відчув на своїх устах кілька вогких піщинок.

Його мати, невелика, задумана, рівно лежала біля стінки ями. Увесь в неспинному трепеті, він руками позмітав пісок з її обличчя, заправив під хустку чорні, з сивиною, пасма волосся і, охоплюючи руками легке тіло за ноги і шию, поніс його, притискаючи до грудей, в тривожний світанок. Так, певно, колись і мати, притискаючи до грудей, носила його, Дмитра, коли він був дитиною. Напівзаплющені очі матері, поблискуючи

вузькими смужками білків, спокійно дивились на сина, і так само спокійно біля її закривавлених уст невеликими зірочками вгніздилися скам'янілі зморшки, її смагляве чоло тепер просвічувалось восковою блідістю, і тому різкіше окреслювався некрутий вигин чорних брів.

"Прощайте, мамо, дорогі мої. Так і не прийшлося вам дожити до радісної години — стрічати день людського свята. А скільки думалось про це, коли просвітки заповнювали всю душу... Уже і вас нема, і Марти нема, може і дітей ніколи не побачу... Чом же ви, мамо, не дочекались мене?"

Сльози падають на зморшки матері, розходяться по них м'яким теплим сяйвом. І міцніше притуляв до грудей спокійне холодне тіло, свою рідну матір. І не чув, як м'якшали у нього складки біля роту, м'якшало усе тіло, як він увесь поринув у своє горе, і воно тепер без перешкод непомітно старіло його обличчя, вплітало суху сивину, і то не в русий чуб, а в колосся покучерявлених брів. Сам подав матір у кузов і тихо скомандував:

— По машинах!

Незабаром міцніше задвигтіли мотори, і партизани помчалися назустріч світанкові. Біля кабін стояли з гвинтівками або автоматами наготові ті, хто мав німецьку форму, а решта причаїлася на дні машин.

Позаду, у місті, збільшувався гамір і стрілянина. На сході ж, над лісом, заграли передвісники безсмертного сонця.

XXXI

Ніну силоміць відтягнули од матері. Забилася дівчина в дужих руках, напружилась усім гнучким тілом і знову кинулась до ями, яку поспіхом засипали партизани. Ліктями і пальцями розгребла могилу і припала до холодної голови своєї рідної. Тепер пісок щільно забив Марті уста, і тому її обличчя набрало більш скам'янілого виразу. Кілька мускулястих рук схопило дівчину, і як вона не відбивалась і не голосила, рвучи на собі волосся і одержу, понесли до машини. Невблаганний час підганяв партизанів виїжджати якнайшвидше.

Тільки тепер дівчина зрозуміла, що таке смерть. І раніше не раз чула похоронні дзвони, бачила, як проносили вулицями важкі домовини, бачила, як ховали у братській могилі червоноармійців; зрештою смерть в дні окупації щоднини гостювала в селі, стискала підступною тугою дівоче серце, але ця страшна гостя ні разу не переступала їхнього порога, і тому уява про неї була неповна. Так неповно, душею, а не фізично, ми відчуваємо біль близької людини.

Охопивши руками голову, Ніна забилася в куток кузова, не бажаючи слухати слів утіхи, скидаючи з пліч нервовими рухами чийсь жіночі руки. Вона хоче, щоб ніхто не чіпав її, бо від цього так боляче, неначе хтось пальцями вовтузиться у рані.

Які слова можуть утішити, коли нема, ніколи більше не буде матері, її відроди, любові і в якійсь мірі за останній час старшої товаришки. З одного погляду, з одного півслова її могла зрозуміти тільки мати. І от більше не побачить... живої. А дорогий образ, такий сумовитий і рідний, неясним контуром стає перед очима. І дівчині бракує

повітря, і запухають почервонілі од сліз повіки, а всередині палить млосний, недобрий вогонь.

Заціпенілий мозок вже не колише думками, а якось боляче виринає з темряви несподівані образи й видіння і раптово розмелює їх на чорні клуби пилу або вганяє в землю...

Яке то було щастя! Восени, в неділю ранком, вони завжди ходили в ліс по гриби. Нахилиться мати над нею:

— Вставай, доню, час іти.

За вікном в блідосиньому небі плещеться зірка, на лаві стоять плетені з червоної лози кошики, накриті білим шорстким полотном. На столі шумовинням грає у кухлях парене молоко.

— Ні пуху вам, ні пера, — скаже тітка Дарка, і мати всміхнеться доброю, трохи зверхньою усмішкою.

Росистими городами вийдуть на колгоспне подвір'я, де біля стельмашні біліють нові, іще не вковані залізом вози, а навколо пахне анисимівка, пепінка, червоний джонатан — сад розрісся, як гай. А мати її працює в садово-городній бригаді.

І неодмінно їм дід Терентій винесе на дорогу доспілих яблук і грушок.

— Спасибі, діду Терентію, у нас свої є, — скаже мати, здоровкаючись.

— Їж, поки рот свіж, а як зів'яне — і сова не загляне, — роблено хмуриться. — На гриби старого попросиш...

І вже більше нема ні матері, ні діда Терентія, ні саду — усе, усе винищує проклятий фашист.

І вже ця згадка про людовбивців є тою першою ниточкою, що поєднує її горе з навколишнім буттям...

Чийсь руки накидають на схолоднілі плечі якусь одежину, і щось у тих неквапних м'яких руках є таке, що властиве тільки її матері. І дівчина з подивом одводить свої пальці від очей. Біля неї порастєся, теж заплакана, Югіна.

— Накрийся, дитино. Наші принесли трохи одежі... із тої, що поздирали душоугуби із нас.

Дівчина хоче щось сказати, але це так важко, неначе серце вирвати із грудей. І знову заливається плачем, але не відкидає з плеч теплих неквапних рук, бо вони їй ще більше нагадують образ матері. І в гіркоті холодного болю плюснула якась тепла, як сльоза, хвиля.

Гудуть машини дорогою. Ось заметишилися партизани. Вдарили постріли, а потім чийсь радісний голос полегшено сказав:

— Проскочили.

Чий же це голос? Він так схожий на голос Михайла Созінова.

Непомітно продовжується тонесенька ниточка, що зв'язує її горе з навколишнім життям. Хай вона ще тоненька, як павутиння на осіннім кущі, не раз обірветься, але знову і знову натягнеться, а до неї приєднаються інші — закономірно і міцно, бо така сила життя: затягувати рани рубцями, а потім і рубці відслоювати від живого болючого

тіла, робити менш примітними.

В інших умовах, може, її горе рубцювалося б місяцями, вибило б надовго дівчину із звичайної колії, але тепер життя вимагало від неї повної напруги, від якої не можна було ухилитись, як від граду на голому полі...

В глухих лісах поховали Докію. Недалеко від свіжої могили покинули партизани машини, бо неvistачило пального, і, майже не відпочиваючи, пішли точно на південь, в надії наздогнати своїх до переходу через кордон. Кожен розумів, що від цього залежало все. Голодні, почорнілі від втоми, поту і пилу, рухались лісами вдень і вночі. Спали по три-чотири години. Похуділий і постарілий Дмитро, з запаленими червоними очима, знав тепер тільки невблаганне одне:

— Вперед, партизани! Вперед!

І брав на руки підбитого сироту Івася, ще з більшою тугою пригадуючи своїх дітей.

— Не треба, дядю Дмитре, — просився хлопчик, а сам іще міцніше притулявся усім тілом до командира.

Якось партизани на галявині перепинили візника, що віз в бідонах на молочний пункт молоко. Кожному партизану припало рівно по півлітра молока. Пили по черзі з німецьких нікельованих баклаг. Потім рештками живлючої рідини заповнили баклаг, щоб можна було підтримати сили найбільш знесилених жінок і дітей. Коней також забрали з собою: на воза посадили тих, хто не міг уже рухатись. І знову твердий голос Тура:

— Вперед, партизани! До своїх!

Комісар за ці дні зовсім висох, але навіть і в години перепочинку не відпочивав, допомагаючи людям. А під час маршу більшість часу проводив у зміцненому ар'єргарді.

"Двожильний", — дивувався Дмитро, почувавши, що і його вже валить утома із ніг.

— Вперед, партизани!

Ледве підводились жінки на скривавлені розпухлі ноги, —але треба було йти — і йшли. Найтяжче було рухатись після відпочинку, а потім розходилося болюче тіло, не так палало і нило.

Світлої місячної ночі їх наполохав якийсь дрібний і частий перестук. Дмитро зразу з кількома партизанами вискочив наперед і заліг за деревами. На хвилю перестук замовк, а потім знову почав наближатися, ритмічно і легко.

І от на невелику прогалину граціозно вибігла пара диких кіз. Очевидно, почувши людський дух, вони зупинились, насторожено і гордовито, трохи боком, відхиляючи лискучі точені голови. Ще одна мить — і кози, осідаючи назад, метнулися б у протилежний бік, але їх зразу ж підікли влучні кулі.

Вперше за ці дні партизани добре поснідали. Хай було безхлібне, безсільне, але м'ясно.

XXXII

Недаремно Дмитро так поспішав, неначе відчуваючи, що за ними женуться. Після полудня всі виразно почули на широкій лісовій дорозі позад себе гудіння машини. Спочатку ар'єргард, а пізніше бокова охорона доповіли, що позаду рухаються фашисти.

Налічили з вісімдесят, але, цілком зрозуміло, було більше. Порадившись із Туром, Дмитро вирішив розбити загін на дві частини. Одна під його командуванням буде стримувати фашистів, друга частина і родини партизанів на чолі з Туром якнайшвидше підуть на зближення зі своїми.

— Ну, жінко, кріпись. Не відставай у дорозі. Та за дівчиною доглядай, — кивнув головою на Ніну. І на мить так яскраво пригадав Марту, неначе вона оце стала перед ним.

Шорстким, зарослим обличчям припав до потрісканих у кров уст дружини, попрощався з Туром, партизанами, Івасем і, чуючи, як швидко, холодячи тіло, прибувають сили, упертість і злоба, пішов до своєї невеликої, з двадцяти п'яти воїнів, групи.

— Чи є сила в партизанів? — грізно, одними очима, усміхнувся, оглядаючи всіх бійців.

— Є, товаришу командире, тільки в животі нема нічого, — жартівливо відповів Жолудь, що також подався за ці дні, похудів і обвуглився.

— То дарма — живіт не воює. Уколошкаємо фашистів — і харчів здобудемо. Які там у книзі меню написані? — звернувся до Меля.

— Порося із хріном, порося без хріну і хрін без поросяти, — з готовістю відповів кулеметник.

— От і добре. Після бою хай хто що хоче вибирає, а я порося із хріном.

І веселіше стало на душі, коли почув партизанський сміх. Навчившись в тяжкій хвилини стримувати, заховувати свої почуття від людського ока, Дмитро душевним тактом відчував, що і коли необхідно сказати своїм друзям, щоб підняти могутній дух, освіжити його, як вода освіжає тіло людини. І це почуття прийшло до нього теж тільки в часи війни. Він ні на хвилину не сумнівався: партизани будуть боротися, як леви. Не завжди однаково йде боєць назустріч іще ніким не розгаданій межі, де стикаються життя і смерть. Кому доводилося, б'ючись за свою землю, переступати цю грань, прекрасно зрозуміє підібране духовне і фізичне напруження всього організму, який у звичайних умовах не витримав би і частини такого навантаження, чудово зрозуміє відчуття близькості вірного плеча товариша, на яке надієшся і якому віриш; добре зрозуміє силу настрою, що гартує нас, а не пом'якшує, робить залізною волю, ясновидить очі, до крайньої різкості обгострює розум, який із найнепомітнішої деталі блискавично робить єдино вірний висновок. Тому-то бувалі воїни не тільки уміють гнати від себе лихі думки, навіть передчуття, а вміють і розважити себе, круто повернути настрій. А впору сказане добре слово перед боєм — це той самий дощ, що не скупують сльозою, а багатим життям напуває ниву. І, наливаючись хвилями глибокої любові і до своїх воїнів, вбираючи очима суворі, почорнілі обличчя, він тихо продовжує:

— Нелегкий бій чекає нас, товариші партизани. Станемо ж проти навали, як стояли захисники Сталінграда. Із шляху свого життя ми не зрушимо. Кожен шматок лісу, де ви будете лежати, — це значить найдорожчий шматок усієї землі. Ну, так, як серце в людини... Бажаю вам всім удачі і життя. Хотів би поцілувати вас, та нема зараз часу.

Вийдемо з бою, обнімемось, поцілуємось.

І зразу ж після сказаного усім мозком оволодіває одно — зустріч із ворогом. Дмитро швидко відводить на південний захід свою групу, маючи на меті, по-перше, відтягнути ворожу силу в бік від групи Тура, по-друге, триматися на фланзі, щоб не попасти в оточення, по-третє, тут не було заболоченої яруги, яка б могла обмежити свободу маневру...

Пролунали перші постріли, зашелестіли віти, далёко в просвітках заворушилися сіромундирні постаті. Особливо соковито вдарили кулі праворуч од нього.

"Певне, в липу попали", — мимохить відмічає розум, і в цей час око помічає приплюснуті каски, що розпухлими грибами виглядають і рухаються поміж листям.

— Отут залягай! — наказує Мелю, показуючи на крихітну, як човен, улоговину.

Кулеметник другий номер, якого по стегну б'є незручно прикріплена саперна лопатка, швидко скидає з плеча важкий станок "Максима" і зараз же лягає на землю. Проворний невеликий Кирило Дуденко, пригинаючись до самої землі, біжить з п'ятьма партизанами ближче до дороги, щоб не дати ворогу обійти збоку і вдарити в спину.

Першого сіромундирника знімає Пантелій Жолудь. Неначе граючись, підкинув автомата до плеча і зараз же відсмикнув його, для чогось дмухнувши на гірку цівку диму, що вивірчувалася з дула. Дмитра, хоч і сам він був досвідченим стрільцем, часто вражала вправність парубка, що, здавалось, стріляв не цілячись, проте ніколи не промазував.

Постріли, рясніючи, сповнювали різними шумами зеленосинє повітря, і перелякана луна уже не встигала озиватися позаду сліпучого березняка. В пам'ять найбільше врізається перший постріл, а потім уже не помічаєш, коли все навколо тебе починає двигтяти і ахкати. Здивувати може не збільшена сила вогню, а раптова тиша.

Ще упало кілька фашистів, але все попереду неначе закипає брудносірим місивом, що виповзає з усіх шпарин лісу. То біжить нове поповнення, яке почало було ширше розтікатись. На одну мить в очах Дмитра блиснула непевність: він не думав, що доведеться стримувати таку лавину. Але вже — це розумів добре — відступати не було можливості. Слідкуючи за своїми братами, вступив у лютий нерівний бій. Через хвилину куля, дзенькнувши, вдарила в німецьку гранату, що висіла біля пояса.

"Тепер кінець — рознесе на шматки", — не цілячись, пустив чергу вище кушів. Холодіючи, побачив краєчком ока, що хтось упав на землю, підскочив і знову упав.

"Але чому ж нема вибуху?" — з острахом і здивованням глянув на гранату. Куля наскрізь пробила ручку, оголила, але не перерізала шнур.

Застогнавши, відкинувся назад і більше уже не підвівся другий номер кулемета. Мель з одним кожухом "Максима" перебігає в інше місце, приладнує зелене тільце між двома стиснутими деревами і починає відстрілюватися, люто і точно. Але незабаром заїло кулемет — вдарить одним, зрідка двома пострілами і затихне. Перегрівся, очевидно.

З правого флангу навала почала відтісняти Кирила Дуденка. Стікаючи кров'ю, що залила всю сорочку, відстрілювався партизанський поет до передостаннього набою.

Останній для себе залишив. Але з-за гудзкуватої осики з'явилася постать офіцера. І не пошкодував Кирило для нього останньої кулі. Вдарився офіцер каскою в дерево, тернувся обличчям по корі і незграбно упав на вузлувате кореневище, а до Дуденка, мов по команді, кинулось кілька фашистів. І невелика сильна рука, що так уміло орудувала автоматом, а в хвилини дозвілля писала поезії, вихопила з-за халяви гостру бритву і страшним ударом черкнула по горлу. З зітханням хлинула кров на гімнастюрку, і не підвівся більше партизан з теплої землі, прихилившись чубатою головою до гвинтівки.

Рикошетом куля ударила вище коліна молодого партизана Павленка і так вирвала м'ясо, що в рані міг би уміститися кулак. Дмитро навіть почув, як зашипіла кров по траві. І в цей час застогнав Мель, похилився головою на кожух кулемета. Руки його так і не сповзли з ручника. Здавалося, лише — на хвилину прихилився воїн до своєї зброї.

Почорнілий Пантелій Жолудь кинув на землю автомат — набоїв не стало — і жбурнув у зелене вікно німецьку гранату.

Один за одним, дорого продаючи своє життя, падали його бойові товариші. І Дмитро, боліючи за всіх, прощався із ними німими скорботними поглядами. Розумів, що й він от-от приєднається до своїх партизанів. І смерть його зараз абсолютно не страшила — він почував себе вищим за неї. Жаль було одного: не все він зробив, що міг би зробити.

Чому була така впевненість і сила в нього? Чому Дмитро спокійно і навіть гордовито дивився у вічі очевидному небуттю, не дрогнувши ні серцем, ні думкою, чому не страшно було проститися з цією гіркою і солодкою землею, яку вмів не тільки любити, а й розуміти? Чому на душі була не в'їдлива тривога, що смокче, в'ялить кров і тіло, а чисте розуміння працівника, який чесно і любовно зробив своє діло, і ніхто йому не зможе нічого сказати, крім доброго слова? На це, певне, Дмитро, подумавши, не відповів би навіть і дружині, а собі сказав би: все-таки прожив не даремно на світі.

І він обережно розстрілює останні набої, дивуючись, чому досі не зачепила його жодна куля. Нарешті розуміє: хочуть захопити живцем. І зловісно усміхається: брешеш, враже! Брешеш! Голову об дерево розіб'ю, а в полон не здамся. Навіть оком змірив крислатого дуба. "І останній набій випущу. Останній випущу! А потім розженусь... От лежатиму тільки погано — очима вниз".

Він стає спиною до спини Пантелія Жолудя і так обоє, відбиваючись од навали, що стискається навколо них, починають оборонятися лише гранатами. Розривається, бризкаючи криками і м'сом, тісне коло і знову стискається.

— Живемо, Пантелію!

— Живемо, товаришу Дмитре!

Вперше називає його по імені. Значить, чує по голосу, теж приготувався хлопець до смерті, і в останні хвилини хоче бути ближче до командира — не тільки плечем, а й душею, словом.

— Що ж, у полон нас хочуть взяти?

— Дідька лисого візьмуть! Хіба партизани в полон здаються? Не така душа у нас.

Ахкає граната, вириваючи стовп попелястої лісової землі, а над ними наполохано шарудить посічена листва.

— Русь, здавайся! — вже в який раз кричать охриплі голоси.

— Я тобі здамся, поганцю! — вилаявся Пантелій і знову махнув рукою.

— Живемо, товаришу Дмитре!

— Живемо, Пантелію...

Ага, вже годі брати в полон. Він бачить, як присадкуватий солдат підводить протитанкову гранату. Дмитро, опереджаючи його, швидко кидає свою, траси гранат перехрещуються, і враз гаряча хвиля б'є його в груди, земля зі страшним гуркотом забила під ногами і, обриваючись, полетіла униз...

XXXIII

Тільки вдарили постріли, Андрій сіпнув Ольгу за рукав:

— Лягай!

Його зір, слух, розум були в такій гострій зібраності, що навіть роздавалася темінь, вчувався найменший шерех попереду і, особливо, позаду, вгадувалися дії охорони. Ось вона зараз почне прочісувати чагарник. Треба заховатися за горбком або знайти який видолинок.

По-пташиному пінькнула над ним підрізана кулею гілка і впала хлопцеві на голову, обдаючи обличчя студеною росою. Затріщали, залопотали прострілені, посічені кущі, неначе вогонь розривав і скручував їхні пружкі волокна.

Плазом поповзли вперед, оточені нестихаючим лісовим гомоном.

— Андрію, мені страшно, — Ольга, цокаючи зубами, торкнулась братового плеча, і в її голосі почувся плач.

— Тоді вертайся назад, — суворо обрізав. — Голови не піднімай, розумнице, бо нею кулі не розіб'єш, — був нарочито грізний, щоб не розчулити сестру.

Дорогу їм перегородило вивернуте бурею дерево, і Андрій похапцем скотив Ольгу в глибоку, ще не позазілювану яму, що міцно пахла коренем і грибною лісовою землею. Притулились одне до одного, мов пташенята в гнізді. Поволі затихали постріли, зітхаючи, втихомирювались ліси, і така тиша розлилась в темряві, що навіть своє дихання заставляло насторожуватись і прислухатись.

— Андрію, не розшукають нас фашисти? — охопила обома руками братове плече.

— Не до нас їм. Вночі фашист боїться лісу. Кожен кущ йому за партизана здається... От мені ці жінки, вже й розрюмсалась.

— Я ж не плачу, Андрію, то тільки сльози так течуть... Ой, що ж буде з нашою мамою, бабусею! — і затряслася, опускаючи голову на коліна.

— Може їх наші визволять. Ти посидь, а я побіжу, гукну матері, що ми живі.

— Мені страшно. Я боюся...

— Цить. Лічи до трьохсот, і я повернуся, — вискочив з ями.

Дитячий розум підсвідоме вхопився за лічбу. Кілька разів Ольга збивалась із рахунку, починала заново і знову збивалась. Раптом, мов крізь сон, почула вдалині:

— Мамо, ми живі!

Знову плеснув постріл, потім затріщали кущі, і вона, охоплена страхом, хотіла кинути в ліси, коли озвався такий дорогий і довгожданий голос:

— Ольго, де ти?

— Я тут! — вискочила з ями і побігла в обійми брата.

Холодний дотик руки до її голови, плеча трохи заспокоїв дівчинку, але дрож, дрібна і гостра, весь час перекочувалась по стужавленому тілі.

— Ольго! Підемо зараз розшукувати батька.

— Підемо... Коли б його знайти. Ти знаєш дорогу, Андрію? Сторожко прислухаючись до кожного шереху, пішли до середини лісу, що зводився над ними то двома, то трьома зубчастими поверхами, то суцільною чорною стіною. Полохлива, луна приносила приглушені вибухи, потворними ротами світилися напівпротрухлі пні, і крила дерев лякали глибоким зітханням.

Ольга, пригнічена похмурою величчю настороженого нічного лісу, почула, як її окутує, приголомшує острах, притупляючи біль. Перестала плакати, намагаючись не відставати від Андрія. Вона тепер пригадала давню казку про брата і сестру, розказану Андрієм ще перед війною, і глибока повага до нього охопила усе її натовлене тіло.

— Сядьмо, Андрію, — промовила не тому, що їй хотілося-перепочити, а щоб почути його заспокоююче слово.

— Ти що? Втомилася? — зупинився, обертаючись до неї лицем, і поклав долоню на плече сестри.

— Ні.

— Тоді будемо поспішати. Не рівен час, — ледве не вирвалось зітхання, але вчасно стримав себе, щоб не перелякати Ольгу. "Бідна вона", — зі зверхньою ласкою подумав. А сам з тривогою прислухався і придивлявся до лісу. Частіше почав зупинятися, нарешті нерішуче застиг на невеликому зрубі, тоскно розуміючи, що заблудився.

— Андрію, чому ми не йдемо?

— Почекай, — поволі відхилив руку сестри, озираючись навкруги.

Над низько спиленими пнями піднялася вінками буйна памолодь, пахло нерозквітлим чебрецем; трепетливо шумувала в безвітрі полохлива осичина. А далі темніли ліси, важкі, насторожені, нерозгадані. Праворуч тьмяно просвічувався молодий березняк і другим поверхом нависали темні гіллясті дерева.

Андрій приліг на землю, але ліс — не поле: він заслонив усе небо, заґратував його чорними стовбурами.

— Заблудили, Андрію?

— Заблудили, — неохоче признався, знаючи, як глибоко вразить ця звістка сестру. Але вона навіть словом не дорікнула йому, тільки стала більш зосередженою, мовчазною. І за це похвалив її в думці.

Мовчки минули зруб, увійшли у високий берестовий ліс. І раптом зупинився Андрій, повернувши голову на праву сторону, прислухався. Звідти хвилиною підносився солов'їний спів. Здавалось, уся темрява була по вінця переповнена дивними переливами, свистом, тьохканням, несподіваними переходами від звуконаслідування

іншим птахам до неповторного срібного кування, сопілкового турчання, могутньої хвали життю і завмираючих зітхань.

— Пішли! — швидко рушив назустріч повені співів. — Так співають солов'ї тільки на Липовому борті.

І справді: Андрій швидко найшов знайомий вигин дороги і майже бігцем пустився вперед. Чим скоріше наближався до поля, тим більше охоплювала тривога: чому ніде не обізветься ліс партизанським гомоном?

Починало бліднути, попеліти чорне небо. Від поля загуділи німецькі машини, почувися постріли, а ліс стояв мовчазний, несхитний, мов зачарований.

— Нема тут нашого батька, — нарешті відповів на німе запитання сестри. — Пішли, прорвалися партизани з кільця.

— Андрію, що ж робити? — поширились очі сестри.

— Погане наше діло. Тепер фашисти увесь ліс до галузки обшарять.

Завернули назад. До болю напружував мозок і не міг знайти ніякого виходу із велетенської пастки. Прокинувся передсвітанковий вітер, зашепотіла, заремствувала жилава листва, осипаючи сизі краплини роси.

Біля коріння, у зморщі розлогої дупластої липи, тісно примостилося, збиваючись в одну грудку, кілька жовтих грибів-поганок. Недалеко від них лежала скуцюрблена висохла гадюча шкіра. Догадка осяяла хлопця: залишався єдиний можливий вихід — заховатися в дупло...

* * *

За ці три доби вони бачились тільки вночі. Кілька разів повз них проходили карателі, щось недалеко зривали гранатами, строчили з автоматів, потім гриміли вибухи біля таборів, і зрештою затихли споконвічні ліси.

Їли діти за цей час лише молоде липове листя, лисички і щавель. А замість води пили росу з дерев і трав. Язики отерпли, одерев'яніли, і на них з'явилася шорстка насічка, яка буває на рашпелях.

Останнього вечора Ольга сама не змогла вилізти із дупла — так охляла і знесилилась, а коли Андрій обережно опустив її з рук на землю, вона похитнулась і опустилась на траву.

— Нічого, Андрію, воно пройде, — промовила тихим жалісним голосом.

— В тебе щось болить? — сів біля сестри.

— Всередині млостить.

— Це від недоїдання. От доберемося до Марка Григоровича, він зразу тебе поставить на ноги.

— І медом нагодує? — зразу пожвавішала дівчинка.

— Аякже! І хлібом, і медом. А це б і картопельки попоїсти — теж добре. Пішли помаленьку, Ольго. Ти так, рукою за мене тримайся, воно і легше буде, — допоміг підвестися сестрі і, притримуючи її, тихо пішов по траві.

Далекі зорі схилялися вінками над лісом, виринали в прорізах віт і ogrівали дітей своїм надійним добрим сяйвом...

Пізнього ранку вони дійшли до пасіки Марка Григоровича, і Андрій не пізнав затишного лісового кутка. Замість хати поміж обпаленими деревами стояла чорна потріскана піч, кругом валялися розбиті, потрошені вулики, в яких тепер на знівеченій вошині господарювали мухи та комашня. Прямо на землі співучими рухливими купинами клубилися гарячі бджоли, передзвонювали дерева, а один рій уже порядкував у чорному комині спаленої хати.

— От тобі і поїли меду, — опустилась Ольга на землю.

Андрій обійшов усе лісове подвір'я, але ніде й сліду чоловічого не знайшов.

"Успів утекти Марко Григорович. Зрости в лісах — і не зуміти захватись од ворога", — війнула утішна думка.

— Підемо, Ольго, в село. Там приховали ми зерно. І зерном можна підкріпитись.

Аж увечері дійшли до села. І приторно солодким трупним духом повіяло на дітей. Страшна руїна розкинулась перед ними.

Кілька хат, неначе свіжі домовини на кладовищі, підіймались над безкраїми чорними просторами. Подвір'я і вулиці були засипані попелом, вугіллям, білим сніжком пуху. Обгоріле дерево і цегла перегороджували путь; бруднозеленим сяйвом блищали грудки розтопленого скла; на яблунях повідставала обвуглена кора, а на вишнях поскручувалася бурими завитками. Іноді на краях садків одна половина дерева чорніла як вугіль, а на другій колихалось зело і поміж листом несміливо виглядала невелика грушка або молоде, все в білому пушку, яблуко.

І ніде ні тіні людської.

Згоріла й їхня хата, а половина саду, покривши землю суцвіттям, зеленіла молодим листом, осипаним попелом і сажею.

Заржавілою лопатою Андрій одкопав під яблунею кадіб, і вони повечеряли вогкою пшеницею, а потім пішли до баби Марійки.

— Дітки, чиї ви? — враз неждано обізвалася темінь. Аж назад подалися. Неначе привид, перед ними стояв невеличкий засушений дідок з маленькою сивою борідкою. Андрій насилу пізнав у ньому Полікарпа Сергієнка: так страшно змінився, постарів чоловік.

— Ми, діду, діти Дмитра Горицвіта. Добрий вечір, — привітався Андрій.

І тоді Полікарп часто заморгав очима, витер пальцями непрохану сльозу і підійшов ближче до них.

— Добрий вечір, дорогі. Живі, здорові? Де ж батько ваш? — притишив голос. — Не знаєте?.. А нас бачте, як підрубали. До билини все спалили. Іще людей усіх не встигли поховати... Вовки у село заходять — ласують убитими. І мою стару убили, а діти врятувались, — і знову протер очі чорними тонкими пальцями.

— Діду, а де наша баба? Живі? — запитала Ольга.

— Марійка Бондар?.. У плавні подалася.

— А тітка Дарка?

— А тітку Дарку вбито. Люди її — хворіла вона дуже — у яму заховали. Так спочатку фашист у яму з рушниць вистрелив, а потім кинув гранату. І рознесло людину на

шматочки. Вчора й закидали ту яму. Людей тепер де знайдемо, там і ховаємо. На цвинтар не заносимо. Хай уже нас, грішних, простять земляки.

Ольга тихо заплакала, зітхнув Полікарп, а Андрій закусив нижню губу і похмуро мовчав...

Сестра йому заважала. Без неї він знайшов би, де прикласти руки, — йому треба боротись з ворогами. Сповнений злої рішучості, він прощається зі старим і прямує назад на своє подвір'я.

— Ви стережіться, діти. Щоб Варчук не побачив, — навздогін кидає Полікарп.

Узяли з собою трохи пшениці і вночі попрямували на пасіку Марка Григоровича. І яке було здивовання і радість, коли вранці побачили біля пожарища старого пасічника. Він поцілував, приголубив дітей і кинувся готувати сніданок.

Тепер, після кількох тривожних днів, брат і сестра радісно лягли на землю і незчулись, як гойднулась вона вліво, вправо, і понесло їх у далекі світи.

— Поснули діти, — нахилився над ними Марко Григорович. Прикрив сіткою обличчя Ользі, щоб не кусали дівчину мухи, зітхнув, згадав свою Соломію і знову похитав головою. Потім підкинув під чорний таганок хмизу і обережно підійшов до дерева, що дзвеніло бджолиним приглушеним співом. Ножиком перерізував липову гілку і так, обома руками, без рійниці, обережно поніс рухливий клубок гарячого рою до щойно складеного з уламків вулика.

"Війна — війною, а бджола — бджолою. Може, як буду живий, повернуться наші, то хоч ложкою меду почастую", — скорботними очима оглянув пасіку: усе ввижалось, що наче якась страшна тінь причаїлась біля дерев.

XXXIV

На неширокій річці Рівець, що тепер розділяла зону "рейхс-комісаріату України" від "Трансністрії", загін Тура витримав короткий, але гарячий бій.

Розпарена пахуча ніч місила сизочорне місиво хмар. Прокидались громи, і блискавиці перехресними шаблями раз у раз краяли небо аж до самої землі. В блідосинюватому відблиску на мить оживали поморщене дзеркало ріки, близькі темні пагорби чорнолісся і з півсотні хат, що, прищулюючись до рівних вулиць, перелякано бігли в долину.

Перші постріли злилися з грізним рокотом, а коли грім затих, приглушивши гостре сприйняття звуків, стрілянина стала схожою на часті виляски прядив'яного батога. Водночас зменшувалось і відчуття небезпеки, неначе грозова ніч мала силу захистити натомлене, прохололе тіло од кулі і смерті.

Яскравий світ блискавиці відірвав од села криву смугу чорних постатей, що бігли з гвинтівками наперевіс до річки. Але партизани випередили ворога. Люто кидаючись в чорні хвилі, вони вирвалися на другий берег, і кулемет Федора Черевика розірвав, відкинув назад рухливу смугу, а потім притиснув її до землі. Ніна і собі побігла за партизанами. Вимокла до рубчика, перепливаючи ріку, і, закрутивши вузлом на потилиці обважнілі коси, кинулась навздогін за розтягнутим ланцюгом, який то зникав з очей, то знову з'являвся. Холонучи, стискалося тіло, короткими вилясками

торкаючись ніг, стріляло плаття, і вуха, налиті водою, туго проціджували гомін бою. Вона бачила перед собою ніч, де причаївся ворог, той столापий ворог, що вбив її матір, хоче убити її, усе, що близьке й найдорожче їй.

Без гвинтівки, з голими руками, дівчина бігла назустріч бою. Хтось ойкнув, і в мерехтливому сяйві вона побачила невисоку постать партизана, що похитнувся, зупинився на лузі і обома руками притис до грудей гвинтівку. Коли вона добігла до молодого, з напівдитячими рисами воїна, він уже лежав на прим'ятій траві. Із грудей і руки іще шипіла, стишуючись, кров; темні потріскані уста покрилися передсмертним потом, а по-дитячому наївні очі всміхалися здивовано-жалісною усмішкою і, здавалось, розтавали, як розтає на сонці молода крига.

— Ніно, Ніно, це ти? — попробував і не зміг підвестися. Від цього усмішка його стала ще більш жалісною, а в світлих очах сколихнулася вперта сила. — Передаси матері, що загинув у боях за Батьківщину, за Сталіна... Документи передаси. Документи — вони у мене... Чуєш, Ніночко, сестричко?..

— Ти ще виживеш, Петре, — ледве стримуючи плач, нахилилась над ним.

— Ні, — примружився. — Я вже холону, умираю. Прощай, Ніно. Поцілуй мене. Іще ні одна дівчина не цілувала мене... Ти ж сестричка моя.

Рука упала з грудей, побільшала чорна пляма навколо серця, тіло, розводячи траву, ставало довшим і зрештою, після короткого зітхання, несподівано завмерло. Наступний спалах блискавиці покрученою лінією засвітився в очах, але уже не здригнулись повіки, не затремтіли чорні нерухомі вії.

Охоплена жахом, неспинним натиском сліз і непохитною міццю, вона забула заплющити очі партизанові, схопила гвинтівку і, на ходу заряджаючи її, кинулась уперед. Догнала неширокий ланцюжок. І після першого пострілу, що боляче обізвався в плечі, розум почав контролювати думки і рухи. Око, наближаючись до темних постатей, що вже обернулись назад до хат, в безперестанних спалахах швидко вибирало хитку ціль, пальці тісно охоплювали затвор і курок.

Ударив ядерний крапчастий дощ. Він зашумів по траві, за-шкварчав по нагрітій дорозі і змішався з дівочими сльозами. Партизани повернули назад, і розгарячений боєм Тур мало не налетів на дівчину.

— Ніно, це ти?

— Я, товаришу комісар, — голос її став чомусь винуватий, а гвинтівка залякла в стиснутих пальцях. Вона приготувалась вислухати докір, але нехай поpróbують у неї забрати зброю — самому комісару не віддасть.

"І не має він права забрати", — самій стало досадно на себе, що заговорила якось так, неначеб винна була перед ним.

— Хто ж тебе у бій посилав?

— Сама пішла, — твердіше промовляє, перекидає гвинтівку на плече, міцно, до болю в пальцях, стискуючи розкислий ремінь.

— Молодець, дівчино, — погладив невеликою рукою по мокрих дівочих косах. — Спасибі тобі! — І від цих простих слів скочується з плечей Ніни частина непомірного

тягаря і болю, начеб їх змиває цей ядерний прямий дощ.

В невеличкий дощаний човник поклали убитого Петра Горенка і навпереміжку понесли до розвихреного лісу, що, немов велетенський ліхтар, освітлювався зсередини синьою грозою.

На світанку їх перейняла варта загону імені Леніна, і незабаром оброслі, худі, почорнілі і голодні партизани кинулись в міцні обійми товаришів. В наспіх викопаних землянках затріщали сухі дрова, запарувала на мокрих тілах одежа, блискавично зникала їжа і на запалих щоках сіяла радість.

Після перших невідкладних турбот Созінов знайшов Ніну в землянці Соломії і спочатку не пізнав милого обличчя. Воно, просвітлюючись жовтизною і голубінню, стало більш довгастим, загострився ніс, а сміливі сірі очі стали тепер сумовитими. Потріскались до крові неяркі губи, куточки їх опустилися вниз. Не змінився тільки розмах крилатих брів і гордовитий дівочий стан.

Ледве помітною усмішкою зустріла Созінова, і він зразу зрозумів, що тепер їй нічого не може говорити про особисте: його слова сприйняла б як образу, зневагу до пам'яті матері. Навіть здоровкаючись, не затримав зайвої хвилики її руку, тільки очі зразу ж потьмарились, видаючи усі почуття.

— Як, Ніно, влаштувалася? — запитав, сідаючи на кругляк.

— Умовила Соломію, що будемо разом у підривної групі. З здивованням помітив незвичну твердість у співучому голосі Созінову не хотілося б, щоб його кохана стала підривником, але водночас був радий, що горе не зломило, а зміцнило її. Тому став ближчий і зрозуміліший новий вираз в її сумовитих великих очах.

— Добре. Нехай щастить тобі на новій дорозі, — вийшов із землянки, відчуваючи, що ще дорожчою стала йому ця змарніла, змучена дівчина.

"Уляжеться горе — і молодість візьме своє. Тільки твердість погляду залишиться довіку", — наперед угадував, якою буде Ніна після того, як зарубцюється душевна рана.

XXXV

Дмитро прокидається від холоду і болючого безупинного стукоту в голові, начеб там невидимі ковалі гупають важкими молотами. Хоче підвестися, але тіло не слухається його: все стало чужим, незвично пухлим і болючим. Над ним коливається узорчата листва дубів, деś позаду ковзнувся промінь — посвітліла зелень і заграли роси. Раптом, затемняючи світло, нахилиється осміхнене бліде обличчя Олекси Слюсаря. Партизан щось говорить, прискорено рухаються губи, але Дмитро з жахом розуміє, що він нічого не чує. Переборюючи нестихаючий біль, він ворухнув головою, однак — жодного звуку. Хоче щось сказати, але теж не може. Здогадка, що він онімів і оглух, так приголомшує його, що він на мить заплющує очі, а потім всім тілом робить надлюдське зусилля, щоб звестися на ноги, скинути із себе страшне заціпеніння. Підвівся навколішки, але невідома сила кинула його на землю. І знову підвівся, і знову упав.

Недосяжне небо сліпить його очі, вони наливаються дикою впертістю і злобою. Переляк скривив обличчя Слюсаря, і він, стримуючи Дмитра, щось швидко-швидко

заговорив, очевидно, почав заспокоювати. Але вже ніщо не може втихомирить непокірної вдачі. Страшним ривком виринається із обіймів Слюсаря і, почувавши, як розповзається обважніле болюче тіло, тріщать і ломляться кості, підводиться прямо назустріч сонцеві і летить у чорну і холодну безвість.

Прийшовши до пам'яті, бачить підстаркувате добре лице з клинцюватою напіврудою, напівсивою борідкою.

"Лікар", — догадується і впирається очима в папірець. Великими літерами на ньому старанно виведено:

"Товаришу Горицвіт, не хвилюйтеся. У вас повітряна контузія і поранено ногу. Говорити і чути будете. Побільше спокою. Бережіть себе. Лікар Булгаков".

І враз це просте, з типово російськими рисами лице стає незмірно прекрасним і дорогим. Одними очима він дякує лікареві, і тепла повінь, що заливає Дмитра, зменшує болі і стукіт в голові.

"А може тільки заспокоює мене?" — майнула жахлива думка. Стиснулося серце, а розширений погляд допитливо зупинився на високому чолі, роздвоєному товстою поперечною веною. Уважне око лікаря зразу помітило зміну виразу, добре примружилось у м'якій сітчатці припухлих зморщок. І знову рука простягнула папірця:

"Усе буде добре. Чуєте ви, ведмідь упертий".

І ці слова викликають щось подібне до усмішки на вимученому, зведеному судорогою обличчі Дмитра.

Через кілька днів, лежачи на освітленій сонцем галявині, він побачив, як із лісу вийшов невисокий стрункий партизан і зупинився недалеко від лікаря. Щось було знайоме і в ході, і в рисах обличчя.

"Невже це Шевчик?" — раптовий здогад осінив Дмитра, і він напружує зір, щоб краще розглянути міцно підібрану постать. "Еге ж, це він".

Але як змінився Григорій! Сивина заплелася в його чорний чуб, глибоко запалі очі обвелися темними смугами, виразні зморшки окреслили невеликий рот.

"Немало, Григорію, ти горя хильнув", — із жалем подумав, не спускаючи подобрілих очей з його зосередженого і сміливого обличчя. Пригадав смерть Софії та дітей, згадав і свою сім'ю і важко зітхнув.

Григорій зрозумів, що робиться на душі у Дмитра, і підійшов до нього, опустився на коліна, обережно міцною рукою доторкнувся до розслабленої припухлої руки.

Лікар знову подав папірець, і Дмитро кілька разів прочитав: "Він врятував і вас, і ваших друзів".

Погляди Григорія і Дмитра зустрілися. І це була зустріч не давно минулої молодості, а важких загартованих років, років найтяжчих випробувань, що спопелили усю дріб'язковість душі, поглибили чуття, навчили серце незмірно любити свою землю і людей. Вони обоє не змогли б розповісти про свої чуття, але допитливому окові про них говорили і їхні безмовні погляди, і ледве помітне здригання уст, і той добрий спокій, що розм'якшував обличчя Григорію і зменшував біль Дмитрові.

Отак вони знову стали друзями.

Через два тижні Дмитро поволі, заїкаючись, почав говорити, а потім відклало праве вухо, і з якою жадібністю і болем він слухав розповіді Пантелія Жолудя, що також був контужений, але легше, Олексі Слюсаря та скупе слово Лазорка Іванця! Тільки їх чотирьох і встиг врятувати Григорій Шевчик, що став командиром після героїчної смерті Федоренка.

— Націоналісти, сукини сини, вбили, — розповідав Дмитрові. — Із оточення ми з боями вийшли до так званого "дистрикту Галіції" і попали в друге оточення — бандерівське. Довелося піти на хитрість — об'явили, що ми загін батька Федора, і подалися знову на Поділля Коли ж розгромили фашистів у двох районних центрах, "щирі" зрозуміли, що то діє партизанська рука, і кинули свої банди на нас. Ми провчили добре їх... Уявляєш собі, в одному бою я стрівся з Карпом Барчуком. Жаль, що не довелося наздогнати його... Одужуй скоріше, — і, прощаючись, ласкаво торкається пальцями до розбухлої руки Горицвіта.

XXXVI

Дмитро, опираючись на палицю, поволі вийшов до лісового озера. Тихо шумів шершавий вузлуватий очерет, на воді пишно розцвілися білосніжні лілеї; в округлі м'ясисті заслонки листу купав билися мальки і кидалися врозтіч, коли з глибини блискавично злітала довга тінь крапчастої щуки. Бігли і зникали у зелених берегах пухнасті хмари; зірчасті плетива горіхів, оповиті диким хмелем, нависали низько над невсипущими хвильками, і тривожний чайний плач злітав над розквітлим осоконом.

Поруч, на прогаляні, що колись оралася, засівалася, тепер піднявся високий гостролистий пирій, жовтіла щільно притуленим суцвіттям наперстків терпка пижма і осипалось похилене колосся здичавілого жита

"Скоро засіємо тебе, ниво! — усміхнувся, пригадуючи схвильовані слова Григорія про події на Білгородсько-Курській дузі. — Україну вже звільняють. Україну!"

Хотілося ще раз на самоті пережити це радісне повідомлення Хотілося скоріше зовсім одужати, знову кинутися в бої, піти назустріч своїй великій армії. Вірилось, що доживе він до того дня, коли вся його земля, вільна і щаслива, підійметься з попелу і руїн, іще в стократ дорожча і могутніша, і на здичавілому полі закрасується золотий колос, і в нових хатах загоряться вогники щастя, і в щасливих батьків народяться щасливі діти.

При згадці про дітей тяжко занило серце. Скільки він думав-передумав про свою сім'ю. Одна думка, що, може, став уже таким самотнім, як Григорій Шевчик, кидала Дмитра у холодний піт.

"А живе чоловік. І як ворога громить! — майнув перед очима образ Григорія. — Іншого, може, надломило б горе, а цей тримається, неначе із каменя збитий".

Повага і приязнь Дмитра усе більше зростали, коли він знайомився з бойовою роботою загону Григорія. А підривна група, яку очолював інженер Смирнов, захопила командира: кожен брусок толу розраховано — на висадження мосту стільки-то треба, на водокачку — стільки-то.

"А ми не вміли шанувати добро. На одну школу двісті кілограмів вгатили".

Зацікавило і рішення про покарання. Партизанові, що чимсь проштрафився, доручалося найважче завдання. Виконанням його спокутувалась провина.

Все вище і вище з-за лісу підводилося сонце, натягуючи поміж деревами золоті кросна, виплітаючи на землі плямисті тіні. Знову пригадалося дороге повідомлення, і добре стало на душі, немовби отой гарматний грім уже перекинувся сюди, в безмежні простори Поділля.

— Товаришу командире, покуштуйте яблук! — до нього, обнявшись, підходили розчервонілі од сміху нерозлучні друзі: Олекса Слюсар, Пантелій Жолудь і Лазорко Іванець.

Уже кілька разів, тримаючись один одного, вони ходили в бої з новим загonom. І Григорій тільки головою похитував:

— Коли в тебе, Дмитре, всі такі партизани, то з ними можна землю перевернути.

— Не хочу перевертати. Хай собі і далі крутиться навколо сонця, — несподівано він ставав задуманим. Тихо продовжував: — Так, всі такі... були...

Пантелій звернувся до Дмитра:

— Товаришу командире, надумалися ми в районі забрати собі машини — надокучило пішки ходити, не вигідно: і ноги болять, і чоботи рвуться. Відпустіть на добре діло.

— Як думаєш напад зробити? — зацікавлено поглянув у одверте, сміливе обличчя парубка з димчастосизими очима.

— Думаю узяти з собою кілька шоферів, переодягнутися всім у поліцейську форму і вдень піти у місто. Дійдемо до поліції, знімемо вартових і зразу в гараж — він коло самої поліції стоїть. Поки розкумекають, в чому справа, — ми уже на машинах вискочимо на шлях. Тут найголовніше — несподіванка .. Для вас легкову постараюсь добути.

— З командиром загону говорив?

— Говорив. Погоджується. Дає нам шоферів.

— Що ж, рушайте. Коли невдачею повіє — не зав'язуйте бою. Зразу ж назад. Як на добре піде — не забудьте горючого захопити. Згарячу можете вискочити без нічого.

— От і добре, товаришу командире. Хочеться живішого діла, — підводиться з землі рослий міцний парубок, і вся його постать дихає безмежною силою і завзяттям.

Обнявшись, усі троє пішли вузькою, ледве помітною стежкою у ліс, і незабаром широкий розложистий спів сколихнувся над споконвічними шумами, посилився луною над озером:

Хай гримить земля піснями

В цей крилатий гордий час.

Слово Сталіна між нами,

Воля Сталіна між нас.

XXXVII

В неділю по курній широкій дорозі, обсаджений молодими тополями, ішли і зрідка їхали люди в місто на ярмарок. Як змінилися, помарніли і обносилися вони за ці роки!

Знову груба десятка, зіткана на саморобних ткацьких станках, про які уже й забуло село, покрила намучене тіло. До ніг були прив'язані чорні потворні галоші, зроблені з гумових камер. На жінках парусили негнучкі спідниці, пошиті із рябого захисного брезенту.

Коли на дорогу вийшла невелика група поліцаїв, поблискуючи нікельованими гудзиками, люди злякано шарахнулися на поле. Недалеко від міста поліцаї зупинили дві підводи з дебелими кабанниками і наказали їхати до поліції.

— Пани поліцейські! У нас, казав же ж той, документи всі є, — рудовусий кабанник, часто кліпаючи віями, почав виймати із пазухи ремінного бумажника.

— Документи в поліції покажеш! — строго обрізав кремезний поліцай.

— Пани поліцейські. На біса... тьфу, нащо, казав же ж той, нам та поліція здалася! Ми люди прості. Випийте за наше здоров'я, а ми собі з богом поїдемо на ярмарок. Казав же ж той, нехай вам буде солодко і нам не гірко, — простягнув волохату руку з акуратно складеними "українськими" карбованцями.

— Так ти що, душа твоя тринадцята, підкупити нас хочеш!? За такі діла знаєш, куди тебе заточимо? Ти ще не знаєш нас! — закричав на кабанника, і той злякано припинив, поспішно кладучи в пазуху неслухняними пальцями гроші і документи.

Хтось із поліцаїв не витримав, весело пирхнув, і кремезний косо подивився на нього, ледве і собі стримуючи усмішку. Від засмученого, проте допитливого ока кабанника не сховався прихований посміх.

"Напевно мало дав. Видать, хабарники, більше хочуть". Він зашушукався з іншими кабанниками, і незабаром засмальцьовані папірці із товстих пальців переходили в його руку, і він навмисне довго перелічував гроші, скося поглядаючи на своїх веселих охоронників.

Біля міста їх перепинила варта.

— Куди товар відправляєте?

— До добрих покупців.

— Підходящий?

— Серединка наполовинку. Грошей повні пазухи везуть.

— Пощастило вам.

— Аякже! Дав бог копійчку, ну, а чорт дасть дірочку. Погуляємо добре. — Зареготалися всі, і кабанник зовсім повеселішав: відкупимось, казав же ж той, вони випити не дурні.

І коли рушили підводи, він змовнницьки почав коситися на кремезного. Той і собі підморгнув йому, а недалеко від поліції прошепотів:

— Не лякайтеся, коли опинитеся на цьому подвір'ї. Через п'ять хвилин поїдете собі на ярмарок.

— Спасибі, пане поліцаю, — розтягнув рот в широку посмішку.

— Носи на здоров'я.

Підводи в'їхали в двір поліції Вартовий, стоячи на ґанку, ліниво подивився на звичну картину і не ворухнувся із місця, але коли поліцаї увійшли в гараж —

занепокоївся:

— Хто там порядкує? — насторожено гукнув.

— Чого репетуєш, як на ярмарку? Не бачиш — свої. Привезли тобі подарунки, — поволі підійшов Пантелій Жолудь із Олексою Слюсарем до поліцая. — Начальник ваш у себе?

— В кабінеті сидить.

— Скажи, що приїхали до нього із важним пакетом, — утомлено позіхнув Пантелій і пучкою перехрестив рота.

— Зараз скажу.

І тільки повернувся служака до дверей, як всю утому і повагу змело з партизана. Одним помахом він мертвою хваткою охопив голову вартового, і той безсило вдарився тім'ям в дуже плече Пантелія Зв'язаного, з забитим ротом поліцая Пантелій поклав біля східців, а сам з автоматом наготові став недалеко від дверей. Незабаром зачмихали машини, ось одна унт покотила до воріт, і Жолудь, махнувши рукою кабанникам, мовляв — утікайте швидше, побіг до гаража. Він іще встиг викинути на грузовик мотоцикл і на ходу скочив у кузов.

З будинку поліції уже біжать поліцаї, і Пантелій, спираючись ліктем на кабінку, б'є довгою чергою в розгублену напівбеззбройну отару, що зразу ж розсипається по всіх закутках подвір'я.

Машини, підскакуючи, на повнім ході мчать по вибоїстому брукові, обминають підводи з кабанниками, які з усієї сили періщать батогами коней, і Пантелій, сміючись, весело кидає їм:

— Спасибі, що партизанам послужили! Ярмаркуйте на здоров'я.

Але тим, видно, не до ярмарку — женуть коней подалі від базарної площі і зникають за крутим поворотом...

На узліссі заправили машини, закурили.

— Дамо, хлопці, круга, щоб збити ворога з пантелику. А то, чого доброго, нападуть на слід і наваляться до нас у загін, як сніг на голову. Даремно цю витівку не попустять. Чи як ви думаєте? — допитливо поглянув на партизанів Пантелій.

— Можна й круга дати, — погодилися. Чому було не погодитися після доброго нападу? — Дорогу ж добре знаєш?

— З зав'язаними очима знайду. Ви ще не знаєте мене! — вийняв із рота люльку.

— Ти й до своєї дівчини з зав'язаними очима ходив? — поцікавився Слюсар.

— Ні, вона у мене така красива, як весна, — погляду не одведеш.

Партизани усміхнулися, думаючи, що Пантелій знову щось вигадася, але він неждано, задушевним голосом, наче зітхаючи, промовив:

— Ех, і дівчину ж викохав я, хлопці! Кінчиться війна — приїдете до мене і самі побачите, яке щастя може припасти чоловікові. При ній я навіть на горілку дивлюсь як на ворога клятого... Ну, поїхали, час! — легко скочив у кабінку першої машини.

Глухими, лише тільки йому відомими лісовими дорогами повів Пантелій невелику колону. Віра у своє військове щастя глибоко укоренилася в душі партизана. Але це була

не сліпа віра. Кожен напад він ретельно обмірковував, обираючи своїми супутниками несподіваність і сміливість, що переходили межі ймовірного.

"Коли б ми з фашистом просто воювали, давно нас танками передувив би. А ми воюємо по-партизанськи — значить, мало не по-науковому, а іноді й вище. Тут злились і наука, і догадка, і наша ненависть. Ви ще не знаєте нас!" — любив повторяти в гурті своїх товаришів.

Тепер його потягнуло у ті ліси, де почав партизанити. Хотілося хоч одним оком глянути на старий табір, згадати минулі бойові дні і водночас захопити кілька авіабомб, щоб можна було з них витопити тол. Потягнуло так сильно, як тягне птаха в рідне гніздо, і в пам'яті перебирав хвилюючі картини, що одна за одною пропливали, огорнені живим сяйвом широкого серця, зігріті щирим теплом молодості. Незабутнє йому яскравіше уявлялося на віддалі, згодом, бо час стирає ту величезну напругу, коли око в годину боїв і випробувань лише блискавично вбирає у себе розрізнені картини, несистематизовано кидає в глибіню пережитого. А згодом вони впливали несподівано, неначе промиті грозовим дощем. Так на віддалі, згодом, нам стає дорожчим і дитинство, і молодість, і перші зустрічі, і друзі. Так згадки про сонячний весняний промінь і перший пролісок ogrівають і радують нас у зимові дні.

Надвечір Пантелій побачив ті ліси, окремі дерева, повз які не раз проходив, якими не раз милувався. Ось і дуб стоїть, розбитий грозою, почорнілий в середині, а не засихає — на вузлуватих гілках шумує жилаве різьблене листя, жовтіють точені жолуді, знаходить притулок співуче птаство. Обережно спускає машину в яр і замирає од несподіванки: насупроти нього, цілячись із автомата, стоїть Степан Синиця.

— Степане! Це ти?! — скакує на землю і біжить назустріч молодому партизанові.

— Пантелію Івановичу! Звідки ви? Де ж?.. А ми вже думали... — розгублено і радісно світиться чорне обличчя Степана. — Дмитро Тимофійович живий?

— Живий, Степане! — підбігає Слюсар. — Звідки ж ти тут узявся?

— Всі наші загони прийшли сюди. Правда, табори стоять ближче до узлісся — фашисти старі місця облили якоюсь рідиною, що палить живе тіло. Варич був схопився за вичинену шкіру, то вся рука покрилася вогниками. Насилу загасив. Чисто шкура обгоріла. Мучиться хлопець. Лікар каже, що місяців два поноситься з раною.

— Значить, усе з'єднання тут?

— Аякже! Хазяїни повернулися в район. Ну й дали ми чосу фашистам, били, били, а потім ще й в Бузі топили. Іван Васильович такий план виробив, що його зразу ж, майже без поправок, затвердив підпільний обком. Товариш Савченко теж брав участь у боях.

Партизани з Степаном пішли до табору. Пантелій з насолодою слухав усі новини, узнав, що тут і Югина, і Андрій, і Ольга, і сам собою не міг нахвалитися в душі, що заскочив у яр.

"Як зрадіє Дмитро Тимофійович, коли привезу йому таку звістку, — і усміхнувся, уявляючи радість свого командира. — їй-право, ти, Пантелію, молодець..."

Чим ближче він підходив до табору, тим більше зустрічав знайомих партизанів, обнімався, цілувався, жартував і обростав живим рухливим коловоротом.

— Пантелію, це ти!? — здивовано застиг на мить дід Хмара, що саме сокирою тесав деревину.

— Ні, не я, діду Хмаро.

— Звідки ж тебе принесло?

— Із того світу, діду, із самого раю. Ви ще не знаєте мене!

— А як там жити, в раю?

— І не питаєте: погано. Горілки не дають, самогонку не гонять, пива нема, курити люльки не можна — голови в янголів дуже тендітні, від диму зразу ж мігрень нападає.

— Що то воно за хвороба?

— Це спочатку одна половина голови болить, потім друга, а далі обидві разом.

— Ну, здоров, здоров, — підходить дід з сокирою в руці і автоматом за плечем.

— Здрастуйте, діду, — міцно стискають один одного в обіймах. — Еге, у вас, видать, сила до ста років буде перебувати. Певне, добру чарку п'єте?

— Так це правда, що Дмитро Тимофійович живий?

— Правда. Привезу вам його в повній бойовій готовності. Ви ще не знаєте мене!

— Оце добре. Скучили за ним. Уже думалось, Пантелію, і не стрінемось.

— Діду, а горілкою почастуєте? За таку новину я б з-під землі дістав би.

— Ой, чіпок нещасний.

— Хіба чіпок буває нещасним?

Недалеко від землянок Тур, Підвисоцький і кілька партизанів пораються біля відкручених частин сорокасемиміметрових гармат, що були на підірваних німецьких танках і броневиках. На землі лежать лафети, стволи, замки. Біля дерева уже стоїть одна гармата на новому дерев'яному ходу, а невдалік од неї, у ровику, лежать невеликі довгасті тіла снарядів.

— Товаришу комісар, прибув у ваше розпорядження! — молодцювате, по-військовому дає честь і завмирає, не спускаючи радісно сміхотливих очей із невеличкої рухливої постаті Тура.

"Мені добре, діла ідуть хороше, і тепер всім партизанам повинно бути прекрасно, — неначе говорить усе обличчя Пантелія. Він щиро здивувався б, якби почув, що зараз може бути в кого досада. — Як так? Ми фашиста б'ємо, Червона Армія уже визволяє Україну, скоро хіба так заживемо на вільній землі? Тому й гріх журитися, бо все йде правильно, як часи".

І не знав Пантелій, що в цей саме час каральна група СД на широкому сільському майдані вішала його матір і сестру.

Навіть сльози не проронила перед стратою Віра Жолудь. Зосереджена і побіліла, піднялася на поміст, великі чоловічі руки приклала до грудей і твердо промовила до односельчан:

"Прощайте, люди. А зустрінеться хто з Пантелієм, передайте останнє моє слово: — Бий, сину, фашистів, до останку їх винищуй!"

* * *

Вночі Пантелій Жолудь з друзями на машинах влетів у своє село.

Пролунали перші постріли, на вищі засвітилися трасуючі кулі. Біля управи, де тепер розташувалися карателі, злетіли ракети, і їхнє світло тьмяно окреслило двоповерхову школу і пожежну башту. На повнім ході вискочили машини на майдан, і Пантелій першу бронебійно-запальну кулю вгатив у темну метушливу постать. Спалахнула одежа на фашистові, і переляканий чужинський голос, піднімаючись над гуркотом не-виключених моторів, довго скреготав у імлистому повітрі.

В управі хтось перекинув лампу і зразу зайнялися на підлозі розкинені папери. Пантелій ускочив у будинок. Вище нього в одвірок цокнула куля, і в'юнкий невеличкий солдат, з силою вдаривши дверима, зник у другій кімнаті.

Прикладом відчинив двері Пантелій, але карателя ніде не було. Страшним поглядом обвів усю кімнату і кинувся назад в приміщення, що вже заповнялося вогнем та димом. Але по дорозі осінила догадка. Знову повернувся назад. Обома руками схопив великий диван і так труснув ним, що він зразу ж розвалився, а куций фашист, обвішаний залізними хрестами, вивалився на середину кімнати. Тут же і пришив його. Знову-таки бронебійно-запальною кулею. Назад він уже біг через огонь, і тільки на майдані трохи прийшов до пам'яті, обтираючи піт і сажу з високого чола...

На вулиці чорними купинами, в безладді, валялися карателі. Стрілянина тепер двома хвилями відкочувалася від майдану на городи, куди кинулись тікати фашисти. Незабаром партизани почали повертатися до машин. Пантелій, наче крізь сон, почув стогін. При хисткому світлі пожарища пораненому партизанові перев'язали груди і обережно понесли вперед.

Пантелій на машині, обережно, немовби боячись подушити вічний покій повішених, під'їхав до шибениці. Сам перерізав мотузки, сам поклав у кузов матір і сестру, а потім знову сів у кабінку і поволі повів авто в партизанські ліси, над якими обважніло котився місяць. Коли наблизились до лісової дороги, порізаної вузлуватим корінням дерев, Жолудь зупинив машину і попросив товаришів:

— Лазорко, Максиме, притримайте моїх, щоб не боліло їм. І Лазорко в напівтемряві вперше побачив прозорі краплини на очах Пантелія.

— Притримаємо, їдь спокійно, — поклав собі на руки негнучке і холодне тіло дівчинки. Її невеличке обличчя з здивовано-страдними очима все взялося воском, як береться воском достигле яблуко, тільки шия була перехоплена темною, глибоко втиснутою смугою.

"Це ті, що іще не жили", — в скорботі нахилився над дівчинкою Лазорко, і більше він нічого не бачив, аж поки не приїхали до Городища...

Пантелій сам викопав простору яму, сам положив матір поруч із сестрою, а закопати не зміг — кусаючи губи, востаннє "поцілував своїх кривих, уже в ямі, вискочив на поверхню і, ніби п'яний, заточуючись, пішов до озера.

Пізніше на свіжо висипаній могилі його знайшли Лазорко і Олекса. Нетямущими очима глянув на друзів і знову обличчям притулився до землі. Вітер поволі перебирав його довгий чуб.

— Пантелію, брате Пантелію, — торкнувся його руки Лазорко — Випий трохи. Воно

в горі пособляє, — подав баклажку з горілкою.

Пантелій взяв баклажку, підвівся, одійшов трохи від могили і вилив усю горілку собі під ноги.

— Не треба, Лазорко. Впився я вже. Горем впився. Поки не кінчиться війна — уст не вмочу, — поправив обважнілою рукою чуба, що впав на стемнілі очі. — Ну от... пішли, хлопці.

I, обнявшись, товариші строго і міцно попрямували до табору.

XXXVIII

Вони обоє поволі ідуть до озера. Григорій пристосовується до кроку товариша, Дмитро спирається на палицю, а тому його ліве плече здається вигнутим і нижчим, ніж праве. Чисто виголене обличчя Григорія заклопотане, до прямої зморшки, що надвоє розсікає лоб, наближаються іще дві, тільки не так, як в більшості людей — навскіс до брів, а навскіс до перенісся, неповно охоплюючи лінії брів.

— Не турбуйся, Пантелій із самого пекла вирветься, — втішає його Дмитро.

— На війні, як на війні — все може бути.

— Одна прикмета, що скрізь по дорогах нишпорять фашисти та поліцаї, говорить: утекли хлопці, — наполегливо запевняє Дмитро. Він упевнений, що з Пантелієм нічого лихого не трапиться — обмане ворогів.

Безтурботно щебечуть щиглики, блискавицями з дерева на дерево перелітають жовни, їхні співучі переливчасті флейти ллють над озером мелодійні струмки, і тому тривожніше стає на серці, коли несподівано короткими окриками затужить сумовита чайка.

— От як ти розрубав би це подвійне кільце? — продовжує Григорій незакінчену розмову.

Дмитро лягає біля озера, палицею малює на піску два кола, що стиснули загін, з'єднує їх ходами сполучення, посередині паличками позначає партизанські гармати.

— Я наказав би артилерії бити по передній лінії, а піхотинцям під захистом артвогню просуватися вперед.

В цей час вони чують рев машин і зриваються на ноги.

— Пантелій їде! — впевнено каже Дмитро. Але про всякий випадок здіймає з шиї автомата і поволі прямує на зростаючий рокіт.

Незабаром біля табору затихають машини, лунають радісні голоси, а потім усе відбувається так швидко, що довго не міг зрозуміти: сниться чи не сниться. Тільки знав, що все почалося з несподіваного оклику:

— Товаришу командире, прибув у ваше розпорядження. Легкової машини не дістав, але дістав вашу рідню, — незвичним голосом говорить Пантелій, і обличчя його теж незвично сумовите і стомлене. І раптом Дмитро побачив Югину, Андрія, Ольгу.

— Таточку! — скрикнула дівчинка і метнулась до нього.

— Дмитре! — зойком вирвалось у дружини. Дмитро кинув палицю, розкрив обійми і, накульгуючи, пішов назустріч дочці. Але раптом схопився за дерево, щоб не упасти — нога сильно віддала назад і вже зараз не можна було спертися на неї. Тримаючись

однією рукою за стовбур, він другою підхопив дочку і, цілючи її, з здивованням помітив, як тепер вона стала схожа на Югину, коли та була дівчиною.

"Тільки ніс горицвітівський, з горбинкою", — ласкаво випустив дівчинку на землю і почав цілуватися з Югиною, Андрієм, Туром. Григорій Шевчик хотів непомітно піти до табору, але Дмитро зупинив його.

— Югино, діти! Григорій Вікторович врятував мені і моїм партизанам життя.

На мить у ваганні зупинилась Югина, глянула на Дмитра і рішуче підійшла до Григорія, поцілувала його. Григорій приголубив Андрія і Ольгу і, несподівано швидко повернувшись, пішов до табору.

— Сім'ю свою згадав, — тихо промовив Дмитро. І якось незручно стало за своє щастя, начеб він спричинив яке горе Шевчику.

Притишені, обважнілі од радості, переживань і дум, посідали на високій траві, прислухаючись до зеленого шуму, власного стукоту сердець, невиказаних слів і почуттів.

Увечері домовились, що Григорій приведе у з'єднання свій загін, і другого дня Горицвіт вирушив до старого гнізда.

Світ, величний і радісний, оповивав Дмитра, — хай на коротку годину, своїми добрими і цілющими крилами, і тому ще більше хотілося жити, боротися за своє і людське щастя, за скривджену спалену землю, що берегла його, Дмитра, а тому і він повинен берегти її до останнього свого подиху.

"З тобою і ми будемо щасливі", — звертався в думках до свого привілля, оглядаючи його люблячим оком. І передчуття радості, надії, добра, що наближається до рідного Поділля, не покидало під час всієї дороги.

Пізно увечері під'їздили вони до свого табору. Проїхали повз вартових, і враз на прогалині блиснули вогні, пролунали гарматні постріли — раз, удруге і втретє. Схопились за зброю партизани, повискакували із машин.

— Дмитре Тимофійовичу! Добрий вечір! — з темені вибіг Степан Синиця і захоплено промовив до командира загону. — Із празником вас!

— З яким?

— Наші війська оволоділи Харковом. Наказ товариша Сталіна чули! В честь взяття Харкова даємо свій партизанський салют. Прямо так само, як Москва. Правда, там трохи більше гармат. На те вона й Москва!

— Спасибі, Степане, що порадував! — потиснув руку парубчакові.

— То Червоній Армії спасибі! Вона ще нас не радує! Ого! Будьте певні!

— Порадує, Степане. Що, думаєш скоро зустрічати визволителів?

— Думаю, товаришу командире. Все життя мрію командиром стати.

— Життя ж у тебе скільки! — беззвучно засміявся.

— Як не є — шістнадцять років! Це щось значить! До Дмитра уже підходили Созінов, Гоглідзе, Гаценко, Ольга Вікторівна й інші партизани.

— Тату, — Андрій твердо одвів батька вбік, — ви обіцяли, що після прориву з оточення приймете мене в партизани. То треба дотримати слово...

— Приймаю. Нічого з тобою не зробиш. Вредний хлопчисько... На, сину, батьківську зброю і навчися нею так володіти, щоб кожним набоем убивав ворога, — відстебнув тупорилий "фрамер" і обома руками подав його Андрієві.

— Спасибі, тату! — враз споважнів хлопець. Уся його постать стала мужнішою, гордовитою. — Велике спасибі!

— Іще тобі доручаю до кінця війни зберігати записки і поезії нашого Кирила Дуденка, — передав синові тугий планшет.

Андрій бережно надів його через плече і пішов до Степана Синиці.

— Хороша штучка! — похвалив Степан, оглядаючи зброю. — Давай поспробуємо, як вона б'є.

— Так зараз же темно.

— Ми по гнилому пеньку вдаримо — він світиться. А потім нас Пантелій Жолудь так навчить стріляти, що і в темені, по звуку, відшукаємо ціль. Слух у тебе музикальний?.. Ну, тоді все гаразд.

XXXIX

Казкові вересневі ночі, коли над задуманими лісами ходять місяць і зорепад і небо до самого ранку горить розсипчастими райдугами...

Безшумно, після недовгих проводів, на три сторони розходяться підривні групи, навантажені бомбами і толом. Одну групу проводить Дмитро, другу — Тур, а третю — Созінов. Тихо поскрипують по лісовій дорозі колеса, на возах чорніють тіла авіабомб.

Михайло мовчки підходить до Ніни, тісно притуляється плечем до її плеча, і так ідуть по вузькому трав'янистому міждоріжжі, обрізаному з двох боків глибоко втиснутими коліями. Він чує, як б'ється і його, і дівоче серце, і в одсвіті падучої зорі бачить, як рожевіє бліде миле обличчя. Щокою притуляється до її щоки, і дівчина не одхиляється од нього. Його милує приторк шовкової коси, невеличкого вуха і, враз зупиняючись посеред дороги, Михайло кільцем рук легко охоплює гнучкий стан.

— Ніно! — його руки поволі підіймаються до дівочих плеч.

Раптово підводиться сумовите дівоче обличчя, прекрасне в своїй непідкресленій чистій строгості, правдиве у своїй задумі. Три ледь помітних складки в міжбрів'ї, твердо окреслені лінії рота і прихована за теплим одливом внутрішня строгість очей роблять її старшою за свої роки Лісовим зіллям і дорогими хвилюючими споминами віє од всієї її постаті, од пругких нецілованих уст.

Він до того любить її, що совісно тісніше стиснути руки навколо гнучкого стану, щоб необережним рухом не образити коханої. Задихаючись, більше не може говорити, немов ото єдине слово "Ніно" сказало все те, що ми відчуваємо і так неуміло говоримо в хвилину признання.

Те, про що мріялось, стояло перед ним.

А колеса все далі і далі печальються. Віддаляються партизани. І не можна постояти зайвої хвилини, бо десь у долині над рікою одним кільцем ланцюга, що перерізає їхнє щастя, підводиться залізничний міст. Зірвеш його — і поменшає на одне кільце страшний ланцюг, що до самого серця в'їдається в груди болючої землі. І не може

Михайло похапцем сказати усього, про що думалось і мріялось.

— Ніно, бережи себе, — легко стискає отверділу руку і рвучко повертається назад.

Схвильована і незвично напружена від ще не збагненого чекання, дівчина легко біжить по росистому міждоріжжі, і в очах її перемежовується то образ Михайла, то неясний обрис мосту, то впливає дорога постать матері, не мертвої — живої.

Мовчазним поглядом її зустрічає Соломія. Вона так хоче побачити на обличчі молодшої подруги вираз дівочого щастя, але помічає тільки мінливі тіні і не може збагнути, зрозуміти, що сказав Михайло, як Ніна прийняла його мову, а запитати незручно. Сама щаслива у коханні, хотіла, щоб і іншим всміхнулось те немінливе, неоманне щастя. А своїй подрузі бажалося того, про що сама думала, мріяла і відчула.

Розступились ліси, і дрібнолісся почало опускатись на луг. Повіяло вогкістю, прохолодою і гіркуватою, розпареною за день вербовою корою. Темносиня лискуча ріка виїмчастими шматками проглянула з-за кущів, у півсні сколихнувся очерет, затривожилась птиця.

Пантелій Жолудь розтанув у темряві Тихо плеснула хвиля, і незабаром, розводячи траву, зашелестів дощаний човен, забряжчав залізний ланцюг. Мовчки поносили бомби і мотузки в човен.

Охнула, хлюпнула вода. По зірках безшумно черкнуло смільне дно, і за веслом довго не влягалися здовжені хвилясті відсвіти. Пантелій і Ніна перепливли на той бік, де ширше розкинулись плавні, де більшою смугою чорніли зарості очерету і різаку.

Здавалось, що так само колись вересневої ночі вона пливла по притишеній річці, зустрічалася у лісі з Михайлом, знала про його приязнь до себе і так само стримувала свої почуття, як отой плескіт, що ледве-ледве, зітханням, обзивається за веслом, яким вона править на човні. Чи надовго стримувала? Бо вся вона зсередини наливалася чеканням, як наливається дерево соком, і те чекання уже зіткнулося із печаллю, почало підмивати її.

Сьогодні вона впросила Жолудя, щоб узяв її на завдання, і, червоніючи сама перед собою, відмітила в душі: нею володіла не тільки сила мужності, а й приховане бажання чимсь відзначитись перед Михайлом. От і зараз думає про нього. І тихим, сумовитим неспокоєм обгортається її серце, прибите, та живе.

Вузькою смугою невода виплітається за веслом озоряна вода, зітхають береги. Неясним чорним склепінням повис над річкою міст. І не те, що весло, а навіть дихання стримує дівчина. Коли ж по рейках, високо над водою, загуркотів поїзд, сипнувши угору сніп іскор, партизани неймовірно швидким ривком просковзнули бистрінь і причалили до рухливої, зарослої осокою купини, що прибилась до берега.

Олекса і Соломія виходять у плавні і лягають на сирій землі, охороняючи підрильників.

На мосту гупають кроки вартових. Біля биків сильніше плюскотить вода. Знову падає зоря, і в зеленкуватому відблиску вирізьблюється напружене обличчя Пантелія; партизан саме приладнує тонкі мотузочки до колоди, якою має вдарити по взривачу.

— Готово, Ніно, — весело і схвильовано шепче Пантелій. — Бери віжки в руки і прав

своє щастя на погибель фашисту.

Дівчина бере дві мотузки, приладнані до обшивок, пропускає поперед себе Пантелія і, правлячи, пускає човен за течією. Студена вода вже ллється поверх халяв, але дівчина тепер не почуває ні холоду, ні дріж. Рішучість, напруга і навіть якийсь страх керують нею. Найбільше боїться, що, може, не зуміє направити смертоносний груз до передкрайнього бика.

— Досить. Не йди! Розмотуй мотузки.

Зупиняється біля хлопця, і човен самотньою цяткою пливе до мосту. Повернула вправо. Нарешті, уже не бачачи човна, чує нервовий перестук у руках. Так перестукує вночі перемет, коли на ньому б'ється втомлена риба.

— Зупинився! — тихо шепоче Пантелієві.

— Присідай і відкривай рота, щоб не так оглушило, — як грім, лунає шепіт.

Присідати треба прямо в студену воду, і вона завагалася, пильно вдивляючись у даль. Іще раз туго колихнувся невидимий човен, натягнулись мотузки. Сильно відхилився назад Пантелій. І полум'я з чорними плямами посередині викинуло до самого неба червоні язички. В страшенному вибухові задвигтіла земля, загримотів довгий обвал, заскреготіло залізо, і сизий стовп, поширюючись, піднімався і застеляв долину. Хвиля різко вдарила в береги, обізвалася криками темінь, а потім ліворуч застрочили кулемети. Зачмокала вода, затріщав очерет, і Пантелій сердито зашипів на дівчину.

— Лежи і не підводь голови! Чуєш мені?!

Підпливаючи водою, притиснулася до зілля. Тепер холод охоплює все тіло, пробігає од ніг до голови. Дубіють руки, туго натягується шкіра на лобі.

Кілька підрізаних стеблин падають біля неї, і кулі з протягом шерехтять і попискують в болотистому надбережжі. Берегами, перегукуючись та стріляючи, іде невидима їм варта. Луна посилює їхні голоси, а в темряві, десь за мостом, не тихнуть зойки.

Уже із сходу перейшли на захід Стожари, високо піднялися Косарі, до самої землі спустив чумацьку війю Великий Віз, а стрілянина не вщухала.

— Коли дотримають нас до ранку — пропали, — клацаючи зубами, промовив Пантелій.

Вона нічого не відповіла, бо вже навіть не ворушилися холодні, нечутливі уста, а всередині почав палити жар.

"Хоч би не захворіти". Байдуже стало до пострілів, вони здавались не такими страшними, як ця студена купіль, від якої набрякло і закам'яніло все тіло, кололо у вухах і мозку.

— Підемо, Пантелію, — промовила хрипко, не пізнаючи свого голосу.

— Куди? Я по смерть іще не збираюсь ходити. Не нажився. А ти не розкидайся дрижаками, бо й мене заморозиш. Привикай, дівчино, до підривної хліба...

Вдосвіта притихли береги і води. Як тяжко розминається задубіле колюче тіло. Здається, переломлюються негнучкі ноги, але чіпка упертість перемагає усі болі. Вони

виповзають на суше і уже на світанку йдуть в ліс. Викручуючи сорочку, Пантелій поглянув на Ніну і не пізнав її обличчя: воно пашіло жаром, зрідка несподівано швидко біліло і знову наливалось рум'янцем.

— Еге, як тебе розібрало! Розітрись добре, — вийняв із кишені плескату пляшечку зі спиртом, а сам пішов у лісову гущину.

Пізнім вечором на запасній лодці перебралися на другий берег. Ледве йшла. Уся горіла, а земля перед нею коливалась і розходилась кругами. В голові іще й досі гуркотів отой нічний вибух. Туманилось в очах і, неначе крізь сон, почула знайомий схвильований голос:

— Пантелію, Ніно, це ви?

— Та неначе ми... І ще голос:

— Прийшли! Ніно, що з тобою? — нахиляється над нею Созінов.

— Нічого, Михаїле, — уперше називає його по імені, і все, усе кудись віддаляється від неї.

Прокидається од яскравого сонячного саява, радісно примружується, несподівано зустрічає погляд Михайла і червоніє. Вона добре знає: щось уже трапилось, але що — не пригадує.

— Як тобі? Покращало?

І дивно, навіть смішно бачити перед собою стурбоване, схвильоване обличчя.

— Усе гаразд, — підводиться дівчина. Якимсь незвично стужавілим, твердим стало її тіло, і в голові перегойдувався біль. Але то лише на хвилику.

— Ніно, ти не знаєш; як я переболів за тобою. Коли б ти знала... — бере її за руку.

І вона тепер пригадує: назвала його вголос по імені і радісний сором заливає її бліде обличчя. Здається, так би все життя слухала його перебивчасту, неквапну мову, усе життя не одводила б погляду од чорних блискучих очей. Вони не огледілись, як вийшли аж до лісового озера.

— Ніно, люблю тебе...

І вона, забуваючи увесь тягар та біль останнього часу, чисто подивилась на свого коханого, притулилась і зразу ж злякано відхилилась од нього: біля дубів загомоніли голоси.

— Олексю, що тобі для повного щастя треба?

— На сьогоднішній день чи після війни? — широко звучить завзятий голос Слюсаря.

— Візьмемо хоча б сьогоднішній день.

— Тоді костюм водолаза ошчасливить мене.

— Костюм водолаза? — розчаровано тягне спантеличений партизан. — Навіщо він тобі?

— Мости над ріками взривати.

— Ех, коли б я був доброю феєю...

— Тоді б я в спідниці ходив, — закінчує Слюсар. І розгонистий молодий сміх котиться лісом.

Тепер не пізнати Сафрона Варчука: постарів, двома пожмаканими капшуками обвисла шкіра на щоках, зігнувся; хода стала розхитаною, а чорні очі почали підпливати каламутною водою. Іще восени грозився людям, стоячи на помості:

— Ми відступаємо тільки до Дніпра. Ні одна більшовицька нога не стане на правий берег.

І ось уже Червона Армія могутньо постукала у брами Поділля. Сафрон іще владно гримав на людей, які де-не-де жили у вогких холодних норах, але то була зовнішня видимість влади. Злий і спустошений, приходив додому, кидав шапку в куток і зразу ж нападався на жінку:

— Якого дідька до світла тягнешся? Хочеш, щоб якась зараза у вікно стрельнула? Ти із кожним днем дурнієш, як пеньок трухлявий. — Мовчки вечеряв і потім, кречучи, забирався на піч — все-таки безпечніше.

В дивно спустілій голові тепер міцно гніздився чіпкий страх і перед теперішнім, і перед майбутнім.

Туманної передвесінньої ночі хтось постукав у вікно, і Сафрон затремтів із голови до п'ят. Холонучи, забився в куток, і тільки тоді почала стихати дрож, коли пальці охолодила криця парабелума. Хотів стрельнути у перехрестя рам, але в цей час почув знайомий голос:

— Мамо, відчиніть.

У хату, важко дихаючи, увалився Карпо і зразу ж втомлено осів на ослін.

Коли Горпина засвітила лампу, Карпо, мов сова, примружив очі й одвернувся від світла.

— Не ждали гостя? — промовив хрипким голосом, облизуючи з губ їдкий піт.

— Здоров, здоров, синку, — не взуваючись, Сафрон підійшов до Карпа, охопив руками його шорстку і пітну шию, схлипнув. — Звідки ж ти?

— Із лісів, — скривився і махнув рукою.

— Що, тут гуляєш зі своїми?

— Нагулявся. Ледве од смерті утік. Розбили нас.

— Червоні? — вчепився в обм'якле тіло переляк, і очі стали зовсім круглими, коли майнула думка, що червоні війська прорвалися в тил.

— Ні, партизани.

— А, партизани, — трохи полегшало.

— І найголовніше, — продовжував Карпо, — розгромив нас Григорій Шевчик та Дмитро Горицвіт. За мною гналися до самої Дубини.

— Дмитро Горицвіт? Це погано. Щоб сюди не заскочив.

— Боїтесь?

— Боюсь.

У вицвілих очах Карпа майнуло щось, схоже на усмішку.

— Тікати, батьку, треба вам.

— Куди?

— Звісно, не до червоних. А до тих, кому душу запродали.

— А може іще поправляться діла? — з тривогою і прихованою надією подивився на Карпа.

— Навряд. За гнилий мотузок ухопилися ми, — і, стишуючи голос, немовби його хто міг почути, додав: — Мені трохи золота приготуйте. Тільки не скупіться, як ви умієте, бо вже більше, певне, не прийдеться просити у вас.

— Кудаж ти думаєш?

— Знов у банду. Мені одна дорога лежить... Коли ж буде діло швах, зашиюсь десь у темний куток. Про всякий випадок уже й документи заготовив.

— Які?

— Усякі. А вам утікати треба. Інакше, тату, на шворку підіймуть або розстріляють.

— Спасибі, утішив на старість.

— Їжте на здоров'я. Не я ж вас учив, як треба жити на світі, а ви навчали мене. Та що говорити про це — не пособить.

Злі самі на себе, на свою землю, на увесь світ, мовчки посідали за стіл. Тяжко і довго їли, пили, неначе хотіли наїстись і напитись на все життя.

Як у тумані, сиділи біля Карпа Олена, Данилко. І не вірилось, що то було так, а не інакше: здавалось — все розтане, зникне, як марево, і кудись подасться у безвість. Напівмертві, поводянілі очі батька ще більше нагадували про небуття. Мотнув головою, щоб розвіяти лихі, надокучливі думи, проте заглянути в майбутнє побоявся — нічого там не лежало для нього.

— Так, виходить, їхати? — важніючи, нахилився до нього Сафрон.

— Їхати.

— Може разом?

— Поки не можна. Маю завдання оточених німців вивести із лісів. Це до них пробивались.

— Уже з німцями знову заодно?

— Увесь час заодно. То була лялькова гра у сварку.

— Чого тобі туди пертися?

— Одному богу, правда, рогатому, служу.

— Ну, а коли німців розіб'ють, кому служитимеш?

— Хто заплатить. Хто більше дасть. Хто гріхи наші прикриє. А такі знайдуться, ласі до чужої душі і шиї, — сказав загадково.

— А ти більш толково не можеш говорити?

— Розумним давно все ясно. У Черчілля і іже з ним до червоних не дружба, а ніж за пазухою. — Витер пальці об штани і важкий, обрезакий, поволі пішов у світлицю.

Другого дня Карпо попрощався з сім'єю і пішов у ліси, а Сафрон почав ретельно готуватися до втечі з села. Полагодив у кузні обидва вови — зима стояла безсніжна, підкував коней, упакував добро, забив дошками у кадубах сало та м'ясо, з потайників підставав паперові гроші та золото. В управі мало сидів, а коли приводили до нього людей, кидав одно:

— Відправляйте в районну поліцію.

Знав, що посилає на вірну смерть і злісно кривився:

— Не тільки ж мені одному страждати.

Чуття зненависті до всього живого переходило межі здорового глузду. Раз привели в управу його далеку родичку Барланицьку, що учора прийшла із міста і ще не встигла взятися на облік.

— Ти чого прийшла сюди? Від вербовки втекла?

— Ні. Матір провідати. Захворіли вони, — відповіла молодиця, запнута стареньким білим платком.

— А чому на облік не взялася?

— Вчора пізно було.

— Ага... Покажи документи. — Довго розглядав папірці. Усе було в порядку. Але самий вигляд гарненької молодички дратував його, бо то було життя. Життя, яке так чіпко трималось його спустошеного тіла. І та мстива зненависть, що особливо у декого посилюється на старості, оволодіває ним. Він навіть не може спокійно бачити голубі, з вогким блиском очі, червоні непожмаковані уста, рожевий просвіт невеликого прямого носа.

"От вона зараз неначе збирається плакати, а в душі сміється з мене. Коли ж прийдуть червоні, першою тикне пальцем на старосту".

— Порядку й досі не знаєш? Не навчили?

— Дядьку, відпустіть. Хіба ж у вас нема дітей?

— Помовч мені. Розумна яка... Піди узнай, чи мати її хвора, — пошепки говорить до поліцая.

Служака згодом повертається і ще з порога повідомляє:

— Лежить стара, простудилася.

"Прикидається, обоє, видать, хитрують", — недобрими очима дивиться на молодицю.

— Що робити із нею?

— А ти як думаєш?

— Дати з пару лящів та з порога турнути, щоб носом землю поорала. Хай знає порядок.

— А що, вона й досі не знає? В районну поліцію відправити. Хай там розбираються.

І виходить із управи, щоб не чути голосіння і сліз.

* * *

Знову захряс Великий шлях машинами, рябими, як тигрові пітони, гарматами і забрудненим, обдертим військом.

— Відступає фашист! — радісними ластівками розкрилювались звістки, одна одної надійніша.

— Відступає, — тоскно водянистими очима дивиться на безлад і товкотнечу Сафрон Варчук. Чорним придорожнім стовпом він стає на обочині, наче ввалюється в землю. Як тяжко стало відривати від неї обважнілі, забризкані болотом ноги і. не знати для чого плентатися в управу або на хутір. Він би тепер навіть Горпину відправив в тюрму,

бо й вона відчуває, радіє, що повернеться те, чого він найбільше боявся.

Неждано-негадано до його дому під'їхала машина. І він зразу ж пізнав, що біля шофера сидить Альфред Шенкель. Зустріч була радісна для обох; балакучий оберлейтенант довго не випускав зі своєї руки вогкої Варчукової, а очі його розтікались своїм мінливим мерехтінням.

"Погані діла, коли вже фашистський офіцер так здоровкається", — зробив відповідний висновок.

За столом похвалився, що думає виїхати із села. Шенкель, поволі жуючи курятину, задумавсь, а потім схвально закивав головою:

— Гут, гут... треба їхати.

Чокнулись і мовчки випили. За третьою чаркою Шенкель став іще балакучішим і, ляскаючи Варчука по плечу, прискорено заговорив:

— Ти хороший хазяїн. Я їду додому, і ти їдь зі мною.

У мене будеш жити, господарювати.

— Це добре, — посвітлішав Варчук. — Тільки як я кіньми поспію за машиною?

— Як? — задумався на хвильку, зупинився біг мінливих краплин, очі стали жорстокими і жовтими. Потім витягнув із бокової кишені блокнота і швидко написав адресу.

— Спасибі, — вклоняючись, щиро дякує і заховує папірець у бумажник.

Після третіх півнів, щоб ніхто не бачив, Варчук, нагрузивши дві підводи добра, виїхав за ворота. Недовірливо і похапцем попрощався із жінкою, що навідріз відмовилась їхати в чужу сторону, перехрестився на всі сторони і важкою ногою пішов за першим возом.

Чвакало під ногами болото. Непроглядний туман окутав поля і ліси, в обличчя сікла їдка холодна мряка. Вбираючи голову в синю старосвітську бекешу, поволі місив грязюку і, неначе злодій, оглядався по боках — боязко було стріти когось із односельчан.

Коли колеса загуркотіли по шосе, страх іще більше вчепився в його згорблене тіло, неначеб той гуркіт міг розбудити село, що залишалось уже осторонь. Аж затремтів, коли на шляху окреслилась темна постать. Перейшов на праву сторону і злісно сплюнув — замість людини над кюветом стояв голий кущ калини.

Пропливали розрізнені і розріджені шматки його життя; намагався кудись подалі заховати їх, намагався утішити себе якимись марними сподіванками, хоча уже давно зрозумів: його зв'язує із цим світом тільки великий страх, що жене із насидженого гнізда, і награване добро, що розмістилося на підводах, лягло на грудях і животі, одночасно холодячи і гріючи все по-старечому лякливе тіло. Еге ж, від одного дотику до золотих містків, що були заховані під його одежею, ставало трохи легше, немовби вони були тими човнами, що перевезуть до такого берега, де не досягне його тривога, страх і кара.

Ліси залили шлях таким туманом, що навіть не можна було розібрати масті коней. Позаду загурчала машина, плавно під'їхала і зупинилась біля заднього воза.

— Пане обер-лейтенант! — радісно подався назустріч Альфредові Шенкелю. І раптом знітився: яке похмуре і зосереджене обличчя у німця, яким холодом віють його очі!

— Век! — офіцер різким помахом руки наказав йому зійти з дороги.

— Як век? — подивився в невблаганні очі.

— Додому повертайся, — загрозово ступив крок наперед, і Варчук, обливаючись потом, раптом зрозумів усе, але, роблячи вигляд, що слухається фашиста, через силу улесливо посміхнувся.

— Добре, пане обер-лейтенант. Повертаю назад, — і, до болю вхопившись обома руками за повід підручного коня, почав повертати воза.

Офіцер ліктем відштовхнув його і направив коні, як вони і йшли.

— Не пущу! — голосно крикнув Сафрон, заточуючись, але не випускаючи повода з рук. — Не пущу! — іще голосніше закричав. І вже не тільки острах, а й рішучість була в його надломленому голосі, та хвилинна рішучість, що й боягуза робить сміливим. Він не міг втратити свого добра: без нього залишився б на самоті тільки з одним страхом, а з таким єдиним супутником довго не проживеш. І це теж розумів Сафрон.

Шенкель ударив його в груди, а потім ногою копнув по стегну. Відступивши назад, Варчук у дикій рішучості сунув руку до кишені, де лежав парабелум. Але офіцер випередив його. Перед Сафроном у страшній і холодній круговерті майнуло перекошене злобою обличчя обер-лейтенанта, шматок воза, навантаженого скарбами, і кінська, здіблена вгору голова. Знову душа боягуза скувала всі його рухи, і рука не підняла зброї.

І, уже мертвий від розриву серця, він дістає щедрий свинцевий подарунок — всю обойму свого браунінга вгатив фашист, вибиваючи злість і острах із неживого тіла. Однак не вибив — вони потворною маскою скривили старе пожмаковане обличчя, брудними сльозами налили рідкі і спорожнені очі...

XLI

Незабутні березневі ночі тисяча дев'ятсот сорок четвертого року. Мокрий сніг, дощі і тумани, тумани. Відступає ворог. Ворог відступає.

Вивозить награбоване добро, ґрунтовими дорогами жене людей і худобу, устеляє трупом заплакану землю. Запалали побузькі села, ogrіваючи холодне сіре небо, вистеляючи теплим попелом розбухлий чорнозем.

Димом, і кров'ю, і полум'ям, і урожаєм пахла земля.

Дмитро, вдихаючи гіркуватий і прісноп'яний дух безмежних ланів, настоених вогким полином, щоночі водив у бої своїх партизанів. Одного світанку, повертаючись у ліси, він раптом зупинився серед поля, радісно застиг, а потім скинув шапку і притис до грудей.

— Дмитре Тимофійовичу, що з тобою? — підійшов Тур.

— Чуєш, брате? Далечінь заговорила. Орли у рідні краї летять, — охопив дужою рукою вузькі плечі комісара, і той скам'янів біля командира, потім витягнувся, ступив крок уперед і знову, немов не довіряючи собі, замер на місці. Заволожились обідки

його очей, і коли він глянув на Дмитра, із здивованням помітив, що очі командира просвітилися сльозами.

— Наші наближаються, Дмитре Тимофійовичу! Наші наближаються! — обняв свого старшого друга.

— Наші! — нахилився до комісара, тричі поцілувалися і знову застигли серед поля. Весняними ярими громами озивалася далина.

Ось воно, довгождане, владно постукало у брами подільського привілля. І вірилось і не вірилось. І прислухались партизани до першого гromу, боячись дихнути, слово промовити.

— Товариші партизани! В честь славетної Червоної Армії трикратний салют! — радісно скомандував Тур.

Постріли змішалися із дзвінким "ура". Чубаті голови припадали до голів, в могутніх партизанських обіймах тріщали кості.

— Пантелію, хоч не задуши, бо мені ще своїх побачити хочеться, — виривався з ведмежих обіймів Микола Остапець.

Дмитро після хвилинного забуття відшукав очима Андрія і підійшов до нього. Глибокі темні очі хлопця сяяли таким захопленням, яке буває тільки у дітей і закоханих юнаків. Не спускаючи погляду з сина, Дмитро сьогодні по-новому пережив батьківське почуття любові. Він побачив у цьому стрункому підліткові не тільки свою дитину, свою кров, а й свого товариша, захисника рідної землі, землі, що уже прокидається, чуючи справжню весну.

І вперше за весь цей час йому захотілося взяти сина на руки, почути біля своїх грудей, понести, як колись ніс його у негоду. І, певне, син тією підсвідомою течією, яка завжди наперед розкриває почуття рідних по одному блискові очей, рухові обличчя, недосказаному слову, зрозумів свого батька, підійшов до нього, простягаючи невеликі червоні руки. І Дмитрові здалося, що то не синові руки він бере у свої, а охоплює саме щастя, щоб ніколи-ніколи не випустити його.

— Із святом вас, тату.

— Із святом, сину...

І пішли поруч до почорнілого лісу, торкаючись плечем плеча, охоплені мовчазною радістю і любов'ю до всього дивного світу, до тієї чистої таємниці, що твориться навколо, наближається до них.

— Тату, подивіться сюди, — трохи відійшов од дороги Андрій і показав пальцем на маленьку прогалинку, прикриту тонкою ковдрою зернистого вогкого снігу. Посередині прогалинки, навколо почорнілого пня, кружатком пробилася земля, і па ній закрасувалися перші, іще з заплющеними очима, проліски, підходячи до самої лінії снігу.

— Життя починається, — тихо промовив Дмитро, і ці слова легко і велично перенесли його у рідні простори, що захлюпотіли під іскристим півднем пшеницями, і дівочими піснями, і солодкою тугою, од якої серце не завмирає, а збирається ширше охопити життя.

Опівдні Дмитра і Тура викликали у штаб партизанського з'єднання.

— Ось вони, герої наші, — привітав їх Кошовий. — Вирушати на з'єднання з Червоною Армією готові?

— Завжди готові, Іване Васильовичу!

— Радянські війська підходять до лівого берега Бугу. Фашисти закріплюються на правому. Нам треба скинути їх у воду, дати дорогу нашим танкістам і піхоті.

* * *

Палала, двигтіла і гриміла страшними громами березнева ніч. І коли ущухли на лівому березі гармати, на правому, вздовж хвилястої лінії Бугу знялися угору червоні ракети.

Дзвінкий холодок і напруга пробігли по тілу, коли Дмитро підняв в атаку свій загін. Заборсалась, задвигтіла навколо темрява, неначеб зводила і перекочувала густі м'язисті вітри. Охкало і зітхало під ногами п'янке бездоріжжя, чорне і крупчасте, немов розбухла гречана каша. Парувала земля, парували луги, і лінія Бугу вгадувалася по хвилястій непохитній смузі туману, по блідих сполохах ворожого вогню, по гуркоту розривів.

Вірилось і не вірилось! Невже ця туманна стіна — остання" перепона? Невже Велика земля от-от з'єднається із ними і огорне своїми дужими крильми замучений край, проллється живою водою над попелищами, приголубить материнською рукою своїх дітей?

Вірив Дмитро і вірити боявся, стримуючи серце і думи. бо вони раз од разу починали забігати вперед, так неждано освітлюючи якусь милу картину, що починало щеміти в очах од фізичного наближення усього, про що думалось і мріялось. І аж до самих ніг котився холод, коли врзалась несподівана думка: а що коли щось трапиться на порозі щастя?.. Дурниця. Не трапиться. Злісно відкидав її, і розум починав працювати тверезіше, входячи у звужене коло своїх обов'язків.

Пролунали перші постріли партизанської артилерії, і вогники розривів, неначе багрянні гнізда, вирізьблялись аж за обрієм, де була ріка.

Тисячне "ура!" грозою сколихнуло податливі набряклі луги. Задудоніли кулемети, глухо у вогкому надбережжі затріщали автомати, рушниці.

В страшному, неспинному пориві вривалися партизани в траншеї, доти, і темінь наповнялася синюватим мигтінням пострілів, і намистами трасуючих куль, одчайдушною метушнею боротьби, передсмертними криками і хрипом. Запахло димом, прісною кров'ю і солодкуватим підпірлим плавом.

Рукопашний бій то вибухав із новою силою в якійсь міцно укріпленій складці берега, то завмирав, придушений багнетом і кулею. Уже надходив ранок, і поблідли гнізда розривів, коли, кидаючи зброю, шинелі, усе добро, метнулись рештки очманілого ворога бігти в сіре бездоріжжя, попадаючи під кулі та на багнети резервних взводів,

Підмиваючи хвилию ворожі трупи, тихо і спокійно хлюпав біля схвильованих од напруги і радості бійців зеленуватий Буг...

І тоді на лівому березі загуділи, заспівали невидимі мотори. Згодом у неясному

світанку окреслились обриси танків.

— Наші танки гудуть! Наші! Наші! — радісно вигукнув Пантелій Жолудь.

Глянув на свого улюбленця Дмитро, і здивовання з острахом мінилися в його очах: Пантелій був без кошушка і босий.

— Ти що собі думаєш? Що наробив?! — напав на нього.

— Така біда трапилась, товаришу командире, — винувато наблизився до нього Жолудь. — Скоріше хотілося до траншей добігти, от і кинув кожушок. А потім правий чобіт розвалився. Скинув його... не побіжиш же в одному... А тепер і сам не знаю, як такому наших братів зустрічати.

Дмитро, обводячи очима партизанів, побачив, що чи не половина з них лишилась без кожушків і піджаків, а ті, що мали повстяники, теж були босими.

Підкликав до себе Гаценка:

— Начальнику, де хочеш, з-під землі викопай, з коліна виколупай, в селі дістань, а хлопців одягни. Така радість, а вони можуть... Поганяй!

— Слухаю, товаришу командире!

Танки наблизилися до самої води, і Пантелій Жолудь кинувся на човні перепливати Буг. Через кілька хвилин з того берега почувся його міцний схвильований голос:

— Хлопці! Цілую наших танкістів! Червоним танкістам слава!

І на мить настала така тиша, що здалося — не хвиля ударила в берег, а розірвався снаряд. А потім сколихнулася жива партизанська хвиля. Полетіли угору шапки, пролунали постріли, зі сльозами на очах бігли партизани до річки, входили у воду, щоб краще побачити героїв-визволителів.

І раптом ахнули всі: із щільно прикритими люками, розколихуючись, неначе велетенські човни, машини на повнім ході кинулись в ріку. Роздалися, закипіли сірозелені хвилі, і танки, то зникаючи, то знову з'являючись з води, все ближче і ближче підпливали до партизанів.

Ось уже над шумовинням в обведених кругах засіяли червоні зорі, на броні закрасувалися хвилюючі слова: "За Батьківщину!", "За Сталіна!".

На березі, стікаючи струмками, машини зупинились, і з люків виглянули усміхнені, засмаглі хлопці в шоломах, молоді, здорові, сіяючи оповитими славою і подвигами орденами та медалями.

Кинувся Дмитро до танкіста і, вже стискаючи його в обіймах, неначе крізь сон, почув від Бугу на диво знайомий голос:

— Зустрічаються, значить, з партизанами наші. І я не проти чмокнутись із ким, потримати, значить, якогось землячка у обіймах.

Проясненими очима глянув Дмитро на ріку. На човнах наближались до берега піхотинці. І він безпомилково пізнав у невисокій кремезній постаті з командирськими погонами свого товариша.

— Варивоне! Чи не ти спішиш свого земляка обняти?!

Попрощався із танкістами.

— Дмитре! Брате!.. А щоб тебе чорти вхопили! — Варивон для чогось махнув рукою,

прямо вскочив у воду і, обганяючи човен, кинувся вперед.

На березі рідної ріки обнялися друзі, засміялись, зітхнули, просльозились і знову засміялись.

— Топаєш, значить, Дмитре, по білому світу?

— Топаю, товаришу лейтенанте. Нічого не зробиш — така наша доля: фашиста бити, а самим жити.

— Це ти добре сказав. Ну й молодчина ж ти, Дмитре! Міцний, як броня! Орденами сіяєш. Певне, добре партизанив?

— Та ніби нічого.

— Тільки посивів трохи, — ударив рукою по плечу і раптом споважнів, в голосі почулась тривога і хвилювання:

— Не знаєш, домашні мої живі? Василина, діти?..

— Живі, Варивоне. У моєму загоні знаходяться. Забіжиш, може, до них. Це тридцять кілометрів звідси.

— Ні, зараз нема часу. Я в першому ешелоні. Треба ворога добивати. Передаси їм мій низький гвардійський уклін. Поцілуєш за мене. Скажеш одно: "Даремно солдатського хліба Варивон не їв. Фашиста добре бив. Недарма зовуть мене офіцером прориву. Ще скажеш, — усміхнувся, — заробив два ордени і неодмінно думаю повернутися додому..." Може пізніше й заскочу на деньків пару...

— Наших людей не доводилося стрічати? З села?

— Ні. В газеті читав про Свирида Яковлевича Мірошніченка. Великі діла робив чоловік! Був комісаром відомого партизанського з'єднання. Аж у Брянщині довелося воювати, Герой Радянського Союзу.

— Оце радість! Певне, скоро і до нас Свирид Яковлевич приїде, — зрадів Дмитро.

— Напевне. І про Леоніда Сергієнка трохи знаю. Статтю про нього читав. Обранець Москви!

— Бойовий хлопець.

І зав'язалась та переривчаста розмова, коли розумієш один одного з півслова, хочеш довідатись про все, перескакуючи з п'ятого на десяте, відчуваючи не тільки насолоду, радість зустрічі, а й значущу певність свого чесного, недаремно прожитого життя, що опромінює душу, як сонце опромінює глибокі ріки.

XLII

Квітневого ранку паром перевіз їхню машину на Другий берег Бугу. Тихо співала під просмоленою обшивкою вода; зелена спінена хвиля з шипінням розсипалась на піску, глухо билась у зведені і переплетені корінням виступи, що вже просвічувалися першими прозорими вогниками трав. Тут колись Дмитро весною тисяча дев'ятсот сорок другого року уперше почув плач полонянок. Розгромив, розігнав карателів, і знову розійшлися дівчата по зчорнілих од горя селах, а дехто — до загону пішов. А он на пагорбах поміж деревами забілили хати. В цьому селі його партизани знищили каральну групу СД. Дмитро, охопивши рукою Андрія, за звичкою стримував усмішку.

По небу паслися пухнасті отари, їхні хвилясті крайці були налиті саявом, рельєфно

виділялися на голубих прогалинах. Зеленою притьмареною смугою віддалявся Буг і, коли машина піднялась вгору, далечінь могутніми руками почала підіймати ліловосизі ліси. Орлино клекотала по яругах весіння вода, біла гарматними вибухами, спадаючи згори вниз. Високо-високо, ледве не торкаючись хмарок, співали жайворонки; легко і гордовито пролетів тугий кобець; білокрилий бусел ходив по жовтозеленій долині так поволі, неначе статечний господар за плугом. Хвилястими розрізненими димками парували поля, чекаючи колгоспника і плуга. І ці весінні шуми, і повіви, і барви, і картини не раз хвилювали і заспокоювали. Дмитра. Але тепер усе відчувалось зовсім по-новому, щось дивовижне сталося в світах: вони не тільки пропливали перед очима, веселили, втихомирювали, а входили в серце, живі, неповторні, як навіки входять пісня коханої, народження довгожданої Дитини, прощання із дорогою людиною. І погляд, { чуття його ширше охоплювали ці світи, вони стали стократ дорожчими, зрозумілішими, красивішими і ближчими. Чому? І та неясна розгадка, що часто пробивалась за останні часи, зараз прийшла несподівано легко, як і здебільша приходить після довгих, не доведених до кінця роздумів.

То раніше він шукав у світлому привіллі розради, душевної рівноваги і захисту. А в годину лихоліття цього всього зажадала од нього його земля і його велика рідня. І він не залишився в боргу перед ними. Сповна життям платив за те, що породило життя. І тепер Дмитро розумів, що не тільки прямує до свого щастя, своєї любові, своєї землі, а й вона наближається до нього, доступна і радісна, втираючи сльози скорботи і болю. І не пройшли марно його роки, бо довіку будуть жити в пам'яті ті села, ліси, долини Побужжя, де він за свою землю різав, і бив, і топив скверну, що хотіла гадючою слиззю отруїти весь світ, виссати розум, осліпити натхненний зір, усю величну прекрасну красу нового творця, затиснути все іржавим колючим дротом.

Напливали події і згадки. Згадувались живі і мертві, і радість притьмарювала печалі, як оті хмарини притьмарюють сонце. І знову одходила скорбота пережитого, бо не на ній тримається життя.

Проминув незабутній партизанський парад 25 березня в напівзруйнованій, обгорілій Вінниці, оформлення документів у селі Сокоринцях, прощання з друзями, з Іваном Васильовичем, що переходив на керівну партійну роботу. І все те огорталось такою душевною теплістю, як весняна земля огортається першим паром.

— Дмитре Тимофійовичу, Великий шлях підіймається, — нахилився до нього Григорій Шевчик, що стояв біля кабіни.

Все більше розколювались хмари, і в небі вже струмували чисті голубі ріки, і сонце то, неначе лебідь, впливало на глибокі ополонки, то знову заховувалось в просвітленому об'ємистому бескетті.

Дмитро легко скочив на ноги, а за ним почали підводитися з брезенту Тур, Созінов, Андрій, Соломія, Ніна і Ольга Вікторівна.

Голубою хвилею піднімалася над теплими нивами і вигиналася, немов наближаючись до своїх захисників, споконвічна дорога. Полуднєве небо раптом, розганяючи навкруги тіні, сійнуло срібним зерном, і Великий шлях ожив, зашумував,

неначе ріка. Край неба піднімалась стара могила і, немов побратим, підходила до братньої, партизанської, що іще не встигла ні обвітритись, ні зарости степовим духмяним зіллям.

Шляхом їхали, йшли натовлені, схудлі, але веселі люди, що поверталися з неводі. У невеликий двоколісний візок упрягся літній чорнобородий селянин, позаду йшла жінка, підпиhaючи руками цю немудру споруду, а у виплетеній з лози люльці, тісно притулившись одне до одного, немов пташенята у гнізді, сиділо тройко, одно в одно чорнявеньких дітей.

— Найдорожчий скарб везуть, — глянув Созінов на Ніну і посміхнувся.

— Найдорожчий, — повторила вона.

Ось уже промайнули напівзруйновану топографічну вишку, і попереду могутньо звелися два дуби-однолітки. На плечі їм небо поклато бескеття хмар, що хотіло і не могло придавити своєю вагою мужньої гордовитої сили, яка й досі не поскидала торішнього листу.

Прискорено дихаючи від щемливого хвилювання, Дмитро, неначе вино, пив іще розріджене квітневе повітря, любувався і вбирав очима і поля, і чорні дороги, і дальню луку лісу, і столітні розлогі липи; вони уже віяли тим пріснуватим глеєм, що сповиває кожен листок у набряклій брунці. Вдалині по неясних обрисах кущів він пізнав примхливі обриси трьох ставків, і молодість на мить війнула над ним сумовито-радісними згадками і знову відплила, як човник до другого берега.

Наближались сади його села, переполовиненого, знівеченого, спаленого. Наближався той світ, з яким він ніколи не розлучався, навіть у снах, в якому він родився, жив і помре, в якому родилися його діти і родяться його внуки. І він з людьми буде оновлювати, заґрунтовувати рани, переорювати руді пожарища, зводити нові хати, обсівати добром свою землю, виходити в молочно-голубі світанки з сіячами, добріючи серцем, будувати щастя. Для цього варто було жити і боротися, за це з легкою душею можна було і померти.

На високій обочині Великого шляху він побачив жінку із дівчиною. І скоріше чуттям, ніж розумом чи очима, пізнав свою дружину.

"Видно, не вперше виходить зустрічати", — прискорено забилося серце, і він кулаком ударив по кабіні.

— Югина Іванівна стрічає вас, — відчинив дверці Пантелій Жолудь.

— Югина Іванівна. Ти жени машину в село. Пішки пройдемо! — зіскочив з Андрієм на землю. Почув знайомий, здивований і радісний вигук, на ходу поправив кобуру парабелума і кинувсь назустріч дружині. Привітний голубий погляд так само чисто війнув, як в давні літа. Тільки в куточках очей та під очима уже виткалося тонке плетиво зморщок, в густому пасмі волосся де-не-де сріблилось павутиння та різкіше окреслились лінії біля рота.

— Прибув, Дмитре мій! — задихаючись, поцілувала його й Андрія. Потім витерла очі хустиною, осміхнулася і ще раз припала устами до Андрія і до Дмитра.

— Тату, покинь! — сміючись, закричала Ольга, коли віт підняв її аж до гілля

розлогої липи.

— От і не покину! — гойднув дочку вліво, вправо, а потім, розчервонілу і радісну, обережно опустив на землю. — Ростеш нівроку. Видно, партизанський хліб у користь пішов!

— А ви ж думали! Не тільки вам пішов у користь, а й нам усім... Андрію, це правда, що тебе ще й партизанською срібною медаллю нагородили?

— Правда.

— Це коло тебе мені буде боязко навіть сісти.

— Авжеж, боязко. Як почнеш витребеньками сипати, то перепаде, — жартівливо замахнувся рукою на сестру.

— Ой, не буду! — так само жартома одхилилась од брата і пішла поруч з ним попереду батьків.

— Що тепер будеш робити, Дмитре?

— Завтра ж починаємо господарювати з Григорієм у колгоспі.

— Хоч би відпочив трохи... Можна було б за три роки.

— Ні, не можна. Давали на місяць відпустку — відмовився.

— Чому? — здивовано поглянула на чоловіка, а той, поволі ідучи по протряхлій, іще податливій землі, розважно почав розповідати:

— Роботи стільки тепер, що гріх забути про це. Ще фронт жде нашої підмоги... А потім, коли почну спочивати, — захворію. За цей час у напрузі тримав себе. А чуть попусти попруги — з ніг слабість звалить. Так, щоб не хворіти, треба зразу десятим потом омити себе, простуду розігріти, розігнати... Он які діла. Ну, а ти ж як? — подивився примруженим ласкавим поглядом на дружину.

— Я? — притиснулася ближче до чоловіка. — Радію, печалюсь і знов радію — усе разом напливає, Дмитре, — усміхнулася, зітхнула і знов усміхнулася.

За деревами коливались обриси обвугленого села, чорни ми озерцями плямились руїни дворів. Та, одначе, десь у долинці бриніла дівоча пісня, а з другого боку рівномірним цокотом відповідала сокира і м'яко шерехтіла поздовжня пила по деревині.

І шумів весняним шумом широкий шлях, велично і легко здіймаючись над притихлим перед пробудженням безмежним привіллям.

Кінець.